સમાલોચક.

अनुद्वेगकर वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ गी १७-१५

પુસ્તક ૨૨ મું.] જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૧ લો.

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.

રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ. એલએલ. બી.

પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

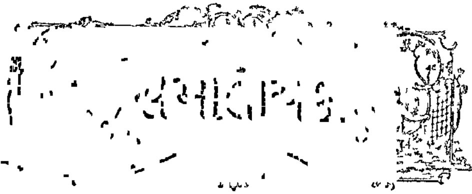
વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવે છે

બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ વક્તા.

શ્રી બૉ. બાબુ અંબિકાચરણ મઝુમદાર.
(લખનૌની હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખ)
જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૧

પુસ્તક ૨૨ મું.] જાન્યુઆરી ૯ મ ૧૯૧૭. [અંક ૧

નિવેદન ૧૪૮૯૯

લેખ —રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.

ઉચ્ચ જીવનના મનોરથોની પરમાળા થવી એ સ્વાભાવિક તેમ જ આવશ્યક છે. એવા મનોરથોના અંકુરનો બંધાતા બંધાતા, યોગ્ય સમય આવ્યે તેનો વેગ અને આતુરતા પામતા, વ્યવહારમાં ઉતરવાની ધન્ય ઘડીનો અનુભવ અવશ્ય કરાવે જ. સાંપ્રત સમયે આપણા દેશમાં સતત ચાલી રહેલી રાષ્ટ્રજીવનની જાગૃતિ અને સર્વ પ્રજાવર્ગ અંગોએ તેમાં પોતપોતાની શક્તિ યોગ્ય સમર્પવા જેવી કર્તવ્યના પ્રેરકના તત્ત્વોનો વિચાર કરતાં, આપણાં માસિકો કે જેઓ આમાં પોતાનો કર્તવ્યભાગ યથાયોગ્ય રીતે ભજવી શકે એમ છે, તેમના ઉચ્ચ જીવનના મનોરથો અને એ મનોરથોની સિદ્ધિમાં અપેક્ષિત સાધનો, આદિની વિચારમાળા અમારા વાચકો સમક્ષ ધરવાને હાલનો સમય વિશેષ અનુકૂળ છે અને તેમાં વર્તમાન અંક દ્વારા **સમાલોચક** ચાલીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ પામે છે તે પ્રસંગે વિશેષ ઉચિત થઈ પડશે. કારણ ત્રણ વર્ષ ઉપર **સમાલોચકને** માસિક સ્વરૂપ આપતાં, કંઈક સ્પષ્ટ તો કંઈક અસ્પષ્ટ રૂપમાં પણ, આવા વિચારો અમારા વાચકવર્ગને સાદર કરવામાં આવ્યા હતા અને તે વિદ્વાન લેખક અને વિદ્વાન બંધુઓની સહાયતાથી તે અમલ કરવાની મનીષા પણ દર્શાવાઈ હતી અને તે પછીનાં બે વર્ષમાં તે દિશામાં યથાશક્તિ પ્રયાસ પણ અમે આદર્યો છે અને એ રીતે ગ્રાહક બંધુઓની કંઈક સહાનુભૂતિ મેળવી શક્યા છીએ એમ આત્મપ્રશંસાનો આરોપ વહોરી લઈને અમે માની શકીએ છીએ.

આજથી ત્રણ વર્ષ ઉપર ત્રિમાસિક સ્વરૂપમાં પ્રથમ **સમાલોચકનો** ઉદય થયો તે સમયે અને તે પૂર્વે મુખ્યત્વે સાહિત્ય અને ગૌણ અંગે ધર્મ, લોકવ્યવહાર તથા સમાજના નિયત સ્વરૂપો સંબંધી વિચારસામગ્રી વાચકો સમક્ષ ધરવી, એમાં જ આપણાં માસિકોનાં કર્તવ્યની પર્યાપ્તિ મનાતી હતી. પરંતુ તે સમય હવે બદલાયો છે, લોકોની વાચનરુચિ વધી છે તેમ જ વિવિધ ... થઈ છે તથા વિચારણા માટે તેમને જોઈતા વિષયોની અગત્યે પણ નવતનું સ્વરૂપ લીધું છે કિંબહુને, વિશ્વમાં પ્રવર્તતી નવા યુગની નવીન સંસ્કૃતિના ગાઢ સમાગમમાં આપણો

મધુબિન્દુ ૨ ૦-૪-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

જનસમાજ વધુ ને વધુ આવતો જાય છે અને પ્રાચીન-અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓના શુભ અંશોના સમીકરણથી નિષ્પન્ન થતા નવા ઘડતા માર્ગે આપણા વિશાળ જનસમૂહોને દોરવવાની એટલું જ નહી પણ આ માર્ગોએ તેમને જવાની અગત્ય સુજ્ઞ પુરુષોને વિશેષ સમજાતી જાય છે કેટલેક અંશે આ અગત્ય લોકભોગ્ય સાહિત્ય પૂરી પાડી શકે એમ છે, અને હાલનો સમય વિચારતા આપણા માસિકો આવું લોકભોગ્ય અને વાસ્તવ લોકચેતનને પ્રેરનારું, સાહિત્ય તૈયાર કરવાની અને લોકમાં તેનો વિશેષ વહોળો પ્રસાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે આમ સમય બદલાતાં માસિકનો કર્તવ્યપ્રદેશ અને કાર્યદિશા વિશાળ તેમ જ વિવિધ થતા છતા તેઓ હજી જોઈએ તેટલા આ દિશાનું કર્તવ્ય ઉપાડવાને તત્પર થયા જણાતા નથી

વર્તમાન સમયે સમસ્ત હિન્દમાં પ્રજાજીવનના અરુણોદયનો ઘૂઘવાટ છે, ને વિવિધ પ્રકારની ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિઓ લોકે પોતે જ આદરવાની અગત્યના ઉદ્‌ઘોષો ચારે કોર પડી રહ્યા છે સામાજિક, વ્યાપારી, રાજકીય, સ્થાનિક વહીવટી, ઔદ્યોગિક કેળવણીવિષયક આદિ ઉપાડવા યોગ્ય, બહુ બહુ પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપો અને તેને લગતા શ્રેણિમાર્ગોના નિરૂપણો આલેખનારી સચેત વિચારસામગ્રીઓ લોકભોગ્ય સાહિત્ય દ્વારા જ આપણા જનસમૂહો સમક્ષ ધરવાની અને એના ચેતનોથી તેમના હૃદયો હલમલાવવાની વાતો સર્વત્ર થાય છે પરન્તુ એમાની, લોકના આદરને પામે એવી, કેટલી સાહિત્ય-સામગ્રી તેમના સમક્ષ ધરવા આતુર પ્રયાસો થયા છે? અને આપણા માસિકો, કે જે ધારે તો આ કાર્ય સારી રીતે કરી શકે એમ છે, તેમણે તે માટે કેટલી તત્પરતા દાખવી છે? અને આપણા વિચારશીલ સુજ્ઞ વર્ગ તેમાં કેટલી સરળતા કરી આપી છે? આ પ્રશ્નો વિચારીશું તો તેનું સમાધાન નિરાશાજનક જ આવશે, એમ ગ્લાનિ સાથે કહેવું પડશે

અલબત્ત આ માટે કેવળ માસિકોને એટલે કે તેના તંત્રમંડળને જ શિરે બધો દોષ ઢોળવો એ યોગ્ય નથી, એમ અમારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ **સમાલોચકને** જ માસિકનું સ્વરૂપ આપતા અમે તેમ જ અન્ય કેટલાક માસિકકારોએ પણ યોગ્ય પ્રસંગે પ્રજાજીવનના ચેતનો વાચકોના હૃદયમાં જગવનારી વિવિધ લેખસામગ્રી વિદ્વાન લેખક વિચારક બંધુઓની સહાયતાથી ગુર્જર પ્રજાને સાદર કરવાનું જણાવ્યું હતું, અને એ જણાવેલું કામ કંઈક અંશે પાર પણ પડાયું છે પરન્તુ અમારે દિલગિરી સાથે એ કહેવું પડે છે કે થોડાક નામાંકિત અપવાદો બાદ કરતા અમને તેમ જ અન્ય પત્રકારોને આપણા સુશિક્ષિત વર્ગ આવી સહાયતા આપવામાં અતિમંદતા દાખવી છે આવી તેમની મંદતાના પણ કારણો છે એક પક્ષે સુશિક્ષિત વર્ગમાના ઘણા તો ગુજરાતી ભાષા તરફ માતૃભાષાને યોગ્ય અભિમાન ધરાવતા નથી, એમ વિના સંકોચે અમે કહી શકીશું તેઓ ઇંગ્રેજી ભાષાના સાહિત્ય તરફ જેટલી પ્રીતિ ધરાવે છે તેટલી જ બેપરવાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ રાખતા જણાયા છે એટલે પોતાના અર્ધશિક્ષિત બાંધવો સમક્ષ પોતાના ગહન વાચન અને વિચારણાના ફલ રૂપ લેખો માતૃભાષા-દ્વારા ધરવાની અને ગુજરાતી સાહિત્યને સર્વાંગ સુંદર બનાવવાની તેમની તત્પરતા મંદ હોય, એ સ્વાભાવિક છે તેમ બીજે પક્ષે આપણો વિશાળ જનસમૂહ વ્યવસાયી છે અને જમાનો અતિ પ્રવૃ

ત્તિનો છે, એટલે તેઓ ગહન વિચારોથી ભરેલા લેખો વાંચવાને વિશેષ લલચાય એમ નથી, તો પછી એવા પુસ્તકો તો ક્યાથી વિચારવાને અને તે પ્રમાણે માર્ગ શોધવાને તત્પર થાય? તેમને તો વિચાર કરવાની કક્ષામા રુચિકર વાચન દ્વારા આણવાની સૌથી પહેલી જરૂર છે તેથી જો તેમના સમક્ષ રસભર રીતે તેમ જ મનોરંજક વિવિધ રૂપે, જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી નાના નાના નિબંધો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, ભાષણો અને લઘુ લેખો દ્વારા સચોટ અને સરલ ભાષામા પ્રજા જીવનના પ્રશ્નો રજુ કરવાની આબાદ કળા આપણા લેખકો ખીલવે તો જ તેઓ તે વાંચવાને આકર્ષાય, એ અનુભવથી સિદ્ધ જણાયુ છે આ કાર્યની અનુકૂલતા કરવાની શક્તિ આપણા માસિકો ધરાવે છે અને તેમણે તે સત્વર પૂર્ણ ઉમંગથી ઉપાડી લેવુ ઘટે છે પરન્તુ વિચાર કરી શકે એવા જનસમૂહો ઘણી કોટિના હોવાથી, પ્રત્યેક કોટિના વાચકવર્ગને અનુકૂળ કક્ષાની લેખસામગ્રી રજુ કરનારા માસિકો પણ તે તે ભિન્નભિન્ન કોટિના હોવા જોઈએ અને એવા ભિન્ન કોટિના માસિકો કાઢવાની યોજનાઓ આપણા સુશિક્ષિત વર્ગે જ કરવાની અત્યંત અગત્ય છે

માસિકો પ્રજાજીવનના ચેતનો બદલાવવાને કેટલા સમર્થ છે, તેના દૃષ્ટાંતોની અપેક્ષા હોય તો ઈંગ્લાંડના જ આગેવાન માસિકો તરફ દૃષ્ટિ કરવાથી તે સંતોષાશે ત્યાંના 'રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ,' "ફોર્ટ નાઇટલી રીવ્યુ," "કાન્ટેમ્પોરરી રીવ્યુ" 'નાઇન્ટીન્થ સેન્ચુરી રીવ્યુ," "લેન્ડ એન્ડ વોટર" આદિ મહીને નીકળતા હોવા છતા હાલના વિગ્રહના સમયમા પણ તેની વિચારસામગ્રી જાણવાની અત્યંત ઉત્સુકતા ત્યાના વાચકોને રહે છે આવા ઉચ્ચ કોટિના માસિકો ઉપરાંત ઉતરતી કોટીનાગા ઘણા માસિકો અને અઠવાડિકો વ્યવસાયી વાચકોને માટે પણ નીકળે છે પરંતુ આપણા અણવિકસેલા ગુજરાતમા એવુ ઉચ્ચ કે ઉતરતા કોટિનુ યે એકપણ માસિક છે?

અલબત ત્યાના જેવી ઉંચી કક્ષાનુ કોઈ માસિક આપણે ત્યા ન હોય એ કુદરતી માનીએ પરતુ જે કક્ષાના વાચકવર્ગો આપણા ગુજરાતમા સામાન્ય અને પ્રજાજીવનના પ્રશ્નો કંઈક ઉંડા વિચારથી સમજી અને જીરવી શકે એવા છે તેમના હૃદયને અનુકૂલ વિચારસામગ્રી રજુ કરવાનો પ્રયાસ થવાની શું ઓછી અગત્ય છે? ફ્રાંસના નવા ક્રાન્તિયુગની ઘટના, જર્મનીની સુવ્યવસ્થિત ઔદ્યોગિક નવજીવનની રચના, જાપાન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રજોન્નતિના સફલચેતનોનુ સવિધાન, બ્રિટીશ લોકતંત્ર અને વ્યાપારી પ્રગતિની સાધના આદિ અગત્યનામા એ દેશોના માસિકો, પત્રિકાઓ (*Pamphlets*) અને ક્રમિક પત્રો (*Periodicals*) એ પોતાના જનસમૂહોના હૃદયોને પ્રજાજીવનના ચેતનોથી બદલાવવાને અને અમુક પ્રજોન્નતિ કરવાને જે કાર્ય કર્યું છે, તેનો દાખલો લઈને તેના જેવા ધોરણે આપણા જનસમાજમા પ્રજાજીવનના ઉચ્ચ મનોરથો પ્રેરનારૂં પ્રજોન્નતિ સધાય એવી બહુબહુ પ્રવૃત્તિઓ તરફ લોકાદર જગવનારૂં અને જનસમાજને પ્રગતિના ઉચિત માર્ગે વાળનાર લોકસાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આપણા માસિકો પણ પોતાનો હિસ્સો પૂરા ઉમંગથી આપે એવો અમારો ઉચ્ચ મનોરથ છે, આશા છે કે આ ઉચ્ચ મનોરથ સફલ કરવાની પ્રેરણા તાત્કાલ આપણા લેખક વિચારકના હૃદયમા સત્વર જાગશે

આટલું નવા વર્ષે માસિકના ઉચ્ચ મનોરથો સંબંધી અને આ મનોરથોને વ્યવહારમાં ઉતારવાની અત્યંત અગત્ય આવશ્યક સંબંધી સૂચન કર્યા પછી, **સમાલોચક**ની ગયા વર્ષની પ્રવૃત્તિનું સિંહાવલોકન અને વર્તમાન વર્ષની પ્રવૃત્તિનું કંઈક સૂચન કરવા અગત્ય રહે છે. આગલા વર્ષ કરતાં પણ ગયે વર્ષ નિયમિતપણું અમે વિશેષ બરોબર જાળવી શક્યા છીએ અને આ વર્ષ **મનોરંજન** પ્રેસના માલિકની અનુકૂલતાથી તે વધારે જળવાશે એમ લાગે છે. માસિકનું કદ અમે પ્રથમ કદ કરતાં વધારીને ગયા વર્ષ જણાવ્યા પ્રમાણે ફૉર્મ છ કીધું છે અને જો કે અંતમાં વિગ્રહની કાળ જબર જેવી અસર લાગ્યા છતાં અને તે કદ ટકાવી રાખ્યા ઉપરાંત **ચાલુ વર્ષે ચીસાત ફૉર્મ એટલે પદ પૃષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે.** જોકે અમારી ઉમેદ દર વખતે આઠ ફૉર્મનું કદ રાખવાની હતી, પણ અનુકૂળતા થતાં, નિયમ કરતાં વધારે પૃષ્ટ કઢાશે તો તે કાઢવાની અમારી ઈચ્છા હજી મોજુદ છે. મજકુરદાર છપામણી અને ચિત્રસામગ્રી સબંધમાં પણ અમે ગયા વર્ષ કરતાં જે સુધારો કરવાને નસિબવાન થયા છીએ તે ગ્રાહકો પોતે જ જોઈ શક્યા હશે. અમારી ઈચ્છા વાચકોના હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવ પ્રેરનારા, અને ચિત્રકારના આદર્શભૂત ચિત્રો અને નૈસર્ગિક દેખાવો રજુ કરવાની છે, જેમાંના ગયે વર્ષે કેટલાએક રજુ કર્યાં હતાં પરંતુ નાણાંની સંગીન સ્થિતિ અને ગ્રાહકોની બહોળી સંખ્યા હોય તો જ આ ઈચ્છા બહોળા પ્રમાણમાં સફલ થઈ શકે એમ છે. છતાં અંતમાં તવારીખી પ્રખ્યાતના વિગેરે સ્થળોના નૈસર્ગિક દેખાવોના ચિત્રો આપવાની જોગવાઈ કરવાનો વિચાર રાખેલો છે. **સમાલોચક**નો સત્કાર કરનારા ગ્રાહકબંધુઓના ઉત્તેજનથી પ્રેરાઈને મનોરંજક સાહિત્યસામગ્રીઓથી તેને દીપાવવાનું સાહસ કરવા અમે આમ ધાર્યું છે તો આશા છે કે તેઓ પોતાના ઉત્તેજનને વિશાળ પ્રમાણમાં પ્રસારશે અને અમારો ઉત્સાહ ટકાવી રાખવામાં સહાયભૂત નીવડશે.

પરંતુ આ સર્વમાં સૌથી વિશેષ મહત્વનો અને ખરો ઉપયોગી અંગ લેખસામગ્રી છે એ વિસરવું જોઈતું નથી. ગયા વર્ષે આ અંગ ખીલવવા તરફ અમે પૂરતું ધ્યાન આપવા ધારવું મથન કર્યું હતું, પણ હજી તેમાં મન સંતોષાય એવી પ્રગતિ કરી શકાઈ નથી, છતાં આગલા વર્ષ કરતાં ગયા વર્ષના લેખો કંઈક વિવિધતામાં, અને વિચારની સરળતામાં ઉંચી કોટિના છે અને મોટે ભાગે તેનો ઝોક સમાજનો, અને વિજ્ઞાન તથા કેળવણીના વિષયો તરફ હતો છે. એટલે આ અંશ કંઈક સંતોષકારક છે ખરો, પરંતુ વ્યાપાર-ઉદ્યોગ અને સ્થાનિક વહીવટ આદિ અગત્યની બાબતો સંબંધી અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા અને વિચારણાની વિશેષ અપેક્ષા જણાય છે. વિશેષ લોકોપયોગી બાબતો, ચર્ચવા અને નિરૂપવાની મહેચ્છા થાય, એ કુદરતી છે, પણ માસિકના કદની મર્યાદાઓ અને આ કાર્યની વિશાળતા તેમ તેના અભ્યાસનું ફલ પોતાના બાંધવોને આપવાની આતુરતાવાળા વિદ્વાનોની અલ્પજલ્પ સંખ્યા, આદિ અંશો પણ ધ્યાનમાં લેતાં અમારી મુશ્કેલી વાચકો સમજી શકશે. વર્તમાન વિગ્રહ અંતરાયરૂપ ન થયો હોત તો અમે આ કાર્ય કંઈક વિશાળ પ્રમાણમાં ઉપાડવા ધારતા હતા.

આગલા વર્ષ કરતાં ગયે વર્ષે 'ગુજરાતી રંગભૂમિના અવલોકનનું નવું અંગ **સમાલોચક**માં દાખલ થયું છે. રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠીએ આ અતીવ અગત્યનું અંગ

સદ્દમના તેમ જ તટસ્થતાથી ચર્ચું છે આપણા નાટકો, રંગભૂમિની સ્થિતિ, ઉર્દુ નાટકો સાથે અભિનય પાત્રભાવ અને નીતિમય વસ્તુનિર્દેશ, અને દૃશ્યવિધાનની કલા એ સર્વની દૃષ્ટિથી, અને મરાઠી નાટકો સાથે સંગીતની દૃષ્ટિથી સરખામણી, પામર લાગે છે નાટકો જનસમાજના હૃદય ઉપર સંગીન અસર કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, તે જોતા આપણી નાટક કંપનીઓના માલિકોના તેમ જ લેખક કવિઓના આશયો વિશેષ ઉન્નત થવાની ઘણી અપેક્ષા છે વિદ્વાન વિચારકોએ લોકચેતનની આ ઉપયોગી દિશાનો ઘટતો ઉપયોગ કરવો જોઇએ છે

હાલમાં વાચકોની અભિરુચિ વાર્તા તરફ વળેલી હોવાથી અમે ગયે વર્ષે વાર્તાઓ બહોળા પ્રમાણમાં આપી હતી, પરન્તુ તેમાંની ઘણીક વાસ્તવ સાહિત્ય કલા અને ઉન્નત લોકાશયની ખામીવાળી હતી વર્તમાન સમય વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિરીતિનું નિરૂપણ કરનારી ચાતુરસિક વાર્તા પ્રસિદ્ધ લેખક રા ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીયા બી એ પાસે લખાવવાની યોજના અમે જાહેર કરી ચૂક્યા છીએ, અને તે ઉપરાંત બીજી નાની નાની વાર્તાઓ પણ આપીશું છતા ગયે વર્ષે નિવેદનમાં અમે જણાવ્યું હતું તેમ "લોકજીવનના ગુંચવણભર્યા પ્રશ્નોને રસિક અને બોધક વાર્તાઓમાં ગુંથવાની અને તે દ્વારા લોકની વાચન રૂચિને કેળવી તેને વિચાર કરવાની કલાએ ચઢાવવાની' અત્યન્ત અગત્ય છે બંગાળા જેમ ડૉ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, બાબુ બંકીમચંદ્ર, સર રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા સહેતુક અને ઉન્નત આશય પ્રેરનારી વાર્તાઓના લેખકો મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયું છે, તેમ ગુજરાત એવા ધન્ય પુત્રો પામશે ત્યારે જ વાર્તાનો પ્રદેશ ઉન્નત દશાને થવા પામશે

ગયે વર્ષ નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રજાજીવનને આંદોલિત કરનારી પ્રવૃત્તિઓ સંબંધમાં વિદ્વાન લેખકોના વિચારોને અંકિત કરનારો ખાસ અંક કાઢવાની યોજનાને અનુસરીને, ગુજરાતમાં કેળવણી સંબંધમાં લોકચેતન જગવનારી કેળવણી પરિષદના પ્રસંગે અમે કેળવણી ગુજરાત પરિષદ અંક બહાર પાડ્યો હતો તેમાં આપણા અનુભવી વિદ્વાનોએ અમને તત્પરતાથી સહાયતા આપી હતી અને તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ અહીં અમારે વાચકોનું લક્ષ કૉંગ્રેસ અને પરિષદ અંક જેવા દળદાર અંકો રૂપીઆ બે જેવી લવાજમની નાની રકમમાં કાઢવાનું કેટલું ભારે પડે એમ છે, તે તરફ દોરવું ઘટે છે છતાં ગુજરાતની લોકચેતન જગવનારી પ્રવૃત્તિને પ્રસંગે તે સંબંધી વિચારસામગ્રી તેમની સમક્ષ ધરવાનું કર્તવ્ય અમે બજાવવામાં કચાશ રાખી નથી આટલુંયે કહેવું પડે છે તેનું કારણ એ છે કે આવા નમુનાએ વાચકો સમક્ષ આવી વિચારસામગ્રી રજુ કરવાની અગત્ય આપણા અન્ય માસિકો વધારે સમજશે અને એ રીતે લોકહૃદયોને પ્રજાજીવનના આવા વિષયો તરફ અભિમુખી કરવા તત્પર થશે

અન્તમાં અમે અમને અમારી પ્રવૃત્તિમાં સહાય આપનાર લેખકબંધુઓ અને ગ્રાહકોનો આભાર માનીએ છીએ આ વર્તમાન વર્ષમાં સમાલોચક ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં દાખવવા અને માસિક ઉન્નત જીવનના ઉપર નિર્દેશેલા મનોરથો યથાશક્તિ સફલ કરવા સમર્થ થાઓ અને એ રીતે ગુજરાતના પ્રજાજીવનના નવીન સંસ્કરણમાં યોગ્ય સેવા બજાવવા સમર્થ થાઓ, એવી પ્રાર્થના પરમાત્માને અમે કરીએ છીએ

નૂતન વર્ષાભિનંદન.

લેખક—રા વિવિત્સુ.

(વસંતતિલકા વૃત્ત)

વ્હેજો શુચિ પ્રણયના ઝરણા ઉરે ને
સદ્‌વૃત્ત નીતિ સખીઓ સહચારિણી હો !
આશા બધી હૃદયની પરિપૂર્ણ થાઓ,
આ નૂતનાબ્દ ત્હમને સહુ ઈષ્ટ આપો ૧

ઉલ્લાસ યે જીવન નૂતન રેડજો ને
પ્રારમ્ભ સત્કૃતિતણા કરજો અથાગ,
વિધ્વંસ વ્હેમ રચી દુષ્ટ રિવાજનો હો !
આ નૂતનાબ્દ ત્હમને સહુ ઇષ્ટ આપો ૨

પ્રેમે દયાથી વળી સિંચિત વાટિકા આ
જ્યાં નર્મદે સતત આત્મીય નીર સિંચ્યાં
તે રાખના સતત ફુલ્લ સચિન્ત રહેજો !
આ નૂતનાબ્દ ત્હમને સહુ ઇષ્ટ હેજો ૩

અજ્ઞાન-ધ્વંસ કરીને થઈ અર્થજ્ઞાય
સ્વર્ગીય મોદ લહવા કરજો પ્રયાસ,
પ્રારબ્ધ કૃત્સ્ન તમ કર્મ સુસિદ્ધિ પામો !
આ નૂતનાબ્દ ત્હમને સહુ ઇષ્ટ આપો ૪

ભૂલી વિરોધ નિજ લક્ષ્મી સરસ્વતી યે
સક્રાન્ત આપ મહીં હો મુજ પ્રાર્થના એ,
સ્નેહેભરી દગથી ઈશ સદા નિહાળો !
આ નૂતનાબ્દ ત્હમને સહુ ઈષ્ટ આપો ૫

મહેસાણા,
૧૨ ૧૦ ૧૬

રાજ્યશાસ્ત્ર *

લેખક—રા [illegible]રામ વાવાભાઈ મહેતા, બી એ

રાજ્ય અને તેની ગતિઓમા જે નિયમો અને સિદ્ધાન્તો રહેલા છે તેમનો અભ્યાસ જ્ઞાનની જે શાખા કરે છે તે રાજ્યશાસ્ત્રના નામથી ઓળખાય છે રાજ્યના અને તેના અસ્તિત્વ તથા વિકાસ માટે આવશ્યક સ્થિતિઓના અભ્યાસ સાથે જે શાસ્ત્રને નિસ્બત છે તે રાજ્યશાસ્ત્ર, એવી વ્યાખ્યા કરી શકાય બીજા શબ્દોમા, રાજ્યશાસ્ત્રના પ્રદેશમા રાજ્યની ઉત્પત્તિ, પ્રકૃતિ, સત્તવસ્થાના અસંખ્ય રૂપો, હેતુઓ સત્તાઓ નીતિની પદ્ધતિઓ અને તેના વિકાસને સાહાય્ય આપે અથવા પ્રતિબંધ કરે એવી સ્થિતિઓના અભ્યાસનો સમાવેશ થવો જોઈએ

સંસારમા રાજ્યનુ સ્થાન મહોટુ છે સંસ્કૃતિનુ પ્રધાન અંગ તે હતુ અને છે ઇતિહાસમા કેટલીક વાર જુલમ અને આપખુદીનુ ઓજાર એ નીવડ્યુ છે અને મનુષ્યજાતિને સહાયકારક થવાને બદલે હાનિકારક અનેકવાર થયુ છે, તો મનુષ્યજાતિના વિકાસમા એની પ્રતિષ્ઠા ઉત્કૃષ્ટ છે આ ૮ હજારો વર્ષ થયા આ સંસ્થાનો અભ્યાસ કરવામા વિદ્વાન તત્ત્વચિંતકો અને ત્રિયા નીતિ રાજપુરુષો રોકાયા છે અને હજૂ પણ પ્રાચીન લખાણોમાથી વર્તમાન રાજ્યકીય વિદ્યાના અભ્યાસ માટે આધાર મળે છે ભારતવર્ષમા મહાભારત, ચાણક્યનુ અર્થશાસ્ત્ર, બૃહસ્પતિનુ શાસ્ત્ર, શુક્રનીતિ, યૂરોપમા એરિસ્ટોટલનુ રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરે ઉદાહરણરૂપે મશહૂર છે રાજ્યદ્વારી જીવનમા થતા અસંખ્ય મહત્ત્વભર્યા પ્રગતિશાલી ફેરફારોના યુગમા અત્યારે આપણે વસીએ છીએ, નિવાસસ્થાપના (*Colonisation*), રાજ્યવિસ્તાર, સમાગમયોજન (*Federation*) અને લોકશાસન અને સામ્રાજ્ય જગતની રાજદ્વારી સ્થિતિને એવા બળથી અસર કરે છે જેથી રાજ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખાસ મહત્ત્વનો થયો છે જગતની રાજ્યનીતિની ચર્ચા અને રચના કરવાનુ ભાગ્ય જે મહાશયોને પ્રાપ્ત થયુ છે, તેમને આવા અભ્યાસની ઉદાસીન હેતુ પાલવશે નહીં

રાજ્યશાસ્ત્રના ઉપવિભાગોનો સુમાર નથી અને પ્રત્યેકની સીમાઓનો સ્પષ્ટ નિર્ણય થયો નથી તેથી ભિન્ન ભિન્ન લેખકોના દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે ઘણા વર્ગીકરણ શક્ય છે તત્ત્વદૃષ્ટિએ રાજ્યનો વિભાગ કરીએ તો રાજ્યદર્શન (અથવા રાજ્યતત્ત્વવિદ્યા) નામનુ શાસ્ત્રનુ અંગ થશે, અને રાજ્યકીય જીવન અને વિકાસમા રહેલા સિદ્ધાન્તોની બુદ્ધિમાન્ય પર્યેષણા તેનાથી થશે બીજા સ્વનોની પેઠે રાજ્યકીય ઉપપત્તિનો ઇતિહાસ પણ સંભવે, આ વિષયપર લેખાન વાચ્ની રીતે ઘણુ લખ અપાય છે રાજ્યશાસ્ત્રનુ બીજુ અંગ રાજ્યના સ્થૂલ સ્વરૂપ પરત્વે, એના વિકાસ, એની સમૃદ્ધિને ઉત્તેજે અથવા ઘટાડે એવી સ્થિતિઓ અને એની વ્યવસ્થા અને

* ગુજરાતી ભાષામા રાજ્યશાસ્ત્ર વિષય ગ્રંથોની ન્યૂનતા હોવાથી યથાશક્તિ એ પ્રદેશનુ સાહિત્ય રચવાનો ઉદ્દેશ છે ૧૯૧૪ના સમાલોચકમા 'રાજ્યતંત્રના સિદ્ધાંતો' નામની લેખમાલા જેવી રીતે મે લખી હતી તેવીજ રીતે આ વર્ષે J Q Dealey કૃત The Development of the State ઉપરથી એક લેખમાલા લખવા ધારણા છે આ લેખ એ માલાનો પ્રથમ હપ્તો છે ર વા

વહીવટના અસંખ્ય રૂપોના અભ્યાસથી નજરમાં આવે છે વળી રાજ્યની ગતિઓ ઉપર કાર્યો પરત્વે, એમની તત્ત્વમીમાંસા પણ છે અને ઐતિહાસિક રીતે અથવા સામાન્ય રીતે જૂદાં જૂદાં રાજ્યોના ધડાઓના શિદ્ધાન્ત પર છે ઐતિહાસિક વિજ્ઞાન અને રીતિ કાયદો અથવા ધારાશાસ્ત્ર (*Jurisprudence*)ના મૂળ પ્રશ્નોના અભ્યાસ તરફ અને રાજ્યશાસ્ત્રની રચનાના અભ્યાસ તરફ પણ અને જે પદ્ધતિઓથી રાજ્ય પોતાની નીતિઓ ઘડી અમલમાં મૂકતાં મથે છે તેમના પરત્વે ઘણા અપાર રચનામાં, રાજ્યને એકબીજા સાથે વેહાર અને સંબંધો હોય છે, તેથી આંતરરાષ્ટ્રીય (*International*) ધારાનો પ્રબંધ અને સાધિવિગ્રહિમા *Diplomacy* ની કળા ધીમે ધીમે રચાતા છે મહાન રાજ્યો અને આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવનાએ બન્ને અંગો અત્યંત આવશ્યક થઈ પડ્યાં છે આવા સામાન્ય વિષયોમાંથી પ્રત્યેકના ભાગવિભાગ સુમાર વિનાના થઈ શકે પરંતુ આપણા અભ્યાસ માટે વધારે વર્ગીકરણની જરૂર નથી રાજ્યશાસ્ત્રના વિષયપ્રદેશ અને અગત્ય પ્રત્યે લક્ષ દોરવા અને તેના સામાન્ય વિભાગોનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરવા પુરતું કહેવાયું છે

રાજ્યશાસ્ત્ર એ સમાજશાસ્ત્રનું અંગ છે મનુષ્યના જીવનમાં થતી ક્રિયાઓમાં રહેલા નિયમો અને સિદ્ધાન્તો પારખવા શોધન કરીને અથવા સામાજિક જીવનના વિવિધ રૂપોના સ્થૂલ અભ્યાસ કરીને, અરસપરસના સંબંધમાં એકત્ર રહેતી મનુષ્યજાતિ વિષે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એ સમાજશાસ્ત્રનો વિષય છે સામાજિક જીવનના પ્રસંગો નિકટ સગપણવાળા અને અન્યોન્યાશ્રયી હોય છે, પરંતુ, સગવડ ખાતર તેમનું જુદાં જુદાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે અને પ્રસંગોનો પ્રત્યેક વર્ગ કે જુથ ખાસ અભ્યાસનો વિષય બન્યો છે આ રીતે અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સામાન્ય ધર્મમીમાંસા, શિક્ષણશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ જેવાં સમાજશાસ્ત્રનાં અંગોનું જ્ઞાન પ્રવૃદ્ધિ પામ્યું છે

એટલું સ્પષ્ટ છે કે મનુષ્યોના અરસપરસના વહેવારથી કોઈ પણ રૂપના મનુષ્યસમાજ બંધાય છે પ્રકૃતિથી અને ટેવથી મનુષ્ય પ્રાણીઓનું નાના સમૂહોમાં સમષ્ટ થવાનું છે અને સામાન્ય લોહી, ભાષા, રીવાજો, ધર્મ અને ધંધારોજગાર જેવાં સ્થાયી અને સબળ બંધોથી આ સમૂહોના અંગભૂતો અણુઓના રહે છે આવા સમૂહોમાં કોઈ ખાસ સામાન્ય હેતુ અથવા હેતુઓના રક્ષણ અને વિવર્ધન માટે ખાસ મંડળો સ્થપાતાં બંધાય છે ઉચ્ચતર સંસ્કૃતિનું ખાસ લક્ષણ આવા મંડળવાળું હોય છે પણ સંરક્ષણ અને સામાન્ય કલ્યાણો માટે જ્યારે કોઈ સમૂહ ચોક્કસ અને સ્થાયી બની એક જેવો સુવ્યવસ્થિત થાય છે ત્યારે તે સમૂહની રાજ્યકીય રીતે સંવ્યવસ્થા થાય છે અને એ રાજ્યકીય શરીર કહી શકાય

સર્વે રાજ્યકીય શરીરો રાજ્યો નથી મનુષ્યોથી વસેલી દુનીઆમાં સર્વત્ર, નહાના મહોટા અસંખ્ય રાજ્યકીય શરીરો છે સામાન્ય રક્ષણ અને કલ્યાણ માટે રેડ સુસજ્જ હોય છે, રાજ્ય એના જેવી જ પણ એમનાથી મહોટી સંસ્થાઓને વશ આમાના ઘણાં ખરાં હોય છે આ મહોટી સંસ્થાઓમાંની કેટલીક સ્વતંત્ર અને સર્વોપરી ગણાય છે એવી સ્થિતિમાં

તેઓ રાષ્ટ્રીય રાજ્યકીય શરીર તરિકે ઓળખાય છે અને એમને રાજ્યો મ્હેનામા આવે છે તાબાના રાજ્યકીય શરીરો, પ્રાંતો, પરગણા, સુબા, ' ડીપાર્ટમેન્ટ્સ,' ' કાઉન્ટીસ,' નગરો, ' મ્યુનિસિપાલિટીઓ' કસ્બાઓ અથવા ' કોમ્યુન્સ જેવા નામોથી ઓળખાય છે રાજ્ય એટલે સર્વોપરિ રાજ્યકીય એકત્વ અથવા સ્થૂળરૂપે-તેની વ્યવસ્થા દ્વારા-જોતા સર્વોપરિતાવાળુ રાષ્ટ્રીય રાજ્યકીય શરીર, એની વ્યાખ્યા કરી શકાય રાષ્ટ્રીય રાજ્યકીય શરીરથી જે એકત્વ કહેવાય છે તેને રાષ્ટ્ર કહેવાય છે રાજ્યમા વસતા અને રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી રાખતા અને રાજ્ય પાસેથી રક્ષણ માટે હક્ક ધરાવતા રહેનારાઓના એકત્રિત સમૂહને લોક કહેવામા આવેછે રાજ્યની સત્તા પોતાના અગભૂતો ઉપર હોય છે એ વાતપર ભાર મૂકવામા આવે તો તેમને **પ્રજા** કહે છે, અથવા રાજ્યની અદર તે અગભૂતોને હક્કો છે, એ વાતપર ભાર મૂકવામા આવે તો તેમને **નાગરિક** (દેશજન) કહે છે જ્યા સરકાર બધારણવાળી હોય છે ત્યા પુખ્ત પુરૂષ નાગરિકોને, કેટલાક પ્રતિબધો સાથે, અમલદારો અથવા પ્રતિનિધિઓ પોતાના મનથી ચૂટણી કરવાનો હક્ક હોય છે આવા નાગરિકોનો એકત્ર સમૂહ **મતદારમડળ** ***(Eelctorate)*** તરિકે ઓળખાય છે સાધારણ રીતે આ મડળને લોકોનુ મ્હો અથવા લોકોના વિચાર દર્શાવનાર તરિકે લેખવામા આવે છે

—અપૂર્ણ

પૃષ્ઠ ૧૭ વાદાભ ે અ મગદાયી ર ૧-૮–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

પ્રમાણે મુકત કેમ બનાવી શકાય ? તે વિષયની ઘણી ઉપયોગી શોધ તેણે પોતાના જીવનના અંતભાગે કરી છે

૧૮૪૫ ની સાલમા ખાકાફ પાસે આવેલુ ઈવાનાન્હા ગામ મેટ્કિન કૉફની જન્મભૂમિ છે તેનો પિતા એક લશકરી અમલદાર હતો અને નોકરી ઉપરથી નિવૃત્ત થતી વખતે તે 'મેજર જનરલ'ના પદ સુધી પહોચ્યો હતો તેને ઘોડેસ્વારીનો ઘણો શોખ હતો, પરતુ વિજ્ઞાન તરફ તેનુ લેશમાત્ર પણ વલણ હોય એવુ જણાયુ નથી મેટ્કિન કૉફની માતા યાહુદણ હતી અને પોતાની માનસિક શકિત તથા પ્રતિભા માટે તે તેનો રણી હતો નાનપણથી જ તેને સૃષ્ટિના અવલોકનનો પ્રબળ શોખ હતો ખાર્કોફની હાઇસ્કૂલમાથી પસાર થઈ સત્તર વર્ષની વયે તે યુનિવર્સિટીમા દાખલ થયો અને બે વર્ષમા એટલે ૧૮૬૪ મા તેણે તે યુનિવર્સિટીની અંતિમ ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી અને પછી વધુ અભ્યાસમાટે તે વિજ્ઞાનની જનનીરૂપ જર્મનીમા ગયો ૧૮૬૩-૬૪-૬૫-૬૬ એ સાલોમા પ્રતિવર્ષ તેણે પોતે કરેલી શોધોને પ્રસિદ્ધ કરી, આ બધી શોધો જુદા જુદા સૂક્ષ્મ કીટોના આકૃતિવર્ણન તથા જીવન-ઇતિહાસને લગતી હતી આ બધો સમય તે 'ગિસ્સેન'મા આવેલી લ્યૂકાર્ટની પ્રયોગશાળામા કામ કરતો હતો ૧૮૬૬ મા એવુ બન્યુ કે એક શોધ કે જે તેણે સ્વતત્ર રીતે કરી હતી તેનુ માન ખાના' તે શોધ મે કરી છે' એવો દાવો તેના ગુરૂએ તેને પ્રસિદ્ધ કરતા કર્યો હતો મતાપ્રિય મેટ્કિન કૉફે તે વાતનુ અસત્ય ઉઘાડુ પાડી આપ્યુ અને તે કારણથી તેને પોતાના પ્રથમ શિક્ષાગુરુ જોડે વિરોધ થયો આ પછી થોડા સમય તેણે નેપલ્સમા ગાળ્યો અને ત્યાના ઉપસાગરમા જોયલા કેટલાક પ્રાણીઓના વર્ણન તથા જીવન-ઇતિહાસ તેણે લખેલા છે આ બધા કાર્યમા તેણે પોતાની ચોક્કસ તથા બારીક અવલોકન કરવાની શકિત તથા **નવીનોત્પાદકતા (ઓરિજીનેલિટી)** સિદ્ધ કરી આપેલી છે તેના આ સમયના લેખો ઘણી ઉત્તમ પ્રતિના છે ૧૮૭૦ મા તે ઓડેસા યુનિવર્સિટીમા **પ્રાણીવિજ્ઞાનનો (ઝુઓલૉજી) મહોપાધ્યાય (પ્રૉફેસર)** નીમાયો અને ત્યા પણ તેણે પોતાની શોધખોળ ચાલુ રાખી આ સમયમા તેની ધર્મપત્ની ક્ષયની માદગીમા સપડાઈ અને જો કે હવાફેર માટે તેને મડીરા લઈ જઈ બે ત્રણ વર્ષ રાખવામા આવી તો પણ કાઈ ટીકી લાગી નહી અને તેના દેહનો અવસાન થયો આથી કેટલાક સમયસુધી તેના કામમા ભગાણ પડ્યુ ૧૮૭૪ મા તેણે 'કૉકેસિયન તથા મોગાનિયન જાતોની આખોના પોપચાની ખામીયત ' એ વિષયપર એક ઉત્તમ **માનવ-વિજ્ઞાનના (એન્થ્રૉપોલૉજી)** વિષયનો લેખ લખ્યો, તથા વાદાની બે જાતમાની અમુક એક અમુક પ્રદેશમા બીજી જાતની સ્પર્ધામા કેમ સ્થાપિત થઈ શકી, એ વિષયપર પણ એક સુન્દર લેખ લખ્યો એ લેખમા ઉત્ક્રાતિવાદના 'સબળનો નિર્વાહ તથા નિર્બલનો નાશ' અથવા જીવનવિગ્રહ એ સત્ર ઉપર તેણે ઘણુ સારૂ અજવાળુ પાડ્યુ

૧૮૭૫ મા તેણે ઓલ્ગા બેલા કોહટોફ નામની સત્તર વર્ષની બાળા સાથે બીજી વારનું લગ્ન કર્યું આ બાઈ ચિત્રવિદ્યામા તથા પ્રતિમાવિધાનમાં (સ્કલ્પચર) ઘણી કુશળ

હતી પોતાના લગ્ન પછી તેણે પોતાના પતિને પ્રિય વિષયોનું શિક્ષણ તેની જ પાસે લેવા માંડ્યુ, અને ત્યારથી તે તેના મરણસુધી દરેક કાર્યમા તે પોતાના પ્રિય પતિની સહાયક તરીકે કાર્ય કરતી હતી વળી તેને અંગ્રેજી તથા બીજી પણ પરભાષાઓ આવડતી હતી, તેથી તે તેના ધણીને ઘણી વિવિધ રીતે ઉત્તમ સહાય આપી, તેના જીવનકાર્યમા ઉમંગભર્યો ભાગ લેતી હતી આ પ્રમાણે અન્યોન્યને કાર્યમા સહાય કરી શકે એવા દંપતી વિરલ જ જોવામાં આવે છે આપણા દુર્ભાગી દેશમા તો સમાન શિક્ષણ પામેલા અનુગુણ દંપતીઓનુ સ્વપ્ન પણ આવે એમ નથી ! જયા જોઈયે ત્યા વયના, વિદ્યાના કે તે બનેનાં કજોડા ! ભણેલી પત્નીને પથ્થરના ભમરડા જેવો પતિ, તથા વિદ્વાન ને રસિક પતિને કંઠે દોઢ ગજની લાજ તાણનારી વહેમી તથા રીસાળ પત્ની બાધેલા જણાય છે

ઉપર જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે મેટ્‌કિન કૉફનો ખાસ વિષય **ગર્ભવિજ્ઞાન (એમ્બ્રીઑલૉજી)** હતો વિવિધ પ્રાણીઓની ગર્ભાવસ્થા તથા તે તે અવસ્થાના ગર્ભોની સૂક્ષ્મ રચનાનો તેણે ઘણી સૂક્ષ્મરીતે અભ્યાસ કર્યો હતો ૧૮૮૨ મા પારદર્શક શરીરવાળી **વાદળીઓનો (સ્પોન્જીસ)** તથા **છત્ર-મત્સ્યોનો (જેલીફિશિઝ)** અભ્યાસ કરતા, તેણે તે પ્રાણીઓના શરીરની અંદરની ભીંતોના કોશોનુ વર્તન ધ્યાનથી જોયુ હતુ, તથા એ જ અથવા એને મળતા વિષય ઉપર તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા જીવ-વિજ્ઞાનીઓએ જે કાંઈ લખેલુ હતુ તે તેના જાણવામા હતુ એ અંદરના પડમાથી છૂટા પડી ભમતા કોશ શરીરના વિવિધ ભાગોમા જે કાંઈ બગાડો થયો હોય તે ગળી જઈ ખાઈ જાય છે, એ શોધ કરનાર જો કે તે કાંઈ પહેલો ન હોતો પણ તેણે એ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યુ કે એ દૃશ્ય અપવાદ રૂપ નહી પરંતુ નિત્ય બનતા તથા ઘણા જ સાધારણ છે તથા શરીરના બીજા અંગોના કાર્યો જેવા જ તે ગણાવા જોઈયે તેણે સિદ્ધ કરી દેખાડ્યુ કે આ રખડતા અને બગાડો ખાઈ જતા કોશો કે જેને ‘ ભક્ષક કોશો ’ કહી શકાય એમ છે તેમનુ મુખ્ય કામ શરીરના બગાડાને ખાઈ જવાનુ છે ૧૮૮૪ મા તેણે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તેમા બતાવ્યુ કે મનુષ્યના શરીરના ભક્ષક કોશ, તેના શરીરમા દાખલ થતા વિવિધ ઝેરી સૂક્ષ્મ જંતુઓના વિનાશક કાર્યથી તેનુ રક્ષણ કરે છે ‘ **ડેફનીયા** ’ નામના જલ-ડાસના પારદર્શક શરીરમા તેણે ભક્ષક કોશોની બીજા રોગ પેદા કરનાર જંતુઓને ખાઈ જવાની ક્રિયા જોઈ હતી તથા બીજાને દેખાડી શકાય એવી તેને સિદ્ધ કરી હતી

આ ભક્ષક કોશોના કાર્યના અભ્યાસમા જ પોતાનુ બાકી રહેલુ જીવન વ્યતીત કરવાના નિશ્ચયથી તેણે પ્રાણીવિજ્ઞાન તથા ગર્ભવિજ્ઞાનની શોધો પડતી મેલી, અને ઓડેસામા સ્થપાયેલી નવીન **સૂક્ષ્મ જંતુશાળાનુ (બૅક્ટિરિઓલોજીકલ લેબોરેટરી)** આધિપત્ય સ્વીકાર્યું, પરંતુ પોતાના કાર્યમા ખલેલ નાખે એવી તે નોકરીની સરતો જણાયાથી ૧૮૮૮ મા તેણે તે જગા છોડી દીધી પછી તેણે બર્લિન જઈ યોગ્ય સંજોગો મળે તો પોતાનુ કાર્ય આગળ ચલાવવાનુ ધાર્યું પણ ત્યાંથી કંઈ જવાબ મળતા તે પારિસમા **પેસ્ચર**ની પાસે

સ્નેહમુદ્રા રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

આવ્યો પેસ્ચર તેના ગુણ તથા જ્ઞાનની કદર કરી, પોતાની પ્રયોગશાળાનો એક ભાગ તેને જુદો કાઢી આપ્યો તથા તેના કામમાટે જરૂરી બધી મદદ કરી આપી થોડા વર્ષ પછી નવુ 'પેસ્ચર ઇન્સ્ટિટ્યુટ' બંધાતા તેના મદદનીશ અધિપતિની જગા તેને આપવામા આવી તેના કામની ખ્યાતિથી મુગ્ધ થઈ સેંકડો યુવાન શોધકો તેના હાથ તળે શીખવા આવવા લાગ્યા

મેચ્નિકૉફ નિત્ય સયમા પ્રીતિ રાખનાર હતો વાદવિવાદોમા તેને નકામી છીણાછેડી અથવા ટાટા મારવાની ટેવ ન હોતી કોઈ પણ માન્યતા અથવા સિદ્ધાતનુ સત્યાસત્ય તારવી કાઢવાની મતલબથી જ તે વાદવિવાદોમા ઉતરતો હતો એણે પ્રતિપાદન કરેના સિદ્ધાંતોમા કોઈ કાઈ ન્યૂનતા અથવા ભૂલ દેખાતુ તો તેની જોડે અફળાઈ, વાગ્યુદ્ધ કરવાને બદલે, તેની ગફલતો દૂર થાય એવા નવા પ્રયોગો તે યોજતો હતો આપણા હાલનાં વતમાનપત્રોમા જે નનના સુ અને નકામા વાદવિવાદોને સ્થાન આપવામા આવે છે, અને જે વાચવામા ઘણા માણસો પોતાનો અમૂલ્ય સમય વ્યર્થ ગુમાવે છે તેમા અમુક વ્યક્તિના **સિદ્ધાતોની** ચર્ચા કરવાને બદલે અગત હલ્લા કરવામા આવે છે તથા ગાળગાળા ચલાવવામા આવે છે આર્યસમાજી તથા સનાતનીઓના વાદવિવાદો કે જે આપણા ગુજરાતના નવરા બેઠેલા 'એડિટરો' બીજી ઉપયોગી સામાજિક ચર્ચાને અભાવે પેપરના કાગળ બગાડી જગા ભરવા આપ્યા જાય છે, તેમણે આ ઉપરથી ઘણો ધડો લેવાનો છે

૧૮૯૨ મા '**સોજાઓનુ સાપેક્ષક રોગ-વિજ્ઞાન**' (**ધી કમ્પેરેટિવ પેથૉલૉજી ઑફ ઈન્ફ્લેમેશન**) એ નામનું અચિર પુસ્તક તેણે છપાવ્યુ અને તેમા પોતાના સિદ્ધાંતોનુ સમર્થન કરતા અવલોકનોને તેણે ઘણી યુક્તિપૂર્વક એકત્ર કરેલા છે એ પુસ્તકમા મેચ્નિકૉફે દેખાડ્યુ કે નીચી પક્તિના, કરોડ વિનાના પ્રાણીઓના શરીરમા ઝેરી જતુઓ દાખલ થતા વિવિધ વિકારો શરીરના તે ભાગોમા થવા માડે છે એ વિકારોને પરિણામે પેદા થતા દ્રવ્યોના રસાયણિક કાર્યથી તે પ્રાણીના શરીરના ભક્ષક કોશ તે ભાગ તરફ ઘણી મોટી સખ્યામા આકર્ષાય છે અને તે વિકારને પરિણામે પેદા થયેલા દ્રવ્ય તથા તે વિકારના કારણરૂપ જતુઓને ગળી જાય છે કરોડવાળા ઉંચી પક્તિના પ્રાણીઓમા લોહી, નીચી પક્તિના પ્રાણીના શરીરમા જેમ જ્યાં પોતાનુ હોય ત્યા વહે છે તેમ ન વહેતા બધ રક્તનળીઓમા જ વહે છે એ રક્તનળીઓની ભીંતોમા આવેલા સ્નાયુ વગેરે ઓધતતુઓને વશ છે મગજમાના અમુક ભાગમાથી આવતી આજ્ઞા અનુસાર રક્તનળીઓ વિકસે છે, અથવા સંકોચાય છે શરીરના કોઈપણ ભાગમા ઝેરી જતુ દાખલ થતા તે ભાગમા આવેલી રક્તનળીઓ ઓધજતુના કાર્યથી એવી સંકોચાઈ જાય છે કે ત્યા લોહીનો પ્રવાહ લગભગ અટકી જાય છે પછી એ સ્થિર થયેલા રક્તપ્રવાહમા જમા થયેલા ભક્ષક કોશોનુ સૈન્ય તે વિકારવાળા ભાગ તરફ ખેચાય છે ત્યા જઈ તેઓ વિકારથી બગડેલા શરીરના ભાગ અથવા ત્યા પેદા થયેલા ઝેર તેમ જ તે વિકારના કારણરૂપ સૂક્ષ્મ જતુઓને ગળી જાય છે આ દૃષ્ટિએ જોતા સોજા તથા

ચામડાં, એ આપણા શરીરમા દાખલ થયેના વિષ અથવા વિષ પેદા કરનાર જતુઓને દૂર કરવાના કુદરતના ઉપચારરૂપ છે

ભક્ષક કોશ, વિકારવાળુ સ્થાન, ઓષધજતુ તથા રકતનળીઓ એ બધાના ઘણા સારા સહકાર્ય વગર આ પ્રમાણે બનવુ શકય નથી, અને પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે આટલુ બધુ અટપટુ સહકાર્ય પૂર્ણ તથા સ્થિર શી રીતે થવા પામ્યુ? શુ એ પ્રમાણેનુ સહકાર્ય મનુષ્યજાતિમા પ્રથમથી જ સ્વત સિદ્ધ હતું કે એ પાછળથી પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિઓમાની એક છે? હજુ પણ જતુઓની સામે ટકી રહેવાની શકિત બધા માણસોમા એકસરખા અશમા પ્રાપ્ત થઈ નથી, એ આપણે જાણીયે છીયે પ્લેગ અથવા કૉલેરા અથવા એવો કોઈ પણ ભયકર ચેપી રોગ કોઈ સ્થળે પૂર જોસમા ફાટી નીકળેલો હોય છે, ત્યારે આપણને જણાય છે કે તે સ્થળે રહેતા બધાં મનુષ્યોપર એ રોગ એકસરખી અસર કરતો નથી કેટલાકને તે રોગ ઘણી સહેલાઈથી સારુ પડી જાય છે અને બીજા કેટલાક પર તે રોગ ભાગ્યે જ કાંઈ અસર કરી શકે છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિવિધ રોગ પેદા કરનાર જતુઓ સામે ટકી રહેવાની શકિત બધા માણસોમા એકસરખી હોતી નથી, પરતુ તે ક્રમેક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે હવે આ જાતની શકિત કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે આપણે જોઈએ

એ તો નિર્વિવાદ વાત છે કે જો કોઈ ઉષ્ણ દેશમા વસનાર માણસને એકદમ શીત દેશમા લઈ જવામા આવે અને તે ત્યા ત્યાની હવાને અનુકૂલ ન હોય તેવા વસ્ત્ર પહેરે તથા ખાન પાન ઇત્યાદિ રાખે તો તેની ઉપર તે દેશની હવાની માઠી અસર થવાનો ઘણો સભવ રહે છે માછલાં તથા દેડકાંને પાણી બહાર જમિન પર લાંબો વખત રાખવાથી તેઓ મરી જાય છે આ ઉપરથી આપણને એટલી વાત સમજાય છે કે જીવતા રહેવા માટે પોતાની આસપાસના સજોગોને અનુકૂલ થવુ જોઇયે હાલ જે જે પ્રાણી તથા વનસ્પતિ આપણે આપણી આસપાસ જોઇયે છીયે, ત્યા તે જીવતી છે, કારણ કે તેની આસપાસની ઉપાધિ એટલે સજોગો તેને અનુકૂલ છે, પ્રતિકૂલ તો નથી જ જો તે સજોગો અથવા ઉપાધિઓ તેને પ્રતિકૂલ હોત તો તે ત્યાં જીવતી રહી શકી જ નહી હોત આ સિદ્ધાંત કે જેનુ કાર્ય સમગ્ર સજીવ સૃષ્ટિમાં જોવામા આવે છે, તેને **'અનુકૂલતાનો સિદ્ધાત'** **(પ્રિન્સિપલ ઑફ એડૉપ્ટેશન)** કહે છે સજીવ વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓના સબધમા બીજી વાત એ યાદ રાખવાની છે કે કોઈ પણ બે વ્યકિતઓ એકમેકને સર્વાંશે મળતી હોતી નથી પ્રત્યેક બે વ્યકિતઓ ઓછા વધતાં બિદુઓમા ભિન્નતા નિત્ય દેખાડે છે આમ હોવાથી માતાપિતામાથી થતા સતાનો કાંઈ સર્વાંશે માતાપિતાની જ પ્રતિકૃતિ અથવા છાયારૂપ થતાં નથી, પરન્તુ તેમનામા કેટલાક નવીન બિદુઓ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે માતાપિતામા હોતા નથી આવા નવી પેઢીમા થતા નવા લક્ષણો 'નવલક્ષણ' (વેરિએશન) અથવા 'ભેદ' કહેવાય છે અને એ પ્રમાણે નવીન લક્ષણ પેદા થવાના પ્રકારને **'ભેદદર્શન અથવા નવલક્ષણોદ્‌ભેદ' (વેરિએશન)** કહે છે ત્રીજી વાત લક્ષમા એ રાખવાની છે કે સજીવ વ્યક્તિઓ ઘણી શીઘ્રતાથી સખ્યામા વધે છે દેડકાનુ એક જોડુ

એક જ મોસમમા કેટલા હજાર ઇડા મૂકે છે એક તળાવના કિનારા પર રમતા દેડકા એક મોસમમા જેટલા ઇડા મૂકે તેટલા જો પાકે તો થોડા જ વર્ષોમા તે આખુ તળાવ દેડકાથી જ ભરાઈ જાય ! એક ઝાડપર કેટલા બધા અસખ્ય બીજ થાય છે છતા તે વૃક્ષની કુલ સખ્યામા કેટલો સ્વલ્પ ફેર પડે છે ! આમ છે તેથી આપણે માનવુ પડે છે કે આ પ્રમાણે ઘણી મોટી સખ્યામા પેદા થયેલી પ્રજાની વ્યક્તિઓ વચ્ચે અન્ન, આધાર, જલ, પ્રકાશ ઇત્યાદિ જીવનને માટે જરૂરી સજોગો પ્રાપ્ત કરવા ઘણી તીવ્ર સ્પર્ધા ચાલતી હોવી જોઈયે એ દારુણ જીવન વિગ્રહ કે જે અતિદારુણ વગર અટક્યે ચાલ્યા જ કરે છે, તેમા ઘણાનો સદતર નાશ થાય છે તથા બીજા કેટલાક રણભૂમિ છોડી નાસી જાય છે જેનામા કાઈ ગુણ અથવા શક્તિ હોય તે જ તેમા ટકી રહી શકે છે આ દૃશ્યને 'જીવનવિગ્રહ' 'સ્ટ્રગલ ફોર એગ્ઝિસ્ટન્સ' કહે છે નવીન લક્ષણો ધારણ કરનારી વ્યક્તિઓમાથી જેનુ નવીન લક્ષણ તેને આ જીવનવિગ્રહમાં જય આપે એવુ હશે, એ જ વ્યક્તિ જીતતી નીવડશે અને એવા અનુકૂલ અથવા ઉપયોગી નવીન લક્ષણ વિનાની વ્યક્તિઓ ટકી ન રહી શકવાની જેમ આપણે ઘઉને ચાયણામા ચાળીયે છીયે ત્યારે ઘઉઘઉ રહી જાય છે અને કાકરા નીકળી જાય છે, તેમ આ કુદરતના ચાયણામા અનુકૂલ લક્ષણોવાળી વ્યક્તિઓ ટકી રહે છે અને અનુકૂલ નહી એવી વ્યક્તિઓનો વિનાશ અથવા સ્થાનફેર થાય છે આ દૃશ્યને **'નૈસર્ગિક વરણ'** અથવા **'કુદરતની પસદગી' (નૅચરલ સીલેક્ષન)** કહે છે

" હવે આ ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાતો આપણે આપણા પ્રસ્તુત વિષયને લાગુ પાડીયે ધારો કે પહેલાના મનુષ્યમા કેટલાક કોશ એવા હતા કે તે અમુક એક સ્થને સ્થિરતાથી ચોટી નહી રહેતા, આખા શરીરમા રસળતા હતા અને માર્ગમા જ્યા જ્યા તેમને ખાવા લાયક વસ્તુ મળી આવે તે ખાઈ જતા હતા આ પ્રમાણે ભમતા ભક્ષક કોશો શરીરના જીવતા ભાગોને ખાઈ ન શકતા શકતા, પણ શરીરના મસ્ત કોશ અથવા બહારની સૃષ્ટિમાથી શરીરમા દાખલ થયેલા સૂક્ષ્મ જતુઓને સહેલથી ખાઈ શકતા હતા હવે આ પ્રમાણે શરીરમા ભમતા અથવા રસળતા કોશ હોવા રૂપ નવીનતાથી તેવા કોશ ધારણ કરનાર વ્યક્તિને ઘણો લાભ થતો હતો, કારણ કે તેમના કાર્યથી તેના શરીરનુ બહારથી આવતા વિવિધ જતુઓથી રક્ષણ થતુ હતુ આ પ્રમાણે આવા ભમતા, રસળતા કોશોને ધારણ કરવા એ તેની વ્યક્તિને લાભ કારી હતુ, કારણ કે તેથી મનુષ્ય કેટલાક રોગોથી બચવા પામે છે હવે ધારો કે મનુષ્યમાત્રના બે વિભાગ પાડેલા છે એકમા આવા ભક્ષક કોશ છે અને બીજામા નથી આવે પ્રસગે પહેલા વર્ગના માણસો જેટલી ખાતરીથી બચી શકે છે તેટલી ખાતરીથી બીજામા બચી શકતા નથી આમ હોવાથી પહેલા વર્ગના માણસોનો આવરદા લાબો થાય છે એટલુ જ નહિ પરતુ તેની પ્રજા પણ ઘણી ઝડપથી વધે છે આ પ્રમાણે ઘણા વર્ષો પછી પહેલા વર્ગના માણસોની સખ્યા બીજા વર્ગના માણસોની સખ્યાના પ્રમાણમા એટલી મોટી થશે કે તે વર્ગના માણસો બહુ વિરલ જ જોવામા આવશે એમ કરતા કરતા આખરે એ બીજો વર્ગ

ચિત્રકાર-શ્રીયુત ધોળિંગ — તલ્લીન. — કૉપી રાઈટ

નગીનનો સુર.

“ગુ ગુ કરે ના પિલ્લુ?”

નષ્ટપ્રાય થઈ જશે, અને રોગો સામે ટકનાર મનુષ્યોની નવીન જાત સ્થિર થશે આવા જ કોઈ પ્રકારે કેટલાક મનુષ્યોમાં અમુક અમુક રોગોથી મુક્ત રહેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે વિવિધ રોગોના જતુઓ સાથે દ્વંદ્વ કરતા ભક્ષક કોશો, મનુષ્યશરીરનો બચાવ કરતા હોવાથી તેમનો માણસના રક્તમા જમાવ થતો જાય છે અને એ રીતે માણસને ધીરે ધીરે રોગ સામે ટકવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થતી જાય છે

૧૯૦૩ મા 'મનુષ્યપ્રકૃતિ' એ વિષયપર મેટ્કિન કૉફે એક પુસ્તક લખ્યુ, તેમા તેણે એવો મત દર્શાવ્યો છે કે પેટના નળી અદર વિનારી કહેવાણુ થવાથી તેમા જે વિષદ્રવ્ય પેદા થાય છે તે શરીરમા ચુસાતા તેની અસરથી રક્તનળીઓની ભીંતો તથા શરીરના અગો શિથિલ થઈ જાય છે અને પરિણામે વૃદ્ધાવસ્થાના ચિહ્ન મનુષ્યના શરીરપર દેખાવા માડે છે, પળીયા આવે છે, ચામડીપર કરચલીઓ પડી જાય છે તથા સાધા શિથિલ થઈ જાય છે અને અતે માણસનો આવરદા ટુકો થઈ જાય છે મેટ્કિન કૉફે પોતાના જાતિ અનુભવથી તથા પ્રયોગોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ કે તાજી છાસનુ નિત્ય સેવન કરવાથી ઉપર વર્ણવેલુ વિકારી કહેવાણ થતું અટકે છે આનુ કારણ એ છે કે છાસ વાટે નળમા 'લેક્ટિક જતુ' દાખલ થાય છે, અને તે જતુના કાર્યથી જે લેક્ટિક ઍસિડ થાય છે તેમા ઉપર વર્ણવેલુ કહેવાણુ કરનાર જતુ જીવી શકતા નથી આ વિષયમા તેની પોતાની દૃઢ ખાત્રી થવાથી તેણે નિત્ય શેર છાસ પીવાનો અભ્યાસ રાખ્યો હતો

૧૯૦૧ થી તે ૧૯૧૬ મા તેનુ મરણ થયુ, ત્યાસુધી તેણે ઘણી ખતથી તથા ભગાણુ વગર પોતાની પ્રયોગશાળામા કામ કર્યા કર્યું સવારથી સાજ સુધી એમ આખો દહાડો તે પોતાની પ્રયોગશાળામા કામ કર્યા કરતો હતો અને તે એટલે સુધી કે સતત વાકા વળી સૂક્ષ્મદર્શક યત્રનો ઉપયોગ કરવાથી તેનો વાસા વળી ગયો હતો અને તેને વાકા વાકા રહી ચાલવુ પડતુ હતુ તેને પોતાનુ કામ એટલુ તો પ્રિય હતુ કે તે, તે ઓછી ભાગ્યે જ બીજે કોઈ સ્થળે મોજ મારવા જતો હતો

આવા આવા કર્મપરાયણ વિજ્ઞાનીઓની સતત તથા નિસ્વાર્થ મહેનત અને સત્યાન્વેષણના આગ્રહથી ઘણી ઘણી નવીન શોધો થયેલી છે કે જેનાથી મનુષ્યનુ જીવન પ્રથમ કરતા સહીસલામતીભર્યું તથા સુખી થવા પામ્યુ છે પ્રાચીન સમયમા આપણા ભારતવર્ષમા પણ આવા જ બલ્કે એથી પણ શ્રેષ્ઠ પ્રતિભાવાળા, તથા સત્યાન્વેષણમા દૃઢ આગ્રહવાળા શોધકો હતા કે જેના પ્રયાસથી આપણુ પ્રિય ભારત વિવિધ વિદ્યાકળાના મદિરરૂપ થયુ હતું તથા તેના વિદ્યાપ્રકાશથી હજારો પરદેશી વિદ્યાર્થીઓ ગ્રીસ, મિસર, જાપાન જેવા દૂર દૂર દેશોથી અહીં આવતા હતા વર્તમાન સમયમા પણ પ્રૉ પ્રફુલચદ્ર રૉય તથા જગદીશ ચદ્ર બોઝ જેવાઓએ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા પોતાની મહા શક્તિ સિદ્ધ કરી દેખાડી છે અને આપણી નિસ્તેજ તથા નિ સત્વ થયેલી ભારત માતાના મુકૂટને કાઇક અશે તેજસ્વી કરવાનો સફળ યત્ન કર્યો છે આવા આવા ઘણા નરરત્નો પાકી ભારત માતાના ખરા સતાન થઈ તે માતાની વિભૂતિમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરો !

નીલગિરી.

લેખક—રા ભાનુશંકર હરિશંકર યાજ્ઞિક, બી એ,

ઠંડા દેશમા રહેનાર લોકોને હિંદુસ્થાનનો ઊનાળો ઘણો પ્રખર લાગે છે, તેથી યૂરોપીયન લોકો તે દિવસોમા વિશ્રાંતિ તથા ઠંડી મેળવવા માટે પર્વતોમાના ઉંચા ઉંચા સ્થાનો તરફ દોડે છે, અને તેને લીધે જ આ સ્થાનો પ્રચારમા આવીને તેમના ફાયદા દિવસોદિવસ એતદ્દેશીય ધનિક લોક પણ લેવા લાગ્યા છે ઊનાળામા આબુ, માથેરાન, લાનોલી તથા મહાબલેશ્વરમા આપણા લોક પણ ઘણા જવા લાગ્યા છે આવા સ્થાનો હિમાલયની દક્ષિણ ઉતરાણપર ઘણા જ નિર્માણ થઈને તે મોટા શહેરો બને છે તે સર્વ સ્થાનોમા નીલગિરીનુ શિખર ઘણું જ હવાવાળુ, સુંદર તથા આરોગ્યકારક છે, એવી ખ્યાતિ છે હિમાલયમાના મુખ્ય સ્થાનો સિમલા, દાર્જીલિંગ પ્રમાણે આ સ્થાન પણ ઉંચુ છે અને અહીંઆંની હવા અતિ ઠંડી ન હોતા આખુ વર્ષ સાધારણ એકસરખી જ હોય છે બરફ પડવા જેટલી સખ્ત ઠંડી અત્રે ન હોવાને લીધે આ ઠેકાણાનુ ઘણું જ મહત્વ છે બરફના દેખાવો વિના સૃષ્ટિસૌન્દર્યમા આ પણ હિમાલયપરના સ્થાનોથી હારી જાય તેમ નથી

આ સ્થળ માટે આપણા ગુજરાતીઓને જ ઘણી માહિતી નથી પરતુ હવે ઠેઠ ઉટકામંડ સુધી રેલવે થવાને લીધે ત્યા જવાનુ સહેલુ થયુ છે, તથાપિ મ્હૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાપર જો કે આ સ્થાન છે તો પણ ત્યાથી રેલવે ન હોવાને લીધે થોડોક દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરીને જ અહીંઆં જવુ પડે છે જે લોક પુષ્કળ પૈસા ખરચીને મહાબળેશ્વર, માથેરાનાદિ ઠેકાણે ગર્દીમા રહે છે તેમને નીલગિરી જવુ વિશેષ હરકત અથવા ખર્ચવાળુ થશે નહિ આ પર્વતપર રહેવાના ત્રણ ચાર સગવડવાળા સ્થળો છે અને ત્યા પુષ્કળ નાનામોટા બંગલા ભાડે મળે છે આ વર્ણન પરથી આ પર્વત અત્રેના કોઈ પણ ગિરિશિખર કરતા ઠંડા, રમ્ય તથા ઉપદ્રવરહિત છે, એવી ખાત્રી થશે અને સામાન્ય સ્થિતિના લોકોને એશઆરામ અથવા આરોગ્યના હેતુ વિના કેવળ સૃષ્ટિનુ એક અતિ સુંદર સ્થાન જોવામાટે પણ આ પર્વતની મુસાફરી કરવાનુ ઇષ્ટ લાગશે

વિન્ધ્યાદ્રિની દક્ષિણ તરફનો જે હિંદુસ્થાનનો ત્રિકોણી પ્રદેશ છે તેની વચ્ચેનુ ઉંચુ મેદાન સહ્યાદ્રિ તથા પૂર્વ ઘાટ પર્વતો વચ્ચે છે આ બન્ને પર્વતો નીલગિરિમા મળે છે અને આ બન્ને હારોનો આ સગમ અતિશય ઉંચો હોવાને લીધે આ ઉત્તર તરફ જનારા ફાંટા અત્રેથી જ નીકળે છે, એમ કહીશુ તો પણ ચાલશે કારણ, અહીંઆથી દક્ષિણ તરફ કન્યાકુમારી પર્યન્ત જે પર્વતપંક્તિ જાય છે તે પાલઘાટની ૨૫ માઈલ પહોળાઈની ખીણને લીધે મૂળ સહ્યાદ્રિથી તૂટક છે

હિમાલયની દક્ષિણે નીલગિરી જેવડુ ઉંચુ બીજુ સ્થાન નથી આબુ, મહાબળેશ્વર, પંચમઢી, અથવા સીલોનની 'પેદ્રો તાલા ગેલા' કરતા પણ નીલગિરીનુ શિખર ઉંચુ છે તેની સરા

સરી ઉંચાઈ ૬૫૦૦ ફુટ છે તથા તેમા પણ ઉટી (ઉટકામડ) ની ઉંચાઈ ૭૩૦૦ ફુટ કરતા વધારે હોઇને કેટલાંક શિખરો તો લગભગ ૯૦૦૦ ફુટ ઉંચા છે ત્રાવણકોર સરસ્થાનમાંનુ 'આનેમનયા'નુ એક શિખર ફક્ત ૮૮૫૦ ફુટ ઉંચુ છે અને નીલગિરીના ' દોડુ બેટા ' શિખરની ઉંચાઈ ૮૭૬૦ ફુટ છે

આ પર્વતની ' નીલ મલય ' સંજ્ઞા પણ છે તામીલ ભાષામા ' મલય ' શબ્દ પર્વત વાચક છે ' નલ્લ મલય ' ' પલ્લ મલય ' 'આને મનય' 'ત્રિનો મલય' નામના પર્વત દક્ષિણ ભાગમા છે ' મલય મારૂત ' આ સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ-' દક્ષિણ પર્વત તરફથી આવતો પવન'-છે આ પર્વત નીચેના મેદાનમાથી જોનારને નીલ રંગની ઝાકળ જેવી વસ્તુથી ઢંકાયલો લાગે છે, આને લીધે જ આનુ નામ નીલગિરી પડ્યુ છે તે જ પર્વતની પેલી પાર પૂર્વે જે પર્વત છે તેનુ ' બિળી ગિરી ' (સફેદ પર્વત) નામ છે

સિમલા વગેરે જે પર્વતના શિખરોપરના હવાના સ્થાનો નિર્માણ થયા છે તે સર્વે કરતા નીલગિરીના શિખરનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હોવાને લીધે અહીંઆ બે ચાર સારા શહેર તથા અનેક ગામડા પણ વસ્યા છે આ વસવાટ ૧૦૦ વર્ષની અંદરનો છે તે પૂર્વે અત્રે થોડા ગામડા હતા પરંતુ આ સર્વ પ્રદેશમા કુરુમ્બ તોડા વગેરે જગલી લોકોની વસ્તી હતી અને ખેતી પણ નહોતી ઇ સ ૧૮૨૦ ની સાલ પછી યુરોપીયન લોકોએ આ રમ્ય સ્થાન વસવાટ નીચે આણવાનો પ્રારંભ કર્યા પછીથી તેને તદ્દન નવીન જ સ્વરૂપ આવ્યુ છે

જે સ્થાનમા જગલી જાનવરો અને તેમની જ યોગ્યતાવાળા માણસો હતા, જ્યા અતિ શય ઠડી હોવાને લીધે મેદાનના લોકોને ઉપર જવાની ઇચ્છા પણ થતી ન હોતી તથા જ્યાની ગીચ ઝાડીમા પ્રવાસ કરવો પણ ઘણું જ દુર્ઘટ હતુ તે જ સ્થાન હવે એક સુદર કુદનમા જડેલા મરકતમણિ પ્રમાણે રમણીય થયુ છે અત્રે હવે ઉત્તમ ઘાટો, સડકો તથા આગગાડીના રસ્તા થયા હોવાથી ઠેકાણે ઠેકાણે ખેતી, બાગાયત તથા શાકભાજીની વાડીઓ થયા છે આ પર્વતપર ૧,૨૫,૦૦૦ કાયમની વસ્તી થઈ છે સ્વ હવામા તથા સર્વ ઋતુમાં થનારા ફળો, ફુલો તથા ભાજીપાલા અત્રે પાકતા હોવાથી અત્રે મોટમોટા સૅનીટેરિયમો તથા વિદ્યાલયો સ્થાપન થયા છે આશરે ૮૦૦ વર્ષથી તામ્રશાસનોપરથી આ પર્વતનો ઉલ્લેખ જણાય છે, તથાપિ ત્યા કાંઈ શહેરો તથા નગરો હતા, અગર સાંથી ગાગ, બલ્લાળ, વગેરે રાજાઓને બહુ વસુલ આવતુ હશે, એમ જણાતુ નથી ટીપુએ અત્રે એક શિખરપર નાનો કિલ્લો બાધ્યો હતો, પરંતુ તે મેદાનના લોકની નાકાબધી કરવાને માટે જ હતો

નીલગિરી પર્વત મ્હૈસુરની દક્ષિણે છે તથાપિ તેની વચ્ચે મોયાર નદીની પહોળી ખીણ છે પરંતુ તે જ નદીને લીધે તે પર્વત ખીજી હારથી તદ્દન જૂદો થયો છે આ પર્વતની દક્ષિણે ભવાની નદીની ખીણ છે અને તેની દક્ષિણે કોઈમ્બતુરના સપાટ અને ઉષ્ણ મેદાનો છે ઉપરની બન્ને નદીઓ પૂર્વમા મળે છે તેને લીધે આ પર્વત તેમની વચ્ચે પશ્ચિમતરફ નીલગિરીના માથા નીચે ત્રણચાર હજાર ફુટ નીચે મલબારનો વાયનાડ નામનો ડુગરાળ પ્રદેશ છે નીલગિરીના માથાનુ જ ક્ષેત્ર આશરે ૭૦૦ ચૌરસ માઈલ છે એની પૂર્વપશ્ચિમ લબાઈ

૩૫ માઈલ તથા ઉત્તરદક્ષિણ પહોળાઈ ૭૦ માઈલ છે હાલમા આ પ્રદેશનો એક સ્વતંત્ર જીલ્લો કર્યો હોવાથી તેમા મલબારના કેટલાક પ્રદેશનો પણ સમાવેશ કર્યો છે

મ્હૈસુર, મલબાર અને કોઈમ્બતુર જીલ્લામા આ પર્વતપર જનારા ઘણા સુંદર બાંધેલા ઘાટ છે અને તે પરથી પણ ઘણી અવરજવરી ચાલે છે પરંતુ હવે પર્વતના આગ્નેય ખુણામાથી ઠેઠ ઉપર પર્વત ૨૯ માઈલનો આગગાડીનો રસ્તો થયેલો હોવાને લીધે પ્રવાસી આ જ રસ્તે જાય છે પુનેથી બેંગલોર ૧૭૫ માઈલ છે ત્યાથી નીલગિરીની તળેટીનુ મેટાપોલિયમ સ્ટેશન ૨૮૩ માઈલ છે અને ત્યાથી જ નીલગિરિ રેલવેની શરૂઆત થાય છે આ રસ્તો મદ્રાસ રેલવે જેટલો જ પહોળો છે અને ઘણો મજબૂત બાંધેલો છે, તથાપિ ગાડી અતિશય ચઢાવપરથી જાય છે એટલે ત્રણ ચાર જ ડબ્બા હોય છે અને એન્જીન પછવાડે લગાડેલુ હોય છે આ પર્વતનો ચઢાવ મેટાપોલિયમથી જ એકદમ શરૂ થાય છે પહેલા ચારપાચ માઈલનો રસ્તો સાધારણ સપાટ છે, પરંતુ કલ્લાર (ખડકાળ) સ્ટેશનથી ઘણો ચઢાવ આવે છે ત્યાથી આ રસ્તો નીલગિરીની પૂર્વાભિમુખ પ્રચંડ ઉંડી ગુફાની બાજૂએ થઇને અનેક નિર્ઝર તથા પ્રવાહ ઓળંગીને ૬૫૦૦ ફૂટ ઉંચે માથાપરના કુનુર શહેર પહોંચે છે ચઢાવનુ પ્રમાણ ૧૨-૧૩ ફૂટમાં એક ફૂટ હોવાને લીધે બે પાટા વચ્ચે એક દાંતાવાળો પાટો હોય છે તેને આધારે આધારે ગાડી જાય અને સરખી ન જાય એવી યોજના કરી છે

આ રસ્તે જતા તળેટીએ ભયંકર તાપ લાગે છે પરંતુ ૪૦૦૦ ફૂટ ગયા પછી થોડી કડક ટાઢી પડવા માંડે છે અને કુનુરથી આગળ ઉપરિએ જતા ગરમ કપડા પહેરવા પડે છે પર્વતની તળેટીનુ જંગલ આપણી તરફના મલબારના જંગલના જેવું જ છે અને ત્યા આસપાસ સોપારી તથા નારિયેળના મોટા મોટા બાગ જણાય છે સમુદ્રની સપાટીથી ૨૦૦૦ ફૂટ ઉપર બાર્લિયારના સરકારી બગિચામા નિરનિરાળા ગરમ દેશોમાથી આણેલા મિરી, લવિંગ, તજ, કપૂર, મેહોગની, મંગોસ્ટિન, અનેનાસ, જાયફળ અને કોકો વગેરેના ઝાડો રોપેલા આવે છે આ તળેટીના જંગલમા વાંસના ઝાડ ઘણા જ છે અને વચ્ચે વચ્ચે મોટા મોટા જંગલી ઝાડો છે આ જંગલમાં સિંહ વિનાના સર્વ હિંસક પશુની વસ્તી છે અને ભવાની તથા મોયાર નદીની ખાડીઓમાથી તો જંગલી હાથીઓના ટોળા પણ મળી આવે છે

આ રેલવેના ઘણા ખરા સ્ટેશનોના નામ અંગ્રેજી છે કારણ, આ ભાગમા પુષ્કળ ઇંગ્લિશ લોક રહે છે તેને લીધે બંગલા, વાડીઓ, ગુફાઓ, ખીણો, નવીન ગામો તથા કૉફી ઓના ખેતરોને તે ભાષાના જ નામ આપવામા આવે છે રેલવેની એક બાજૂએ ઉંચા પહાડ તથા બીજી બાજૂએ ઉંડી ગુફાઓ છે તથા વાટમા કેટલાક બુગડા તથા પુષ્કળ પૂલો છે ત્રણ ચાર હજાર ફૂટ ઉપર ગાડી આવે એટલે વનસ્પતિમાં ફરક પડે છે અને અહીં આથી હમેશા લીલા રહેનારા રાન શરૂ થાય છે ડુંગરની બાજૂ પરથી અનેક જાતોના તથા રંગોના વૃક્ષવેલનાં ફુલો ભરેલા દેખાય છે અને વચ્ચે વચ્ચે ઉંચા પ્રદેશમાથી પડતા પાણીના સ્વચ્છ સફેત પ્રવાહ ફુટીને તુષારનો વર્ષાવ થતો લાગે છે આ ભાગમાની

ઝાડી ગીચ છે અને ઝાડ પણ ઘણા જ ઉંચા છે જે જે પ્રચંડ ખીણોની બાજુએ આ રસ્તો કાઢેલો છે તે જ બાજુએ ઘાટોની નાગપાશ જેવી કાઢેલી સડક મઝાની દેખાય છે આ ખીણની દક્ષિણ બાજુએ જે પર્વતનો ભાગ આવેલો છે તેની ટોચથી નીચે સુધી ચાર પાંચ હજાર ફૂટ ઉંચાઈની વૃક્ષાચ્છાદિત એક ભીંત જ દેખાય છે આ જ શિખરપર 'હળ દુર્ગ'નો કિલ્લો છે આના ઉતરાણપર ચહા કૉફીના ખેતરો દેખાવા માંડે છે કુનૂર શહેરની વસ્તી આઠ દસ હજાર છે અને ઉત્તમ બઝાર છે અને પર્વતની સપાટીપર અનેક બગના બાંધેલા છે એક સરકારી બગિચો તથા નજીક જ નવીન બાંધેલું પાસ્ટયૂર ઇન્સ્ટિટયૂટ પણ તદ્દન ઉંચા ભાગપર છે આ શહેરની આસપાસ પર્વતની કારપરથી સામેની વિસ્તીર્ણ ઉંડી લીલી ખીણો, ગુફાઓ, દક્ષિણ બાજુના કોઈમ્બતુર સુધીના લાંત સૂર્ય મેદાનો એક સામટા જોવાને મળે છે કુનૂરમા ઘણા તથા મીશનરીના વિદ્યાલયો છે, તેમા યૂરોપિયન તથા યૂરેઝીયન છોકરાઓની સગવડ થાય છે સાધારણ નિયમ પ્રમાણે હિંદુઓની વસ્તીનો ભાગ ઉંડી તથા ગલિચ જગ્યામા છે, પરતુ યૂરોપિયનોના બગના, હોટેલો, ચર્ચો તથા સરકારી ઇમારતો ઉંચી તથા ખુલ્લી જગ્યામા બાંધેલા છે ગામ, બઝાર તથા સ્ટેશન પણ જરા ખાડામા છે, પરતુ બાકી સર્વે વસ્તી ડુગરના મથાળાની ઉંચી જગ્યામા છે ત્યાંથી નીચેની ઉતરાણપરના ચહાના ખેતરો, કૉફીના ગીચ ઝાડો તથા સિંકોનાનો પાક પણ દૃષ્ટિએ પડે છે કુનૂરના ઉપરના ભાગમાથી દેખાતો દેખાવ ઘણો જ ભવ્ય તથા ભયાનક છે અહીંની હવા ઉટી કરતા વધારે ગરમ છે તેને લીધે તે શહેર કરતા આ હવામા રહેવાનુ ઘણાને પસદ પડે છે એતદ્દેશીય લોકને પણ ઉટી કરતા આ જ સ્થળ વધારે ગમે છે અહી મ્યુનિસિપાલિટિ છે, અને શહેરના આરોગ્ય તરફ ઘણ જ ધ્યાન આપવામા આવે છે ગામમા પાણીના નળ છે અને થોડા જ વખતમા વીજળીના દિવા થવાના છે 'સિમ્સ પાર્ક' નામનો બગિચો તથા 'પાસ્ટયૂર ઇન્સ્ટિટયુટ' જોવા લાયક સ્થળો છે

કુનૂરની આગળ એક માઈલ પર વેલિંગ્ટન સ્ટેશન છે અહીં યૂરોપિયન લશ્કર માટે પુષ્કળ બેરેકસ બાંધેલી છે અહીં પુષ્કળ બગના, અને હોટેલો છે અને દર સોમવારે મોટુ બજાર ભરાય છે આથી આગળ દોઢ માઈલ પર એક સુદર ખીણમા સરકારનુ 'કાર્ડાઇટ' તૈયાર કરવાનુ કારખાનુ હોઇને તત્સબધી પુષ્કળ ઇમારતો બાંધેલી છે અહીંયા જ સર્વ હિંદુસ્થાનના લશ્કર માટે કાર્ડાઇટ, ડાઇનેમાઇટ, વગેરે સ્ફોટક પદાર્થ તૈયાર થાય છે આ કારખાનુ કાવેરી નદીના ધોધથી ઉત્પન્ન કરેલી વિદ્યુચ્છક્તિથી ચાલે છે અહીં આગળ ગાડી ચડતી ચડતી થોડા વખતમા કેટી, લવડેલ, અને ફર્નહિલના સ્ટેશનો કરીને ઉટીની આસપાસના ડુગરોની હાર તોડીને તે શહેરના અતિ સુદર તળાવેથી જ સ્ટેશને પહોચે છે

કુનૂર કરતા ઉટીની સાધારણ ઉંચાઇ ૧૫૦૦ ફુટ વધારે છે કુનૂરનુ સ્ટેશન પસાર કર્યા પછી ઉપરનો દેખાવ બદલાય છે અહીંથી આગળ ઘણો જ સપાટ પ્રદેશ આવે છે અને ઝાડી પણ કમી થાય છે ગીચ ઝાડોને બ ને નાની નાની લતાગુ મોથી ડુગરોની બાજૂઓ ઢકાયલી

૩૫ માઈલ તથા ઉત્તરદક્ષિણ પહોળાઈ ૨૦ માઈલ છે હાલમા આ પ્રદેશનો એક સ્વતંત્ર જીલ્લો કર્યો હોવાથી તેમા મલબારના કેટલાક પ્રદેશો પણ સમાવેલ કર્યા છે

મ્હૈસુર, મલબાર અને કોઈમ્બતુર જીલ્લામા આ પર્વતપર જનારા ઘણા સુંદર બાંધેલા ઘાટ છે અને તે પરથી પણ ઘણી શાહદારી ચાલે છે પરન્તુ હવે પર્વતના આગ્નેય ખુણામાથી ઠેઠ ઉટી પર્યંત ૨૯ માઈલનો આગગાડીનો રસ્તો થયેલો હોવાને લીધે પ્રવાસી આ જ રસ્તે જાય છે પુનેથી બેંગલોર ૬૨૫ માઈલ છે ત્યાથી નીલગિરીની તળેટીનુ મેટપોલિયમ શહેર ૨૮૩ માઈલ છે અને ત્યાથી જ નીલગિરી રેલવેની શરૂઆત થાય છે આ રસ્તો મધ્યને મરાઠા રેલવે જેટલો જ પહોળો છે અને ઘણો મજબૂત બાંધેલો છે, તથાપિ ગાડી અતિશય ચઢાવપરથી જાય છે એટલે ત્રણ ચાર જ ડબ્બા હોય છે અને એન્જીન પછવાડે લગાડેલુ હોય છે આ પર્વતનો ચઢાવ મેદાનમાથી જ એકદમ શરૂ થાય છે પહેલા ચારપાચ માઈલનો રસ્તો સાધારણ સપાટ છે, પરન્તુ કલાર (ખડકાળ) સ્ટેશનથી ઘણો ચઢાવ આવે છે ત્યાથી આ રસ્તો નીલગિરીની પૂર્વાભિમુખ પ્રચંડ ઉંડી ગુફાની બાજૂએ થઈને અનેક નિર્ઝર તથા પ્રવાહ ઓળંગીને ૬૫૦૦ ફૂટ ઉંચે માથાપરના કુનૂર શહેર પહોંચે છે ચઢાવનુ પ્રમાણ ૧૨–૧૩ ફૂટમા એક ફૂટ હોવાને લીધે બે પાટા વચ્ચે એક દાંતાવાળો પાટો હોય છે તેને આધારે આધારે ગાડી જાય અને સરકી ન જાય એવી યોજના કરી છે

આ રસ્તે જતા તળેટીએ ભયંકર તાપ લાગે છે પરન્તુ ૪૦૦૦ ફૂટ ગયા પછી થોડી કડક ઠંડી પડવા માંડે છે અને કુનૂરથી આગળ ઉટિએ જતા ગરમ કપડા પહેરવા પડે છે પર્વતની તળેટીનુ જંગલ આપણી તરફના મલયાદ્રિના જંગલના જેવુ જ છે અને ત્યા આસપાસ સોપારી તથા નારિયેળના મોટા મોટા બાગ જણાય છે સમુદ્રની સપાટીથી ૨૦૦૦ ફૂટ ઉપર બર્લિયારના સરકારી બગિચામા નિરનિરાળા ગરમ દેશોમાથી આણેલા મિરચી, લવિંગ, તજ, કપૂર, મેહોગની, માંગોસ્ટિન, અનેનાસ, જાયફળ અને કૉફી વગેરેના ઝાડો રોપેલા આવે છે આ તળેટીના જંગલમા વાસનાં ઝાડ ઘણા જ છે અને વચ્ચે વચ્ચે મોટા મોટાં જંગલી ઝાડો છે આ જંગલમાં સિંહ વિનાના સર્વ હિંસક પશુની વસ્તી છે અને ભવાની તથા મોયાર નદીની ખીણોમાથી તો જંગલી હાથીઓના ટોળા પણ મળી આવે છે

આ રેલવેના ઘણા ખરા સ્ટેશનોના નામ અંગ્રેજી છે કારણ, આ ભાગમા પુષ્કળ ઇંગ્લિશ લોક રહે છે તેને લીધે બંગલા, વાડીઓ, ગુફાઓ, ખીણો, નવીન ગામો તથા કૉફી ઓના ખેતરોને તે ભાષાના જ નામ આપવામા આવે છે રેલવેની એક બાજૂએ ઉંચા પહાડ તથા બીજી બાજૂએ ઊંડી ગુફાઓ છે તથા વાટમા કેટલાક બોગદા તથા પુષ્કળ પૂલો છે ત્રણ ચાર હજાર ફૂટ ઉપર ગાડી આવે એટલે વનસ્પતિમા ફરક પડે છે અને અહીં આથી હમેશા લીલાં રહેનારા રાન શરૂ થાય છે ડુંગરની બાજૂ પરથી અનેક જાતોના તથા રંગોના વૃક્ષવેલનાં ફુલો ભરેલા દેખાય છે અને વચ્ચે વચ્ચે ઉંચા પ્રદેશમાંથી પડતા પાણીના સ્વચ્છ સફેદ પ્રવાહ જોઈને તુષારનો વર્ષાવ થતો લાગે છે આ ભાગમાની

ઝાડી ગીચ છે અને ઝાડ પણ ઘણા જ ઉંચા છે જે જે પ્રચ. ખીણોની બાજુએ આ રસ્તો કાઢેલો છે તેજ બાજુએ ઘાટોની નાગપાશ જેવી કાઢેલી સડક મઝાની દેખાય છે આ ખીણની દક્ષિણ બાજુએ જે પર્વતનો ભાગ આવેલો છે તેની ટોચથી નીચે સુધી ચાર પાંચ હજાર ફૂટ ઉંચાઈની વૃક્ષાચ્છાદિત એક ભીંત જ દેખાય છે આ જ શિખરપર 'હળ દુર્ગ'નો કિલ્લો છે આના ઉતરાણપર ચહા કૉફીના ખેતરો દેખાવા માંડે છે કુનુર શહેરની વસ્તી આઠ દસ હજાર છે અહે ઉત્તમ બઝાર છે અને પર્વતની સપાટીપર અનેક બગલા બાંધેલા છે એક સરકારી બગિચો તથા નજીક જ નવીન બાંધેલુ પાસ્ટ્યૂર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પણ તદ્દન ઉંચા ભાગપર છે આ શહેરની આસપાસ પવનની કોરપરથી સામેની વિસ્તીર્ણ ઉંડી લીલી ખીણો, ગુફાઓ દક્ષિણ બાજુના કોઈમ્બતુર સુધીના બાન સુંદર મેદાનો એક સામટા જોવાને મળે છે કુનૂરમા ઘણા તથા મીશનરીના વિદ્યાલયો છે, તેમાં યૂરોપિયન તથા યૂરેઝીયન છોકરાઓની સગવડ થાય છે સાધારણ નિયમ પ્રમાણે હિંદુઓની વસ્તીનો ભાગ ઉંડી તથા ગલિચ જગ્યામા છે પરતુ યૂરોપિયનોના બગલા, હોટેલો, ચર્ચો તથા સરકારી ઇમારતો ઉંચી તથા ખુલ્લી જગ્યામા બાંધેલા છે ગામ, બઝાર તથા સ્ટેશન પણ જરા ખાડામા છે, પરતુ બાકી સર્વ વસ્તી ડુગરના મથાળાની ઉંચી જગ્યામા છે ત્યાથી નીચેની ઉતરાણપરના ચહાના ખેતરો, કૉફીના ગીચ ઝાડો તથા સિંકોનાનો પાક પણ દૃષ્ટિએ પડે છે કુનૂરના ઉપરના ભાગમાથી દેખાતો દેખાવ ઘણો જ ભવ્ય તથા ભયાનક છે અહીંની હવા ઉટી કરતા વધારે ગરમ છે, તેને લીધે તે શહેર કરતા આ હવામા રહેવાનુ ઘણાને પસદ પડે છે એતદ્દેશીય લોકોને પણ ઉટી કરતા આ જ સ્થળ વધારે ગમે છે અહીં મ્યુનિસિપાલિટિ છે, અને શહેરના આરોગ્ય તરફ ઘણુ જ ધ્યાન આપવામા આવે છે ગામમા પાણીના નળ છે અને થોડા જ વખતમા વીજળીના દિવા થવાના છે 'સિમ્સ પાર્ક' નામનો બગિચો તથા 'પાસ્ટ્યૂર ઇન્સ્ટિટ્યુટ' જોવા લાયક સ્થળો છે

કુનૂરની આગળ એક માઈલ પર વેલિંગ્ટન સ્ટેશન છે અહીં યૂરોપિયન લશ્કર માટે પુ'કળ બેરેક્સ બાંધેલી છે અહીં પુષ્કળ બગલા, અને હોટેલો છે અને દર સોમવારે મોટુ બજાર ભરાય છે આથી આગળ દોઢ માઈલ પર એક સુંદર ખીણમા સરકારનુ 'કાર્ડાઈટ' તૈયાર કરવાનું કારખાનુ હોઈને તત્સબંધી પુ'કળ ઇમારતો બાંધેલી છે અહીંયા જ સર્વ હિંદુસ્થાનના લશ્કર માટે કાર્ડાઈટ, ગનકોટન, વગેરે સ્ફોટક પદાર્થ તૈયાર થાય છે આ કારખાનુ કાવેરી નદીના ધોધથી ઉત્પન્ન કરેલી વિદ્યુચ્છક્તિથી ચાલે છે અહીં આગળ ગાડી ચડતી ચડતી થોડા વખતમા કેટી, લવડેલ, અને ફર્નહીલના સ્ટેશનો કરીને ઉટીની આસપાસના ડુગરોની હાર તોડીને તે શહેરના અતિ સુદર તળાવેથી જ સ્ટેશને પહોચે છે

કુનૂર કરતા ઉટીની સાધારણ ઉંચાઇ ૧૫૦૦ ફુટ વધારે છે કુનૂરનુ સ્ટેશન પસાર કર્યા પછી ઉપરનો દેખાવ બદલાય છે અહીંથી આગળ ઘણો જ સપાટ પ્રદેશ આવે છે અને ઝાડી પણ કમી થાય છે ગીચ ઝાડોને બદલે નાની નાની લતાગુલ્મોથી ડુગરોની બાજૂઓ ઢંકાયલી

હોય છે અને વિધવિધ રંગના ફુલોના થોકના થોક ત્યાં દેખાય છે તે જ પ્રમાણે ઉંડી અને ભીની જગ્યામાંથી નાળાની ગર્દી હોય છે આ ઝાડોને અંગ્રેજીમા 'ફર્ન' કહે છે અને તેની અનેક સુંદર જાતો અત્રે છે કુનુરના ડુંગરોમા તો આના વૃક્ષ જ મળી આવે છે આ ઝાડોને ફુલો આવતા જ નથી તો પણ તેનો લીલો રંગ અને કોમળ પર્ણશાખા ઘણી જ સુન્દર દેખાય છે આ ભાગમા 'બડગા' લોકના પુષ્કળ ગામડા નજરે પડે છે તથા ચારે તરફ ખેતીવાડી જણાય છે જ્યા ખેતી માટે જમીન ખેડેલી નથી ત્યા લીલાછમ બારીક ઘાસનો ગાલિચો જ પાથરેલો દેખાય છે અહીંની ઝાડીમા એક જાતના જંગલી પેરના ઝાડ ઘણા ઉગે છે અને તેમના ગુલાબી રંગના ફુલો શોભીતા દેખાય છે હિમાલયના 'રોડોડેન્ડ્રન' નામના ઝાડો આ ભાગમાં પણ છે ઊનાળામા તેમને જાસુદીના ફુલ જેવા ગ્લાશ પડતા લાલ ફુલોના ઝુમખે ઝુમખા લાગેલા દેખાય છે આ ઉપરાન્ત યૂરોપ જેવા ઠંડા પ્રદેશમા થતા અનેક ફુલઝાડો અહીંઆ આપોઆપ ઉગેલા હોય છે કુનૂરની આસપાસનો દેખાવ જુદો અને અહીંનો દેખાવ જુદો જ દેખાય છે ત્યાની ભયંકર ખીણો, પર્વતોની તૂટેલી ઉંચી હારો, ધોધો તથા ગીચ અને ઉંચી ઝાડી જાણે અત્રેના દેખાવમા સૌમ્ય તથા મૃદુ સ્વરૂપ આવ્યુ છે અત્રેના નાના મેદાનોમા ઘાસ ઉગે છે અને કોઇક કોઇક સ્થળે થોડી ઝાડી પણ દેખાય છે તે પણ ખાસ વાવેલા બગિચા પ્રમાણે સ્વચ્છ દેખાય છે મેદાનોમાથી તથા નાની ખીણોમાથી કોઇક નાના તળાવ તો વળી કોઈક જોરથી તથા કોઇક મંદ ગતિથી જરા જરા વહેતા ઝરા તથા ખાબોચીયા દેખાય છે અહીંના ડુંગરો ઉંચા હોય તો પણ ઉઘાડા બોડકા ખડકાળ રોચવાળા નથી હોતા, તેમના શિખરો ગોળ હોય છે તથા સર્વત્ર મૃદુ તૃણથી ઢંકાયેલા હોય છે પવનના સપાટા તથા ઠંડી હવાનુ પરિણામ અહીંયાંની સૃષ્ટિસૌન્દર્યપર થયુ છે કેટલેક ઠેકાણે ફુલોથી ભરેલી સફેદ ગુલાબોની વેલ ઝાડોપર ચઢેલી હોય છે તથા તેવા જ સુવાસિક જીરેનીયમ, ડેઇઝી, વાયોલેટ તથા ફુલઝાડ ઈત્યાદિ વનસ્પતિ સ્થળે સ્થળે છે

સિમલા, દાર્જીલિંગ તથા ઉટકામંડની ઉંચાઈ સરખી જ છે, છતા હવાની દૃષ્ટિએ ઉટકામંડ જ ઉત્તમ સ્થળ છે ઉટકામંડમાં અતિ ઠંડી તથા અતિ ઉન્હાળા હોતા નથી અને બરફ તો ક્યારેય પણ પડતો નથી અહીંની હવાનુ પ્રમાણ આખા વર્ષમા સરખુ જ રહે છે સરાસરી શિયાળાના દિવસોમા પારો ૪૯° અંશપર હોય છે અને ઉન્હાળામા ૭૦ સુધી ચઢે છે ઉન્હાળામા રાત્રે પારો ૫૨ અંશ સુધી ઉતરે છે આને લીધે નીલગિરીની સમશીત હવા પૃથ્વીપરના થોડા જ સ્થળોમા મળી આવશે

વરસાદનુ પ્રમાણ પણ એવી જ રીતનુ છે પશ્ચિમ સમુદ્રથી ૧૦ માઈલ ઉપર આ ડુંગર છે તથાપિ અત્રે વરસાદ ઘણો જ માફકસર પડે છે અરબીસમુદ્ર તરફથી તથા બંગાળાના ઉપસાગર તરફથી આવતુ ચોમાસું અહીં સુધી પહોચે છે તથાપિ સરાસરી ૫૦ ઇંચ કરતા વધારે વરસાદ ઉટકામંડમા પડતો નથી કુનૂર તથા વેલિંગ્ટનમા પાંચ દસ ઇંચ વધારે વરસાદ પડે છે આ બન્ને ચોમાસાંને લીધે સરાસરી નવ મહિના થોડો ઘણો વરસાદ હમેશ પડે છે

બગિચો આ દેશમા બીજે નથી, એમ કહીએ તો ચાલે આ બગિચાની જગ્યા ડુગરોની વચ્ચે છે અને નીચેની સપાટીથી તથા ઉતરાણ પરથી ઠેઠ શિખરપર્યંત બગિચો કરેલો છે અહીં ઠેકાણે ઠેકાણે ઉચા વૃક્ષ અને ફુલઝાડની હારો તથા ગાલિચા, ચમત્કારિક પાનો તથા આકારોના સાઇપ્રેસ, નિરનિરાળી જાતોના કલ્પપુષ્પો, કમળોથી ભરેલા નાના સરો, ડુગરમાથી નીકળતા નૈસર્ગિક ફુવારા, તથા પાછળ મેઘમડળને પહોચતા બ્લ્યુગમના હજારો તટબધી તથા તેમનાપર પણ ક્યારેક ક્યારેક સર્વપ્રકારમા માણેકના ખડકો પ્રમાણે ચળકતા તથા ક્યાક ક્યાક સફેદ ટગનામા ગુચવાઈ ગયેલા ડુગરના ઉચા શિખરો હોવાને લીધે આ સ્થળ અત્યત આલ્હાદકારક દેખાય છે

આ શહેરમા તથા આસપાસ ફરવામાટે મોટર ગાડીઓ, ઘોડાગાડીઓ, તથા માણસોથી ખેચાતી 'રિક્ષા' ગાડીઓ પુષ્કળ છે આ જ રિક્ષા કુનૂરમા પણ પુષ્કળ છે, તથા રસ્તો ઉચો નીચો હોવાને લીધે તે પ્રવાસી લોકોને ઘણા ઉપયોગમા આવે છે

આ પર્વતપર તથા આસપાસ વિશેષત ઉટકામડની આસપાસ પરદેશના બ્લ્યૂગમ ઝાડોની રોપણી અતિશય કરેલી છે ખાનગી બગલાઓમા, સરકારી રસ્તાઓની બાજૂએ, રાખેલા જગાઓમા તથા ડુગરોના છેક શિખરોપર આ ઝાડોની ગીચ ઘટા દેખાય છે અને તેના પાનોનુ તેલ કાઢવાના કારખાના પણ અત્રે છે

આ વૃક્ષોની ઉચાઈ ઑસ્ટ્રેલિયામા ચારપાચસો ફૂટ હોય છે, પરતુ અહીં ૧૫૦ ફૂટ પર્યંત તે વધે છે એના પાદડા વિરલ, ખાચા કમી તથા વધ સરલ હોવાને લીધે તેમની શોભા દેખાતી નથી મૂળનુ જગલ કાપી નાખીને આની રોપણી અતિશય કર્યાને લીધે હવે ખરાબ લાગે છે આમનો મુખ્ય ઉપયોગ સરપણ માટે છે નીલગિરી જોનારના સ્મરણમાથી આ ઝાડો કદિપણ જશે નહિ ! ડૉરી તથા ચાના ખેતરોનુ સુસવાટ ભર્યા પર્વતથી રક્ષણ કરવામાટે પણ તેમને રોપે છે

ઉટકામડમા ગવર્નરસાહેબનો બગલો સરકારી બગિચામા જ છે અને આ બગિચામાં 'તોડા' નામના પ્રાચીન જગલી જાતિના લોકોના અર્ધ ગોળ ઝુપડા છે આ લોકોના વર્ણનમાટે એક સ્વતત્ર લેખ જ જોઈએ શહેરમા ખ્રિસ્તી લોકોના મોટા મોટા દેવાલયો, પાઠશાળા, લાઇબ્રેરી, નાટકગૃહો, હૉટેલો, કોર્ટો તથા બીજા સરકારી મકાનો, ખાનગી તથા ભાડે અપાતા પુષ્કળ બગલાઓ તથા યૂરોપિયન લોકોની મોટી મોટી દુકાનો છે શહેરનો વ્યાપાર ઘણો ખરો મલબારી મુસલમાન લોકના કબજામા છે ઉન્હાળામા તે પ્રાતમાના કેટલાએક રાજાઓ તથા જમીનદાર, તથા સરત-શિકારના શોખીન લોક અહીં ઘણા ભેગા થાય છે તે ઉપરાત હજારો લોક હવાફેર માટે જ આવે છે અહીં મુખ્યત રોમન કેથૉલિક તથા લ્યુથર પથના ખ્રિસ્તી સ્ત્રીપુરુષોની ઘણી વસ્તી છે, તેને લીધે ઘણા જ એતદ્દેશીયો ખ્રિસ્તીઓ છે કૉન્વેન્ટ તથા પાઠશાળા એમણે જ સ્થાપન કરેલી છે, પરતુ તેમા એતદ્દેશીઓને દાખલ કરતા નથી

ટીઝ ટેસ્ટ તરફથી

ભાઓ ! તમો મારે ખાસ	ઉત્તમ પાચન શક્તિ એજ ટૉનિક તત્વ	બેનો ! તમામ દુખનો વિસામો.

☞ આ બધુ શું ? ☜

ટીઝ ટેસ્ટ.

નૈયાર વા શાના ?ષ્ટિ ખાસ સાથે વેના અપવન્ના -તન્દુરસ્ત-આપતી એક નવિન ચીજ કે જેના ઉપયોગથી પાચક-પૌષ્ટિક ખાન-આયુએ ·· થાય છે સા નહી પણ સ્મરિષ્ટ મગાના જેની આયુર્વેદિક બનાવટ છે રૂ ખાસ સાથ નિયમિત નતા નગીર તદન નવિન રૂપ લે છે રાગી નિરગી થાય છે આ ક પત્રોના અભિપ્રાયો મળ્યા છે જેના ઉપયોગ એજ ઉત્તમ સાબિતી—

કિમત મોટી શુ ... બાટલી રૂ ૧-૪-૦

નમુનો „ ૦ ૧૦-૦

(આ પત્રના ગ્રાહક નિ ... સુધી ... સ્થાન ખર્ચ માફ)

—નમા—

T's Tastes Works

ટીઝ ટેસ્ટ વર્કસ, કાલબાદેવી રોડ, મુબાઈ.

દ વા શિ વા ય ત હુ ર સ્તિ

સ્વા દિ ષ્ટ ભો જ ન થી તા કા દ

ફ્રીની ખાસ ગતાવર છે ૧-૪-૦

ખાસ ટીમ ... ખાસ-રૂ. ૧-૪-૦

શારીરિક સલામતી મારે નિર્ધામુ.	મુસાફરીમા નિર્ધામુ	ઉતમ ઔષધી નશીકરણ.

મળવાના એજન્ટ—મેસર્સ— જમનાદાસની કંપની—બિજની- કહાણકે, કાલબાદેવી રોડ મુબાઈ

આ પર્વતપર ચાહકૉફીના ખેતરોવાળા, મીશનરી, તથા પેનશન લઈને રહેનારા લોક ઘણા ખરા યુરોપિયન છે ખેતીવાડી વેપાર તથા શહેરમા ઘાટી ખરી રીતની મજૂરી કરનાર બડગા લોક છે એ શિવભક્ત હોય છે અને કાનડી તથા તામીલ મિશ્રભાષા બોલે છે બીજા દેશી લોક એટલે, સરકારી તથા યુરોપિયન સાહેબ લોકોના ખાનગી નોકરો તેના લીધે આ વસ્તી ઉગાન જ છે માથેરાન અને મહાબળેશ્વર પ્રમાણે મદ્રાસ ઈલાકામા મધ્યમ સ્થિતિના સુખી લોક અને ઘણા થોડા દેખાય છે એ આશ્ચર્ય છે

અત્રેના બીજા પ્રેક્ષણીય સ્થળો 'દોડુબેટા' આદિ પર્વતશિખરો નદીઓના આસપાસ મોટા મોટા ધોધ, તથા ચાકૉફી તથા સિંકોનાના ખેતરો અને કારખાના છે 'દોડુબેટા'ના શિખરપર એક બંગલો છે અને તેમા હવા, વરસાદ, પવન વગેરે માપવાના યંત્રો મૂકેલા છે આ મકાનની અગાસી પરથી નીલગિરિનુ મથાળુ, કુનૂર વેલિંગટન તથા ઉટી—આ સર્વ ચિત્રપટમા હોય તેવા લાગે છે, અને તેવી જ રીતે ઉત્તર તરફ મ્હૈસુર તથા દક્ષિણ તરફ કોઈમ્બતુરનો પ્રદેશ પણ જણાય છે સવારે તથા સાંજે જ ફક્ત આ દૂરના પ્રાંત બીલકુલ જ દેખાતા નથી તે વખતે ચારે તરફ સફેદ વાદળીનો સમુદ્ર જ પ્રસરેલો દેખાય છે તથા ખુદ આ શિખરપર પાણીના વાદળા આવીને વરસાદ પડવા માંડે છે આ શિખર ઉપરાંત ઉટીની નૈઋત્ય દિશાએ નીલગિરિની હારના છેવટના છેડાપર કુંદા નામની પ્રચંડ પર્વતની હાર છે તે થાળીની કોરની માફક ઉંચી આવી છે કેટલીક વખતે આ પર્વતની ખીણમાથી સફેદ વાદળાનો પ્રવાહ નીલગિરિના માથાપર ઉતરે છે ત્યારે તે હિમપ્રવાહ જ છે એમ ભાસ થાય છે આ હારોમા 'દોડુબેટા'ની બરોબર નીચે ઉંચાઈવાળા શિખરો ઘણા છે તેમા મુકર્તિ નામનુ ૮૪૮૦ ફુટ ઉંચુ શિખર છે આ શિખરપરથી જે દેખાવ દેખાય છે તેવો નીલગિરિમાં બીજે કોઈ પણ જણાતો નથી મહાબળેશ્વરમાં એલ્ફિન્સ્ટન પોઈન્ટથી જે ઉંડા ખોડકા તથા તરવારની ધાર જેવા ટેકરા તથા ટોચો દેખાય છે તેવો આ દેખાવ નથી અહીં અત્યંત ગાઢ જંગલ, આંખે ચક્કર આવે તેવી ઉંડી ખાઈઓ, ગુંબજની ભીંતો જેવા ઉંચા ટેકરા, તેનાપરથી નદી પડતા જળ પ્રપાત, તથા ધરતીકંપે ફેરવી દીધેલા પ્રમાણે નીચે ઉથલી પડતા પર્વતના ભાગ દેખાય છે ઉટીની નૈઋત્યે ૧૫ માઈલ પર જ આ હાર છે તથા ઠેઠ પશ્ચિમે [illegible] સુધી એકદમ ત્રણચાર હજાર ફૂટ નીચે વાયનાડ પ્રદેશ પ્રસરેલો છે ત્યાનુ જંગલ ગીચ, જમીનો ભીની, વરસાદ ૨૦૦ ઇંચ પર્યંત અને હવા રોગી છે, કુંદાપર્વત તથા વાયનાડની વચ્ચે એક મોટી ખીણ છે તેમાની વનશ્રી ખરેખર જોવા જેવી છે ત્યા કૉફી તથા ચાની પુષ્કળ રોપણી કરી છે વાયનાડમા સોનાની ખાણો જડી હતી પણ તેમા નફો ન થવાને લીધે પુષ્કળ કંપનીઓ ધુળમા મળી ગઈ તથા તે ધંધો તદ્દન જ બેસી ગયો જેની છાલમાથી તાવ ઉપર રામબાણ 'ક્વાયનેન' કાઢે છે તે સિંકોના ઝાડોના પુષ્કળ સરકારી તથા ખાનગી કારખાના છે અને તે ઔષધ આ દેશમા પૂરું પાડી શકાય તેટલું અહીં ઉત્પન્ન થાય છે

નીલગિરિની પૂર્વ તરફની બાજૂએ કોટગિરી નામે યુરોપિયનોનુ પહેલુ વસવાટનુ નાનુ શહેર છે તે પણ ઘણુ હવાવાળુ છે જેમને એકાંત પસંદ છે તેવા લોક ત્યા રહેવા જાય છે

નીલગિરીપર પૈ ગ, કલહટ્ટી, કાટેરી, કલાર વગેરે નદીઓના એમો ત્રણમો ફૂટ ઉ ચાઈના ધોધ જોવા માટે પ્રવાસી ખાસ જાય છે તે જ પ્રમાણે કોટગિરી પાસેના રંગસ્વામીનો ડુગર ટોચ જોવો છે તે પણ જોવા જોવો છે

નીલગિરીપર તામીલ, કાનડી, મલયાળી, બડગ, તેલગુ, હિંદી તથા ઇગ્લિશ ભાષા પ્રચલિત છે પહેલી ત્રણ ભાષાઓ જ્યા ચાલે છે તે પ્રાતોની વચ્ચે જ આ ડુગરાળ પ્રદેશ હોવાને લીધે એમ થવુ સાહજીક જ છે કાનડી તથા તામીલ મિશ્રિત પેટા ભાષા બડગ અહીંના બડગા ખેડુત બોલે છે બધી ખેતી એમના જ હાથમા છે તથા હલકી મજૂરીના કામો એ જ કરતા હોવાને લીધે હાલ એ લોક સુખી થયા છે એમના ઘરો ત્રણ્ચાર તથા નળીયા વાળા હોય છે એમના ગામની રચના વ્યવસ્થિત દેખાય છે એ ધર્મે અર્ધા લિગાયત છે તો પણ અત્રે જગમ નથી તોડા લોક આમને માન આપે છે આમના છોકરા માટે હમણા શાળા સ્થાપન થવાથી ૧૨૦૦ છોકરા હાલ શિક્ષણ લે છે અદરથી કામળા તથા ઉપરથી ધોળા ધોતીયા, માથે રૂમાલ અથવા કાનટોપી, કપાળે ભસ્મ તથા મહેંદ ચદન અને હાથમા ગોળ તાડની મલબારી છત્રી—આ તેમના ઠરેલા પોષાક પરથી આ લોક તરત જ ઓળખાઈ આવે છે એ ઘઉ, ઓટ, બટાકા, નાચણા, વરી, હરીક તથા ફુલફળાદિકની રોપણી કરે છે

હાલમા કોરી તથા ચાની વાવણી પણ એમણે શરૂ કરી છે અત્રે એમની વસ્તી આશરે ૩૫૦૦૦ ની છે તેમના ગૃહ્યસસ્કારના તથા પ્રેતવિધિના ચાલ ચમત્કારિક છે

એ લોક અત્રેની પ્રાચીન વસ્તીપૈકી નહિ હોય અને મ્હેસુર તરફથી આવ્યા હશે એવો તર્ક છે તે જમીનના સ્વામીત્વ માટે તોડા લોકને ધાન્ય આપે છે

ડુગરના પૂર્વ ભાગમા કોટા નામના અર્ધ જગલી લોક રહેનારા છે તેમની વસ્તી થોડી છે અને તે કારીગિરી તથા વાજિત્રનો ધધો કરે છે

ચિતન માટે શાત, નિર્જન તથા રમ્ય જગ્યા જ્યા જ્યા છે તે સર્વ ઠેકાણે, વિશેષત ઉચા ગિરિકદરોપર પ્રાચીન કાળથી દેવાલયો બાધવાનો સપ્રદાય આ દેશમા છે, એવી કોઇ પણ નૈસર્ગિક રમણીય જગા આ દેશમા નથી, કે જે ઠેકાણે આવા દેવાલયો નથી તથા તે સ્થળો પુણ્ય તથા પવિત્ર મનાયલા હોય પરતુ **નીલગિરીના** અતિ રમણીય તથા આજપર્યંત શાત શિખરપર કોઇ જૈન, બુદ્ધ તથા બ્રાહ્મણ ધર્મના દેવાલય નથી હાલમા માત્ર શહેરમા નાના નાના મન્દિરો બાધ્યા છે આ ઉપરથી પ્રાચીન કાળથી આ જગલી લોકની તથા ભૂત પિશાચાદિકની ભૂમિ છે એવી સમજણ હતી એમ લાગે છે તથા આ અનુમાન અહીંઆ જે તોડા નામના જગલી લોક છે તેમના ચમત્કારિક આચારવિચારપરથી સ્પષ્ટ થાય છે

આ લોક હિદુસ્થાનના કોઈપણ પ્રચલિત ધર્મમા નથી અને તેમનામા ચેટક, જાદુ વગેરે ઓછી સમજણોનુ પુષ્કળ પ્રાબલ્ય છે એ જગલી છે ખરા, પરતુ ખોડ, સાથાલાદિક જેવા હિસક તથા ક્રૂર નથી અને કેવળ ગોરક્ષ્ય વૃત્તિપર નિર્વાહ કરે છે કોટા લોક ગાયો

રાખે છે પણ તેમનુ દુધ કાઢતા નથી તોડા ફક્ત ભેસો તથા પાડા રાખે છે તથા તેમના દુધ વગેરે પર નિર્વાહ કરે છે એ ખેતી કરતા નથી પૂર્વ એમના મુખ્ય નિર્વાહના સાધનો જગલી કદમૂળ અને ભેસનુ દૂધ જ હતા હાલમા તેમને બડગા લોક પાસથી થોડુ થોડુ ધાન્ય મળવા માડયુ છે તેમની વસ્તી સઘળી હજારની અદર જ છે, પરતુ તે ગામમા રહેતા નથી પર્વતના સપાટ પ્રદેશમા જ્યા તેમના ભેસ પાડાઓને ચરવાપીવાની સગવડ હોય ત્યા જ નાના નાના બે ત્રણ ઝુપડા કરીને રહે છે ભેસો ચરાવવી તેમનુ દૂધ દોહવુ, તથા માખણ ઘી તૈયાર કરવા એ જ આ લોક ઘણો પવિત્ર આયુષ્યક્રમ સમજે છે તથા આ કામો ફક્ત પુરૂષ જ કરે છે સ્ત્રીઓને તે સ્થાન તરફ જવાની મનાઇ છે દહોવાની જગાને ઘણી જ પવિત્ર માને છે તે વિના બીજા દેવાલયો નથી કેટલીક ભેસો તથા પાડા પૂજ્ય મનાયા હોય છે અને તેમને રાખનારા જે લોક હોય છે તેમનુ ઘણુ માન છે આ ધધાવિના બીજો કાંઈ પણ ધધો પુરૂષો કરતા નથી તથા શીખ્યા નથી સ્ત્રીયો ઘરકામ ઉપરાત કાંઈ જ કરતી નથી લગ્ન, ગર્ભાધાન પ્રસુતિ તથા પ્રેતવિધિ ઇત્યાદિ વિષયમા આમનામા ઘણા જ વિલક્ષણ ચાલ છે પ્રેતવિધિમા પાડા મારવાનો એક મોટો સમારભ છે આમનામા લગ્નબધ ઘણો જ શિથિલ છે અને અનેક પતિત્વ સાધારણ છે એમના ઝુપડા અર્ધગોળ હોય છે અને તેમા દાખલ થવાનુ એક જ નાનુ બારણુ હોય છે તેમાથી સકોડાઇને ગયા વિના અદર જઈ શકાતુ નથી પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓ કેશ બાધતા નથી સેથી પાડીને કેશ છૂટા ખભાપર રાખે છે સ્ત્રીઓનો તથા પુરૂષનો પોષાક સરખો જ હોય છે ચાદરા જેવા ધોળા તથા ગળાથી ઠેઠ પગે પહોચે તેવાં વસ્ત્ર, તે ઓઢે છે આ જાત ઘણી જ દેખાવડી, ઉંચી તથા મજબૂત છે તે અર્ધગોરી છે તથા બાલ ઇનાકાની ઘણી જ જાતો કરતા આમની સ્ત્રીઓ સુદર છે આ લોકની રીતભાત તથા ધર્મની સમજણ બાબત યૂરોપીયન લોકોએ ઘણી શોધ કરી છે અને તેનુ એક સ્વતત્ર સાહિત્ય જ થયુ છે એમનો પોશાક, બાધો તથા સીધુ નાક જોતા જ આ રોમન અથવા યાહુદી લોકના વશ જ હોવા જોઇએ એમ પ્રથમ લાગતુ હતુ તે સમજ ભૂલ ભરેલી હતી એમ હવે નક્કી થયુ છે હિંદુસ્તાનના પહાડી મુલકમા જે જગલી લોકોની હજી વસ્તી છે તેમાના જ આ લોક છે તથા જે લોકોની મદદ સુગ્રીવે લકાની સ્વારી માટે લીધી, તે 'વાનર' સેના પૈકી આ લોક પણ હોવા જોઇએ નીલ, નલ, જામ્બુવત જાતિવાચક નામો હોવા જોઇએ નલમલયના 'નલ', નીલમલયપરના 'નીલ', તથા એવા જ અન્ય ઠેકાણાના જગલી લોકોની નામસેના હતી *

---

* એક મરાઠી લેખના આધારે

સંજીવની.

सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ।

લેખક—રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, બી. એ.

ભાવનગરની દશા બગડી હોવાથી અમારી કંપની ત્યાંથી એકદમ ઉપડીને કરાંચી આવી હતી. આ શહેર મ્હારૂં નવું હોવાથી ત્યાં મ્હારે પહેલી જ વાર આવવાનું થયાથી હું કોઈને ઓળખતી ન હતી, અને અમારી કંપનીના લોકો સાથે જ વસવાનું મને અનુકૂળ ન હતું. તેથી જો કે નાટક તો તેમની ભેગા ન્હા વિના છૂટકો ન હતો તો પણ અવકાશના વખતમાં હું કોઈ આબરૂદાર પડોશીઓના સહવાસમાં નાનું સારૂં મકાન ભાડે મળે તો તેની તપાસમાં ફરતી હતી. મ્હારી સાથે નાટકશાળાનો એક માણસ હતો તેને હું કોઈકોઈ ઘર મને ઠીક જણાતું તો તેના સંબંધી તપાસ કરવા ઘરની અંદર મોકલતી ને હું તો બહારના ભાગમાં જ ઉભી રહેતી. એક દિવસ સાંજના છએક વાગ્યાને સુમારે આમ હું તે માણસને કોઈ ખાલી મકાન મને લેવા જેવું લાગ્યું તેને લગતી પૂછપરછ કરવા મોકલ્યો હતો અને હું નાકે ઉભી હતી. તેવામાં મ્હારી નજર પાસેની એક પુસ્તકશાળા ઉપર પડી. તેમાંથી વાચનારાઓ હવે સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય થવાથી ધીમે ધીમે બ્હાર આવતા હતા. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે મ્હારા જેવી ઔરતની સામે આવે સ્થળે ઉભેલી જોઈને જરા ચમકતા. પણ હું તેથી કંઈ ગભરાઉં એવી ન હતી. તેમાંનો ઘણો ભાગ પસાર થઈ ગયો ને માર્ગ ઉપરનો અવરજવર પણ કંઈક ઓછો થવા લાગ્યો. એટલામાં મને કોઈક પાછળથી મ્હારૂં નામ દઈને બોલાવતું હોય એવું લાગ્યું. તે શબ્દ મ્હારે કાને પડતાં જ મ્હેં પાછા વળીને જોયું તો બોલાવનાર શખ્સ અમારી કંપનીનો એક એક્ટર હતો એમ મને જણાયું. આવે વખતે એ ક્યાંથી આવતો હશે એનો મને ખરો ખ્યાલ આવવા માટે જ જાણે આગળથી તેના મુખમાંથી પ્રસરતી દુર્ગંધે મ્હારા તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. એની આંખો ફાટેલી હતી-વાળ વીખરાયેલા હતા-ગતિ સ્ખલિત હતી-મ્હોંમાંથી વળી પાનના લોહા જરા બ્હાર પડતા હતા તેને લીધે જાણે રૂધિર જ વમન કરતો હોય એવો ભાસ થતો હતો. તેને અચાનક આવા એકાન્ત સ્થળમાં મ્હારી સમીપ આવતો જોઈ મને જરા ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો અને એની બેભાન જેવી સ્થિતિમાં મને એ કંઈ અટકચાળું કરી દેશે તો મ્હારી પુરી ફજેતી થશે એવી ચિંતા પણ થવા લાગી-મ્હારી સાથેનો માણસ કોણ જાણે કેમ હજી તપાસ કરીને પાછો આવ્યો ન હતો. અમારી નાટકશાળામાં હું તેના સામું પણ જોતી નહિ. તે કેટલીકવાર તે બોલવા આવતો તો હું એને તરછોડી નાખતી. તેના જેવા દુર્વ્યસની માણસો આવો પ્રસંગ આવે તો શું ન કરે એ હું સહજ સમજતી હતી. સદ્ભાગ્યે કોઈકોઈ માણસ હજી જતું આવતું તેથી મને જરા હિંમત હતી. તેના પ્રશ્નના જવાબમાં મ્હેં તેને જણાવ્યું કે હું મકાન ભાડે શોધવા આવી હતી, એટલે તો એણે ખડખડ હસવા માંડ્યું.

" હ્યો ! તમારા જેવાને તે વળી મકાનની શી ખોટ ! ચાનોની મ્હારી સાથે મ્હે કેવું ભપકાદાર ઘર હમણા જ રાખ્યું છે ! તમારી સગવડ ત્યાં ખુશીથી કરીશું આપણે નાટકશાળામાં સાથે જવાઆવવાનું થશે કેમ, છે પસંદ ?"

" તમારો ઉપકાર માનું છું "–મ્હે કહ્યું " પણ મ્હાર તો કોઈ ખાનદાન કુટુંબમાં બૈરાં હોય તેમની સાથે રહેવાનો વિચાર છે "

" મ્હારાથી આમ ભાગ ભાગ કરે શું વળવાનું છે ? મ્હારૂં કહ્યું માનશો તો સુખી થશો આ પરદેશમાં તમારૂં બીજું કોણ છે ?"

" મ્હે તમને એક કરતાં વધારે વાર નથી કહ્યું કે તમારે મ્હારી પચાત કરવી નહિ ? જાઓ તમારે જવું હોય ત્યાં "

" હે–એટલો નખરો મીજાજ ! ઠીક છે જોઈ લેજો હવે "

મ્હારા તિરસ્કાર છતાં એ જડ લઇને મ્હારો કેડો મુકશે કે નહિ એની મ્હારા મનમાં ગભરાટ થતી હતી એટલામાં સદ્‌ભાગ્યે પાછળથી એક પુખ્ત ઉમરના પુરૂષે આવીને એને એવો ધમકાવ્યો કે ત્યાંથી એ ઝટ લઇને પલાયન જ કરી ગયો મને લાગ્યું કે અધા રસ્તામાં અમારી પાછળ ઉભે ઉભે એમણે અમારી બધી વાતચીત સાંભળી હશે

આ અપરિચિત પણ ભલા ગૃહસ્થનો ઉપકાર મ્હારે કયા શબ્દોમાં વાળવો તેની હું ગડમથલમાં હતી એટલામાં એમણે જ મને પિતાતુલ્ય સ્નેહથી આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે– " બેન ! તું નાટકના ધંધામાં પડી છતાં કોઈ સારા કુળની હોય એમ મને લાગે છે અને તો આ દુષ્ટ સતાવતો હતો તેની ત્હેં હિંમતથી અવગણના કરી તેથી હું ઘણો જ ખુશી થયો છું તને એકલીને રહેવા યોગ્ય કોઈ મકાન આટલામાં મ્હારી પસંદગીનું તો મળે એમ નથી અજાણ્યા મુલકમાં કોઈ નિરાધાર બાળાએ ખાલી ભાડા ઉપર ઉપરથી સારા દેખાતા પડોશીઓના કે ઘરવાળાના મીઠા શબ્દોથી લલચાઈને તેમને ભરોસે રહેવું એ બહુ હાનિકારક છે માટે જો તને મ્હારો વિશ્વાસ આવતો હોય તો હું તને મ્હારા મકાનનો એક ભાગ ખુશીથી રહેવાને કાઢી આપું અમે માત્ર ધણીધણીઆણી બે જ છીએ તેથી આખું ઘર અમને ખાવા ધાય છે ત્હારા જેવી ગુણીયલ બાળાનો અમને સહવાસ થવાથી એ વખત નહિ આવે ત્હારે જુદું રહેવું હોય તો તેની પણ સગવડ છે ને અમારી સાથે જમવાનું રાખવું હશે તો તેમ પણ બની શકશે "

હું તો એમની આવી માયાળુ રીતભાત–મ્હારા જેવી એક અજાણી છોકરીને માટે દીલસોજી–મને દુઃખમાં નહિ પડવા દેવાની તમની કાળજી–વિગેરે જોઇને આભી જ બની ગઈ અને એમને મ્હારા બીજા પિતા રૂપે જ માનું તો એમાં કંઈ ખોટું નહતું એમ મને લાગવાથી તે રૂપે જ હું સંબોધન કરીને કહેવા લાગી કે—" પિતાજી ! આપ જે ઉપકારના બોજા તળે મને મુકવા માંગો છો તેનો બદલો મ્હારા જેવી એક ગરીબ છોકરીએ શી રીતે વાળવો તે હું સમજતી નથી આપ કહ્યું તેમ મ્હારૂં સગું કોઈ નથી અને પેટને માટે મ્હે નાટકમાં જોગ

ન્સાનુ કબુલ કર્યું છે પણ આપ જોશો કે હુ આપને કે મ્હારા માતાજીને કોઈ પણ વાતે ઓછુ આવવા દઈશ નહિ, તેમ જ લજવાવાનુ કારણ આપીશ નહિ આપને કોઈ પણ રીતે હુ ઉપયોગી થઈ પડીશ તો જ હુ કૃતાર્થ થઈ એમ સમજીશ પૂર્વજન્મનો કંઈ ઋણાનુબંધ હશે તેથી જ આમ મને આપે એક આફતમાથી બચાવીને આપના રક્ષણ તળે મુકી છે"

આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી તેઓએ મને પોતાની સાથે આવવાનુ કહ્યુ તે પ્રમાણે હુ તેમની પછાડે પાછળાડે ચાલી ને થોડીવારે અમે એક નાના સરખા પણ સ્વચ્છ ઘાટના, હવા તથા પ્રકાશને અંતરાય ન આવે એવા મકાન પાસે આવી પહોચ્યા મને જરા બારણાપાસે ઉભી રાખી પોતે એકલા અદર ગયા ને પોતાની સ્ત્રીને મ્હારી હકીકત કહી આવ્યા હશે તેથી તે બીચારા ઉમગથી હસતે મ્હોએ મને તેડવા આવ્યા અને ખોવાઈ ગયેલા બાળકને પાછુ મેળવવાથી એક માતાને જેવો હર્ષ થાય તેવો જ તેમના દીલમા ઉભરાતો જોવામા આ વાથી મને ખાત્રી થઈ કે એ સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને કોઈ સારા ખાનદાન કુટુબના જ હોવા જોઇએ તેમનુ વય ૪૦-૪૫ વર્ષનુ હતુ-શરીર સારુ બાધાનુ હતુ પરતુ ચિંતાથી કે મદવાડથી તેમના મ્હો ઉપર કરચલીઓ પડવા માડી હતી ઘરમા પેસતા જ મને જણાયુ કે તેમાની સર્વ સગવડ એક ગૃહસ્થને જોઈએ તેવી હતી ઘરનો એક ખડ અનગ કાઢી અપાય એવો હતો તે મને એમણે બતાવ્યો અને મ્હારી સાથે મ્હારા પૂર્વ કાલના ઇતિહાસની વાતો પૂછતા પૂછતા એ આમ તેમ મને ફરવીને પછી તેમની મેડીમા બેસાડી જો કંઈ પુસ્તક વાચવાનુ ગમે તો તે કબાટમાથી સુખેથી લેવાનુ કહીને રસોઈમાટે નીચે ગયા

એકલી પડતા હુ સ્વસ્થ થઇને પ્રથમ તો ત્યા લટકાવેલી છબીઓ જોવા મડી તેમા જે ગૃહસ્થ મને ત્યા તેડી લાવ્યા હતા તેમની તથા તેમના સ્ત્રીની છબીઓ હતી તે ઉપરાત એક ચિત્ર મને કંઈક પરિચિત આકૃતિનુ હોય એમ લાગ્યુ પણ તે મ્હારો ભ્રમ હશે એમ મ્હે મન વાળ્યુ કેમ કે આ ગામમા હુ કોઈને ઓળખતી ન હતી તેથી કોઇનો ચ્હેરો મ્હે કહીંક જોયેલા પુરુષને મળતો આવતો હશે ને તેથી જ આવો મને ભાસ થયો હશે એમ મ્હે નિર્ણય કર્યો એક તકતામા એ બન્ને સ્ત્રી પુરૂષની સાથે એક છોકરાનો પણ ફોટોગ્રાફ હતો તેથી એમને સતતિ તો હશે એમ મ્હારી ખાત્રી થઈ પણ આજ એ ઘરમા ત્રીજુ કોઈ ન હતુ તેથી તે બાળક કયા હશે-તેનુ શુ થયુ હશે-એ વિગેરે મને ઘણા પ્રકારની શકા થઈ નીચે ગયા પછી એ વાત કાઢવાનુ મ્હે ધાર્યું પેલા પુરૂષના ચેરો તરફ ફરીથી મ્હારૂ ચિત્ત આકર્ષાયાથી હુ તેની છબી નિહાળીને જોતી હતી એટલામા તે ગૃહિણી કંઈક કામે ઉપર આવ્યા હશે તેમનો પદસચાર મ્હે સાભળેલો નહિ પણ મ્હારી પાછળ તેમનો શ્વાસ આવવાથી હુ ફરીને જોવા લાગી તો મને જણાયુ કે તેમની આખોમા આસુ ભરાઈ આવ્યા હતા આથી મને કંઈક અનિષ્ટ સૂચન થતા હુ તેનુ કારણ પુછવા જતી હતી તેવામા તેમણે જ મને કહ્યુ કે -"બેન, તુ આ છબી જુએ છે તે અભાગ એકના એક વ્હાલા પુત્રની છે ન્હાનપણથી ત્હારી પેઠે એને પણ ગાવાનો શોખ હતો અને નાટકનો છદ લાગ્યો હતો એટલે ભણવા ગણવામા એનુ મન લાગતુ જ નહિં એનાપિતાએ એને ઘણુ ઘણુ સમજાવ્યો '

નાટકના ધંધામા આબરૂ જવાની સાથે સારી કમાણી ભાગ્યે કોઈકને જ થાય છે ને વિદ્યા સપાદન કર્યાથી મ્હોટી પદવીએ ચઢીને પ્રતિષ્ઠા પમાય છે વિગેરે ઘણુ ઘણુ એને કહીને સમજાવ્યો પણ થોડુ વાચતા લખતા આવડ્યા પછી એણે નિશાળે જવાનુ મૂકી વાળ્યુ એનો કંઠ એવો મધુર હતો કે અમને ન ગમતુ તે છતાં એને ગવૈયાનુ મન થતુ એકનો એક પુત્ર તેથી ખરુ તો અમે એને શુ કરી શકીયે પણ એનો વિવાહ નહિ થાય એ બ્હીકથી અમે એને ઘણુ ડરાવ્યો એણે એમ જાણ્યુ કે એને નાટકમા અમે જોડાવા તો દેવાના જ નહિ ને એના મનને એ વાત સર્વોપરિ હતી તેથી એક વાર ઘરનો માર્ગ કરવા ગયો હતો ત્યાથી ઘેર આવવાને બદલે એ ક્યાંક જતો રહ્યો ને અમે વાટ જોઇ જોઇને થાક્યા નાટકમા ઘણીએ તપાસ કરી, પણ ક્યાંઈ એનો પત્તો મળ્યો નહિ તેથી રાતદિવસ અશ્રુ-પ્રવાહથી અમારા શોકનો ભાર ખાલી કરતા અમે નિરાશ થઇને બેસી રહ્યા આવી રીતે અમારૂ-એકનુ એક-મહામોઘુ-પુત્ર-રત્ન ગુમાવવાથી અમને અમારી સખ્તાઈ માટે બહુ પસ્તાવો થયો પણ ઘર સળગ્યા પછી કુવો ખોદવો એ શા કામનુ? આ વાતને એક વર્ષ થઈ ગયુ તે પછી મુબઇથી અમને એક માણસનો કાગળ મળ્યો તેમા તેણે જણાવ્યુ હતુ કે કનૈયાલાલ કરીને એક એમ્બર સાની ગુજરાતી કપનીમા નોકર હતો તેણે ત્રણ ચાર દિવસની માદગીમા દેહ છોડયો છે તે તેના ખબર એના પિતાને ફલાણે ઠેકાણે આપવાનુ તે અમને કહેતો ગયો છે તે વેળા અમે પોરબદરમા હતા

"આ છાતી ફાડે એવા ખબર મળતા અમારા શોકનો તો પાર રહ્યો નહિ વચ્ચે વચ્ચે અમને આશા રહેતી હતી કે એ કોઈક કપનીમા હશે ત્યાથી વર્ષે છ મહિને કે બે ચાર વર્ષ પણ મ્હોં જોવા વારો આવશે પણ આ તો સદા કાળને માટે અમારે એનો વિયોગ થયો-હવે પછી એનુ દર્શન અમારે આ લોકમા તો કરવાની આશા રાખવાની જ નથી અમારા સુખદુ ખનો સાથી વૃદ્ધાવસ્થામા આધારને માટે જેના ઉપર અમે સર્વ હવાઇ તરંગો બાંધેલા તે અમારા કુળનુ રત્ન-અમારો લાડવાયો આમ અમે ખોઈ બેઠા તેથી અમારી તેની સાથેની નિષ્ઠુર વર્તણુકને માટે અમે અમારો પોતાનો જ તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, ને ત્યારથી આ જ ઘડી અમે એના પુણ્ય-સ્મરણમા જ અમારો વખત ગાળીએ છીએ પ્રથમ તો અમને લાગતુ હતુ કે આ કારી ઘા પડવાથી અમારા શરીર પણ ટકી શકશે નહિ પણ વિધિના લેખ કોઇથી મિથ્યા થતા નથી અમારે આમ રીબાઇ રીબાઇને મરવાનુ હશે-કોણ જાણે કઇનાએ બીજા દુ ખ ભોગવવાના હશે તે હજી અમારો અત આવતો નથી પણ પ્રભુ જે કરે તે સારાને માટે જ એમ મનવાનુ કઠણ લાગવા છતા એની ઇચ્છાને અધીન થઇને અમે માત્ર ઉદર નિર્વાહ માટે જોઈતો શ્રમ કરીને હરિકથા શ્રવણ કરવામા અમારો કેટલોક કાળ ગાળીએ છીએ તેથી આવ્યાથી, બેન, અમારૂં દુ ખ કઇક વિસારે પડ્યુ તુ અમારી જ્ઞાતિની જ છે એ અમારે મન મ્હોટી વાત છે હવે તો તુ એને જ સ્થાને છે પુત્રી છતા પુત્ર રૂપે તને માનીને અમારા મનને અમે આશ્વાસન આપીશુ તને અગાઉ કોઈ દહાડો નહિ દીઠેલી છતા કોણ જાણે મ

મ્હારુ હૃદય ત્હારી તરફ પ્રેમના ઉમળકાથી દોડે છે પ્રભુએ તને અમારું દુખ દૂર કરવા જ કોણ જાણે મોકલી હશે ”

તેમનો આવો કરુણારસ ભરેલો વૃત્તાન્ત સાંભળીને મ્હારું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું ને તેમના મનનું સમાધાન કરવું તો કઠિન હતું છતાં મ્હારાથી બની શકયા પ્રમાણે દીલાસો આપવા મ્હેં તેમને કહ્યું કે —

“ માજી ! આમ ગઈ ગુજરી વાત તાજી કરાવીને તમને દુખ આપવાનું કારણભૂત હું થઈ પડી તે માટે આપની ક્ષમા માગું છું પ્રભુએ જે સુખદુખ ભોગવવાનું આપણે માટે નિર્માણ કરી રાખેલું છે તે તો ગમે તે વખતે આપણે ભોગવ્યા વિના છુટકો નથી ગમતા પદાર્થની ઇચ્છા ને તે માગ્યું મળતું નથી તેમ તેનાથી દૂર રહેવાથી–જગતનો વૈભવ વિજ્ઞાન ભોગવવાની–ઇચ્છા રાખનારથી તે દૂર રહેતું નથી જેનો જેટલો સંબંધ તમારી સાથે તમારા પુત્રને આટલા થોડા વખત જ રહેવાનું સર્જેલું હશે તેથી તે તમને આમ ટળવળતા મુકીને ચાલ્યો ગયો પણ એ તો પ્રભુની બક્ષીસ તેથી તેને આપવી હોય ત્યારે આપે ને લેવી હોય ત્યારે લઈ લે તેમાં આપણે હર્ષ–શોક ન કરવો એ જ ખરું ડહાપણ છે માટે અત્યાર સુધી જેમ તમે એ દુખ વીસારે પાડયું હતું તેમ જ પાછું એને ગાળી દઈને તમારા ઉદ્વેગ શમાવી દેશો એવી મ્હારી પ્રાર્થના છે ”

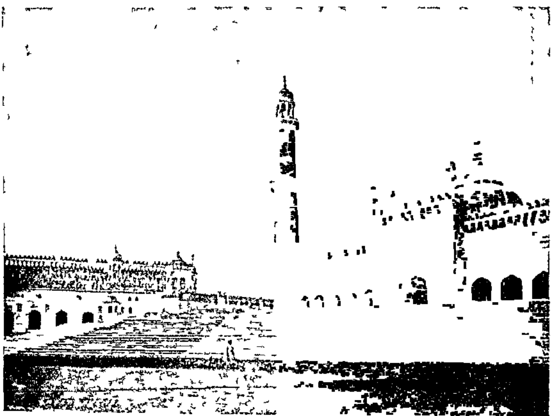
બળાત્કારે–આંસુ ખાળવાને પ્રયત્ન કર્યા છતાં એમની આંખમાંથી ધારા વહેતી હતી તેથી વિશેષ કંઈ બોલી નહિ શકવાથી તેઓ મ્હારો હાથ પકડીને મને નીચે જમવા તેડી ગયા મોડી રાતે મ્હારી સાથે આવીને મ્હારે માટે ઠરાવેલા ઓરડામાં તેઓ મ્હારે સારુ સુવા બેસવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરીને મને સુવા મુકી ગયા તે પછી એકલા પડતા મને આ પવિત્ર યુગલને સાથે આવી પડેલા સંકટને માટે બહુ લાગણી થઈ અને પ્રભુ એમને કંઈક પણ સંતાન દઈ આપે તો એમનું મન તેને ઉછેરવામાં રોકાય તેથી પાછી વાત કંઈક વીસારે પડે એમ વિચાર આવવાથી તેવી માગણી પ્રભુ પાસે હું ખરા દીલથી કરતી કરતી નિદ્રાવશ થઈ

સ્વપ્નમાં મને જાણે એમનો પુત્ર જ જીવતો જાગતો મળ્યો હોય—અમે બંને એક જ નાટક ભજવવામાં ભાગ લેતા હોઇએ–એવો દેખાવ જોવામાં આવવાથી હું ઝબકીને જાગી તો સવાર થવા આવેલું જણાયું ને હમણા જ જેનો સ્પર્શ તાજો હતો તે યુવક એકાએક કેમ અદૃશ્ય થઈ ગયો તે વિચાર આવતા મ્હારા હૃદયમાં કંઈક અવર્ણનીય ખેદ પણ થયો મ્હેં એને ક્યાંક જોયો હતો કે કેમ–અમે પહેલા કદી મળ્યા હઈશું કે નહિ એ સંકલ્પ વિકલ્પ કરતે કરતે હું ઉઠી અને નિત્ય કર્મ કરી નીચે જઈ તેના માતાજીને મળી તેમના કામમાં સામેલ થઈ ગઈ તેથી તેમનો અર્ધો શ્રમ દૂર થયો અને મ્હારી કામ કરવાની છટા તથા સ્વચ્છ રીતભાત જોઇને તેઓ વિશેષ પ્રસન્ન થયા

નાટકશાળામાં જવાનો વખત થવા આવતાં મને ગઈ કાલનો બનાવ પાછો યાદ આવ્યો જનાર્દનનો મ્હારાથી તિરસ્કાર થયેલો–તેને મ્હારા ઉપકારને ઠપકો આપેલો–તેથી તે

कैसर पसन्द—लखनौ।

મ્હોટો ઈમામવાડો અને મસ્જિદ—લખનૌ.

અવશ્ય મો મનાવશે એવી બ્હીક હવે લાગવા માંડી પણ એકદમ તો કંઈ તે કરી શકશે નહિ એ તો વળીના કોઈ માણસને લઇને (આવીશ એવો નિશ્ચય કરીને) ત્યાં ગયો થોડા દિવસ આમ અમારૂં કામ ચાલ્યુ પણ અમારા મેનેજરને જણાયુ કે જનાર્દન વિષે દિવસે વધારે બગડતો જાય છે તેથી કોઈ દિવસ અણીને વખતે એ બેભાન થઈ જશે ને પાર્ટ નહિ ભજવી શકે તો મ્હોટી મુશ્કેલી ઉભી થશે તેથી તેઓ તેને બદલે કોઈ હોશીયાર એક્ટરની શોધમાં હતા તેવામાં તેમને એક સારો એક્ટર નોકરીની પેરવીમાં મુંબઇમાં ફરે છે એવી બાતમી મળતા તેમને તેમણે તાર કરીને બોલાવ્યો, ને ચાર દિવસમાં તો તે અમારા મુકામપર આવી પહોંચ્યો

જનાર્દન ધાર્યા પ્રમાણે જ સુસ્ત રહેતો ને વચ્ચે વચ્ચે આવતો પણ નહિ તેથી શેઠે તેનો પાર્ટ આ નવા એક્ટરને આપ્યો "રીહર્સલ" વખતે અમો બધા ભેગા થયા અને પાસે આવવાનો પ્રસંગ મળતા મને આ નવા એક્ટરના ચહેરામાં અને મ્હારા ઉપકારના ઘરની મેડીએ મેં જે ફોટો આફ જોયો હતો તેમાં કંઈક મળતાપણુ જણાયુ તેની સાથે મેં તેને પહેલા કોઈક સ્થળે ચોકસ જોયા છે, એ વિચાર વધારે દૃઢ થવા લાગ્યો ફોટોગ્રાફ જેનો હતો તે તો હવે અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હતો એમ મને એના મલાએ કહ્યુ હતું તેથી તે અને આ એક હોય એ તો સંભવિત જ ન હતુ ત્યારે આ સાદૃશ્ય શા કારણથી હશે એ વિષે મેં ઘણો વિચાર કર્યો પણ મ્હારી કંઈ ખાત્રી થઈ નહિ પાર્ટ ભજવવામાં, મને લાગ્યુ કે એ ઘણો ચાલાક અને કુશળ હતો તેમ એનો કંઠ એટલો તો મધુર અને સુરીલો હતો કે જો એ સ્ત્રીનો પોશાક પહેરે તો કોઈ એને ખરેખરી સ્ત્રી જ હશે એમ માને આવી રીતે એના લક્ષણો કાંઈક મનભાવતા હોવાથી મને સ્વાભાવિક રીતે એનો પરિચય કરવાની ઇચ્છા થવા લાગી પેલા દારૂડીઆ જનાર્દનનો "પાર્ટ એક એ પ્રવેશમાં મ્હારી સાથે આવતો હતો અને જ્યારે એ બીમાર પડીને ગેરહાજર રહ્યો ત્યારે એને બદલે આ નવા એક્ટરને જ તેનુ કામ સોંપાયેલુ હોવાથી તે અને હું બંને એક જ પ્રવેશમાં ઉતરીશુ એમ મને નિશ્ચય જણાયુ તેથી મને વિશેષ આનંદ થયો રીહર્સલ થઈ ગયા પછી અમે સાસાને ઠેકાણે ગયા અને રાત્રે નાટક વાસ્તવિક ભજવવાનો સમય થતા અમે સર્વ મળ્યા ત્યારે મને જણાયુ કે એનુ મન પણ કંઈક મ્હારા તરફ આકર્ષાયું હતુ મ્હારી રચના એને રૂચિકર લાગી હશે તેથી માણસજાણે સાથી એ મ્હારા સામુ વિશેષ જોવા લાગ્યો અને અમે બંને જ્યારે સુશોભિત વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને રંગભૂમિ ઉપર ઉતરી આવ્યા ત્યારે અમારી નવી જોડી જોઇને જ પ્રેક્ષકોએ તાળીઓની ગર્જનાથી અમને વધાવી લીધા તેનો આ જ પ્રથમ જ દેખાવ હતો અને તેના આવવાની વાત શહેરમાં બધે પ્રસરી હતી તેથી તે કેવુ કામ કરે છે તે જોવા લોકો તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા અમારૂં સંભાષણ શરૂ થતા જ એનો અભિનય, એની બોલવાની છટા, અતરનો ભાર વગર મોને પણ જણાવવાની ખુબી એવા તો અવનવા હતાં કે પ્રેક્ષકોએ તેને માટે જ સદ્‌વિચાર બાંધ્યો હતો તે દૃઢ થવા લાગ્યો, તેમાં વળી જ્યારે એના સંગીતનો પ્રથમ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તો એણે એની ચીજ એવી વનડારીને તાન તથા આલાપ સાથે શુદ્ધ રાગનુ ભાન કરાવે એવી મધુરતા તથા રસ

ગાતાથી ગાઈ કે જોનાર સર્વ આંખો ફાડીને અનિમેષ દૃષ્ટિથી તેના સામુ જોઈ રહ્યા આખી નાટકશાળા જાણે સ્તબ્ધ-ચિત્રિત મનુષ્યોથી જ ભરેલી હોય એમ શૂન્યવત્ ભાસવા લાગી અને ગાયન સમાપ્ત થતાં તે અંતર્હિત થતા જતો હતો તેનામાં " વન્સમોર " ના પોકાર એવા જોરથી થયા કે નાટકશાળાઓને પોતાના ગ્રાહકોની મરજી રાખવા-તેમને વધારે આકર્ષવા અને પોતાની કમાણી વધારવા ખાતર-વાહવાહ આખા શહેરમાં ફેલાવવા ખાતર તેને ફરી પાછો રંગભૂમિ ઉપર આણી તે જ ગાયન ફરીથી ગવરાવવું પડ્યું આ પ્રમાણે બે નહિ પણ ત્રણ વાર થયું તેથી અસાધારણ લોકપ્રિયતાનું બીજ તે વેળા રોપાયું એમ અમે મન એ માન્યું હમણાં તો એનું શરીર નિરૂદ્યમી હોવાથી કે કોણ જાણે બીજા કોઈ કારણથી કાંઈક કૃશ થયેલું જણાયું પરંતુ સારો પગાર મળેથી ખાવા પીવાની બરદાસ, માનજત, અને ચિંતાનો ક્ષય થતાં એની શક્તિ હજી પણ વધારે ખીલી નીકળશે એમ અમારા મેનેજરને પણ લાગ્યું તેથી એમણે એને તરત રૂ ૧૦૦ નો પગાર કરી આપીને પોતાને ત્યાં રહેવાની ગોઠવણ કરી દીધી આ પ્રમાણે પોતાની ફતેહ જરા અણધારી થવાથી એનું મન પ્રફુલ્લ થયું અને અમારે બેને જરા બોલવાનો પરિચય વધ્યો એટલે મ્હેં એમના સંબંધી કેટલીક હકીકત જાણવાની મ્હારી તીવ્ર ઇચ્છા દાબી નહિ શકાયાથી, એઓ પહેલાં ક્યાં હતા, મૂળ ક્યાંના વતની, નાટકનું કામ ક્યારથી કરવા માંડ્યું છે વિગેરે પ્રશ્ન પૂછ્યા તેના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું કે, " તેઓ પોરબંદરના રહીશ હતા બાળપણમાં ત્યાં જ અભ્યાસ કરતા પણ નાટકનો શોખ લાગવાથી ભણવું ગણવું મુકીને ગવૈયાઓની સાથે જ હરતા ફરતા તેમના માતપિતાએ બહુ વાર્યાં છતાં એ સંગ નહિ છોડીને આખરે તેઓ તેમને કહ્યા વિના ત્યાંથી, એકાએક આગબોટમાં બેસીને મુંબઈ ગયા હતા ત્યાં કોઈનું ઓળખાણ નહિ તેથી એકદમ તાલીમ આપનાર કે નોકરીએ રાખનાર કોઈ મળ્યું નહિ ને સાથે ચારપાંચ રૂપૈયા લાવ્યા હતા તે ખર્ચાઈ ગયા એટલે વગર પગારે એક ગુજરાતી કંપનીમાં નોકર રહ્યા ત્યાં તેમના કામથી લોકોને સંતોષ થવા લાગ્યો તેથી તેમને ધીમે ધીમે થોડો પગાર કરી આપ્યો પણ તેનાથી તેમનું ખર્ચ નભે એમ ન હતું અને વધારે પગાર થાય એવી આશા ન હતી, તેથી હવે આ જગતમાં નિરર્થક જીવન ગાળવા કરતાં દેહત્યાગ કરવો એ વધારે સારું છે એવી કંઈક ભ્રમણા થવાથી તેમણે નિરાહાર રહીને પોતાનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો આ વાત તેમણે કોઈને જણાવી નહિ પણ પોતાના માતાપિતાને કોઈ બીજાના નામથી પત્ર લખીને જણાવ્યું કે તેમનો પુત્ર એકાએક વિસની માંદગી ભોગવીને સ્વર્ગવાસી થયો છે પોતાનો વિચાર તેમને ફરી મ્હો જ બતાવવાનો ન હતો અને ખાધા વિના પ્રાણ ટકી રહેતો જ નહિ એ તો સર્વ કોઈના જાણવામાં હોય તેથી તેણે એમ માન્યું કે થોડા દિવસમાં પોતે પરલોકવાસી થશે, પણ વિધિની ઘટના વિચિત્ર હોય છે, મનુષ્ય સવળું ધારે છે તેમાંથી અવળું થાય છે અને અવળા માંથી સવળું થઈ જાય છે તેમ જ્યારે એની આવી દશા એના એક મિત્રના જોવામાં આવી ત્યારે એ એનું ખરૂં કારણ કલ્પી શક્યો અને તરત પોતાની તરફથી એને સારી આર્થિક મદદ ખાનગી રીતે અપાવીને એને જાણે કોઈ સારી નોકરી મળવાની વાત નક્કી થઈ હોય

એવી ખબર આપી તેથી એનો ઉલ્લાસ પાછો જાગૃત થયો, અને પુષ્ટિકારક ખોરાક મળવાથી એનુ શરીર પણ ઠેકાણે આવવા લાગ્યુ થોડા વખતમા દૈવેચ્છાથી કોઈ પારસી નાટક કંપનીમા તેના જેવા એકટરની જરૂર હોવાથી ત્યા એનુ કામ જોઈને એને રુ ૭૫) ના પગારથી રાખી લેવામા આવ્યો અને દિવસે દિવસે એની પ્રતિષ્ઠા એ ખાતે વધતી ગઈ પણ વળી પાછી દશા ફરવાની હશે તે એ કંપનીનુ સર્વસ્વ અચાનક આગમા બળી ગયુ અને બધા એકટરોને થોડા વખતને માટે રજા આપવામા આવી તેથી પાછા એ તો હતા તેવા થઈ ગયા. અત્યારસુધીની આવક માથી સહજ બચાવેલુ તે વપરાઈ ગયુ ને બીજી નોકરીની તે શોધમા હતા તેવામા અમારી કંપનીના મેનેજરનો તાર આવવાથી અહીં આવવાનુ થયુ”

આ બધી વાત સાંભળતા મ્હારા તો રૂવેરવા ઉભા થઈ ગયા જે શરીર બળીને ખાખ થઈ ગયુ મનાતુ તે હાલ પ્રભુ-કૃપાથી સજીવન છે-જે વ્હાલા પુત્રનુ દૃષ્ટિથી તેના માતા પિતાએ આ જગતમા મ્હો નીહાળવાની સર્વ આશા મુકી દીધી હતી-અને જેના વિયોગથી તેઓ ઝુરી ઝુરીને પોતાનો પ્રાણુ કાઢી નાખવાને તત્પર હતા-જેના વિના તેમનુ સુંદર મકાન તેમને સ્મશાન જેવુ ભયંકર અને શૂન્ય લાગતુ હતુ-તે જ પુત્રને તેઓ ફરીથી અણધાર્યો નિહાળશે-આલિંગશે-ત્યારે તેઓને કેવો અવર્ણ્ય આનંદ થશે-એ વાતનો વિચાર આવતા મ્હારા આનંદનો પણ પાર રહ્યો નહિ વળી આ યુવક પણ પોતાના માતાપિતા પોરબંદર હશે એમ માનતો હતો ને ફરીથી તેમને મ્હો દેખાડતા શરમાતો હતો-તેને જ્યારે અણચિન્તવ્યો જ તેમનો મેળાપ થશે-હવે તેની રોજી સારી ચાલવાથી જ્યારે તે તેમની સમક્ષ ઉભો રહેતા કઈ પણ ક્ષોભ પામે એવી સ્થિતિમા ન હતો પણ તેથી ઉલટો પોતાના પગારમાથી તેમની આજીવિકાના સાધનમા વૃદ્ધિ કરવાને સમર્થ થયો હતો અને તેથી જ સર્વને વધારે પ્રિય થઈ પડે એવો હતો તેને તેના પ્રિયજન એકદમ ઓળખશે, તેમના ફરીથી થવાના મેળાપનુ કારણ મને જ માનશે-ત્યારે મ્હારૂ પણ ઋણ કંઈક અંશે વળી રહેશે એમ મને લાગ્યુ આમ મને તેમના સુખનુ સાધન બનાવવામા પ્રભુએ મ્હારા ઉપર કેટલી મોટી કૃપા કરી હતી એ પણ મ્હારા સમજ્યા બહાર ન હતુ તેથી હુ તે મહાન્ પિતાનો આભાર માનવા લાગી કોઈનુ પણ ભલુ કરાવવામા નિમિત્ત થવુ એના જેવુ પુણ્યનુ કામ બીજુ કોઈ નથી એમ હુ સમજતી હતી અને હવે મ્હારે મ્હારો 'પાર્ટ' થોડા વખત સુધી જરા સભાળથી ભજવવાનો હતો એમ મને લાગ્યુ મ્હારા મિત્રનુ મૂળ નામ તો કનૈયાલાલ નટવરલાલ હતુ પણ હવે તેમણે કેશવલાલ ગણ્યુ હતુ એ પણ એમની વાતમાથી હુ સમજી ગઈ એમની માતાનુ નામ નર્મદા હતુ તે પણ મળતુ આવ્યુ મને જે એમની આકૃતિ પરિચિત જેવી લાગતી હતી તેનુ કારણ પણ મુંબઈમા મ્હે એમને નાટકશાળાઓમા કોઈક કોઈકવાર રંગભૂમિ ઉપર જોયેલા એની મને હવે સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ પોરબંદરથી એમના માતાપિતા થોડા વર્ષ થયા જ ફરવા આવ્યા હશે એમ મ્હે તર્ક કર્યો કનૈયાલાલે કરાચીથી રજા મેળવીને પોરબંદર જવાનુ ધાર્યુ હતુ એવુ મેં એમની વાતચીત ઉપરથી જાણ્યુ પણ પ્રભુએ પ્રસન્ન થઈને તેમનો તે શ્રમ ઉગાર્યો હતો એ એકલી હુ જ સમજતી હતી

તેમના માતાપિતાને ઠગીને દુઃખી કરવા માટે હવે તેમને બહુ પશ્ચાત્તાપ થતો હતો જેમણે પોતાને પાળીપોષીને મ્હોટો કર્યો હતો, જેઓ પોતાના હિતને માટે જ સર્વદા પ્રયાસ કરતા હતા—ને નાટકના ધંધામાં નહિ પડવાની જેમની સલાહ કેવળ નિઃસ્વાર્થ તથા શુભચિન્તક હતી—તેમને હવે જો ફરીથી મળવાનું થાય તો તેમની પાસે તે ખરા અંતઃકરણથી ક્ષમા માગે એમ એ કહેતા, પણ એ દિવસ કોણ જાણે ક્યારેયે આવશે ? આવા આવા વિચારમાં એ કેટલીકવાર એટલા તો ગરક થઈ જતા કે આસપાસની સ્થિતિનું ભાન ભુલી જતા હતા હું એમને દીલાસો આપવા માટે બીજી ત્રીજી વાતે ચઢાવતી અને તેમાં મ્હેં એક વખત લાગ જોઈને મ્હારે મકાને ચા પીવાનું આમંત્રણ કરતા કરતા મકાન ધણી તથા તેમના ધણી યાણીની ભલમનસાઈ, માયા, મમતા, સુજનતા, મ્હારા ઉપરનું વાત્સલ્ય વિગેરે એવી અસર કારક રીતે વર્ણવ્યા કે એમને પણ એવા સારા માણસો સાથે ઓળખાણ કરવાનું મન થાય નાટકના ધંધામાં પડેલાને સ્વાભાવિક રીતે સમાજનો કેટલોક ભાગ હલકા ગણીને તરછોડે છે તેથી અજાણ્યાને ઘેર જતા અમારા જેવા અચકાય છે પણ આ સ્ત્રીપુરૂષને તો અમારા જેવા સાથે ઘણી સહાનુભૂતિ છે—તેઓ અમારી કળાને ઉત્તેજન આપવાને તત્પર છે અને મને વગર ઓળખાણે તેઓએ મકાનમાં લઈ જઈને એક પુત્રી તરીકે આજ સુધી પાળી હતી એટલું જ મ્હારા કહેવાના સમર્થન માટે બસ હતું તેથી એમણે મ્હારી વિનતી સ્વીકારી અને હું મ્હારા એક ઓળખીતા સભ્ય યુવકને આજ મ્હારી સાથે ચા પીવા લાવનારી છું એવી વાત મ્હેં એમના માતુશ્રીને મોઘમ કરી રાખી હતી તેથી તેઓ પણ કોઈ નવા માણસને જોવાને તત્પર થઈ રહ્યા હતા

સાંજે અમે બંને અમારા મકાને પહોંચ્યા ત્યારે એમના માતાપિતા હમેશના કરતા કંઈક વધારે સજ્જ થઈ રાખીને અમારી વાટ જોતા બેઠા હતા તેમણે જ્યારે મ્હારી પાછળ એમને ઉમરો ઓળંગીને અંદર આવતા જોયા ત્યારે તેઓ એકદમ ઉઠીને ગભરાગભરા બની સામા આવ્યા—આ તે સ્વપ્નું કે સાચું—પોતાનો નાસેલો પુત્ર પાછો પોતાની મેળે એવું તો કોઈ દહાડો તેમણે ધાર્યું પણ નહિ તેથી એકદમ તેમને જોઈને વળગી પડતા જરા અચકાયા પણ અંતઃકરણે સાક્ષી પૂરવાથી બંને જણ ગળગળા થઈને—“કોણ—મ્હારો કનૈયાલાલ ! ઓ ભાઈ ! શ્રી પ્રભુની કૃપા ! તું તો નવે અવતારે જ આવ્યો લાગે છે અમારા આંધળાની આંખ આજ સતેજ થઈ ” એમ અનેક રીતે પોતાના હર્ષના ઉદ્‌ગાર કાઢતા તેને છાતી સરસો ચાંપી ખુબ આનંદાશ્રુ પાડીને પોતાના હૈયાનો ઉભરો એ શમાવવા લાગ્યા કનૈયાલાલ તો ઝંખવાણા જ પડી ગયા અને અહીં મ્હારા માતાપિતા ક્યાંથી એ વિચાર આવવાથી એ પણ જરા ગભરાયા તો ખરા પણ મ્હારી તરફ કિંચિત્ હાસ્યયુક્ત દૃષ્ટિ કરીને મ્હારી છેતરપડીનો ભરમ પોતે સમજી ગયા હોય એમ મને જણાવતા જણાવતા—તેમની બાથમાંથી છુટા થયા કે તરત તેમને ચરણે પડ્યા સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરતે કરતે તેમણે અશ્રુપૂર્ણ નયને તેમની ક્ષમા માગી પણ તેમને એમણે વધારે બોલતા અટકાવ્યા ને પોતાની સાથે જ બેસાડી તેમના શરીરની કુશળતા આદિના સમાચાર પૂછવા માંડ્યા આજ સુધી ક્યાં હતા—પોરબંદરથી ગયા પછી આવો જુદો કાગળ કેમ

ફરજ ૩ ૧-૮-૦ એન એન ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

લખ્યો હતો વિગેરે સર્વ ખુલાસા માગ્યા તેના ઉત્તર તેમણે મને આપ્યા હતા તે જ પ્રમાણે તમને આપવાથી આખરે તેમને પરિપૂર્ણ સતોષ થયો

માતાપિતાને પુત્રનો વાંક ક્યાંથી વસે? તેમણે તો ઉલટો પોતાની સખ્તાઈનો દોષ કાઢ્યો અને આટલે વર્ષ ફરી પાછો પ્રભુએ તેનો અણધાર્યો ભેગો કરાવ્યો એ જ કોઈક પોતાના પૂર્વજન્મના મહત્ પુણ્યનો પ્રભાવ હશે-આટલા વર્ષ મહા સંકટ વેઠવાનું ફળ પ્રભુએ આવું આલ્હાદિત આપ્યું તેથી તે સર્વ હવે પોતે વીસરી જશે—એમ કહેવા લાગ્યા અને હવે જીંદગી પર્યંત ફરીથી તેમનો વિયોગ ન થાય એટલુ જ પ્રભુ પાસે દીનતાથી એ માગવા લાગ્યા

મને આમ તેમનું પરસ્પર સુખ જોતાં વિશેષ આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક હતું અને તેમની વાતમાંથી જરાક તેઓ પરવાર્યા ને મને દીઠી એટલે તેઓ કેમ જાણે મને છેક જ ભુલી ગયા હોય તેમ યાદ આવવાથી દોડીને મ્હારી પાસે આવ્યા ને પુત્રને જેમ આલિંગતા હતા તેમ મને પણ આલિંગીને—"બેન—ત્હેં જે અમારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો તો અમે વાળી શકીએ એમ છે જ નહિ—ત્હારા વડે જ અમે અમારા પુત્રના સમાગમનું સુખ પુનરપિ અનુભવીએ છીએ—તું ન હોત તો અમને એની સાથે કોણ મેળાપ કરાવત—પાસે છતાં અમે શું જાણત કે એ અહીં હશે—અને અમે આ ગામમાં છતાં એ કેવી રીતે ખબર પડત કે અમે અહીં રહેવા આવ્યા છીએ—મહીનાના મહીના નીકળી જાત પણ કોઈને કોઈની બાતમી પણ મળત નહિ ને કપની ઉપરી જાત તથા અમે જે દુઃખ ભરેલ સ્થિતિમાં પડ્યાં હતા તે જ ભોગવતાં અમારો કાળ પૂરો કરત પ્રભુએ તને અમારે ત્યાં મોકલી તે અમારાને માટે, ત્હારા પગલાં કંકુનાં થયાં તેથી અમે તો ત્હારા સદા પગ ધોઈએ છીએ તો પણ ત્હારા ઋણમાંથી મુક્ત થઈએ એમ નથી ત્હેં જે પુત્રીભાવ સ્વીકાર્યો છે તે કાયમ રાખીને અમારા ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરીશ તો જ અમે કૃતાર્થ થઈશું"

- તેમની મ્હારા પ્રતિ આવી મમતા જોઈને મને હર્ષાશ્રુ આવ્યાં ને મ્હારા ઉપર તેમણે કરેલો ઉપકાર તેઓ ભુલી ન જાય તેટલામાટે મ્હેં તેમને જણાવ્યું કે—" માતાપિતા—મ્હારા જેવી રખડતી—નિરાધાર—વગર ઓળખાણની એક છોકરીને માત્ર દયાની ખાતર આપે આપના આવાસમાં સ્થાન આપ્યું એટલુ જ નહિ પણ પોતાની પુત્રી ગણીને સર્વ લાડ લડાવો છો એ શું મ્હારા ઉપર આપનો થોડો ઉપકાર છે? પરમકૃપાળુ પ્રભુએ મને આ શુભ પ્રસંગના નિમિત્તરૂપ બનાવી તેથી હું મ્હારો જન્મ સફળ થયો એમ માનુ છું અને આપની આવી કૃપાને સદાકાળ હું પાત્ર રહું એવી પ્રાર્થના કરૂં છું"

આ પ્રમાણે અમે સર્વ સુખની સીમાએ પહોંચ્યા આપીને નાસ્તો કરીને અમે બનેએ અમારા કામ માટે નાટકશાળામાં જવાની આજ્ઞા માગી કનૈયાનાએ હવે નાટકશાળામાંથી ઉતારો ફેરવીને પોતાને ઘેર જ રહેવા આવવાનું હતું એ તો કહેવાની જરૂર જ નથી તેથી અમે બન્ને સાથે પાછા આવીશુ એમ કહીને ત્યાંથી ચાલ્યા રસ્તે મને કનૈયાલાલે પોતાની

પ્રીતિ જણાવતા-આવી રીતે છેતરવા માટે જરા મર્મોક્તિથી ઉપાલભ આપતા હોય તેમ પણ મીઠા સ્વરે કહ્યું કે-" યશોદા-તું આટલી બધી ચતુર હોઈશ એમ હું ન્હોતો જાણતો ત્હારા ગુણથી તો હું મોહિત થયો જ હતો પણ ત્હારા આ ઉપકાર તળે હું એવો દબાઈ ગયો છું કે હવે તેમાથી કેમ કરીને નીકળવું તે હું સમજતો નથી ત્હારી આવી મદદથી જ મને મ્હારા માતપિતાનો ફરીથી અચાનક સમાગમ થઈ ગયો નહિ તો હું ભટકી ભટકીને થાકત પણ ક્યાએ તેમનું મુખ જોવા પામત નહિ ને એ બીચારા મ્હારા વિયોગથી ચિરકાલ દુખ પામીને અંતે પ્રાણત્યાગ કરત ત્હારા આ અપ્રતીમ ઉપકારનો બદલો મ્હારાથી શી રીતે વાળી શકાશે ?"

"તમારા માતાપિતાએ મને જે વગર ઓળખાણે આશ્રય આપ્યો છે તેથી એમની હું સદાને માટે ઓશીયાળી થઈ છું તેથી મ્હારી તો ફરજ હતી કે આવો અણધાર્યો પ્રસગ આવે ત્યારે તેમને સુખી કરવા આપની દ્વારા તે બની શક્યું તેમા મ્હે કઈ વિશેષ કર્યું નથી આપના સમાગમમા મ્હારે પણ હવે રહેવાનું થશે એ મને ઓછો લાભ છે ? આપની પાસેથી તો મ્હારે ઘણએ શીખવાનું છે"

આમ વાત કરતા કરતા અમે નાટકશાળાએ પહોચ્યા અને ત્યા અમારા "પાર્ટ" રોજ કરતા અધિક ઉત્સાહથી ભજવીને અમે બેન પૂરો થતા પાછા મકાને આવ્યા

દિવસે દિવસે અમારો સબધ વધારે ગાઢો થતો ગયો અને મ્હારા આશ્રયદાતાઓને એમ લાગ્યું કે **समानशीले व्यसनेषु सख्यम्** એ નિયમ પ્રમાણે અમારી બનેની એક રીતે ગાઢ તો બધાઈ હતી તો પછી અમને લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડીને વર-વધુના સબધમા પોતાના બને બાળક બનાવી દેવામા આવે તો શું ખોટું ? તેથી તેમણે અમારી મરજી પૂછી, અને મ્હારે તો હું આ સસારમા એકલવાઈ હોવાથી કોઈની સમતિ લેવાની ન હતી-હવ્યે આગ ળથી એમને મ્હારા પ્રાણેશ નીમી દીધા હતા-એમના ગુણથી મોહિત થઈને સદાકાળ એમની દાસી થવાને હું તત્પર થઈ રહી હતી, તેથી મ્હે તે વાત તરત સ્વીકારી અને એમણે પણ સુભાગ્યે મ્હારા પ્રતિ સદ્ભાવ દર્શાવી હા પાડી તેથીસ્વલ્પ કાળમા અમે બને સહધર્મચારી બની અમારા માતાપિતાની સેવા પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરવાની સાથે અમારા ધધામા પણ વિશેષ કુશળતા મેળવવા લાગ્યા

તેજપ્રભા રૂ ૧-૧૨-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

જિવ્હાકુંવર.

લેખક—રા હરનાથ અમુલખરાય દેસાઈ, બી એ

રાત્રિ ભાષણ ૯ મુ

સંવત ૧૯ ના શ્રાવણ સુદ આઠમને રોજ સ્હવારના ૭ વાગેથી સૌ જીહ્વાકુંવરના મામીઆઈ મામાના ફુવા ૮૦ વર્ષની ઉમ્મરે ગુજરી ગયા તેથી ઉતાવળા ઉતાવળા તે કુટવા જવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે ગજેશ્રી પોચાલાને કરડાકી કરેલી તેનો રાત્રિએ ફુરસદની વખતે આપેલો અ સૌ જીહ્વાકુંવરનો જવાબ

"સ્હવારના તમે શુ કહેતા હતા? હવે યાદ નહિ આવે? મતલબની હોત હોત તો યાદ આવે ભૂલી ગયા? બોનોને હવે

ક્યારે બોલ્યા હતા ? કેમ સ્હવારે બોલેના—હુ મારા મગન મામાના છોટુફુવાને કુટવા જતી હતી ત્યારે હજુ યાદ નહિ આવતુ હોય, કેમ? તમ જેવા બોલ બોલવા અને પછી ભૂલી જવુ યા ભૂલી જવાનો ઢોગ કરવો! મારે તો માણસનુ માણસ ગયુ ને તમને ટીકા કરવાનુ જડ્યુ!

ટીકા કેમ ન કરે? તમારૂ હૃદય પણ શેનુ બનાવેલુ છે? ઠીક વખત જોઈ બોલ્યા! મરે તેને ત્યા રડવાકુટવા પણ ન જવુ? આપણુ માણસ જાય અને આપણે તેને આસાયેશ આપવી નહિ? તેના દુખે દુખી છીએ એમ બતાવવા ખાતર તેની સાથે રોવાકુટવામા સામીલ ન થઈએ તો આ શરીર શા કામના છે?

હવે આખો ન કહાડો સ્હવારે વખત ન હોતો, નહિ તો તે જ વખતે જવાબ આપત વખત મળ્યો છે તે કહેવાની જ છુ તમને ન કહુ તો કોને કહુ? તમે સ્ત્રીઓના હક સબન્ધી નામીચોડી વાતો કરોછો મોટી સભાઓમા બાર ગજ લાંબા ભાષણો સભળાવો છો, ને ઘરમા બધુ વાહ! વાહ! કઈ થયુ કે અમારા કામમા ટીકા તમારી ક્લબ, તમારા ભાઈ વગેરે દોસ્ત દોસ્તોમાના કેટલાકના નાક કાન જડથી ક્હાડી નાખવા જોઈએ, તમારી રમત ગમત, નાના છોકરા ની માફક દડા ઉછાળવા અને પછી હાથમા મારા ધોયકણા જેવુ લઈને દોડવુ, તમારા ધુમાડા, તમારી તોફાન મસ્તી, તમારી છેનાઈ એ વિષે મેં તમને કદી પણ કઈ કહ્યુ છે? તમે અમારા કામની ટીકા કરવાની છે શુ કહો છો? અમે બધા ઢોગ કરીયે છીયે? છાતીમાં ધમ ધડમ ધડ્ધડ ખાળી ચાદા પાડવા, આખમાથી આખ કરતા મોટુ આસુ ખેરવવુ તે અમારો ઢોગ? અમારૂ પત્થર ફાટે એવા સ્વરે રાડ્યા ગાવુ તે શુ? બોલો, બોલો હસો છો શાને? મને યાદ છે તમે શુ કહેતા હતા તે તમે તેને નાચ કહેતા કેમ? એ ગરબા ગાવાનો વખત હતો ખરો ને? ત્યા તો આનંદ નરસૈયો તે નાચ કરવા ગયેલા? જરાક શરમાઓ તમારૂ હૃદય તો શેનુએ બનેલુ છે! પત્થર પીગળે એવુ મરણ ? તમને ત્યા નહિ! તમારે તમારા જ જેવા કઠોર હૃદયની સ્ત્રી જોઈતી હતી તો મને શુ કામ પરણ્યા? (રડે છે)

ચિત્રકાર–શ્રીયુત ઘોરિંગ

ઉ સકીડન.

—કૉપીરાઈટ

પ્રાસંગિક વિચાર

લેખક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

૧. રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રાન્તિક સરકાર.

અંગ્રેજી કેળવણીએ પ્રજામાં સ્વાતન્ત્ર્યની વેગભરી પ્રવૃત્તિને અત્યંત જોસથી હચમચાવી મૂકી છે. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્યતંત્ર સ્વાતન્ત્ર્યપોષક અને હમેશાં ઉદાર હોઈ એ અનિયંત્રિત તન્ત્રથી આ દેશની પ્રજાનું લોહી સ્વાતન્ત્ર્યને જ પ્રિય ગણે એમાં આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? એ વૃત્તિ પ્રજામાં જેમ વધારે પ્રાબલ્યથી વિકસતી રહે તેમ તેમાં અંગ્રેજ સરકારને અભિમાન રાખવાનું મહાન્ પ્રબળ કારણ મળે છે. આજથી એકત્રીસ વર્ષ પહેલાં એટલે ૧૮૮૪માં મદ્રાસમાં દિવાન બહાદુર રઘુનાથરાવના ઘરમાં હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ્‌નાં બીજ નખાયાં અને એ બીજના ફળ થતાં થતાં આજે મ્હોટા સ્વરૂપે આપણે એ પરિષદ્‌ને એક મહાન્ રાજકીય સંસ્થામાં ફેરવાઈ ગયેલી જોઈએ છીએ, એ જ આ દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સાર્થકતાનું વધારેમાં વધારે મહત્વપોષક પ્રમાણભૂત પરિણામ છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે પરિષદ્‌ના સુકાનીઓ અને આ દેશના મહાન્ નેતાઓ સ્હામે તેમના ધુરંધર કાર્યમાં સહકાર ઉગ્યે નવનવા પ્રકારના અનેક સંકટો સ્વાભાવિક રીતે ઉભાં થતાં અને દેશના મોટા અધિકારીઓ તરફથી તેમના કાર્યપ્રવાહ તરફ શંકાશીલ દૃષ્ટિ ફેંકવામાં આવતી હતી એટલું જ નહિ પણ એ પ્રવાહને રોકવા માટે અનેકધા અનેકવિધ મુશ્કેલીઓ પણ ઉભી કરવામાં આવતી હતી. પણ તું પ્રજાના નેતાઓના દૃઢ આગ્રહ અને કાર્ય કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાને રોકી રાખવાના અધિકારીવર્ગના આ પ્રયાસો સદ્‌ભાગ્યે હમેશાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. એવા અધિકારીવર્ગની આ મમતીલી પદ્ધતિથી પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાવાનાં કારણ મળે છે એ એક પ્રસિદ્ધ વાત છે, એટલા માટે રાજા અને પ્રજા ઉભયના કલ્યાણ અર્થે અધિકારીવર્ગ પોતાની આવી રાજ્યવહીવટી પદ્ધતિને તિલાંજલિ આપવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રજાના સ્વાતન્ત્ર્યવિકાસ ઉપર ના ઇચ્છવાજોગ નિયન્ત્રણ મૂકી તેને અંકુશમાં લાવવાની જે મહેનતો આ અધિકારીવર્ગને થાય તે તેમના કાર્યવ્યવહારને ગંભીર રીતે નુકશાનકર્તા નીવડે. પ્રજાના પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને માટે તેમના જીવનને વધારે શુદ્ધ અને સાત્વિક બનાવવાને માટે પ્રજાની જ કોમન દૃષ્ટિએ તેમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ જોવાથી અને પ્રજાના જ કલ્યાણસાધક માર્ગોવાળી રાજ્યવહીવટી પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવાથી બન્ને પક્ષને તરસાત અત્યન્ત લાભ છે, એ વાતનું અધિકારીવર્ગને ગંભીર રીતે વિસ્મરણ થાય છે અને તેથી પરિણામે બન્ને વચ્ચે ના ઇચ્છવાજોગ ઝગડા ઉભા થાય છે, એ યોગ્ય શાસનપદ્ધતિનું સારૂં પરિણામ નથી.

અમદાવાદની છેલ્લી પ્રાન્તિક પરિષદ્ વખતે અમદાવાદના જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટે ત્યાંની પરિષદના કારવાહકોને જે હુકમ આપ્યો હતો તેનો સ્વીકાર જાહેરપણાથી જો ત્યાંના કાર્યવાહકોએ કર્યો હતો પણ ફરગ્યુસનના શાસનકાળની એ વાત એ, લોર્ડ વિલિંગ્ડનના પગલાં નામ અમ...

વાતની જ પ્રજાએ નહિ પરન્તુ મુંબાઈના આપણા આગેવાન લોકનાયકોએ પણ પ્રશ્ન વિગે ઉઠાવવાની અગત્ય હતી પરન્તુ તેમ નહી કરતા એ અવિવેક સર્વે કોઈ ગળી ગયુ અને જાણે કા જ થયુ નથી એ રીતે એ આખા પ્રસંગ ઉપર જે પ્રકારની ગફલતી ખવાઈ ગઈ તે ખરેખર અત્યન્ત શોકની વાત છે નામ. ગવર્નર-ઈન-કાઉન્સીલને પ્રાતિક ધારાસભામા આ પ્રશ્ન ઑ. મી. પટેલે પૂછ્યો હતો પરન્તુ તેનો ઉત્તર પ્રજાને સંતોષ આપે એવી રીતે મળ્યો નહિ, એ વાતથી અધિક દિલગીરી થાય છે આવી વાતો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો ઢાંકપિછોડો કરવાની પદ્ધતિથી પ્રાન્તના અને તેની પ્રજાના સન્માન, ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા ઓછા થાય છે આ જ દૃષ્ટાન્તને અનુસરીને ડીસેમ્બર માસમા લખનૌના ઉપરી અધિકારીએ રાષ્ટ્રી પરિષદના સત્કારક મંડળ તરફ એક એવો ચેતવણીપત્ર મોકલ્યો હતો, કે જેની રૂએ આડકતરી રીતે એવુ સમજાવવામા આવ્યુ હતુ કે કૉંગ્રેસના વક્તાઓમાથી કોઈ પણ વક્તા, પોતાની જીભ ઉપર અંકુશ મૂકી બોલશે નહિ તો તેના ઉપર ફોજદારી કાયદાનો ભંગ કર્યાનો આરોપ મૂકવાની નાખુશ ફરજ સ્થાનિક અધિકારીવર્ગને શિરે આવશે આવી ચેતવણી ત્યાના મુખ્ય અધિકારી સર જેમ્સ મેસ્ટને કેવળ કૉંગ્રેસના જ તરફ મોકલી હતી, લખનૌમા ભરાનારી અન્ય પરિષદો તરફ નહિ! અમે સમજી શકતા નથી કે એ નામદારશ્રીએ અન્ય પરિષદો અને કૉંગ્રેસ વચ્ચે આટલો પણ ભેદ કેમ રાખ્યો હશે? લખનૌમા નાતાલના તહેવારોમા અનેક ન્હાની મોટી જાહેર હિલચાલોની સમિતિઓ ભેગી થવાની હતી તેમાથી કૉંગ્રેસને જ આમ ચુંટી કાઢવામા સર જેમ્સ મેસ્ટનનો ગૂઢ આશય શો, તે કળી શકાતુ નથી કૉંગ્રેસમા બોલનાર વક્તાઓનો મ્હોટો ભાગ અનુભવી, દીર્ઘદર્શી, ડહાપણવાળો અને કાયદાકાનુનોનો સમજનાર, દેશના પ્રસિદ્ધ વક્તાઓનો છે અને તેમના હક્ક ઉપર આમ અંકુશ મૂકવાનો અધિકાર કૉંગ્રેસના પ્રમુખ સિવાય અન્ય કોઈને પણ નથી તો ઉપલા આશયનો ખરીતો સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ ઉપર મોકલવામા કાંઈ અર્થ સચવાયો હોય એવુ લાગતુ નથી કૉંગ્રેસમા બોલનાર વક્તાઓનો એક મ્હોટો ભાગ સરકારની કાઉન્સીલોના ઑનરેબલ સભ્યોનો છે અને એમને કાયદાનુ જ્ઞાન ઓછુ સચોટ હોય છે? એ લોકો અમર્યાદિત થઈ જઈને પ્રજાના હિત વિરુદ્ધ જાય કે કૉંગ્રેસ જેવી મહાન સંસ્થાને કાંઈ પણ રીતે લેશ પણ હાનિ થાય અને તેની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ જરાભાર પણ ઓછા થાય, એ પ્રમાણે એવી વ્યક્તિઓ વર્તશે એ એમની નીતિમાન પ્રામાણિકતા ઉપર શંકા લાવવા જેવુ ગણાય એવી આશંકાથી એ જવાબદાર વ્યક્તિઓને વિના કારણ અન્યાય થવાનો સંભવ રહે છે ત્રીસ વર્ષની કૉંગ્રેસની અમર કારકિર્દીમા કાંઈ પણ વિષે આવા પગલા લેવાને કાંઈ પણ અધિકારી પ્રેરાયો નથી છતા સર જેમ્સ મેસ્ટનને એ પ્રેરણા શી રીતે અને એવા કયા સબળ કારણોને લીધે થઈ હશે એ કલ્પનામા પણ આવી શકતુ નથી. કૉંગ્રેસના સત્કારક કમિટીના પ્રમુખ ઑ. રા. જગતનારાયણ પંડિતે જે ઉત્તર તેની સરકારને મોકલ્યો છે તેથી કૉંગ્રેસનુ ગૌરવ ઓછુ થયુ છે, એવુ અમારૂ દૃઢતાથી માનવુ છે જે વાતનો અધિકાર એ સજ્જનને ન હતો તેમાં તેમણે આવુ નિષ્પ્રયોજન માથુ મારી કૉંગ્રેસનુ સન્માન ખંડિત થવા જેવુ કર્યુ છે સર જેમ્સ મેસ્ટનના આ પગલા સામે અમે અમારો સખ્ત અણગમો દર્શાવતા અને અમારો વિરુદ્ધ અભિપ્રાય.

અને રજુ કરતા જણાવીએ કે જીએ નામદાર વૉઇસરૉય-ઇન-કાઉન્સીલ પાસે વડીધારાસભામા આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર માગી તેના સંતોષકારક નિર્ણય લાવવામાટે આપણા દેશનેતાઓએ પ્રયાસ કરવો ઘટે છે દેશની વિકાસ પામતી આવી અનેક ન્હાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર બિનકારણ અંકુશ મૂકવાની રાજ્યપદ્ધતિ સામે પ્રજાના અગ્રગણ્ય નેતાઓએ પ્રજા તરફથી તેમના સંરક્ષણ અર્થે યોગ્ય વિરોધ કરવાની તુરત અગત્ય છે કે જેથી ભવિષ્યમા આવા પ્રસંગો બનતા અટકે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ કાયદેસર ગણાતી આ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓના સૂત્રધારીઓના માર્ગમા આવી પડતી અનેક વિઘ્ન અડચણો સદાને માટે દૂર થઈ જાય આ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમા રાજ્ય-વિરોધના ગાઢ તત્ત્વો હવે એટલા બધા તો આમજ થઈ વણાઈ ગયા છે કે તેને રાજ્યદ્રોહનો ગન્ધ હવે લાગી શકે તેમ નથી એ અમારી દૃઢ માન્યતા છે

નામદાર વૉઇસરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ પોતાના શાસનના સિદ્ધાન્તો તરીકે વિશાલ દૃષ્ટિબિન્દુઓ સ્વીકારી, આ દેશની પ્રજામા આવા આવા પ્રસંગોથી જે ગેરસમજ ઉભી થઈ લોકલાગણી ઉશ્કેરાય છે જનસમાજમા જેથી નાહક ઘણોજ અસંતોષ ફેલાય તેવી અનુસરાતી આ રાજ્યનીતિ બદલીને આ દેશની પ્રજાના વધારે વિશ્વાસ અને સન્માનને પાત્ર થાય, એવા રાજ્ય-તંત્રના અતિ વિશાલ અને દીર્ઘદર્શી તેમ જ લોકપ્રિય સિદ્ધાન્તો સ્વીકારશે તો તેથી આ દેશનું અને રાજ્યનું ઘણું કલ્યાણ થઈ શકશે એ નિઃશંક છે પ્રાન્તિક સરકારોના કેટલાક અધિકારીઓની સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદાને વધારે વિસ્તૃત અને લોકપ્રિય બનાવવાની દોરી નામદાર લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ હાથમા લે તો તે આ દેશની પ્રજાને વધારે હિતાવહ થશે તેથી જ રાજા અને પ્રજાના પ્રેમાળ સમ્બન્ધો વધારે ગાઢ અને સંગીન બનશે એવુ અમારૂ માનવુ છે

૨ પટના યુનિવર્સીટી બીલ—

ગઈ તા ૨૧ મી ડીસેમ્બરની સાંજે મુંબાઈની યુનિવર્સીટીમા પટના યુનિવર્સીટી બીલ સમ્બન્ધમા અત્યંત રસાકસીભરી ચર્ચા થઈ હતી વૉઇસ-ચૅન્સૅલર રે ડૉ મેકીન પ્રમુખ-પદે હતા અને ઉપયુક્ત બીલ સમ્બન્ધમા મ નારાયણ ચંદાવરકરે અત્યન્ત જોસદાર પરન્તુ યથાયોગ્ય ભાષામાં સંગીન અને વાજબી ટીકા કરી હતી પટના યુનિવર્સીટી બીલની એ ખાસ યુનિવર્સીટીના ચૅન્સૅલરને દેશની અન્ય યુનીવર્સીટીઓ કરતા અતિ વધારે પડતા વિશાલ અધિકારો અને તેના તંત્ર ઉપર સખ્ત અંકુશની સત્તાઓ આપવામા આવનાર છે તે અધિકાર એટલા બધા તો આગળ પડતા છે કે તેની રૂએ ચૅન્સેલર સીન્ડીકેટની ચુંટણી સમ્બન્ધમા કે પણ સભ્ય માટે વાંધો લેવામા આવે તો તેનો છેવટનો નિર્ણય કરે યુનિવર્સીટીના કારોબારના સર્વ પ્રશ્નોના અંતિમ નિર્ણય કરવાનુ કાર્ય તથા એ કારોબાર સમ્બન્ધમા જે ન્હાનામોટા હુકમો કરવા હોય તે પણ ચૅન્સેલર જ કરે ને ઉપરાંત સીન્ડીકેટમા સભ્ય ચાર જ સભ્યો નીમવામા આવે અને યુનીવર્સીટીના અન્ય કારવાહકો પણ નીમવામા ચૅન્સેલર ને જ હક્ક મળે આવા કારણોને લીધે સેનેટ તો માત્ર એક નામની જ ચર્ચા કરવાની મંડળી ગણાય અને તેને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપયોગી અંગ તરીકે સ્વીકારવામા આવી નથી

વળી આ બીલની રૂએ ફક્ત સાત જ કૉલેજો અને તે પણ યુનિવર્સીટીની આસપાસના એક માઈલના પ્રદેશની હદમાં હોઈ શકે તેમ ઉભી કરવી, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે

આમ લોકતંત્રના વિકાસ વિરૂદ્ધ આ બીલ ઘડાયું છે અને તેથી આ બીલ પ્રજાના લાભની વિરૂદ્ધ છે એટલું જ નહિ પરન્તુ કેળવણીના આ મહાન પ્રગતિમાન યુગને સર્વ રીતે પ્રતિકૂલ હોઈ સર નારાયણ ચન્દાવરકરે એ બીલ સ્વીકારવાને માટે સાફ ચોખ્ખી ના પાડી હતી હિન્દુસ્તાનમાં હજી અન્ય નવી યુનિવર્સીટીઓ ભવિષ્યમાં ઉભી કરવામાં આવશે અને આ રીતે પટના યુનિવર્સીટીના બીલનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવે તો ભવિષ્યની નવી સંસ્થાઓને જબરદસ્ત ધોકો પહોંચે, અને કેળવણીને ડગલાપર ડગલાં પાછા ફરવું પડે, એવી સ્થિતિ આવે તેથી સર નારાયણ ચન્દાવરકરે એ યોગ્ય જ કહ્યું હતું કે આ પ્રમાણે સેનેટને જો કોઈ પણ અધિકાર આપવામાં ના આવે અને ચૅન્સેલરને જ સર્વોપરિ સત્તા આપવામાં આવે તો પટના યુનિવર્સીટી એ એક Debating club ચર્ચાઓ કરવા માટેની ન્હાની સંસ્થાના અધોગત સ્વરૂપમાં જ ઘડાઈ રહેશે સેનેટને તો કેવળ સૂચનાઓ જ કરવાની અને એ સૂચનાઓ સીન્ડીકેટે સ્વીકારવી જ જોઇએ, એવું બન્ધન ના હોવાથી અને સીન્ડીકેટ ચૅન્સેલરને જ માન આપતી હોવાથી અને ચૅન્સેલર જ સર્વોપરિ સત્તાધિકારી હોવાથી, યુનિવર્સીટીનો કાર્યવ્યવહાર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે કે નહિ તે જોવાનું કાર્ય પણ તેનું હોવાથી, અને એ વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારની ખામી નીકળે તો પોતાને યોગ્ય લાગતા માણસો નીમી તેનો નિકાલ પોતાને કરવાનો હોવાથી, સર્વ બાબતોનો છેવટનો નિર્ણય પણ ચૅન્સેલરે જ કરવાનો હોય છે આવી વ્યવસ્થા તદ્દન વિચિત્ર અને હિન્દી યુનિવર્સીટીના ઇતિહાસમાં કદી ના જોયેલી એવી છે આ પ્રમાણે યુનિવર્સીટીને જો સરકારના એક ખાતા જ તરીકે ઉઘાડવાની હોય તો પછી એક સ્વતંત્ર યુનિવર્સીટીનું તેને મિથ્યા નામ આપવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી રહેતી સર નારાયણ ચન્દાવરકરે યુનિવર્સીટીના સન્માન અને પ્રતિષ્ટાને ઝાંખી લાગે એવા, એટલું જ નહિ પરન્તુ યુનિવર્સીટીના સ્વાતન્ત્ર્યવિકાસની વિરૂદ્ધ જતા લક્ષણો આ બીલમાં ઘડાઈ મૂકાયેલા હોવાથી તે વિરૂદ્ધ પોતાનો સબળ અભિપ્રાય આપવા સેનેટને તદ્દન વ્યાજબી રીતે મજબુત ભલામણ કરી હતી

તે પછી ઑ. ભા ચીમનલાલ સેતલવડે સર નારાયણના કથનને ટેકો આપ્યો હતો ઑ ભા રઘુનાથ પરાંજપેએ બિહારવાસીઓની દયા ખાતા અસરકારક શબ્દોમાં કહ્યું હતું કે આ ખરડામાં ચૅન્સેલરને એટલા બધા તો વિશાલ અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે અને તેમાં તેને એક પગારદાર નોકર તરીકે રાખવામાં આવે છે કે તેથી પટના યુનિવર્સીટીનું ગૌરવ ઓછું થાય છે આખા દેશમાં જ્યારે કૉલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓનો ધસારો વેગથી વધ્યા જ જાય છે તે વખતે નવી કૉલેજો ઉઘાડવાના કાર્યમાં આ બીલથી મ્હોટો અવરોધ ઉભો કરવામાં આવે છે બિહારવાસીઓ જ્યારે ફક્ત રોટલાનો એક ટુકડો માગે છે ત્યારે તેમને જાણે પત્થરનો ટુકડો આપવામાં આપવામાં આવતો હોય એવું બનતું જણાય છે ટુંકમાં પટના યુનિવર્સીટીના બીલનું બંધારણ સર્વ રીતે પ્રજાના જ્ઞાનના વિકાસ વિરૂદ્ધનું છે આ પ્રમાણે મુંબઈની યુનિવર્સીટીની સેનેટના પ્રજાપક્ષના આગેવાન પુરૂષોએ મહત્વના આ પ્રશ્ન ઉપર જે ચર્ચા કરી હતી તે ઘણી જ ઉપયોગી હતી યુનીવર્સીટીના

કાર્યવ્યવહાર માટે નાણા પ્રજાજન આપે છે અને તે ઉપર અંકુશની ઘટની સત્તા પ્રજાને હોવી જોઇએ, તેને સ્થળે બધુય સરકારી તત્વ આવી રીતે આમેજ કરી પ્રજાજનના અભિપ્રાય ઉપર તરાપ મારવાની આવી અનિષ્ટ પદ્ધતિ આપણો અધિકારીવર્ગ ક્યારે છોડશે? લોકશાસનના આ યુગમા પ્રજાને જ્યારે પોતાના તત્રો ચલાવવાયોગ્ય બનાવવા માટે શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે, લોક પોતે જ્યારે તેની માગણીઓ કરે છે ત્યારે પણ તેમને તેની ના પાડી નિરાશ કરવા કે તેમના અધિકારની વચ્ચે આવી તેમના વિકાસને અતરાયરૂપ થવુ, એ કોઈ રીતે ઠીક નથી મૈસુરની યુનિવર્સીટીનો એક તાજો જ દૃષ્ટાન્ત લઇએ એના બધારણ અને પટના યુનિવર્સીટીના બધારણ વચ્ચે કેટલો બધો અતરાય છે! ડૉ મૅને આ સબન્ધમા યોગ્ય કહ્યુ હતુ કે,

He thought that if a University was to be of any use it ought to be autonomous *The fact that the Government was to support the* University had nothing to do with the question The Government supported it from the public funds, which was money belonging to the people and the people should have control over that University '

સક્ષિપ્તમા એમ ઇચ્છીએ છીએ કે નામદાર વૉઇસરાયની ધારાસભામા આ બીના ઉપર બહુ જ ગભીરપણે વિચાર ચલાવવામા આવશે એટલુ જ નહિં, પરન્તુ પ્રજાજનના હકકોનુ સપૂર્ણ રીતે સરક્ષણ થઈ પટનાની યુનિવર્સીટીને એક આદર્શભૂત સસ્થા તરીકે ઉભી કરવામા આવશે, અને નહિં કે એક નામની સસ્થા પ્રજાના જીવનને વધારે પોષકતત્વો આપવામા સગીન, દૃઢ અને પ્રજાની દૃષ્ટિએ લાગતી ઉપયોગી કેળવણીની જ પ્રજાને જરૂર છે

૩. ફરજીયાત પ્રાથમિક કેળવણી—

"મુબઈ ઇલાકામા જે જે શહેરમા મ્યુનિસિપાલીટીઓ હોય ત્યા ત્યા ફરજીઆત કેળવણી શરૂ કરવા માટે પગલા ભરવા અને તે માટે અધિકારી અને બીનઅધિકારી વર્ગની એક મિશ્રિત કમીટી નીમવી કે જે આ સબન્ધમા ચોકકસ નિર્ણયો તૈયાર કરે"—આ મતલબનો એક ટૂકો પણ ઘણો જ અગત્યનો ઠરાવ ઑ મી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે નામદાર ગવર્નરની ધારાસભાની છેલ્લી બેઠકમા રજુ કર્યો હતો અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ ઠરાવ ઉપર પુષ્કળ રસાકસીભરી ચર્ચા થયા પછી 'ઇમ્પીરીઅલ કાઉન્સીલ'ના ઠરાવ વિરુદ્ધ પ્રાન્તિક સરકારને પગલા ભરવાનો કોઈપણ પ્રકારનો અધિકાર નથી' એવી એક દલીલ સાથે ઑ મી પટેલનો ઠરાવ 'નાપાસ' થયો! ઑ મી પટેલનો ઠરાવ બહુ જ મોળો હતો છતા એવો એવો પણ સ્વીકારવાની નામદાર ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલને જરૂર ના જણાઈ એ અત્યત ખેદની વાત છે મ્યુનિસીપાલીટીઓને મફત અને ફરજીઆત કેળવણી આપવાના સીધા કે આડકતરાયે અધિકાર નથી અને એવી રીતે જુદી જુદી મ્યુનિસીપાલીટીઓને એ હક્ક અપાવવા માટે ઑ મી પટેલે જે અતિ નમ્ર ઠરાવ મૂકયો હતો તે અત્યત આવશ્યક હતો એ નિશક છે એ ઠરાવ કેટલો બધો નરમ હતો તેનુ એક લક્ષણ એ હતુ કે એ ઠરા-

વની રૂપે કેવળ છોકરાઓને જ ફરજીયાત કેળવણી આપવી, અને છોકરીઓની ફરજીયાત કેળવણીનો પ્રશ્ન તો હાલ દૂર રહેવા દેવાનો હતો, તથા જે જે મ્યુનિસીપાલીટીઓને પોતાના પ્રદેશમાં આ પ્રમાણે કેળવણી ફરજીયાત કરવાની ઇચ્છા થાય તેને જ સરકારે એવી છૂટ આપવી

પરન્તુ, આ ઠરાવથી સરકારને દ્રવ્યના બહોળા ખર્ચમાં ઉતરવું પડે, આ ઠરાવથી સરકાર સ્હામે પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાય અને છેવટે આથી ઇમ્પીરીઅલ કાઉન્સીલના ઠરાવ વચ્ચે, આવવું પડે, એ ત્રણ મુખ્ય દલીલો દ્વારા સરકાર તરફથી ઑ. મી ચૌબલે પોતાનો અભિપ્રાય તેની વિરૂદ્ધ દર્શાવ્યો હતો પણ એ ત્રણે દલીલોમાંથી એક પણ પ્રજાને માન્ય થઇ શકે તેમ નથી અમને એ દલીલોમાં કોઈપણ પ્રકારનું વ્યાજબી વજન લાગતું નથી, એટલું જ નહિ પણ એ દલીલો કેવળ લૂલો બચાવ કરે છે યુદ્ધ પછી વધારે સંગીન સ્વરૂપમાં ફરજીયાત કેળવણીનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ શકાય એવા કારણથી હાલમાં ફક્ત જે મ્યુનિસીપાલીટીઓને એવી સ્વતંત્રતા લેવાની ઇચ્છા હોય તેમને તે આપવી અને બીજી મ્યુનિસીપાલીટીઓની યોગ્યતા માટે સરકારે એક કમીટી નીમવી કે જે પોતાની સૂચનાઓ તૈયાર કરે, એટલે યુદ્ધ પછી બીજો વિચાર કરવાનું બાકી જ રહે નહિ

સરકાર ફરજીયાત કેળવણી કરે તો પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાય, એ વાત સ્વીકારતાં પહેલાં હસવું આવે છે પેટમાં કકડીને ભૂખ લાગી હોય તે વખતે ખોરાક મળે તો તેથી આશિર્વાદ અને સંતોષ થાય કે ગાળો દેવાય? આવું બનવું એ તો અસંભવિત જણાય છે પ્રજાને કેળવણીની અત્યંત ભૂખ લાગી છે અને કેળવણી માટે એ બહુ આતુર છે તે વખતે કેળવણીરૂપી પોષકતત્વ આપ્યાથી પ્રજાના આશીર્વાદ જ મળે એ નિઃશંક છે

રૂશિઆમાં ભયંકર યુદ્ધ ચાલે છે તે વખતે ત્યાં ફરજીયાત કેળવણી દાખલ કરવામાં આવે, હિન્દુસ્તાનના દેશીરાજ્યોમાં પણ એ જ કેળવણી વધારે સંગીન સ્વરૂપમાં ધપાતી જાય છે, તે વખતે આપણી સરકાર આમ હરહમેશ 'હમણાં અવકાશ નથી,' એમ કર્યા જાય એ કેટલું બધું શોચનીય ગણાય? ઇન્ડિઅન નૅશનલ કૉંગ્રેસ, પ્રાન્તિક પરિષદો અને કેળવણી પરિષદો ઉપરાંત દેશની ભિન્નભિન્ન વર્ગોની મહાન્ વ્યક્તિઓ હરહંમેશ ઉગે ફરજીયાત કેળવણીના ઉદયની રાહ જોયા કરે છે તે વખતે સરકાર તરફથી આવા નિરાશાજનક શબ્દો નીકળે એ અત્યંત દુઃખદ વાત કહેવાય. મિ. પરાંજપેએ ખરૂં જ કહ્યું છે કે, '*Let us have concrete proposals ready at our hand to be given effect as soon as the war is at an end to begin our work in right earnest*'

જો કે ઑ. મી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે આ બીલ કાઉન્સીલમાં લાવવામાં ઘણું જ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે, છતાં પણ એ બીલની માગણીઓ જોઈએ તેટલી સંગીન ના હતી આ જ માગણીઓ સરકારે કબુલ ના રાખી, તો બીજી તો કેવી રીતે તે કબુલ રાખત, એ એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પૂછે તેમ છે પરન્તુ અમારૂં એ માનવું છે કે કેટલીક વાર એ થોડાપણાથી

બધુ માર્યુ જાય છે છોકરાઓ તેમ જ છોકરીઓની ફરજ્યાત કેળવણીનો પ્રશ્ન બહુ જ ગંભીર છે અને એ પ્રશ્નો સંગીનરૂપે સરકાર સમક્ષ રજુ કરવાની જરૂર હતી આપણી માગણીઓ જેમ વધારે સમર્થ અને પોતતત્વોથી સંગીન બનેલી હશે તેમ તેમાંથી વધારે સત્વ ની ળશે એ નિ શ્ચય છે કેળવણી સબન્ધમા વધારે સંગીન રૂપમા હરહમેશ નવીન ઠરાવો પ્રાન્તિ- સરકારની ધારાસભાઓમા તેમ જ વડી ધારાસભામા વધારે વેગથી અને ધૈર્યથી રજુ કરવાની જરૂર છે એ ઠરાવો પાછા પડે તો બીજી વાર બમણા ઉત્સાહથી અને વેગથી ફરી રજુ કરવાનુ કાર્ય આપણા બીનઅધિકારીઓ—પ્રજાજનના સભ્યજનોએ હિમ્મતથી હાથમા લેવાનુ છે જો દાદાભાઈનુ મહાન અર્થસૂચક સૂત્ર—*Agitate Agitate and Agitate*—નુ સપૂર્ણ પરિપાલન આપણા આ સભ્યો કરશે તો જ ભવિષ્યમા તેની સિદ્ધિ પ્રમાણમા વ્હેલી થશે એવી અમારી નમ્ર માન્યતા છે પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનને જેમ હવા અને પાણીની અગત્ય રહે છે, તેમ પ્રજાના જીવનને કેળવણીની પ્રથમ જરૂર છે કેળવણીથી પ્રજાનો જીવનવિકાસ વધાર વિસ્તૃત દ્રઢીભૂત અને ગત્યને આરોગ્યપ્રદ થઈ પડે છે

કાઉન્સીલમા એકદરે આ વિષયની ચર્ચા ઘણા જ ઉત્સાહથી થઈ હતી અને એ ચર્ચા એવી તો રસભરી અને ઑ મી પટેલ વિગેરેને માટે માન ઉપજાવે એવી હતી કે, અમે ઇચ્છીએ કે તેમના આ પ્રયાસો વધારે વેગથી આગળ વધો અને તેમને યશ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરો

૪. સામ્રાજ્ય સંમેલન—(The Imperial Conference)—

We will not tolerate the pretensions of the Dominions to a share in the Government of our Country without our being admitted to an equally effective share in the Government of the rest of the Empire Once mistress of her own destinies India will know how to hold her own among the nations that owe allegiance to the British Crown India should be represented by her own natural leaders —The Hon'ble Mr V S Shrinivas Shastri Self—Government for India under the British Flag

યુરપના મહાન યુદ્ધો અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નવીન બધારણની વધારે સુદૃઢ વ્યવસ્થા કરવાને માટે આવતા ફેબ્રુઆરી માસમા ઇગ્લંડમા બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના પ્રત્યેક ભાગનુ એક ખાસ સમેલન—*The Imperial Conference*—ધી ઇમ્પીરીઅલ કૉન્ફરન્સ ભરવાનુ નક્કી થઈ ચૂક્યુ છે, એટલુ જ નહિ પરન્તુ તે માટે સામ્રાજ્યના પ્રત્યેક ભાગના લોકનેતાઓને તેમા ભાગ લેવા માટે આમત્રણ પણ અપાઈ ચૂક્યા છે આ સમેલનમાં હિન્દને યોગ્ય સ્થાન અપાશે કે કેમ, એ એક વખતે પ્રથમ પ્રશ્ન હતો, અને તે સબન્ધમા આપણા દેશના અગ્રગણ્ય નેતાઓએ, વિચારકોએ અને જવાબદારી પુરુષોએ યોગ્ય રીતે પ્રજામતનો અનત પ ધા થાય જ દૂરદર્શી દૃષ્ટિથી વખતસર પાડ્યો તેના પરિણામે નામદાર સમ્રાટ જ્યૉર્જ ની સરકારે હિન્દના પ્રધાન લૉ. ચેમ્બરલેઈનને હિન્દ તરફથી એ સમેલનમા હાજર થવા આમત્રણ આપ્યુ છે એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે આ દેશના કલ્યાણમાર્ગોની અને યોગ્ય દિશાઓ પ્રજાના જ નેતાઓ અને પ્રજાના જ હ યો જાણનાર હિન્દીજનો સિવાય અન્ય

કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ દરનાથી અને સત્ય સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારે રજુ કરી જ શકે નહિ. લૉર્ડ ચૅમ્સફર્ડ હિન્દ સંબન્ધમાં બહુ ઓછુ જ્ઞાન ધરાવે છે અને હિન્દીઓની અભિલાષાઓ તરફ સંતોષકારક રીતે સમૃદ્ધ દીલસોજી ધરાવતા નથી તે વાતની ત્હેમના પૂર્વકાળના કેટલાક કાર્યો સાખી પૂરે છે એટલે સામ્રાજ્યના આ સમેલનમાં હિન્દ તરફથી પોતે હાજર રહે તો પણ હિન્દની પ્રતિષ્ઠા કે ગૌરવ તેઓ કેટલે અંશે સાચવી શકશે, એ એક મહાશંકાસ્પદ પ્રશ્ન છે. લૉર્ડ ચૅમ્સફર્ડને આ દેશના બે પ્રસિદ્ધ અને સુજ્ઞ જનોને એ મહદ્ કાર્યમાં પોતાની સાથે રાખવા માટે ઇચ્છા દર્શાવી છે, તે કદાચ આશાજનક હોઈ શકે, પણ એ પસંદગી કયા બે પુરૂષો ઉપર ઉતરશે તે જ્યાં સુધી જણાયુ નથી ત્યાં સુધી હિન્દની પ્રજા અસંતુષ્ટ જ રહેવાની એ નક્કી છે. કૉલોની-સંસ્થાનોના અમીર ઉમરાવો હિન્દ તરફ જે તિરસ્કાર, કટુતા અને તાચ્છિલ્યના ભાવથી જુવે છે, એટલું જ નહિ પણ સામ્રાજ્યના આ સમેલનમાં હિન્દને કાંઈ પણ સ્થાન હોવુ જ જોઈએ નહિ અને હિન્દ ઉપર તેમના અધિકાર સ્થાપન કરવા જોઈએ એવી જે લાગણી સંસ્થાનિકોનો એક મોટો ભાગ દર્શાવે છે, તે હિન્દના લાભને ભયંકર રીતે નુકશાનકર્તા છે. હિન્દવાસીઓને તેમના પ્રદેશમાં કેવળ તાબેદારની માફક સ્થાન આપી પોતે હિન્દના ધણીરણી થવા માગે છે એ સ્વાર્થાન્ધ ઇચ્છા હિન્દવાસીઓ કદી પણ પુરી પાડવા દેશે નહિ. હિન્દને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં યોગ્ય અધિકાર અને પદવિ જોઈએ છે, હિન્દને સ્વરાજ્ય જોઈએ છે, પોતાના દેશના અનેક કાર્યભારમાં પ્રજામતને અનુકૂળ જ સત્તા અને અવિકારવાળુ રાજ્યતન્ત્ર જોઈએ છે, હિન્દને પોતાનુ લશ્કર, પોતાનુ નૌકાસૈન્ય, અને પોતાના દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ આવે એવા કાયદાઓ ઘડવાના અધિકાર અને સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે, તે વખતે આ સંસ્થાનોની હકુમત એ કબુલ રાખે એ કોઈ કાળે પણ બનવાનો યોગ્ય નથી. હિન્દના અધિકાર, હિન્દનુ ગૌરવ અને હિન્દની પ્રતિષ્ઠા એ સર્વેનુ સંરક્ષણ કરવાનુ જોખમ બ્રિટીશ સમ્રાટને શિર છે, અને એ ધર્મવીર ન્યાયી સમ્રાટ્ પાસે હિન્દ પણ એ જ માગણી કરે છે.

હિન્દના આ પ્રમાણે સૌ અધિકાર સચવાય અને સામ્રાજ્યમાં હિન્દનુ સ્થાન વધારે ઉચ્ચ અને પ્રતિભાશાલી બને તેના હકક સંપાદન કરવા હિન્દને વધારે સત્તા જોઈએ છે અને આ સૌ માગણીઓ પ્રજાના હૃદયની ઉંડી ભાવનાઓ સ્હમજનાર પ્રજાની જ દૃષ્ટિથી જોનાર, પ્રજાના જ નેતાઓ જેટલા અધિકારથી અને જ્ઞાનથી તે સંબન્ધી બાબતો રજુ કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં અન્ય કોઈ પણ રજુ કરી શકે નહિ. આ જ કારણથી અમારો એ દૃઢ અભિપ્રાય છે કે સામ્રાજ્યના એ મહત્વના સમેલનમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના જ અગ્રગણ્ય-પ્રજાએ જેમને પોતાના સ્વીકાર્યા છે અને જેમને પ્રજા સન્માનભાવથી પૂજે છે કે જેઓ આ દેશનુ હૃદય યથાર્થ રીતે સ્હમજે છે, અને જેમનો એક ધર્મ જ આ દેશનુ હિત સાધવુ એ છે, તેવા આ દેશના જ નેતાઓને ખાસ આમન્ત્રણ આપવા જોઈએ. દેશના અધિકારીવર્ગમાંથી કોઈની પસંદગી આ દેશને જેટલી કલ્યાણકારી નીવડશે તેના કરતા પ્રજાના જ પક્ષના નેતાઓ વધારે દૃઢતાથી હિન્દનુ હૃદય સ્હમજાવી શકશે અને પ્રજાને તેથી જ વધારે લાભ થશે, એ નિર્વિવાદ છે. સંસ્થાનોના જેટલા જ હકકોનો અધિકાર હિન્દુસ્તાનને છે, એ વાતનો અંગીકાર કરાવવાની હવે જરુર નથી, ઇતિહાસે તો તે સિદ્ધ કર્યું છે. દેશના ગણ્યાગાંઠ્યા રખડતા રઝળતા કોઈ પણ વિરોધીઓ

હિન્દના આ અધિકાર વિરૂદ્ધ પોતાના અભિપ્રાય માનવજીવનની સંકુચિત બુદ્ધિથી જનેને જગના બંધ રજુ કરે તેની પરવા હિન્દના સ્વાગ્રહી નેતાઓને રજભાર પણ નથી

આ દેશની પ્રજાના અભિલાષ વધારે વેગવાળા અને ઉન્નત બન્યા છે, અને જગના કારોબારમા અગત્યના ફેરફાર કરવાની જરૂરત આવશ્યકતાને પ્રજા પ્રથમ સ્વીકારે છે દેશના બાળકો અભણ અને અજ્ઞાન રહે, દેશના કળાકૌશલ્ય અને વ્યાપાર સુપ્ત અને મન્દ અવસ્થામા પડ્યા રહે દેશના અનેક ન્હાના મ્હોટા ગજકીય કાર્યવ્યવહારમા હાથ નાખવાનો તેમનો અધિકાર પણ ના રહે, દેશના લશ્કરી ખાતામા વૉલન્ટીઅર્સ તરીકે જોડાવાને ના ઇચ્છિત યોગ્ય રીતે પ્રતિબંધ રહે કે ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિઆ ઍક્ટ અને પ્રેસ ઍક્ટ જેવા બ્રિટિશ સ્વાતન્ત્ર્યપ્રતિબંધક કાયદાઓથી અઘટિત રીતે બીતા રહેવુ પડે એ સૌ પ્રતિકૂલ સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર છે અને તે માટે જ બ્રિટિશ હકુમત સાથે રહી હિન્દવાસીઓને સ્વરાજ્ય જોઇએ છે એ સ્વરાજ્યના શિક્ષણ માટેની જમીન ઉપર સ્વતન્ત્રપણે હરવા ફરવાના અધિકારની ભૂખ હિન્દને લાગી છે આખુ આ મિકાચરણ અનુભવાર કહે છે તેમ દેશની પ્રજાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે, સંસ્થાનોમા હિન્દનુ વજન વધાર પડે અને તેનુ સન્માન વધે તે માટે, સ્વરાજ્યની પહેલી જરૂર છે

Complete Reciprocity and Retaliation are the only remedies for this degrading humiliation inflicted upon our people and Home Rule alone can furnish the necessary prescription So long as the Canadian South African and the Australian are free to settle in India and also to find their way to the public services of the Country no tinkering measure, no controlling wages will solve the Question '

' નાઈન્ટીન્થ સેન્ચ્યુરી એન્ડ આફટર 'મા બાસના બિશપ રે ડૉ વ્હાઇટહેડ પોતાના એક લેખમા હિન્દ સમ્બન્ધમા બહુજ ઉદાર હૃદયથી ઉદ્ગાર કહાડે છે કે,

We need to realise that we cannot now base the Government of India upon any other foundation than that of the will of the Indian peoples that we are here the servants of the Indian peoples and not as their masters that a foreign bureaucracy can only be regarded as a temporary form of Government and that our ultimate aim and object must be to enable India to become a Self-Governing part of the British Empire and to develop her own civilization upon her own lines

ટૂકમા અમે નામદાર સમ્રાટ્ જ્યૉર્જને અને તેઓશ્રીની સરકારને તથા બ્રિટીશ પ્રજાની સ્વાતન્ત્ર્યપ્રિય ઉદાર વૃત્તિઓને એ જ વિનતિ કરીએ છીએ કે હિન્દવાસીઓના હૃદયમન્થનને શાન્ત પાડવા, તેમની મનીષાઓને સિદ્ધ કરવા, સામ્રાજ્યના સમેલનમા હિન્દવાસીઓને જ આમન્ત્રણ આપવાથી આ દેશનુ કલ્યાણ વધારે દૃઢ થશે, અને તેથી આ દેશની પ્રેમાળ અને રાજનિષ્ઠપ્રજા વધાર ઉત્સાહી અને વેગવતી બનશે, એ નિ સંશય છે

કૉલેજીઅન.

(ચાલુ વાર્તા.)

લેખક—રા ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટીયા, બી એ

પ્રકરણ ૧ લુ

રજાની તૈયારી.

ટર્મ પૂરા થવા આવ્યો હતો અને પરીક્ષા થઈ રહી હતી ગેમ્નીશન ગેધેરીંગ, મેચ—ટુર્નામેન્ટ—નાટકની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી અને કૉલેજમા કેવળ આનંદ વ્યાપ્યો હતો નેશનલ કૉલેજના વર્ગોમા, કૉલેજની રેસીડેન્સીમા, કૉલેજની ક્લબમા, અને કૉલેજના અખાડામા પારસી ગુજરાતી દક્ષણી મુસલમાનનો ભેદ ભૂલાતો હતો ગુજરાતી—દક્ષણી—પારસી વચ્ચે જ્યા અભક્ષ્ય ભોજન સિવાય છુટથી છુટ વૈષ્ણવ પારસી મિત્રની ચાહ પીતો મુસલમાન મિત્ર હિંદુ મિત્રનો ખાવાનો ડબ્બો ઉઘાડી પુરી—ગોળપાપડી કે મગજ નિરાંતે ખાઈ શિકા ઉપર મૂકી શકતો કુજાને અડકવાનો તો વાંધો હતો જ નહિ સામાન્ય રીતે દરરોજ જમવા માટે જાદી જૂદી ક્લબો હતી જ્યા કૉલેજના વાતાવરણમા જ્ઞાતિભેદનો ઝીણો ભેદ વિસરાયે જતો હતો અને એ પ્રતાપ નેશનલ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ અને પ્રોફેસરોનો હતો પ્રીન્સીપાલ બગાલી અને પ્રોફેસરોમા પંજાબી, મદ્રાસી, દક્ષણી, ગુજરાતી અને પારસી હતા એકાદ બે ફેલો મુસલમાન હતા નેશનલ કૉલેજમા અભક્ષ્ય ભોજન ન લેવુ એ કાયદો ન હોતો પરતુ આપનાર તરીકે વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ પ્રોફેસરો અભક્ષ્ય લેતા ન હતા પ્રોફેસરો સવાર સાજ સાથે જ જમતા અને જેઓ કુટુમ્બ સાથે રહેતા તેઓ પણ બપોરનુ ટીફીન સાથે જ લેતા કૉલેજના મુખ્ય તહેવારોને દિવસે પ્રોફેસરોના કુટુમ્બો વિદ્યાર્થીઓની સાથે ભળતાં અને એમની દેખરેખ નીચે જ મિષ્ટાન્ન થતા અને વેકેશનના કુલપતિમાફક પ્રીન્સીપાલ અને પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈ મોજ ઉડાવતા—કુટુમ્બ—ઘર ન સાભરે એમ વર્તતા અને વિદ્યાર્થીઓને એમ જ થતુ કે કૉલેજ છોડવી એ સ્વર્ગમાથી પતિત થવુ બરાબર છે

એટલવામા પારસીઓ કોઈની મશ્કરી કરી—ઢગધડાવિનાના ગાયન ગાઈ અને આર્ડીલ ઉપર ફેરા મારી દોડાદોડી કરતા હતા કારણ એમને ઘર એટલે ગણુદેવીના કુવા ઉપરથી નગર અપાટે પાણી ભરતી માયબેન અગર હિંદુસ્તાનના કોઈ શહેરોમા દારૂની દુકાન હતી હાથે પહેરણ અને ધોતીયુ ધોતા દક્ષણીભાઈ કાતો રત્નાગીરી ડીસ્ટ્રીકટમા કોઈ નાના ગામમા જવાના હતા અને ત્યા આનાસાહેબ, તાઈ અને દાદાસાહેબની સાથે દેશોન્નતિની વાતોમાં ગુથાવાના હતા અથવા રજામા સિદ્ધાન્તકૌમુદી અને સ્પેન્સર પૂરો કરવાના વિચારમા હતા મુસલમાનભાઈ તો હુમાયુનો મકબરો અથવા ખ્વાજા પીરની દરગાહ જોવા ઉપડવાના મનસુબા કરતા હતા અને આપણા ગુજરાતીભાઈઓમા આનદ—ગ્લાનિ—ગભીરતા જણાયા હતા હિંદુ અને તેમાએ ગુજરાતી કૉલેજીયનોના હૃદયમા કોઈ કોઈ લાગણીઓ ૦

થતી હતી. કેટલાક કૉલેજને નીમે જ સંયુક્ત કુટુંબની દુબ્ધામાંથી છૂટ્યા હતા. તેમને રજા એટલે મુંબાઈના સ્વતંત્ર જીવન ઉપર તિલાંજલિ, મિત્રમંડળની સાથે હરવા ફરવા ઉપર મીડુ. પહેલા ઓરના ખાનાપીના ઉપર ગમ. રામ રામ કાશી મારા છે ત્યાં જઈ આવ, મગીબાઈ ભાઈની દીકરી મરી ગઈ છે એટલે બેસવા જા, દુકાને જા, ન્યાતમાં જમવા જા એ ઉદ્‌ગારો સાંભળવાના ભણકારા વાગતા હતા. કેટલાકને તો કયારનાએ પત્રો ઉપર પત્રો આવવા લાગ્યા હતા અને પતિરાજ સમેત સાસુ, નણંદની ફરિયાદી નોંધાઈ હતી. મુંબાઈના કૉલેજીઅનોમાં માઘ અને કાલિદાસની પ્રેમભાવના પણ જાગી હતી અને કૉલેજના ખર્ચ માટે મોકલેલા પૈસામાંથી બર્ક ડ મીંટનની નોટને ખાતે લખાયેલા પૈસામાંથી પોતકાનું લુગડું કે સેન્ટની બાટલી આવી ગઈ હતી અને ટ્રન્કને છેડતીએ એ વસ્તુઓ મુકાઈ હતી.

બીજે દિવસ કૉલેજમાં ગેધરીંગ-ઇનામનો મિનાવડો અને જમણ હતું. આજ શાન્તિનો દિવસ હતો. વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની રૂમોમાં ગપ્પાં મારતા હતા. ગાયનો ચાલતાં હતાં. અને પ્રોફેસરોની, વિદ્યાર્થીઓની, સ્ત્રીવિદ્યાર્થીઓની શુદ્ધભાવસર રમુજી મશ્કરી થતી હતી. આ ભાવગમાં કૉલેજના ગુજરાતી વિભાગમાં ચોવીસમી રૂમમાં બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ અંદર અંદર ઘડીકમાં મોટેથી તો ઘડીકમાં ધીરેથી વાતો કરતા હતા. ટ્રંક સામાન, કંપનીમાંથી આવેલાં કપડાં, બૂટ-જોડા પથરા પડેલા હતા. એક જણ પલંગમાં પડ્યો પડ્યો સ્ટેન્ડ મેગેઝીનની છબીઓ જોતો હતો. એક મેજના ખાનામાંથી કાગળો કાઢી વાંચી વાંચી ફાડતો હતો અને ત્રીજો સ્ટવ સળગાવવાની તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં કોઈએ બારણું ઠોક્યું અને સ્ટવનો ઉજાશ થાય ઉઘાડતાં જ ટપાલવાળાએ કાગળ આપ્યો. બારણું બંધ થયું અને કાગળનું શું શું વાંચ્યું.

'મી. મહેતા! એક આનોલાલ બન્યા આજ હાથમાં આવ્યો છે. કેવો કાગળ છે ઓળખનારીનો! કાગળનો પણ નગર! પચીસમો પચીસ કાગળમાંથી એક જ માગ હાથમાં આવ્યો છે. આ વાંચ્યા વિના ન આપું." મી. મહેતા કાગળ ફાડતા ફાડતા ઉઠ્યા અને ધીરૂની પાછળ દોડ્યા "જરા માગ રાખો. ધીરૂ કાગળ આપી દે. તારે શું નહિ. હમારા ગમે તેવા કાગળ હોય તું આખી કૉલેજમાં ફજેત કરે એવો. મારો કાગળ આપ નહિ તો પ્રીન્સીપાલને કહીશ. તમારા સારા કાગળ આવતા હોય તેમાં અમારે શું? અમારે મન તો સોના જેવા. ચંદુ! તું શું આમ જુવે છે! ત્હારે ધીરૂને નથી કહેવું?"

"ધીરૂ! મહેતાનો કાગળ આપી દે અને આપણે આ ઉઘાડા ખાનામાંથી વંચાય એના વાંચીનું."

એમ આ ગમ્મત અમલમાં આવે ધારી મી. મહેતા ખાનું વાસવા ગયા ત્યાં તોફાની ધીરૂએ કાગળ ફોડ્યો અને મશ્કરી કરતો કાગળ વાંચવા માંડ્યો. મહેતા ખાનું વાગી દોડ્યો અને કાગળ પકડ્યો. છોડાવવાની ધમાચમ થઈ. 'પોતાના કાગળ વંચાવે નહિ અને અમારા કાગળ વંચાવા. ચંદુ! તારે નથી કહેવું?"

"મહેતા! હું મારી નાકિના કાગળો જરૂર વંચાવીશ. વાંચવા તો દે."

"શેનો વાચના દે! ધીરુને નથી ઓળખતો તે દિવસ પેલા પટેલનો કાગળ વાચી એને ફજેત ફજેત કર્યો સૌને ઘેર એવુ જ તમને તમારી સગલીઓ નહિ લખતી હોય બહુ વાચશો નહિ, ઘી દુધ ખાજો લખ્યુ તે બિચારાને હજી સુધી બનાવો છો"

"મહેતા! ચટ્ટુ છે એકલો એને કોઈના કાગળ વચાવવાના નથી આ આપી દઉં પણ મને વાચવા દે પછી તુએ ગાડો છે આપણે તો જૂના દોસ્ત, એક ગામના, જાતના, તારી વાત તે બાર જાય? તારા નાઈફ શુ શુ મગાવ્યુ છે એ તો જોઈએ મારે ત્યા લડાઈ ન થાય હુએ લઈ જાઉં"

મહેતાએ ઉંડો નિશ્વાસ નાખ્યો "ધીરુ, ધીરુ! તુ મને શા માટે બાળે છે! તને મારા સસારનો ક્યા અનુભવ નથી? મારે ત્યાતો રોણુ છે આ તે કાગળ કહેવાય! મને ઘેર જવાનુ આવ્યુ છે ને તેન રેડાયુ છે તારી શકુન્તલા ક્યા ને મારી દિવાળી ક્યા મુબાઈ! મુબાઈ! ન જોયુ હોત તો હુ કેટલો સુખી થાત! ગામડામા રહી દુકાને બેસી મારા વિચાર ત્યા જેવા જ રહેત અને દિવાળી સાથે દિવાળી કરત તારો સસાર જોયો આપણી કૉલેજમાં પેલી બે આવે છે એમના અનુભવ પછી અને શનિરવિવારે બોરીવલી વાળા શાન્તનુનો ગૃહસસાર જોયા પછી મને આ કાગળ વાચવા ગમતા નથી–ખરે અમને વહેલા પરણાવનારનુ—"

"મહેતા! મહેતા! આમ છેક નિરાશ ના થા શકુન્તલા મારફત દિવાળીની સ્થિતિની મને ખબર છે પણ એમા દિવાળીનો વાક નથી વાક તારા કુટુમ્બીઓનો છે ને તારો છે"

"મારો! એની બુડથનને શુ કરૂ? ભણતી કેમ નથી? ત્યા નનરી પડી શુ કરેછે? એ ઘડી શકુતલા પાસે જતી હોય નો? મેં ચોપડીઓ આણી આપી છે એ જાતે જ એવી છે એના કાગળ બતાવતા શરમ આવે છે વાચ એટલે જણાશે

ધીરુએ પત્ર સમો કર્યો ને વાચ્યો!

દસા તારીખ આરો સુધી

"વલા પાણ નાથ

"તમારો કાગર નથી તે ફકર થાય છે સાસુજી માદા છે તેથી કામ મરે કરવાનુ છે તમે હવે કેટલાની ચોપડીમા છો હવે તમે દોકાને બેસો કે નોકરી લ્યો તો ઠીક—શકુતલાપાસે શી રીતે જાઉં એ તો આખો દિવસ ભણવાની વાતો કરેછે સાસુજીને ગમતુ નથી આવો ત્યારે બે છાન લાવજો લાબી બાયના પોલકા મને નથી ગમતા એવુ એવુ ન વાવશો તમે તો અહીં શકુતલાને ત્યા ને ત્યા રહોછો તે આ ફેરી નહી રહેવા દઉં—ચોમાસામા વાતો થાય આવો ત્યારે પાયશ્ચત કર્યા વિના ગોળીને અડવા નહિ દઉં"

એજ
લી
દીવારી

"કેમ ધીરુ! વાચ્યોને! અતોષ થયોને! તારા–યુની–વર્સીટીમાં ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ આવતા મહેતાનો ગૃહ સસાર જોયોને!"

ધીરૂ કાગળ નાખી-મહેતાના હૃદયમા થતો સતાપ સમજી એકદમ ગભીર બની ગયો અને મેં કયા કાગળ ઉઘાડ્યો એમ થયુ મહેતાએ કાગળ હાથમા લીધો-નિશ્વાસ નાખ્યો આખમાથી પાણી નિકળ્યા અને ખાનુ ઉઘાડી અનેક કાગળો ભેગો કાગળ મુક્યો

ચદુ, મહેતા અને ધીરૂના સામુ જોઇ બન્નેને શાન્ત કરતો બોલ્યો "મહેતા! આ સામાન મુકી દે એ તો એમ જ હોય આટલાએ કાગળ લખે છે એ કહેને! બીચારા ઘણાને એટલુએ હતુ નથી ધીરૂ નસીબદાર છે પણ એ નસીબને લઈને જ ધારીશ તો તુ એ એકદિવસ એ સ્થિતિએ પહોચીશ હવે રહેવા દે! ધીરૂ ત્હારા નસીબમા બળ છે યાદ કરી નાખ મહેતા! કાલનુ સ્પીચ તૈયાર કરને! જોને વળી એમા દિવાળી આવશે તો હોળી થશે ગાડીમા બેસીને ઘર સભારજે અહીતો આનદ પારસી ભાઈ જેવુ રાખીયે"

મહેતા જાગૃત થયો પરીક્ષા, ફર્સ્ટક્લાસ ઇનામ, સ્પીચ સાભર્યાં અને ગૃહસસાર વિસારે પડ્યો

પ્રકરણ ૨ જુ
ગેધરીંગ.

નૅશનલ કૉલેજ મુબાઈના એક પરામા આવેલી હોવાથી અને આજ મેળાવડા ગેધરીંગનો અપૂર્વ દિવસ હોવાથી સવારથી રેલ્વે અને મોટર રસ્તે કૉલેજમા પરોણાઓ આવતા લાગ્યા હતા કૉલેજના કમ્પાઉન્ડની બહાર લાઇનબધ મોટરો, મોટરસાઇકલ, અને બગીઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી આ નાના ગામડાના રહેવાસીઓને સારુ બસે ચારસો મહેમાનોનો મુકામ નખાયો હતો ગામના લોકામા રોજના કરતા વિશેષ ઉત્સાહ હતો બીડીઓ, અને પાનસોપારીની દુકાન ઉપર આજ ધમાલ હતી રેલ્વેના નોકરોને આજ કામનો માર્ગ હતો

આવનારાઓમા કૉલેજમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓના સગા-મિત્રો મુખ્ય હતા પોતાના બાળકો આવાં નાના ગામડામા સ્વચ્છ હવા અને સ્વચ્છ વાતાવરણમા અભ્યાસ કરે છે અને ધાધળીયા મુબાઈથી દૂર છે જાણી આનદ પામતા હતા ક્રીકેટ, ગીલી દડા-ટેનીસ-હોડીમા પક્ષીઓની માફક કલ્લોલ કરતા પોતાના બાળકોને જોઈ ખરેખર ઘર આગળ સુમડા જેવા બેસી રહે છે-પાણીનુ પતાસુએ લાવતા નથી અને અહીં અવગમા અઘરૂ કામ ઉત્સાહથી કરે છે એનુ શુ કારણ એમ વિચારતા માબાપો પોતાના સમયમા આવી કૉલેજોનો લાભ ન લઈ શક્યા એ માટે નિરાશ થતા હતા

નૅશનલ કૉલેજના રમતગમતના ખેતરની પડખે એક નાના પ્રાર્થનામદિરમા એક બાજુ શિવાલય, નાનુ દેરાસર મદિર-પ્રાર્થના મદિર અને નાની મસ્જીદ જેવુ હતુ બાળકો કુવાના પાણીથી ક્રિયા કરીથી નાહી-ચોગાનવાળા મદિરમા પાસે અડધો કલાક સ્વતત્ર રીતે પ્રાર્થના કરતા અને પછી પોતાપોતાની રૂમોમા જતા આવેલા મહેમાનોને આ મદિર-મદિરના અંદરના ભાગ તેમ જ બહારના ચોગાનની સ્વચ્છતા અને શોભા જોઈ ઘડીભર બેસવાનુ મન થતુ અને એમના પણ ખરા મહેમાનોમા કેટલાક કૉલેજના જૂના વિદ્યાર્થીઓ હતા અને તેઓ પોતાના મિત્રોને

કૉલેજની ભીંત ઉપર, કમ્પાઉન્ડની ભીંતિ કે ઝાડ ઉપર, બૅંચ ઉપર, ચાપુથી કોતરેલા પોતાના નામ વધારી આનંદ માનતા અને અનારા નખનના વિદ્યાર્થીઓ જેવા આ વિદ્યાર્થીઓ તોફાની નથી એમ કહી અભિમાન ધરતા

આજના ચાર વાગ્યાના આ યા અને કૉલેજના વચના હૉલમા માણસો આવતા લાગ્યા વિદ્યાર્થીઓ માટે ગેલેરી–અને પાછળનો ભાગ નક્કી કરવામા આવ્યો હતો આગના ભાગમા પ્રાન્તના અધિકારીવર્ગ, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, સન્નારીઓ અને બાળીઓની વ્યવસ્થા હતી એક બાજુ આજરોજ હરીફાઈના વ્યાખ્યાનમા ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા નાટક રાત્રે થવાનુ હતુ પાર્ટી નાટકની પછી હતી–મહેમાનો ચાલ્યા જવાના હતા એટલે ઇનામની હરીફાઈ અત્યારે રાખી હતી પ્રેક્ષકોમા વાતો ચાલી

"આમા ભવિષ્યના ગોખલે કે ફાર્ગ્યુસન ફિરોઝશાહ મહેતા કે ?"

"શામાટે નહિ! કોઇ બ્રહ્મ કે સુરેન્દ્રનાથ પણ હશે "

"પેલો ચંદુ! પેલો મી મહેતા ફ્રેટકનામ માટે વાંચે છે તે!"

"પેલો ધીરૂ! પેલો કાનમ! પેલો ગોરેગાંવકર! ને પેલી કોણ!"

"એ ન ઓળખી મીસ સ્નાન પૉર્શીઓનુ સ્પીચ સાભળી તમે દીવાના થશો "

"જા, જા હવે બાઇ માણુસ થઇને આ સભામા બોલશે? પૉર્શીયા સારે મેસનીયો કોણ?"

"કાવસ બેસનીયો છે ને ગોરેગાંવકર એન્ટોનીયો "

"હાય! હાય! પારસીને ગુજરાતણ રમતમાએ ધણી ધણીઆણી બનાવે હુ તો આવુ જાણ્યુ હોત તો ન આવત "

"બેશને હવે–એ તો મુંબાઈ સારે જખમારવા આવડી મોટીને કુંવારી રાખો છો? તમે નાતડીયે છીએ કે છોકરીને નવ વર્ષે પરણાવવી તે તમને—"

"હવે સાભળો—"

સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ–બોલનારાઓમાંથી એક ઉઠ્યો એટો ગ્રેટ–પાટલુન–હાફકોટ–ફેલ્ટ હેટ પહેર્યા હતા–રોગ પહેર્યો હતો અને નામ બોલાતા જ આગળ આવી પ્લેટફૉર્મ ઉપરથી બર્કનુ *Impeachment of Warren Hastings* શરૂ કર્યુ સર્વત્ર આનંદ–સ્તુતિ અને ધન્યવાદના ઉચ્ચાર નિકળ્યા પ્રેક્ષકોમાથી કોઇક ધીરેથી બોલ્યુ, "મીસ સ્નાન ક્યારે આવશે? મી મહેતાનો પાર નથી "

"મી મહેતા હમણા જ આવશે એ વાચતો નથી ને ઇનામો લે છે"

"વાચ્યા વિના પાસ થવાય જ નહિ!"

"પાસ થાય એટલે કહેવાય કે હોંશિયાર બુદ્ધિશાળી છે–નપાસ થાય તો કહેવાય ગધેડા–વૈતરૂ કરે પાસ થવાય? બુદ્ધિ જોઇએ" વળી શાન્તિ ફેલાઈ–કાલિદાસના મેઘદૂતના મંદાક્રાન્તા વૃત્તમાની, સાથે ગવાવા લાગ્યા અને મેઘદૂત નહી સમજનારા પણ ભાવથી–સંગીતના ધ્વનિથી અને રાગથી આનંદમા ડૂલવા લાગ્યા

બે મીનીટ પછી કારસ, મીસ દનાન અને ગોગાવકર આવ્યા અને વિદ્યાર્થીવર્ગમા એક નવો ઉત્સાહ આવ્યો, શાયલોક એક મુસલમાન થયો હતો. કારસ-ગોગાવકર એ શાયલોકના હાવભાવ બોલવાની છટાથી શ્રોતાજન સંતોષ પામ્યા પણ મીસ દનાન જ્યારે પૉર્શીયા તરીકે ઉભી રહી—એન્ટોનીયોને બચાવી નાખી વીંટી માગવા લાગી ને સમયનો તેનો મધુર કંઠ, તેની શુદ્ધ ભાષા, તેનું સૌંદર્ય, તેની વિશુદ્ધ મુખમુદ્રા સર્વને સ્તબ્ધ કરવા બસ હતા. આમા આજ કોને ઈનામ આપવુ? પેહેલા ઈનામ તો ઠીક પણ મધ્ય ઇનામ કોને આપવુ એ પણ શક કમીટીમા વિચારવા જેવી વાત થઈ હતી. વળી શાન્તિ દેસાઈ મહેતાનો વારો આવ્યો. ઉત્તમ વકતાના વ્યાખ્યાન પછી સરસમા સરસ સામાન્ય વ્યાખ્યાન નિરસ લાગે તો મીસ દનાન જેવી સુકુમાર પ્રભાવશાળી ગુજરાતી કન્યાની પછી ગમે તેના બોલવાનું વ્યાખ્યાન ઝાંખું લાગે એમા શી નવાઈ!

—અપૂર્ણ

સન્નારી જોગણ.*

લેખક—ગ લલિત.

(કવ્વાલી ગઝલના રાહે લહેકાતી લાવણી)

(તાલ દાદરો)

નારી નારાયણી સજ્જન સૌભાગ્ય ચમત્કૃતિ કરનારી
    મહારોગ સન્મુખ ઉભા અરિ સહ સમળા નિર્ભય, ઝૂઝનારી !
પુરુષોના યુદ્ધ જ્વાળાનલ—વીરના ઘાવ રૂઝવનારી !
    મ યુન ઝેરની જ, તેના અકાળ ભોગ ઝૂઝનારી !
દુઃખ હરવા નામ જીતવા એકલી નૂરી લહેકનારી !
    જય કીર્તિ લાભ અર્થ તે યુદ્ધ કદી ન મચવનારી !

૨

પણ નિજ રહેમ દયા ને માનવતાના શસ્ત્રોને ધરનારી
    નિશદિન એ સંતાપ દુઃખના યુદ્ધારોહણ કરનારી !
સત્વર મહમા તોપગર્જને મન ન ઉશ્કેરનારી
    ઉછળતે આવેગ ધસારે એકદમ ન ધસનારી !
ઝપાઝપીના મચ્યા મામલ, નહી કદી ઝપનારી,
    અદ્ભુત અંતરાત્મા રાગ પ્રેરિત નીય દિને રેલવનારી !

૩

નારી નારાયણી ! સજ્જન, સૌભાગ્ય ચમત્કૃતિ કરનારી
    આરાધન સના, નરના ધિક્કારની મચરનારી !
જગની ગોપાનિકા બની એ રણવાટે જ વિચરનારી
    નર રણજંગે દુર્ભાગ્ય ભાર ભાર્યા એકલ સહનારી !
આદિ સમયથી ઘાયલ અપંગ નરની નજર જ્યાં વળનારી
    લલિત હૃદયની નારી સુકોમલ સતત દિન સુખ દેનારી

૪

એક રક્ત સરિત ધર જોગણ એમ ઝઝૂમે સન્નારી !
    પરમાદ્ભુત સહનશીલ શરીર દેવી ધ્યાનું સન્નારી !
મનુષ્યના ઇતિહાસે ઉજ્જ્વલ જગપ્રેમના તો સન્નારી
    આગળ જેવી આજે સતત જનતાનંદ હો સન્નારી !

રસિયાજીને રાજવાડે
વડોદરા તા ૭ ૧૧ ૧૯

---

* She of the Red Cross નામના એક અમેરીકન રેડ ક્રૉસ માસિકમાના ગીતનો અનુવાદ

સમાલોચક

I

Tell us not then that the man of business the bustling tradesman the toil worn labourer has little or no time to attend to religion As well tell us that the pilot amid the winds and storms has no leisure to attend to navigation or the general on the field of battle to the art of war! Where will he attend to it? Religion is mainly and chiefly the glorifying of God amid the duties and trials of the world—the guiding our course amid the adverse winds and currents of temptation by the starlight of duty and the compass of divine truth

PRINCIPAL CAIRD

પુસ્તક ૨૨મું

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના અભ્યાસકોને માટે ખાસ!

થોડી જ નકલો બાકી છે.

૧ 'સમાલોચક'નો ૧૯૧૫ નો

કૉંગ્રેસ અંક રૂ. ૦–૮–૦

આ અંકમાં ગુજરાતના જાણીતા લેખકોના તેર ઉત્તમ લેખો છે કોંગ્રેસના ઐતિહાસિક અવલોકનો તથા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉપર સ્વાધીન ચર્ચા કરતા અનુભવી લેખકોના ઉત્તમ લેખો છે ને ઉપરાંત કૉંગ્રેસના પ્રમુખ સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહ અને જાણીતા ગુજરાતી મહેસરો તથા જાણીતા ગુજરાતી લેખકોની સુંદર છબીઓથી આ અંક અલંકૃત કરવામાં આવ્યો છે આ અંકની ફક્ત થોડી જ પ્રતો બાકી છે

૨ 'સમાલોચક'નો ૧૯૧૬ નો

ગુજરાત પરિષદ્ અંક રૂ. ૦–૧૦–૦

૧૯૧૬ના ઑકટોબરમાં અમદાવાદમાં ભરાયલી પ્રાન્તિક રાષ્ટ્રીય પરિષદ મેળાવડી પરિષદ અને સંસારસુધારા પરિષદ્ના પ્રસંગ ઉપર કાઢવામાં આવેલો આ અંક કૉંગ્રેસ અંક જેટલો જ ઉપયોગી વાચનથી ભરપૂર છે રાજકીય પ્રશ્નો ઉપરાંત કેળવણીના અનેક કૂટપ્રશ્નોની રસભરી ચર્ચા કેળવણી ખાતાના જાણીતા અધિકારી લેખકોના તથા અભ્યાસીઓના હાથે થયેલી છે ઉપરાંત તેમાં તેર સુંદર ચિત્રો જુદી જુદી પરિષદોના પ્રમુખોની છબીઓ અમદાવાદના જોવા લાયક સ્થળોના ચિત્રો તથા 'સ્વપ્નવશ ગુર્જરદેવી' નું અત્યંત સુંદર ચિત્ર વિગેરેથી આખો અંક મનોરંજક અને આકર્ષક છે

૩ 'સમાલોચક'ની ૧૯૧૬ ની ફાઇલ.

છુટક, રૂ. ૩. **બાંધેલી પ્રતના** રૂ. ૩–૮–.

પોસ્ટેજ જુદુ વધારેમાં

આ ફાઇલમાં ગુજરાતના જાણીતા લેખકોના ઉત્તમ લેખોનો સમૂહ ગુજરાતી રંગભૂમિના 'સ્નેહસરિતા' અને વિરાગપવનના જાણીતા નાટકોના સવિસ્તર અવલોકનો હાસ્યજનક અનેક નાની નાની વાતાઓ અને લગભગ પોણોસો સુંદર ચિત્રો ગોઠવવામાં આવ્યા છે ફક્ત થોડી જ નકલો બાકી છે આ ફાઇલમાં ગુજરાત પરિષદ્ અંકનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

ગયા વર્ષની ફાઇલના છુટક અંકોમાં પરિષદ્ અંક સિવાય દરેકના રૂ ૦–૬–૦ પોસ્ટે જ સાથે. આ લાભ વારંવાર મળતો નહિ હોવાથી સાહિત્યના શોખીનોએ તાત્કાલિક મનીઑર્ડર કરી જોઇતા અંકો મંગાવી લેવા વી પી મોકલવામાં આવશે નહિ

લખો—

વ્યવસ્થાપક "સમાલોચક" ને પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૨

સમાલોચક.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।
સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ ભ. ગી. ૧૭-૧૫

પુસ્તક ૨૮ મું.] ફેબ્રુઆરી ઈ. સ. ૧૯૧૭ [અંક ૨ જો.

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી.
પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવે છે

સમાલોચક.

પુસ્તક ૨૨.] ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૨.

વિશ્વગુરુ ભારત

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ , એલ એલ બી

(મરાઠી સાખી)

૧

ભારતના ભૂતકાલના અમૃત વિશ્વમહીં પાઈશું,
ભારતના ગત ગૌરવકેરા ગર્વગીત ગાઈશું,
ભારતનો કીર્તિધ્વજ સાહીશું,
ભારતનો વિશ્વ–ગીરવ ચાહીશું

૨

ભારતની વર્તમાન અધીનતા મુક્તિમંત્રે સંહરશું,
ભારતની સન્તતિના હૃદયે રાષ્ટ્રના ચેતન ભરશું,
ભારતને વિશ્વપ્રતિષ્ઠિત કરશું,
"ભારતનો જય" દિગન્ત ગજવશું

૩

ભારતના ભાવિના ઉજ્જ્વલ જ્યોતિ કે જળાહળશે,
ભારતના ભાવિ સન્તાનો સંસ્કૃતિ વ્યોમ વિહરશે,
ભારત વિશ્વ–આ ન થશે,
ભારત વિશ્વ–ગુરુ બનશે

ચાઇનાબાગ ગિરગામ
મુંબાઈ, તા ૨૫–૧–૧૯૧૭

પાણીપતનું યુદ્ધ ૨ ૦–૦–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

લખનૌ કૉંગ્રેસ.

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ, એલ્એલ બી

ધી ઇન્ડિઅન નૅશનલ કૉંગ્રેસની ઉજ્જ્વલ કારકીર્દીમાં જ માત્ર નહિ, પરન્તુ ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં લખનૌની કૉંગ્રેસ અદ્વિતીય નહિ તો અતિશય અગત્યનું સ્થાન તેર ભોગવશે જ હાજરીની દૃષ્ટિથી, થયેલા કાર્યની દૃષ્ટિથી તથા લોકોત્સાહની દૃષ્ટિથી લખનૌની કૉંગ્રેસ ઘણી જ સફલ હતી એમ કહેતાં અમને આનન્દ થાય છે આ સફલતાનો આનન્દ કેટલાક શોકજનક તત્ત્વોથી તદ્દન અમિશ્રિત ન્હોતો એ અમ્હે કબૂલ કરીએ છિએ, છતાં શાન્તિથી અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી એકંદર વિચાર કરનારને લખનૌની કૉંગ્રેસની સફલતા સ્પષ્ટ થયા વિના નહિ રહે એમ અમ્હે માનીએ છિએ આ સફલતાના તત્ત્વો ક્યાં હતાં? પ્રથમ અને ઘણું જ અગત્યનું તત્ત્વ સમાધાનનું હતું હિન્દના જે હિતશત્રુઓ સ્વાર્થાન્ધતાથી પ્રસંગે અને અપ્રસંગે હિન્દીઓના ભેદો ઉપર ભાર મૂકી ત્હેમનામાં પરસ્પર કલહો કરાવવાનું અધમ કૃત્ય કરે છે તેવા નરપિશાચોને મૌન ધારણ કરાવવાને લખનૌની કૉંગ્રેસે એક અસરકારક ઉત્તર આપ્યો હતો ખરૂં છે કે હિન્દના વતનીઓમાં અનેક પ્રકારના ભેદો છે, પરન્તુ પ્રશ્ન ભેદોની અસ્તિતા કે નાસ્તિતાનો નથી, પ્રશ્ન ભેદોના અને અભેદનાં તત્ત્વોમાં ક્યા તત્ત્વોને પ્રાધાન્ય મળે છે એ છે લખનૌની કૉંગ્રેસે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે અન્દર અન્દર ગમે તેવા મતભેદ હોય, પરસ્પર ગમે તેવા અંગત રાગદ્વેષ હોય, છતાં રાષ્ટ્રના હિત માટે હિન્દના રાજપુરૂષો એકત્ર થઈ શકે છે, અને આખા દેશનો અભિપ્રાય એક અવાજે જાહેર કરી શકે છે, પોતાના સિદ્ધાન્તોને અને પોતાના વિભાગ તરફના ધર્મને બને તેટલા અનુસરીને એકત્ર કૉંગ્રેસને સમાધાનપૂર્વક સફલ કરવાની ઇચ્છા એટલી બધી પ્રબલ દેખાતી હતી કે લખનૌની કૉંગ્રેસને એક દૃષ્ટિથી **સમાધાન-કૉંગ્રેસ** કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી એ સમાધાન બે પ્રકારનું હતું એક સમાધાન હિન્દુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચેનું અને બીજું સમાધાન મિતવાદી અને ઉદ્દામ પક્ષો વચ્ચેનું ધી ઇન્ડિઅન નૅશનલ કૉંગ્રેસ એ સમસ્ત હિન્દની અને સર્વ વિભાગોની રાજકીય સંસ્થા છે, કાંઈ એકલા હિન્દુઓની નથી જ્યારે એવી સર્વસામાન્ય સંસ્થા છે ત્યારે મુસલમાનોની "મુસ્લિમ લીગ"ની જુદી રાજકીય સંસ્થા કાઢવાની જરૂર ન્હોતી, કારણ કે મુસલમાનો હિન્દુઓના જેટલા જ હિન્દીઓ છે, અને તે બન્નેનું રાજકીય હિત પરસ્પર વિરોધી નથી છતાં કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોની પ્રેરણાથી કેટલાક સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા મુસલમાનોએ મુસલમાનોનું રાજકીય હિત સાચવવા માટે "મુસ્લિમ લીગ" નામની જુદી રાજકીય સંસ્થા સ્થાપી અને તે સંસ્થા કૉંગ્રેસની વિરોધી હોય તેવું સ્વરૂપ ત્હેને આપ્યું જતે દિવસે મુસલમાન કોમના વિશાલ દૃષ્ટિવાળા અગ્રેસરો જાગ્યા અને પરિણામે 'કૉંગ્રેસ' અને 'મુસ્લિમ લીગ' એ બન્ને સંસ્થાઓ પોતાનું વ્યક્તિત્વ નષ્ટ કર્યા વિના "બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દી સ્વરાજ્ય"ના એક જ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે પરસ્પર સહકાર કરનાર સંસ્થાઓ બની ૧૯૧૫, ની સાલમાં એ,

બન્ને સંસ્થાઓએ પોતપોતાની કમિટીઓ નીમી હતી, અને એ કમિટીઓ એકત્ર મળીને સ્વ-રાજ્યની એક જ યોજના નિર્ણીત કરે અને તે યોજના બન્ને સંસ્થાઓ મંજુર કરે, એવુ નક્કી કરવામા આવ્યુ હતુ કૉંગ્રેસની અને 'મુસ્લિમ લીગ'ની કમિટીઓ કલકત્તામા એકત્ર થઈ હતી અને બન્નેએ સ્વરાજ્યની યોજના તૈયાર કરી હતી બગાળા અને સયુક્ત પ્રાન્તોમા મુસ-લમાન પ્રતિનિધિઓના પ્રમાણના સમ્બન્ધમા મુસ્લિમ લીગની કમિટી અને કૉંગ્રેસની કમિટી વચ્ચે મતભેદ રહ્યો હતો અને બીજી બાબતોમા તે બન્ને કમિટીઓ એકમત થઈ હતી એ મત ભેદ કૉંગ્રેસના સમેલન સમયે બન્ને પક્ષોએ સમાધાનવૃત્તિથી પતવી દીધો અને પરિણામે કૉંગ્રેસમા સ્વરાજ્યની યોજના એકમતે મજુર થઈ શકી કૉંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે આવો સારો સમ્બન્ધ બધાય અને બન્નેએ એક બીજાની મદદથી જ સ્વરાજ્યનુ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનુ છે એ ભાન બન્ને સસ્થાઓમા જાગ્રત થાય, એ રાજકીય દૃષ્ટિથી ન્હાનો, સૂનો લાભ નથી કૉંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગના આવા સહકારમા જ હિન્દના રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધારની આશા છે હિન્દુઓ અને મુસલમાનોના સમાધાન જેવુ જ બીજુ અગત્યનુ સમાધાન મિતવાદી અને ઉદ્દામ એ બે રાજકીય પક્ષોનુ છે, સુરતમા ભરાયેલા સમેલનસમયે કૉંગ્રેસમા જે વિચ્છેદ પડયો અને 'મિતવાદી' તથા 'ઉદ્દામ' એવા બે પક્ષો થયા ત્યારથી માડીને ઉદ્દામ પક્ષ કૉંગ્રેસનાં સમેલનોમા ભાગ લેતો ન્હોતો સસ્થાનોના સ્વરૂપના સ્વરાજ્યનુ સાધ્ય ઉદ્દામ પક્ષને સ્વીકાર્ય લાગતુ ન્હોતુ અને તેથી કૉંગ્રેસની 'ક્રીડ'મા સહી કરવા તે પક્ષના માણસો તૈયાર ન્હોતા બીજો ભેદનો મુદ્દો એ હતો કે કૉંગ્રેસને માટે પ્રતિનિધિઓની ચૂટણી કરવાનો હક્ક માત્ર સ્વીકૃત રાજકીય સસ્થાઓને જ આપવાનુ યોગ્ય ઉદ્દામ પક્ષને માન્ય ન્હોતુ, અને એ પક્ષનો આગ્રહ એવો હતો કે જાહેર સભાઓને પણ પ્રતિનિધિઓ ચટવાનો હક્ક આપવો જોઈએ ભેદના આ કારણોની સાથે અગત રાગદ્વેષો પણ પુષ્કળ ભળેલા હતા અને પરિણામે મિતવાદીઓ તથા ઉદ્દામો વચ્ચેનો વિચ્છેદ લગભગ નવ વર્ષ ટક્યો જ્યારે યુરોપમા મહાયુદ્ધ જાગ્યુ ત્યારે સમસ્ત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એકતા સિદ્ધ થઈ હિન્દે જેમ સામ્રાજ્યના બીજા અગો સાથે પોતાની એકતા દર્શાવી તેમ હિન્દના બન્ને રાજકીય પક્ષોએ પોતપોતાના ભેદ ભૂલી જઈ રાષ્ટ્રની એકતા બતાવવી જોઈએ એવી ઈચ્છા અનેકને થઈ બન્ને પક્ષોના સમા-ધાનનો પ્રશ્ન ચર્ચાવાનો પ્રારમ્ભ મદ્રાસ કૉંગ્રેસ સમયે થયો મુબાઈ કૉંગ્રેસ બધારણમા કેટ-લાક આવશ્યક ફેરફાર કરી સમાધાન શક્ય કર્યું અને લખનૌની કૉંગ્રેસમા તે સમાધાન સિદ્ધ થયુ કૉંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગનો સ્વરાજ્યની સિદ્ધિમા સહકાર અને ઉદ્દામોનુ કૉંગ્રે-સમા પુનરાગમન આ બન્ને સમાધાનો લખનૌ કૉંગ્રેસને સફલ કરવામા અગત્યનો ભાગ ભજવનાર તત્ત્વો હતા અમ્હે અન્તઃકરણપૂર્વક ઈચ્છીએ છીએ કે આ બન્ને સમાધાનો સાચા અને સ્થાયી નીવડે આ ઇચ્છા અમ્હે નિર્ગ્રહ-દર્શીનતા નથી અમ્હારે ખેદ સાથે જણા-વવુ પડે છે કે એવા કેટલાક પ્રસગો બન્યા હતા કે જેથી એવુ લાગી ગયા વગર ન રહે કે મિતવાદીઓ અને ઉદ્દામો વચ્ચેનુ સમાધાન એ સાચુ સમાધાન નથી પરન્તુ માત્ર નામનુ

જ સમાધાન છે સબ્જેક્ટસ કમિટીની ચૂંટણી કરવામાં ઉદ્દામ પક્ષવાળાઓએ જે પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી અને સબ્જેક્ટસ કમિટીને સર્વ પક્ષોની પ્રતિનિધિરૂપ બનાવવાને બદલે પોતાના જ પક્ષની બનાવવાનો જે અયોગ્ય પ્રયાસ કર્યો હતો તે સમાધાનવૃત્તિને પોષે એવો ન જ ગણી શકાય પોતાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને પરન્તુ સાધ્યની એકતા ધ્યાનમાં રાખીને બન્ને પક્ષો ગૌણ મતભેદોને સમાધાનવૃત્તિથી પતાવી દેશે અને બન્ને પક્ષો પરસ્પર સદ્ભાવથી પોતપોતાની રીતે શાન્તિથી કાર્ય કર્યે જશે એવી અમ્હે આશા રાખીએ છીએ આ વિષય બન્ધ કરતાં અમ્હે પણ બાબુ અમ્બિકાચરણ મજમુદારના ઉદ્ઘોષમાં અમ્હારો નમ્ર સુર પૂરીએ છીએ કે “ *Blessed be the peace-makers* !–સમાધાન કરાવનારાઓનું ભલું થાઓ !'

લખનૌ કૉંગ્રેસની સફલતાનું બીજું તત્ત્વ સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખ પંડિત જગન્નારાયણ તથા કૉંગ્રેસના પ્રમુખ બાબુ અમ્બિકાચરણ મજમુદારના ભાષણો હતા બેશક, બન્ને ભાષણો જોઇએ તે કરતાં ઘણા વધારે લાંબા હતા અને આખા મંડપમાં રહેલાંઓથી સમજાય એવા અવાજે વંચાયા ન્હોતા પરિણામે તે વખતે ઘોંઘાટ ઘણો થયો હતો અને કંટાળો આવવાથી ઘણા માણસો ચાલ્યા પણ ગયા હતા ભાષણ વાંચનારનો અવાજ સંભળાતો હતો ત્હેના કરતાં વધારે જોરથી “ મહેરબાની કરીને મ્હોટેથી બોલો”ના અવાજો સંભળાતા હતા બાબુ અમ્બિકાચરણ પોતે વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બલતાને લીધે પોતાનું આખું ભાષણ વાંચી શક્યા ન્હોતા, અને તેથી ત્હેમનું ભાષણ એક બીજા સદ્ગૃહસ્થ પાસે વંચાવવું પડયું હતું પરિણામે, લખનૌ કૉંગ્રેસ જેવા પરમ પ્રસંગને અનુરૂપ વક્તૃત્વના વૈભવની જે આશા રાખી શકાય તે આશા સફલ થઈ ન્હોતી પરન્તુ વક્તૃત્વની વાત દૂર રાખીએ તો બન્ને ભાષણો સંતોષ આપે એવા હતા પંડિત જગન્નારાયણનું ભાષણ મનનીય વિચારોથી વ્યાપ્ત હતું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા સંસ્થાનોને જ્યારે સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું ત્યારે ત્હેમની સ્થિતિ કેવી હતી ત્હેની સાથે હિન્દની સ્થિતિ સરખાવી ત્હેમણે અસરકારક દલિલોથી પુરવાર કરી બતાવ્યું હતું કે હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી કોઇ રીતે વ્હેલી કે વધારે પડતી નથી સંસ્થાનોના સ્વરૂપનું સ્વરાજ્ય જ્યારે હિન્દ માગે છે ત્યારે હિન્દના રાજપુરુષોએ સંસ્થાનોના રાજ્યતંત્રોનો સૂક્ષ્મ અને સર્વદેશીય અભ્યાસ કરવો જ જોઇએ, અને માત્ર ખાલી શબ્દોથી જ નહિ પરન્તુ ના ન પાડી શકાય એવી હકિકતોથી હિન્દની સ્વરાજ્ય માટેની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી બતાવવી જોઇએ આ કાર્ય બહુ સફલતાથી કરવા માટે પંડિત જગન્નારાયણનું ભાષણ અભિનન્દનને પાત્ર હતું સંક્ષેપમાં, હિન્દની સ્વરાજ્ય માટેની યોગ્યતાના પ્રતિપાદનને પોતાના ભાષણનો મુખ્ય વિષય બનાવવા માટે પંડિત જગન્નારાયણને જેમ અભિનન્દન ઘટે છે તેમ એ વિષયનું સ્પષ્ટ સાદી અને સચોટ ભાષામાં અસરકારક દલિલોથી સરલ રીતે પ્રતિપાદન કરવા માટે પણ ત્હેમને અભિનન્દન ઘટે છે બાબુ અમ્બિકાચરણનું ભાષણ જુદા જ પ્રકારનું હતું તેઓએ પોતાના ભાષણમાં અનેક વિષયોને સ્પર્શ કર્યો હતો, અને તે પણ શિષ્ટ શૈલીના સંપૂર્ણ આડમ્બરથી. પરિણામે, ભાષણ ઘણું જ લાંબું થયું હતું એક દૃષ્ટિથી ત્હેમનું ભાષણ અમને બહુ જ પ્રસંગોચિત લાગે છે લખનૌની કૉંગ્રેસ

એ એક બાજુથી સમાધાન-કૉંગ્રેસ હતી અને બીજી બાજુથી સ્વરાજ્ય-કૉંગ્રેસ હતી અને એ બન્ને કાર્યોને સફલતાથી પ્હોંચી વળે એવી વિચારતાથી યુક્ત બાબુ અમ્બિકાચરણનુ ભાષણ હતુ માત્ર બુદ્ધિની જ નહિ પરંતુ હૃદયની જે સર્વગ્રહિતા આન્તર તથા બાહ્ય મનભેદોને પ્રસંગે આવશ્યક છે તે સર્વગ્રાહિતા બાબુ અમ્બિકાચરણના ભાષણમા સર્વાંશે વ્યાપ્ત હતી, અને તે દૃષ્ટિથી અમને ત્હેમનુ પ્રમુખપદ અતિશય સફળ લાગ્યુ હતુ એક પાસથી નવી નવી આશાઓથી અને અભિલાષાઓથી તરવરતા હૃદયવાળા યુવાનનો ઉત્સાહ તેઓએ દર્શાવ્યો હતો તો બીજી બાજુથી અનુભવીમા અનુભવી વૃદ્ધ પુરુષનુ વ્યાવહારિક શાહણપણ તેઓએ બતાવ્યુ હતુ પ્રજાકીય જીવનના પરમ પ્રસંગોને સર્વદેશીન કલ્પનાવાળા અને સર્વગ્રાહી સ્નેહવાળા મહાનુભાવો જ પ્હોંચી વળે છે અને બાબુ અમ્બિકાચરણે પોતાના ભાષણમા તેમજ પોતાના વર્તનમા એ ગુણોનુ ઉંચા પ્રકારનુ પ્રદર્શન કર્યું હતુ

લખનૌની કૉંગ્રેસની સફલતાનુ ત્રીજુ તત્ત્વ ત્હેમા થયેલુ અતિશય મહત્ત્વનુ કામ હતુ કૉંગ્રેસમા જે અનેક અગત્યના ઠરાવો રજુ થયા હતા ત્હેમા ત્રણ બાબતો સવિશેષ અગત્યની હતી પ્રથમ અગત્યની બાબત હિન્દીઓને ભૂમિસૈન્યમા તથા નૌકાસૈન્યમા બ્રિટિશ નાગરિકોને શોભે તેવુ સ્થાન આપવાની માગણી હતી ભારતવર્ષના સન્તાનો સામ્રાજ્યના શત્રુઓના આક્રમણો સ્હામે સ્વસંરક્ષણ કરી શકે એટલુ જ નહિ પરન્તુ સામ્રાજ્યના સંરક્ષણમા પણ માનભર્યો ભાગ લઈ શકે તે માટે આવશ્યક છે કે અન્ય બ્રિટિશ નાગરિકોની માફક હિન્દીઓને પણ લશ્કરી તાલિમ માટે સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા મળવી જોઈએ સ્વસંરક્ષણની શક્તિ એ સ્વરાજ્ય માટે પ્રથમ આવશ્યક છે એ વાત હિન્દી રાજ્યપુરુષો સારામા સારી રીતે સમજે છે અને તેથી કૉંગ્રેસના કાર્યમા વર્તમાન મહાયુદ્ધને પ્રસંગે એ બાબતને પ્રથમ પદ આપવામા આવ્યુ હતુ બીજી અગત્યની બાબત સ્વરાજ્યની માગણી હતી એક દૃષ્ટિથી જોતા લખનૌ કૉંગ્રેસનો વધારેમા વધારે અગત્યનો ઠરાવ જો કોઈ ગણી શકાય તો તે સ્વરાજ્યનો ઠરાવ હતો. "હિન્દની માગણીને 'સ્વરાજ્ય' કે 'સેલ્ફગવર્નમેન્ટ' કે 'હોમરૂલ' જે નામ આપવુ હોય તે નામ આપો, પરન્તુ અમ્હારે શબ્દોની મારામારી નથી કરવી, અમ્હારે તો વસ્તુ જોઈએ છીએ" એ લોકમાન્ય તિલકના સ્મરણીય શબ્દો મુદ્દો બહુ સાદી અને સચોટ રીતે રજુ કરે છે સ્વરાજ્યના ઠરાવ ઉપર કેટલાક સારામા સારા વક્તાઓ બોલ્યા હતા. અમ્હારે કબુલ કરવુ જોઈએ કે પ્રસંગની અને વિષયની મહત્તાને અનુરૂપ ભાષણ કોઈ પણ વક્તાનુ ન્હોતુ બાબુ સુરેન્દ્રનાથ તથા મિસિસ બેસન્ટના ભાષણો પણ અમને સાધારણ પંક્તિના લાગ્યા હતા સ્વરાજ્યનો ઠરાવ રજુ થયો અને મંજુર થયો તે પ્રસંગે આખા મંડપમા અતિશય ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો, અને "સ્વરાજ્ય" કે "હોમરૂલ" એ શબ્દોનો *ઉચ્ચાર જોસભેર તાળીઓના અવાજથી વધાવી લેવામા આવતો હતો કૉંગ્રેસે તથા* મુસ્લિમ લીગે નીમેલી કમિટીઓએ મંજુર કરેલી સ્વરાજ્યની યોજનાને કૉંગ્રેસે અત્યંત ઉત્સાહથી બહાલી આપી સમસ્ત હિન્દ એક અવાજે સ્વરાજ્ય માગે છે એવી અચૂક સાબિતી

આપી હતી ત્રીજી અગત્યની બાબત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા હિન્દના સ્થાન વિષે હતી ચાલતા દારુણ મહાયુદ્ધનો અન્ત આવ્યા પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પુનર્વ્યવસ્થાના પ્રશ્નોને સામ્રાજ્યે પ્હોચી વળવુ પડશે, અને તેથી તે દિશામા સ્વાભાવિક રીતે અત્યારથી જ ઇગ્લડમા તેમ જ સસ્થાનોમા સક્ષોભ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે હાલ તુરત સામ્રાજ્યપરિષદ્‌મા હિન્દને યોગ્ય સ્થાન મળવુ જ જોઇએ, અને તે ઉપરાત યુદ્ધને અન્તે થનાર સામ્રાજ્યની પુનર્વ્યવસ્થાને પ્રસગે પણ હિન્દને યોગ્ય સ્થાન મળવુ જ જોઇએ એવી માગણી કૉગ્રેસે કરી હતી હિન્દને એક બાજુથી જેમ સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવાનુ છે તેમ બીજી બાજુથી સામ્રાજ્યમા યોગ્ય સ્થાન પણ પ્રાપ્ત કરવાનુ છે

આ અગત્યની બાબતોના ઠરાવો જ પસાર કરીને કૉગ્રેસ અટકી નથી, પરન્તુ સ્વરાજ્યની યોજનાના સબન્ધમા સતત સયોજિત સક્ષોભ કરવા માટે વ્યવસ્થા કરનાર કમિટી પણ ત્હેણે નીમી છે એક બાજુથી સ્વરાજ્યનો સન્દેશ હિન્દના પ્રત્યેક પ્રત્યેક પ્રજાજનને પ્હોચાડવા માટે હિન્દુસ્તાનમા પ્રચારક કાર્ય કરવાનુ છે તેમ બીજી બાજુથી સ્વરાજ્યની યોજનાને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ કાયદાનુ રૂપ આપે તે માટે ઇગ્લડમા પણ પ્રચારક કાર્ય કરવાનુ છે એક બાજુથી હિન્દના લોકોને પોતાના રાજકીય હકનુ ભાન કરાવવુ અને તે રાજકીય હકોનો ઉપભોગ કરવાને ત્હેમને તૈયાર કરવા તથા બીજી બાજુથી ત્હેમના તે હકોનો સ્વીકાર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ પાસે કરાવવો એ બન્ને કાર્યો માટે રાષ્ટ્રીય દ્રવ્યસગ્રહ ખોલવામા આવેલો છે અમ્હે આશા રાખીએ છિએ કે આપણા દેશના સર્વ પ્રજાજનો કૉગ્રેસના આ મહાકાર્યને ઉલ્લાસથી વધાવી લેશે અને ત્હેને સફલ કરવા માટે પોતાનાથી બનતો પ્રયાસ કરશે સામ્રાજ્યના આ પરમ પ્રસગે હિન્દ કસોટીએ ચ્હડેલ છે તે સફલ નીવડે છે કે નિષ્ફળ તે ઉપર ભારતના ભાવિનો આધાર છે આ પરમ પ્રસગને પ્હોચી વળવા જેટલુ સામર્થ્ય પ્રભુ ભારતને આપો એ જ અમ્હારી પ્રાર્થના છે

બારમી હિન્દી ઔદ્યોગિક પરિષદ્

લેખક—રા પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ, એમ એ

દરેક મનુષ્ય અને દરેક પ્રજાની સર્વેથી મ્હોટી જરૂરીઆત આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાની છે, ખાસ કરીને હિન્દુસ્તાન જેવા ગરીબ દેશની આર્થિક સપત્તિ અને આજીવિકાના સાધનોના વિકાસ સમધી વિચાર કરવાની દરેક મનનશીલ હિન્દીની ફરજ છે આ કાર્ય જેટલુ જરૂરી છે તેટલુ જ અઘરૂં અને ગહન છે ઔદ્યોગિક વિકાસનુ કાય રાજકીય ચળવળ કરતા જુદા પ્રકારનુ છે અને તેને માટે જુદા પ્રકારની સસ્થા, જુદી જાતના કાર્યક્રમ, અને કાર્યપદ્ધતિની જરૂર છે આ સાદુ સત્ય હજુ સુધી આપણા દેશમા સ્વીકારાયુ નથી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ સ્થપાયા પછી સમભગ વીસ વર્ષ સુધી આપણા ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોની ચર્ચાને માટે સ્વતત્ર સસ્થાની જરૂર છે, એ પણ સ્વીકારાયુ ન હતુ, અને ૧૯૦૫ મા જ્યારે પહેલી ઔદ્યોગિક પરિષદ્ મરહુમ મી. રમેશચદ્ર દત્તના પ્રમુખપણા નીચે મળી ત્યારથી અત્યાર સુધી પરિષદ્ના બધારણમા કોંગ્રેસની જ નકલ કરવામા આવી છે ઔદ્યોગિક પરિષદ્નુ હાલનુ બધારણ ફેરવવાની જરૂર છે, એમ બે ત્રણ વર્ષથી સભળાય છે, પરતુ તે સમધી સ્હેજ અસતોષ શિવાય આપણા નેતાઓમા અથવા પ્રજામા કાઈ પણ ક્ષોભ જણાતો નથી દેશના ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોની ચર્ચા અને નિકાલ કરવાને માટે સતત તૈયારી, મ્હેનત, ખત, વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિગેરેની જરૂર છે અને તે શિવાયનુ બધુ કામ વ્યર્થ જાય છે, એમ આપણને લખનૌની ઔદ્યોગિક પરિષદ્ના અનુભવથી લાગ્યા વિના રહેતુ નથી

પ્રજા અને નેતાઓનો ઉમગ, ઉત્સાહ અને તૈયારી વિગેરે કોઈ પણ દૃષ્ટિથી લખનૌની રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ જેટની સફળ સમજવામા આવે તેટલી જ નિષ્ફળતા ઔદ્યોગિક પરિષદ્ને પ્રાપ્ત થઈ હતી, એમ કહેવામા કાઈ અતિશયોક્તિ નથી પરિષદ્ના કાર્યવાહકો એટના બધા ઉતાવળમા પડેલા લાગતા હતા કે વિષયનિર્ણાયક કમિટીનુ કામ લગભગ એક કલાકમા આટોપી લેવામા આવ્યુ હતું, અને પરિષદ્ની સભા ત્રણ કલાકમા પૂરી કરવામા આવી હતી આખા હિન્દુસ્તાનના આર્થિક અને ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોનુ વિવેચન અને ભવિષ્યના કાર્યક્રમનો નિર્ણય એ સઘળુ ફક્ત ૨૫૦ મીનીટમા સપૂર્ણ ! શી કાર્યદક્ષતા ! આ સમયમાથી અડધા ઉપરાતનો વખત તો સ્વાગત સમિતિ અને પરિષદ્ના પ્રમુખોના ભાષણો વાચવામા ગયો હશે ત્યાર પછી રીપોર્ટ વાચવાનું અને ઠરાવો પસાર કરવાનુ ગાડુ ગબડાવી દેવામા આવ્યુ એટનુ પત્યા પછી પરિષદ્ના દરવાજા એક વર્ષ માટે બધ કરવામા આવ્યા

આ ભાષણો અને ઠરાવોનુ વિવેચન કરતા પહેલા લખનૌ ઔદ્યોગિક પરિષદ્ના એક પરિણામ ઉપર ધ્યાન ખેંચવુ અગત્યનુ છે પરિષદ્ના જનરલ સેક્રેટરીની ઑફિસ અત્યાર સુધી અમરાવતીમાં હતી પરતુ હવે તે મુબાઈમા રાખવામા આવી છે અને જુના સ્થાપક સેક્રેટરી મિ. મુધોલકર ઉપરાંત મુબાઈના મિ. મનમોહનદાસ રામજી અને મિ. જયસુખ-

લાલ મ્હેતાના નામ ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકે ઉમેરવામા આવ્યા છે ઔદ્યોગિક પરિષદના સુકાનીઓ તરિકે મુંબાઇગરાઓએ અત્યાર સુધી ઉજ્જ્વળ કીર્તિ સપાદન કરી છે પરિષદની બાર બેઠકોમાવી સાતના પ્રમુખો મુંબાઈ ઈલાકાના હતા સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી, દીવાન બહાદુર અંબાલાલ, લલ્લુભાઇ શામળદાસ, મનમોહનદાસ રામજી એટલા શુદ્ધ ગુજરાતી શિવાય બે પારસીઓ અને એક ખોજા ગૃહસ્થો ગુજરાતી બોલનાર ગણીએ તો ઔદ્યોગિક પરિષદના પોષણમા ગુજરાતનો ફાળો ન્હાનો ન ગણાય, આ જોતા પરિષદનુ કાયમનિ મુંબાઈમા લાવવાથી સર્વ રીતે લાભ થશે, એમ માનવાને કાંઈ હરકત નથી પરંતુ મુંબાઈના વ્યાપારમગ્ન નેતાઓ પોતાની જંજાળોમાથી છૂટા થઇને આ પરિષદના કાર્ય તરફ પૂરતુ ધ્યાન આપી શકશે કે નહિ તે જોવાનુ છે ૧૯૧૫ મા " વેપારી કૉંગ્રેસ" નામનુ નવુ મડળ સ્થાપીને મુંબાઇએ જે જોખમદારી માથે લીધી છે તેના પરિણામ માટે પાચ વર્ષ સુધી (તે મડળની બીજી બેઠક મળે ત્યા સુધી) કોઈ પૂછનાર નથી, પરંતુ ઔદ્યોગિક પરિષદ એક વર્ષમા હવે ફરીથી મળે તે પહેલા પરિષદના હિસાબના કહેવાતા ગોટાળા અને પરિષદના નવા બધારણ સબધી મુંબાઇએ અગત્યનુ કામ કરવાનુ છે આ કાર્યસિદ્ધિમા મુંબાઈની વ્યવહારુ કાર્યદક્ષતા ઉપયોગી અને સફલ નીવડશે, એવી આશા સર્વ તરફથી રખાય છે

લખનૌની પરિષદમા વ્યવસ્થાની ખામીનુ એક કારણ સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખનુ અચાનક મરણ હતુ રાય બહાદુર મુનશી પ્રયાગ નારાયણ ભાર્ગવ સયુક્ત પ્રાંતોમા અને લખનૌના ધનાઢ્ય અને ઉદ્યોગપરાયણ ગૃહસ્થોમા અગ્રણી હતા તેમના હાથ નીચે લખનૌ પેપર મિલ, લોખડ અને બીડનુ કારખાનુ વગેરે ઉદ્યોગો સારી રીતે પોષાતા હતા ઘાસ અને લાકડામાથી કાગળ બનાવવાને માટે ' માવો" બનાવવાને એક કપની કાઢીને તેમણે એક નવા ઉદ્યોગનો સગીન પાયો નાખવાની તૈયારી કરી હતી તેમનુ સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરિકેનુ ભાષણ ટુકુ મુદ્દાસર અને સમયોચિત હતુ લખનૌના જાણવા લાયક હુનરો જેવા કે સુતરાઉ કાપડના વણાટ અને તે ઉપર છીટો છાપવાનુ કામ–મલમલ, અને રેશમ ઉપર " ચિકન " કામ અને જરીનુ " કામદાની ' કાપડ–હાથીદાતના, લાકડાના, અને માટીના બારીક કારીગરીવાળા રમકડાની બનાવટ–વગેરે દર્શાવ્યા પછી, પેપર મિલના ચાલક તરિકેના પોતાના અનુભવ સબધી ઉલ્લેખ કરવા ઉપરાત તેમણે દેશના ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોમા બહુ ઉડા ઉતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો

ઔદ્યોગિક પરિષદના પ્રમુખ રાય બહાદુર સીતાનાથ રૉયનુ ભાષણ ઘણે અશે નિરાશાજનક હતુ તેમના જેવા ઉદ્યોગપ્રવીણ અને અનુભવી પ્રમુખ પાસેથી વધારે સગીન અને વધારે નિર્ણયાત્મક અને માર્ગદર્શી ભાષણની આશા રખાઈ હતી આપણા વાર્ષિક સમારભોના પ્રમુખની ચુટણી કરવામા દર વર્ષે ઘણી જ ઢીલ કરવામા આવે છે, અને ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક પરિષદના પ્રમુખો તો નવેમ્બરની આખર પહેલા ભાગ્યે જ નક્કી કરવામા આવે છે આવા ટુક વખ–

રાત્રિપ્રભા.

તમા ઉત્તમ ભાષણની આશા રાખતી, એ અન્યાય્ય ગણાશે, પરતુ તે સબધી બધી જોખમ દારીને ભાર પરિષદ્દના કાર્યવાહકને માથે છે રાય શ્રીનાનાથ બહાદુરના ભાષણ ના પહેલા ભાગમા હિન્દના પ્રાચીન નષ્ટ થયેના ઉદ્યોગો સબધી ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ હતો ત્યાર પછી હાલની, ઔદ્યોગિક સ્થિતિના કેટલાએક લક્ષણો સબધી ટુકુ વિવેચન હતુ દેશની નૈસર્ગિક સપત્તિ, મજુર વર્ગ, હુન્નરી જ્ઞાન, મુડી યાત્રિક કળા, ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા, બજાર, માલ લઈ જવાના સાધનો, રાજ્યની મદદ, અને ઔદ્યોગિક સાહસ, એ સર્વ વિવિધ વિષય ઉપરના તેમના વિચાર સાધારણ પ્રકારના હતા ઉંડા વિચાર અને બહોળા અનુભવથી પ્રાપ્ત થતી દરેક પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાની શક્તિનો અભાવ જોવામા આવતો હતો કોઈ પણ વિષય ઉપર નિર્ણયાત્મક વિચારનુ હિંમતથી પ્રતિપાદન કરેલુ જોવામા આવતું ન હતુ રેલ્વે રાજ્યનીતિ, સરકારી બૅન્ક, સરકારી કન્ટ્રાક્ટોમા હિન્દી વેપારીઓનુ સ્થાન, લડાઇ પછીની વ્યવસ્થામા હિન્દી ઉદ્યોગોનુ સ્થાન, એ વિષયો ઉપરનુ વિવેચન તદ્દન અપૂર્ણ અને છીછરૂ હતુ સરકારી મદદ માટે નિર્બળ બાળકના રૂદન શિવાય ઉંચી કક્ષાના વિચારોનો બીનકુલ અભાવ હતો ' માબાપ" પાસે રૂદન કરવા શિવાય બીજો રસ્તો રહ્યા નથી તે વાત સ્વીકારતા છતા પણ સ્વમાન અને સ્વાર્થને ખાતર પણ સ્વતંત્ર પ્રયત્નો થવા જોઇએ, અને તે સમ્બન્ધી વિચારપૂર્વક કામ ન થાય ત્યા સુધી આપણી ઉન્નતિ થવાની નથી તે કબૂલ કરવુ પડશે હિન્દી વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગોના ચાલકોને નડતી અસખ્ય મુશ્કેલીઓ સબધી ખરી હકીકત મેળવીને તેને વિચાર, મનન, અને દઢ અભ્યાસથી ગોઠવીને પ્રજા અને સરકાર તરફથી જોઈતી મદદ અને સહકાર મેળવી આપવો, એ ઔદ્યોગિક પરિષદ્દના પ્રમુખનુ કર્તવ્ય છે આને બદલે પરિષદ્દના કાર્ય અને કર્તવ્યના સબધી સ્હેજ પણ ઉલ્લેખ શિવાયનુ, ફેરીઆવાની દુકાનની માફક ઘણા વિષય ઉપર છૂટાછવાયા વિચારોના ખીચડા જેવુ ભાષણ છપાવવામા સમય કાગળ અને છપાઈનો વ્યય વ્યય થાય છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતુ નથી

પરિષદ્ આગળ મૂકેલા છપાયેલા નિબધોમાના બે શિવાય બધા અપાત્ર અથવા તો અસ્થાને હતા કાચના હુન્નર સબધી અબાલાના કાચના કારખાનાના માલીકનો નિબધ અનુભવસિદ્ધ વિચારોથી ભરપૂર હતો તેમ જ કાનપુરના સરકારી રસાયનશાસ્ત્રી મી શ્રીવાસ્તવનો અત્તરના ઉદ્યોગ વિષેનો નિબધ તેમના પ્રયોગો અને માર્ગદર્શક વિચારોને માટે વાચવા જેવો છે બાકીના નિબધો ઔદ્યોગિક પરિષદની કાર્યસિદ્ધિને માટે ઉપયોગી ન હતા અને તે છપાવવા પણ જોઇતા ન હતા દાખલા તરિકે સહકારી મડળોના ઇતિહાસ સબધી નિબધ કોઇ માસિકમા અથવા સહકારી મડળોની પરિષદ્ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો હોત તો વધારે ઉચિત ગણાત

ઠરાવોની યાદી ઉપર નજર ફેરવતા ગભીર નિરાશાના સમુદ્રમા ફરીથી ડૂબવુ પડે છે સાત ઠરાવોમાથી બે તો મુનશી પ્રયાગ નારાયણ અને મી. જી. સુબ્રહ્મણ્યમ્ આયરના અવસાન સબધી હતા એકમા સરકારે નીમેલા ઔદ્યોગિક કમિશનના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા

માટે એક કમિટી નીમવામા આવી હતી પરિષદ્ના બધારણ સબધી ૧૯૧૫ મા નિમાયેલી એક કમિટીનો રીપોર્ટ ૧૯૧૭ ના સપ્ટેમ્બર સુધીમા બહાર પાડવો એમ ઠરાવવામા આવ્યુ હતુ. પરિષદ્ની ઓફિસ બદલીને મુબાઈ ખાતે રાખવી, એ વિષે એક ઠરાવ હતો બધી સરકારી રેલ્વેનો વહીવટ ધીમે ધીમે સરકારે કરવો એવી ભલામણ કરનારો ઠરાવ મૂકતા સર વિઠ્ઠલદાસે કરેલા ભાષણ શિવાય કશુ નવુ અથવા રસમય ન હતુ મુબાઇની પરિષદ્ વખતે પસાર થયેલા ૩-૪-૫-૬-૮-૧૦-૧૧ નબરના ઠરાવોનો એક ઝુમખો *(Omnibus resolution)* પ્રમુખ તરફથી વિવેચન વગર પસાર કરાવીને પરિષદ્ના કાર્યવાહકોએ જથ્થાબધ વેપારનો એક વ્યવહાર દાખલો આપ્યો હતો। આ ઠરાવો શા હતા તે જાણવાને મુબાઇની પરિષદ્નો રીપોર્ટ ખરીદવો પડે એ જોતા આ સમય બચાવવાની હીકમતો અમેરીકનોને પણ પાણી ભરાવે તેવી હતી, એમ કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી

ઔદ્યોગિક પરિષ્ આગળ થયેલા ભાષણો, પસાર થયેલા ઠરાવો, વચાયેલા ગણાયેલા નિબધો, અને વિષયનિર્ણાયક કમિટીનુ કામકાજ, એ સઘળુ જોતા દેશના ઉદ્યોગમા વિકાસ માટે તલસતા હૃદયને નિરાશા અને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતા નથી જે વખતે ઔદ્યોગિક પ્રશ્નો સબધી વિવેકપૂર્વક અને શાન્તિથી ઊહાપોહ કરવાની ખાસ જરૂર છે અને જ્યારે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનુ એક દરેક અગ પોતાના સ્વાર્થ જાળવવાને અને વિસ્તારવાને માટે પોતાના તરફની હકિકત આકડા, દલીલો અને પ્રમાણો સાથે ધીરજ અને ખતથી તૈયાર કરવામા મશગુલ છે, તે સમયે હિન્દુસ્થાનના ઉદ્યોગોના લાભ જાળવવા માટે મળેલી રાષ્ટ્રીય સભા સાડા ત્રણ કલાકના અર્વદગ્ધ વિવેચનથી સતોષ માને તે જોઇને કયા મનનશીલ મનુષ્યને ગ્લાનિ થયા વિના રહેશે ? તે છતા પરિષદ્ની હવેની બેઠકનો કાર્યક્રમ મુબાઇના સેક્રટરીના હાથમા છે, એ ધારણાએ કરેલી નીચેની સૂચનાઓ અસ્થાને નહી ગણાય —

૧ ઔદ્યોગિક પરિષદ્ને રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસની પુછડીમા દબાવી નાખવાથી સર્વથા હાનિ જ છે પરિષદ્ને મળવાનો સમય નાતાલમાથી કાઢીને વર્ષના બીજા કોઈ ભાગમા રાખવો જોઇએ કે જેથી સપૂર્ણ વિવેચન અને શાન્ત ઊહાપોહનો લાભ મળે

૨ પરિષદ્ના બધારણમા મ્હોટા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે ઠરાવો પસાર કરવા ઉપરાત હિન્દી ઉદ્યોગો સબધી કાંઇક વ્યવહારુ કામ થાય તેની ગોઠવણ થવી જોઇએ છે

૩ પ્રમુખની ચુટણી એક વર્ષ પહેલા થવી જોઇએ, કે જેથી પરિષદ્ના કાર્યક્રમ અને પરિષદ્ને નડતી મુશ્કેલીઓનો નિકાલ કરવામા પ્રમુખની પ્રતિભા જણાઈ આવે પરિષદે એક વ્યવહારુ મડળ તરિકે કામ કરવુ હોય તો તેવો ફેરફાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી તેમ થવાથી પ્રમુખનાં ભાષણોમા હિન્દની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર છીછરા વિવેચનને બદલે હિન્દી ઉદ્યોગોના વિકાસના સાધન સબધી નિર્ણયાત્મક વિચારો જોવામા આવશે પ્રમુખની જોખમ-

દારી એક નિબંધ લખવા જેટલી નહીં પણ એક વર્ષ સુધી હિંદી ઉદ્યોગોના લાભ જાગ-ચવાને પ્રજાના હિમાયતી અને નેતા તરીકેની હોવી જોઇએ

૪ પરિષદ્ પાસે આવતા બધા નિબંધો છપાવવાની જરૂર હોતી નથી ફક્ત ઉદ્યોગપરાયણ અનુભવીઓ પાસે લખાયેલા નિબંધો સ્વીકારવા જોઇએ, તેવા નિબંધો કાંઈ મફત મળી શકે તેમ આશા રાખવી, એ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનુ અજ્ઞાન બતાવે છે અનુભવીઓના હાથે દેશના એક એક હુન્નર લઇને તેમા નડતી સઘળી મુશ્કેલીઓનો અભ્યાસ કરીને તેનો નીવેડો લાવવાને વ્યવહાર સૂચનાઓ તૈયાર કરાવી અને તેમા પ્રજા અને સરકાર તરફથી જોઇતી મદદ મેળવી આપવી, એ પ્રકારના કાર્યની હાલમા દેશને ઘણી જરૂર છે આવી રીતે એક વર્ષે એક જ હુન્નર વિષે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવામા આવે તો તે બસ થશે પરિષદ્ દર વર્ષે રૂ ૮૦૦૦) નો ખર્ચ કરવાના અડસટ્ટા બહાર પાડે છે તેટલી રકમમાથી આ પ્રકારનુ કાર્ય થાય તો હિંદી ઉદ્યોગોના વિષય સબંધી કાંઈ વ્યવહાર કાર્ય થયુ ગણાશે

૫. લખનૌની રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસના સંતોષકારક પરિણામોમા એક રાજકીય સુધારણાની તૈયાર કરેલી યાદી ગણાય છે તેવી જ રીતે હિન્દી ઉદ્યોગોના સબંધમા પણ સરકાર પાસેથી માગવાના હકોની અને પ્રજાને કરવાની ભલામણોની યાદી તૈયાર કરવાની જરૂર છે જેટલા અંશે આ યાદી વ્યવહારૂ અને ઉપયોગી થશે તેટલે અંશે પરિષદ્નુ કાર્ય સફળ થયુ ગણાશે

વન્દે માતા ભારતી.

લેખક–રા. મૂળજી દુર્લભજી વેદ.

વન્દે માતા ભારતી! વન્દે માતા ભારતી!
સ્વર્ગથી શ્રેષ્ઠ અમ માતૃભૂમિ જનની!
વન્દે માતા ભારતી!

ઉદયાચલ સૂર્ય પ્રચંડ ભાનુમતી!
ગિરિ હિમાચલ અચલ દુર્ગધારી!
વન્દે માતા ભારતી!

જગજ્જ્યોત્સ્ના સમી ધર્મની દાયિની!
શક્તિ તું! માત! ઓ! મોક્ષદાયી!
વન્દે માતા ભારતી!

રૂતુવતી, રસવતી જલવતી, સરસ્વતી!
ઋષિ–મુનિ–વીરના વેદવાહી!
વન્દે માતા ભારતી!

જ્ઞાન ને ભક્તિના નેણુ બે ઝગઝગે!
મુખે મોક્ષના અમર મન્ત્રો રમે
વન્દે માતા ભારતી!

હૃદયમાં સત્ય ને હાથમાં શૌર્યશ્રી
ધર્મક્ષેત્રે પાય પાવનકારી
વન્દે માતા ભારતી!

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા ધર્મયુદ્ધશૈપદે,
જીવ ને દેશ ને જગતની ચેતના
વન્દે માતા ભારતી!

મંગલ ગાન તુજ સકલ ભારત કરે
અમ પ્રાણ–ધન–મન સર્વ દેવિચરણે
વન્દે માતા ભારતી!

દેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય.

લેખક—રા ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ

પોતાના પતિ અને પુત્રને હોંસથી રણક્ષેત્ર પર વિદાય કરની પત્નીઓ અને માતાઓના જન્મભૂમિના રક્ષણ માટે જન્મભૂમિના સન્માન માટે, દેહત્યાગ કરવાને તત્પર દેહત્યાગ કરનાર નરવીરો અને વીરાંગનાઓના દેશના સુપુત્ર અને સુપુત્રીઓના ઉજ્જ્વલ જ્વલંત દૃષ્ટાંતોની આ દેશ(હિંદુસ્થાન)ના પ્રાચીન અને મધ્ય કાલના ઇતિહાસમા ખામી નથી પરન્તુ દેશના ભૂતકાળના ગૌરવથી માત્ર મગરૂર રહેવાથી દેશનો ઉદય થઈ શકશે નહિ કિલ્લાઓ તૂટી પડ્યા છે પણ હજુ એ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન દેશાભિમાન એ ગૌરવના પાયા ઉખડી ગયા નથી તેના ઉપરની ધૂળ પરિશ્રમથી ખ ખેરી નાખી જન્મભૂમિ ઉપરની પ્રીતિ ઐક્ય અને આત્મભોગના આ પાયા ઉપર દેશાભિમાનના મજબૂત અભેદ્ય, નવીન દુર્ગની રચના કરવામા આવશે તો દેશોદય અને દેશના અભિમાનના રક્ષણ સામે આવી ઉભા રહેતા અનેક મહાન્ વિઘ્નો સામે તે ફતેહમંદ ટક્કર ઝીલી શકશે

‘ અનિષ્ટમાથી પણ ઇષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે યૂરોપના હાલના ભયંકર યુદ્ધમા ઉતરેલી પ્રજાઓના દેશાભિમાન તેમના આત્મભોગ ઉપરથી, દેશને માટે હોંસથી યુદ્ધમા જવા તીવ્ર ઉત્સુકતા તત્પરતા બતાવનાર રાલ્ફ અને બોલી જેવા બ્રિટીશ સુપુત્રના સુચરિતમાથી આ દેશની પ્રજાને ઘણુ શીખવાનુ મળશે ’

વર્તમાન પત્રના પાનાનો ફડ્ફડાટ સભળાયો મિસિસ બ્રુમે પોતાના કામમાથી ઉંચે નજર કરી અને પોતાનો પુત્ર બેઠો હતો તે તરફ કાંઈક ભયની દૃષ્ટિએ જોયુ હાથમા વર્તમાન પત્ર પકડી તે ઉભો થયો તે ઉંચો, પાતળો, દેખાવડો, કાંઇક તીખો જણાતો વીશ વર્ષનો યુવાન્ હતો

“ માતા ! હવે તો બહુ થયુ ફ્રાંસમા જર્મનોનુ આપણા ઉપર ઘણુ દબાણ છે મારે યુદ્ધમા જવુ જ જોઇએ ”

મિસિસ બ્રુમે ભયની લાગણી દબાવી, શાંતિથી કહ્યુ — “ વ્હાલા રાલ્ફ ! શુ છે ? ”

રાલ્ફે વર્તમાનપત્ર આગળ ધર્યું તે બોલ્યો - “લડાઇની સ્થિતિ ધાસ્તીભરી છે આપણું લશ્કર મુશ્કેલીમા છે માટે જઈને, મદદ કરવી જોઇએ ”

“ તારૂં એમ કહેવુ છે કે તારે સૈન્યમા જોડાવુ છે ? ”

‘ હા, માતા ! મારા કહેવાનો અર્થ તે જ છે દરેક માણસને એવી લાગણી થાય છે અને થવી જોઇએ ’ યુદ્ધમા જવા તે દલીલ કરતો હોય એમ જણાયુ

મિસિસ બ્રુમે કાંઇક વિચાર કરી કામ પડતુ મૂકયુ અને, કહ્યુ – “ રાલ્ફ ! તારે ઘણો ઘણો વિચાર કરવાનો છે તુ એકનો એક છોકરો છે ’

રાલ્ફ વિચારમા મજબૂત રહેવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો

‘ માતા ! તે હું જાણુ છું પણ આવી બાબતમા, દેશના રક્ષણ અને દેશની પ્રતિષ્ઠાની બાબતમા તેની દલીલ કાંઈ ચાલે ? ”

મિસિસ બ્રુમ ખુરશીમાથી ઉભા થયા અને લાગણીથી ધ્રુજતા અવાજ સાથે પાસે આવી કહ્યુ – “ રાલ્ફ ! મારૂં શુ થશે ? તારા ઉપર મારો હક્ક નથી ? તારો જન્મ પણ ન હોતો

થયો તે પહેલાથી, તારી બાલ્યાવસ્થાથી અત્યાર સુધી મેં તારા પર પ્રેમ રાખ્યો, તારી સભાળ રાખી, તેનો તુ કાંઈ વિચાર નહિ કરે ?"

રાલ્ફના નીચા નમેલા નેત્રોમા તીવ્ર વેદના જણાઈ તે લાનચોળ થઈ ગયો

"માતા ! હુ સઘળુ જાણુ છુ ખુલાસો આપવો મુશ્કલ છે, પણ એ મુશ્કેલીને અજી જ મારે જવુ છે તારે ખાતર મારે જવુ છે "

" રાલ્ફ ! મારે ખાતર ? મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી જો તને કાંઈ કાંઈ થાય તો હુ પણ મરુ, એ તને ખબર નથી ?"

"પણ બીજી માતાઓ પણ છે તેમની પણ તેવી જ દશા થશે " તેણે ધીમે અવાજે કહ્યુ

" રાલ્ફ ! તને મારે માટે બિલકુલ લાગણી નથી ? "

આખમા આસુ સહિત તેણે કહ્યુ -" માતા ! તુ શા માટે આમ બોલે છે ? મને ઘણુ દુખ થાય છે, પણ યુદ્ધમા જવુ એ મારી ફરજ છે "

તેણે ઝપ્ લઇને જવાબ આપ્યો - " તારે અહીં રહેવાની જરૂર છે જો તને કાંઈ થયુ તો પછી થઈ રહ્યુ પછી બ્રુસનુ નામનિશાન રહેશે નહિ "

રાલ્ફે જવાબ દીધો -"જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી છે ત્યારે ત્યારે કોઈ ને કોઈ બ્રુસ પોતાના દેશને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવાને, મરવાને બહાર પડ્યા છે. માતા! સાભળ, તુ મને કહે છે કે તુ મને ચાહ્ય છે રાલ્ફ નામર્દ છે, બ્હીકણ છે બાયલો છે, એમ લોકો કહેશે તે તને ગમશે ?" વળી, તેણે કાંઈક હસીને કહ્યુ " એવુ કાંઈ નથી કે હુ મર્યો જ જઈશ હુ બચી જાઉ પણ ખરો અને કદાચ હાથ પગ ભાગે અગર બીજી રીતે અપગ થાઉ, એ જ "

આખમા આસુ લાવી, મિસિસ બ્રુસે કહ્યુ – " રાલ્ફ ! તુ નિર્દય છે, હુ જેને વધારેમા વધારે પ્રિય ગણુ છુ તે બાબતને તુ હસી કાઢે છે મારા હૃદયના કકડે કકડા કરવાને, મને ભમારા કરવાને તુ અન્ય લોકોના અભિપ્રાય મને કહી સભળાવે છે "

તેનાથી હવે રહેવાયુ નહિ મુક્તકંઠે ડુસકા ખાઈ તે રડવા લાગી

રાલ્ફે કહ્યુ —" માતા રડીશ નહિ મારે ખાતર પ્રભુને ખાતર રડીશ નહિ "

બારણુ ઉઘડયુ અને મિ બ્રુસ અદર આવ્યા મિસિસ બ્રુસને તેણે રડતા જોયા તે તેની પાસે જઈ બેઠા અને ખભે હાથ મૂકી રડતી પત્નીનુ સાન્ત્વન કરવા લાગ્યા રાલ્ફ હોઠ કરડતો પાછો ફરી ગયો

મિસિસ બ્રુસે કહ્યુ – " ક્લોડ ! તે આપણને છાડી યુદ્ધમા જવા માગે છે " ડુસકા ખાતા ખાતા વળી તેણે કહ્યુ – " મારા દિલના ચૂરેચૂરા થાય છે તેની તેને દરકાર નથી "

બ્રુસે, છોકરા તરફ નજર કરી

" ક્લોડ ! તમે તેની સાથે વાત કરો, તેને સમજાવો, કદાચ તે તમારૂ માનશે "

પિતા પુત્ર એકલા પડ્યા

" રાલ્ફ ! આ બધુ શુ છે ?" કઠોરતાથી તેના પિતાએ કહ્યુ

"મેં મારી માતાને કહ્યુ કે મારે યુદ્ધમા જવુ છે તે મારી ભાવના સમજી શકી નથી" તરફડાટ કરીને બોલતા અટકી પડયો

"તે શુ સમજી શકી નથી ?"

"**યુદ્ધમા જવાની મારી ફરજ બાબત** સ્ત્રીઓના-માતાઓના હૃદય પોચા હોય છે"

"મારી ફરજ એટલે શુ ?"

રાલ્ફ બોલતા બોલતા અચકાયો પણ તેણે બોલવાનુ ચાલુ રાખ્યુ –"**જે યુદ્ધમા જઈ શકે તેણે જવુ એવી શુ દરેકની ફરજ નથી?**"

ક્ષણવાર શાતિ ફેલાયા પછી કર્નલ બ્રુસ બોલ્યો –"રાલ્ફ! બેસ, આપણે આ બાબત કાઈક વિચારથી વાત કરીએ તુ જઈશ અગર રહીશ તેથી લડાઈમા જયપરાજ્ય થવાનો નથી"

"પિતાશ્રી! દરેક જણ તેવો વિચાર કરે તો —"

"બીજાઓના અભિપ્રાયને આપણે હાન શુ કરવા છે? તારી વાત અપવાદ રૂપ છે તુ મારો એકનો એક છોકરો છે, મારે નજીકનુ કોઇ બીજુ સગુ નથી જો મારે કોઈ વારસ ન રહે તો, કોઈ ગમે તે આવી મારી મિલ્કત ભોગવે એટલુ જ નહિ પણ આ આપણી જાગીર ઉપર આધાર રાખતા ઘણા માણસની કમબખ્તી થાય તેમની સ્થિતિ સુધારવી એ મારા જીવનનો ઉદ્દેશ છે આ રીતે તો તેઓ કેવળ નશીબને અધીન થઈ પડે"

'પિતાશ્રી! આમા કોઈ નિશ્ચયાત્મક દલીલ મને જણાતી નથી તમારા કામદારોની સભાળ લે તેવા કોઈ વારસને તમે પસદ કરી લો તો પછી ?"

"રાલ્ફ! કેટના જમાનાથી આ જાગીર આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ? મારી મહેનતના ફળ, મારો છોકરો ન ભોગવે, બીજુ કોઈ ભોગવે, સુધારેલી જાગીર પર બીજા લોક તેમના છોકરા આવી વસે, મજા કરે, તે શુ તારા ખ્યાલમા આવતુ નથી? તારે માટે અમે કેટલુ કર્યુ છે? તને કૃતજ્ઞતા નથી?'

રાલ્ફે જરા ક્રોધથી કહ્યુ —'પિતાશ્રી! તમારી તરફ કૃતજ્ઞતા બતાવવા માટે મારે બીકણ બનવુ, નામર્દમા ખપવુ? **માણસના પોતાના જાતના સુખ કરતા સમગ્ર દેશના સુખનો સવાલ વધારે મહત્વનો છે.**"

"રાલ્ફ!" ઘેર રહી કરવા જેવા ઘણા કામ તારે માટે છે હુ તને તે નક્કી કરી આપીશ રાલ્ફ યુદ્ધમા જવા કરતા કોઈ કોઈ વખત, ઘેર રહેવુ, એમા વધારે બહાદૂરી રહેલી હોય છે"

"પિતાશ્રી! ઘરકામ કરવાને જેઓ વધારે લાયક હોય તે ભલે કરે હુ યુવાન છુ બળવાન છુ, ઘેર રહી હુ વધારે ઉપયોગી કામ કરુ તેવી કેળવણી મને મળી નથી **આવા વખતમા ઘેર રહેવાનો મને હક્ક નથી.**"

પિતાએ હવે ક્રોધ ચઢ્યો તેણે કહ્યુ —"રાલ્ફ! તુ ચઢ્યુ ચઢ્યુ કેમ બોલે છે? નાટકના કોઈ નાયકની પેઠે તારા હક્કની વાત કરવી બધ રાખ અને આ ખૂબ ધ્યાનમા રાખ કે, લશ્કરમા જોડાવા અગર તે વિષે વિચાર કરવાની હુ તને મના કરુ છુ"

રાલ્ફ ઝાંખો ઝપ પડી ગયો તેના મ્હો ઉપરનું નૂર ઉડી ગયું, તેણે લાચાર બની કહ્યું "પિતા શ્રી!—"

"મેં તને સમજણની વાત કહેવા મારી, પણ તે નિષ્ફલ ગઈ જો તને મારી લાગણી માટે સન્માન નહિ હોય તો મારે બીજા ઉપાય લેવા પડશે"

કેટલાક દિવસ આ તકરાર ચાલી પણ તેવામાં મિસિસ બ્રુસ સખ્ત બિમાર થઈ જતા, યુદ્ધમાં જવાનો વિચાર છોડી દેવા માટે, માદગીને બિછાને રાલ્ફ પાસેથી વચન લેવામાં આવ્યું.

* * *

ક્રિસ્ટમસની સાંજ હતી મિસિસ બ્રુસ બેઠા બેઠા એક પત્ર વાચતા હતા

મિ બ્રુસે પૂછ્યું, 'કોનો કાગળ છે?"

"વ્હાલા! એ કાગળ હેલન વેબ્સ્ટરનો છે"

"બિચારી હેલન! બોબી રાલ્ફની સાથે જ અભ્યાસ કરતો હતો," મિસિસ બ્રુસની નજીક જઈ તેણે કહ્યું, આપણે રાલ્ફને ઘેર રાખ્યો, તે સારૂં ન કર્યું? તે જરા ખિન્ન રહે છે, પણ બોબી વેબ્સ્ટરના મરણ કરતાં તે સ્થિતિ ઘણી જ વધારે સારી છે

મિસિસ બ્રુસે જવાબ આપ્યો નહિ તે પોતાના હાથમાંનો કાગળ વાચતી હતી—

'મારી જીવન નૌકામાં જે ગાબડું પડ્યું છે તે પૂરી શકાય એમ નથી મારા પુત્રના વચનના ભણકારા મને વાગ્યા કરે છે—**'માતા' યુદ્ધમાં જવાનો મને પ્રેમ છે, મને હોંશ છે**—પોતાના દેશને માટે મરવુ એ આત્મભોગ કાંઈ નાનોસૂનો નથી અને એ આત્મભોગ મારા બહાદુર દીકરાએ આપ્યો, એ અભિમાનથી મારા નબળા સ્ત્રીહૃદયને નબળું પણ આશ્વાસન મળે છે

આ વાચતાં **મિસિસ** બ્રુસને થરથરાટ થયો અને પત્ર તેમણે વાળી દીધો ઘરનાં બારણાં ઉઘડ્યાં અને ખિદમતગારે કહ્યું —"ડા° હર્વિ"

"કેમ ડાકટર! શું છે?" **મિ.** બ્રુસે પૂછ્યું પણ ડાક્ટરનો ખિન્ન ચહેરો જોઈ તેણે વધારે પૂછ્યું નહિ

"હું તમારી પાસે ઘણા માઠા સમાચાર લઈ આવ્યો છુ તમારા રાલ્ફને અકસ્માત્ થયો છે"

મિસિસ બ્રુસે સ્હેજ બુમ મારી પૂછ્યું, "રાલ્ફને?"

ડાકટરની ખબર કહેવાની ઢબ ઉપરથી તેઓએ અનુમાન કર્યું કે રાલ્ફનું મરણ થયું હશે

ડાકટરે કહ્યું —"મોટરોની અથડાઅથડીમાં રાલ્ફ માર્યો ગયો છે"

* * *

રાલ્ફના મરણ પછી તેના માતપિતા એક દિવસ એકના એક હતા તેઓ તદ્દન શાન્ત હતા એવામાં થોડી વારે એકદમ મિસિસ બ્રુસ બોલી ઉઠ્યાં —"ક્લોડ! રાલ્ફને યુદ્ધમાં જવા આપણે ના પાડી તે હમેશને માટે આપણને ખટખટશે"

ક્લોડ બ્રુસના હોઠ ઉપરનું લોહી ઉડી ગયું તેણે જવાબ આપ્યો —"લડાઇના જવાનો, દેશસેવાનો, એનો હક્ક આપણે પડાવી લીધો, તેની હોંશ ભાગી નાખી તે આપણે ખોટું કર્યું છે તેને આપણે જવા દીધો હોત તો હેલન વેબ્સ્ટરને મળેલું આશ્વાસન આપણને મળત, આપણા બહાદૂર છોકરા માટે આપણે પણ અભિમાન ધરાવી શકત"*

* અંગ્રેજી ઉપરથી થોડા ઘટતા ફેરફાર સાથે

સિદ્ધરાજ જેસંગ રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

જિંવ્હાકુંવર.

લેખક—રા હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ, બી એ

(ગતાંકથી ચાલુ)

ભાષણ ૧૦ મુ

સપ્તાહ.

સાંભળોછો કે ' તમને બહુ કહેવાની જરૂર નથી તમે કયે દહાડે ના કહોછો ? પણ અમને કહ્યા વગર બહારોબહાર કઇ પણ કરવુ એ તમારો પતિધર્મ નહિ માટે કહુ છુ હુ જાણુ છુ કે આ નાહકની તસ્દી છે હે ઇશ્વર ! પતિ મળો તો ભવેભવ આવા જ મળજો ખરેખર હુ તો જેને તેને તે જ કહુ છુ મારા સમ જો ખોટુ કહેતી હોઉ તો

દહાડે વાત કરવાની નવરાશ નહિ તમને જ્યારે જોઉ ત્યારે કામમા ને કામમા ખાતી વખતે સહેજ નવરા ને તે વખતે બધુ વાત કરીએ ત્યારે એવી કરમ કથા કરવાથી તમારા ખાવાનો રસ જાય. સવાર, બપોર, સાજ તમે કામમા ને કામમા—ત્યારે રહી અમારે ભાગ આ રાત હવે મારી વાત સાભળીને પછી ઉઘજો એમને એમ નહિ ઉઘાય

આજ વાત ન કરૂ ? આજ ન કરૂં તો પછી વખત જ કયા છે ? આજે ચૌદશ ને કાલે તો સમાપ્તિ છે **સવારે વાત કરૂ ?** વળી જાણે તમે સવારના નવરા હો તેમ રાત્રે જ આ ઘરમા ટકોછો તે ભૂલી ગઈ શુ ? શુ બોલ્યા ? **બહાર નાશી જવુ છે ?** કારણ અહિ કોઈ તમને અણગમતુ બોલે છે ? તમને કઇ અહીં તુરગમા ઘાલ્યા છે ? તુરગ ખરી ? હા હા, તુરગ તો ખરી જ તો આપ મહેરબાન મારા કેદીજી ને હુ પહેરેગીર યાને કોટવાળ, આ તુરગ તો પ્રેમબધન થયેના મારા આ કેદીજી મારા પ્રિયતમને રહેવાને માટે પ્રેમગારેથી ચણેલી સમજ્યા ? હવે નાટક જવા દો બહુ થયુ આટલા છોકરા આસપાસ ને હવે નાટકનો વખત છે ? એ ચેટકના વખત ગયા હવે તો રાઇના પાડ તો વહી ગયા

શુ—બધ કરૂ ? બોલતી બધ રહુ ? ઉંઘવુ છે ? આમ નાહક શુ કામ તરછોડો છો ? મારા જેવી સ્ત્રી આ બોલોને લાયક નથી હો ! જ્યારે જ્યારે વાત કરવા આવુ ત્યારે ત્યારે તમે મને ઉતારી પાડો છો તમે મારૂં સાભળતા જ નથી તમને મારૂ બોલવુ ગમતુ જ નથી બધુ, મુગા તે કેમ રહેવાય ? ને તમારી સાથે વાત ન કરૂ ત્યારે શુ હુ ભીંતોને સભળાવુ ?

મુગી અવતરી હોત તો ઠીક થાત ? વાહ ! શાબાશ ! ઠીક ઇચ્છા દેખાડી હુ મુગી અવતરી હોત તો તેમા તમને શો લાભ ? ધીમે ધીમે મારા તરફની સર્વે લાગણીઓને તમારા હૃદયમાથી દૂર કરી હવે તો તમને તમારી જાત જ વહાલી છે તમને ખબર છે કે સપ્તાહ બેઠી છે ! તમે જાણો છો ? ત્યારે ઠીક હુ ને કાકીઓ ભાગવતની કથા સાભળવા જઇયે છીએ તે ખબર છે ! શુ સરસ કથા ! અરે શુ તેનો સાર ! જે કથા પરીક્ષિત રાજાએ સાભળેલી તે ! તેનાથી સર્વે પાપ ધોવાઈ જાય છે

પાપ કર્યાં શુ કરવા? પાપ કઈ જાણી જોઈ કરતા હઈશુ? સહેજમા જાણેઅણજાણે પાપ થઈ જાય તમે આ બોલ્યા તે પાપ, ને મારે તમને કહેવુ પડે છે તે પણ પાપ

ત્યારે બોલુ છુ શુ કરવા? ભન થઈ મુદ્દાની વાત કયા એ રહી ગઈ! આતો ધન મગ ને કુભ ને બીનાડી પાડે છુમ કરી બીનાડીની વાતપર ઉતરી ને જોશ બાજુએ રહ્યા જુઓ કાને સપ્તાહ ઉકલવાની છે

મારૂ થયુ કે ઉઠશે? બિચારો આગડતો ભટયો? તમે તદ્દન નાસ્તિક છો હુ ધારતી હતી કે કઈ પણ શ્રદ્ધા હશે પણ આ તો છે-જ કબ્રસ્તાન ખરેખર જેવો આહાર તેવો જ ઓડકાર, જેવી સોબત તેવી જ અસર તમારી ક્લબ, તમારા દોસ્તો વગેરે તમારા જેવા ભોળા મનવાળાને આડે રસ્તે દોરી જશે એ મારી ફિકર ખરી પડી

જે કહેવુ હોય તે કહી દઉ? હુ તો તે જ કરતી હતી પણ તમે વચ્ચે બોલો છો, હુંકારા કરોછો, ઉંઘવાના ઢોંગ કરોછો ને પછી કહોછો કે બોલીનાખ હું કોની આગળ બોલુ? મારૂ સાભળતા હોય ત્યારે બોલુ ની? જુઓ **માધવ પુરાણી**—

શુ બોલ્યા! **તે આદમી તમને પસદ નથી?** એમા વળી પસદગીનુ કામ જ શુ છે? ન્યાત આખી લા જાય છે એટલે હુ પણ જઉછુ જો જો વધારે બોલતા જાણુ છુ તમે શુ કહેશો તે તમે કહેશો કે 'વાદે પાપડ વાદે વડી ને વાદે મુરખી ગધેડે ચડી' એ તો મને ખો પર છે એ બ્રાહ્મણ છે બ્રાહ્મણના ઠેકરાની નિંદા મહા પાપ છે તેમ કરતા તમે કેમ આચકો નથી ખાતા? ઈશ્વર કેમ સાખી રહેશે? તેનો ડર રાખો તે પુરાણી કેવા છે?

તે પાપી છે? આ તો ધોળી ધુએ ગુવે ને તમે ધુએ વણસુવે શુ તેમનુ જ્ઞાન! સસ્કૃત તો ચટચટ બોલે છે શુ તેમના હાવભાવ! કેવી તેમની બોલવાની છટા! કેવુ સરસ સમજાવવુ! મીઠી વાણી, નરમાશ, તેજસ્વી આખો, પવિત્રતા, શુદ્ધ આચારવિચાર એ બધા તેમનામા આવા પુરૂષની નિંદા કરતા જરા અચકાઓ, જરાક શરમાઓ

તે પુરાણીનુ મારે નામ જ ન દેવું? કઈ કારણ? તમારો વાધો જણાવો ને? તે વ્યાજ ખાઉ છે? **મારવાડી છે?** આવી નીચી દૃષ્ટિ કેમ કરોછો? શુ કામ પાપ વાવોછો? હવે તો પાપના ઝાડ ઉગશે તમે પૈસાવાળાને પાપી મારવાડી ગણોછો તો તમે તમારા પૈસા ઉરાડી દીધા? પોતાની પાસે પૈસા હોય તો ઠીક ને બાપડા બ્રાહ્મણના બાળક પાસે દમડી હોય તે ના ખમાય તમારૂ તો ગમે તેમ થયુ પણ આ રીત છોકરા ન શીખે તેમને તેનો ચેપ ન લાગે

મહેરબાની કરી વધારે ન બોલો. પુન્ય કરવા જઇએ ત્યારે પાપ ન કરો રોકીને ન વાવો ઈશ્વરનો તો ડર રાખો તમારા આવા બોલોથી આ ઘર ધ્રુજે છે કાલે જ કથામા બ્રહ્મ ને બ્રાહ્મણ વચ્ચેના સબધની વાત આવી હતી ને બ્રાહ્મણની નિંદાથી બ્રહ્મ કેવા કોપાયમાન થાય છે તે સમજાવ્યુ હતુ મને તો તમારી ફીકર થયા કરે છે અરે રામ! રામ! આમને કઇ તો સારી બુદ્ધિ આપ

શુ બોલો છો? હોય તો દા યા, ત્યારે મેલી દોને રખેને કઈ પેટમા ગરી જાય નથી બોલતુ? ઠીક કર્યુ કે ન બોલ્યા નહિ તો મારા કાન અપવિત્ર થાત કથા સાભળીને પવિત્ર થયેલા કાનમા વળી બ્રાહ્મણની નિંદાના શબ્દો જવાથી મારૂ સર્વે પુન્ય નષ્ટ થાત તમારા મોને બોલતા કાગળમા શેરાઈ જાય છે તે કિસ્મની વાત કહુ કે? પેલા બ્રાહ્મણને પચભાગ આપ્યો હતો એ વખતે તુ બોલ્યા હતા? યા છે કે? હસ્યા! હસ્યા એટલે પત્યુ

તમે નથી બોલતા? અરે મોનો છો અને બાળો છો બ્રાહ્મણના દીકરાને મુઠી ધાન્ય આપ્યુ કે નાક ડુગરાયુ પોતાનુ પેટ ભરવુ છે ? બેગીની પેઠે પડી રહેવુ છે આ અવતાર જે કરશો તેનુ ફળ મળશે આવતે અવતાર ને, છે તે નથી થશે ગયા જ મમા કર્યુ છે તેથી આ જન્મે પામ્યા છો પણ આવતે અવતાર તો હમ્મેશા જ તો પચભાગનો શુ તમારો વિચિત્ર અર્થ! જેના પાચે ભાગેના હોય તેને આપવુ એ પચભાગ તમારા તે દીવસના ગમ તો દ્રાગ્નાની છાપ માફક હ્યયપર પડેલા છે પાચે ભાગેના? પાચે અવયવો જેના ન હોય તેને આપવુ? જેના આખ, જીભ, કાન, હાથ ને પગ ન હોય એવાને આપવુ તે પચભાગ એવી ખોડીલાઓ બ્રાહ્મણ થાત એવી ઈશ્વરની જ કેમ થાય 'બ્રાહ્મણને આપશો નહિ આપીએ તો તે જશે ક્યા? આપણને ઈશ્વરે આપ્યુ' છે તો બીજાને આપીએ છીએ

તેઓ આપણુ લોહી ચુસે છે? તમે તો હ ારી તમારા પોતાના છોકરાં તમારા આવા વિચારો જાણી લજવાઈ જશે તમો પાપે ચોમેર ઘેરેલા છે ઈ C.I.ડી. ક વાની નથી મને પણ ઘર વહાલુ છે કાને ફકત અપ્તાહ ઉ૦ે ત્યાર પોથી પુજા કરી **તમારી પુજા કરૂ?** રોજ તો તમારી પુજા કરૂ છુ આ જીવતા દેવને તો મગના બોમ રાજભોગ શયનભોગ એમ રોજ ધરાવુ છુ હવે કેવી પુજા કરૂ તે સમજાવો દેવની વાતમા પોતે આગળ નાના બચ્ચાઓના મનપર ધર્મની અસર કરવા અરે ધર્મની છાપ પાડવા પ્રયત્ન ચાલ્યો કે તમારૂ ભાષણ તેમને ઉધે રસ્તે ચડાવે એને પત્યુ મારે તો બધુ ધુળપર લીંપવુ તે બધા નાસ્તિક બનશે તો દુનિયા કેમ ચાલશે અમે બૈરા તો અવિનાશી, અનત, સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા ઈશ્વરના ભજન રોજ ગાઈશુ તમે તમારે પાપ કરો-પાપના ભારા બાધો સારૂ છે કે પુરૂષના પાપની સ્ત્રીઓ ભાગીદાર નથી નહિ તો તમે તો મારાપર પાપની પેઠે લાદત

ખર્ચ ઘણુ થાય છે? એ તો હુ જાણતી જ હતી આટલુ મોઢુ મોલ્યા એ જ મહે બાની તમારા બીડી-દોસ્ત, જ્યાફત-દોસ્ત, વગેરે આવે તો તેમની સરભરા વગરપૈસે થાય છે? તેમો ત્યા વાસ્તહેવાર મીઠાઈઓ કેમ મોકલાય છે? દેવસ્થાન કથા, વાતા, બ્રહ્મભોજન દાન વગેરેનુ ખર્ચ ગાતીએ લાગે છે ઠઈક બોલતા લજવાઓ અજ્ઞાનને દુર કરનાર આ પવિત્ર કથા સાભળીને આત્મા પરમાત્મામા મળી જાય છે તે તમને ખબર છે?-એવી કથારસના રસા ચખાડનાર પુણ્ય બ્રાહ્મણને દાન પણ ન કરવુ? પોથી પુજા કરીશ ને કરાવીશ અને છોકરીઓ પામે તે સાથે પણ લેવડાવીશ જેથી પરીક્ષિત જેવા

રાજાઓના પાપ ટળી ગયા, જેને મોટા મોટા માણુસો મોક્ષ આપનાર માને છે, જે શ્રીભગવાનના ખરા પ્રતાપનુ ભાન કરાવી જપ તપ આદિ કર્યા હોય એવા પાપીઓના મનનો મેલ ધોઈ નાખી તેમને શુદ્ધ કરે છે તેવા ભગવાનની કથા સાભળ્યા પછી શુ તમારા ફુગારાથી ડરી જઈ મારૂ લીધેલુ વ્રત હુ પુરૂ નહિ કરૂ ?, ૯ તો બ્રાહ્મણને આપીશ જ તમને પાપ કરવા નહિ દઉં

,તમે હવે ના ન કહેતા—દરેકના ફક્ત બે રૂપીયા જ ખર્ચ આવશે" આટલામાં નાની કીકીએ ઉંઘમા 'બા મને પાણી' કરી બૂમ મારી તેથી સભામા ભગાણુ પડયુ ભાષણકર્તા સ્થાનક ભ્રષ્ટ થઈને પાણી પાવા ગયા એટને મ્હેં નિદ્રાદેવીનુ આરાધન કર્યું મને તે પાછળથી હવેળી વાત કરતા હતા પણ અર્ધઉંઘમા 'પોથી ઉંચકાવીશ' 'માગ બે રૂપીયા' એવા કોઇક ઉદ્‌ગારો મગજને પહોચતા પણ તેથી કઈ મારી મીઠી નિદ્રા મને તજી ગઈ નહિ'

આ સ્થળે પોથીપુજા થઈ કે નહિ અને પોથી માથે લઈ તેમની પુત્રીઓ વ્યાસજીની પાછળ ગાતીગાતી ગઇ કે નહિ તેનો કઇ પણ ઇશારો રા પોચાલાલે પોતાની નોધપોથીમા કર્યો નથી પણ મારા મિત્ર પોચાલાલના પત્નિની સાથના મારા પરિચયથી હુ કહી શકુ છુ, કે તે એવા દ્દઢ વિચારના હતા કે તેમણે કરેલો મનસુબો તે ફેરવે જ નહિ અને એવુ મારૂ ખાસ ધારવુ છે કે તેમણે પોથીપુજા કરી જ હશે ને તેમની છોકરીઓ તે ધીરે ધીરે અતુલ્ય પુન્ય થાય છે તે પુન્ય મેળવવા ભાગ્યશાલી થઇ જ હશે

—અપૂર્ણ

દેશી રાજ્યોમાં રાષ્ટ્રીયત્વ

લેખક—રા. હિમતસિંહજી સિસોદિઆ.

" પ્રજાનો વિચાર મ્હારાથી નથી થયો પણ તમે હવે આ ૨૬ પ્રજાના કલ્યાણનો વિચાર કરજો પ્રજા ૨૬ છે-બોલતી નથી પણ મ્હારાથી એને સારૂ કઈ થયુ નથી-તમે ભુલશો નહિ-પ્રજા અન, પાન અને શરીર ત્યજી પ્રજાને જાળવજો પ્રજા તમને બાળવધું પ્રજા ભીચારી પ્રજા પ્રજા" —સરસ્વતીચંદ્રભાગ ૩ પા ૧૮-૩૧૯ ૩ (બીજી આવૃત્તિ)

ના. વૉઇસરૉયના પ્રમુખત્વ નીચે દિલ્હીમા મળેલી હિન્દના દેશીરાજાઓની છેલ્લી પરિષદ્ વિષે આપણા આખા દેશમા ચર્ચા થઈ છે આ પરિષદ્‌ના ખાસ ઉપયોગી પરિણામો શુ આવ્યા અગર આવશે તે કાંઈ નક્કી થયુ નથી તેથી તેનુ કેવુ બંધારણ યોજવાનુ હશે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ બાકી આવી પરિષદ્‌થી એક વાત સિદ્ધ થઇ શકે કે આપણા દેશીરાજાઓમા પરસ્પર મિત્રતા વધતી જશે, એટલે અમદાવાદની છેલ્લી પ્રાતિક પરિષદ્‌મા દેશીરાજાઓને હવે મિત્રરાજાઓ તરીકે ઓળખવાની વાત મૂકાઈ-ચર્ચાઈ હતી તે સર્વત્ર સ્વીકાર પામશે રાજાઓની પરિષદ્‌નો અતિમ હેતુ અને યોજના ગમે તેવા હોય પણ આ પરિષદે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ શુ કરવુ જોઇએ તેની ચર્ચા અત્રે અપ્રાસગિક નહિ ગણાય

હિન્દરાષ્ટ્રીયદષ્ટિએ દેશી રાજ્યોમા જે હિલચાલ કે ચળવળ થવા જોઇએ તેમાનુ કાંઈ થતુ લાગતુ નથી આપણા દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાહિતના વિચારો અને યોજનાઓને સ્થાન મળ્યુ નથી વડોદરા એ આ દિશામા પગલા ભર્યાં છે અને મહીસુર ત્વરાથી અનેક પગલાં ભરતુ જાય છે, તેમ બીજા બધા દેશીરાજ્યોએ પણ પ્રગતિમાન્ થવાની જરૂર છે મનલ બેસી રહેવાથી રાજાઓનાં કર્તવ્ય શીલ જીવન કલંકિત બનશે એ વાત સર્વ દેશીરાજાઓએ યથાર્થ રીતે સમજવાની જરૂર છે વડોદરા પ્રગતિ આરંભનામા સહુથી પ્રથમ છે છતાં પણ તેણે હમણા મહીસુરની પ્રવૃ *તિને અનુસરવાની જરૂર છે વડોદરા ગુજરાતમા ખાસ અનુકરણીય છે, તેથી કોઈ કોઈ રાજ્યને* તેવુ થવાની ઇચ્છા થાય ખરી પણ તેમને કોણ જાણે કંઈ નિર્બળતાઓ નડે છે વડોદરાએ મહીસુરની પ્રવૃત્તિ સ્વીકાર્યાં ઉપરાંત એક બહુ જ મોટી ફરજ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરની છે ના. ગાયકવાડ દેશી રાજાઓમા અગ્ર છે અને તેમણે ગઇ પરિષદ્મા મુખ્ય પાઠ ભજવ્યો છે તેઓ રાજાઓની એ પરિષદ્મા હિન્દનુ પ્રચંડ રાષ્ટ્રીયતત્વ દાખલ કરવા પ્રયાસ કરી દેશના અનેક ન્હાના મોટા રજવાડાઓને અનેક કલ્યાણમાર્ગ દર્શાવી પ્રગત કરવા ઘણુ કરી શકે તેમ છે આ બાબતમા તેઓની અમૂલ્ય સૂચનાઓ રાજાઓ સ્વીકારશે જ હિન્દના કલ્યાણ અર્થે રાજાઓનુ ઐક્ય થવુ જોઇએ અને તેમણે પોતાના રાજ્યોમા અનેકધા રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રજાકીયત્વને પોષણ આપી દેશીરાજ્યોના નામને સાર્થક કરવુ જોઇએ

દેશીરાજ્યોની રૈયતની અને બ્રિટિશ પ્રજાની સ્થિતિમા ઘણો જ ફેર છે બ્રિટીશ-પ્રજામા હવે એકપ્રજાત્વનુ લક્ષણ વિકાસ પામતુ થતુ જણાય છે, ત્યારે દેશીરાજ્યોમા એકપ્રજાપણુ આવ્યુ નથી અને સ્વતઃ સહેલાઇથી આવવા અવકાશ કે સંભવ નથી દેશીરાજ્યોમા પ્રજાપણુ તે રાજાપણુ છે, પ્રજા અને રાજા બે પક્ષો નથી-ભિન્ન નથી દેશીરાજ્યોની પ્રજા પોતાના રાજાની ઇચ્છા વહવાનુ અનુરૂપ-અનુકૂળ સાધન છે આ ભાવના પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવે છે પ્રાચીનરાજત્વ ટકી રહ્યું છે એમ કહેવા કરતા પ્રાચીન પ્રજાત્વ નભી રહ્યુ છે એ કહેવુ વધારે અર્થસૂચક છે દેશીરાજ્યોની પ્રજા બીજના માફક પોતાનુ પ્રજાપણુ મેળવે તો કેવુ સારૂ? ખરૂં પ્રજાપણુ એ રાજાપણુ જ છે પ્રજા અને રાજાને એક બીજાની જરૂર છે, માટે બન્નેએ જાગૃત થવુ જોઇએ પરસ્પરની એમની સુષુપ્તિઅવસ્થા ક્યારે વિરમશે એ એક પ્રશ્ન છે, જો કે બ્રિટિશ પ્રજાની સહાયવડે દેશીરાજ્યોની પ્રજા પોતાના રાજાને જગાડી શકે ખરી પ્રજાને સુષુપ્તિકા નથી *જેટલો ભય છે તેટલો રાજાઓને નથી એ નિર્વિવાદ છે માટે જ દેશીરાજાઓને જગાડવાનુ* દુર્ઘટ કાર્ય દેશીપ્રજાને શિર છે અને તે પ્રજા નહિ જાગે તો તેથી તેને નુકશાન વધારે છે ના જાગવાથી રાજાને પણ નુકશાન છે પણ તે હાનની પોતાની દષ્ટિએ, પોતાને થયુ છે એમ નહિ લાગે આ દષ્ટિથી તે કદાચ નહિ જાગે પણ તેથી પ્રજાને કટની હાની થશે તે ખ્યાલ પ્રજાએ જાગી રાજા સમક્ષ મુકવો જોઇએ કેટલાક રાજાઓ જાણીજોઇને પ્રજાની હાજતો તરફ દુર્લક્ષ્ય આપતા હશે તેમને પ્રજાએ જાગૃત કરવાની જરૂર છે રાજાઓને તેમના કર્તવ્યોનુ ભાન પ્રજાએ કેટલીકવાર કરાવવુ પડે છે, પ્રજાના કલ્યાણઅર્થે રાજાઓએ અનેક પ્રવૃત્તિઓ અનેક સંકટો વેઠીને પણ કરવાની જરૂર છે

, દેશી રાજ્યોની પ્રજાને જાગૃતિ ગુણ—તત્ત્વ—તે જ હવાના પ્રજાકીય તત્ત્વમાંથી મળી શકશે. તે પ્રજાકીય તત્ત્વ સ્વીકારી યોગ્ય ફેરફારો સહિત તેના માર્ગોએ ચાલવા તેઓએ તૈયાર થવું જોઈએ. પ્રથમ ભિન્ન ભિન્ન દેશી રાજ્યોમાં એકપ્રજાપણાની ભાવના કેળવવી અને એકપ્રજા તરીકે તેઓએ અમુક હક્કોની માગણી કરવાની શરૂ કરવી જોઈએ. શરૂઆતમાં રાજ્યકીયતત્ત્વથી દૂર રહી તે હાથ ધરવાની શક્તિ અને યોગ્યતા મેળવવા શિક્ષણ લેવું જરૂરનું છે. અમુક પગથિયે પહોંચ્યા પછી, ધીરે પણ દૃઢતાથી બીજા ક્ષેત્રમાં તેઓ વધવું જોઈએ. હાલની સ્થિતિમાં રાજાઓ પ્રવેશ કરવાની પેઠે ઉચ્ચ ઉદ્દેશો ધારણ કરી દેશીરાજ્યોની પ્રજાએ પોતાની એક પરિષદ્ સ્થાપવી અને જેમ કોંગ્રેસ અને રાષ્ટ્રીય પરિષદો બ્રિટિશ સરકારની સમક્ષ પોતાની હાજતો દૃઢતાથી અને વજનથી રજુ કરે છે તેમ દેશીપ્રજાજનો આ પરિષદ્ના દ્વારા દેશી રાજાઓ પાસે જ પ્રજાકીય બળના પ્રભાવથી અમલમાં મુકાવશે. આ પરિષદ્ ગણ્ટ્રાન્તિ કરવામાં આવે તો સફળ થશે.

નામદાર વૉઈસરૉયનો ઉદ્દેશ રાજાઓની પરિષદ્માંથી ભવિષ્યમાં રાજાઓનું એક મજબુત મંડળ બનાવી તેઓને બ્રિટિશ હિન્દના કારોબારમાં ભાગ લેતા કરવા એવો છે એમ જાહેર થયું છે. આથી વૉઈસરૉય રાજાઓ ઉપર બહુ પ્રીતિ રાખે છે એમ જણાય છે, પણ તે રાજાઓની પ્રજા તરફ તેના પ્રેમની લાગણી હશે એ સમજાય તેમ નથી. દેશીરાજાઓનો મ્હોટો ભાગ પર પ્રજાહિત કરવામાં તદ્દન બેભાન છે. પણ જ્યારે ના. વૉઈસરૉય તેમના માટે આવું ઇચ્છે છે તેવું તેઓ સમજશે કે તરત તેઓને બ્રિટિશ કારોબારથી સંપૂર્ણ માહિતગાર થવાનો પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડશે એ ખરૂં, પણ ભય છે કે તેઓ બીજી બહારની નકામી ધમાલોમાં પડશે અને જ્યાં આવવામાં ઘણું વ્યર્થ ખર્ચ કરશે. આથી પ્રજાહિત શું થશે? બ્રિટિશ સરકાર જેમ પોતાની પ્રજાનું હિત કરવા બંધાયેલ છે તેમ દેશીરાજ્યોની પ્રજાનું હિત વિચારવાની પણ તેની તેટલી જ ફરજ છે. એટલા માટે જ દિલ્હીપરિષદ્ વખતે ના. ગાયકવાડે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે સ્વીકારી સત્ય ચર્ચાની બુદ્ધિ ધારણ કરી રાજાઓને ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકામાં લાવવા માટે એવી પ્રગતિમાન પ્રવૃત્તિઓ તેમણે હાથ ધરવી જોઈએ. ના. ગાયકવાડ પ્રજાની નાડીના પ્રખ્યાત હકીમ છે તેથી દેશીરાજાઓ પોતાના રાજ્યો ઉત્તમ બનાવવામાં પ્રવૃત્તિપરાયણ રહે એમ તેઓ ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. ના. વૉઈસરૉય આ પરિષદ્ને અંગે આવી ભાવનાને પોષવા—ઉત્તેજન કરવા પ્રવૃત્ત થાય તો તેથી વધારે સંગીન લાભ થવા સંભવ છે. આ પરિષદ્થી વસ્તુતઃ યથાર્થ લાભો પ્રત્યક્ષ થવા માટે રાજાઓની પરસ્પર દૃઢ મૈત્રીની જરૂર છે. ભાવિદૃષ્ટિએ જોતાં પણ હિન્દના અનેક ભિન્ન ભાગોમાં આ પરિષદ્ની શાખાઓ સ્થાપવી જોઈએ, અને રાષ્ટ્રીયપરિષદ્ના ધોરણ-ધારણ અનુસાર નિયમપૂર્વક સતત ઉત્સાહી સંગીન કાર્ય થવું જોઈએ. તેના પરિણામ ગમે ત્યારે આવે તે જોવાનું નથી પરન્તુ મહીસુર અને વડોદરાને બરાબર અનુસરવા પ્રજાહિતના કાર્ય કરવા રાજાઓને હમણાં તો તરત એ બાબતો તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોરવાની ખાસ જરૂર છે.

દેશીરાજ્યોની સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણ માટે જે બે પ્રાથમિક સુધારા લાહોરનું 'ટ્રિબ્યુન' પત્ર સૂચવે છે તે તા ૧૩-૧૦-૧૬ ના "કૉમનવીલ"મા આપ્યા છે તેનો નીચે ઉતારો કરવામા આવ્યો છે —

(૧) "રાજાઓમાં પરસ્પર દસ્તર સબધ-મૈત્રી, અને

(૨) સમસ્ત દેશી રાજાઓ-રાજ્યોનો (સયુક્તરીતે) પ્રાતિક સરકારોને બ ને હિન્દ સરકારસાથે સબધ "

"હાલ દેશીરાજાઓ પરભારા-છુટથી પરસ્પર મળી શકતા નથી આ અવરોધની વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ અનેક છે માટે જો તે લઈ લેવામા આવે તો દેશીરાજાઓના કલ્યાણમાર્ગ અનેકરીતે વધારે ત્વરાથી ખુલ્લા થવા માડશે એ નિ સશય છે વડો દરા અને મહીસુરના રાજ્યોની પ્રવૃત્તિઓનુ ઘણાઓ અનુસરણ કરશે એક બીજાને તપાસતા ખામીઓ દૂર કરવા પરસ્પર અનુભવી અધિકારીઓની લેવડદેવડ થશે આવો આતરિક સમધ કેવો ઉપયોગી છે તે આ દૃષ્ટાન્તથી જણાશે મહીસુરના અને વડોદરાના હાલ માજી દીવાન શ્રીયુત **વિ. પિ. માધવરાવે** મહીસુરની ઇકોનોમીકલ કૉન્ફરન્સથી ઉત્તમ ફળો નીપજ્યા છે એવુ જાણ્યુકે તરત તેઓએ ત્યાનુ કામકાજ જોવા એક અમલદારને ત્યા મોકલ્યો થોડા વખત પછી તેઓએ પોતાના અમલમા વડોદરામા એક ઇકોનોમીકલ કમિટી સ્થાપી જે મહીસુર પ્રમાણે હમણા કામ કરે છે આથી રાજ્યને ઘણા લાભ થાય છે અને થશે જો બન્ને રાજ્યો આ દિશામા સયુક્ત કાર્ય કરે તો તેથી ઘણો જ ફાયદો થાય '

"મોટા રાજ્યો કરતા નાના નાનાઓને આવી સયુક્તતા-સહકારિતાની ઘણી જ જરૂર છે વડો દ રા તો એકલુયે કરી શકે, પણ બીજા નાના રાજ્યો કરી નકે નહિં તેમને મહીસુર જેવાની મદદ થી ઘણો લાભ થાય "

"આગના વખતની માફક હવે સરકારને દેશીરાજ્યોના પરસ્પરના સબધથી કાંઇપણ ભય રાખવા જેવુ નથી કારણ કે હાલના વિગ્રહમા આ રાજાઓએ જે મૈત્રભક્તિ બતાવી છે તે કદી ભૂલી જવાય તેવી નથી આવી સ્થિતિમા ઉપરોક્ત અવરોધ કે જે દેશી રાજ્યોની એક યા બીજી રીતે પ્રગતિ અટકાવે છે, તેને ચાલુ રાખવો કાંઇપણ રીતે વ્યાજબી નથી '

"બીજો સુધારો મુશ્કેલીથી બને એવો છે આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની ખાસ જરૂર છે કારણ કે જ્યા સુધી દેશીરાજ્યો જુદા જુદા-હિન્દ સરકાર પ્રાતિક સરકાર અને જિલ્લા અમલદારોની નીચે છે ત્યા સુધી તેમની ઇચ્છિત સહકારિતા થઈ શકશે નહિં આવી સહકારિતા આપે તેવા જ સુધારા જરૂરના છે "

આ બે બાબતોની સર્વએ સયુક્ત રહીને માગણી કરવી જોઈએ પહેલી વાત બહુ સહેલી છે અને તેને માટે રાજાઓની દૃઢ ઇચ્છા અને માગણીઓ જ આવશ્યક છે રાજાઓની પરિષદ્‌ના યોજક તરીકે ના. વૉઇસરૉય લૉર્ડ બીજી બાબત પણ વગર મુશ્કેલીએ તેમની સહાનુભૂતિથી સફળ થાય તેમ છે જણ કહેવુ જોઈએ, કે ના. વૉઇસરૉયનો એવો પણ આતરિક વિચાર

હોય કે રાજાઓની આવી પરિષદ્ યોજી તેમને પરબારા હિન્દ સરકાર સાથે સબધિત કરવા આવા વિચાર હો એમ કોણ ન ઇચ્છે ? દેશી રાજ્યોને વચ્ચે જે ડખલગીરી—આળ પપાળ ભોગવવી પડે છે તેથી તેઓ પોતાની સ્વતંત્ર પ્રગતિ કરી શકતા નથી પરિષદે ના વૉઇસરૉય પાસે આ માગણીઓ મૂકવી અને જો તે સ્વીકાર પામે નહિ તો પરિષદ્ના યોજકત્વ ઉત્પાદકત્વ—મા ખામી—ઝાંખપ આવશે દેશીરાજ્યોનો પરબારો સબધ થયા પછી આ પરિષદ્ રાજાઓને તેમ જ સરકારને બહુ જ ઉપયોગી થશે કારણ કે પરિષદ્દ્વારા જ દેશીરાજાઓના અવાજ સરકારે સાભળવાના રહેશે અને હાલ જે મહેનત—પચાત દેશીરાજ્યો માટે સરકારને જુદી જુદી રીતે કરવી પડે છે તે મટી જશે એજન્સીઓની મોટી ધડમથન પણ દુર થશે ના ગાયકવાડે આના જ આશયથી એક બીજાના આતરિક રાજ્યતંત્ર—વહીવટમા ભાગ નહિ લેવા સબધે કઇંક કહ્યું હતુ હાલનો દેશકાળ પ્રજાની વકીલાત કરવામા રાજાઓ પાસે ઓછો ઉતરે તેમ નથી તો પરિષદ્ની ફરજ સાર્થકતા પ્રજાનુ હિત સાધવામા જ છે દેશી રાજ્યો આદર્શ રૂપ બન્યા પછી જ રાજાઓ બ્રિટિશ વહીવટમા ભાગ લે તો તે ધર્મ્ય ગણાય આવુ થયા પહેલા તો રાજાઓએ *Charity begins at home*—સિદ્ધાતને મનન કરી વળગી રહેવુ જોઇએ આ સિદ્ધાતનો અનાદર ઉત્તમ રાજ્યનીતિ વિરુદ્ધનો છે આદર્શ રાજ્યનીતિપટુ થવા માટે ઉત્તમ રાજ્યનીતિઓના માર્ગે ચાલવું જોઇએ હિન્દની રાષ્ટ્રીયપરિષદ્ આવા સમર્થ પુરૂષોની બુદ્ધિ અને શકિતનુ ફલ અથવા વપરાના—ખર્ચાવાનુ સ્થલ છે તો ઉપર કહ્યું છે તેમ રાજાઓની પરિષદ્નુ બધારણતત્ર તે અનુસાર કરવા રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ દૃઢતાથી સ્વીકારી લેવા—તે યોજવાનો ઠરાવ પરિષદ્મા સભ્યતાથી સપૂર્ણ રીતે ચર્ચાઈ મજુર થવો જ જોઈએ આ માટે હુ મારો માનસિક વિચાર દેશમા ફેકુ છુ અને યોગ્ય સ્થળે તેનો સત્કાર થશે—નિભાવ પણ થશે

દેશી રાજ્યોની પ્રજાની દરેક પ્રકારની સ્થિતિનો ઉંડો વિચાર શુ બ્રિટિશ પ્રજાના ઉદાર નેતાઓ અને પ્રજાકીય ચળવળના હિમાયતીઓ નહિ કરતા હોય ? તેઓને દેશી રાજ્યની પ્રજા માટે લાગણી—દેશ દાઝ નહિ હોય ? તેઓને ખામીઓ અને સુધારા નહિ સુઝતા હોય ? તેઓ બધુંયે જોઈ શકે છે તેઓના પોષકતત્વો દેશીરાજ્યોમા નથી હશે તો તે સ્વતંત્ર સબળ નહિ હોય, છતા તેઓ દેશીરાજાઓ પાસેથી મોટી મોટી આશાઓની અને સિદ્ધિઓની અપેક્ષા રાખે છે આ અપેક્ષા દેશીરાજાઓ અથવા તો તેમની પ્રજા એ સયુક્ત વા વિયુક્ત રહીને સપૂર્ણ કરવા સમર્થ છે આ અપેક્ષાને દેશી રાજ્યોમા જો ન્યાય ન મળે તો તેઓને કેવડો ઉંડો ઘા પડે ? બ્રિટિશ રૈયત રાષ્ટ્રીયત્વ તરફ ઢળવા લાગી છે અને તે પોતાના ઉદ્દેશો સફળ કરવાની સ્થિતિમાં આવે ત્યારે દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પોતાની સાથે જ ઉભેલી જોવાને આતુર છે દેશી રાજ્યોનો વિસ્તાર આખા હિન્દના ચોથા ભાગનો છે તો તેઓ આવી સ્થિતિમા ન આવે—પછાત રહી જાય તો હિન્દ રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશમા—તેની સિદ્ધિમા—ખામી આવે, અને આ ખામી માટે રાજાઓ જવાબદાર છે તો તેઓ પ્રમાદી નહિ રહે તે માટે પાડોશી પ્રજા—બ્હેન ચિંતા કરે તો તેમા શુ નવાઈ ? આવી ચિંતાના વિચારથી બ્રિટિશ રૈયતના નેતાઓ પણ દેશી રાજાઓ બ્રિટીસ કારોભારમા ભાગ લે તેવુ ઇચ્છતા નથી વળી બધા રાજાઓ મહીસુર

અને વડાદરા માફક સ્વતન બુદ્ધિ અને અભિપ્રાય તથા ઉદાર કર્તવ્યવાળા નથી કે જેઓ સુપ્રીમ કાઉન્સીલમાં યોગ્ય અને વિવેક-સમભર્યો ભાગ લઈ શકે બ્રિટિશ રૈયત અને તેના નેતાઓની ના આવા કારણોથી છે અને નહિ કે તેઓને રાજાઓ માટે માન નથી તેથી રાજાઓના ઉપર આશ્રય અને નરનારિનાની તો તેઓ રાહ જોઈ બેઠા છે ઘણા જાહેરખબરોમાં રાજાઓએ મદદ પણ માગી કરેલી છે તેથી તેમના વિષે બ્રિટિશ રૈયત અનિષ્ટ ઇચ્છે જ નહિ ધાર્મિક સામાજિક વગેરે બાબતોમા તો ઉભય પ્રજાઓ પણ એક જ છે, જુદી નથી આ પ્રજાને રાજાઓ સાથે તો જુના વખતથી સબન્ધ છે પણ સરકાર સાથે તો હમણા મૈત્રી (સબધ) થઈ છે બ્રિટિશ ડાયરામા માત્ર દેશી રાજાઓ ભળે તો બ્રિટિશ રૈયતને "મામાને ત્યા વિવાહ અને મા પીરસે' તેવુ થાય, અને રાજાઓ પણ બ્રિટિશ રૈયતપર પોતાની પ્રજાવત્ વત્સલતા રાખે. ઉભય રૈયતો ભિન્ન પ્રજાઓ નથી-એક જ છે-પણ ભિન્ન અધિકારો નીચે છે ગમે તેમ હોય પણ " જાગે માયા પાપી જુઓ પડતા નથી " ઉપર દર્શાવેલી ચિંતા સિવાય બીજુ કશુ કારણ નથી પણ હવે ના ગાય વાડના ઉત્તરથી તો આ ચિંતાએ ચાલ્યા જવુ જોઈએ, પણ આ ઉત્તર-વિચારની સિદ્ધિમા શ્રદ્ધા શી રીતે રાખવી?

આ શ્રદ્ધા રાખવી એ ઠીક છે તો તેમ કરવા સાથે બ્રિટીશ રૈયત-મ્હોટી બ્હેને નાની બ્હેનને અને તેના પતિને ભલામણ વિનતિ કરી આ વિનતિ જેમ કરવી એ મ્હોટી બ્હેનનુ કર્તવ્ય છે તેમ તે સાભળવી એ પણ નાની બ્હેનનુ કર્તવ્ય છે, તો મ્હોટી બ્હેન એટલે હિન્દરાષ્ટ્રીય પરિષદ દેશી રાજાઓ, પ્રજાઓને અને સરકારને વિનતિ કરે તો શુ ખોટુ? રાજાઓએ અથવા તેમની તરફે આ વિનતિ અને સુચના અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ જ પ્રસ્તુત વિષય માટે રાષ્ટ્રીય પરિષદની સૂચના જો થાય તો તે ઘણી જ વ્યાજબી છે અને તેથી તે રાજાઓની પરિષદને સ્વીકારવી જ પડે પણ રાજાઓ પ્રજાના પાલક છે તે બાબતનો ઉડી નજરે વિચાર કરીને તેઓ એ રાષ્ટ્રીય પરિષદના ઉદ્દેશ પોતાની પરિષદમા સત્વર સ્વીકારવા અથવા તેમ નહિ તો તેમણે તે પોતાના રાજ્યોમા અમલમા મૂકવા સતત અને દૃઢ પ્રયાસ-યોજનાઓ કરવી જોઈએ, એ તેમનો ધર્મ છે આ ધર્મના પાલનથી પોતાની પ્રજાને પ્રમાણે હિન્દની મફત અને ફરજીયાત કેળવણીની બાબતમા વડોદરાની માફક સલાહ બતાવી આપવુ કે કેળવણીના પ્રસારથી પ્રજામા પ્રજાપણુ લાવી શકાય છે-આવી રીતે છે કહેવત છે કે ' ઢોર કર્યે ઢોર થાય અને માણસ કર્યે માણસ થાય " આખા હિન્દનો ઉદ્દિષ્ટ માર્ગ સરળ કરવાની લગામ રાજાઓના હાથમા રહેલી છે તો પોતાના વર્તમાનની અથવા રાષ્ટ્રીય પરિષદ સાથે અમલ અનુભવવાથી તેઓ આખા હિન્દને આબાદી ને પોતાનુ સગર્વ દિવ્ય રાજ્યત્વ સિદ્ધ કરી બતાવશે

અન્તમા હુ એટલુ ઇચ્છુ છુ કે નજીકના ભવિષ્યમા રાજાઓની પરિષદ અને રાષ્ટ્રીય પરિષદ પરસ્પર સહાનુભૂતિ-સહકારી-ઉપયોગી અને લાભદાયી નિવડે આવી રીતે બન્નેઓમા વિશ્વસ્તતા સમય તત્વોને વિનતિ-સૂચના કરવી જોઈએ કે આવતી રાષ્ટ્રીય પરિષદે દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિ સબધી ઉડો વિચાર કરી ઉભય રૈયતોની દરેક

બાબતમા અપૂર્વ ઐક્તા થાય તેના માટે યોગ્ય-વ્યવસ્થિત યોજનાઓ-ઉપાયો-પગલા લેવા જોઇએ-રાજાઓની પરિષદ્ અને હિન્દ રાષ્ટ્રીય પરિષદનુ ઓતપ્રોતપણુ-તાદાત્મ્ય કરવા માટે ઉભયે પ્રયાસ કરવા જોઈએ અને સમપ્રવૃત્તિક-સહચારી જ બનવુ જોઈએ એ સહચારિતામા ભારતનુ અહોકલ્યાણ છે ભારતવાસીઓને ભારતનુ કલ્યાણ એ જ હેમનો સત્યધર્મ છે, હેમના હૃદયમા એ જ પવિત્ર ધર્મભાવના અખંડ જ્યોતિથી પ્રકટો, પ્રકાશવાન્ બનો અને વિશ્વની અનેક પ્રજાઓમા પોતાનુ પ્રધાનત્વ સ્થાપી ભારતને આદર્શ-ભૂમિ બનાવી ભારતના પુત્રો તરીકે જન્મ્યાનુ સાર્થક્ય કરો! પ્રભુ પ્રગતિમાનને નિત્ય સાહાય્ય આપે છે, ભારતવાસીઓની અનેક પ્રગતિઓમા પ્રભુ હમેશા સાથે જ છે!

પિતાનો પરાભવ.

(થોડાક પત્રો)

સંપાદક-રા મેવાધર્મી.

પરમ પ્રિય પિતાજી!

આપનો પ્રેમભર્યો પત્ર મળ્યો છે એલએલ બી મા પાસ થવા માટે મને અભિનંદન આપો છો તેથી ઉપકાર માનુ છુ આ વખતે પ્રશ્નપત્ર સારા હતા, એટલે ફર્સ્ટ ક્લાસમા આવી શકાયુ તેમા કાઈ હુ એટલા બધા વખાણને પાત્ર નથી

હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરવાનુ તમે લખો છો તે તદ્દન વ્યાજબી છે તમારી મુખ્ય સૂચનાઓ ત્રણ છે—૧ ઍડ્વોકેટની પરીક્ષા આપી મુબાઈમા ધંધો કરવો, ૨ અમદાવાદમા વકીલાત કરવી ૩ મુનસફની નોકરી માટે પ્રયત્ન કરવો

૧ ઍડવોકેટની પરીક્ષા આપીને પાસ થયા પછી ધંધો કરવામા મુખ્ય સહાયતા સૉલીસીટરોની જોઇએ છીયે, અને આપણને હાથ દે તેવો કોઈ સાલીસીટર હોય તેમ લાગતુ નથી એટલે તમારા ઉપર બોજારૂપ થઈ, વર્ષોના વર્ષ સુધી ઘેરથી પૈસા મગાવી, ફૅશનેબલ કપડા પહેરી મુબાઇમા નહેર સપાટા મારવા તે પસદ કરવા યોગ્ય નથી

૨ અમદાવાદમા વકીલાત કરવાની તમારી બીજી સૂચના છે તમે લખો છો કે તમારા દરજ્જાને લીધે અમદાવાદમા સારી પ્રેકટીસ મેળવી શકાશે વળી એકાદ બે કજીયાદલાલ તમારી ઓળખાણના છે, તથા એક માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ તમારા આળમબધી છે એટલે સફલ

થવાનો સભવ ઘણો જ રહે છે હુ ઇચ્છુ છુ કે આપે આ રીતે મને લખ્યુ હોત નહિ કદાચ રેવેન્યુ ખાતાના વાતાવરણમા આ બધુ તમને ઘણુ શુદ્ધ લાગતું હશે પરતુ કચ્ચા દલાલો ધિક્કારના યોગ્ય છે તેમ જ ન્યાયના ધધામા પક્ષપાતનો વિચાર કરવો તે કામ પાપનુ છે મારા ટુકા અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકુ છુ કે રોમના વખતમા કાયદાના સનાહકારનુ કામ જેવુ ઉદાત્ત હતુ, તેટલુ જ હવે તે નીચ થઈ ગયુ છે હવે પક્ષાપક્ષી અને લાગવગની બધી વાતો કરે છે, એટલુ જ નહિ પણ વકીલોના તથા પોતાના પેટ ભરાય તે માટે ગુમાસ્તાઓ અને ફરિયાદનાનો, નવા કજીયા ઉભા કરાવે છે કોઈ ડોશીઓનુ ખોળી કાઢી એકાદ કાગળ ઉપર સહી કરાવી લઈ કોઈ મિથ્યાગ કાયદેસર હક્ક ઉપર પજવે છે આપણા વકીલો ન્યાય ક્યા છે તે ખોળવા ન્યાયાધીશને મદદ કરતા નથી પરતુ ગમે તે રસ્તે પોતાનો કેસ ખરો જ છે તેમ ઠરાવવા મથે છે ખરૂ જોતા બન્ને પક્ષના વકીલો તે પક્ષકારો નહિ પરતુ ન્યાયાધિશના મદદગાર હોવા જોઈએ, અને ન્યાયના પક્ષકાર હોવા જોઇએ, તેને બદલે ઘણા વકીલો હવે લુચ્ચાઇના મદદગાર થવાનુ કામ કરે છે હલકા, નીચ, અને ધર્મહીન કજીયાદલાલોના દબા ણના તથા લાગવગવાળા ગુમાસ્તાથી ઉતરતા દરજ્જાના થવાનુ હુ જરાયે પસદ કરતો નથી અને તે ધધાનુ વાતાવરણ જ હવે એવુ બદલાઈ ગયુ છે કે મારા જેવા વિચારવાળાને તમે બધાં "દુનિયાદારી"ના માણસો નકામો જ ગણો પરતુ મારા મનથી હુ એ વાતાવરણને ધિક્કારું છું, તુચ્છકારું છુ **મારા પેટ કરતા મારા આત્માને હુ વિશેષ ગણુ છુ.**

૩ મુનસફની નોકરી ઉપર ન્યાયનો જે વિચાર આપ્યો છે તે ઉપરથી મુનસફ તે ન્યાય વધારે કરતો હશે કે અન્યાય, તે એક પ્રશ્ન છે મારો વાધો બીજો છે મુનસફ તે સરકારી નોકર છે અને અહિંની સરકાર પોતાના નોકર પાસે ફક્ત કામ માગે છે એટલુ જ નહિ પણ તે ઉપરાંત બીજુ ઘણુ માગે છે અને તેમની સૌથી કઠણ માગણી તો એ છે કે કોઈ પણ અમલદારે રાજકીય હિલચાલોમા ભાગ લેવો નહિ આ મારાથી ન ખમી શકાય તેવુ છે, રાજકીય હિલચાલ એટલે દેશોદયની હિલચાલ દેશનો ભણેલો વર્ગ જ સરકારી નોકરીમા હોય અને તે લોકો આ દેશોદયની હિલચાલોમા ભાગ લેતા અટકે ત્યારે તેમા ભાગ કોણ લે? સરકાર પોતાના નોકરો તરફ અવિશ્વાસની નજરે જુવે છે એમ તો દેશોદયની હિલચાલમા ભાગ લેવાતો નહિ અને વળી વફાદારીના સોગન લેવાના !! આનો અર્થ શો ? એટલો જ કે, સરકારને શક છે કે તમે વફાદાર છો કે નહિ શુ કોઈ પણ સ્વમાનવાળો માણસ આ ખમી શકે ? વળી નોકરીમાં આટલેથી પતતુ નથી ખાતાના ઉપરીને મળવુ જોઈએ, એટલુ જ નહિ પણ કારોબારી અમલદાર, કલેક્ટર સાહેબ કે કમિશનર સાહેબ આપણા ગામમા આવે એટલે આપણે તેમ સલામ ભરવા જવુ જોઈએ અને તેમને ઉતારે રાહ જોતા, અણગમતા પરોણાની માફક કલાકો સુધી ઓટલે ઉભા રહેવુ પડે આ શુ કોઈના પણ સ્વમાનને છાજે છે ?

ઉપના કારણોસર આપની બધી સૂચનાઓ સાથે હુ સમત થઈ શકતો નથી, માટે મને માફ કરશો બીજો કોઈ હુકમ ફરમાવશો લી છોરૂ —

ચિ ભાઈ

તારો કાગળ મળ્યો છે વાંચીને ઘણો અફસોસ થયો છે આ નમા ભણતર તમને દુનિયાને માટે નકામા બનાવે છે, તે હું આજે અનુભવું છું વળી આ નવા જમાનામા, તીખા તમનમા ભાષણો અને ન્યૂસપેપરના આર્ટીકલોથી તમારા મગજમા સમાન ... વિવિધ વિચારો ઘુસી ગયા છે તે જોઈને અજાયબ થાઉં છું હજી તમે બિનઅનુભવી છો પૈસા શી ચીજ છે તેની તમને ખબર નથી, દુનિયા ... વેરી નવી તેવી જ આ પ્રમાણે લખો છો વળી ધર્મ, અધર્મ, અને આ માની વાતો કરો છો તમે નવા ભણેલા, સુધરેલા લોકો ધર્મ શુ જાણો? હજી દુનિયાના રોટના ખાધો ત્યારે બધી મૂઝ પડશે મારે માગ આગળ ... ઉપર વિચાર કરતા રહેજો, અને મારી સૂચનાઓ પસંદ હોય નહિ તો તમે શુ કરવા ધારો છો તે તો લખી મોકલો? "નેતિ નેતિ" તો ધર્મમા આવે ધ ... 'નેતિ નેતિ' કરશો તો ખાશો શુ? સરકારી નોકરીમા સર્વ સુખ છે એ તો બ્હાર બેઠા તને ગભરામણ થતી હશે માહિ પૈસો સુસરો નિકળે એમા કાંઈ ... જરૂર નથી પડતી તેમ કાંઈ શુ થશે તેની ચિંતા પણ નથી કરવી પડતી થાય એટલુ કામ કરવાનું ને પછી ખીંટીએ પોતિયા આ અમારો અનુભવ છે ભી એ તો હું થયો છુ અને દેશસેવા ... મારા મગજમાએ ઘુમતી હતી પણ હવે તો છાપુ વાંચવાનોયે ટાઈમ નથી મળતો ... તો મારા અમલદાર થઈએ, કોઈને વિના કારણુ પજવીએ નહિ, એ જ બાબી એમા સ્વમાન શુ જતુ રહે છે? આપણા ઉપરી સાહેબ પાસે ઉભા રહેવુ કે હાજી હા કરવુ તે તો નમ્રતા કહેવાય છુ તો એમ ધારૂ છુ ... તારો શો વિચાર છે તે મને લખજે બીજા કોઈ ખાતામા નોકરી લેવી હશે તો પણ મનતુ કરીશ અને સાહેબની ચીઠી મળશે તો વળી પ્રોવિન્શીયલ માટે પણ પ્રયત્ન કરી શકાશે હમણાં વગીલાન કરવા માટીત તો પછી બીજુ ધીમે ધીમે કરાશે જે વિચાર થાય તે મને લખજે જરાયે ગભરાઈશ નહિ

લી ના આશી ...

પરમ પ્રિય પૂજ્ય પિતાજી !

આપનો પત્ર મળ્યો છે આપના વિચાર બધા હુ સમજી શકુ છુ ... આપ મને વિચાર ... આટલી બધી ... આપો છો, તેથી હું ઘણો જ ઉપકાર માનુ છુ અને આપના મગજમાએ એક વાર દેશસેવાના વિચાર આવતા હતા તે વાતથી ઉત્તેજિત થઈ આ પત્ર ... લખાવવી લખુ છું

મે તો મારે ... વિચાર કર્યો છે ... મારે ... પણ ... જ પસંદ ... હોય ... ભાજનરનો વિચાર કરવા પડે ... તથા સ્વમાનનો વિચાર કરૂં ... તે ... દેશને લાભભરી છે કે નહિ તેનો વિચાર કરૂં અને તેમા મારી ... નહિ તે પણ વિચાર

પરન્તુ તેવો ધંધો ખોળવાનુ પણ મે માંડી વાળ્યુ છે હુ જુદા જ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છુ આપણો દેશ અત્યારે ઘણો જ પછાત છે રાજ્યદ્વારી, વ્યાપારી, પૈસા સબંધી - કેળવણી સબંધી પ્રગતિનો વિચાર કરીએ, તો તે સ્થિતિ ખરે જ નિરાશાજનક છે દસ પુરુષમાથી ફક્ત એક જ જણ લખી વાચી શકે છે સોમાથી ભાગ્યેજ સ્ત્રીઓ નિરક્ષર છે જ્યા ત્યા નિશાળોની તાણ છે અને છે તેટલામા પણ અભ્યાસક્રમ બરાબર નથી રાજ્યવ્યવસ્થામા પણ લોકમત અસર કરતું નથી ગરીબાઈ તો દેશમા વધતી જ જાય છે હુન્નર ઉદ્યોગની ખીલવણી થતી નથી અને સંસારના સુધારમા પણ અસંખ્ય સડા છે નસાર વધતી જ રહી જ લાખો વિધવાઓ દેશમા નજરે પડે છે, તો યે પણ બાળલગ્ન થયા જ કરે છે ઇસ્પીતાલના કે નિરોગી રહેવાના સાધનના દેખાવા નથી તો પણ દવા વગેરેના પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાઈ જાય છે બાળમરણ વધતા જાય છે સ્ત્રીઓ નબળી ફીક્કી પડતી જાય છે ક્ષયરોગનુ પ્રમાણ જબરૂ થઈ ગયુ છે અને વળી જાતજાતના વ્હેમોના પાશમા આપણા દેશીઓ બધાયલા છે

પિતાજી! તમે આ બધુ સારી રીતે જાણો છો મારા કરતા દુનિયા તમે વધારે જોઈ છે અનુભવ પણ તમને વિશેષ થયો છે અને આ બધી સ્થિતિનો ખ્યાલ તો તમારી સાથેની જ વાતચીત ઉપરથી મને આવ્યો છે આવી આપણી સ્થિતિ હોય ત્યારે સમજુ માણસોનુ કર્તવ્ય શુ છે? પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરી આ સ્થિતિ સુધારવી, તે શુ દરેક ભણેલા મનુષ્યની ફરજ નથી? હવે તો દરેક જણે એમ જ વિચારવાનુ છે કે આમાની હુ કઈ બાબતમા પ્રયત્ન કરી શકુ તેમ છે મે આ બાબતમા ઘણા વિચાર કર્યા છે મને આ વિચાર કરવામા ખરો ઉત્સાહ ક્યાથી મળ્યો તે આપ જાણો છો? આપણી જ રાજ્યકર્તી પ્રજા તરફથી ત્યાની હાલની સ્થિતિ તપાસો ત્યાની હમણાની જરૂરીયાતો જુઓ અને ત્યાની પ્રજા તરફથી તે કેવી રીતે પૂરી પાડવામા આવે છે તે પણ તપાસો યૂરોપના પ્રચંડ વિગ્રહને લીધે પૈસાની તેમ જ લડવૈયાની ઈંગ્લાંડને જરૂર પડી પૈસા તો ખાના લખ તમા બધા કાઢી આપે, પણ લડવૈયા પણ જેટલા બધા તેમને મળ્યા છે તે જોઈ મને ઘણો ઉત્સાહ આવ્યો દેશના બચાવ માટે, ઉત્કર્ષ માટે, ત્યાના યુવકો પોતાના પ્રાણ પણ આપવા તત્પર થયા છે ત્યાની માતાઓએ પોતાના કુમળા બાળકોને-નવયુવકોને ફક્ત દેશને જ ખાતર ઉમંગથી લડાઈમા મોકલ્યા છે અને તે પણ ક્રૂર, વિકરાળ લડાઈમા!! શુ આ ઉપરથી ભાઈને પણ ઉત્સાહ આવે તેવુ નથી?

ઈંગ્લાંડના યુવકો આટલી મોટી સંખ્યામા દેશને ખાતર સ્વાત્મભોગ-આહુતિ આપે તો શુ હિંદમા તેના યુવકો નથી? ત્યાનો આત્મભોગ ઉત્તમોત્તમ છે ખરેખરો ભોગ જ આપવાનો છે, આપણે ત્યા તેમ નથી આપણે તો ફક્ત થોડી ઘણી સગવડનો, એશઆરામનો કે મોજ મઝાનો જ ભોગ આપવાનો છે ઈંગ્લાંડને પ્રુશીયન મીલીટેરીઝમનો ભય છે પણ આપણા દેશનો કબજો તો અજ્ઞાન અને વ્હેમરૂપિ શત્રુઓએ ક્યારનો લઈ પણ લીધો છે આ શત્રુઓને પાછા હઠાવવા માટે ઘણા મોટા લશ્કરની જરૂર છે અને તે માટે, એકત્રીસથી તે ચાળીસ વર્ષના

અસખ્ય યુવકોયે સૈનિકો તરિકે નામ નોધાવવા જોઇએ જેમ નિગ્રહમા ચાળીસ પીસ્તાળીસ વર્ષ પછીના માણસોને સૈનિકો તરિકે લેવામા આવતા નથી, તેમ આ આપણા પ્રગતિસૈન્યમા પણ નવયુવકોની જ જરૂર છે પુખ્ત અનુભવીઓ તો ઑફીસમા બેસ સીખામણ જ આપી શકે ખરા કર્તવ્યક્ષેત્રમા તો યુવકો જ જોઇએ મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મારે પણ આ પ્રગતિસૈન્યમા દેશની મુક્તિની ફોજમા—જોડાવુ જોઇએ વિલાયતના માબાપ પોતાના દેશની ખાતર પોતાના વ્હાલા સતાનોને તોપના ગોળા સામે પણ મોકલતા ડરતા નથી તો શુ તમે, મારા સુશિક્ષિત પિતા, આવી તદ્દન ભય વિનાની, શાન, પ્રગતિસાધક, હિલચાલમા મને જતા અટકાવશો? આમા જોખમ કાઈ જ નથી જીન્દગી તેમ જ તદુરસ્તી એમાથી એકને પણ નુકશાન થાય તેમ નથી અને ભોગ શો આપવાનો છે? ખરૂ પૂછતા કાઈ જ નહિ હા, મ્હેલ સપાટા અને એશ-આરામ તજવા પડે લક્ષાધિપતિ થવાના સ્વપ્ન મૂકવા પડે પણ ભૂખે મરવાનુ તેમા કાઈ કહેવુ નથી અને મહર્ષિ ગોખલેયે જે સૈન્ય ઉભુ કર્યું છે, તેમને માથેથી તેમના પેટની ચિંતા તેમણે લઈ લીધી છે મ્હેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે આ સૈન્યમા, આ હિંદ સેવકસમાજમા, મારે સામાન્ય સૈનિક તરિખે જોડાવુ આપના આશિર્વાદ ચાહુ છુ

પિતાજી! હુ તો તમને પણ વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છુ આપણા શાસ્ત્રમા પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમ વિષે લખ્યુ છે તો આપ પણ આવા જ કાઈ કાર્યમા પડો આપનો અનુભવ દેશને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે ધર્મની વાતો કર્યા કરતા, ધર્મને ફક્ત ધર્મમંદિરમા જ રાખી મૂકવા કરતા, તે આપણા જીવનમા ઉતારવો શુ યોગ્ય નથી? દુનિયાના દુખ દૂર કરવા, દેશની સર્વદેશીય પ્રગતિ સાધવી, દેશસેવા માટે જ જીવન ગાળવુ, તેથી ઉત્તમ ધર્મ કયો હોઈ શકે?

મ્હેં મારા ભવિષ્યના ઘણા વિચાર કર્યા છે સુખદુખ અને આશાઓના પણ વિચાર કર્યા છે સગાસબધી, અને આશ્રમધર્મના પણ વિચાર કર્યા છે સસ્થાઓ પ્રત્યે અણવિશ્વાસ આણી બૂરામા બૂરા પરિણામોનો પણ વિચાર કર્યો છે તો પણ હુ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છુ કે

"નિર્બળ ભલે રહી જાય આ, છોને નહિ વનહીનતા
"નિશ્ચય ધરૂ મન સાથ હુ, કરવા કઈ કઈ સેવના,
"ફકીરી જ કફની આદરૂ, મુજ દેશસેવા માટ તો
"કદીય કટાળુ નહિ, જાણુ નહિ કઈ થાક તો

"આપી જ શક્તિ ઇશ્વરે, આપ્યા જ એણે સાધનો,
"ઉપયોગ તે સૌનો કરૂ, ને લક્ષ્ય તો પરમાર્થનો
"આ દેશ મારો, લોક મારા, દુખિયા બહુ બહુ દિસે
"કઈ કઈ પ્રયત્નો આદરી, દૂઝુ જ હુ સેવા વિષે"

લી છોરૂ

ચિ. ભાઈ !

તારો લાંબો કાગળ મળ્યો છે દુનિયા દેખ્યા વિનાના ભિન હેવારૂ વિચારો તેમા જોવામા આવે છે જુવાનીનો જુસ્સો કાંઈ બધો કાળ ટકતો નથી અને તે જુસ્સો નરમ પડી જતા, તેમ જ સસારની અગવડો પડતા, ઉતાવળમા કરેલો નિર્ણય ભારે પડી જવા સભવ છે મને લાગે છે કે મુબાઈમા એકના રહેવાને લીધે તારૂ મગજ ઘણુ ચકડોળે ચડી ગયું છે તારે કાંઈ મોબતની જરૂર છે માટે તુ હાલમા અમદાવાદ આવી પહોચજે વળી થોડા દિવસ પછી અહિં પ્રાંતિક કૉન્ફરન્સ વગેરે મળનાર છે તેથી તારૂ મનગમતુ કામ પણ તને મળશે માટે હાલમા જરૂર અહિં આવજે ઘરમા પણ તને બધા બહુ સભારે છે દેશ કાંઈ આપણા એકનાના આધાર ઉપર બેરી રહ્યો નથી લડાઈની વાત જુદી છે નકામા વિચાર કર્યા કરતા ડીકન્સની વાર્તાઓ કે એમ. ૮ નૉવેલ વાચ્યાથી મનને સારો આરામ મળશે તુ ક્યારે આવનાર છે તે જણાવજે

લી શુભેચ્છક ના આશીષ

પરમ પૂજ્ય પિતાજી !

આપની ઇચ્છાનુસાર હુ અમદાવાદમા આવી ગયો છુ આપના લખવા મુજબ અમદાવાદમા ખરેખર મને મનગમતુ ઘણુ હતુ કૉન્ફરન્સના પ્રમુખો મી ઝીણા તથા મી સેતલવડને, તથા લોકમાન્ય તિલકને પ્રજાએ જે ઉત્સાહથી વધાવી લીધા હતા તે જ બતાવી આપે છે કે પ્રજા નગુણી બેકદર નથી એટલુ જ નહિ પણ દેશસેવાના કાર્ય તે ઉત્તમ કાર્ય છે તેમ સૌ માનતુ છે, તે પણ સાબિત થાય છે મારા કહેવાથી આપ પણ પ્રેક્ષક તરીકે દરેક કૉન્ફરન્સમા હાજર રહ્યા હતા તેથી હુ આપનો ઉપકાર માનુ છુ આપે ઑ શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીનુ ભાષણ સાભળ્યુ હતુ ? શી તેમની છટા ! શી વિદ્વત્તા ! તેઓ મહર્ષિ ગોખલે પછી હિંદસેવક સમાજના પ્રમુખ નિમાયા છે એવા માણસો જે કાંઈ કરતા હશે તે વગર વિચારે કરતા હશે ? સસારસુધારાસમાજના પ્રમુખ ઑ મી પ્રાંજપે પણ દેશસેવા ખાતર જ ફર્ગ્યુસન કૉલેજના પ્રીન્સીપાલનુ કામ કરે છે શુ સરકારી ભારે પગારની નોકરી પાછી ઠેલતી વખતે તેમણે કાંઈ વિચાર નહિ કર્યો હોય ?

વળી પરિષદ્‌ના ભાષણો સાભળીને આપણા દેશની દુખસ્થિતિનો ખ્યાલ આપણા મગજમા પાછો તાજો થાય છે લડાઈ કરતા પણ શુ આ ભયકર સ્થિતિ નથી ? ત્યારે આ જ સ્થિતિ બદલવા મજબુત સૈન્યની જરૂર નથી ?

આપે મને સીધી રીતે કાંઈ જ કહ્યુ નથી પણ આપની વાતચીત ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે આપની ઇચ્છા એવી છે કે મારે હાલમા ધધામા પડવુ વીગેરે વર્ષ ધધો કરી પીસ્તાળીસની ઉમર થાય ત્યાર પછી દેશસેવાનો વિચાર કરવો.

આ સામે મારે ઘણા વાંધા છે પ્રથમ તો જે સઘળુ આપણુ ઉત્તમમા ઉત્તમ છે તે, આપણા દેશને માટે જ હોવુ જોઇએ આપણી જીંદગીના ઉત્તમમા ઉત્તમ વર્ષ પણ દેશસેવામા જ ગાળવા જોઇએ શુ યુરોપમા લડાઈ માટે ચાળીસ વર્ષ ઉપરનાનો ભરતી કરવામા આવે છે? નહિં જ ત્યારે આપણા હોમરૂલસૈન્યમા પણ તે ઉમરના શી રીતે વધારે લાભકારી થઈ શકે? બીજુ આપ જ લખો છો કે હવે તો આપને કાંઈ વાંચવા પણ ફુરસદ મળતી નથી, તો મારી પણ તેવી જ દશા થઇ જાય તો? એ જોખમ લેવા હુ ઇચ્છતો નથી

વળી આપનુ એમ પણ કાંઈક ધારવુ લાગે છે કે મારા કુટુંબને આ મારા કૃત્યથી દુઃખ ભોગવવુ પડશે હુ મારા કુટુંબ તરફની પૂરી જવાબદારી માથે લેવા તયાર છુ લગ્ન કરવા પણ મારે ચાહ્યો નથી. આપની મિલ્કતની જે આવક છે તે હોય તો તો કોઈ પણ જાતની અડચણ જ નથી પણ તે ન હોય તો પણ મારા દેશની ખાતર મોજમઝાનો ભોગ આપવા તો મારા કુટુંબે તૈયાર રહેવુ જ જોઈએ દેશની અત્યંત **મોટા ભાગને** બે વખત પેટપૂરતુ ખાવા પણ મળતુ નથી તે વખતે મોજમઝાનો વિચાર કરવો તે પણ પાપ છે મારા કુટુંબીઓની સાધારણ રીતસરની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા હુ તૈયાર છુ, તેમને ખાવા પહેરવાની કે કેળવણીની અડચણ પડશે નહિ.

બધા વિચાર કર્યા છતા પણ મારો નિશ્ચય કાયમ રહે છે સ્વયંસેવકસૈન્યમા એક સૈનિક તરિકે જોડાવામા હવે આપ વધુ વાંધો નહિ લ્યો એમ આશા છે એમા ધર્મ છે, એમા ઉદારતા છે, ને એમા જ કર્તવ્ય છે આ સૈન્ય બનો તેટલુ મોટુ કરવાની જરૂર છે અને મેં તો વિચાર જ કર્યો છે કે મારૂ એક કામ *Recruiting agent* ના સૈનિક આણુ ધારતુ થશે, આપ મ્હારો આમા મદદ નહિ કરો? દેશનો વિચાર કરો દેશના દુખોનો વિચાર કરો, અને તે જ સેવા કરવા માટે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રયત્નો આદરો

લી આપની આજ્ઞા માગતો
આપનો બાળક

મારા સાધુચરિત દિકરા !

હુ હાર્યો છુ નવજીવનનો સંચાર સરલ થઈ ગયો છે અને અમારા જેવા જુના માણસોને પણ તે ભિંજવે તેટલી તેની પ્રબળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે જે નિશ્ચયો મારી સાથે ગાળ્યા છે તેથી મારામા ઘણા ફેરફાર થયા છે કૉન્ફરન્સમાથી—તમારા ભાષણોથી—અને તે વખતના ઉત્સાહથી મારા ઉપર બહુ જ અસર થઈ છે તારા વિચાર-મનન અને વાચન વિષે આ ટુક સમયમા મેં ખરૂ જાણ્યુ છે ખરે, તારા જેવા યુવાનોની દેશને ઘણી જરૂર છે આખા સૈન્યની જરૂર છે, એટલુ જ નહિ પણ દરેકેદરેક ઉમરના અને જુદા જુદા અનુભવવાળા માણસોની પણ જરૂર છે *Men—more men & still more men* ની બૂમ દેશસેવકોના સૈન્ય માટે પણ ઉપાડવી જોઈએ તે સિવાય દેશની પ્રગતિ શકય જ નથી ગમે તે દિશામા સાચુ

શાન્ત સંધ્યા.

ફરવો તો કરવાના કામ અને લોકોના દુખ નજરે પડે છે હુ તને આનદથી આશીર્વાદ આપુ છુ કે દેશસેવાના સૈન્યમા જોડાઓ, અને અતિ ઘણુ ઉપયોગી કાર્ય કરો એટલુ જ નહિ પણ હુ પે સ્વદેશસેવાનુ વ્રત લઉ છુ સમયની બલિહારી છે યુવકો દોરે છે અને અમે ખુશીથી દોરાઇયે છીયે *Youth leads, age follows* હુ તારી માફક સૈન્યમા તો નહિ જોડાઈ શકુ પણ પહેલી તકે જ પેન્શન લઈ, મારી જાત સમય અને ધન દેશસેવા માટે જ વાપરવાનુ પણ લઉ છુ આપણા શહેરની દરેક હિલચાલમા રસ લઈશ, અને તેને બનતો ટેકો આપીશ ઇશ્વર મને મદદ કરો

શ્રી શુભેચ્છકના–આશીર્વાદ

શાન્તિ.

લેખક–પ્રો બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, બી

(હરિણી)

ગતિ વહન સૌ થવી ઝપી નિશાઉદરે શમ્યા,
નગ મૃગ ખગો મત્સ્યો જન્તુ,–ન નામ નિશાન ત્યા
નભમુગટનો નીનો તણુ નમે સ્થિર મસ્તકે,
જનપટ મહા નીનો સૂનો નમે લસતો દગે

અવનિ અવનીદશ્યો કાર્યો નિનાદ ભયો જ્યો,
દિન દિનતણા રંગો ઢંગો પરાક્રમશો અહો,—
સરી ગળી જતા સત્યો એ ને અસત્ય જ એ સઉ
ઉર નરનુ એ રાગદ્વેષો વિદાય થતા લહુ

અનુભવ ન આ ચાને લાગો, શુ એ હુ ન જાણતો ?
ઘડી દશ મહીં પાછો જાગે ખરે રવિ મ્હાલતો.
ઘડી દશ મહીં પાછો હુંયે દિનેશ–સવારીમા,
અવનિદિનના કોપે પૂર્યો, છુટી શકુ જ જ ક્યા.

તદપિ દર્ગે નિ શ્વાસોના સહી નહતા દિનો
ભવસફર મધ્યે આજે આ પ્રતાન ઝીનું નવો
ખનકભરના શાન્તિ-માનર્ જુવે શિશુ આપને,
જલનભનિશાજ્યોત્સ્નાદેહા, નમે શિશુ આપને

જલપટ લમે આ તે, અમ્બા, ચુમુ તવ પાનડી,
વિધુ અગ્વ તે નીલ નેત્રે ભરૂ મિટ માનડી
દ્યુતિઘન લમે નચ્ચે નીળુ લપેટતુ વિશ્વને,
ઉદર, જનની ત્હારૂ એ તો ઉદાર, સદાશિવે

ઉરમહીં એ પામુ આજે સમાસ, અહો ઘડી!
રગ રગ સુધા વ્યાપે ત્હારી, દયામય માવડી
ભવ દરદ ને નિ શ્વાસોના શમે સઉ તાપ જ્યે,
દ્યુતિ પ્રસરતી ચક્રે ચક્રે,-વિલક્ષણ વિદ્યુતો

વળી નવલ ને સૌથી મોટી-અહા શી ચમત્કૃતિ!
ઉર-કુહરમા શાતિજ્યોતિ વતી સહસા છતી!

* * *

ઘડી દશ ભલે જાયે ચાલી યથા ક્રમ વિશ્વનો,
ઘડી જરા મહીં ઊગે પાછો ભલે રવિ મ્હાલતો
અવનિદિનના રાગદ્વેષી પરાક્રમણો ભલે
ઘડી દશ પછી હુને પાછા વીંટી ડુબવી વળે

ઉર ગયુ હતુ ખટકી થભી, યથાક્રમ વિશ્વનો,
-ફરી વિચરશે ધીમે જલ્દી યથા ક્રમ વિશ્વનો —
નહિ પણ કદાપિ તે પાછા જયાજય પૂર્વના,
અવનિદિનના રાગદ્વેષો ન તે ફરી પૂર્વના

ઉરકુહરમા શાતિજ્યોતિ ફરીફરી રાજશે,
નભજલનિશાજ્યોત્સ્નાદેહા ન બાળ વિસા

ગુજરાતની એકતા.

લેખક—રા રણજીતરામ નાનાભાઈ મહેતા, બી એ

' All nations dream—some more thın others, while some are more ready than others to follow their dreıms ınto action"

—*F S Oliver-Ordeal by Battle*

ગુજરાતીઓને પણ સ્વપ્ના આવે અને સ્વપ્ન સાચુ કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થાય એવા ઉદ્દેશથી આજના વિષયનુ આપ સૌની સમુખ નિરૂપણ કરૂ છુ

ગુજરાત એટલે માત્ર ભૂગોળની સીમાઓમા આવેલી જમીન માત્ર નહીં, એ જમીન પર વસતા લોકોનો સમૂહ માત્ર નહીં પણ એ સર્વની સાથે જેઓ ગુજરાતી કહેવાય છે તેમાંના પ્રત્યેક અને તેમના સમગ્ર સમુદાયમા નિરન્તુ ચેતન એ ગુજરાત છે ગુજરાતીઓ ગુજરાતને ચહાય છે અને ગુજરાત ગુજરાતીઓને ચહાય છે વર્તમાન ગુજરાતીઓનું જ ગુજરાત નથી પણ અતીત અને ભવિષ્યત્ ગુજરાતીઓનુ પણ ગુજરાત છે આ ગુજરાતમા એકતા છે? હોય તો કેવી છે? ન હોય તો કેવી રીતે આવે? એકતા શા માટે જોઈએ છીએ? ગૌરવ માટે? એકતાથી કેવુ ગૌરવ પ્રગટે? આવા આવા પ્રશ્નો મારા દિલમા ઉઠે છે એમના સબધમા જે કાઈ મને સુઝયુ છે તે આપને નિવેદન કરી આપની ચર્ચાથી અધિક પ્રકાશ મેળવવાની આશા રાખુ છુ

પહેલા ગુજરાતના સ્થૂળ દેહની વાત કરીશ ભારતવર્ષના પશ્ચિમસ્થ પ્રદેશના એક ભાગને ગુજરાત કહેવામા આવે છે એ આપને સૌને વિદિત છે એનુ ક્ષેત્રફળ ૬૫,૫૮૯ ચોરસ માઈલ છે એની વસ્તી ૯૮,૩૩,૫૫૧ થી મેજ વધારે છે ગુજરાત બહાર ગુજરાતીઓ કેટલા છે તેમની સખ્યા જાણી શકયો નથી માટ દિલગીર છુ

ક્ષેત્રફળ ૬૫૫૮૯ માઈલ છે તેમા બ્રિટિશ ગુજરાત ૧૦,૧૪૩ અને દેશીરાજ્યોવાળુ ગુજરાત ૫૫૨૭૪ અને ફિરગી ગુજરાત ૧૭૨ માઈલ છે **આમ રાજ્યવહીવટની એકતા નથી.** બ્રિટિશ ગુજરાત એકસ્થળે અને એકજથ્થે નથી પણ વહેચાયુ છે દેશી રાજ્યોમા કચ્છ (૭,૬૧૬ માઈલ) અને વડોદરા (૮,૧૮૨ માઈલ), કાઠીઆવાડ (૨૦, ૮૮૨ માઈલ) અને મધ્ય ગુજરાતના દેશી રાજ્યો (૧૮,૫૬૪ માઈલ) છે એમા પહેલા બે બાદ કરો તો પાછળના બે નાનામોટા ભાગોનો સુમાર નથી રાજ્યવહીવટની જ્યા જુઓ ત્યા ભિન્નતાનો ચણુઓની છે આજની નથી યુગોની પણ સૈકાઓથી તેનો વારસા કેવો ભોગ વીએ છીએ તેનુ વર્ણન હવે પછી કરવાનો છુ

બીજી નજરે જોતા જમીનની એકતા પણ નથી દ્વીપકલ્પસ્થ અને ખડસ્થ ગુજરાતમાં ફેર છે કચ્છકાઠીઆવાડ અને 'ગુજરાત'ની જમીનમા, ને હવાપાણીમા ફેર છે તેથી વસ્તીના

૧ ગુર્જર સભા સમક્ષ તા ૨૦-૭-૧૬ ને રોજ કરેલુ ભાષણ

હતુ પણ પારસીઓ આવ્યા ત્યારે તે રીવાજ તદ્દન બંધ પડયો હતો સાથે બીજી મહત્ત્વની વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે કે પારસીઓ મુસલમાનોથી પોતાના ધર્મનુ રક્ષણ કરવા હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા હતા આમ છતા પણ જાતિની વિવિધતા રાષ્ટ્રીય ઐક્યના સાધનામા અંતરાય રૂપ થઈ પડતી નથી એવો આ જમાનામા ઘણા દેશોનો અનુભવ છે ઘણી વાર ધર્મ, સસ્કારિતા, આબોહવા, લગ્નસબંધ વગેરેને લીધે એ વિવિધતા ઓગળી જાય છે ગુજરાતમાં જેટલી બ્રાહ્મણોની નાતો છે તેમને માનવશાસ્ત્ર(*anthropology*)ની દૃષ્ટિએ તપાસવામા આવે તો જાતિની ભિન્નતા પુષ્કળ જણાશે છતા કેટ બ્રાહ્મણ મુસ્લિમ, કમકાઠી હિન્દુ નથી એમ કોણ કહેશે? બેલ્જીયમમા બે જૂદી જાતિઓ વસે છે છતા દેશપ્રેમના પ્રેમને લીધે એકરાગ છે

ગુજરાત એક દેશ છે છતા સર્વ ગુજરાતીઓના દિલમા હજૂ તે એ સ્થાન પામી શક્યો નથી ગુજરાતીઓ એટલે જેમની જન્મભાષા ગુજરાતી છે તેઓ કચ્છમા, કાઠીઆવાડમા, 'ગુજરાત'મા અને નાગમા ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, છતા કચ્છીઓ પોતાને ગુજરાતી ગણતા નથી, કાઠીઆવાડીઓ પોતાને ગુજરાતી ગણતા નથી, સુરતી ભરૂચીઓ પોતાને ગુજરાતી ગણતા નથી ગુજરાત એટલે આબુથી માંડી લગીનો અને પાળ઼વાથી ગોઘના લગીનો દેશ એક વખતે આ વાત સાચી હતી પણ હવે ભાષાને ધોરણે નહિ લેખી આપણે આપણુ રાષ્ટ્ર કરવુ હોય તો એ ભેદ કહાડી નાખવા જોઈએ અને ગુજરાતીઓ છીએ એવી પ્રતીતિ સૌને થવી જોઈએ કરાચીમા ગુજરાતીઓ કચ્છીઓ તરિકે ઓળખાય છે મુંબાઈ ઈલાકા બહાર નામ પ્રમાણે ઓળખાય છે દક્ષિણી, બંગાળી કે પંજાબી પેઠે ગુજરાતીઓ તરિકે નહીં આના બે કારણો છે જે રાજ્યદ્વારી પ્રતિષ્ઠા એ લોકોએ મેળવી છે તે આપણે નથી મેળવી અને એમનામા પ્રાન્તિક રાષ્ટ્રભાવના જેવી જાગૃત છે તેવી આપણામા નથી **બીજા પ્રાન્તોની સાથે આપણે મોભાથી સામેલ થઈ ભારતવર્ષનો ઉત્કર્ષ સાધવો હોય તો ગુજરાત માટેની લાગણી પોષવાની ઘણી જ અગત્ય છે.** જેમને દેશ નથી, દેશમાટે લાગણી નથી, તેમનામા રાષ્ટ્રત્વ નથી આ લાગણી કેળવવામા અત્યારે બે મહોટા સાધનો ઉપસ્થિત થયા છે કૉલેજોમા જૂદા જૂદા પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળે છે ત્યારે ભિન્નતા એકતાનુ રૂપ લે છે પરદેશમા વેપારરોજગાર માટે એકઠા થાય છે ત્યારે પણ આવો ભાવ ઉપજે છે આ સિવાય એ ભાવના જાગૃત કરી પોષવા માટે વિચારપૂર્વક હિલચાલ થવી જોઈએ સાહિત્યપરિષદ્ એવી એક હિલચાલ છે પણ હજી તે ગુજરાતમા સર્વત્ર ફરી વળી નથી કેળવણી પરિષદ્‌ની નવી હિલચાલ ઑક્ટોબરમા અમદાવાદમા શરૂ થવાની છે જૂદી જૂદી નાતોની પરિષદો ગુજરાતનુ ઐક્ય પ્રગટાવે છે આમ હજૂ ઘણ કરવાની જરૂર છે હજૂ વધુ જાતજાતની પરિષદો, સાહિત્યસભાઓ ગુર્જરસભાઓ, સેવામડળો અને કેળવણીમડળો જેવી ઘણી સસ્થાઓ સ્થપાવાની જરૂર છે અમે ગુજરાતીઓ છીએ એવી જ્વલંત લાગણી પ્રદીપ્ત થવી જોઈએ

ગુજરાતમા જેટલા મૂ। ધર્મો છે એટના કોઇ સ્થળે નહીં હોય દુનીઆના સર્વે મોટા ધર્મો-બૌદ્ધધર્મ સિવાય-ગુજરાતમા પ્રચલિત છે હિન્દુ, જૈન, પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, આમ ધર્મની એક્તા નથી એક વાર એવો હતો કે ધર્મની એક્તા હોય તો જ રાષ્ટ્રનુ ચૈતન્ય જળવાતુ અને પોષાતુ પણ હવે ના'ટભાવના પોષનાર બીજા એટલા બધા બળો ઉપન્ન થતા જાય છે કે ધર્મની ભિન્નતા અંતરાય રૂપ નીવડતી નથી ઇગ્લંડમા રોમનકેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટંટ વસે છે છતા સ્વદેશપ્રેમની પ્રીતિ બન્નેની સરખી છે બગાળામા હિન્દુ અને મુસલમાનો છે, છતા બન્ને વચ્ચે સારો એખલાસ છે પણ ધર્મો પરસ્પર વિરોધી હોય ત્યારે પચાતી પડે છે આપણે ત્યા છે એવુ જ હિન્દુ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ પરસ્પરના વિરોધી અને વિઘાતક છે જૈન અને પારસી ધર્મ હિન્દુ જેવા એકમાર્ગી છે, તેમની સાથેનો ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વિરોધ પણ જેવો તેવો નથી સત્યનુ મૂળ સ્થાન ઈશ્વર હોવાથી વિરોધો શમાવનાર પ્રયત્નોની પ્રેરણા પણ ત્યાંથી આવે છે હિન્દુ અને જૈન ધર્મનો, હિન્દુ અને ઇસ્લામનો, હિન્દુ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તિનો, હિન્દુ, જૈન, પારસી ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મોના એકરાગ અને એકમેળ કરવા પ્રયત્નો થયા હતા અને થતા જાય છે અક્બર અને કબીર રામમોહનરાય અને કેશવચંદ્રસેન, દયાનંદ સરસ્વતી, રાજચંદ્ર, મેમ બ્લાવટ્સ્કી અને મિસિસ બેસંટે એ ઉદ્દેશ સાધવા કરેલા પ્રયત્નો મશહૂર છે આ ઉપરાત દેશ માટેનો પ્રેમ, સરખી કેળવણી અને તેમાથી જન્મતી સરખી સંસ્કારિતા, એકભાષા અને સાહિત્યનો પરિચય, એ રાજ્યવ્યવસ્થા, સરખી આર્થિક વ્યવસ્થા ધર્મોના વિરોધો શાંત પમાડી દે છે

આ ધર્મો ધારે તો ગુજરાતની એક્તા એમના વિરોધો છતા સાધી શકે દરેક ધર્મના મેંબરો ગુજરાતમા ભિન્નભિન્ન પ્રેગયના હોય છે ધર્મને લીધે એમના મેળાવડા, ઉત્સવો, વગેરે થાય ત્યારે સ્થળે સ્થળેથી એકત્ર થઈ ભિન્નભિન્ન જન કરતી વખતે અમે ગુજરાતીઓ છીએ એવી ભાવના ધારે તો કેળવી શકે ચકરાજ્યતિ સ્થળે સ્થળે ઉજવાય ત્યારે માત્ર અદ્વૈતવાદનુ સમર્થન થાય કે બ્રાહ્મણોની એક્તા અનુભવાય એમ નહીં પણ સાથે ગુજરાતની અને ગુજરાતીઓની એક્તા પણ અનુભવાય આવુ જ વૈષ્ણવ અને જૈન અને આર્યસમાજની પરિષદોના સબંધમા બની શકે ધર્મના મંદિરો બંધાય ત્યારે માત્ર ધાર્મિક લાગણીનો આવિર્ભાવ થાય એટલુ જ નહીં પરતુ સાથે ગુજરાતનુ રાષ્ટ્રીય ચૈતન્ય પ્રગટ કરવુ જોઇએ સ્થાપત્યની કળા તેની છાપથી અંકિત હોવી જોઇએ મદિરોની ક્રિયાઓ* અને સતાનતો ગુજરાતને જેબ આપે ગૌરવ વધારે,સુખી કરે બળ આપે એવા થવા જોઇએ કોઈ મદિરથી કે ધાર્મિક ક્રિયાઓથી ગુજરાતીઓને પોતાના અથવા પરદેશમા શરમાવુ પડે તો ગુજરાતને નાલેશી લાગે માટે એવી વસ્તુઓ ફેરવવી જોઇએ

ધર્મોમા અવારનવાર સમાજેન થતુ રહે-ચડેલા મળ ઉતારી નાખવામા આવે અને ચૈતનપ્ર-

* ડાકોરનુ મદિર ગુજરાતીઓની લક્ષ્મી અને ભક્તિના પ્રમાણમા ભવ્ય નથી ત્યા થતી ક્રિયાઓમા શું ધર્મ પ્રતાપ રહસ્ય નથી ? ગુજરાતીઓને ઓછુ લજ્જાસ્પદ છે ?

સ્વચ્છના અને કૌન્ત લાવવામા આવે તો આ પ્રજાનુ કલ્યાણ થાય છે અસમાન્તિ ધર્મથી માણુસની બુદ્ધિ અને હ્રદય ગુલામ થઈ જાય છે જે દેશના માણુસોના બુદ્ધિ હ્રદય ગુલામ હોય તેમનો ઉત્કર્ષ સભવતો નથી અને તેમના ધર્મનો પણ હ્રાસ થાય છે આ સસારમાથી મોક્ષ અપાવવો, સ્વર્ગ અપાવવુ એ ધર્મનો ઉદ્દેશ છે તો આ સસારના જ બધનો વધારે દૃઢ એનાથી ન થવા જોઈએ બુદ્ધિ અને હૃદય સ્વતન રીતે વિકાસ પામતા રહે તો ધર્મને, દેશને, રાષ્ટ્રને સૌનો લાભ છે આપણે ત્યા ઘણી જ આછી આછી રીતે ધર્મમા વળી ગયેલા બધનો તૂટતા જાય છે જ્યારે તે જલ્દી તૂટશે, લોકોના બુદ્ધિ અને હૃદય ખરેખરી મુક્તિ અનુભવશે ત્યારે ધર્મનો ખરો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે ધર્મોની વચ્ચે રહેલી આક સ્મિક ભિન્નતા દૂર થશે અને એકરાષ્ટ્ર તરિકે સ્વમા હળીમેળી કરીશુ પ્રભુની મેનામાભેદ ભાવ ભૂની જઈશુ ઐક્ય અનુભવશુ અને ઐક્યથી મળતા સામર્થ્યથી સુખી થઈશુ આપણા દેશબધુઓ સાથે ચૈતન્યમય સમાગમમા આવવાથી એકબીજાની શક્તિ ખીલશે અને ઉન્નત શ્રેય પ્રાપ્ત કરવા આત્માની વાછનાઓ પ્રગટ થશે વીર, પુણ્યશાળી, પ્રતિભા શાળી સ્ત્રીપુરુષો અને પરાક્રમ, ભક્તિ, પ્રતિભા, સેવાના યશોગાન ગવાશે એટલુ જ નહી પણ એમને પ્રેરણા કરનાર ભાવનાઓની પૂજા થશે પરિણામે રાષ્ટ્રના સમગ્ર જીવનમા એ ભાવનાઓ ઓતપ્રોત ભળી જશે રાષ્ટ્રનો આત્મા ખીલશે અને એક જમાનાની ભાવના, એક જમાનાના સ્વપ્ના બીજા જમાનામા કૃત્યો રૂપે પ્રગટ થશે

ધર્મની સાથે સકલિત પ્રશ્ન સત્યાન્વેષણ અને સત્યપ્રાપ્તિનો છે, પણ તેનો વિચાર હાલ મુલતવી રાખી આગળ ઉપર કરીશુ

ધર્મો જીવત રાખવા અમુક વર્ગ નિયત હોય છે કાળે જતા તે વર્ગ બધી સત્તા પોતાને આધીન કરી બેસે છે પોતે અધર્મી થઈ સમગ્ર સમાજને ધર્મહીન કરી નાખે છે સાચી એકતા લાવી લાભ મેળવવો હોય તો આવી બ્રાહ્મણાદિની સત્તા તોડી ધર્મનો ઉદ્દેશ સાચવી શકે એવા વર્ગને તે સત્તા સુપ્રત કરવી પડશે બ્રાહ્મણોએ એક કાળે હિન્દુ સમાજને એક-અખડ બનાવ્યો હતો આજે ધારે તો હજુ તે જ કર્તવ્ય કરી શકે એમ છે એમનામા બુદ્ધિ છે મહોટા કાર્યો માટે આવશ્યક નિષ્ઠા, ત્યાગ, દૂરદેશી છે પણ ગુજ રાતના બ્રાહ્મણો, ગોરજીઓ, દસ્તૂરો, મુલ્લાઓ, પાદરીઓમા એ યોગ્યતા છે, એ લાગણી છે ?

આપણો સમાજ ભિન્નભિન્ન અને અનગ લાગે છે છતા તેના અતરમા એકતા છે— આ મત પારસીઓ અને પરદેશી મુસલમાનોને બાદ કરો તો બાકીના હિન્દુઓમાથી પરધર્મોમા ગયેલા છે એટલે મૂળનુ હિન્દુપણુ એમનામાથી નાબૂદ થયુ નથી હજુ સામાજિક રીતિ રિવાજો હિન્દુના તેઓ પાળે છે—પારસીઓમા પણ ઘણા એવા રીતરીવાજોનો પ્રવેશ છે અને ખ્રિસ્તીઓ યુરોપીઅનથી તદ્દન છુટા રહે તો એમનામા પણ પ્રવેશ પામે સૌનો સાથે વસ વાટ છે હિન્દુઓની સખ્યા વધારે છે, તેમનો ઇતિહાસ પુરાણુ છે, પોતાના જમાનાને અનુ કૂળ તેમની સમાજવ્યવસ્થા બહુ નિપુણતાથી કરાએલી હતી અને તેમની બુદ્ધિ એકપક્ષી નહીં

नखी तळाव—આબુ.

રજપુતાણામા આબુ પર્વત એક અતિરમણીય સ્થળ છે સૃષ્ટિએ પોતાનું સૌન્દર્ય ત્યાં વેર્યું છે એ પર્વત ઉપર નખી તળાવ અત્યંત સુંદરસ્થળે સામ્રાજ્ય ભોગવે છે એવું કહેવાય છે કે એ તળાવ જમીનની સપાટીથી પણ ઉંચુ છે અને દેવોએ પોતાના નખથી એ કોતર્યું છે તળાવનો ઘેરાવો લગભગ ત્રણ માઈલ જેટલો વિશાળ છે

પણ સર્વથાળી ઘડાએલી ટેવાથી હિન્દુઓનો પ્રભાવ બીજા સૌ ઉપર પડ્યો છે અને હજુ પણ પડશે માત્ર હિન્દુઓએ નવા જમાનાને અનુકૂળ પોતાનુ જીવન ઘડવુ પડશે સમુદ્રપર પરપોટા ઉડે તેમ આપણા સમાજમા ગતિ આવી છે ઉદ્ધારના પ્રશ્નો ચર્ચાવા માડ્યા છે, તેમના નિરાકરણો સુઝે છે તેમ અમલ પણ થવા લાગ્યો છે જૂદી જૂદી નાતોની પરિષદ્ મળે છે નાતથી ગુજરાતની એકતા સચવાતી હતી કચ્છની જૈનકન્યા સુરતમા પરણી શકે, ઇડરનો બ્રાહ્મણ ડભણના બ્રાહ્મણની કન્યાને વરી શકે તો ગુજરાત એક છે એવુ લાગતુ એ ખરૂ પણ જૂદી જૂદી નાતોની નિરાળી નિરાળી પરિષદો ભરાવાથી અલગપણાની અને તેથી સંદેહ, તિરસ્કારની લાગણી જામવાની દહેશત જબરી છે સમર્થ નિર્મળ સ્પર્ધાને સ્થાને અસૂયા અને શત્રુતા વધવાનો ભય રહે છે છતા ભયકારક એ હિલચાલોથી શ્રીમત નાતોની ખાસ નિશાળો, 'બોર્ડિંગો,' વિદ્યોત્તેજક ફડો, વનિતાવિશ્રામો, મહિલામડળો વિગેરે સ્થપાય તેથી નુકસાન નથી એથી દેશના થરેથરમા, ખૂણેખૂણામા ચેતન પ્રસરશે હયાત સસ્થાઓનીદ્વારા એ ચેતનનુ પ્રસારણ સત્વર થશે અલબત એ બાબતો સાથે ધ્યાનમા રાખવી પડશે **ચેતન, ઉત્કર્ષ પોતાને માટે કે પોતાની નાત માટે નથી પણ ગુજરાત માટે છે અને ચેતનવતો ગુજરાત ભારતવર્ષ માટે છે.** આ નવી હિલચાલો અને સસ્થાઓમા આ ભાવના નથી એ શોક અને સતાપની કથા છે પણ હજૂ શરૂઆત છે સૈકાઓની ઘોર નિદ્રામાથી હિન્દુસમાજ ઝગવળે છે આ રાષ્ટ્રપરાઙ્મુખ પ્રવૃત્તિઓને રાષ્ટ્રાભિમુખ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ પણ ઉદ્ભવી છે નાતોના ચોપાનીયા એક ધોરણ પર ચલાવવા જ્ઞાતિપત્રતત્રી સમેલન બે વર્ષે થયા મળે છે જ્ઞાતિમડળોનો સમગ્ર મેળાવડો કરી જ્ઞાતિઓની દૃષ્ટિમર્યાદા અતિમ સાધ્ય પ્રત્યે લઇ જવા આ સાલ અમદાવાદમા શરૂઆત થઈ છે બોર્ડિંગો વધતી જાય છે એટલે તે સૌને સાકળી, નિશાળ અને તેમનો સબધ નિકટ કરી વિદ્યાપ્રાપ્તિની સાથે વિદ્યાર્થીઓનુ ચારિત્ર્ય બાધી શકાય એવી સસ્થા તેમાથી ઉપજાવવાનો વિચાર ભાવનગરમા જન્મ પામ્યો છે નાતો દેશનુ અગ છે અને દેશની ઉન્નતિ માટે તેમની ઉન્નતિ છે, દેશમા વસતી બીજી નાતોની ઉન્નતિ પણ દેશની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક છે અને તે નાતોને સાહાય્યની જરૂર હોય તો આપવાની ફરજ છે, અને નાતની ઉન્નતિની સાથે દેશની ઉન્નતિ અને ગૌરવ વધારે એવી સસ્થા સ્થાપવામા પણ નાતોએ લક્ષ આપવુ પડશે એક નાત ચાર ઠેકાણે બોર્ડિંગો કહાડે તો સાથે ગુજરાતમા એક કૉલેજ કે પ્રયોગશાળા કે સગ્રહસ્થાન તેણે સ્થાપવુ જોઇએ જૈન, લોહાણા, ભાટીઆ, કપોળ જેવી ધનાઢ્ય કોમો આ બાબતમા પછાત રહી છે એ દેશપ્રેમની ન્યૂનતાને લીધે છે

એક મત એવો છે કે નાતોનુ આવી બન્યુ છે જ્યારે તે તૂટશે ત્યારે શી સ્થિતિ થશે ? યુરોપમા ધનથી અને સત્તાથી જેવા વર્ગો બધાયા છે તેવા વર્ગો થશે ? અથવા ભૂતકાળની ભાવના સજીવન થઈ ચાર વર્ણ થશે ? અથવા નાની નાની નાતો ભેગી થઈ સમગ્ર હિદમા તેમની મોટી નાત થશે ? આખા હિદુસ્તાનના બ્રાહ્મણોની એક નાત, આખા હિન્દુસ્તાનના કણબીઓની એક નાત વિગેરે જે થવાનુ હોય તે થાઓ ભવિષ્યના ભીતરમા જોવાનુ સામર્થ્ય મારામા નથી

પણ પ્રાતિક રાષ્ટ્રભાવના ઉચિત અને આવશ્યક હોય તો પ્રાંત બ્હારની નાતો સાથે સેળભેળ થવા કરતા પોતાના જ પ્રાંતમા સરખા સંસ્કાર, સરખા આચારવિચાર, સરખી કેળવણી વગેરે વાળી જે જે નાતો હોય તે એકત્ર થાય તો પ્રાંતને વિશેષ લાભ થશે

નાતોપર પ્રહાર કરવા કરતા રાષ્ટ્રજીવનના પોષણ માટે એટલી બધી સસ્થાઓ અને હિલચાલો ઉભી કરવી કે નાતોના ભેદપ્રભેદ એમની મેળે નાશ પામે

—અપૂર્ણ

કૉલેજીઅન.

(ચાલુ વાર્તા.)

લેખક—રા ભોગીન્દ્રરાવ. રતનલાલ દીવેટીયા., બી એ

(ગયા અંકથી ચાલુ)

પ્રકરણ ૨ જુ (ચાલુ)

ગેધરીંગ.

મી મહેતા છેલ્લા હતા—મીસ દલાલની અસર એના ઉપર પણ થઈ હતી ગઈ કાલનો પત્ર,—ચદુ અને ધીરૂ સાથે ગૃહસસારની થયેલી વાતો, દિવાળી અને મિસ દલાલની સરખામણી આ બધા સયોગો દુર્ભાગે એના મળ્યા હતા કે મી મહેતા જરાક આત્મશ્રદ્ધાવિહીન થયા અને થરથરવા લાગ્યા મી મહેતાને ઉત્તમ વ્યાખ્યાનકાર થવાની બહુ જ ઉમેદ હતી અને એમા ઘણે દરજ્જે વિજયી પણ નિવડ્યા હતા મી મહેતા કૉલેજની ડીબેટીંગ સોસાયટીમા, બહારની બીજી કલબોમા અને રેસીડેન્સીની રૂમમા પણ સ્પીચો કર્યે જતા હતા એટલે શરમાય કે ગભરાય એમ ન હોતા, પરતુ આજ કાંઈ જૂદો જ સામનો હતો નૅશનલ કૉલેજની શાળાવિભાગના વિદ્યાર્થીઓ પણ હાજર હતા—પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષો—એના સબધીઓ પણ હતા મીસ દલાલ મી મહેતાના ગૃહસસારથી વાકેફ હતી અને મી મહેતાના કાંક આડબગી સ્વભાવને લીધે હસી પણ કાઢતી મી મહેતાને પ્રોફેસરો સાથે—કૉલેજમા ભણતી "લેડીઝ" સાથે વાત કરવા બહુ હોંસ હતી અને રજામા "અવર" પુરો થયા પછી, લાયબ્રેરીમાં અગર બીજે સ્થળે જ્યારે જ્યારે પ્રસગ બને ત્યારે લેડીઝ સાથે ચર્ચામાં પડવા ચુકતો નહિ મી મહેતા કાઠીયાવાડનો અને આ બધી વિદ્યાર્થીનીઓ ગુજરાતની એટલે મી મહેતા ઘણીવાર દમ હાકતો 'તમારા ગુજરાતમા વિદ્યા ખરી, સૌંદર્ય ખરૂ, તમને ગાતા આવડે, રસોઈ આવડે, પરતુ મર્યાદા તો અમારી જ—અમારો પહેરવેશ કેવો સારો—કાંઈ ઉઘાડુ તો રહે જ નહીં—તદુરસ્ત—"

મી મહેતાને મેટ્રીક હિમનવાળી પારસી વિદ્યાર્થીનીએ પૂછી "મી મહેતા ! તમારાં મીસીસ ભણેલા છે કે ? એમને એડ્મીંગ્ટન આવડે છે કે ?" મી મહેતા આ પ્રશ્નનો સમય જોઈ ઉત્તર આપતા કાઠિયાવાડી ખીન વિદ્યાર્થીઓ હાજર હોય તો તો મુગા રહેતા, પણ ના હોય તો ફડાકા મારતા "મીસીસ મહેતા ઇગ્રેજી ભણ્યા નથી તમારી પેઠે બેડ્મીંગટન કે ટેનીસ રમતા નથી પણ અમારા હિન્દુ રિવાજ અને ધર્મપ્રમાણે ઘરકામમાં એક્કો છે તમે બધાં સફ્રેજીટ, તમને સરખા હકના સ્વપ્ના આવે પણ મીસીસ મહેતા રાતે વાર થઈ હોય તો વહાણાવહાણુ સુધી મારી છબી હાથમા રાખી બેસી જ રહે હુ જઉં ત્યારે જ ઉંઘે હમેશાંજ સવારમાં મારા જમણા પગના અગુઠા ધોઈને પીધા વિના ઘરકામ ન કરે અને મારો પડતો બોલ ઉપાડે"

"મી મહેતા ! તમે હજી તદ્દન 'અનસીવીલાઈઝ્ડ' રહ્યા કેવુ ખરાબ ! પગનો અગુઠો ધોઈને પીવાય કેમ ? તમે લોકો તો રાતભર ક્લબમા રહો ને હમારે જાગ્યા કરવુ કે ! તદ્દન હમ્બગ !" આમ વાતો ચાલતી અને મી મહેતા બહારથી આનંદિત રહેતા તેજ મહેતા આજ મીસ દલાલના અદ્ભૂત કાર્ય પછી નરમ પડ્યા હતા અને સ્પીચ બોલતા પહેલા પાચસાત મીનીટ મુગા જ ઉભા રહ્યા

મી મહેતા ટટાર થયા અને બર્કના અમેરીકા સાથેના સમાધાનમાથી બોલવુ શરૂ કર્યું આખા ભાષણમાથી ફકરા સબધ આવે એમ ચૂટયા હતા, અને મી મહેતા ધીરેધીરે એ ફકરાના શબ્દોમા, વિચારોમા, શૈલીમા એટલા તો તલ્લીન થયા કે શ્રોતાજનો ઘડીવાર સ્તબ્ધ થયા બર્ક જેવા જગવિખ્યાત વક્તાના જોરદાર શબ્દો અને મી મહેતાના બુલન્દ અવાજ એટલે ધારેલી અસર થઈ—વ્યાખ્યાનનો અત આવ્યો ને છેલ્લા શબ્દોની અસર સર્વે ઉપર થાય એમ મી મહેતાની ઇચ્છા હોવાથી જરા અટક્યા અને શરુ કર્યું

"Do you imagine then, that it is the land tax act which raises your revenue ? that it is the annual vote in the Committee of Supply which gives you your army ? or that it is the mutiny bill which inspires it with bravery and discipline? No ! surely, no! It is the love of the people, it is their attachment to their government from the sense of the deep stake they have in such a glorious institution which gives you army and navy and infuses into both that liberal obedience, without which your army would be a base rabble and your navy nothing but rotten timber "

આ પુરૂ થયા જ તાળીયોના ગડગડાટ થયા અને મી મહેતાની છાતી ઉછળી, જીવન સફળ થયું, આખમાં આસુ આવ્યા અને મહેન્જાવધી આજ વખત પાછળ બેહેનામાથી એક બટક-

સાહેબ! મારા પિતાના દુરાગ્રહથી મેં ફ્રીસ્ટુડન્ટસશીપની અરજી કરી છે"

"હ, તમારી એવી સ્થિતિ છે?"

"જી, હા કાતો ફ્રીશીપ લેવી અને નહિ તો અભ્યાસ મુકી દેવો હવે પૂછવાનુ એ કે ફ્રીશીપ લઉં તો તિરસ્કાર–"

"તિરસ્કાર! એવો વિચાર જ ક્યાથી આવ્યો? હલકા, નીચ મનના હોય તેનો જ તિરસ્કાર તમારો તિરસ્કાર હોય જ કેમ!'

"કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો મને હલકો તો નહિ ગણે ને?'

"હલકો? શામાટે?" ફ્રીશીપ લ્યો માટે? જો એવો કોઈ વિદ્યાર્થી કે પ્રોફેસર હોય તો બહેત્તર છે કે એની સાથે સબધ ના રાખવો "

"પણ મારી સાથે ફરવા હરવામા, બોલવા ચાલવામા મહેરબાની કરતા હોય એમ તો નહિ વર્તે ને?"

"શાન્તિલાલ તમે આવા નરમ હશો એ મને ખબર નહી ફ્રીશીપ એટલે જે વિદ્યાર્થીઓ બુદ્ધિશાળી હોય છતા સ્થિતિને લીધે ના ભણી શકે તેને આર્થિક મદદ આપવી એ છે તમને પુનમ અમાસને દહાડે બ્રાહ્મણ ભીખ માગવા આવે ને લોટ આપીયે તેમ ફ્રીશીપ આપતા નથી તમને તમારામા પાણી બતાવો તો ફ્રીશીપ મળે દરેક કોલેજમા જોશો તો ફ્રીશીપ લેનારા મોટા માણસ થયા છે આપણા જ પ્રીન્સીપાલ સાહેબ કલકત્તા કોલેજમા ફ્રીશીપ લઇ પહેલા આવેલા એક ક્ષુદ્ર અણસમજુ મનુષ્ય તમે ગરીબ છો માની તમારો તિરસ્કાર કરે, એટલા માટે આટલી બધી ચિન્તા! દરિદ્રતા એ કાંઈ દુર્ગુણ નથી!"

"અને છતા સાહેબ પૈસાદારને સૌ કોઇ પૂજે છે મીજલસોમા, પાર્ટીઓમા અને મીટીંગોમા અપટુડેટ રહી શકે તે જ સન્માનને પાત્ર ગણાય છે પછી પુરૂષ હો સ્ત્રી "

"પણ શાન્તિલાલ દુનિયામા કોઈ પણ સ્થાન ઉચ્ચ હોય, રાજ્યસભા અથવા શહેનશાહનો દરબાર કરતા પણ ઉચ્ચ ભૂમિકા હોય, તો તે કોલેજ–યુનીવર્સીટી–વિદ્યાપીઠીકા છે જનસમાજ સોસાયટીના બાહ્ય આડબરથી અજાણ્યા જતા એક મનુષ્યને એક મનુષ્ય તરીકે માન ન આપીએ અને કાઈક ઉન્નત દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઇએ નહિ તો પછી કેળવણી લીધી અને ન લીધી એ સરખુ જ ને "

"સાહેબ! જે માણસ ગરીબનો તિરસ્કાર કરે તેને માટે મને માન ના રહે પણ એટલુ પણ ખરૂ કે મને દુખ તો લાગે "

"શાન્તિલાલ! મને એમ જ લાગે છે કે ફ્રીશીપ મળે તેમા જ તમને લાભ છે ગરીબાઈ, આત્મસયમ અને નાની અવસ્થામા આવી પડતાં આત્માવલમનથી ઉત્તમ મનુષ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે શાન્તિલાલ! મહાત્મા અને વીર પુરૂષ મશરૂની ગાદીમાથી કે રાજ્ય દરબારમાથી મળી આવતા નથી કમળ તો કાદવમા જ થાય ફ્રીશીપ લઈ જગતને બતાવી આપો કે ખરો તિરસ્કાર કોનો થવો જોઇએ! શાન્તિલાલ! અભ્યાસ અગર કોઈ પણ કામ હોય તો જરૂર આવતા રહેજો જરા પણ સકોચ ન રાખશો '

"સાહેબ! મને આ કૉલેજમા કાઇ વિશેષ લાગ્યુ હોય તો આ જ છે પ્રોફેસરો આમ ભિન્ન જ્ઞાતિના અને જાતિના છે છતા એકત્ર રહી અમારા ઉપર જે ભાવ રાખે છે તે અવર્ણનીય છે અમને રજામા ઘેર જવુ ગમતુ નથી"

"શાન્તિલાલ! આપણા નાના બાળકોને માટે આપણા જ દેશી ગૃહસ્થોને હાથે આવા પાયા ઉપર નિશાળો થવાની જરૂર છે એમા પ્રભુપ્રેમ-માતૃભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ-અને કર્તવ્યબુદ્ધિ હોય તો બસ બાળકો ઘરનુ નામ નહિ લે અને જે કાર્ય હજારો ગુરૂકૂળ ન કરે તે ફક્ત પણ એ ભાવના થાય ત્યારે ?"

એટલામા પટાવાળો શાન્તિને ખોળતો ખોળતો આવ્યો ને 'તમારો તાર' એટલુ કહી ચાલ્યો ગયો

પ્રકરણ ત્રીજુ.

આશા અને નિરાશા.

મા એ કાઠિયાવાડનુ નાનુ પણ ગ્ળીયામણુ ગામ છે દસાના નામની સાથે જ સુધારામા, જનસેવાના કામમા અને વિદ્યાવૃદ્ધિમા વિદ્યાપ્રિય ગાયકવાડના અનેરા લાભનુ અનેરા પરિપાકનુ ફળ અમરેલી યાદ આવ્યા વિના રહેતુ જ નથી રે'લ્વે થયા પછી દસાના જીવનમા પ્રકાશ પડવા માડયો હતો કુવાના દેડકાની માફક દસામા જ જન્મી જ દસામા જ મરનાના સકુચિત વિચારો લુપ્ત થતા હતા વ્હાલસેના માબાપો સાથે ખાવાના માટે કજીયો ન કરતા અમરેલી ભણવા જવા દેવા કજીયો કરતા બાળકો થયા હતાં ફરજીયાત કેળવણીને ગાળો દેતી સ્ત્રીઓ, હમને રસોઇ, દળણા ખાડણામા મદદ કરતી છોકરીઓને લઈ જઈ મડમ બનાવી દેશે એમ કહેતી ભોળી સ્ત્રીઓ હવે બાળકોને, 'બેન હુ ખાઉં છુ, તુ સયાજીવિજયમા શુ આ શું છે તે વાચને! સવાર સાજની નિશાળનો વખત સારો જેથી તમે ખાવાની ઉતાવળ ન કરો', એમ કહેવા લાગી હતી કન્યાની આપને માટે હજી ગોળ બધાયેલા હતા પણ નવાજુનાનીઓ મુબાઇથી રજામા આવતા હતા ત્યારે મહીના માસમા સભાઓ, ભાષણો, ચર્ચા કરતા અને નાના ગામમા ખળભળાટ મચાવી મુકતા પરણેલા મિત્રો હોંગેહોંશે આપેલા અને મુબાઇના સ્વપ્ના, મુબાઇના દપતિઓ, મુબાઇની સ્ત્રીઓની છાપ પડેલા હૃદયવાળા ઘણીવાર નિરાશ થતા-વળી ગુણસુદરી જેવાના વૃતાન્ત વાચી ૮ ખ કે A. B C ઉચ્ચારતાં અને "એમ એ થઈશ એન એન બી થઈશ એટલામા એ ઈજી સહજસાજ આવડશે અને પછી અમે મુબાઈ રહીશુ ને ગુજરાતી સ્ત્રીમડળ-સેવાસદન કે વનિતાવિશ્રામના સ્ત્રીવર્ગોમાં દાખલ કરી એ શીખવી હુશીઆર કરીશ અને પછી હુ પણ સીનેમા, નાટકમા, એપોલો બદર ઉપર જઇશ આથી ઉલટુ કેટલાક કૉલેજમા હોશીયાર મનાતા પ્રોફેસરોના માનિતા, પેપરોમા લખતા, સ્ત્રીઓ માટે ચર્ચા ચલાવતા યુવાનો કા તો યત્ન કરી નિરાશ થતા અથવા

સંયુક્ત કુટુમ્બમા વડિલોના તાપ આગળ એમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા 'અલ્યા એ ! આ નુ રાતે ને સવારે ચાપડીને ભણાવવાનુ ધતિંગ ! પાકે ઘડે કાના ચડતા હશે ! ઘરમા કોઈ છે કે નહિ. બેશરમ નહિ તો ! ઘરનુ કામકાજ તો આવડે નહિ ને ઇંગ્રેજી ભણ્યુ છે ! એને ક્યા નોકરી કરવી છે ખબરદાર જો આજ પછી એવુ કર્યું છે તો ! વણપરણેલાના બે તફા હતા. એક પક્ષની સગાઈઓની વાત ચાલતી હતી અને રજામા મુબાઈથી આવે એટલે 'ચાલ્લા કરી નાખીયે "આવી છોકરી મળે નહી ! છોકરો ભણેલો ! ન્યાતના છોકરા ન્યાતમા નહિ વરે તો ક્યા વરશે ! ના ! હમારે પરણવુ નથી ! મારે ભણેલી કન્યા જોઇએ છીએ, હુ એને નહી પરણુ ! પરીક્ષા પછી ! આ ફેરી લગ્ન હોય તો મારે બદલે ખાડુ મોકલીશ એને ભણાવશો તો કબૂલ કરીશ" એમ વાત ચાલતી હતી ત્યારે બીજો પક્ષ જરાક ખુશમા હતો "આપણુને કોઈ વળગ્યુ નથી તે ઠીક જ છે આપણે વિલાયત જવાના છીએ ત્યાથી આવ્યા પછી જ પરણવાની વાત આપણે તો ગુજરાતમાંથી જ કન્યા લાવવાના ભણેલી તો ખરી જુઓને આ બધા દુખી ઘરમા બેઠાં જેવા ને બ્હાર કવાપિ ને કાળિદાસની વાત કરે. મુબાઇમા કોલેજમા અને બીજે લેડીઝની સાથે *Intellectual friendship* મનોરાજ્યના મિત્રની વાત કરે સારૂ છે કે આપણા માબાપ સારા છે મારૂ ન માને તો હુ નાશી જાઉં આપઘાત કરૂ ગમે તે જ્ઞાતિમા વા માટે ન પરણાય !" આવા આવા ઉદ્ગારો નિકળતા પરતુ રજા પૂરી થઈ એટલે આ ગામડાનુ વાતાવરણ પાછુ શાન્તિ મેળવતુ પરન્તુ એ શાન્તિ ધુમસના અગ્નિ જેવી હતી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, વિદ્યાને ગાળો દેતી, મુબાઈ જઈ ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે, ગમે તેનુ ખાય છે, પીએ છે, મદિર, દેરે જતા નથી, એમ બબડતી પુરુષોને વિદ્યાર્થીઓ કાક ઉદ્ધત, સ્વતત્ર મીજાજના થતા હોય એમ લાગતુ, પણ વિદ્યાના લાભ સમજતા, અને આખઆડા કાન કરતા આ ચર્ચાની, રજાના સમયના અહિ-લનોની અસર વહુઓ ઉપર, મોટી થતી કન્યાઓ ઉપર વિશેષ થતી અને એમા ઉત્સાહ, આશા, નિરાશા, અસતોષ, બડબડાટ અને કાક હિમત સ્વતત્રતા આવતા હતાં " હવે એક વર્ષ છે પછી હુ ને એ મુબાઈ જઈશુ એટલે ઘરની હોળીમાથી છુટીશુ હજી ક્યા સુધી ભણશે !' 'હુ પાચ વરસથી ઘરમા સીઝાઉછુ તોએ એમને છે એ મુબાઈમા લહેર કરે છે ને મને લખે છે કે હુ બધાની સાથે સભાળીને ચાલજે શુ ચાલુ કપાળ ! આના કરતા ન પરણ્યા હત તો એ સારૂ !' 'મરીશ ને બીજી આવશે ત્યારે સુખ થશે' 'એ બી એ થશે ને મારા લગ્ન થશે કેવી મજા ! ભણેલા બી એ વર ! એલ એલ બી ના ટર્મ ભરવા જશે તો હુ તો સાથે જઈશ મારે ઘેર નથી રહેવુ' 'હા, બા' તારે શુ ? મારા જેવુ છે ! આટલા વરસથી ભણે છે પણ પાસ જ થતા નથી અને મને અહીં ગમતુ નથી ચોરી ઓઢીને કોને દેખાડીયે !" "અલી ! તારો વિવાહ તો સારે ઠેકાણે થયો, મારા માબાપે કહ્યુ પણ એમણે ન માન્યુ ! નશીબદાર !"

—અપૂર્ણ

શ્રી કાશીપુરી.

સાગર.

ખાસ અંકો એક સિંહાવલોકન.

[લેખક—રા સન્મુખલાલ છબીલાલ પંડ્યા.]

નોંધ લેવા જેવા ખાસ અંકો ગત વર્ષમા નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયા દીપોત્સવી નિમિત્ત ૧ ગુજરાતી, ૨ હિંદુસ્થાન, ૩ વિસમી સદી, ૪ જ્ઞાનપત્ર વાર્ષિક, ૫ સન્નારીઓને ભેટ બોલ અને પરિષદો નિમિત્ત—૬ સમાલોચક, અને ૭ નવજીવન

સુચક લક્ષણો આવા પ્રાસંગિક અંકો કહાડવાની સ્તુત્ય પદ્ધતિ ગુજરાતમા આઠ નવ વર્ષથી શરૂ થઈ છે અને તેને લીધે જે વિષયો હજી આપણા સાહિત્યમા ઉતર્યા નથી તેમાંથી કેટલાકના બીજ તો વેરાયા છે વસંત અને સમાલોચક તરફથી સ્વ સા ગોવર્ધનરામના સ્મારક અંકો નીકળ્યા અને દીપોત્સવી પ્રસંગે ગુજરાતીનો ખાસ અંક પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યો ત્યાર પછી ગુજરાતના લગભગ દરેક ઉત્સાહી પત્રકારે આ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી છે ધ્યાન ખેંચે એવી એક વાર્તા એ છે કે આ સર્વ પ્રવૃત્તિ એકના મુંબાઈની છે—અથવા તો મુંબાઈમા એકત્રિત થયેલી છે ગુજરાતના અનેક સ્થળો આવી આવશ્યક પ્રવૃત્તિનાં કેન્દ્રસ્થાન બને એ ઈષ્ટ છે

સર્વ અંકોમા નવ ગુજરાતની ખીલતી જતી ચેતનસમૃદ્ધિના દર્શન થાય છે શુદ્ધ સાહિત્ય પ્રતિનો કેવળ ઝોંક ધીમો પડી, આપણા અનેક જીવનસ્પર્શી પ્રશ્નોની વિચારણા થવા માંડી છે, તે જોઈ કયા દેશપ્રેમી હૃદયને આનંદ નહિ થાય? રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે તેના સર્વ અંગોનો પ્રમાણમા વિકાસ થવો જોઈએ, એ ભાવનાનો ધીમે ધીમે સત્કાર થતો જાય છે ગુજરાતના જે પત્રકારો આ પવિત્ર કાર્યમા પોતાનો અંશ દે છે તે સર્વથા અભિનંદનને પાત્ર છે સમગ્ર હિંદની પ્રગતિમાં પોતાનો ઉપયોગી અંશ દેવાનો અને હિન્દમૈયાની સેવામા બંગાળા અને મહારાષ્ટ્ર સાથે ઉભા રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય હવે તો ગુજરાતે આત્મશ્રદ્ધાથી કરવો જોઈએ

હજી રાજકીય પ્રશ્નોએ, તેમ જ વિજ્ઞાને પણ, આપણા પ્રાસંગિક સાહિત્યમા યોગ્ય સ્થાન નથી લીધું એ રોકડું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પ્રાંતિક પરિષદનું અધિવેશન ગુજરાતમાં હતુ છતાંય રાજકીય પ્રશ્નોની વિચારણા પ્રતિ આપણી ઉદાસીનતા જોઈ ઘણાને ખેદ થયો હશે એ સત્ય છે કે આપણા શુદ્ધ સાહિત્યને અનેક દિશાએથી અનેક રીતે સમૃદ્ધ કરવાનું છે, પરન્તુ તે સારૂ આપણું પ્રજાજીવન નિરોગી, ઉચ્ચ અને ઉન્નત હોવુ ઓછું આવશ્યક નથી વળી શિક્ષણના, સમાજ—સુધારાના ઇત્યાદિ પ્રશ્નો રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમા ઉપકારક છે એ ખરૂં, પરંતુ તે સર્વમા રાજ્યના બંધનો ઓછા વિઘ્નકર નથી અને તે પ્રશ્નો રાજકીય પ્રશ્નો સાથે પણ સંકલિત છે, એ ભુલવું ન જોઈએ

હજી યે વિજ્ઞાન પ્રતિ યોગ્ય અભિરૂચિ ઉત્પન્ન ન થવાથી—તેની વ્યવહારમાં યોજના ન થવાથી—હિન્દના ઉદ્યોગ અને કૃષિની કેવી ચિન્તાજનક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે તો સહુ કોઈ સમજે છે જાપાન અને અમેરિકા આપણા જીવનની આવશ્યક અને અનાવશ્યક વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે અને હજી તો આપણે વાતો કરવાની દશામા જ છીએ પરિસ્થિતિ અનેક

રીતે ઘણી પ્રતિકૂળ છે. પરંતુ આપણે કરવા જોઈએ તેટલા પ્રયાસો કર્યા છે? અને વિજ્ઞાનની સહાયથી ઉપાડેલાં સર્વ કાર્યો શું સફળ નીવડ્યાં છે? દાદાભાઈ અને શ્રી ગોખલે અને ગાંધી ઇત્યાદિ જે ભૂમિકા વિચરે છે તે ભૂમિકા બોજ અને ગરજથી જ કેમ માના અટકે છે? ઉત્તર તો એ છે કે હજી વિજ્ઞાન પ્રતિ જોઈએ તેટલું આપણું લક્ષ ગયું નથી

ગુજરાતમાં જે થોડા સ્વીકારાયેલા શિષ્ટ લેખકો છે તેમના લેખો વર્ઈ લેતા અંકો મૂલ્ય કંઈ રહેતું નથી નવા લેખક પ્રતિ સંપૂર્ણ સમભાવ રાખનારને પણ એમના લેખોમાં અભ્યાસ અને સંગીનતાનો અભાવ તરત જણાઈ આવે છે પ્રશ્ન છે કે ગુજરાતના પ્રોફેસરો અને શિક્ષકો તેમના અભ્યાસનો લાભ ગુજરાતને કેમ નથી આપતા? ગુજરાતની ઉન્નતિમાં પોતાનો અંશ દેવો, એ શું એમનું કર્તવ્ય નથી? ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ પોતાના વિષયોના પુસ્તકો નહિ, તો તે વિષયોની લેખમાળાઓ લખવા જેટલો શું એમના વિષયોમાં એમને રસ નથી? આ માત્ર સાહિત્યમાં જ નથી પરંતુ ઉદાર અર્થમાં દેશમાં જણાય છે નવા ગુજરાતના નેતાઓ શિક્ષકો હતા, પરંતુ શોચનીય છે કે એ પ્રણાલિકા ચાલુ રહી નથી માધ્યમિક શિક્ષણ પણ અંગ્રેજી દ્વારા આપવાથી આ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે મોટા ભાગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચવા જેટલી ધર્મબુદ્ધિ નથી તો ગુજરાતીમાં લખવાની વૃત્તિ તો ક્યાંથી જ હોય! ઇતિ દર્શાવતા કેટલાક પોતાનામાં ગુજરાતી લખવાની શક્તિ નથી એવી માન્યતા ધરાવે છે શિક્ષણના કાર્યમાં પડનાર તો ખાસ કરીને મ્હોટી વયે પણ ઘણું નવું શીખવું પડે છે તો માતૃભાષામાં લખતાં શીખતાં શા માટે શરમાવું જોઈએ?

બાહ્યદર્શન અને ચિત્રો—સર્વ અંકોનું બાહ્યદર્શન અને મુદ્રણ આપણી હાલની પરિસ્થિતિમાં એકંદરે સંતોષકારક છે, પરંતુ હજી સુંદર અને વિવિધ જાતની મુદ્રણકળાને કોઈ સાહસિક ગુજરાતીએ સામાન્ય નથી બનાવી, એ શોચનીય છે ગુજરાતના સચિત્ર પત્રો જોઈ અમને હમેશાં પ્રશ્ન થયો છે કે હેતુ અને કળા વિનાનાં અનેક ચિત્રો કરતાં થોડાં તો થોડાં પણ સંપૂર્ણ કળાત્મક ચિત્રો કેમ નહિ અપાતાં હોય? વધારે સારાની માગણી થતા ચિત્રકારો પણ વધશે અને પત્રકારોને પણ વધારે સારાં આપવાની ફરજ પડશે પત્રકારોનું ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા છે કે આ વિષયના ઘણું મેળાવું કરતાં એકાદ વિશે મહત્ત્વનો છે ઘણી 'ફોટોગ્રાફી' કરતા જેવા છે તેવા પણ આપણા ચિત્રકારોને શોધીને ઉત્તેજન આપવું, એ તેમનો ખાસ ધર્મ છે આ દિશામાં 'વીસમી સદી'ના પ્રયત્નો સત્કારપાત્ર છે, કારણ કે ચિત્રકારોને સતત ઉત્તેજનની આવશ્યકતા છે

'ગુજરાતી'નો સમગ્ર ઝોક શુદ્ધ, ઉપયોગી અને સ્થાયિ સાહિત્ય તરફ છે, તે દૃષ્ટિથી જોતા આ વર્ષનો અંક ગત અંકો કરતાં ઉતરતો છે આ અંકમાં પ્રથમ પંક્તિનો એક પણ લેખ જણાતો નથી હજી તે તેના જૂના ચીલામાં જ ચાલે છે જૂના ગુજરાતની કેટલીક સમૃદ્ધિ ભેગી કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ ઉપયોગી છે, પરંતુ તેમાં ગુજરાતમાં સ્ફુરતા નવચેતનને સત્કારવાના કે પ્રેરવાના પ્રયત્ન જણાતા નથી યુદ્ધને લીધે અંક મ્હોટો ન નીકળી

શકે એ સ્હમજાય એમ છે, પરતુ તેથી વધારે સારા લેખો થોડા પણ ભેગા કેમ ન થઈ શકે, એ સ્હમજાય એમ નથી

નર્મદાશઙ્કર અને દલપતરામના કોઈ ભાવિ ચરિત્રલેખકને એમના લખેલા આત્મવૃત્તાન્ત ઉપયોગી થાય એવા છે સમાજ અને સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે તેમણે આત્મભોગ અને સેવાવૃત્તિથી કરેલા સતત પરિશ્રમની કદર કરી, નવા ગુજરાતે હજી સુધી તેમના સ્થાયિ સ્મારકો સ્થાપવાના કંઈ પ્રયાસ નથી કર્યા, એ શોચનીય છે જગતના વીરચરિત્રોના ભાષાન્તરો કરાવાય છે, પરતુ આશ્ચર્ય છે કે ગુજરાતના વીરસતાનોના ચરિત્રો નથી લખાવાતાં બીજે ધ્યાન ખેચે એવો વિદ્વત્તાભર્યો લેખ 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતી સાહિત્ય" વિષે રા. રણછોડરામ વાવાભાઈનો છે પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસને આપણા સાહિત્યમા પ્રતિબિમ્બિત કરી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જગાડવામા તેને ઉપકારક નથી બનાવાયો, એ તેમની ફરિયાદ વ્યાજબી છે જેમ ગુજરાતના ઓજસ્વી ઇતિહાસને આ દૃષ્ટિથી સાહિત્યમા ઉતારવાની આવશ્યકતા છે, તેમ હાલમા ચાલતા ગુજરાતના ઇતિહાસો પણ તે જ દૃષ્ટિથી લખાય, એ ઓછું આવશ્યક નથી શાસ્ત્રીય લેખોમા કવિ સવિતાનારાયણનો "ન્યાયદર્શન" ઉપયોગી છે કચ્છ અને કાઠીઆવાડની પ્રાચીન જનકથાઓ તે તે પ્રદેશના *Romantic* જીવનની પ્રતીતિ કરાવે છે

'ઘ્રાણેન્દ્રિય, 'મધપુડો ઇત્યાદિ લેખો વિજ્ઞાનનો રસ ઉત્પન્ન કરે એવા છે સમગ્ર અક સામાન્ય ભૂમિકાનો છે "ગુજરાતી" જેવા પ્રતિષ્ઠિત પત્રના અકમા નવજીવનનો રાષ્ટ્રીય જીવનના અનેક દેશીય પ્રશ્નોનો–પ્રતિધ્વનિ થાય તો એની સેવા વિશેષ કાર્યસાધક બને એ સ્પષ્ટ છે

૭

'હિન્દુસ્તાન'નો અક જાગૃત થતા લોકચેતનનો પ્રાસગિક પ્રતિધ્વનિ પાડવાના આશયથી પ્રસિદ્ધ થતો જણાય છે ગુજરાતના નવા લેખકોને ભેગા કરવાનો એનો પ્રયાસ ઘણે અશે સફલ થાય છે આનન્દના (*Light*) સાહિત્ય સાથે સગીનતાનુ પણ પ્રમાણ સચવાય એ ઇષ્ટ છે કેટલાક નકામા ચિત્રો પાછળનુ ખર્ચ એનુ મુદ્રણ સુધારવામા થાય તો સારૂ

આપણા પ્રાસગિક સાહિત્યમા પણ પ્રશ્નાત્મક ટુકી વાર્તાઓ આલેખાય છે તે સતોષનુ કારણ છે આપણા ગૃહજીવનના, સમાજજીવનના, દેશજીવનના ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનુ રસિક રીતિએ આલેખન થવાથી એક જ ક્રિયા બેવડી અર્થસાધક નીવડે છે 'અભયનો અભિલાષ' એવી એક વાર્તા છે વાર્તાકળાની દૃષ્ટિથી તે ઘણી ઉચ્ચ પક્તિની છે એટલું જ નહિ, પરતુ તેમાં નવજીવનના આત્મ ચિત્રની એક સુદર બાજુ ભાવમય, શિષ્ટ અને સમર્થ શૈલીમા આ લેખાયલી છે નાયિકા પોતાનામા જાગૃત થયેલી રસજીવનની અને સેવાજીવનની ભાવના પોતે સિદ્ધ કરી શકતી નથી, એટલે તેની પુત્રીમા તે સક્રાન્ત કરે છે આ સ્થિતિથી પ્રાપ્ત થતો કરુણરસ જેટલો હૃદયસ્પર્શી છે તેટલો પ્રેરક છે, જેટલો કોમળ છે તેટલો જ ગભીર છે હિન્દે હવે તો સ્હમજવુ જોઇએ કે " સહનની શૂરતા એ મરણને આમત્રણ છે પરાક્રમની શૂરતા એ જીવનને નોતરણું છે "

પ્રાચ પ્રેમકથા ૨ ૦–૬–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

ગુજરાતમા વિજ્ઞાન પ્રતિ સતત દૃષ્ટિ એ ચતા થોડા લેખકોમા એ કાન્તિલાલ પંડ્યા મુખ્ય છે " વિજ્ઞાન અને રાજ્ય"ના સબન્ધનો વિચાર કરતા તેઓ સત્ય કહે છે કે, હજી ઇંગ્લેડમાએ વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો યોગ્ય સત્કાર નથી થયો આધુનિક યુદ્ધનો એક સ્પષ્ટ બોધ છે કે હવે પછી થનાર રાજ્યવ્યવસ્થાઓમાં અને શિક્ષણક્રમોમા વિજ્ઞાનની અવગણના થઈ શકશે નહિ હિન્દ માટે આ બોધ વિશેષ ઉપયોગી છે, કારણ કે હજી પ્રજામાંયે વિજ્ઞાનનો યોગ્ય સત્કાર નથી થયો અને તેનાં પરિણામો સર્વત્ર જણાય છે

ગુજરાતમા હાસ્યરસ પ્રતિ દૃષ્ટિ નથી એમ નથી, પરતુ આશ્ચર્ય છે કે સાહિત્યમા તે બહુ ઉતર્યો નથી વળી શિષ્ટ પ્રકારનો સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ તો ઘણો થોડો આલેખાયો છે ગ્રામ્ય થયા વિના રા ધનસુખલાલ મ્હેતા હાસ્યરસ સારો આલેખી શકે છે તેમનો એક અનુવાદ આ અકમા છે તેઓ આ શક્તિ વિકસાવે એમ અમે ઇચ્છિએ છીએ

આ ઉપરાત બીજા વાચવા યોગ્ય લેખો છે સમગ્ર અંક, એનો ત્રીજો પ્રયાસ જોતાં, સતોષકારક છે

૩

' વીસમી સદી ' તેના સાહસિક તંત્રીએ આ ખાસ અકમા પણ બને એટલી લેખોની તેમ જ ચિત્રોની વિવિધતા આણવાનો સફ્ળ પ્રયત્ન કર્યો છે રા પુરૂષોત્તમ કેટલાક રસિક ભાવો સારી રીતે ઉતારી શકે છે રા રાવલનુ ' ગરવી ગુજરાત ' નામનુ ચિત્ર વિવિધ ગુજરાતીઓના લક્ષણ રમુજી રીતે સૂચવે છે ' વીસમી સદી'મા પ્રકૃતિસૌંદર્યના ચિત્રો ઉમેરાય, ચિત્રોની પસદગી હજી વિશેષ વિવેકથી થાય અને તેમનુ *Get up* વિશેષ શુદ્ધ અને આકર્ષક બને એ જોવા અમે ઉત્સુક છીએ ગુજરાતમા કલા ઉતારવાના પ્રયાસ કરતા આ માસિકને ગુજરાતીઓએ ઉત્તેજન આપવુ એ એમનો ધર્મ છે

રા નાનાલાલ કવિએ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડનુ ' તેજ છાયા ' નુ જે રેખાચિત્ર એમની લાક્ષણિક શૈલીમા દેર્યું છે, તેનુ સ્વતન્ત્ર વિવેકયુક્ત અને સૂચક ચરિત્ર શ્રીમન્ત ગાયકવાડ વિષે અન્ય દોરાયુ નથી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ચરિત્રનાયકનુ આમ પક્ષપાત રહિત અવલોકન થોડા જ લેખકો કરી શકે છે ' એ મહાન્ ગુજરાતી હજીયે ગુજરાતના દત્તક પુત્ર રહ્યા છે' એ સત્ય સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતમા તો પ્રથમ વાર જ કહેવાયુ છે ' અભિદ અને રૂપદિ'ની વાર્તા ભાવનામય અને કલાત્મક છે ગુજરાતમાં વીરતા અને રાષ્ટ્રીય ચેતન જગાડવા આવી અનેક વાર્તાઓ લખાય, એમ અમે ઇચ્છિએ છીએ સાહિત્યકારોમાં પરાક્રમ અને ચેતનભરી ભાવનાની છોળો આમ ઉછળશે ત્યારે દેશના સ્થાતા ઇતિહાસમાં નવા વેગવતા પૂર અવશ્ય આવશે આ ઉપરાત "પશ્ચિમવાસીઓનો પૂર્વની ભાષાનો અભ્યાસ," "હિંદુ મૂર્તિઓ" ઇત્યાદિ લેખો વાચવા જેવા છે

હિંદુ, મુસલમાન અને પારસીઓ સર્વે કોમોમા પ્રસાર પામતા આ માસિકની ભૂમિકા, સાહિત્ય અને કલાની દૃષ્ટિથી, ધીમે ધીમે ઉચ્ચ કરવામા આવશે તો તે પણ ગુજરાતની એક અનુપમ સેવા સાધશે

૪

'જ્ઞાતિપત્ર વાર્ષિક, આ વાર્ષિકના બીજા અંકને સત્કાર આપતા અમને આનંદ થાય છે આપણા અનેક કૂટ પ્રશ્નોમાં 'જ્ઞાતિ'નું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે આપણા આચાર વિચારની સંક્રાન્તિના આ યુગમા આપણી સંસ્થાઓમા કંઈ કંઈ પરિવર્તનો થશે અને થાય છે આ મન્થનકાળના પરિણામની અસર આપણા ઉપર નહિ તો ભવિષ્યના સંતાનો ઉપર તો અવશ્ય થશે અને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ જે અસર થશે તેને માટે આપણે થોડે અંશે પણ જવાબદાર બનીશું તેથી આ ગંભીર પ્રશ્નનો વિવેકયુક્ત ગ્રાહક બુદ્ધિથી અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર થવો જોઈએ આ હેતુથી જ્ઞાતિહિત સાધવાના ઉદ્દેશવાળા પત્રકારોના મંડળે જે સ્તુત્ય પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી છે તે અનેક રીતે સત્કારપાત્ર છે આ પ્રશ્નના વિચારોને સર્વ જ્ઞાતિઓમા પ્હોંચવા માટે આ વાર્ષિક એક સારૂં સાધન છે વળી આ કૂટ પ્રશ્નના વિવાદાસ્પદ વિભાગમા ન ઉતરતા સર્વ લેખકોએ પરિસ્થિતિ સ્વીકારી વ્યાવહારિક માર્ગ કહાડવાની, તે સંસ્થાને દેશોપયોગી બનાવવાની જે વૃત્તિથી વિચાર કર્યો છે તે વૃત્તિ પણ સત્કારપાત્ર છે

ગુજરાતમા વિચારકો થોડા છે તેમા રા. શ્રી ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી અગત્યનું સ્થાન લે છે આ અંકમા 'જ્ઞાતિ અને વર્ણાશ્રમધર્મ' ઉપરનો તેમનો વિદ્વત્તાભર્યો અને વિચારપ્રેરક લેખ પણ મનન કરવા યોગ્ય છે જ્ઞાતિ અને વર્ણાશ્રમનો સંબંધ, અને તેનું સ્વરૂપ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસી લેખકે 'જ્ઞાતિની વિવિધતામા એક રસતા લાવવા' કેટલાક વિચારણીય સૂચનો કર્યાં છે રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ જ્ઞાતિમંડળો સંબંધી ત્રણ ઉપયોગી મુદ્દાઓ એમની લાક્ષણિક શૈલીમા રજુ કર્યાં છે જ્ઞાતિમંડળોના ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરી, મંડળોએ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થતા સુધી કાર્યપ્રદેશ કેટલો વિસ્તૃત રાખવો એ વિષે વ્યાવહારિક સૂચનો કરી અન્તમાં તેઓ સત્ય લખે છે કે "કાર્યપ્રદેશનું સંકોચન એ ચેતનનું સંકોચન થવું ન જોઈએ મંડળોએ પ્રગતિના બંનો થવાનું છે—સત્યાઘાતના નહિ રોમ એક દિવસમા બંધાયું ન હતું' એ વાક્ય એક પાસથી અકર્મી આલસ્યને અને બીજી પાસથી અતિકર્મી અધીરતાને એકસરખો ઉપાલંભ છે એમા આલસ્યને ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું ઉદ્બોધન છે અને અધીરતાને અમરે ફલની આશા ન રાખવાનો ઉપદેશ છે" "નાતો અને ગુજરાત" નામના લેખમા પણ ઘણી વિચારણીય સામગ્રી છે

આ ઉપરાંત વાર્તાઓ પણ યોગ્ય પ્રમાણમા છે રા. રણજીતરામની વાર્તા આપણા પ્રચલિત જીવનની કંઈ કંઈ બાજુઓ જીવંત સ્વરૂપમા મૂર્તિમંત કરે છે તેમની નિરીક્ષણશક્તિએ અને ઉજ્જ્વળી દેશભક્તિએ વાર્તામા એટલા બધા સૂચક વિચારો ભર્યા છે કે એમની ગણનાથી પણ અમારી પ્રમાણબુદ્ધિને અન્યાય થાય આ ઉપરાંત 'અપરિચિતા' ઇત્યાદિ વાર્તાઓ વાચવા જેવી છે આ ઉપયોગી વાર્ષિકના આવા ઉચ્ચ પંક્તિના અંકને પ્રકટ થવામા સહાય આપનાર સર્વને અમે પુનઃ અભિનંદન આપીએ છીએ અને વાર્ષિકની પ્રગતિ ઇચ્છિએ છીએ

ફરમ ૩ ૧-૮-૦ એન. એન. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

સન્નારીઓને બે બોલ -મુબાઈનુ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમડળ જે અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓથી આપણા સ્ત્રીજનોમા નવીન ચેતન પ્રેરવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્હેમાની એક અતિશય સ્તુત્ય પ્રવૃત્તિ દર વર્ષે દીપોત્સવી પ્રસગે "સન્નારીઓને બે બોલ"નુ પ્રકટીકરણ છે ગુજરાતના કોઈ વિદ્વાન્ વિચારક અને સ્ત્રીહિતૈષી પાસે તે માનાના મણિક લખાવાય છે, ગુજરાતના વિદ્વાનોને ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગ ઉપર નવજીવનના સન્દેશ પ્રેરવાનો અમૂલ્ય પ્રસગ આપવા માટે ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમડળને કેવલ અભિનન્દન જ ઘટે છે

સવત્ ૧૯૧૩ નો લેખ ગુજરાતના અગ્રતમ રૂપ વિદુષી અને ઉત્સાહી સેવિકા સૌ. **શારદા** બ્હેન પાસે લખાવ્યો છે સૌ **શારદા** બ્હેન એટલે હૃદયના સાચા ઉભારતા ઉત્સાહની સાથે વ્યાવહારિકતા અને ઠરેલપણુ જેવા તે તેવા ત્હેમના આત્માના આવિર્ભાવ શૈલી સાદી, સીધી અને સચોટ ત્હેમનો લેખ આપણી દરેકે દરેક સ્ત્રીએ ધ્યાનપૂર્વક વાચવા જેવો છે અને ત્હેમણે ત્હેમા કરેલી સૂચનાઓનો વ્યાવહારિક અમલ કરવા જેવો છે પશ્ચિમમાથી પૂર્વે ઘણુ શીખવા જેવુ છે, પરન્તુ તે પૂર્વના વ્યક્તિત્વને હાનિ કર્યા વગર એ રાષ્ટ્રીય સ્વમાનને શોભે એવુ સ્વતત્ર દૃષ્ટિબિન્દુ ત્હેમના લેખમા વ્યાપ્ત છે સ્ત્રીઓના કાર્યપ્રદેશો વધારે વિવિધ, વધારે વિશાલ અને વધારે ઉંચા પ્રકારના થવા જોઇએ, પરન્તુ તે માતૃત્વના પવિત્ર સ્ત્રીકાર્યને અને ગૃહકુટુબને પોષવાના મીઠા સ્ત્રીધર્મને હાનિ કર્યા સિવાય, એ સૌ શારદા બ્હેનનો સન્દેશ છે માત્ર સ્ત્રીઓના જ પ્રશ્નોના નિરાકરણ સ્ત્રીઓએ જાતે કરવાના છે એમ નહિ, પરન્તુ સમસ્ત માનવજાતિના પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવામા પણ સ્ત્રીજાતિએ પોતાનો અશ આપવાનો છે, એ ગૌરવયુક્ત ભાવના સૌ **શારદા** બ્હેન ગુજરાતના સ્ત્રીજનો સમક્ષ રજુ કરે છે

માત્ર બે બાબતોમા અમને જરા અસતોષ રહે છે સૌ **શારદા** બ્હેન જેવા વિદુષી પાસેથી એવી આશા ન રાખી શકાય કે ત્હેમની કૃતિઓમા અમરત્વની મુદ્રા હોવી જોઇએ ? તેમ જ ત્હેમના જેવા, મીઠાશ અને રસિકતાની મૂર્તિ સમાન વિદુષી પોતાની કૃતિઓમા એ મીઠાશ અને રસિકતા કેમ ઉતારી શકતા નહિ હોય ?

અને છતા સૌ **શારદા** બ્હેનનો લેખ તાત્કાલિક ઉપયોગિતાની અને સ્ત્રીસુગમતાની સગીન દૃષ્ટિઓથી એવો તો સફલ છે કે તેઓ પોતાની ગુજરાતી હિન્દુ બ્હેનોને આવા અનેક સન્દેશ પાઠવે, એમ અમ્હે અન્ત કરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છિએ ગુજરાતને એમના જેવી વિદુષી સેવિકાઓની જરૂર છે

સમાલોચક પ્રાતિક પરિષદો નિમિત્ત આ ખાસ અક પ્રસિદ્ધ થયો છે રાજકીય, સામાજિક અને શિક્ષણવિષયક પ્રશ્નોનુ પ્રમાણ સાચવવા બનતા પ્રયાસ કર્યો છે પરતુ આપણે તો કોઈ પણ વિષયના લખી શકે એવા ખાસ અભ્યાસીઓની ન્યૂનતા હોવાથી અકમા જોઇએ તેટલુ પ્રતિનિધિત્વ નથી લાવી શકાતુ

યુદ્ધ પછીના સુધારા માટે રજુ થયલી યોજના, વડી ધારા સભાના લોકપ્રતિનિધિઓએ રજુ કરેલી યોજના સાથે તતત મળતી છે કૉંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગે છેડા સ્વરા

પમાં આવા પ્રકારની યોજના ભીકારી પણ છે " કેળવણીના કેટનાક કૂટ પ્રશ્નોનુ અનુભવી નિરૂપણ સા શ્રી રમનાગકર પ્રા. ત્રિવેદીએ ઘણી બોધક રીતે કર્યું છે સ્ત્રીપુરૂષોની સમાનતાની ભ્રમજનક વાતો કરવાને સ્થાને, બન્ને એક અખડ જીવનના અંગો તરીકે પ્રાપ્ત થતા જુદા જુદા ધર્મો માટે તૈયારી કરી શકે, એ જાતનો શિક્ષણક્રમ યોજવા લેખક ઉચિત આગ્રહ કરે છે ગૃહની અધિષ્ઠાત્રી અને જીવનની સહચારિણીના સહકારની અપેક્ષા છે-ધર્મો ભિન્ન છે-પરતુ પ્રયાણપથ તો એક જ છે માધ્યમિક શિક્ષણના જે વિવિધ મુદ્દાઓ લેખકે ગણ્યુ કર્યા છે તે ઉપરથી તેની પુનર્રચના થવી આવશ્યક છે એ સત્યસ્પષ્ટ થાય છે શિક્ષકના કાર્યને વિશેષ માનથી જોવાશે અને તેને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ મૂકાશે તો જ શિક્ષણમા રસ લેનાર શિક્ષકો આપણે ત્યા થશે, એ મુદ્દો પણ વિસરવા જેવો નથી લેખ ઉદાર અને મનનીય છે રા કૌશિકરામ " આધુનિક માધ્યમિક શિક્ષણના દોષો " ગણાવતા એમ સૂચવે છે કે શિક્ષણ ક્રમમા, શિક્ષકોમા અને શિષ્યોમા ભાવના કે જીવન નથી અમારૂં પણ એ માનવુ છે લેખક એટના બધા મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરે છે કે તેમની ગણના પણ અન શક્ય નથી રા નદનાથ કે. દક્ષિત ' કેળવણી વિષે કઈક ' લખતા એવુ કથન કરે છે કે, " આપણા દેશમા ભણેલાની સખ્યા નાની હશે પણ કેળવાયલાની મ્હોટી છે " આપણું હાલનુ પ્રજાજીવન એટનુ શુદ્ધ, સમથ અને સસ્કારી છે, એ સ્વીકારવા અમે તૈયાર નથી વાતાવરણને સરકારી બનાવનાર પ્રજાકીય બનો-રામાયણ, મહાભારત, ઇતિહાસ, વાર્તા ઇત્યાદિ અગ્રેજી શિક્ષણ પછી ઓછા થતા માડયા છે, એ તો સર્વ કોઇનો અનુભવ હશે

' પ્રાતિક લોકચેતન, ' 'ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્ ' 'સસાર-સુધારો,' ઇત્યાદિ લેખો વાચનારનો શ્રમ પણ સફળ થશે ગુજરાતની કોલેજોના ચિત્રો અને અમદાવાદના કેટલાક દશ્યો અકનુ મૂલ્ય વધારે છે

૭

' નવજીવન ' કેળવણી પરિષ_ નિમિત્ત તેના ઉત્સાહી તત્રીએ શિક્ષણના કેટનાક પ્રશ્નો ચચતો અક ગુજરાતનો આપ્યો છે વિચારકો, કાર્યકર્તાઓ અને અનુભવી લેખકોનુ પ્રમાણ આપણે ત્યા ઘણુ ઓછુ હોવાથી આવા ખાસ અંકોમા પણ કોઈ વિષયના વિવિધ અગોનુ શતાવકારક પ્રતિનિધિત્વ નથી થાવી શકાતુ આપણા રાજકીય, શિક્ષણવિષયક ઇત્યાદિ પ્રશ્નો સાથે જનસમાજને પરિચિત કરવાની પ્રવૃત્તિ ભીકારી ' નવજીવન ' આપણા સાહિત્યમા એક ઉપયોગી અને આવશ્યક ખોટ પૂરી પાડે છે, તે માટે ગુજરાતે તેનો સારો સત્કાર કરવો જોઇએ વળી ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની પ્રવૃત્તિ એકત્રિત કરવાનો એનો પ્રયાસ ઓછો સ્તુત્ય નથી

પ્રો ઠાકોર "ગાડી ગુજરાત"ના દોષો સ્પષ્ટ રીતે એમના સમર્થ લેખમા જણાવે છે બગાલ અને મહારાષ્ટ્રમા જે ' ભાવનાશિતા ' પ્રસર્યું છે તે ગુજરાતમા નથી, એ શોકકથા સર્વ

વિચારશીલ ગુજરાતીઓને હવે પીડાકર લાગવા માંડી છે—એ શુભ પગથિયે આપણે પ્હોંચવા માંડયા છીએ. પ્રો. ઠાકોરે આ ઉપયોગી અને વિચારપ્રેરક લેખમાં અનેક વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓનો સ્પર્શ કર્યો છે પરન્તુ એમના મુખ્ય મુદ્દા સાથે સર્વ કોઈ સમ્મત થશે. હજી ગુજરાત અને ગુજરાતીની ભાવના ખીલી નથી, હજી ગુજરાતે પોતાના પ્રજાકીય આદર્શો ઘડયા નથી, સમગ્ર હિન્દને અનુકૂલ પ્રાંતિક એકતા ગુજરાતે ખીલવી નથી, ગુજરાતના નેતાઓનો અને ગુજરાતીઓનો સંવાદ રચાયો નથી, અને ગુજરાતમાં અંધ અનુસરણ જણાય છે—પરંતુ વિવેકયુક્ત ગ્રાહકતા જણાતી નથી, એ એમનું કથન જેટલું સત્ય છે, તેટલું પ્રતીતિકર અને પ્રેરક છે. ઉત્સાહ અને આશાવાદ સાથે ત્યાગ અને કર્તવ્યબુદ્ધિ ખીલશે તો ગુજરાતની એકતા—એકરૂપતા નહિ—સત્વરે સિદ્ધ થશે. રા. રણજીતરામ ચાલુ શિક્ષણસંસ્થાઓને વિશેષ કાર્યસાધક બનાવવા કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરે છે. 'મ્યુનિસિપલ શિક્ષણપદ્ધતિ' જેવા સૂચક લેખો અનેક લખાય એ ઈષ્ટ છે.

અનેક પ્રતિકૂલતાઓને લીધે આપણા દેશને અનુકૂલ શિક્ષણક્રમો શોધી કહાડવામાટે નવા પ્રયોગો હિન્દમાં ઘણા થોડા થયા છે. બંગાળનું શાંતિનિકેતન, ઉત્તર હિન્દનાં ગુરૂકુલો, જલંધરનું કન્યામહાવિદ્યાલય, દક્ષિણમાં પ્રો. કર્વેની સંસ્થાઓ, ગુજરાતમાં વનિતાવિશ્રામ અને મહિલાશ્રમ, એમ છૂટક છૂટક પ્રયોગો થયા છે. પરંતુ એ સર્વ સરકારની શિક્ષણપદ્ધતિ જેવા ચેતન વિનાના મન્ત્રો ન બને અને તેમના સદ્ અસદ્ અંશો અને પરિણામોની સમીક્ષા થયા કરે, એ ઈષ્ટ છે. આટલા મ્હોટા હિંદને માટે આ પ્રયોગો નહિ જેવા છે, એ વિચાર પણ પ્રસારવાની ઘણી જરૂર છે.

માર્ચ, ઈ સ ૧૯૧૭

The New Man & the New Woman

"The new man lives in a dream of the new woman and she, in a dream of the new man But when they actually find one another it frequently results that two highly developed brains together analyse love or that two worn out nervous systems fight out a disintegrating battle over love The whole thing usually ends in each of them seeking peace with some surviving incarnation of the old Adam and the eternal Eve But not with a clear conscience for they are continually aware that they were intended for the new experience although their powers of loving were small while their ideas of love were great

—ELLEN KEY

પુસ્તક ૨૨મું
અંક ૩ જો

[illegible] ૩
[illegible] ૩-૧-૦

છૂટક કિંમત રૂ ૦-૮-૦

સમાલોચક.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ. गी. १७-१५

૨૨ મું.] માર્ચ ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૩ જો

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.,
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી
પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

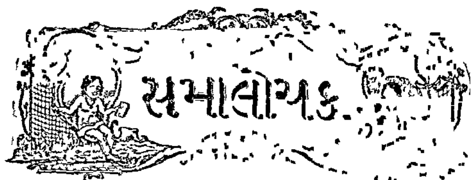
વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવે છે

અમદાવાદ

સુખમાં ! " ... નાથના

અમીથી ભરીને !" જપ એ જ જપું

પુસ્તક ૨૨ મું.] માર્ચ, ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૩.

વીરોને આહ્વાન.

(Recruiting song)

લેખક–રા હંસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટીયા, એમ એ, એલએલ બી

(મહિદીપ)

વીર સજ્જ થાઓ રે— વીર

માતૃભૂમિ શત્રુઓથી
રક્ષવાને, શસ્ત્ર ધારી,
હિન્દ–રાષ્ટ્ર જીવનમાંહિ
નવપ્રભાત ઝબ્બોરે— વીર

સમસ્ત પૃથ્વી જુઓ! આજ
આત્મસંરક્ષણને કાજ
બની પ્રવૃત્ત–ત્યારે આપ
નિદ્રિત જ શું રહેશોરે ?— વીર

ભારતતણા ભૂતમાંની
વીરતાનું સ્મરણ નારી
પ્રેમ–શાર્ય ઉભય ધારી
સદ્ય સજ્જ થાઓ રે— વીર

૧ - ૧૭

ઉદ્યોગવિકાસનું ચેતન અને રાજ્યાશ્રય.

(૧)

લેખક—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી એ

અનિષ્ટમાંથી ઈષ્ટ.

હાલની અતિપ્રચંડ અને અદ્વિતીય સંહારક યુરોપી યાદવીએ, ઇતિહાસમાં મહાભારતના યુદ્ધ પછી કદી પણ નહીં નોંધાયો હોય એવો, અસંખ્ય માણસો—ખીલતા નવલોહીયા બુદ્ધિમાન યુવાનોનો તેમ જ અનુભવી કાર્યકુશળ વૃદ્ધોનો, તથા વર્ષોથી સંચિત કરેલી અને વિજ્ઞાનની શોધક બુદ્ધિ આદિથી વિકસાવેલી તેમજ ભવિષ્યમાં વિકસવાની શક્યતાવાળી અઢળક સંપત્તિઓનો ભયંકર સંહાર વાળ્યો છે, તેથી તે અતિશય શોચનીય છે છતાંયે તે દ્વારા દૈવી સંકેતે હિન્દને માટે એ ઘનઘોર વાદળામાંયે ભવિષ્યની હિન્દી ઔદ્યોગિક તેમ જ વ્યાપારી સંપત્તિના વિકાસના સંભવ રૂપી વિજળીના ચમકારા દાખવવા માંડ્યા છે, તેથી હિન્દી પ્રજા આ અનિષ્ટ યાદવીને પોતાની ઇષ્ટ પ્રગતિ–ઉન્નતિની સાધક ગણી, આવકારદાયક માને તો તે ક્ષમાને યોગ્ય જ છે અનિષ્ટમાંથી પણ ઇષ્ટ અંશની નિષ્પત્તિ થાય છે, લાખો નિરાશાઓના અંધકારમાં અમર આશારૂપ પ્રકાશ આછો આછોયે ચમકે છે, એ પ્રકૃતિનિયમ વર્તમાન યાદવીએ, દુનીયાની અસમર્થ પ્રજાઓના રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના સફલ કરવાની અનુકૂલતા કરી આપીને, સિદ્ધ કર્યો છે તેમાંયે વર્તમાન વિગ્રહે ખસુસાખસુસ હિન્દ અને હિન્દી પ્રજાને પોતાની ઔદ્યોગિક, વ્યાપારી અને રાજ્યકીય ઉન્નતિ સાધવાની અનુકૂલતા કરી આપવા ઉપરાંત તેમ જ હિન્દી પ્રજાની રાજ્યનિષ્ઠા સંગીન ધોરણે હોવાનું સિદ્ધ કરી આપવા ઉપરાંત તેની સિદ્ધિને અર્થે આપણી રાજ્યશાસક, ચકોર બ્રિટીશ પ્રજાના કર્તવ્યચક્ષુના પડળ ખસેડી, તેની સહાનુભૂતિ અને સહકાર મેળવવાનો સુયોગ દૃઢ કરી આપ્યો છે

એકમાર્ગી વ્યાપારી–નીતિનું ફલ.

હિન્દની ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી સંપત્તિનો વિકાસ પ્રથમ હિન્દી પ્રજાના વાસ્તવ લાભની દૃષ્ટિથી થવો જોઈએ, એ અર્થશાસ્ત્રનું અત્યંત અગત્યનું મંત્ર બ્રિટનના અમુક વર્ગના અર્થશાસ્ત્રીઓની આંખમાં અદ્યાપિ પર્યંત ખુંચતું હતું! એટલે હિન્દ પોતાની ઉછરતી પ્રજાની ઉદ્યોગશક્તિ અને વિજ્ઞાનબુદ્ધિના ભોગે, રે આત્મસમાનના ભોગે પણ કેવળ મજુરીયો દેશ બને અને દુનીયાના અન્ય દેશોને જોઈતા ધાન્યાદિ તેમ જ તેમના ઉદ્યોગોની પુષ્ટિ અર્થે જોઈતી અન્ય કાચી નિપજો પેદા કરનારો 'ખેડુ' દેશ જ બની રહે, એવી વ્યાપારી નીતિ કેટલાક સ્વાર્થપટુ બ્રિટીશ વ્યાપારીઓ અને મુસદ્દીઓએ ઈસ્ટ ઈંડીયા કુંપનીના અમલ દરમ્યાન હિન્દ સંબંધમાં યોજાવી હતી * તે પછી ફ્રી–ટ્રેડ–મુક્તદ્વારની વ્યાપારી નીતિ

* "It is stated in evidence (1813) that the cotton and silk goods of India up to that period could be sold for a profit in the British market at a price from 50 to 60 per cent lower than those fabricated in England It con-

હિન્દને લાગુ કરાઈ આ એકમાર્ગી નીતિના પ્રતાપે હિન્દના ઉદ્યોગો કફોડી સ્થિતિમાં આવ્યા હિન્દનો વિસ્તાર અતિ વિશાળ અને તેની ખેતીનો પ્રદેશ પણ અતિ વિશાળ હોવાથી, સત્તસમર્થ અને રાજ્યાશ્રયના બળથી યુક્ત, જર્મની, ઓસ્ટ્રીયા આદિ રાજ્યોની પ્રજાઓએ પોતાના ઉદ્યોગોને ખીલવવા અને સાધનસંપન્ન કરવા આ નીતિનો ખૂબ લાભ લીધો. તેઓએ એક પાસ હિન્દમાંથી કાચી નિપજો વિશાળ પ્રમાણમાં ભારે ભાવે પણ ઉપાડી જવા સાથે બીજી પાસ એ જ નિપજોના તૈયાર માલ હિન્દી બજારોમાં જ હિન્દમાં બનતા તેના જ માલના ભાવ કરતા યે વધુ સોંઘે ભાવે વેચવા માંડ્યા બ્રિટન અને બ્રિટીશ સંસ્થાનો પણ આવી જ નીતિરીતિથી થોડો ઘણોયે લાભ ખાટતા હતા એટલે તેઓ આવી નીતિનું, હિન્દને ભોગવવું પડતું અનિષ્ટ પરિણામ પૂરૂં જોઈ ન શક્યા, તેમ જ તે કંઈક જોયા છતા યે, તેમણે, પોતે મુક્તદ્વારની જે નીતિનો લાભ લેતા હતા તે નીતિનો લાભ હિન્દમાંથી લેતા જર્મની, ઓસ્ટ્રીયા અમેરિકા આદિ રાજ્યોને અટકાવવામાં આવે તો તે રાજ્યો પણ '*retaliation*' –પ્રતિકારની નીતિ પોતાની સામે યોજે અને બ્રિટીશ વ્યાપારીઓને નુકસાન થાય, એમ હતું એટલે તેમને 'નારાજ' ન કરવાને આ નીતિ ચાલુ રહેવા દીધી ઉપરાંત દેશના માલ ઉપર વેરા "*excise duty,*" નું ધોરણ મીલ ઉદ્યોગાદિની નિપજો ઉપર લેન્કેશાયર અને માન્ચેસ્ટરના વ્યાપારીઓને લાભ ખાતર નખાયું તેમ જ હિન્દી સરકારની મહેસુલી રાજ્યનીતિની નાડ પણ બ્રિટીશ મુસદ્દીઓએ પોતાને હાથ રાખી તેથી હિન્દના નાણા સાધન હિન્દી પ્રજાની હાજતો મતોષવાને વધારવા સારૂ પણ હિન્દી સરકાર સ્વતંત્ર ન રહી અને હિન્દી ઉદ્યોગો તથા હિન્દી કેળવણી, આરોગ્ય આદિ સુધારાઓને પૂરતો વેગ આપવા સંબંધમાં હિન્દી સરકારને તેમના દોરવાયા દોરવાવું પડયું પરિણામ એ આવ્યું કે, પરદેશોના સાધનસંપન્ન, અને રાજ્યાશ્રયથી યુક્ત ઉદ્યોગોના, હિન્દમાં હિન્દી માલ કરતા યે વધુ સોંઘે ભાવે વેચાતા માલે ઘણાક હિન્દી ઉદ્યોગોને સુવાડી દીધા અને હિન્દની કાચી નિપજો હિન્દી બજાર ભાવ કરતાયે વધુ ભારે ભાવે ઉપાડી જવાની તેમની શક્તિયે પરદેશોને કામ લાગતા કાચા પદાર્થો

---

sequently became necesary to protect the latter by duties of 70 and 80 per cent on their value or by positive prohibition Had this not been the ca e had not such prohibitory duties and decrees existed, the mills of Baisley and Manchester would have been stopped in their outset and could scarcely have been agian set in motion even by the power of steam. They were created by the sacrifice of Indian manufactures. Had India been indepen dent she would have retaliated would have imposed prohibitive duties upon British goods and would thus have preserved her own productive industry from annihilation This act of self defence was not permitted her, she was at the mercy of the stranger British goods were forced upon her without paying any duty and the foreign manufacture employed the arm of political injustice to keep down and ultimately strangle a competitor with whom he could not have contended on equal terms.—Prof Hayman Horace Wilson —*The Leader* October 18th 1916

નીપજાવવા સારૂ નફાકારક થતી હિન્દની ખેતીને હિન્દી ઉદ્યોગોના ભોગે ખીલવવાની પ્રેરણા હિન્દી પ્રજામા જાગૃત કીધી

પરિણામે ખેતીની સાથે જે કેટલાક નાના નાના ઉદ્યોગો ખેડુતો નવરાશના વખતમા ચલાવતા, અને તે દ્વારા વધુ રોજી કમાતા હતા તે ઉદ્યોગો તેમ જ તેની બીયા, ગેરડી, કપાસ, શણ, તમાકુ, ચામડાં, ઝાડની પેદાશો આદિના માલ બનાવનારા મોટા મોટા ઉદ્યોગો પણ યન્ત્રોથી ચાલતા તથા રાજ્યાશ્રયથી નિભાવાતા અને વિજ્ઞાન આદિની શોધોથી ખીલતા પરદેશી ઉદ્યોગોથી દબાઈ ગયા અને ખેડુત વર્ગો તેમ જ અન્ય ઉદ્યોગવિહીન વર્ગો ગરીબ તેમ જ અજ્ઞાન થયા એટલું જ નહી પણ કાચી નિપજોના ઉપાડ સબધમા તેમ જ તૈયાર માલની પુરણી સબધમાં પણ હિન્દ અને હિન્દીઓને લગભગ પરદેશો ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો અને પડે છે

* સર હેનરી કોટને આ સ્થિતિ સબંધમા નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે તેનો કહેવાનો મુખ્ય આશય આ છે - હાથના ઉદ્યોગોની પડતિસ્થિતિ અને સ્વદેશી બનાવટોને બદલે પરદેશી બનાવટો લેવાની સરળતાથી હિન્દની ગરીબી વધી છે વળી ખેતી વિશેષ વધ્યાનુ પણ આ પરિણામ છે કાચી નિપજોની ખેતીનો વિસ્તાર વધારવાને કરાતો હરેક પ્રયાસ અને નિકાશ થતી ખેતીની નિપજના જથ્થામા થતો દરેક વધારો એ પ્રજામા વધતી જતી ગરીબીની સાબીતી છે પરદેશી બજારો પરાણે દેશમા ઘૂસ્યા છે અને માલ ઓછા ભાવે વેચાય છે ત્યારે પરદેશી માલ ઘણા જ ભારે ભાવે ખરીદાય છે દેશને ભારે હાનિ થાય એમ કાચી નિપજોનો નિકાશવ્યાપાર વધ્યો અને અતિપાકથી દેશની જમીન નિરસ થઈ અને ચારાની જમીનની તંગીથી ઢોર-ઢાંખર અટક્યાં પણ ખેડુના ગજવામા નિકાશની વૃદ્ધિના નફા જતા નથી હિન્દની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડુત છે વળી તે નવરાશ વેળા ગૃહઉદ્યોગો ચલાવતા તેઓ પણ સાદા મજુર થઇ ગયા છે"

The increasing poverty of India is due to many causes but primarily I trace it to the decay of handicrafts and the substitution of foreign for home manufactures It is due also to the extension of agriculture Every exertion is made to augment the area under cultivation with staple crops and the increase in the amount of agricultural produce exported is pointed to as an irrefragable proof of increased national prosperity It is a proof of the reverse Foreign markets are forced and commodities are sold at lower rate —take tea for example—and bought at a higher price than would otherwise be necessary The export trade has indeed been developed at a great cost and in the meanwhile the soil of the country has been impoverished by over-cropping and the breed of cattle is deteriorating from want of pasturage The blessing has been withheld from the parched fields Nor unfortunately does the profit from increased exports find its way as it should to the pockets of the cultivators On the contrary they receive but little of it themselves for their crops are ordinarily mortgaged before being harvested and the profit goes to middlemen In all time no doubt the bulk of the Indian population has been agricultural but formerly the cultivators were not wholly dependent on agriculture They had home industries which employed their leisure when labour in the fields was useless there was the carrying trade

પરતુ ભાગ્યયોગે, કહો કે, દવી સંકેતે, ઘણા બ્રિટીશ મુસદ્દીઓની આખ ઉઘાડી છે. વિગ્રહ જાગતા જ શત્રુરાજ્યોના જર્મની અને ઓસ્ટ્રીયામાથી, તેમ જ મિત્રરાજ્યોના બે ઉપયમ ફ્રાન્સ આદિ દેશોમાથી તૈયાર માલ હિન્દ આવતા બધ પડયા અને

નવી વ્યાપારી નીતિના ઉદયની આશા.

હિન્દની કાચી નિપજો-મુખ્યત્વે કઠોળ, તેની બીયા, રૂ, શણ, ચામડા હાડકા, છાનો આદિનો જે બહોળો ઉઠાવ થતો હતો તેની નિકાશ એકદમ અટકી પડી એટલે હિન્દના રાજ્યવહીવટીઓને શિલ્પ-ઉદ્યોગો *manufacturing industries*-સબધમા હિન્દની સપૂર્ણ પર વશતાનો ખ્યાલ આવ્યો વળી જેમ જેમ વિગ્રહ ચાલતો ગયો તેમ તેમ બ્રિટનને અને તેના મિત્રરાજ્યોને રણસામગ્રી આદિની તેમ જ અન્ય જરૂરીઆતોની પૂરણી માટે હિન્દના ઔદ્યોગિક સાધનોની સવિશેષ અગત્ય જણાઈ અને બ્રિટીશ મુસદ્દીઓને પોતાની એ ભૂલ ખરેખર સમજાઈ કે જો હિન્દના ઉદ્યોગ-વ્યાપારની પ્રગતિ હિન્દી પ્રજાના તેમ જ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના વાસ્તવિક લાભની દૃષ્ટિથી થવા દીધી હત અને એકમાર્ગી વ્યાપારની મુક્તદ્વારની નીતિ મયાદાસર લાગુ કરી હત તો આવી ખરી અણીની વેળાએ હિન્દ જેવો એક અતિ વિશાળ અને અથાગ નિગૂઢ *(latent)* સપત્તિ-શક્તિવાળો દેશ આવશ્યક ઉદ્યોગોથી તેમ જ ધન આદિ અનેક અત્યત જરૂરી સાધનોથી બ્રિટનને હરેક રીતે અમર્યાદિત સહાયતા આપવા એટલું જ નહીં પણ પોતાનુ પોતે ફોડી લેવા શક્તિમાન થઈ શકયો હત આ ઉપરાત એક બીજો અનુભવ બ્રિટનને થયો હિન્દની જ કેટલીક ખાસ સાધનસામગ્રીઓનો લાભ શત્રુરાજ્યો ખાટી ગયા હતા અને તે સામગ્રીઓનો ઉપયોગ પોતે જ કરવાનુ તેને કા તો અત્યાર સુધી સૂઝયુ ન હતુ, કે કા તો તેમ કરવામા અસત મદતા દાખવી હતી વળી શત્રુરાજ્યોમાથી તૈયાર માલ આવતા બધ થતા ઘણા હિન્દી બજારો ખાલી પડ્યા બ્રિટન પોતે તો યુદ્ધમા રોકાયાથી તેમ જ તેના ઉદ્યોગો રણસામગ્રીના કાર્યમા નિમગ્ન થયાથી હિન્દના બજારો હાથ કરવા અશક્ત હતુ જ પરતુ ખુદ હિન્દ પણ વર્ષોથી ચલાવાયલી એકમાર્ગી વ્યાપારી નીતિને લીધે ઉદ્યોગશક્તિના વિકાસમા કેવળ પામર અને પરાધીન બની ગયુ હતુ, એટલે તે પણ પોતાના બજારો પોતે જ હાથ કરવા અશક્ત જણાયુ અને ઉદ્યોગ સબધમા એકને બદલે બીજાની પરાશ્રયતાના અનુભવની શોચનીય સ્થિતિમા આવેલુ જણાયુ હવે પોતાની ભૂતકાળની ભૂલ સુધારવાનુ અને વિશ્રેટે હિન્દી ઉદ્યોગો ખીલવવાની કરી આપેલી અનુકૂળતાનો લાભ હિન્દના તેમ જ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના હિત અર્થ લેવાનુ આતુર સ્ફુરણ બ્રિટીશ મુસદ્દીઓને થયુ છે તેમની, પોતાના મનની તેમ જ હિન્દી પ્રજાની પ્રેરણાથી હિન્દી રાજ્યવહીવટીઓએ પણ દરેક પ્રાંતમા પ્રાકૃતિક સાધનોની અનુકૂળતા અને સ્થાનિક ઉદ્યોગોની શકયતા અને સવળતાની

in which the bullocks used at other times for ploughing were employed—the railroads have very much ruined this trade and above all there was the weaving industry The ryots are now reduced to the simple labour of their fields —The *Leader* 18th October 1916

તપાસ કરવાને કમીટી નીમી છે, એટલું જ નહીં પણ સમગ્ર હિન્દની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ તપાસવા અને તેના વિકાસની ક્રિયાઓની ભલામણ કરવા એક શાહી કમીશન પણ નીમ્યું છે કેટલીક કમીટીઓએ સ્થાનિક ઉદ્યોગો સબંધમા કીમતી સૂચનાઓ પોતાની સરકારોને કીધી છે મદ્રાસ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમા તો સ્થાનિક સરકારોએ કંઇક કાર્યનો આરંભ પણ કરી દીધો છે અને મુંબાઈ, પંજાબની આદિ સરકારો હજી વિચાર ચલાવે છે દરમ્યાન રણસામગ્રીઓ માટે હિન્દનાં સાધનો અને શક્યતાનો વિચાર અને ઉપયોગ કરવાના કામમા શાહી કમીશનનો પ્રમુખ સર થોમસ હોલાન્ડ કમીશનનું કામ પડતું મૂકી, રોકાયો છે, અને અત્યંત આવશ્યક તપાસનું કામ પણ હાલ તુરત વિલંબાયું છે વળી હિન્દના સાધનોનો ઉપયોગ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના લાભ અર્થે કેમ કરવો તેની તપાસ એક કમીટી ઇંગ્લાંડમા ચલાવે છે

આમ, વિગ્રહને અઢી પોણા ત્રણ વર્ષ થયા છતા હજી તો બ્રિટીશ અને હિન્દી રાજ્યવહીવટીઓ કમીશનો અને કમીટીઓના ક્રમમાથી બહાર નીકળ્યા નથી અને હિન્દી ઉદ્યોગો ખીલવવાને મળેલી અનુકૂળતાઓનો તાત્કાલિક લાભ લેવામા જેટલો વિલંબ થાય છે, તેટલી જ હિન્દી પ્રજાની જાપાન, અમેરિકા આદિ રાજ્યોને હિન્દી બજારો હાથ કરી લેતા જોઈ, પોતાને સ્થિતિ સુધારવાના પામર પ્રયાસો અનુભવતા સોગણી થાય છે અલબત્ત વર્ષોથી અકુદરતી રીતે અધોગતિને પામેલા હિન્દી ઉદ્યોગો કેવળ આવેશભર્યા, કે અતિ ઉતાવળીયા પ્રયાસોથી સજીવન થઈ ન શકે એ સત્ય છે તેમ જ સમભાવશીલ હિન્દી તેમ જ પ્રાંતિક સરકારો લોકહિત અર્થે મથન કરી રહી છે, એ પણ તેટલું જ ખરૂં છે પરંતુ આવી અનુકૂળ તક આવી છે, ત્યારે ઝાઝો વિલંબ ન કરતા, અન્ય રાજ્યોએ જે નીતિરીતિથી પોતાના ઉદ્યોગો જમાવ્યા છે અને વિજ્ઞાનની શોધો, વ્યાપારી અનુકૂલતાઓ આદિ દ્વારા જે રાજ્યાશ્રયો આપ્યા છે અને જે માટે વર્ષોથી હિન્દી પ્રજાના નેતા આગ્રહ કરી રહ્યા છે તેવા રાજ્યાશ્રયો અને તેવી નીતિરીતિનો આરંભ હિન્દી સરકારે હિન્દની પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થાય તેવા ઘટતા ફેરફારો સાથે સત્વર કરવો ઘટે છે હિન્દી સરકારે જે રાજ્યાશ્રય આપ્યો છે અને લોકહિતના જે પ્રયાસો આ દેશમા ખેતીની ખીલવણી, ઔદ્યોગિક હુન્નરી સંસ્થાઓની સ્થાપના, પરદેશ જતા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપો આદિ દ્વારા કીધા છે, તેની કદર હિન્દી પ્રજા મુક્તકંઠે કરે છે, અને ઇચ્છે છે કે હજીય આથી પણ આતુર પ્રયાસો તે કરે.

જાપાન, અમેરિકાના સક્રમ પ્રયાસો.

હિન્દના રાજ્યવહીવટીઓ જ્યારે આમ વિચારદશામા હજી અટવાય છે, ત્યારે જાપાન, અમેરિકા આદિએ શત્રુરાજ્યોએ ખાલી કરેલા હિન્દી બજારો લગભગ ૧૯૧૫-૧૬થી જ હાથ કરવા માંડ્યા છે કલકત્તા બંદરના કમીશનરોનો રીપોર્ટ* આની સાક્ષી પૂરે છે તપસીલોની ઉંડી તપાસ કરતા જણાય છે કે, ઉદ્યોગી જાપાન હિન્દના બજારો હાથ કરવા પોતાના ઉદ્યોગવ્યાપારને અદ્ભુત પ્રકારે ખીલવવા મંડી પડ્યું છે અને હિન્દની હાજતોનો ખ્યાલ લેવા અનુભવી નિપુણોને હિન્દમા પ્રવાસે મોકલી તેમની સૂચના મેળવી,તે અનુસાર એવા

*' The entire cessation of imports from enemy countries and Belgium and the curtailments of imports from France were made up to some

માનથી હિન્દ બજારો ભરવા લાગ્યુ છે વિગ્રહ દરમ્યાન તેનો હિન્દ સાથેનો નિકાશવ્યાપાર ત્રેવડો થયો છે વિગ્રહ અગાઉ જાપાન હિન્દમા મુખ્યત્વે કાપડ, મોજા આદિ ગુથેનો માલ, રેશમી માલ દિવાસળીઓ, ધાતુઓ અને કાચમાલ મોકલતુ હતું હવે આ ચીજો અતિશય મોટા જથ્થામા મોકલવા ઉપરાત તેણે બીજા માલ તડામાર મોકલવા માડ્યા છે ૧૯૧૫-૧૬ મા તેણે કાચ અને કાચમાલ ચાર ગણો (૧૯૧૩-૧૪ મા રૂ પાા લાખ અને ૧૯૧૫-૧૬ મા રૂ ૬૦ લાખ), દીવાસળીઓ ત્રણગણી (૧૯૧૩-૧૪ મા રૂ ૩૯ લાખ, અને ૧૯૧૫-૧૬ મા રૂ ૧ કરોડ પાા લાખ) ખાડ એકસો ત્રીસ ગણી (૧૯૧૩-૧૪ મા રૂ ૨૮ હજાર, અને ૧૯૧૫-૧૬ મા રૂ ૩૭૮ લાખ) મોકલી હતી ટુકમા આની જ રીતે રેશમના તથા કાપડના માલ દારૂ, રમકડા, સ્ટેશનરી રસાયણ માલ, ધાતુકામ, આદિની નિકાશમા જાપાને અદ્ભુત પ્રગતિ દેખાડી છે.

અમેરિકાની પ્રગતિ પણ હિન્દી વ્યાપાર સબધમા અવલોકવા જેવી છે તેણે—*Foreign and Domestic Commerce Bureau*-પરદેશી અને સ્વદેશી વ્યાપારનુ એક મડલ સ્થાપ્યુ છે, અને તે દ્વારા હિન્દની હાજતોની તપાસ ચલાવે છે દરમ્યાન મોટરકારો, લોઢું અને પોલાદનો સામાન, કટલરી આદિની ધૂમ નિકાશ કરી છે

આની વસ્તુસ્થિતિ છે તો હવે હિન્દની સરકારે તેમ જ હિદી પ્રજાએ હિન્દની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધવા કેવી રીતે કટિબદ્ધ થવુ જોઇએ, એ જ વિચારવાનુ અવશેષ રહે છે.

હિન્દની શક્યતા.

કોઈ આ કાર્ય એકલી સરકાર કે એકલી પ્રજા કરી શકે એવુ નથી રાજ્યે પ્રયાસો કર્યા છે, કરે છે અને કરશે, પરતુ રાજ્ય અને પ્રજા બન્નેના સહકાર અને સહપ્રયત્નો થશે ત્યારે જ તે સિદ્ધ થવાનુ છે હિન્દ એક સમયે વ્યાપાર-ઉદ્યોગની સમૃદ્ધિની ઉંચી કોટીએ ચઢયો હતો. નીયાના લોક તેની સુદર અને નાજુક કારીગરીઓથી હેરત પામ્યા હતા હિન્દના લોકની ાધક બુદ્ધિ, અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રસપન્ન શક્તિ તેમ જ ઉદ્યોગસામર્થ્ય સર્વત્ર પ્રશસાને પાત્ર યા હતા એટલે દેશ અને દેશબધુઓની ઔદ્યોગિક ઉનતિ સાધવાની શક્ય પાનતા વિષે કોઈ ક ઠે જ નહી માત્ર પ્રાચીન સમયના સજોગો બદલાયા છે અને નવા સજોગો અને અવ- ની ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી રીતિઓ હયાતીમા આવી છે તેનો ઘટતો સમન્વય કરવાનો છે અને નવી કાર્યરીતિઓ યોજવાની છે

xtent by increased imports from Japan America and Scandinavia The apanese import trade has shown remarkable development in silk manu-actures cotton piece goods matches beer glass and glassware hardware oys stationery and chemicals and the trade with the United States in he imports of motor cars iron and steel hardware and cutlery The dministration report of the Calcutta Port Commissioners for the year 915-16

વર્તમાન વિગ્રહે જ કેટલાક નવા સંજોગો અનુસાર નવા ધોરણે પોતાની પ્રચલિત વ્યાપારી રીતિનીતિ સુધારવાની અગત્ય ફ્રાન્સ, બ્રિટન, રૂશિયા અને ઇટલીના મત ઉપર ઠસાવી છે, અને તે સબંધમાં વિચાર કરવાને પેરીસ કોન્ફરન્સમાં મિત્રરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ મળ્યા હતા હિન્દમાં પણ નવા ધોરણે હિન્દની વ્યાપારી નીતિ અને તેના અંગે નવી ઔદ્યોગિક રાજ્યનીતિ યોજાશે, એવી સબળ આશા રહે છે શાહી કમીશનના પ્રમુખ સર થોમસ હોલાન્ડનો મત કંઈક આ દિશામાં ઝોક લેતો જણાય છે અને બ્રિટિશ સંસ્થાનોના અગ્રણીઓનો મત પણ એવો છે બ્રિટીશ સંસ્થાનોને *Preferential tariff*–બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના માલને પહેલી પસંદગી આપી બીજા રાજ્યોના માલ ઉપર વત્તાઓછા પ્રમાણમાં સબંધે અનુસાર જકાત નાખવાની નીતિ અનુસરવા દેવામાં આવશે, એવાં ચિહ્નો જણાય છે તેમ આવી કઈક મર્યાદાસર સરક્ષક જકાતની નીતિ હિન્દ સબંધમાં યોગ્ય, એ બનવાજોગ છે સર થોમસે મુંબાઈના વર્તમાનપત્ર "ટાઈમ્સ ઓફ ઈંડીયા"ના પ્રતિનિધિને જણાવ્યું હતું કે,

નવા સંજોગ– નવું ધોરણ.

'It is not easy to say which is more harmful to the industrial development of a country over protection or absolutely free trade Using the terminology now so common on the lips of the world the former would compare to demoralising militarism and the latter to dangerous disarmament Protection should be regarded rather as a medicine It may be good if taken in measured dozes and for specific complaints but no healthy man wishes to live on tonics as his daily food

ભાવાર્થ–એક દેશની ઔદ્યોગિક ખીલવણીને હદથી જ્યાદા સરક્ષક જકાતની નીતિ કે કેવળ નિરપેક્ષ મુક્તદ્વારની વ્યાપારીનીતિ વિશેષ નુકસાનકારક છે, એ સહેલાઈથી કહી શકાય તેમ નથી દુનીયાના મુખે આટલા બધા સામાન્ય રીતે ચઢેલા પારિભાષિક શબ્દો વાપરી, એ કહી શકાશે કે હદથી જ્યાદા સરક્ષક જકાતનીતિ વિનિપાત કરનારા અત્યંત સૈનિકવાદ સાથે અને મુક્તદ્વારની વ્યાપારી નીતિ ભયંકર અશસ્ત્ર સ્થિતિ સમાન છે સરક્ષકનીતિને એક દવા ગણવી જોઈએ જો ચોક્કસ રોગો માટે મર્યાદાસર પ્રમાણમાં તે લેવાય તો તે ગુણકારી નીવડે પરતુ કોઈ આરોગ્યશીલ મનુષ્ય પોતાના નિત્યના ખોરાકતરીકે પુષ્ટિકર દવાઓ ઉપર રહેવા ઇચ્છતો નથી "

આ આશય વિચારતાં તેમ જ હિન્દના ઉદ્યોગોની ઉધરતી સ્થિતિ જોતાં હિન્દને સરક્ષક જકાતની નીતિ લાગુ કરાય તો તે દવા રૂપ જ ગણાશે લાંબા સમયના રોગીને જેમ દવા ઉત્તેજક પ્રમાણમાં આપવી ઘટે છે તેમ હિન્દી ઉદ્યોગોને પણ સરક્ષક જકાતની નીતિ તેવા જ પ્રમાણમાં લાગુ કરવી ઉચિત છે, એની નાપાડી શકાશે નહીં વર્તમાન વિગ્રહની સમાપ્તિ પછી હિન્દની વ્યાપારી નીતિનો પ્રશ્ન હિન્દના તેમ જ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના વાસ્તવિક લાભની દૃષ્ટિથી વિચારવામાં આવશે, એવી ખાત્રી પાર્લમેંટમાં શાહી સરકારે હાલમાં આપી છે આ સર્વથી હિન્દના ઉદ્યોગવિકાસનું ભવિષ્ય આશાવંત લાગે છે પ્રભુ તે સિદ્ધ કરો, એટલી પ્રાર્થના છે

—અપૂર્ણ

ગુજરાતની એકતા.

લેખક–રા રણજીતરામ,વાવાભાઈ મહેતા, બી એ ,

(ગયા અંકથી ચાલુ)

સમાર‌ુ બીજ ગૃહ છે જ્યા ગૃહ નથી ત્યા પ્રજા નથી, પ્રજા નથી ત્યા રાષ્ટ્ર નથી ગુજરાતના ગૌરવ વિશે જે જે કલ્પના, જે જે સ્વપ્ના આવે તેમનો સ કાર ગુજરાતના ગૃહોમા થાય ત્યારે જ તેમને સિદ્ધ થવાનો અવસર મળશે જ્યા લગી ગુજરાતની સુદરીઓ રાષ્ટ્રજીવનમાં રસ લેશે નહી, તેમા નિમગ્ન થશે નહીં ત્યાં લગી આપણા સર્વ પ્રયત્નો અપૂર્ણ છે સુદરીઓ લગ્નસબધથી ગુજરાતની ભૌગોલિક એકતા સાધી શકશે પોતાના સતાનોની કેળવણીથી નવો જમાનો વ્હેલો લાવી શકશે માટે આપણા રાષ્ટ્રજીવનનો આથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન આપણી સ્ત્રીઓની કેળવણીનો છે ગુજરાત એની પાછળ જેટલુ ધન ખરચી શકે તેટલુ થોડુ છે, જેટલો પરિશ્રમ લઈ શકે તેટલો થોડો છે નાતો હજૂ આ [ગામા બીનકુન'] ગતિ નથી કરતી, એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી પોતાની સતતિના આચારવિચાર ઘડવાની, રાષ્ટ્રજીવનની ખીલવણી કરવાની એમા આવતા દોષોનુ નિવારણ કરવાની અથવા એની ઉન્નત ભાવનાઓની પ્રેરણા કરવાની શક્તિ સ્ત્રીઓ કેળવણીથી જ મેળવી શકશે મુબાઈ, સુરત અને અમદાવાદમા વનિતાવિશ્રામો છે, સુરત અને અમદાવાદમા મહિલાવિદ્યાલયો છે ગાયકવાડી રાજ્યમા ફરજિયાત કેળવણી છે તે ભ્રમ નથી કાઠીઆવાડ જેવા પિતાજ પ્રદેશમા ભાવનગર ગોડળ અને રાજકોટની કન્યા હાઇસ્કુલો ગોકળગાય કરતા ધીમે પગને ચાલે છે કચ્છ તો હજુ ક્યાનુ ક્યા પાછળ છે આ સર્વ સ્થળે સતત અને આગ્રહી પ્રવૃત્તિ થવાની જરૂર છે વડોદરા સિવાયના ગુજરાતમા ૬૪૩ કન્યાઓ અગ્રેજી શીખતી હતી અને ૪૦,૭૦૮ કન્યાઓ ગુજરાતી શીખતી હતી છેલ્લી વસ્તિગણતરીના પ્રમાણે ૨૦૧ પુરુષને લખતા વાચતા આવડતુ હોય છે ત્યારે ૧૬ સ્ત્રીઓને લખતા વાચતા આવડતુ હોય છે ગુજરાતમા ૪૬,૮૭,૩૧૦ સ્ત્રીઓ હતી તેમાથી ૮૯,૪૪૬ને ગુજરાતી લખતા વાચતા આવડે છે અને ૨,૦૬૭ ને અગ્રેજી લખતા વાચતા આવડે છે આ આપણી દશા છે એક પણ માના અભણ રહેવી ન જોઈએ ગુજરાતી સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત થશે તો ગુજરાતની એકતા અને ગૌરવ જોતજોતામા વધશે

સુભાગ્યે ગુજરાતમા એક ભાષાનો વ્યવહાર છે કચ્છી જૂદી છે, છતા ગુજરાતીનો કચ્છે સ્વીકાર કર્યો છે હાલારી, સોરઠી ગોહેલવાડી, ઝાલાવાડી, અમદાવાદી, ચરોતરી, સુરતી એવી બોલીઓ છે, પણ કાળેકરીને તેમનો નાશ છે શિક્ષણમા, સાહિત્યમા એક ભાષાનુ સ્થાન છે કોઈ પણ પ્રજાનો ઇતિહાસ અને વર્તમાન સ્થિતિ જાણવાનુ માપ તેમની ભાષા છે ભાષાના વિકાસ ઉપરથી તે પ્રજાની અવધારણશક્તિ, અતર્દૃષ્ટિ કલ્પના, અમૂર્તવિચારણા (*Abstraction*), સામાન્ય વિચારણા (*Generalisation*) વગેરે કેટલા ખીલ્યા છે તે જણાય છે તે પ્રજાના માનસિક વિકાસનુ માપ ભાષા છે વિચાર, લાગણીઓ, અનુભવો,

આહ્‌લાદ, ભય, સહનતા, પરાક્રમો વગેરે એકથી બીજે મોકલવાની ભાષાની શક્તિને લીધે એક જ દેશમા સ્થળે સ્થળે વસતા વતનીઓ એકતા અનુભવે છે એમને એમ લાગે છે કે અમે એક જ વતના છીએ પરદેશમા પોતાની જન્મભાષા ઇતરને મુખે સાભળી કોને આવો અનુભવ નથી થયો? મનુષ્યોના ચારિત્ર્યના વિકાસમા અને સસ્કૃતિની પ્રગતિ કરવામા ભાષાનો પ્રભાવ જેવો તેવો પડતો નથી સર્વે પેઢીઓ ભાષાથી સકલિત થાય છે ભાષા જે દેશમા બોલાતી હોય તે દેશમા પૂર્વે થઈ ગએલા વતનીઓનો વારસો ભાષાથી વિદ્યમાન વતનીઓને મળે છે અને તેઓ એવો જ વારસો પોતાના અનુજોને આપી જાય છે પૂર્વજોનુ ઋણ ચઢે છે અને અનુજો આપણે આધારે છે તેનું ભાન થાય છે જીવનનો હેતુ આથી ગભીર બને છે ભાષાપર મમત્વ જાગે છે તેના સસ્મરણો, ઇતિહાસ અને ભાગ્યમા તેઓ તલ્લીન થાય છે પોતાની જાતિ, પોતાના દેશ, પોતાના રાષ્ટ્ર *(Nation)* પર તેને પ્રેમ થાય છે અને આખરે આ લાગણી જ્યારે દેશની સ્પષ્ટ અને આગ્રહી ભક્તિમા જામે છે, ત્યારે સ્વદેશાભિમાન ખરેખર રોમેરોમમા, રગેરગમા નિવસે છે

બોહીમીઆમા જર્મન ભાષાને બદલે દેશજ એક ભાષાનો ઉપયોગ રાજ્યસભા, ન્યાયાલય, ઉપહારગૃહોમા, વગેરે સ્થળે થવાથી પ્રજામા જાગેલા ચેતનનો દાખલો ઇતિહાસમા મોજુદ છે અગ્રેજ સરકારે દેશી ભાષાઓને ઉત્તેજન આપવાથી આપણા ભારતવર્ષના જુદા જુદા વિભાગોમા થએલી જાગૃતિ કોને વિદિત નથી? બગાલી ભાષા બગાલીઓનુ પ્રાણ અને ધન છે ગુજરાતી છે? હાલમા ધીમે ધીમે ગુજરાતી ભાષાનું સન્માન વધતું જાય છે તો પણ હજૂ એવા ઘણા વિદ્વાન ગુજરાતીઓ છે કે જેઓ ગુજરાતીમા બોલી શકતા નથી તો પછી લખવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? ઘણા ગુજરાતીઓ મિત્રોને, પિતાઓને, પુત્રોને કાગળ પરભાષામા લખે છે નાતના મેળાવડામા નાતની અભણ સ્ત્રીઓની સમક્ષ, નાતના અલ્પશિક્ષિત બાળકોની સમક્ષ ગુજરાતીમા નહીં બોલી શકવાથી અગ્રેજીમા બોલનારા ગુજરાતીઓ નથી એમ નથી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્, સાહિત્યપરિષદ્ આદિનો વ્યવહાર ગુજરાતીમા રહે છે તે ભવિષ્યના ઊજળા ભાગ્યના ચિહ્ન છે

પણ હજૂ ઘણુ કરવાનુ છે નિશાળોમા ગુજરાતી બરાબર શીખવાતુ નથી હાઇસ્કુલો અને કોલેજમા બીલકુલ શીખવાતુ નથી ત્યા ગુજરાતી ભાષા ઉપર પ્રેમ બતાવવો, એ ગુન્હો ગણાય છે યુનિવ્હર્સિટિમા હજુ એને સ્થાન નથી બગાલીઓએ મેટ્રિક્યુલેશન અને કોલેજની ઇંટર પરીક્ષા સુધી ઐચ્છિક સ્થાન અપાવી શક્યા છે વૈદક જ્ઞાન બગાલી મારફત અપાવવા મહેનત કરે છે આપણે આ એવી વાત છેડી જ શી રીતે શકાય? ગયે વર્ષે લીમડીમા કાઠીઆવાડના હેડમાસ્તરોનુ સમેલન રાજ્ય તરફથી થયુ હતુ ત્યા અગ્રેજીને બદલે ગુજરાતી મારફત શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન ચર્ચાયો હતો અગ્રેજી કાચુ રહી જાય એવી બીકથી ગુજરાતીનો નિષેધ કરવાનો નિર્ણય થયો હતો ગાયકવાડી રાજ્યમા ગુજરાતી કોલેજ પ્રયોગ તરિકે શરૂ થઈ ને આકસ્મિક કારણોથી એ ઉદ્દેશ સફળ ન થઈ, એટલે એ પ્રશ્ન ઘણા વર્ષો માટે દૂર ખસ્યો

ગુજરાતી ભાષા જે સ્થિતિમા છે તેમાથી ખીલવવામા આવે તો ગુજરાતની એકતા જલ્દી થશે અને ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધશે ભાષા માત્ર ભાષાના સ્વરૂપમા રહે ત્યાં લગી

સુધારવાર વળતો નથી ભાષામા સાહિત્ય વિપુલ, વિવિધ, ઉદાત્ત અને સમૃદ્ધ હોય તો જ *The Literature of a nation reveals its innermost thoughts, deepest yearnings and highest ideals* (Smith The soul of Germany p 2)

શુદ્ધ શોધખોળથી સત્યની પ્રીતિ આવે છે અને જે પ્રજામા સત્યપર પ્રીતિ છે, સત્ય પ્રાપ્ત કરવા આગ્રહ, મહેચ્છા, શ્રમ, ત્યાગ, સાધન, બુદ્ધિબળ છે, તે પ્રજાનુ કલ્યાણ ખચીતમ જ હોય છે ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓનો ક્ષય ન કરવો પણ જગતના કલ્યાણ અર્થે તે વાપરવી–કલ્યાણ માટે કાયમા પ્રયત્ન, મૈત્રી પ્રજ્વલિત વાઞ્છના આવા વાતાવરણમા જાગે છે કલાવિધાયક કલ્પનાની સૃષ્ટિ સુજે છે એથી એને પરમ આનંદ અને શાતિ મળે છે સૌંદર્યની ભક્તિ એની પાસે કલાની સૃષ્ટિ કરાવે છે દેશવત્સલ દેશજન પરના કલ્યાણ અર્થે વર્તે છે, પોતાના સ્વાર્થ માટે નહીં, પણ સમભાવ અને આવેશ દેશવત્સલતાને લીધે એનામા હોય છે, તેથી જોખમ હાનિ, દુઃખ, વૈભવપરાઙ્મુખતા વગેરે ખેડવાને તૈયાર થાય છે અને જે નવા તત્ત્વો, જૂના સત્યોના જે નવા પ્રયોગો તે શોધી જગતને ચરણે ધરે છે તેથી પોતાના દેશનુ ગૌરવ વધારે છે ડૉ સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને પ્રો. જગદીશ ચદ્ર વસુએ ભારતવર્ષનુ અને બગાળાનુ ગૌરવ વધાર્યુ છે, એટલુ જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનની એકતાની લાગણીને પોષી છે સમગ્ર હિન્દુસ્તાન એમને માટે મગરૂર છે અને એઓ અમારા છે એવી લાગણીવાળુ છે

જર્મનીએ વિદ્યા, પડિતતા, વિજ્ઞાન, શોધખોળ વગેરેને જે ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ તેથી માત્ર ૪૦ વર્ષમા તેનો ઉદય થયો હતો જ્યા જ્યા વિપુલ ધન હોય ત્યા ત્યા આ સર્વને ઉત્તેજન અપાવુ જોઇએ, નહીતર ધનોપાર્જનમા ભવિષ્ય ભૂલી જવાય છે, વિચાર સુકાઈ જાય છે અને પ્રગતિ અટકી જાય છે વળી આ જમાનો જૂદો છે વિજ્ઞાન અજબ ફેરફારો કરી શકે છે એક શહેર વેપારનુ મોટુ મથક હોય છતાં આગગાડીથી તેનો વેપાર બીજા શહેરમા વધી શકે છે એક મોટુ નગર હોય છતા આગગાડી અને સ્ટીમરથી તેનો વેપાર ઓછો થઈ શકે છે માટે આકસ્મિક સજોગોથી જે વેપારઉદ્યોગ એક સ્થળે કે એક જાતના હાથમા આવ્યા તે નિરતર ત્યા જ રહેશે, એનો આ વિજ્ઞાનના યુગમા ભરોસો નથી માટે વિદ્વત્તા અને શોધખોળને ઉત્તેજન આપવુ જોઇએ વિદ્વત્તા દેશને એક બનાવે છે અને ગૌરવ અપાવે છે

ગુજરાતી સાહિત્ય ખેડાય છે પણ હજૂ ઘણુ ઘણુ કરવાનુ બાકી છે કહેવાય છે કે જીવનમા જે હોય તે સાહિત્યમા આવે છે સાહિત્ય માત્ર જીવનનુ પ્રતિબિમ્બ છે એમ હશે, છતાં કહેવુ જોઇએ કે આપણા વર્તમાન જીવનના ઘણા સ્વરૂપો હજૂ આપણા સાહિત્યમા પ્રતિબિમ્બિત નથી થયા સાહિત્યના સર્જનને અંગે પ્રજાની બુદ્ધિ અને હૃદયનો વિકાસ અવલબે છે જેમ બુદ્ધિ વધારે, ખીલેલી, પ્રખર, સસ્કારી તેમ સાહિત્ય પણ એવુ જ આજના જમાનામાં પ્રજામા જે ચેતન આવતુ જાય છે તેને લીધે સાહિત્ય પરપરા અથવા સકેત રૂપે ન રહેતા આત્માની ગભીરતમ વૃત્તિઓ પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના વર્ણનો સૌંદર્યના અન્વેષણોથી જીવનનુ જાગતુ થઈ જાય છે કીર્તિ પ્રતિષ્ઠા, પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરવા થતા સ્વપ્ના સાહિત્યમા પ્રતિ

મિશ્રિત થાય અને સાહિત્ય દ્વારા અનેકને પ્રેરણા કરે છે પ્રગતિનુ પહેલુ લક્ષણ બુદ્ધિની મુક્તિ છે આપણા દેશમા ગયા જમાનામા બુદ્ધિ શાસ્ત્રની, રૂઢિની અને રાજ્યદ્વારી સ્થિતિની દાસ થઈ રહી હતી પ્રત્યેકને માટે સત્યની વ્હાણી તેના ' અધિકાર ' પ્રમાણે કરવામા આવી હતી. પણ તેથી વધારે સ્વતત્ર વિચાર કરવાનો તેનો અધિકાર નહોતો એટલે બુદ્ધિ નિશ્ચલ થઈ અને કટાઈ ગઈ હતી પરતુ અગ્રેજી વિદ્યાએ આપણી બુદ્ધિનો દાસત્વમાથી મોક્ષ કીધો છે તેથી જ આપણા દિલમા આજે પ્રગતિની, ઉન્નતિની, ગૌરવની વાછનાઓ ઉછળવા લાગી છે, પણ હજૂ જોઇએ તે પ્રમાણમા બુદ્ધિનુ દાસત્વ ગયુ નથી એક રીતે આપણે એનમાથી ચૂલમા ગયા છીએ આપણા શાસ્ત્રો અને રૂઢિનુ દાસત્વ મૂકયુ છે તો યુરોપના શાસ્ત્રો, વિદ્યા, રૂઢિના દાસ થયા છીએ સ્વતત્ર રીતે વિચાર અને આચાર કરવા બહુ જ ઓછા તત્પર છીએ ઓછામા પૂરુ ગુજરાતના ⅔ ભાગમા નાનામોટા દેશી રાજ્યો છે ત્યા એકપુરૂષનુ સપૂર્ણ શાસન હોવાથી બુદ્ધિનુ દાસત્વ પૂરેપૂરૂ છે જે સ્થિતિ હોય છે તેમા ન્યૂનતા જોઈ શકાતી નથી કે તેથી વધારે સારી કલ્પી શકાતી નથી રાષ્ટ્ર નહી, પણ શાસન કરનાર વ્યક્તિ જીવનનુ કેંદ્ર બને છે તેથી સત્યના અન્વેષણ કરતા તે વ્યક્તિને ખુશ રાખવાનુ જ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેને ઠગના પોતાની જાતને ઠગવી પડે છે અને પ્રતારણામાથી અનેક મળ બુદ્ધિ ઉપર ચડે છે બ્રિટિશ રાજ્યમા જે સ્વતત્રતા હતી તે હવે ઓછી થવા લાગી છે જ્યા જ્યા એ સ્વતત્રતા પ્રકટ થવાના પ્રસગો છે ત્યા ત્યા અકુશો મૂકાતા જાય છે સત્ય કથન કરતા પ્રિય કથન માટે અગ્રેજ અમલદારો વિશેષ આતુર છે પ્રામાણિક મતભેદ અને સ્વતત્ર વિચાર એમને રૂચતા નથી પરતુ એમના વિચારના દાસ થવાથી તેઓ પ્રસન્ન થઈ શકે છે આ વસ્તુસ્થિતિ વધારે જામે તો આપણી બુદ્ધિની ખીલવણી બહુ જ ઓછી થશે પણ બ્રિટિશ પ્રજાએ બુદ્ધિના મોક્ષ માટે ઘણા આત્મભોગો આપ્યા છે અને એના વડે જ આજના ગૌરવ, પ્રભાવ અને સત્તા મેળવ્યા છે એટલે બુદ્ધિનુ દાસત્વ એ પ્રજા આહિ ચિરકાળ ટકવા નહીં દેશે

આવા પ્રસગોમા સાહિત્યસેવકોનુ કર્તવ્ય વિકટ થાય છે તેમ વધાર આગ્રહ અને અભિનિવેશની અપેક્ષા રાખે છે સાધ્યનુ દર્શન પણ જેટલુ સ્પષ્ટ અને સમૃદ્ધ થવુ જોઇએ તેટલુ જ સાધનોનુ ભૂતકાળમા નજર નાખી, કલ્પનાના પ્રભાવે વર્તમાન કાળની ન્યૂનતા, દોષો, સ્ખલનો દર્શાવી ભવિષ્યની આશાઓ વાઞ્છનાઓ, ભાવનાઓની ઝાખી કરાવી શકાય. જે આત્મિક રાષ્ટ્રજીવન આપણુ લક્ષ્ય છે તે સાહિત્યસૃષ્ટિમા અનેક રૂપે અને અનેક સ્થળે આવિર્ભાવ પામી શકે વાર્તાઓમા, કાવ્યામા, નાટકોમા, સમાલોચનામા, કલાની ચર્ચામા, નીતિશાસ્ત્રમા, રાજ્યશાસ્ત્ર કે અર્થશાસ્ત્રની ચર્ચામા, ઇતિહાસમા વગેરે વગેરેમા રાષ્ટ્રનાસ્વપ્ના, દર્શનો (*Visions*), અભિલાષાઓ, વૃત્તિઓ પ્રગટે છે ગુજરાતના પરમ સૌભાગ્યમા ગૌરવ અને પૌરૂષભરી શ્રદ્ધા જાગે છે ગુજરાતની પ્રત્યેક વસ્તુ માટે પૂજ્યભાવ જાગે છે દાસત્વની લાગણીમાથી મુક્ત થઈ, છાતી ઠોકી રાષ્ટ્રજન કહી શકે છે " હુ ગુજરાતી છુ " ગુજરાતી થવામા એનુ ગૌરવ છે, પ્રતિષ્ઠાહાનિ નથી

આને માટે અતીત અને વર્તમાન ગુજરાતના જીવનમાં જે જે પ્રેરણા આપે એવા પ્રસગો હોય તે સાહિત્ય દ્વારા પ્રજાના જીવનમા એકરસ કરી દેવા જોઇએ * આ જમાનામાં વિદ્યા, કલા, ચિતન, ઇતિહાસના પ્રદેશોમા ગુજરાતીઓની સિદ્ધિઓ નહીં જેવી છે, છતા ભૂતકાળમા જે જે છે તે જાણી પ્રકટ કરવી જોઇએ સાહિત્યપરિષદે પોતાનુ એક લક્ષ્ય આ પ્રકારનુ ગણ્યુ છે તેના અહેવાલો એ દિશાના થયેલા કાળનો ખ્યાલ આપશે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા પ્રસગો ન હોય તો કલ્પનાથી તે ઉભા કરી, રાષ્ટ્રનુ ચેતન જગાડવુ અને પોષવુ ગુજરાતીઓમા કેવી કેવી શક્તિઓ છે તેનુ અન્વેષણ અને નિરૂપણ પ્રગતિને સહાયક થઈ પડશે

અગ્રેજી વિદ્યાને લીધે આપણા અનેક ભેદોમા એક નવો ભેદ ઉમેરાયો છે તે ભેદ અગ્રેજી ભણેલા અને નહીં ભણેલા વચ્ચેનો છે બન્નેની દિશાઓ, સસ્કારો, વાચનાઓ, ભાવનાઓ જીવનપ્રવાહ તદ્દન નિરાળા છે પરતુ વર્તમાન સાહિત્યકારો એ નિરાળાપણુ કહાડી નાખશે રાષ્ટ્ર માટે એકતા જરૂરની છે એકતા સમભાવ વિના નથી સર્વે ગુજરાતીઓ અમારા છે અને એમના અમે છીએ અલગપણુ એક્તાનુ વિરોધી છે, શિક્ષણના ફેલાવાથી, સાહિત્યની વિવિધ સૃષ્ટિથી અલગપણુ નિર્મૂળ થઈ શકશે અને રાષ્ટ્રના જીવનમા સરખો પ્રવાહ વહેશે ગ્રામી અખડાનદ સસ્તા ગ્રથો છપાવી આ અલગપણુ દૂર કરવાનો જે પ્રશસનીય ઉદ્યમ આદર્યો છે તે માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે

સાહિત્ય પ્રત્યે આ દૃષ્ટિ થશે ત્યારે માત્ર ભાષાતરમા થતો કાળક્ષેપ વિશેષ ઉપયોગી કાર્યે કરશે, રાજસ્થાન બગાળા મહારાષ્ટ્ર અને દિલ્હીના ઇતિહાસની વાતો રચાશે તેની સાથે ગુજરાતના ઇતિહાસની પણ ગુજરાતના ઇતિહાસના અનેક પ્રસગો રગભૂમિ ઉપર ભજવાશે અને તેમના વિશે ગાથાઓ કાવ્યો ગુજરાતમા નવુ ચેતન પ્રેરશે રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત રાખતા ઇતિહાસ, અને સામાન્ય લોકજીવનમાથી પ્રસગો તેઓમા આવશે, પ્રાચીન લોકકથા અને પરપરા નવા સજોગોને અનુકૂળ રૂપાન્તર પામશે રાષ્ટ્રીય સસ્કારિતા (*culture*) અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નિર્માણ અને ભોગ માટેની લાગણીથી એક પણ જન અસ્પૃષ્ટ નહીં રહે

સમયના અભાવે વિશેષ ઉદાહરણોથી આ વિષયનુ નિરૂપણ થઈ શકતું નથી પણ સાહિત્યમેના એકતાની સાધક છે દમણમા લખાએલુ પુસ્તક દ્વારકામા વચાય છે અને તે લખાયુ ત્યારે જ નહીં પણ ત્યાર પછી વર્ષો લગી સાહિત્યની સૃષ્ટિમા જે વર્ણનો, જે પ્રસગો, જે વિચારો, જે ભાવનાઓ, જે પાત્રાલેખનો હોય તે સર્વમા પોતાપણુ લાગવાથી પર જેવુ રહેતુ નથી

સાહિત્યની રાષ્ટ્રીય ખીલવણીની સાથે કલાની ખીલવણી આવશ્યક છે ચિત્ર, સગીત, સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન, વગેરે વગેરેમા રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી સચેતન થવુ જોઈએ ગુજરાતના પરા-

* ઇ સ ૧૯૧૬ ના ગુજરાતી'ના દીવાળીના અકમા ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતી સાહિત્ય વાળો લેખ જુઓ

ક્રમો, ગુજરાતના સકટો, ગુજરાતની વાછનાઓ, ગુજરાતના સ્વપ્નાઓ, ગુજરાતના વતનીઓ, ગુજરાતના ભૂપ્રદેશ ચિત્રકલાથી નિર્મિત થાય, સગીતમા રાષ્ટ્રનો આત્મા પ્રકટે; સ્થાપત્ય અને મૂર્તિવિધાન પ્રજાના નવજીવનમાથી ઉદ્ભવે અને માત્ર નકલરૂપે ન જન્મે તો જ રાષ્ટ્રજીવનને પોષણ મળે આપણા દેશી રાજ્યો અને શ્રીમતો આ દૃષ્ટિથી એ કળાઓને ઉત્તેજન અને આશ્રય આપતા નથી તો પછી સામાન્ય વર્ગ પાસેથી તેમની અપેક્ષા કેવી?

રાષ્ટ્રભાવનાનુ વાસ્તવિક અધિષ્ઠાન લોકોની કલ્પનામા છે કલાના આવિર્ભાવ કલ્પનાથી થાય છે આમ હોવાથી ઘણી વાર એવુ બને છે કે રાજવંશો અથવા વિગ્રહોના વૃત્તાંતોમા નહીં પરતુ કલાવિધાનમા રાષ્ટ્રનો સત્ય ઇતિહાસ પ્રતીત થાય છે વિગ્રહો અને રાજવંશની તવારીખ લોકોના દરદોની તવારીખ છે પરતુ એક મહાકાવ્યની રચના, એક અનુપમ સુદર સ્થાનનુ કલાવિધાન, ચિત્રપરંપરાનો સતત વહેતો જન્મપ્રવાહ, સગીતની વિવિધ અને આત્મસ્પર્શી સૃષ્ટિ એ જ લોકોના આત્માના આવિર્ભાવ હોવાથી તેમની ખરી તવારીખ જણાવે છે અનુપમ કલાસૃષ્ટિ સમગ્ર પ્રજાના જીવનમાથી જન્મી પ્રજાના થરેથરમા–શ્રીમતથી માડી અકિંચનપર્યંત મહેલોથી માડી ઝુંપડાઓ પર્યંત, વિદ્વાનથી માડી અજાણ પર્યંત, સુખીથી માડી દુ ખી પર્યંત, વૃદ્ધથી માડી શિશુ પર્યંત સર્વેનો આદર પામી શકે છે તો રાષ્ટ્રની એકતા આણી શકે છે

કલા વિના પ્રજા અધ અને મૂક રહે છે રાષ્ટ્રની રચનામા કલાનુ સાહાય્ય નાનુ સૂનુ નથી. રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ, રાષ્ટ્રીય સ્વભાવ, અને રાષ્ટ્રીય ગતિનુ દર્શન આવી કલામા થાય છે રાષ્ટ્રની અસ્ફુટ શક્તિઓ કલાથી ખીલે છે અને રાષ્ટ્રના પ્રફુલ્લ વિકાસમા મદદ કરે છે જે વાતાવરણમા, જે સજોગોમા લોકો વસતા હોય તેને અનુલક્ષી કલાવિધાન હોવાથી મમત્વ જાગે છે અને મમત્વને અગે રહેલી અસ્મિતા, એ રાષ્ટ્રજીવનનુ મુખ્ય પોષક અંગ છે

ગુર્જરાતની કલા હજૂ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકી નથી ગુજરાતમા હજુ રાષ્ટ્રનુ એવુ ચેતન નથી કે, જેનાથી કલાના વિધાનને પણ વેગ મળે પણ એકતાની, રાષ્ટ્રોન્નતિની આકાક્ષા જાગે તો આ દિશામા પણ ફેર પડશે

સાહિત્ય અને કલાના નિર્માણને અગે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન સત્યાન્વેષણનો અને વિદ્યાપ્રાપ્તિનો છે ગુજરાત વેપારમાં આગળ છે, ઉદ્યોગમા આગળ છે ગુજરાતમા અનેક દેશી રાજ્યો છે, એટલે પ્રજાનો ઉત્કર્ષના અનેક પ્રયોગો અજમાવવાના સાધનોથી એ સપન્ન છે ગુજરાતના જીવનમા વેગ છે છતા વિચાર ઘણો ઓછો છે વેપાર અને ઉદ્યોગના અર્થશાસ્ત્રની ચર્ચા કરનાર કેટલા ગુજરાતીઓ છે? મદ્રાસ અને બગાળની સરખામણીમા? રાજ્યશાસ્ત્રની મીમાંસા કરનારા કેટલા ગુજરાતીઓ છે? અનેક નાની મોટી નાતોથી વસેલા ગુજરાતમા સમાજ શાસ્ત્રના કેટલા પડિતો છે? મ્હોટા મ્હોટા જગદ્ધર્મોવાળા ગુજરાતમા તત્ત્વના ચિંતકો કેટલા છે? વિચાર, પડિતોની પ્રેરણા છે? ઉત્તેજન છે? આશ્રય છે? સાયન્સના ફેલાવા માટે પ્રો ગજ્જર આ જ કેટલાક વર્ષોથી મેહનત કરે છે પણ ગુજરાતે તે માટે શુ કર્યું? અલબત્ત અમદાવાદ અને મુબાઈની સાયન્સ ઈન્સ્ટીટયુટને ધનાઢ્ય ગુજરાતીઓનુ દ્રવ્ય મળ્યુ છે, પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવી કઈ સસ્થા જન્મી છે?

બોહિમીઆમા રાષ્ટ્રીય સંગ્રહસ્થાનની સ્થાપના થવાથી બોહિમીઆમા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો પ્રજાનો સ્વભાવ ફેરવાઈ ગયો. શિલ્પની, વિજ્ઞાનની ખેતીવાડીની અને ઉદ્યોગની બીજી સંસ્થાઓ એને લીધે સ્થપાઈ અને સમગ્ર રાજ્યમા સ્લાવ સાહિત્યના અભ્યાસો વેગ મળ્યો આથી બુદ્ધિની વીર્યવાન પ્રવૃત્તિ ચાલી, કાર્ય કરવાનુ સામર્થ્ય અને પૌરૂષ આવ્યા અને વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઈ વધી

વિચારનુ પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યારે પ્રતિભા લેખકો અને વિચારકોને વેગ આપે છે અને સમાજના શિષ્ટ વર્ગને સૌંદર્ય અને સત્યતા, પ્રેમ અને પ્રશંસાથી અનુપ્રેરિત કરે છે એથી રાષ્ટ્રનો આત્મા ઉન્નત થાય છે આપણે ત્યા સરસ્વતીચંદ્રનો દાખલો મોજુદ છે

કલા દ્વારા ગુજરાતનુ ઐક્ય હોવુ જોઈએ તે આવી રીતે નથી

ઉદ્યોગહુન્નર અને વેપાર માટે આપણુ ગુજરાત મશહૂર છે એ કાર્યોમા આપણે જેટલા મશગુલ છીએ તેટલા બીજા કોઈ કાર્યમાં નથી એ કાર્યો માટે આપણામા સ્વભાવસિદ્ધ યોગ્યતા છે પણ એ કાર્યવિશારદતાને લીધે જે ઉંચી અસ્મિતા આપણામા હોવી જોઈએ તે નથી એથી આખુ ગુજરાત ઐક્યભાવ અનુભવતુ હોય એવુ પણ નથી આપણે ઉદ્યોગ વેપાર માત્ર આપણા (એટલે વ્યક્તિઓના) લાભને માટે કરીએ છીએ સમસ્ત દેશના હિતની ખાતર, આપણા દેશના સુખ, કીર્તિ, ગૌરવ વધારવા ખાતર, આપણા દેશનુ પરાવલંબન કમી કરવા ખાતર, એથી પ્રાપ્ત થતી લક્ષ્મીથી દેશના ઉદય માટે નવી નવી જાતના સુખ, સગવડ, વૈભવના સાધનો યોજવા ખાતર, એ લક્ષ્મીથી પ્રાપ્ત થતી સત્તા પ્રગતિ અર્થે વાપરવા ખાતર, એ લક્ષ્મીથી વિદ્વત્તા પોષવા ખાતર, એ લક્ષ્મીથી નવા નવા ઉદ્યોગો અને વેપારો ખેડવા ખાતર, આપણી જોઈએ તેવા પ્રમાણમા પ્રવૃત્તિ નથી જો હોત તો ગુજરાત પ્રાતની આખી પ્રજા એક ભાવનાથી, એક વિચારથી, એક વર્તનથી, એક આગ્રહથી, એક નિષ્ઠાથી, એક આદર્શથી પ્રમુદિત હોત, સ્થુલ રીતે ગુજરાતે પોતાની એકતા સાધી હોત ઈંગ્લાંડના વેપારીઓ હિન્દુસ્તાનમા રાજ્યકર્તા થયા તેવા પરાક્રમ કરવાની વૃત્તિ ગુજરાતી વેપારીઓને કદી થઈ હશે? રાષ્ટ્રજીવનથી તદ્દન પરાઙ્મુખ હોવાથી ક્યાથી થાય? પણ વેપારઉદ્યોગ યુરોપઅમેરિકાની પ્રજાઓને કેવી રીતે એક કરે છે એમની એકતા સાધી દેશપરદેશ કેવા સર કરે છે અને પોતાના દેશના કીર્તિગૌરવ વધારે છે, એનો ખ્યાલ ગુજરાતમા પ્રસરે તો ગુજરાત હિન્દુસ્તાનની વેપારઉદ્યોગના પ્રદેશમા ઘણી મહોટી સેવા કરી શકે અને એ સેવાની પ્રતિષ્ઠા મેળવે પણ પારસી માત્ર પારસી જ રહે, ખોજા માત્ર ખોજા રહે, મેમણ માત્ર મેમણ રહે, વોરા માત્ર વોરા રહે, ભાટીઆ માત્ર ભાટીઆ રહે, કપોળ માત્ર કપોળ રહે, બ્રાહ્મણ માત્ર બ્રાહ્મણ રહે, પાટીદાર માત્ર પાટીદાર રહે અને ગુજરાતી ન થાય ત્યા લગી જે એકતા આવવી જોઈએ તે આવતી નથી.

દુર્ભાગ્યે ગુજરાતનો ઇતિહાસ એક સળંગતાવાળો ઇતિહાસ નથી અને જે છે તેનુ સકલિત નિરૂપણ થયુ નથી. યાદવોના સમયથી આજ લગી ગુજરાતે અનેક અન્યાયી

સુલતાની જોઈ છે હિન્દુ, મુસલમાન, હિન્દુ (મરાઠા), અંગ્રેજોના વિગ્રહો, પરાક્રમો બનેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ આકર્ષક અને ઉત્તેજક લાગતો નથી મહામહોપાધ્યાય હ પ્રસાદ શાસ્ત્રીએ બંગાલાના ગૌરવ વિષે જેવુ ભાષણ વર્ધમાનના બંગાળી સાહિત્યસમેલન પ્રમુખપદેથી આપ્યુ હતું, તેવો લેખ ગુજરાતના ગૌરવ માટે લખવાની સામગ્રી નથી એમ નથી, પણ ગુજરાતનુ ગૌરવ ગાવુ એ પાપ ગણાય છે એ વિચાર હાસ્યાસ્પ લેખાય છે આવી સ્થિતિમા ગૌરવથી અનુપ્રાણિત એકતા કેવી રીતે અનુભવાય બંગાળા રાજા રામમોહનરાય, ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, કેશવચંદ્ર સેન, વિવેકાનંદ, બંકિમ ચંદ્ર, રવીન્દ્રનાથ, પ્રો જગદીશચંદ્ર વસુ, ડૉ ગજેન્દ્ર લાલ મિત્ર, સર ગજેન્દ્ર મુકરજી, સુરેન્દ્રનાથ અવતીન્દ્રનાથ ઠાકુર, નુગેશ વિશ્વાસ વગેરેથી મગરૂર થઈ બીજા પ્રાંતોને પણ મગરૂર બના છે પણ ગુજરાત ત્યાનંદ સરસ્વતી, કરસનદાસ મૂળજી, દાદાભાઈ નવરોજી, સર ફીરોઝશાહ મહેત સર મનેરજી ભાવનગરી, નર્મદાશંકર, ગોવર્ધનરામ, કલાપી, પ્રેમચંદ રાયચંદ, મહાત્મા ગાંધી અબદુલ કરીમ જમાલ, મહમદ અલી ઝીણા, અખંડાનંદ, મોતીભાઈ અમીન, નૃસિંહપ્રસા શિવશંકર ગજ્જર, પ્રો ગજ્જર, રણછોડલાલ છોટાલાલ, જમનાબાઈ સકકઇ, ગોકળના રાણ ન્દુવરબા, કાનજી ઠીડિયા, રાજ્યચંદ્ર, વીરચંદ ગાંધી, કેપ્ટન જોરાવરસિંહ, જમશેદજી નસર વાનજી ટાટા, માધવલાલ દેસાઈ વગેરે માટે જ્યા મગરૂર નથી ત્યા બીજા પ્રાંતોને ગુજરા માટે મગરૂર કરાવાતી તો આશા જ કેવી? જોરે વર્તમાન કાળના વીર પુરૂષો અને સ્ત્રીએ આવી રીતેમ માનિત હોય તો ભૂતકાળના સિદ્ધરાજો, હેમચંદ્રો વસ્તુપાળો, વિમળશાહો, પ્રેમાનંદો મહમ્મદ બેગડાઓ, તાનારીરીઓ, હીરવિજય સુરીઓ, મેહરજી રાણાઓ, અમરજી દીવાનોને તો બિચારાઓનો હિસાબ કયા? ગુજરાતને પોતામા, પોતાના ભૂતવર્તમાનમા શ્રદ્ધા નથી, તેમ માટે આ ર નથી ગુજરાતને કોઈ પ્રબળ મહેચ્છા નથી તો પછી ઇતિહાસથી જે એકત આવવી જોઇએ તે ક્યાથી આવે?

ઉપર જોઈ ગયા કે એકતા આણનારા જુદા જુદા બળો ગુજરાતમા મોળા છે તો પછી છાત ઠોકીને સર્વે કહે કે "**અમે ગુજરાતી છીએ**"-અમે ગુજરાતને પ્રતિષ્ઠિત સપન્ન, કીર્તિમત શક્તિશાળી, પ્રભાવી, પ્રતાપી કરીશું, એવી ભાવના જાગૃત થવાને વાર છે ગુજરાત માટેન અભિમાનથી (*Patriotism*) એકતા આવી શકે પણ તેની પ્રેરક શક્તિઓ હજુ નિદ્રાવશ છે હજુ કોઈ ગુજરાતી એમ કહેશે નહીં "*Not through him should Gujarat come to shame*" તેમ કોઈએ છાતી ઠોકીને હજુ એમ પણ નથી કહ્યુ કે-પ્રેમાનંદે ગુજરાત ભાષાને સર્વોપરિ કરવાની નામના કરી છે, તેમ ગુજરાત સર્વોપરિ, સર્વનુ અગ્રણી થાઓ રા સ મહમદઅલી ઝીણા કહે છે કે મનુષ્યના જીવનમા પ્રેમનું, ધર્મનુ અને સ્વદેશપ્રેમનુ દર્શ (*Vision*) થાય છે, પણ ગુજરાતને હજુ આ એક દર્શન થયુ નથી થયુ હોત તો ગુજરા છિન્નભિન્ન ન હોત ગરવી અને ગુણવતી ગુજરાતની કવિતાઓ ગવાય છે, પણ ભૂગોળના વર્ણનથ ગભીર અને ભવ્ય સ્વદેશગૌરવનુ દર્શન હજૂ કોઇને થયુ નથી

ચિત્રકાર-રા. ધોટિંગ.   પ્રાત કાલની પનિહારી   —કૉપીરાઈટ

પોતાની જીદગીનુ સાર્થક કરવા ગુજરાતીઓ પુણ્યદાન કરે છે, તીર્થયાત્રા કરે છે, કષ્ટ વેઠે છે પોતાના સુખસગવડ સાચવવા, પોતાનો વૈભવ માણવા, સત્તા ભોગવવા પ્રયત્ન કરે છે, પરતુ ગુજરાતના અસ્તિત્વનુ સાર્થક કરવા, ગુજરાતને વૈભવશાળી, સત્તાવાન, સુખી, પ્રતાપી, સમર્થ કરવા કોઈ પ્રયત્ન કરતુ નથી મધા ભેદભાવોને, બધા અણરાગોને, જમાનાથી ઘડાઈ ગએલી બધી જુદાઈને ભાગી નાખે, ઓગાળી નાખે, એકરસ કરી દે, એવુ સ્વદેશપ્રેમનુ બળ જોઇએ એવા પૂરમા નથી

રાજ્યતત્ર એક હોવુ જોઇએ તે પણ નથી અનેક વાર મે કહ્યુ છે કે આપણા જેવો કોઈ પણ કમનસિબ દેશ નહીં હોય, કારણ કે રાજ્યદ્વારી દીવાલો ઠેરઠેર ચણાએલી છે, અને આપણી એકતાને બાધક નીવડે છે ડેનહાઉસીએ બીજા રાજ્યો ખાલસા કર્યા ત્યારે ગુજરાતના દેશી રાજ્યોને પણ ખાલસા કર્યા હોત તો આ દીવાલો રહી ન હોત અને ગુજરાતની એકતાને આજે ખડિત કરતી ન હોત

એક રાજ્યતત્ર હોય છે ત્યારે રાજ્યવ્યવહાર, ધારાવ્યવહાર, રાજ્યસેવા, લોકસેવાના સરખા પ્રસગો પ્રાપ્ત થવાથી એકતા પોષાય છે જામનગર કે મોરબીમા ગમે તેટલો જુલમ થતો હોય પણ તેનુ સચીનના કે રાધનપુરના કે અમરેલીના કે અમદાવાદ ધોળકાના લોકોને સ્નાનસતક લાગતુ નથી કચ્છમા ગમે તેટલુ અધેર હોય તો તેની દરકાર ભરુચ, નડીઆદ, કે રાજકોટના લોકોને થોડી જ પડી છે ગાયકવાડી રાજ્યમા કેળવણી વધારે ફેલાતી હોય તો તેનો લાભ થોડો જ ઈડરની રૈયતને મળવાનો છે આમ સૌ સૌના સ્વાર્થ જૂદા થાય છે બ્રિટિશ ગુજરાત અને દેશીરાજ્યોવાળુ ગુજરાત તદ્દન નોખા પડી જાય છે બન્નેને એક બીજા માટે લાગણી કે દરકાર નથી ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનની જે કાંઈ હિલચાલ થશે તે માત્ર બ્રિટિશ ગુજરાતના સુખદુ ખ પરત્વે ચળવળ કરી કૃતકૃત્ય થશે અને દેશીરાજ્યોના સુખદુ ખ પરત્વે ઉદાસીન રહેશે પહેલી કેળવણી પરિષદનો કાર્યવ્યવહાર આ કથનનુ સમર્થન કરશે ગુજરાતમાં અનાદિકી રાજ્યદ્વારી પ્રાતિક પરિષદ અસ્તિત્વમા આવશે—એવુ થોડાક વખતમા થવાનો સભવ લાગે છે તો તે પણ ગુજરાતના ¾ ભાગની એવી જ ઉપેક્ષા કરશે આમ ભેદ છે તેમા બ્રિટિશ સરકારે બીજી રીતે વધારો કર્યો છે ગુજરાત મુંબઇ ઇલાકાની સરકારની તાબે છે, પરતુ ગુજરાતમા આવેલુ વડોદરા રાજ્ય તેને નહીં પરતુ હિંદી સરકારને તાબે છે આથી એવુ થાય છે કે સર્વે સરકારી રીપોર્ટોમાથી વડોદરાની હકીકત બાતલ રાખવામા આવે છે વસ્તીપત્રક, કેળવણીના રીપોર્ટો વગેરે વગેરેના અભ્યાસીઓને આથી કેટલી મુશ્કેલી થાય છે તેનો ખ્યાલ તેઓ સિવાય બીજાને આવવો કઠણ છે વળી આ એક હોવાથી મહારાષ્ટ્ર, સિધ આદિમા જેટલી સરકારી નોકરીઓ છે તેટલી નાનકડા બ્રિટિશ ગુજરાતમા નથી, એટલે સરકારી નોકરીમાં ગુજરાતીઓની સખ્યા ઓછી રહે છે અને એથી એમના દેશની રાજ્યપ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોચે છે એક તો આપણા લોકોનો ઉછેર સાકડો છે, નાતો અને પોળો અને ગામોની બહાર જેમની દષ્ટિ નહીં જ—એવા લોકો આ કૃત્રિમ દીવાલો ભેદી એક થઈ સૌના સુખદુખમા ભાગ લે એ આશા રાખવી તો નિરાશા જ છે

ઇગ્લડનો ઇતિહાસ' રૂ ૧–૮–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

રાજ્યતન્ત્ર એક હોય ત્યારે રાજ્યસેવાના પ્રસગો સૌને સરખા. પ્રાપ્ત થવાથી ઐક્યને અનુભવ થાય છે તેમ દેશની અને રાજાની સત્તા જાળવવા, દેશનુ રક્ષણ કરવા લશ્કરી નોકરીની અનુકૂળતા હોય છે તો છાવણીઓમા અને રણક્ષેત્રોમા પણ દેશના જૂદાજૂદા ભાગવિભાગો એકત્ર થઈ એક રાષ્ટ્ર થાય છે વડોદરા, ભાવનગર, જૂનાગઢ, જામનગરમા લશ્કર છે એમા ગુજરાતના અમુક વર્ગના–'કાઠીઆ' વર્ણના જૂજ ભાગનો પ્રવેશ છે, ગુજરાતના સર્વે જ્ઞાતીઓનો નથી એટલે એકતા પામવાનુ એ ક્ષેત્ર પણ ગુજરાતને ખપનુ નથી થયુ

રણક્ષેત્ર જેમ પરાક્રમ પ્રાપ્ત કરવાનુ, પોતાની પ્રજા અને પોતાના દેશને કીર્તિવત કરવાનુ સ્થળ છે તેમ એ પરાક્રમ કરનારી શક્તિ કેળવવા સાર્વજનિક ક્રીડાવિનોદોની વ્યવસ્થા પણ જરૂરની છે ક્રીડાક્ષેત્રમા સૌ પોતાના ભેદભાવ–નાતના, ગામના, પરગણાના, ધર્મના, જાતિના, સરકારના ભેદભાવ ભૂલી જાય છે ક્રીડાવિનોદોનો સમાજ અવારનવાર ગુજરાતનાં જૂદાજૂદા સ્થાનોમા ભરાય તો ભૌગોલિક એકતા સધાવા ઉપરાંત પરાક્રમ અને યશ માટે સર્વેની એકસરખી સાર્વજનિક આકાક્ષા જન્મે અને એ આકાંક્ષા ક્રીડાકુશળતા અને બળની પ્રાપ્તિમા પરિણમે તો ગુજરાતનો એકભાવ ખડિત નહીં રહે પરતુ ગુજરાતમા મરદાની કે વિનોદી વૃત્તિ પણ નથી નાતો જમાડવા, વરઘોડા કહાડવા, નાના છોકરાઓને પરણાવવા, અને રાતદિવસ વૈતરુ કરવામાથી ગુજરાતીઓને ક્યારે ફુરસદ મળે છે કે આવા દગનો, 'મેચ,' 'ટુર્નામેન્ટ' કે 'રેઈસ' નો વિચાર સરખો પણ કરે

પરન્તુ આવી એકતા બે રીતે આવી શકે–પાટનગરથી અને આગેવાનોથી ગુજરાતનુ પાટનગર **અમદાવાદ** ગણાય છે પરતુ જે માનદૃષ્ટિ બગાળીઓની કલકત્તા પ્રત્યે છે, દક્ષિણીઓની પૂણા પ્રત્યે છે, હિન્દુઓની કાશી પ્રત્યે છે, થીઓસોફિવાળાઓની અડ્યાર પ્રત્યે છે, તેવી દૃષ્ટિ કોઈ ગુજરાતીની અમદાવાદ પ્રત્યે નથી સમસ્ત દેશી રાજ્યોને એની સાથે લેવાદેવા નથી અમદાવાદના જાડા સરકારોને લીધે સુરત ભરૂચમા એ હાસ્યને પાત્ર રહેલુ છે ગુજરાતના બુદ્ધિમાન કે પ્રતિભાશાળી કે વ્યવહારનિપુણ પુત્રો અમદાવાદ તરફ આકર્ષાતા નથી વાનપ્રસ્થ થયેલા અધિકારીઓ પણ ત્યા નિવૃત્તિનિવાસ કરતા નથી દેશમા કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉઠે ત્યારે અમદાવાદ શુ કરશે અથવા શુ ધારે છે, એવો પ્રશ્ન કોઈ ગુજરાતીને ઉઠતો નથી અમદાવાદમા મીલો છે એટલુ જાણીતુ છે પણ અમદાવાદ પ્રજાજીવનનુ તીર્થ છે એવુ કોઈ જાણતુ નથી. આ જ મહાત્મા ગાધી ત્યા વિરાજે છે એટલે એ અતીર્થ તીર્થ જેવુ થયુ છે ગુજરાત નર્મદાશકરના નામથી જેવુ ભાનમય થાય છે, તેવુ સુરત જોવા ઉત્સુક થાય છે તેમ દલપતરામ, ભોળાનાથ કે હરિલાલનુ અમદાવાદ જોવા થતુ નથી અમદાવાદનુ મ્હોટુ પ્રતિસ્પર્ધી મુબાઈ છે ગુજરાતનુ ખરુ પાટનગર મુબાઈ જ છે–અમદાવાદ નથી, ગુજરાતી આગેવાનોનુ એ જ નિવાસસ્થાન છે. ગુજરાતની સમૃદ્ધિ પણ ત્યા જ છે ગુજરાતનો પ્રજામત પ્રકટ કરનાર અને ઘડનાર વર્તમાનપત્રો મુબાઈમાથી નીકળે છે, અમદાવાદમાથી નહીં. દેશીરાજ્યોની વસ્તીનો મ્હોટો અને સમૃદ્ધ સમૂહ પણ ત્યા જ જઈ વસ્યો છે મુબાઈના ગુજરાતીઓની, સમૃદ્ધિ મુબાઈ અને પુણાના વૈભવો

અને દેશોદયસાધક પ્રવૃત્તિઓનુ પોષણ કરે છે ભારતવર્ષના વેપારમા જે કોઈ પણ સમરથ અગ્રસ્થાન હોય તો તે મુબાઈનુ છે અને તેનુ કારણ ગુજરાતીઓ છે ભારતવર્ષની રાજ્યનીતિ ઉપર વિનીત *(Moderate)* પક્ષનો જે પ્રભાવ છે તે પણ મુબાઈને લીધે છે અને તે પ્રભાવનો યશ વ્યવહારકુશળ, દુરઅદેશી ગુજરાતીઓનો છે અત્યારની સ્થિતિ જોતા મુબાઈ ગુજરાતનુ પાટનગર જેવુ છે, અમદાવાદ નથી. પણ મુબાઈ ગુજરાતની બહાર છે અને ત્યાની પચરગી પ્રજાને લીધે તે કોઈ પ્રજાનુ નહીં પણ વિશ્વનુ નગર છે મુબાઈના ગુજરાતીઓમા ગુજરાતીભાવ નથી, ગુજરાત માટે મમતા નથી, ગુજરાતીપણા માટે અભિમાન નથી ગુજરાતીઓના ઉત્કર્ષ માટે વાછના નથી. જ્યાં લગી આ સ્થિતિ ફેરવાઈ નથી, અમદાવાદ અને મુબાઈ અન્યોન્યના પૂરક થઈ ગુજરાતના પાટનગર બનશે નહીં ત્યા લગી ગુજરાતનુ ગૌરવ નથી મુબાઈ ગુજરાત બહાર છે પણ તેને ગુજરાતમા લાવવુ અઘરૂ નથી. મુબાઈ અને ગુજરાતની વચ્ચે થાણા જીલ્લો છે અને તે દક્ષિણીઓથી વસેલો છે પણ ગુજરાતના બાહોશ વેપારીઓ અને ઉદ્યમી ખેડુતોથી તેને ગુજરાતનો ભાગ બનાવવાનુ શક્ય છે. જો આમ સગગ વ્યવહાર થઈ જાય તો પછી કેટલોક લાભ થયા વિના ન રહે

ગોખલેના મૃત્યુ વખતે આખા હિન્દે પોતાની એકતા અનુભવી હતી સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને નોબલ પારિતોષિક મળ્યુ ત્યારે સમગ્ર હિન્દે ગર્વાનદથી એકતા અનુભવી હતી ટીળક પર ઉતરેલા અધિકારીકોપ પ્રસગે પણ એવુ જ થએલુ પણ આવી રીતે ગુજરાતીઓ એકતા સાધે અથવા ગુજરાતને અનુભવાવે એવા ગુજરાતમા આગેવાન નથી અને તેમા ખાસ કરીને અમદાવાદમા તો નથી જ ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોના ધારાસભામા પ્રતિનિધિઓ મુબઈગરા ગુજરાતી વકિલ બેરિસ્ટરો ધારાસભાના સરકારનિયુક્ત ગુજરાતી સભાસદો મુબાઈના વેપારીઓ મુબાઈ બહાર ગુજરાત વસે છે? દેશી રાજ્યોમા પણ જેની પ્રતિષ્ઠા હોય તેવા ગુજરાતી પુરુષો અમદાવાદમા નહીં, પણ મુબાઈમા.

જેવા આગેવાનો તેવુ તેમની પ્રજાનુ માન સોમતે અસર જેવુ છે ગુજરાતના ગૌરવની અહોનિશ ચિંતા કરતા હોય અને તેની સિદ્ધિ લાવવા પ્રયત્નશીલ હોય એવા આગેવાનો ક્યા છે? ગુજરાતના ગૌરવનુ દર્શન છે કોઈને? ભવિષ્ય સરળ કરવા કોઈ પણ પ્રકારની આકાક્ષા છે? દ્રવ્યપ્રાપ્તિ જે ગુજરાતમા થાય છે તે દ્વારા સત્તાપ્રાપ્તિ મેળવવા આકાક્ષા છે? હિમ્મત નિશ્ચય, કળ, ગણત્રી, ડહાપણ, સાહસ, ત્યાગ વગર આગેવાનો કેવી-રીતે ગુજરાતની એકતા સાધી શકશે? ગુજરાતના બુદ્ધિપ્રભાવ, સૌંદર્યરચના, વીરત્વ, ધન-પ્રાપ્તિત્વ, ડહાપણ, વ્યવહારકુશળતા વગેરેની સકલના કરી તે સૌ દ્વારા ગુજરાતનું ગૌરવ પ્રબુદ્ધ કરનારા આગેવાનો ક્યાં છે? ગુજરાત હજૂ પોતાના આગેવાનની રાહ જુએ છે-ગુજરાતનું હૃદય સચલિત કરે, પોતાની હિમ્મત, ઉદ્યોગ, નિશ્ચય, અને સતત કાર્યથી ગુજરાતની બુદ્ધિને પણ ઉત્તેજિત કરે એવા આગેવાનની રાહ જુએ છે

આમ ગુજરાતની છિન્નભિન્નતાનુ આપણે દર્શન કર્યું એને એક કરે એવા કેટલાક તત્ત્વોનો પણ નિર્દેશ કર્યો વિશેષ હકીકતથી, ઐતિહાસિક સિંહાવલોકનથી આ કાર્ય અધિક સારૂ થઈ શક્યુ હોત જે દૃષ્ટિથી આ લેખ લખવામા આવ્યો છે તે દૃષ્ટિ, તેથી વધારે સન્માન પામી હોત છતા આ લાગણીના લેખનુ સ્થાન પણ ગુજરાતમા જેવુ તેવુ નહીં રહે એવુ લાગવાથી યથાશક્તિ આ “ફુલની પાંખડી” ગુજરાત સમક્ષ ધરી છે અને ગુજરાતમાં વિચાર થવા માડ્યે—ગુજરાતમા આવી લાગણી જન્મશે તો એની સાર્થકતા છે

ગુજરાત હિન્દુસ્તાનનુ સારામાં સારૂ અંગ થાઓ—એની શક્તિઓ, સમૃદ્ધિઓ અને પ્રસંગોને ઉચિત એવુ ગૌરવ થાઓ અને એની પ્રતિષ્ઠા હિન્દુસ્તાનમા સર્વત્ર સ્થપાઓ અને હિન્દુસ્તાનની ઉંચામા ઉંચી સેવા કરવા આવુ ગુજરાત શક્તિવાન થાઓ, એ જ આ ઘોષણાનો ઉદ્દેશ છે '

---

૧ આ લેખ લખવામા અનેક અંગ્રેજી પુસ્તકો ચોપાનીઆ અને વર્તમાન પત્રો ઉપયોગી થયા છે કેટલાકમાથી વાચન વખતે ટપકાવેલા ઉતારાના ખપ જોગા અંશોનો તરજુમાથી પણ આમા સમાસ થયો છે પણ તે સર્વેનો યથોચિત નિર્દેશ થઈ શક્યો નથી તે માટે દિલગીર છુ ખાસ કરીને Lieber's Political Ethics નામનો ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે આ વિષયને જેટલી શક્તિથી સાધનસંપત્તિથી, વિચારણાથી અને લાગણીથી અને સ્વાશ્રી નિરૂપવો જોઇએ તેટલીનો અભાવ લાગે તો તે માટે ઉદાર વાચકોની ક્ષમા યાચુ છુ છેવટે New India માથી નીચેનો ફકરો વાચવા ટાકુ છુ—

For Nationality is not of the things which can be manufactured and set on a shelf It needs to be made afresh every year and month and day by the life and thoughts and institutions of the People In the life of Nations there is no age nor youth as in the life of the individual Nationality is immortal like the fire in Vesta's shrine, so long as men choose to tend it Some Nations old in years scared with the wounds of centuries, are eager and buoyant, looking forward to a limitless future Others but a generation since, are falling into visible decay because those that live within their borders have no care for deeper things For nationality, like the more intimate affection between individuals is a thing to be felt rather than defined, and in the last analysis if we ask Is Serbia or Bohemia or South Africa or Australia a Nation? the only true answer is through another question, 'will men die for her?' The man who has no Nation' said the Greek philosopher long ago, 'is either a God or a beast

આનન્દકારક મીજલસ.

લેખક-રા કનુભાઈ અચાભાઈ દેસાઈ, એલ એમ એસ, (નેશનલ)

જ્યા સુધી છોકરાછોકરીઓ પરણ્યા નહોતા ત્યા સુધી હરિલાલનુ કુટુમ્બ સુખી હતુ બધી સ્ત્રીઓને પોતાના વર સાથે સારો બનાવ હતો, પણ બધા જોડાઓને અદર અદર બહુ વિખવાદ હતો, તેથી સવ જુદા રહેતા હતા એક બીજાને મળે નહી ત્યા સુધી તેઓમા લડવાડના પ્રસગો ઓછા આવતા, પણ જ્યારે જ્યારે-ગમે તેટલે લાંબે વખતે પણ-સાથે મળતા ત્યારે તો તેમા,-નણદભોજાઈમા કોઈ પણ પાછુ હઠતુ નહી અને ધુળ ગજાની બાબતમા વઢી પડતા આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે, ભલા નિયાગ હરિલાલે બધાને એકઠા કરી, સવ વચ્ચે સપ કરાવવા સારૂ એક સુન્દર ટી-પાર્ટી કરવા વિચાર કર્યો આ વિચાર બહુ ડહાપણભરેલો ન હોતો એમનુ એમ માનવુ હતુ કે એક બાજુએથી પિતા અને બીજી બાજુએથી સસરા એમ વડીલ તરીકે પોતાના છત્ર નીચે સવને આણવાથી ચહાના પ્યાલાની સુખદ ગરમી અને મધુર સગીતથી જુનો કુસપ ટળી જશે

પણ આ ગણત્રી ખોટી નીવડી તે મહાન દિવસે શરૂઆતના 'કેમ છે-સારૂ છે"મા જ ભગાણ પડયુ હરિલાલના જ્યેષ્ઠ પુત્રની પત્ની કુમુદ અને બીજી પુત્રી લલિતા ઘરને આગળે જ એકઠા થઈ ગયા અને ત્યાથી જ મુહૂર્ત મડાણુ થયુ તેઓની એક એકને તાકીને જોવાની રીતથી સર્વને સમજાયુ કે, 'સ્નેહાકુર' ફૂટયુ !-કારણ બન્નેની સાડીઓની ભાત અને રગ સરખા જ હતા ઘરમા પણ તેઓએ સામસામે ડોળા કાઢવા માડ્યા, એમ જણાવવાને કે સામીએ અદેખાઈથી જ પોતાના જેવી સાડી લીધી વળી એક બીજાની હાજરીની નાપસદગી બતાવવા અતિ મગરૂરીની ઢબે ડોકા વાકા રાખ્યા—

"લલી ! ગજે વા આવ્યો છે કે ?" નાના મસ્તીખોર રતુએ પૂછ્યુ

"નહી, લલીને તો કાઈ થયુ નથી" નિર્દોષ રતુને ઠપકો દેવા ઝડપથી મોઢેરની કરડાગીમા લલિતાએ કહ્યુ

"હ,-ત્યારે તો નવી સાડી પહેરી છે, તેમા કે-" રતુએ મશ્કરીમા કહ્યુ

'સાડી છે તો સારી" કુમુદ વચ્ચે પુરાયા અને સાથે અર્થસૂચક ઉમેર્યું કે "પણ મારી સાડીના જેવી જ છે એટલે કોઈ તો એમ જ જાણે કે મારી સાડી જોઈને જ એમણે લીધી"

"તમારી પાસે સાડી લાવવા જેટલા પૈસા એકઠા થાય તેના મહીનાઓ પહેલા મેં સાડી લીધી છે" નણદે ગુસ્સામા કહ્યુ

"બસ, મહીના જ ! અજાયબી બતાવતા ભાભીજી બોલ્યા "કોર જોતા તો વર્ષોની જુની હોય એમ લાગે છે'

આટલી વારમા બાકીના આવનારાઓ આવી ગયા, અને ચહા તૈયાર થવાથી એ તકરાર તો આટલેથી જ પતી ચહા પીવા જતા જતા એક જણીને શેતરજીની આડી આવી

તેથી જરા ગોટાળો થયો, અને "મને પાડી નાખવાની ખાતર જ આગળ જનારીએ શેતરંજી ઉંચી કરી" એમ તે બબડી પણ ચહા દઈ પડે તે બીકે કોઈએ તે વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહીં બધા ગોઠવાઈ જતા ચહા આવી, એટલે હરિલાલ ખુશીમાં આવી જઈ બોલ્યા—"લ્યો, ચલાવો, હોંસે હોંસે જોઈયે તેટલી નાનખટાઈ ને ચહા લેજો હો. શરમાશે તેનું જશે"

"નાનાભાઈને કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી," મસ્તીખોર રતુ બોલ્યો, "એમણે તો ચલાવ્યું જ છે"

"એમણે સભ્યતા શિખવી જોઈએ" કોઈક ભાભીજી ગણગણ્યા, "બધાંને આવી રહે તે પહેલાં પીવા મંડી પડ્યા છે તે?"

નાનાભાઈ બોલનાર ઉપર કરડી નજર કરી બોલ્યા, "હું કાંઈ તમારા બાપનું ઓશીયાળું ખાતો નથી મારા બાપને ઘેર છું, ત્યાં મને ફાવશે તેમ ખાઈશ અને પીશ"

વાદળ ઘેરાતું જોઈ તોફાનની આશાએ રતુ બોલ્યો, "નાનાભાઈ! તમે કેટલા પ્યાલા ચહા પી જાવ છો તે કાંઈ અમે ગણીએ છીયે કે!"

નાનાભાઈની પત્નીથી આ સાંખી ન રહેવાયું ને બોલ્યા, "રતુભાઈ! તમને એટલે સુધી ગણતાં જ ક્યારે આવડે છે વળી?"

લડવાડ વધી પડવાના ભયથી હરિલાલ વચ્ચે પડ્યા, અને કોઈક પહેલાં બીજા વિનાદ કરેલી તેની વાત કરવા માંડી, પણ કમનસીબે તેમના આ વખાણવાલાયક સંપ ફેલાવવાના પ્રયત્નને ફતેહ ન મળી કારણ કે હમણાં જ નવા આવેલા મનુ ભાભીથી એક ફેરા એવી જ કાંઈ ભૂલચૂક થયેલી, એટલે તેમને લાગ્યું કે સસરાજી મારી જ મશ્કરી કરે છે, તેથી બોલ્યા,—"આ નાનખટાઈમાં જ કોઈને કાંઈ બાકી રહી ગયેલું નથી લાગતું?"

"તમે બહુ ખાશો તો નાનખટાઈ પણ બાકી નહીં રહે" નાનાભાઈએ અસભ્યતા દર્શાવી.

"જો "

બધાંને ઠંડા પાડવા વળી હરિલાલને વચ્ચે કહેવું પડ્યું કે,—

"લ્યો હવે જવા દો તમારી માએ જ એ નાનખટાઈ બનાવી છે, એને જ પૂછોને કે અંદર શું શું નાખ્યું છે"

"મનુ વહુએ કોઈ દહાડો સારી નાનખટાઈ દીઠી કે ખાધી હોય એમ લાગતું નથી"—મા જરા છછેડાઈને બોલ્યા

"હશે બા," મનુ વહુને ચટકો લાગવાથી બોલ્યા, "મેં તો થોડા દિવસ ઉપર જ નાનાભાઈને લાં ખાધી છે"

નાનાભાઈનું મોં નાનખટાઈથી ભરેલું હોવાથી આ મહેણાનો જવાબ આપી શકે તેમ નહોતું એટલે તેમના પત્નીશ્રી ગુલાબબાએ વાત ઉપાડી લીધી—"હે મનુબેન! મતિલાલ તે દહાડે ન્યાતમાં ખૂબ ખાઈ માંદા પડ્યા હતા તે દિવસની વાત કરો છો ને?"

મતિલાલ તાસકમાં ચહા રેડી પીવા જતા હતા તેટલામાં તેમનું નામ આવી રીતે—પોતાના કાંઈ પણ વાંક વિના—નકામું ઘસડી આણતું જોઈ તેમણે તાસક જોસથી નીચે મૂકી

તેથી થોડી ચ્હા-શેતરંજી ઉપર ટોળાઈ બેઠા તેમની તરફ કુતૂહલ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યાં તેથી તેઓ બોલ્યા –" મારે શરીરે તો ઘણુંયે સારૂં હતુ અને નાનાભાઈ સિવાય બીજા કોઈને ત્યા નોતરૂં હત તો હુ જરૂર જાત "

આ બધો વખત નાનાભાઇએ ડઝનએક નાનખટાઇઓ ખાવામા અને ઉસ્તાદી જવાબ આપવાના વિચારમા ગાળ્યો પણ એટલી વારમા હુરિલાલે વચ્ચે પડી ચતુરાઈથી વાતનુ વ્હાણ ઓછા તોફાની દરીયામા હકાર્યું થોડી વાર સુધી બધુ ઠીક ઠીક ચાલ્યુ. ચ્હા પુરી થતા કોઇએ લલિતાને ગાવાનુ કહ્યુ તેણે ગાયુ તો ખરૂં પણ હુરિલાલ સિવાય ન તો કોઇએ ઉપકાર માન્યો કે ન કોઇએ વા વા પુકારી ઉલટુ જાણે પોતે સગીતશાસ્ત્રના મહાન અભ્યાસી હોય, અને લલિતાના બેસૂર ગાયનનો બચાવ કરતા હોય તેમ એક નવનીતરાય જાણીજોઈ બોલી ઉઠયા –" હારમોનીયમ જરા બેસૂરૂ લાગે છે, તેથી જ લલિતાનો ઢાળ બરાબર નહી બેઠો હોય-કેમ એમ જ ને લલિતા બેન!"

"હાર્મોનીયમ બેસૂરૂં હોઈ શકે જ નહી,' હુરિલાલ બોલ્યા, " ઈ કાલે જ મી ગણુ આતરાવે બધા સૂર બરોબર મેળવ્યા છે

"પણ ત્યાર પછીતો લલિતાએ ગાયુ ખરૂં ને" નવનીતે મશ્કરી ચાલુ રાખી " અને જુન હારમોનીયમ તો થોડી જ વારમા બેસૂરા થઈ જાય છે"

હુરિલાલ તો આ મશ્કરી શાન્તિથી સાભળી રહ્યા પણ નાનાભાઈ બાપનો અને બેનનો બચાવ કરવા જોસથી કૂદી પડયા–" જાવ મારા સાહેબ! તમે કયે દહાડે સગીતમા સમજો છો? સારૂં હારમોનીયમ કેવું હોય તેની તમને શી ખબર છે? લ્યો આ પાચ રૂપીયાની નોટ ટેબલપર મુકી સરત મારૂ છુ કે પીયેનો અને હારમોનીયમ વચ્ચેનો ફરક તમે જાણતા જ નથી"

" બસ પાચ જ રુપઇડી," નવનીતે સામો તાણો માર્યો, "છટ, એવી નાની પરચુરણીયા રકમ હુ પાસે રાખતો નથી"

નાનાભાઇનો મિજાસ હવે હાથથી ગયો, બોલ્યો વિના એકદમ ઉભા થઈ ગયો 'અને જો કોઈ જરા પણ મન દેખાડે તો નવનીતના મોં ઉપરનું ફતેહનુ હસુ મુક્કી મારી દાબી દેવા સારૂ બાય ચડાવવા માડી પણ તેમા જરા પણ ઉત્તેજન ન મળવાથી, બાપ તરફ ફરી બરાડ પાડી ઉઠયા કે–"જો અત્તર ઘડી આ માણસને ઘર છોડી જવાનુ નહી કહો તો હુ એને ઉંચકીને બહાર ફેકી દઈશ"

આ તકરારથી મીજલસમા ભગાણુ પડ્યુ, અને મારામારી સુધી વાત વધી પડવાની બીકે હુરિલાલ અને તેમનાં પત્નીએ બધી મિત્રમડળીને ઉતાવળથી પાનસોપારી આપી વિદાય કરી

અપરાધી નવનીતે બારણું જોસથી બધ કરીને જતાં પહેલા છેલ્લુ વાગ્બાણ મૂક્યુ કે "હુ આશા રાખુ છુ કે ફરીથી અમે મળીએ ત્યારે નાનાભાઈનો મિજાસ જરા વધાર નરમ બન્યો હોય." બીજાઓએ જતા જતા કાઈ પણ ન બોલવાની અસભ્યતા દર્શાવી પણ જેઓ બોલ્યા તે એવુ બોલ્યા કે ન બોલનારા જ વધારે સભ્ય દેખાયા

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઈતિહાસનાં સાધનો.

લેખક-શ બકુલ.

હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શૃંખલાબદ્ધ રીતે લખાયલો મળી આવતો નથી ઈ સ ની ૧૮ મી સદીની અધવચ્ચ સુધીમા તેને માટે યથાવિધ પ્રયત્નો સુદ્ધા થયેલા જણાયા નથી. ઈ સ ૧૭૮૪ મા, સર્ વિલિયમ જોન્સના પ્રયત્નથી એશિઆ ખંડના ઇતિહાસ, સાહિત્ય આદિ વિષયોની શોધ ખોળને માટે કલકત્તામા "રૉયલ એશિઆટિક સોસાઇટી"ની પ્રથમ સ્થાપના થઈ, અને ત્યારથી આપણે ત્યાના પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનોની શોધખોળ અને તેનો સગ્રહનુ કામ શરૂ થયુ અત્યાર સુધીમા ઘણાએક વિદ્વાનોના શ્રમથી અને નાં૦ સર ગની ઉદાર આશ્રય ઉત્તેજનવડે કેટલાએ સાધનો મળી આવ્યા છે તે સાધનો નીચેના મુખ્ય ચાર ભાગમા વ્હેચી શકાય તેમ છે—

(૧) આપણે ત્યાના પ્રાચીન પુસ્તકો

(૨) યુરોપ, ચીન, ટિબેટ અને સીલોનના લોકો તથા મુસલમાનોના લખેલા પુસ્તકો.

(૩) પ્રાચીન શિલાલેખ અને તામ્રપત્રો

(૪) પ્રાચીન સિક્કા, મુદ્રા અને શિલ્પ

૧. આપણે ત્યાના પ્રાચીન પુસ્તકો.

(અ) પુરાણો—આજ સુધીમા મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ અને વિદેશીઓના લખેલા પ્રાચીન ગ્રંથોમા, જે પ્રાચીન રાજાઓની વંશાવલીઓ નથી મળી શકતી તે શૃંખલાબદ્ધ રીતે કેટલાક પુરાણોમાથી મળી આવે છે એટલે, આપણા અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે તો ફક્ત પુરાણો જ સારી મદદ કરી શકે છે અઢાર પુરાણોમાથી વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, બ્રહ્માંડ અને શ્રીમદ્ ભાગવત એ પાચ પુરાણો, ઈતિહાસને માટે ખાસ ઉપયોગી છે કેમકે તેમા સૂર્ય, ચંદ્ર, યાદવ, શિશુનાગ, નંદ, મૌર્ય સુંગ, કણ્વ, આંધ્રભૃત્ય આદિ વંશોના રાજાઓની શૃંખલાબદ્ધ વંશાવલીઓ તથા કોઈ કોઈકના કંઈક ચરિત્રો પણ મળી આવે છે અને શિશુનાગ, નંદ, મૌર્ય, સુંગ, કણ્વ તથા આન્ધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓમાથી ઘણુ ખરૂ દરેકના રાજ્યનો સમય તથા ઈ સ ના ચોથા સૈકામા રાજ કરનારા પ્રતાપી ગુપ્તવંશ સુધીના રાજ્યવંશોનો પત્તો પણ તેમાથી મળી આવે છે પણ, તેમા ખામી એટલી છે કે, કોઈ સાલ સંવત તેમા નથી આપેલી અને જુદા જુદા દેશ પર રાજ કરનારા કેટલાક સમકાલીન રાજવંશોને એક બીજાની પછી થયાનુ લખી દીધુ છે આવી સ્થિતિમા પુરાણોમા આપેલા બધા રાજાઓનો રાજ્યસમય બરોબર રીતે નક્કી કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે જો કે કેટલાક પુરાણો કેટલીક વાર છપાયા છે તેમાથી સારી રીતે છપાયલા તો થોડા જ છે તેટલા માટે 'હાવર્ડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ'મા છપાયલા સંસ્કૃત ગ્રંથોની શૈલી પ્રમાણે તેમને સંપાદિત થવાની ઇતિહાસને માટે ઘણી જરૂર છે

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઈતિહાસનાં સાધનો.

લેખક-રા બકુલ.

હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શૃંખલાબદ્ધ રીતે લખાયલો મળી આવતો નથી ઈ સ ની ૧૮ મી સદીની અધવચ સુધીમા તેને માટે યથાવિધ પ્રયત્નો સુદ્ધા થયેલા જણાતા નથી. ઈ સ ૧૭૮૪ મા, સર્ વિલિયમ જોન્સના પ્રયત્નથી, એશિયા ખંડના ઇતિહાસ, સાહિત્ય આદિ વિષયોની શોધ ખોળને માટે કલકત્તામા "રૉયલ એશિઆટિક સોસાઇટી"ની પ્રથમ સ્થાપના થઈ, અને ત્યારથી આપણે ત્યાના પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનોની શોધખોળ અને તેનો સગ્રહનુ કામ શરૂ થયુ અત્યાર સુધીમા ઘણાએક વિદ્વાનોના શ્રમથી અને નામ૰ સરકારની ઉદાર આશ્રય ઉત્તેજનવડે કેટલાએક સાધનો મળી આવ્યા છે તે સાધનો નીચેના મુખ્ય ચાર ભાગમા વ્હેચી શકાય તેમ છે —

(૧) આપણે ત્યાના પ્રાચીન પુસ્તકો

(૨) યુરોપ, ચીન, ટિબેટ અને સીલોનના લોકો તથા મુસલમાનોના લખેલા પુસ્તકો

(૩) પ્રાચીન શિલાલેખ અને તામ્રપત્રો

(૪) પ્રાચીન સિક્કા, મુદ્રા અને શિલ્પ

૧. આપણે ત્યાના પ્રાચીન પુસ્તકો.

(અ) પુરાણો —આજ સુધીમા મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ અને વિદેશીઓના લખેલા પ્રાચીન ગ્રથોમા, જે પ્રાચીન રાજાઓની વશાવલીઓ નથી મળી શકતી, તે, શૃંખલાબદ્ધ રીતે કેટલાક પુરાણોમાથી મળી આવે છે એટલે, આપણા અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે તો ફક્ત પુરાણો જ સારી મદદ કરી શકે છે અઢાર પુરાણોમાથી વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, બ્રહ્માડ અને શ્રીમદ્ ભાગવત એ પાચ પુરાણો, ઈતિહાસને માટે ખાસ ઉપયોગી છે કેમકે તેમા સૂર્ય, ચદ્ર, યાદવ, શિશુનાગ, નદ, મૌર્ય સુગ, કણ્વ, આન્ધ્રભૃત્ય આદિ વશોના રાજાઓની શૃંખલાબદ્ધ વશાવલીઓ તથા કોઇક કોઇકના કઇક ચરિત્રો પણ મળી આવે છે, અને શિશુનાગ, નદ, મૌર્ય, સુગ, કણ્વ તથા આન્ધ્રભૃત્ય વશના રાજાઓમાથી ઘણુ-ખરૂ દરેકના રાજ્યનો સમય તથા ઈ સ ના ચોથા સૈકામા રાજ કરનારા પ્રતાપી ગુપ્તવશ સુધીના રાજ્યવશોનો પત્તો પણ તેમાથી મળી આવે છે પણ, તેમા ખામી એટલી છે કે, કોઈ સાલ સવત તેમા નથી આપેલી અને જુદા જુદા દેશ પર રાજ કરનારા કેટલાક સમકાલીન રાજવશોને એક બીજાની પછી થયાનુ લખી દીધુ છે આવી સ્થિતિમા પુરાણોમા આપેલા બધા રાજાઓનો રાજ્યસમય બરોબર રીતે નક્કી કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે જો કે કેટલાક પુરાણો કેટલીક વાર છપાયા છે તેમાથી સારી રીતે છપાયલા તો થોડા જ છે તેટલા માટે 'હાર્ડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ'મા છપાયલા સસ્કૃત ગ્રથોની શૈલી પ્રમાણે તેમને સપાદિત થવાની ઇતિહાસને માટે ઘણી જરૂર છે

દયારામની જીવનકથા રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુંબાઈ

(આ) રામાયણ અને મહાભારત—એમા રઘુ અને કુરુ વંશોનાં વૃત્તાંત, જે ઉપના પુરાણોમાં સંક્ષેપમા લખેલા છે તે વિસ્તારથી મળી આવે છે અને તે લખાયાના સમયની આ દેશની દશા, લોકોની સામાન્ય સ્થિતિ અને યુદ્ધપ્રણાલિ આદિ કેટલીક અગત્યની વાતોની ખબર પણ તેમાથી સારી રીતે મળી શકે છે

(ઇ) રાજતરંગિણી—બરોબર ઐતિહાસિક રીતે લખાયલો આપણે ત્યા ફક્ત આ જ એક ગ્રથ છે, એમા કાસ્મિરનો ઇતિહાસ છે તેનો પ્રથમ ખડ અમાત્ય ચપકના પુત્ર કલ્હણ પડિતે ઈ સ ૧૧૪૮ મા લખ્યો હતો એમા ગોનદ(પ્હેલા)થી લઈને સુસ્સલના પુત્ર જયસિહ સુધીની હકીકત છે આ પુસ્તક ઇતિહાસને માટે ઘણુ જ ઉપયોગી છે કલ્હણે ત્યાના પ્હેલા રાજા ગોનદને ભારત–યુદ્ધના સમયમા અર્થાત્ કલિયુગ સવત્ ૫૫૩ (ઈ સ થી ૨૪૪૮ વર્ષ અગાઉ)મા હયાત થયેલો માની લીધો છે (જે ખરી રીતે, તે વખતથી ઘણો પાછળ થયો હતો) જેથી વખતનો મેળ લાવવા તેણે (કલ્હણે) કેટલાએક રાજાઓનો રાજ્યસમય વધારે લીધો છે તે એટલે સુધી કે રણાદિત્ય(તુજીન ૩ જા) નુ તો તેણે ૩૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખી દીધુ છે કલ્હણના લેખ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ મૌર્યવશી રાજા અશોકનો સમય તેના ખરા સમયથી લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ પ્હેલા અને મિહિરકુલ(હૂણ)ના ૧૧૦૦ થી ઘણા વરસ આગળ માનવો પડે છે આની સ્થિતિમા કેટલીક વશના આગલા રાજાઓનો રાજ્યકાલ જે રહેણે માન્યો છે તે, વિશ્વાસયોગ્ય માની શકાતો નથી.

હિન્દુસ્તાનના બીજા દેશો કરતાં કાસ્મિરમા ઇતિહાસને માટે વધારે પ્રેમ હતો એથી કરીને ત્યાના વતનીઓએ પોતાના દેશનો ઇતિહાસ શૃંખલાબદ્ધ રીતે લખી રાખ્યો છે ઈ. સ ૧૧૪૨ મા જોનરાજ નામના પડિતે રાજ–તરંગિણીનો ૨ જો ખડ લખ્યો હતો એમા જ્યાથી કલ્હણે અધુરૂ રાખ્યુ હતુ ત્યાથી શરૂ કરીને પોતાના સમય સુધીનો ઇતિહાસ તેણે આપ્યો છે આ(૨ જા ખડ)મા જયસિહથી લઈને કોટારાણી સુધીના (જેની સાથે કાસ્મિરના હિદુ રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ) હિદુ રાજકર્તાઓની અને તેમની પછી મુસલમાનોની હકીકત આપી છે જોનરાજની પછી, તેમના શિષ્ય શ્રીવર પડિતે ઈ સ ૧૪૭૭ મા, રાજ–તરંગિણીનો ૩ જો ખડ લખ્યો હતો અને તેની પછી પ્રાજ્ય ભટ્ટે ૪ ખડ લખીને અકબરના કાસ્મિર–વિજય સુધીનો વૃત્તાત પૂરો કર્યો હતો રાજ–તરંગિણીના એ ચારે ખડ પ્હેલા કલકત્તામાં, એશિઆટિક સોસાઇટીએ છપાવ્યા હતા ત્યાર પછી, ઈ સ ૧૮૯૨ મા ડૉક્ટર સ્ટેઈને (*M A Stein Ph D*) કલ્હણરચિત પ્હેલો ખડ ઘણી શુદ્ધતા સાથે મુબાઈમા છપાવ્યો હતો ત્યાર પછી ફરી પાછા એ ચારે ખડ પડિત દુર્ગાપ્રસાદ (મહામહોપાધ્યાય), જયપુરવાળાએ તથા (તેમના મૃત્યુ પછી) પ્રોફેસર પીટર્સને મુબાઈની સસ્કૃત સીરીઝમા પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા

(ઈ) ઐતિહાસિક કાવ્યો વગેરે—

પુરાણોમા ઈ સ ની ત્રીજી સદીની લગભગ સુધીમા રાજ્ય કરનારા રાજવશોની વશાવલીઓ મળી શકે છે એની પછી ઈ સ ના છઠ્ઠા સૈકા સુધીના રાજાઓનો કોઈ પણ નિશ્ચિત

ઇતિહાસ આપણે ત્યા મળી આવતો નથી ત્યારપછી, ઈ સ ની સાતમી સદીમા તથા તેની પછી, વખતોવખત કેટલાએક ઐતિહાસિક કાવ્યો, નાટકો, ચરિતો વગેરેનાગ્રથો લખાયા હતા. તેમાથી પણ કઇંક કઇંક ઐતિહાસિક હકીકત મળી શકે છે એવા પુસ્તકોમાંથી નીચે લખેના ગ્રથો સુપ્રસિદ્ધ છે

(૧) હર્ષ ચરિત —

આ એક ગદ્ય કાવ્ય છે જે, પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાણભટ્ટ કે જે કનોજ અને થાણેશ્વરના પ્રસિદ્ધ વશ્ય વશીરાજા હર્ષ(હર્ષવર્ધન)નો આશ્રિત હતો તેણે, ઈ સ ના સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા રચ્યુ હતુ એમા ઉક્ત વશના રાજા પ્રભાકરવર્દ્ધન, તેના પુત્ર રાજ્યવર્દ્ધન તથા હર્ષ અને પુત્રી રાજ્યશ્રીનો વૃત્તાંત છે આ પુસ્તક મૌખરી વશીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસમા પણ કઇંક સહાયતા આપે છે કેમકે તે, રાજ્યશ્રીના લગ્ન મૌખરી રાજા અવતિવર્માના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગ્રહવર્માની સાથે થવાની તથા તેના (ગ્રહવર્માના) માર્યા ગયાની હકીકત આપે છે આ પુસ્તકમા બાણભટ્ટે પોતે સાભળેલી નહિ પણ પોતાના વખતમા પોતાની આગળ ખરી બનેલી બીનાઓની હકીકત આપી છે તેમા હર્ષના જન્મનો મહિનો પક્ષ, તિથિ, નક્ષત્ર અને સમય સુદ્ધા આપ્યો છે, પરતુ સવત નથી આપ્યો આ પુસ્તક મુબાઈ (નિર્ણય સાગર પ્રેસ)મા છપાયુ છે

(૨) ગૌડ વહો —આ પ્રાકૃત ભાષાનુ એક કાવ્ય છે ઈ સ.ના આઠમા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમા કવિ વાક્પતિરાજે તે રચ્યુ હતુ આ વાક્પતિરાજ, કનોજના (મૌખરી) રાજા યશોવર્માનો આશ્રિત હતો આ પુસ્તકમા એ રાજા યશોવર્માનુ ગૌડ ઉપર ચઢાઈ કર્યાનુ તથા ત્યાના રાજાને માર્યાનુ વર્ણન છે વાક્પતિરાજે ઐતિહાસિક હકીકત લખતા લખતા એટલે સુધી બેકાળજી રાખી છે કે, યશોવર્માના પિતાના વશનુ નામ સરખું પણ નથી આપ્યુ આવી દશામા, આ કાવ્ય મ્હોટુ છતા પણ, ઇતિહાસમા તે ઘણી થોડી જ મદદ આપે છે આ પુસ્તક મુબાઈની સંસ્કૃત સીરીઝમા છપાઈ ગયુ છે

(૩) મુદ્રારાક્ષસ નાટક*—આ નાટકમા મૌર્યવશી રાજા ચદ્રગુપ્તને રાજ્ય મળ્યાનો વૃત્તાત છે રાજા અવતિવર્માના સમયમા ઈ સ ૮૫૦ ની લગભગમા વિશાખ દત્ત પડિતે, ગુણાઢ્યરચિત બૃહત્કથાને આધારે તે રચ્યુ હતુ મુબાઈની સસ્કૃત સીરીઝમા આ પુસ્તક પ્રકટ થયુ છે

(૪) નવ સાહસાંકચરિત —આ કાવ્યમા વાક્પતિરાજ(પ્હેલા)થી સિધુરાજ સુધીના માળવાના પરમાર રાજાઓની નામાવલી તથા થોડીએક ઐતિહાસિક હકીકત છે સિધુરાજ(નવ સાહસાક)ના રાજ્યસમયમા પદ્મગુપ્ત પરિમલ કવિએ ઈ સ ૧,૦૦૦ ની લગભગમા આ પુસ્તક રચ્યુ હતુ પુસ્તક મ્હોટુ હોવા છતા, ઐતિહાસિક હકીકત એમા ઘણી થોડી છે મુબાઇની સસ્કૃત સીરીઝમા આ પુસ્તક છપાઈ ગયુ છે

(૫) વિક્રમાક દેવચરિત —આ કાવ્યમા તૈલપથી લઇને વિક્રમાદિત્ય (છઠ્ઠા) સુધીના કલ્યાણ (નિઝામ રાજ્યમા)ના સોલકિઓની હકીકત વિસ્તારપૂર્વક મળી શકે છે

* દુર્ગારામ મહેતાજીનું જીવનચરિત્ર રૂ ૧-૦-૦ એન એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

પ્રાયશ્ચિત્ત.

લેખક–રા હરખજી મુળજી વ્યાસ.

બાળસુખનો લ્હાવો લેવાની બહુ જ ઉત્કંઠાવાળી શોભા તેના આરાધનના જન્મ વખતે જ, મારાથી હમેશને માટે વિદાય થઈ શોકના તીવ્ર વેગથી મારા સુખનો સુરજ મને આથમતો જણાયો. શોકના ગાઢ અંધકારમા ભાન ભૂલી ગયો. ક્યારે શુદ્ધિમા આવ્યો તે કહી શકતો નથી શોકનો વેગ કંઈક ધીમો પડતા મનને લાગ્યુ કે શોભા પોતાનુ બાળધન મારા જ હાથમા સમર્પિ ગઈ છે તે માતા હીણા બાળકનો હુ પિતા! તેના–બાળકના–તરફના કર્તવ્યમા જરાક પણ ત્રુટી થતા, શોભાનો અમર આત્મા શુ કહેશે? શુ ધારશે? બાળક જે શોભાનુ સ્મૃતિસિદ્ધ છે, તે જાણે તેનુ જ નાનુ સ્વરૂપ!!

જે દિવસે તે દશ વાસા–દિવસ–ના બાળકને તેડી છાતી સરસુ ધર્યું, તે જ દિવસથી મને તેણે વાત્સલ્યસ્નેહના એવા બંધનથી બાંધી લીધો છે, કે તેની ચિંતા સિવાય બીજા કશાને મારા મનમાં સ્થાન મળ્યુ નથી મારી ઑફિસના કાર્ય સિવાયનો સઘળો સમય હુ તેના સાથે જ ગાળતો બાળકને લઈને જેટલો સમય બેસતો તેટલો વખત હૃદયને કંઈ વિરલ શાંતિ વળતી જાણે તે જ મારા દગ્ધ હૃદયનો શીતળ લેપ!!

મારી વૃદ્ધ માતાને હુ એકનુ એક જ સંતાન છુ માતા વહુના વિયોગના આંસુ લુછી બાળકની સેવામા રોકાઈ બાળક! જે માતાની પણ અનેક કામનાનુ ધન, કેટલા યજ્ઞ, યાગ, વ્રત, ઉપવાસ, દાન, ધર્મ, દોરા, ધાગા, વહુ પાસે કરાવેલા!! રૂડા દિવસો જોવાની કેટલી લાલસા!!! તે સઘળા પ્રયત્નના ફળ રૂપે માતાએ આ બાળકનુ મુખ જોયુ હતુ પોતાના સઘળા કામ છોડી માતા બાળસેવામા લીન થયા તે એટલે સુધી કે તેમની દેવસેવામા યે ભંગાણ પડ્યુ અમે–માતાપુત્રે બાળકનુ નામ 'સ્મૃતિદેવી' રાખ્યુ

પડોસીઓ અમારા દુ ખમા સહાનુભૂતિ દર્શાવવાને, અમારે ત્યા આવતા ત્યારે કહેતા "આ અભાગણી છોકરીએ આવતા આવતાં જ માને ખાધી" માતા આ સાંભળીને ધ્રુજી જતા કસાણે મ્હોએ, બાળકને છાતી સાથે ચાંપતા, કહેતાં "એમ ન બોલો, એ બિચારી માના સુખથી વંચિત રહી, તેમા એનો શો દોષ?" પડોસી મુખ ફેરવી ચાલ્યા જતા

આત્મીય સ્વજન, બંધુબાંધવ, બધા મને ફરી લગ્ન કરવા આગ્રહ કરવા લાગ્યા હુ તે વાત સાંભળી ચૂપી ઉઠતો કંઈ ઉત્તર આપતો નહિ ફરી વિવાહ? અરે! આ જીવનના મોજ-શોખ, સુખવૈભવ સર્વને શોભાની સાથે તેની ચિતામા સમર્પ્યા શુ ફરી લગ્ન કરી લોકોના હાસ્યનુ પાત્ર બનુ? આશ્ચર્ય છે કે માતાએ કદી પણ ફરી લગ્નનો ઉચ્ચાર સરખોએ કર્યો ન હતો 'સ્મૃતિ' મારી ચિરંજીવ હો, ફરી લગ્નનુ મારે પ્રયોજન શુ? સ્મૃતિ ક્રમે ક્રમે બાળપણનું અંક પગથીઉં ચડવા લાગી તેના શરીરને મનનો વિકાસ જોઈ હૃદય આનંદથી ઉભરાવા લાગ્યુ ૭ માસની ઉંમરે તેણે 'બાપા' 'બાપા' બોલવાનો આરંભ કર્યો 'સ્મૃતિના સુખના

પ્રથમ શબ્દોએ મારા કાનમા અમૃત સિંચ્યુ આઠ માસની ઉમરે જ્યારે તેણે પ્રથમ વાર 'મા' શબ્દ ઉચ્ચાર્યો તે દિવસ મારા જીવનની એક વિષમ પરીક્ષાના દિવસ તરીકે પસાર થયો 'માતા' વ્હેણીને 'માતા' શબ્દથી સબોધતી સાંભળીને અમારા આ મામા દયાના ઉભુ ન્હેતુ લાગ્યા સ્મૃતિને છાતી સાથે ચાપી અશ્રુએ શ્રાવણ રેલ્યો માતાએ પાલવે મુખ લુછ્યુ, અને નાની સ્મૃતિ! આખો વિસ્મયથી કેટલીક વાર સુધી મારા સામુ જોઈ રહી. પોતાના નાનકડા રૂપાળા હાથ લાબા કરી અશ્રુબિંદુઓ નાજુક આગળીઓ વડે લુછવા લાગી

સ્મૃતિ જ્યારે તેના નાનકડા ગોળમટોળ હાથ વતી ચદ્રમા સામે ધરવા લાગી—ચદ્રમા મના વવા લાગી—ત્યારે અમારા—માતાપુત્રના—આનદની સીમા ન રહી કોઈ કોઈ વાર મને લાગતુ "આવા પુત્રી—રત્નના પિતાને બીજુ સાસારિક દુ ખ શુ?"

બરાબર એક વરસની વયે સ્મૃતિ ચાલતા શીખી પ્રથમ ઉભા થતા થતા પડતા પડતા બે એક પગલા ચાલી, ગર્વભરી દૃષ્ટિએ મારા તરફ જોતી, અને મુખ મલકાવી મદમ હસતી ત્યારે દોડતો જઈ હુ તેને ઉચકી લેતો ખોળે ઉપર માથુ ઢાળી ગળગળી નાખતો, તે બાજુ માથી છૂટી કૌતુક ભરી હસતી

(૨)

ફોઈ દોઢ વર્ષની થઈ ત્યારે મા એકાએક સાત દિવસના તાવમા, મને એ લા અટુલો છોડી ચાલ્યા ગયા મૃત્યુ પહેલા મારો હાથ પકડી બોલ્યા – બાપુ ! તને આગળ એક વાર કહ્યુ નથી આજ છેલ્લી આજ્ઞા કરૂ છુ હવે લગ્ન કરજે તુ પુરુષમાણુસ બાળકોને કેમ ઉછેરવા તે કશુએ જાણે નહિ કોઈ ખાનદાનની સુશીલ કન્યા જોઈ વિવાહ કરજે' મારે શો ઉત્તર આપવો તે સુઝ્યુ નહિ નિરુત્તર જ રહ્યા માએ ફરી કહ્યુ –"ચુપ કેમ રહ્યો? મારી અતિમ માગણી શુ નહિ સ્વીકારે? મારે ગળે હાથ મૂકી પ્રતિજ્ઞા કર 'વિવાહ કરીશ'" માની આખે અશ્રુ કઠે કે ગે શ્વાસ માતાની ચરણરજ માથે ચડાવી બોલ્યો –"મા! પ્રયત્ન કરીશ, આશીર્વાદ આપ' માનુ મુખ પ્રફુલ્લ થયુ માથા ઉપર હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યો – "બાપુ સુખી થા" તે જ દિવસ સધ્યાકાળે તુળસી તળે હરિનામ ઉચરતા ઉચરતા માએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો

માતા શુ છે, તે આ જીવનમા આજ માતાના વિયોગે જણાયુ બાળપણમા પિતાજી ગયા હતા માતા જ સર્વસ્વ, માતા વિના આજ હુ અનાથ! અસહાય!!

વ્યવહારમા અજાણ, પગલે પગલે દુ ખ પગલે પગલે અડચણો!! અત્યારે સહ મારે જ કરવાનુ, આનદને અભાવે સર્વ કઈ ઉતરુ જ થાય ઘટતી સરભરાને અભાવે સ્મૃતિને બહુ દુ ખ થવા લાગ્યુ હજુ માનો અતિમ આદેશ પાલન ન્હોતો કર્યો માતા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી –'પ્રયત્ન કરીશ' મનમા યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યુ પરતુ નિર્ણય—હારજિત—થઈ શક્યો નહિ જ્યારે જ્યારે ફરી લગ્ન કરવાનો વિચાર થતો, ત્યારે અત કરણ કપી ઉઠતુ શોભા પ્રત્યે વિશ્વાસઘાત? ધિક્ક આઠ વર્ષ પર્યંતના સેવા ભક્તિ અને પ્રેમનો શુ આ જ બદલો?

માના મરણ પછી વૌક વિમે સ્મૃતિની હાલત ચિંતાજનક થઈ પડી તેના મુખ ઉપર હાસ્ય નહિ, શરીરે સ્ફુર્તિ નહિ, દિવસે દિવસે તે મ્લાન થવા લાગી હુ યથાસાધ્ય ઉપાયો કરતો, પણ સઘળુ પરિણામ રહિત તે દિવસે દિવસે વધારે સુકાવા લાગી સુકાઈને હાડપિંજર થઈ ગઈ દુખી દીલે ડાકટરને બોલાવ્યો ડાકટર સાહેબ તપાસી બોલ્યા—"કંઈ રોગ નથી, સારી રીતે ખનરાના પીવરાવાની સભાળ રાખો, એટલે સારૂ થઈ જશે" અનેક ઔષધો અને પથ્યની વ્યવસ્થા થઈ, પરતુ પથ્ય તુ કરે ? યત્નપૂર્વક સઘળુ હુ મારી જાતે તૈયાર કરતો, છતાં સ્મૃતિને સારૂ થયુ નહિ સ્મૃતિને મોસાળે લઈ જવા તેની માતામહી બહુબહુ કહેવા લાગ્યા પરતુ તેને અળગી રાખવી, એ મારે માટે અસભવિત હતુ સસારમા સ્મૃતિ સિવાય મારૂ કોણુ ? સ્મૃતિ જ મારૂ સર્વસ્વ !

માની અતિમ આજ્ઞા યાદ આવી તે શબ્દો સાભર્યાં—"તુ પુરૂષ માણસ સતાનપાલનમા શુ જાણે" સત્ય વાત તે આ જ સુકોમળ નારીહસ્ત સિવાય એ—કોમળ બાળ—પુષ્પની ખીલવણી અન્ય કોઈને પણ સાધ્ય નથી સ્મૃતિના મુખ સામુ જોઈ મનનો દ્વિધા ભાવ કાઢી નાખી, નિર્ણય પર આવ્યો મનમા મનમા શોભાને ઉદ્દેશી બોલ્યો—"દેવિ ! માફ કરજે તારી સ્મૃતિ સિવાય આ હૃદયમા અન્યને સ્થાન નથી તારા સ્નેહધનના મુખ સામુ જોઈ, આ કાર્ય માટે પ્રવૃત્ત થવુ પડે છે"

સતાનસ્નેહમા મુગ્ધ હુ, એકે વાર વિચારી ન શક્યો, કે બદના વિના સેવા ગ્રહણ કરવી એ મહા પાપ છે

એક આત્મીયની પાસે મનોભાવ જણાવ્યો, તેણે ઉત્સાહપૂર્વક મારી પીઠ થાબડી કહ્યુ—"આનુ નામ તે બુદ્ધિમત્તા ! ગૃહિણી વિના શુ ગૃહ હોય ? નહિ પોતાને સુખ, નહિ આત્મીયની અનુકૂળતા !" મેં કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, ગભીર થઈ બેસી રહ્યો મારા અતકરણમા ઉત્સાહનો અશ પણ ન હતો

કેટલાક દિવસ પછી બધુએ કહ્યુ—"તારે યોગ્ય એક પાત્રની શોધ કરી છે કન્યા પ્રકાશની ભત્રીજી છે તેઓ અત્યત ગરીબ છે, તે આપણે જાણીએ છીએ પરતુ તને તે સબધે કંઈ વાધો નથી કન્યા દેખાવમા અતિ ફુટડી નથી, તો પણ તેને કોઈ કદરૂપી કહી શકે તેમ નથી મોટી વયની, ધીરજ વાળી, નમ્ર અને સેવાપરાયણ છે જોકે તે હજુ પદર વર્ષની છે, છતા પોતાના નાના ભાઈભાડુને એવા યત્નપૂર્વક સભાળે છે, કે તેની વાત નહિ ! મારા ધારવા પ્રમાણે એ કન્યા તારે યોગ્ય પત્ની અને સ્મૃતિને યોગ્ય માતા થશે તુ ચાલે તો આપણે એક દિવસ કન્યાને જોઇ આવીએ"

મેં કહ્યુ—"કન્યા જોવા જવાનુ કંઈ પ્રયોજન નથી તે કહ્યુ તે પુરતુ છે, તુ બધી ગોઠવણ કર વિલબ થવો ન જોઇએ" મારો આગ્રહ જોઈ મિત્ર મુખ મલકાવી હસ્યો. જાણે મનમાં બોલ્યો—"હમણા શુ, હુ તો પહેલેથી જ ધારતો હતો"

* એકનુ જીવનચરિત્ર રૂ ૧-૪-૦ એમ એમ ત્રિપાઠી, એન્ડ કપની મુબાઈ

તે પછી શરદ્‌ની એક નિર્મળ સંધ્યાએ હૃદયના ભાર સહિત જીવનના એ મહાન પરિવર્તન માટે યાત્રા કરી ભૂતકાળનો તે પ્રસંગ યાદ આવ્યો. યૌવનના પ્રભાતમાં જે માંગલિક દિવસે, વાદ્ય અને ગીતના મંગલ ધ્વનિ વચ્ચે શોભાને વરવા શોભાયાત્રા કરી તેજ એક દિવસ અને આજે એક દિવસ !! તપ્ત અશ્રુના બે બિંદુઓ ટપકી પડયા

(૩)

ઉમા વિષે સુધીરે જે કંઈ કહ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે તેના કર્તવ્યમાં પણ જ્યાંલગી ધર રહીને રહ્યો તે જ દિવસે સ્મૃતિને તેના ખોળામાં મૂકી કહ્યું – " ઉમા ! આ જ એક માત્ર મારા સ્નેહનું અવલંબન, આની સંભાળ રાખજે સ્મૃતિવ્યતીત મારા જીવનમાં કંઈ નથી. " ઉમાએ કંઈ પણ બોલ્યા વિના મારા પગની રજ મસ્તકે ચડાવી

વળતા દિવસથી જ તે મારી અને સ્મૃતિની સેવામાં ગુંથાઈ પ્રાતઃકાળથી સંધ્યાકાળ પર્યંત અમારી-પિતાપુત્રીની સેવામાં પોતાનો વખત ગાળતી સ્મૃતિ વખતો વખત રાત્રે રડતી ઉમા તે વખતે તેને છાતી સરસી ચાંપી, તેડીને આખી રાત ફેરવતી સ્મૃતિ થોડા જ સમય આ ઉમાની અત્યંત ભક્ત થઈ પડી તે સારો દિવસ " બા " " બા " કરી તેની પાછળ પાછળ ફરતી, લાડતી, અને લાડમાં આવી જીદ્દ કરી ભોય પર આળોટી પડતી ઉમા તેની સાંસારિક વિડંબના છતાં તેને ખોળામાં બેસાડી વારંવાર ચુંબન કરતી. ૭ માસની અંદર આગ ઘરની શોભા પાછી ફરી, સ્મૃતિની સુખશ્રી પણ પાછી ફરી.

ઉમા, તેના આ સતત પ્રયત્નના પ્રતિદાન તરીકે મારી પાસેથી કંઈ જ મેળવી શકી નહતી મારી અને સ્મૃતિની સેવા ઉઠાવવામાં તે તેના કર્તવ્ય કરતાં કંઈક વિશેષ કરે છે, એમ એક દિવસેય હું સમજી શક્યો નહિ ઉલટું હું મનથી માનતો –" ઘર અને સ્મૃતિની સંભાળ માટે તો તેને હું લાવ્યો છું, નહિ તો ફરી વિવાહનું શું પ્રયોજન હતું ? " તેના કાર્યથી સંતોષ માની કૃતજ્ઞ થવું તો દૂર રહ્યું પરંતુ કોઈ કોઈ વાર સ્મૃતિની ખાતર તેનો તિરસ્કાર કરતાંયે ખચાતો નહિ તે કંઈ જ બોલતી નહિ માત્ર તેની મોટી મોટી આંખો અશ્રુથી ભરાઈ જતી તેની આંખમાં આંસુ જોઈ હું વધારે ગુસ્સે થતો, મનમાં વિચારતો કે, " એમ અશ્રુપાત કરી મારૂં હૃદય પીગળાવી, તે શોભાનું સ્થાન મેળવવા ચેષ્ટા કરે છે સારો દિવસ પરિશ્રમ કરી, રાત્રે પગચંપી કરતાં કરતાં હું ઉંઘ્યા પછી, પથારીને બીજે છેડે સ્મૃતિની બાજુમાં તે સુતી સ્મૃતિ મારી બાજુએ ન હોય તો મને નિદ્રા આવતી નહિ

આમ બે વર્ષ પસાર થયા તે બે વર્ષમાં હું નથી કહી શકતો કે કોઈ વાર પણ મેં એને આનંદથી બોલાવી હોય કે પાસે બેસાડી હોય તે મારી આ ઉદાસીનતા વગર બોલ્યે સહન કરતી હતી, એટલું જ નહિ પણ એક દિવસે તેણે તે સંબંધી મને કંઈ કહ્યું નથી. તો પણ આટલું તો ખરૂં કે તેના મુખ ઉપર કદી હાસ્યની ઉર્મિઓ ફુટતી નહિ અને આમ મ્લાન મુખે ફરતી જોઈ મને લાગણી ઉદ્‌ભવી ન હતી ઘરમાં પૈસાનો તોટો ન હતો તેને અન્નવસ્ત્રનો અભાવ ન હતો. ગૃહમાં દાસદાસીની તાણ ન હતી શારીરિક મોજશોખની વસ્તુઓ અપાવવામાં મેં

અમારા જીવનમાંની કેટલીક ચાદગીરીઓ રૂ ૧-૮-૦ એમ એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

એકે વાર કૃપણતા બતાવી ન હતી, ત્યારે એનુ મ્લાન મુખ કેમ ? કોઈ કોઈ વાર તો તે વધી જ ઉદાસી જણાતી

એક વાર મધ્ય રાત્રિએ ઉધમા અને ઉંઘમા પાસુ ફરતા કઈંક અથડાવાથી જાગી ઉઠ્યો ઉઠીને જોતા આશ્ચર્ય પામ્યો ઉમા, પગ તળાસતા તળાસતા, પગની પાસે જ ઉંઘી ગઈ છે તેના ઉંઘતા મુખ સામે જોતા, મુખમડળ શુષ્ક, ગાલની લાલી ઉડી ગયેલી અને આખમા આસુ! સહસા પસ્તાવાનો એક ચમકારો હૃદયમા પસાર થઈ ગયો તે એક સ્ત્રી-હૃદય, પોતાના હૃદયનો પ્રેમ મારા ઉપર ઢોળતા બના પ્રતિદાન તરીકે કઈ જ નહિ! વિના પ્રતિદાને શુ તેના હૃદયો તૃપ્તિ થાય ? ક્ષણભર અન્યત્ર ભૂ યો મુખ નમાની તેના ઓષ્ઠ પર ચુમ્બન કર્યું તે જ તેના જીવનનો પ્રથમ અને અતિમ લ્હાવો ! તે જ તેના ઇહ જીવનનુ સૌભાગ્ય!! ઉમા ચમકી જાગી ઉઠી વિસ્મયભર્યા નેત્રે કઈ વાર જોઈ રહી, તેના બને હસ્તે મારા પગદ્વય ગ્રહણ કરી, ચુબનપરપરા કરતા અટકાવી, ભુજમા ધારણ કરી મેં કહ્યુ –" ઉમા! આ હતભાગ્યને પનારે પડી સુખી થઈ નહિ-થઈશ નહિ"

ઉમાએ મારે મુખે હાથ ફેરવ્યો મને તે અત્યત ઉષ્ણ લાગ્યો તેને કપાળે હાથ મૂકતા તે અતિ તપેલુ જણાયુ આશ્ચર્ય પામી મેં કહ્યુ –" તને તાવ આવ્યો છે ?" ઉમા નીચે જોઈ બોલી – "રોજ રાત્રે તાવ આવે છે" કાતર થતા મ કહ્યુ –' આટલા દિવસ કહ્યુ કેમ નહિ ?" " તને દુ ખ થતુ હોય તો ઓસડવેસડ કરવાને શુ હુ અશક્ત છુ ? શા માટે શરીર તરફ આટલી બેદરકારી ?"

ઉમા વિના બોલ્યે નીચુ જોઈ રહી હૃદયહીન હુ સમજી શક્યો નહિ કે તે શુ બોલે ? કોને કહે ? મેં કદી સ્નેહભરી દૃષ્ટિ તેના તરફ કરી છે ?

આ પછી ત્રણચાર દિવસ ઉમા ઉત્સાહમા જણાઈ તેના મુખ ઉપર પ્રફુલ્લતા આવી લાગી પરતુ આ સ્થિતિ બહુ દિવસ ટકી નહિ ફરી તેને તાવ આવવો શરૂ થયો સાથે સાથે ઉધરસ પણ આવવા લાગી એક દિવસ ડાક્ટરને બોલાવ્યો ઉમાને તપાસી તેણે કહ્યુ – "લાબા સમયથી તાવ હોય એમ લાગે છે, સ્થિતિ ચિતાજનક થઈ પડવાનો ભય છે, માટે હવા-ફેર કરવા મોકલો "

ડાક્ટરના મનોભાવ ઉપરથી મને જણાયુ કે ઉમાને આરામ થવો કઠિણ છે તેને હવા-ફેર માટે મોકલાવવાની ચિતામા હુ પડ્યો તેને ચાહી શક્યો ન હતો–શકવાનોયે ન હતો, છતા તેના પ્રતિના અન્ય સર્વ કર્તવ્યનુ પાલન કરવાને હુ સદા તત્પર હતો

પ્રથમ તો ઉમાએ ક્યાઈ જવાની આનાકાની કરી જ્યારે મે તેને જણાવ્યુ કે " સારવાર સબધી મારે માથે જવાબદારી હોવાથી હું મને યોગ્ય લાગે તે ગોઠવણ કરીશ અને તે પ્રમાણે તારે વર્તવુ જ પડશે ' ત્યારે તે વિના બોલ્યે મારી આજ્ઞાને અધીન થઈ

આત્મીય તેમ જ ડાક્ટરની સલાહ પ્રમાણે તેને દેવલાલી મોકલવાની ગોઠવણ થઈ સ્મૃતિ પણ સાથે જવાની હતી કેમ કે તે તેની 'બા' વિના રમી શકે તેમ નહતુ ઉમાની સારવાર માટે મારા સાસુસસરાએ સાથે જવાનું સ્વીકાર્યું હતુ

ઘેરથી નીકળતા પહેલા ઉમા મારી પાસે આવી મારી પગરજ માથે ચડાવી, મ્લાન મુખે વિદાય માગી મે કહ્યુ –" શરીર સભાળજે, મનને આનદમા રાખવુ, સ્મૃતિને સભાળજે તેને કોઈ તરેહની અડચણ ન પડે તે મારૂ અરમાન છે, તે તુ જાણે છે' ઉમા કઈ ઉત્તર નહિ આપતા મારા મુખ સામે જોઈ રહી તેની દૃષ્ટિમા જાણે તેના ભીતરની અનેક અતૃપ્ત આકાક્ષા અને વાસનાઓ સ્ફુટ થતી હતી, પરતુ હુ અધ!

તેને ટ્રેનમા બેસાડી હુ ઘેર આવ્યો સ્મૃતિનો આ પ્રથમ-વિયોગ હતો તેના વિના ઘર શૂન્ય ભાસવા લાગ્યુ મહાકષ્ટે મારા દિવસો જવા લાગ્યા ચોથે દિવસે ઉમાનો એક પત્ર મળ્યો

"પ્રિય! અમે નિર્વિઘ્ને પહોચ્યા છીએ રસ્તામા કઈ અડચણ પડી નહતી કઈક ઠીક લાગે છે કાલ રાતે તાવ નહોતો આવ્યો સ્મૃતિ મઝામા છે યથાશક્તિ તેને સભાળુ છુ, અને અતપર્યંત સભાળીશ, તે વાતનો નિશ્ચય રાખજો તમે સ્મૃતિની ચિતા કરી હેરાન થશો નહીં તમારી કુશળતા જણાવશો તમને અડચણ પડતી હશે તેનો વિચાર આવતા દુ ખ થાય છે, પણ લાચાર! પત્ર લખશો દાસીના પ્રણામ સ્વીકારશો.

ઇતિ નિ　તમારી–ઉમા

ઉમાને તેના પત્રનો ઉત્તર લખ્યો

"ઉમા!

"તારો પત્ર મળ્યો આરામ થતો જાણી સતોષ થયો સ્મૃતિના વિયોગથી ઘણુ લાગે છે અન્ય કઈ અડચણ નથી મારી અગવડની ચિતા કરી મન દુખવતી નહિ, તારૂ શરીર સભાળજે યાદ રાખવુ કે તારૂ શરીર બગડતા સ્મૃતિને અડચણ વેઠવી પડશે દરરોજ પત્ર લખજે સ્મૃતિના સમાચાર સવિસ્તર જણાવશે તો વિશેષ સતોષ થશે નાણાભીડ વેઠશ નહિ સ્મૃતિને મારી વતી સ્નેહ ચુબન કરજે ઇતિ તારો—પ્રમોદ"

આ જ ઉમાને મારો પ્રથમ પ્રેમપત્ર! દેવનાલી ગયા પછી પદરેક દિવસ પહેલા ઉમાને સારૂ થતુ જણાયુ તાવ બધ પડયો ખાસી પણ ઓછી થતી જણાઈ મારી ચિતા ઓછી થઇ આમ એક મહીનો ઠીક રહ્યુ પરતુ ત્યારપછી તેને ફરી તાવ ચડવા લાગ્યો શ્વશુરના પત્રથી જાણ્યુ કે તાવ વધતો જાય છે, એટલુ જ નહિ પણ ખાસી એટલી બધી આવે છે કે શ્વાસ બરાબર લેવાતો નથી હવે ઉદાસીન રહેવુ ચાલે તેમ ન હતુ ત્રણ દિવસની રજા લઈ દેવનાલી ગયો જઈને જોયુ તો ઉમાને ન ચેન હતુ બીજે જ દિવસે નાસિકના સિવિલ સર્જનને બોલાવ્યો સાહેબે ઉમાને બરાબર તપાસી મને ખાનગીમા બોલાવી કહ્યુ –" તેનો રોગ ક્ષયમા પરિણત થયો છે તેનુ મન પ્રફુલ્લ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો," ડાક્ટરની વાત સાભળી હુ ધ્રુજી ગયો સ્મૃતિના અદૃષ્ટનો વિચાર કરી દુ ખી થયો ઉમાને હજુ ત્યા જ રહેવા દઈ ડાકટર જોડે દવાનો બદોબસ્ત કરી, હુ મુબઈ આવ્યો સાસુસસરાને આગ્રહ કરતો આવ્યો કે સારવાર કરતા નાણાનો કઈ સકોચ ન રાખે તાત્કાળિક જરૂર પડે તો તાર દ્વારા પૈસા મગાવવાનુ કહેવા ચૂકયો ન હતો ઉમા

પથારીવશ હોવા છતા પોતાના પિતા દ્વારા સ્મૃતિના સમાચાર લખાવતી હું પણ વખતો વખત પત્ર લખતો તેમા તેનુ મન પ્રફુલ્લ રાખવાનુ લખતા ભૂલ્યો ન હતો મૂર્ખ હુ? સમજી ન શક્યો કે અનાદર અને ઉપેક્ષાથી જેનુ હૃદય તલતલ થઈ કપાઈ ગયુ હોય તે પ્રફુલ્લ શી રીતે થઈ શકે? કેવળ ઔષધ, પથ્ય અને પૈસાના વ્યયથી શુ ભગ્ન હૃદય સધાય?

(૫)

એક દિવસે પ્રસગવશાત્ ઉમાની ટ્રંક ઉઘાડી તેના એક ખુણામા એક નાની નોંધપોથી જોઈ સહજ પાનુ ઉઘડતા " મનની વાત—શ્રીમતી ઉમાદેવી " એમ લખેલુ જોયુ કૌતુહલ આટલેથી અટક્યુ નહિ એક આરામ ખુરસીમા પડી " મનની વાત " વાચવી શરૂ કરી લગ્ન પછી ના છ સાત માસ વીત્યા પછી, પોતાના મનોભાવ આમા લિપિબદ્ધ કરવા તેણે શરૂ કર્યા હતા પૃષ્ટે પૃષ્ટે હત ભાગિનીની મર્મવેદના અને નિરાશા મૂર્તિમતિ થઈ ઉઠે છે, તેમનો કોઈ કોઈ ભાગ અત્રે ઉદ્ધૃત નહિ કરવાનુ મનોબળ દર્શાવી શકતો નથી

પ્રતિપદા, વૈશાખ ૧૯૭૦.

" મારા પ્રભુ ! તમને કેટલા ચાહુ છુ, તે કેની રીતે જણાવુ? તમે જ મારૂં સર્વસ્વ. તમારા ચરણોમા સ્થાન પામી સ્ત્રીજન્મ સફળ કર્યો છે પરતુ દુખ એટલુ જ કે એક દિવસેય તમારૂં હસતું મુખ જોઈ રાખી નહિ આ હતભાગિનીને પરણી સુખી થશો નહિ. મારૂં કર્તવ્ય પાલન કરવાના સેંકડો પ્રયત્નો કરૂં છુ, પરતુ લાગે છે કે યથારીતિ થયુ નથી નહિ તો શુ એક પણ સતોષનુ ચિહ્ન જોઈ શકત નહિ? દયામય ! મને મનુષ્યત્વ આપ કે જેથી મારા સ્વામીને હું સુખી કરી શકુ "

સુદ ૧૦ આષાઢ ૧૯૧૦

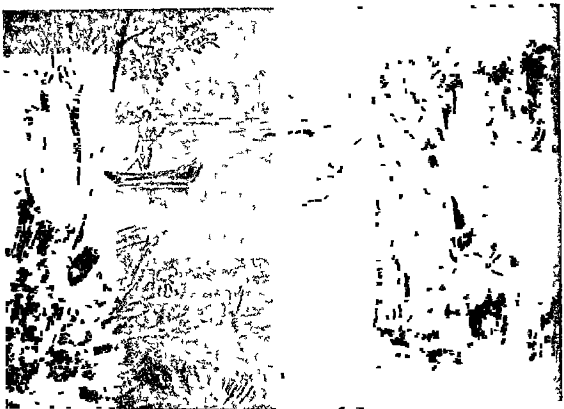
" મેં સર્વ જાણ્યુ મારા દેવ મારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ શકશે નહિ, તેના હૃદયમા મારે માટે સ્થાન નથી, તે અન્યાના સ્મરણોથી પૂર્ણ મારી પૂજાથી પણ તે સતુષ્ટ નથી, દયાળુ પ્રભુ! મનને બળ આપ, કે જેથી મારા કર્તવ્યનુ પાલન હુ કરી શકુ પ્રભુ ! એવી શક્તિ આપ કે મનની જ્વાળાથી સ્વામી પ્રત્યેના કે માતાહીન શિશુ તરફના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ ન થાઉં "

વ. ૧ આષાઢ ૧૯૭૦

"પ્રાણેશ્વર ! આ દુખણીને નહિ ચાહી શકો? જો ચાહી શકો તેમ ન હતુ, તો સ્વીકારી શા માટે? તમને શો દોષ દેવો? મારા જ નસીબનો દોષ શાન્તિદાતા ભગવાન ! મારૂં હૃદય ઘણુ નિર્બળ, તે સહજ તૂટી જશે, હૃદયને બળ આપ પ્રભુ !"

પૂર્ણિમા, શ્રાવણ ૧૯૭૦

"જે સુખ સસારમા મારે માટે સરજાયલું નથી, તેને માટે હૃદય આટલુ કેમ તલસે છે? ન મળવાથી આટલુ દુખ શા માટે? સ્વામીનો પ્રેમ આ જન્મે મેળવી શકી નહિ—જે મળી શકે તેમ નથી જ—તેને માટે આટલી આકાક્ષા કેમ? મગલમય પરમેશ્વર ! મારા હૃદયમા બળ સચાર કર, કે તે તૂટી પડે નહિ"

સ્નેહના સાગરે,

ચિત્રકાર-રા. રમણલાલ "હસો એમ તમો ત્યાં, ભરી અમૃત છાનમાં" —ડાગીરાઇટ

સુ ૧૦ આશ્વિન ૧૯૭૦

"આજ મારા લગ્નને વર્ષ પુરૂં થયુ મારા દેવને તેં યાદ પણ નથી, ક્યાથી હોય? હું તેની કોણ? હે પરલોકવાસીની! તુ જ ખરી ભાગ્યશાળી? સ્વામીનો સકળ પ્રેમ નિ શેષ ભોગ યો અરે! તારો દોષ શો? મે પૂર્વજન્મે અનેક પાપ કર્યાં હશે, માટે જ આ દુ ખ? મારી અવસ્થા જોઈને તને સુખ થાય છે કે દુ ખ તે તો કોણ જાણે? તારા સ્નેહધનને સો હુ છાતીસમુ રાખુ છુ ત્યારે દોષ શો? જો કઈ અપરાધ હોય તો તેનુ કરડામા કરડુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને–ખમવાને તૈયાર છુ પરતુ શો અપરાધ કહેશો? કરુણાસિ ધો! રસ્તો બતાવ"

પ્રતિપદા, કાર્તિક ૧૯૭૧

"ભગવાન્! ભગવાન્! સહન થતુ નથી આ વ્યર્થ સ્ત્રીજન્મ હવે સહન થઈ શકતો નથી આ અપરાધ માટે આ શિક્ષા? કહો! દો પ્રભુ? મન સયમ કરવાને એટલો પ્રય ન કરૂં છુ કે હૃદય ફાટી જાય છે પ્રભુ! તારી દુ ખી કન્યાને હૃદયે બળ સચાર કર, રક્ષા કર!"

સુદ સાતમી ફાગણ ૧૯૭૧

"૭ માસ સુધી આટલો આટલો પ્રયત્ન કરતાયે મનને શીખામણ આપી શકી નથી મનને હજુયે હાથમા રાખી શકુ, પણ શરીર હવે ભાર ખમી શકશે નહિ તે તનતન થઈ તૂટતુ જાય છે ધિક્! ધિક્! એટલુ એ મનોબળ નહિ? વૃથા મનુષ્ય, મનુષ્યજન્મ! પિતાશ્રી પાસેથી સાભળ્યુ છે કે દયામય પ્રભુ આપણી પરીક્ષા કરવા દુ ખ નાખે છે પરીક્ષામા વિજયી ન થઇએ તો બીજે જન્મેયે એના એ દુ ખ! અને એના એ કષ્ટ! હુ બહુ પાપી તે જાણી શકતી નથી આજથી પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું, કે મનમા કઈ લાવવુ નહિ પિતાજીએ આપેલુ સર્વ શિક્ષણ શુ વ્યર્થ જશે?"

સુદ ૧૪ જ્યેષ્ઠ ૧૯૭૧

"પ્રતિજ્ઞા પાળી શકી! હે વિશ્વનાથ! મારી પ્રાર્થના શુ પૂર્ણ નહિ કરે? તુ જો બળ નહિ આપે, તો તે ક્યાંથી મળશે? પ્રભો! મારા દેવ પ્રસન્ન થાઓ વા ન થાઓ મારા હૃદયની પૂજા હુ તેમને અર્પીશ, તે ગ્રહણ કરે તો ઠીક, ન કરે તોપણ ફીકર નહિ **બદલાની આશા વિના જે દાન કરે તેના જીવનને ધન્ય. સેવા કરવી એ જ સ્ત્રીજીવનનુ સુખ છે, એ મારે** ભુલવુ ન જોઇએ"

સુદ ૨ ભાદ્રપદ ૧૯૭૧

ના! આ જીવનમા આથી વધારે મનુષ્યત્વ મેળવવાની આશા નથી. કોઈ રીતે મનનુ સમાધાન થતુ નથી. અત કરણ તૂટી જાય છે–સાથે સાથે શરીર પણ કેટનાક દિવસથી રાત્રે તાવ આવે છે શરીર બહુ અશક્ત જણાય છે હે અબામા! ચરણોમા સ્થાન આપ"

સુદ ૩ કાર્તિક ૧૯૭૨

"કાલ મારા જીવનમા એક મહાન ફેરફાર બન્યો. ગઈ રાત્રે સ્વામીસેવા–જપી–કરતા કરતા ત્યા જ ઉંઘી ગઈ સહસા ઓષ્ઠે કોમળ સ્પર્શ અનુભવી જાગી ઉઠી જોયુ તો સ્વામી–મારૂં સર્વસ્વ–મારી સામે જ જોઈ રહ્યા છે આ કુરુપાના અધરે અધરનો સ્પર્શ કરાવી મારો

સ્ત્રીજન્મ સાર્થ ત્યા પરસેવે શરીર ગળી ઉઠ્યુ, હૃદયનો વેગ સહન નહિ થવાથી તેના ચરણોમા પડી, તે ચરણો વારવાર ચુમ્યા આવુ સુખ શુ મારા ભાગ્યમા છે?"

પૂર્ણિમા, કાર્તિક ૧૯૭૨

"માના દેવ! માના સર્વસ્વ! આ શુ કર્યું? જે મનને અતિ કષ્ટે સયમની લગામ ચડાવી હતી, તેને ક્ષણિક કરૂણા બતાવી ના માટે ખોલી દીધી? તમારો કઈ અપરાધ ક્યા હતો? જો ફરી પૂર્વ પ્રમાણે જ વર્તન રાખવુ હતુ, તો તે દિવસે શા માટે અભાગણી પ્રતિ ગેટલી દયા દેખાડી? આ વખતે હૃદય ફાડી જાગે નારીહૃદયશુ આ શા ખેદ ગાડયા છે? હવે સહન થશે નહિ હૃદયમા બળતો અગ્નિ ગંદો ધારો ફરી સળગી લોહીને ભસ્મ કરી નાખે છે દ્યામય ભગવાન્! આ વખત મરણુ આપ પ્રભુ! આ વ્યર્થ જીવનનો ભાર લઈ વધારે બચવુ અસાધ્ય છે"

આગળ વાચી શક્યો નહિ આસુથી આખો ભરાઈ ગઈ મનનો ભાર અન્યને નહિ જણાવતા, ઓછો કરવા માટે તેણે આ રસ્તો લીધો છે અહો! સ્ત્રીહૃદય આટલુ કોમળ! આટલુ સુદર! એ સુદરતાને હુ પગની લાતે મારૂ છુ અધ, સ્વાર્થપરાયણ, હૃદયહીન હુ મહાપાપ કરુ છુ એમ ન સમજ્યો આમ એક સ્ત્રીજીવન વ્યર્થ કરવાનો મને શો અધિકાર છે? મારે લીધે જ તે આજે મૃત્યુ મુખે પડી છે અરે હુ અત્યાચારી જ નહિ પણ હત્યારો. જેનુ સ્મરણ હૃદયમાં રાખી મેં આટલુ પાપ કર્યું, તે પણ પરલોકમાથી મારા તરફ ધિક્કાર વર્ષાવતી નહિ હોય? અરે બસ! હવે મારી આખો ઉઘડી છે અવશિષ્ટ જીવનમા હુ મારા પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ જે પ્રેમ અને આદરના અભાવે ઉમા આજ મૃત્યુશય્યાએ પડી છે. તેનાથી શતગણુ પ્રેમ-આદરે તેને મૃત્યુમુખમાથી બચાવવાના પ્રયત્ન કરીશ, જોઈશ

કેટલો વખત સ્તબ્ધ રહ્યો તે જાણતો નથી નોકરના બોલાવવાથી સ્તબ્ધતા તૂટી તારનો પટાવાળો આવ્યો છે હાફળોફાફળો ટેલીગ્રામ લઈ જોઉં છુ તો શ્વશુર તરફથી જ આવેલો "એકાએક ઉમાની તબીયત વધારે બગડી છે, તમને જોવાને ઈચ્છે છે, એકદમ આવો" કાગળ હાથમાથી પડી ગયો હુ પડતો હતો તે નોકરે બાથમા પકડી લીધો અહીંથી જ મારા પ્રાયશ્ચિત્તનો આરભ!

રાતની કલકત્તા મેઈલમા નીકળ્યો સ્ટેશને ઉતરી ટાગો કરી બગલે ગયો, બગલા પાસે આવતા આવતા જ મારા સાસુજીનો હૃદયભેદક રુદનધ્વનિ મારે કાને પડયો બગલામા જતા જતા વરડામા જ બેસી ગયો હાય ભગવાન! પગે પડી ક્ષમા યાચવાનો, મેળવવાનો અવસર મળ્યો નહિ!!!

અનાદૃત, ઉપેક્ષિત પુષ્પ હૃદયહીનના પાપનિશ્વાસથી અકાળે કરમાઈ ખરી પડ્યુ

સ્મૃતિને તેના મોસાળમા મૂકી મન શાંત કરવા, હુ યાત્રાએ નીકળ્યો કઈ દેશદેશાવર ફર્યો પણ હૃદયમા બળતી ચિતાનો અગ્નિ હોલાયો નથી હાય! દેવિ! પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનોયે પ્રસગ આપ્યો નહિ! ચિરકાળ પશ્ચાત્તાપમા મને બળતો રાખીને ચાલી ગઈ *

---

*બગાળી ઉપરથી

ગ્રન્થાવલોકન.

૧. ચિત્રરામાયણ—પ્રયોજક અને ચિત્રકાર, સંસ્થાન ઔન્ધના શ્રીમન્ત ભવાનરાવ શ્રીનિવાસરાવ પંડિત ઉર્ફે બાળાસાહેબ પંત પ્રતિનિધિ, બી એ, મૂલ્ય રૂ ૧૨–૦–૦

આપણા દેશમા ઉંચા પ્રકારની ચિત્રકલા નથી, એવી એક બહુ અર્થવાળી ફરિયાદ ઘણી દિશા તરફથી રજુ કરવામા આવે છે દક્ષિણી ચિત્રકારો દેશના અન્ય ચિત્રકારો કરતા વધારે સારી ચિત્રકલા રજૂ કરે છે અને તેમ નહિ તો પણ એકંદર રીતે સારા પ્રમાણમા સારૂં દાક્ષિણ્ય દર્શાવે છે એ કથન વધારે સયવાજુ છે એમા શક નથી ગુજરાતમાથી તો ચિત્રકળાયે રૂસણુ લીધુ છે અને નવીન યુગમાયે જે કોઈ એકાદ બે વિરલ દૃષ્ટાન્તો પ્રજા સમક્ષ રજૂ થયા છે તેમનામા તેમને આગળ આનવાની ભૂખ નથી કંઈક પરમાર્થ વૃત્તિએ દક્ષિણી ચિત્રકારોને પ્રસિદ્ધિમા આણ્યા છે, એ આપણા ગુર્જર ચિત્રકારોએ ભૂલના જેવુ નથી

ચિત્રરામાયણનુ પુસ્તક એકરીતે ઘણુ ઉપયોગી છે તેમા ત્રણ રંગમા છાપેલા સાઠ સુંદર અને અતિ મનોહર ચિત્રો ખાસ પ્રસંગો તારવી કાઢીને રજૂ કર્યાં છે રામાયણના ૭ કાણ્ડમાથી ઘણા ઔચિત્ય ભાનથી ભિન્નભિન્ન પ્રસંગો શોધી કાઢીને શ્રીમાન્ બાળાસાહેબે તે પ્રત્યેક પ્રસંગને ઘણી જ નાજુક અને મનોહર પિંછીથી ચિત્રી ઉત્તમ ચિત્રકળાનુ આપણને દર્શન કરાવ્યુ છે પ્રસંગોની તારવણી પણ એટલી જ સુરમ્ય અને મનોહર છે

ચિત્રોમા ઘણી જ ઉત્તમ રીતિએ ભાવદર્શન રજૂ કરવામા આવ્યુ છે, એટલુ જ નહિ પણ કવચિત્ કવચિત્ તો એ ચિત્રોની ભુમિકાઓ અને એ ચિત્રોના નિરૂપણ એટલા તો સુંદર અને તાદૃશ્ લાગે છે કે પુરાણના એ સમયનુ આપણે સારૂં ભાન કરાવે છે નવીન મુખાકૃતિઓ કે અંગ્રેજી ચ્હેરાઓ ઉપર આપણા પોષાક પહેરાવીને રામલક્ષ્મણના રૂપ દેખાડતા આ ચ્હેરા નથી, પરન્તુ અહિ સ્વાભાવિક તેમના દર્શન થઈ શકે છે

પુસ્તકનુ મૂલ્ય પાતળા પણ ગ્લેઝ સારા કાગળો વાપરીને વધારે ઓછુ થઈ શકત અને તે રીતે પુસ્તકના સૌન્દર્યમા કોઈ રીતની ઉણપ ના લાગત, એમ અમારૂં દૃઢ માનવુ છે અમને આશા છે કે પુસ્તકની દ્વિતીય આવૃત્તિ વખતે શ્રીમન્ત બાળાસાહેબ આ તરફ વધારે ધ્યાન આપશે અને આવા પુસ્તકો લોકગમ્ય થાય તે તરફ પણ જરા વધારે લક્ષ્ય આપશે તો પુસ્તકનો ફેલાવો વધારે સારો થવાના પ્રત્યેક માર્ગ ખુલ્લા છે

એકંદર રીતે જોતા આ પુસ્તકને હરેક ગુજરાતી પુસ્તકશાળાઓએ તેમ જ શ્રીમન્ત વર્ગે ઉત્તેજન આપવાની અગત્ય છે શ્રીમન્ત બાળાસાહેબના આ સ્તુતિપાત્ર સાહસને માટે અમે તેમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ

૨. ગો.

વિદેશી ગુર્જર સાક્ષરો રૂ ૧–૮–૦ એન એન ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

૨. બગ-ભાષોપદેશિકા. પ્રથમ ભાગ, મૂલ્ય ૦-૧૦-૦, કર્તા-પંડિત વાડીલાલ ડાહ્યાભાઈ, શ્રી કાશી

ભારત વર્ષની વર્તમાન ભાષાઓમા બગાળી ભાષાનુ સાહિત્ય વિપુલ, સમૃદ્ધ અને વિવિધ પ્રકારનુ છે આજ વર્ષો થયા એ સાહિત્યના ગ્રથોના ભાષાતરો આપણી ભાષામા થયા કરે છે, નારાયણ હેમચદ્રે શરૂ કરેલો પ્રવાહ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે આમ છતા બગાળી લિપિ જૂદી હોવાથી શીખનારને શિક્ષકની જરૂર પડતી હિંદી મારફત બગાળી શીખવાનુ પુસ્તક છપાવાથી કેટલીક રીતે સગવડ થઈ હતી તો પણ ગુજરાતી મારફત બગાળી શીખવે એવા પુસ્તકની ખોટ રહી જ હતી રા રા. નર્મદાશકર બાળાશકર પડ્યાએ (સુરતવાળા) એવુ એક પુસ્તક તૈઆર પણ કર્યું હતુ અને કનકત્તે છાપવા મોકલ્યુ હતુ પણ કેટલાક કારણોસર તે પ્રસિદ્ધ થયુ નથી પરતુ હાલમા એ ખોટ કાશીમા વસતા ગુજરાતી જૈન પડિત વાડીલાલ ડાહ્યાભાઈએ બગ-ભાષોપદેશિકાનો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ કરી દૂર કરી છે આનદની વાત છે કે એમણે ઉક્ત ગ્રથનો બીજો ભાગ અને બગાળી-ગુજરાતી કોષ પણ તૈયાર કર્યા છે આથી ગુજરાતીઓને બગાળી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનુ અને બગાળી સાહિત્યનો સહવાસ સેવવાનુ સુગમ થશે જેમની શક્તિ અને વૃત્તિ બગાળી સાહિત્યના રત્નોને ગુજરાતી ભાષામા લાવવાની હશે તેમને પણ આ ગ્રથો મદદગાર થશે પડિત વાડીલાલના ગ્રથને આ રીતે વધાવીએ છીએ તેમ જ પરદેશમા રહ્યા છતાં પોતાની જન્મભાષાની સેવા કરવા ખાતર પણ એઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે

અમે આખો ગ્રથ વાચ્યો છે પ્રારભકની સર્વે જરૂરિયાત એનાથી પૂરાય છે અને મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે ગ્રથની રચના એવી સારી કરવામા આવી છે કે બગાળી શીખનામા હવે પ્રત્યવાય રહે એવુ નથી જેઓ ઓછુવત્તુ બગાળી શીખી ગમે તેમ ભાષાતરો કરવા માડે છે તેઓ આ ગ્રથની મદદથી પોતાનુ જ્ઞાન વધારે સગીન કરશે અને પોતાના ભાષાતરોને વધારે ખરા અને શુદ્ધ કરશે તો પડિત વાડીલાલનો પ્રયત્ન કૃતકૃત્ય થશે

બગાળી વ્યાકરણના ઘણા પ્રશ્નો અટપટા છે અને તે સર્વનુ નિરાકરણ આ ગ્રથમા નથી, તેથી વખતે આરૂઢ અભ્યાસીઓને આ ગ્રથથી અસતોષ થવાનો સભવ છે પણ અમને આશા છે કે પંડિતજી બીજા ભાગમા વ્યાકરણ અને રૂઢિ(*idiom*)ના ગૂઢ પ્રશ્નો સરળતાથી ચર્ચશે-જે ઉચ્ચ ભાષાપ્રેમ અને દેશપ્રેમથી પંડિતજીએ આ સેવા કરી છે તે સેવાનો ગુજરાત ઉચિત સત્કાર કરશે, એટલી વિનતિ કરી વિરમીએ છીએ ૨. વા.

મર્હુમ સર. ટી. લૉડર બ્રંટન.

લેખક—ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ.

ગયા સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે આ સુપ્રસિદ્ધ ડાકટર લંડનમા ૭૩ વર્ષની ઉમ્મરે દેવલોક પામ્યા. એમના મરણથી જગતને આ જમાનાના એક મહાન વૈદની ખોટ પડી છે, એમ મનાય છે

આપણા કોઈ કોઈ વિદ્વાન અને આગેવાન લોકો પણ એમ માને છે કે વૈદક શાસ્ત્ર એટલે અટકળથી ચિન્હો જોતા જઈને દવાઓ કેમ આપવી તે જેમા તારન્યુ હોય એવી વિદ્યા પણ એમ ધારનુ તે વૈદકશાસ્ત્રનુ કેનુ અપમાન કર્યા બરાબર છે અને ખરૂ વૈદક શાસ્ત્ર શુ છે તેનો ખ્યાલ આ મહાન ડાકટરના જીવનચરિત્ર પરથી કઈક આવશે, એમ આશા રહે છે

તેમણે મેળવેલી અનેક "ડીગ્રી"ઓ* ઉપરથી જ ડૉ. લૉડર બ્રટનનુ વિદ્યાર્થી-જીવન કેનુ યશસ્વી હશે તેની ખાત્રી થાય છે વિદ્યાભ્યાસમા ઉત્તમ લાયકાત મેળવી રહ્યા બાદ પહેલી નોકરી એમણે સેંટ બારથેલોમ્યુ હોસ્પીટલમા મેળવી ત્યા એમને (મેટીરીયા મેડીકા અને થેરા પ્યુટીક્સ) "ઔષધો અને એમના ઉપચાર" એ વિષયના પ્રોફેસરનુ કામ કરવાનુ હતુ આ જગાપર એમની પહેલાંના પ્રોફેસરો આ વિષય જાણે ગોખણપટ્ટીનો જ હોય એમ સમજી વેઠ ઉતારવાની હોય એ રીતે જ શીખવી જતા હતા તેમા એમણે બહુ સુધારો કર્યો અને એમના હાથે એ શુદ્ધ વિષય રસિક થઈ પડયો

અમારી વૈદકશાળામા પણ આ વિષય અમે ભણતા ત્યારે શિક્ષક ઝોકાં ખાતા, "મોનીટર" ચોપડીમાથી પાના વાચી જતો અને કલાક ક્યારે પૂરો થાય તેની જ અમે બધા રાહ જોતા હતા પરીક્ષાઓ પાસે આવે ત્યારે આ વિષયને માટે અમને બધાને અતિશય કંટાળો તે એટલે સુધી કે એકઠા મળીએ ત્યારે એને વિષે પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેની એક બેત લલકારીએ ત્યારે ચેન પડે બેત નીચે પ્રમાણે હતી

"મેટીરીયા મેડીકા બડી બેવફા
શ્યામ કુ યાદ ઔર ફજર મે સફા"

આવો કંટાળાભરેનો વિષય ડૉ. બ્રટને રસ પડે એવો બનાવ્યો

વૈદક શાસ્ત્ર મુખ્યત્વે કરીને રસાયણવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન અને શરીરરચનાશાસ્ત્ર ઉપર રચાયલુ છે શરીર સાજા સારા હોય ત્યારે એની ક્રિયાઓ કેમ ચાલે છે તે શરીર રચના શાસ્ત્રનો વિષય છે જગતના પદાર્થોના સ્વરૂપ, શરદી, ગરમી તેજ અને કુદરતમાં રહેલી શક્તિ વગેરે સબધનું સપ્રયોગ જ્ઞાન પદાર્થવિજ્ઞાનમા અપાય

* મહુમ સર ટી. લૉડર બ્રટન બેરોનેટ એમ ડી સી એમ ડી એસ સી (એડીન.) એમ. ડી આર યુ આઈ (ઑન) એલ એલ. ડી (એડીન) અને (આબર) એફ આર. સી. પી (લડન) એફ આર એસ.—સેટ બારથેલોમ્યુ હોસ્પીટલના સલાહકાર વૈદ

છે અને રસાયણવિદ્યા કુદરતના ઉંડા ભેદો તારવે છે અનેક મિશ્રતત્ત્વો અમુક નિયમો પ્રમાણે જોડાઈ જગતની ન્હાના પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે પંચમહાભૂતોના જેવા-મૂળતત્ત્વો કીયા કીયા છે તે રસાયણવિદ્યા તારવી આપે છે હવા, પ્રવાહી પદાર્થો, નક્કર વસ્તુઓ તથા શરીર અને વનસ્પતિ તથા ખનીજ પદાર્થો શેના શેના બનેલા છે તેનુ પ્રયોગ સહિત જ્ઞાન રસાયણ વિદ્યા આપે છે સૃષ્ટિના મૂળતત્ત્વો, મૂળતત્ત્વોના અણુઓ, અણુઓના પરમાણુઓ અને પરમાણુઓના ઈલેક્ટ્રોન્સ, વળી ત્યાથી પણ આગળ ઈલેક્ટ્રોન્સની રચના અને તે ઉપરથી મૂળ તત્ત્વોની એકતા તથા કેહેવાતા સ્થૂળ પદાર્થ માત્રની માયા આ બધુ જ્ઞાન રસાયણવિદ્યા દ્વારા અને પદાર્થવિજ્ઞાન દ્વારા મેળવાય છે ડૉકટર થનારને આ ઉપરાંત વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિદ્યા, જંતુવિદ્યા વગેરે વિષયો પણ શીખવા પડે છે

આટલી વિદ્યાઓ શીખ્યા બાદ રોગો શાથી થાય છે, શરીરના કીયા કીયા ભાગમા કેવા કેવા બગાડથી અમુક અમુક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, વગેરે બાબતો શીખવાની હોય છે રોગોની પરીક્ષાનુ શાસ્ત્ર (પેથોલોજી) એ વૈદકનો એક ભાગ ગણાય છે અને દવાઓના ગુણદોષ એનુ રાસાયણિક પૃથક્કરણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્ગીકરણ, શરીરના અમુક અમુક ભાગો પર દવાઓની અને વસ્તુઓની અસરો અને તેના કારણો વગેરે જેમા સમજાવ્યા હોય છે તેવી ઔષધોપચારવિદ્યા (મેટીરીયા મેડીકા અને થેરાપ્યુટીક્સ) એ વૈદક શાસ્ત્રનો બીજો વિભાગ છે

આ બધા ઉપરથી સહજ ખ્યાલ આવશે કે રોગોની પરીક્ષાનુ શાસ્ત્ર અથવા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર પ્રમાણે રોગો પારખ્યા બાદ એના કારણો સમજી ઔષધો કેવી રીત કામ કરશે તે વિચારી પછી દવાઓ આપવામા આવે છે એમા ઉટાંગ નથી, જાદુ નથી "મેલી વિદ્યા" જેવુ કશુ નથી એ વિદ્યાના ખોટા નામ નીચે ઊંટ વૈદો, લોભીયા લોકો અને લુચ્ચા માણસો ગપ્પા મારી વગર સમજે માણસોના અમૂલ્ય શરીરોપર ભયંકર પ્રયોગો કરે તો એમા શુદ્ધ વૈદક વિદ્યાનો દોષ નથી મનુષ્યનુ જ્ઞાન હજી અપૂર્ણ દશાએ પ્હોંચ્યુ નથી, તે પ્રમાણે વૈદકવિદ્યામા પણ ન્યૂનતાઓ, છે પરન્તુ જે જે વિષયોમા પૂરી ખબર પડી નથી હોતી તે પ્રામાણિકપણે વૈદક શાસ્ત્ર કબુલ કરે છે આડંબર કે અસત્ય ખરા શાસ્ત્રમા રહી શકતા નથી

હાલના વૈદકશાસ્ત્રે, જે જે દવાઓ નક્કી કરી છે તે ગોઠવાયા પેહેલા હજારો પ્રયોગશાળાઓમા લાખ્ખો પ્રાણીઓપર તરેહ તરેહ વારના પ્રયોગો થયેલા છે અનેક તરહેના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી એકેક એક દવાના ગુણ, કાર્ય કરવાની રીતો, શરીરપર થતી અસરો વગેરે તારવવામા આવ્યુ છે

ડૉ. ભ્રટને આ રીતે, દવાઓના ગુણદોષ તારવવામા અને ઔષધોપચારવિદ્યાની ખીલવણી કરવામા ઘણો ભાગ લીધો છે નોકરી મળી કે તરત જ એમણે પોતાની જાત ઉપર અને બીજા પ્રાણીઓપર ઘણી દવાઓના પ્રયોગો ચલાવ્યા, રાસાયણિક શોધખોળ માટે પ્રયોગશાળાઓમા ઘણો વખત ગાળ્યો અને ત્યાર બાદ એ શોધોને લગતા પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા-

પહેલીથી જ એમનુ લક્ષ પાચનક્રિયા શરીરની અદરના પ્રવાહી રસો અને હૃદયની ક્રિયા એટલી બાબતોપર ખાસ દોરાયુ હતુ, અને આ જ વિષયોને લગતી ઘણી નવી શોધખોળો એમણે કરેલી છે

ઈ સ ૧૮૮૫ મા એમનુ 'ઓસડો તૈયાર કરવા સબધી, દવાઓના ગુણદોષ સબધી અને કયા રોગોપર કેવી દવાઓ વાપરવી' એ વિષયને લગતુ એક મ્હોટુ પુસ્તક બ્હાર પડયુ એ પુસ્તક એટલુ બધુ વખણાયુ કે એની ઘણી આવૃત્તિઓ લડન અને અમેરિકામા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, એટલુ જ નહીં, પણ ફ્રાન્સ, ઇટલી, સ્પેઈન, અને જર્મનીની ભાષાઓમા પણ એના ભાષાન્તરો થયા છે

મર્હુમ મર. ટી. લૉડર બ્રટન.

આ પુસ્તકથી વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના શોધકોમા અને વિચારકોમા એમને બહુ ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યુ અને દવાઓના ગુણ દોષ'ની ચર્ચામાથી 'તન્દુરસ્ત શરીરપર જુદા જુદા પદાર્થોની અસરો'નો વિષય છૂટો પાડી એને લગતી ખાસ શોધખોળ જૂદી ચલાવવી, એમ નક્કી કરવામા આવ્યુ તન્દુરસ્ત શરીર પર દવાઓની ક્રિયાઓ કેવી થાય છે, તે જુદી તારવવાનુ માન ડૉ લૉડર બ્રટનને ઘટે છે એમનુ શિક્ષણ સ્પષ્ટ અને સરળ બનતુ હતુ અને સાધારણ બાબતપરથી શરુ કરી છેક છેલ્લામા છેલ્લી રાસાયણિક શોધખોળો સુધીનો સપૂર્ણ સમાવેશ એમના ભાષણોમા આવે છતા સમજવામા જરાયે હરકત પડે નહીં એવી એમની શૈલી હતી

દવાઓની મેળવણી - ના બાબત એમણે બહુ જ ખુલાસાવાર સમજણ પાડેલી છે અને આમા તેમ જ બીજા વિષયામા પ્રમાણભૂત પુસ્તકોના એમણે જે આધાર લીધા છે તે પણ પુષ્કળ છે

ઈ સ ૧૮૮૧ મા એમણે રૉયલ કૉલેજ ઑફ ફીઝીશીઅન્સ આગળ આ જ વિષયને લગતું એ ઉત્તમ ઈનામી ભાષણ આપ્યુ ૧૮૮૯મા બીજુ આપ્યુ અને "લેન્સેટ" નામના સુપ્રસિદ્ધ વૈદક માસિકમા પુષ્કળ લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા ૧૮૯૭મા "દવાઓની અસર" એ વિષે પુસ્તક બ્હાર પાડ્યુ અને પછીથી "પાચનક્રિયાના વિકારો" અને "લોહી ફરવાના રોગો અને તેમના ઈલાજો" અનુક્રમે બ્હાર પાડ્યા આ પુસ્તકોથી દાકતરોને અને વૈદક વિદ્યાના અભ્યાસીઓને બહુ જ લાભ થયો

ત્યાર બાદ "ડીજીટેલીસ" (એક જાતની વનસ્પતિ), "સ્ટ્રીકનાઈન" (ઝેરકચોળાનુ સત્વ), "કેફીન" (બુદદાણાનું સત્વ) વચ્છનાગ અને "નાઈટ્રાઈટસ" (નાઈટ્રોજનના ક્ષારો) ની હૃદયપર અને લોહીની નળીઓ પરની અસરો એ બાબતની સપૂર્ણ શોધખોળ કરી અને એ વિષયનુ સાહિત્ય બ્હાર પાડ્યુ

વૈદકવિદ્યામા પોતાના ખાસ વિષયો લગના ઘણા જાહેર ભાષણો, નિબંધો અને પુસ્તકો સબંધી એમની પ્રવૃત્તિ ઉપર જણાવી પરન્તુ પોતાના ખાસ અભ્યાસ ઉપરાત પ્રજાની નીતિ સુધારવાના, આરોગ્યને લગતા અને કસરત સબધી વિષયોપર પણ એમણે ઘણુ ધ્યાન આપ્યુ હતુ સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે ડાક્ટર લોકો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ નાસ્તિક હોય છે, પરન્તુ ડૉ. બ્રટન એ માન્યતા ખોટી પાડે છે શરીરવિદ્યાના ઉડા અભ્યાસથી એ ધાર્મિક વૃત્તિના બન્યા હતા અને એમની એ વૃત્તિ એમના ઘણા લખાણોમા જોવામા આવે છે એક વિદ્વાન પુરૂષનુ વચન છે કે નાસ્તિક માણસને એક આખની રચના બતાવો અને એ આસ્તિક થઈ જશે હવે જો માત્ર આખ જોવાથી આસ્તિક થવાય તો આખુ મનુષ્યશરીર, બહુ બારીકાઈથી જેણે અનેક રીતે જોયુ છે, એની સુવ્યવસ્થા, સુન્દરતા અને ભવ્યતાનો ઉંડો વિચાર કર્યો છે, તે નાસ્તિક કેમ રહી શકે?

ઇ સ ૧૮૮૯મા એ હિન્દુસ્તાન આવ્યા હતા અને હૈદ્રાબાદના નિઝામે એમને (શસ્ત્રક્રિયા વખતે બેભાન કરી નાખવાના કામમા વપરાય છે તે) "કલોરોફોર્મ" સબધી શોધખોળનુ કામ સોપ્યુ હતુ તે વખતે ૧૫,૦૦૦ રૂપીયા તો એમને ફીના મળ્યા હતા, અને એ રહ્યા ત્યા સુધી નામદાર નિઝામના જ પરોણા તરીકે રહ્યા હતા તેમ છતા એ શોધખોળનુ કઈ નિશ્ચિત પરિણામ આવ્યુ ન્હોતુ

ધીમે ધીમે ડૉ બ્રટનની કીર્તિ ઘણી વધી એમના દેશમા એમના જેવા સલાહ લેવા લાયક દાક્તર બીજા કોઇ પણ ગણાતા ન્હોતા તેથી પગાર ઉપરાત એમની ખાનગી કમાણી પણ ઘણી વધી ગઈ હતી છતા પુણ્યના કામોમા એ વણો વખત ગાળતા ગરીબ દરદીઓની સભાળ લેવામા અને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવામા એમને બહુ રસ પડતો

ઊંડી શોધક બુદ્ધિને લીધે દવાખાનાના દરદીઓનુ કામ એમને બીલકુલ ફાવતુ ન્હોતુ ચિકિત્સા કરવામા અને દવા ગોઠવવામા એ એટલા બધા ઉંડા ઉતરી જતા કે એમના કરતા તદ્દન ઓછી શક્તિના પણ વધારે વ્યવહારકુશળ દાક્તરો એ કામ એમનાથી વધારે સારુ

કરતાં એવાં ચિન્હ કે નકામી જેવી દરદીની એકા ફરીયાદ પર એ બહુ જ ધ્યાન આપતા અને પછી એ ઉપર જ મનન કરવા એમના પરિણામે આની વિદ્વત્તાને લીધે રોગ પારખવામા તો એમની તેજસ્વી બુદ્ધિ સફળ થયા વગર રેહેતી નહીં, પરન્તુ રોગ પારખ્યા પછી પણ દરદીને ઘણુ કરવાનુ રેહે છે, તે એમનાથી ભુલાઈ જતુ

જ્યા જુદા જુદા દુખદાયક ચિન્હો જ ધ્યાનમા લઈને રોગોનુ નિદાન કરવાનુ હોય છે અને તે તે ચિન્હોના મરણ તારની બધબેસ્તી દવાઓ ગોઠવવાની હોય છે, એવા રોગોમા તો એમની વિદ્વત્તા ઝળળી ઉઠતી

એમની વક્તૃત્વશક્તિ સારી હતી અને ભાષણકર્ત્તા તરીકે એમના શિષ્યોમા તેમ જ જાહેર પ્રસંગોએ લોકોમા એમના બહુ જ વખાણ થતા હતા એમના ઉત્તમ ઉત્તમ પુસ્તકો એમણે સ્થળે સ્થળે આપેલા ભાષણોપરથી જ તૈયાર થયેલા છે જે વિષયપર એ ભાષણ કરતા તે બહુ જ રસિક અને સ્હેલો કરી શકતા એમના ભાષણોમા દ્દષ્ટાંતો, પ્રયોગો અને પોતાના અનુભવની ખરી બીનાઓ ઘણી આવતી તેથી ઘણી વિદ્વત્તાવાળા છતા એમનાં ભાષણો શુષ્ક થઈ જતા ન્હોતા નિયમિતપણ તો એમનામા એટલુ બધુ હતુ કે ઘડીયાળના કાંટાની માફક વખતસર એ કામપર આવી જતા ભાષણનો વખત થયો કે ક્લાસ પાસે સમાસ્થાન પામે વિષય બરાબર તૈયાર કરીને એ આવ્યા જ હોય

ધધાના ગુણો ઉપરાંત દુખી લોકો તરફ લાગણી અને ઘણી જ ઉદારતા—એ બે, એમના મુખ્ય ગુણો હતા દરદીઓ તરફ એ અતિશય પ્રેમાળ વૃત્તિ રાખતા અને તેથી દરદીઓની પણ એમની તરફ અતિશય ભક્તિ રહેતી બીજા કોઈ ડાક્તર એમના જેટલો વખત, પૈસો તન કે મન લોકહિત સારૂ ગાળ્યા નહીં હોય !

પ્રજાસમસ્તના આરોગ્યને માટે, શાળાઓની સુધારણામા અને યુવકવર્ગને લશ્કરી તાલીમ આપવાની હિમાયતમા એમણે ઘણો વખત ગાળ્યો છે ધધાની શોધખોળને અંગે યૂરોપખડ અને ખાસ કરીને જર્મનીના ભાગમા એ ઘણા આવ્યા હતા, તેથી યૂરોપનુ રાજકીય વાતાવરણ એ બરાબર પારખી શક્યા હતા જર્મની અને ઇગ્લંડને મહાન વિગ્રહમા જરૂર ઉતરવુ પડશે, એમ ઘણા વખતથી એ સમજ્યા હતા અને તેથી જ પ્રજાસમસ્તને લડાઈમાં ઉતારવાનો ફરજીયાત લશ્કરી કાયદો કરાવવા, એ બહુ ઉત્સુક હતા

ઈ સ ૧૯૧૫ ના ઓગસ્ટમા આપણા હાલના સેનાધિપતિ સર ડગ્લાસ હેગે, બ્રટનના ઉપર એક પત્ર લખેલો તેમા લખ્યુ હતુ કે —

"તમે અને મ્હે, આ લડાઈ નક્કી થવાની એવુ ભવિષ્ય ભાખી એ વિષે ઘણી વાતો કરેલી છે અને આપણે બન્ને જણે પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમા એને વિષે બની શકે એટલી તૈયારીઓ કરી છે "

ડા. મીસ્ત્રી બ્રુસ જેની "મટીરીયામેડીકા અને થેરાપ્યુટિક્સ" અહીંની વૈદક શાળા પાઠશાળાઓમાં ઘણો વખત પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે રહેલી તે ડા. બ્રટનના સબધમા લખે છે કે —

" નમ્રતા, પ્રીતિભાવ અને સ્વાર્થત્યાગમા એમના જેવો કોઈ માણસ મ્હે જોયો નથી સ્વભાવે હમમૂખા, શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક કામ કરનારા અને બહુ જ ગભીર પ્રકૃતિના હતા બાઈબલની કથાઓ અને સ્કૉટલેન્ડના લોકગીતોથી એમનુ બાળપણુ ઘડાયુ હતુ ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રો ઘણુંખરા એમને મ્હોંડે હતા અને જરૂર પડે એના ફકરા બોલી જતા " સાયન્સ " અને ધર્મની એકરૂપતા કરવાના એમના પ્રયત્નો તો એવા કે સદાકાળ યાદ રહી જશે ઘણા ચમત્કારોના ખુલાસા એ પદાર્થવિજ્ઞાન અને શરીરવિદ્યા મારફતે કરી આપતા અને સૃષ્ટિજ્ઞાન તરફ એમનુ વલણુ આસ્તિક માણુસના જેવુ રેહેતુ કોઈપણ બનાવ એમને સાધારણુ લાગતો ન્હોતો સામાન્યમા સામાન્ય જણાતી વણી બાબતો એમને અર્થપૂર્ણ લાગતી અને વિજ્ઞાનની કે શરીરવિદ્યાની ભાષા દ્વારા જ્યા એ બાબતોના એ ખુલાસા આપતા કે એમા અતિશય રસ વધી જતો હતો

વૈદક વિદ્યાને અગે એમણે જે શોધો કરી છે તેમા " ડીજીટેલીસ " નામની દવાની હૃદય અને લોહીની નળીઓપરની અસરો અને " અમીલ નાઈટ્રસ"ની હૃદય*ના મૂળના રોગમા અકસીરતા, એ બે મુખ્ય છે

હૃદયનુ સળ ચાલે છે તે વખતે શુદ્ધ લોહીની નળીઓ તગ થઈ ગયેલી હોય છે " એમીલનાઇટ્રસ"મા એવો ગુણુ છે કે તે આ તગ નળીઓને એકદમ પ્હોળી કરી નાખે છે અને દરદીને તરત સળમાથી અને ગભરામણુમાથી મુક્ત કરી નાખે છે મધુપ્રમેહ "ડાયાબીટીઝ"મા કાચુ માસ ખોરાક તરીકે આપવાની એમણે જે ભલામણ કરી છે, તેનુ પણ કારણુ એ જ મુદ્દાપર–કે તે વખતે બીલકુલ સાકર વગરનો ખોરાક આપવો જોઇએ અને કાચા માસમા સાકર બિલકુલ નથી

મેકેન્ડ્રીક સાથેની શોધોમા એમણે સિદ્ધ કર્યું છે કે જે રોગો જતુઓ મારફતે ઉત્પન થાય છે તે જતુઓ શરીરમા પ્રવેશ કર્યા બાદ એક જાતનુ ઝેર બનાવે છે અને એ ઝેરની મદદથી જે સ્થળે એ હોય છે તે ભાગને ખાઈ જાય છે, એટલુ જ નહી પણ એક જાતના ઝેરથી શરીરનો નાશ કરવાનુ કામ સફળ ના થાય તો એ ઝેરનુ સ્વરૂપ બ નવાની અને એ બદલેના ઝેરથી શરીરના તે ભાગનો નાશ કરવાની શક્તિ પણુ આ જતુઓ ધરાવે છે જતુઓના આ ઝેરો મનુષ્યશરીરના રેસા તોડવામા કેવા કેવા કામો કરે છે તે એમણે શોધી કાઢ્યુ છે અને આ ઝેરોના નાશ કરવાની ઔષધિઓ પણ એમણે કેટલીક શોધી છે

જીવનની શરૂઆતમા એમણે હૃદયનુ દમાણુ દૂર કરવાના ઈલાજો શોધ્યા, અને પાછલા કાળમા જતુઓના ઝેરોનો નાશ કરવાની પેરવી કર્યા કરી

ઔષધિઓ અને એમની શાસ્ત્રીય શોધખોળ કરનાર તરીકે એમનુ નામ જો કે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ છતા સર્વ સ્થળે દવાઓ ઉપર જ એમને આસક્તિ હતી એમ ન્હોતુ દવાઓ વગર પણુ રોગો મટાડવાના ઘણા ઈલાજો એમણે પ્રચલિત કર્યા છે હવાફેર, કસરતો, કુરો, કસરત,

* એ નાઈના પેરાજીસ

પગચપી અને એવા ઘણા ઈનાન્તેની એમણે આગ્રહપૂર્વક ભનામણો જ્યા જરૂર લાગી ત્યા કરી છે " ખોરાકની યોગ્ય-અયોગ્યતા " અને "દારૂનો ઔષધિ તેમ જ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ " એ બાબત એમણે વિષે ઘણુ વિચાર્યું છે અને પુષ્કળ લખ્યુ છે ઇગ્લિડ અને યૂરોપખડના ઘણા વિદ્વાનો સાથે એમને અગત મિત્રતા હતી

બાહોશ અને નૈસર્ગિક શોધક જ્ઞા રેગોપયોગી વિષયો તરફ એ ઘણુ ધ્યાન રાખતા અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના પ્રશ્નો વિચારતા હતા આ મહાન્ ચિકિત્સક ઘણા વર્ષોથી પોતાનુ હૃદય બગડેલુ છે એ સમજ્યા હતા અને તે બાબત નિરભિમાનપણાને લીધે પોતાથી ઘણા ઉતરતા દાક્તરોની સલાહ પણ વારવાર લેતા અને તે પ્રમાણે વર્તતા

વારવાર એ નવા નવા કામ ઉપાડતા અને મદદો મેળવવાની આવડતથી સુવ્યવસ્થાપૂર્વક પુરા પણ કરી શકતા પહેલેથી ઠેઠ સુધી એમણે બહુ જ ઉદ્યોગમા પોતાનુ જીવન ગાળ્યુ છે અને અપૂર્વ બુદ્ધિબળથી તથા ઉચ્ચ સસ્કારથી મળતા સુખને લીધે ભારે ભારે કામોનો પણ એમને કદી કટાળો લાગ્યો નથી કુદરતના વિવિધ સ્વરૂપોમા એમણે નવો નવો રસ અનુભવ્યો છે મિત્રો તથા દરદીઓ તરફ એકસરખી પ્રીતિમા અને કુટુબના પણ અનુપમ સુખમા એમનુ લાબુ જીવન બહુ લોકોપકારક અને યશસ્વી નીવડ્યુ છે

" ડીજીટેલીસ'ની ખરી પરીક્ષા કરવા એમણે પોતાની જાત ઉપર પ્રયોગો કરેલા, અને એને પરિણામે ૭ મહિના સુધી લાગટ દુખ વેઠ્યુ હતુ પોતાના ન્હાના દીકરા લેફટેનટ ઈ એમ. વી. બ્રટન આર એ એમ એસ ને એમણે આ લડાઈમા મોકલ્યો હતો, તે ૧૯૧૫ ના ઓક્ટોબરની ૮ મી તારીખ યુદ્ધમા મૃત્યુ પામ્યો મહિનાના મહિનાઓ સુધી લાગટ "પ્રેક્ટીસ" (કમાવવાનુ) ગુમાવીને એમણે હાથમા લીધેલા કામો પાર પાડ્યા છે "આત્મ બલિદાન" એ એમનો મત્ર હતો અને સ્વાર્થત્યાગની જ્યારે જ્યારે જરૂર માલમ પડી છે ત્યારે એ આત્મબલિદાન કરવામા એમણે કસર રાખી નથી

દુર્ગારામ મહેતાજીનુ જીવનચરિત્ર રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

કૉલેજીયન.

(ચાલુ વાર્તા.)

લેખક—ગ જોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીયા, બી એ

(ગયા અંકથી ચાલુ)

પ્રકરણ ૩જુ (ચાલુ)

આશા અને નિરાશા.

આ પ્રમાણે વાતો ચાલતી હતી અને હમેશની માફક રજાના દિવસોની વાટ જોવાતી હતી કાંઇક લખેલી, લાગણી ઉશ્કેરાય એવી નવલકથાની અનુભવવાળી, કુમારિકે નવા રાસમા ગરબાટાણે અને તળાવે લુગડા ધોવા જતે સાહેલીઓ મળતી અને પોતપોતાની વીતિ કહી હૃદયનો ઉભરો કાઢતી ગામડાની પણ નવા સસારની ઝાંખીવાળી યુવતીઓના હૃદયમા કાંઇક કાંઇક અભિલાષા જાગતી આશા શકુન્તલા અને દીવાળી પણ હતા, દીવાળી બીચારી સામાન્ય કુટુમ્બમા ઉછરી હતી, એને મુબાઈ માત્ર ગાયકવાડ સરકારની કન્યાશાળામા લેવી પડતી કેળવણીને અંગે નકશામા જ જોવુ પડ્યુ હતુ વગ આગળ ગરીબ પિયરીયા અને ગામડામા ઉછરેલા વ્યવહારિક સાસરિયામા દિવાળીને વાસણ માંજવાનુ રાંધવાનુ, ખાંડવાનુ, દળવાનુ, કુવે પાણી ભરવાનુ અને ધોવાનુ કામ કરવુ પડતુ આ બધા કાર્યમાથી પર વાગીને મુબાઈરામી પોતાની પતિની ઇચ્છા અને હુકમ અનુસાર શકુન્તલાને ત્યા જવુ પડતુ અને ઘેર આગળ વાચવાની ફરજ પડતી પતિને કાગળ લખવાનો પણ ખરો જ ગને જના સ્વતન જીવનમા ઉછરેલા, ચારેબાજુ સ્વતત્રતાના પવનથી જ પોષાયેલા, ગીબઅને ટેની સનના સ્ત્રી-વ્યક્તિત્વના વિચારથી ભરેલા અને મુબાઇમા ફરતી હરતી, વ્યાખ્યાન કરતી વિદુષી સ્ત્રીઓથી અંજાયેલા કાલેજીયનોને દિવાળી જેવી નમ્ર, કહ્યાગરી અને ભોળી સ્ત્રીઓની મુશ્કેલીઓ ક્યાથી સમજાય! એ સમજવાની તસ્દી, પણ કોણ લે! આખો દિવસ શુ કરવાનુ? પડ્યા રહેવાનુ બપોરે નકામીકુથલી કરે તે કરતા સ્ત્રી વગમા જાય કે શકુન્તલા જેવા પાસે જાણે તો શુ? વખત નથી મળતો એ માત્ર બહાનુ છે આપણી સ્ત્રીઓને કામ જ કરવુ ગમતુ નથી ન કેમ થાય અઠવાડીયામા એકવાર કાગળ લખવાનો વખત ન મળે? એ બધા સ્ત્રી ચરિત્ર! સારુ સમરાને નકામા વગોવવા મન હોય તો માળવે યે જવાય!" આ જ ઉદ્ગારો કાઢેછે પરન્તુ બિચારા કોલેજીયનને ક્યા ખબર હોય છે કે અમારી વધુઓ, વહુઓને સયુક્ત કુટુમ્બમા કાગળ લખવાને કાગળનો ટુકડો મળતો નથી ગાડી તો હોય જ શેની સયુક્ત કુટુમ્બમા રહેતી વહુઓ સેંકડે નવાણું ટકા પેનસીલથી જ પત્ર લખેછે પતિ કવર નોટપેપર આપી ગયા હોય તો તો ઠીક નહિ તો નાના દિયર કે નણદની ખુશામત કરી તેમની નિશાળની નોટોમાથી કાગળ માગીલે છે અને રાતના બારવાગે અગર આડા અવળા બબ્બે લીટી લખી વણે લ્હાડે કાગળ પૂરો કરેછે કાગળ લખતા લખતા આસુ વગ

બૂમ પાડે કે કાગળની ગમે તેમ ગરોનાળી ચોળીમા કે ગજવામા નાખી દઈ દોડે છે અને વળી વખત મળતા પૂરો કરેછે કાગળ ટપાલમા નાખવામા નવનેજા થાયછે અને ટપાલમા કાગળ આવે તે ઘણુ કરીને તો પતિના મિત્રની મારફત જ આવી શકેછે ટીકીટ ન હોય તો લખેના કાગળ છતા દિનોના દિનો બેસી રહેવુ પડે રખેને દિયર કે નણંદ જોઈ જશે કે સાસુ જાણી જાય અને જાણી જાય તો નાનાને મુગા રાખવાની કરવી પડતી ખુશામતનો ખ્યાલ જોડકી પતિને ક્યાથી આવે! મુંબાઈમા કે બીજે સ્થળે અભ્યાસાર્થે રહેતા સુજ્ઞ પતિઓ પોતાના પત્ર વિશ્વાસપાત્ર સ્નેહીની મારફત મગાવતા હશે તેમનો જ પત્નીઓની આ મુશ્કેલી સમજ પડશે આ ઉપરાંત સાસુ અને નણંદ પેટીમાંથી (ઓરીકા) તોડી પત્રો ચોરી લે એ પત્ર ઘરના વડિલ પુરુષ આગળ વચાય અડધુ સમજ પડ્યું એ ન ને ડરેલી સ્ત્રિયા ને કાગળનુ વાયનુ સ્વરૂપ કરી એમના ઉપર જ વાક્બાણ વરસાવેછે એ પણ કૉલેજવાસીના પતિ પ્રેમ કે નોનમય જીવનમા આવી જણાય! તમારા કાગળ બરાબર પહોચતા નથી, 'તમારા મા વાઈ લેછે એમનો લખો કે મને વાચતા જવા દે તમારા મિત્રોને ચોપડીઓ આપી જવા દે' એટલુ લખતા છતા માબાપ કે વડિલ ભાઈ બ્હેનને લખવાની હિમ્મત ધરાવતી નથી તે સ્વતંત્ર જીવનવિહારી પતિઓ પોતાના મન અને મગીરથી નિર્ધન અને અનેક જમાનાથી પરતંત્રતામા પતિ ન ખોઈ દીધેલુ એવી પત્નીઓ ઉપર મીઠ્ઠેરી કરે અને એમની પાસેથી મોટી મોટી આશાઓ રાખે એમા દોષ કોનો!

દિવાળીની આ સ્થિતિ હતી ભાંગ્યા તુટ્યા અક્ષરોના પત્ર પણ આ બધી અગવડો વેઠી લખતી અને છતા પતિના એકેએક પત્રમા ટપકો તો ખરો જ હજી તને કાગળ લખતા એ ન આવડ્યો. ડાબા જેવી રદ્દી ચીંથરા જેવો કાગળ અને સખ્ત સીસાપેનથી લખવો કાગળની વાતમા પણ માન નહિ અહી અમારી મશ્કરીઓ થાય છે સરસ્વતીચંદ્ર વાચ શકુંતલા પાસે જતું ... હિ સુધરે તો મુંબાઈ નહિ મોકલાવુ ... જામા નહિ આવુ' આ વાંચી દિવાળી ... કર! મળીઝળી રજામાં આવશે અને જરા ટાઢનોહીએ ... એવી આશામા જીવતી હોય ત્યા આ પત્ર કેવા લાગે! શકુન્તલા! શકુન્તલા પાસે શી રીતે જાઉં? એમને લખુ? મને જવા દે ત્યારે ને! એ ઘેર આવે છે ત્યારે બધા ડાહ્યા ડમરા થાય છે પણ પાછળ શુ થાય છે તે કોણ જૂવે છે ... જ્યારે લખુ છે કે મને જવા દેતા નથી, મને તાવ આવે છે, દવા લાવતા નથી–સાસુ–નણંદ આમ બોલે છ ત્યારે તો સહન કરસ ... એમનુ કહ્યુ માનજે' એમ લખે ... પાછળથી આમ એ પણ મને દુભવે શકુ ... ન ... આ મારામા ... ટલો ... હાય! હાય! શુ થશે! હજી એ બીએ થાય ક્યારે ... અમે સાથે રહીશુ ક્યારે! મને તો એમ જ લાગે છે કે એ બીએ થશે અને જુદા રહેવા વખત આવશે ત્યા હુ મરી જઈશ અને મારી જગાએ આવનારી સુખી થશે મા ... જન્મમા તો દુખ જ છે દિવાળી, મી મદનાની દિવાળી, આમ નિરાશામા સડતી હતી ... એમ છતા ... પતિના ... મરી ધડકતે હૃદયે અને ફફડતે કાળજે કાંઈક શાન્તિ લેવા ઉત્સુક હતી

આથી ઉલટુ શકુન્તલાનુ જીવન તદ્દન મંગલ અને સુખમય હતુ શકુન્તલા કાઈક સંસ્કારી માબાપની પુત્રી હતી અને ધીરુને પરણ્યાના ભાગ્યશાળી થઈ હતી ધીરુના પિતા કેળવણી ખાતામા હતા અને માતા પણ સ્ત્રીશિક્ષક હતી આ સંયોગ મળતા, ગાયકવાડ જેવાના રાજ્યમા પુત્રવધૂને આગળ પાડવાનો મહેતાજી અને મહેતીજીને મોહ હતો શકુન્તલાની સગાઈ નાનપણમા જ થઈ હતી ગામમા જ સાસુ સસરા નિશાળમા એટલે કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો રાજ્યના અમલદારો આવતા ત્યારે અને નવરાત્ર-દિવાળી-મહારાજની જન્મતિથી વગેરે શુભ પ્રસંગે નાની શકુન્તલા ભવિષ્યના પતિ સાથે ગરબામા જોડાતી-ગાતી અને ભરતગુંથણ વગેરે સાસુજી પાસે શિખતી લગ્ન થયુ અને પતિ અમરેલી હાઈસ્કૂલમા ગયા અમરેલી અને દસા એટલે 'મામાનુ ઘર કેટલે તો દિવો બળે એટલે' એમ હતુ શનિ રવીવારે ધીરુભાઈ દસામા હોય જ ધીરુભાઈ આવે એટલે શકુન્તલાને જમવાનુ હોય જ ટ્રેઈનીંગ કોલેજમા અને તેમા પણ મહિપતરામ જેવાના સંસ્કાર પામેલા શિક્ષકો પોતાના કુટુંબમા સુધારાના સંસ્કાર ન પાડે એ અસંભવિત એટલે શકુન્તલા અને ધીરુભાઈ ઘર માંડ્યા પહેલા જ વડિલોની સન્મુખ સુંદર ગીતો ગાતા-દુનિયાની વાતો કરતા અને બહાર પણ જતા ધીરુભાઈને કોલેજમા જવાનુ આવ્યુ તે પહેલા શકુન્તલા સાસરે રહેવા લાગી અને મહેતાજી સસરા અને મહેતીજી સાસુએ "સ્ત્રીઓના કર્તવ્યો" "સ્ત્રીઓએ નવરાશનો સમય કેમ ગાળવો" વગેરે ઉપર પોતે અને વિદ્વાનોએ આપેલા વ્યાખ્યાનોનો ઉપયોગ કરવાનો શરૂ કર્યો અને ભામિનીભૂષણ-સરસ્વતીચંદ્ર-મુગ્ધ અને કુમુદ-કાન્તાનાટક વગેરે શકુન્તલાના હાથમા આવ્યા શકુન્તલા સમજવા લાગી અને પતિના, રસિકપતિના જીવનમા આનંદ વરસાવવા લાગી આ આનંદરસ અધૂરો જ રાખી ધીરુ મુંબાઈ ગયો અને બધેય રહેલો રસ વિયોગમા, મુંબાઈના જીવનમા, સાહિત્યમા અને સંસ્કૃત કાવ્યોમા વિશેષ મોહક લાગવા લાગ્યો અને દરરોજ પત્રવ્યવહાર શરૂ થયા-એક દિવસ એવો નહિ હોય કે જ્યારે ધીરુભાઈનો શકુન્તલા ઉપર અને શકુન્તલાનો ધીરુભાઈ ઉપર પત્ર નહિ હોય કોલેજના લેસનો કરવાના ટાઈમટેબલમા અર્ધો કલાક 'પત્રલેખન' નો હતો એ પત્ર લખતા પહેલા એની અંદર સુંદર કાવ્યોના ઉતારા અને નવલ કથાઓમા છપાયેલા પત્રોની ગમી મૂકેલી કાપલીમાથી પ્રસંગને અનુસરી કાંઈક લીટીઓ દાખલ કરી-પછીથી આખો પત્ર વાચતા ધીરુભાઈના હૃદયમા જે સ્વર્ગીય આનંદ જામતો તે તે સમયે હાજર રહેલો ચિત્રકાર જ સમજી શકે આ બાજુ શકુન્તલા ઉપર આવતા પત્ર જોઈ મહેતીજી સાસુ અને મહેતાજી સસરા વિદ્યાનુ ફળ મળ્યુ એમ સમજી કૃતાર્થ થતા

મહેતાજી અને મહેતાજીઓમા લાગણીનો આવેગ હોય છે સામાન્ય રીતે આ લાઈન લેનારા ગામડાના નિવાસી હોય છે એઓ એકદમ અમદાવાદ કે રાજકોટ જેવા શહેરમા આવે-સંયોગો બદલાય, કોલેજના જ જીવનમા, અજાણ્યા હોસ્ટેલમા જ વાસ અને ઈર્ષ્યાની ગંધ પણ ન આવતી હોવાથી તેઓના જીવન તદ્દન વિલક્ષણ જ થાય છે શુદ્ધમા શુદ્ધ ગુજરાતી જેમા એક પણ પરભાષાનો શબ્દ ન આવે એ જોવુ હોય તો આ શિક્ષકોનુ જ વાંચવા જોઈએ છતા

समालोचक.

“ ડુબો એ પ્રેમમા જીવન ”

ચિત્રકાર—ગ. ધાટીગ —કૉપીરાઈટ

વેગે તદ્દન સાદા, પોતાના શિક્ષકો એ જ, જ્ઞાનનો ભંડાર અને ટાળમાથી નળ ઉઘાડે પાણી આવે તેમ ઇગ્રેજીનુ સત્વ એ જ શિક્ષકો તરફથી મળે એટને બાબાવાક્યમ્ પ્રમાણમ્ માનનારા પણ આ જ મહેતાજીઓ સદ્ભાગ્યે નનતગમ અને મહીપતગમ જેવા પ્રીન્સીપાલો હતા એટલે આહિત્ય સસાર સુધારો અને પશ્ચિમના દેશોનુ જ્ઞાન આ મહેતાજીઓને મળતુ હતુ અને મળ્યુ હતુ અને પ્રાથનાસમાજ પાસે જ હોવાથી એ દ્વારા પણ ઇશ્વરભક્તિના બીજ વવાના હતા જ્યારે યુનીવર્સીટીની કૉલેજોમા આદિથી તે અત્યાર સુધી ઇશ્વરનુ નામ લેવુ યા ન લેવુ એ વ્યક્તિના ઉપર જ છોડેનુ છે ત્યારે આ મહેતાજીઓને તે સમયમા આમ ઇશ્વરનુ ભાન થતુ હતુ ધીરૂના માતપિતામા આ સરકાર જામ્યા હતા અને એ સરકાર પુત્રવધુમા મૂકવાના પ્રયત્ન સફળ થયા હતા શકુન્તલાને પતિના પત્રમા દીવાળી આવે તો એને સસ્કારી બનાવના ભનામણ કરવામા આવી હતી પાછની રજામા મહેતા ધીરૂને ત્યા વખતો વખત જતો ધીરૂ–શકુન્તના અને મહેતા બેસના નાત–જાત જગતની વાતો કરતા અને શકુન્તના ધણી વાર દીવાળીને સાથે લઈ આવવા કહેતી ધીરૂના ઘરનો ઓટલો ઉતરતા જ મહેતીજી મહેતાને 'ભાઈ એકના કેમ આવો છો! એકલા આવશો તો નહિ પેસવા દઈએ કુવે પાણી ભરવા જવાય, અમારે ત્યા ન અવાય!' આ શબ્દો સભળાવતી મહેતાએ એકાદવાર આડકતરી રીતે માને અને દમથી પત્નીને સાથે આવવા–શકુન્તલાને ત્યા જવા કહ્યુ પણ દિવાળી શુ કરે?

'અલ્યા ધીરૂ! મહેતીજી કેવી છે તે હુ જાણુ છુ મારે નાતજાતમા રહેવુ છે એને એની વહુને મડમ બનાવવી હશે મારે એ નહિ પાલવે શકુન્તલાને આવવુ હોય તો અહીં આવે હા–કોઇ દહાડો જાય જવુ હોય તો, પણ ભેગા થઈ ગાય ને તડાકા મારે એ આપણુ કામ નહી. રાજ્યના અમનદારો આવે ને તે વચ્ચે બાયડી જેવી બાયડી શકુન્તલા લાજ કાઢયા વિના આવે ને વાતો કરે એ મારે મેર ન પોષાય!' બીચારો મહેતા તો માજીના આ શબ્દથી ડર્યાઈ જ ગયો હતો, છતા પત્રોમા શકુન્તલાનો લાભ લેના લખતા ભુલતો નહિ શકુન્તલા સાસુની માનીતી અને પતિની લાડીલી હતી રજાના દિવસો આવતા એના હરનો પાર ન રહેતો, એરડો શણગારના માડયો હતો આ ગરબી ગાઇશ અને આ રૂમાન બનાવીશ આ રજામા માલતી માધવ વાચીશુ–એમની સાથે ગોપનાથ જઈ આવશુ એ મુબાઇથી કાઈ કાઈ લાવ્યા હશે, હવે એ પાસ થશે એટને આનદ. વળી એમ એન બી ના ટર્મ ભરવા હશે મૂસા એ ટર્મ ગમે તેમ કરી એન એન બી વખત તો હુ મુબાઈ જ જઇશ એ ત્યા હુ અને મારી સાસુ ના કહેશે નહી' આમ શકુન્તના આશામાંને આશામા પતિની વાટય જોતી દિવાળીને મળવા જવાનો વિચાર કરતી હતી

પ્રકરણ ચોથું.

પ્રોફેસર પ્રમથનાથ.

નેશનલ કૉલેજના નિયમપ્રમાણે દરેક પ્રોફેસર અને ફેલોઝને કૉલેજમાં જ રહેવું પડતું. કૉલેજની સામે જ પણ કૉલેજના જ ક્ષેત્રમાં પ્રોફેસરોના, પ્રીન્સીપાલના અને ફેલોઝના નાના પણ બગવાળા ક્રમવાર બંગલા બાંધ્યા હતા. દરેકને બારોબાર જવાનો રસ્તો હતો છતાં અંદર થઈને જવું હોય તો બની શકે એમ હતું. આ ક્ષેત્રમાં જ કેવલ પ્રોફેસરોને માટે જ વિશાલ વાચનગૃહ અને પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા હતી. વાચનગૃહની ભીંતનો રંગ આંખને ઠંડક અને મગજને શાન્તિ આપે એવો હતો. બહાર ઓટલા ઉપર આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યા પડ્યા, નાના નાના વૃક્ષો અને પુષ્પો હરિયાળી ભૂમિ અને અશોક આંબા લીમડાની શીળી છાંય અનુભવતા પ્રોફેસરો હાથમાં પુસ્તકો લઈ, એમર્સન શંકર–ન્યુટન–લૉક–કેન્ટના સમયમાં જ હોય એમ, એમના વિચારો હૃદયમાં દાખલ કરી, સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં મનન કરી પોતાના શિષ્યોને મંથન કરી આપવાની તૈયારી કરતા હતા.

પ્રોફેસર પ્રમથનાથ બંગાલી હતા અને ગણિત શાસ્ત્રમાં એક્કો હતા. પોતે એકાકી હતા અને જન્મભર એકલા જ રહેવા મનન ઇચ્છા હતી. ગણિત અને ન્યાયશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોમાં જ હરનિશ ગુલ્તાન રહેતા. દેશ દેશના પ્રોફેસરો–વિદ્વાનોની સાથે ચર્ચા ચલાવતા અને જેમ જેમ ઉંડો અભ્યાસ થતો ગયો તેમ તેમ પ્રમથનાથની સૃષ્ટિ વધારે ને વધારે રસમય બનતી ગઈ. પ્રમથનાથને નાનપણથી જ બંગાલી સાહિત્યનો શોખ થયો. એમના પિતાની સાથે ગુજરાતમાં રહેવું પડ્યું અને ગુજરાતના સંભાવિત ગૃહસ્થો અને અમલદારો પ્રમથનાથના પિતા જેઓ ન્યાયાધીશ હતા તેમને ત્યાં આવતા. એટલે પ્રમથનાથ પિતાની સાથે એમને ઘેર જતો. ગુજરાતમાં પડદાનો અભાવ હોવાથી અને પ્રમથનાથનું કુટુમ્બ ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય માટે પ્રસિદ્ધ હોવાથી પ્રમથનાથ ગુજરાતી કુટુમ્બોમાં ફરતો, ખાતો, રમતો અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેતો થયો. પોતે બંગાલી વાતો–ગીતો ગાતો અને એના બદલામાં ગુજરાતી મિત્રો અને બ્હેનો પ્રમથનાથને પ્રેમાનન્દ–નરસિંહ મહેતો–મીરાં–ધીરો–દયારામ–અખાના કાવ્યો ગાઈ સંભળાવતા. આમ પ્રમથનાથ ગુજરાતીમાં પ્રવીણ થયો અને કૉલેજ જીવનમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય મળ્યું એટલે ગણિત શાસ્ત્રની સાથે સાથે સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચી થઇ. દેશો જોવા, ભારત–આર્યાવર્તની ભૂતકાળની જાહોજલાલીના સ્મરણ શેષ રહેલા સ્થળો જોવા–એ સમ્બન્ધી સાહિત્ય વાંચવું અને ખોળવું એ એનું ધર્મકાર્ય થઈ પડ્યું. જન્મ બંગાલી માતપિતાને ત્યાં હતો. બંગાલ માટે–બંગાલી સાહિત્ય માટે અનન્ત પ્રેમ હતો, છતાં આર્યાવર્ત–ભારતની ઉન્નતિ માટે, એક જ કુટુમ્બમાં ઘણા મનુષ્ય હોય ને ગોટાળો ન થાય અને નિયમસર કામ ચાલે માટે નામ પાડી રાખે છે છતાં એક જ લોહીના હોય છે તેમ–પ્રાન્તિક છતાં અમારો દેશ હિન્દુસ્થાન એ જ સૂત્ર યાદ રખાવવામાં આવ્યું હતું અને પ્રોફેસર પ્રમથનાથ માત્ર વેશે જ બંગાલી હતો. ગુજરાતી, મદ્રાસી, પંજાબી, પારસી મુસલમાન એ ભેદ એને મન બહારના, વ્યવહારના હતા, અંતરના નહિ. નેશનલ કૉલેજ થતાં જ એને એમાં સેવા કરવાની તીવ્રેચ્છા થઈ અને એના પિતાની રજા,

ઇગ્લંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ રૂ ૨–૦–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

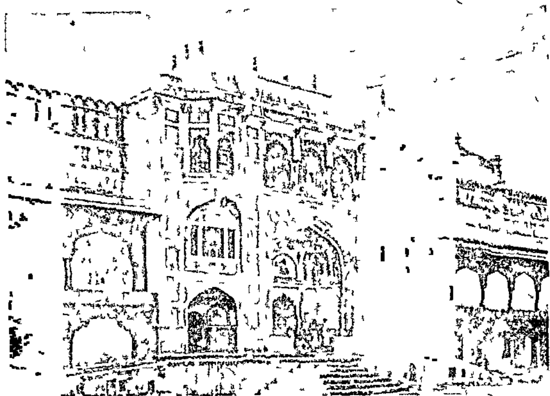
એના પોતાનુ જ્ઞાન, એનો ગુજરાત પ્રત્યેનો ભાવ, ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા આ સમયે કામ આવ્યાં અને પ્રમથનાથ આ કૉલેજમા જોડાયો કૉલેજના સ્થાપકોએ ભૂત, ભવિષ્યનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યો હતો કૉલેજ ઉત્તમ બનાવવી હોય તો થોડા પગારમા કામ કરનારા કરતા પૂરતા પગાર નહીં લાગણીથી કામ કરનારાની જ જરૂર છે એમ માનતા થયા હતા ક્ષિણીયોની સામાન્ય સ્થિતિ હોઈ, એમનો જનસમાજ જૂદો જ હોઇ એમને કેટલી જરૂરી પાતો હોતી જ નથી વાતાવરણ જનસમાજના લક્ષણો બદલાય ત્યારે જે થાય તે ખરૂ પણ હાલ તો ગુજરાતીને ગમે ત્યા હોય તો પણ લગ્નાદિ દેશમા જ કરવા જવુ પડેછે, ન્યાતમા વ્યવહાર સાચવવા પડેછે અને દક્ષણીઓ કરતા કાઠ દેશ ઉપર જ કૃપા હોવાથી હાથે ધોતીયુ ધોવુ, ચેદ્દરાને બદલે માથામા ધારી રાખવી, ચપલ પહેરવા, નાનો હાફકોટ પહેરવો એ બની શકે એમ નથી આથી દક્ષણીયો જે કરી શકેછે તે ગુજરાતી કે પારસી કરી શકતા નથી અને આને અગે સ્વાર્થત્યાગ ગુજરાતીઓમા ઓછો છે એમ મનાય છે જે વસ્તુ ગુજરાતમા કાઠિયાવાડમા મોજશોખની લેખાય છે તે જ વસ્તુ મુબાઈમા આવશ્યક મનાય છે માટે ગુજરાત કાઠિયાવાડનો રહેવાશી સ્વાર્થત્યાગી કહેવાય કે કેમ તે શક છે નવા સયોગો શા ઉદ્દભવે છે, આપણે દક્ષિણીઓ પેઠે સાદુ જીવન ગાળતા થઇશુ કે કેમ, એઓને પણ બૂટ, પાટલુન, કોટ, ખેહરો, ટેબલ, લેમ્પ, ખુરશી આવશે કે કેમ એ ભવિષ્યને હાથ છે, પરન્તુ નેશનલ કૉલેજના સસ્થાપકો તો યુરોપ, અમેરીકાના મીશનરી મડળની માફક એમ જ સમજ્યા હતા કે પુરતા પગાર જીવનની સર્વે સગવડ નાનામા નાની પણ સગવડ આપવી પણ દીલથી કામ કરનાર માણસો લાવવા નેશનલ કૉલેજના કાર્યવાહકોના ઉદ્દેશો સમજતા ગુજરાતી, દક્ષણી, પારસી, પજાબી, બગાલી ગ્રેજ્યુએટોની અરજીઓ ઉપર અરજીઓ આવવા લાગી અને કૉલેજને જેવા જોઇએ એવા સ્થાયી અને ઉત્તમ માણસો મળ્યા

પ્રો પ્રમથનાથ, બીજા પ્રોફેસરો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓમા એટલો તો હળી ગયો હતો કે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના માબાપને વિસરી ગયા હતા, તેમ પ્રમથનાથ કૉલેજમાથી પરવારી સાજના વાંચનગૃહમા જતો અને ત્યાથી પોતાના બગલામા જતો બગલામા સૂવાનો ઓરડો, અભ્યાસગૃહ અને સૂવાના ઓરડા ઉપરાત સામાન સરજામ રાખવાનો ઓરડો હતો રસોડુ જૂદુ જ હતુ બગલાના ઓટલા ઉપર કે અભ્યાસગૃહમા વાચ્યા જ કરતો નિયમસર જમી સાજ સવાર ફરવા જતો પ્રોફેસરો સાથે ટેનીસ અને કોઈવાર ગીલી દડા રમતો અને ધૂન ચડતી તો કોઈવાર એકાદ બે વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી શતરજ કે બ્રીજ રમતો હતો ને કોઈ-વાર વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી બગાલી સગીતની મજાહ આપતો. પ્રમથનાથ ફરવા જતો ત્યારે એકલો જ જતો, દરિયા કિનારે, ટેકરીઓ ઉપર, ઝાડોની ઘટામા, કુવા કાંઠે કલાકોને કલાકો બેસી રહેતો અને રાતે આવી ઓરડામા ભરાઈ સવારની માફક જ પ્રાર્થના કરી અન્ય પ્રવૃત્તિમ જોડાતો કૉલેજમાં અગર ક્યારે પૂરો થયો અને ક્યારે શરૂ થયો, બી એ નો વર્ગ છે કે પ્રીવીયસનો, વર્ગમા પચાસ વિદ્યાર્થી છે કે પાચ એની ઘણીવાર ફ્રામ રહેતી નહીં કામ સાથે જ કામ પણ એનુ શિક્ષણ એની મુખમુદ્રા, એનુ હૃદય, એનો સદ્ભાવ, એવા હતા કે એન

વર્ગમાંથી ગેરહાજર રહેવું અને સ્વર્ગનું સુખ ખોવું એ બરાબર મનાતું આંઉદિવસે ક્યો વિદ્યાર્થી ક્યાં બેઠો છે એ ના જાણનાર પ્રમથનાથને ખબર પડે કે અમૂક વિદ્યાર્થી તાવે પડ્યો છે કે એને પિતા મરી ગયો છે તો સર્વ કાર્ય છોડી જતો, એને જાતે સાંત્વન આપતો; દવા પાતો, ઉઠાડતો, અને નાનામાં નાની સેવા કરતો આમ છતાં મોટા નાનાનો ભાર, મર્યાદા, કાયદાનો અમલ સચવાય છે કે નહિ તે તરફ યોગ્ય લક્ષ આપતો, એટલું જ નહિ પણ એનો એટલો પ્રતાપ હતો કે પ્રમથનાથ જે કાર્યને ખોટું માને તે કામ કરાવવું એ બ્રહ્માની સૃષ્ટિ ફેરવવી એ બરાબર હતા.

પ્રમથનાથના પિતાએ પેનશન લીધું અને માતાપિતાએ જતા જતાં લગ્ન કરી વૃદ્ધાવસ્થામાં એમને પૌત્રનું મોં જોવાનો લ્હાવો અપાવવા સૂચવ્યું જે માતાપિતાએ ઉત્તમ સંસ્કાર પાડ્યા, જેમણે જન્મ આપ્યો, જેમને લીધે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો તેમની અંતિમ ઇચ્છા ન ગણકારવી એ પાપ નહિ તો પણ અયોગ્ય લાગ્યું અને પિતાજી! માતાજી! જોઈશ કરી શાન્ત કરી દેશ મોકલ્યા ત્યાર પછી પ્રમથનાથ રજામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે પીકનીકમાં જવાનું ન હોય ત્યારે હિન્દુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગમાં ફરવા જતો, ત્યાંના પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોને મળતો, સંસ્થાઓ જોતો, અને છેવટના ભાગમાં માતાપિતા પાસે અઠવાડીયું રહી કૉલેજમાં આવતો અને શરીરે મને તાજો થઈ દેશસેવાના ઉત્તમ કાર્ય શિક્ષણસેવામાં જોડાતો આમ છતાં માતાપિતાની અંતિમ ઇચ્છા એના હૃદયના એક ખૂણામાં ખૂંચ્યા કરતી

—અપૂર્ણ.

શિપમહાલ.
[અમેર-રજપુતાના]

બંગમહિલા.

વર્તમાનચર્ચા

લેખક—રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ એલએલ બી

૧. મુદતબંધી મજુરી.

લગભગ ગુલામગીરી જેવી અમાનુષ મુદતબંધી મજુરીનો કાયદો બનતી ત્વરાએ રદ કરવાની આશા જ્યારે લૉર્ડ હાર્ડિંજે આપી હતી ત્યારે હિન્દુસ્તાનની અવાચક અને અનાથ પ્રજાને કાંઈક નીરાત થઈ હતી પરંતુ જ્યારે લૉર્ડ હાર્ડિંજના અનુગામી વાઈસરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે એમ જણાવ્યું કે સંસ્થાનોમાં આર્થિક અવ્યવસ્થા ન થઈ જાય તે માટે એ અમાનુષ કાયદો હજી બીજાં પાંચ વર્ષ ચાલુ રાખવાની ફરજ પડશે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુસ્તાનના લોકોમાં હિન્દની સરકારના ઇરાદાના સાચાપણા માટે શંકા થવા લાગી, અને ત્હેમને એમ લાગ્યું કે કાં તો સરકાર ખોટી દિલસોજી બતાવે છે અથવા તો સંસ્થાનોના દબાણ આગળ હિન્દી સરકારનું કાંઈ ચાલતું નથી ગમે તેમ હોય, એટલું તો હવે અચૂક રીતે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે કે **"મુદતબંધી મજુરીનો કાયદો એક ક્ષણ પણ વધારે ચાલુ રહે તે હિન્દના લોકો સાંખી શકે તેમ નથી."** આવી સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ બાબતોમાં પણ સરકાર જે ગલ્લાતલ્લા કરે છે તે ઉપરથી એમ લાગી ગયા વગર નથી રહેતું કે જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનના લોકો અચૂક રીતે પોતાના મતનો પુકાર નહિ કરે ત્યાં સુધી સરકાર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવાથી કાંઈ પણ શુક્રવાર વળવાનો નથી આ મુદતબંધી મજુરીનો કાયદો એકદમ રદ કરવાની અને લંડનમાં આ સંબંધમાં ભરાનારી પરિષદ્ માટે હિન્દના પ્રતિનિધિઓ નીમવાની માગણીઓ કરવા માટે સમસ્ત દેશમાં ચારે પાસથી જે પુકાર ઉઠી રહ્યો છે અને જે અસંખ્ય સભાઓ ભરાયે જાય છે તે સર્વ રીતે યોગ્ય જ છે ધર્મ નીતિ, સામ્રાજ્યગૌરવ અને રાષ્ટ્રપ્રતિષ્ઠા એ સર્વ દૃષ્ટિઓથી મુદતબંધી મજુરીની પદ્ધતિ એકદમ સર્વાંશે નિર્મૂળ થવી જ જોઇએ

૨. હિન્દરક્ષક સૈન્ય.

'ગુજરાતી ભાષામાં એક ઘરગત્તુ કહેવત છે કે "વાઘું ન કરે તે હાર્યું કરે" બ્રિટિશ સરકાર ન ચાલ્યે હિન્દને જે હકો આપે છે અને આપતાં આપતાં પણ જે અનુદાર સંકોચ બતાવે છે તે માટે ખરેખર, અમ્હે તો સરકારને ખોટાં અભિનન્દન આપવાનો ઢોંગ કરવા ઇચ્છતા નથી બ્રિટિશ નાગરિક તરીકેના સામાન્ય માનુષ હકો પણ કૉંગ્રેસ જેવી પ્રતિષ્ઠિત રાષ્ટ્રસંસ્થાને વર્ષો ને વર્ષો સુધી સુધરેલી સરકાર પાસે માગવા પડે એ જ અમને તો અતિશય શોચનીય સ્થિતિ લાગે છે

પરન્તુ સરકારની વાત બાજુએ મૂકી, હિન્દના લોકોને અમ્હારે અન્ત કરણપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરવાની છે ખરૂં છે કે સ્વેચ્છાસૈનિક થવાનો હક સરકાર માત્ર લડાઈ પર્યન્ત જ અત્યારે આપવા માગે છે કબુલ છે કે તે સંબન્ધનો કાયદો અતિશય અનિશ્ચિત અને અસંતોષજનક છે, મંજુર છે કે યુરોપીઅનો અને હિન્દીઓ વચ્ચે સુધરેલી સરકારને ન શોભે તેવો ભેદ પાડ

વામા આવ્યો છે, ભય છે કે સ્વેચ્છાસૈનિક તરીકે જોડાનાર હિન્દી યુવાનોને મ્હોટા લશ્કરી હોદ્દા ન આપતા ત્હેમને સાધારણ સૈનિકો તરિકે જ ગણવામા આવશે, અને સભવ છે કે કોઈ ને કોઈ નિમિત્તથી સ્વેચ્છાસૈનિક તરિકે પણ હિન્દી યુવાનોને મ્હોટી સખ્યામા સ્વીકારવામા નહિ આવે આ બધુ હોવા છતા અમ્હે હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના યુવાન દેશભકત બન્ધુઓને આગ્રહપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરીએ છિએ કે ગમે તેવી કઠિન સરતો હોય છતા પણ જે તક ત્હેમને આપવામા આવી છે ત્હેનો ત્હેમણે બને તેટલો લાભ લેવા જેટલી રાષ્ટ્રભકિત અને સામ્રાજ્યનિષ્ઠા બતાવવી જોઇએ હિન્દના લોકો સ્વરાજ્યની જે માગણી કરે છે તે માગણી સર્વાંશે પ્રામાણિક છે એમ આપણે અચૂક રીતે બતાવી આપવુ જોઇએ. આ તકનો લાભ લેવામા હિન્દ અને ખાસ કરીને ગુજરાત જેવી તત્પરતા બતાવશે તે ઉપરથી ત્હેમની રાજકીય પ્રતિષ્ઠાનો નિર્ણય થશે

ગ્રન્થાવલોકન.

(અનુસધાન પૃષ્ઠ ૧૫૦ થી)

૩. નદશંકર જીવનચિત્ર.—કર્તા તથા પ્રસિદ્ધકર્તા, રા. વિનાયક નદશંકર મહેતા, બી એ, આઈ સી એસ, પૃષ્ઠ, ૨૫૮ મૂલ્ય, રૂ ૧-૦-૦

'કરણઘેલા'ના કર્તા રા. બ. નદશંકર તુળજાશંકર મહેતાના મશહુર નામથી પોતાની માતૃભાષા માટે સ્હેજ પણ અભિમાન ધરાવનાર કયો ગુજરાતી અજાણ્યો હશે ?—અને ત્હેમના વિદ્વાન્ પુત્ર રા. વિનાયકે ત્હેમના જીવનનુ આલેખેલું રસભર્યું ચિત્ર પ્રકટ થયા પછી ત્હેમના જીવન વિષે અજ્ઞાન રહેવા માટે કયો ગુજરાતી ક્ષમાનો પાત્ર ગણાશે ? ખરેખર, 'નદશંકર જીવનચિત્ર' પ્રકટ કરી રા. વિનાયકે એક પિતૃઋણ અદા કર્યું છે એટલુ જ નહિ, પરતુ ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યની સ્તુતિપાત્ર સેવા બજાવી છે પોતાના મહાન્ પિતાના જીવનનુ ચિત્ર આલેખી ગુજરાતના જીવનચરિત્રના સાહિત્યમા રા. વિનાયકે જે અગત્યની વૃદ્ધિ કરી છે તેમાટે અમ્હે ત્હેમને અભિનન્દન આપીએ છિએ

ગુજરાતનુ સાહિત્યજીવન હાલમા છે તે કરતા ઓછુ મન્દ અને વધારે ચેતનભર્યું હોત તો આવા પુસ્તકનુ પ્રકટીકરણ સાહિત્યના પ્રદેશમા એક બનાવ તરિકે લેખાત ગુજરાતમા ઉત્તમમા ઉત્તમ લેખકોના ઉત્તમમા ઉત્તમ પુસ્તકો બ્હાર પડે ત્યારે પણ કોઈ પણ જાતનો સક્ષોભ જણાતો નથી, તો પછી "નદશંકર જીવનચિત્ર"ના અવલોકનો પ્રકટ કરવા ગુજરાતના અગ્રેસર માસિકો કે પત્રો તત્પરતા ન બતાવે એ જેટલુ શોચનીય છે તેટલુ વિસ્મયજનક નથી

ગુજરાતી ભાષામા પ્રકટ થયેલાં જીવનચરિત્રોમા "ન દશ કર જીવનચિત્ર" કયુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે ત્હેનો નિર્ણય ભવિષ્ય કરશે, પરન્તુ અમ્હે આશા રાખીએ છિએ કે એટલું તો નિર્વિવાદ ગણાશે કે એકેસપાટે રસભેર વાંચી જવાય એવુ પુસ્તક ગુજરાતી વાચકવિશ્વને અર્પણ કરવા માટે રા. વિનાયકને અભિનન્દન ઘટે છે

"ન દશ કર જીવનચિત્ર"ના વાચનારને તરત જણાઈ આવે એમ છે કે રા. વિનાયકનુ વાચન વિશાલ છે અને ત્હેમની માહિતી અનેકદેશીય છે, તેમ જ એ પણ સ્પષ્ટ છે કે પોતાના પિતાનુ જીવનચરિત્ર લખવા માટે જરૂરના સાધનો એકત્ર કરવામા ત્હેમણે પ્રશસનીય શ્રમ લીધો છે પોતાના પિતાની વ્યક્તિ અને કૃતિની આકૃતિ આલેખતા રા. વિનાયકે પોતાના વિશાલ વાચનને અને પોતાની અનેકદેશીય માહિતીને પશ્ચાદ્ભૂમિ તરિકે યોજવામાં જે ઔચિત્યબુદ્ધિ (*Sense of propriety*) દર્શાવી છે તે માટે ત્હેમને અભિનન્દન આપતા અમને આનન્દ થાય છે, પરન્તુ સાથે સાથે અમને એ કહેવાની પણ ફરજ પડે છે કે પશ્ચાદ્ભૂમિ અને મુખ્ય આકૃતિના પ્રમાણનો નિર્ણય કરવામા તેઓ જોઇએ તેવી વિવેકબુદ્ધિ બતાવી શક્યા નથી પશ્ચાદ્ભૂમિની સમૃદ્ધિ ચરિત્રનાયકની આકૃતિને ઉપસાવી બ્હાર લાવવાને બ દલે ઢાકી નાખે છે એવો અમ્હારો નમ્ર અભિપ્રાય છે બેશક, ન દશ કરનું કુટુમ્બ, ન દશ કરનું વતન સુરત, ન દશ કરની જ્ઞાતિ, ન દશ કરના મિત્રો વગેરે વિષે જે વિગતવાર માહિતી આપવામા આવી છે તે અગત્યની છે એટલુ જ નહિ પરન્તુ મનોરજક છે, પરન્તુ તે બધાના સબધમાં પ્રમાણમા એટલુ બધુ લખવામા આવ્યુ છે કે ન દશ કરના પોતાના સમ્બન્ધની હકિકત જરા ગૌણ બની જાય છે આલેખનકલાની દૃષ્ટિથી અમને આ ખામી તરિકે જણાય છે જો કે આ ખામી છેક નજીવી ન ગણાય છતા જો આટલી ખામી બાતલ કરીએ તો પુસ્તકમા એકત્ર કરેલી સામગ્રી ઘણી બોધપ્રદ અને મનોરજક છે એમ કહેતા અમને આનન્દ થાય છે બીજી સામગ્રીના સબધમા કરાયેલી ટીકા અવતરણોને પણ લાગુ પડે તેમ છે

રા. વિનાયકે પસદ કરેલી નિવેદનપદ્ધતિ સ્વાભાવિક, પ્રવાહિની અને રસભરી છે આથી આખુ પુસ્તક એક મનોરજક નવલકથાની માફક વાચી જવાની વાચનારને વૃત્તિ થાય તેવુ છે

રા. વિનાયકની શૈલી સરલ, સરકારી અને માર્મિક છે, જો કે કાઈક વિલક્ષણ તેમ જ શિથિલ છે ખરી ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ સામાન્ય ગુજરાતી વાચનારને વધારે પડતો લાગવાનો સભવ છે વાક્યો મ્હોટે ભાગે ટૂકા અને સાદી રચનાવાળા છે

સક્ષેપમા, સામગ્રીની પસદગી નિવેદનપદ્ધતિ, તથા શૈલી એ સર્વમા ' સુરતી લાલા સહેલાણી 'નુ મોજીલાપણુ વ્યાપી રહ્યુ છે અને પરિણામે આખુ પુસ્તક મોજીલુ તથા ચેતનમય બન્યુ છે રા. વિનાયકને ત્હેમની કૃતિની સફલતા માટે અમ્હે ફરીથી અભિનન્દન આપીએ છિએ અને ત્હેમના વિશાલ વાચનનો તથા મોજીલી પ્રકૃતિનો લાભ અન્ય કૃતિઓ દ્વારા ગુજરાતને આપવાને ભલામણ કરીએ છિએ

ચ ન. પટ્યા

ગ્રન્થસ્વીકાર.

૧. **નિર્ગુણલક્ષ્મી અને સદ્ગુણલક્ષ્મી તથા અન્ય લેખો**—સ્વ અ સૌ વસન્તબા નન્દશાકર પડ્યા મુમ્બાઈ પૃ ૧૨૫ મૂલ્ય રૂ ૦-૧૦-૦

૨. **પાંચ પ્રેમકથા**—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ એલએલ બી, મુમ્બાઈ, પૃ ૫૧ મૂલ્ય રૂ ૦-૬-૦

૩. **આત્મસંયમનું રાજ્ય**—રા સત્યેન્દ્ર ભીમરાવ દિવેટિઆ, બી, એ, પાદરા, પૃ ૧૦૮ મૂલ્ય રૂ ૦-૮-૦

૪ **પ્રતિમા નાટક**—રા મણીલાલ છબારામ ભટ્ટ અમદાવાદ પૃ ૮૦ મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦

૫ **આપણો ધર્મ**—પ્રો આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ. એ એલએલ બી, અમદાવાદ, પૃ ૪૨૬ મૂલ્ય રૂ ૨-૮-૦

૬ **દિવાન અમરજી** રા જયસુખરાય પુ જોશીપુરા, એમ એ જુનાગઢ, પ્રકાશક, ના ભગવતરાવ લિ છાયા, બી એ એલએલ બી રાજકોટ પૃ ૯૦ મૂલ્ય રૂ ૦-૧૨-૦

૭ **કલા કે લક્ષ્મી**—રા હરિલાલ મૂળશંકર મૂળાણી, મુમ્બાઈ પૃ ૨૧૬ મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦

૮ **ગ્રેટબ્રિટનનો હિન્દ સાથેનો સમ્બન્ધ**—અથવા યુરોપિયનોનો પૂર્વપ્રદેશ આદિ સાથે વ્યાપાર ભાગ ૧ લો દિ બ રણછોડભાઈ ઉદયરામ ,, પૃ ૪૭૫, મૂલ્ય રૂ ૨-૮-૦

૯. **સ્પેન અને પોર્ટુગાલ,** ,, ભાગ ૨ જો પૃ ૩૭૧ મૂલ્ય રૂ ૨-૮-૦

૧૦ **નેધરલેંડ-હોલેંડ અને બેલ્જિયમ,** ,, ભાગ ૩ જો પૃ ૪૦૦ મૂલ્ય રૂ ૨-૮-૦

૧૧ **સ્કેંડીનેવીઆ, ઓસ્ટ્રીઆ, જર્મની** ભાગ ૪ થો પૃ ૪૪૪ મૂલ્ય રૂ ૨-૮-૦

સમાલોચક

Shakespeare

Looking back over the events of Shakespeare's life and the series of his plays and poems we seem to see a man not naturally self contained and self possessed but sensitive eager ardent of strong passions quick imagination universal sympathy at the same time a man with a central sanity of mind and one for whom wisdom knowledge and self-control were constantly growing powers So his material life after certain errors natural to his temperament was conducted to a prosperous issue and his ideal life passing through shine and shadow touching all heights and depths of human experience attend at the close a high table land where the light is clear and steadfast and the finest airs of heaven are breathed by man

—Dowden

પુસ્તક ૨૨મું

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩
[illegible] રૂ ૩-૧૨-૦

છુટક અંકની કિંમત રૂ ૦-૮-૦

સમાલોચક.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ गी १७-१५

પુસ્તક ૨૨ મુ,] એપ્રીલ ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૪ થો.

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની બી. એ.
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી
પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
આ લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવે છે

મુંબાઇ યુનિવર્સીટિના નવા વાઇસ-ચૅન્સેલર,
રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવડ, એડવોકેટ.

By the courte y of
the Jam E-Jamshed.

પુસ્તક ૨૨ મું.]　　　　એપ્રીલ, ઈ સ. ૧૯૧૭.　　　　[અંક ૪.

ભારત અમ્હારો દેશ છે.

અનુવાદક—રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ, એલએલ બી

(ખમાચ)

ભારત અમ્હારો દેશ છે હિત એનું નિશ્ચય ચાહીશું,
એના હિતને કારણ અમ્હે કંઈ ને કંઈ કરી જાઈશું

ભારત અમ્હારી માતૃભૂમિ, એનું ઋણ અમ પર છે બહુ,
એ સૌ ફીટાવવાને માટે, અમ્હેં કંઈ ને કંઈ કરી જાઈશું

ભારતની દુખપ્રદ અવનતિ પર કાં ન અશ્રુ વહાવીએ?
એ સૌ હઠાવવાને માટે, અમ્હેં કંઈ ને કંઈ કરી જાઈશું

ધર્મ, વિદ્યા અને ધનથી ઉન્નતિ ભારતની થાશે,
એ ઉન્નતિના માર્ગમાં અમ્હેં કંઈ ને કંઈ કરી જાઈશું

સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ૧ લો રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

ચોથી ઈન્ડિયન સાયન્સ કૉંગ્રેસ.

અથવા

ભારતીય વિજ્ઞાનપરિષદનુ ચતુર્થ અધિવેશન.

લેખક–પ્રો કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ એ,

"સમાલોચક"ના વાચકો સમક્ષ આ સંસ્થાની ઉત્પત્તિનો તથા ત્રણ બેઠકોનો વૃત્તાન્ત હુ આપી ચૂક્યો છુ (જુઓ પૃ ૧૫૦, એપ્રિલ ૧૯૧૬) ત્હેના સન્ધાન તરીકે એની આ વર્ષની ચોથી બેઠકનો કાર્ડક અહેવાલ અહીં રજુ કરુ છુ તેમ કરતી વખતે ગત વર્ષની બેઠક સબન્ધી મ્હારી કેટલીક ટીકા વધારે બળ પામે છે, જ્યારે બીજી કેટલીકનો અવકાશ કમી થાય છે, તે સ્વીકારુ છુ પ્રથમ વૃત્તાન્ત આપીશ

આ ચોથી બેઠક બેગલોરમા મળી હતી બેંગલોરની યોગ્યતા એક જ દૃષ્ટિએ દેખાય છે કે ત્યા આપણા દાનવીર તાતાની "ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઑફ સાયન્સ"ની સસ્થા હોવાથી તે વિજ્ઞાનના એક ધામ તરીકે હિન્દમા ખ્યાતિ પામ્યુ છે પહેલી બેઠક કલકત્તામા, બીજી મદ્રાસમા, ત્રીજી લખનૌમા તો ચોથી મુબાઈમા વધારે ગોભત અસ્તુ એ મહત્ત્વની વાત નથી

બેંગલોર એ મૈસુરરાજ્યમા હોવાથી, મૈસુરના મહારાજાએ પરિષદનુ સ્વાગત તથા મુખ્યબીરદ કર્યા હતા બેગલોરની સેન્ટ્રલ કૉલેજના મકાનમા વળીખરી સભાઓની બેઠક થઈ હતી પરિષદની આખી બેઠકના પ્રમુખ સર આલ્ફ્રેડ બોર્ન, કે સી આઇ ઈ, એફ આર એસ, ડી એસસી હતા, જે હાલ તાતાની વિજ્ઞાન પાઠશાળાના ડાઇરેક્ટર છે

૧ જાન્યુઆરીની ૧૦ મી તારીખે ચોથી વિજ્ઞાનપરિષદ્ મળી મૈસુરનરેશે પરિષદને આવકાર આપી જે આરભનુ ભાષણ કર્યુ તેમા ત્રણ મુદ્દા ઘણા સારા હતા એક એ હતો કે જે વિજ્ઞાને માનવજાતિની ઉન્નતિ તથા સસ્કૃતિમા આવો મહત્ત્વનો ભાગ લીધો છે તે જ વિજ્ઞાન યૂરોપના આ યુદ્ધમા મનુષ્યોના સહારની મ્હોટી શક્તિ તરીકે વપરાઈ ભ્રષ્ટ થયુ છે, એ બહુ કરૂણાજનક છે પરતુ આપણે આશા રાખીએ છીએ કે આ અનિષ્ટ પણ કલ્યાણ દાતા થાય અને વિજ્ઞાનની શોધોના આવા દુષ્ટ ઉપયોગ જોઈ તથા મનુષ્યજાતિનુ ક્રૂર નિકદન થતુ જોઈ આપણા હૈયા એવા કમકમી ઊઠે કે આપણે ફરીથી લડાઇનુ નામ પણ દઇએ નહિ 'શુ એવા પણ દિવસની આપણે આશા ન રાખી શકીએ કે જે દિવસે વિજ્ઞાનને સસ્કૃતિના ઉજ્જ્વલ પ્રકાશક તરીકે માત્ર નહિ પણ વિશ્વની શાન્તિ કરાવનાર તરીકે પણ આપણે વધાવી લઇએ ?" મહારાજાશ્રીએ બીજુ એ બતાવ્યુ કે યુદ્ધને લીધે વિજ્ઞાન, કળા, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર આદિ વિષયોમા ગ્રેટબ્રિટનમા ભગીરથ પ્રયાસો ઉત્તેજિત થયા છે અને ત્હેની અસર હિન્૦ ઉપર પણ થોડીક થઈ છે તો પણ પોતાની સૂચના

તરીકે મહારાજાસાહેબે કહ્યુ કે હિન્દના વ્યાપાર-ઉદ્યોગના સ મરી કમિશનને તે બાબત ઘણી સહાયતા કરવી જોઇએ, ઇન્ડિયામા વૈજ્ઞાનિકો, વ્યાપારીઓ વગેરેના ન્હાના મ-ડળો સરકારને સલાહ આપવા નીમવામા આવ્યા છે તેના અહીં પણ નિમાવા જોઇએ, અને તાતાની વિજ્ઞાનપાઠશાળાને વધારે વ્યાવહારિક રૂપમા વધારવી જોઇએ

મહારાજશ્રીની પછી વિજ્ઞાનપરિષદના પ્રમુખ મહાશય સર આલ્ફ્રેડ બોર્ને પોતાનુ વ્યાખ્યાન વાચ્યુ સર આ ફ્રે બોર્ન પાસેથી વિદ્વત્તાવાળા વ્યાખ્યાનની તો આશા હતી જ નહિ કારણ જો કે એમણે યુવાવસ્થામા પ્રાણિશાસ્ત્રમા શોધો કરીને વૈજ્ઞાનિક કીર્તિ સપાદન કરી હતી, અને રૉયલ સોસાયટીના એ ફેલો પણ નિમાયા છે, તો પણ તે પછીના જીવનમા મદ્રાસના ડાઇરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરીકે એમણે વહીવટી કામકાજમા વર્ષોના વર્ષો ગાળ્યા તેમા વિજ્ઞાન સાથેનો આ સબધ તદ્દન ગયો અને હવે એમને તાતાની પાઠશાળાની ઉપર તેમ જ વિજ્ઞાનની આ પરિષદ્ ઉપર અધિપતિ થવાનુ પદ મળ્યુ તે એમની યોગ્યતા કરતા સદ્ભાગ્યની વાત છે તેથી ગત પરિષદોના પ્રમુખોની પેઠે વિજ્ઞાનની કોઈ પણ શાખામા સારો પ્રકાશ પાડે એવુ સમર્થ વ્યાખ્યાન અમે એમની પાસેથી મેળવવાની આશા રાખી ન્હોતી પણ તે સિવાય કા તો વિજ્ઞાનના કોઈ સામાન્ય પ્રશ્ન ઉપર હિન્દમા થતા તથા થઈ શકે એવા વૈજ્ઞાનિક કાર્ય ઉપર કે આ વિજ્ઞાનપરિષદ્ની ભારતીય સસ્થાની ખિલવણી ઉપર સારો પ્રકાશ પાડશે અને વ્યાવહારિક, વિચારોત્તેજક, માર્ગદર્શક સૂચનાઓ એમના અનુભવમાથી ઘણી મળશે, એ આશા રાખી હતી તેમા ય નિરાશ થવા એક રે એમના વ્યાખ્યાનનો વિસ્તર તથા ભૂમિકા બહુ જ સામાન્ય હતા અને એમાથી તારવી કાઢી અર્થ ગ્રહ્યુ કરીએ એવા સાર મુદ્દા બહુ થોડા હતા ઇગ્લન્ડની બ્રિટિશ એસોસિએશનની સાથે હિન્દી સાયન્સ કૉંગ્રેસની કાઇક સરખામણી કરી પણ સાયન્સ કૉંગ્રેસના સબન્ધમા જે જે કઠિન પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે તેમને સ્પર્શ સરખો કર્યો નહિ વ્યાખ્યાનના આરભમા હિન્દી સરકારે હિન્દમા વિજ્ઞાન માટે બહુ ખર્ચ કર્યું છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ હતો, તે ઉપરાન્ત ના અર્થમા "શોધખોળ' (*research*) જેને કહેવાય શુદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની તથા વિજ્ઞાનના વ્યાવહારિક સ્વરૂપો (*applications*) ની શોધખોળ એ બેના ગૌરવ વિષે લાબી ચર્ચા કરી, બન્નેની આવશ્યકતા છે એટલુ સૂચવ્યુ અને આ મહત્ત્વના પ્રશ્ન ઉપર પણ જે મતભેદ છે, તેમા કા તો પોતે જ નિર્ણય ન કરી શક્યા હોય તેથી કે કા તો અસ્પષ્ટ શૈલીને લીધે, બન્ને પક્ષની જગાતગ ચર્ચા કરવા ઉપરાત વિશેષ ફળ આપી શક્યા નહિ

આ પ્રમાણે આ વ્યાખ્યાન કોઈ રીતે સફલ કહી શકાય એમ નથી તે પૂરૂ થતા મૈસુરના મહારાજા સાહેબ વિદાય થયા, અને સાયન્સ કૉંગ્રેસના સભાસદોની સભા શરૂ થઈ " હિન્દમા વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકાલયો " એ પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ અને આ સાયન્સ કૉંગ્રેસ એ વિષયમા શુ કરી શકે, એ ખાસ પ્રશ્ન ચર્ચાયો પરિષદ્ની ગત બેઠકના પ્રમુખ સર સિડનિ બરાર્ડ સભાપતિ થયા અને અલ્હાબાદની (સરકારી) મ્યુર સેન્ટ્રલ કૉલેજના પ્રાણિશાસ્ત્રના પ્રોફેસર, ડા વુડલેન્ડે આ સબન્ધી ચર્ચા શરુ કરી હાલના કાળમા જ્ઞાનની કોઈ

પણુ શાખા અગત્ની કાર્ય કરવુ હોય તો તે વિષયનુ સાહિત્ય જોવુ જોઇએ છે પ્રાચીન કાળમા ને પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે જ્ઞાન વિદ્વાનોના તથા પડિતોના માથામા સમાઈ શકતુ અને છૂટથી પ્રકાશિત કરાતુ, તેમ હાલ કરવુ તદ્દન અશક્ય છે તેથી ખાસ વિષયોના પુસ્તકાલયોની બહુ જરૂર છે પણ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકાલયો બહુ મોઘા પડે છે વિજ્ઞાનના કાર્ય કર્તાઓ હિન્દમા બહુ થોડા છે વિજ્ઞાનની કેટલીયે શાખાઓ છે અને દરેક શાખા ઉપર કેટલુ યે સાહિત્ય એકત્ર થયુ છે તથા નવુ નવુ પ્રકટ થાય છે તેથી હિન્દમા વૈજ્ઞાનિક કાર્ય કરનારાઓને જરૂરનુ સાહિત્ય કાં તો હિન્દમા મળતુ જ નથી કે મેળવવા મોંઘી માઇલોની મુસાફરી તથા ઘણુ ખર્ચ કરવા પડે છે તે વિના વૈજ્ઞાનિક કાર્ય હિન્દમા જોઈએ તેવું ચલાવવાને વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકાલયો અનિવાર્ય છે તેથી હિન્દના વૈજ્ઞાનિકોનુ આ મડળ તે ઉપર વિચાર કરીને કઈ વ્યાવહારિક માર્ગ કાઢવા માગતુ હતુ એક એવી પણ સૂચના હતી કે હિન્દમા એક મધ્યસ્થ મોટુ પુસ્તકાલય ખોલવુ આ ચર્ચામા ઘણાઓએ ભાગ લીધો હતો. એને માટે જોઇતુ ધન ક્યાથી લાવવુ એ પણ જેવો તેવો વાંધો નહોતો આખરે કાંઈ પણ નિર્ણય કર્યા વિના પ્રશ્ન મુલતવી રખાયો

૨ બીજે દિવસે, તા ૧૧ મી જાન્યુઆરીએ, જુદા જુદા વિભાગોમા સાયન્સ કૉંગ્રેસ મળી કૃષિશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, અને ભૂમિશાસ્ત્ર (*Geology*) ના ત્રણ વિભાગો મળ્યા હતા

કૃષિશાસ્ત્રના વિભાગની સભામા પૂસાના *Research Institute* ના મિ મેકેના સભાપતિ હતા નવ લેખો આવ્યા હતા, તેમા ચાર અંગ્રેજોના હતા, ચાર હિન્દીઓના (દક્ષિણ હિન્દવાસીઓના) અને એક અગ્રેજ તથા હિન્દીના સહકાર્યનો લેખ હતો આમા કટલાક, ખાસ કરીને હિન્દીઓના, લેખ નિરાશાજનક હતા કેટલાક વિશેષ રસવાળા હતા પુસાના મિ હાવર્ડનો લેખ આ વખતે પણ સારો હતો "હિન્દના વાનસ્પ વિભાગમા દષ્ટિનો વિકાસ" એ વિષય સારી રીતે ચર્ચ્યો હતો કોઇમ્બતુરના મિ ફિશરનો વિષય "વનનુ શાસ્ત્ર" (*Science of Forestry*) સારો હતો, ને મુદ્દાઓ સારા જણાય છે બેંગલોરના મિ એન્સ્ટેડનો વિષય સૌથી વધારે રસ પડે એવો હતો—કૃષિશાસ્ત્રથી અજાણ જનોને *"The Planting Industries of Southern India,"* મા દક્ષિણ હિન્દના ત્રણ મોટા કૃષિ–ઉદ્યોગનુ વર્ણન એમણે આપ્યુ હતુ આ ત્રણ તે ચ્હા, કૉફી અને રબર, જે ત્રણે ખેતીના ઉદ્યોગો છે જેમ મુબાઈ રૂના ઉદ્યોગને માટે, બગાળા શણ(જ્યુટ)ના ઉદ્યોગને માટે તેમ દક્ષિણ હિન્દ ચ્હા કૉફી અને રબરને માટે પકાતુ છે આ ત્રણેમા, મિ એન્સ્ટેડ જણાવે છે કે, કૉફી સૌથી પહેલી હિન્દમા દાખલ થઈ તે મૂળ કેવી રીતે આવી, એ ઘણે દન્તકથાઓના ભેળભર્યા વૃત્તાન્તોમા ખોવાઈ ગયુ છે આફ્રિકાના ઇથિઓપીઆમા તે થતી હતી, ત્યાથી ઈ સ ૮૭૫ ના શુમારમા તે એબીસીનીઆમા ગઈ, અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે પ્રવાસ કરતા અરબસ્તાન, સિરીઆ, ઇરાન, તુર્કસ્તાનને એશિઆના બીજા દેશોમા પહોંચી કૉફીના ઉપર જેટલો જુલમ ગુજર્યો છે, તેટલા

બીજા કોઈ પણ ભક્ષ્ય પદાર્થ ઉપર નહિ ગુજર્યો હોય ધાર્મિક વહેમ, રાજકીય નિરોધ વૈદ્યકીય પ્રતિબન્ધ કર, જકાત વગેરેની પીડા સહી સહીને કૉફી અત્યારે આખી દુનિયાના આહાર તથા પાનમા સ્થાન પામી છે દન્તકથા પ્રમાણે ઈ સ ૧૬૦૦ મા (અકબરના રાજ્યમા) મૈસુર સંસ્થાનના ચિકમાગલુર પાસેની ટેકરીઓ ઉપર બાબા બુદિન નામના માણસે સૌથી પહેલી કૉફી વાવી ઈ સ ૧૭૦૦ મા તે એ નથી મલબારના કિનારા ઉપર આવી એ ચોક્કસ છે, અને ઈ સ ૧૮૦૦ ના ભારતીય સાહિત્યમા પણ ત્હેના નિશાન મળી આવે છે હાલ દક્ષિણ હિન્દમા બે લાખ એકર જેટલી જમીન કૉફીના વાવેતરમા રોકાઈ છે એનાથી બીજે નંબરે ચ્હા આવે છે ત્હેનો મૂળ રોપો આસામ તથા ચીનમા થતો, અને એનો મુખ્ય વિકાસ તો ચીનમા જ થયો ઈ સ ૧૮૩૪ મા હિન્દમા ચ્હા ઉગાડવાની ભલામણ કરવામા આવી હતી અને ચીનની ચ્હા અજમાવી પણ પ્રયોગ નિષ્ફળ થયો ઈ સ ૧૮૪૦ મા આસામની ચ્હાથી પ્રયોગ કરવા કંપની સ્થપાઇ, અને હાલ દક્ષિણ હિન્દમા ૬૪,૦૦૦ એકર ચ્હાના વાવેતરમા રોકાયા છે રબરનુ વાવેતર તો ઘણુ અર્વાચીન છે સન ૧૮૭૬ મા વિકામ નામનો અંગ્રેજ ઘણુ ચોગાનીને રબરના થોડા બી એમેઝોનથી ઈંગ્લંડમા લાવ્યો ત્હેના રોપા લંકા ગયા, ને ધીમે ધીમે દક્ષિણ હિન્દમા પણ પહોંચ્યા આ પ્રયોગો ફાવ્યા નહિ ને આખરે સન ૧૯૦૨ મા સારી ભૂમિ મળવાથી ત્રાવણકોરમા એની સારી શરૂઆત થઇ રબર એટલુ લોકપ્રિય થયુ છે કે વાસ્તવિક રીતે એ પરદેશનો જ ઉદ્યોગ છે, એ ઘણા જાણતા નહિ હોય સન ૧૭૭૦ મા તે પેન્સીલના ડાઘ ભુસવા માટે જ વપરાતુ પણ હવે તો તે વિવિધ ઉપયોગોને લીધે બહુ કીમતી પદાર્થ થઈ પામ્યુ છે લગભગ સાઠ હજાર એકર જેટલી જમીન દક્ષિણમા રબરે રોકી છે

રસાયનશાસ્ત્રના વિભાગમા મદ્રાસની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજના રસાયનના પ્રોફેસર, ડૉ સાઇમનસન સભાપતિ હતા (સાયન્સ કૉંગ્રેસના સેક્રેટરી પણ તે જ છે) એમના ભાષણમા એમણે કહ્યુ કે હિન્દમા શોધખોળો બહુ થોડી થાય છે માટે શિક્ષકોને વધારે સારી તાલિમ આપવી જોઇએ, શિક્ષકોનો ભાર કમી કરવા શિક્ષકોની સંખ્યા વધારવી જોઇએ અને પગાર વગેરેમા પણ સુધારા કરવા જોઇએ બધા મળીને ૧૩ લેખ આ વિભાગમા આવ્યા હતા, તેમાના ૬ હિન્દીઓના હતા, ૫ અંગ્રેજોના હતા અને ૨ હિન્દી-અંગ્રેજના સહકાર્ય હતા ડૉ પ્રફુલ્લ ચન્દ્ર રાય, ડૉ સ મરા, ડૉ સાયમનસન તથા ડૉ વાટસન જેવ વિદ્વાનોની શોધોના લેખો, તેમ જ બીજા લેખો પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી બહુ મહત્ત્વના હતા સુખડનુ તેલ, ખોળ, વગેરે વિષે પણ પ્રયોગોના વૃત્તાન્ત હતા એકંદરે લેખો સારી ભૂમિકાના હતા.

ત્રીજો વિભાગ ભૂમિશાસ્ત્રનો હતો ૬ લેખો આવ્યા હતા, ૨ હિન્દીના ને ૪ અંગ્રેજોના. વિશેષ વૃત્તાન્ત મળ્યો નથી

રોદમુદ્રા ૩ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

તા ૧૨ મી જાન્યુઆરીએ ગણિત તથા ભૌતિકશાસ્ત્ર(*Physics*)નો વિભાગ તથા વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિભાગની સભા મળી હતી પહેલા વિભાગના સભાપતિ મુંબાઈની વિલ્સન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તથા મુંબાઈ યુનિવર્સિટિના વાઈસ ચેન્સેલર રેવરંડ ડૉ. મેકિકન હતા પહેલી જ વાર સાયન્સ કૉંગ્રેસના વિભાગમા મુંબાઈવાસીને સભાપતિ થવાનુ માન મળ્યુ આ વિભાગમા ગણિત તથા ભૌતિક શાસ્ત્ર ભેળવી નાખ્યાથી બેઉને નુકસાન થાય છે મુંબાઈ મા તેમ જ દક્ષિણ હિન્દમા સારા સારા ગણિતશાસ્ત્રીઓ હોવા છતા ગણિતશાસ્ત્રનો ફક્ત એક જ લેખ એક હિન્દી તરફથી આવ્યો હતો હમણા જ મદ્રાસમા ગણિતશાસ્ત્રીઓનુ સમેલન થયુ હતુ, બધા ગણિતશાસ્ત્રીઓ તેમા જ ભરાયા લાગે છે ભૌતિકશાસ્ત્રમા ૭ લેખો હતા, તેમા ૩ હિન્દીઓના, ૨ અંગ્રેજોના ને ૨ હિન્દી-અંગ્રેજોના સહકારથી તૈયાર થયેલા હતા રમણ તથા ડૉ વાટસન ધ્યાન ખેંચતા હતા ડૉ વાટસનની સાથે મિ પગાર્થે નામે દક્ષણી વિદ્યાર્થી, એક જ મુંબાઈવાસીએ મુંબાઈનુ પ્રતિનિધિત્વ કર્યુ હતુ ડૉ મેકિકનનુ સભાપતિ તરીકેનુ ભાષણ સારુ ગણાયુ હતુ હિન્દના " *Scientific spirit* " વિષે તે બોલ્યા હતા પ્રાચીન હિન્દની શોધખોળોને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યુ કે ભારતીય બુદ્ધિનુ વલન કેવળ તાર્કિક વિચારો તરફ નથી, પણ તે હમેંશાં થોડુ ઘણુ વ્યાવહારિક હોય છે, અને હિન્દની ગણિત-વિષયક કૃતિઓમા તર્ક તથા વ્યવહારનો જે સયોગ દેખાય છે તે હિન્દના શુદ્ધમા શુદ્ધ તત્ત્વ ચિન્તનમા પણ પરખી શકાશે હિન્દનુ તત્ત્વચિન્તન એ કેવળ તર્કજાળ કે વિચારવિલાસ નથી કે બુદ્ધિની ચપળતાને સતોષવાની ક્રીડામાત્ર નથી અન્તમા ડૉ મેકિકને પૂછ્યુ કે પ્રાચીન કાળમા ગ્રીસ સાથેના સબન્ધથી ગ્રીસ તરફથી ભારતીય બુદ્ધિને જેમ એક પ્રેરણા મળી હતી, તેમ આ કાળમા જે પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે હિન્દનો સબધ નિર્માયો છે તેહના ગાઢતર પ્રસગથી હિન્દની બુદ્ધિમા નવુ ચૈતન્ય, વિશેષ રચનાત્મક તેમ વિશેષ ઉત્કટ પ્રવૃત્તિ, જોવાની આશા શુ ન રાખી શકાય ?

વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિભાગમા ઘણા લેખો હતા ૧૩ લેખોમા, ૫ હિન્દીઓના, ૬ અંગ્રેજોના અને ૨ ઉભયના હતા આમા પણ મિ હાવર્ડનો વધારે સામાન્ય પ્રકારનો હતો, ને બીજા વિશેષ શાસ્ત્રીય હતા સભાપતિનુ નામ જાણવામા આવ્યુ નથી

તા ૧૩ મી જાન્યુઆરીએ પ્રાણિશાસ્ત્રના વિભાગની સભા તથા સમસ્ત પરિષદની સામાન્ય સભા હતી

પ્રાણિશાસ્ત્રની સભામા મદ્રાસની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજના પ્રો રામુન્ની મેનન સભાપતિ હતા વિજ્ઞાનના આ વિષયમા હિન્દ વધારે રસ લેતું થયુ છે એમ એમણે કહ્યુ ને તેમા કલકત્તાના મ્યુઝીયમમા થતા કાર્યની પ્રશંસા કરી ૩ હિન્દીઓના તથા ૪ અંગ્રેજોના મળી કુલ ૭ લેખો આવ્યા હતા અંગ્રેજોમા અલ્હાબાદના ડૉ વુડલેન્ડ, મદ્રાસના માછલી-ખાતાના મિ હોર્નેલ, આગ્રાના ડૉ રેનિકન હતા માનવશાસ્ત્ર (*Ethnography*)સબધી

એક જ લેખ એક હિન્દી તરફથી આવ્યો હતો, હેને આ વિભાગમા સામેલ કરવામા આવ્યો હતો કોચિનની યુરેઝીઅન તથા ઈન્ડો-પોર્તુગીજ પ્રજા સમ્બંધી તે હતો

તે પછી સર આલ્ફ્રેડ બૉનના સભાપતિત્વ નીચે સમસ્ત સભાસદોની સભા મળી ઇન્ડીઅન સાયન્સ કૉંગ્રેસના બંધારણ વિષે ચર્ચા થઈ હતી, પણ નથી તેનુ કાંઈ ફળ આવ્યુ કે નથી હેનો વૃત્તાન્ત પ્રકટ થયો આવતી બેઠક લાહોરમા થશે પંજાબના લેફટેનન્ટ-ગવર્નર સર માઇકલ ઓ ડાયર એના મુરબ્બી થશે ડૉ ગિલ્બર્ટ વૉકર, એફ આર એસ, એના પ્રમુખ, અને મિ હેન્રી સ્થાનિક મંત્રી થશે આટલુ ઠરાવ કરી પરિષદ્ વિસર્જન પામી

૩ આ સર્વ વૃત્તાન્ત સાયન્સ કાંગ્રેસે પ્રકટ કરેલા તેમ જ વર્તમાનપત્રોના અહેવાલ ઉપરથી લીધો છે વળી ઈચ્છા છતા હુ જાતે જઈ શક્યો નહોતો પણ ત્યા ગયેલા કેટલાકની પાસેથી હેમના અસ્કાર જાણવા પામ્યો હતો

ત્રીજી બેઠકની પેઠે આ બેઠકમા જાહેર લોકપ્રિય વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાનો હતા, પણ લખનૌમા ડૉ વ્હે સર જગદીશ ચન્દ્ર વસુના પ્રયોગમય વ્યાખ્યાનથી જે અદ્ભુતતા તથા આકર્ષણ થયા હતા, તેવુ બૅંગલોરમા કાંઈ થાય એમ ન્હોતુ પરંતુ એને બદલે બેંગલોરની તાતાની વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા, શિવસમુદ્ર તથા કનમાડીના કાવેરીના ધોધ તેમ જ એ ધોધથી બનતી વિજળીના કારખાના, ગેરસપ્પાનો પૃથ્વી ઉપરનો ઉચામા ઉચો ધોધ અને કોલારની સોનાની ખાણો, આદિ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી પણ અત્યન્ત રમણીય સ્થાનો જોવાનો લાભ કૉંગ્રેસના સભાસદોને મળ્યો ધાર્મિક ઐતિહાસિક તેમ જ શિલ્પ આરોગ્ય ને સૃષ્ટિસૌન્દર્યની દૃષ્ટિઓથી રસદાયક એવા સ્થળો તો બેંગલોરની સન્નિધિમા પુષ્કળ છે, પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પણ પ્રસન્ન કરનાર સ્થળો એમા ઉમેરવા ઘટે છે

લખનૌના કરતા, તેમ કદાચિત્ પહેલાની કોઈ પણ બેઠકના કરતા, આ વર્ષે હિન્દીઓ વધારે જણાતા હતા, એ આનંદની વાત છે જેમ લેખો તથા શોધોમા તેઓએ આટલી પ્રગતિ બતાવી, તેમ વધારે ને વધારે વધી આ સંસ્થાના વહીવટમા પણ તેઓ ભાગ મેળવે એ ઇષ્ટ છે એવુ થશે ત્યારે જ આ ભારતીય વિજ્ઞાનપરિષદ્ વિશેષ ચિરસ્થાયી અસર કરશે, અને ત્યારે જ ભરતભૂમિના શિક્ષણમા તથા પ્રજાના જીવનમા વિજ્ઞાનનો જે ઉદ્ઘોષ કરવાનો છે તથા વિજ્ઞાનની પ્રતિભા ઉતારવાની છે તે કરવાના અસરકારક પગલાં લઈ શકાશે મુંબાઈવાસીઓ હજી વિજ્ઞાનપરિષદ્થી દૂર રહ્યા છે, એ શોચનીય છે તેમ આ સાયન્સ કૉંગ્રેસને વિશેષ ફલવતી કરવા જે સયોજનની આવશ્યકતા છે તે કરવામા આ વર્ષે પણ કાર્યકર્તાઓએ વિલમ્બ કર્યો, તેમ જ એના કાર્યપ્રદેશમા વિશેષ વિસ્તાર કરવાના તથા એની ગતિમા વિશેષ કૌવત આણવાના ઉપાયો હજી વિચાર્યા પણ નહિ, એ વિશેષ શોકકારક છે

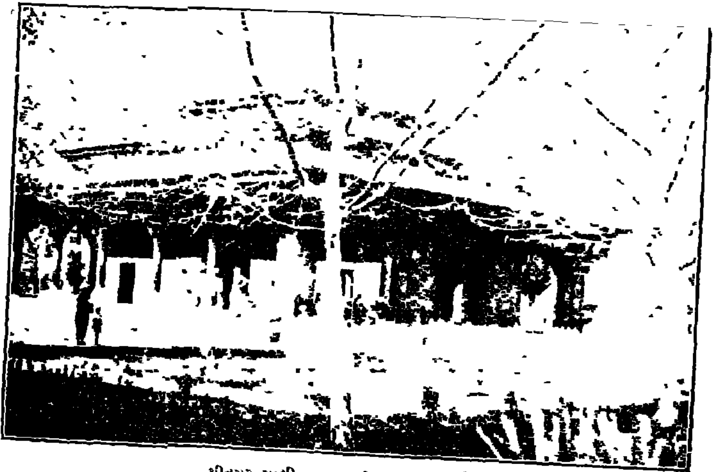
કલ્પનાથી સૂઝે એટલુ બધુ સિદ્ધ કરી શકાતુ નથી, હૃદય ઇચ્છે તે સઘળુ મેળવી શકાતુ નથી આના હિન્દની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી વિજ્ઞાન જેટલુ દેશવ્યાપક હોવુ જોઈએ તથા પ્રજાની વૈજ્ઞાનિક સમૃદ્ધિ એકત્ર કરવા, તથા વધારવા જેટલો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, તે કાર્ય આ સાયન્સ કૉંગ્રેસથી થતુ નથી, અને હાલ સીધી રીતે થશે પણ નહિ મ્હોટે ભાગે અંગ્રેજો તથા સરકારી નોકરોને માટે જેઓને મુસાફરીનુ ખર્ચ વગેરે મળે છે તેઓને માટે એ સૌથી વધારે સગવડભર્યું સ્થાન થયુ છે, સરકારનો આશ્રય છે એ બહુ શુભ વાત છે પણ બીજા અંગોની પણ આ સસ્થાને ઘણી જરૂર છે

આગ્રા

જાગી જ્યોતિ.

લેખક—રા કનુભાઈ અચાભાઈ દેસાઈ, એલ એમ ઍન્ડ એસ (નેશનલ)

જાગી જ્યોતિ જ્વલન્ત
હૃદયમા જાગી જ્યોતિ જ્વલન્ત
દેશોન્નતિની આન્તર સ્ફુરણા
જાગી છે બળવન્ત અહોહો—
હૃદયમા
દેવ દુન્દુભિ આજ ગર્જતા
રાષ્ટ્ર હમારે હિન્દ અહોહો
હૃદયમા
સહિષ્ણુતા ને સમાનતા તો
ગૃહ ગૃહમા ઉલ્લસન્ત અહોહો
હૃદયમા
સ્વતન્ત્રતાના–ભ્રાતૃભાવના
ઘોષ કરે પ્રભુસન્ત અહોહો
હૃદયમા
માતૃભૂમિપદ ઉદ્ધારણમા
જાગ્યા વીર અનન્ત અહોહો—
હૃદયમા
માતૃમોચને ધરી વ્યથા
યશ ગજવે દિગન્ત અહોહો
હૃદયમા
આત્મઓજસે સ્વરાજ્યને તો
હવે સાધશે હિન્દ અહોહો
હૃદયમા જાગી જ્યોતિ જ્વલન્ત

શ્રીનગર-શાલીમાર બાગની અન્દરનો દેખાવ

ઉદ્યોગવિકાસનું ચેતન અને રાજ્યાશ્રય

(૨)

(ગયા અંકથી ચાલુ)

લેખક—રા અબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી એ

આમ જ્યારે હિન્દના ઉદ્યોગવિકાસનુ ભવિષ્ય આશાવત જણાય છે, તેમ હિંદી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા બન્ને તે અર્થ સચેત થયા પણ છે આથી આ પ્રશ્ન તેના સમગ્ર અંશો સાથે વિચારવાને હાલનો સમય ખાસ અનુકૂળ છે પરતુ આ વિચારણામા

રાજ્યાશ્રયની પ્રથમ અગત્ય.

ઉતરવા અગાઉ સ્પષ્ટપણે એ કહેવુ જોઇશે કે ઉપર દર્શાવ્યુ તેમ હિન્દની વિલક્ષણ સ્થિતિને અંગે જેને અર્થશાસ્ત્રમા *Enterepreneaurs* ઉદ્યોગોના બાહ્ય વ્યવસ્થાપકો કહે છે તેના વ્યવસ્થાપક હિન્દમા રાજ્યે બનવાનુ છે હિન્દી સરકાર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કુપનીના વારસ રૂપે હિન્દી નાણાસાધનની વ્યવસ્થાપક *Financier* તો છે જ એટલે પરદેશો સાથના નાણાસબધો (વટાવ હુંડીયોના સુકાન આદિ) ટકાવનારી પેઠી હિન્દી સરકાર છે તેમ જે હિન્દી ઉદ્યોગોની નિપજોનો સારો ઉઠાવ પરદેશોના બજારમા જેવી રીતે થાય એમ હોય તેવી રીતે તે નિપજોના ઉદ્યોગો દેશમા જામે એવી વ્યવસ્થા રાખનારી પેઠી પણ હિન્દી સરકારે બનવાનુ છે સરકારની દોરવણી વિના આ કાર્ય થઈ શકે એમ નથી, એ નિર્વિવાદ છે દુનીયામા ઉદ્યોગોના અગ્રણી બનેલા દેશોની તવારીખ જોતાં આ સત્ય તત્વનુ ખરૂ મૂલ્ય સમજાશે ગ્રેટ બ્રિટને અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીથી (૧૭૫૦થી ૧૮૫૦) કરેલા ઔદ્યોગિક પરિવર્તન(*industrial revolution*)નો સને ૧૮૯૦ થી ૧૯૧૦ સુધીમા જર્મન ઉદ્યોગનત્રોએ સાધેલા સર્વાંગ વિકાસનો, એશિયામા જાપાને સને ૧૮૫૪થી મેળવેલી ઔદ્યોગિક સ્થિતિનો તેમ જ અમેરિકાની પ્રગતિનો ઇતિહાસ અવલોકતા રાજ્યની પોષક સભાળના પરિણામે એ દેશોના વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોના વિસ્તારો જામ્યા છે એ પ્રત્યક્ષ થાય છે વર્તમાન સમયના, પરદેશો સાથેના રાજ્યદ્વારી સબધો પણ વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક સબધો ઉપર જ મુખ્યત્વે અવલબેલા છે અને એવા સબધો બાધવા ફેરવવા, છોડવા એ દેશના રાજ્યતત્રનુ જ કાર્ય છે આ સર્વથી તેમ જ નવા ઔદ્યોગિક સજોગો અનુસાર નવી દિશામા દેશની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ વાળવાને રાજ્યની દોરવણીની અગત્ય આવશ્યક હોવાથી હિન્દી ઉદ્યોગોને રાજ્યાશ્રયની પ્રથમ અગત્ય છે

આથી તે સમ્બન્ધી જરૂરી અનુકૂળતાઓનો વિચાર અહીં કરીશુ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સામાન્ય રીતે ત્રણ જરૂરી અને પ્રાથમિક અંશો લેખાય છે—(૧) કાચી નિપજો (૨) કારીગરો, અને (૩) મુડી આ ત્રણે અંશો રાજ્યની સગીન સહાયતાથી

ઉદ્યોગના ત્રણ જરૂરી અંગો.

તેમ જ લોકના સ્વાશ્રયી પ્રયત્નોથી કેમ ઉચ્ચ રીતે કેળવી અને જમાવી શકાય એમ છે, તે વિચારવાનુ છે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી તે પ્રત્યેકનો વિચાર કરવાથી આ સબધમા અત્યાર સુધીમા શુ શુ સધાયનુ છે, હજી શુ શુ કરવા યોગ્ય રહેલુ છે તેની વસ્તુસ્થિતિ સમજાશે

કાચી નિપજોનો આધાર મુખ્યત્વે ખેતી ઉપર છે દુનીયાના સુધરેના દેશોમા વિજ્ઞાનની નની રીતિઓ અનુસાર ખેતી ઉચ્ચ પ્રકારે, થોડા શ્રમે અને પાકની હેરફેરથી પૂરતો બદલો આપે એની હવે કરાય છે હિન્દની ખેતી જો કે હિન્દની હાજતોને પહોચી વળે છે, પરતુ દુનીયાના અન્ય સુધરેલા દેશોની ખેતી સાથે હરીફાઇમા રહી શક, એવી ઉચ્ચ કોટીની તો નથી જ તેમ જ જમીન દિન પર દિન નીરસ થતી જતી હોવાની અને પાકની ઉત્તર નબળી પડવાની ફર્યાદ સભળાય છે તેવી નવી ઢબના ઓછા શ્રમે અને થોડા ખર્ચે પુષ્કળ બદલો આપે એવા ખેતીના ઓજારો અને ખાતરોની જમીનને પરિપુષ્ટ કરનારી અને અમરનવર ઘટતા પાકથી તેની ફલદ્રુપતા વધારવાની નવી શાસ્ત્રીય રીતિઓનો પરિચય હિન્દીઓને કરાવવાનો છે તેમ જ આવો પરિચય ખેતીવાડીની કેળવણીથી સરકાર કરાવી શકે એમ છે થોડા વર્ષથી પુસા, પુના આદિ સ્થળોએ ખેતીવાડીની કોલેજો અને શાળાઓ ખોલવામા આવી છે તેમ જ દરેક ઇલાકામા ચાર ચાર પાચ પાચ સ્થળોએ પ્રદર્શનક્ષેત્રો રાખી, તથા નિપુણ પુરુષોની સલાહ ખેડુત વર્ગને મળે એવી ગોઠવણો યોજી, સરકારે આ દિશામા પ્રયત્ન આદર્યો છે ખરો છતા હિન્દની વિશાળતા, ખેતીવાડીની બહોળી કેળવણીની અપેક્ષા રાખનારી પ્રજાની બહુસખ્યા અને હિન્દી ખેતીની અપરિપક્વ સ્થિતિ, એ સર્વ જોતા આ પ્રયાસો ઘણા જ ઓછા તેમ જ અતિમદ સિદ્ધ થયા છે જર્મનીએ પોતાના રેતાળ અને ખરસાણ પ્રદેશને ઉત્તમ ખેતીને લાયક બનાવવામા લોકને જે હરેક પ્રકારની મદદ આપી છે તેનો ખ્યાલ કરવામા આવે તો હિન્દી સરકારે હિન્દી ખેતી ખીલવવામા વાડ જ ઓછુ કરેલુ જણાશે તો એક જ દાખલ બસ થશે હિન્દથી હજારો મણ હાડકા જર્મની દર વર્ષે લઈ જતુ હતુ અને તેના ખાતરો બનાવી તેનો લાભ પ્રજાને આપતુ હતુ, ત્યારે હિન્દ એ હાડકાની કીમત જ સમજતુ ન હતુ એમ કહેવુ અયોગ્ય નહી ગણાય આથી કાચી નિપજો ખીલવવા ખેતીવાડીની કેળવણીની પ્રથમ અગત્ય છે,એ સમજાશે

કાચી નિપજો, ખેતીની ખીલવણી અને તેનો ઉપયોગ.

વળી હિન્દ કાચી નિપજો તો વિશાળ પ્રમાણમા પકવે છે, પરતુ તે જ નિપજોમાથી માલ દેશમા જ બનાવવાના ઉદ્યોગો પરદેશી હરીફાઇ સામે નિભાવી શકતા નથી એટલે તેની બીઆ, રગમા કામ લાગતા વનસ્પતિપદાર્થો, વર્ગ, કાચુ રેશમ, રૂ, ગોળ, શણ, ચામડા, ટીનો, ન ધાતુ, ગીયરા, લાકડુ એ સર્વની નિકાશ અતિવિશાળ પ્રમાણમા મોંઘે ભાવે હિન્દને કરવી પડે છે અને પરદેશોમાથી એ જ ચીજોમાથી બનેલા મોઘા માલ તેનો, રગરોગાન, બીસ્કીટ, રેશમમાલ, ખાડ, કાપડમાલ, દોરડા, કળવેલા ચામડાના માલ, સીગારેટ,કાગળ રમકડા આદિ લેવા પડે છે તેથી જો રાજ્ય ઉછરતા ઉદ્યોગો માટે અત્યત અગત્યની ગણાતી સરક્ષક જકાતની નીતિ પરદેશી માલોને લાગુ કરે અને લોકને આ ઉદ્યોગો સબધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવાની અને કેટલાક સાહસોની અજમાયશો બતાવવાની વકની પણ તાત્કાલિક પૂરતી વ્યવસ્થા કરે તો જ આ કાચી નિપજોની ખીલવણી વાસ્તવિક રીતે દેશની પ્રજાને અને રાજ્યને પણ ખરેખર લાભકર્તા થાય

તે જ પ્રમાણે કારીગરો અસલમા પણ રાજ્યાશ્રયની બેશક અત્યંત અપેક્ષા છે અલબત્ત યંત્રસામગ્રીથી વિજળીક અને વરાળના બળના વિસ્તૃત ઉપયોગથી તથા પડનર પેટા નિપજોની શાસ્ત્રીય રીતિઓ અનુસાર વ્યવસ્થાથી અન્ય દેશો હિન્દી ઉદ્યોગોને શેહ આપી શક્યા છે એ ખરૂ, પરંતુ જો લોકમા કારીગરીનો ઉત્સાહ અને દેશ પણ બુદ્ધિ ઉચ્ચ પ્રમાણમા પ્રેરાય તો તેઓ આ હરીફાઈમા ટકવાનુ સામર્થ્ય સારીરીતે મેળવી શકે એમ છે પ્રથમ તો તે સમ્બન્ધી લોકમા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્સાહ જગવવાની અગત્ય છે રાજ્ય પ્રાથમિક કેળવણીના આવશ્યક પ્રસારથી તે કરી શકે એમ છે એ તો અટળ સ્વયજ છે કે હાલના આર્થિક વિગ્રહ(*economic warfare*)મા જ્ઞાનનો પ્રસાર અત્યંત જરૂરી છે એક 'અજ્ઞાન નામક વિચારક સત્ય જ કહે છે કે જ્ઞાનના પ્રસારમા રોકેલી મુડી સૌથી વિશેષ નફાકારક નિવડી જોઈએ,અને નીવડી પણ છે તેથી તેના પ્રસારમા રોકેલુ નાણુ ઉત્તમ થાપણ જેવુ જ છે સામાન્ય રીતે જ્ઞાનને ધન અનુસરે છે અને તે અજ્ઞાન તથા રૂઢી મેળકાઇનો અત આણે છે આથી પ્રથમ તો જનસમૂહનુ અજ્ઞાન અને ખોટા હાનિકારક ખ્યાલોને દેશવટો આપવા પ્રાથમિક કેળવણી સાર્વત્રિક કરવી ઘટે છે તે પછી હુન્નરી કેળવણીના પ્રસારની પણ અગત્ય કાંઈ ઓછી નથી પરંતુ જ્યા સાર્વત્રિક પ્રાથમિક કેળવણીના સાસા છે ત્યા લોકની હુન્નરી કેળવણીની અગત્ય પૂરી ન કરવામા આવે તેમા નવાઈ નથી આજથી ૫૦ વર્ષ ઉપરનુ હિન્દના જેવી જ સ્થિતિવાળુ જર્મની હિન્દના જેવા કુદરતી સાધનો કે અનુકૂળતાએ રાખતુ ન હતુ છતાયે ૩૦ વર્ષના અરસામા પ્રાથમિક તેમ જ સફળ હુન્નરી કેળવણીના પ્રસારથી જ, જે અદ્ભુત પ્રગતિ કરી બતાવ્યુ છે તે જોતા હિન્દમા હુન્નરી કેળવણીના વિશાળ પ્રમાણની અગત્ય કેટલી છે તે જણાયા વિના નહી રહે વળી હુન્નરી કેળવણીની વ્યવસ્થા ઉપરાત પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ શાસ્ત્ર આદિ અનેક શાસ્ત્રોની કેળવણી આપનારી મધ્યસ્થ સસ્થાઓ અને પ્રયોગશાળાઓની અગત્ય પણ કંઈ ઓછી નથી તે માટે આરભમા તો કેળવાયેલા વર્ગ પરદેશોમા કેટલાક વર્ષ અભ્યાસ અને અવલોકન અર્થે મોકલવા જોઈએ અને અન્ય દેશના અનુભવી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને શિલ્પશાસ્ત્રીઓને હિન્દમા આ સ્થળે બોલાવી તેમના અનુભવનો લાભ લોકને મળે એવી વ્યવસ્થા પણ રાજ્યે તેમ જ ધનાઢ્ય વર્ગોએ કરવી જોઈએ તેમ થશે તો જ કારીગર વર્ગ તૈયાર થશે અને ત્યારે જ દેશના ઉદ્યોગો ખીલશે

કારીગરો અને હુન્નરી આદિ કેળવણી.

હવે ઉદ્યોગોના વિકાસ અર્થે બીજો જરૂરી અંશ મુડી તેનો વિચાર કરવાનો છે હિન્દી સરકારે જામીનગીરી આપ્યાથી રેલ્વે, નહેરો, ખાણો આદિ અતિ વિશાળ યોજનાઓ માટે ભારે મુડી (રૂ ૭ાા અબજથી પણ વિશેષ) તેને મળી છે તેમ જો નવા ઉદ્યોગો પરદેશી હરીફ ઉદ્યોગ સામે ટકાવ કરી શકે તે સારૂ કેટલીક ઘટતી જામીનગીરી સરકાર આપે તો તે માટે મુડી હિન્દમા મળવામા કાંઈ વાંધો નહીં આવે જેમ શાખા રેલ્વેઓ માટે સરકાર વ્યાજના અમુક દરની જામીનગીરી આપી છે તેવી જ જામીનગીરી તે આપે, એટલે દરે નાણા ચોક્કસ ઉદ્યોગો ધીરે તેમ જ નાણાની ઉચક મદદ પણ આપે, તો લોકો તેવા ઉદ્યોગોમા નાણું રોકવા સત્વર બહાર પડે

મુડી અને રાજ્યની જામીનગીરી.

(૧) વિજ્ઞાન અને હુન્નરોનુ શિક્ષણ આપનારી સસ્થાઓ અને વ્યાપારી કોલેજો આ દેશમા મુખ્ય મુખ્ય કેન્દ્ર સ્થળોએ સ્થાપવી અને દેશમા, આવશ્યક જ્ઞાન મેળવવાની અનુકૂળતા લોકને કરી આપવી તેમ જ અન્ય દેશોમાથી પણ આ વિષયોનુ નિપુણ જ્ઞાન દેશના કેળવાયલા પુરૂષો મેળવી શકે તે માટે વિદ્યાવેતનો દ્વારા પરદેશ રહેવાની સગવડ કરી આપવી હિન્દમા હુન્નરી કેળવણીની પાઠશાળા ત્રણ છે અને તેને પણ ઘટતુ પોષણ મળતુ ન હોવાની ફર્યાદ છે વિજ્ઞાનના પ્રયોગશિક્ષણનુ એક ઈન્સ્ટીટયુટ બેંગલોરમા છે તેની વ્યવસ્થા સબન્ધમા પોકાર કેટલાક વખતથી સભળાય છે વિદ્યાવેતનોથી વિદ્યાર્થિઓને સરકાર પરદેશ મોકલે છે પણ ત્યા કારખાનાવાળાઓ સાથે ઘટતી ગોઠવણ કીધેલી નહી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારૂ જ્ઞાન પુરતા પ્રમાણમા મળતુ નથી નામદાર સરકારે આ સર્વ મદ સ્થિતિઓના ઘટતા પણ સબળ ઉપાયો સત્વર કરવા જોઈએ

(૨) દેશમા સુધરેલી યત્રસામગ્રી આણવી અને તે ઉદ્યોગશીલ પુરૂષોને પટે આપવી કે ઓછે વ્યાજે ધીરવી ગામડાઓમા નાના નાના ઉદ્યોગોને આ રીતે સહાયતા આપી શકાય એકુ લોક નવરાશની વેળા નકામા ટાયલામા સમય ન ગુમાવે અને આથી પોતાનો ગુજારો વધુ સબળ રીતે ચલાવી શકે જાપાનમા આવી રીતે નાના ઉદ્યોગો પગભર થઈ શક્યા છે તેથી જાપાનનુ ધોરણ આ કાર્યમા માર્ગદર્શક થશે શહેરોમા પણ સ્ત્રીઓ, ગરીબ વિધવાઓ પણ આવી સવળતાથી પોતાના સાધન રળી શકે

(૩) રેલ્વેમા માલની લાવજાવની સગવડ કરી આપવી હાલના રેલ્વેનૂરના દર પરદેશ જતી ચીજોને વિશેષ અનુકૂળ થઈ પડે છે અને દેશમા બનતા માલને પ્રતિકૂળ થાય છે તેવી રીતે નખાયલા હોવાની વાજબી ફર્યાદ ઉઠવાયલી છે દાખલા તરીકે તેની બીયા પરદેશ ઓછામા ઓછા રેલ્વે દરે લઈ જવાય છે, જ્યારે તેલનુ રેલ્વેનૂર ઘણુ ભારે હોય છે આવી સ્થિતિ ન થાય, એમ રાજ્યે રેલ્વેઓના ભાવમા ઘટતો સુધારો કરાવવો ઘટે છે

(૪) દેશના આતર જલમાર્ગો પણ પૂરતી રીતે ખીલવવા જોઇએ હિન્દની કેટલીક નદીઓ નૌકાઓના ઉપયોગમા આવતી તે નદીઓના તળપટ સાફ કરાવવાની અગત્ય પણ કઈ ઓછી નથી, રેલ્વેમાર્ગ કરતા જલમાર્ગે માલના લાવજાવ માટે વિશેષ સોંઘા થવા સભવ છે

(૫) કલકત્તામા વિગ્રહના આરભમા સ્થાપ્યુ હતુ તેવા વ્યાપારી માલના મ્યુઝીયમો સ્થાપવા અને તેમા દેશમા બનતા તેમ જ દેશની હાજતો પૂરી કરનારા પરદેશી માલ અને તે યત્રસામગ્રી આદિના દેખાવોથી લોકને માહિત કરવા ઘટે છે

(૬) સરકારી પ્રયોગશાળાઓમા થયલી શોધો અને સરકારે કરાવેલી કે કોઇ સાહસિક પુરૂષ કરેલી સફળ અજમાયશોનો બહોળો પ્રચાર દેશી ભાષાના ચોપાનિયા અને ભાષણો આદિથી કરાવવો જોઇએ

(૭) સરકારે દેશના માલને ખરીદીને ઉત્તેજન આપવુ, અને પોતે જે સ્ટોર પરદેશથી વેચાતો લે છે, તે બને ત્યા સુધી હિન્દમાથી લેવાની પદ્ધતિ યોજવી જોઇએ

(૮) સરક્ષક જકાતની નીતિનુ ધોરણ હિન્દના કેટલાક ઉછરતા ઉદ્યોગોની ખીલવણી અર્થે યોજવૃ અને તેના ઉત્પન્નનો લાભ હુન્નરી કેળવણી આદિ લોક સુદારણાના કામોમાં આદરી હિન્દી પ્રજાને આપવો જોઈએ

(૯) પરદેશોમા બ્રિટીશ એલચીખાતા સાથે એક હિન્દી વ્યાપારી એજટ રાખવો જોઈએ અને તે ત્યા હિન્દી માલને કેટલો અવકાશ છે, ત્યાના લોકની કેવી કેવી હાજતો છે, અને તે પોષના હિન્દી માલમા કેવા સુધારાની અગત્ય છે તે સર્વની સૂચનાઓ આપે અને ત્યા હિન્દી વ્યાપારીઓને જોઈતી અન્ય અનુકૂલતાઓ કરી આપે

(૧૦) હિન્દી સરકારે હિન્દની મહેસુલી રાજ્યનીતિનો અ કુશ પોતાને હસ્તક રાખવો અને હિન્દી પ્રજાના વાસ્તવ લાભ જળવાય તેમ તેનુ ચલનવલન કરવુ જોઇએ

(૧૧) હિન્દમા કેટલાક નવા જરૂરી ઉદ્યોગો દાખલ કરવા લોક પ્રેરાય તે માટે સરકારે પ્રથમ નમુનાના ધોરણે પોતે ચલાવવા અને તેના સફલ સાહસોનો અનુભવ તથા ખાની લોકને કરાવવી અને તે ઉદ્યોગો લોકોએ ઉપાડ્યા પછી તે જામે ત્યા સુધી જરૂરી ખાસ સવલતા તેમને કરી આપવી જોઈએ

જેમ સરકારે આવા પ્રયાસો આદરવાના છે તેમ લોકોએ અને ખાસ કરીને કેળવાયલા વર્ગોએ દેશના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે રાજ્યની મળી શકતી અનુકૂલતાઓ ઉપરાત લોકાશ્રયથી અન્ય અનુકૂલતાઓ કરી લેવી ઘટે છે તેમણે દુનીયાના અન્ય સમૃદ્ધ રાજ્યોની

લોકકર્તવ્ય. ઔદ્યોગિક પ્રગતિના ક્રમોની પૂર્ણ માહિતી મેળવી, કેળવણી આદિથી સામાન્ય જનસમૂહો ઘટતુ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે એવા સાધનો યોજના યોજવાના ઘટે છે કેવળ હાથ જોડીને બેસી રહેવાથી કે સરકાર સર્વ કરશે, એમ આશા રાખીને બેસી રહેવાથી કાઈ ધારી પ્રગતિ થવાની નથી, પણ પોતે જ કર્તવ્યતત્પર થવાનુ છે

દેશના ઉદ્યોગવિકાસ અર્થે આર્થિક બાબતમા તેમ જ અન્ય સાર્વિક લોકહિતની બાબતમા જે જે આવશ્યકતાઓ રાજ્ય દ્વારા સધાય એવી લાગે, તે સર્વ સાધવાની અનુકૂળતા કરી આપવા સરકારને દબાણભર્યો આગ્રહ પણ તેમણે કરવો જોઇએ

જો કે રાજ્યકર્તાઓનુ એ કર્તવ્ય છે કે તેમણે લોકોન્નતિના સાધનો સરજી કરી આપવા, પરતુ તેથી કાઈ લોકના અગ્રગણ્યોનુ કર્તવ્ય ઓછુ થતુ નથી તેમણે પણ "મુગા દેશબધુઓ"ને પોતાની, દેશની સ્થિતિ સુધારવાને, જનસમૂહોની આર્થિક અને સાસારિક અવસ્થિતિનુ ઊંડુ અવલોકન કરી તે તે ઉપાયો યોજવા આતુરતાથી તત્પર થવુ જોઇએ કેળવાયલા વર્ગ જનસમૂહોમા સયુક્તપણે, સહકારથી કામ કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિ ખીલવવાની છે, તેમ જ ખત અને હિમ્મત પ્રેરવાના છે જમીનદારો, તાલુકાદારો અને રાજાઓએ તથા ધનવાન ગૃહસ્થોએ ઉદ્યોગશાલાઓ સ્થાપવા, અને લોકકેળવણીના પ્રયાસો આદરવા પોતાના સાધનોનો ઉમદા ઉપયોગ કરવાનો છે આમ સર્વ વર્ગોએ યથાશક્તિ દેશોદ્ધારનું કાર્ય ત્વરા અને સગીન ધોરણે ઉપાડી લેવુ ઘટે છે સ્વાશ્રય વિના આત્મોન્નતિ, દેશોન્નતિ

विरार सरोवर (थाना)

ગ્વાલિયરનો પ્રખ્યાત કિલ્લો

સધાની દુર્ઘટ છે પ્રજાજન પોતે ધારે તો પોતાના, દેશના ભાવીને ઇષ્ટ વળાંકે વાળવા અને કાળગતિને પણ નિયમમાં આણવા પણ સમર્થ છે એ સર્વથા સત્ય છે કે

आस्ते भग आस्तीनस्य ऊर्ध्वं तिष्ठति तिष्ठत ।
शेते निपद्यमानस्तु चराति चरतो भग ॥

હિન્દનુ નન્દનવન

લેખક—રા. ભાનુશંકર હરિશંકર યાજ્ઞિક, બી. એ.,

શ્રીનગર.

પંજાબના સપાટ સુપીક પણ અપાદપ અને તેને જ લીધે કંટાળો ઉપજાવે એવા પ્રદેશમાંથી આવીને પ્રચંડરાજિ ઓળંગીને આગળ ખીણોમાંથી નદી નાળામાંથી, રાનવનમાંથી, જેલમ નદીના ભયંકર પ્રવાહની પાસેપાસેથી વિકટ માર્ગ કાપતા કાપતાં, કાશ્મીરના સપાટ, સુપીક, સુંદર તથા છાયાવાળા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીને તા. ૨૫મી મેને મંગળના દિને બપોરે ૧૨ વાગતા અમે શ્રીનગર તો પહોંચ્યા અને નગરમાં શોધ કરતાં શ્રીનગરમાં શ્રીયુત બિજલી બાબુ બોસને ઘેર સુખરૂપ આવી પહોંચ્યા.

અમારા આગમનની બોસ બાબુને પ્રથમથી ખબર હોવાથી અમે પહોંચતાં વેંતના જ સ્નાનભોજનાદિ સર્વ વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે થઈ. અમારૂં ભોજનાદિ આટોપાતાં જ બિજલી બાબુ ઑફીસમાંથી ઘેર આવ્યા અને તેમણે અમારી પ્રવાસ વગેરેની ખબર પૂછીને 'તમારે રહેવાની વ્યવસ્થા શ્રીયુત અપ્રકાશચંદ્ર મહેતા નામના અન્ય બંગાળી બાબુના ઘરમાં રાખી છે,' એમ અમને જણાવ્યું. શ્રીયુત મહેતા તથા શ્રીયુત ઘોષ નામના બીજા એક બંગાલી બાબુ એકત્ર રહેતા હતા અને બન્નેય છડા જ હોવાને લીધે તેમના ઘરમાં જગ્યા પણ પુષ્કળ હતી, વળી, તે શાકાહારી પણ હતા. પડદાનશીન કુટુંબવત્સલ બાબુના ઘર કરતાં અમારે રહેવાની આ બીજી વ્યવસ્થા જ અમને વધારે પસંદ પડી, અને એવી વ્યવસ્થા કરવા માટે અમે બિજલી બાબુનો ઉપકાર માન્યો.

અમારા પ્રવાસ આગતની ખબર પૂછીને પછી બિજલી બાબુએ અમારે કાશ્મીરમાં કેટલા દિવસ રહેવાનો વિચાર હતો, એમ પૂછપરછ કરી. 'સાત આઠ દિવસ કરતાં વધારે વિશ્રામ રહેવાની અમને સવડ નથી' અમે જ્યારે એમ બાબુજીને કહ્યું ત્યારે તે ઘણા આશ્ચર્યથી બોલ્યા 'શું કહો છો તમે? તમારા સ્થાનથી દોઢબે હજાર માઈલના

પલ્લાપર આવીને અને આટલા બધા પૈસા ખરચ કરીને તમે આવ્યા, અને હવે અરે સાતઆઠ દિવસ જ રહેશો? અહીં આવનારા લોક આટલો શ્રમ વેઠીને પ્રયાસ કરીને આવ્યા પછી ઓછામા ઓછો મહિનો દોઢ મહિનો પણ રહ્યા વિના પાછા સ્વદેશ જતા નથી વળી, કાશ્મીર એક મોટો પ્રાત છે એમા કેટલાએ સુદર સરોવરો છે, કેટલીએ વનશ્રીથી ભરેલી ખીણો છે અહીંયા સ્ફટિક જેવા પાણીથી ભરપૂર વહેતી કેટલીએ નદીઓ છે, આઠ દસ હજાર ફૂટથી વધારે ઉચી પુષ્પવાટિકા તથા શીતલ નિવાસસ્થાનો કેટલાએ છે, આટઆટલામાથી તમે સાત આઠ દિવસમા શુ શુ જોશો?"

આવા આશયનુ બાબુસાહેબનુ ભાષણ સાભળીને, કોઇ શ્રીમત મનુષ્યના મનની કુબેરની સપત્તિ સાભળીને જે સ્થિતિ થાય, તે જ અમારા મનની થઈ અમે કાશ્મીર આવ્યા, તેનો અર્થ જ એ કે તે પ્રાત વનશ્રીનુ પિયેર જ સમજીને આવ્યા પણ તે પ્રાત કેવળ ઉડઉડ જોવા માટે પણ મહિનો પદર દિવસ પૂરા નથી, એવુ સાભળીને અમને જરા ખરાબ લાગ્યુ પણ હવે તે ખોટુ લગાડવાનો ઉપયોગ પણ શો હતો? અમને વધારે રહેવાની સવડ પણ ન હોતી તેથી જેટલો સમય મળે તેમા જેટલુ જોઈ શકાય તેટલુ જોઈ લેવાનો અમે અમારા મનમા નિશ્ચય કર્યો, અને અમારા સમયના અમે બે ભાગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો પહેલા ભાગમા શ્રીનગરની તથા તેની આસપાસના પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોવા, અને બીજા ભાગમા શ્રીનગરની બહારના કેટલાક સ્થળો જોવા તથા પછી તરત જ દેશમા પાછા ફરવાનો અમે કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો

અમારે ઉતારે ગયા પછી ક્ષણની પણ વિશ્રાતિ ન લેતા અમે શ્રીનગરમાની પ્રેક્ષણીય બાબતો પાછળ લાગ્યા જે ક્રમે અમે શ્રીનગરમાના સ્થળો જોયા, તે જ ક્રમમા તેમનુ વર્ણન આપવાનો મારો ઇરાદો છે એમ કરવુ એટલે એક રીતે અમારી રોજની રોજનિશી તારીખવાર આપવી જ પડે એવી ડાયરી વાચક આગળ રજુ કરતા પહેલા શ્રીનગરનુ સામાન્ય સ્વરૂપ તેમની આગળ રજુ કરવુ વધારે સગવડભર્યું થશે

શ્રીનગર કાશ્મીર સસ્થાનની રાજ્યધાનીનુ શહેર છે હાલમા કાશ્મીર એ જોડ સસ્થાન છે અહીંઆના મહારાજ કાશ્મીર તથા જમ્મૂ સયુક્ત સસ્થાનોના અધિપતિ છે જમ્મૂ સસ્થાન હિમાલયની તળેટીમા અને પજાબની ઉત્તરે છે જમ્મૂ હાલ સસ્થાનનુ એક પરગણુ છે કાશ્મીરના મહારાજ જમ્મૂમા શિયાળાના ચાર મહિના રહે છે અને બાકીના આઠ મહિના શ્રીનગરમા રહે છે

કાશ્મીર આ સયુક્ત સસ્થાનનુ એક પરગણુ જ છે આ પરગણુ હિમાલયથી વીંટળાયેલો એક સપાટ પ્રદેશ છે એ સુમારે ૮૦ માઈલ લાબી અને ૩૦ માઈલ પહોળી એવી એક સપાટ પટ્ટી છે અને આ સપાટ પટ્ટીમાથી જેલમ નદી વહેતી જઈને બારામુળા આગળ હિમાલયમા થઈને વાકી ચુકી વહેતી વહેતી પજાબમા ઉતરી છે આ પટ્ટીની સરે રાશે મધ્યમા શ્રીનગર રાજ્યધાની આવેલી છે

જે પ્રમાણે યુરોપિયન પ્રવાસી કાશ્મીરને 'હિન્દનુ નન્દનવન' કહે છે, તે જ પ્રમાણે તે શ્રીનગરને યૂરોપના વેનિસ શહેરની ઉપમા આપે છે પ્રથમ દર્શને આ સરખામણી 'ક્યા રાજા ભોજ અને ક્યા ગાંગો તેલી' એ કહેવતના જેવી લાગે છે કારણ ક્યા એડ્રીયાટીક સમુદ્રથી વીટળાયનુ વેનિસ શહેર અને ક્યા હિમાલયથી વીંટળાયલુ શ્રીનગર શહેર! ક્યા સમુદ્રસપાટીપર વસેલુ તથા નદીના પ્રવાહ વડે સમુદ્રમા આવેલા માટીના કચરાનુ બનેલુ વેનિસ અને ક્યા સમુદ્રસપાટીથી પાચ હજાર ફુટની ઉંચાઈપર વસેલુ તથા સરોવરનુ પાણી ઉતરી જવાથી બનેલુ શ્રીનગર! ક્યા એક સમયે એશિયા અને આફ્રિકા ખંડના વ્યાપારનુ કેન્દ્ર બનેલુ વેનિસ અને ક્યા હિમાલયની પ્રચંડ ભીંતવડે દુનિયા સાથેના વ્યવહારથી અલગ પડેલુ શ્રીનગર! ક્યા યૂરોપમા શિલ્પકળાનુ મનાયલુ પિયર વેનિસ, અને ક્યા ઝૂપડા જેવા સાદા તથા ગરીબ ઘરોથી ભરેલુ શ્રીનગર!

સારાંશ, કેટલીએ બાબતોમા આ બન્ને શહેરો વચ્ચે વૈષમ્ય છે તો પણ એક બાબતમા આ બન્ને શહેરોમા વિલક્ષણ સામ્ય છે, તથા તેને લીધે જ આ ઉપમા અયથાર્થ લાગતી નથી એ બાબત તે શહેરમાના તથા શહેરની આસપાસના જવાઆવવાના માર્ગ તથા તેના સાધનો એ છે વેનિસ શહેર સમુદ્રને કાંઠે એક મોટી નદીના મુખપર ભેગા થતા કચરાના ઘનીભવન તથા દ્રઢીભવનથી બનેલુ છે તે શહેરની જૂદી જૂદી જમીનના ટાપુ અથવા બેટ થયા છે, અને વચ્ચે વચ્ચે પાણી તથા પાણીના વ્હેળા છે વેનિસ શહેરના 'ગ્રાંડ કનાલ' નહેરવડે બે ભાગ થયા છે અને આ નહેરના હજારો ફાંટા કાઢ્યા છે તેને લીધે આખા શહેરમા નહેરો ને નહેરો જ છે અને આ નહેરોનો રસ્તા પ્રમાણે જ ઉપયોગ થાય છે એટલે જે પ્રમાણે બીજા શહેરોમા ગાડીઓ, ઘોડા, ટ્રામો, એ અવરજવરના સાધનો હોય છે તે પ્રમાણે વેનિસમા 'ગાન્ડોલા' નામની હોડીઓ મોટી-મોટી, આગબોટો એ અવરજવરના મુખ્ય સાધનો છે અને આને લીધે પ્રથમ જ જોનારને આ એક અપૂર્વ જ અનુભવ લાગે છે તે જ પ્રમાણે શ્રીનગરની સ્થિતિ છે

આ શહેર જેલમ નદીના બન્ને કાંઠાપર આશરે ત્રણ માઈલ બન્ને બાજૂએ વસેલુ છે આ નદીમા નાના મોટા વહાણો ચાલે છે ઉપરાંત, શહેરની ઉત્તરે એક અર્ધા માઈલપર ડાલ નામનુ મોટુ સુંદર તળાવ છે અને આ તળાવ જેલમ નદી સાથે એક નહેરવડે જોડેલુ છે, તેવી જ રીતે ઘણા માઈલ દૂર માનસબલ નામે એક સરોવર છે તેનો પણ જેલમ નદી સાથે એક નહેરવડે સબન્ધ કર્યો છે અને શહેરની નીચે દુધગંગા નામની નદી જેલમને આવી મળી છે ઉપરાંત જેલમ નદીમાં પૂર આવીને શહેરના ઘરોમા પાણી દાખલ થાય છે તેનો અટકાવ કરવા માટે શહેરની ઉપરની બાજૂએ જેલમ નદીનો એક મોટો ફાંટો કાઢીને તેને અધવતુંનાકાર વહીને શહેરની નજીકના નહેરમા મેળવીને ફરી બીજી બાજુએ કાઢીને છેવટે શહેરની નીચે નદીમા મેળવ્યો છે આ અપાર નહેરને લીધે અહીં જેલમ નદી આડા પાડેલા ક જેવી દેખાય છે અને શહેરના ઘરો આની આસપાસ વસેલા છે આને લીધે શહેરમાના

કોઈ પણ ઠેકાણેથી નદી અથવા નહેર આઠ દસ મિનિટના ગમના ઉપર છે અર્થાત્ શહેરમ જૂદે જૂદે ઠેકાણે જવાનું મુખ્ય સાધન હોડીઓ જ છે એવી હજારો હોડીઓ શ્રીનગર શહેરમા છે જે પ્રમાણે આપણે બીજા શહેરોમા ગાડીના સ્થને ગાડી ઠગવવા જઈએ છીએ તે પ્રમાણે અહીંઆ કોઈ પણ સ્થળે જવુ હોય તો હોડીઓને ઉભા રહેવાને સ્થળે જવુ જોઈએ અને ત્યાથી હોડીમા બેસીને ઇષ્ટ ઠેકાણે પહોચવાનુ ! આ હોડીઓને અત્રે 'શિકારા' કહે છે ઘારાપુરી જવા માટે મુબાઈમા જેમ જાલીબોટ હોય છે તેવી જાતની આ શિકારા ઓ હોય છે ફક્ત આ હોડીઓ ઘણી જ લાબી હોય છે નદી તથા નહેરોનુ પાણી શાન હોવાને લીધે આ હોડીઓ નીચે સપાટ હોય છે

તારીખ ૨૫ મે ૧૯૧૫ ના દિવસે સવારે પાચ વાગે નીકળીને અમે ૩૪ માઈલોનો પ્રવાસ આશરે સાત કલાકમા કર્યો આ સર્વ પ્રવાસ તદ્દન સપાટ પ્રદેશમા હતો રસ્તાની બન્ને બાજુએ ' ચેફેદા ' નામનાં સુદર તથા ઉંચા ઉગનારા ઝાડોની હારની હાર એકસરખી ઉગી રહી હતી તેને લીધે અમે એકાદ લતાથી વ્યાપ્ત સુદર મડપમાથી જ જઈ છીએ, એવો ભાસ થતો હતો પુષ્કળ ઠેકાણે રસ્તાની બન્ને બાજુએ ખાઇઓ પ્રમાણે ફાટા દષ્ટિએ પડ્યા, અને તેમા પુષ્કળ પુષ્પોથી નમી ગયેલા પાણીમા ઉગતા ઝાડો તથા વેલો દગ્ગોચર થતા હતા, તેથી કરીને સર્વ પ્રદેશ જાણે કે એક આ બાગ જ હોય એમ ભાસ થતો હતો, શ્રીનગરની પાસે પાસે આવતા, ફળઝાડના બાગો તથા ફુલઝાડના બાગો રસ્તામા દેખાવા લાગ્યા

ત્યારથી ત્રણ સુધીમા અમારૂં સ્નાન, ભોજન વગેરે આટોપાયુ બિજ્જી બાજુના કહેવા થી ચ્હેલા ત્રણ ચાર કલાકમા અમે રેશમનુ કારખાનુ અને જુમ્મા મસીદ જેવાનુ ઠરાવ્યુ તે પ્રમાણે ટાંગા ઠગવીને તરત જ નીકળ્યા, તે રેશમના કારખાના પાસે આવ્યા

કારખાનાની જગ્યા મોટી છે પણ કારખાનાની ઈમારત ઘણી મોટી દેખાઈ નહિ કારણ, આ કારખાનાનો ઘણો જ મોટો અને તે પણ વણવાનો ભાગ અગ્નિનારાયણના ભક્ષ્યસ્થાને પડ્યો, અને તે ભાગ હજી પણ બાધ્યો નથી, એમ જણાયુ હાલમા તે કારખાનામા રેશમના કીડાઓએ તૈયાર કરેલા કોશેટામાથી ફક્ત રેશમી દોરા તૈયાર થાય છે, અને તે યૂરોપમા મોકલવામા આવે છે, એમ અમને જણાવવામા આવ્યુ અમારા દુર્દૈવે આજે કારખાનામા વહેલી છુટી થઈ હતી તેને લીધે અમને કારખાનુ ચાલતી સ્થિતિમા જેવાનુ મળ્યુ નહિ તો પણ અમે સર્વ ઓરડા જેયા અને તૈયાર થયેલા રેશમના નમુના જેયા તેમ જ, ઈટલી દેશમાથી આવેલી, રેશમના કીડાઓના ઇડાની પેટીઓ ને પેટીઓ અમે ત્યા જેઈ આ સસ્થાનનુ રેશમનુ આ કારખાનુ ઘણુ જ મોટુ છે, અને તેમાથી સસ્થાનને વર્ષમા દસબાર લાખનુ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જાણવામા આવ્યુ

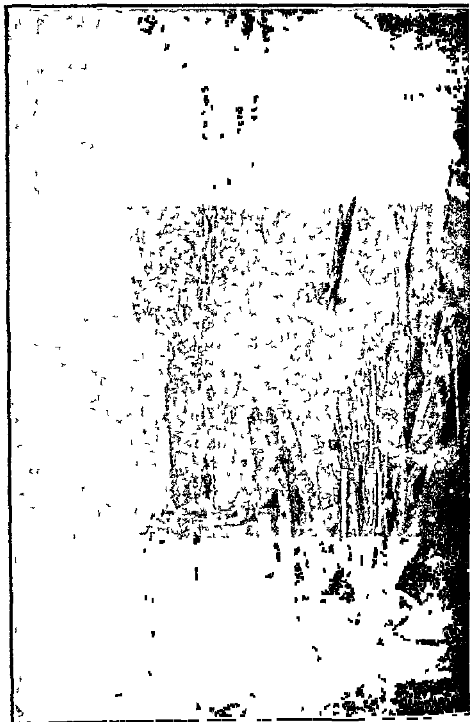
આ કારખાનુ જેવાનુ પુરૂ થયા પછી અમે પાછા ફર્યા અને જુમ્મા મસી૰ જેવા નીકળ્યા રેશમનુ કારખાનુ ઝેલમ નદીને જમણે કાંઠે છે, તો જુમ્મા મસી૰ ડાબે કાઠે છે અને તે શ્રીનગરની જૂની વસ્તીની તદ્દન વચ્ચે જ છે તેને લીધે અમારે ઝેલમ નદી પરનો

પૂર ઓળગીને જવુ પડ્યુ અમે પૂર ઓળઘીને શહેરમાથી જવા લાગ્યા તેટલામા જ અમને જુના કાશીનુ સ્મરણ થઈ આવ્યુ હવે રસ્તા તદ્દન સાકડા આવવા લાગ્યા એક ગંગો પણ જવાનુ મુશ્કેલ થાય એટલો નાનો રસ્તો હતો તેમ જ રસ્તો આડોઅવળો પણ વળો હતો ઘરો પણ તદ્દન મેલા ગદા હતા અને જ્યા ત્યા રસ્તાપર ગંદવાડ તથા કચરો પડેલા હતા. તેને લીધે રસ્તે જતા વારવાર દુર્ગંધ પણ આવતી

રસ્તામા દૃષ્ટિએ પડતા લોક પણ ઘણા જ ગંદા દેખાતા અહીં ઘણી ખરી મુસલમાનોની જ વસતી છે વચ્ચે વચ્ચે મુસલમાની ઢબનો પોષાક પહેરેલા, પણ ગધ-ચન્દનના તિલકને લીધે હિંદુ તરીકે જણાઈ આવે એવા પડિત દૃગ્ગોચર થતા હતા શહેરનો આ ગદો ભાગ જોઈને નન્દન વનમા પણ વચ્ચે વચ્ચે ઉકરડાની જગ્યા હોય છે એમ લાગ્યુ આ આખો પ્રાત તથા આ શહેર નૈસર્ગિક સૌન્દર્યથી તથા વનશ્રીથી આટલા ઓતપ્રોત ભરેલા હોવા છતા મનુષ્ય પોતાના આળસવડે, પોતાના અજ્ઞાનને લીધે, પોતાની ગલીચ રીતભાતથી, પોતાની ગાડી કલ્પનાથી તથા પોતાના દારિદ્રથી 'નન્દનવન'ને પણ 'નરક' તુલ્ય કરી નાખી શકે છે, એ જોઈને મનમા એક પ્રકારનો ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થયો 'નર કરણી કરે તો નરકા નારાયણ હો જાય' આ મનુષ્યની કર્તૃત્વની સાક્ષી પૂરનાર કહેવત જેમ ખરી છે તે જ પ્રમાણે 'મનુષ્ય પોતાના દુષ્કૃત્યોવડે અધોગતિએ પણ પોતાને લઈ જઈ શકે' એમ કહેવુ એ પણ તેટલુ જ ખરૂ છે આટલા સુન્દર પ્રદેશમા આટલુ ગદુ શહેર! આ વિરોધ અમારા મનમા એકસરખો ખુચતો હતો જો કે આ શહેરનો ભાગ આટલો ગદો હતો તો પણ અહીંઆ પણ વિજળીના દિવા નજરે પડતા હતા, આ બાબતમા માત્ર અમને આશ્ચર્ય લાગ્યુ પણ આ સ્થળે વિજળીના દિવા રૉકેલ કરતા પણ સોંઘા પડે છે, અને તેથી જ સર્વ લોકોમા આ દિવા વાપરવામા આવે છે, એમ અમને જણાયુ

આ ગદા ભાગમાથી અમારો રસ્તો કેમે કરતા ખુટે નહિ! પણ છેવટે અમે એક ઠેકાણે ઉભા રહ્યા અને ખાઈ જેવી દેખાતી ઉંડી જગ્યામાથી જુમ્મા મસીદના દરવાજા પાસે આવ્યા ત્યા પુષ્કળ મુસલમાન ફકીર તથા મુલ્લા બેઠેલા હતા, તેમણે અમારી આસપાસ ગરદી કરી. હિંદુઓના તીર્થસ્થળોમા જેમ પડ્યા હોય છે તેવા જ એ લોક અમને લાગ્યા પણ તેમના લાગ્યાની દરકાર ન કરતા અમે મસીદમા દાખલ થયા

આ મસીદ જ્યા ત્યા પડી ગયેલી તથા તૂટી ગયેલી દેખાય છે આ આખી મસીદ લાકડકામની છે, એ એક તેમાં નવીનતા છે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાની સર્વ મસીદો પથ્થરની હોય છે, પણ અહીંઆની આ મુખ્ય મસીદ લાકડાની છે ઇમારત ઘણી ઉંચી છે લાકડાના થાભલાઓની હારની હાર ઘણી ભવ્ય દેખાય છે ઉપર છત પણ લાકડાની છે અને તેનુ નકશીકામ સુંદર છે થાભલાઓની ઉંચાઈ જોઈને જ મનુષ્ય તદ્દન આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે અહીંઆના થાભલા ચાળીસ પચાસ ફૂટ કરતા વધારે ઉંચા હશે જ આ થાભલા ઝાડના એક જ થડના બનાવેલા હોય છે, એ પરથી હિમાલયના ઝાડોના પ્રચડપણાની કલ્પના

શ્રીનગર-શંકરાચાર્ય ટેકરી અને જેલમ નદી

આવે છે પરંતુ આ મસીદનો ઘણો જ ભાગ પડતર થવાને લીધે એન્દર દેખાવે નરનમનોહર નથી, એ કબુલ કરવુ જોઈએ

આ મસીદ પ્રથમ સિકંદર લોદીએ ઈ સ ૧૪૦૪ સાલમા બાંધી તારીખ નામના હિંદુ રાજાએ ઈ સ. ૧૬૯૨ મા બાંધેલા હિંદુ દેવળના સામાનથી આ મસીદ બાંધવામા આવી આ મસીદ ત્રણ વખત અગ્નિનારાયણના ભક્ષ્યસ્થાને પડી હતી ૧૪૭૯ મા તે બળી ગયાને લીધે ફરી બાંધવામા આવી. જહાંગિરની કારકીર્દિમા ૧૬૧૯ મા ફરી તેમા આગ લાગી અને ફરી તે બાંધવામા આવી ત્રીજી વખત ૧૬૭૪ ની સાલમા ઔરંગઝેબ બાદશાહની કારકીર્દિમા તે ફરીથી બાંધવામાં આવી હાલની ઇમારત ઔરંગઝેબના સમયની છે ઈ સ ૧૯૯૦ મા આ મસીદની દુરસ્તી કરવા માટે કાશ્મીરના મહારાજાએ ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા આપ્યા અને ફરી ૧૯૧૨ ની સાલમા તેમણે આ કામ માટે ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા આપ્યા મસીદ અમે જોવા ગયા ત્યારે દુરસ્તીનુ કામ ચાલુ હતુ એમ લાગ્યુ કારણ, ઠેકઠેકાણે પાલખો નજર પડતી હતી આખી મસીદની જગ્યા વળી જ મોટી છે મસીદનુ આગણુ ૨૫૪-૨૩૮ ફૂટ છે આ વખત અમે જોતા હતા, તેવામા જ ઘણી જ સખ્ત ગરમી થઈ, તેથી અમારે અમારા ડેરા તરફ પાછા જવાની જરૂર પડી

આનંદ સાથે સાન નગરના અમે બાજુ અપ્રમાણવંતો નેગ આવી પહોચ્યા રાતે વાળુ-પાણી કર્યા અને બીજા દિવસનો કાર્યક્રમ ઠરાવ્યો શ્રીયુત ચોપ બાબુ જાપાનમા જઈને રેશમના ધંધાની માહિતી મેળવી આવેલા છે, અને હાલમા તે કાશ્મીરમા રેશમના ખેતીકામના સુપરવાઇઝરનુ કામ કરતા હતા તેમને તેમના કામ માટે હારવાન પર્યંત જવાનુ હતુ તેથી તેમના જ ટાંગામા અમારે જઈને ત્યાના પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોઈને એક દોરને સુમારે ઘેર પાછા આવવુ એમ ઠરાવ્યુ આ પ્રમાણે ઠરાવ્યા પછી તથા આમતેમ ગપ્પા માર્યા પછી આશરે દશ વાગે અમે સૂઈ ગયા

તા ૨૬ મે ૧૯૧૫ ના રોજ અમે વહેલા ઉઠ્યા અને ચહાપાણી કરીને અમે ટાંગામા બેઠા અમે એકંદર ચાર માણસ હતા ત્રણ જણા ટાંગામા બેઠા અને શ્રીયુત ચોપે તેમની પગગાડી સાથે લીધી કારણ તેમને વચ્ચે જ બાજુના એક ગામડાની તપાસણી કરવાને જવાનુ હતુ

હારવાન સ્થળ શ્રીનગરની ઉત્તરે ૧૧ માઈલ દૂર છે આ ઠેકાણેથી શહેરમા નળનુ પાણી આણ્યુ છે ત્યા જતા રસ્તો ઘણો જ ઉંચો નીચો છે હારવાન એક સ્વાભાવિક તળાવ છે તેની ત્રણે બાજૂએ પ્રચંડ પર્વત છે તે એટલા ઉંચા છે કે મે મહિનામા પણ ડુંગરાઓની ખીણમા હજી બરફ દૃષ્ટિએ પડતો હતો બરફના ખસી પડવાથી તથા પીગળવાથી ડુંગરોની બાજુએ પડેલા ખૂણા ઉપર સ્થળેસ્થળે દેખાતા હતા આ પ્રમાણે ત્રણ બાજુએ સ્વાભાવિક ભીંતો હોવાને લીધે દક્ષિણ બાજુએ જ માત્ર બંધાર બાંધવો પડ્યો છે

આ તળાવમા ડુંગર ઉપરના બરફનુ પીગળેલુ પાણી ભેગુ થાય છે અને અહીંઆથી શહેર માટે ડાલ તળાવમાથી નળ લીધા છે તળાવમા એકઠુ થતુ વધારેનુ પાણી એક

મોરી મોરીમાથી છોડી દીધુ છે, અને આ પાણીના જ ફુવારા ડાન સરોવરની આજુબાજુનાં બાગોમા લીધા છે તળાવ કાંઈ ઘણુ મોટુ નથી પણ અહીંઆનો દેખાવ ઘણો સુદર છે અને તે કાઈક નૈનિતાલના સરોવરના દેખાવ જેવો લાગે છે ફક્ત આ ડુંગરોપર વસ્તી બિલકુલ જ નથી તેને લીધે સર્વ પ્રદેશ નિર્જન છે તેમ જ, હારવાનની આસપાસના ડુંગરોપર ઝાડી પણ નૈનિતાલના જેટલી ગીચ નથી હારવાનના દક્ષિણ તરફના બધારપર જ્યા ત્યા ગુલાબની હારની હાર રાપી દીધી છે આ ગુલાબ ફતમી છે બધા ગુલાબ ફુલોથી ભરેલા હતા ફુલોના રગ, તેમનુ કોમળપણુ તથા સતેજપણુ અવર્ણનીય હતા તથા ફુલો પણ હાથની ઉઘાડી હથેલી જેવડા મોટા હતા કાશ્મીરને 'ગુલાબની ભૂમિ' કહે છે, તેની

નંદનવનનુ પ્રવેશદ્વાર—બારામુળા તથા ઝેલમ નદી ઉપરનો પુલ.

યથાર્થતા મારા ધ્યાનમા આવી કારણ, આ પ્રાતમા જગલી તથા કલમી ગુલાબ જ્યા ત્યા છે ગુલાબની જ વાડો ગુલાબની જ હારો, ને ગુલાબોની જ કમાનો જ્યા ત્યા નજરે પડે છે

હારવાન તળાવનો આખો બધ અમે ઓળગ્યો તળાવનુ પાણી અત્યત સ્વચ્છ તથા નિર્મળ દેખાતુ હતુ જ્યાથી વધારે પાણી માટે રસ્તો કરી આપ્યો છે ત્યા સુધી અમે ગયા ત્યા પારાના રગ જેવુ પાણી ધો ધો કરીને ફુવારામાથી વહેતુ જતુ હતુ આ શોભા અમે ઘણો સમય જોઈ રહ્યા અને પછી નિરુપાયે ત્યાથી પાછા ફર્યા

પાછા આવતા ઘોષ બાબુને તેમનુ નિત્ય વ્યવસાયનુ કામ એટલે રેશમના કીડાની તપાસણી કરવાનુ હતુ આ સસ્થાનમા રેશમનો સર્વ ધધો સરકારનો છે એટલે રેશમની ઉપજ સરકાર કરે છે, એમ નહિ પણ રેશમના કીડાના ઈંડા સરકાર ઈટાલીમાથી મગાવે છે, અને તે ગામડાના ખેડુતોને મફત આપે છે આ ઈંડામાથી કીડા કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવા, તેમને કેવી રીતે ઉછેરવા, તથા કીડાઓ કોશેટા કરે ત્યા સુધી તેમની સભાળ શી રીતે લેવી-આ બાબત સરકારી અમલદારો મારફત ખેડુતોને માહિતી આપવામા આવે છે ખેડુતોની મહેનતથી તૈયાર થયેલા કોશેટા સરકાર એક ઠરાવેલા ભાવે તેમની પાસેથી વેચાતા લે છે તૈયાર થતા કોશેટા બીજા કોઈને પણ વેચી શકાય નહિ, એવો ખેડુતોપર નિબન્ધ છે

ઘોષ બાબુની સાથે અમે પુષ્કળ ઘરો ફર્યા અને રેશમના હજારો કીડા જોયા ઘરમાની ઠંડી જગ્યામા અભરાઈ માફક ખુલ્લા કબાટોમા આ કીડા રાખે છે તેમને શેતુરના પાદડા ખાવા મૂકે છે આ ગામમા શેતુરના ઝાડો પુષ્કળ છે આને લીધે કીડાઓને જોઈતો ખોરાક ખેડુતોને મફત મળે છે આ કીડાઓથી વધારે ઉષ્ણતા સહેવાતી નથી તેવા વધારે ઠંડી પણ તેમને માટે ચાલતી નથી માટે ઉષ્ણતાનુ પ્રમાણ વધારે ઓછુ બરોબર સમજવા માટે પ્રત્યેક ખેડુતને એક ઉષ્ણતામાપક યત્ર આપવામા આવે છે આ લોકોના ઘરો જોકે ઝુપડા જેવા હોય છે તો પણ તેમને ઉપરના માળ હોય છે તથા એ ઘરોને કાચની બારીઓ હોય છે તેમનો ઉપયોગ તે ઓરડીમાની હવા જોઇએ તેના પ્રમાણમા રાખવા માટે કરવામા આવે છે તેવી જ રીતે, ઉચિત હવામા ઉષ્ણતા વધારે થાય તો તે ઓરડીમા માપસરનુ પાણી છાટીને તે પાણીની વરાળ કરીને તે (ઉષ્ણતા) ઓછી કરવામા આવે છે આ પ્રમાણે આ કીડાઓની સભાળ અને ઉછેર બરાબર થાય છે કે નહિ, ખેડુત તેના કીડાની બરોબર કાળજી લે છે કે નહિ, એ જોવા માટે તેમ જ કીડાઓને થતા રોગોની પરીક્ષા કરીને તેમનો પ્રતિકાર કરવા માટે સરકારે આ શાસ્ત્રના જાણકાર ઇન્સ્પેકટર નીમ્યા છે અને રોજ ગામડામા જઈને તપાસણી કરી આવવાનું તેમનુ કામ છે ઘોષ બાબુનુ આ જ કામ હોવાને લીધે અમને અનાયાસે જ રેશમની ઉત્પત્તિની સત્કૃતિ સારી રીતથી જોવાને મળી

આ પ્રમાણે ગામડા જોતા જોતા અમે પાછા આવતા હતા ત્યારે ઘોષ બાબુએ અમને કાશ્મીરના મહારાજનો ટ્રાઉટમાછલીનો માછલાના તળાવનો બાગ દેખાડ્યો કાશ્મીરમા બ્રાહ્મણ સુદ્ધા સર્વ હિંદુ માસાહારી તથા મત્સ્યાહારી છે ટ્રાઉટ માછલી ઘણી દુર્મિલ અને અત્યત સ્વાદિષ્ટ હોવાને લીધે મહારાજાએ પોતાને માટે તથા ખાસ મેમાનો માટે એક ગામડાગામમા આ માછલાંની ઉત્પત્તિમાટે સ્વતત્ર વ્યવસ્થા કરી છે આ બાગમાં બબ્બે ફૂટ પહોળા તથા ત્રણ ચાર ફુટ ઉડા પાણીના ફાટા જ ફાટા કાઢેલા છે અને તે ફાટામાથી પાણીને લઈ જવામાં આવે છે આ ફાટામા આ માછલા અમને આમથી તેમ ફરતા દેખાતા હતા અમારા બગાળી મિત્ર ઘણા કૌતુકથી આ માછલાની સ્વાદિષ્ટપણાની તારીફ કરતા હતા

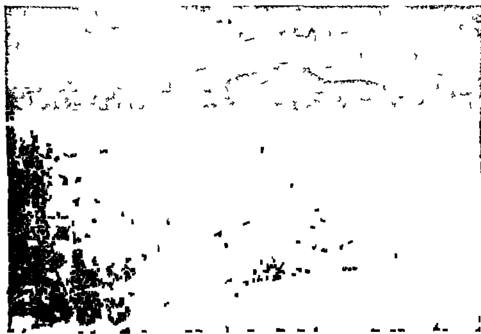
'આ માછલા ઘણા મોંઘા હોવાને લીધે એ ખાનાનુ ઘણા થોડાના જ નશીબમાં હોય છે' એવુ તેમણે કહ્યુ, કારણ આ માછલીની ૭ રુપિયે પાઉંડ પ્રમાણે કિમત ઉપજે છે, અર્થાત્ એક માણસ એક માછલુ ખાય તો તેના ભોજનની કિમત સહેજે ૭ રૂપિયા થાય છે એવા ૭ રૂપિયાની કિમતનુ ભોજન અમે આયુષ્યમા એક જ વાર કર્યું છે, એમ બાબુ સાહેબના મિત્ર બોલ્યા અસ્તુ !

આ પ્રમાણે ધોબબાબુનુ પોતાનુ રોજનુ કામ ખલાસ થયા પછી અમે અમારા અહીં આના મુખ્ય કામની–પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોવાની–ધૂક પકડી શ્રીનગરમા જોવા લાયક વસ્તુ ત્યાના નિરનિરાળા બાગ હોય છે શહેર બહાર તથા ડાલસરોવરની આસપાસ જ્યા ત્યા બાગ જ બાગ હોય છે, તે પૈકી 'શાલીમાર,' 'નિષાત' તથા 'ચશ્મશાઈ' વિશેષ પ્રસિદ્ધ અને ઘણા સુદર છે તેથી અમે તેટલા જ જોવાનુ ઠરાવ્યુ હતુ, અને આજના કાર્યક્રમમા તે પૈકી પહેલા બે જ જોવાનો અમે ઠરાવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે, હારવાન તરફથી પાછા આવતા પહેલા શાલીમાર બાગ આવે છે એટલે અમે તે જ પ્રથમ જોયો બાગનુ પ્રવેશદ્વાર કાંઈ ઘણુ ભવ્ય નથી તેમ જ બાગની આસપાસની ભીંત પણ ઘણી મોટી અથવા ઉત્તમ તરેહની બાંધેલી નથી ગામડાના એકાદ પાટિલના વાડાની આસપાસ જેવી તરેહની ભીંત હોય છે તેવી જ આ પણ દેખાતી હતી આવી બાહ્ય પરિસ્થિતિને લીધે આ બાગ માટે પ્રથમત ઘણો અનુકૂલ ગ્રહ જોનારના મનમા થતો નથી પણ બાગના એક એક પાયરી ચઢીને જેમજેમ આપણે અદર જઈએ છીએ તેમતેમ આ બાગના પ્રચડપણાની, તેમાના સુખસગવડની, તેની રચના તથા સાૈંદર્યની સાક્ષી મનને મળે છે આ બાગ ૫૦૦ વાર લાંબો તથા ૨૬૦ વાર પહોળો છે એના એક ઉપર એક એવા ચાર ભાગ છે બાગની વચ્ચોવચ પ્રત્યેક ભાગમા એકેક તળાવ છે અને સર્વ તળાવ મોટા કાંસથી જોડેલા છે તથા ચાનુ ફુવારાની હારની હાર આવી રહેલી છે આ બાગ માટે હારવાન તળાવનુ પાણી આણ્યું છે અને તે સર્વ બાગમા જૂદે જૂદે રસ્તે ફેરવ્યુ છે આ પાણીના એક તળાવમાથી બીજા તળાવમા પડતા નાના નાના ધોધ કર્યા છે અને છેવટે સર્વ પાણી ડાલ તળાવમા છોડી દીધુ છે

ચોથા ભાગપર એક સુદર ૬૫ ફૂટ લાંબો પહોળો ચબૂતરો છે અને તે પર પથ્થરનો મડપ બાધ્યો છે એના થાભલા કાળા સગમરમરી પથ્થરના છે અને તેમનાપર સુદર નકસી કામ કરેલું છે આ મડપની આસપાસ પાણીનુ નાનુ તળાવ છે અને તેમા એકદર ૧૪૦ ફુવારા છે આ સર્વ ફુવારા ચાનુ હોય છે ત્યારે આ સ્થળેથી ઘણી જ અદ્વિતીય શોભા દેખાય છે આવી તરેહના કેટલાએ બાગોથી સુશોભિત થયેલા આ શહેરને 'નદનવન' એ નામ અન્વર્થક છે એવુ લાગ્યા વિના રહેતુ નથી આ બાગમા 'ચિનાર' નામના ઘણાં જ ઝાડો છે શ્રીનગરના ઘણુ ખરૂ સર્વ બાગોમા આ ઝાડો હોય છે અને ઝેલમ નદીને કાંઠે તો 'ચિનાર બાગ' નામનો એક સ્વતત્ર બાગ જ છે આ ઝાડ મૂળ પર્શિયામાનુ છે, તથા મોગલ

લોકોએ તે આ પ્રાંતમા આણ્યા એવુ કહેવાય છે આ ઝાડનુ પ્રચંડપણુ, તેની ગાઢ છાયા, તેના પાંદડાની કોમળતા તથા સતેજતા—આ બાબતો પ્રત્યક્ષ જોયા વિના સમજવી શક્ય નથી પર્શિયન ભાષામા સુન્દર સ્ત્રીના નાજુક હાથને ‘ચિનાર’ ઝાડના પાંદડાની ઉપમા આપે છે એમ અમને કહેવામા આવ્યુ અને આ ઉપમા યથાર્થ છે, એમ તે ઝાડના સુન્દર પાંદડા જોઈને મારા મનમા આવ્યુ

શાલીમાર બાગ જહાંગીર બાદશાહે ૧૬૧૯ની સાલમા તૈયાર કરાવ્યો ઈ સ ૧૬૩૦ મા શાહજહાંની કારકિર્દિમા આ વધારે બંધાવવામા આવ્યો શાલીમાર બાગને ડાલ સરોવર સાથે

શ્રીનગર—શંકરપર્વત ઉપરથી લીધેલો શહેરનો દેખાવ.

એક સુંદર નહેરથી જોડ્યો છે આ નહેર એક માઈલ લાંબી અને બાર બાર વાર પહોળી છે, તથા નહેરની બન્ને બાજૂએ મોટમોટા વૃક્ષોથી છવાયલી લીલીછમ પગવાટ છે આને લીધે શ્રીનગરમા ‘શિકારા’મા બેસીને આ બાગપર્યંત જલમાર્ગ આવી શકાય છે

આ બાગ જોઈ રહ્યા પછી અમે ટાંગામા બેઠા, અને શાલીમારની આ બાજૂએ બે માઈલપર આવેલા ‘નિશાત’ બાગ પાસે આવ્યા આ બાગનુ પ્રવેશદ્વાર શાલીમારના કરતા વધારે મનોહર છે, અને આ બાગ ડાલ તળાવની તદ્દન નજીક હોવાને લીધે શાલીમાર કરતા

શ્રીનગર-નિશાત બાગ

બક્ષાવ્યો અને શાલીમાર બાગમાથી નિશાન બાગ માટે પાણી લેવાના હમેશના હક્કની સનદ તેણે આસફશાહને કરી આપી,

આ બાગ જોયા પછી અમે તરત જ ઘેર પાછા આવ્યા પાછા આવ્યા ત્યારે એકનો સુમાર થયો હતો પછી ખાના કરવાનુ આટોપીને સધ્યાકાળ પર્યંત અમે વિશ્રાંતિ લીધી *

બૌદ્ધધર્મનો અધઃપાત.

લેખક—રા માનશંકર પીતામ્બરદાસ મ્હેતા.

બૌદ્ધ ધર્મના જેમ મહાયાન અને હીનયાન નામના બે પથો છે, તેમ સહજ નામનો એક ત્રીજો પથ પણ તેમાથી ચાલેલો છે આ સહજયાનના પ્રચારની સાથે જ તે અનીતિનો પ્રવાહ એકદમ વધી પડયો હતો તે પથના ભિક્ષુઓ ઘણા પાકડા, વિનાસી અને ઇન્દ્રિયાસક્ત થઈ ગયા હતા

મહાયાન પથ તો ઘણા ઉંચા પ્રકારનો છે પરતુ તે પથના ધર્મને સાધ્ય કરતા તથા તેમા કહેલા કર્મોનુ અનુષ્ઠાન કરતા લાબા કાળ સુધી ઘણો પરિશ્રમ કરવાની જરૂર પડે છે, અનેક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો પડે છે તેમ જ અમુક ભાવના ઉપસ્થિત કરવાને ધ્યાન ધારણાદિનો પ્રયોગ કરવાની અપેક્ષા રહે છે એ સઘળુ સુસાધ્ય ન હોવાથી મહાયાનના કેટલાક આચાર્યોએ એક સહજપથ ચલાવ્યો છે તેઓએ અનીષ્ટપ્રાપ્તિને માટે એવો ઉપાય દર્શાવ્યો છે કે—' તમે ધારણી નામના મત્રો મુખસ્થ કરો ધારણી મત્રનો જપ કરો અને ધારણી પુસ્તકનુ પૂજન કરો તેમ કરવાથી મહાયાનના પાઠ, સ્વાધ્યાય યોગ ઇત્યાદિ સર્વ અનતોનુ સહજ ફળ તમને પ્રાપ્ત થશે '

॥ ૐ ॥ ધુણુ ધુણુ, ક્રીં, फट्, स्वाहा ॥ ઇત્યાદિ સક્ષિપ્ત અને અર્થહીન મત્રો ધારણી મત્રો કહેવાય છે

ઉપર કહ્યા તેવા અસખ્ય મત્રોનો ધારણી મત્રમા સમાવેશ કર્યો છે એક બૃહદ્ધારણી ગ્રન્થમા ૪૧૧ મંત્રો માત્ર જોવામા આવ્યા છે કેટલાક મત્રો તો એટલા બધા લાબા છે કે તે મત્રો મુખસ્થ કરવાનુ પણ કઠિન થઈ પડે તેમ છે તેવા મત્રોમા हुं, फट् क्रीं, स्वाहा વિગેરે સકેત શબ્દોનો એક સામટો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે તે કાળમા આ ધારણીમત્રોના અનુષ્ઠાનથી જ બૌદ્ધો પોતાને કૃતકૃત્ય સમજવા લાગ્યા. જે મહાયાન ધર્મ વિચારશક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પોહોચ્યો હતો તે મહાયાનના એક ફાટારૂપ આ સહજયાન અથવા વસ્તુત મત્રયાન हु, फट् અને स्वाहा મા આવીને અટક્યો! તે અધઃપાત નહિ તો બીજુ શુ કહેવાય?

+ પ્રો ગોવિંદ ચિમનાજી ભાટે એમ એ ના માસિક મનોરજનના ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ ના લેખનો અનુવાદ

બૌદ્ધધર્મમા દેવોનો સંપર્ક પણ નથી, હીનયાનમા પણ દેવપૂજન વિદિત નથી બુદ્ધદેવના નિર્વાણ પછી ૪૦૦–૫૦૦ વર્ષો વીત્યા બાદ તેઓની મૂર્તિ બૌદ્ધોના મંદિરોમા પ્રથમ સ્થાપનામા આવી ક્રમેક્રમે એક પછી એક ધ્યાની બુદ્ધોની કલ્પના ઉદ્દભવ પામવા લાગી પ્રથમ અમિતાભ, ત્યાર પછી અક્ષોભ્ય, ત્યાર પછી વિરોચન, ત્યાર પછી રત્નપ્રભવ અને ત્યારપછી અમોઘસિદ્ધિ નામના ધ્યાની બુદ્ધો ઉપસ્થિત થયા કેટલોક કાળ વીત્યા પછી આ પાચ તથા ગતોની પાચ શક્તિઓની પણ કલ્પના થવા લાગી, અને લોચના, મામકી તારા, પાન્તરા અને આર્યશક્તિ–એવા તે શક્તિઓના નામકરણ કરવામા આવ્યા ઘણા કાળ સુધી તો આ ધ્યાની બુદ્ધ અને તેઓની શક્તિઓને યંત્રોમા અમુક ચિહ્ન રૂપે કોતરીને તે યંત્રો દ્વારાએ તેઓની ઉપાસના કરવામા આવતી હતી પરન્તુ ત્યાર પછી ક્રમેક્રમે તેઓની પણ મૂર્તિઓ કરવામા આવી પાચ ધ્યાની બુદ્ધો અને પાચ શક્તિઓમાંથી પાચ બોધિસત્ત્વોનો પણ ઉદ્દભવ થયો તે બોધિસત્ત્વોમા મંજુશ્રી અને અવલોકિતેશ્વર મુખ્ય ગણાય છે હાલ ચાલતા કલ્પમા એટલે ભદ્ર કલ્પમા અમિતાભ પ્રધાન ધ્યાની બુદ્ધ અને અવલોકિતેશ્વર પ્રધાન બોધિસત્ત્વ ગણાય છે અવલોકિતેશ્વર કરૂણાની મૂર્તિ છે, તેઓ અત્યુત્સાહથી જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે, એમ મનાતુ હોવાથી, તેઓની ઉપાસના લોકપ્રિય થઈ પડી ઉપાસકોના કલ્પનાતરંગો પ્રમાણે તેઓના અનેક હાથો, અનેક પગો અને અનેક મસ્તકો થવા લાગ્યા તેઓની ઉપાસના તો એક મોટા વ્યાપાર રૂપ થઈ પડી તારાદેવીએ પણ અનેક રૂપો ધારણ કરીને બૌદ્ધોની પૂજા ગ્રહણ કરવા માડી ત્યાર પછી અનેક ડાકિની, યોગિની, પિશાચી, યક્ષિણી અને ભૈરવી–ઇત્યાદિ બૌદ્ધોની ઉપાસ્ય દેવતા થઈ પડી બોધિસત્ત્વ અને યોગિનીઓનુ ધ્યાન સાધન રૂપ ગણાય છે જે પુસ્તકમા ધ્યાનના અનેક પ્રકારો વર્ણવ્યામા આવ્યા છે, તે પુસ્તક સાધનમાલા કહેવાય છે તેવા એક સાધનમાલા નામના પુસ્તકમા ૨૫૬ સાધનોના ભેદ બતાવેલા છે વજ્રવારાહી, વજ્રયોગિની, કુરુકુલ્લા, મહાપ્રતિસરા, મહામાયુરી, મહાસાહસ્રપ્રમર્દિની વિગેરે અનેક યોગિનીઓના ધ્યાનવિધિઓ તેમા લખેલા છે એ સકલસાધનોચિત મૂર્તિઓનુ નિર્માણ કરવામા બૌદ્ધ કારિગરોએ એક સમયે અતિ કુશલતા પ્રકટ કરી હતી પરતુ જ્યારથી બૌદ્ધધર્મમા યોગિની ડાકિની અને ભૈરવીની ઉપાસના પ્રચલિત થઈ, જ્યારથી તેવા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓથી બૌદ્ધધર્મનુ અનુષ્ઠાન થવા લાગ્યુ, ત્યારથી તે ધર્મના અધઃપતનમા પછી બાકી શુ રહ્યુ?

બૌદ્ધ ધર્મના સહજ્યાન પંથમા એક ગુહ્ય પૂજાનો પ્રકાર પણ પ્રચલિત થયો હતો 'સતાઇ સતાઇને પૂજા કરીશ, કોઇના પણ દીઠામા આવીશ નહિ' તેવા પ્રકારની પૂજાનો શો અર્થ સમજવો? તેનો એટલો જ અર્થ થઈ શકે છે કે–તેવી પૂજાને યોગ્ય સઘળી દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ પ્રકાશમા લાવી શકાય તેવી ન હતી તેવી મૂર્તિઓને તેઓ શમ્બર કહેતા હતા બૌદ્ધોની ઉપાસનામાં જ્યારથી તેવી સઘળી મૂર્તિઓએ પ્રધાન સ્થાન લીધુ ત્યારથી તેઓના અધઃપાતમા કઈ પણ ન્યૂનતા રહિ હતી, એમ શી રીતે કહી શકાય?

કૃષ્ણચરિત્ર કિ ૧–૮–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ .

તે સઘળી ઉપાસનાનો પ્રકાર પણ ઘણો અશ્લીલ જ હતો બુદ્ધદેવ પ્રાણીહિંસાનો કેવળ વિરોધી હતા પરંતુ તથાગત ગુહ્યક કહે છે કે–

हस्तिमासं हयमास श्वानमास तथोत्तमम् ।
भक्षयेदाहारकृत्यर्थं न च त्वन्न विभक्षयेत् ॥
अन्न वा अथवा पान यत्किञ्चिद् भक्षयेद्व्रती ।
विण्मूत्रमासयोगेन विधिवत्परिकल्पयेत् ॥
समयचतुष्टय रक्ष बुद्धज्ञानोदधिप्रभो ।
विण्मूत्र तु सदाभक्ष्यमिद गुह्य महाद्भुतम् ॥

એ પ્રમાણે તેઓના આહાર વિષેના આચારવિચાર હતા ગુહ્યસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો વિણ્મૂત્રનો આહાર કરવાની આવશ્યક્તા જ છે, તેમ ન કરવાથી કંઈ પણ અર્થસિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ એમ તેઓની દૃઢ માન્યતા હતી

' ચાતુર્વ્યનું રક્ષણ કરવુ, ઉચ્ચાસન અથવા મહાસન ઉપર કદિ પણ બેસવુ અથવા સુવુ નહિ, રાત્રમા યાદિનો મત ત્યાગ કરવો, નૃત્યગીતવાદ્યાદિ વિષયનો કદિ પણ સસર્ગ કરવો નહિ,' વિગેરે બુદ્ધદેવે જે કઠોર નિયમ બાધ્યા હતા તે નિયમો આ મહજયાનના આચાર્યોએ દૂર કીધા અને તેને બદલે કેવળ સ્વચ્છંદાચરણ કરો, સ્વચ્છંદાચરણ કરો, સ્વચ્છંદાચરણ કરો,' એવો જ ધ્વનિ તેઓએ વ્યાપ્ત કરી દીધો અધઃપાતમા આથી વિશેષ શેની જરૂર છે ?

તથાગત ગુહ્યના ન્યાયશાસ્ત્રના તેમ ઇતર વિષયોના અનેક પુસ્તકો છે ચડમહારોષણ તત્ર, ચક્રસવર તત્ર, ડીપતત્ર, એકોશ પરતાદિબુદ્ધોદ્ધત, કાળચક્ર, કાળચક્રગર્ભતંત્ર, સર્વ-બુદ્ધસમાયોગ–ડાકિની–જાલ–સવરતત્ર, હેરુકતત્રરાજ, આરડાકિની વજ્રપજર મહારત્નરાજ કલ્પ, મહામુદ્રાતિલક, જ્ઞાનગર્ભ જ્ઞાનતિલક, યોગિની તત્રરાગ પરમાદ્ભુત, વજ્રડાક ડાકાર્ણવ, મહાસવરોદય, હેરૂકાભ્યુદય, યોગિની સચાર્ય, સપુટતત્ર, ચતુર્યોગિની સપુટ ગુહ્યસમાજ, ઇત્યાદિ જે ધર્મમા એવાં હજારો પુસ્તકો રચાયાં હોય, અને તેવી અશ્લીલ ક્રિયાઓનુ અનુષ્ઠાન કરવામા આવતુ હોય, તે ધર્મનો અધઃપાત જ થયો છે, એમ ન કહેવુ ત્યારે બીજુ શુ કહેવુ ?

એ સઘળા ગુહ્યનો અથવા મત્રનો સગીતમા રચાયા છે આશય તો એ છે કે–એ-સઘળા ગ્રંથો ઉપર ત્યાર પછી ટિકા, ટિપ્પણી, પજિકા, વ્યાખ્યા, વિવરણ તેમ જ પ્રયોગપદ્ધતિ પ્ર ગ્રંથો પણ લખાયા છે મત્રના કદાચ વીશ ગ્રંથો હશે, તો તે વીશ ગ્રંથો ઉપર ટીકાદિ ૫૦૦ ગ્રંથો થયા છે ભારતવર્ષની અવનતિના કારણો નોંધવામા એ સઘળા નિન્દનીય ગ્રંથો ઉથ-લાવવાની જરૂર પડે તેમ છે ભવિષ્યમા કોઇ હતભાગ્ય પડિતના અદૃષ્ટમા તેનુ કામ કરવાનુ સરજ્યુ હશે, તે પડિતની કેવી દુઃખદ સ્થિતિમા આવી પડશે, તેનુ અનુમાન થઈ શકતુ નથી પરતુ એવી દુઃખ સ્થિતિ ભોગવ્યા વિના એવી મોટી જાતિનો–એવા મોટા ધર્મનો કેવી

રીતે વિનાશ થયો, તેનુ યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકશે નહિ ગમે તેમ હોય, પણ હરકોઈ સમયે તેની દુ ખદ સ્થિતિમા ઉતરવાની જરૂર પડશે જ તેવી દુ ખદ સ્થિતિ ભોગવનાર પતિત જ સત્ય હાવ્યુ પ્રકટ કરી શકશે તે જ પતિત છેવટે કહેશે કે–'ભાઈ! તે માર્ગે ફરીથી તુ કદિ જઈશ નહિ. તે માર્ગે જતા નક્કી અધ પાત થવાનો જ ।"

બુદ્ધદેવ દેવદેવીઓને માનતા ન હતા મનુષ્ય આત્મબળથી જ અત કરણની શુદ્ધિ કરીને, ક્રમેક્રમે દેવો કહેવાય છે તેઓના કરતા પણ જે ઉચ્ચતર પદ છે અને જે પદે પહોચ્યા પછી જન્મ, જરા અને મરણનો ભય રહેતો નથી, જે પદ પ્રાપ્ત થવાથી પૂર્ણ શાતિનો લાભ થાય છે, તે પદ પ્રાપ્ત કરે છે પરતુ તે જ બુદ્ધદેવના શિષ્યોએ તો પરિણામે ડાકિની, યોગિની, પ્રેત, પ્રેતિની, પિશાચ, પિશાચિની, કૂટપુતના, કકાલિની અને ભૈરવી પ્રભૃતિની ઉપાસના કરીને અધોગતિ જ પ્રાપ્ત કરી, અને તે સાથે આખા દેશને પણ તે જ સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યો

બૌદ્ધધર્મમા ઘણા કાળથી ઘણ પડયો હતો બુદ્ધદેવે પોતે જે દિવસથી સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપી ભિક્ષુણી બનાવવાનો આરભ કર્યો હતો, તે દિવસથી સઘની વિશુદ્ધિનુ રક્ષણ કરવા માટે તેઓએ અનેક કઠોર નિયમો બાધ્યા હતા ભિક્ષુઓએ અને ભિક્ષુણીઓએ એક જ મઠમા ન રહેવુ, એમ તેઓની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હતી પરતુ તેઓના નિર્વાણ પછી ૫૦૦–૬૦૦ વર્ષો વીત્યા બાદ ભિક્ષુઓ વિવાહ કરવા લાગ્યા ક્રમેક્રમે ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓની એક જુદી જાતિ બધાવા લાગી આ જ સમયથી બૌદ્ધધર્મમા ઘણ પડયો પ્રથમ સમાજમાં ખરા ભિક્ષુઓનુ માન વધુ હતું તેટલુ માન ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓનુ ન હતુ તો પણ ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓએ પોતે 'આર્ય' નામ ધારણ કર્યુ ખરા ભિક્ષુઓ આર્ય ભિક્ષુઓને નમસ્કાર કરતા ન હતા, પરતુ ખરા ભિક્ષુઓ આર્ય કહેવાતા ન હતા તે રીતે તેઓ અનાર્ય હોવા છતા ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓ તેઓને નમતા હતા ક્રમેક્રમે ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓની સખ્યા વધવા લાગી કારણ કે તેઓની જે પ્રજા થઈ, તેઓ પણ પોતાને ભિક્ષુ કહેવરાવવા લાગી પ્રથમ તો કોઈ ગૃહસ્થને ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી, ભિક્ષુના આશ્રમમા દાખલ થવાની ઇચ્છા થતી, ત્યારે તેને 'ત્રિશરણ'નુ સૌથી પહેલા ગ્રહણ કરવુ પડતુ હતુ ત્યાર પછી 'પુણ્યાનુમોદના'નો અભ્યાસ કરવો પડતો હતો ત્યાર પછી 'પાપદેશના' શીખવી પડતી હતી ત્યાર પછી 'પચશીલ,' 'અષ્ટશીલ' અને, 'દશશીલ'નુ અનુક્રમે ગ્રહણ કરવુ પડતુ હતુ ત્યાર પછી પોષધવ્રત ધારણ કરીને પણ ઇતર અનેક નિયમોનુ પાલન કરતા બહુસમય વ્યતીત થઈ જતો હતો પરતુ ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓ તો જન્મથી જ ભિક્ષુ–પદવી પામી શકતા હતા જે શીખવામા અત્યતે બહુ પરિશ્રમ અને સમયની અપેક્ષા હતી, તે સઘળુ આ ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓના સબધમા તો વયોવૃદ્ધિ થતા જેમ આપણામા હાલમા ઉપનયનાદિ સસ્કારો થાય છે, તેમ ત્રિશરણગમન, પચશીલગ્રહણ વિગેરે સસ્કારની ક્રિયાઓ પ્રમાણે કરવામા આવતુ હતુ આપણા દેશમા જેમ 'જાતવૈષ્ણવો'ની એક જાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમ તે કાળમા 'જાત-

ભિક્ષુઓની એક જાતિ બંધાઈ ગઈ હતી. જેમ જેમ આ ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓની સંખ્યા વધવા લાગી, તેમ તેમ મૂળ ભિક્ષુઓની અવસ્થા હીન થવા લાગી. ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓ કારિગરી કરીને જીવનનિર્વાહ કરતા હતા, કેટલાક શિલ્પવિદ્યા શીખતા હતા, કેટલાક સુતારનો ધંધો કરતા હતા,—એ પ્રમાણે ભિક્ષા પણ કરતા, ધર્મ પણ કરતા અને પૂજાપાઠ પણ કરતા હતા. બૌદ્ધ-ધર્મનું પુરોહિતનું કૃત્ય પણ ધીમે ધીમે નીચે ઉતરતા ઉતરતા કારિગરોના હાથમાં આવી પડ્યું. જે કાર્ય કરવામાં ઓછા પરિશ્રમની જરૂર પડતી, ઘેર બેશીને જે કાર્ય થઈ શકતું એકાદ હાથનો ઉપયોગ કરવાથી જે કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું,—માત્ર બે પૈસા મળે તો ઠીક—તેવા સઘળા કાર્યો ગૃહસ્થ ભિક્ષુઓ કરતા હતા. તેથી તેઓને ધર્મકૃત્ય કરવાનો પણ વખત મળતો હતો. મોટા મોટા ઉત્સવો કરવામાં બે ચાર પૈસાનો ખર્ચ તેઓ કરી શકતા હતા. પરંતુ ઉંચા પ્રકારનો અભ્યાસ કરવાને, ધ્યાનધારણા કરવાને અથવા ભાવચિંતન કરવાને તેઓને વખત મળતો નહિ, તેમ જ તેઓની તેમાં પ્રવૃત્તિ પણ થતી નહિ. છેવટ પરિણામ એ આવ્યું કે—બૌદ્ધ ધર્મનું પુરોહિતપણું મૂર્ખ કારિગરોના હાથમાં આવી પડ્યું. મૂળ ભિક્ષુઓ તો માત્ર મઠોમાં જ રહેતા હતા. મઠોની પાછળ અર્પણ કરેલી જમીનની ઉપજ-માંથી તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. ક્રમે ક્રમે રાજાઓ પણ બૌદ્ધધર્મનો ત્યાગ કરી બીજો ધર્મ પાળવા લાગ્યા. તેમ થવાથી બૌદ્ધ પંડિતોને પ્રથમ રાજ્ય તરફથી જે સન્માન મળતું હતું તે બંધ થઈ ગયું. રાજ્યો પણ નાના હોવાથી, રાજાઓ માત્ર પોતાના પંડિ-તોનું પોષણ કરી શકતા હતા. બૌદ્ધ પંડિતો વિધર્મી હોવાથી રાજપંડિતો તેઓનું પોષણ કરવા દેતા નહિ. તેથી ભિક્ષુઓની અને તેઓના મઠોની વ્યવસ્થા પડી ભાગવા લાગી. તેવા સમયમાં અફ-ગાનીસ્થાનની સરહદ ઉપરના પઠાણો મુસલમાન ધર્મમાં દાખલ થયા. તેઓ મુસલમાન ધર્મનો પ્રચાર કરવાને કટિબદ્ધ થઈને ઈતર ધર્માવલંબીઓને કાફર કહેવા લાગ્યા, તથા તેઓનો ઉચ્છેદ કરતા કરતા બંગાળામાં આવી પહોંચ્યા. એ પ્રમાણે પ્રથમ આવેલા પઠાણોમાંથી તેઓના વંશજો હજી સુધી આજે પણ હયાત છે. આજના મુસલમાનો કરતા તેઓના પૂર્વજો વધારે જાડા હતા, એમ માનવાને કંઈ પણ સાધન નથી. તે સમયે બંગાળામાં સેનવંશનો રાજા કંઈક મોટો રાજા હતો. આસપાસ ચારે દિશાએ નાના રાજ્યો હતા, તેમાંના કેટલાક રાજાઓ બૌદ્ધધર્મ પણ પાળતા હતા. બલ્લાલસેન રાજાના વખતમાં બ્રાહ્મણોનું વસ્તિપત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે રાઢી અને વારેન્દ્રમાં બ્રાહ્મણોના ઘરો માત્ર ૮૦૦ જ હતા. વસ્તુત આ આઠસે ઘરો જ હિંદુધર્માવલંબી હતા. ઈતર સઘળી વસ્તિ બૌદ્ધ ધર્મ પાળતી હતી. બૌદ્ધો મૂર્તિપૂજા બહુ કરતા હતા. તેથી મુસલમાનોના દુશ્મનાવટનો સઘળો આઘાત બૌદ્ધો ઉપર પડ્યો. તેઓએ બૌદ્ધોના સઘળા મઠો તોડી નાખ્યા, એક ઓદન્તપુરીના મઠમાં રહેનારા બે હજાર ભિક્ષુઓને તેઓએ મારી નાખ્યા,—મઠને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખ્યો, સોનાની, રૂપાની, તાંબાની, પીતળની અને કાંસાની મૂર્તિઓને ગળાવી નાખી, પથ્થરની મૂર્તિઓનો ચૂરેચૂરો કરી નાખ્યો, અને પુસ્તકાલયો બાળી નાખ્યાં. વિક્રમ

ચીનના મઠની પણ તેવી જ દશા થઈ, નાલંદ, જગદ્દલાદિના મોગ. મોગ મઠોનું પણ તોડી ફોડીને સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું ઓદન્તપુરી અને નાલંદના મઠોના ખંડેરો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે, પરંતુ વિક્રમશીલ અને જગદ્દલના મઠોના ખંડેરોની શોધ પણ કરવામાં આવી નથી તે જ સમયથી મૂળ ભિક્ષુઓનો લોપ થઇ ગયો છે મુસલમાનોના સહારથી જેઓ બચ્યા હતા, તેઓ નેપાળ તિબેટ અને માંગોલિયામાં નાસી ગયા તેમ જ કેટલાક બ્રહ્મ દેશમાં અને સીલોનમાં જઇને વસ્યા બંગાળામાં આજે બૌદ્ધ ધર્મના જ્ઞાનવાળા પુરુષો મળતા નથી તેમ જ તે ધર્મના પુસ્તકો પણ હાથ લાગતા નથી તેનું તે જ કારણ છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સત્તાપુરુષો ચારસો વર્ષ સુધી બૌદ્ધો ઇન્દ્રિયાસક્ત, દુરાચરણી અને ભૂતપ્રેતના ઉપાસકો થઈ રહેવાથી, પોતે જ પોતાના અધઃપાતનું કારણ થયા અને તે સાથે આખા દેશની પૂરી અવદશા તેઓએ કરી નાખી, તે સર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેઓને મુસલમાનોના જુલમના રૂપે નડ્યું જ્યારે વિધાતાથી પણ તેઓના પાપોનો ભાર સહન થઈ શક્યો નહિ, ત્યારે તેણે તેઓનો સમૂલ વિનાશ કરવાને માટે મુસલમાનોને આ દેશમાં મોકલ્યા તેઓ જ અતિ ધિક્કારપાત્ર ઉપાસના, વિષ્ટામૂત્રના આહારપાનથી સિદ્ધિ મેળવવાની તેઓની ચેષ્ટા ભૂતપ્રેતના પૂજનથી સમૃદ્ધિ અને સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની તેઓની પ્રવૃત્તિ, તે જ પ્રમાણે ઉત્કટ ઇન્દ્રિયાસક્તિને જ ધર્મનું નામ આપી તે સંબંધીનો જ નિરંતર ઉપદેશ, એ સઘળાનું પરિણામ એ આવ્યું કે—બૌદ્ધધર્મને સતને માટે આ દેશનો ત્યાગ કરવો પડ્યો, દેશમાં માત્ર કારિગર પુરોહિતો અને તેઓના યજમાનો જ બાકી રહેવા પામ્યા અધ્યયન-અધ્યાપન તેમ જ બુદ્ધિના ચમત્કારનું કે વિદ્યાના તેજનું નામ માત્ર પણ બૌદ્ધોની સાથે જ લય પામ્યું.*

---

* બંગીય મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી એમ એ સી આઇ ઇના એક લેખ ઉપરથી

અફીણની નીશામા

ફોટોગ્રાફ્સ-મેસર્સ પરમાનંદ
એન્ડ જનાર્દન વ્યાસ ના

[આ મનુષ્ય અફીણની નિશામા છે તે વખતે આ છબી લેવામા આવી છે]

દેલવાડાના જૈન મન્દિરનુ શિલ્પકામ.

[આબુ]

રાજ્યશાસ્ત્ર.

લેખક–રા. રણજીતરામ નાનાભાઈ મહેતા, બી એ

(અનુસંધાન પૃ ૮ થી)

રાજ્યતન્ત્રના ખાતા અને કાર્યો.

વર્તમાન રાજ્યોમા રાજ્યતન્ત્રના પ્રાયશ ત્રણ ખાતા પાડવામા આવે છે રાજ્યનો બધો વહીવટ ચલાવનાર ખાતાને કારોબારી–કાર્યવાહક (*executive*) ખાતુ કહે છે, ઈન્સાફ કરનાર ખાતાને ન્યાય–વ્યવહારવિષયક (*judicial*) ખાતુ કહે છે, અને ધારા–કાયદા ઘડનાર ખાતાને ધારાકારક (*legislative*) ખાતુ કહે છે ઇતિહાસપ્રમાણે જોતા પહેલુ ખાતુ રાજ્યનો પાયો છે અને એમાથી પછીના બે ખાતા નીકળ્યા છે ઘણી વખત રાજ્ય તન્ત્રના શાસનના આ ત્રણ મ્હોટા કાર્યોને સ્પષ્ટ અલગ રાખ્યા વિના માત્ર નામના જ ત્રણ વિભાગ પાડવામા આવે છે દાખલા તરિકે, વહીવટી (*administrative*) અને નૌસેના તથા ભૂસેનાની કચેરીઓની પરપરાદ્વારા કારોબારીખાતુ ઈન્સાફ કરવાની સત્તા વાપરે છે, અથવા આજ્ઞાઓ (*decrees*) કે આદેશ (*ordinance*)ના નામથી કાયદા ઘડે છે તેમ બીજે પક્ષે, કાયદા ઘડનારી સસ્થા (ધારાકારક) પાસે પોતાના સભાસદો કે* કેટલાક સરકારી અમલદારોનો ઇન્સાફ કરવાની સત્તા હોય છે, તે ઉપરાન્ત કારોબારી કે વહીવટી સ વ્યવસ્થા ચલાવવા કેમ અથવા કયા અમલદારો નીમવા તે વિશે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ લેવાની વિશાળ કારોબારી સત્તા તે વાપરે છે ફ્રાન્સ અને ગ્રેટબ્રિટનમા પ્રધાનમડળમા કોને નીમવા તે નક્કી કરવાનુ પાર્લમેન્ટ(ધારાકારક મડળ)ના હાથમા છે અને તેમની નોકરીઓ ની નીમણુંક સબધી તે કાયદો પણ ઘડી શકે છે ન્યાયખાતુ પણ દેશના કાયદાનો અર્થ કરવાની–પ્રમાણવાની પોતાની સત્તાને આધારે તેમનામા કાયદેસર “ ડિક્રીશન ” થી અથવા કાયદાનો અર્થ મારીમચડીને બેસાડી ફેરફાર કરી શકે છે આમ છતા છતા ત્રણે વિભાગ અરસ પરસ ગૂંથાએલા છે અને ત્રણે સાથે રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તાઓમાથી જેટલી બધારણે આપી હોય છે તેટલી વાપરે છે આવી સત્તાનો વપરાશ એ શાસનનુ કાર્ય છે માટે આવી ક્રિયાઓ પ્રાય શાસનની ક્રિયાઓ કહેવાય છે

વિચારની દૃષ્ટિથી શાસનના કાર્યોના પાચ વિભાગ થઈ શકે અર્થાત્ વિમર્શક (*deliberative*), ધારાકારક, કારોબારી, વહીવટી અને ઇન્સાફી એમની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરાય (ક) રાજ્યની ઇચ્છા શી છે તેનો નિર્ણય કરવો તે વિમર્શનનુ કામ છે (ખ) રાજ્યની ઇચ્છાને કાયદાના રૂપમા પ્રકટ કરવાનુ કામ ધારાકારક ખાતાનુ છે (ગ) રાજ્યના કાયદાનો બરાબર નિર્વાહ થાય છે કે નહી તે જોવાનુ કાર્ય કારોબારી ખાતાનુ છે (ઘ) રાજ્યના કાયદાનો નિર્વાહ કરવો–કાયદા પ્રમાણે સર્વ વહીવટ ચલાવવો એ વહીવટી ખાતાનુ કાર્ય છે (ઙ)

* અમલદારો ઉપર સત્તાના દુરુપયોગ કે જુલમનો આરોપ મુકી કામ ચલાવીને

ઇન્સાફી ખાતાનુ કાર્ય કાયદાનો અર્થ પ્રનરાવાનુ અને તેના પ્રતીનાર તેમ જ નડનો નિર્ણય કરવાનુ છે આ દરેક કાર્ય સક્ષેપમા સમજાવીએ —

(ક) રાજ્યની ઇચ્છા (સર્ગ ૫) અને વાઝના(ઢમના)ને અનુરૂપ રાજ્યનીતિ ચચના તથા નક્કી કરવાની સત્તાવાળુ એક અથવા વધારે મડળો પ્રત્યેક રાજ્યમા હમ્મેશા હોય છે કેટલાક રાજ્યોમા સમિતિ-સભા *(council)* મારફત કારોબારી વિભાગ આ કાર્યનો નિર્વાહ નિયમિત રીતે કરે છે, તો કેટલાકમા કારોબારી અને કાયદા ઘડનાર ખાતા મળીને કરે છે હાલમા વિમર્શન-સમીક્ષાનુ કાર્ય ખાસ મડળોના હાથમા જતુ લાગે છે એમના ઉપર કારોબારી અથવા કાયદા ઘડનાર ખાતાનો, અથવા બન્નેનો ભેગો નામનો અકુશ હોય છે, પરતુ વસ્તુત એ મડળો અનગ અને નિરાળા રહે છે ઉદાહરણો તરિ અગ્રેજી રીવાજ પ્રમાણે પ્રધાન મડળ(*Cabinet*)નો વિકાસ જુઓ અથવા અમેરિકાના કાયદા ઘડનાર મડળોની જાથુની કમિટિઓ-જેમના સભાપતિઓનુ ધારાઓની નીતિ રચવા માટે વસ્તુત આતર મડળ થાય છે- તેમનો વિકાસ જુઓ અથવા સયુક્ત સસ્થાનોના પ્રજાશાસનોમા બધારણથી મજાર એના સમાધાનો *(Constitutional Convention)*-જેઓ ધારા ઘડનાર મડળને બધનકર ધારાઓની નીતિની ચર્ચામા પ્રેરણા કરે છે-તેમનો ઉદય જુઓ

(ખ) આ નીતિ મજૂર થાય છે ત્યારે હુકમના રૂપમા પ્રગટ કરવામા આવે છે, પછી તે હુકમ સ્પષ્ટ રીતે કાયદા અથવા આજ્ઞા (*decree*) રૂપે કે સરકારી અમલદારોના કામકાજ મારફત અસ્પષ્ટ રીતે જાહેર થાય છે દાખલા તરિકે ઇન્સાફખાતાના નિર્ણયો *(decisions)* પરિણામે દેશનો કાયદો થયો છે તેના વિધિ પ્રમાણે જાહેરનામા છે

(ગ) કારોબારી કામ એટલે પૂરતી દેખરેખ અને સાથે કાયદા પ્રમાણે વર્તવાની સૌને ફરજ પાડવી તે છે. સ્વાભાવિક રીતે આ કાર્ય ઘણુખરૂ કારોબારી ખાતાને સોપવામા આવે છે, છતા પ્રત્યેક અંશે ધારા ઘડનાર અને ઇન્સાફ કરનાર ખાતા પણ એ કામ કરે છે

(ઘ) દરેક રાજ્યમા સરકારી કાયવ્યવહારના કામ અને પરિપાટી કરવા માટે અમલદારોના અસખ્ય અનાદિમ મડળો હોય છે આ મડળો સમગ્રરૂપે રાજ્યનો વહીવટ *(administration)* કરે છે આ વહીવટી મડળ ઘણુખરૂ કારોબારીની પ્રત્યક્ષ સત્તા નીચે હોય છે પણ વખતે ધારા રચનાર મડળના અકુશ નીચે પણ હોય છે ધારા અનુસાર ઇન્સાફી વહીવટના ખાતાઓ ઉપરનો અકુશ નિયમિતરીતે અદાલતોના હાથમા હોય છે વર્તમાન રાજ્યોમા કારોબારી અને વહીવટી ખાતાને જુદા પાડવાનુ—કારોબારી ખાતાના હાથમા દેખરેખની સામાન્ય સત્તા માત્ર રહેવા દેવાનુ વલણ છે

(ઙ) જો ઇન્સાફખાતુ સ્થપાએલુ હોય છે તો ઇન્સાફ કરવાનુ કામ પ્રાય એ જ ખાતુ કરે છે, નહીંતર કારોબારી ખાતુ કરે છે રીવાજ મુજબ ઇન્સાફખાતુ હોય છે

છતા ઈન્સાફ કરવાની અમુ. સત્તા કારોબારી અને કાયદા ઘડનારા ખાતાઓના હાથમા રહે છે

આધુનિક સ્થિતિઓ જોતા, રૂપમા શાસન એક, બે કે ત્રણ ખાતામા સવ્યવસ્થિત હરો તોપણ આ પાચ કાર્યોમાથી એક અથવા અનેક કરતા સરકારી અમલદારોના સમૂહો નિરાળા જણાઈ આવને

સરકારી કાયવ્યવહારનુ આ વર્ગીકરણ સરળ રીતે સમજાવવા વિગ્રહ ચલાવવાનુ કાર્ય બહુ મઝાનુ ઉદાહરણ છે વિગ્રહમા રાજ્યતરફથી વર્તનાર સેનાપતિ પ્રથમ રાજનીતિ અથવા યુદ્ધ ની યોજનાનો વિચાર કરે છે થએનો નિણય હુકમના રૂપમા જાહેર કરવામા આવે છે સેનાપતિની દેખરેખ અને નિયમન નીચે યોજનાની વીગતેવીગત મુજબ કામ કરવા યોગ્ય અમલદારો તરત જ મડે છે એના નોકર આજ્ઞા માનતો નથી તો તેના પર કામ ચાલે છે અને તેણે કરેલો આજ્ઞાભગ અને તેથી થતા અને થયેલ ગુન્હો થયા છે તે ઠરાવાય છે અને તેને રાજ્યથી સજા કરવામા આવે છે પૂરપૂરી રાજ્યસત્તા જ્યા જ્યા વાપરવામા આવે છે ત્યા ત્યા આ પાચે કાર્યો વ્યવસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી

આ પાચ પ્રકારના કાર્યોમાના પ્રત્યેકનો વ્યવહાર ચલાવવાની સત્તા હોય એવા નિરનિરાળા પાચ સરકારી ખાતા હમેશા હોય છે, એવી આ ઉપરથી કુદરતી રીતે આશા રાખવામા આવે પણ વ્યવહારમા આનો વિધિસ (*formal*) ભેદ અશક્ય બને છે જો મૂળ જોતા જઈએ તો આ બધા કાર્યો રાજા અથવા રાજકુલ તરફથી થતા, પછી રફતે રફતે કામ વધતા ગયા તેમ તેમ વહેચણી થતી ગઈ જેમ જેમ પ્રજાની રાજ્યવહીવટમા અભિરુચિ વધતી ગઈ તેમ તેમ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમા આમાની ઘણી ઘણી સત્તાઓ આવતી ગઈ

ઉપર કહ્યુ તેમ સ્તુત વર્તમાન કાળમા ત્રણ જ ખાતા હોય છે કારોબારી, ઈન્સાફી અને કાયદા ઘડનારૂ જૂના વખતમા અથવા ત્યારની સ્થિતિવાળા રાજ્યોમા હજુ એક જ ખાતુ— એટલે કારોબારી ખાતુ હોય છે

આ બધા ખાતા રફતે રફતે જૂદા જૂદા શેમા કેવી રીતે જૂદા પડ્યા વગેરેનો ઇતિહાસ રસિક અને જાણવા જેવો છે પણ તે વર્ણવવાનુ મોકુફ રાખવુ ઉચિત છે

જેમ કામકાજ વધતુ જાય છે તેમ તેના ભાગવિભાગ પાડવામા આવે છે ન્યાય, વિગ્રહ, નાણાવહીવટ (*finance*), કરસ્થાપન, વગેરે વગેરેના કામકાજ વધતા તેમના નિરાળા ખાતા પાડવામા આવે છે સખ્યા વધતી જાય છે તેમ સાથે સાથે પ્રત્યેકનુ મહત્વ પણ નક્કી થતુ જાય છે દરેક વિભાગ સ્પષ્ટ રીતે જૂદો પડી જાય છે અને ચડતા ઉતરતી દરજ્જાના વિભાગોવાળા વહીવટ થાય છે ત્યારે તે વિભાગશાસન (*bureaucracy*) કહે છે એ વિભાગોના અધિકારીઓ પૂરેપૂરા સત્તાધીશ થાય છે ત્યારે અધિકારીશાસન થાય છે રાજ્યની મુખ્ય સભા(*council*)મા મુખ્ય વિભાગો–ખાતાઓના પ્રતિનિધિઓ તરીકે તેમના ઉત્ત

વળી, ઓગણીસમી સદી લગી, કાયદા ઘડનાર મંડળોએ બહુ જ થોડા કાયદા ઘડ્યા હતા અને જે જૂજ ઘડ્યા હતા તે મહત્વ રાજ્યના મૂળ બંધારણને લગતા તે કાયદા હોવાથી હતુ પણ હવે તો નાની નાની બાબતો માટે પણ દરવર્ષે અસખ્ય કાયદા ઘડાય છે અમેરિકાના સયુક્ત સસ્થાનોમા ડહાપણ વિહોણા અને નાના કાયદા એટલા બધા થાય છે કે કેટલીકવાર લોકોનો વિશ્વાસ એવા કાયદાઓ ઉપરથી ઉઠી જાય છે પરિણામમા, બધારણને સમત સમાધાન (*Constitutional Convention*) નામનુ કાયદા ઘડનારૂ ખાસ મડળ અસ્તિત્વમા આવ્યુ છે મતદારોની સાથે લેખિત બધારણનો મૂળ કાયદો ઘડવાની સત્તા એની પાસે છે આથી કાયદાનુ સ્વરૂપ વિશુદ્ધ થયુ છે અને નાના અને ગેરવાજબી કાયદાઓ નિગ્રહમા રહી શકે છે આ રીતે સયુક્ત સસ્થાનોમા કાયદા ઘડનાર મડળના બે વિભાગ પડી ગયા છે લેખિત બધારણના મૂળ કાયદા ઘડનાર વિભાગ અને સામાન્ય કાયદા ઘડનાર મડળો અને સ્થાનિક સમિતિઓના કાયદા અથવા આદેશો ઘડનાર વિભાગ આ સ્થિતિમા શાસનયત્રનુ નવુ ખાતુ જન્મે છે આ ખાતુ રાજ્યના બધારણની ઘટના કરી શકે છે, તેમા ફેરફાર કરી શકે છે (તેનુ શોધન કરી શકે છે) અને તેને સુધારી શકે છે આવી સત્તા કોઈ પુરૂષ અથવા પુરૂષોના મડળોને આપવામા આવે છે આ રીતે એમની સત્તા કાયદાની બાબતમા સર્વોપરિ (*legal sovereignty*) થઈ જાય છે

પણ આટલેથી પતતુ નથી, સયુક્ત સસ્થાનોમા સ્થાનિક અથવા રાષ્ટ્રીય બધારણોના અર્થ વિષે છેવટનો નિર્ણય વરિષ્ઠ અદાલતો આપી શકે છે એટલે બધારણના જાહેર થએલા અર્થથી વિરોધી સર્વ કાયદાઓને અદાલતો નકામા અને કાયદાવિરુદ્ધ ઠરાવે છે આથી બધારણના કાયદાના જ સવાલોનો નિર્ણય કરવામા વરિષ્ઠ અદાલતોનો બધો સમય જાય છે અને બીજા દાવા ચૂકવવાનુ કામ નીચલી અદાલતોને સોંપવામા આવે છે આથી ભવિષ્યમા બે જાતની નિરાળી અદાલતો થઈ જશે અને ઇન્સાફના કાયદાના બે ભિન્ન ખાતા થઈ જવાના

આજકાલ નવો વિભાગ સત્તાધીશ થતો જાય છે રાજ્યશાસ્ત્રીઓ એમ પ્રતિપાદન કરવા મથે છે કે લોકોની સત્તા બધી રીતે—કાયદાની રીતે પણ સર્વોપરિ છે પણ સ્વિટ્ઝર્લેંડ સિવાય ક્યાય આવુ નથી લોકોની સત્તા સર્વોપરિ હોવી જોઈએ કે નહિ, એ વિષે ચર્ચા કરવા કરતા મતદાર લોકોની સત્તા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે તે વિષે વિચાર કરીશુ સામાન્ય ત્રણ ખાતાઓની સત્તા જેની સરકારી છે તેની જ મતદારોની પણ છે પોતાના મતની મારફત નીમણુકો કરવાની કારભારીની સત્તા તેઓ વાપરે છે, "ઇનીશીએટિવ" (કાયદો પોતાની મેળે—કારભારી ખાતાની સ્વતત્ર રીતે સૂચવી વાની સત્તા) અને "રેફરેન્ડમ્"(સરકારી સવાલ વિષે પ્રત્યેક મતદારનો—તેના પ્રતિનિધિનો નહી પણ તેનો પોતાનો મત મેળવવાની રીત)ના વપરાશથી કાયદા ઘડવાની વિભાગ ઓ મહત્ત્વની સત્તા તેઓ

વાપરી નકે છે, દીવાની અને ફોજદારી ગુ હાના ચુમ । માટે " જ્યુરિ"મા બેસી તેઓ ઇન્સાફ ખાતાને મ　કરે છે

જે મતદારામા સવ પ્રૌઢ (*adult*) નાગરિ ।-સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો સમાવેશ થતો હોય, અને ચૂટણીથી તેઓ સર્વે મુખ્ય કારોબારી અને વહીવટી ઉપરિ અધિકારીઓની, સર્વ કાય । ઘડનારાની, અને ન્યાયાધીશોની નીમણુક કરે અને આ મતને તેમના નામો વિશે આદેશ આપી શકે અને તેઓ સ્પનન કરે તો તેમની નીમણુક રદ કરે (*recall*), અને બધા ગ્રણુની બાબતમા પણુ આર ભ (*initiative*) અને પૃચ્છા (*referendum*) નો હક હોય તો લોકોની ઇચ્છા (સમ્મત) પ્રગટ કરનાર મતદારોના હાથમા રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા છે એમ વાજબી રીતે કહી શકાય પણુ વસ્તુત મતદારોના હાથમા આટલી બધી સત્તા હોતી નથી-હોય છે તે પણુ બહુ ઓછી હોય છે અને તેઓમા માત્ર પુરુષ નાગરિકો-અને તેમા પણુ બધા નહિ-સમાવેશ પામેલા હોય છે કાયદાની નજરે આવી સ્થિતિમા લોકોની સત્તા સર્વોપરિ ગણી શકાય નહીં પણ એમના પ્રમાણનુ રાજ્યશાસન કરવુ હોય તો મત આપવાના હકનો વિસ્તાર કરવાથી અને કાય । તથા વહીવટ ઉપરનો તેમનો અકુશ વધારવાથી કાર્ય થઈ શકશે

આમ બધી રીતે વિચાર કરતા રાજ્યશાસન એટલી રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તાઓ જે ખાતાઓ-વ્યવસ્થિત સસ્થાઓ-વાપરે છે કે વાપરે તેઓનો સમૂહ, પણુ તે અંગો અને વિભાગો નહીં પણુ એમના ધણીઓનો સમૂહ

આમ ત્રણુના ચાર ખાતા આપણે ગણ્યા હતા પણુ હવે આ બધી ચર્ચા ઉપરથી સાત થએલા લાગશે કારોબારી, વહીવટી, કાય । ઘડનાર કાયદા ઘડવામા સર્વોપરિ, ઇન્સાફી, લેખિત બધારણુના અર્થપ્રકાશન માટેની ખાસ અદાલત અને મત ।ર મડળ એમ સાત વિભાગ થયા પ્રાચીન ત્રણુ વિભાગની સત્તા ધીમે ધીમે મતદારમ ળ પોતાને સ્વાધીન કરતી જાય છે આ જમાનામા રાજ્યશાસનનો વિચાર કરતા મત ।રમડળનુ વિસ્મરણ કર્યું પાલવે એમ નથી

—અપૂર્ણ

ગોદાવરીને તીરે.

લેખક—રા. લલિત.

["આસુડાના ભેદ તો બતાવો હો બતાવો કોઈ" નવિ ન્હાનાલાલના એ ગીતનો ઢાળ]

આવ્યા સખિ! આપણે ગોદાવરી ગંગાને તીરે!
ગોદાવરી ગંગાને તીરે—
હો પવિત્ર જીવનનીરે—
નાહ્યા સીતારામને સ્મરણે, પવિત્ર જીવનનીરે!
દંડકવનને વાસ, ને ઇંગિતપુરીને વાટ,
સ્નેહભર્યાં સંસારની દેવલીલાની વાત!
એની એ સૃષ્ટિ, ને સૌન્દર્ય એનું એ જ આ હો—
સખિ! સીતારામને આદર્શ, જીવન જગવતા હો!
સ્નેહયજ્ઞના વ્રત તપ્યા પંચવટીને વાસ—
ભક્ત દમ્પતી એમને પગલે પુણ્યપ્રવાહ!
ઉછળતી ચેતનાના પૂર રેલે જોસ પૂરે!
ધૂમે ગાજે ને ધોધ ધસમસે હો દૂરદૂરે!
નાસિકસમ સઉ તીર્થના યાત્રાનુજન! સદાય—
સીતારામ વિયગ્યિ ગુહે સમાજે રાજ્ય!—આવ્યા

———

કૉલેજીઅન.

(ચાલુ વાર્તા)

લેખક—રા ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટિયા, બી એ

(ગયા અંકથી ચાલુ)

પ્રકરણ પાચમુ

—પિતાનુ મૃત્યુ—

બિચારો શાન્તિલાલ ગેધરીંગમાથી પરવારી, ચિત્રવિચિત્ર આનદ અને મોજમઝાહ ભોગવી, હૃદયની ઉની વરાળ પ્રો પ્રમથનાથ આગળ કાઢતો હતો અને પ્રેમાળ પ્રોફેસર અમૃત નાખી બળતા હૃદયને ઠારતો હતો, ત્યા પટાવાળાના 'તાર' શબ્દે ગભરાટ ફેલાયો શાન્તિલાલ, અનેકરગી દુનિયામા ન રગાયેલો શાન્તિલાલ, તારનુ નામ સાભળતા જ ગભરાયો રસ્તામા બીજા વિદ્યાર્થીઓ 'જો પેલી નેડી જાય! જો–જો એના ગાલ લાલ સુરખ થઈ ગયા છે જો ઠોકર ખાધી" એમ મોટેથી બોલતા હતા પણ એનુ ભાન શાન્તિલાલને નહોતુ શાન્તિલાલ રેસીડેન્સીમા પહોચ્યો ને તારવાળાએ તાર આપ્યો સહી કરતા, તારીખના ખાનામા સહી કરી અને તે પણ કોઈ બીજાના નામ નબર સામે શાન્તિલાલના તારની વાત કૉલેજના કોમ્પાઉન્ડમા વાની પેઠે ફેલાઈ ગઈ અને ઉછરગલાલ, લીલાધર, ધીરુ, ચદુ–મહેતા અને બીજા પારસી–ગુજરાતી દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓ દોડતા આવ્યા શાન્તિ એકાન્તવાસી, થોડાબોલો અને હૃદયનો એટલો ભોળો હતો કે બીજા વિદ્યાર્થીઓ તેની મશ્કરી કરતા, એને હેરાન કરતા છતા એના શુદ્ધ હૃદય, ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને અભ્યાસમા પ્રજ્વલિત ડાગ કોઈ એવા હતા કે સઉ કોઈ એની સાથે સહવાસ રાખવા ઇચ્છતુ શાન્તિલાલે તાર ઉઘાડ્યો અને વાચ્યુ– "જલદી આવો, પિતાજી ગભીર મદવાડમા એકદમ નિકળજો" આ શબ્દો વાચતાની સાથે જ શાન્તિલાલથી મોટેથી રોવાઈ જવાયુ અને બેભાન થઈ પડ્યો લીલાધર અને બીજા છોકરાઓએ શાન્તિને ઉપાડી રૂમમા લીધો–કોચમા સુવાડ્યો અને આખે પાણી છાટી જાગૃત કર્યો બિચારો શાન્તિ! એણે મૃત્યુ એ શબ્દ જ સાભળ્યો હતો! મૃત્યુ માટે ગુજરાતી–સસ્કૃત–ઇગ્રેજીમા કવિતાઓ વાચી હતી 'ફલાણાનો પિતા મરી ગયો, માતા મરી ગઈ, કેમ ડોસાના લાડુ ક્યારે ઉડાડો છો? ડોશી છે કે ગઈ? તમારામા બીજી બૈરી મળે કે?' એવા ઉદ્ગારો સાભળ્યા હતા શબવાહિનીને હસતાકુદતા લઈ જતા હિન્દુઓ મુસલમાનમા ગભીરતાથી કલમો પઢતા અને પારસી યુરોપીઅનોમા વિશેષમા થોડા કાળા ડ્રેસ સાથે લઈ જતા જોયા હતા. 'તમારા પિતા ગુજરી ગયા, બહુ જ દીલગીરી' એમ હૃદયની નહિ પણ મોની જ દીલગીરી કરતા ઘણાને જોયા હતા પરતુ મોતનો પોતાને અનુભવ નહોતો થયો અને શાન્તિલાલ પોતાની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમા માતા અને ભાઈબ્હેનોને આક્રદ કરતા જોઈ ગભરાતો હતો શ્રીનાથ

આખો દિવસ શાન્તિ સાથે જ હતો તેણે એને ટ્રંક તૈયાર કરી આપી–સ્ટેશન ઉપર સાથે ગયો અને શાન્ત કરી મોકલ્યો

ગાડી ફાસ્ટ હતી છતા શાન્તિને મન ધીમી લાગતી એરોપ્લેન કે પવનપાવડીની જરૂર અત્યારે જણાઈ અને વડીવડી આકાશ–સૃષ્ટિ જોતા જોતા આખમા ઝળઝળીયા આવતા અને પાસે બેઠેલા ઉતારૂઓ એને તે જાણે કરી રૂમાલ કાઢી આસુ લોતો 'એ મહિના ઉપર જ પિતા મળ્યા છે અરેરે, ત્યાર તેને ખબર હતી કે અમે નહિ મળીયે છેલ્લા હશે ? એમનુ મોં નહી જોઉં ? ના, ના, હવે તો સારૂ હશે ગભરાતા હશે તે તાર કર્યો હશે," એમ આશા અને નિરાશામા રાત્રિ કાઢી અને સવારે વડોદરે પહોચ્યો વડોદરાથી ગોધરાની ગાડીમા બેઠો અને ગાડી લેટ–મોડી હોવાથી અગીઆર વાગ્યાને સુમારે ગોધરે પહોચ્યો ગોધરાના સ્ટેશન ઉપર ન મળે ગાડીનુ સાધન મજુર કરી ગામમા આવ્યો શાન્તિએ ગઈ સાજનુ કાંઈ જ ખાધુ નહોતુ, ચાહ કે નાસ્તો પણ લીધો નહોતો ઉંઘ્યો નહાતો બીકથી આડો પડ્યો નહોતો અને ચિન્તાથી મગજ થાકી ગયુ હતુ. નદિની પેલી પાર રહેતો હોવાથી રસ્તો પણ ખુટતો નહોતો દૂરથી ઘર દેખાયુ અને એના એ ઘરમા ફેર લાગ્યો જે ઘર ઉજળુ આનંદજનક લાગતુ તે જ ઘર ઝાખુ અનિષ્ટ લાગ્યુ 'બારણુ ઉઘાડુ ? વખત છે મારા પિતાજીને હરકત થાય ! હમણા બારણુ ઉઘડશે પિતાજીના ખાટલા પાસે બેસીશ, એ મારે માટે તરસતા હશે એમનુ માથુ ચાંપીશ મુર્ખ કોનેજ ! હુ એમની સેવા વગીન ! એમને પખો નાખીશ,' એમ વિચાર કરતો અંદર પેઠો ત્યા ઘરમા ઘણા વર્ષથી રહેતા જમના ડોશી મળ્યા–'જમનામા ! બાપાજીને કેમ છે ?' આના ઉત્તરમા ડોસીએ–'ભાઈ, આવો ઠીક થયુ,' કહી પેલી બાજુ જોયુ, અને લુગડાના છેડાથી આખો લોહી ઘરમા શાન્તિ આવ્યાના ખબર પહોચ્યા અને પાછલા ઓરડામાથી નાનાભાઈઓ, બેન આવ્યા અને રમેને છોકરા ઓનો બાળે કરી મા આછુ ઓઢી દોડતી ચોકમા આવી " શાન્તિ ! લુગડા કાઢ ! " લુગડા કાઢ શબ્દની સાથે જ શાન્તિની ધીરજ ગઈ હાથ ધ્રુજવા લાગ્યા બટન કાઢતા ગભરાટ થયો અને ત્યા ને ત્યા જ બેસી ગયો "બા ! બા ! પિતાજી ! બાપાજી !' 'ભાઈ ! તારા અને મારા કરમ ફુટ્યા," કહેતા જ માતાએ શાન્તિને છાતી સરસો ચાંપ્યો–મડા ગાડની માફક માતાપુત્ર બાઝયા અને રોયા નાનાભાઈભાંડુ પણ ઉભા ઉભા ઓશીઆળા, પિતાને નદિયે લઈ ગયા છે, બાધીને લઈ ગયા છે એટલે મોત એ સિવાય ન સમજનાર, બાળકો બીજા રૂએ માટે રોતા હતા અને કાંઈક થયુ છે એટલુ જ સમજતા હતા, જમનાડોશી આવ્યા અને દરેકને સમજાવી નાહ્યા વિનાના શાન્તિને અડકાય માટે મા અને દિકરાને નવડાવ્યા કોઈ અગતનુ મૃત્યુ થાય ત્યારે અને હૃદયને આઘાત થાય એમ હોય તો અભડાવાનો વ્હેમ ખોટો હશે પરતુ એ જાણ્યાપછી નાહ્યાથી હૃદયને કાંઈક વિશેષ શાન્તિ મળે છે એ નિર્વિવાદ છે, આખુ કુટુમ્બ રોયુ–રડ્યુ પાડોશી સગાંવ્હાલાં આવ્યાં અને આશ્વાસન આપી ચાલ્યા ગયા નહિ જેવુ જમ્યા અને બપોરના મા દિકરો કાંઈ એકના પડ્યા "બા, એટલામા શુ થયુ–હમણા તો એમનો કાગળ હતો–કાલ કંઈ વખત ?"

"ભાઈ! કાઈ જ થયુ નથી પુજા કરતા કરતા જ ઉઠ્યા છાતીમા બળે છે એમ કહ્યુ મે દાક્તરને બોલાવ્યો ત્યા હદન જ બધ થયુ તાર કર્યો સાજના જ અગ્નિસંસ્કાર કર્યો'

"મા! મને સભાર્યો હતો?"

"ભાઈ પુજા કરવા બેઠા તે પહેલા જ વાત થઈ હતી એ વધ જીવુ તો શાન્તિને બી એ કરૂ અને ઠેકાણે પાડુ–તો એ એના ભાઇઓને ભણાવી શકે! મુબાઇનુ ખર્ચ વીધુ છે પણ એને સ્કોલરશીપ મળે તો ઠીક ભાઈ, એમની પથારી નીચેથી આ કાગળ નિકળ્યો છે તને લખી નાખવો રહી ગયો હશે "

શાન્તિએ પત્ર લીધો–અને વાચ્યો

' ચિ શાન્તિ!

"મારૂ આ વય અને તેમા આ મહિનો ભારે છે, કદાચ આપણે નાયે મળીયે પણ ગભરાઈશ નહી મને ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે તારા ભાઈબ્હેનને સભાળજે–ઝેઝટે એટલુ જ કે હીમ્મત રાખજે–સાચો માર્ગ રાખજે–પવિત્ર રહેજે અને પરમેશ્વર તારો જ છે"

લી શુભેચ્છક,

શકરલાલ

શાન્તિએ પિતાના છેલ્લા શબ્દ મોઢે કર્યા–સુવર્ણના હોય, કોઈ મહાત્માના પવિત્ર શબ્દો હોય, મંત્રો હોય ને મા લીવામા રાખે તેમ ગડી કરી પોતાની પાસે રાખ્યા દિવસ ઉપર દિવસ ગયા અને બારમુ તેરમુ પત્યુ–વિમાના બે હજાર રૂપીઆ માથાકુટ કરી મેળવ્યા અને હવે શુ કરવુ એની ચિન્તા થઈ સ્કૉલરશીપ ન મળે તો કૉલેજનુ જીવન છોડવુ જ જોઇએ–એક ધનાઢ્ય કાકા હતો પણ એ આપે કે ન એ આપે એમ હતુ મા અને ભાઈબ્હેને તો ગોધરામા જ રહેવુ યજમાન વૃત્તિમાથી આવે તેટલુ સભાળવુ અને શાન્તિએ મુબાઈ જઈ સ્કૉલરશીપ માટે તજવીજ કરવી અને ખતથી અભ્યાસ કરી પાસ થઈ કોઈને કહી શકાય એમ કરવુ એમ નક્કી થયુ

પ્રકરણ ૭ મુ
શાન્તિલાલ.

શકરલાલ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતો અને એના પિતાના વખતથી ગોધરામા વાણીયાનું ગોરપદુ કરી જીવન નીભાવતો વારતહેવારે ધોતીઆ, અબોટીયા કેરી ટેટીનાના મોટા વાસણ મળતા અને જમવાનુ તો સતત ચાલતુ શકરલાલના પિતા બ્રાહ્મણ વૃત્તિના જ હતા–નાનીશી ચોટલી–ઉઘાડુ શરીર, જાડુ ધગડા જેવુ જનોઈ અને વીસ બાવીસ દીવસની હજામતથી એના ગોળ મટોળ શર્મા જેવા લાગતા કે ગામમા એને કોઈ ન ઓળખે એમ નહોતુ શ્રાદ્ધીયામા ચાર ને

જાતે પાચવાર દક્ષિણાને ખાતર જમવા જતો, રાંધવા જતો-મૃત્યુ સંસ્કાર કરવા જતો અને स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते કરી મૂકો પૈસો, કરી લગ્ન પણ કલાકના સાત આઠની ઝડપે કરાવતો પરંતુ શંકરલાલ અમદાવાદમાં સંસ્કૃત શાળામાં ભણવા ગયો ત્યાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિના અને ઓફીસરવર્ગના ગૃહસ્થોના સહવાસમાં આવ્યો હતો અને ઈંગ્રેજી વિદ્યા-સુધારો-અને સંસ્કારનો અનુભવ થયો પિતાના મૃત્યુ પછી શંકરલાલ સ્વતંત્ર થયો અને એણે એક મ જીવનવ્યવહારમાં ફેરફાર કર્યો મૃત્યુ અને શ્રાદ્ધીયામાં જમવા જવાનું બંધ કર્યું-કોઈ બોલાવવા આવે તો ચોખ્ખી ના કહેતો અને શુભ કાર્યમાં જ જતો શરૂઆતમાં બ્રાહ્મણ અભિમાનમાં ખેંચાઈ ગયો છે, કોણ જાણે છે કે એના દીકરા ખરાબ નહિ ઉઠે! બ્રાહ્મણનો ધંધો ભીખ માગવાનો અને દક્ષિણા લેવાનો-ગમે તેવી ઉંચી સ્થિતિ હોય તોયે એ હક ન ખોઈએ, મોટામોટા અધિકારીઓ હજી દક્ષિણા લે છે એમ ટીકા સાંભળતો પણ શંકરલાલને તો એમ જ થયું કે દક્ષિણા ન જ લેવી અને હલકું બ્રાહ્મણપણું ન કરવું એ જ ઉન્નતિના સાધન છે શંકરલાલને ટુંક આવકમાં જ્ઞાતિવર્ગથી બહુ જ વેઠવું પડ્યું પણ થોડા જ સમયમાં ગોધરામાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થપાઈ અને એમાં શંકરલાલ શાસ્ત્રીની પચાસ રૂપીઆમાં નિમણુક થઈ

પરમાત્માની કૃપા થાય છે ત્યારે સર્વત્ર અનુકૂળતા થાય છે તેમ શંકરલાલ શાસ્ત્રીને પત્ની પણ સારાં મળ્યાં હતાં-અમદાવાદના જ એક ડીસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડરની પુત્રીની સાથે એનું વેવિશાળ થયું અને નાગર-ક્ષત્રીય વગેરેના સહવાસને લીધે એ બાઈ ભણી હતી એને ભરતાં ગુંથતાં આવડતું-રસોઈ કરી જાણતી અને સંસ્કારી ભાષા સાથે ઘરરખ્ખુ અને સુઘડ થઈ હતી આ પતિપત્નીનું ગૃહજીવન શુષ્ક લાગતા ગોધરામાં અરણ્યમાં ફળદ્રૂપ જમીનનો કકડો હોય એમ ભાસતું નદિ કિનારે પોતાના ઘર આગળ જ આ બ્રાહ્મણપત્ની ફુદીનો, મેથી, અળવી વગેરે વાવતી તુળસી ક્યારામાં નિત્ય પાણી પાતી અને મધ્યાકાળે દિવો કરી પ્રાર્થના કરતી પાછલી બાજુ પણ લીંપીગુંપી સ્વચ્છ રાખતી ઘરમાં ભીંત ઉપર પીતળના વાસણોનો ચકચકાટ દુરથી દેખાતો દરેક મથાળા અને વસ્તુ ઉપર ચીઠી ચોડી વ્યવસ્થિત ગોઠવતી અને લુગડાં, ગોદડાં, ખાટલાંને તડકે નાખી માકણ કે જીવજંતુ થવા દેતી નહીં છોકરાં હતાં છતાં ટુંક પગારમાં વગ કરતી અને કુટુંબમાં તેમ જ મહેમાન આવે ત્યારે નવી નવી વાનીઓથી થાળી ભરી જમવામાં લહેજત અને હૃદયમાં આનંદ ઉપજાવતી પતિપત્ની એકલાં હતાં ત્યારે શાસ્ત્રીજી શાળામાં શિખવેલો માઘ કે રઘુવંશ-કાલિદાસનું ઋતુસંહાર અને જયદેવના ગીતગોવિન્દના શ્લોકો ગાઈ પત્નીને સમજાવતો અને પતિના ઉચ્ચ જીવનમાં પત્ની ભાગ લેતી સમય જતાં પ્રજા થઈ અને શાન્તિલાલ અને તેના નાનાભાઈઓના જન્મ થતાં ઘરમાં બાળકોની દોડાદોડ, સ્લેટપેનની મારામાર, ખાવાની હઠ અને હમણાં જ ખીલતી દંતકળીઓવાળું હાસ્ય શરૂ થયાં ત્યારે આ નાના સુખી કુટુંબમાં સ્વર્ગનો આનંદ જણાતો અને,

"પ્રભાતે કોઈ એ પથિક સ્થળે અટકતો,
"ઘડી સુણી વીણા નિજપથ જતો આશીષ દઈ"

કાવ્યમંજરી રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

તે પ્રમાણે સન્તનતનો શહેનશાહ પણ પોતાના રાજ્યના બદનામા આ ગૃહસુખ મેળવવા આતુર થતો ખરેખર, મનુષ્યજીવનરૂપી સરિતા આવા સ્વચ્છ જલથી ભરપૂર રહેતી હોય અને એના બન્ને કિનારાપર આવા પુષ્પો વિકસતા હોય તો કેટનો આનદ !

શાન્તિલાલ શકરલાલનો મ્હોટો પુત્ર હતો અને એનામા માતાપિતાના સઘળા સદ્ગુણો ઉતર્યા હતા ચારેક ધોરણ શકરલાલ અને એમની પત્ની જાતે જ કેળવતા અને ગોધરામા જ નિશાળે મોકલતા—આઠ વરસના સમરા અને શાન્તિલાલના દાદાની ઇચ્છા એમ થઈ કે શાન્તિલાલ હાઈસ્કુલનો અભ્યાસ પોતાને ત્યા રહી કરે અને એ ઇચ્છાવિરૂદ્ધ કોઈથી જવાય એમ નહોતુ શાન્તિલાલને અત્યાર સુધી ઘરની આગળથી ખસ્યો નહોતો અને અમદાવાદનુ નામ સાભળતા જ બાળકના પિતા અને માતાના હૈયા ભરાઈ આવ્યા અમદાવાદ એટલે શહેર ! ત્યાની રાહરસમ એટલે ચિત્રવિચિત્ર છોકરાઓ ત્યાની લાલચો અને ત્યા ગામડામા રહેના બગલા જેવા સ્વચ્છ હૃદયવાળા શાન્તિનુ શુ થશે ! પરન્તુ ભય-મુશ્કેલી શિવાય હીમ્મત આવતી જ નથી અને લાલચ શિવાય સદ્ગુણની કસોટી થતી જ નથી એમ શકરલાલને ખબર હતી એટલે શાન્તિલાલને અમદાવાદ મોકલ્યો શકરલાલ અમદાવાદ ગયો અને હાઈસ્કુલમા દાખલ થયો નિશાળમા કોઈની જોડે બોલે નહિ બેચ ઉપર છેલો બેસે. શિક્ષણમા પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે, અઠવાડીક પરીક્ષામા પરિણામ સારૂ આવતા માસ્તરનો પ્રેમ અને વિદ્યાર્થીઓનો દ્વેષ થયા આ ગૌરવદનના ભરેલા ગાલ અને શરીરવાળા, છોકરાને ' શ માણ છોકરી ' 'ગોરી મડમ 'ના ઉપનામ મળ્યા અને એના ભોળપણનો લાભ લઈએને હેરાન કરવા લાગ્યા આમ છતા નિશાળમા આવતા દુર્ગુણોથી એ દૂર રહી શક્યો, બેચાર પારસી અને વહીગયેલ હિંદુ છોકરા એની પાછળ ભમતા, એને ખાવાનુ આપી, જોવા જવાનુ બ્હાનુ કાઢી બહાર લઈ જતા એને ગળે હાથ નાખતા કોઈ કોઈ વાર અડપલા કરતા અને હરેક બાને આ પવિત્ર આત્માનો અધપાત કરવા યત્ન કરતા પરતુ પવિત્ર માતપિતાનો પુત્ર પ્રભુકૃપાએ પડ્યો નહી અને દૂર ને દૂર રહ્યો સદ્ભાગ્યે લીલાધર શાન્તિલાલના વર્ગમા જ હતો અને એણે બીજા છોકરાઓનો અનુભવ હતો શાન્તિલાલ દાખલ થતા જ એકાદવાર શિક્ષકે સસ્કૃત શ્લોક બોલાવ્યા ત્યારે શાન્તિલાલનો કંઠ અને બોલવાની ઢબથી લીલાધરના હૃદયમા શાન્તિલાલ માટે સદ્ભાવ થયો અને બન્ને મિત્રો થયા શરૂઆતમા પાસે બેસના થયા—એક બીજાની નોટો અને ચોપડીયો આપતા થયા પેલા દુષ્ટ છોકરાઓ શાન્તિને કનડવા આવતા ત્યારે તેનો બચાવ લીલાધર કરતો લીલાધર ક્રીકેટ ટેનીસ, હોકીમા એક્કો હતો અને એણે શાન્તિને આ સર્વ શિખવ્યુ—શાન્તિનુ શરમાળપણુ દૂર કરાવ્યુ, અને લીલાધર સસ્કૃત અને હિસાબમા નબળો હતો તેમા શાન્તિલાલે મદદ કરી લીલાધર અને શાન્તિલાલ ઘેરથી નિશાળે, નિશાળેથી ક્રીકેટ કે જીમ્નેશીયમમા, ત્યાથી ઘેર સાથે જ જતા અને આવતા, અભ્યાસમા સરખા જ નમ્બર રાખતા અને શિક્ષક તેમ જ હેડમાસ્તરની એવી પ્રીતી મેળવી કે શિક્ષકો બીજા વિદ્યાર્થીઓને એમના જેવા થવા દાખલો આપતા

કોઇએ 'રામલક્ષ્મણ,' 'લવકુશ' 'એફીનીઝ અને પેટ્રોકલીસ અને કોઇએ 'રોમીયો અને જુલીએટ'ના નામ પણ પાડ્યા હતા લીલાધરને માટે કાંઈ કાંઈ અફવાઓ ફેલાઈ અને નિશાળની ભીંતોઉપર–નિશાળમા આવવાના રસ્તાની ભીંતોઉપર "શાન્તિ બ્હેનના વર લીલાધર" "મીસ્ટર લીલાધર અને મીસીસ શાન્તિ" વગેરે ચાક–કોલસા–રીસાપેન અને ચાકુથી લખાતુ હતુ ઉદ્દગનાલ અને એક૦ બે પારસી વિદ્યાર્થીઓએ નિશાળમા તોપખાનુ કાઢ્યુ હતુ રમકડાની બબે પૈસાની તોપ મળે તો તે તોપ ટોપીએ આગળ બાંધતા અને ટોપીના ચંદામા વચમા એક ટાંકણી ખોસતા આ તોપખાનાનો હેતુ એ કે જે બે વાગ્યાની રજામા વાંચે તેને મારવો–એની ચોપડીઓ ફેંકી દેવી અને જે વર્ગમા ભરાઈ રહે તેને ધમકાવો તોપખાનાની વાત જે હેડમાસ્તરને કહે તેને કોઇએ બોલાવવો નહિ–એને નોટ કે કાંઈ ચોપડી આપવી નહી સાથે રમાડવો નહી અને લેસન કે કાંઈ કહેવુ નહી તોપખાનાનો ત્રાસ નિશાળમા એટલો હતો કે બે વાગ્યાની રજામા કોઈ વર્ગમા રહી શકતુ નહી–બે વાગ્યા પછીના લેસન વાંચી શકતુ નહી છતા કોઈની હિમ્મત હેડમાસ્તરને કહેવાની ન ચાલી શાન્તિલાલના નશીબમા કોણ જાણે શુએ હતુ કે એને એક અકસ્માત નડ્યો મહીનાની છેલ્લી તારીખ હતી–આખો મહિનો એ બરાબર હાજર હતો અને એનુ નામ પહેલુ આવે એમ હતુ–પણ એ ક્યારે બને કે રજા પછી રેસીટેશન–મોઢેની કવિતા હતી તે આવડે તો જ પૂરેપૂરા માર્ક મળે ઘર આગળ કવિતા થઈ નહોતી એટલે એણે રજામા કરવાની રાખી હતી આ વાત લીલાધર જાણતો હતો રજા પડી તે સાથે જ શાન્તિ બહાર ગયો પાણીબાણી પી બીજે બારણેથી અંદર પેઠો અને કવિતાની દસ લાઇન કરવા માંડી બેત્રણવાર વાંચી અને લગભગ મોઢે થઈ ગઈ ત્યા તોપખાનુ આવ્યુ અને ખુણામા શાન્તિલાલને કવિતા બોલતો સાંભળ્યો "મીમીસ શાન્તિ પકડાયા છે! કેમ મી લીલાધર ક્યા ગયા? તોપખાનાના નિયમનો ભંગ! થયો, બચ્ચાજી પીન્ટના આ આના લાવો તો જ નહી તો—"કરી પારસી વિદ્યાર્થી અને એક પહાણ જેવા લાગતા આગળ સુરજના વાળ, વાંકી ટોપી, ગાંજો પીતો હોય એવી આંખો અને મોમા પાનનો ડુચો એવો હિન્દુ છોકરો આવ્યો– શાન્તિનો હાથ પકડ્યો પેલા હિંદુએ શાન્તિલાલના ગાલ ઉપર ચીમટી ભરી અને શાન્તિનો મિજાજ ગયો 'હુ હેડમાસ્તરને કહી દઈશ' કરી હિન્દુને ધક્કો માર્યો અને લાલાજી બેંચ ઉપરથી ગગડ્યા તોપખાનાનો મિજાજ ગયો અને શાન્તિનુ આવી બન્યુ શાન્તિને માર્યો ઘણા દીવસની રીસ નિકળી, બિચારો શાન્તિલાલ લાલ થઈ ગયો આંખમાથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં ત્યા કોઈકે આવી કહ્યુ કે 'હેડમાસ્તર સાહેબને ખબર પડી અને આવે છે,' તોપખાનાના કમાન્ડરે 'ભલે આવે–બે વાગ્યાની રજામા ગમે તે કરીએ' કરી તોપખાનાને બહાર જવાનો હુકમ કીધો, ત્યા કોણ જાણે કેમ ઘંટ વાગ્યો અને બધા વર્ગમા ગયા 'શુ થશે! આજ ભયંકર પરિણામ આવશે' એમ દરેક વર્ગમા દરેક છોકરાને થતુ ઇતિહાસના સવાલોના ઉત્તર ખોટા પડતા વર્ગની પાસે થઇને જાય તો 'હેડમાસ્તર આવ્યા એમ થતુ હમણા મને બોલાવવા સીપાઈ આવશે પેલા વર્ગમાથી નેતરના અવાજ

આવેછે બહેરામને સ્ફુન આઉટ કર્યો. ગની ને બે ડઝન કેન મારી' એવા ઉદ્દારો નીકળવા માંડ્યા અને માસ્તરો પણ આજ છોકરાઓ કેમ વળ નથી આપતા એ સમજી શકતા નહી એટલામાં પટાવાળો કાગળ લઈ આવ્યો અને દરેક વર્ગમાંથી પાંચમાન વિદ્યાર્થી ઉઠ્યા—હેડમાસ્તરના ખાનગી હોલમાં આજ કચેરી ભરાઈ હતી—વિદ્યાર્થીઓ સામે ઉભા હતા તેમાં બહેરામ અને ગનીવાન અંદરથી ગભરાતા પણ બહારથી બેદરકાર કરડી આંખો કરી ઉભા હતા બીજા વિદ્યાર્થીઓના તો રામ જ રમી ગયા હતા ' ...કરી છોડી દે તો સારૂં—કાઢી મુકશે તો કોઈ નિશાળમાં દાખલ નહિ કરે. સાલો બહેરામ ને રતીયો એમને ભણવુ નથી એટલે બધાને હેરાન કરે. દારૂડીયા સાલા મિયાન કેટલાને બગાડ્યા એ બેને જ ખરી શિક્ષા થવી જોઈએ શાન્તિવાનને ન રોતો સતાવવો એમ કહ્યું હતુ તોએ માન્યુ નહી એ ભદકાળી ! આજ અમને કાંઈ નહી થાય—કાઢી નહી મુકે તો સાંજના નાળીયેર વધેરીશું' એમ ઉદ્દારો ને બાધા આખડીયો રખાઈ શાન્તિવાન એક બાજુ ઉભો હતો હેડમાસ્તર આવ્યા અને સર્વના હૃદયમાં થરેરાટ થયો—પટાવાળો ઉભો હતો ટેબલ ઉપર લાંબી નેતરની સોટી, રજીસ્ટર અને ખડીયો, હોલ્ડર ને બ્લોટીંગ પેડ પડ્યા હતા આખી નિશાળમાં અત્યારે શાન્તિ હતી શિક્ષકો કાંઈ કરતા નથી એમ રખેને હેડ માસ્તરને ખબર પડે એ બીકે જ વખતોવખત પાટીયા ઉપર ચાકનો ખખડાટ અને કોઈવાર પ્રશ્નનો અવાજ કરતા ને હરવાને વર્ગમાં ફરતા અને બારણા પાસે આવી સામાના વર્ગના માસ્તર સાથે ધીરે ધીરે મોની—ઇશારતથી વાત કરતા છોકરાઓને રજા આપે તો અત્યારે માખી થઈ હેડમાસ્તરના હોલમાં જાય—પણ હેડમાસ્તરનું જેવું શિક્ષણ ઉત્તમ હતુ, પ્રેમાળ હતા તેવો જ તેમનો તાપ હતો હેડમાસ્તરે બહેરામ ગની અને બીજા છોકરાની જુબાની લીધી અને તોપખાનાનો ઇતિહાસ જાણ્યો શાન્તિની હકીકત સાંભળી અને છોકરાઓના રજીસ્ટર મગાવી એમની ચાલચલગત—માર્ક જોતા હેડમાસ્તરે નોંધ લીધી અને પ્રથમ શાન્તિવાનને કહ્યુ—"શાન્તિવાન ! નિશાળ એ ઘર નથી એકલવાયા હેવાથી અને બીજાની સાથે હળ્યાહળ્યા સિવાય જાહેર—હીમત અને કુશળતા આવતા નથી માટે તારે બીજાની સાથે ભળવુ રમવુ અને તને કોઈ નકામો હેરાન કરે તેની ફરિયાદ કરવી નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓમાં સંપ હોવો જોઈએ પણ સારા કામ માટે, નહિ કે હેરાન કરવા માટે કે નિયમો તોડવા માટે આ બહેરામ કે રતી તો અમારી નિશાળના નેપોલીયન અને વેલીંગ્ટન જ છે ! શાન્તિ તને કાંઈ જ શિક્ષા કરવાની નથી જાઓ—'શાન્તિના હૃદયમાં તાઢક થઈ અને શરમાતો 'હાશ છુટયો ' કરી નીચે ઉતર્યો, ત્યાં શિક્ષકો અને થુંકવાનુ બહાનુ કાઢી બહાર નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓ એને વીંટાઈ વળ્યા અને એક ઉપર એક સવાલો કર્યા શાન્તિ તો કાંઈ જ બોલી શક્યો નહી હેડમાસ્તરે ઉલટો મને ઠપકો આપ્યો એમ લાગ્યુ અને મનમાં ચીઢાયો.

શાન્તિના ગયા પછી તોપખાનાનો વારો આવ્યો આર્મ્સ એક્ટનો અમલ થયો, અને બે પૈસાવાળી તોપો અને ટાકણીઓનો કબજો હેડમાસ્તર સાહેબના મેજઉપર મૂકાયા હેડમાસ્તરે

બહેરામ અને ગ્નીના રજીસ્ટર ઉપર ખગામ વર્તણૂક માટે કાઢી મૂકનામા આવ્યા છે અને બે વરસ સુધી કોઈ પણ નિશાળમા દાખલ ન કરવા દેવા ઇન્સ્પેક્ટરને લખવામા આવ્યુ છે કરી બન્નેને તે જ ઘડીએ કાઢી મૂક્યા–બહેરામ અને ગ્નીની બગડતા નીચે ઉતર્યા–ત્સાલ્વે બીધો– મને જો કેન માગી હત ને તો એનુ પાઘડુ જ ઉડાડતે' 'બહેરામ' હુ તો આ ચાપુ જ મારત કાઢી મૂકવા, કોને ભણવુ છે? મારા કાંધા અને મામાને ભણાવવો છે બાવાજી વાન્ને બેસો તે આપવા જ છે ને–નહી આપે તો કથા જનો આપઘાત કરીશ એમ કહુ છુ કે નગ્મપેરા જેવા થાય છે' એમ બબડતા બન્ને નફટની માફક ચાલ્યા ગયા બન્નેના ગયા પછી હેડમાસ્તરે બીજાને એકેક બબ્બે કેન માગી અને આવી કોઈ તિતચાલ હવે પછી થાય. તો પ્રીફેક્ટોએ તરત જ જણાવવી એવી નોટીસ કાઢી

તોપખાનાના ભાગના સાથે જ શાન્તિનાથને શાન્તિ થઈ અને શાન્તિ જેવા ઘણા છોકરાઓ ઠીક થયુ એમ હૃદયથી માનતા થયા શાન્તિનાથ અને લીનાવર એક પછી એક ધારણોમા વિજય મેળવતા મેટ્રિકમા આવ્યા અને શાન્તિને સરકૃત અને હીસાબમા સારા માર્ક મળતા, અમદાવાદમા રહેવા આવ્યાનુ પ્રયોજન થયુ નકરદાન શાસ્ત્રી, માતા અને દાદાને સંતોષ થયો અને દુ ખવેઠીને પણ છોકરાને મુબાઈની કૉલેજમા જ્યા પણ ત્યાની નૅશનલ કૉલેજમા મોકલવા નિશ્ચય કર્યો અને શાન્તિનાથ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે કૉલેજમા દાખલ થયો અને સ્કૉલરશીપ માટે યત્ન કરવા લાગ્યો એટલામા જ ગેબીગથી માઠ પરનાર્યો ત્યા તાર આવ્યો અને મનની મુરાદ પાર પડે તે પહેલા જ ઘડો ભાગતા શેખશલ્લીનુ ભાગ્યુ તેમ પિતાના મૃત્યુથી ગમગીનીમા ગરકાવ થયો અને હવે 'કેણી ગમા જતુ ભરવુ' સ્થિતિ થઇ

પ્રકરણ સાતમુ

લેડીઝ રૂમ.

નૅશનલ કૉલેજના પશ્ચિમ તરફના ભાગમા એક બાજુ એ લેડીઝ રૂમ હતી આ રૂમ વિશાળ હતી ઓટલા ઉપરના નાના ઝરૂખામા બેચાર આરામખુરશીઓ હતી અંદરના ભાગમા પણ ખુરશીટેબલ–ચોપડીયોનુ કબાટ–પાણીના કુજા–અરીસો, મો ધોવાને વૉશ–ટુવાલ વગેરેની સઘળી વ્યવસ્થા હતી એક બાજુ નાનુ બટન દાબવાથી પટાવાળો આવતો અને બીજુ બટન દાબવાથી પ્રીન્સીપાલના રૂમમા ઘટડી વાગતી ઓટલા ઉપર નાના ચક નાખી દેવામા આવ્યા હતા બેડમીંગટનને માટે નાનો કોર્ટ પણ હતો અને પાસે જ નાનો બાગ

શ્રીનગર—શાલીમાર બાગ

હતો આ બાજુ પુરૂષ વિદ્યાર્થીઓને આવવાની મનાઈ હતી. પરંતુ ગેધરીંગને દિવસે કાંઇક સ્વતંત્રતા હતી કૉલેજમાંથી પાસ થઈ નીકળેલી ગ્રેજ્યુએટ ભગિનીઓ સુપ્રસિદ્ધ વકીલ–બારીસ્ટર–ડાક્તર–ઑનરેબલ મેમ્બરો–લેખકો–આસીસ્ટંટ કલેક્ટરોની પત્નીઓ થઈ હતી એમની પ્રજા આ કૉલેજમાં ભણતી હતી એમને આ રૂમ–આ જગા જોતા ભૂતકાળ સાભરી આવતો અને પોતાના પતિઓને 'હું અહીં બેસી વાચતી આ ખુરશી ઉપર બેની તમારા કાગળ વાચતી ચોપડીની અ ર ચીઠી રાખી વાચવાનો ડોળ કરતી બારોબાર કૉલેજમાં કાગળ મગાવતી અને પહેલા અવરમા જે દિવસે ટપાલ આવવાની હોય તે દિવસ ટપાલ આ યાવિના પ્રોફેસરના લેક્ચરમા ધ્યાન લાગતુ નહિ વળી બીજી કહેતી કે 'તમને કૉલેજના ગેધેરીંગમા પહેલા જોયા હતા ત્યો તે દિવસથી તમે ચીઠી લખતા થયા,' વળી કોઈ પારસપુ માનુ તો એકને સૂધી કહેતી કે 'તમો કેટલીક વાર બોણુવાળા સાથે ચીઠી મોકલતા પરન્તુ અમારી કૉલેજમા એટલી ચોકસાઈ હતી કે અનીતિને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવામા આવતી પુરૂષ તો કૉલેજમા મગી શકતો જ નહિ હા, કૉલેજની રંગભૂમિ ઉપર આવ વાથી અમારા નગ્નના વિચાર બદલાયા હતા અને અમે અમારી ઈચ્છાનુસાર પરણુના માગતા હતા પણ અમે અમારી કૉલેજને અને અમારા માતપિતાને શરમ આવે એવુ કામ કર્યું નથી, જૂના જમાનાના લોકોને કૉલેજમા સ્ત્રી અને પુરૂષ મળે એ નહિ રૂચતુ હોય, એક જ જ્ઞાતિના–અગર વિચાર અને સમયની પ્રગતિ સાથે પ્રજાપ્રજા વચ્ચે લગ્નના દાખલા કૉલેજની રંગભૂમિ ઉપર જ બને તો કૉલેજ વગોવાય પરતુ એમા કૉલેજનો ગો દોષ ! પ્રથમ એ દોષ છે કે કેમ તે જોવાનુ છે ! સમાજના બાંધેલા અગર માની લીધેલા નિયમો ભગ કરવાથી શી અસર થાય છે તે જનસમાજના નેતાને જોવાનુ છે વ્યક્તિઓ જોઇ શકતી નથી–તેમા એ પ્રેમાન્ધ તો નહિ જ

ગેધરીંગ પુરુ થયુ અને અનેક દંપતીઓ ગેધરીંગમા આવેલા હતા તે આનદ કરી ચાલ્યા ગયા માત્ર કૉલેજમા ભણતી કન્યાઓ હતી ગેધરીંગના કાયક્રમમા એક કાર્યક્રમ એ હતો કે સ્ત્રીઓએ પોતપોતાને આવડતુ હોય તે ગાવુ–વગાડવુ અને પ્રોફેસરો અને કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ સાભળે બાનુ વિદ્યાર્થીઓમા યુરેપીઅન–પારસી–મુસલમાન–દક્ષણી–ગુજરાતી હતા અને વ્યવસ્થા એવી કરવામા આવી હતી કે યુરેપીઅન કન્યા પીઆનો સાથે ગાય–પારસીઓ પીઆનો વગાડે–મુસલમાન દીલરૂબા, દક્ષિણીઓ સીતાર અને ગુજરાતીઓ હાર્મોનીયમ સાથે ગરબો ગાય કૉલેજના કમ્પાઉન્ડમા વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરોની બેઠક હતી ચન્દ્રની ખીલી હતી અને લેડીઝ રૂમના ઓટલા ઉપર બાનુઓ બેઠી હતી જુદાજુદી લઢમા રંગબેરંગી પટી–આખને બાજે એવા ધોળા કપડાંવાળી યુરેપીઅન, ઘડીઘડીમા માથાબાનુ ન દેખાય માટે માથે પીન સભાળતી, નાના નાના ધોળા રૂમાલથી મો લોતી અને ખભેથી સરકી જતી સાડીને સકોરતી પારસી બાનુ, ઝગઝગાટ જરીયન સાડી અને ગૌરવર્ણ ઉપર શોભીતા મોરી કપડાવાળી મુસલમાન કન્યાઓ, ઉઘાડ માથે નાજુકબળી અને સ્ત્રીઆર્પાતરાની વેણીવાળી, ઘઉંવર્ણી અને નાગરવર્ણી, સાદી પણ સુઘ–

સાડીવાળી આકર્ષક છતાં વિનીત લાગતી દક્ષીણી કન્યાઓ, અને એક આગળ પડતી અને બીજી નરમાતી નાજુક શરીર અને બહીકણ મનની છતાં પવિત્ર પ્રભાવવાળી સુન્દર ગુજરાતી કન્યાઓને જોઈ એમના કોકીલ કંઠમાંથી ગાયન સાભળવાની અમૂલ્ય તકથી વિદ્યાર્થીઓના મન ગળી ગયા હતા એક સેકન્ડ યુગ જેવી લાગતી હતી કોઈ પ્રોફેસર કે હોસ્ટેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ મી મહેરબાની કરી આટલું કામ કરજો! એમ કહેતા તો ઝબેતે હુ આવુ એ દરમીયાન પુરૂ થઈ જાય એમ ધારી અંદરથી દીલગીર થઈ જતો લેડીઝ રૂમમા આજ અપૂર્વ આનંદ હતો સ્ત્રીઓને પાર્લમેન્ટમા બેસવાને, મત આપવા હક નથી બેરીસ્ટર થવા કે વકિલાત કરવા હક નથી કારણ સ્ત્રીઓ પુરૂષની બરાબરી કરી શકે એમ નથી પરંતુ પરીક્ષામાં, ગુણગ્રામમા, બુદ્ધિકૌશલ્યમા, સંગીતમા અને પ્રેમમા–હૃદયની કોમળ વાગણીમા પુરુષો સ્ત્રીઓથી હાર્યા છે અને એનુ જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત મીસ દનાન હતી હજારો વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે જે દેશમા અત્યારે સ્ત્રીકેળવણીનુ નામ નથી, જ્યાં ઘરમાંથી બ્હાર કાઢવામાં પાપ મનાય છે, જ્યા સ્ત્રીએ સ્વાતંત્ર્યને લાયક નથી એમ માન્યતા છે, ત્યા સુંદર શૈલીમા, હાવભાવથી બોલવામાં, શ્રોતા ઉપર અસર કરવામા, હિમ્મતથી બોલવામાં, જરા પણ ગભરાયાવિના વ્યાખ્યાન કરવામાં પ્રથમ આવે એ કાંઈ ઓછી મગરૂરીની વાત છે! મીસ દનાનને ગેલેરીમા જ શ્રોતાઓએ તાળીયો–શ્રી ચીઅર્સથી વધાવી લીધી હતી સભ્નિનમા જે તે મીસ દનાન પાસે આવી એને અભિનંદન આપતા હતા, પ્રીન્સીપાલ અને એના પત્ની તેમ જ બીજા પ્રોફેસરો ખાસ લેડીઝ રૂમમા જઈ હૃદયપૂર્વક શેકહેન્ડ કરી એને પ્રેમથી વધાવી લીધી હતી અને એની બ્હેનપણીઓમા તો વાઇક અજ્ઞાન ઈર્ષ્યા, આનંદ લાગણી છવાઈ હતી

કુમનાર ગાયન શરૂ થયા અને શાન્ત સરસ્વતી વન્દનામા આ સરસ્વતી મંદિરમા જાણે દેવકન્યાઓ ગાતી ન હોય, શકરના મંદીરમા મહાશ્વેતા જ ન હોય તેમ અત્યારનુ વાતાવરણ હતુ ઇંગ્રેજી જાણનારાને રીઝવવા–પીઆનોમા જ વહેંચ આવી, સ્વદેશીના મોહવાળાને સીતારમા જ ખુશી લાગી અને બાકી ગુજરાતના બાળકોને ગરમીમા જ સંગીતની અવધિ જણાઈ ગાયન પુરા થયા અને સભા વિખેરાઈ કન્યાઓ અને પ્રોફેસરોમા આનદ છવાયો, માત્ર વિદ્યાર્થીઓ જ દીલગીર થયા યુરેઝીઅન–પારસીઓ લણિક લાગણીઓવાળા હોઈ "*Nice thing, Miss Rosa's voice is charming*–અરે કાવસ! પેલી ગુલેગુલનો મીઠો સરોદ! સાંભળ્યો કેવું! એમ વખાણુએ એટલે તને પરનસે કે!" એટલુ જ થતુ દક્ષણીભાઈઓ અમારામા સંગીત કલા છે પણ પશ્ચિમનો પવન આવે છે કરી દીલગીર થતા બિચારા ગુજરાતીઓ બીજી જ દૃષ્ટિએ નાખુશ હતા આવી કન્યાઓને કોણ જાણે કેવા વર મળશે! અમારા નસીબમા બોથડ સ્ત્રી, મારાં વાઈફને બીજુ આવડે પણ ગાના બજાવના ન આવડે પછી શા કામનુ! નીપ્પ ઈંગ્રેજી નીપ્પ કહીએ ત્યારે સામી થાય છે અમારૂ તે જીવન છે? મીસ દનાય, મીસ ગાંધી, મીસ પટેલ કોણ જાણે કોને જશે! મીસ દલાલમા શુ બળ્યુ છે તે મેળા

પ્રોફેસર સાહેબ બોલ્યા છે, નથી રૂપ–નથી ગુણ–પણ એમા કાઈ છે ખરૂં આપણેને બી મહેતા! તમારી દીવાળીને જવા આવતા ટમમા કૉલેજ દેખાડો–અસ્વા ઉત્સાન! તમે જાડી બુદ્ધિ વાળા તો સ્ત્રીઓને નખોડવાના જ–વગેરે વાત ચાલતી હતી અને સુખદુ ખના વિચાર કરતા –શનમા રખેને સ્વમા આવે એવો વિચાર કરતા વિખગયા–લીનાધર માત્ર શાન્તિનાનના જવાથી દીલગીર થઈ હૉસ્ટેલમા પાછો ગયો હતો

કન્યાઓને મોડી ગત થઈ જવાથી પ્રીન્સીપાલે ખાસ માણસો, વીકટોરીયા અને મોટરની વ્યવસ્થા કરી હતી અને એક બીજાને એ મળી છુટી પડી મીસ દલાલને તેડવા એના પિતાને ઘેરથી ફાનસ અને ગાડી લઈ માણસ આવ્યુ હતુ પ્રીન્સીપાલે માણસની ખાત્રી કરી મીસ દલાલને જવા રજા આપી અને મીસ દલાલ ગાડીમા બેસી ગાડીનુ પગથીયુ ચડે છે ત્યા એક પટાવાળો આવ્યો અને "બાઈ આ પાકીટ અને ચીઠી તમારા નામની છે તે તમને આપવાની છે" કૉલેજમા આટલી ગતે મારા નામની ચીઠી પાકીટ શાના એવી મીસ દલાલને ચિન્તા થઈ 'બહુ સારું' કહી ગાડીમા બેસી–પૅકેટ સામુ મકયુ– ચીઠી ઉઘાડીને લખનારનુ નામ જોઈ ચમકી

–અપૂર્ણ

ગ્રન્થાવલોકન.

૧. સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા –લેખક, ના. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીયા, બી એ., પ્રકાશક, ગ કરસનદાસ જે. ચીનાઈ (?)ચીનગીયા, મુ ય, ર ૦– –૦ ૧૮ ૧૪૦ ,

ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓ માટે મુબાઈમા સ્થપાયેલી સ્ત્રીસસ્થાઓમા ભગિનીસમાજની સ્થાપનાથી એકનો ઉમેરો થયો છે એ સસ્થાના આદ્ય પ્રેરક તથા મુખ્ય સચાલક ગ કરસનદાસ ચીનાઈ (?)ચીનગીયા છે ભારત સેવકની સેવાનુ જીવનવ્રત લેનાર હિંદ સેવકોમાના તે ભાઈ એક છે સરવન્ટસ ઑવ ઇન્ડિઆ સોસાઇટીના જુદા જુદા સભાસદોએ પોતપોતાને અનુકૂલ સસ્થાને પોતાની કરી લીધી છે રા ચીનગીયાએ સ્ત્રીહિતની દિશામા કામ કરવાનુ સ્વીકાર્યું છે ભગિની સમાજ તેમના શ્રમનુ ફલ છે તે સસ્થા મુબાઈ શહેરના જુદા જુદા ભાગોમા સ્ત્રીઓ માટે ગુજરાતના ઉત્સાહી વિદ્વાનો પાસે સ્ત્રી–ઉપયોગી વિષયો વિષે વ્યાખ્યાનો અપાવે છે તેમ જ ચોપાનીયાં તથા પુસ્તકો લખાવી પ્રસ્ટ કરે છે જે સમયે મુબાઈમા તેમ જ અન્યત્ર સ્ત્રીઓના શિક્ષણ તરફ જોઇએ તેવુ ધ્યાન અપાતુ નથી, જે સમયે સ્ત્રીઓ વાચનમા કે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમા રસ લેતી નથી અને જે સમયે સ્ત્રીઓને માટે કોઈ પણ પ્રકારનુ કામ કરનારનો ઉત્સાહ મન્દ પડી જાય એવી નિરાશાજનક બેદરકારી લોકો તરફથી બતાવવામા આવે છે તે વખતે રા ભવાનીદાસ મોતીવાળા, રા કેશવલાલ મણિયાર,

---

ગર્નો પતત રૂ ૧–૦–૦ એન એન ત્રિપાઠી ઍન્ડ કંપની, મુબાઈ

ગ દિમ્મતલાલ અંજારીયા, રા ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા, ર. કન્મનદાસ ચીતળીયા વગેરે સ્ત્રી હિતૈષીઓ શાન્તિથી અને દૃઢતાથી જે ઉપયોગી કાર્ય કર્યે જાય છે તે માટે ત્હેમની જેટલી પ્રશંસા થાય તેટલી થોડી છે

"સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા" એ ભગિનીસમાજ પુસ્તકમાળાનો પ્રથમ અંક છે એ લઘુ પુસ્તક ગુજરાતના જાણીતા સ્ત્રીહિતૈષી લેખક રા ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા પાસે લખાવ્યુ છે ગુજરાતના અન્ય શિક્ષિત યુવાનો જ્યારે " સાહિત્ય સેવા, " "સમાજ સેવા" " રાષ્ટ્રસેવા " આદિ ભવ્ય ભાવનાઓની મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરીને જ વિરમે છે અથવા તો અન્યની કૃતિઓ ઉપર નિરર્થક અને વિનાશક ટીકાઓ કરી કૃતકૃત્ય થાય છે ત્યારે રા ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા કાંઈ પણ પ્રકારની ધામધૂમ કર્યા વગર ગુજરાતના જનસમાજને, ગુજરાતના સ્ત્રીજનોને અને ગુજરાતના બાળકોને રસ પડે તથા બોધ મળે તેવા પુસ્તકોની પરમ્પરા લખી ગુજરાતના સાહિત્યનુ સંવર્ધન કર્યે જાય છે " મૃદુલા, " " ઉષાકાન્ત, " " ઍસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર," "મોહિની," "મૉનિસિટર" આદિ અનેક અર્વાચીન જીવનના વિવિધ ચિત્રો આલેખનારી ત્હેમની રસિલી નવલકથાઓ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થયેલી છે તે ઉપરાત, "ચમેલી" "સ્નેહ કે મોહ" આદિ ચાલુ વાર્તાઓ " સ્ત્રીબોધ " માટે, "કૉનેક્શન"ની ચાલુ વાર્તા સમાલોચક માટે, "લગ્ન ધર્મ કે કરાર" એ ચાલુ વાર્તા સાહિત્ય માટે, "અજામિલ "ની ચાલુ વાર્તા ગુજરાતી માટે એ પ્રમાણે અનેક સામયિક પત્રોની ચાલુ વાર્તાઓના લેખક તેઓ છે તે ઉપરાત, ટૂંકી વાર્તાઓ, ટુંકા લેખો વગેરે છુટક છુટક લેખો પણ માસિકો કે સાપ્તાહિકોમા તેઓ લખે તે તો જુદા "રાજમાર્ગનો મુસાફર," "ટૉલ્સ્ટૉયની વાતો" "નવરંગી બાળકો" આદિ ન્હાનકડા પુસ્તકો પણ ત્હેમણે લખ્યા છે ટુંકામા, રા ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિસ્મયકારક સતતતાથી યુક્ત છે પરન્તુ માત્ર સખ્યાની દૃષ્ટિથી જ ત્હેમની પ્રવૃત્તિ પ્રશંસાપાત્ર છે એમ નથી પ્રકારની દૃષ્ટિથી ત્હેમના લેખો સવિશેષ પ્રશંસાના પાત્ર છે તેઓના પુસ્તકોનુ વાતાવરણ નીતિમય અને પ્રાગતિક હોય છે તથા ત્હેમની લખાવટ સુગમ અને રસભરી હોય છે વિશેષ શુ? ગુજરાતની વાચનારી આલમ એ ન થાકતા લેખકની નિરન્તર પ્રવૃત્તિ માટે ત્હેમનો જેટલો ઉપકાર માને તેટલો થોડો છે

"સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા" એ પુસ્તક રા ભોગીન્દ્રરાવે ભગિનીસમાજ આગળ આપેલા નવ વ્યાખ્યાનોનો સગ્રહ છે (૧) સ્ત્રીઓ સ્વતત્ર છે, (૨) ગૃહસેવા-દેશસેવા, (૩) તનસેવા, મનસેવા, ધનસેવા, (૪) ગરીબો પ્રતિ ફરજ, (૫) વિધવા પ્રતિ ફરજ, (૬) અનાથ-અશક્ત-સેવા (૭) સસ્થાઓ અને સહકાર, (૮) જાહેરજીવન અને સ્ત્રીઓ (૯) ઉપસહાર એ રા ભોગીન્દ્રરાવે પસદ કરેલા વિષયો છે આ ઉપરથી ત્હેમની દૃષ્ટિ મર્યાદાની વિશાળતા પ્રતીત થશે આ જુદા વિષયો વિષે ત્હેમણે દર્શાવેલા વિચારો અર્વાચીન જ્ઞાનને અનુસરતા અને પ્રાગતિક હોવાની સાથે ઠરેલ અને વ્યાવહારિક છે વ્યાખ્યાનો વ્યાખ્યાનોના રૂપમા નહોતા કાલ્પનિક સવાદોના રૂપમા હોવાથી સ્ત્રીઓને વધારે મનોરંજ-

નીવડવાનો સભવ છે જેઓના મગજને પદ્ધતિસર વિચાર કરવાને ટેવાયના નથી હોતા તેવા મનુષ્યોને માટે આવા રૂપમા લખાયના લેખો વધારે અસરકારક થાય છે શૈલી સરળ પ્રવાહિની અને અર્થબોધક છે એકદરે, આખુ પુસ્તક એટલુ બધુ સારૂ છે કે તે પુસ્તકનો બહુ પ્રસાર થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે મૂલ્ય ૦–૪–૦ રાખ્યુ હોત તો વધારે સારૂ થાત શ્રીયુત મોહનદાસ કરમચદ ગાધી જેવા મહાન્ પુરુષે લખેલી લાક્ષણિક પ્રસ્તાવના પુસ્તકની ઉપયોગિતામા ઓર ઉમેરો કરે છે

ચ ન પડ્યા

૨. નિર્ગુણલક્ષ્મી અને સદ્ગુણલક્ષ્મી તથા અન્ય લેખો —

લેખક–સ્વ સૌ વસન્તમા ચન્દ્રશકર પડ્યા પ્રકાશક, રા ન નરહરિરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, મુબાઈ મૂલ્ય રૂ ૦–૧૦–૦ પૃ ૧૩૭

આ પત્રના એક તત્રી ર. રા ચન્દ્રશકર નર્મદાશકર પડ્યાના સ્વર્ગસ્થ પત્નીની આ લેખનસેવાની નોંધ કરૂણની ગાઢ છાયાવાળી આહ્લાદની વૃત્તિથી લઇએ છીએ સરસ્વતી-ચન્દ્રના ત્રીજા ભાગની અર્પણપત્રિકાદ્વારા ગુજરાતી વાચકવર્ગને પરિચિત સ્વ સમર્થલક્ષ્મી અને કાશીબહેન ગુજરાતી ભાષાન્તરકાર રા રા છગનલાલ હરિલાલ પડ્યાના તેઓ પુત્રી હતા મોસાળ અને પીએર બન્ને સ્થળે વિદ્યાની અખડ સેવા ચાલતી હોવાથી સૌ વસન્તબાના વિદ્યાનુરાગ અને વાચનાભિરુચિ સારૂ પોષણ પામ્યા હતા આ વૃત્તિઓને કાળજીથી અને મમતાભર્યા ઉમળકાથી પોષે એટલુ જ નહીં પણ આવી વૃત્તિઓ ન હોય ત્યાએ પોતાની તેજ બુદ્ધિ અને સ્નેહાળ હૃદયથી–કોમળ છતા દૃઢ આગ્રહથી તેમનો આવિર્ભાવ કરાવે એવા પતિની પત્ની થવાનું સદ્ભાગ્ય એમને પ્રાપ્ત થયુ હતુ એ પતિના સાહચર્યમા એમની સહજ વૃત્તિઓને જે ઉત્તેજન મળ્યુ તેનુ ફળ–અતિશય અલ્પ ફળ આ ગ્રથમા છે રા. રા ચન્દ્રશકરની સાહચર્યની ભાવના એમની કવિતામા અને એમના ઘણાખરા લેખોદ્વારા ગુજરાતના રસિક હૃદયોમા પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે છતા આ ગ્રથના ઉપોદ્ઘાતમા એમણે એ વિશે જે સક્ષેપમા કહ્યુ છે તે ઉતારવુ અનુચિત નહિ લાગે

" અનેક આત્માઓને વિસામો અને પ્રેરણા આપે એવુ ગૃહ રચવા ઉપરાન્ત સાહિત્યસેવા અને સમાજસેવાના પ્રદેશોમા પોતાનો નમ્ર અશ આપવાની ધર્મબુદ્ધિ મ્હારા પત્નીમા પ્રેરવામા અને પોષવામા મ્હારી બે પ્રિય ભાવનાઓ નિમિત્ત બની હતી એક ભાવના આત્માવિર્ભાવની અને બીજી ભાવના સ્નેહમય સહજીવનની આત્માવિર્ભાવની ભાવના આ પોતામા રહેલી સર્વ શક્તિઓનો સપૂર્ણ ઉપયોગ અને તે ઉપયોગદ્વારા વિકાસ એ સર્વ આત્માઓનો ધર્મ છે અને અધિકાર છે જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિઓનો સપૂર્ણ આવિર્ભાવ કરવા પોતાનાથી બનતો પ્રયાસ કરતો નથી તે આત્મદ્રોહી છે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ સમાજદ્રોહી પણ છે આત્માનો

આવિર્ભાવ એ જ જીવનની સાચી સફલતા છે વ્યક્તિવિકાસની તેમ જ સમાજસેવાની દૃષ્ટિએથી પોતાના આત્માના આવિર્ભાવથી પોતાના જીવનને સફલ કરવા પ્રયાસ કરતા આત્માને અનુકૂલ થવુ એ અન્ય આત્માઓનો ધર્મ છે વિશેષત એ આત્માની સાથે નિકટ સ્નેહ મમત્વની ગ્રન્થિઓથી બંધાયેલા આત્માઓનો દમ્પતીજીવનની-સ્નેહમય સહજીવનની-ભાવના આ દમ્પતીજીવનની સાચી સફલતા શારીરિક સુખોના સહભોગમા જ નહિ, પરન્તુ તે ઉપરાંત જીવનના ઉન્નત પ્રેરોના સહચારમા વસ્તુત સમાયેલી છે પોતપોતાના આત્માઓના સ્વતન્ત્ર આવિર્ભાવના ધર્મને અનુસરીને જેમ સહજીવન વિશેષ તેમ દમ્પતીજીવનની સફલતા વિશેષ ”

આ બે ભાવનાઓથી પ્રેરાઈ પતિએ પત્નીના સસ્કારો જાગૃત કરવા જે જે કાર્ય કર્યું તેને પરિણામે સ્વ વસતબાને લેખક થવાની “ ધર્મબુદ્ધિ ” થઈ અને સમાજસેવા કરવા તેમણે સ્વ જમનાબાઈ સક્કઈની માયાળુ હુંફ નીચે શરૂઆત કરી પણ ૩૨ વર્ષની ઉમ્મરે અકાલ અવસાન થવાથી તેમના અને તેમના પતિના મનોરથો ધ્વસ્ત થયા અનેક વર્ષોથી કરેલી તૈયારી આખના પલકારામા હતી ન હતી થઈ ગઈ સ્વ વસતબા દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમાજની સેવા થવાની આશા ફળીભૂત ન થઈ એટલુ જ નહિ પણ તેમના મૃત્યુથી એકાકી થએલા તેમના પતિની તેમના સાહચર્યદ્વારા ગુજરાતના જીવનની વિવિધ સેવાઓ કરવાના મનોરથો પણ ખડિત થઈ ગયા રા રા ચન્દ્રશકરના આ એકાકી દુ ખમા-સહચારિણીના મૃત્યુથી અને મનોરથોની મૃત્યુથી થએલા દુ ખમા આશ્વાસનરૂપ અમારી સહાનુભૂતિ નીવડની હોય તો અમે અત્ર તે દર્શાવીએ છીએ પત્નીની વાચનાભિરુચિ પોષવા વિદ્યાર્થીદશામા પણ પતિ પોતાની સમક્ષ પત્નીપાસે પુસ્તકો વચાવી તેની વિચારશક્તિ પ્રદીપ્ત કરતો-પત્નીને “ આત્માવિર્ભાવ”ની અનુકૂલતા કરી આપતો આ સ્થિતિમા પત્નીએ “ મેરાતુલ અરૂસ ” નામની ઉર્દૂ કથાનુ પારસી ગુજરાતીમા થએલુ ભાષાતર વાચ્યુ એમા બે બહેનોની કથા છે અને તેમાએ નાની બેન સદ્ગુણલક્ષ્મીની કુલોદ્ધારિણી કથા વિશેષ છે કથામા કે એના પ્રસગોમા કે ચારિત્ર્યનિરૂપણમા ચમત્કાર નથી પણ સર્વે સામાન્ય જનસમૂહને હમેશના પરિચયનુ લાગવાથી સુધારણાની પ્રેરણા કરનારૂ અને પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો આદર્શ દર્શાવનાર છે સદ્ગુણલક્ષ્મી ગુણસુદરી કરતા જયકુમારી જેવી વિશેષ છે છતા પણ એની સરળતા, એની મમતા, એની મીઠાશ, એનો આત્મવિશ્વાસ અને મનોબળ, એના દિલની મહોટાઈ, એની કુલીનતા, એની વ્યવહારકુશળતા, એની નમ્રતામા સમાએલી મહત્તા વગેરે ગુણો એવા છે જે નિરતર આદરપાત્ર થાય છે જ આમ હોવાથી દપતીને એ ગ્રથ ગમ્યો પણ પતિને સાથે સાથે લાગ્યુ કે પારસી ગુજરાતીને લીધે આ ગ્રથ હિન્દુકુટુબોમા જોઇએ તેટલુ આદરમાન નહી પામે માટે જો તે સરળ હિન્દુ ગુજરાતી ભાષામા લખાયો હોય તો એમા રહેલા બોધ અને રસ અનેક કુટુબોને સુખી કરી શકશે પતિએ સૂચના કરી અને પતિવ્રતાએ તેનો અમલ કર્યો આખો ગ્રથ સાદ્યત વાચી જવાય છે મૂળનો રસ કાયમ રહ્યો છે અને સ્વ વસતબાની સરળ સ્વાભાવિક સસ્કારી અને મીઠી

ભાષાથી વાર્તા વધારે મનોહર બની છે મૂળના સરકારી વિશાળ વાંચન, પતિની સાથેની વાનચિત અને પત્રલેખનથી સા । રૂપમા દીપી નીકળ્યા છે આ વખતમા સા । પત્રલેખક હતાં અને એ પત્રોનો સગ્રહ જે દિવસે બ્હાર પડશે તે દિવસે એમની લલિત, સરળ, ઉચિત, રમતીઆળ છતા ગભીર શૈલિ અને જીવનની વિવિધ સામગ્રીમાથી મેળવેલો રસ વાચકોને આકર્ષ્યા વિના નહી રહે એમનામા સર્જનશક્તિ નહોતી પરતુ સરળ અને રસિક ભાષાંતર કરવાની એમની કળા, એઓ વધારે જીવ્યા હોત તો અધિક ખીલત અને ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થાત યા ન થાત પરતુ ગુજરાતી અ પશિક્ષિત મહારીઓ અને કુમારિકાઓ માટે એઓ વિશાળ વાચનસાહિત્ય તૈયાર કરત એમ લાગે છે એમ લાગે છે એમ જરા સકોચથી કહેવાનુ કારણ એટલુ જ કે જીવનના પાછલા વર્ષોમા એઓ તદુરસ્ત રહેતા નહોતાં અને રોગગ્રસ્ત દેહ કેટલુ કામ કરવા દે અને કેટલુ ન કરવા દે એનો ક્યાસ કરવો કઠણ છે. અફસોસની વાત છે કે એમને માટેની આશા નિરાશા થઈ છે ગુજરાતને માથે શાપ હોય એવું લાગે છે સ્ત્રીઓ સાહિત્ય સેવા કરવા ઉત્સુક થાય છે ત્યા ક્રૂર મૃત્યુ એમને આ સસારમાથી લઈ જાય છે અથવા બીજી રીતે દુ ખી કરે છે સુમતિ વિજયાગૌરી, 'ત્રિભુવનતનયા', ઉર્મિલા, પ્રિયમની શુભ્રની કથા કયા રસિક ગુજરાતીને શોકમગ્ન નથી કરતી? 'શ્રીનાસની જીવનકલા' વાચી કવિ ન્હાનાલાલે આ લેખકને પૂછેલો પ્રશ્ન હજુ એવો ને એવો જ તીવ્ર અને દારૂણ રહ્યો છે "આપણી આશાભરી સુદરીઓ આટલી વ્હેલી ખરી કેમ પડ છે?" બગાળામા વર્તમાન બગાળી સાહિત્યને સુશિક્ષિત સુન્દરીઓના પ્રેમપત્રોની સમૃદ્ધિ મળવા ઉપરાત કાવ્ય, નાટક, વાર્તા, નિબધ આદિની વિવિધ સામગ્રી જેવી તેવી મળતી નથી

હવે ગુજરાતમા નવચેતનનો સચાર થતો જાય છે સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રસાર પણ વધતો જાય છે એટલે ગુજરાતી સાહિત્ય પણ સ્ત્રીલેખકોથી શોભિત થયા વિના રહેશે નહી અને એવો દિવસ આવશે ત્યારે આ જમાનાની સર્વે અગ્રગામિનિ લેખિકાઓની નાની નાની સેવાઓ પણ યોગ્ય આદરસત્કાર પામ્યા વિના રહેશે નહીં

૨ વા મહેતા

મુંબાઈ યુનિવર્સીટિના નવા ગુજરાતી વાઈસ-ચૅન્સેલર.

લેખક—રા રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય ધારાશાસ્ત્રી અને કેળવણીના પ્રણેતા રા ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ, એડવોકેટ, ને મુબાઈ સરકારે મુબાઈની યુનિવર્સીટિના વાઈસ-ચૅન્સેલર તરીકે ગયા માર્ચ માસમા નીમ્યા છે, એ વાત પ્રસિદ્ધિમા આવતા ક્યા ગુજરાતીને અભિમાન થયા વિના રહેશે? સરકારના કારોબારીઓ હિન્દના સત્પુત્રોની સેવાની કદર કરવા હાલતે અને ચાલતે આનાકાની કરે છે, છતા પણ કોઈ કોઈ વખતે ના છૂટકે પણ જે છૂટ મૂકે છે

તેવી વિરલ છતાં પરિણામ રા ચીમનલાલની આ નીમણુક છે એ નીમણુક કરવા માટે અમે નામદાર સરકારને અમ્હારી સપૂર્ણ સમ્મતિ દર્શાવીએ છીએ, ત્યારે બીજા પક્ષે રા ચીમનલાલને દેશસેવાનો આ એક બીજો પ્રસગ ઉપલબ્ધ થવા માટે અત્યત આનન્દથી અભિનન્દન આપતાં, અમે અત કરણથી ઇચ્છીએ છીએ કે ત્હેમનુ આ નવુ પદ યશસ્વી નીવડો

મુબાઈની યુનિવર્સીટિની આ જગ્યા ઉપર આગળ ઉપર પણ દેશીભાઇઓની છૂટી છવાઈ નીમણુકો થઈ છે, પરન્તુ એક ગુજરાતીને તો તે માન આજે જ પ્રાપ્ત થયુ છે એ અભિમાનનુ જ કારણ છે રા ચીમનલાલને ગુજરાત સમસ્ત આજ ઓળખે છે એક દક્ષ ધારાશાસ્ત્રી તરિકે, ગવર્નરની અને લાઈમિર્ગોવની કાઉન્સીલોમા એક પ્રતિનિધિ સભાસદ તરિકે, દેશની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓના એક પ્રસિદ્ધ સુકાની તરિકે, અને આ સૌ ઉપરાત મુબાઈની કોર્પોરેશનમા આજ કેટલાયે વર્ષોથી સ્કુલ કમીટિના પ્રમુખ તરિકે એ સારી રીતે જાણીતા છે છેક ૧૮૯૫ થી મુબા યુનિવર્સીટિની સેનેટના અને ૧૮૯૯ થી સીન્ડીકેટના એ એક ઉત્સાહી સભાસદ છે, એ પણ એટલુ જ સુપ્રસિદ્ધ છે સ્વ મહર્ષિ રાનાડે, સ્વ કાશીનાથ તેલગ અને સ્વ શ્રીમાન્ ગોખલે આ જેવા મહારત્નોની કદર આ પદ માટે સરકારે જે અમે કરી નહિ, જે પદ માટે આ નરરત્ને સર્વાંગે, બીજા અનેક કરતા વધારે લાયક હતા, તે પદ ઉપર રહીને ત્હેમણે દેશની સેવા વધારે સગીનપણે કરી હોત, તેવા પ્રસગો ત્હેમને આપવામા ન આવ્યા એ ઓછુ દુ ખભર્યું નથી આ મહર્ષિઓને જે પ્રસગ પ્રાપ્ત ન થયો, એ લાભ રા ચીમનલાલને આજે આમ પ્રાપ્ત થયો છે એ અત્યત ખુશી થવા જેવુ છે અને એ માટે રા ચીમનલાલને અમે અત કરણથી અભિનન્દન આપીએ છીએ, અને હૃદયથી એ જ ઇચ્છીએ છીએ કે યુનિવર્સીટિની આ માનવત પદવિ ઉપર રહી નિડરતા અને સ્વતત્રતાથી કેળવણીના પ્રશ્નોને ઉહાપોહ દક્ષતાથી કરી, તેના નિર્ણય પણ તેટલા જ વિશાલ હૃદયથી એ કરે, પ્રજાની કેળવણીના પ્રશ્નો દિન ઉગે વધારે ગભીર સ્વરૂપ ધારણ કરતા જાયછે, અને તેમાંયે યુદ્ધને અગે આજે નવેસરથી તપાસાવાનો સમય આવ્યો છે, તેવા વખતે ઔદાર્ય અને દક્ષતા તેમના ઉપર આધિપત્ય ભોગવે એ જ ઇષ્ટ છે આજપર્યંત ત્હેમણે કેળવણીના અતિ ગહન પ્રશ્નોતરફ જે પ્રાગતિક વિચાર દર્શાવ્યા છે તે જ પ્રમાણે ઉદાર હૃદયથી પ્રજાશિક્ષણને નિત્ય સ્મરણમા રાખી, ત્હેમના જ હૃદયોને સ્હમજી તે ઉપર જ પોતાની નવી પદવિની સર્વ ઇમારત આપી, દેશના હિતાહિત તરફ જ પોતે સુલક્ષ્ય આપી, તેને જ ધર્મકર્તવ્ય ગણશે તે જ આનન્દદાયક ફલરુપ ગણાશે કેળવણીના પ્રશ્નો એ રા ચીમનલાલના નિત્યના પ્રશ્નો હોઈ, ત્હેમના જીવનમા એ ઘડાઈ ગયા છે એમજ તેમના અનુભવનો અને ત્હેમની સદ્બુદ્ધિનો સદુપયોગ જ થશે એ આશાથી રા ચીમનલાલને ગુજરાત સપ્રેમ અતરના અભિનન્દન આપે છે અમ્હારી આ આશા ફલવતી બનો અને અમ્હારા આ અભિનન્દન સાર્થક હો !

પુસ્તક ૨૨મું

અંક ૧મો

What will hold the British Empire together?

"What will hold such an Empire as the British together this great laxly scattered sea linked association of ancient states and new formed countries Oriental nations and continental colonies? What will enable it to resist the endless internal strains the inevitable external pressures and attacks to which it must be subjected? This is the primary question for British Imperialism everything else is secondary or subordinated to that It is to the free consent and participation of its constituent peoples that we must look for its continuance

H G WELLS

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩ } છૂટક અંકની કિંમત રૂ ૦-૮-૦

સમાલોચક.

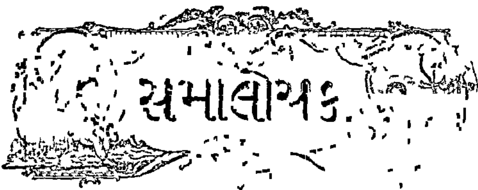
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ गी १७-१५

પુસ્તક ૨૨ મું.] મે ઈ. સ. ૧૯૨૭. [અંક ૫ મો.

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા, બી. એ., એલએલ. બી.
પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
આ લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવે છે

પુસ્તક ૨૨ મું] મે, ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૫.

સ્ત્રીઓનો કર્તવ્ય પ્રદેશ

લેખક—અ. સૌ. શારદાસુમન્ત મહેતા, બી. એ.

આજનો દિવસ ખરેખર ધન્ય છે. આ સમાજ એક વર્ષ પુરૂં કરીને બીજા વર્ષમાં પ્રયાણ કરે છે. જે મહાન નરરત્નના સ્મારક તરીકે આ સંસ્થા ઉદ્ભવી છે તેમને જ અનુરૂપ આ સંસ્થાનું કાર્ય છે. મહાત્મા ગોખલેએ કહ્યું હતું કે 'જે મનુષ્યોના અંતર સ્વદેશાભિમાન અચળ શ્રદ્ધા અને સ્વાર્પણવૃત્તિથી ભરેલાં હોય તેમને માટે દુનિયામાં એવું કાંઈ જ કામ નથી કે જે ન થઈ શકે.' આવું પરમ સંગીન માન માનવાનું નહિ પણ તનમાં સ્મરણ ખરૂં ઉપયોગી વ્યવહારૂ કામ કરવું, અને તે રીતે સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ કરવી એ આ સમાજનો મુખ્ય હેતુ છે.

સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોનો નિકાલ સ્ત્રીઓથી જ વધારે સારી રીતે થઈ શકે તેમ જ પુરૂષોના કામમાં પણ સ્ત્રીઓની મદદ, સહાનુભૂતિની જરૂર છે. એના માટે આપણા સામાજિક રીતરીવાજોની ખામીઓ, રાજકીય પ્રશ્નોમાં આપણા દેશની જરૂરીઆતો વિગેરે વિષયોનું ભાન સ્ત્રીઓમાં કરાવીને ચારે તરફ જાગૃતિ પેદા કરવી એ તરફ આ સમાજનું પ્રયાણ છે અને તેને માટે અનેક વ્યવહારૂ ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે.

કોઈ પણ કાર્ય સફળતાથી પાર ઉતારવા માટે શિક્ષણની જરૂર છે. સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણની ખોટ છે એ તો સહુ કબુલ કરશે એવી વાત છે. આ શિક્ષણની ખોટ પુરી પાડવા માટે આ સંસ્થાએ એક ઉત્તમ માર્ગ લીધો છે અને તે એ છે કે દરેક સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયની ન્હાની ન્હાની સરળ ભાષામાં પત્રિકાઓ તૈયાર કરાવવી અને તેનું દરેક ઠેકાણે વાચન કરાવવું, તેની સમજણ પાડવી, વિચાર ચલાવી ચર્ચા કરવી, આ રીતે આ વિષયો સ્ત્રીઓના મગજમાં ઠસાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ૮૦,૦૦૦ પ્રતોની વહેંચણી શહેરોમાં તેમ જ ગામડાંઓમાં કરવામાં આવી છે. ગામડે ગામડે ફરીને આ ચોપડીઓ વંચાવવા માટે ન્હાના ન્હાના વાચનાલય ઉભાં કર્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ એ વાચનો બરોબર સમજાયાં છે કે નહિ, તેમાંથી શી શી મુશ્કેલીઓ નડે

મનુસ્મૃતિ ભાગ ૧ લો ૩ ૧-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

છે, શેમા શેમા સમજણ નથી પડી, કેટલી સ્ત્રીઓ વાચનનો લાભ લે છે એ બધાનો રિપોર્ટ મગાવીને તેનો નિકાલ કરવામા આવે છે વળી વાચન ઉપરાત ઠેકેઠેકાણે સ્ત્રીઉપયોગી ભાષણો પણ કરવામા આવે છે મોટી સ્ત્રીઓ માટે જરૂર લાગે ત્યા શિક્ષણવર્ગો, ઉદ્યોગવર્ગો ખડ કરવામા આવ્યા છે આ પ્રકારના કાર્ય માટે ખરેખર ઉત્સાહી અને સ્વાર્થત્યાગી મેબર,સેવિકાઓની જરૂર છે પૈસા, કીર્તિના લોભ વગર નિષ્કામ ભાવે કામ કરનાર માણસો મળવા બહુ મુશ્કેલ છે એ તો કામ કરનાર જ જાણે છે તો આવી વૃત્તિવાળા સ્ત્રીપુરુષો ગામડેગામડે ફરીફરીને તૈયાર કરવાનુ પણ વિકટ કામ આ સમાજના ઉત્સાહી સેક્રેટરીએ કર્યું છે તે ખરે જ ધન્ય છે એમના જેવા અગ કામ કરનાર ના હોત તો એક વર્ષ જેટલા ટુકા સમયમા આટલુ વિશાળ, આટલુ સગીન કામ થાત નહિ મહાત્મા ગાધીજી કહે છે તેમ એમને તો ગતદિવસ, ખાતા પીતા, જાગતા સુતા, બેસતા ઉઠતા, ભગિનીસમાજ મનમા વસી ગયેલી છે એઓ તેના આત્મા થઈ રહેલા છે પરતુ આવા એકનિષ્ઠ અનેક પુરુષોની હિંદને ઘણી જરૂર છે કારણ કે જે મહાન સેવા તેમણે હાથમા લીધી છે તેની અગત્ય આપણને બહુ છે સ્ત્રીઓ પુરુષોના કાર્યમા, પુરુષોની વાત ચિતમા ભાગ લેતી, વાદવિવાદ કરતી, તેમના માનસિક ભાવના, મરકારો સમજતી, અને પોષતી થશે ત્યારે જ આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થશે આવા પ્રકારના ઉચ્ચા આશયવાળી સ્ત્રીઓ ઘણી નીકળી આવે છે, પણ કમનસીબે તેમની ઉંચી આશા એમના ઘરના ઓરડાની બહાર નીકળી શકતી નથી, કારણ કે તેમને દોરનાર કોઈ નથી એ પ્રકારના નાયક થવાનુ કામ આ સમાજે ઉપાડેલુ છે એકદર રીતે જોતા આ વ્યવહારુ કાર્યનુ ભવિષ્ય તો ઉજળુ જણાય છે મહાન અંગ્રેજ લખનાર રસ્કિન કહે છે કે –

God appoints to every one of His creatures a separate mission and if they discharge it honourably if they quit themselves like men and faithfully follow that light which is in them, withdrawing from it all cold and quenching influence there will assuredly come of it such burning as in its appointed mode and measure shall shine before men and be of service constant and holy Degrees infinite of lusture there must always be but the weakest among us has a gift however seemingly trivial which is peculiar to him and which worthily used will be a gift also to his race for ever

For all may have if they dare to choose
A glorious life or grave

અર્થાત્ ઈશ્વર દરેકે દરેક મનુષ્યને કાઈક કામ સોપે છે, અને જો તે યોગ્ય રીતે બજાવે અને દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાના અતર્દીપની આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરે તો અપૂર્વ પવિત્ર પ્રકાશ ઉદ્ભવે છે પ્રકાશમા જૂદા જૂદા દરજ્જા તો હોય જ, પરતુ અશક્તમા અશક્ત, સામાન્યમા સામાન્ય મનુષ્યમા પણ કાઈક શક્તિ રહેલી હોય છે કદાચ એ શક્તિ ઘણી અલ્પ હશે,

૧ સરસ્વતીચદ્ર ભાગ ૩ જો ૩ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

તોપણ જો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય તો જનસમૂહને અત્યંત લાભ કરી શકે જો મનુષ્ય ધારે તો દરેક જીવન પવિત્ર થઈ શકે આ પ્રમાણે સ્ત્રી, પુરુષ, બાલક અને બાલિકા આત્મબલ વાપરે તો સંસારમાં સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરી શકે તે આત્મબલ પ્રેરવા, જાગૃત કરવા તેની વૃદ્ધિ કરવાને આ સમાજ યત્ન કરે છે એ જ એનો ઉદ્દેશ છે

આપણા દેશમાં હવે સેવાની ભાવના પ્રબલ થતી જોવામાં આવે છે પણ તુરત તે ભાવના રૂપ છે તેને વ્યવહારુ રૂપ કેવી રીતે આપવુ તેની સમજણ નથી અમે શુ કરીયે અને કેમ કરીયે એવા પ્રશ્નો પૂછાય છે આવી વૃત્તિવાળી ઘણી બ્હેનો માલુમ પડે છે આ સર્વ બ્હેનોને માહિતી આપવી આપણા આદર્શ સમજાવવા એ આપણી સમાજનુ કર્તવ્ય છે

દેશની ઉન્નતિ માટે, પ્રગતિ માટે આપણા દેશમા તેમ જ અન્ય દેશોમા જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપાયો લેવામા આવે છે આપણા જ દેશનો વિચાર કરીએ તો બ્રાહ્મ સમાજ, આર્ય સમાજ, પ્રાર્થના સમાજ, પૂના, મુંબાઈ, જાલંધરના સેવાસદન, વિદ્યાલયો સુરત, મુંબાઈ, અમદાવાદ, અને નડિયાદના વનિતા વિશ્રામો વિદ્યાલયો જૂદા જૂદા શહેરોના સેવાસમાજો, ગુરુકુલો, સર્વનુ પ્રયાણ એક જ તરફ છે સ્ત્રીપુરુષ બન્નેને યોગ્ય જ્ઞાન આપીને પ્રાચીન ભારતવર્ષની વિભૂતિ પુનઃ સ્થાપિત કરવી આ ઉચ્ચ આશય પૂર્ણ કરવાને માટે સ્ત્રીપુરુષ બન્નેની જરૂર છે કોઈ પણ તરેહની ચળવળ થાય ત્યારે જ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તે સિવાય તો નિદ્રિત અવસ્થામા જ રહેવાય છે દૃષ્ટાન્ત તરીકે સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી, દેશના વેપારના ઉત્તેજન માટે, દેશનુ માન જાળવવા માટે, દેશ પ્રતિ પ્રેમની લાગણીથી સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી એ મતનો પ્રચાર કરવા માટે બંગાળાના ભાગલા (*Partition of Bengal*) ની જરૂર નહોતી. એ ભાવના કાંઈ ત્યારપછીથી જન્મ પામી નથી પણ સ્વદેશી ચળવળને એ કારણને લીધે ઘણો જુસ્સો મળ્યો, તેનુ ઘણુ પોષણ થયુ કાંઈક જીવ આવ્યો, લોકો આ બાબત માટે વિચારતા થયા એમ ભાન થવા માંડ્યુ કે સ્વદેશી વિરુદ્ધ વર્તન તે દેશદ્રોહ છે માટે તે ખોટુ છે અને ગેરવાજબી છે પોતાના દેશને ભૂખે મારીને બીજા દેશને તવંગર કરવાનો રસ્તો છે પોતાના દેશના વેપારની વૃદ્ધિ વગર દેશની આબાદી કદી થઈ શકે નહિ. દેશના ઉદ્યોગ વગર વારંવાર દુકાળના સંકટ પડે છે, ઉદ્યમ પડી ભાગે છે અને દારિદ્ર આવે છે

ત્યાર પછી જ હિન્દુસ્થાન એક સંયુક્ત પ્રજા છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો ભારતવર્ષ એક બળવાન પ્રજા છે તે માટે જાતિની ભિન્નતા પ્રાન્તિક મતભેદ સર્વ દૂર કરીને આપણા બાળકોને એમ શીખવવુ જોઈએ કે આપણે ભારતવાસી છીએ આ પ્રમાણે ઉદ્‌ગાર કરતા બાળકોમાંથી ભવિષ્યનું હિન્દ ઉત્પન્ન થશે ભવિષ્ય ભારતમા સર્વ રથ એક થશે પરન્તુ એ પરિસ્થિતિ લાવવા માટે વાતો કરવાની જરૂર નથી એ આદર્શને અનુરૂપ વર્તન કરવાની જરૂર છે એ જ ચળવળની જરૂર છે આ પ્રમાણે હિન્દની સેવા એ જ આપણે સર્વ મહાન જન-

એવા છે માટે બહેનો જાગૃત થાઓ, ઉઠો, બાથ ભીડો અને જ્યા સુધી ઇષ્ટ પરિણામ આવ્યુ નથી ત્યા સુધી બેસી રહેશો નહિ

આપણા આચાર અને વિચારમા એકરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના થવી જોઇએ અને તે ભાવના જાગૃત કરવા માટે કેળવણી, અને સરકારની જરૂર છે વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનથી સુસસ્કાર આવી શકતા નથી અર્વાચીન કેળવણીનુ લક્ષ્ય રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાની ખીલવણી એ જ છે એમા માનસિક ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણી આદુનો સમાવેશ થાય છે ભારત વર્ષને ભારતવર્ષીય બનાવવો રાષ્ટ્રીય ભાવનાને એકરૂપતા આપવી વ્યવસ્થિત કરવી, આપણા પ્રયાણનુ રેખાકરાન કરવુ આ સર્વ કાર્ય આપણે કરવાનુ છે આપણે માટે બીજાને કરવા દેવાનુ નથી આપણો કાર્યક્રમ આપણે જ ઘડવાનો છે કોઇનો ઘડી આપેલો કાર્યક્રમ આપણને અનુકૂલ નથી આપણામા એટલી તો શક્તિ આવેલી છે

પ્રાચીન જ્ઞાન વિદ્યાને અર્વાચીન રૂપ આપવુ એ આપણા શિક્ષણનુ લક્ષ્ય સ્થળ કરવાનુ છે અનેક પ્રકારના આદર્શ શોધી કહાડવાના છે જીવનના, કર્તવ્યપ્રદેશના અને સ્વતત્રતાના નવા મત, શહેરી તરીકેના નવા વિચારો, પ્રેમ અને મિત્રતાના રૂપાતરો આ અને એવી બીજી બાબતોનો નીકાલ આપણે ઉત્સાહપૂર્વક કરવાનો છે આ નવા કર્તવ્યપ્રદેશમા સ્ત્રીઓની માનસિક શક્તિનો જુદા પ્રકારનો વિકાસ કરવાનો છે જે બુદ્ધિના શિક્ષણથી નમ્રતા, કોમળતા ઇત્યાદિ નાજુક રસિક સ્ત્રીત્વનો ભગ થાય તેવી કેળવણી તે ખરી કેળવણી કહેવાય નહિ ચારિત્ર્યની દઢતા, તેની ખીલવણી એ જ કેળવણીનો ઉદ્દેશ રાખવો જોઈએ *Intellectul accomplishment*–બુદ્ધિની ખીલવણીને પ્રાધાન્ય આપવાનુ નથી, આપણા દેશના ઇતિહાસમા અને સાહિત્યમા સ્ત્રીત્વની ભાવનાનુ ચિત્ર આલેખાયુ છે તેને માટે ખરી લાગણી ઉત્પન્ન ના થઈ હોય, તેને માટે યોગ્ય રસ ઉત્પન્ન થયો ના હોય ત્યાસુધી આપણી કેળવણી અધુરી જ કહેવાય

કેવા પ્રકારની સ્ત્રીઓ દષ્ટાન્તયોગ્ય આપણે ગણીશુ? શરીરે મજબુત, સમયસૂચકતા વાળી, દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળી, કસોટીને વખતે હિંમતવાળી એવી સ્ત્રીને આપણે માન આપીશુ નહિ? તેના દૃષ્ટાન્ત આપણા ઇતિહાસમાથી મળે છે ચિતોડની પદ્મિની, ચાદબીબી, ઝાસીની રાણીના જીવને આપણને બીજુ શુ શીખવે છે? ભક્તિમાન, તત્ત્વજ્ઞાની સ્ત્રીકવિની આપણે પ્રશસા કરતા હોઇશુ તો મીરાબાઇનુ દૃષ્ટાન્ત મ્હોં આગળ છે રાજ્યકારભારમા કામેલ સ્ત્રીને અનુસરવુ હશે તેને રાણી ભવાની, અહલ્યાબાઈ, લક્ષ્મીબાઈના દૃષ્ટાન્ત છે આદર્શપત્નીના દષ્ટાન્ત તો અનેક છે કુમારિકા જોતી હોય તો ઉમાનો આદર્શ છે સ્ત્રીત્વની પરાકાષ્ઠાનો સમાવેશ ગાન્ધારીમા થયો છે એવો બીજો દાખલો આપણને કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસમા મળશે નહિ આટલુ તો ચારિત્ર્યના વિકાસ માટે

આ સઘળાની સાથે સ્ત્રીઓએ વધારે કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાની જરૂર છે જીવનની સર્વસ્થિતિને અનુકૂળ થતા તેને શિખવાનુ છે પત્ની થતા પહેલા તેને સ્ત્રીત્વ શુ છે તે જાણવાનુ છે અને સ્ત્રી થતા

પહેલા મનુષ્યત્વનુ ભાન પ્રાપ્ત કરવાનુ છે અને તે જ ક્રમ પ્રમાણે કન્યાની કેળવણી આપવી આવશ્યક છે અને તેટના માટે સામાન્ય સાહિત્ય ઉપરાત વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અને ભુગોળનુ જ્ઞાન આવશ્યક છે ભારતવર્ષના નૈતિક આ રો આ સમયમા જૂદુ જ રૂપ લીધુ છે રાષ્ટ્રીય અને પ્રજાકીય આદર્શનો એમા સમાવેશ થાય છે આપણા દેશના ભૂતકાળનો સબધ અને સ્થિતિ જાણીને બેશી રહેવાનો વખત નથી પરતુ જગતના અન્ય દેશો સાથે તેનો સબધ કેવો છે, અન્ય દેશોની પ્રગતિ કેવા પ્રકારની થાય છે તેનુ જ્ઞાન આવશ્યક છે અને તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના બે રસ્તા છે, મેજીકલેન્ટન, સીનેમાના દેખાવો તથા માતૃભાષા અને તેને માટે ન્હાની મોટી શાળાઓ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સ્ત્રીઓના વર્ગો વાચનગૃહો વ્યાખ્યાન માળાઓ એ સાધન છે પરતુ આ શાળાઓ અને આ વર્ગો આપણા દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોવા જોઈએ, વિરુદ્ધ હશે તો નિષ્ફળ જશે અને જાય છે અમદાવાદ, સુરત પુનામા છે તેવા મહિલાવિદ્યાલયો દરેકેદરેક શહેરમા કહાડવા જોઈએ અને તેના કાર્યક્રમમા પ્રસગાનુસાર ફેરફાર કરવો જોઈએ પહેલુ પરતુ આપણે ભણવુ જોઈએ વળી હોસ્પીટલો નર્સોને તૈયાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, માગણી કરે છે સારી સ્થિતિની સ્ત્રીઓ આ કામ કરવાનો આરભ કરે તો સારી નર્સો, ડાક્તરો તૈયાર થઈ શકે પરતુ સ્ત્રીઓ આગળ પડતા હજુ ડરે છે છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે બોર્ડીંગોની મોટા શહેરોમા જરૂર છે તેની દેખરેખ માટે સારા કુટુબની મેટ્રનોની જરૂર છે શિક્ષકોની જરૂર છે આ બધુ કામ હવે આપણે જલદી કરવાનુ છે દરેક પ્રજાને માથે ભવિષ્યની પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનુ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયેલુ છે, મનુષ્યત્વનુ આ એક નિમિત કરેલુ કર્તવ્ય છે હવે જો અર્વાચીન જાગૃતિના મહત્ત્વના તત્ત્વોની ભાવના માતૃભાષામા ઉતરે તો મુશ્કેલી ઘણે અશે દુર થાય એ ઉજાગો દિવસ લાવવા માટે ભારતમાતા અનેક વ્રતોની આશા રાખે છે અગર ધર્મનિષ્ઠ કર્તવ્ય નિષ્ઠ ઉપાસકોની આશા રાખે છે ગ્રીવગમા કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોએ એકઠા મળીને કામ આરભવાનુ છે નવરી રજાના વખતમા પોતાના ઘરમા કે ગામમા દરેક શિક્ષિત વ્યક્તિ વર્ષે દિવસે કાઈ નહિ તો બાર પાઠ આપે તો તેને લીધે કેટલો બધો લાભ થાય! વળી આપણે માતૃભાષાનુ સાહિત્ય વધારવા માટે પ્રયાસ આરભવો જોઈએ, ચોપડીઓ અને ચોપાનીઆ શિક્ષકો કરતા વધુ સારે કામ કરી શકે છે અને એટલા માટે આ જમાનાના અક્ષરોને ઉન્નતી કરીશુ છે નવા જીવન, અને નવા આદર્શ માટે નવુ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે નવા આદર્શો નવા તત્ત્વોની ચર્ચા કરવાની જરૂર છે અત્યારનુ આપણુ સાહિત્ય બહુ જ શુષ્ક અને નિરસ છે તેમા કાઈ ઉડી, ગભીર, છાપ કે જુસ્સો નથી બુદ્ધ, અશોક, ચદ્રગુપ્ત, અકબર વિગેરે મહાન પુરુષોના ખરા જીવન જાણવા માટે ઇંગ્રેજી ભાષા શીખવાની-સારી રીતે જાણવાની જરૂર પડે તો-ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ સ્ત્રીઓ કેવી રીતે મનમા ઉતારી શકે? રશીઆના મહાન્ પીટરની મા રાણી કૅથરીન ઘણી જ ઉત્સાહી બળવાન્ અને બુદ્ધિશાળી હતી તેણે રશીઆના સાહિત્યને જે ફાળો આપ્યો છે તે

ખરે જ પોતાના સ્વભાવનુ પ્રતિબિમ્બ છે એક વ્યક્તિ પણ પ્રજાને અને દેશને પોતાના લખાણથી કેટલી મજબુત અસર કરી શકે છે તે એના ન્યેના નાટકો અને નવલકથાઓ ઉપરથી માલુમ પડે છે વળી જ્યારે એની પાછલી અવસ્થામા પોતાના હૈહિતોને નિરૂપુ આપવાનો પ્રસગ આવ્યો ત્યારે પોતાની મેળે જ રશિયન સાહિત્યનો વધારો કર્યો ઇતિહાસના અનેક મોટા મોટા પુસ્તકો લખ્યા રચાવ્યા કેટલાક નવા તૈયાર કરાવ્યા, ફ્રેંચ ભાષામાથી તત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો પણ રશીઅન ભાષામાં ઉતરાવ્યા

રશીઅન સ્ત્રીલેખકો પુરુષોના કરતા વધારે સારા ગ્રન્થ લખતી અને પુરુષોને કહેતુ પડતુ કે 'All of you Russian women are higher and more vigorous than we men' ઘણા ઉચા સસ્કારવાળા પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓના લખાણ ચઢી જાતા આવતા રશીઅન સ્ત્રીલેખકોમા પ્રથમ પ તો રાણી કેથરીન અને તેની સખી પ્રિન્સેસ ડાશ્કોફનુ જ હતુ કેટલીક આકૃતિ થઈ હતી પણ વધારે હિસ્સો તો નવલકથામા હતો સ્ત્રીજાતિના દુ ખ કુટુમ્બ—જનની પ્રેમની કથા દુષ્ટ માતાની વર્તણુક, સમાજની નિષ્ઠુરતાઓ, વિગેરેના ચિત્ર સ્ત્રીઓએ જ આલેખ્યા છે ને તેથી તે ચિત્રો ઘણા આબેહુબ છે આ પ્રમાણે રશિઆના સાહિત્યમા સ્ત્રીવર્ગે એ નવો ઉમેરો કર્યો છે, કારણ કે પોતાના સાહિત્યની વૃદ્ધિની જરૂરીઆત તેઓ સપૂર્ણ સમજ્યા હતા આ જમાનાના લેખકો વર્તમાન કાળની કીર્તિના લોભની ઇચ્છા છોડી દઈને સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય જનસમૂહની ભાષામા અર્વાચીન જ્ઞાનનો અને ગોતનો ઉતારો કરશે તો ભવિષ્યકાળમા તેમની કીર્તિ ઘણી વધશે સ્ત્રીઓના હિતને અર્થ લેતાનુ આ કામ પુરુષોએ કરવુ જોઈએ આ પ્રકારની ઉદારતા અને લાગણી આપણા પુરુષોમા છે જ એ નિ:સશય છે આપણી civilization altruistic છે સતી કરવાનો ક્રૂર રીવાજ નાબુદ કરવામા પહેલ કરનાર માણસ રાજા રામમોહન રાય પુરૂષ જ હતો લગ્નની વિશુદ્ધિ બાબત લડત કરનાર મહાન ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પુરૂષ જ હતો સ્ત્રીઓ પોતાનો હિસ્સો એવા કાર્યમા આપે એ ખરુ, પરતુ આપણા કાર્યમા આપણને વિશ્વાસ હોવો, એ વધુ અગત્યનુ છે

નવા જમાનામા નવા યુગમા સ્ત્રીઓની સાથે રહીને જ પુરુષોએ કામ કરવાનુ છે એ તો સત્ય જ છે ઇગ્લડ અમેરિકા, જર્મની, તુર્કસ્તાન, રશીઆ આ સઘળા દેશોમા જ્યારે જ્યારે કાંઈ પ્રગતિ થઈ ત્યારે ત્યારે સ્ત્રીઓનો મહત્વનો હિસ્સો તેમા રહેલો છે તે આપણે ઇતિહાસ તેમ જ ચાલુ બીનાઓ ઉપરથી જાણીયે છીએ

થોડા વર્ષ ઉપર તુર્કસ્તાનમા રાજ્યની મોટી ઉથલપાથલ થઈ હતી ત્યારે ત્યાની સ્ત્રીઓએ જ પુરુષોને બળ આપ્યુ હતુ યુરોપના સહવાસથી ત્યાની પડદેનશીન સ્ત્રીઓમા નવુ જ બળ આવ્યુ હતુ જનાનખાનામા રહેનારી સ્ત્રીઓ સ્વતત્રતા માટે પોકાર ઉઠાવતી હતી ખરી ચિંતાના સમયમા સ્ત્રીઓ ઘણા જ ઉત્સાહથી કામ કરતી. જે જે ગુપ્ત મિટીંગો

થતી તે સ્ત્રીઓના મનની દૃઢતા અને અગમ બુદ્ધિને લીધે જ થતી જોકે પરોક્ષ રીતે તેમનાથી કાંઈ થઈ શકતું નહિ, પણ અપરોક્ષ રીતે તેમણે ઘણી જ કીમતી સેવા બજાવી હતી સ્વાતંત્ર્યનું ખરૂં રહસ્ય તેઓ સમજી શકતા નહિ પરંતુ તેની કિંમત તેઓ સમજતા જે ટર્કી સ્ત્રીઓએ પોતાના બાળકોને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિના પાઠ હાલરડામાંથી શીખવ્યા હશે તે પોતાના પુત્રપુત્રીઓને પરાધીનતા અને ગુલામીનો ધિક્કાર એ તો વારસામાં જ આપશે આ સખ્ત જુલ્મ સમયના અનુભવ દુષ્ટ પરાધીનતાને લીધે માતાઓને, પત્નીઓને, અને સ્ત્રીઓને અસહ્ય સંકટ વેઠવા પડ્યા હતા પોતાનો એકનો એક પુત્ર વિના કારણે કારાગૃહ સેવે, પાલનપોષણ કરનાર પતિને ફાંસીને લાકડે લટકાવે, કુટુંબનું રક્ષણ કરનાર પિતાને દેશનીકાલ કરવામાં આવે આવી દુષ્ટતાનું કાંઈ પણ સાંત્વન હોઈ શકે જ નહિ ક્ષમાની ભાવના નષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે આવા સંકટ કોઈ પણ સ્ત્રી કદી ભૂલી શકે? આ કારણોને લીધે સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો તેમનામાં જાગૃત થાય જ અને તેમના બાળકોને તે જ પાઠ શીખવે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી

રાજ્યની ઉથલપાથલ પછી આ સ્ત્રીઓએ પુરુષો પાસે એવી માગણી કરી કે માત્ર રાજકીય હક્ક અમને આપવા તેટલાથી અમે સંતોષ નહિ માનીએ પણ અમારે તો સાંસારિક બાબતોમાં પણ છૂટ જોઈએ કે અમારે તો અમારા જનસમાજની ઉન્નતિ માટે તમારી સાથે રહીને જ કામ કરવાનું છે કારણ કે અમે જો તમારા આ હક નહિ સમજી શકીએ તો તમારા છોકરાઓને તમારે લાયકના નહિ કરી શકીએ આ તેમની માગણી પુરુષોને વાસ્તવિક લાગી સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે પુરુષોને સમ્મતિ આપવી જ પડી જો કે અત્યંત યુરોપીઅન મય થઈ ગએલી સ્ત્રીઓ તો ત્યાંના વૃદ્ધ તેમ જ ઘણા જુવાનીઆઓને પસંદ જ નહોતી કારણ કે તેમને લાગ્યું કે ઘણા ઉતાવળા પગલા ભરીશું તો પ્રગતિને નુકસાન થશે તેમને એમ લાગ્યું કે પ્રાચીન સુધારા માટે અને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે રફતે રફતે અને દેશને અનુસરીને સુધારા થવા જોઈએ ત્યાંની ખરી હિતચિંતક સ્ત્રીઓને પણ એ જ સત્ય લાગ્યું માસેહુતુમ કરીને એક સ્ત્રી લેખક લખે છે કે, 'અમારે કાંઈ સર નર બુરખો કહાડી નથી નાખવો, અમે તો માત્ર એટલું જ માગીએ છીએ કે અમને વધારે ઉત્તમ કેળવણી આપો! એવી કેળવણી આપો કે જેથી અમે અમારા પતિની સહચરી સહાયિની થઈ શકીએ અને અમારા પુત્રોને કેળવી શકીએ, આજ અમને જે કેળવણી મળશે તેના ઉપર કાલની સામાજિક સ્થિતિનો આધાર છે' આ પ્રકારની લેખકને લીધે જ ટર્કીની સ્ત્રીઓ છેવટે વિજયી થઈ છે એને લાગ્યું કે પુરુષને મહેનતના બદલામાં થોડાક પૈસાની ઇચ્છા છે, તો ભલે એટલું મળ્યું ખાશું, ખુશામત સહુને વહાલી છે તેમાં કાંઈ પૈસા બેસતા નથી આપણે વેંત નમીશું તો એ હાથ નમશે આતો એક સ્ત્રીજાતિની અસલથી ચાલી આવતી પૉલિસી છે એને જ લીધે સ્ત્રીજાતિની સત્તા ટકી રહે છે હાલ ટર્કી સ્ત્રીઓ પુરુષોને બહારના જગત્ પર રાજ્ય ચલાવવા દે છે કેમકે તેઓ પોતાનું રાજ્ય પુરુષો ઉપર ચલાવી શકે છે અમને એવી કેળવણી આપો કે જેથી અમે તમને કેળવી શકીએ

આ માગણીમા કાઈજ અણુવટતુ નથી ટર્કીની સ્ત્રીઓની માગણી બરાબર આપણી જેવી જ છે ફેર એટનો જ કે આપણામા હજી એવો જુસ્સો આવ્યો નથી, બાકી આપણી મુક્તિ આપણા શિવાય બીજા કોઇના હાથમા નથી એ તો નક્કી જ છે

સ્ત્રીઓના હિસ્સા માટે આપણે એટના વધ પણ પછાત જવાની જરૂર નથી હાનમા તાજો જ દાખનો રશીઆના ઉદ્ધારનો છે રશિઆ એટલે રાજાનો સખત કારોબાર એમ જ અત્યાર મૂધી આપણે જાણ્યુ છે પરતુ આ જમાનાનો પ્રવાહ એટલો જલદી વહે છે કે કાલે શુ થશે તેનો જગ પણ ખ્યાન આજે આવી શકતો નથી રશીઆની એ પ્રજા આજે રાજાના સખ્ત બધનોમાથી છૂટીને સ્વતત્ર થઈ છે જગતના ઇતિહાસમા આ મહાન્ ઉથલ પાથલ અપૂર્વ છે કારણ કે ઘણા જ ટૂકા વખતમા અને કાઈ પણ લોહી રેડાયા વગર માત્ર જનસમૂહના સામાન્ય હિતને અર્થે જ આ ઉથલપાથલ થઈ છે આ અપૂર્વ ઉથલપાથલ કર નામા એક સ્ત્રી કૅથરીન બ્રૅશ કૉનયાન્કાનુ નામ આગળ આવ્યુ છે આ મહાન્ સ્ત્રીને રેવો લ્યુશનની ગ્રાન્ડ મધર (દાદી) એવુ ઉપનામ આપવામા આવ્યુ છે, અત્યારે એની ઉમર ૭૭ વર્ષની છે વીસ વરસ સુધી એણે દેશની શિક્ષા ભોગવીને આજે એ સ્વતત્ર થઈ છે એનો ગુન્હો એ જ કે દેશને બધનમાથી મુક્ત કરવો એ એની મોટી આકાક્ષા આ સ્ત્રીનુ ચરિત ખરે જ જાણવા લાયક છે થોડા વધ ઉપર એક લેખક નીચે પ્રમાણે તેની હકીકત આપી હતી

"એણે પોતાના જીવનમા અનેક સકટ ખમ્યા છે, અને કેદખાનામા રહેવાને લીધે તેના ૩૫ વર્ષની વયે કાપેના ટૂકા વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા સખત હાડમારી, જેલરો વિગેરે આપવા વેઠ્યા છતા તેના દઢ સ્વભાવમા અથવા સ્વમાન અને સ્વકર્તવ્ય સબધી ભાવનામા કાઈ જ ફેર પડ્યો નહોતો, એણે બહુ જ સારૂ શિક્ષણ લીધેલુ હતુ પોતાના દેશની પ્રાથમિક શાળામા તેણે પ્રથમ શિક્ષણ લીધુ હતુ અને પછી સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમા તે શીખી હતી ફ્રેંચ, જર્મન, અને અગ્રેજી ભાષાઓ એ સારી રીતે બોલતી સગીત પણ સારૂ જાણતી એકદર રીતે એ ઘણી જ ચપળ અને ચબરાક સ્ત્રી લાગતી હતી બે વાર તેને કાગની ખાણોમા સખત મજૂરીની શિક્ષા કરીને મોકલવામા આવી હતી અને ત્યારપછી પણ બેનેનજીન્ક નામની ઘણી જ ખરાબ જગ્યાએ પોલીસના સખત જાપતામા તેને જોર જુલમથી રાખવામા આવી હતી, ત્યા તેની સ્થિતિ બહુ જ દયાજનક હતી કોઈ પણ સારા સસ્કારી સ્ત્રીપુરૂષોનો ત્યા સમાગમ જરાયે નહિ અને આજીવિકાને માટે પણ સરકાર તરફથી ઘણી જ જુજ રકમ તેને આપવામા આવતી પત્રવ્યવહારપર પણ પોલીસની દેખરેખ રહેતી કુટુબ મિત્ર સઘાથી વિખુટ તેને રહેવુ પડતુ અને ભવિષ્યમા કોઈ દિવસે સારો દિવસ જોવાની તેને આશા નહોતી ત્યાને ત્યા જ હાડમારીમા થોડા વધ ગાળીને નિરાશામા જ તેનુ મૃત્યુ થશે એમ લાગતુ તે છતા આ બહાદુર સ્ત્રીએ ધીરજ ખોઈ નહોતી પોતાની જન્મભૂમિની સ્વતત્રતા માટે એને એટલી ઊંડી લાગણી હતી, અને એટલો વિશ્વાસ હતો કે સ્વામા માણસને એને માટે દયાની અને માનની લાગણી થઈ આવતી એ કહેતી હતી કે, 'આપણે દેશવટો ભોગવીશુ આપણા છોકરા પણ કદાચ

આ માગણીમા કાઈજ અણઘટતુ નથી ટર્કીની સ્ત્રીઓની માગણી બરોબર આપણા જેવી જ છે ફ્ર એટલો જ કે આપણામા હજી એવો જુસ્સો આવ્યો નથી, બાકી આપણી મુક્તિ આપણા શિવાય બીજા કોઇના હાથમા નથી એ તો નક્કીજ છે

સ્ત્રીઓના હિસ્સા માટે આપણે એટલા દૂર પણ પશ્ચાત જવાની જરૂર નથી હાલમા તાજો જ દાખલો રશીઆના ઉદ્ધારનો છે રશિઆ એટલે રાજાનો સખત કારોબાર એમ જ અત્યાર સુધી આપણે જાણ્યુ છે પરતુ આ જમાનાનો પ્રવાહ એટલો જલદી વહે છે કે કાલે શુ થશે તેનો જરા પણ ખ્યાલ આજે આવી શકતો નથી રશીઆની એ પ્રજા આજે રાજાના સખ્ત બધનોમાથી છૂટીને સ્વતત્ર થઈ છે જગતના ઇતિહાસમા આ મહાન્ ઉથલ પાથલ અપૂર્વ છે કારણ કે ઘણા જ ટૂકા વખતમા અને કાઈ પણ લોહી રેડાયા વગર માત્ર જનસમાજના સામાન્ય હિતને અર્થે જ આ ઉથલપાથલ થઈ છે આ અપૂર્વ ઉથલપાથલ કર વામા એક સ્ત્રી કૅથરીન બ્રૅશ કૉવસ્કાનુ નામ આગળ આવ્યુ છે આ મહાન્ સ્ત્રીને રૅવો લ્યુશનની ગ્રાન્ડ મધર (દાદી) એવુ ઉપનામ આપવામા આવ્યુ છે, અત્યારે એની ઉમર ૭૭ વર્ષની છે ત્રીસ વરસ સુધી એણે કેદની શિક્ષા ભોગવીને આજે એ સ્વતત્ર થઈ છે એનો ગુન્હો એ જ કે દેશને બધનમાથી મુક્ત કરવો એ એની મોટી આકાક્ષા આ સ્ત્રીનુ ચરિત્ ખરે જ જાણવા લાયક છે થોડા વખ ઉપર એક લેખકે નીચે પ્રમાણે તેની હકીકત આપી હતી 'એણે પોતાના જીવનમા અનેક સન્કટ ખમ્યા છે, અને કેદખાનામા રહેવાને લીધે તેના ૩૫ વરસની વયે કાપેલા ટૂકા વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા સખત હાડમારી, ફેરવટો વિગેરે આપદા વેઠ્યા છતા તેના દૃઢ સ્વભાવમા અથવા સ્વમાન અને સ્વકર્તવ્ય સબધી ભાવનામા કાઈ જ ફેર પડ્યો નહોતો, એણે બહુ જ સારૂ શિક્ષણ લીધેલુ હતુ પોતાના દેશની પ્રાથમિક શાળામા તેણે પ્રથમ શિક્ષણ લીધુ હતુ અને પછી સ્વિટ્ઝર્લન્ડમા તે શીખી હતી ફ્રેંચ, જર્મન, અને અગ્રેજી ભાષાઓ એ સારી રીતે બોલતી સગીત પણ સારૂ જાણતી એકદર રીતે એ ઘણી જ ચચળ અને ચમત્કાર સ્ત્રી લાગતી હતી બે વાર તેને કાચાની ખાણોમા સખત મજૂરીની શિક્ષા કરીને મોકલવામા આવી હતી અને ત્યારપછી પણ સેનેતજીમ્ક નામની વાળી જ ખરાબ જગ્યાએ પોલીસના સખત જાપતામા તેને જોર જુલમથી રાખવામા આવી હતી, ત્યા તેની સ્થિતિ બહુ જ દયાજનક હતી કોઈ પણ સારા સરકારી સ્ત્રીપુરુષોનો ત્યા સમાગમ જરાયે નહિ અને આજીવિકાને માટે પણ સરકાર તરફથી ઘણી જ જુજ રકમ તેને આપવામા આવતી પત્રવ્યવહારપર પણ પોલીસની દેખરેખ રહેતી કુટુબ, મિત્ર, સઘાથી વિખુટા તેને રહેવુ પડતુ અને ભવિષ્યમા કોઈ દિવસે સારો દિવસ જોવાની તેને આશા નહોતી ત્યાને ત્યા જ હાડમારીમા થોડા વરસ ગાળીને નિરાશામા જ તેનુ મૃત્યુ થશે એમ લાગતુ તે છતા આ બહાદુર સ્ત્રીએ ધીરજ ખોઈ નહોતી પોતાની જન્મભૂમિની સ્વતત્રતા માટે એને એટલી ઊડી લાગણી હતી, અને એટલો વિશ્વાસ હતો કે મ્હોટા માણસને એને માટે દયાની અને માનની લાગણી થઈ આવતી એ કહેતી હતી કે, 'આપણે દેશવટો ભોગવીનુ આપણા છોકરા પણ કદાચ

પશ્ચિમ હિમાલયમાં સતલજ ખીણ.

દેશવટો ભોગવશે, અને તેમના છોકરા પણ દેશવટો ભોગવશે, પરન્તુ છેવટ તો માર ફળ મળશે જ' ધન્ય છે આવી દેશભક્તિને ને ધન્ય છે આવી વીરજને થોડા વર્ષ પછી આ સ્ત્રી ઈગ્લડમા આવીને રહી અને સ્ત્રીઆમાં સ્વતત્રતાની ચળવળ ચલાવવા માટે પૈસા ઉઘરાવવા મડી પચીસ વર્ષ કાગળુદમા અને સાઈબીરીઆના ગળામા ગાળીને સુધરેના દેશમા તેણે જીવન ગાળવા માંડ્યુ અને અત્યારે હવે તેના દેશના લોકો તેને અમારી વહાલી દાદી એ ઉપનામે ઓળખાવે છે કેટલાક તેને 'અમારી મહાન વડીલ સ્ત્રી *Grand Old Women*' એ નામ આપીને પોતાના માન અને વહાલની લાગણી બતાવે છે બલીહારી છે આવા સ્ત્રી રત્નોની મહાન ટૉલ્સ્ટોયના નખાણ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સાથે સાઈબીરીઆના ગળામા દેશવટો ભોગવતી અને બીજાના દુ ખ એ રીતે ઓછા કરવાનો પ્રયત્ન કરતી જોવામા આવે છે એ જ કે સ્ત્રીઓમા કાઈ ઓછી શક્તિ નથી

અત્યારે આપણી સ્થિતિ કેવી છે? ઘણા વર્ષોથી આપણા લોકોને શસ્ત્ર વાપરવાનુ છોડી દેવુ પડ્યુ છે લડાઈના પ્રસગો જોવાના અનુભવ મળ્યા નથી તેથી સ્ત્રીપુરુષોમા બિરુતા આવી ગઈ છે, લોક વેપારીબુદ્ધિના થઈ જવાથી લડાઈની વીરકથાઓનો રસ રહ્યો નથી હવે સમય ઘણો બારીક આવ્યો છે જો ભોગજોગે પણ આપણા દેશ ઉપર પરદેશી હુમલો થાય તો હિન્દના પુત્રોને રણસગ્રામમા જવુ પડશે, અને હિન્દી માતાઓએ તેમને ઉત્તેજન આપવું પડશે આપણી પુત્રીઓનુ અને સ્ત્રીઓનુ રક્ષણ શુ પારકી પ્રજા આવીને કરશે? આ ધ્યાન જ તિરસ્કારયુક્ત છે

સ્ત્રીઓએ ઘણા નવા કામ માથે લેવા પડશે અને તે કાર્યો સમજાવવાનુ કામ, સમાજો અને સભાઓએ કરવુ પડશે એકત્ર થઈને સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થા કરવી પડશે, અને જુદા જુદા સ્થળોના કાર્યક્ષેત્રની માહિતી રાખવી પડશે લોકોમા જેમ શિક્ષણની આકાંક્ષા વધશે તેમ તેમ તેમને સાહિત્ય પુરુ પાડવુ પડશે એકત્ર રીતે વ્યવસ્થિત કામ કરવાની ટેવ આપણે પાડવાની છે, અને જુમેદારી લેતા શીખવાનુ છે જ્યા પહેલા મે કાર્યવાહકોથી કામ થતુ ત્યા હવે બાર જોઈશે, અત્યારે તો આપણે જોઈએ છીએ કે એક સભાને માટે કે મડળો માટે સ્ત્રી અધ્યક્ષ કે સેક્રેટરી માટે કેટલી આપદા પડે છે સ્ત્રીએ આગળ પડીને કામ કરવાની હોસ અને ઉત્સાહ રાખવા જોઈએ અને કામ ઉપાડી લેતા શીખવુ જોઈએ કદાચ આપણા પુરુષોને લડાઈમા જવુ પડે તો કુટુબનુ આરોગ્ય અને બીજી સઘળી દેખરેખ આપણે જ કરવી પડશે હાલ તો મોટા લોકની અને અધિકારી વર્ગની સ્ત્રીઓ છેક પરાધીન થઈ ગએલી હોય છે પોતાને કાઈ આવડ હોતી નથી, દરકાર હોતી નથી, અને મોટાઈના અહકારમાં તણાઈ જાય છે તેથી એ નથી કાઈના ઉપયોગમા આવતા કે નથી તેમનુ માન પણ

માટે હવે આપણે એ જરૂરનુ છે કે જેમ બને તેમ સ્ત્રીઉન્નતિના પ્રશ્ન એટલે આમા જીક ઉન્નતિના સઘળા પ્રશ્નો આપણે હસ્તક લેવા અને તેનો નિર્ણય આપણે પોતે જ કરતા શીખવાનુ છે હમણા થોડા જ દિવસ ઉપર ગિરમીટીઆ મજુરીની પ્રથા દુર કરવા માટે સ્ત્રીઓનુ એક ડેપ્યુટેશન વાઈસરોય પાસે ગયુ હતુ તેમની માગણીના જવાબમા તે નામ૦ રે કહ્યુ હતુ

કે, "હિન્દુસ્થાનમા બ્રિટીશ અમલના ઇતિહાસમા સ્ત્રીઓ જાતે વાઇસરોયને આ પ્રથમ વખત જ વિનતી કરવા આવી હતી આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ જે સલાહ આપીને સરકારને મદદ કરે તો સરકારનુ કામ ઘણુ સરલ થાય તેમા યે ખાસ કરીને સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન કારણ કે, કેળવણીના અભાવને લીધે સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચે બેસુમાર અતર રહે છે સ્ત્રીઓ જો કેળવણીમા આટલી બધી પાછળ પડી જાય તો દેશની ઉન્નતિ થઈ શકે જ નહિ, જોકે સાંસારિક રીતરીવાજો ઘણા પ્રતિબધક છે પરતુ તે છતા સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ એકત્ર મળીને સરકારને સલાહ અને મદદ આપવા જોઇએ આ ઉપરાત બીજી બાબતો છે દાખલા તરીકે આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, ક્ષય કે જે ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને વધારે લગતા પ્રશ્નો છે જો પ્રતિષ્ઠિત અને શિક્ષિત સ્ત્રીઓ પોતાની અશિક્ષિત બહેનોને સુધારવા માટે મડી રહે તો તેથી ઘણો જ લાભ થાય સ્ત્રીઓએ જે કાંઈ કરવા માડ્યુ છે તે ભવિષ્ય માટે શુભ ચિન્હ છે"

સ્ત્રીઓના કર્તવ્યપ્રદેશની આમા રૂપરેખા આપી છે તે મોટુ છે આપણે કામ આ બાજુ અને પદ્ધતિસર વ્યવસ્થાપૂર્વક અને ખપથી ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરીશુ તો આપણી ફતેહ જ છે તે જ તરફ આ આપણી સમાજનુ પ્રયાણ છે અને તેને જેમ બને તેમ આપણે મદદ કરીએ એ આપણી ફરજ છે "જ્યારે હિન્દની પુત્રીઓ તેમના પુત્રોને પ્રોત્સાહિત કરતી થશે ત્યારે જ હિન્દ મા મહાત્મા, વીર પુત્રો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ગુરવીરોની પ્રજા બનશે"+

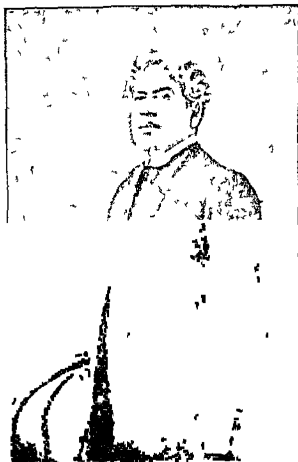

+ મુબાઈની ભગિનીસમાજના વાર્ષિક્ મેળાવડા વખતે તા ૭ એપ્રીલ ૧૯૧૭ ના દિવસે આપેલુ ભાષણ અ સૌ શારદા સુમન્ત મહેતા બી એ ની ખાસ અનુજ્ઞાથી

ડૉ. સર જે સી. બોઝનો હિન્દુ યુનિવર્સીટિને સદેશો.

લેખ—પ્રો. નિર્ભયશંકર અમરજી યાજ્ઞિક, એમ એ

ડૉ. બોઝે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિની સ્થાપના વખતે જે વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું તે આપણે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે તેથી તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે આપ્યા છે—

ડૉ. સર જે સી બોઝ

૧. દરેક જીવન્ત વ્યક્તિની દ્વિવિધા ક્રિયા

જ્યારે આપણે વનસ્પતિ તેમ જ પ્રાણીની દુનિયામાં [illegible] માટેની જૂદી જૂદી જરૂરીઆતો વિષે અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે એક મહાન્ સત્ય આપણી નજરે આવે છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ તેમ જ વિકાસ કાયમ રાખવા માટે અમુક બધા-

રણની જરૂર છે એટલું જ નહિ પરન્તુ તેને બાહ્ય દુનિઆની જુદી જુદી શક્તિઓ સાથે સમ્બન્ધમાં રહેવાની પણ જરૂર રહે છે દરેક સેન્દ્રિય વ્યક્તિએ બાહ્ય દુનિઆ તરફથી પ્રેરણા મેળવવી જોઈએ તેમ જ બાહ્ય દુનિઆને પોતાની આન્તરિક વસ્તુઓમાંથી પણ કાંઈક આપવું જોઈએ કોઈ પણ વ્યક્તિના પૂર્ણ તંદુરસ્ત જીવનનો આધાર આપવાની તેમ જ લેવાની દ્વિવિધ ક્રિયા ઉપર છે અને આ બંનેની કોઈ પણ ક્રિયામાં અવરોધ કરવામાં આવે તો ઘણાં ઉદાસીસૂચક ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને પરિણામે મૃત્યુ થાય છે

ડૉ. ગેડ્સ ઉપર કહેલું સત્ય કોઈ પણ દેશના બુદ્ધિમય જીવન (*Intellectual life*)ને લાગુ પાડે છે અને તેમની માન્યતા એવી છે કે કોઈ પણ દેશ જે પોતાને પૂર્ણ માનીને બાહ્ય દેશો તરફથી પ્રેરણા મેળવવાની ઈચ્છા રાખતો નથી, અથવા તો બાહ્ય દેશો તરફથી વારંવાર પ્રેરણા મેળવ્યા છતાં પોતાના તરફથી અન્ય પ્રજાઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી કાંઈ પણ વસ્તુ આપી શકતો નથી, તે દેશના રાષ્ટ્રીય જીવન (*National life*)નો અન્ત નજદીક આવેલો માલુમ પડે છે અને તેનો અધઃપાત થાય છે

૪. રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સીટિની ફરજ.

આપણી પ્રજા પોતાની શક્તિઓનો લાભ અન્ય પ્રજાઓને પણ પૂર્ણ રીતે આપી શકે તેવો આપણો ઉદ્દેશ છે અને આ ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવાને રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સીટિએ આપણને સહાયતા આપવી જોઈએ પરન્તુ આપણો આ પ્રશંસનીય હેતુ પાશ્ચાત્ય યુનિવર્સીટિઓની જુના વખતની પ્રચલિત રીતિઓનું આપણી રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સીટિ અનુકરણ કરે તેથી પાર પડવાનો નથી આપણી કેળવણીની રીતો આધુનિક જમાનાને અનુસરીને ચાલતી હોવી જોઈએ તેમ જ આપણે સમયાનુસાર તેમાં ફેરફાર કરી શકીએ તેવી હોવી જોઈએ ભારતવર્ષ દુનિઆની પ્રજાઓમાંનું પોતાનું માનનીય સ્થાન ગુમાવ્યું છે અને તે સ્થાન પાછું મેળવવા માટે આપણી રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સીટિએ પ્રયાસ કરવાનો છે ઑક્સફર્ડ, હાઈડલબર્ગ, કે કોલમ્બીઆની યુનિવર્સીટિઓની શાખાઓ ખોલવાને આપણે કદાચિત્ શક્તિમાન્ થઈએ તો પણ આપણે તે માનનીય પદ પાછું મેળવી શકશું નહિ કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સીટિને વિશ્વમાન્ય સ્થાન કોઈ પણ જાતના કૃત્રિમ ઉપાયોથી મળી શકતું નથી પરન્તુ દુનિઆની અન્ય પ્રજાઓના જ્ઞાનના વધારા માટે ભારતવર્ષના વિદ્વાનો તરફથી કરવામાં આવતા પ્રયાસોથી જ, દુનિઆની અન્ય પ્રજાઓનું સન્માન મેળવી શકાશે

આપણી યુનિવર્સીટિઓએ પરભાષાના જ્ઞાન માટે તથા બીજી કળાઓમાં અનુકરણ કરવાની શક્તિ માટે અન્ય પ્રજાઓ તરફથી પ્રશંસા મેળવે એવા ગ્રેજ્યુએટો જ ફક્ત હવે તૈયાર કરવામાં સંતોષ માનવાનો નથી એવી પ્રશંસાઓથી આપણે સંતોષ માનતા એ દિવસો હવે ગયા છે, કારણ કે હવે આપણે સખ્ત કસોટીમાંથી પસાર થવાનું છે અને ભારતવર્ષે દુનીઆની અન્ય પ્રજાઓમાં ગુમાવેલું માનનીય સ્થાન પાછું મેળવવાનું છે દરેક

સુધરેલી પ્રજાએ પૃથ્વીના જ્ઞાનના વધારા માટે પોતા તરફથી ફાળો આપ્યો છે અને આપણે પણ આપણા તરફથી ફાળો આપવામા પ ગત પડવુ નહિ ડૉ બોઝની શોધોથી આપણે માટે શોધખોળ માટે નવી દિશાઓ ખુલ્લી થઈ છે અને આપણે તે હાથ ઉપાડી લેવુ જોઈએ વિજ્ઞાનને ડૉ બોઝે આર્યાવર્ત તરફથી મહાન ભેટ કરી છે અને તેવી મહાન ભેટોની પરપરા ચાલુ રાખવાની આપણી ફરજ છે

જ્ઞાન કોઈ પણ પ્રજાના સ્વતન્ત્ર હક જેવુ નથી તેમ જ કોઈ પણ જ્ઞાનના ભૂગોળના બન્ધનોથી બધાયેલુ નથી વિજ્ઞાન પણ તદ્દન પશ્ચિમનુ કે પૂર્વનુ નથી, પરન્તુ સર્વેનો તેના ઉપર સરખો હક્ક છે અને સર્વે પ્રજાઓની તેમા વધારો કરવાની ફરજ છે ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે આર્યાવર્ત પૃથ્વીના જ્ઞાનના વધારા માટે શો ભાગ આપવાનો છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પહેલા વિજ્ઞાનના વિષયમા ભારતવર્ષનુ શુ સામર્થ્ય હતુ અને આધુનિક નિર્બળતાનુ શુ કારણ છે, તે આપણે જોવુ જોઈએ

૩. સત્યશોધન માટેની આવશ્યકતા

આ તપાસના આ ભાગમા જ ડૉ બોઝ, સત્યશોધન માટે શી શી જરૂરીઆતો છે તેમ જ તેમાની કટલી આપણામા છે અને કેટલીનો આપણામા અભાવ છે, તે વિષે પોતાના વિચાર પ્રકટ કરે છે ડૉ બોઝની માન્યતા એવી છે કે કોઈ પણ જાતનુ વિજ્ઞાનનુ મહાન કામ કરવા માટે બે વસ્તુઓની સરખા હિસ્સામા જરૂર પડે છે એ બેમાથી કોઈ પણ પ્રમાણ વધારે હોય તો બીજીને નુકશાન થઈ પડે છે તે બે વસ્તુઓ નીચે મુજબ છે—

(૧) અસાધારણ કલ્પનાશક્તિ અને (૨) કલ્પનાશક્તિનો પ્રયોગોમા નિયમિત ઉપયોગ કરવાની શક્તિ નિરકુશ કલ્પનાશક્તિ કે ઉદ્દેશ વિનાના પ્રયોગોથી કોઈ પણ જ્ઞાનની ફતેહ મળી શકતી નથી વિજ્ઞાનના આશય પમાડે તેવા કાર્યો કરવા માટે આપણે ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ કે આપણી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ અમુક હદ સુધી જ છે અને તેથી કરીને તેની શક્તિઓની હદ વધારવા માટે આપણને કૃત્રિમ ઇન્દ્રિયોની સહાયતા લેવી પડે છે આ રીતની કૃત્રિમ ઇન્દ્રિયો બનાવવા માટે અપૂર્વ શોધબુદ્ધિ તેમ જ અસામાન્ય રચનાચાતુર્યની જરૂર પડે છે આર્ય શોધકોને આપણી ઇન્દ્રિયોની અપૂર્ણતાની માહીતી હતી, પરન્તુ તેમની શક્તિ વધારવા માટેના કૃત્રિમ ઉપાયોને અભાવે તેઓ વિજ્ઞાનના જ્ઞાનમા વધારો કરી શક્યા નહિ વિજ્ઞાનમા આપણી ફતેહ ન થવાનુ કારણ ફક્ત આપણે પ્રયોગો કરવામા બેદરકાર રહ્યા તે જ છે આપણી આ બે દરકારીનુ કારણ કા તો ગમે તે કારણથી થયેલો રાષ્ટ્રીય જીવનનો અસ્ત હોય અથવા તો ટોળી અસ્થિરતાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી વ્યગ્રતા હોય, કારણ કે શોધકની મનસ્થિતિ સ્થિર ન હોય તો કોઈપણ વિષયમા ફતેહ મળતી જ નથી ગમે તે કારણ હોય પરન્તુ આટલુ તો ચોક્કસ છે કે ધીમે ધીમે જ્ઞાનના પ્રયોગોના કરાગારના કાબુમાથી આપણા શોધકનુ મન છૂટુ થયુ અને નિરકુશ કલ્પનાશક્તિના પ્રદેશમા ભટકવા

માનવુ અને આનુ પરિણામ એજ થાય છે કે કાંઈ પણ કતવ્ય કર્યા સિવાય મનની શક્તિ નષ્ટ થાય છે, તથા વિજ્ઞાનની મહાન્ શોધો ક તો આકસ્મિક કે કંતો માત્ર ઐન્દ્રજાલિક હોય તેવુ શોધકો માનવા લાગે છે

૪. શોધકનુ જીવન

આ પ્રમાણે સત્યશોધન માટે જે જે આવશ્યક અંશો છે તે વિષયમાં પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા પછી ડા મોઝ શોધકનુ જીવન કેવુ હોય છે અને તેનામા કયા કયા સદ્ગુણોની જરૂર છે અને તે સદ્ગુણો આપણામા કેવી રીતે આવે છે તે વિષયમા પોતાના વિચારો દર્શાવે છે ડા મોઝ કહે છે તે પ્રમાણે વિજ્ઞાનના શોધકનુ જીવન સુખમય તેમ જ આરામવાળુ હોતુ નથી તેને તેના શરીરને તેમ જ જ્ઞાનતંતુઓને અત્યંત કષ્ટ આપવુ પડે છે, અને અન્ત વિનાની ઉપાધિઓથી પૂર્ણ જીવન ગાળવુ પડે છે આવુ કષ્ટપૂર્ણ જીવન ગાળતા છતા પણ તેને તેના કામમા ફતેહ મળશે જ, એવુ ચોક્કસ હોતુ નથી તેને લાભ કે ગેરલાભ જય કે પરાજય ની દરકાર કર્યા સિવાય પોતાના જીવનનો ભોગ આપવો પડે છે શોધકનુ જીવન કેવુ હોય છે તેના દૃષ્ટાંત તરીકે ડા મોઝ હવા ઉપર કાબુ મેળવનાર પ્રખ્યાત વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી લેંગ્લેનુ દૃષ્ટાંત આપે છે અમેરીકામા લેંગ્લેએ હવામા ઉડવાના યંત્રોની ધારણાશક્તિની (*supporting power*) શાસ્ત્રીય શોધ શરૂ કરી ત્યાર પ્હેલા જુદા જુદા નિષ્ફળ અખતરાઓ કરવામા ઘણા માણસોએ પોતાની જીંદગી ગુમાવી હતી ઘણા વર્ષો સુધી પ્રયોગો કર્યા પછી તેને જે પરિણામ મળ્યો તે તે વખતના પ્રચલિત વાયુશાસ્ત્રના સિદ્ધાતોથી વિરૂદ્ધ હતુ ત્યારપછી યત્રો ચલાવવા માટે હલકા વજનની "મોટર" બનાવવાના પ્રશ્ન બાબત તેને ઘણી મુશ્કેલી નડી આ મુશ્કેલીઓનો નિવેડા થયા પછી લેંગ્લેએ ૬ ઠ્ઠી મે ૧૮૯ ને દિવસે પોતાની મેળે હવામા ઉડતા યત્રનો નમુનો ઉડતો બતાવવાનો અખતરો કર્યો જે હવામા ઘણો વખત ગોળાકારમા ફરીને છેવટે પોટોમાક નદી ઉપર સહીસલામત ઉતર્યું આ પ્રયોગથી અમેરીકન પ્રજામા ઘણી ખુશાલી ઉત્પન્ન થઈ અને થોડા વખતમા એક તે બનતના મ્હોટા યત્રની હવામા ઉડવાના સમયની તેઓ આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા પ્રજાની સમજના આ પ્રયોગમા એક કારીગરની બેદરકારીથી એક સ્ક્રૂ બરોબર બેસ્યા સિવાય રહી ગયો હતો અને તેને પરિણામે તે યત્ર ઉંચે ચડવાને બદલે નદીમા પડ્યુ લોકો તિરસ્કારસૂચક ટીકા કરવા માડ્યા અને છાપાઓએ તેમા અતિશયોક્તિ કરી અને લેંગ્લે ભગ્ન હૃદયથી મૃત્યુ પામ્યો ઘણા શોધકોની આવી રીતની સ્થિતિ થાય છે પરન્તુ જે લાગણીથી તીવ્ર દુખ આપનારી છે તે જનાદાવી મળી જતી ફતેહની નહિ પરન્તુ દુર્લભ વસ્તુ મેળવવાના પ્રયાસમા મળતા પરાજયની છે

ત્યારપછી ડા મોઝ શોધકની માનસિક શક્તિઓ કેવી જોઈએ તે વિષય હાથમા લે છે ડા મોઝના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણે માનસિક શક્તિના વિષયમા સદ્ભાગ્યે સારી સ્થિતિમા છીએ સૌ કોઈ જાણે છે કે કોઈ પણ પ્રયોગ કરતા પ્હેલા તેનુ ચિત્ર આપણા મન આગળ

તૈયાર થવુ જોઇએ અને તેથી ફરીને દરેક શોધકને મનોદષ્ટિ શુદ્ધ રાખવા માટે મહાન્ પ્રયાસો કરવા પડે છે તે ઉપરાન્ત મહાન્ કાર્યો કરવા માટે એકાગ્રતાની પણ જરૂર પડે છે કારણ કે જે મનુષ્યનુ મન આમ તેમ ભટક્યા કરે છે તેને કોઈ પણ જાતની ફતેહ મળતી નથી આ બન્ને સદ્ગુણો આર્ય શોધકોમા પૂર્ણ અંશે હોય છે કારણ કે, સમ્બન્ધ વિનાની ભાવનાઓમાથી સત્ય તારવી કાઢવાની તેમ જ મનને એકાગ્રતાથી સ્થિર રાખવાની ટેવ આપ યોગને કુદરતી રીતે જ મળેલી હોય છે

ઉપર જણાવેલા સદ્ગુણો ઉપરાન્ત શોધકમા નિસ્પૃહતા હોવાની જરૂર છે કારણ કે જે લોકો આત્મીય લાભ કે લોકોના ધન્યવાદ માટેની ઇચ્છાથી જ કામ કરે છે તેઓને પૂર્ણ ફતેહ મળવી અસંભવિત છે પાશ્ચાત્ય શોધકોમા આ સદ્ગુણને અભાવે આત્મીય લાભ માટે યંત્રોની શોધ માટેની હરિફાઈ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો મનુષ્યની જીંદગી બચાવવાને જેટલો ઉપયોગ થાય છે તેના કરતા વિશેષ મનુષ્યની જીંદગીનો નાશ કરવા માટે થાય છે અને તેને પરિણામે આધુનિક સુધારો પણ પશ્ચિમમા નાશ થવાની અણી ઉપર આવીને સંશયાત્મક સ્થિતિમા રહેલો છે શુ આર્યાવર્તમા વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો આવો દુરુપયોગ થવો સંભવિત છે? ડૉ બોઝ આનો જવાબ પૂર્ણ વિશ્વાસથી આપે છે કે એવી રીતનો જ્ઞાનનો દુરુપયોગ ભારતવર્ષમા કોઈ દિવસ સંભવિત નથી, કારણ કે આયુર્વેદનમા તેમ જ આયજ્ઞાનમા–ગમે તો આર્યોની ધાર્મિક લાગણીઓ કહો અથવા કોઈ બીજા નામથી કહો એવો અંકુશ રહેલો છે કે જેથી જ્ઞાનનો એ રીતનો દુરુપયોગ થવા સંભવ જ નથી અને તે પ્રમાણેના જ્ઞાનને દુરુપયોગને આર્યલોકો મ્હોટામા મ્હોટુ પાપ સમજે છે

૫. વનસ્પતિ અને પ્રાણીની જીંદગી વચ્ચેનો સમ્બન્ધ.

ત્યાર પછી ડૉ બોઝ દુનિયામા ભવિષ્યમા વિજ્ઞાનની મ્હોટામા મ્હોટી શોધ કઈ ગણાશે તે તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને સૂચવે છે કે તે શોધ માટેનો મહાન્ યશ મેળવવાને આર્યાવર્ત ભાગ્યશાળી થાય. પશ્ચિમમા ચાલતા એક અંગીજ્ઞાનને (*specialisation*) અંગે આપણે ઘણી વખત ભૂલી જઈએ છીએ કે ખરેખરૂં જોતા સૌ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો જૂદા જૂદા નથી પરન્તુ જેની અંદર બધાનો સમાવેશ થાય છે તેવુ એક જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની જુદી જુદી શાખાઓ વચ્ચે જે દેખીતી ભિન્નતા જણાય છે તે ખરેખરી નથી બધી શાખાઓ વચ્ચેનુ ઐક્ય માત્ર કલ્પનાશક્તિથી નહિ પરન્તુ પ્રયોગોથી સાબીત કરી બતાવવુ તે વિજ્ઞાનની મ્હોટામા મ્હોટી શોધ ગણાશે, તે તદ્દન નિર્વિવાદ છે શુ આ મહાન્ યશ મેળવવાને ભારતવર્ષ ભાગ્યશાળી થશે નહિ? ડૉ બોઝની માન્યતા પ્રમાણે જ્યા દેખીતી ભિન્નતા હોય ત્યા ઐક્ય સાબીત કરી બતાવવુ તે ઘણી જ મહત્વની શોધ ગણી શકાય તેમની પોતાની શોધ કે જેથી તેઓ વિશ્વવિખ્યાત થયા છે તે પણ તે જ પ્રકારની છે ડૉ બોઝે વનસ્પતિના અને પ્રાણીના ચેતન વચ્ચે એકતા કેવી રીતે સાબીત કરી છે તે આપણે જાણવુ જોઇએ આ સમ્બન્ધમા ડૉ બોઝે ફક્ત મ્હોટી

મ્હોટી કલ્પનાઓ જ કરી નથી, પરન્તુ મહાન્ આશ્ચર્ય પમાડે તેવા પ્રયોગોથી, સજીવ અને નિર્જીવ વચ્ચેનો ભેદ બતાવનારા જે અસંખ્ય લક્ષણો છે તે દરેકનું અન્વેક્ષણ કરીને, સાબીત કર્યું છે કે વનસ્પતિ અને પ્રાણીના ચેતન તત્ત્વે બીલકુલ તફાવત નથી આ એટલા એટલે સુધી છે કે વનસ્પતિઓમાં જોવામાં આવેલા અમુક જાતના આન્તરિક ફેરફારો ઉપરથી જો કોઇ પ્રાણીઓમાં પણ એવી જ રીતના ફેરફારો માલુમ પડતા જોઈએ તેનું ઘણી વખત ભવિષ્યકથન કર્યું અને તે દરેક વખત સત્ય પડ્યું છે આ પ્રયોગો માટે ઘણા જ અસાધારણ યન્ત્રોની જરૂર પડે છે અને જે લોકો આર્યોના વિજ્ઞાનના પ્રયોગો માટેના ચાતુર્ય બાબત તથા યન્ત્રરચનાની કુનેહતા બાબત આક્ષેપ કરે છે તેઓને આપણે એટલો જ જવાબ આપીશું તો બસ થશે કે ઉપર જણાવેલી શોધ માટેના યન્ત્રો ભારતવર્ષમાં જ બના વવામાં આવ્યા હતા અને તેથી અસાધારણ ગૌરવ કેવળ માત્ર એક ભારતવાસીને જ મળ્યું છે આ યન્ત્રો એટલા બધા અસાધારણ છે કે યૂરોપ તેમ જ અમેરિકાના કોઈ પણ યાન્ત્રિકોથી તે બનાવી શકાયા નથી અને અમેરિકા અને યૂરોપની ઘણી યુનિવર્સીટિઓએ તેવા યન્ત્રો ભારતવર્ષમાં તૈયાર કરાવી આપવાને ડા બોઝને વિનતિઓ કરેલી છે

૬ ભારતનુ ભવિષ્ય.

ભાષણના અન્તમાં ડૉ બોઝ કહે છે કે જ્યાં સુધી આપણે આ તત્ત્વ માટે દુનિઆની સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાઓમાં માનનીય સ્થાન મેળવી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણે આપણી ભૂતકાળની કારકીર્દી બાબત બીલકુલ મગરૂર થવું જોઇએ નહિ આપણને ભારતના જવલંત ભવિષ્ય માટે પુષ્કળ આશાઓ છે કારણ કે આર્યસંસ્કૃતિમાં એવું કોઈ ગુપ્ત સામર્થ્ય રહેલું છે કે જેથી તેણે કાળના તેમ જ અન્ય નાશજનક ફેરફારો સામે સ્તેહપૂર્વક ટક્કર ઝીલી છે

ઓરડનું અનુકરણ રૂ ૦–૮–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઇ

હિન્દી ચિત્રકલાશૈલીના મૂળ ના ઝરો તે તો ભાગ્યે જ કહી શકાય તેવું છે કેટલાક ચીનના સંસ્કાર હશે એમ માને છે ત્યારે કેટલાક ચીના લેખકો મૂળ સંસ્કાર હિન્દમાંથી જ લીધા હતા, એમ કહે છે એટલું તો મળતું આવે છે કે તિબેટમાં ધજાનાવટા અને મંદિરની બીજી કૃતિઓ અને અજન્ટાના ચિત્રોમાં મળ કલ્પના, ચિત્રવાણી, અને ચિત્રમાં પ્રદર્શિત ભાવ એ બધું લગભગ એક સરખું માલમ પડે છે પણ તેટલા ઉપરથી એક મૂળ અને બીજું નકલ છે એમ કહી શકાય નહિ કદાચ એમ પણ હોય કે બંનેના મૂળ કોઈ બીજી જગાએ જ હોય મૂળ ગમે તે હો, પણ અજન્ટાનું કામ કરનારી શાખા સુપક્વ અને પરિપૂર્ણ કલાવિધાયકોથી અલંકૃત હતી અને જો કે તે વખતના ચિત્રકારો ઓઈલ કલર' જાણતા નહોતા અને નાના ચિત્રોના તેમના કશા નમુના જણાતા નથી, તો પણ તે ચિત્રકારો ઉદાત્ત કલ્પના, અચૂક સ્પષ્ટતા, ઉત્તમ ભાવો લેખ, અને શરીરના સપ્રમાણતાના કામમાં ઉંચું પ્રાવીણ્ય ધરાવનારા હતા તે વિષે મતભેદ હોઈ શકે તેવું છે જ નહિ

હિન્દી ચિત્રકલાની અજન્ટા શાખા પછી પાછો કેવળ અવકાર જ છે તે ચિત્રકારોનું શું થયું, તેના કોઈ શિષ્યો હતા કે નહિ, તેમણે કાંઈ કામ કરી જતા ના હતા કે કેમ, એ વિષે કશું કોઈ જાણતું નથી તો પણ સંસ્કારરૂપે તો તે ગુણો વંશપરંપરા ઉતર્યા હશે એમ માની લેવું જોઈએ, કારણ કે જ્યારે મોગલશાખા નદિ અને વિકાસમાં આવતી ગઈ ત્યાં હિન્દના મૂળ વતનીઓમાંથી પણ તે શાખામાં કામ કરનારા નીકળ્યા હતા, એમ જાણી શકાય છે મોગલાઈ ચિત્રકલાના મૂળ ઇરાની કલામાંથી આવ્યા હતા, પરંતુ શિલ્પમાં તેમ જ ચિત્રમાં તેઓને હિન્દની અસર થઈ અને મોગલ શાખા એક સ્વતંત્ર શાખા તરીકે વૃદ્ધિ પામી અજન્ટાની શાખાથી આ શાખાનું જુદાપણું બહુ સ્પષ્ટ રીતે દીસી આવે તેવું છે અજન્ટામાંના કામ પાંચ છ સૈકાના ગાળામાં થયેલા હતા, અને તે પછી લગભગ સાતસો વર્ષ પછી મોગલ શાખા હયાતીમાં આવી સમયમાં જેમ આટલો લાંબો ગાળો છે તેમ કૃતિ અને ભાવનામાં પણ મોટો જ ફેર માલમ પડે છે અજન્ટાના ચિત્રો બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે, અને તેનો વિષય ધર્મ છે મોગલો ધર્મસ્થાનને ચિત્રથી અલંકૃત કરી શકતા નથી એટલે તેમનો ચિત્રનો વિષય ધર્મેતર જ હોય બીજો ભેદ પ્રમાણનો છે મોગલો કિતાબો માટે જ ચિત્રો કાઢતા અને બહુ ત્યારે સાધારણ હાથપેટીમાં રહે તેવા ચિત્રો કરતા રાજા પાદશાહ તે ચિત્રોનો સંગ્રહ રાખતા, પણ દિવાન ખાનાની ભીંતોને તેવા ચિત્રો કાઢીને કે ચિત્રોના તખ્તાઓ લટકાવીને શણગારવાનો રિવાજ નહોતો એટલે મોટા પ્રમાણના ચિત્રોનો પ્રચાર ઝાઝો રહ્યો ન હોતો, કિતાબોમાં ચિત્રો કઢાવવાના રિવાજથી એક પુસ્તકની કિંમત ઘણી વધી જતી હાલમાં જયપુરના મહારાજાની માલિકીના અકબર પાદશાહના એક સચિત્ર પુસ્તકનું મૂલ્ય ૭ લાખ રૂપીયા થયું હતું, એમ કહેવામાં આવે છે

ગુજરાત મર્મસંગ્રહ રૂ ૨—૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

આ મોગલ શાખા મૂળ ઇરાની કલાદક્ષની શાખા હતી એ તો નિર્વિવાદ છે, છતા હિન્દમા આવ્યા પછી તે શાખાનો જે વિકાસ થયો તેમાથી ઇરાની કલાની અજન્તા અને પરલોકને બ લે ચિત્રનુ સત્યપણુ અને માણસના અગનુ જીવન્ત રેખા-આલેખન ભર્યા મનુષ્યના ચહેરાના અને ભાવથી ચહેરાપર થતા ફેરફારના અભ્યાસને પરિણામે દેખાઈ આવતો તાદશ ચિતાર આ યો, એક ચિત્રમા સમાતી સર્વ આકૃતિઓની સપ્રમાણ સપાટીને સફળતાથી સાચવી રાખવાની ઝીણી કળા જ્યા સવિસ્તર આપવાનુ હોય ત્યા સુન્દરતાભરી ગોઠવણમાં અત્યત કાળજીવાળી બુદ્ધિ, તથા જૂ ! જૂદા રગોની ગોઠવણ અને મિનાકામા સારી કદર, આ બધા ગુણો ભળવા લાગ્યા ગતિમાન પ્રાણીઓના અગ અને ચહેરાના મહોરાના દેખાવને યાદ રાખી સ્મૃતિની મદદથી તેને આબેહુબ ખડા કરવાની તાકાત ઉપરની ખામીઓમા ઉમેરીએ, તો મોગલ શાખાની ખુબીઓની યાદી લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ જણાય

મોગલ શાખાનો આવો વિકાસ હિન્દી ચિત્રકારોના સહવાસ અને સહકારથી થયો, કે તે સ્વતત્ર જ હતો, એ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેવુ નથી તે વિષે બહુ મતભેદ છે મોગલ શાખાને વિકસાવવામા મદદ કરનાર હિન્દુ ચિતારો મૂળ હિન્દી શાખાના ઉતરી આવેલા વશજો હતા, કે મોગલ ઉસ્તાદોના જ ચેલાઓ હતા એ કાંઈ ચોક્કસ થઈ શકાતુ નથી ગમે તેવી રીતે એ અમરોની આપલે થઈ હોય, પણ એટલુ તો નક્કી જ છે કે, મોગલ શહેનશાહોને કલા માટે જે મોહ અને કદર હતા તેના પડઘા રાજપૂત દરબારોમા પડ્યા અને પજાબ અને રાજપૂતસ્થાનના હિન્દુ રાજાઓમા પણ ચિત્રકળાને ઉત્તેજન આપવાનો ગુણ એ રાજગુણ છે એમ મનાવા લાગ્યુ પરિણામ એ આવ્યુ કે મોગલ શાખાના ચિત્રો હિન્દુ રાજાઓ કે હિન્દુ પ્રજાઓના સસ્કારને સતોષ પમાડે તેવા ન હોવાને લીધે એક ત્રીજી શાખાને જન્મ મળ્યો આ ત્રીજી શાખાની કદર રાજપૂતોએ કરી અને તેથી તેને રાજપૂત શાખા કહી શકાય આ શાખાના કલાવિદો અજન્ટા શાખાના કલાધરની કલ્પના કે શૃગારપ્રેરણાને પહોચી વળે તેવા તો થઈ નથી શક્યા, તો પણ અજન્ટા શાખાના આછા આછા સસ્કારો તેમા નજરે પડે છે ખરા મોગલ શાખાની કલાના આદર્શ સાથે સરખાવતા રાજપૂત શાખાને કાંઈક ઉતરતી પક્તિની ગણવી પડે તો પણ કલ્પનાના જે સવેગ ઉડ્ડયન, કવિત્વ અને ભાવમયતાના જે સફળ આલેખન અને કોમળતા અને સૂક્ષ્મ નજરની જે ખુબીઓ રાજપૂત શાખામા સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે તે ગુણો મોગલ શાખાની જીવન્ત છતા લુખ્ખીસુક્કી જણાતી કૃતિઓમા ભાગ્યે જ માલમ પડે છે રાજપૂત શાખાની બીજી એક ભિન્નતા કુદરતના દર્શન અને આલેખનની છે મોગલ શાખાવાળા કુદરતને મનુષ્યની ચર્મચક્ષુથી જ માત્ર જોઈ શકે છે—હા તેઓના ચક્ષુ ઘણા તીવ્ર અને અત પ્રવેશી છે, અને સામાન્ય માણસ જોઈ શકે તેના કરતા ઘણુ વધારે અને ઘણુ સારૂ તેઓ જોઈ શકે છે, અને તે બધુ બહુ સફળતાથી ચિત્રપટ પર ઉતારી શકે છે પરતુ રાજપૂત શાખાવાળા ઉભરાતા આકારો અને કુદરતના દેખાવોને વળી જ લાગણી સહિત જોઈ

શકે છે; પ્રભાતના શીતળ સમયના રંગો અને અસરો, ઘેગવલા આકાશનો ઔદાસીન્ય ભર્યો દેખાવ, મધ્યરાત્રિની નીરવ શાન્તિ અને અંધારાથી ચાપી નાખતી અનન્તતા એ બધુ એવા કોમળ, લાગણીવાળાં હૃદયથી જુએ છે અને ચીતરે છે કે કલ્પના અને પ્રતિભાની જે કોટિએ તેઓ પહોંચેલા જણાય છે તેની ઝાખી પણ મોગલ શાખાવાળાઓ કરી શક્યા હોય એવુ લાગતુ નથી

હિન્દી ચિત્રકળાનો વિકાસ અને પ્રગતિ ઔરંગઝેબના મૃત્યુથી અટકી પડ્યા હળવે હળવે લય શરૂ થયો અને પશ્ચિમના મોહ અને કલા-આદર્શોને તાબે થયેલુ હિન્દ ચિત્રકળામા પણ પોતાપણુ ગુમાવવા લાગ્યુ પ્રકાશના ઓછાવત્તા પ્રમાણવી ચિત્રમા છાયા તથા તેજની જે ખુબી પશ્ચિમના ચિત્રોમા છે તેની હિન્દ અને પૂર્વ તરફના ચિત્રોમા કશી ગણના જ થતી નહિ હોવાને લીધે હિન્દી ચિત્રો ચપ્તા, અને એકરંગી લાગી આવે છે, અને તેને પરિણામે જે વૈવિધ્ય યુરોપીય ચિત્રકળામા દાખલ થઈ શક્યુ છે તેનો હિન્દી કળામા અત્યત અભાવ છે બીજો તેવો ભેદ અતર દર્શનનો છે જુદા જુદા આલેખ્ય પાત્રો એક બીજાથી દૂર કે નજીક હોવાને લીધે તેમના પ્રમાણમા જે કાંઈ ફેર પડે છે તે ફારફેરને ચિત્રમા સ્થાન આપવાની જરૂર પશ્ચિમ તરફના ચિત્રોમા સ્વીકારાય છે, પણ તેવો તફાવત પૂર્વ તરફના ચિત્રોમા સ્વીકારાતો નથી જોકે આવા તફાવતને સ્વીકારનારા પણ કોઈ કોઈ ચિત્રો છે ખરા, તો પણ એકદર અભિપ્રાય આપતા ઉપરનો ભેદ બહુ જ તરી આવે તેવો છે આ બે ભેદ છે-અને હમણા તો પશ્ચિમના મોહને વશ થવાનુ હિન્દનુ નસીબ છે એટલે હિન્દમા મૂળ શાખાનો વિકાસ કે મૂળ સસ્કારને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય જણાતો નથી વળી, ઉપરના ભેદને લીધે હિન્દી ચિત્રો પશ્ચિમના સર્વ જનને પસદ પડે તેવુ પણ બને નહિ આટલુ હોવા છતા હિન્દી કળાવિદો બને ત્યાસુધી જૂની પ્રથાને વળગી રહેવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે અને હાલના બગાળા શાખાના ચિત્રો જોનારને આ વાતની ખાતરી સહેલાઈથી થઈ શકશે

તો પણ એટલુ તો દેખાય છે કે જેમ બીજી બધી કલાઓમા થયુ છે તેમ ચિત્રકળામા પણ હિન્દી આદર્શ નવીન સ્વરૂપ લેતો જાય છે હાલમા બગાળા તરફ જેમ એક ખાસ શાખા વિકાસ પામતી જાય છે, તેમ મુબાઈ ઈલાકામા પણ રાજા રવિવર્માએ એક જુદી જ શાખાનો પાયો નાખ્યો છે, એમ કહી શકાય આ બધામા ગુજરાતનો હિસ્સો ઘણો થોડો જ હશે એમ લાગ્યો છે જૂના ચિત્રો બધા રાજપૂત શાખાના જ છે, અને સુરતની સાહિત્યપરિષદના પ્રદર્શન વખતે પુસ્તકોમા અને બીજી રીતે જે જે ચિત્રો જોવામા આવ્યા હતા તે બધા ગુજરાતમા તે કલા જીવનદશામા રહી છે એટલુ તો સિદ્ધ કરતા હતા, છતા ગુજરાતમા ગુજરાતી શાખા જેવુ કાંઈ પણ જોવામા આવતુ નથી ચિત્રોમા પહેરવેશ અને હાવભાવ કા તો રાજપુતના અને હમણા હમણા મારવાડી, અને કા તો દક્ષણી જ માલમ પડે છે હાલના ચિત્રકારોમા રા ધુરધર મુબાઈ ઇલાકામા સુવિખ્યાત છે, પણ ગુજરાતીઓમાથી હજી કોઈ

તેટલી ખ્યાતિને પામ્યો નથી ગુજરાતીઓના ગૃહવાસ, ગુજરાતના સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, ગુજરાતની કલાદૃષ્ટિ એ બધાંને પોતાના ચિત્રોમા ઉતારનાર ગુજરાતી ચિત્રકારો ભવિષ્યના ગર્ભમાથી નીકળશે, એમ આશા રાખવી હોય તો પહેલુ કાર્ય તો ખાસ આદર્શોનો અભ્યાસ અને ઉચી કળાના દર્શન થવા જોઈએ આવા અભ્યાસ જ માટે કલકત્તા અને અજમેર જેવા સ્થળે જેટલી સરળતા છે તેટલી પણ મુબાઈના ભાગ્યમા નથી મુબાઈની સસ્થાઓમા જૂના ચિત્રોના નમુના ક્યાય પણ રાખવામા આવતા નથી ખાનગી ગૃહસ્થોએ પોતપોતાને ત્યા સગ્રહો કરેલા હોય તે બધા જીજ્ઞાસુઓને ભાગ્યે જ પ્રાપ્તવ્ય બની શકે આવા સગ્રહોમા મી જે ગજ ગેનો સગ્રહ બહુ પ્રશસા પામ્યો છે—તે શેઠ સાહેબની પાસે મોગલ તથા રાજપુત શાખાના ચિત્રોનો સારો જથ્થો છે અને કોઈ કોઈ વખત પ્રદર્શનમા કે તેવી રીતે તે જોવાનો લાભ પ્રજાને મળે, એ ઇચ્છવા જેવુ છે નવા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીયમ માટે તેવા ચિત્રોની સારી સખ્યા ખરીદ કરવામા આવી છે એ જાણી ખુશી થવુ જોઈએ જ્યારે તે સગ્રહસ્થાન ગોઠવવામા આવશે ત્યારે મુબાઈની એક મુશ્કેલી દૂર થશે ખરી પરતુ તે મુશ્કેલી દૂર થવાથી ચિત્રકળાને એકદમ લાભ થઈ જવાનો નથી ચિત્રકળા એ ધનાઢ્યતામા જ પોષાય છે અને હિન્દ જેવા ગરીબ થઇ ગયેલા દેશમા તે કળાને બહુ ઈષ્ટ ઉત્તેજન ન મળી શકે, એ સ્વીકારવા જેવી દલીલ છે છતા પણ ગરીબ જેવા હિન્દમાથી પણ શોખ અને કદર નાબુદ થયા નથી—શેઠીઆ લોકો અને રાજાઓ પોતાના દિવાનખાનાઓ શણગારે છે એ તો જાણીતી જવાત છે તેવા ગૃહશૃગારમા હિન્દી ચિત્રો અને હિન્દી કલાના કરના બીજી ઘણી કિમતવાળી ચીજોનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે તેવે વખતે ખરચના અમુક ટકા હિન્દીકળાની કૃતિઓ માટે ખરચવાનો નિશ્ચય થાય તો ચિત્રકળાને પણ સારો ટેકો મળે અને શ્રીમાન રાજા રવિવર્મા, શ્રીમાન્ ગગુલી વગેરેના જેવા ચિત્રકારો હિન્દમા પણ તૈયાર થાય એ દેખીતુ જ છે

મોગલ શાખાના ચિત્રકારોનો પુસ્તકોમા ઉપયોગ લેવામા આવતો, એ જાણી, હાલ છપાતા અસખ્ય પુસ્તકોમા જો ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવામા આવે તો તેથી પણ ચિત્રકળાને લાભ થાય એટલુ જ નહિ પણ હિન્દ સબધના ખ્યાલો પણ ફેરવવાનો વખત આવે ગુજરાતી વાચનમાળામા જે ગદા અને ખોડખાપણવાળા ચિત્રો જોવામાં આવે છે તે ટકી રહે છે અને તેને સામે કોઈ પણ ઉચ્ચાર સરખો કરતુ નથી એ બતાવી આપે છે કે પુસ્તકોમા ચિત્રો મૂકવાની વાતને લોકો કેટલી ગૌણ ગણે છે ! બાળપોથીમા રગના ગીતવાળા પાઠને મથાળે આપેલુ ચિત્ર, પહેલી ચોપડીમા ઉજાણીનુ ચિત્ર, ત્રીજી ચોપડીમા પાડવોનુ ચિત્ર એ જોનારને એકદમ પ્રશ્ન ઉઠવો જ જોઇએ કે આ નમુના શુ હિન્દીઓના છે? આવો વિચાર સરખો કોઈ કરતુ નથી, ત્યા ચિત્રકળાના ભવિષ્યનુ શુ કહેવુ?

આ વિચાર કરવાની સૂચના ઉપરથી સમજી જવાશુ હશે કે નીચે જરૂરીયાત ચિત્રોની કદર અને ચિત્રોપર યોગ્ય ટીકા કરવાની છે ગુજરાતમા તો પુસ્તકો પર પણ યોગ્ય ટીકા કરનારા હજી દેખાતા નથી, તો પછી ચિત્રોનાની તો વાત જ કયા કરવી?

ચિત્રોની કદર કે ટીકા ન થાય એટલે ચિતરનારની યોગ્યતા કે સરકારિતામાં સુધારો થવાની આશા જ ક્યાં? કલાવિદને સામાન્ય જ્ઞાન અને ઉચ્ચ સંસ્કાર વગર ચાલે જ નહિ માત્ર લીટીઓ દોરનારો જ કલાવિદ થઈ શકે નહિ ભાવના અને સુશિક્ષણ એ દરેક ચિત્રકારને માટે આવશ્યક જ છે તેવી યોગ્યતાવાળા ચિત્રકારો બહાર પડે માટે તેમ જ પ્રમાણમાં તેમને વેતન પણ સારૂં મળવું જોઇએ ઉપર કહેલી ત્રણ સૂચના ધ્યાનમાં લેવામાં આવે, તો વેતનના સવાલની મુશ્કેલી ટળી જાય આખા હિન્દને ચિત્રકલાના વિકાસ અને એકતા માટે સમગ્ર પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે, અને તેમાંયે ગુજરાતે તો બહુ જ શ્રમ લેવો જોઇએ ગુજરાતમાં ચિત્રકલાના પોષકો, મેવટો, મંદિરો વધે, અને એક ઉત્તમ કલાના ઉચ્ચ વિકાસમાં ગુજરાત પણ હિન્દને મદદરૂપ બને એવી આશાથી આ લેખ સંપૂર્ણ કરૂં છું પણ છેવટમાં ચાલુ સાલના કલાપ્રદર્શનમાં સુવર્ણચંદ્રક એક ગુજરાતી—રવિશંકર રાવળ—ને મળ્યો છે એ માટે તેમ જ વાચન સાથે ચિત્રકલાનો યોગ કરનાર એક નવું સાહસ એક વર્ષ થયાં ચાલુ થયું છે તે માટે પણ, સંતોષ—સગર્વ સંતોષ—જાહેર કર્યા વિના રહેવાતું નથી

---

* એક અંગ્રેજી લેખના આધારે

તંદુરસ્તી

યાને

ઈલાજે કુદરતી.

લેખક—રા. છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદાર.

બે અરજી માફ છે સાહેબ—પણ—મ્હારા અખંડ સૌભાગ્યવતા પત્નિનું નામ મીસીસ આનુ ખુખાર એટલે મ્હારૂ પોતાનું નામ મીસ્ટર આનુ ખુખાર હશે એમ સ્વાભાવિક નિષ્પન્ન થશે પણ—સત્ય વાર્તા એમ નથી પુરાણોમા કહ્યું છે કે કળિયુગમા ગંગા ઉલટા વહેવા માંડશે તેમ આ કથનને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ મ્હારે ત્યાંથી જ મળવું નિર્માણ હશે, તેથી મ્હારા સ્નેહિમંડળમા હું મ્હારા મીસીસને નામે ઓળખાઉં છું—બાકી ક્યાં એ સુસવાટા મારતા ધાટના એન્જીન જેવા મીસીસ આનુખુખાર અને ક્યાં હું બિચારો પાતળા પાપડ જેવો એના મીસ્ટરનો થનો!

"ઍં—ઉ—ઍં ત ત તમને હું એમ—'

' તમારો અવતાર બળે તમારો! આટલા મોટા ગધેડા જેવા થયા તોએ તમારૂં હજી ઍં—ઉ—એ ગયું નહિ! જે ભસવું હોય તે ઝટ દઈને ભસો ની કે નીકળ પડે? આ તમારૂં એ—ઉ—એ સાંભળતા તો મ્હારૂ બધું માથું ચે ચ્હડી આવ્યું એમ ઉભા ઉભા ખી ખી કરીને હસો છો શું? જાઓ તમારા આ નાને પગે દોડતા કે સ્મેલીંગ સૉલ્ટની શીશી લઈ આવો!

મીસીસની આજ્ઞા એટલે ફરમાને ખુદા! મને પણ બ્રહ્માએ કિયે ચોઘડીએ ઘડ્યો હશે કે જ્યારે જ્યારે મીસીસને મ્હારે કંઈ કહેવાનું હોય છે, ત્યારે ત્યારે પૂરેપૂરૂ કહેવાનું તો બાજુએ રહ્યું પણ કહેવાની શરૂઆત કરતામા જ મ્હારાથી કંઈ એવું બફાઈ જાય છે કે મીસીસનું માથું ચ્હડી આવે છે અને મ્હારે મ્હારા "નાના પગે" દોડીને "સ્મેલીંગ સૉલ્ટ"ની બાટલી લઈ આવવી પડે છે જો એ વિષયમા મને મ્હારાથી વધારે દુખીને જોઈને ધીરજ મળતી નહિ હોત તો—ઉફ—મેં ડૂબી કે દરિયો પૂરી મીસીસને ક્યારનાયે વિધવા કરી દીધા હોત! અલબત્ત મીસીસના હાથના ધપ્પા ખાવા જીવવું એ તો, હી હી હી જાણે સમજ્યા—પણ આપઘાત કરી મરી જવું એ તો સાફ સાફ બાયલાપણું જ કેની? અદ્યાપિ મીસીસ અખંડ સૌભાગ્યવતા છે, એ ઉપરથી ચતુર વાચનાર ચેતી ગયા હશે કે આત્મઘાત કરી બાયલાઓની ટોળીમા હું હજી સુધી મૂકાયો નથી અસ્તુ

મીસીસની આજ્ઞા થતા હું મ્હારા 'નાને પગે" દોડ્યો અને કબાટમાથી આંખ મીંચીને મે "સ્મેલીંગ સૉલ્ટ'ની શીશી લીધી આંખ મીંચીને એટલા માટે કે મીસીસને આરૂ ' સ્મેલીંગ સૉલ્ટ"ની શીશી દિવસમા મને અનેક વાર લાવવી પડતી હોવાને લીધે મને તે એટલે સુધી અવગત હતી કે જોયા વગર પણ માત્ર હાથના સ્પર્શથી હું તેને ઓળખી

શકુ કોઈ વખતે મધ્યરાત્રિએ મીસીસના શિરમા વેદના થવા લાગે કે ઝટ મ્હારે મ્હારા "નાને પગે" દોડીને એ બાટલી લાવવી પડતી અને એ કામ હુ વગર દીવે કરી શકતો તેનુ કારણ પણ આ દીર્ઘ અભ્યાસ! અનવસ્ત એક બે વખત આમ ચપળાઈ બતાવતા "સ્મેલીંગ સૉલ્ટ"ને બદલે "માઇથીલેટેડ સ્પીરીટ'ની બાટલી મીસીસની આગળ રજુ થઈ જતા મીસીસને હાથે મ્હારા પોઆ ખડાઈ ગયના તો પણ–કઈનહિ–' બાઇક ' પર બેસતા શીખનારને એક બે વખત ગોલાટ પણ ખાવી પડે! ઘોડે ચ્હડશે તે પડશે, બીજાને છે કાઈ?

"અરરર! આ શુ ઉચકી લાવ્યા? જરા આખ ફોડીને જુઓ તો ખરા!"

"આખ ફોડીને" જેવાની મીસીસની કઠિણ સૂચનામા જરા નરમાશનુ મ્હાણુ નાખી મે "આખ ફાડીને" જોયુ તો હાથમા "હ્ઝ્રીનુ કોલનવાટર!" શુ કરૂ? રડી પડવાની હિમ્મત નહિ હોવાથી આખરે હુ હસી પડ્યો અને બોલ્યો "હી હી હી માથાના દુખાવા ઉપર કોલનવાટર પણ—"

"શ્રૂ–ઉ–પ રહો યુ! મ્હારે તમને કેટલી વાર કહેવુ પડે કે "યુ વોન્ટ બી આ સક સેસ (*you wouldn't be a success*) હવે આમ તો મીસીસનુ અગ્રેજી "ધોળકા" સુધીનુ હતુ, પણ "એન્ગ્લો–ઓ–લ્યુટલી રૉંગ' "ઇડીઅટ" "યુ વોન્ટ બી આ સકસેસ" વિગેરે વિગેરે અગ્રેજી શબ્દો એમણે એમની કોઈઅગ્રેજી ભણેલી બ્હેનપણી પાસેથી શીખી લીધેલા, અને આ શબ્દો સ્મરણમાથી ખસી ન જાય માટે તેનો ઉપયોગ વારે વારે તેઓ મ્હારા પર જ કરતા

બગ ઉપર તાલ ઠોકી જ્યા મેં ફરી મ્હારે "નાને પગે" ગમગ્ડી મૂકવાની તૈયારી કરી, ત્યા મીસીસે "હૅાલ્ટ" કીધુ કે હું ઉભો રહી ગયો

"કોલનવૉટર અહીં રહેવા દો અને હવે બરાબર તપાસીને સ્મેલીંગ સૉલ્ટ–પણ ઠીક યાદ આવ્યુ આજે મેં તમને કહ્યુ હતુ તે મુજબ ડૉક્ટર મ્હટલેકરને તમે પૂછી આવ્યા કે?"

"શુ–ઉ? ના? અરરર! હુ અહીંઆ મરી જાઉં તેની તમારે કંઈ ફીકર જ નહિ કેની?'

"અરે પણ સાભળો"—

"શુ સાભળે તમારૂ કપાળ? મ્હારા પેટમા તો કંઈ કંઈ થઈ જાય છે અને હજી તો તમને સભળાવવાનુ સૂઝે છે?"

'હુ તમને એમ—"

"અરે જાઓ તમારૂ કાગુ કરો મ્હારૂ તો બધુ માથુ—"

"હુ ગયો હતો–ડૉક્ટરને ત્યા ગયો હતો પણ—"

ચિત્રકાર-રા ધોડિંગ જ્યોત્સ્ના. —કૉપીરાઇટ.

"ત્યારે એમ ગીધુ ભમોની? પણ-શુ?"

"પણ ડૉક્ટર મળ્યા નહિ એટલે ત્યા ચિઠ્ઠી મૂકીને આ પો છુ"

"ચિઠ્ઠી? જરા વાર ત્યા બેસતે તે શુ ઘસાઈ જતે કે? યુ વોટ ઓી આ સકમેસ"

હવે ખરી બીના એમ છે કે જો હુ ડૉક્ટરને ત્યા એની વાટ જોઈને બેઠી રહ્યો હોત તોયે મીસીસ તરફથી ખામકા જ મળતે

"તુરસા જેવા બેસી રહ્યા? ચિઠ્ઠી મૂકીને આવતા શુ થયુ? હુ ગં-અહીં તમારી વાટ જોઈ જોઈને મરી જાઉં તેની તમને કંઈ ફેકીકર? આઇ યુ વોન્ટ ઓી આ સકમેન"

વાચનાર વ્હાલા! તમને પોતાને આ વાચના ન્હાગો આ પો હશે તો મને તે ભોગ વનાં શુ થતુ હશે તેની કલ્પના તમે પોતે જ કરી લેગો ચારે બાજુથી ઘેરાઈને અકળાઈ ગયલી બિનાડીયે વાઘણનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે છટકામા ફસાયેલો નાનો મરખો ઉંદર પણ તેમાથી છૂટવા જીવ ઉપર આની અફળતફડી કરી મૂકે છે-ત્યારે હું તો માણસ! મ્હારી લાખોની પૂજી શા કામની? મ્હારા ગાડીઘોડા, ચાકરનફર, વાડીવજીફા, મોટર ગોફર વિગેરે શા ઉપયોગના? મ્હારો ફજેતો જોઈ મ્હારૂ મિત્રમડળ જાહેરમા અને મ્હારા નોકર ચાકરો ખાનગીમા મ્હારી ઠેકડી કરતા આથી મને પોતાને ઘણી શરમ લાગતી અને હુ નિશ્ચય કરતો કે મીસીસથી હવે જરાએ દબાઈ જવુ નહિ પણ જ્યા હુ એ વાઘણને જોતો ત્યા મ્હારો નિશ્ચય કયાનો કયા ઉડી જતો અને હુ પાછો "ઠંડું હૈ" થઈ જતો અનેક વાર નિશ્ચય કીધો હશે, પણ મીસીસના સતત વિદ્યુત્પ્રવાહ આગળ મ્હારૂ કઈ ચાલતું નહિ અને આખરે "બકરી બાઇના બેગ્ડા'ની માફક 'બેં-મેં-' કરતા મ્હારે બેસી રહેવુ પડતુ

પણ હવે હું છેક જ ' માર મરૂ" પર આવી ગયો હતો, અને તેથી એ બાબતમા મેં અમારા ઘરવૈદ્ય (*Family Doctor*) મી૦ મ્હટનેકરની સલાહ લેવાનો વિચાર કીધો. ડૉક્ટર લડન એમ ડી હતા મને પોતાને તેમ જ મીસીસને વાર પૂછીને વાઈ ઘઈ આવતી, આખે ચક્કર આવતા, મ્હોંમા ફીક મારી જતી, જરા જરામા "ફેન્ટ" થઈ જવાતુ, માથુ દુખતુ, પેટમા ગોળા ગબડતા, વિગેરે વિગેરે એકથી માડીને એમલત પ્રકારના રોગો વ્યાપી જતા તેથી કઈ નહિ તો ડૉક્ટરને મ્હારે ત્યાની વરસે વ્હાડે રૂપિઆ બેથી વધુ હજારની આવક હશે ડૉક્ટરની "વીઝીટ ફી" એક ગીની હતી, એટલે એને ઘેર નહિ બોલાવતા હુ આ "મીસીસ વરસસ મીસ્ટર"ની બાબતમા એની સલાહ લેવા મોટરમા બેસી એને દવાખાને ગયો મને અગ્રેજીમા ઝાઝુ બોલવાનો અભ્યાસ નહિ હતો. થોડુ બોલવાનુ હોય તો તો અગ્રેજીમા જ ફૂંકતો પણ વધારે બોલતા તતફફ થઈ જવાની બ્હીક રહેતી ડૉક્ટર "ગુજરાતી" બોલી જાણતા પણ તે ગુજરાથી બાયડો 'ને સમજાવવા પુરતુ જ

"જુઓની ડૉક્ટર! મ્હારે તમારી એક બાબતમાં સલાહ લેવાની છે"

"પૂછો, ટુંકામાં પૂછો બહુ લાંબટ નાહી કરતા"

"કંઈ એવી દવા આપો કે મ્હારા શરીરમાં શક્તિ આવે અને હું કોઈનો પણ દબાયો દબું નહિ"

"શેટજી! ગઈ કાલે વખત શરીરમાં ઝીણો તાપ આવેલ કે?"

"નહિ રે નહિ તાપે નથી ને તરીઓએ નથી ખરી બીના કહું?"

"ખરી બીના નાહી કહેશ તો દવા કેમ આપેશ ને સારૂ કેમ થાએશ"

"ત્યારે લો સાંભળો મને એવી દવા આપો કે મ્હારી બીબીસ મને વારે વારે દબાવે છે!—"

"દબાવેચ મ્હણજે!

"દબાવે એ મ્હણજે ધમકાવે છે, અને તેને સામો ઉત્તર દેવાની મ્હારી છાતી ચાલતી નથી તે જરા બાની ખુલી જાય અને—"

"હીહીની-બાપરે-હીહીહી આઈ ગા" ડૉક્ટરનું હસવું તો રહે જ નહિ હસતાં હસતાં એના મુખ ઉપર લાલી આવી ત્યારે હું શરમનો માર્યો સફેદ પૂણી જેવો થઈ ગયો મને લાગ્યું કે મેં હમેશની માફક શરૂઆત કરવામાં થાપ ખાધી હતી જીંદગીમાં પહેલી વખત મને બીબીનું કહેવું ખરૂં લાગ્યું કે "આઈ વોન્ટ બી આ સક્સેસ" હશે જે થયું તે થયું, પણ આજે તો મેં કોઈ પણ રીતે મ્હારા દુખનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કીધો હતો, એટલે જાણે કંઈ જ બન્યું નથી તેમ મેં પાછું બોલવાનું શરૂ કીધું

"ડૉક્ટર! હું જવાને માટે ખોટી છું મહેરબાની કરીને—"

"જરા થાભો ખોટું લાગે તો માફ કરેચ પણ ખરા મ્હટે મ્હણજે તમે ધાડવા—"

"ધાડવા એટલે?" મેં પૂછ્યું

"ધાડવા એટલે ડૉંકી" (*Donkey*)

"હું ડૉંકી? ડૉક્ટર— જીભ સંભાળ!" હું ક્રોધથી ધ્રુજતા ધ્રુજતા બોલ્યો? ડૉક્ટર કંઈ લેવાઈ ગયો મ્હારા તરફથી આટલા ક્રોધની એણે દેખીતી રીતે આશા નહિ રાખી હતી બાયડીના હાથના ધપ્પા ખાનારમાં ક્રોધના આવિર્ભાવની કોણ આશા રાખે? કદાચ હોય તોયે પણ તે ક્રોધ તે શા લેખાનો!

"શેટજી! એક્સક્યુઝ મી હાં! હું તમને એમ કહેતો હતો કે તમે ધાડવાની માફક બાયડીથી દબી શું કામ જાઓચ જરા દમથી વાત રાખોની કે દવા વગર છાતી ખુલી જાયચ"

" ઠીક છે, જોઈશ " એમ ક્રોધથી બોલી મેં 'ચાનના માડયુ

" શેઠજી ! ગુસ્સા કરવાના કામ નથી, લ્યો હુ તમને શક્તિની ના લખી આપેચ "

" તો થેંકયુ "

વેર આવી ડૉક્ટરનો આજનિ સુધીનો હિસાબ ચૂકી આપવાનુ ન મહેતાને જણાવ્યુ ડૉક્ટર જરા ગગળી ગયો અને મ્હારી તરફથી કંઈ મચક નહિ મળતા તે મીસીસ પાસે જવા તૈયાર થયો મને લાગ્યુ કે જો હુ એને મીસીસ પાસે જવા દનિ તો તરત જ મીસીસ એની સલાહ લેગે કે ' ડૉક્ટર ! આ ચાનના ચાનતા હારી જવાય છે, તેનુ શુ કરવુ ? ' એટલે લાગતી જ ડૉક્ટર સલાહ આપશે કે " ત્રમીપર એમી રહેચ તો નહિ હાફ્રેચ, અને એ ભના માણસનુ ફરઠ૮ એટનાતુયે બીન મોકનના નહિ ચૂકે, એમ સમજી મેં એને ત્યાની જ " નો ની- માઈ ડીઅર સર ગુ- બાઈ" કરી ખરતો કીવો

આહ ! હુ સમજ્યો છાતી ખુનવાની ના હાથ નાગી 'મીઝાઝે બફતાદી' ઝીનાની કે બધા જ પામરા આટલા દિવસ હુ મૂર્ખ જ રહ્યો ત્યારે એ તો એ જ ભૂ યા ત્યાથી ફરી ગણો

કરીમા બે બખસાઈ બરહાનેમા

કે પુસ્તાખી રાખી રહો ખુશુમા

ડૉક્ટરે શુ ખોટુ કહ્યુ ? સ્વમાનરહિત પુરુષ ભ નહિ તો બીજો કોણ ? સ્વમાન ! સ્વમાન ! એના વગરનુ જીવન તે જીવન નહિ પણ માતૃભૂમિને વૃથા ભાર છે જે જે મનુષ્યમા સ્વમાન નથી, જે જે પ્રજામા એ લાગણીનો અભાવ છે તે તે મનુષ્ય તે તે પ્રજા નિમાલ્ય છે—બકરીને ગળે લાગેના આચળ જેવા છે અહા ! સ્વમાન ! મ્હારા શરીરમા આ શો ફેરફાર ! ચમત્કાર ! ખરેખર ચમત્કાર ! મ્હારા ઠડા લોહીમા એકદમ ગરમી આવી ગઈ ધીમે ધીમે વહેતી નાડીઓ ઉછાળા મારતી જો ના લાગી આખો પણ અભયના અજવથી જાણે ભભુખી ઉઠી મ્હારે રોમરોમ અજબ શક્તિ વ્યાપી રહી ખુદ ઇશ્વરના પણ ભાર નથી કે મને વગર કારણે હવે તે રજાડી શકે જમીન પર પગ રોપી કે હાથની મુઠ્ઠી ટેબલપર પછાડી, ખુદ યમરાજાને પણ હુ હવે કહી શકુ કે " વેઈટ આ બીટ (*wait a bit*) જરા થોભી જા " અને આ ડૉક્ટર ' એણે મ્હારા કેટના પેસા ખાધા ? હજારો રૂપિયા કાકરાની માફક ખરચ્યા હશે તોયે વ્યાધિરૂપ શસતાનો મ્હારા આ સુન્દર ભુવનમાથી વિદાયગીરી લીધી નથી "હા ! હા ! એમ જ મેં ગઈ કાને વિચાર કીધો તેમ જ પછી જોઉ છુ - મ્હારા વરમા રોગ કેમ રહે છે ?"

"હવુ જરા ઇકડે વા '

" આવેસ આ બાઈના કપડામા માણુ નાખેસ તે ધોઇને આવેસ " ઇશુએ જવાબ દીધો

"એકદમ આમ આવ! સુઉંઅરના બચ્ચા! હું બૂમ પાડું છું તે સાંભળતો નથી? પગાર હું આપું છું કે તારી બાઈ! મહેતાજી ઈઈ" હું એકદમ ત્રાડી ઉઠ્યો

"જી સાહેબ!" મહેતો દોડતો કે આવ્યો

"આ છથુનો આજદિન સુધીનો હિસાબ ચૂકવી આપી એને લાત મારીને અહીંથી વિદાય કરો"

"નહિ, નહિ છથુને રજા નહિ અપાય" મીસીસ આ ગરબડ સાંભળી દોડી આવતા વચ્ચે પૂરાયા

"ડેમ યોર ફેઈસ (*Damn your face*) નીકળ અહીંથી," એમ કહીને મેં મીસીસને એક એવી તો ઝટક મારી કે તે ઉછળીને જમીનપર ગબડી પડી—જાણે સીડીપરથી ખખુરું તૂટી પડ્યું

"ઉં ઉં ઉં લ્યો મારો-મારી નાખો—એ પણ શું કામ બાકી રાખો છો? ઉં ઉં ઉં"—

"ચૂ ઉં પ! એકદમ ચૂપ મહેતાજી! તમે પણ આમ ઢોરની માફક આંખ કાઢી ટગર ટગર જોયા શું કરો છો? આ છથુનો હિસાબ ચૂકવી આપો અને એક બે દિનમાં બધું નામું તૈયાર કરો હાય! હાય! મ્હારૂં બધું સત્યાનાશ વળી ગયું સટ્ટાએ બધી મ્હોંકાણ માંડી નાખી અરરર! હવે કેમ—"

મીસીસ તો માળભર્યા ઝમ લેતેને ઉઠ્યા, અને મ્હારી સામે ટગરટગર ડોળા કાઢીને જોવા મંડી ગયા મને લાગ્યું જ હતું કે એકાદા ધડાકા સિવાય મીસીસના ટાઢા લોહીમાં ગરમી નહિ આવે ઉભા થતે, વળી પાછા સફાઇથી ગબડી પડતે, ડુસકા ખાતે, વારે વારે નાક નસીંગતે, પાણી વગરની સુક્કી આંખો ચોળી ચોળીને લાલ ચોળ કરી દેતે અને એવા એવા કઇંક નાટકો ભજવતે, પણ જ્યાં મ્હારી ગોળી છૂટી ત્યાં મીસીસમાં ગરમી આવી ગઈ અને તે બોલ્યા -"શું-ઉં-કહ્યું? શું-ઉં થયું!"

"સટ્ટો! સટ્ટામાં બધા પૈસા ગયા આ ઘર પણ ગીરો મૂકવાનો સમય આવ્યો હાય! હાય! ભટને અને ઘાટીને પણ રજા આપવી પડશે ઉંહુહુહુ"

"અરરર! ભટ ચાકર ચાલ્યા જશે તો પછી થશે શું? ગમે તે થાય! પેટે ઓછું ખાઈશું બે લુગડાં ઓછાં પહેરીશું પણ ભટ ઘાટીને તો કોઈપણ પ્રકારે રાખજો જ મ્હારી તબીઅત તો તમે જાણો છો? ડૉક્ટર કહે છે કે મને પૂરેપૂરા આરામની જરૂર છે અને જો ભટ ઘાટી"—

"બસ બસ નાખ તારા ડૉકટરને ચુનામાં લેણદારોનું દેવું પતાવું કે તારે માટે ભટ ઘાટી રાખું પકાવાય તો પકાવજે નહિ તો મમરા સેવ ફાકજે ને પીઅર સીધાવજે મ્હારી કાંઈ ફીકર કરશો નહિ મ્હારૂં પેટ ભરાય એટલી તો રસોઈ મને આવડે છે"

"એકદમ આમ આવ! શુ ઉભો રહ્યા! હુ બૂમ પાડુ છુ તે સાભળતો નથી? પણ હુ આવુ છુ કે તારી ખાડ! મહેતાજીનહિ" હુ એકદમ બાડી ઉઠ્યો

"જી સાહેબ!" મહેતો દોડતો કે આવ્યો

"આ છયુનો આજદિન સુધીનો હિસાબ ચૂકવી આપી એને લાત મારીને અહીંથી વિદાય કરો"

"નહિ, નહિ છયુને રજા નહિ અપાય" મીસીસ આ ગરબડ સાભળી દોડી આવતાં વચ્ચે પુરાયા

"ડેમ યોર ફેઇસ (*Damn your face*) નીકળ અહીંથી," એમ કહીને મેં ભીમી અને એક એવી તો ઝટક મારી કે તે ઉછળીને જમીનપર ગબડી પડી–જાણે શીકાપરથી ખાડણુ તૂટી પડ્યુ

"ઉઉઉ લ્યો મારો–મારી નાખો–એ પણ શુ કામ બાકી રાખો છો? ઉઉ-ઉ"—,

"ચૂ ઉ પ! એકદમ ચૂપ મહેતાજી! તમે પણ આમ દો ની માફક આખ ફાડીને ટગર ટગર જોયા શુ કરો છો? આ છયુનો હિસાબ ચૂકવી આપો અને એક બે દિનમા બધુ નામુ તૈયાર કરો હાય! હાય! મ્હારૂ બધુ મનમાનાઝ વળી ગયુ સગાએ બધી મ્હોંકાણુ માડી નાખી અરરર! હવે કેમ—"

મીસીસ તો કાળભર્યાં ઝબ લેતેૉ ઉઠ્યા, અને મ્હારી સામે ટગરટગર ડોળા ફાડીને જોવા મડી ગયા મને લાગ્યુ જ હતુ કે એમદા ધડાકા સિવાય મીસીસના ઠડા લોહીમા ગરમી નહિ આવે ઉભા થતે, વળી પાછા સફાઇથી ગબડી પડતે, ડુસકા ખાતે, વારે વારે નાક સીંગતે, પાણી વગરની મુઠ્ઠી આખો ચોળી ચોળીને લાલ ચોળ કરી દેતે અને એવા એવા કઈંક નાટકો ભજવતે, પણ જ્યા મ્હારી ગોળી છૂટી ત્યા મીસીસમા ગરમી આવી ગઈ અને તે બોલ્યા —"શુ–ઉ–હ્યું? શુ–ઉ થયુ!"

"સઘ્રો! સઘ્રામા બધા પેસા ગયા આ વર પણ ગીરવી મૂકવાનો સમય આવ્યો હાય! હાય! ભટને અને ઘાટીને પણ રજા આપવી પડશે ઉહૂહુ હુ"

"અરરર! ભટ ચાકર ચાલ્યા જશે તો પછી થશે શુ? ગમે તે થાય! પેટે ઓછુ ખાઈશુ એ લુગડા ઓછા પહેરીશુ પણ ભટ ઘાટીને તો કોઈપણ પ્રકારે રાખજો જ મ્હારી તબીઅત તો તમે જાણો છો? ડૉક્ટર કહે છે કે મને પૂરેપૂરા આરામની જરૂર છે, અને જો ભટ ઘાટી"—

"બસ બસ નાખ તારા ડૉક્ટરને સ્હુનામા લેણદારોનુ દેવુ પતાવુ કે તારે માટે ભટ ઘાટી રાખુ પકાવાય તો પકાવજે નહિ તો મમરા સેવ ફાકજે કે પીઅર સીધાવજે મ્હારી કાઈંફીકર કરશો નહિ મ્હારૂ પેટ ભરાય એટલી તો રસોઈ મને આવડે છે"

હવે "નળી પ્રસંગ કયા છે કે એ લફરા વગગાડીએ" એમ થતુ વગી દરિદ્રતા આવેની જોઈબૂટ સ્ટૉકીગ્ઝ અને બૉડીસમા સજ્જ થવના ચસ્મે હમ "લખેતગઓ" પણ ધીમે ધીમે ઘેર આવતા બધ થઈ ગયા હતા એટલે મીસીસને હવે ઘરકામનો કટાળો ઓછો થતો ગયો હતો એક વર્ષમા તો મ્હારૂ ઘર પૂર તદુરસ્તીમા થા થા થૈ થૈ નાચી રહ્યુ મહામવે સ્રરી બટાકા જેવા બેડોળ ગાન ખડબુચા જેવુ પેટ, મોગરીની ઝુડી જેવા વાળ, જાડી કાકડી જેવા હાથ અને દુધી જેવા પગને સટે લાન ઝાટના સુગ્તી ગ્તાગુ જેવા ગાન, પાતળી કમરપર આગળ ધસી આવતી ભરાવદાર છાતી, કાળા રેશમ જેવા ચકચકિત કેશ, ગોળ ધાનીના હાથ અને કદળી સમાન જાનુ–ખરી તદુરસ્તીનુ આનાગમન સૂચવી રહ્યા હતા ટુકમા મ્હારા સસારમા જે પહેલા આધિ યાધિ વ્યાપી ગ્હ્યા હતા ત્યા હવે તદુરસ્તી અને પ્રસન્નતાએ વાસો કીધો એ લક્ષ્મી માફ છે સાહેબ!–પણ–આજે મ્હારૂ ઘર એક "દુરકરીઆ"ના કાના કાના બોલનાથી ગાજી રહ્યુ છે બેરો બાપની વખત બેવખત મૂઠો તાણે અને ધડાધડ ધપ્પા ઠોક્યા જાય તોયે મ્હારે તો હસતે મ્હોડે એમ જ કહેવુ પડે કે "દીકરો કેવો ડાહ્યો!"

વાચકવર્ગની સ્વાભાવિક અધીરાઈને વશ થઈ હુ તમારી જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરૂ તે પહેલા તમે પૂછશો કે મ્હારો પુત્ર કેવો હતો! હા! ખરી વાત પ્રભાતના નિર્મળ આકાશની મૂર્તિ કલ્પી તેને ગુલાબી ઓપ મારતી સફેદ મખમલ ચર્મથી મઢી તે મૂર્તિમા તમારી કલ્પનાશક્તિથી જીવ મુકો એટલે તમારી દૃષ્ટિ સમીપ મ્હારો "બુચો" ખડો થઈ જશે

"મનુ સાભળો છો કે? આવતી કાલે આપણા બુચાની વર્ષગાઠ" કણકથી ખરડાયના હાથ સાથે દોડી આવી મીસીસે કહ્યુ

"પણ આ કણકવાળા હાથ તો ધોવા હતા!" મ્હે કહ્યુ

"મ્હારા મનમા કે તમને એ વાત કહેતા હુ વીસરી જાઉ અને તમે ઑફીસમા ચાલ્યા જાઓ તો સાજના સોદો લાવવાનો તમને પાછો ધક્કો પડે કરી મને જેવી એ વાત યાદ આવી કે તરત જ તે કહેવા હુ દોડી આવી"

"ચાલ ઠીક કીધુ તે મને એ ખુશ સમાચાર કહ્યા તો તને પણ હુ એક વધાઈ આપુ"

"શુ તે?"

"તે એ છે કે આપણુ બધુ ધન સલામત છે, આપણે પ્રથમ જેટલા જ ધનાઢ્ય"—

"બળ્યુ એ ધન" મ્હારી સ્ત્રી કઈક ઉદાસ ચ્હેરે બોલી

"ગાડી રે ગાડી લક્ષ્મી જો જાતે ખરાબ હોત તો વિષ્ણુ ભગવાને તેને પોતાની અર્ધાગના કદી પણ કીધી નહિ હોત નાગણના દાત તોડી પાડો પછી તેની સાથે ચાહે તેટલુ રમો લક્ષ્મી ભલે હો મોજશોખ ભલે હો, વાડીબગીચા, નોકરચાકર મોટર શોફર ભલે હો–પણ તે તદુરસ્તીને ભોગે તો નહિ જ વ્હાલી! લક્ષ્મીથી ભય પામવાનુ કારણ નથી, ચ્યાથી કુદરતે ત્યા રાય અને રકો માટે સમાન ઈન્સાફ છે એ કુદરતના કાયદાનો ભગ ન થાય એમ આપણુ આચરણ રાખ્યુ કે પછી લક્ષ્મી જખ મારે છે સમજી?"

"હા, સમજી" એમ બોલી મ્હારી પત્ની હરખભેર અદર ગઈ, અને 'તદુરસ્તી' મેળવવામા મ્હારો "ઈલાજે કુદરતી" સફળ થયો તેના આનદમા મેં "બુચા"ના ગાલપર ચુબન કર્યું–મને એમ થયુ કે મે પ્રભાતના બાલસૂર્યના ચરણપર ચુમન કર્યું!

મધુબિન્દુ રૂ ૦–૪–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

અભેદ

લેખક—રા દીવાના.

પ્રતિબિંબ—કવિ છે વેદના દ્રષ્ટા પયગમ્બર સુરલોકના
શાહીને લીપે કરે જે **ભર્ગોવરેણ્ય ધીમહિ**
અર્થે શુ ? અધ્યાયે શુ ? વાક્યે શુ ? શબ્દાક્ષરે શુ ?
મંત્રના મથને માના માત્રામા રેનાનના

સાઈ! રહેવામા, જોવામા,
એક રગ રાખે,
સાઈ! હસવામા ગાવામા,
એક રગ રાખે
સાઈ! કહેવામા કરવામા,
એક રગ રાખે,
સાઈ! લેવામા, ભરવામા,
એક રગ રાખે
સાઈ! વનમા, રાગમા,
એક રગ રાખે
સાઈ! બંધનમા, ત્યાગમા,
એક રગ રાખે
સાઈ! ગુરુમા ચેનામા
એક રગ રાખે
સાઈ! શરૂમાં, છેવનામા,
એક રગ રાખે

તા ક—રમકુંજનુ આ મનોહર કુસુમ લખ્યઅનખનુ સયોગસ્થાન રસડાગીથી મહોરી—અનિમગીઓને અપણ કર્યુ છે એ ત્રિપુરી સમ્યકનુ પુણ્યક્ષેત્ર ત્રિવેણી સગમમા પુણ્ય સમધને સધાવશે, ગુજ્ઞાનના આ મામા જ્યોતિ જગાવી પૂર્વના પુ'પના સૌન્દર્યમા પશ્ચિમના પુ'પોની સુવાસ પમરાવશે તો * * * છે કવિનો નિર્ણય આ મા તો અપરોક્ષ સાક્ષી થવાથી કૃતાર્થ થશે

મત.

લેખક-રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ, બી એ

નિશાળમા ઉજાણીએ જવાનુ નક્કી થયુ હોય પરતુ સ્થળ પસદ કરવાનુ વિદ્યાર્થીઓને સોપવામા આવે અને શિક્ષક તેમને પૂછે "ક્યા જઇશુ" ત્યારે સૌ સૌની મરજી મુજબ દરેક જણુ જૂદુ જૂદુ સ્થળ બતાવશે અને જે એમા તેઓ ઉશ્કેરાઇ ગયા તો પોતાની પસન્દગીના સ્થળ બતાવનારના અવાજને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન પણ કેટલાક કરશે સૌથી વધારે જણને કયુ સ્થળ પસદ છે તે કદાચ શિક્ષક પારખી શકશે અથવા માત ન સુમજાય એવો ઘોઘાટ સાભળશે આ એક પ્રકારની મત આપવાની રીત છે એક વખત જ્ઞાતિમા એવો રીવાજ હતો કે સર્વે લડવૈયાઓ પોતાના સરદારોની આસપાસ ભેગા થતા અને જૂદી જૂદી દરખાસ્તો થતી તે સાભળતા અને તેમાથી એકાદ તેમને પસદ પડતી ત્યારે ઢાલ ઉપર તરવાર મારી પોતાની વૃત્તિ જણાવતા આ પણ મત આપવાની ક્રિયા છે આ રીતે આક્રમણ નક્કી થતુ એટલે સરદારોને લડવૈયામા અને લડવૈયાઓને સરદારોમા વિશ્વાસ બેસતો **મતનો ત્યારે એવો અર્થ થાય છે કે વસ્તુઓની વ્યવસ્થા અથવા શાસનમા અવાજ હોવો તે** કોઈ પણ બાબતની વ્યવસ્થા કરવામા અથવા તેનો નિર્વાહ કરવામા આપણો અભિપ્રાય દર્શાવી શકીએ તો મત આપ્યો ગણાય સભાસદોના મતથી કમ્પની અથવા મડળની વ્યવસ્થા ચાલે છે, મહોટા ધધાઉદ્યોગો લાગીદારો ના મતોથી ચાલે છે વ્યવસ્થાની પ્રત્યેક વીગતવાર મત આપવામા નથી આવતો પણ કમિટીના અથવા વ્યવસ્થાપક મડળના સભાસદ તરિકે જે આપણને લાગે કે આપણા અભિપ્રાય દર્શાવી શકશે તેને ચૂટી કહાડીએ છીએ અને તે આપણો પ્રતિનિધિ થાય છે સામાન્યરીતે મત આપવાનો અથ પ્રતિનિધિ ચૂટવો એ થાય છે અને આ રીતે આપણે આપણા દેશ, આપણા શહેર વગેરેનુ શાસન ચલાવવામા મદદ કરીએ છીએ

પ્રાચીન કાલમા આપણા દેશમા મત લેવાનો છૂટોછવાયો રીવાજ હતો રા કાશી પ્રસાદ જયસ્વાલ અને ડૉ આયગરે એ રીવાજનો ખ્યાલ એમના લેખોમા આપ્યો છે પણ જે રીતે હાલ આપણે મતનો વ્યવહાર કરીએ છીએ તેવુ સર્વત્ર નહોતુ અને મુસલમાની સત્તા દરમ્યાન તો જે હતુ તે પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયુ હતુ અગ્રેજી રાજ્ય થતા તેમની રાજદ્વારી વ્યવસ્થા આપણા દેશમા આવી અને અગ્રેજી વિદ્યાનુ પ્રસારણ થયુ એટલે આપણે એમની માફક મત વાપરતા શીખ્યા છીએ રાજદ્વારમા મત દર્શાવવાની અને રૈયતના મત પ્રમાણે રાજ્યવ્યવહાર ચલાવવાના હક્ક એમણે કેવી રીતે મેળવ્યા તેનો ઇતિહાસ મનોરજક, બોધક અને ઉત્તેજક છે પણ તેનુ આલેખન આ ન્હાના લેખમા વધારાનુ થઈ પડશે નવલરામનો ઇંગ્લડનો ઇતિહાસ વાચવાથી એનો ખ્યાલ આવશે અત્યારે ઇંગ્લડમા લગભગ દરેક પુરૂષને

ચિત્રકાર-રા ધારિંગ　　　　પત્રલેખન.　　　　—કૉપીરાઈટ

મત આપવાનો હક છે અને એ રીતે પોતાના દેશના શાસનમા તે ભાગ લઈ શકે છે સ્ત્રીઓને મત નથી પણ વર્તમાન વિગ્રહ પછી આમા કાંઈક ફેરફાર થશે આપણા દેશમા હજૂ પ્રત્યેક પુરૂષને મત આપવાનો અધિકાર નથી તેમ મત મારફત આપણા દેશનો રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પૂરતા પ્રમાણમા સત્તા નથી

પ્રજાનુ સ્વાતન્ત્ર્ય જેમ જેમ વધતુ જાય છે તેમ તેમ મત આપનારાની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે ઘણા પ્રાચીન કાળમા શૂદ્રોને જેમ હુકમ કરવામા આવતો તેમ વર્તવુ પડતુ સામાન્ય જનસમૂહને માફક આવશે કે નહીં તેનો વિચાર કર્યા વગર કે તેમની સલાહ લીધા વગર રાજા અને તેના અમલદારો કાયદા ઘડતા રૈયતને પૂછ્યાગાછ્યા વિના પરદેશ ઉપર રાજા ચડાઈ કરતા અને રૈયતને લશ્કરમા લડવા અને વિગ્રહનુ ખરચ આપવા ફરજ પાડતા કેટલીક વાર લોકો ફરીયાદ કરતા અને રાજાને અરજ કરતા, પણ તેમા કાંઈ વળતુ નહીં મત આપી સલાહ આપવાનો અધિકાર હોય તે વાત તો જૂદી જ ફરવા જતી વખતે સાથે કૂતરો લઈ જઈએ અને તેને ગમે તે તરફ જવાની મરજી હોય, તેની મરજી મુજબ જવા દે તે ભમે, વખતે તેને તે પ્રમાણે જવા દઈએ પણ ઘણુંખરૂ તો આપણે જવુ હોય ત્યા જ તેને લઈ જઈએ અને એ બાબતમા તેની બીલકુલ સલાહ લઈએ નહીં તેવી લોકોની સ્થિતિ હતી પણ ફરવા જતી વખતે કોઈ સોબતી હોય તો કઈ દિશામા જવુ તે બાબત તેને પૂછવુ જ પડે છે મત આપવાનો હોય એટલે સ્વતત્ર માણુસ તરિકે, રાજ્યમા સોબતી તરિકે ગણાવવાનુ છે અને માત્ર કહ્યાગરા રહેવાનુ નથી

મત આપવાની સત્તા એકદમ મળી નથી એને માટે કેટલા બધા દુ ખ અને હાડમારી સહન કરવા પડ્યા છે અને કેટલા બધા ઝગડા મચાવવા પડયા છે આટલા બધા ભોગે અને શ્રમે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો સારામા સારો ઉપયોગ આપણી શકિત અનુસાર કરવો જોઈએ આપણી કૉંગ્રેસની કેટલા કેટલા વર્ષોની લડત પછી આપણુને કેટલીક બાબતોમા મત આપવાનો હક મળ્યો છે અને હજૂ કેટલી બધી બાબતોમા આપણો મત લેવાતો નથી

આ જમાનો પ્રજાશાસનનો છે માત્ર રાજાની કે અમલદારોની સત્તાથી નહીં પરતુ સર્વ રૈયતની સત્તાથી રાજ્ય ચાલવુ જોઈએ એ સ્થિતિ તરફ દેશમાત્રની ગતિ છે રૈયતને મત આપવાનો અધિકાર મળે, એ તેમના ઇતિહાસમા નાનોસૂનો બનાવ નથી તુર્કસ્તાનમા જ્યારે બન્ધારણ સ્થપાયુ અને મત આપવાનો અધિકાર લોકોને મળ્યા અને પહેલી ચૂટણી થઈ ત્યારે લોકોએ ગાના ગાતા અને હર્ષનાદ કરતા કરતા મતપત્ર નાખવાની પેટીઓ ઉપાડી શેરીઓમા સરઘસો કહાડયા હતા બકીગીઅર નામના કવિએ ચૂટણીના નિમે મતદારની લાગણીઓ કેવી હોય છે તેનુ વર્ણન સુન્દર રીતે કર્યું છે - "ગરિષ્ઠ પણ આજે મારો સમોવડીઓ છે, ઉત્કૃષ્ટ પણ આજે મહોટો નથી આજે હુ માણસોમા રાજા જેવો છુ આજે ન્હાનામહોટા સરખા છે, પ્રતિષ્ઠાવાળા અને અજાણ્યા એક પંકિતએ છે લોકોને ભેગા થવાનો માડવો મારો મહેલ છે અને મતપત્ર નાખવાની પેટી મારૂ સિંહાસન છે"

મત આપવાનો અધિકાર મળે એટલે પોતાના દેશના શાસનની જવાબદારી કેટલેક અંશે મતદાર ઉપર આવે છે અને પોતાનું કામ બુદ્ધિપૂર્વક અને શુદ્ધ ભાવથી કરવાની ફરજ પડે છે

મત કોણ આપી શકે તે માટે કેટલાક નિયમો કાયદાથી મુકરર કરવામાં આવે છે મતદાર ઉમ્મર લાયક હોવો જોઇએ તે ગુનેગાર, ગાંડો કે મુફલેસ ન હોવો જોઇએ, તે કર ભરતો હોવો જોઇએ મ્યુનિસિપલ ચુંટણી માટે વ નાગી સ્ત્રીઓ મત આપી શકે છે પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી માટે સ્ત્રીઓ મત નથી આપી શકતી આપણા દેશમાં યુનિવર્સિટીની પદવીવાળા સ્ત્રીપુરુષોને મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં મત આપવાનો હક હોય છે મિલ્કત ઉપરાંત કેળવણી પણ આ રીતે મત આપવાને લાયક લક્ષણ ગણાય છે

સાર્વજનિક બાબતોમાં પ્રત્યેક નાગરિકે બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેવો જોઇએ મતનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવો જોઇએ એક પંડિત બેઠો બેઠો વિદ્યાનું સેવન કરતો હતો ત્યાં નોકર દોડતો આવી બોલ્યો –" સાહેબ ! ઘરમાં આગ લાગી છે " પંડિતે શાંત પેટે જવાબ દીધો, "જા તારી શેઠાણીને કહે ઘરની પંચાતમાં હું પડતો નથી તેની તને ખબર નથી ? " રાજનીતિ પ્રત્યે ઘણા લોકોની વૃત્તિ આવી હોય છે, પણ તે મૂર્ખાઇભરેલી છે આખા રાજ્યવ્યવહારપર સૌના સુખદુઃખનો આધાર છે એટલે તે ખરાબ ન થાય માટે તેના પર જાગતી જોધ નજર રાખવી જોઇએ આળસથી કે ધંધાના વ્યવસાયથી બેદરકાર નાગરિકો થઈ જાય તો રાજ્યવ્યવસ્થામાં સડો પેસતાં વાર લાગતી નથી પ્રતિનિધિઓ પાસે એમના કામનો હિસાબ બરાબર ન લેવામાં આવે તો તેઓ પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિથી કામકાજ ન કરતાં પોતાના સગાંવહાલાં કેમ કમાય, પોતાને કેમ લાભ થાય તેવી રીતે બધો વ્યવહાર ચલાવે છે લોકોના કરના પૈસા ખોટે રસ્તે લખલૂટ ખરચાય છે અને સૌને જે ફાયદો થવો જોઇએ તે થતો નથી આ અવ્યવસ્થા મતદારોની બેકાળજી અને ઉદાસીનતાથી થાય છે માટે પ્રત્યેક માણસે આ વિષયમાં આમાઆમીનું ન કરતાં પોતાનો સ્વાર્થ ન જોતાં સાર્વજનિક હિત પર જ નિરંતર નજર રાખવી

ઍથેન્સના નાગરિકોનું ઍથેન્સના મહોટા રાજ્યપુરુષ પેરિકલીસે કરેલું વર્ણન આ વિષયપરત્વે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે —

" ઘરની જંજાળ હોય છે માટે ઍથીનીઅન રાજ્ય પ્રત્યે બેદરકાર થતો નથી, ધંધારોજગારમાં ગ્રીપચી રહેતા પણ બને એટલો ભાગ રાજ્યચર્ચામાં લે છે સાર્વજનિક બાબતોમાં જે રસ નથી લેતા તેને અમે હાનિકારક નથી લેખતા એમ નહીં પણ તેને તદ્દન નિરુપયોગી ગણીએ છીએ "

હવે મત કેવી રીતે આપવો ? મત આપવા માહિતી જોઇએ પણ માહિતી ક્યાંથી મેળવવી ? વર્તમાનપત્રો વાંચી દરેક નાગરિકની ફરજ છે કે હમેશ વર્તમાનપત્રો વાંચવા અને વર્તમાનપત્રોની ફરજ છે કે સ્વતંત્ર રીતે અભિપ્રાય બાંધી શકે એવી રીતે વાચકો સમક્ષ માહિતી રજૂ કરવી વર્તમાનપત્રો આ જમાનામાં બહુ જબરી સત્તા ચલાવે છે

તાર, ટપાલ, સસ્તા કાગળ અને સાંચાકામને લીધે વર્તમાનપત્રો બહુ સસ્તી કિમ્મતે મળી શકે છે તેમા અનેક વિષયો ચર્ચવામા આવે છે માનવ જીજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરે એવી અનેક બાબતો એમા હોય છે 'ટાઈમ્સ ઑફ ઈડીઆ' નામનુ વર્તમાન પત્ર લો તેમા કોર્ટોમા ચાલેના કેસોનો હેવાલ હોય છે, રમતગમતના હેવાલ હોય છે, નાણા અને વેપારી બજારની તપસીલવાર હકીકત હોય છે સભાઓ અને મેળાવડાઓના વૃત્તાત હોય છે, દેશપરદેશના સમાચાર હોય છે, મહત્વના પ્રસગો વિષે અધિપતિના અગ્રલેખ અને ટીપ્પણો હોય છે, સાહિત્ય વિષ, કળા વિષે, રગભૂમિ વિષે, ઈજનેરી કામ વિષ, સ્ત્રીઓના પોષાક, રધનક્રીય, પ્રસાધન, વગેરે વિષે લેખો હોય છે નિરતર પેપર નથી છે ને લગી આખુ વર્તમાનપત્ર વાચનારનુ જ્ઞાન વધે છે અને તાજુ રહે છે પણ આમા કટલીક મહોટી ખામી હોય છે પહેલી તો વર્તમાનપત્રો બહુ જ ઉતાવળમા તયાર કરવામા આવે છે અને વાચકોની અધમ દૃષ્ટિઓ સતોષવાનો રીવાજ બહુ પ્રચારમા હોય છે એટલે જે સમાચારો તેમા પ્રગટ થાય છે તે બધા હમેશ સાચા નથી હતા તેથી પ્રસગો અને હકીકત ઉપરથી આપણે એકદમ નિર્ણય ઉપર ન આવવુ બીજી ખામી એ છે કે વર્તમાનપત્રો એકપક્ષી હોય છે અને ઘણી વાર પોતાના મતથી વિરુદ્ધ સમાચાર તેઓ છાપતા નથી અને પોતાના મતને અનુકૂળ નકામી વાતોને બહુ મોટી પ્રસિદ્ધિ આપે છે, એટલે વર્તમાનપત્ર કહે તે પ્રમાણે દોરાવુ ન જોઈએ વળી વર્તમાનપત્રો કમાણી માટે કહાડવામા આવે છે તેથી સાચુ કે ખોટુ પણ ગ્રાહકોને રૂચે એવુ છાપતા તેઓ અચકાતા નથી રાજ દરબારોમા પહેલા જેમ ખુશામતીઆ હતા તેમ વર્તમાનપત્રો લોકોના ખુશામતીઆ છે તેમને ગ્રાહકની સખ્યા ઓછી થઈ જાય, એ બીકથી તેઓ સત્ય કરતા પ્રિય કથન માટે વિશેષ તત્પર હોય છે વર્તમાનપત્ર વાચતા આપણે જાતે વિચાર કરવો અને એ કહે તે સઘળુ વગર વિચારે કબુલ ન રાખવુ ખરાબ મત આપવો હોય તો વસ્તુની સઘળી બાજુ તપાસવી જોઈએ સાચાખોટાની પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને તો બીજાઓને પણ ખરો ખ્યાલ મેળવવામા મદદ કરવી જોઈએ વર્તમાનપત્રોમા ચર્ચાપત્ર લખીને મદદ કરી શકીએ બે ચૂટણીના વચગાળામા કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખીએ અને બધી બાબતોથી વાકેફગાર રહીએ તો ચૂટણી વખતે મતનો સદુપયોગ કરી શકાય

જાહેર અથવા સાર્વજનિક સભામા હાજર રહેવાથી મત કેમ આપવો તે શીખી શકાય છે મતની સાથે વાણીનુ સ્વાતન્ત્ર્ય હોવુ જોઈએ જ્યા લગી વાણીનુ સ્વાતન્ત્ર્ય નથી હતુ ત્યા લગી સત્ય તરી નથી આવતુ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવામા આવે અને બરાબર ચર્ચા કરવામા આવે તો સાચી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તે પારખી શકાય આપણા સામાવાળા હોય અથવા આપણને રૂચે નહિ એવા વિચારવાળાના પણ વિચાર સાભળવાથી લાભ છે તેમને બોલતા અટકાવવા એ ગુન્હો છે કેટલાક લોકો સામાના વિચાર સાભળવા અનિચ્છુ હોય છે, એટલુ જ નહીં પણ તેમને પોતા પ્રમાણે મત આપવાની ફરજ પાડે છે તેમને તેમના પ્રત્યય પ્રમાણે મત આપવા દેતા નથી શેઠની મરજી પ્રમાણે નોકરો મત નહીં આપે તો

તેમને મત આપવામાં આવે છે. ઉમેદવારોના ખર્ચે ગાડીઓમાં આવું પણ બને છે. પોતાના પક્ષના ઉમેદવારને વેપારીઓ મત નહીં આપે તો તેમની ત્યાંથી માલ લેવો બંધ કરે છે. નતફાગનું આવી અનાવારીનાથી ગાળ કરવા રૂપા 'બનટ'ની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. જે મતદારોમાં અમુક મતદારમાં મત લેવામાં આવે છે ત્યાં મતના બનાવ છે. એક જ માણસ ઉપર જેને મત આપવા હોય છે તેનું નામ લખી એક બંધ પેટીમાં તે કાગળ નાખી દે છે, માટે બીજાની ખબર પડતી નથી કે કોણે કોને મત આપ્યો.

મત માગવામાં વાપરવામાં આવતાં સાધન બહુ જ ખરાબ થાય છે. જે માગી લે છે અને જે આપે છે તે બંને નપાત્ર છે. આપણો મત એ ન્યાસ (ટ્રસ્ટ) છે અને તે આપણાથી બીજી રીતે નહીં, ગુપ્ત રીતે વાપરવાનું આમીન થાય છે તે તો ગૂઢપણે કરવામાં આવે છે. આ વખતે મત વેચાતો મત પણ ખર્ચ લેવામાં આવે છે, માટે આપવા તેઓ લાયક ગણાતા નથી.

પણ વળી બીજી રીતે વાત આપવામાં વિવિધ માર્ગનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. ઉમેદવાર પાર્ટીઓ અથવા કોઈ સભા ખાનામાં જમણ વગેરે કરે છે અને એ રીતે મત આપનારાઓ ઉપર પોતાની લાગવગ લગાવે છે. મ્યુનિસિપાલિટીના મેમ્બરોને નગરથી મત મળેલા હોય છે. મત આપનાર થવા મેમ્બરોએ અમુક રૂપીઆ ભરી નામ નોંધાવવું પડે છે અને અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. પછી ઉમેદવાર પોતાના તરફથી રૂપીઆ ભરી અસંખ્ય મેમ્બરોનાં નામ નોંધાવે છે અને પછી તેમના મતથી નીમાય છે. આ પણ ઠીક અઘટિત છે. મત આપવાની યોજનામાં વધારો કરવામાં આવે છે અને મેમ્બરો જેવા મ્યુનિસિપાલિટી પોતાના સ્વાર્થનો વધારો કરે એ બહુ જ શરમભરેલું છે. પ્રતિનિધિ આગમમાં માણસની ગણતરી થવી જોઈએ—પછી તે તવંગર હોય કે ગરીબ હોય. ગરીબ માણસો દેશસેવા કરવા ઇચ્છતા હોય તો પણ ન્યૂનતાથી આગળ ન આવે એવી આપણે ત્યાં મ્યુનિસિપલ ચૂંટણી ઘણી ખરાબ થઈ ગઈ છે. એટલે ગરીબ માણસો પ્રતિનિધિ તરીકે જવાની હિંમત જ નથી કરી શકતા. શક્તિ અને ચારિત્ર્યવાળા માણસો સાર્વજનિક સેવા માટે ગરીબ હોય છે તો આગળ આવતા નથી.

સમગ્ર દેશના ભલા માટે આપણો મત વાપરવો જોઈએ, અંગત કે કોઈ પક્ષના કે નાતજાતના સગાંવહાલાંના સ્વાર્થ માટે નહીં. એથી દેશમતનું હિત ભૂલી જવાય છે, વળી જ્યારે તેઓ બધા હોય છે ત્યારે તેઓ ખોટો ગાન લાગવગવાળા થઈ જાય છે અને જેમને ગણવા જોઈએ તેઓ રહી જાય છે. વળી લાગવગવાળાના સ્વાર્થ ખાતર બીજાઓ ઉપર જુલમ કરવામાં આવે છે અને તેમના હક છૂપાવવામાં આવે છે એ ઘણું નીતિની દૃષ્ટિએ અધમ છે.

મતથી શાસન ચલાવવામાં મુખ્ય તત્ત્વ બહુમતિથી રાજ્ય ચલાવવાનું હોય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે અલ્પમતિની ઇચ્છાઓની અવગણના કરવી. એમ થાય તો તેમના પર જુલમ ગણાય. રાજનીતિમાં અલ્પમતિવાળાનો, ને બહુમતિવાળાએ પોતાના અભિપ્રાયવાળા કરવા કોશિશ કરવી જોઈએ. ગુલામગિરીનો નાશ, મજૂરોના હક્કો, ઇનામો વગેરે ઘણા પ્રશ્નો

મૂળ એ પમનિવાળાના હતા પણ પછી બ મતિ તેમના તરફ થવાથી તે મજૂર થયા મનુ મતિની સત્તા રહે પણ સર્વ લોકોને જે સમત હોય તે હમેશ ખરુ નથી હતુ, એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે

'નબળા અને પતિતની તરફેણમા બોલતા જેઓ બ્હીએ છે તેઓ ગુનામો છે એ અથવા બણ સાથીઓની સાથે ખરાને વળગી રહેવાની જેમનામા હિમ્મત નથી તેઓ ગુનામો છે '

—લોવેલ

સંધ્યાસુન્દરી

લેખક—રા જેરામ્ભાઈ જમનાદાસ

વસન્તતિલકા

આ દીનના શ્રમિત ગાન વિરે જ શાન્તિ
દેવા હવે દિનમણિ નિજ ઉગ્ર કાન્તિ
પ્રેમે કરી સુખમયી જલસિન્ધુ પેમ
ને અબ્ધિ આ ઉછળતો શિત છોળ ફેંકે—૧

તે વારિના કણ ગૃહી શીતને પ્રસારી,
વા ઉષ્ણતા રવિ તણી જઈ વિ ારી
ભોરી ધગ તપિતને હિમશી કરતો
ને શું કના તરૂનતા થકી એ હરતો—૨

સંધ્યા પૂરે લલિત અગ્નિક વ્યોમપાટે,
તેમા વળી વિવિધ શોભિત રગ રાજે
તે રગનો પટ ઝરી અવની પર જો
પુષ્પો વિરે અનનના ભરતો સુગ્ગો—૩

ચારા ચરી ઘર ભણી વળતા ત્વરાએ
પક્ષી તણા સ્વરવો અતિ મિષ્ટ આવે
તેમા ભળી સુર પૂરે રવનટ કેગ,
થાની બધ શયન આરતિ દેવડેરા—૪

પૂર્ણ હવે ધવલ ચન્દન ચાદનો ગો,
પ્રેમી મયક ગિરિશિખરથી ઉજાસ્યો,
વિશાલ ભાલ લટ કેશનથી ઝુનતી,
તિર્છી મિષી રસભિની દગ છે ચગતી—૫

આવુ ઝીલું સુખપરે શશી તેજ આવે,
કાતિ મહિ લલિત નૂતન તેજ લાવે
તન્વગી આ રતિ ભરી નિજદ્વાર ઉભી
પાણિદ્વયે મુખ મુખી પતિ વાટ જોતી

---

* A. J Walde grava કૃત Lessons in citizenship ઉપરથી

ભાસનાં બે નાટકોનાં ભાષાંતર.

મધુર સ્વપ્ન—મહાકવિભાસના સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક ઉપરથી રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગ ગ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ એમ એ. મૂલ્ય રૂ દોઢ મળવાનુ સ્થાન—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠીની કુ મુબાઈ

પ્રતિમા નાટક—મહા કવિ ભાસપ્રણીત—ગુજરાતી ભાષાન્તર, રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગ. ગ મણિલાલ છગનલાલ ભ , પત્નિબની પોળ—અમદાવાદ કિ રૂ એક મળવાનુ સ્થાન—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠીની કુ મુબાઈ

જગતની કોઈ પણ સસ્કાર પામેલી ભાષાના ગ્રન્થસાહિત્યમા નાટ્યસાહિત્ય હમેશા રમ્ય ગણાય છે તેમા પણ આપણી સસ્કૃત ભાષામા જે નાટ્યસાહિત્ય છે તે સર્વ કરતા પ્રાચીન અને ઉત્તમ મનાયુ છે આના નાટ્યસાહિત્યમા કવિકુલગુરૂ કાલિદાસ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે, પણ એ કવિએ મુક્તકઠે પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા ભાસ, સૌમિલ, સૌમિલ આદિ જે કવિપુગવોની પ્રશસા કરી છે, તે કવિવરોના નાટકો કેવા હશે તે જાણવાની લાલસા આજ લગભગ ૧૦૦ થી વધુ વર્ષ થયાં આપણ તેમ જ પાશ્ચાત્ય પડિતોને થયા કરતી હતી, પણ તે કોઈ પૂર્ણ કરી શકતુ ન હતુ આ કવિઓના નાટકો ગુપ્ત થયેલા ગણીને જ્યારેત્યારે તેવો ઉલ્લેખ કરવામા આવતો હતો, પણ એટલામા સસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યના અભ્યાસકોના સુભાગ્યે ઈ સ. ૧૯૦૯ મા ત્રિવેંદ્રમના મહારાજાના આશ્રિત પડિત શ્રીયુત ત ગણપતિ શાસ્ત્રીને ગાઢ અધકારમા વિદ્યુત્પ્રભાની માફક જુના ગ્રથોની શોધખોળ કરતા એક મઠમાથી સસ્કૃત ભાષામા પણ મલાયલમ લિપિમા તાડપત્ર ઉપર આશરે ૩૦૦–૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે લખાયલા કેટલાક નાટકોનો સગ્રહ એકાએક મળી આવ્યો શ્રી શાસ્ત્રીજીને આ નાટકો કોઈ નામ વિનાના કવિના માલમ પડ્યા પણ કેટલાક લક્ષણોને લીધે તે નાટકો કોઈ સમર્થ કવિના રચેલા તેમને લાગ્યા પ્રાપ્ત થયલા નાટકોમા પ્રથમ નાટક સ્વપ્નવાસવદત્ત હતુ અને બીજુ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નાટક હતુ આ બન્ને નાટકોમા ઐતિહાસિક કથા તેના કર્તાએ ગુથેલી હતી અને સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક સબધી બે પ્રાચીન કવિઓ—સાતમા શતકના કાદમ્બરીકાર બાણભટ્ટ ભાસના નાટકોમા જણાવેલા લક્ષણો ઉપરથી અને કાવ્યમિમાસાકાર રાજશેખરે કરેલા સ્વપ્નવાસવદત્તના ઉલ્લેખ ઉપરથી આ નાટકનો રચનાર તે કવિ ભાસ જ છે, એવો નિર્ણય શાસ્ત્રીજીએ કર્યો અને બીજા નાટકોની શૈલી, ભાષા, "સ્થાપના, વગેરે રચના એકસરખી હોઈ પરસ્પર સમ્બન્ધ ધરાવતી લાગવાથી આ સર્વ નાટકો પણ મહાકવિ ભાસના છે એમ શ્રીયુત ત ગણપતિશાસ્ત્રીએ ઠરાવ્યુ છે તે પછી તેઓએ ૧૨ મા શતકના, અમરકોશની ટીકા કરનાર સમર્થ કવિ સર્વાનન્દથી માંડી પૂરાપૂર્વે ઠેઠ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના કર્તા, ચન્દ્રગુપ્તના મન્ત્રી ચાણક્ય કવિ પર્યંત ગ્રથકર્તાઓએ મહાકવિ ભાસના નાટકોમાથી જે વચનો અને જે શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે, તે ઉપરથી તે સર્વની પણ પૂર્વે મહાકવિ ભાસ થયલો હોવો જોઇએ, એવા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવ્યા અને તેમા વ્યાકરણહીન પ્રયોગો જોઇને તેઓએ ભાસ કવિને વ્યાકરણાચાર્ય

મહર્ષિ રાનડેનુ જીવનચરિત્ર રૂ ૧–૮–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ

પાણિનીની પૂર્વનો ઠરાવ્યો છે શ્રી શાસ્ત્રીજીએ અનિપશ્રિમ લઇને વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખીને સર્વ (૧૩) નાટકો શુદ્ધ કરી, ટીપ્પણ સહિત પ્રકટ કર્યાં છે તેથી તેમણે સંસ્કૃત ભાષાના પ્રેમી જનો ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે આવા શ્રમશીલ પંડિત જેની દરબારમા છે તેવા ત્રિવેન્દ્રામનરેશને શતશ ધન્યવાદ ઘટે છે

આ નાટકો જેવા પ્રસિદ્ધ થયા કે, ટુક સમયમા સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યના રસિકોએ તેના વસ્તુઓ, લેખ-, લેખનશૈલી, આદિ સંબંધમા સૂક્ષ્મ અન્વેષણ અને ઊહાપોહ કરવા માડયા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અન્વેષણ કરનારાઓ તો ભાસ કવિને શ્રી શાસ્ત્રીજીના મતથી ભિન્ન થઈને જૂદા જૂદા સમયમા મૂકવા લાગ્યા અને હજુ કોઈપે આ સબંધમા એકમત થયુ નથી શ્રીયુત સા. તનસુખરામ મન સુખરામ ત્રિપાઠીએ સ્વ સા ભીનાભાઇના મેઘદૂતનુ અવલોકન સુપ્રસિદ્ધ "ગુજરાતી"પત્રમા કરતા કવિ ભાસને મહાનદના સમયમા થઈ ગયેલા ગણ્યો છે રા રા કેશવલાલ-ભાઇએ આ સર્વ વાદવિવાદની વસ્તુસ્થિતિ, એક નાનાશા કોટલામા (*Nut-shell*) મૂકવાની સુયોગ્ય રીતિને અનુસરીને, પોતાના ગ્રથના આરભમા માર્મિક રીતે દર્શાવી છે અને તેના કીયા વા કીયા કીયા અમુક અમુક કારણો સર ગ્રાહ્ય છે, તે એક બબ્બે વાકયમા સ્પષ્ટતાથી પ્રમાણ પુર સર દર્શાવીને પોતાનો મત વિશિષ્ટતાથી સિદ્ધ કરવા યથાયોગ્ય પ્રયાસ આદર્યો છે તેઓ મહાકવિ ભાસને આદિ શુગરાજ પુષ્યમિત્રના સમયના મૂકે છે અને તેમણે રજુ કરેલા કારણો વિદ્વાનોએ સૂક્ષ્મતાથી અવશ્ય વિચારવા જેવા છે પ્રો ભીડે ભાસને ધોમી(ધાવક)ની જાતનો માને છે, પણ રા.રા કેશવલાલને એ સ્પષ્ટ દેખાયુ છે કે તે બ્રાહ્મણ હતો ભાસ એ તેનુ નામ નહિં પણ ગોત્રનામ હતુ અને તે ધર્મે ભાગવત વૈષ્ણવ હતો વળી મહાભાષ્યકાર ભગવાન્ પતજલીએ પોતાના ભાષ્યમા બે નાટકો-કસવધ અને બલિવધ-નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાથી કસવધનો પ્રસગ લઇને તેમા સ્પરાના ઐતિહાસિક વર્તમાન રૂપના સબધમા જે વિવેચન કર્યું છે તે ભાસ કવિના કૃષ્ણ બાલચરિત નાટકના એક પ્રયોગને અનુસરીને છે, એવો રા રા કેશવલાલ ભાઈએ અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે અને તે ઉપરથી તેઓ જણાવે છે કે "ભગવાન્ ભાષ્યકાર આ રાજ કવિના સહધાયી છે પુષ્યમિત્રના અશ્વમેધના આચાર્ય પતજલી અને ચાક્ષુષ યજ્ઞના ભાસ મુનિ"

જેમ આ નાટકો મહાકવિ ભાસના છે એમ કેટલાક સાહિત્યના પડિતો માને છે અને તેના નાટકોમા રહેલા પ્રસાદાદિ ગુણોથી મુગ્ધ થાય છે, તેમ કેટલાકો, આ નાટકો ભાસ કવિના હોઈ શકે તે માટે શકાશીલ છે અને તેમા કાવ્યપ્રસાદાદિ ગુણો છે, એવુ માન્ય રાખતા નથી એ વાદવિવાદ હજી માસિક પત્રોમા ચાલુ છે અને તેના સબધમા છેવટનો કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત થયો નથી ત્યા સુધી તો કવિવર બાણ અને રાજશેખરના મતના આધારે આ નાટકો ભાસના જ ગણાશે

આટલુ ભાસ કવિ અને એના નાટકની રચના અને સમય સબધમા ઘટતુ વિવેચન કરી, પ્રસ્તુત અનુવાદો બે વિષે બે બોલ કહીશુ પ્રથમ અનુવાદ "સાચૂ સ્વપ્ન" અને બીજો "પ્રતિમા" એ બે ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુઓથી રચાયા છે અને તે પ્રત્યેક અનુવાદના વ્યક્તિ

ગતિસુન્દરી રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ

ત્વનો યોગ્ય પરિચય વાચકને કરાવે છે જ એ બન્નેને એક જ કસોટીથી કસવાનો સાહસ કરવો, એ બે બન્ને સાહિત્યનોને અઘટિત અન્યાય કરવા જેવું છે, તેમ બન્નેનું અવલોકન સાથે સાથે કરાવી એક એકને પાછળ રાખી, તુલનામા તેની સરખામણી કરવાનો આશય અમેનો નથી જ, એ પણ અહીં સ્પષ્ટ કહેવુ અમને જરૂરી જણાય છે જેથી કોઈ ગેરસમજ અને અઘટિત સરખામણીને અવકાશ રહે નહીં

રા ગ કેશવલાલભાઈએ ગુજરાતી પ્રજાને ઉત્તમોત્તમ સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકોનો રસાસ્વાદ, ભાવાત્મક, રસભર અનુવાદોથી કુશલતાપૂર્વક ચખાડ્યો છે, તેમા 'સ્વપ્ન વાસવદત્ત'ના અનુવાદ "સાચૂ સ્વપ્ન"થી એક સુયોગ્ય ઉમેરો થયો છે "મ્હારે મ્હાન," "પરાક્રમની પ્રસાદિ" અને "પ્રિયદર્શના" એ તેમના સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદો જેમ તેમની સૂક્ષ્મ શોધક શક્તિ અને સિદ્ધ બુદ્ધિનો પરિચય વાચકને કરાવે છે તેમ તે નાટકોના કર્ત્તાનો વૃત્તાન્ત તારવવાની તેમની વિનાશ જ્ઞાનનતિનો પરિચય પણ અવશ્ય કરાવે છે જ ગ રા કેશવલાલભાઈ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉચ્ચ કોટિના ભાષાન્તરકાર છે એમ કાંઈ હવે અમારે જણાવવુ પડે તેમ નથી કારણ તેમની કૃતિઓએ જ તેમને એ પદ કરાવ્યુ યે અપાવેલુ છે તેઓના અનુવાદોમા સાહિત્યના અભ્યાસીઓને કંઈ ને કંઈ નવીન જાણવાનુ અને વિચારવાનુ મળે છે તેઓ પ્રસ્તુત "સાચૂ સ્વપ્ન"ના નિવેદનના બે બોલમા જણાવે છે કે—"કવિની અંતવૃત્તિ એની કૃતિની સંકલનામા અનુભવવી હોય તો એનો સમાગમ ઇષ્ટ છે તે ન બને તો એનુ ચરિત્ર જાણવાથી પણ કાવ્યના ભાવ ઉપર કંઈક આનંદદાયક પ્રકાશ પડે છે છેવટ કંઈ નહિ તો કવિ ક્યારે થયો એટલુયે જાણવુ જરૂરનુ છે, એટલા માટે કે ન્યાય આપવો તો કોરે રહ્યો પણ કવિના દેશકાલના અજ્ઞાને એને અન્યાય તો ન અપાય નાટકની પૂર્વે પૂર્વરંગનુ તાડવ કર્યુ છે તે આ સમજથી" તેઓશ્રીનુ આ કથન કેટલુ સત્ય છે તે પ્રસ્તુત ગ્રથના અભ્યાસીને સહજ જણાયા વિના નહિ રહે તેઓની પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના તત્ત્વોની શોધક શક્તિ અને યથાસ્થિત પ્રમાણુસર પોતાનો મત દર્શાવવાની અભિમત વૃત્તિ તો આપણને ખરેખર અજાયબ પમાડે છે તેઓએ મહારાજા પુષ્યમિત્રનો વૃત્તાત મહાન પરિશ્રમે આધારપૂર્વક તારવીને જેવો સુસબદ્ધ શોધી રસભર આલેખ્યો છે તેવો અદ્યાપિ પર્યન્ત પ્રકટ થયલા કોઈ પણ ઇતિહાસના ગ્રન્થમા ભાગ્યે જ મળી આવશે આ પુષ્યમિત્ર રાજાના રાજ્યકાલમા કવિ ભાસ થઈ ગયલો એ તેઓએ ઘણા સારા અને સાધાર પ્રમાણોથી બતાવ્યુ છે આ પ્રકારનો તેમનો કવિવૃત્તાત અને ગ્રથપરિચય ગુજરાતી સાહિત્યમા એક ઉત્તમ અગતી પુરણી કરનારો છે, એમ કહેવુ જોઈશે આ ધારીએ સંસ્કૃત કવિઓનો પરિચય ગુજરાતી વાચકોને કરાવવો એ સુયોગ્ય છે, એમ અમારુ દૃઢ માનવુ છે એક બીજી નોધવાજોગ બાબત એ છે કે ગ કેશવલાલભાઈ શ્રીયુત ત ગણપતિ શાસ્ત્રીના મતને અનુસરીને "દરિદ્ર ચારુદત્ત નાટકને ખડિત માને છે પરંતુ તે ખડિત નથી પણ પૂર્ણ છે, માત્ર મૃચ્છકટિક નાટકની અપેક્ષાએ તે ખડિત લાગે છે, એવો ઘણાનો મત છે આ સબધી સાક્ષરોના બે તડ બધાયા છે અને

કુળ કહાણીઓ, ભાગ ૧૨ રૂ ૧–૦–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

સંધ્યાકાળના કિરણો.

આપણને તેનો નિર્ણય થાય ત્યા સુધી અભિપ્રાય આપવાનુ કામ મુલતવી રાખવુ એ જ શ્રેયસ્કર જણાય છે' અમે આશા રાખીએ છીએ કે રા કેશવલાલ ભાઈ દરિદ્ર ચારુદત્તનુ ભાષાન્તર પ્રકટ કરીને પોતાનો અમૂલ્ય અભિપ્રાય આ બાબતમા પ્રકટ કરશે, તો સાહિત્યસેવકો ઉપર ઉપકાર થશે, અને કવિ ભાસને આધુનિક માનવો કે પ્રાચીન, તેનો પણ વણે અંશે નિર્ણય આવી જશે

મહાકવિભાસના જે નાટકો પ્રાપ્ત થયલા છે તેમા પ્રતિજ્ઞા અને સ્વપ્ન વાસવદત્ત એ બે નાટકો ઐતિહાસિક છે વત્સેશના ઉદયનની તેમા કથા છે પ્રતિજ્ઞામા અવંતિની વાસવદત્તા ઉદયનને કેમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દર્શાવવામા આવ્યુ છે અને 'સ્વપ્નસ્વપ્ન'મા મગધરાજકુમારી પદ્માવતિની પ્રાપ્તિની કથા સાથે મૃત મનાયલી વાસવદત્તાની પ્રાપ્તિની કથા છે ભાસ કવિએ આ સર્વ ખુબીથી દર્શાવ્યુ છે અને ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તમા પાત્રનો જે ઉમેરો તેણે કર્યો છે, તેથી તેમા જે થોડી અપૂર્ણતા આવી ગઈ છે, તે સર્વની નોધ રા રા કેશવલાલભાઈએ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી લીધી છે આ નાટકોના વાચનારને સહજ જણાય છે કે—કવિ ભાસની ભાષા કવિકુલગુરુ કાલિદાસ વગેરે કવિઓના કરતા જૂની છે, અને લોકવ્યવહારમા એના સમયમા બોલાતી હોય તેવી છે, માટે તે પ્રાય સાદી, સુંદર ઓપ વિનાની છે અને લોકભાષા હોવાથી પાણિનીના વ્યાકરણશાસ્ત્રને અનુસરતી નથી. લોકરૂઢિથી ચાલતા આવેલા પ્રયોગો એની ભાષામા એમના એમ રહ્યા છે

રા રા કેશવલાલભાઈએ પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યા પ્રમાણે કવિનો સંપૂર્ણ સમાગમ કરીને સ્વપ્નવાસવદત્તનુ 'સ્વપ્ન સ્વપ્ન'મા ભાષાન્તર કર્યું છે અને એકેક ભાવ ગુજરાતી ભાષામા આણવાનો સ્તુત્ય અને અનુકરણીય પ્રયાસ કર્યો છે મૂળ નાટકમા જેમ પાત્રભેદે ભાષાભેદ છે તેમ અનુવાદમા પણ એવા ભેદને રા રા કેશવલાલભાઈએ ઝીણવટથી ઉતાર્યો છે તેમણે 'પ્રિયદર્શના'ની પેઠે મૂળના અમુક પાઠો સુધારી લઈને નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રસ્તુત નાટકનુ ત્રુટિત અંગ યથાયોગ્ય જોડ્યુ છે આ સર્વ કારણે સંસ્કૃત ભાષામાથી ગુજરાતીમા કાવ્ય તેમ જ નાટકના અગ્રણી અનુવાદ કરનાર તરીકે રા રા કેશવલાલભાઈની ખ્યાતિ સાહિત્યના ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમા નોંધાઈ રહેશે, એમ અમારે કહેવુ જ જોઇશે

મહા કવિ ભાસનુ સપ્રમાણ ભીનભીનાબંધ ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત ગુજરાતી પ્રજાને જણાવવાનુ માન ભ રા ચીનાભાઈને અને રા રા કેશવલાલભાઈને પ્રાપ્ત થાય છે, એ ખરુ પણ ભાસની રસભરિત વાણીનો પ્રસાદ ગુજરાતી પ્રજાને પ્રથમ ચખાડવાનુ માન તો રા રા મણિલાલ છગનલાલ ભટ્ટને જ આપણે આપવુ જોઇશે તેઓએ જ પ્રથમ ભાસના નાટકોથી યોગ્ય રીતે મુગ્ધ થઈને પ્રતિમા નાટકનુ રસમય, અને સુશ્લિષ્ટ, પ્રાસાદિક ભાષાન્તર પ્રજા સમક્ષ રજુ કર્યું છે તેઓ નાટકકાર નાટ્યવસ્તુ અને તેના આશ્રયભૂત રસાના સમય આદિની વિવેચનાની ઝંઝટમા પડ્યા નથી તેમણે તેના નાટકની નીતિભાવનાને મહત્ત્વની ગણી છે, અને તે તેમના દૃષ્ટિબિન્દુથી યોગ્ય જ થયુ છે મહાકવિ ભાસના નાટકોમાથી રામાયણની વસ્તુવાળુ આ **પ્રતિમા** નાટક પસંદ કરવાનુ કારણ તેઓશ્રી જણાવે

છે કે—એમાં મહાકવિએ ઉત્તમોત્તમ ભાવ, કૌટુંબિક આમન્યા, ને જ્વલંત ચરિતની સાથે નીતિનો ઠેકઠેકાણે બોધ કરેલો છે. તેમની આ નીતિભાવના નિઃશંક પ્રશસ્ત છે, અને તેમાટે તેમજ જે ઉત્સાહથી તેઓએ આ નાટકનું લલિત ભાષાન્તર કર્યું છે તે ઉત્સાહ માટે તેઓ બેશક ધન્યવાદને પાત્ર છે ગ મણિનાનની વાર્તાઓ તથા કવિતાઓ આ નીતિભાવનાના જ્વલંત દૃષ્ટાંત રૂપ છે તેમની કવિતાની મીઠાશ પ્રસાદ અને પ્રવાહને ગુર્જર વાચકો મુક્તકંઠે વખાણે છે તેઓની કાવ્યશૈલીનો દલપતશૈલીમાં સમાવેશ થાય છે તેઓએ પ્રસ્તુત અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં આમન્યાભરી નીતિ વિષે જે ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે વિષે પૂર્ણ સમાનપૂર્વક છતાં સત્યતા ખાતર અમારે એટલું તો કહેવું જોઇએ જ કે તેમનો નીતિભાવનાનો આ સિદ્ધાંત અમુક પ્રમાણમાં જ ગ્રાહ્ય લેખાશે તેઓના આ સિદ્ધાંતના સ્થાપક કવિ દલપતરામ છે, એમ તેઓ કહે છે દલપતરામ કવિ પોતાના પિંગળમાં એક ઠેકાણે લખે છે કે—

પિતા પાસ પણ વાંચતાં, કન્યા લાજે કોય
જરૂર સત્કવિતા નહિ, અસભ્ય એ તો હોય
ગમ સિતાના સ્નેહને, સમજે રસ શૃંગાર
ફાગ ફટાણા રસ નહિ, (વળી) રસ નહિ વ્યભિચાર

ગ ગ મણિનાને નીતિ અને શૃંગારના વર્ણનો વચ્ચેની ભેદરેખા દોરવાને અને આ નાટક ભાષાન્તર માટે પસંદ કરવાને માટે કવિ દલપતરામની ઉપર જણાવેલી ઉક્તિઓ ધ્યાનમાં રાખેલી હોવી જોઇએ અને તેમાં ગમ્ભીરતાની કથાને મહત્વ આપેલું હોવાથી, પ્રતિમા નાટકને, તેમાં પણ પોતાની નીતિભાવનાને પોષનારી રામકથા વર્ણવાયાથી, રા મણિનાને પસંદ કર્યું છે તેઓએ નીતિભાવનાના સમ્બન્ધમાં જે મત દર્શાવ્યો છે તેની વિરુદ્ધ સામાન્ય રીતે કોઈ સુજ્ઞને કશું બોલવાનું હોય એમ લાગતું નથી, પરન્તુ એ મત અથવા સિદ્ધાંત તાણી તૂસીને સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્ય ગ્રન્થોને અને તેમાંયે કવિવર કાલિદાસના ગ્રન્થોને જે રીતિએ લાગુ કર્યો છે, તેમ જ આ સિદ્ધાંતની કસોટીએ ચઢાવીને તેની નીતિભાવનાનો જે ક્રમ કાઢ્યો છે, તે માન્ય રાખતાં સાહિત્યરસિક વાચકોને અચકવું પડશે, એમ અમને લાગે છે રા મણિનાનની આ કસોટીએ સંસ્કૃત સાહિત્યના મુખ્ય ગ્રન્થોનો કસ કાઢતાં તો મહર્ષિ વાલ્મિકીના ખુદ રામાયણના પણ કેટલાક ભાગો કોઈ પુત્રી પિતા આગળ વિના સંકોચે વાંચી શકશે નહિ, કારણ કે તેમાં શૃંગારના ઘણાં વર્ણનો એવાં આવે છે કે જે તેમના દલપતસિદ્ધાંતને અનુસરનારો વાંચી શકાય તેવાં કહેશે નહિ કવિ દલપતરામનો નીતિનો આ કડક સિદ્ધાંત સર્વત્ર લાગુ પાડવો ઇષ્ટ હોય, એમ અમે માનતા નથી એ મત, અમર્યાદિત શૃંગારના કેટલાક વર્ણનો—જેમાં રસરાજ શૃંગારની દીપ્તિ નહિ પણ શૃંગારાભાસનું વર્ણન હોય છે, કે અતિ બિભત્સ અને રસક્ષતિ કરનારાં હોય છે તેને લાગુ પાડવા માટે કવિ દલપતરામે જણાવ્યો છે, એમ અમને લાગે છે અસ્તુ સુભાગ્યે ભાસના કોઈ પણ નાટકમાં એવો અધમ શૃંગારાભાસ સુદ્ધાં નથી તેમ જે નાટકો લોકો આગળ

રંગભૂમિ ઉપર રજુ કરવાના અને ભજવવાના હોય છે, તેમાં ઉચ્છૃંખલ શૃંગારનું દૃશ્ય પણ સામાન્ય રીતે આવી શકે નહિ ભાસના નાટકોમાં શૃંગાર મર્યાદિત છે, અને સભ્યતાથી પૂર્ણ છે એમાં કૌટુમ્બિક શુદ્ધ દાંપત્ય સ્નેહનું જ વર્ણન મોટે ભાગે છે એ રીતે જોતાં શૃંગાર એ ભાસનો વિષય જણાતો નથી પણ વીરરસ એનો મુખ્ય વિષય હોય એમ લાગે છે અને એમાં તે સારી રીતે ભભકે છે સાચું સ્વપ્ન" અને "પ્રતિમા' એ બન્ને નાટકો સાદ્યન્ત અવલોકતાં તેમાં મર્યાદિત શૃંગાર જણાય છે અને તેથી છોકરા તથા છોકરીઓની નિશાળોમાં વિના સંકોચે દાખલ કરવા જેવા છે આશા છે કે કેળવણીખાતાના અગ્રણીઓ આ બે કૃતિઓને નિશાળોના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરશે અને તેના રસજ્ઞ અનુવાદકોને ઘટતું ઉત્તેજન આપતાં ચૂકશે નહિ

રા રા મણિલાલની અનિન્દ્રિત સૃજનતી, આર્ય સંસ્કૃત સાહિત્યાનુસારી સુંદર કૃતિઓ જાણીતી છે તેમ જ તેઓ એક ગુર્જર સાહિત્યપોષક લેખક તરીકે વિખ્યાત છે, અને તેમની સ્વાભાવિક, સરલ છતાં ઘરગતુ પણ મીઠી રસભર શૈલી અને ગુજરાતનું હૃદય આલેખનારી વાણી સર્વને પરિચિત છે, એટલે એવા ગુણવાળા તેમના પ્રસ્તુત નાટક વિષે બહુ કહેવાનું રહેતું નથી ટૂંકમાં તેઓનો આ ઉત્સાહી પ્રયાસ આદર અને આવકારને પાત્ર છે, એમ અમે કહીશું

અંતે કહેવાનું કે ગુજરાતી ભાષા જાણનાર આલમને એક જ સમર્થ કવિના નાટકોના જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરાયેલા જે બે અનુવાદો અર્પણ થયેલા છે તે ખરેખર લોકાદરને પાત્ર છે રા રા કેશવલાલભાઇએ કલ્પિત પાઠપદ્ધતિએ મૂળને સત્કારીને કવિના હૃદયનો મર્મ આલેખનારો અનુવાદ કર્યો છે, ત્યારે રા રા મણિલાલે એક વાર મૂળના ભાવને યથાર્થ રીતે આલેખનાર ભાષાન્તર કરી ગયા પછી મૂળને નહીં જોતાં એટલું ગુજરાતી વાંચી વાંચીને તે જેમ ગુજરાતીમાં શોભે તેમ તેને મઠારીમઠારીને અનુવાદ કર્યો છે છતાં બન્ને પ્રયત્નોને તે તે દૃષ્ટિબિન્દુથી સફળ થયેલા છે, એમ અમે માનીએ છીએ

ગ્રન્થાવલોકન.

૧ **સ્ત્રીઓને સન્દેશ**—સંપાદક, સૌ દેવળીબાઈ મૂળજી વૈદ્ય, મુંબાઈ પૃષ્ઠ, ૧૫૫ મૂલ્ય રૂ ૧-૮-૦

ગુજરાતની નારિઓને—બ્હેનો, મતાજીઓ આદિ ઉપચારવચનો કરતા આમ સંબોધવામા અમને વિશેષ ભાર જણાય છે તેથી અમે આ શબ્દો જ સ્વીકારીશુ—૨૫ વર્ષે ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ જે 'બે બોલ' મોકલે છે તે સગ્રથિત થઈ પ્રસિદ્ધ થાય એમ અમે ઘણા સમયથી ઇચ્છતા હતા એ ઇચ્છાને સાકાર થતી જોઈ અમને આનંદ થાય છે આ લેખમાળા પ્રસિદ્ધ કરી સૌ દેવળીબાઈએ ગુજરાતના સન્નારીસંઘની સેવા કરી છે એટલુ જ નહિ પરતુ ગુજરાતના સ્ત્રીસાહિત્યમા યે વાસ્તવિક વધારો કર્યો છે આ મંડલના આત્મારૂપ સ્વ જમનાબ્હેને ગુજરાતની સુપ્ત અને અવિકસિત શક્તિઓની જાગૃતિ અને પ્રગતિ માટે જે અનેક કાર્યદિશાઓ દીર્ઘદૃષ્ટિથી યોજી છે તેમાની એક આ માળા છે ઉપકારવશ ગુજરાત એમનુ એ કાર્ય સત્કારશે, સ્વીકારશે અને સતત રાખશે તો એ જ એમનુ ઉચિત સ્મારક બનશે

સ્ત્રીજીવનના સંકુલ પ્રશ્નની વિચારણા ગુજરાતમા હજી સુધી છૂટક છૂટક ઘણી થઈ છે, અને થાય છે ગુજરાતે હજી પોતાની એકતા સાધી નથી, ગુજરાતમા ભાવના વિતાન હજી પ્રસર્યું નથી, એ સ્થિતિમા બીજી શી આશા રાખી શકાય? હજી આપણે સક્રાન્તિકાળની પ્રયોગશાળામા જ છીએ—હિંદુ સ્ત્રીમંડળ, વનિતાવિશ્રામ, સેવાસદન, મહિલાશ્રમો આદિ એ જ કથા કહે—તે સમયે સાવધતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી જે અનિષ્ટો નિવારી શકાય એવા હોય તેમનો વિચાર થવો જોઈએ ઘણે અંશે અનિષ્ટ સ્વીકારાતુ જાય છે અને એના ઉપાયો વિચારાય છે પરતુ સમાજમા સ્ત્રીત્વની ભાવના શી છે નવી ઘડાતી સમાજવ્યવસ્થામા તેને કયુ સ્થાન અપાશે, એ ઘડાતી જતી ભાવનાઓના ભયસ્થાનો શા છે, આર્થિક ભાર એ નિર્ણયમા કેટલો અંશ દેશે, પારસી અને દક્ષણી સ્ત્રીઓને વિદ્યાપ્રાપ્તિ સાથે ધનપ્રાપ્તિ તરફ પણ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ દૃષ્ટિ રાખવી પડે છે એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થતી જાય છે તેમ ગુજરાતમા થશે કે નહિ, નવો યુવાન કેવી સહચરી માગે છે, તેની પોતાની ભાવના શી છે નવા દેશકાળમા કઈ સ્ત્રી જીવન જીતશે, ઇત્યાદિ અનેક સંકલિત દૃષ્ટિઓથી આ ગભીર પ્રશ્નની મીમાંસા જેટલી થશે તેટલી થોડી છે

ગુજરાતના કેટલાક સારામા સારા લેખકોથી લખાયેલી પ્રસ્તુત લેખમાળામા ભાવનાપ્રસાર તરફ જેટલી દૃષ્ટિ રખાઈ છે તેટલી પ્રમાણમા સ્ત્રીપ્રશ્નની શાસ્ત્રીય મીમાંસા તરફ નથી રખાઈ, તે અનેક રીતે ઉચિત જ થયુ છે નૂતન વર્ષ નિમિત્તે મોકલાતા આ સદેશમા તો આશા, શ્રદ્ધા અને પ્રેરણાના જ બે બોલો પ્રસગોચિત ગણાય પરતુ આ 'બે બોલો'એ તેથી પણ વિશેષ કાર્ય કર્યું છે

કોરોનેશન મ્યુઝિક ગાઇડ રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

આ માતાને ગતિમા મૂકતા સ્વ દેશભક્ત અમાલાલ સાકરલાલે આર્યા ગુજરાતીને શોભે એવા વ્યાવહારિક ડહાપણ અને 'સાત્વિક આવેશ'થી ગુજરાતી ભગિનીઓ ઉપર કર્તવ્યપરા મણ ગૃહિણી અને ભક્ત માતા થવાના આદેશ સાથે એમના વત્સલ હૃદયની આશિષ ઉતારી છે ર હરગોવિંદ કાટાવાળા અને રા અ જાગીઆના લેખોમા પણ વ્યાવહારિક અને ઉપયોગી સૂચનો છે રા અ જાગીઆ ધર્મને સમાજવ્યવસ્થામા ઉચ્ચ સ્થાન આપવા ઉચિત આગ્રહ કરે છે સૈકાના તોફાન પછી પણ જે હિંદુ સમાજવ્યવસ્થા જર્જરિત દશામા પણ આજે જીવે છે તે જ્ઞાન અને ધર્મના વિસંવાદને લીધે નહિ, પરંતુ તેમના સમન્વયને પરિણામે

પત્નીધર્મ અને માતૃધર્મના પાલનમા જ કૃતકૃત્યતા ન માનતા સંસારિણીધર્મનુ એ પાલન કરવા-મેવિકાવ્રત લેવા-ન્હાનાલાલ ન્હાનાલાલ ગુજરાતની પુત્રીઓને વિનતિ કરે છે ગુજ રાતનુ પ ાક્રમ અને ગૌરવ ગાતા તેમની વિરાટ દૃષ્ટિ' મહત્ ગુજરાત(*Greater Gujarat*)ને પણ ભુલતી નથી જૂના ગુજરાતે સંચિત કરેલી સંપત્તિ અને જયકીર્તિને જ્ઞાનથી અને વિવેકથી સાચવી રાખવા, તેને વધારવા 'દેવો પણ ત્હમારે પેટ અવતરવા ઇચ્છે એવા ઉજળા અને પવિત્ર બની' નવા ગુજરાતને પણ ઉજ્જવલ બનાવવા ગુર્જર જનનીઓને પ્રેમ સાહ- આગ્રહ કરે છે રા મૂળજી વે જગતની પરમશક્તિને જીવનની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને વંદન કરતા ઇતિ હાસ ાાપાના ફરવી, તેમાથી કેટલીક સિદ્ધ શક્તિઓનુ ગુણસંકીર્તન કરે છે અને

આશાના નૂર ને શ્રદ્ધાના પૂરની

ઉષા જાગી, ઉષા જાગી

તેને અનુસરવા ગુજરાતી બ્હેનોને નિમંત્રે છે ગુજરાતના સ્ત્રીસાહિત્ય અને સ્ત્રીવસ્થાઓની સમથ સમાલોચના કરતા ડૉ કાન્તિલાલ પડ્યા આ મહત્ત્વના પ્રશ્નમાં રસ લેનારને ઘણી વિચારપોષક સામગ્રી સૂચવે છે સ્વ ગોવર્ધનરામ સાથે તેઓ પણ ગુજરાતની પાર્યાણીઓને ઉદ્બોધન કરે છે

'પાર્યાણી! સુખ, દુ ખ અને ભયની ત્રિપુટી પાસે ત્હને સ સિદ્ધ કરાવે એવા ચમત્કાર કરનારી વિજળી ત્હારા સર્વાંગમા ગૂઢ છે આશા ધર આશાના ઉદયને પ્રત્યક્ષ કર એ દાનપરિ પાકનુ મગન મુહૂર્ત સમીપ છે તે તુ જો ને ઉત્સાહિની થા ! પાર્યાણી! જાગૃત થા! પ્રવૃત્ત થા!'

ગ ઉત્તમલાલનો વિદ્વત્તાભર્યો લેખ જેટલો શાસ્ત્રીય છે તેટલો જ ભાવભર્યો છે સ્ત્રી તની પત્નીવતા, પૂજનીવતા સિદ્ધ કરી તેઓ સમાન ધર્મના ભ્રમજનક વિરોધને ટાળાવે છે એટલુ જ નહિ પરંતુ એક જ અખંડ જીવનના અનિવાર્ય અને નક્કિત અંગો તરીકે પ્રાપ્ત થતા ભિન્નભિન્ન ધર્મોના પાલનમા જ સહચારી બની માનવકુલના ઉદ્ધારનો આ શૈ સમીપ લાવવા યાચના કરે છે સ્ત્રીજાતિ તરફના પુરુષોના અનેક અપરાધોનુ ફળ સમાજે ભોગવે છે, એ તેમનુ કથન જેટલુ સત્ય તેટલુ જ મર્મભેદક છે તેઓ-અને તેમની સાથે સર્વ સ ન્ યી જો-તેનુ પ્રાયશ્ચિત સિદ્ધ કરે છે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની સેવા પાગ

પાછળ રહીને જ કરવામાં આનંદ માનનારા રણજીતરામ ગુજરાતની શક્તિઓને કચરી, દાબી આવાદી, હાલારી, અમદાવાદી, સુરતી અથવા મુંબાઈની મટી ખરો ગુજરાતી થવા, અને ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરી, સાચી સંસ્કારિતા પ્રાપ્ત કરી તેનો પ્રયોગ કુટુંબજીવનમાં અને દેશજીવનમાં કરવા પ્રેરે છે ગુજરાતના એક ઉત્સાહિ સેવિકા સૌ. શારદાબ્હેન સ્ત્રીઓને પુરુષના જ બનાવેલા જગતમાં રહેવું પડે છે તે શોચનીય સ્થિતિ પ્રતિ લક્ષ ખેંચે છે એ સ્થિતિ ઉભયને જેટલી હાનિકર છે તેટલી પુરુષોને માટે [illegible] તો છે જ તેથી તેઓ સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયનું જગત રચવા આગ્રહ કરે છે અને રાષ્ટ્રીય સ્વમાન સાચવી પૂર્વ અને પશ્ચિમના અનુભવનો વિવેકથી સમન્વય કરવા સૂચવે છે

ગં. [illegible] બ્હેના પાસે આ લેખમાળાની પ્રસ્તાવના લખાવી પ્રકાશકોએ તેની ઉપયોગિતામાં વધારો કર્યો છે અમે પણ તેમની સાથે માનીએ છીએ કે આદિથી તે અંત સુધી કોઈ પણ સ્થાને અતિવાદ જણાતો નથી

પુસ્તકનું મુદ્રણ આદિ સંતોષકારક છે—પરંતુ તેમાં રહી ગયેલી થોડી ભુલો બીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારવા અમે પ્રકાશકોને વિનતિ કરીએ છીએ તેની ઉપયોગિતા જોતા તેનું મૂલ્ય અમને વધારે પડતું લાગે છે ગુજરાતના દરેક અભ્યાસખંડમાં આ પુસ્તકને સ્થાન મળે અને પ્રસંગે પ્રસંગે સંસ્કારી અને સમજુ જનો આવા પુસ્તકોના લ્હાણા કરે એ ઇષ્ટ છે

અંતમાં અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ગુ. હિં. સ્ત્રીમંડળ આવી અનેક લેખમાળા પ્રસિદ્ધ કરવા શક્તિમાન્ બને એટલું જ નહિ પરંતુ ગુજરાતમાં સ્ત્રી–ઉદ્ધારના પ્રશ્નમાં લીધેલા અગ્રસ્થાનને સાચવી રાખે શ્રદ્ધા અને કર્તવ્યપરાયણતા, બુદ્ધિમત્તા અને હૃદયની વિશાળતા, જ્ઞાન અને વિવેકની અપેક્ષા રાખતા આ કાર્ય માટે અનેક ઉત્સાહિ ગુજરાતી બ્હેનો જ્યાં સુધી સેવિકાવ્રત નહિ સ્વીકારે ત્યાં સુધી વાસ્તવિક પ્રગતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે આ કાર્યમાં સહાય ભાગ કરવાનો છે જ નહિ કારણ કે એની સફળતામાં જ એમની સ્વાર્થસિદ્ધિ છે હિંદુ સ્ત્રીમંડળને જીવંત સંસ્થા બનાવવી, કાર્યનિપુણ બની તેનું તંત્ર સ્ત્રીઓએ પોતે જ ચલાવવું, એને ગુજરાતના સ્ત્રીજીવનનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવી તેની ઉષ્મા ગૃહે ગૃહે વિસ્તારવી એ સ્વ. જમનાબ્હેનના જીવનસન્દેશને વ્યવહારમાં ઉતારવાનું ધર્મ્ય–ઋણ ગુજરાતની પ્રત્યેક પુત્રીને શિરે છે

જે દેશ સ્વ. જમનાબ્હેન જેવી દેશભક્ત સાધ્વી અને ગાંધીપત્ની જેવી વીરાંગનાની પુનિત વિભૂતિથી ઉજ્જ્વળ છે, જે ગુજરાતમાં ગં. નાની બ્હેન અને સૌ. શારદાબ્હેન જેવા ઉત્સાહ અને આત્મભોગથી કાર્ય કરનારા છે તે પુણ્યભૂમિનું ભાવિ ગૌરવાન્વિત જ હોવું જોઈએ એ જ સ્ત્રીત્વ, એ જ શક્તિ, એ જ પુણ્યવિભૂતિ ગુજરાતની પ્રત્યેક ગૃહકુંજમાં છે, ક્યારે વિકસાવીશું અને કેમ વિકસાવીશું એ પ્રશ્નોના ઉત્તર ગુજરાતનું જ નહિ પરંતુ હિન્દનું ભાવિ રચવામાં અંશભૂત થશે

૨. ચોખેરવાલી–આંખની કણી (દ્વિતીય ખંડ) મૂલ લેખક, ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અનુવાદક, રા. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી, પ્રકાશક, જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાના વ્યવસ્થાપક રા. જીવનલાલ અમરશી મ્હેતા. અમદાવાદ, પૃષ્ઠ ૧૭૨, મૂલ્ય ૦–૧૨–૦

બાબુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના કાવ્યો અને કથાના પ્રધાન લક્ષણો બે છે–એક તો કલા અને સંસ્કારિતા, *Artistic and cultural refinement,* અને બીજું *Romance* એમની સર્વે કૃતિયો ત્હેના લક્ષણથી તો વ્યાપ્ત છે. આ નવલકથામાં બીજું લક્ષણ પ્રધાન સ્થાને તો નથી જ. તે એક ન્હાના હિંદુ કુટુંબની સરલ કથા હોવાથી તેમાં આખ્યાયિકા–*Romance*–કે લાગણીપ્રધાન નવલકથાઓના આરોહઅવરોહ–*Rise and fall*–નથી વાસ્તવિક *Realistic*–નવલકથાનું સરલ આલેખન હોવાથી આ કથા તદ્દન નવી અને કાલ્પનિક સૃષ્ટિ રચી, આ જીવનને નીરસ બનાવતી નથી. પરંતુ વ્યાવહારિક જીવનના ભિન્ન-ભિન્ન વિભાગોની દશાન્તરો–*Phases*–આલેખી તે સર્વને અંતે સમાજમાં લાવે છે. તે સર્વે વિનીતા, મેના અને સ્નેહમાં પરિણમે છે–તેથી પુસ્તક બંધ કરતાં વાચક અસંતોષી અથવા અશાન્ત નથી બનતો. માનવહૃદયના અંતસ્તમ પ્રદેશોમાં ચાલતા વ્યાપારોની રેખાઓ આલેખી, આ સરલ કથામાં પણ લેખક ઊંડા ભાવો જાગૃત કરે છે. ત્હેમની ચિત્તિ પ્રકૃતિના વર્ણન પણ સ્થળે સ્થળે થાય છે. 'અભિસારિકા' સંસ્કૃત કાવ્યોનું સ્મરણ કરાવે છે.

કથાનું વસ્તુ માત્ર બે જ પાત્રો રચે છે. જ્યાં ક્રિયા મંદ નથી લાગતી. વસ્તુવિકાસના પ્રસંગો અને બિહારી વિના અન્ય સર્વે પાત્રો એટલાં સામાન્ય છે કે સાધારણ લેખક તો એમને આકર્ષક ન બનાવી શકે. આ અસાધારણ લેખક પોતાના કલાસ્વામિત્વથી અંત સુધી જીજ્ઞાસારસ પોષે છે. એક રીતે કથાનું કેન્દ્રસ્થાન બાલવિધવા વિનોદીની–ચોખેરવાલી–જ ભોગવે છે. તેને અવિભક્ત કુટુંબમાં મૂકી લેખક તે સંસ્થાના ભયસ્થાનો સૂચવવા તો નહિ ઇચ્છતા હોય? આશા અને વિનોદિની કરુણતા જ પોષે છે. સમર્થ અને ભાવનામય ચારિત્ર્યવાળો બિહારી સર્વે તંતુઓને સમાજમાં લાવી–મેવાલત સ્વીકારી–ગરીબ મધ્યમવર્ગના કલ્યાણનો એક નવો માર્ગ સૂચવે છે.

પ્રથમખંડની સમાલોચના કરતાં (પુ. ૨૧ અંક ૮) અમે કહ્યું હતું તેમ આ અનુવાદની શૈલી સરલ અને સુગમ છે. પુસ્તકના મુદ્રણ આદિ સંતોષકારક છે. પુસ્તકનું મૂલ્ય અમને હજી પણ વધારે પડતું જણાય છે. આશા છે કે ગુજરાત આ પુસ્તકને સારો સત્કાર આપશે.　　　　સ. જ. પંડ્યા.

કૉલેજીઅન

(ચાલુ વાર્તા)

લેખ——ગ ભોગીન્દરાવ રતનલાલ દિવેટિયા, બી એ

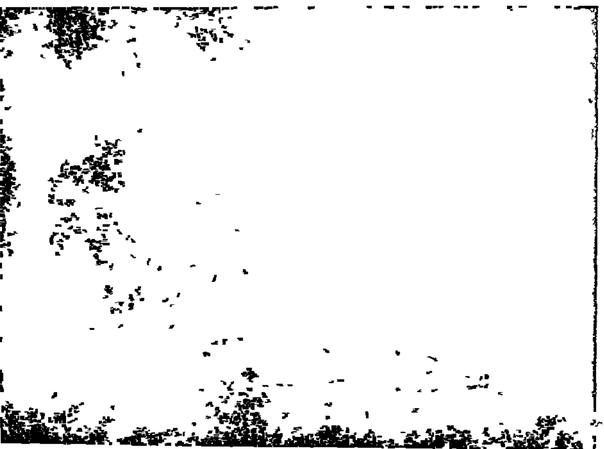
(ગયા અંકથી ચાલુ)

પ્રકરણ ૮ મુ

રજામા દંપતી યુગ્મો.

રજા પડી—ગેધરીંગ પત્યા અને તે જ રાત્રીએ નૅશનલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ ઘેર જનારે રપાપડ થઈ ગયા કોન્સ્ટમા રહેવાની ઇચ્છાથી, લેડીઝના મગીનનો આવો લાભ નહિ મળે ! સમજતા હતા તેથી જ કેટલાક ગ્યા હતા, બાકી બીજા કેટલાક રગેના કે વગેના, બાઈની નીસીના ગેટલા—મનાનાગ પણ શરીરની હીર બાળનાર રસોઈ ખાઈ કંટાળેલા, હીને ઘેર ગહુના તે માકમાં છૂટવા પામેલા તેને તે જ દિવસે નીકળી ચ યા મુબાઈના તેમ આપણા દેશની બીજી કૉલેજજીવનમા અતિશય પ્રાન્તિક વિચારને લીધે કાઠિયાવાડી, નાગર ણીયા, પારસી, દક્ષણી તેમા પણ કારવારી, મૈસુરી એમ પેટાવિભાગથી વિનાયતની કૉલે તેમા જેમ સમાનતા કેળવાય છે, સહવાસથી ગુણ અને અવગુણની તુલના થાય છે તેમ થતી નથી રેટલે કૉલેજજીવનની ખૂબી અને રાષ્ટ્રભાવનાનુ ખરુ રહસ્ય એ ખીલતા નથી શ્રી પ્રમથનાથ ના પ્રોફેસરો પણ દુર્લભ હોય છે શ્રમના પ્રમાણમા અને હિંદુ સંસારની મનાતી જરૂ ીયાતોના પ્રમાણમા ટુકા પગારો હોવાથી એટલા જ પગારના યુરોપીઅન પ્રોફેસરોની ઠક વિદ્યાર્થી શોખક અને સાથેજીવન સાથે યાત્રા અને પ્રવાસ સાચવવાના સાધન મેળવી હતા નથી વળી એને વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભળીયે તો અમારુ માન જાય એ બ્હીક હોય છે લેજો પણ હજુ સુધી ઘણે દરજ્જે કૉમવાર વાળાઓ કે જ્ઞાતિઓ જેવી જુદી છે કૉલેજની રંગ ભૂમિ ઉપર કુરજીયાત સાથે ભોજન લેવાની,—સાથે ફરવા હરવાની અને સાથે જમવાની ટેવ પાડવાની રૂર છે અને તેમ થશે ત્યારે જ કોટુમ્બિક—જ્ઞાતિજીવનની સાથે જાહેરજીવનનો પણ વિકાસ થશે

રજા પડતા જ કૉલેજ, એ માત્ર શિક્ષણ અને Cપઠજીવિકાનુ સાધનક્ષેત્ર ગણાતી હોવાથી તેમાથી છૂટવા ઉત્સાહિત થયેલા વિદ્યાર્થીઓ કાઈ કાર્યનમા જોતા ગ્રેશ તરફ ગયા આમા આપણા ધીરુભાઈ, ચંદુભાઈ અને મી મહેતા પણ હતા ધીરુભાઈએ ગાડીમા એક ડાન્સ તના યુ મી મહેતાએ પત્નીને વધારે સન્ડારી બનેની જોતા મીનનગતિના ગતિઆપણો યાર કર્યો, ત્યારે મી ચંદુભાઈ તો ઘેર પહોંચતા જ જુનાગઢ, જુનાગઢથી, વેરાવળ પોરબંદર અને શેત્રુંજય જવુ છે, એમ પ્રોગ્રામ ઘડતા હતા ખજાતા, ખજાતા મિત્રો સ્વદેશમા આવી પહોંચ્યા બૂટ, પાટલુન અને કોટ ધૂળવાળા થઈ ગયા હતા મુબાઈની વિક્ટોરીયામા ફરનારી

“ લખું ? શું લખું, વારુ ?”

સ્ટેશન ઉપર ગાડી ન મળી એટલે મજુરને બોલાવી ધૂળમા ઘસડાતા ઘેર ગયા અને જરા પણ કાચને ડાઘ પડે તો હમાનની ધૂળ કાઢનારા રેસીડેન્સીના વિદ્યાર્થીઓ નીચા છાપરા-બાઉઆ, અન્દરના ભાગમાં ચામાચીડીયાવાળા વડામા છાણ મૂત્ર અને ગાયભેંસો, એક ખૂણામા અડાયા, છાણાં, લાકડાની ભારીયો, બીજામા લાકડાનો કોટો-બહાર ખૂણામા, ચાટમા દાળભાત અને એંઠવાડ ઓગાળતા ઢોર અને કુતરા, ધૂળમા રમતા નાગા છોકરા પાચ કે છ થીગડાવાળી અને કોઈવાર ચોળીયો વીના ફરતી હાથમા સુપડુ કે ટોપલી લઈ મોટાને આવતા જોઈ વળી લાજ કાઢતી સ્ત્રીઓ વિગેરે જોઈ મુબાઈના વાતાવરણમા ઉછરેલા આ વિદ્યાર્થીઓ તો મુઝાઈ જ ગયા ત્રિભેટો આવ્યો. ચોકઠુ આવ્યુ અને ગુડબાય, સાહેબજી, મળજો, બ્હાર નીકળીશકે ઘરમા જ ભરાઈ રહીશ વિગેરે કહી મિત્રો છૂટા પડ્યા

ધીરૂભાઈ ઘરમા દાખલ થયા અને પિતા અને માતાએ "આવ્યો બા! શરીરે બહુ લેવાઈ ગયો છે-મૂઈ પરીક્ષા મુબાઇથી છૂટે એટલે ગગા નાહ્યા" કરી આવકાર આપ્યો ચતુર માતા પરદેશથી આવતા યુવાન પુત્રના હૃદયના ભાવો સમજતી હતી એટલે છોકરો પૂછે એ પહેલા જ, "શકુતલા! ઉપર જઈ રૂમાલ અને મ્હો ધોવાનુ પાણી મુકી આવો પછી ગરમ પાણી થયુ હોય તો નાહવા આપો ભૂખ્યો હશે એટલામા હુ જમવાનો સામાન કરૂ છુ ધીરૂ, જા, બા ઉપર જા લુગડા બદલ મ્હો બો ધો અને જરા થાક ખા ગરમ પાણીએ નાહીશ, ખાઈશ અને સુઈશ એટલે થાક ઉતરી જશે ચાલો હવે રજામા નિરાંતે આરામ લો."

ધીરૂને બીજુ શુ જોઈએ! આપણા કૉલેજજીવનમા એવા ભાગ્યશાળી ધીરૂ કેટલા નિકળે? યુવાનીયાને માબાપ અળખામણાં નથી હોતા પણ બાલ્યાવસ્થામા માને ખોળે રમનાર બાલક યુવાવસ્થામા પણ પત્નીને ખોળે ન સુતા પોતાના જ ખોળામા સતત સૂવે એ ઇચ્છા રાખનાર માતા દુ ખી ન થાય તો બીજુ કોણ થાય? ધીરૂભાઈ માતાની સાથે વાત કરતો હતો અને પિતાને કૉલેજની ખબરો આપતો હતો છતા 'મ્હેં પત્ર લખ્યો છે એટલે આવી તો હશે જ બા બોલાવ્યા વિના રહે એવી નથી એ કેટલી રાહ જોતી હશે! ઉપર હશે કે નીચે!' એ વિચારમાળામા પોતે શો ઉત્તર આપે છે તેનુ એને ભાન જ નહોતુ

ધીરૂ ઉપર ગયો-મુબાઈની રેસીડેન્સીની રૂમ અને આ ગામડાના ઘરને સરખાવતા આમા નહોતો ફર્નીચર, નહોતી કાચની પોલીશ કરેલી બારી છતા એમા બે વસ્તુ હતી એક વ્હાલુ વતન આ જ ઓરડામાં નાનેથી મોટો થયો હતો, હોળી દિવાળી અને આડે દહાડે કોડીયાના દીવા, ટાટ એ જ જાજમ, વહાણ પાટીનો ખાટલો એ જ છત્તર પલગ અને પડદાને બદલે લાલ જાડા, ચાટના અને ભરતવાળા ભરતાદીયા ચદરવા જોયા હતા બીજુ પોતાની રમણીય સુદરી, જીવનનભનો તારો, સસારમા રસ ઉત્પન્ન કરનાર અને વિદ્યાને વિકાસનાર શકુન્તલા હતી ધીરૂ અદર ગયો ત્યા શકુન્તલા, હિન્દુ શરમાળ બાળા પત્રમા લાબા લાંબા કાગળો લખનાર એક અક્ષર બોલી શકી નહિ નેને નેન મળયા. અને મળતા જ વિદ્યુત-ઇલેક્ટ્રીસીટીની બેટરી જાગૃત થઈ-એની અસર હૃદયના ધબકારામા શરીરના ધ્રુજારામા જણાઈ-યત્રની માફક

શરીર આવ્યા અને બન્ને હૃદયો–શરીરો ભેટ્યા, જાદુઈ સાંકળ હોય–કેબીનમાથી તાર ખેંચાય ને સીગ્નલ પડે તેમ શકુન્તલાનુ મ્હો ઉચુ થયુ ધીરનુ નીચુ થયુ અને બે પ્રેમાત્માની સીન થઈ એ સ્નેહાળ આત્માનો શરીરથી સ્પર્શ થાય છે ત્યારે એમને વાચાની જરૂર જ રહેતી નથી આ મા આત્મા સાથે સયોજાય છે અને તે વખતે સ્વર્ગીય વાતાવરણ ફેલાય છે

"પ્રિય શકુન્તના! તુ કેમ લેવાઈ ગઈ છુ?"

"તમારા વિના! પણ તમારા દેદાર જુવોને લાવો કપડા કાઢુ આ ખુરશી ઉપર, આ ખાટલા ઉપર તમે બેસો! લ્યો મ્હો ધોઈ નાખો હાય! હાય! ભણવાનો તે આ હડકવા! અરેરે આમા અમે અમારી ફરિયાદો નોંધાવીએ ત્યારે તમને ત્યા કેવુ થતુ હશે!"

"શકુન્તલા! એ ખાતે તો હુ ભાગ્યશાળી છુ પણ બીજા ઘણા છે જેમને માની અને પત્નીની રોજ ફરિયાદ અને ફરિયાદ ન કરે તો કરે પણ શુ? ને વિદ્યાર્થી પણ કરે શુ? તમે પરણાવો–વર્ષોના વર્ષો આશામાં ને આશામા દુખી થતી જીવન ગાળે ત્યારે પણ બિચારી ન લખે? અરે શકુન્તના! હિંદુ વિદ્યાર્થીની તો અજબ સ્થીતિ છે સ્થીતિ હોય નહી, ભણવુ ખર, દક્ષ ખ્રીઓ માફક સાદા રહેવાય નહી, પરણ્યા હોય, છોકરા હોય, રજામા એક ઘડી ઘેર જવાનું મન થાય સયુક્ત કુટુબમા મોજ નહિ મણાય કરી પોતે મિત્રો અને દોસ્તદારોની સાથે મુસાફરીએ જાય કે મુબાઇમા પડ્યા રહે ત્યારે બીચારી બાયડીઓનો શો દોષ? પોતાથી સહન ન થાય અને બીજાને સહન કેટલુ કરાવવુ?"

"લ્યો આ રૂમાલ! હવે જરા થાક ખાઓ ચાહ લાવુ? ખાવાનુ ખાશો?"

"શકુન્તના! તુ નીચે જા. હુ નાહવા આવુ છુ પછી જમુ પછી બેઘડી નીચે બેસી આપણે ઉપર આવીયે"

"ભલે! પણ—"

"તું નિશ્ચિત રહેજે ને હુ મુબાઈથી લાવ્યો છુ તેની આ કુચીઓ લે હું એમને એમ ઉઘવાનો નથી પેલા ફૂલ અને હાર મારી નજર બહાર નથી"

શકુન્તલા નીચે ગઈ અને ધીરની માતા રસોઈમા હતી સુશીલ સાસુ 'વહુ કેમ રાધવા નીચે ન ઉતર્યાં, ઉપર ઘણી વારલી નહી જાય!' એના કટુપ વાક્યો બોલે એમ નહોતી. રૂધમાથી ગરમ પાણી કુડીમા કાઢ્યુ, ધોતીયુ, રૂમાલ, ચાલુ મુક્યા અને સાસુને મદદ કરતી, એસવાના કામ માડતી,હરબ્હાને પતિની નજરે પડતી પ્રેમાળ પત્ની અને મા ન જાણે એમ ધીર નાતા નાતાં, ચોકમાથી ઉંચે જોતા માની સાથે ગામની વાત કરતા પાણીના છાટા આવતી જતી પત્ની ઉપર નાખી જલક્રીડાની ઝાંખી કરતો હતો પિતાજી મન્દિરે ગયા હતા, આવતા કેળા લેતા આવ્યા હતા અને કેળાંરોટલી, દાળભાત શાક, પાપડ, વડી અને અથાણાની લહેજતદાર રસોઇ ચાખતા 'બા! પાપડ સારા થયા છે!' 'હા, ભાઈ, શકુન્તલાનો હાથ બેસી ગયો છે,' એમ સાભળતો ખુશ થતો, શરમાતો જમી રહ્યો

"ભાઈ! બી એ થયા પછી એમ એન એન બી થવુ છે કે એમ એ?"

"પિતાજી! પહેલા એમ એલ બીની મરજી છે"

"ત્યારે તો વળી બે વર્ષ વધારે હેરાન થવાનુ—"

"ના રે! આ ફેરી તો હુ વહુને સાથે મોકલીશ કોઈ ઠેકાણે ગોઠવણ થશે—છોકરો ખાવાપીવામા હેરાન ન થાય અને વહુને એકલી ઘર માડતા આવડે" ધીરૂ અને શકુતલાના હૃદયના ધબકારાનો વેગ વધ્યો હતો મ્હો હસતા હતા પણ શકુતલા નહી જેવી લાજ કાઢતી કાન્તી પીરમની હતી એટલે દેખાય એમ નહોતુ સૌ જમી પરવાર્યા અને ઓશરીમા ચારેજણા બેઠા, રજામા ગામમા થવાના લગ્ન, વરઘોડુ અને સાસુવહુની તકરારો, અને અમલદારોના મુકામની વાતો થઈ અને ધીરૂ 'આ હુ જાઉં છું' કરી ઉપર ગયો. માસ્તર પિતા અને મહેતીજી માતાએ થોડી વાર પછી "વહુને જાઓ મોડી રાત જાય છે" કરી ઉપર મોકલી પોતે સુવા ગયા

શકુન્તલા ઉપર આવી તે વખતે ધીરૂભાઈ ટ્રક ઉઘાડી ચોળીનુ કપડુ, સાડી, એક સોનાની સાકળી, હલવો, નાની ઘડીયાળ, સેન્ટ, હાથના રૂમાલ વિગેરે કાઢી બહાર મૂકતા હતા ત્યા શકુન્તલા ધીરે પગલે છાનીમાની આવી સેન્ટની બાટલી ઉપાડી અને પતિ ઉપર પાછળથી જ રેડી 'હા હા–'કહેતા ધીરુ ઉઠ્યો–વસ્તુઓ વસ્તુઓને ઠેકાણે રહી અને નિરકુશ પતિપત્ની એક બીજા ઉપર સેન્ટ નાખવા દોડાદોડ કરવા લાગ્યા

"શકુન્તલા ડાહી થા! જરા બેસ!"

"ડાહી શા ખાતે? હમે સારા લુગડા પહેરીયે–અમને સેન્ટ મળે અને તમે આવા જ રહો તમને ટેવ છે કે જે આવે તે પહેરો, માટે જ આ મનગમનનુ થોડુ પહેરણ તમે નાહવા બેઠા એ વખત મૂકયુ ને પેલુ ઉપાડી લીધુ"

"લુચ્ચી! શકુતલા! તને તો આ જ બેવડો આનદ હશે. સાસુજીએ મુબાઈની રજા આપી પણ અભ્યાસમા બેસાનુ કામ નહી–અભ્યાસ તો એકનાથી જ થાય માટે આપણે કઈ તને લઈ જવાના નથી, હા!"

"એ જ કે બીજુ કાઈ! એવુ કરજો તો પગ! એ દહાડા તે વહી ગયા હવે તમારી કાયદાની ચોપડીઓમા, તમારા ઓરડામા અને તમારા લૉકલાસમા પેન્ડોરાની પેટીઓ પેઠે નજરે ને ઠેસે આવતી તમે મારી મૂર્તિ જોશો પછી એની મેળે બોલાવશો નહિં બોલાવો તો જશો પણ ક્યા? પાસ થવુ હોય તો અમને લઈ જજો પછી મીસ દયાનદ જેવી કોઈ હોય ને અમારી ગરજ ન હોય તો નહી"

"શકુન્તલા! મીસ દયાનદને તુ ક્યાથી ઓળખે! એની વાત અહીં સુધી ક્યાથી!"

"કેમ આ ગામ છે કે ઠેકાડો! મીસ દયાનદને પરણવા ત્યા કોઈ શાન્તિલાલ નામનો ગુજરાતી ફાંફાં મારે છે ભીતિ ઉપર મીસ દયાનદના નામ લખે છે એની ઉપર એ ખાનગી કાગળો અને બેટો મોકલે છે એ વાત ખરી ને? શાન્તિલાલના બાપ કે જે હોય તેને શાન્તિનો વિવાહ બીજે કરવો છે, કે કર્યા છે, એ વહુ એને ગમતી નથી અને એની સાથે ક્યાથી મ્હારો વિવાદ થયો એમ એ કહે છે શાન્તિ નરમ છે એવો વર તે ક્યાથી લાવ્યો હશે એમ કન્યાવાળાને કહે છે!"

"શકુન્તલા! તમારૂ ગામ પણ નવરૂ લાગે છે કોઈ ઐરો ગૈરો નનામા કે સનામા કાગળ લખવાનો ધધો લઈ બેઠો છે શાન્તિલાલને જે જાણતા નથી તે એને બાલ્ચો-નેડી-ગરીબ માન વગરનો કહે છે પણ એ બહુ ઈર્ષ્યાનુ જ પરિણામ છે આખી કૉલેજમા શાન્તિ જેવો છોકરો નથી મીસ દલાલ ને એ પરણશે એ હુ માનુ જ નહી જુવાનીમા ચાર ભેગા થયા હોય અને એ જ્યા વાત કરે કે 'મીસ દલાલ જેવી મળી હોય તો કેમ' ને એણે 'હા, યાર,' એમ કહ્યુ માટે એ ફાંફા મારે છે કહેવાય? કોઈની પણ જુવાનીના પાના ઉઘાડવા જ નહી શાન્તિ એવો તો સુશીલ છોકરો છે કે એના માતપિતાની મરજી વિરુદ્ધ એ જાય એમ નથી એનો વિવાહ થયો છે કે નહિ એની મને ખબર નથી પણ થયો હોય તો એ એની સમતિથી જ હમણાં તો એનો બાપ મરી ગયો છે "

'કહે છે કે કૉલેજમા તમે બધા તોફાન કરો છો અને બાયડીઓના કાગળો વાંચો છો"

"હા એમ થાય ખ પેલી દીવાળીનો કાગળ આવ્યો ત્યારે ફારમ થયુ હતુ ખરૂ મી મહેતાનો તો ત્યારે મીજાજ પણ ગયો હતો "

"દિવાળી શુ કરે! એના સાસુ સસરા એવા છે કે મહેતાને સુખ નહી આવવા દે. મહેતા વળી બાયલા છે માથુ ફરીને ઉભો રહે ને મુબાઈ લઈ જાય તો જ કાંઈ સુખ મળે"

"હવે-હવે દસ વાગશે મેં તને મોકલેલી કવિતા તે મોઢે કરી હોય તો તુ ગા જોઈએ"

"આજ તમે થાકી ગયા છો હવે તો કાલે વાત—"

પ્રેમાળ પતિપત્ની આમ ચિત્રવિચિત્ર વાતો કરતા સુઈ ગયા

* * * *

મી મહેતાના ઘરનુ વાતાવરણ જ જુદુ હતુ પોતે ભણ્યો હતો-તર્કશાસ્ત્ર, એરીસ્ટોટલ, કેન્ટ, શોપનહોર વિગેરે તત્વવેત્તાઓના પુસ્તકો એણે વાચ્યા હતા અને સત્ય શોધવાની જીજ્ઞાસામા કોઈ કહે તેની સાથે વાદવિવાદમા ઉતરવાની એને ટેવ હતી આની સાથે મુબાઈમા એણે એવી છાપ બેસાડી હતી કે મીસીસ મહેતા અને મી મહેતા એક નમુનેદાર પતિપત્ની છે, મીસીસ મહેતા પતિની પ્રીતને છાતી સરસી જ ગણે છે, અને દરરોજ તેની પુજા કરે છે, મહેતાના પગનો અગુઠો ધોઈને પીએ છે અને મહેતાના ખાધા વિના એ ખાતા નથી, એના સુતા વિના એ સુતા નથી. સગીત જાણે છે વાચે છે અને મિત્રોની ખાતર બરદાશમાં પણ એ એક્કા છે મહેતા પેઢી ઉપડાવી ઘેર આવ્યા તો ઘરના બારણા પાસે નાનાભાઈઓ, ભત્રીજા ભત્રીજીઓ રમતા હતા, ઓટલા ઉપર વૃદ્ધ માજી છેડા હેઠળ માળા લઈ નાના છોકરાને રમાડતા બેઠા હતા અને ઘરમાથી ખખાટ અને બૂમાબૂમના અવાજ આવતા હતા છોકરાઓ કાકા ભાઈ કરતા મહેતાને ફરી વળ્યા અને મહેતા ઓટલા ઉપર બેઠેલા માજીને ધોરે પાડી પગે લાગ્યા 'આવ્યો બા! કેમ છે શરીરે?' કરી માજીએ હાથ ફેરવ્યો અને પાસે બેસાડયો અને કોઈ છે કે કેમ તેની નહિ દેખાતી આખે તપાસ કરીને કહ્યુ-'ભાઈ! તારી મા હમણા હમણા તારી વહુને જપવાય દેતી નથી બેટા! હવે મને મોત આવે તો સારૂ દોરી છે કે તોડી નાખુ? બે ઘડી તારી વહુ મારી પાસે બેસે ને પગે તેલ ચોળે કે હાય હાય શી એ વાત કરતા હશે કરી 'વહુ'

પાછા બેઘ કે! કોણ જાણે શી એ વલે થશે! હજી ધણી કમાતો નથી ત્યા આટલો છાક ચડયો છે તો બી. એ થશે ત્યારે તો કોણ જાણે શુ એ થશે! ઘરના કામમા તો ભણીનાર નથી ને બાઈ સાહેબને અગ્રેજી ભણવુ છે' આમ દરરોજ સભળાવે જા બા, જા, વળી નાઈ સભળાવશ' મહેતા અદર ગયો મા રસોઈ કરતી હતી, નાની ભાભીઓ ચડપ ચડપ સાસુને સામાન આપતી હતી અને જેઠ સાભળે એમ લાજ કાઢી વચમા બોલતી 'બા! તમે રહેવા દોને! અમે છીએ તે? રોજ રાતના તમને તાવ આવે છે—એ કોગીનાએ ધાન ખવાતુ નથી ઘરનુ વૈતરુ તમારે કરવાનુ તમે ખરા છો તે કરો હમારાથી તો ન થાય'—'અમે નહી કરીયે તો બીજુ કોણ કરે એમ છે? કોઈને કહીયે તો સાસુ ખરાબ છે કહેવાય કોઈના ધણી આવનાના હોય અને કોઈના ધણી જવાના હોય તે સામાન બાધવા છોડવાના હમારે છે કાઈ—નાકજા ભેગા થઈશુ ત્યારે જપ આવશે' મહેતાના મુબાઈના પવન, ચોપાટી રેસીડેન્સી, બર્ક, ભવભૂતિ, કેનેરીની ગુફા અને ધારાપુરી ગૃહજીવન અને દપતીજીવનના વિચારો તો આ સ્થિતિ જોઈ એવા જ હરી ગયા કે વિચારો નીલોત્પમ થઈ ગયો માનો વાક છે કે વહુનો એનો પોતે નિર્ણય પણ ન કરી શકયો, પણ મા ઉપર પોતાની સત્તા ન હોતી હિન્દુ કાયદા મુજબ પત્ની એ પોતાની મીલકત છે સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યના વાતાવરણમા ઉછર્યા છતા એ વિચાર ગયા નહોતા એટલે એને પત્નીનો જ વાક લાગ્યો.

'ત્યારે એ છે કયા! રાધતી નથી ત્યારે ઉપર હશે!' એમ વિચાર કરે છે ત્યા પગમા જોટના પહેરેલા તેના પગ્ગાથી થતો અવાજ સાભળ્યો પાછુ જુવે છે તો માથા ઉપર બેડુ ને દીવાળીવહુ ઘરમા દાખલ થતા દાખલ થતા જ પતિરાજને જોયા એટલે લાજ કાઢી ઓરે ચોકમા ગયા મહેતા "કેમ બા કરી ઉપર જતો હતો' ત્યા કાને અવાજ પડયો. કેમ દિવાળી! કુના કાંઠે બીડ હશે ખરુ ને! સાહેલીઓ સાથે વાતો કરવા રહી હઈશ?'

"ત્યા કોની સાથે વાતો કરવાની છે? બે બેડા લાવી અને ત્રીજુ બેડુ થયુ તે વાર ન થાય?"

"નારે બા! રાત પાડજોને એ હો, આ તો કોઇને કહેવાય પણ નહી' મહેતા ઉપર ગયો—કપડા કાઢ્યા—રૂમમા મૈ અસ્તવ્યસ્ત, ગોદડામા માકણ, ભીંતિ બાઉઆ અને ગોખી ઉપર છારી ઉડે નિશ્વાસ નાખ્યો અને દિવાળીવહુ આવશે એવી આશામા ને આશામા માકણુ ચટકતા ખણતો પડ્યો રહ્યો ત્યા નીચેથી બૂમ પડી "મોટા! કયારનો આવ્યો છુ—ગામ વચ્ચે થઈને આ પડ્યો ત્યારે દુકાને થઈને આવીયેને?" મહેતા નીચે ગયો—પિતાને મળ્યો—દુનિયાની વાતો કરી અને "બાપાજી! વહુ સાથે મ્હારે જુનાગઢ જવાનો વિચાર છે હરકત ન હોય તો બધાને લઈને—"આ શબ્દ કાને પડયા ત્યા બધાના મ્હોડાના તોબરા ચડયા રસોડામા વાસણો પછડાયા—બે વહુઓ ઉભી ઉભી તાલ જોવા લાગી અને મહેતાના પિતાએ ઉત્તર આપ્યો "આ પડ્યો તો હમણા વરમા ગમતું ન હોય તો જૂદા રહો સાભળ્યુ છે કે મુબાઈમા તુ ખાનગી કમાય છે અને પોસ્ટઑફીસમા પૈસા જમા કરાવે છે એ ન ચાલે નાના ભાઈ ભત્રિજાને ભણાવવા અને પરણાવવા છે એ બધુ તમારે મુબાઈમાં હમે જીવતા છતા વહુને લઈને પારકા છોકરાઓ સાથે એમ મુસાફરી થાય નહી

વહુ હમણા જ પીયરથી દસ દસ કાગળ લખ્યા ત્યારે આવી છે" પની ગયુ–જમનાનુ થયુ–જમવામા ભત્રિજા, ભાઈઓ, પિતા અને બ્હેનો હતા પણ બધા મુગા મુગા જમતા હતા. જમવામા ત્યા આનદ કે હસાહસ હોતા–આ કરતા રેસીડેન્સીની કલબમા ઓર આન૦ આનતો મહેતા પન્નારી જરાક ગામમા ફરી આવી ઉપર ગયો અને ગનિજીનન શરૂ થયુ દિવાળી વહુ આવ્યા મુબાઈમા જે ફડાકા મારતો હતો તે સાચા છે કે કેમ તે જોવા કોઈ આવે તો શી ફજેતી? મીસ નાવ કયા ને આ ડોશુ કયા અરે, પ્રભાવતિ, શાન્તા અને દેનકુવર એ બધા કેના કલબોમા અને મડળોમા જાય છે, દીવરૂમા નગાડે છે, મિત્રો આવે ત્યારે તડાકા મારે છે, અને આ "એવા એવા વિચરો કરે છે એટનામા દિવાળીવહુ ગોળીમા પાણી નાખવાનો ઘડો લઈ આવ્યા–ગળીને પાણી નાખ્યુ અને બારણા વાસી પતિ પાસે આવ્યા

"આ ફેરી તો કાગળનો કકડોએ નહિ! કુસા કાડે ખબર પડી કે તમે આજ આવો છો અમને શાના કાગળ લખો! તમે પાછા જુનાગઢ જાઓ છો! ત્યારે આવ્યાજ શુ કામ? મને સાથે લેવી હતી! કાઠીયાવાડમા સાથે ફરાય–નાતજાનમા રહેવુ છે કે નહિ અને મને કોણ જવા દે? એમ છે !"

"શકુન્તલાને શરીર કેમ છે! એમને મળવા જવુ છે"

"એ તો જગોજ તો એ વ્હાલી લાગે છે તો પરણવુ હતુ તેને !"

"કેમ ! કેમ! છીશ બહુ વાધી થઈ છે કે?"

"બાપ જ તો મરીશુ ત્યા સુધી તાપમા બળવાનુ તમારા શકુન્તલા પાસે જઇએ એટને ઘડીયે ઘડીયે 'તમારામા અક્કલ નથી મહેતાનુ જીવન બગાડયુ છે–મહેતા જ નભાવે વાચતા લખતા કે ગધનાએ ન આવડે અહીં જમે છે ત્યારે કહે છે કે નિરાંતે જમ્યો' એ જણા મેહા હોય તો મને હલકા પાડવાનુ કામ શકુન્તલાનુ એમને ગાતા આવડે ને અમને ન આવડે એટલે હસે હાય! હાય! આવુ ગામડીયા જીવન પહેર્યું છે! એવી એવી વાતો તમને શકુન્તલા ઉપર ઉપરથી સારી લાગતી હશે પણ એના ઘરનુ કયા ઠેકાણુ છે?'

"વારૂ તારા અભ્યાસ નુ કેમ?"

"અભ્યાસ જ છે ને ચાર વાગે ઉઠીએ છીએ, કુવે જઈએ ધોઈએ, ઘરકામ કરીએ એ અભ્યાસ"

"ત્યારેતુ નહિ જ આવે?"

"હુ કયા ના કહુ છુ? લઈ જાવને મુબાઈ સાથે લઈ જવી હોય તો તમે કહેશો એ હજાર વાર સાભળીશ પણ બીજાના દેખતા હલકી પડાવવી હોય, તમારી સગીઓ મારા ઉપર સીરજોરી કરી મશ્કરી કરવાની હોય તો મારે કાઈ આવવુ કરવુ નથી"

મી મહેતાએ વળી નિ શ્વાસ નાખ્યો અને રખેને તોફાની ચઢુ એમના ગૃહજીવનની ઝાખી કરતા છાપરાના કાણામાથી જોતો હોય કરી વાત બધ કરી અને બન્ને જણા સૂતા

—અપૂર્ણ

" સિદ્ધાર્થકુમાર"નું અવલોકન.

લેખક–રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ, એલએલ બી

ગુજરાતના નાટકસાહિત્યમા રા વિભાકરની આ કૃતિને આવકાર આપતા અમને આનન્દ થાય છે આ આનન્દની વૃત્તિના ત્રણ મુખ્ય કારણો છે પ્રથમ કારણ અંગત છે, અને છતા ગુજરાતના વાચકવિશ્વ સમક્ષ તે નમ્રતાપૂર્વક રજુ કરવાની અમ્હે રજા લઇએ છિએ રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર, રા કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, રા મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્ટર રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, રા ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક અને આ અવલોકન લખનાર પોતે એ સર્વ મિત્રો વારવાર સાથે બેસી ગુજરાતી પ્રજાની અને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાઓના મનોરાજ્યોમા આશાભર્યાં હૃદયોએ મ્હાલતા હતા એ પ્રસંગો આ લેખકની સ્મૃતિમા હજી તાજા છે એ મનોરાજ્યોને કલ્પનાના પ્રદેશમાથી પ્રત્યક્ષ કૃતિના પ્રદેશમા સંક્રાન્ત થતા જોઈ અમને જે કૃતકૃત્યતાનો ઉલ્લાસ થાય છે ત્હેનો તાદૃશ ખ્યાલ અન્યને આવવો મુશ્કેલ છે અમ્હારા આનન્દનુ બીજુ કારણ એ છે કે જ્યારે રંગભૂમિ જેવા પ્રજાને આનન્દ આપવા ઉપરાંત પ્રજાના જીવનને ઘડનાર અગત્યના અંગ પ્રતિ ગુજરાતના કેળવાયલાઓનો મ્હોટો ભાગ ઉપેક્ષાની અથવા અનાદરની દૃષ્ટિથી જુએ છે ત્યારે રા વિભાકર જેવા ઉચ્ચ કેળવણીથી અલંકૃત થયેલા વિદ્વાને ગુજરાતની રંગભૂમિની અને ગુજરાતના નાટકસાહિત્યની યથાશક્તિ સેવા કરવાની સ્તુત્ય પ્રવૃત્તિ પોતાના હાથમા લીધી છે આ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવા માટે અમ્હે રા વિભાકરને અન્તઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન આપીએ છિએ અને અમ્હે ઇચ્છીએ છિએ કે ગુજરાતને ઉચા પ્રકારના દૃશ્ય નાટકો અર્પવામા તથા ગુજરાતની રંગભૂમિને ઉચી ભૂમિકાએ લઈ જવામા તેઓ સફલતા પ્રાપ્ત કરે રા વિભાકર એ મુંબાઈની હાઈકોર્ટમા પ્રૅક્ટિસ કરતા એક આશાસ્પદ બૅરિસ્ટર છે પ્રભુ ત્હેમને તે ઉમદા ધંધામા વિજય અને યશ આપો એમ અમ્હે ઇચ્છીએ છિએ પરન્તુ સાથે સાથે અમ્હે એમ પણ ઇચ્છીએ છિએ કે ત્હેમણે સ્વીકારેલી આ સ્તુત્ય દિશામા પણ તેઓ પ્રવૃત્તિ કરી અસિલોના જગત્ કરતા વધારે વિશાલ જગતને પોતાની શક્તિઓનો લાભ આપ્યાં કરે અમ્હારા આનન્દનુ ત્રીજુ કારણ એ છે કે " સિદ્ધાર્થકુમાર "નુ નાટક એ એકંદરે ઉચા પ્રકારની અને સફલ કૃતિ છે એવો અમ્હારો નમ્ર મત છે, અને અમ્હે એમ પ્રામાણિકપણે માનીએ છિએ કે આ કૃતિના પ્રકટીકરણથી ગુજરાતના દૃશ્ય નાટકના સાહિત્યમા એક અગત્યનો ઉમેરો થયો છે

રંગભૂમિને માટે દૃશ્ય નાટકોના એક શિક્ષિત લેખક તરિકે રા વિભાકર ગુજરાતને પરિચિત થયા છે તેઓનાં ત્રણ નાટકો રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયા છે (૧) સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ, (૨) સ્નેહ

સિદ્ધાર્થકુમાર અથવા ભગવાન્ ગૌતમ બુદ્ધ–કર્તા રા નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર બી એ, એલએલ. બી બાર–ઍટ–લૉ, પૃષ્ઠ, ૧૨૨ મૂલ્ય રૂ ૧–૦–૦

જયા અને જયન્ત રૂ ૧–૪–૦ એન એમ ત્રિપાઠી ઍન્ડ કંપની, મુંબાઈ

સરિતા, અને (૩) સુધા-ચન્દ્ર રા વિભાકરના નાટકોના સબંધમા ગુજરાતના માસિકોમ તેમ જ વર્તમાનપત્રોમા જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી પુષ્કળ ચર્ચા થઈ હતી એ ચર્ચાએ રા વિભાકરને ઉદ્વિગ્ન કર્યા છે અને ત્હેનાથી રા વિભાકરના મનમા કટુ સંસ્કારો પ્રવેશ પામ્ય છે એ રા વિભાકરે ત્હેમના ઉપર થયેલા પ્રહારોનો ઉત્તર આપના કરેના પ્રયાગો ઉપરથ સૂચિત થાય છે આ નાટકની પ્રસ્તાવનામા પણ એમના નાટકો વિષે થયેલી ચર્ચાના સમ્બન્ધમ ત્હેમણે જે ઉલ્લેખ કર્યા છે તે અમ્હારા અનુમાનનુ સમર્થન કરે છે અમ્હારાથી એટલ ઇચ્છિયા વિના નથી રહેવાતુ કે રા વિભાકરના નાટકો સમ્બન્ધી ચર્ચા ત્હેમને ગમે તે હેતુ ઓથી પ્રેરાયેલી લાગી હોય તેમ ત્હેમની દૃષ્ટિએ તે ગમે તે પ્રકારની લાગી હોય, છતા ત્હેમણ એક ઉચા પ્રકારના નાટકકારને શોભે તેવા ગૌરવથી કા તો મૌન જ ધારણ કરવુ હતુ અથવ તો મ્હોટા મનથી અને સ્વસ્થતાથી પોતાની બાજુ હકિકતરૂપે રજુ કરી પોતાના ટીકા કારોને ચર્ચાનુ ઉચુ ધોરણ પોતાના જ દૃષ્ટાન્તથી બતાવી આપવુ હતુ કબૂલ છે કે રાગદ્વેષ રહિત, સભ્ય અને ગૌરવાન્વિત ચર્ચા ગુજરાતમા હજી જોઇએ તેટલી સામાન્ય નથી, અ તેટલા માટે જ અમ્હે ઇચ્છીએ છિએ કે બીજાઓ ગમે તેમ કરે, પરન્તુ ઉંચી ભૂમિકાન લેખકોએ તો ઉચા ધોરણથી જ વર્તન કરવુ યોગ્ય છે રા વિભાકરની પાસેથી એવા ઉચ પ્રકારના વર્તનની આશા રાખવાનો અમ્હે અમ્હારો હક સમજીએ છિએ

રા વિભાકરની આ કૃતિ અમ્હે ધ્યાનપૂર્વક વાચી છે, અને રા વિભાકરના "સ્નેહ-સરિતા" તથા "સુધા-ચન્દ્ર' એ બે મુબાઈ ગુજરાતી નાટકક પનીએ ભજવેલા નાટકો અમ્હે લક્ષપૂર્વક જોયા છે એ ત્રણે કૃતિઓ ઉપરથી અમ્હારા મનમા એવો સામાન્ય સસ્કાર પડયે છે કે જેમ રા વિભાકરના નાટકો એવા ઉત્તમ પ્રતિના નથી કે જે માટે આશ્ચર્ય અને અહોબુદ્ધિ થાય તેમ તે એવા છેક સાધારણ પ્રતિના પણ નથી કે જે જોઈ એમ થાય કે "રા વિભાકરે આના કરતા નાટકો ન લખ્યા હોત તો સારૂ થાત" રા વિભાકરના નાટકો ઉપર અલૌકિક પ્રતિભાની મુદ્રા નથી એ સ્વીકાર કર્યા પછી અમ્હે એમ દૃઢતાપૂર્વક નિવે દન કરવાની રજા લઇએ છિએ કે રા વિભાકરના નાટકો ઉપર ઉચા પ્રકારની બુદ્ધિની મુદ્રા અમને સ્પષ્ટ દેખાય છે રા વિભાકરના નાટકોમા આપણી અર્વાચીન રંગભૂમિની પરિસ્થિતિને લીધે તેમ જ બીજા કારણોને લીધે દોષો અને ન્યૂનતાઓ છે એ કોઈ પણ તટસ્થ પ્રેક્ષક જોઈ શકે એમ છે, તેમ એ પણ તટસ્થ પ્રેક્ષક જોઈ શકે એમ છે કે અર્વાચીન જીવનને ભવ્ય અને પથ્ય ભાવનાઓને રા વિભાકરના નાટકોમા આદરણીય સ્થાન મળ્યુ છે અને રા વિભાકરની લેખનશૈલી મીઠી, ઉદાર અને ચેતનભરી છે ટૂકામા, ગુણદોષનો એકંદર, તર સાળો કાઢતા અમને જણાવતા આનન્દ થાય છે કે રા વિભાકરના નાટકો એ ઉચા પ્રકારની કૃતિઓ છે, અને એ લખીને ત્હેમણે ગુજરાતી રગભૂમિની સારી સેવા બજાવી છે

આટલુ સામાન્ય કથન કર્યા પછી 'સિદ્ધાર્થકુમાર" એ નાટકનુ સ્હેજ વિગતવાર અવ લોકન આપણે કરીશુ "વિચાર-પુષ્પ-માલા" એ નામની એક લેખમાળાના રા વિભા

કવિતા પ્રવેશ રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ

કર સયોજક હતા તે લેખમાળાના બીજા વર્ષના ચતુર્થ પુષ્પરૂપે આ નાટક પ્રકટ થયુ છે એ લેખમાલાનુ તન્ત્ર ચાલુ વર્ષથી અમદાવાદના ઉત્સાહી પ્રકાશક રા જીવનલાલ અમરશી મહેતાના હસ્તમા ગયુ છે આ નાટકના મુખ્ય વિષયની પસદગી માટે રા વિભાકરને અભિનન્દન ઘટે છે માનવ જીવનના ઇતિહાસમા બુદ્ધ અને ક્રાઈસ્ટ એ બે દયામય વ્યક્તિઓ ભાવમય પ્રકૃતિઓનો અનહદ આદર પામી છે પામે છે અને પામશે ત્હેમા યે બુદ્ધના ત્યાગનો પરમ પ્રસગ તો જ્યા સુધી મનુષ્યના હૃદયમા એક બાજુથી માનુષતા હશે અને બીજી બાજુથી તત્ત્વસિદ્ધિને માટે ઝખના હશે ત્યા સુધી મનુષ્યના તક્ષનુ લક્ષ્ય રહેશે આ સબન્ધમા રા વિભાકર પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમા લખે છે ' જો કે ભગવાન્ બુદ્ધની અનુપમ જીવનકથાને એક ન્હાના નાટકમા સમેટવી અશક્ય છે એમ મ્હને ડગલે ને પગલે લાગ્યુ છે, તો પણ અશક્તિ છતા તે તારશુદ્ધ શ્વેતમજરી જેવુ વિશુદ્ધ જીવન રગભૂમિ ઉપર કે પુસ્તકમા ઉતારવાને ઇચ્છા કોને ન થાય ? પચાસ કરોડ માનવીઓના મુખમાથી જે કરુણાનિધાનના હરહમેશ સકીર્તન ગવાય છે, જેના પવિત્ર સ્મરણાર્થ નિશદિન પુષ્પોના ડુગર ઉપર ડુગર ચ્હડે છે, જેના પ્રતાપી ચારિત્ર્ય આગળ પૂર્વની સસ્કૃતિ તરફ બેદરકાર રહેલુ પશ્ચિમ પણ પોતાનુ શિર ઝૂકાવે છે, અને જે મહારથીએ સસારીઓની અગણિત નિર્બલતાઓ ઉપર અપૂર્વ દિગ્વિજય મેળવીને સસારીઓની ખાતર પોતાના પ્રાણ પાથર્યા હતા તે મહાનુભાવની દિવ્યાનદ જીવનલીલા આલેખવાને તો અનન્ત વ્યાસ કે વાલ્મીકિ જ સમર્થ હોઈ શકે આપણે તો શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની અદ્વિતીય ભગવદ્ગીતાને જીવીને જીવન્ત કરનાર એ યોગીન્દ્રના મગલ સ્પર્શથી પુનિત થયેલા થોડા પણ પ્રસગોની દૂરથી આછી આછી ઝાખી કરી શકીએ તો પણ અહોભાગ્ય ! " પોતે પસદ કરેલા વિષયની ભવ્યતાનુ જેટલુ તીવ્ર ભાન રા વિભાકરને છે, તેટલુ જ તીવ્ર ભાન તે વિષયને સપૂર્ણ ન્યાય આપવાની પોતાની અશક્તિનુ પણ તેઓને છે તેઓ ગ્રુસ વિનયથી કહે છે ", અને જે ભવ્યતાની આ પુજા છે ત્હેનો વિચાર કરતા આ સામગ્રી રક જણાય ત્હેમા આશ્ચર્ય નથી છતા વીરપૂજનમા ભાવના મુખ્ય આકાક્ષા છે નહિ કે ભાવનસામગ્રી !!,—એ વિચારથી મ્હને દિલાસો મળે છે " બેશક, વિષયની પસદગી માટે રા. વિભાકરને જેટલા અભિનન્દન આપી શકાય તેમ છે તેટલા તે વિષયના નિરૂપણ માટે આપી શકાય તેમ નથી રા વિભાકરની કૃતિની ઉચ્ચતા નીમાર્યા પછી પણ એટલુ તો કબૂલ ર્ક્યા વિના ચાલે તેમ નથી જ કે બુદ્ધના જીવનના સબન્ધમા જે અમર સસ્કારો અમ્હારા મન ઉપર પડેલા છે ત્હેમની સાથે સરખાવતા રા વિભાકરનુ આલેખન પરિપૂર્ણ સતોષ આપી શકતુ નથી બુદ્ધની લોકકલ્યાણમય જગદુદ્ધારક વ્યક્તિની આસપાસ જે વાતાવરણ અમ્હારા મનમા છવાઈ રહેલુ છે તે વાતાવરણ રા વિભાકરની દષ્ટિમા છવાઈ રહેલુ અમને લાગ્યુ નહિ આટલુ વિષયની પસદગી અને વિષયના આલેખન સમ્બન્ધી હવે વસ્તુની પસદગી અને વસ્તુની સકલના વિષે

જો કે પૂર્વકાલીન મહાત્માઓનાં જીવનોની આસપાસ વળગેલી દતકથાઓથી બુદ્ધની કથા તદ્દન મુક્ત નથી, છતા ત્હેની મુખ્ય બાબતો એટલી પરિચિત છે કે ત્હેમાથી એક સુશ્લિષ્ટ કથા

ઉપજાવી તકાય બુદ્ધના સમન્ધનુ સાહિત્ય ગ વિભાકરે ધ્યાનપૂર્વક વાચી, તેમાથી ઉ
સામગ્રી મગ્રટી, તેને રગભૂમિને અનુરૂપ કથાના રૂપમા યોજી અને જે વસ્તુસકલના
છે તે માટે તેમને અભિનન્દન ઘટે છે જ્યા ઐતિહાસિક સામગ્રી વિદ્યમાન હોય છે
કલ્પનાની કલા કરતા પસદગીની કલાને પ્રાધાન્ય મળે છે એ પસદગીની કલા તેમ જ વિદ્યમ
સામગ્રીને અનુસરીને કલ્પનાની કલા રા વિભાકરે સારા અશમા બતાવી છે બુદ્ધના સબન્ધ
સાહિત્ય જેમણે સારી રીતે વાચેલુ છે એવા એક વિદ્વાને અમને જણાવ્યુ હતુ કે બુદ્ધ
સમન્ધની જાણવા જેગ માહિતીને ગ વિભાકરે બહુ જ સફલતાથી નાટકમા યોજી છે વસ્તુ
પસન્ગી માટે તેમ જ વસ્તુની કલ્પનાને માટે રા વિભાકરને જેમ અભિનન્દન ઘટે છે તે
વસ્તુની સકલના માટે પણ ઘટે છે બુદ્ધની કથાના ત્રણ મુખ્ય વિભાગોને ત્રણ અકમા વ્હે
નાખ્યા છે તે રા વિભાકરે યોગ્ય કર્યું છે પ્રવેશોની યોજના એક બાજુથી રગભૂમિ
જરૂરિયાતોને અનુસરતી છે અને બીજી બાજુથી વસ્તુનો ક્રમવ વિકાસ દર્શાવે છે

જેમ વસ્તુના સમ્બધમા તેમ જ પાત્રોના સમ્બન્ધમા પણ વિદ્યમાન સામગ્રીમાંથી પ
સગી કરવામા અને નાટકને અનુકૂલ રૂપમા યોજવામા પ્રધાનપણે કલા દર્શાવવાની હોય
અને પાત્રોની કલ્પનાની કલા ગૌણ સ્થાન લે છે આ બન્ને કલાઓમા રા વિભાકરે એક
રીત નિપુણતા બતાવી છે સિદ્ધાર્થ એ નાયક છે અને એનુ મુખ્ય લક્ષણ ત્યાગ છે
ત્યાગનો પ્રકાર તાદશ રીતે રજુ કરવા રા વિભાકર સિદ્ધાર્થના મુખમા બહુ યોગ્ય શબ્
મૂકે છે પોતાના વૃદ્ધ માતાપિતાને માટે તેમ જ "લાડકવાયી યશોધરા" અને "ફૂલ
પાખડી જેવા રાહુલકુમાર" માટે વિચાર કરવાની સનાતન માનવ માગણીનો ઉત્તર આપત
શુદ્ધોદનને સિદ્ધાર્થ કહે છે "બાપુ, તમ્હારા મર્મભેદક શબ્દોથી મ્હારા હૃદયને લાચાર
કરો અરેરે, શુ હુ મ્હારા વ્હાલાઓને ચાહતો નથી તેથી સસારનો ત્યાગ કરવા માગુ છુ
મ્હારા દિલની લાગણીઓ મ્હારો પ્રભુ જાણે છે પિતાજી, હુ મ્હારા દુખથી જતો નથી
દુનિયાના દુખથી જાઉં છુ, મ્હારૂં વૈરાગ્ય વિષમય નથી, પ્રેમમય છે." એકદ
સિદ્ધાર્થનુ પાત્ર જો કે ઠીક આલેખાયુ છે, છતા તેના ચારિત્ર્યની ભવ્યતાનુ પૂરેપુરૂ ભા
વાચકને થાય તેવુ સમર્થ આલેખન ત્હેનુ નથી સિદ્ધાર્થ ઉપરાત ચન્ન, દેવદત્ત અને અનાથ
પિંડિકના ઐતિહાસિક પાત્રોને કલ્પનાના રગોથી વિશેષ સ્પષ્ટ રૂપ આપવામા આવ્યુ છે તેમ
જ પુરોહિત અને શ્યામસુન્દરશર્માના કાલ્પનિક પાત્રોનુ આલેખન પણ ધ્યાન ખેંચે એવી
રીતે કરવામા આવ્યુ છે અનાથપિંડિક દ્વારા રા વિભાકરે પોતાને પ્રિય સમાજહિતવા
(*Socialism*) મૂર્તિમત કરવાનો પ્રસગ નિપુણતાથી શોધ્યો છે દેવદત્તનુ પાત્ર દુષ્ટ પાત્ર
તરિકે વિશેષ સમર્થતાથી આલેખાયુ હોત તો વધારે ઠીક થાત પુરોહિતનુ રમુજી પાત્ર એકદરે સારો
આનન્દ આપે છે નિર્દોષ નર્મવચનોના, મીઠી મશ્કરીના તથા બીજા કેટલાક પ્રસગો બાતલ
કરીએ તો એકદરે સ્ત્રીપાત્રો બહુ ધ્યાન ખેંચે એવી રીતે આલેખાયા નથી યશોધરાનુ પાત્ર
પણ ખરૂ જોતા ગૌણસ્થાન ભોગવતુ જ લાગે છે કૃશા, મધુરી આદિ કાલ્પનિક પાત્રો વાચ

કામમજરી રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની મુબાઈ

નારનુ કાંઈક ધ્યાન ખેચે છે, છતા ત્હેમનુ આલેખન સ્મરણીય વ્યક્તિત્વથી અભિન્ન નથી. સક્ષેપમા, જો કે પાત્રાલેખન એક રે ઠીક છે, છતા તે એવી સમર્થતાથી યુક્ત નથી કે જે વાચનારની સ્મૃતિમા અમર સસ્કાર પાડે

ઐતિહાસિક પ્રસગોમાથી યોગ્ય પ્રસગોની પસદગી કરવામા તેમ જ અન્ય પ્રસગો કલ્પવામા રા વિભાકરે ઔચિત્યબુદ્ધિ (*sense of propriety*) સારી દર્શાવી છે અને તે માટે ત્હેમને અભિનન્દન ઘટે છે પ્રસગોના આલેખનમા ત્હેમણે જે પ્રમાણબુદ્ધિ (*sense of proportion*) દર્શાવી છે તે માટે પણ ત્હેમને અભિનન્દન ઘટે છે પરતુ ઔચિત્યબુદ્ધિ અને પ્રમાણબુદ્ધિ માટે જેટલા અભિનન્દન આપી શકાય તેમ છે તેટના આલેખનશકિત માટે આપી શકાય તેમ નથી રા વિભાકરે બીજા પ્રસગો એકદરે ઠીક આલેખ્યા છે એ અમ્હે આનન્દથી કબૂલ કરીએ છિએ, પરન્તુ સિદ્ધાર્થના વૈરાગ્યના તથા ત્યાગના જે અમર પ્રસગો છે ત્હેમનુ આલેખન પ્રસગોના પ્રમાણમા નિર્બલ લાગે છે સિદ્ધાર્થના જે શબ્દો હૃદયના ઊડામા ઊંડા ભાગમાથી નીકળેલા લાગવા જોઇએ ત્હેમા અમને એક પ્રકારનુ નાટકી બનાવટીપણું અને ખોટાપણુ જણાય છે જો અમ્હારા મન ઉપર પડેલો આ સસ્કાર ખરો હોય તો અમને એમા કલાની ન્યૂનતા લાગે છે આ અગત્યનુ તત્ત્વ બાતલ કરીએ તો બીજી રીતે પ્રસગોનુ આલેખન ઠીક છે

દૃશ્ય નાટકની સામગ્રીમા સ્થળો અને દેખાવો અતિશય અગત્યનુ સ્થાન ભોગવે છે આ બાબતમા રા વિભાકર અમને ઘણા સફલ લાગ્યા છે એક બાજુથી ઇતિહાસ દૃષ્ટિ બીજી બાજુથી સૌન્દર્યની અને પ્રેક્ષક ઉપરની સામાન્ય અસરની દૃષ્ટિ અને ત્રીજી બાજુથી રગભૂમિની અનુકૂલતાની દૃષ્ટિ એ સર્વે દૃષ્ટિઓનુ રા વિભાકરે નિપુણતાથી સમિકરણ કરી પ્રવેશોને માટે અનુરૂપ પશ્ચાદ્ભૂમિ પૂરી પાડી છે

રા વિભાકરની ગદ્યશૈલી મોહક અને જોરદાર છે ત્હેમની શબ્દોની પસદગી યોગ્ય હોય છે અને ત્હેમની વાકયરચનાઓ વિવિધતાથી અલકૃત હોય છે એક ગદ્યલેખક તરીકે રા વિભાકર ઉચુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે ત્હેમના આ નાટકના ગદ્ય સવાદોના સમ્બન્ધમાં જો કાઈ ખાસ કહેવા જેવુ હોય તો તે એટલુ જ છે કે જુદા જુદા પાત્રોના મુખમા મૂકાયેલી ભાષામા જેટલુ વૈવિધ્ય અને વ્યકિતત્વ જોઇએ તેટનુ દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી એ વિના બીજી રીતે શૈલી પ્રશસા કરવા યોગ્ય છે પરન્તુ રા વિભાકરના ગદ્યના સબન્ધમા જેટલી પ્રશસા થઈ શકે તેમ છે તેટલી ત્હેમના પદ્યના અને ત્હેમના ગાયનોના સમ્બન્ધમા થઈ શકે તેમ નથી બેશક, આપણી રગભૂમિ ઉપર ગવાતા સામાન્ય ગાયનોમા જે તદ્દન નિરર્થક શબ્દપ્રયોગો હોય છે ત્હેમાથી રા વિભાકરના ગાયનો સર્વાંગે મુકત છે અને હોવા જ જોઈએ તેમ જ સામાન્ય નાટકોમા જે જ્યા ને ત્યા ગાયનો આવે છે તે વિવેકહીનતાના પણ રા વિભાકર અપરાધી નથી ટૂકામા, રા વિભાકરના ગાયનો સામાન્ય ગાયનોના દોષોમાથી મુકત છે, પરન્તુ ગુણોની અને ખુબીઓની દૃષ્ટિથી જોતા તે ગાયનો સાધારણ પકિતના લાગે છે સમસ્ત નાટકમા છત્રીસ ગાયનો છે, પરન્તુ ત્હેમાથી એવા ગાયનો નહિ જેવા છે કે જે એક બાજુથી

રસિક વિદ્વાનોને અસામાન્ય આનન્દ આપે અથવા તો બીજી બાજુથી જે સામાન્ય પ્રજાના મુખમા નિત્ય ગવાતા ગાયનોમા પ્રવેશ પામે

આ અવલોકન સમાપ્ત કરતા પૂર્વે એક અગત્યની બાબત ઉપર વાચકનુ ધ્યાન ખેચવા જેવુ છે, અને તે કૌંસમા સમાયેલી સૂચનાઓ (*stage directions*) કે બર્નાર્ડ શૉ નામના સુવિખ્યાત અંગ્રેજ નાટકકારની પદ્ધતિને અનુસરીને રા વિભાકર સવિસ્તર સૂચનાઓ આપવાનુ યોગ્ય ધારે છે કેટલેક અંશે એ સવિસ્તર સૂચનાઓને લીધે નાટક અને નવલકથા વચ્ચેનો એક ભેદ ન્હેજ ન્યૂન થાય છે આ ઉપરાત, રા વિભાકરની બીજી બે વિશેષતાઓ તરફ પણ વાચકનુ લક્ષ અમ્હે ખેચીએ છિએ હિન્દુ સસારના છેક સરક્ષક ખ્યાલોને જરા દૂર મૂકીને અર્વાચીન પ્રાગતિક ખ્યાલોને જો ધ્યાનમા લઇએ તો રા વિભાકર શૃગારને શુદ્ધિ અને સભ્યતાની સીમામા રાખીને ત્હેમા આશ્ચર્યકારક મીઠાશ અને મોહકતા ભેળવી શકે છે રા વિભાકરની બીજી વિશેષતા ત્હેમનો સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ (*subtle humour*) છે પુરોહિત ત્હેનો પુષ્કળ પ્રયોગ કરે છે ગુજરાતીમા એ સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ બહુ પરિચિત નથી એટલે કદાચિત્ વાચકોનુ લક્ષ તે તરફ ઓછુ ખેચાય એવો સભવ છે

આ અવલોકન સમાપ્ત કરતા રા વિભાકરને અમ્હે ફરીથી ત્હેમની કૃતિની ઉચ્ચતા અને સફલતા માટે અભિનન્દન આપીએ છિએ, અને ત્હેમની શક્તિઓનો લાભ ઉંચા પ્રકારના અનેક નાટકો લખી ગુજગતને આપવાને ત્હેમને ભલામણ કરીએ છિએ

વિદેહી ગુર્જર સાક્ષરો ૩ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

સમાલોચક

જુન, ઈ સ ૧૯૧૭

Enhancement of life and Parentage

With the growing desire for a many sided enhancement of life parentage will also become an ever more important condition of this enhancement Young people will be no more willing to depreciate by a premature sexual life the value of those years which ought to be devoted to furthering their individual growth than they will be to diminish their joy of parentage by putting a weak and unwelcome child into the world For they will wish to possess all happiness fully and frankly The expected child ought to give them beautiful dreams not tormenting uneasiness it must be carried in rejoicing not in unwilling arms and must have received life from the fulness of happiness not from a mis chance

—*Ellen Key*

પુસ્તક ૨૩મું

અંક ૬ ઠ્ઠો

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ~
હિન્દુસ્તાન બહાર —૧૨—૦ }

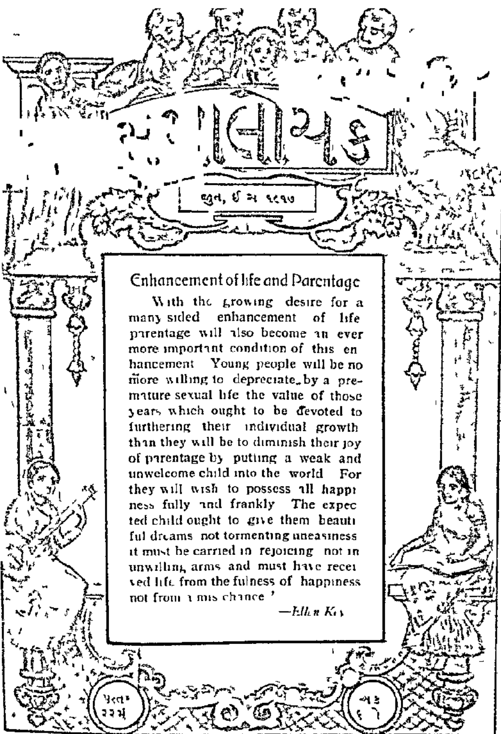
છુટક અંકની કિંમત રૂ ૦—૮—૦

રસિક વિદ્વાનોને અસામાન્ય આનન્દ આપે અથવા તો બીજી બાજુથી જે સામાન્ય પ્રજાના મુખમા નિત્ય ગવાતા ગાયનોમા પ્રવેશ પામે

આ અવલોકન સમાપ્ત કરતા પૂર્વે એક અગત્યની બાબત ઉપર વાચકનુ ધ્યાન ખેચવા જેવુ છે, અને તે કૌંસમા સમાવેલી સૂચનાઓ (*stage directions*) છે બર્નાર્ડ શૉ નામના સુવિખ્યાત અગ્રેજ નાટકકારની પદ્ધતિને અનુસરીને રા. વિભાકર સવિસ્તર સૂચનાઓ આપવાનુ યોગ્ય ધારે છે કેટલેક અગે એ સવિસ્તર સૂચનાઓને લીધે નાટક અને નવલકથા, વચ્ચેનો એક ભેદ ઘ્હેજ ન્યૂન થાય છે આ ઉપરાત, રા વિભાકરની બીજી બે વિશેષતાઓ તરફ પણ વાચકનુ લક્ષ અમ્હે ખેચીએ છિએ હિન્દુ સસારના છેક સરક્ષક ખ્યાલોને જરા દૂર મૂકીને અર્વાચીન પ્રાગતિક ખ્યાલોને જો ધ્યાનમા લઇએ તો રા વિભાકર શૃગારને શુદ્ધિ અને સભ્યતાની સીમામા રાખીને ત્હેમા આશ્ચર્યકારક મીઠાશ અને મોહકતા મેળવી શકે છે રા વિભાકરની બીજી વિશેષતા ત્હેમનો સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ (*subtle humour*) છે પુરોહિત ત્હેનો પુષ્કળ પ્રયોગ કરે છે ગુજરાતીમા એ સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ બહુ પરિચિત નથી એટલે કદાચિત્ વાચકોનુ લક્ષ તે તરફ ઓછુ ખેચાય એવો સભવ છે

આ અવલોકન સમાપ્ત કરતા રા વિભાકરને અમ્હે ફરીથી ત્હેમની કૃતિની ઉચ્ચતા અને સફલતા માટે અભિનન્દન આપીએ છિએ, અને ત્હેમની શક્તિઓનો લાભ ઉંચા પ્રકારના અનેક નાટકો લખી ગુજરાતને આપવાને ત્હેમને ભલામણ કરીએ છિએ

વિદ્યા ગુર્જર સાક્ષરો ૨ ૧–૮–૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

Enhancement of life and Parentage

With the growing desire for a many sided enhancement of life parentage will also become an ever more important condition of this enhancement. Young people will be no more willing to depreciate by a premature sexual life the value of those years which ought to be devoted to furthering their individual growth than they will be to diminish their joy of parentage by putting a weak and unwelcome child into the world. For they will wish to possess all happiness fully and frankly. The expected child ought to give them beautiful dreams not tormenting uneasiness; it must be carried in rejoicing not in unwilling arms and must have received life from the fulness of happiness not from a mis chance.'

—*Ellen Key*

સમાલોચક.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ गी १७-१५

પુસ્તક ૨૫ મું] જુન ઈ. સ ૧૯૧૭ [અંક ૬ ઠો.

તંત્રી— રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા બી. એ , એલએલ. બી.
પ્રકાશક—રા રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ અઢી, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
આ લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવે છે

શુદ્ધિ—પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૫ ને ઠેકાણે ૩૧૭ થી ગણવી.

" બહુ થયું, અનિલ ! બહુ થયું !"
પવનાસ્ત્રથી ન્હાસી છૂટતી મુગ્ધા

ચિત્રકાર—રા. રમણલાલ —ડૉ. પીરાણી

સમાલોચક

પુસ્તક ૨૨ મું] જુન, ઈ. સ. ૧૯૧૭ [અંક ૬.

પ્રાસંગિક વિચાર

લેખક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

૧. હિન્દરક્ષક સૈન્ય અને હિન્દ સરકાર —

ગયા માર્ચ માસમાં હિન્દરક્ષક સૈન્ય—*Defence of India Force*—નો કાયદો ના. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકારે અમલમાં મુકી હિન્દીજનોને લશ્કરી નોકરીમાં દાખલ થવાનો એક ન્હાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. એટલો ન્હાનો ન્હાનો પણ માર્ગ આપતાં એમની સરકારને ઘણો વિચાર કરવો પડ્યો. યુરપના યુદ્ધે સરકારની ચાલતી આવેલી રૂઢિઓનો ત્હેમની પાસે કેટલીક બાબતોમાં ભંગ કરાવ્યો છે તેમાં આ કાયદો પસાર કરવાની જરૂરીઆત એ પણ એક છે. હિન્દના અને સામ્રાજ્યના હિતૈષી નરરત્નોએ હિન્દના જનોને અને હિન્દના પુત્રોને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધો સિવાય લશ્કરી નોકરીમાં જોડાવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ અને એ અધિકાર આપવામાં સરકારને વાંધો હોય તો ધીમે ધીમે પણ હિન્દની એ અભિલાષા પુરી પાડવી જોઈએ એવો મત આગેવાનોથી કહાડ્યો છે, પરન્તુ એ પ્રશ્ન અરણ્યરુદનમાં નીવડ્યો છે! યુરપના યુદ્ધના પરિણામે સરકારને અનિચ્છાએ પણ પોતાની વૃત્તિ વિરુદ્ધ કંઈક કરવું પડ્યું છે. સરકારને હિન્દની આટઆટલી સેવા પછી પણ આપણા ઉપર વિશ્વાસ નથી એ કેટલું દુર્ભાગ્ય? આટલા ઉપકારના આટલા પરિચય પછી પણ જ્યારે આપણા ઉપર વિશ્વાસ ના હોય ત્યારે એ કરતાં બીજું અધિક દુર્ભાગ્ય કયું હોઈ શકે? ચાલુ યુદ્ધમાં હિન્દનો અગણિત પૈસો, અનેક ઉમરાવો અને અનેક સિપાઈઓ અને સગાંઓના ભોગ અપાયા છે ત્યારે પણ ના. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકાર આપણા દેશજનોની સેવા તરફ વિશ્વાસથી અને સંપૂર્ણ નિશ્ચયથી જોઈ શકતી નથી એ પણ દુર્ભાગ્ય નહિ તો બીજું શું કહેવાય?

હિન્દરક્ષક સૈન્યનો કાયદો તદ્દન સંકુચિત અને એકપક્ષી હોઈ એ કાયદાની જોઈતા પ્રમાણમાં સારી અસર નહિ થાય એવો એક અભિપ્રાય પ્રથમથી જ ઘણા સમજુ, શાણા, દીર્ઘદર્શી

અને વિચારશીલ ગૃહસ્થોએ જાહેર અને ખાનગી રીતે દર્શાવ્યો હતો તે કાયદાથી હિન્દના લોકોને સંતોષ હતો જ નહિ છતા પણ સામ્રાજ્યની એકનિષ્ઠ સેવા એ જ જેનો જીવનમંત્ર છે એવા હિન્દીજનોએ એ કાયદાની સિદ્ધિ માટે અને સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને માટે અનેક પ્રયાસો કર્યા દેશના અનેક ભાગોમા જાહેર સભાઓ આમત્રાઈ અને લોકનાયકોએ દેશના યુવાન બન્ધુઓને લશ્કરમા જોડાવા ભાષણો આપ્યા, ત્યારે સરકારી અમલદારોએ એ પર ઠડુ પાણી રેડ્યુ, સરકારના અમલદારો તરફથી એવી હિલચાલોની શરૂઆત પણ થઈ જણાઈ નહિ એટલુજ નહિ પરન્તુ લશ્કરમા જોડાવા માગતા યુવાન બન્ધુઓને બેદરકારીભર્યા જવાબ મળ્યા સરકારની લડાઇની નોંધ માટે અમલદાર વર્ગ ખાઈપીને મચ્યો રહ્યો છે ત્યારે આ કાયદાનો અમલ કરવા એ તેટલો જ બેદરકાર રહ્યો લાગે છે પરિણામે અત્યારે ના લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકાર આ કાયદાની પુરેપુરી સિદ્ધિ ના થવા માટે હિન્દના લોકનેતાઓ ઉપર આક્ષેપ મુકે છે, એ કાયદાની નિષ્ફળતાના ડાઘો તપાસ્યા વિના સમસ્ત દેશને માથે એ નામોશીનો આમ દોષ મૂકે છે, એથી બીજુ વધારે આશ્ચર્યકારક કયુ હોઈ શકે ? લોકના નેતાઓની ભૂલ કાઢતા આ અમલદારબન્ધુઓ પોતાની સકુચિત રાજનીતિની ભૂલો પરખી શકતા નથી, અગર તો એવી રાજનીતિ જાણી જોઇને સ્વીકારે છે હિન્દના નેતાઓએ રાજ્યને માટે, સામ્રાજ્યને માટે ઘણુ કર્યુ છે અને હજીપણ યથાશક્તિ કરવાને તૈયાર છે પરસ્પર વિશ્વાસ, મૈત્રી અને સ્નેહાળ દૃષ્ટિબિન્દુઓ સિવાય કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી એ સત્ય શુ હજી સમજાવવુ પડે તેમ છે ? હિન્દરક્ષક સૈન્યનો કાયદો જે સકુચિત બુદ્ધિથી યોજાયો છે તે સત્વર બદલી નાખવો જોઈએ અને પ્રજાને સપૂર્ણ અધિકાર, પ્રજાને સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય, અને પ્રજા ઉપર સપૂર્ણ પ્રેમ અને વિશ્વાસદૃષ્ટિથી જોનાર આ કાયદો જે પુરેપુરા ઔદાર્યથી રચાશે તો જ આ કાયદો રચ્યાનુ સાર્થક થશે હિન્દરક્ષકોને લશ્કરી સેવામા ઉંચા હોદ્દા મળે નહિ, એ નોકરીના પગારમા વર્ણ ભેદ જોવાય, કે એના એના એમના સ્વમાનને પ્રતિકૂળ પ્રતિબંધો મૂકાય અને તેમના ઉત્સાહને દાબી દેવામા આવે અને પરિણામે જોઇતી સામગ્રી ઉભી થઈ શકે નહિ તેમા દોષ પ્રજાનો, કે પ્રજાના નેતાઓનો નથી, એ કોઈપણ નિષ્પક્ષપાત આત્મા સહેજમા જ પરખી શકે તેમ છે બાકી વચનોથી અશસ્ત્ર બની બેઠેલી પ્રજામા તાત્કાલિક શૌર્ય આવવાની આશા રાખવામા અર્થ નથી

હિન્દની રાષ્ટ્રીય પરિષદના બત્રીસ બત્રીસ અધિવેશનોમા આજ સુધી એવા કેટલા ઉદ્ગારો નીકળ્યા છે તેનુ સમીક્ષણ હિન્દના રાજદ્વારીઓએ અત્યત લક્ષ્યપૂર્વક કરવાની સૌથી પહેલી જરૂર છે એ પરિષદોએ બૂમેબૂમ પાડીને, આજીજીઓ ઉપર આજીજીઓ કરીને, સત્તાધિકારીઓનુ આ તરફ બહુ લક્ષ ખેચ્યુ છે પણ હતાશ, એ અરણ્યરુદિતમ્ નીવડ્યુ છે કૉંગ્રેસની બીજી બેઠક વેળાએ સન ૧૮૮૮ મા વયોવૃદ્ધ રાજા રામપાલસિંહે 'વૉલન્ટીઅરીંગ'નો બારમો ઠરાવ પરિષદ સમક્ષ રજુ કરતા કહ્યુ હતુ કે,

"We are deeply grateful to Government for all the good that it has done us but we cannot be grateful to it when it is no matter with what

best of intentions doing us a terrible and irreparable injury We cannot be grateful to it for degrading our natures, for systematically crushing out of us all martial spirit, for converting a race of soldiers and heroes into a timid flock of quill driving sheep There are some of us yet everywhere, who would be willing to draw sword and if needful lay down our lives for hearth and homes aye and for the support and maintenance of that Government to which we owe so much Nothing can ever make amends to a Nation for the destruction of its National Spirit, and of the capacity to defend itself and the soil from which it springs'

સંક્ષેપમાં આ વયોવૃદ્ધ રાજાએ આપણી સરકારે આપણા ઉપર વર્ષાવેલ અને ઉપકારોના વર્ષાદ માટે અભિનન્દન આપતા ગોઠ કર્યો કે આખી પ્રજાને કેવળ કલમબાજ ગરીબ ઘેંટા જેવી બનાવી દેવા માટે આપણે સરકારનો ઉપકાર માની શકીએ તેમ નથી આખી પ્રજાના વીરત્વનો ધ્વંસ કરવાથી કે પોતાના જ દેશનું સંરક્ષણ કરવાની શક્તિ અને સાધનો લઈ લેવા માટે આપણે તેમનો ઉપકાર માની શકીએ તેમ નથી આ ઉપરાંત ચાલુ યુદ્ધનું ભવિષ્ય પણ એ દીર્ઘદૃષ્ટિવાન્ રાજાએ ત્યાં જ ભાખ્યું હતું,

Look where you will around you in the world and you will see gigantic armies and armaments There is trouble in store for the whole civilized world and sooner or later a tremendous military struggle will commence in which assuredly before it terminates Great Britain will be involved Great Britain with all her wealth cannot put one hundred men into the field for every thousand that several Continental Powers can England herself is isolated and by her insular position to a certain extent protected but no friendly sea rolls between Europe and Asia the landward path to India is known and open, India is not isolated and it will be India on whose possession half Great Britain's wealth and status depends that will be the scene of any serious attack by any Continental Powers on Great Britain

ત્રીશ વર્ષ ઉપરનું આ ભવિષ્ય આજે કેવું સત્ય જ ઠર્યું! કાળની ગતિ ગહન છે न जाने जानकीनाथ प्रात काले किं भविष्यति એ સુવાક્ય અનુસાર એક વખતે જ્યાં અનુપમ શાન્તિ હતી ત્યાં યુદ્ધનાં રણશિંગાં વાગ્યાં અને ન્હાની પ્રજાઓના અધિકાર અને હકક અને સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણાર્થે ગ્રેટબ્રિટને પ્રચંડ યુદ્ધની અસાધારણ પ્રવૃત્તિ વેગથી ઉપાડી હિન્દના સૈનિકોએ આ વિની વખતે ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કરી સામ્રાજ્યને જીવનદાન આપ્યું હિન્દના નેતાઓએ, રાજાઓએ, લક્ષાધિપતિઓએ અને સમસ્ત પ્રજાએ અંતઃકરણથી સામ્રાજ્યની સેવામાં સર્વસ્વ અર્પ્યું છતાં પણ નામદાર લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકાર આપણા દેશની પ્રજામાં વિશ્વાસ મૂકી શકતી નથી, એટલું જ નહિ પરન્તુ બોલનારાંઓ

અને વિચારશીલ ગૃહસ્થોએ જાહેર અને ખાનગી રીતે જાહેર્યો હતો તે કાયદાથી હિન્દના લોકોને સંતોષ હતો જ નહિ છતા પણ સામ્રાજ્યની એકનિષ્ઠ સેવા એ જ જેનો જીવનમંત્ર છે એવા હિન્દીજનોએ એ કાયદાની સિદ્ધિ માટે અને સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને માટે અનેક પ્રયાસો કર્યા દેશના અનેક ભાગોમા જાહેર સભાઓ આમત્રાઈ અને નેતાઓએ દેશના યુવાન બન્ધુઓને લશ્કરમા જોડાવાના ભાષણો આપ્યા, ત્યારે સરકારી અમલદારોએ એ પર ઠંડુ પાણી રેડ્યુ, સરકારના અમલદારો તરફથી એવી હિલચાલોની શરૂઆત પણ થઈ જણાઈ નહિ, એટલુ જ નહિ પરન્તુ લશ્કરમા જોડાવા માગતા યુવાન બન્ધુઓને નિરુત્સાહી જવાબ મળ્યા સરકારની લડાઇની લોન માટે અમલદાર વર્ગ ખાઈપીને મચ્યો રહ્યો છે ત્યારે આ કાયદાનો અમલ કરવા એ તેટલો જ બે દરકાર લાગે છે પરિણામે અત્યારે ના. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકાર આ કાયદાની પુરેપુરી સિદ્ધિ ના થવા માટે હિન્દના લોકનેતાઓ ઉપર આક્ષેપ મુકે છે, એ કાયદાની નિષ્ફળતાના કારણો તપાસ્યા વિના સમગ્ર દેશને માથે એ નામદાર આમ દોષ મૂકે છે, એથી બીજુ વધારે આશ્ચર્યકારક કયુ હોઈ શકે ? લોકના નેતાઓની ભૂલ કાઢતા આ અમલદાર બન્ધુઓ પોતાની સકુચિત રાજનીતિની ભૂલો પરખી શકતા નથી, અગર તો એવી રાજનીતિ જાણી જોઇને સ્વીકારે છે હિન્દના નેતાઓએ રાજ્યને માટે, સામ્રાજ્યને માટે ઘણ કર્યુ છે અને હજી પણ યથાશક્તિ કરવાને તૈયાર છે પરસ્પર વિશ્વાસ, મૈત્રી અને સ્નેહાળ દૃષ્ટિબિન્દુઓ સિવાય કોઈપણ કાર્યથી સિદ્ધિ થઈ શક્તી નથી એ સત્ય શુ હજી સ્હમજવાનુ પડે તેમ છે ? હિન્દરક્ષક સૈન્યનો કાયદો જે સકુચિત બુદ્ધિથી યોજાયો છે તે સ તર બદલી નાખવો જોઈએ અને પ્રજાને સપૂર્ણ અધિકાર, પ્રજાને સપૂર્ણ સ્વાતત્ર્ય, અને પ્રજા ઉપર સપૂર્ણ પ્રેમ અને વિશ્વાસદૃષ્ટિથી જોવાઈ આ કાયદો જો પુરેપુરા ઔદાર્યથી રચાશે તો જ આ કાયદો રચ્યાનુ સાર્થક થશે હિન્દરક્ષકોને લશ્કરી સેવામા ઉંચા હોદ્દા મળે નહિ, એ નોકરીના પગારમા વર્ગ ભેદ જોવાય, કે એના એવા એમના સ્વમાનને પ્રતિકૂલ પ્રતિબન્ધો મૂકાય અને તેમના ઉત્સાહને દાબી દેવામા આવે અને પરિણામે જોઇની સામગ્રી ઉભી થઈ શકે નહિ તેમા દોષ પ્રજાનો, કે પ્રજાના નેતાઓનો નથી, એ કોઈપણ નિષ્પક્ષપાત આત્મા સ્હેજમા જ પરખી શકે તેમ છે બાકી વર્ષોથી અશસ્ત્ર બની ગયેલી પ્રજામા તાત્કાલિક શૌર્ય આવવાની આશા રાખવામા અર્થ નથી

હિન્દની રાષ્ટ્રીય પરિષદના બત્રીસ બત્રીસ અધિવેશનોમા આજ સુધી એવા કેટલા ઉદ્ગારો નીકળ્યા છે તેનુ સમીક્ષણ હિન્દના રાજનીતિજ્ઞોએ અત્યત લક્ષ્યપૂર્વક કરવાની સૌથી પહેલી જરૂર છે એ પરિષદોએ બૂમેબૂમ પાડીને આજીજીઓ ઉપર આજીજીઓ કરીને, સત્તાધિકારીઓનુ આ ન્યાય્ય બાબત લક્ષ્ય ખેચ્યુ છે પણ હતાશ, એ અરણ્યરુદિતમ્ નીવડયુ છે કૉંગ્રેસની બીજી બેઠક વેળાએ સન ૧૮૮૮ મા વયોવૃદ્ધ રાજા રામપાલસિંહે 'વૉલન્ટીઅરીંગ'નો બારમો ઠરાવ પરિષદ સમક્ષ રજુ કરતા કહ્યુ હતુ કે,

'We are deeply grateful to Government for all the good that it has done us but we cannot be grateful to it when it is no matter with what

best of intentions doing us a terrible and irreparable injury We cannot be grateful to it for degrading our natures for systematically crushing out of us all martial spirit for converting a race of soldiers and heroes into a timid flock of quill driving sheep There are some of us yet everywhere, who would be willing to draw sword and if needful lay down our lives for hearth and homes aye and for the support and maintenance of that Government to which we owe so much Nothing can ever make amends to a Nation for the destruction of its National Spirit and of the capacity to defend itself and the soil from which it springs"

સંક્ષેપમા, આ વયોવૃદ્ધ નરાએ આપણી સરકારે આપણા ઉપર વરસાવેલ અનેક ઉપકારોના વર્ષો માટે અભિનન્દન આપતા શોક કર્યો કે આખી પ્રજાને કેવળ કલમબાજ ગરીબ ઘેંટા જેવી બનાવી દેવા માટે આપણે સરકારનો ઉપકાર માની શકીએ તેમ નથી આખી પ્રજાના વીરત્વનો ધ્વંસ કરવાથી કે પોતાના જ દેશનુ સંરક્ષણ કરવાની શક્તિ અને સાધનો નહિ દેવા માટે આપણે તેમનો ઉપકાર માની શકીએ તેમ નથી આ પ્રસંગે ચાલુ યુદ્ધનુ ભવિષ્ય પણ એ દીર્ઘદૃષ્ટિવાન્ વિચારકે ત્યા જ ભાખ્યુ હતુ,

Look where you will around you in the world and you will see gigantic armies and armaments There is trouble in store for the whole civilized world and sooner or later a tremendous military struggle will commence in which assuredly before it terminates Great Britain will be involved Great Britain with all her wealth cannot put one hundred men into the field for every thousand that several Continental Powers can England herself is isolated, and by her insular position to a certain extent protected but no friendly sea rolls between Europe and Asia the landward path to India is known and open, India is not isolated and it will be India on whose possession half Great Britain s wealth and status depends that will be the scene of any serious attack by any Continental Powers on Great Britain

ત્રીસ વર્ષ ઉપરનુ આ ભવિષ્ય આજ કેવળ સત્ય જ થયું! કાળની ગતિ ગહન છે न जाने जानकीनाथ प्रात काले किं भविष्यति એ સૂત્રાધારે એક મહાન જ્યા અનુપમ શાન્તિ હતી ત્યા યુદ્ધના ભૂંગળો વાગ્યા, અને ન્હાની પ્રજાઓના અધિકાર અને હક્ક અને સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણાર્થે ગ્રેટબ્રિટને પ્રચંડ યુદ્ધની અસાધારણ પ્રવૃત્તિ વેગથી ઉપાડી હિન્દના સૈનિકોએ આ વીની વખતે ફ્રાન્સમા પ્રવેશ કરી સામ્રાજ્યને ઉત્તમ દાન આપ્યુ હિન્દના લોકનેતાઓએ, રાજાઓએ, લક્ષાધિપતિઓએ અને સમસ્ત પ્રજાએ અન્તઃકરણથી સામ્રાજ્યની સેવામા સર્વસ્વ અર્પ્યું છતા પણ નામદાર લૉર્ડ ગ્રેગરીની સરકાર આપણા દેશની પ્રજામા વિશ્વાસ મૂકી શકતી નથી, એટલુ જ નહિ પરન્તુ લોર્ડ ॥

શ્રીઓ સ દેશ ૨ ૧૮૮૦ એ। એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ

ઉપર ગેરવાજબી આરોપણ કરે છે, એ નુવેના પગ ધાકમાં જેવું બને છે, એ વિરુદ્ધ અમે અન્દોરા મખ્ન વાંધો દર્શાવીએ છીએ અને સ્વીકારીએ છીએ કે એ નામદાર લૉર્ડ કર્ઝનના રાજ્યતંત્રના સિદ્ધાન્તો ઉપર ના ભાવના નામદાર લૉર્ડ હાર્ડિન્જના પ્રેમાળ આનાવધા અને ઔદાર્ય ઉપર રચેલા મહાન્ સિદ્ધાન્તો અનુસરી આ દેશની એંગ્લોઇન્ડિયન અને સ્વામિભક્ત દેશપ્રેમી પ્રજાને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ, પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવશે તો ગુર્જર પ્રજા તેનો ગણો પણ હિંમતિયુત પ્રેમથી સાગત.

હિન્દ સરકારે પ્રજાની ઉચિત મહત્વાકાંક્ષાઓ વધારે વિશ્વાસ બતાવ્યો, પ્રજાની પ્રજા ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકવાના ઉદાર રાજનીતિ અખત્યાર થશે તો તેથી સરકાર ને અને પ્રજાને અમારા ખુલાસા થશે એ નિર્વિવાદ પ્રજા પ્રજા બળ અને મહત્તા એ આપણી પ્રગતિ. પ્રજાનોમાં ભાવનારૂપ નીકળે જાતિઓની ગજનની દેશાટનની અને સ્વાર્થની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય અને અરસપરસ અને પ્રજા તરફ એક તાદાત્મ્ય ભાવના જન્મ પામે તો જ ઇષ્ટસિદ્ધિ નજીક ઢૂંકે. પ્રજા પોતાના તરફથી આ મનોભાવના પાળવા માટે જેટલી તૈયાર છે તેટલા પ્રમાણમાં સરકાર હજી તૈયાર થઈ નથી—એવું મન ઘણું કરીને થયા કરે છે. અમને એમ ધાર છે કે આવી ગુ ન્હેગારી ગતિઓ ક્યાં સુધી સરકાર ઉપર ભાગ ભજવશે? અને પ્રજાના ક્યા અંગોથી સરકારને અમારા ઉપર વિશ્વાસ આવશે? અમે પૂછીએ છીએ કે નહિ. મીર મોટી દાઢી કાંકની રાજનિષ્ઠાના લૉર્ડ સિન્સર પસંદ કરશે કે ન્યાયને અને દેશને માટે સત્યમાર્ગનો કંઠોર કડવાશનો સ્વાદ ચખાવતી વિરુદ્ધ રાજનિષ્ઠ પસંદ કરશે? અમારા દેશના બાળકો જન્મથી જ નીતિની ગોળગુથી પાઈ, તેમના હૃદયમાં સત્યના જ અંકુરો રોપી, દેશના અને સામ્રાજ્યના એ પ્રતાપી રાજસેવક બનાવે અને હિન્દુસ્તાનનું હિન્દ જાતે જ કરવા સમર્થ નીવડે એવી રાજનીતિનો પ્રસાર બ્રિટિશ કરે તો બ્રિટિશ હિન્દના મગજનમાં પોતાની જવાબદારી અપૂર્ણ બજાવી છે એવું કહેવાશે, અને હિન્દ એ ઉપકારનો બદલો વાળવા કદી ચૂકશે નહિ। હિન્દ ગુર્જર છે એની કિંમત વખત આવે જ જણાશે.

૨, આયર્લેન્ડ અને સ્વરાજ્ય —

આપણા ગુજરાતમાં એવી એક કહેવત છે કે 'બોલે તેના બોર વેચાય' વળી, 'માગ્યા વિના તો માગે ન પીરસે' ખરેખર, આ કહેવતોની નોંધ કરનાર જેની ફળદ્રુપ કલ્પનાશક્તિના આ ફળ હશે, તે અનુભવી અને બુદ્ધિશાળી કોઈ હશે. આયર્લેન્ડ એ બ્રિટિશનની સાથે જ વળગેલો એક ટાપૂ છે. લગભગ ચારસો વર્ષ પહેલાંથી આ બન્ને દેશો વચ્ચે એકતા થઈ છે, બ્રિટનનો ઉપરી-અધિકાર આજ ત્યાં રાજ્ય કરે છે. આયર્લેન્ડના લોકોએ આજ કેટલાક વર્ષથી સ્વરાજ્યનો ઝંડો ઉપાડ્યો છે. યુરોપના ચાલુ યુદ્ધ પહેલાં તો ત્યાં એવો ગંભીર ભાગ બની ગયો હતો કે ત્યાં *Civil-war* માંહોમાંહ્ય યુદ્ધ ઉઠું થાય, પરન્તુ એ ભયંકર તોફાનમાંથી ઘડીભરને માટે બ્રિટિશનને બીજા એથી વધારે ભયંકર તોફાનમાં જોડાવું પડ્યું. રાજ્યભક્ત

રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મેહેતાનું શોચનીય અવસાન.

નેમ.—ગ ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ, એલએલ બી

ગુજરાતના એક અમોલા રત્નરૂપ અને મ્હારા એક પરમ પ્રિય મિત્ર ભાઈ રણજીતરામના અમારે થએલા મર્મભેદક અવસાનની નોંધ લેતા મ્હારૂં હૃદય કંપે છે ને મ્હારો હસ્ત ધ્રુજે છે કોઈ પણ માને તેમના અવસાનથી કોઈ પણ સુશિક્ષિત ગુજરાતીને આઘાત થાત, પરંતુ જે અચિંતિત સંયોગોમાં તેઓનું અવસાન થયું તે ધ્યાનમાં લેતા એ આઘાત મારે અસહ્ય બન્યો છે હું તો ગઈ મારે ગ્હાજે જ વીકટોરિઆ ટર્મિનસથી ભાઈ રણજીતરામ હેમના પત્ની હેમના ન્હાના પુત્ર અને હું એ ચાર જણા જુહૂ સાથે ગ્યા, ત્યા રાત્રે અમ્હે મોડી રાત સુધી રમત રમ્યા અનેક વિષયો વિષે રસભરી વાતો કરી અને આખરે નિદ્રાદેવીની આજ્ઞાનો અનાદર ન કરી શક્યા ત્યારે જ સુતા હતા તો ગજે રહ્યા નવજીવન ના તેઓના તંત્રીપદના ત્રણ મહિનાના અનુભવો મને કહ્યા ગુજરાતના માસિકો સંબંધી એમ ચર્ચા ચાલી તે વિષે સૂચનાઓ કરી નવજીવન માટે ગુજરાતના જીવન વિષે મા વની ઓઝે આમ સિદ્ધાંતોત્પન્ન લખવાનો પોતાનો ઇરાદો છે એમ જણાવ્યું આખો દિવસ પોતાની સાથે જુહૂમા ગાળવાને માટે અતિ આગ્રહ કર્યો અને સવારે ગાડીને મુંબાઈ જવાને હું તૈયાર થયો ત્યારે દરિયામા બધા ન્હાવા જતા હતા તે મંડળીમા તે હતા મ્હને આગ્રહપૂર્વક ગામ વધારે રોકાવાનું કહ્યું હું મુંબાઈ આવવા માટે રોડ નરોત્તમ શેઠના બંગલેથી નીકળ્યો અને ભાઈ રણજીતરામ વગેરે દરિયે ન્હાવા ગયા બપોરે સાડાબારે સાંભળ્યું કે ત્મ્હારા રણજીતરામ માસ્તર તો જુહૂમા દરિયામા ડૂબી ગયા હું તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો—રણજીતરામનો ક્યો મિત્ર ન થાય? રણજીતરામ ગયા એટલે શું? ગુજરાત! જુવાન ગુજરાત! શું સમજે છે? રણજીતરામ જતા ગુજરાતની ઐક્યતા માટે ગુજરાતના ગૌરવ માટે ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે સતત વિચાર કરનાર અને પ્રયાસ કરનાર એક ઉન્નત હૃદય ચાલ્યું ગયું ગુજરાતના જીવનનો ભાવિ ઇતિહાસકાર આ અકાલે કરમાએલા કુસુમના પરિમલથી કદાચિત અપરિચિત હોતા હેમની ઘટતી નોંધ લે કે ન લે પરંતુ ગુજરાતના અત્યારના યુવાનો તો હેમનામાના એક ઉત્તમ બંધુ માટે મિત્રભાવમા ભાગ્યે જ એવી શરમો વિશેષ આવતા સમયમા જણાશે અત્યારે તો શોકનિમગ્ન હૃદય વિદેહ આત્માની સદ્ગતિ ઇચ્છી હેમના કુટુંબ ઉપર આવી પડેલી આપદ આપત્તિમા સમભાવ દર્શાવી ગુજરાતને પડેલી ન પૂરાય એવી ખોટની નોંધ લઇ વિરમે છે

ગુજરાતના એક સુપ્રસિદ્ધ લેખક.

સ્વ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા, બી એ

અવસાન મંગળવાર તા ૫ મે ૧૯૧૭

ઉપર પોતાનું આરોપણ કરે કે એ મુખેથી પ્રશંસા કરવા જેવું બને છે, એ સિદ્ધ અમે અત્યારે સપ્રમાણ બાંધી દર્શાવીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે એ નામદાર લૉર્ડ કર્ઝનના રાજ્યતંત્રના સિદ્ધાન્તો ઉપર ના ચાલતા નામદાર લૉર્ડ હાર્ડિન્જના પોતાના આચાર્યપદ અને ઔદાર્ય ઉપર ચાલતા મહાન્ સિદ્ધાન્તો અનુસરી આ સરકારની એક ન્યાયનિષ્ઠ અને સ્વામિભક્ત રૈયતમાં પ્રજાને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ, પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવશે તો પુષ્કળ પ્રજા તેનો બદલો પણ હિંદુસ્થાન પ્રેમથી વાળશે.

હિન્દુસ્થાન જેવી રાજ્યનીતિ ન ચિન્તવતાં સરકાર વધારે વિચાર કરશે, પ્રજા ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકશે અને ઉદાર રાજનીતિ ગ્રહણ થશે તો તેથી નરમાતને અને પ્રજાને અમાપ લાભ થશે એ નિઃસંદેહ છે. પરંતુ પગલે પગલે અવિશ્વાસ દર્શાવવો એ આપણી પ્રગતિના પ્રયાસોમાં અન્તરાય રૂપ નીવડે છે. જાતિઓની, ધર્મોની, વર્ણોની અને સ્વાર્થોની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય અને સર્વ જન પ્રજા સમસ્ત એક તાદાત્મ્ય ભાવના જન્મ પામે તો જ ઇષ્ટસિદ્ધિ થાય. પ્રજા પોતાના હક્કોની આ નવી ભાવનાના પાલન માટે જેટલી તૈયાર છે તેટલા પ્રમાણમાં સરકાર હજુ તૈયાર થઈ નથી—એવું મન ઘણી વાર થયાં કરે છે. અમને પ્રશ્ન થાય છે કે આવી ટુંકી મર્યાદિત વૃત્તિઓ ક્યાં સુધી સરકાર ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવશે? અને પ્રજાના હક્કો સંબંધી સરકારને અમારા ઉપર વિશ્વાસ આવશે? અમે પૂછીએ છીએ કે મહારાણી વિક્ટોરીઆના વખતની રાજનિતિના સૉર્ટ ચેમ્બર્સ પસંદ કરશે કે ન્યાયી અને દેશી માટે સત્યકથનોમાં કેટલાક કડવાશનો સ્વાદ ચખાડતી રિઝર્વ રાજનિતિ પસંદ કરશે? અમારા દેશના બાળકોને જન્મથી જ શીખવાડી ગોળથુથી પાઈ, તેમના હૃદયમાં શૈશવથી જ અંકુરો રોપી, દેશના અને સામ્રાજ્યના એ પ્રતાપી રાજસેવકો બની રહે અને હિન્દનું રક્ષણ હિન્દ જાતે જ કરવા સમર્થ નીવડે એવી રાજનીતિનો પ્રસાર ગ્રેટબ્રિટન કરશે તો ગ્રેટબ્રિટને હિન્દના સમ્બન્ધમાં પોતાની જવાબદારી સંપૂર્ણ બજાવી છે એવું કહેવાશે અને હિન્દ એ ઉપકારનો બદલો વાળવા કદિ ભુલશે નહિ! હિન્દ શુદ્ધ છે એની કિમ્મત વખત આવે જ જણાશે.

૨. આયર્લૅન્ડ અને સ્વરાજ્ય —

આપણા ગુજરાતમાં એવી એક કહેવત છે કે 'ગોળે તેના ઓલે વેચાય' વળી, 'મા વિના તો માથે ન પીરસે' ખરેખ, આ કહેવતોની શોધ કરનાર જેની કલ્પના કલ્પનાશક્તિના આ કેન હશે, તે અનુભવી અને બુદ્ધિશાળી કોઈ ડોકટર હશે. આયર્લૅન્ડ એ ગ્રેટબ્રિટનની સાથે જ વળગેલો એક ટાપુ છે. લગભગ ચારસો વર્ષ પહેલાંથી આ બન્ને દેશો વચ્ચે એકતા થઈ છે, બ્રિટનનો ઉપરી-અધિકાર આજ ત્યાં રાજ્ય કરે છે, આયર્લૅન્ડના લોકોએ આજ કેટલાક વર્ષોથી સ્વરાજ્યનો ઝુંડો ઉપાડ્યો છે. યુરપના ચાલુ યુદ્ધ પહેલાં તો ત્યાં એવો ગંભીર મામલો બની ગયો હતો કે ત્યાં *Civil-war* માહોમાહ યુદ્ધ ઉભું થાય, પરન્તુ એ ભયંકર તોફાનમાંથી ઘડીભરને માટે ગ્રેટબ્રિટનને બીજા એથી વધારે ભયંકર તોફાનમાં જોડાવું પડ્યું. રાજ્યભક્ત

રા રણજીતરામ વાવાભાઈ મેહેતાનું શોચનીય અવસાન.

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ, એલએલ બી

ગુજરાતના એક અમોલા રત્નરૂપ અને મ્હારા એક પરમ પ્રિય મિત્ર ભાઈ રણજીતરામના અકાળે થએલા મર્મભેદક અવસાનની નોંધ લેતા મ્હારૂં હૃદય કમ્પે છે ને મ્હારો હસ્ત ધ્રૂજે છે કોઈ પણ માણસ ત્હેમના અવસાનથી કોઈપણ સુશિક્ષિત ગુજરાતીને આઘાત થાત પરન્તુ જે અચિંતિત સંયોગોમાં તેઓનું અવસાન થયું તે ધ્યાનમાં લેતા એ આઘાત વધારે અસહ્ય બન્યો છે હજી તો ઈદ માને રેહાજે જ વીરૂપારને સ્ટેશનેથી ભાઈ રણજીતરામ ત્હેમના પત્ની ત્હેમના ન્હાનકા પુત્ર અને હું એ ચાર જણ જુહુ સાથે ગયા ત્યાં રાત્રે મગ્ડે મળી આગગાડીની રમત રમ્યા અનેક વિષયો વિષે રસભરી વાતો કરી અને આખરે નિદ્રાદેવીની આજ્ઞાનો અનાદર ન કરી ગયા ત્યારે જ સૂતા, હજી તો આજે મ્હારે ‘નવજીવન ના તેઓના તંત્રી ના ત્રણ મહિનાના અનુભવો મને ધ્યાં ગુજરાતના માસિકો પ્રકટતા થી કેમ ચલાવી શકાય તે વિષે સૂચનાઓ કરી નવજીવન માટે ગુજરાતના વ્યવહેર જીવન વિષે વ્યાવહારિક આત્મ નિહાળનોમ્ન લખવાનો પોતાનો ઇરાદો છે એમ જણાવ્યું આખો દિવસ પોતાની મોજમજાઓમાં ગાળવાને માટે મતિશય આગ્રહ કર્યો અને રહનારે સાંગાનને મુંબાઈ આવવાને હું તૈયાર થયો ત્યારે દરિયામા ખાવા ન્હાવા જતા હતા તે મહલીમાં જો ના મને આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું હું મુંબાઈ આવવા માટે શેઠ નરોત્તમદાસને બંગલેથી નીકળ્યો અને ભાઈ રણજીતરામ વગેરે દરિયે ન્હાવા ગયા બપોરે તાર થયો સાંતાક્રુઝ તમારા રણજીતરામ માસ્તર તો જુહુમાં દરિયામાં ડૂબી ગયા હું તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો—રણજીતરામનો ક્યો મિત્ર ન થાય? રણજીતરામ ગયા એટલે શું? ગુજરાત! જુવાન ગુજરાત! શું સમજે છે? રણજીતરામ જતા ગુજરાતની એકતા માટે ગુજરાતના ગૌરવ માટે ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે સતત વિચાર કરનાર અને પ્રયાસ કરનાર એક ઉન્નત હૃદય ચાલ્યું ગયું ગુજરાતના જીવનનો ભાવિ ઇતિહાસકાર આ અપકવ કરમાએલા કુસુમના પરિમલથી કદાચિત અપરિચિત હોતાં ત્હેમની ઘટતી નોંધ લે કે ન લે પરન્તુ ગુજરાતના અત્યારના યુવાનો તો ત્હેમનામાંના એક ઉત્તમ બંધુ માટે મિત ભાવમાં આંસુ જ લોહી શકશે વિશેષ આવતા અંકના લખાણે અત્યારે તો શોકાભિભૂત હૃદય વિદેહ આત્માની સદ્ગતિ ઇચ્છી ત્હેમના કુટુમ્બ ઉપર આવી પડેલી અસહ્ય આપત્તિમાં સમભાવ સાથે ગુજરાતને પડેલી ન પુરાય એવી ખોટની નોંધ લઈ વિરમે છે

ગુજરાતના એક સુપ્રસિદ્ધ લેખક.

સ્વ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા, બી એ
અવસાન મંગળવાર તા ૫ મે, ૧૯૧૭

આયર્લૅન્ડના વતનીઓએ ઘરની તકરારો લ્હડાઈનુ સુપરિણામ આવે ત્યા સુધી ભૂલી જવા માટે વચન આપ્યુ અને ત્હેનો યથાશક્તિ અમલ કર્યો પરન્તુ દેશપ્રેમની જાગતી ઉઠતી જ્યોત શમી નહિ અને આયર્લૅન્ડનુ ધૈર્ય ખાત્રુ ખવાયુ નહિ આવી સ્થિતિમા ગ્રેટબ્રિટનને જોઈતી મદદ ત્હેના તરફથી મળી નહિ અને પરિણામે યુદ્ધની સામગ્રીઓમા જોઈતી વસ્તુઓની દ્રવ્યની અને જીન્દગીની તાણ પડવા માંડી અને આયર્લન્ડના સ્વરાજ્ય સબન્ધમા લૉર્ડ કર્ઝનના શબ્દોએ આ વસ્તુસ્થિતિમા આજ સાચી પુરી અને કહ્યુ કે, *A united reconciled Ireland* would be an important addition to the strength The settlement of the Irish question emerged as a world factor of capital importance that might affect the fortunes of Great Britain in the war and the destinies of mankind for generations If an effort was to be made none could dispute that it should be made without delay Since the beginning of the War the situation in Ireland had grown not better but worse and if left alone might grow even worse In that case if we faltered or drifted not merely would we parade our bankrupt statesmanships before the world but we would have earned the deserved condemnation of posterity

લૉર્ડ કર્ઝન આ શબ્દોથી એ જ સુચવે છે કે આયર્લૅન્ડને તાત્કાલિક સ્વરાજ્ય આપવુ જ જોઈએ વિનમ્ર અમલ છે આયર્લૅન્ડ ગ્રેટબ્રિટનની પાસે સ્વરાજ્યની માગણી કરી ગ્રેટબ્રિટને એનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે એવુ નથી એ સ્પષ્ટ જોયુ

વળી, અમેરિકાની તરફથી પણ એવી જ આશા રાખવામા આવી છે કે ગ્રેટબ્રિટન જ્યારે પરરાજ્યની પ્રજાના છુટાપણા માટે યુદ્ધ કરે છે, ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યની પ્રજાને પણ એવા હક્ક આપવા જોઈએ, અને એના અધિકાર એ આપશે જ એવી આશાથી એણે યુદ્ધમા ઝપલાવ્યુ છે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ અને ત્યાના લો નેતાઓ પણ અત્યારે આયર્લૅન્ડને સ્વરાજ્ય આપવા માટે બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટને અને ત્યાના સત્તાધિકારીઓને મજબુત ભલામણ કરે છે, બીજી રીતે કહીએ તો ફરજ પાડે છે, એના પ્રમાણને ખાતર ઑટાવામા થોડા જ દિવસ પહેલા એક જાહેરસભામા ઑનરેબલ મી ચાર્લસ મર્ફીએ 'આયર્લન્ડને નગર વિનમ્ર ગ્રેટબ્રિટને યુગપદ્‌-સ્વરાજ્ય આપવુ જ જોઈએ' એવો મજબુત ઠરાવ પસાર કર્યાનુ જણાવ્યુ છે વળી ત્યાના સર વિલ્ફ્રીડ લૉરીઅર તો એટલે સુધી કહે છે કે " આ જાહેર સભા, અને આ ઠરાવ એ તદ્દન વખતસરના છે, અને આ જ વખતે આયર્લન્ડની સ્વરાજ્યની ચળવળ અત્યન્ત જોસથી અને પ્રમાણ વેગથી ચલાવવી જોઈએ, અને ઈમ્પીરીઅલ પાર્લમેન્ટ એનો તાત્કાલિક નિર્ણય જો નહિ કરે, તો એ નિષ્ફળતાથી જગતમા બ્રિટનની પાર્લમેન્ટરી સંસ્થાના બંધારણોનુ દીવાળીયાપણુ ગણાશે ' આવા આવા બહારના અનેક તત્વોએ આજ આયર્લૅન્ડ તરફ માનુની પક્ષપાત દર્શાવ્યો છે, અને એ પક્ષપાતના પરિણામે આયર્લૅન્ડનુ આરમ્ભ તેજસ્વી બન્યુ જાય છે અને આ સૌના પરિણામે લૉર્ડ જ્યોર્જે હાઉસ

બ્યુમનો ધ્રુ ત્વાની અને ધ્રુત્વાની જરૂર લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડ જેવા ઇમ્પીરીઅન સરકારના પ્રતિનિધિઓએ શા પ્રમાણ ઉપર જોઈ હશે? ઇગ્લડના સ્વાતન્ત્ર્યપ્રેમી વાતાવરણમા જન્મથી આજ પર્યંત દુર્માવિચર્યા પછી પણ આવી સકુચિત બુદ્ધિ શા માટે એ રાખતા હશે? શુ યૂરપનો કે શુ અમેરિકાનો કે શુ જગતના અન્ય દેશોનો વર્તમાન ઇતિહાસ એમનાથી અજાણ્યો રહ્યો છે? માના પેટમાથી જ જે વ્યક્તિઓએ સ્વાતન્ત્ર્યના ઉચ્ચ સ્વપ્ના જોયા છે એવા પુરુષો અન્યના અધિકારો અને અભિલાષાઓ તરફ આવી સકુચિત દૃષ્ટિથી કેમ જોતા હશે?

આપણા દેશમા અત્યારે આના અમલદારો આપણા અન્તર્ગત વ્યાજબી અને માનુપી અભિલાષોને દાબી રાખવા સતત્ બોધ કર્યા કરે છે, અને તે માટે અનેક પ્રતિબંધો મૂકે છે અને રચે છે એ બધુ શા માટે કરે છે? એના કારણો એમને કોઈ પૂછનાર નથી એવી એમની માન્યતા હોય તો તે બધુ ભૂલ ભરેલી છે માટે વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિજે સ્વરાજ્યને દાખલ કરવાની માગણી ગણી કે ઇંગ્લન્ડના પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાનપત્રકારોએ અને ત્યાના ખુદ સત્તાધિકારીઓએ એ હીલચાલને ટેકો આપ્યો છે, ત્યારે લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડ જેવા અમલદારો તેમા રાજદ્રોહ જુવે છે એ પણ એમની રાજનીતિની નવી તાસીર જ ને કે બીજુ કાઈ? યુદ્ધને અગે ઇંગ્લન્ડમા વધારે વિષમ અને ભયકર સ્થિતિ ઉભી થઈ છે ત્યા પણ રાજકીય હીલચાલો રોજે દિવસે પૂરવેગથી અનિયન્ત્રિત ચાલે છે ત્યારે આપણે ત્યા તેવી હીલચાલોના તદ્દન શાન્ત અને નિર્દોષ સ્વભાવમા રાજદ્રોહ જોવાય છે આ સ્થળે અન્ય વિચાર શૈલ કરવા અથવા કરાવવા કરતા બ્રિટિશ રાજ્યના એક અગ્રગણ્ય નેતા અને વિચારક મી બાલ્ફરના શબ્દો ટાકી, લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડ જેવા અમલદાર બન્ધુઓને સ્મરણ કરાવીશુ કે ' ते हि नो दिवसा गता ।– તમ્હારા દિવસો ગયા "

'Wherever you find free democracy and the spirit of liberty abroad, that great spirit of self development on national lines there you find the friends of Allies and enemies of Central Powers We are convinced there is only one form of government whatever it may be called namely, where the ultimate control is in the hands of the people We have staked our last dollar on this and if democracy fails us we are bankrupt indeed But we know that democracy will not fail us '

—Mr Balfour at Oltawa

આયર્લન્ડ સમ્બન્ધમા આજકાલ એટલી બધી વૈખરી અને પ્રબલ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે કે અમ્હને વિશ્વાસ છે કે જે ન્યાયપ્રિય વૃત્તિએ આયર્લન્ડને આજ મદદ કરી છે તે જ ન્યાયશીલ વૃત્તિ અમ્હને પણ ન્યાય આપશે પછી ભલે સ્વરાજ્ય વિરુદ્ધના લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડ જેવાના યુદ્ધો ચાલે.

આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય પ્રથમ તકે મળો એ અમ્હારી એક ઇચ્છા છે અને અમ્હારા દેશના નવા પરિવર્તનોમા એ સ્વદેશપ્રેમી મનુષ્યો અમ્હને સાહાય્ય આપો સ્વરાજ્ય *Indian Home-Rule-Self-Government under the flag of the British Empire* એ અમ્હારૂ લક્ષ્ય છે હાલમા હિન્દના હોમરૂલરોની દૃષ્ટિ આયર્લેન્ડે વેગથી ખેંચી છે, તેમના પ્રાગ્ભવના પરિણામો તરફ અમ્હારુ નિશાન છે લૉર્ડ જ્યોર્જ જેવા બ્રિટનના એક ઉમદા રાજપુરુષના હાથમા આયર્લેન્ડનુ ભવિષ્ય છે હિન્દનુ ભવિષ્ય પણ તેના જ હાથમા છે જો આદાર્યવૃત્તિ અને જે ન્યાયપરાયણતા એમણે આયર્લેન્ડ તરફ દર્શાવ્યા છે તે જ ઔદાર્યવૃત્તિ અને ન્યાયપરાયણતા અને સમભાવ આપણા તરફ પણ બતાવશે તો એ ગુણ હિન્દ ભૂલશે નહિ, બાકી સ્વરાજ્યના સ્વપ્ના હિન્દના દરેકે દરેક પુત્રે જોવા માંડ્યા છે, તે હિલચાલમા એકયાત્મ્યનિષ્ઠાના મૂળ તત્ત્વો રૂપાયા છે, તેમા એકરાજનિષ્ઠાના પ્રબલ મૂળ બંધાયા છે, અને દિન વધારે મજબૂતાઈથી બંધાતા જાય છે એ અતિપ્રબલ રાષ્ટ્રીય ભાવના આજ હિન્દનો આત્મા છે, અને એ ભાવના સાક્ષાત્ પ્રભુના દૂતો આવે તો પણ નષ્ટ થઈ જાય એમ નથી એ ભાવના હિન્દનો આત્મા ગણાઈ, વધારે તેજસ્વી બને એ જ પ્રત્યેક હિન્દીજનનું લક્ષ્ય છે

માતર કુંવ ll ગમ્રાર

આયર્લૅન્ડને સ્વરાજ્ય પ્રથમ તક મળો એ અમ્હારી એક ઇચ્છા છે અને અમ્હારા દેશના નવા પરિવર્તનોમાં એ સ્વદેશપ્રેમી બંધુઓ અમ્હને સાહાય્ય આપો. સ્વરાજ્ય *Indian Home-Rule-Self-Government under the flag of the British Empire* એ અમ્હારૂં લક્ષ્ય છે. હાલમાં હિન્દના હોમરૂલવાદીઓની દૃષ્ટિ આયર્લૅન્ડ વેગળી એથી કે તેમના પ્રારંભના પરિણામો તરફ અમ્હારૂં નિશાન છે. લૉઇડ જ્યોર્જ જેવા બ્રિટનના એક ઉત્તમ રાજપુરૂષના હાથમાં આયર્લૅન્ડનું ભવિષ્ય છે. હિન્દનું ભવિષ્ય પણ તેના જ હાથમાં છે. જે ઔદાર્યવૃત્તિ અને જે ન્યાયપરાયણતા એમણે આયર્લૅન્ડ તરફ દર્શાવી છે તે જ ઔદાર્યવૃત્તિ અને ન્યાયપરાયણતા અને સમભાવ આપણા તરફ પણ બતાવશે તો એ ગુણ હિન્દ ભૂલશે નહિ. સાચી સ્વરાજ્યના સ્વપ્નાં હિન્દના [illegible] કરોડ પુત્રે જોવા માંડ્યા છે, ને હિન્દુસ્થાનમાં એકસામ્રાજ્યનિષ્ઠાના ગૂઢ તત્ત્વો રોપાયા છે, તેમાં એ રાષ્ટ્રનિર્માણના પ્રયત્ન મૂકી બંધાયા છે, અને હજી વધારે સંગીનતાથી બંધાતા જાય છે. એ અતિપ્રબળ રાષ્ટ્રીય ભાવના, આજ હિન્દનો આત્મા છે, અને એ ભાવના સાક્ષાત્ પ્રભુના દૂતો આવે તો પણ નષ્ટ થઈ શકે એમ નથી. એ ભાવના હિન્દનો આત્મા ગણાઈ વધારે તેજસ્વી બને એ જ પ્રત્યેક હિન્દીજનનું લક્ષ્ય છે.

ચાલુ વર્ષનું લવાજમ
જેમનું બાકી હોય તેમણે
તાકીદથી
મોકલી આપવા કૃપા કરવી.

માસ્તર કુલનો નમ્રાર

મજુરો માટે વિનોદનાં સાધનો.

લેખક—રા ત્રિ., બી એ

હાલમા કુશળ પુરૂષો એવુ ભવિષ્ય ભાખે છે કે, હમણાના ઘોર યુદ્ધને અન્તે વ્યાપારનુ એવુ અપૂર્વ ઘોરતમ યુદ્ધ જાગશે કે જે સમયે સર્વ લોકો પોતાના ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર વિકસાવવા અને બહોળા પ્રદેશમા સ્થાપિત કરવા ધર્મે કે કૂટનીતિથી મહાભારત પ્રયત્નો કરશે તે પ્રયત્નો શા અને કેવા થશે તેનો ઉહાપોહ યુરપના વિદ્વાન વિચારકોએ અત્યારથી જ કરવા માડયો છે યુરપના મોટા મોટા કારખાના, ત્યાના યત્રો, ત્યાની ગોઠવણુ વિગેરે સર્વ જોતા હજુ આપણા ઉદ્યોગો તો છેક ન્હાના છોકરા જેવા લાગે છે પરતુ સતોષની વાત છે કે છોકરા જેવા જ ન રહેતા હવે મોટા થવા તરફ આપણુ ધ્યાન ગયુ છે આવે સમયે ત્યાના કારખાનાના માલિકો વધારે

કામદારો ‘ફુટબૉલ’ નામની રમત રમે છે.

સારો અને વધારે જથ્થાબધ માલ ઉત્પન્ન કરવા જે જે ઉપાયો કરે છે તેમાનો એક—જેનો આપણે ત્યા અહિં કોઈને સ્વપ્ને પણ ધ્યાન આવે તેમ નથી અને ઇગ્લાડમા પણ જે હમણા તાજો જ દાખલ થયો છે—તેનો વિચાર કરવો અત્યારે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આપણા સર્વનો સાધારણ અનુભવ તો હશે જ કે લાબો વખત એકનુ એક કાર્ય કરવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે, અને હાથ પગ થાકી જવાથી અન્તે તે કાર્ય ઉપર સ્વાભાવિક રીતે કટાળો આવે છે આથી કામની ઝડપ ઓછી થાય છે એટલુ જ નહિ પરતુ માલની જાતમા પણ ફેર પડે છે મનુષ્ય માત્રનો આવો જ સ્વભાવ હોવાથી મનનુ કાર્ય કરનારને તનનુ અને તનનુ કાર્ય કરનારને મનનુ કાર્ય, એમ ફેરબદલી તરીકે થવુ જ જોઇએ પરતુ આવી ફેરબદલી સારુ મજુરને મહેતાનુ અને મહેતાને મજુરનુ કામ થોડો વખત સુધી પણ અપાય નહિ

ઉન કાળી ભા ૧—૨ રૂ ૨—૮—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ

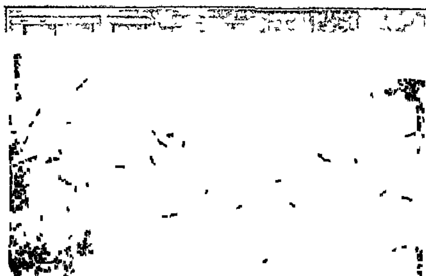
આથી કોઈ એવી વસ્તુ ગોધવી જોઈએ કે જેવી બધાને જોઈ તો આગમ મળે આ વસ્તુ તે વિનો છે એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેને લીધ કામ ઉપરથી કટાળો ઓછો થાય છે એટલુ જ નહિ પણ ઉલટુ વધાગમા તેને લીધે કામ કરવામા જબરો ઉત્સાહ આવે છે કારણ કે વિનો સ્નાયુઓમા તેજી આણી આખા દિવસ ખુબ ધ્યાનપૂર્વક કરવા પડતા કામના શ્રમ સારૂ તેમને તૈયાર કરે છે, મનમા ઉ હામ આણે છે, અને તેથી તન અને મનની મજુરી સારૂ સર્વને તૈયાર કરે છે

ઉદ્યોગ અને વિનો એ બે વસ્તુઓ ઉપર આપણી પ્રગતિ મ_ આધાર રાખે છે જો આ બેમાથી એક પણ બધ પડે તો આપણા વિનાસ ા અને આપણી મશ્કરીનો છેડો આવે શારીરિક થાકને લીધે માનસિક ક્ષીન થઈ મનુષ્ય_ ગમાવી મન આનન્દ જતો રહે છે જે પુરૂષ આનો ભોગ

નાચ વખતે સગીતની તૈયારી.

થયેલ છે તે આ મ_રૂરી જગતમા પોતાના ક પારકા ા સર કામ સારૂ નાલાયક થઇ જાય છે શક્તિ ઉપ તના અતિર મમ કરવાથી સ્નાયુઓ એ ચાઈ જઈ શિથિલ થઈ જાય છે અને પરિણામે મન પણ નબળુ પડે છ યોગ્ય વિનો એ જ આનો ઉપાય છે કામ ગમે તેવુ સખ્ત હોય પણ સાથે વિનો નુ મિશ્રણ કરવાથી આ બનેનો નાશ થાય છે કારણકે તે થાકી ગયેલ શક્તિને બ_દુની માફક પાછી સજીવન કરે છ વિનોદનું આવુ મિશ્રણ કરવામા ન આવે તો જે પુરૂષને આખા દિવસ સખ્ત મજુરી સિવાય બીજુ કાંઈ પણ કરવુ પડતું નથી તે થો ા જ સમયમાં નબળા પડી જઈ પાનખરમા ખરી જવો થઈ જાય છ, અને કેટલીક વાર તો તેને ઓળખવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છ વખત જતા તેનો ઉદ્યોગ ઘટે છ અને ખરા મનુષ્યત્વની ક રતા ભામા બદાર ગયેલા એ દેખાય છે પોતાના જ સહચારીઓમા તે બેવકાર થાય છે અને સ આન તે ખોઈ પોતાની જીદગી દુ ખમા જ ગાળી કહાડે છ આવી સ્થિતિનો મજુર પોતાના

સીકામદારો કોનો નાદ સાંભળે છે.

માલિકનુ કામ સારૂ કરાવી કરી શકે ? ક તો C'નાસ પણ કરાવી આની ન ? કારણકે શ્રમથી તેનો કામ કરવાનો ઉત્સાહ નાશ થયો હોય છે તેની દૃષ્ટિ કામ કરવાનો વખત ક્યારે પૂરો થાય તે સારૂ ઘડીઆળ ઉપર અને લાંબો કંટાળો ભરેલો મહીનો ક્યારે પૂરો થાય અને પગાર મળે તે ઉપર, ચોંટેલી હોય છે આમ સારૂ કામ કરવા ઉપર ચિત્ત રાખવાને ઠેકાણે આળસુની માફક બેધ્યાનપણે વખત પૂરો થવાની ચિંતામા એ જેવુ તેવુ કામ કર્યે જાય છે વખત થવાનો ઘટ નાના ના જ કામ પડતુ મુખી પોતાને હાથે જ પોતા ઉપર તાણી લીધેલો કંટાળો દુર કરવા તનને તેમ જ મનને સર્વ પ્રકારે નાશકારક દારૂ જેવી વસ્તુઓ તરફ તે દોડી જાય છે સારા, ગમ્મત પડે એવા અને શરીર સુધારનારા વિનોદો તરફ તેનુ ચિત્ત જતુ નથી મજુરી કરી રહ્યા પછી તેને એક પશુની માફક આહાર નિદ્રા શિવાય બીજુ કાંઈ કરવાનુ તો સુઝતુ નથી સમને સ્વાભાવિક રીતે આવશ્યક અને કલ્યાણકારક રમત ગમત કરવાથી જેવો તે ઉપયોગી થઈ શકે તેવો તે વિના તે થતો નથી યંત્રની માફક જડવત્ પોતાને નસીબે ચોંટેલુ કામ તે કર્યો જાય છે

નવિન સુધારાવધારા કરવામા લક્ષ ન રાખતા, જુનીપુરાણી ચાલતી આવેલી રીત પ્રમાણે કામ કરી પોતાને તેમ જ દેશને થનાર લાભ ખોઈ, એ પોતાની ઉન્નતિ અટકાવે છે અતિશય શ્રમ અને નિર્મળતાના પરિણામમા આ સિવાય બીજુ શુ કલ્પી પણ શકાય ? આપણા દેશમા તો આથી પણ વધારે વિષમ અને કફલની કગાળ સ્થિતિ છે અને તેની સુધારણા માટે આ લેખમાંથી કંઇક ખોરાક મળી શકે એમ છે

વિલાયતના મોટા કારખાનાના માલિકોને હવે સુઝવા લાગ્યુ છે કે મજુરો સબંધી જે જે પીડાઓ ઉભી થવા પામે છે તેમા ઘણીવાર તો પોતાનો જ દોષ અને પોતાની જ દીર્ઘદૃષ્ટિની

ખામી હોય છે આ ખામીઓ દુર કરવાના મોટા પ્રયત્નો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા થાય છે જ્યા જ્યા એ વિષામા પગલા લેવામા આવ્યા છે ત્યા ત્યા ધારવા કરતા વધારે સારા જ પરિણામો આવ્યા છે આરામ અને વિનોદ વિના મજુરો પાસેથી અતિશય સખ્ત કામ લીધાથી તેઓ ઉપર ઘણો ભારે બોજો આવી પડે છે એ વાત હવે સઘળા કારખાનાવાળા સમજવા લાગ્યા છે અને જેઓ આ સત્ય સમજ્યા છે તેઓ પોતાના કારખાનામા જ પોતાને જ ખરચે મજુરો તેમ જ બીજુ કામ કરનારા મજુરો સારૂ જુદા જુદા તરેહના વિનોદના અને સાધનો પુરા પાડવા લાગ્યા છે આને લીધે મજુરો અને તેમના ઉપરીઓ વચ્ચે જે પ્રમાણની ભાગિતી વધવા માંડી છે ટટાફિસાદ, હડતાલ વગેરે ઘણી ઓછી થઈ છે અને એને લીધે વિનોદના સાધનોમા વપરાયેલા સઘળા પૈસા વ્યાજ સહિત પાછા મળી જાય છે એટલુ જ નહિ પરતુ ઉલટો નફો વધે છે

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ન્યુયોર્કની એન્ડીકોટ-જાનસન કંપનીએ આ પરોપકારી અને વ્યાપારી નીતિ પોતાને ત્યા મોટા પાયા ઉપર દાખલ કરી છે તે કંપનીની હોમઓરીસમા જ એક સુદર રમતગમતનુ ખાતુ બધાઈને તૈયાર થયુ છે જો કોઈને ધ્યાન લેવા માટે આ લેખ સાથે ચિત્રો મૂક્યા છે ત્યા બપોરના વિસામામા રમતમા નાનિસારે બપોર પછી, અને અઠવાડીયામા બીજી વખત રાત્રિઓએ રમત ગમત અને નાચ ગાયન થાય છે, અને તેમા આબાલવૃદ્ધ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષ આનદથી ભાગ લે છે તે મકાનની છેક ઉપર અગાસી બનાવી તેમા એક સુદર બાગ બનાવવામા આવ્યો છે ત્યા આઇસ્ક્રીમ અને સ્ટ્રોબેરીની પાર્ટીઓ થાય છે, દરેક અઠવાડીએ નાચના મોટા મેળાવડા થાય છે આ ઉનાળાના દિવસોમા તો આ ગોઠવણ ખુબ આનદ ઉપજાવે છે

કામદાર વર્ગનો બૉલ (નાચ).

વળી એ જ કંપનીનું એક નાના ગામ જેટલું એક મોટું કારખાનું છે ત્યા દરરોજ ૮૫૦૦ માણસો કામ કરે છે અને દરરાજની ૭૧૦૦૦ બુટની જોડીઓ બને છે અહિં સોશીઅલ કલબો અને કલ્યાણગ્રામો સ્થાપવામા આવ્યા છે રમત ગમતના સાધનો તો બેસુમાર છે આ બધી ગોઠવણથી જે ફત્તેહ થઈ છે તે ખરેખર જાદુઈ જ કહી શકાય એ કારખાનામા આખા ને આખા કુટુંબો કામે લાગ્યા છે અને તેમની કમાણી વધી એને ખરાબ માર્ગે જતો પૈસો અટકયો, એટલે એ લોકો એટલા પૈસાદાર થયા છે કે દરેક જણ પોતાને સારૂ નવુ ઘર બનાવી શક્યુ છે વળી દરેક કુટુંબ એ જ કંપનીનું કામ વર્ષો થયા કરે છે કારણ કે ત્યા મજુરો અને ઉપરીઓ વચ્ચે મૈત્રિ થઈ છે અને તેથી ઉપરીઓ પોતાના મજુરોના વિનોદના સાધનો, તેમના દવાખાના તેમનુ ગૃહસુખ વિગેરેમા અત્યન્ત કાળજી લેવા મંડ્યા છે ગયાનથી જ આ ગોઠવણ ફત્તેહ

આરસપહાણની જમીન ઉપર બૉલ–દડા ગબડાવે છે.

મ. ઉતરી છે, અને હવે તેની જરૂરીઆત એટલી બધી વધી ગઈ છે કે રમતગમતનુ જ ખાતુ બનાવવા સારૂ નોકોની એક નાની સખ્યા રાકવી પડી છે

આ જ કંપનીની માલ વેચવાની નવી દુકાન જ્યારે ન્યુયોર્કમા બંધાઈ ત્યારે તેના મેનેજરને ખાસ ધ્યાન રાખી આ વિનોદના ખાના સારૂ સગવડ કરવી પડી આ દુકાનને છેક ઉપલે માળે 'એમ્પાયર સોશીઅલ ક્લબ' સારૂ જગ્યા રાખવામા આવી છે તે ૧૦૦ ફુટ લાબી અને ૧૦૦ ફુટ પહોળી છે આમા લાકડના ગોળા ગબડાવાની અને બીલીયર્ડ્સ નામની રમતો રમવાની જુદી જુદી જગ્યાઓ છે વળી દિવાનખાનુ નાચની જગ્યા અને ખાવાપીવાની વિશાળ જગ્યાઓ પણ છે ઉપરાંત ત્યા એક એવુ વિશ્રામસ્થાન છે જેમા સંગીતના સર્વ પ્રકારના વાજીંત્રો, નેતરનુ ઉચી જાતનુ ફરનીચર, સરસ ગાલીચા અને તકીઆ રાખવામા આવ્યા છે, અને તેની

મોટી મોટી ફ્રેન્ચ બારીઓમાંથી હુડસન નદીનો મનોહર દેખાવ દેખાય છે ત્યાંનુ રેસ્ટોરાં ઘણુંજ સુંદર બનાવવાની સંભાળ લેવામા આવી છે દરેક ખાણા વખતે સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ તૈયાર મળે છે ચા, કૉફી કોકો અને દુધ એ સર્વ મફત આપવામા આવે છે ડાઓ રમવાની અને બીલીયર્ડની જગ્યા તો આખો વખત ભરેલી જ દેખાય છે તેમા પણ બપોરના વિસામાના વખતમા સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ તો તેની ઉપર મરી ફીટે છે જેઓને આવી રમત પસંદ ન પડે તેઓને સારૂ શેતરંજ, પત્તા, વિગેરે તૈયાર જ હોય છે પરંતુ પત્તામા જુગાર જરાપણ ન રમવો એવો સખ્ત કાયદો છે શરૂઆતથી એટલે ૭ ના ૪ ભાગઓના પાણીમા ન્હાવા માટેના કુંડો બનાવવામા આંખમીંચીને પૈસો વાપરવામા આવ્યો છે, આ ઉનાળામા ખુબ ભીડ થવાની આશા રાખવામા આવે છે આમ વિના સંકોચ સર્વ વસ્તુઓ લેવામા હજારો રૂપીઆ ખરચવામા આવ્યા છે પણ તેના મેનેજરની ખાત્રી છે કે આમા એટલો ફાયદો થશે કે જેવો બીજા કશાથી નહિ થાય

આપણા દેશના ઉદ્યોગાધિપતિઓ આવી વસ્તુઓ માટે ક્યારે લક્ષ આપશે? અને સેંકડો વ્યાપારીઓ શેઠ અને મજુરો વચ્ચે આવો સંબંધ ક્યારે બંધાશે કે આપણા દેશનું વ્યાપારી વાતાવરણ વિશેષ સુખપ્રદ અને હિતકારી નીવડી શકે

અલિ! હું તો થાકી ગઈ!

લેખક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

થાકી ગઈ અલિ! હું તો થાકી ગઈ!
પિયુની વાટડી જોતી, હું તો થાકી ગઈ!
ક્યાં સુધી થોભવું? હું તો થાકી ગઈ!
ધીરજ મ્હારી થાકી, હું યે થાકી ગઈ!
થાકથી યે થાકી, હું તો થાકી ગઈ!
પિયુના એ મૌનથી, હું તો થાકી ગઈ!
ના ગમતું યે કાંઈ, હું તો થાકી ગઈ!
રડું કે શું શું કરૂં? હું તો થાકી ગઈ!
મુઝાતી હું મરૂં છું, હું તો થાકી ગઈ!
જાગું મારી સાહીને હું તો થાકી ગઈ!
રે પ્રીતમે તો બહુ કરી, અલિ! હું થાકી ગઈ!

હું પોતે રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

શાન્ત કુદરતને ખોળે રમતા નિર્દોષ બાળકો.

વેદોમાં રોગજંતુશાસ્ત્ર.

અથવા

જર્મથીઅરી.

લેખક—રા બળવન્તરાય ઝવેરીલાલ વૈદ્ય.

આજકાલ ઘણુંકરી સર્વે લોકોની માન્યતા એવી છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જ રોગજન્તુ શાસ્ત્ર(*Germ Theory*)ની શોધ કરી છે અને અર્વાચીન કાળમા તેમણે જ તેને વિસ્તૃત સ્વરુપમા મુખ્ય પૂર્ણ કર્યું છે અને તેમા કાંઈ સદેહ નથી કે યુરોપના વિદ્વાનોએ એ શાસ્ત્રનો સ્વતન્ત્ર રીતે શોધ કરી તેને પૂર્ણ બનાવ્યુ, પરન્તુ આ સ્થળે મારૂ કહેવુ એ છે કે આર્ય ઋષીપ્રણીત પ્રાચીન વેદના ગ્રથોમા પણ આ શાસ્ત્રની કોઈ ખાઈ વાતો જણાય છે અને વૈદિક મત્રોને અવલોકતા જણાય છે કે વૈદિક કાળમા પણ ખરા જન્તુશાસ્ત્રની કલ્પના હતી જુઓ —

ये अन्नेषु विविध्यति पात्रेषु पिबतो जनान्

॥ यजु० ॥

"ખાવાનુ અન્ન તથા પીવાના પાણી દ્વારા શરીરમા પ્રવેશ કરી વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિ લોકોના (શરીર)મા જે ઉત્પન્ન કરે છે ' આ પ્રકારનુ વર્ણન રોગજન્તુઓના સબધમા ઉક્ત વેદમત્રમા આવ્યુ છે વળી, જુઓ —

अन्वान्त्र्य शीर्षण्यमथो पार्ष्टेय क्रिमीन् ।
अवस्कव व्यध्वर क्रिमीन् वचसा जभयामास ॥

अथर्व० २।३१।४

"આતરડામા મસ્તકમા પાસળીઓમા જવાવાળા (અર્થાત્ ત્યા જઈ રોગ ઉત્પન્ન કરનારાઓ) વ્યધ્વર તથા અવસ્કવ કૃમિ થાય છે તેનો અમે નાશ કરીયે છીએ "

ઉક્ત મત્રમા સ્પષ્ટ રીતે કહ્યુ છે કે, ' આ કૃમિ આતરડા ('મસ્તક, તથા પાસળામા જાય છે અને ત્યા નાનાપ્રકારના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે " આ કૃમિઓની અનેક જાતિ હશે તથા તે દરેક જાતિના નામ ભિન્ન ભિન્ન હશે પરતુ આ મત્રમા બે જાતના કૃમિનો ઉલ્લેખ છે એક અવસ્કવ તથા બીજો વ્યધ્વર, તેમા વ્યધ્વર શબ્દથી ઘણો બોધ મળી શકે છે તે માટે વ્યધ્વર શબ્દનો અર્થ જોઈએ —

વિ+અધ્વર વિ=વિરૂદ્ધ અધ્વર=યજ્ઞ, અર્થાત્ યજ્ઞના વિરોધી એટલે યજ્ઞ જ્યા ન થાય તે સ્થાનપર ઉત્પન્ન થઈ વૃદ્ધિ પામનારાળા, અથવા યજ્ઞથી જેનો નાશ થાય છે એવા કૃમિ ઓને વ્યધ્વર કહે છે વળી વ્યધ્વર શબ્દનો એક અન્ય અર્થ થાય છે –

वि=विरुद्ध, अ=निषेध, ध्वरा=हिंसा ॥

" हिंसा निषेधनी विरुद्ध " અર્થાત્ જ્યા હિંસા થાય છે ત્યા રહેનારાઓ તથા જ્યા અહિંસા છે ત્યા નહિ થનારાઓ, એના જે કૃમિ થાય છે તે વ્યધ્વર કૃમિ છે અર્થાત્ તે હિંસાથી અથવા માંસવાળા પદાર્થોથી ઉત્પન્ન થનારાઓ, તથા નિર્માંસ પ્રયોગથી નાશ પામનારા કૃમિ થાય છે, એ શબ્દ માંસાહારનો વિરોધી અને નિર્માંસાહારને અનુકૂલ છે

આ પ્રકારના અનેક મંત્રો વેદમાં આવ્યા છે, જેને અવલોકતા રોગજન્તુશાસ્ત્રની વૈદિક કલ્પના સ્પષ્ટ વિદિત થઈ શકે છે, એ રોગજન્તુઓની કેટલીક અન્ય જાતિઓનો ઉલ્લેખ નિચેના મંત્રમા આવેલ છે, જુઓ —

दृष्टमदृष्टमतृहमथो कुरुरूमतृहम् ।
अल्गण्डून्त्सर्वान् शलुनान् क्रमीन्
वचसा जमयामसि ॥

अथर्व० २।३१।२

દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય કુરૂરૂ, અલ્ગન્ડૂ તથા શલુન એમ ત્રણ કૃમિનુ વર્ણન છે, તથા એમ પણ કહ્યુ છે કે કઈ જાતના કૃમિ નેત્રથી જોઈ શકાય છે, અને કઈ અન્ય જાતિના એવા સૂક્ષ્મ હોય છે કે નેત્રથી જોઈ શકાતા નથી આજકાલના પાશ્ચાત્ય જન્તુશાસ્ત્રીઓની પણ આ વાતમા સમ્મતિ છે અસ્તુ આ પ્રકારના જે જે મંત્રો વેદમા આવે છે, તેનો વિચાર કરવાથી નિસંદેહ વિદિત થાય છે કે વેદમા રોગજન્તુશાસ્ત્રની વિદ્યા છે મે ઉપર જે મંત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમા પાચ જાતના કૃમિના નામનો ઉલ્લેખ છે

૧ અલસ્કન ૨ વ્યધ્વર ૩ કુરૂરૂ ૪ અલ્ગન્ડૂ ૫ શલુન

એ કૃમિઓની પાચ જાતિના નામ છે કૃમિઓની છઠ્ઠી જાતિનુ નામ " रुद्र " છે, તેનુ વર્ણન —

ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् ॥

यजु० ॥

આ શ્લોક ઉપર પણ દર્શાવ્યા છે તે પ્રમાણે આ रुद्र સંજ્ઞક જન્તુઓ અન્નપાણીદ્વારા શરીરમા જઈને જુદાજુદા પ્રકારના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે આ સૂક્ષ્મ જન્તુઓનુ "રુદ્ર" નામ કયા કારણથી આપવામા આવ્યુ છે તેનો વિચાર કરવો પણ આવશ્યક છે —

"रोदयन्तीति रुद्रा." ॥

"જે રોવડાવે છે તેને 'રુદ્ર' કહે છે, આ રુદ્ર સંજ્ઞક રોગજન્તુ જે ઋતુમા જે ગામ પ્રવેશ કરે છે અને જુદીજુદી જાતના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તે સમયે લોક ત્રાસ પામી રોવા

વાગે છે કોલેરા, અતિસાર, સનિપાતાદિ મહાવ્યાધિઓના ઉત્પન્ન થવાથી લોક કેટલા દુખી થાય છે તેનો વિચાર કરવાથી વિદિત થશે કે તેનુ નામ રૂદ્ર યથાર્થ રીતે જ રાખવામા આવ્યુ છે આ રૂદ્ર જીવ ક્યા રહે છે તેનુ વર્ણન નીચેના મન્ત્રમા આપ્યુ છે

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येपामन्नं
वातो वर्षमिपव. ॥

यजु० ॥

જે રૂદ્ર પૃથિવીપર, અન્તરિક્ષમા તથા આકાશમા રહે છે, વાયુ એ જ જેનુ અન્ન અને વૃષ્ટિ એ જ જેનુ તીર છે તે રૂદ્રોને નમસ્કાર ' અર્થાત્ આ રૂદ્રરૂપી રોગજન્તુ સપૂર્ણ અન્તરિક્ષમા છે અને તે હવાનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, અને તે એના સૂક્ષ્મ હોવાથી પાણી દ્વારા પેટમા જઈને અનેક પ્રકારના જુદાજુદા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એના નિવાસસ્થાનનુ વર્ણન કરી પણ અમનોખ્યે —

अस्मिन्महत्यर्णवेन्तरिक्षे भवा अधि ॥
नीलग्रीवा' शितिकण्ठा शर्वा अध क्षमाचरा' ॥ ३ ॥
नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिता' ॥ ४ ॥
ये वृक्षेपु स स्पिंजरा नीलग्रीवा विलोहिताः ॥ ५ ॥
ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो जनान् ॥ ६ ॥

यजु० ॥

તેઓ મહાન સમુદ્રમા, અન્તરિક્ષમા તથા પૃથ્વીપર નીલગ્રીવ તથા શિતિકંઠ, શર્વ *(જન્તુની સજ્ઞા) રહે છે, દ્યુલોકમા "રૂદ્ર નામના રહે છે," એ વૃક્ષોમા પણ રહે છે, તથા —

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम् ॥

यजु० ॥ १ ॥

એવા રૂદ્ર આ પૃથિવીપર હજારો છે તેમા જેનો કંઠ નીલ હોય છે તેને નીલકંઠ કહે છે તથા જેનો કંઠ શ્વેત હોય છે તેને શિતિકંઠ કહે છે આ પ્રકારે સહસ્ર જીવ પૃથ્વીપર તથા સહસ્ર અન્તરિક્ષમા રહે છે પૂર્વોક્ત નામોમા "शर्व" એવુ પણ તેનુ એક નામ આવ્યુ છે જેનો અર્થ—शृणाति हिनस्ति इति शर । જે હિંસા કરે છે તેને શર્વ કહે છે, એ માટે તેને વેદમા શર્વ કહ્યા છે પુરાણોમા રૂદ્રદેવતા સહાર કરવાવાળા માનવામા આવ્યા છે, તેનો હેતુ એ જ છે કે આ રૂદ્રોના કારણથી જે વ્યાધિ થાય છે તે દ્વારા પ્રાણી માત્ર મરી જાય છે, આ કારણથી એને रुद्र તથા शर्व કહેલ છે એના અનેક નામ વેદમા આવેલ છે તેમાના કંઈ અહીં આપીએ છીએ

* આહાર

(૧) रुद्र—રોવડાવનાર
(૨) शर्व—પ્રાણઘાતક
(૩) मिक्षणक—ક્ષીણતા ઉત્પન્ન કરનાર
(૪) भीम—ભયંકર
(૫) प्रभव—બહુ જ ઉત્પન્ન થનાર
(૬) खेचर—આકાશમાં સંચાર કરનાર
(૭) गोचर—પૃથ્વીપર ફરનાર
(૮) नक्तचर—રાત્રિમાં ફરનાર
(૯) घोर—ભયાનક
(૧૦) यज्ञघ्न—યજ્ઞથી જેનું મૃત્યુ થાય છે
(૧૧) व्यघर—યજ્ઞના વિરોધી
(૧૨) कामनाशक—કામનો નાશ કરનાર
(૧૩) बलघ्न—બળનો નાશ કરનાર.
(૧૪) महीचारी—પૃથ્વીપર સંચાર કરનાર
(૧૫) निशाचर-રાત્રિમાં સંચાર કરનાર
(૧૬) उन्माद—ઉન્માદવાયુ ઉત્પન્ન કરનાર
(૧૭) काल—
(૧૮) निहता—
(૧૯) वध—
(૨૦) निर्जिव—
(૧૭–૨૦) પ્રાણહરણ કરનાર

એ પ્રકારના કેટલાક અન્ય શબ્દો છે જે રુદ્રવાચક તના વ્યાધિ તથા સંહારવાચક હોય છે, પ્રાય એવું જોવામાં આવે છે કે જે રાક્ષસવાચક શબ્દ છે તે સર્વ શબ્દ રુદ્રવાચક તથા રોગજન્તુઓના પણ વાચક છે વૈદ્યનું નામ "रक्षो–हा" (અર્થાત–રાક્ષસહન્તા) વેદમાં આવેલ છે જેનાથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થશે કે રાક્ષસવાચક શબ્દ રોગજન્તુઓના પણ વાચક છે જુઓ —

यत्रौषधिः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहाऽमीवचातनः ॥

જે બ્રાહ્મણની સમીપ ઔષધિઓનો મોટો સંગ્રહ રહે છે, તે વિપ્રને ભિષગ્ કહે છે તથા તે (રક્ષોહા) રાક્ષસોનો નાશ કરનાર તથા (अमीवचातन) રોગોને દુર કરનાર હોય છે

આ મન્ત્રમાં "रक्षो–हा" એ શબ્દ છે જેનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે એ પદનો અર્થ रक्ष=રાક્ષસ, અસુર, हा=હનન કરનારો= "રાક્ષસોનો નાશ કરનારો" એવું સ્પષ્ટ છે ઔષધિઓના સંગ્રહવાળો વૈદ્ય રાક્ષસોનો નાશક કેમ હોઈ શકે? એ પ્રશ્ન અત્રે ઉપસ્થિત થાય છે પુરાણપ્રતિપાદિત વિશાળ દેહધારી ક્રૂર રાક્ષસોને જો ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે રાક્ષસોનો નાશ વૈદ્યની ઔષધિઓથી થવાનું અનસ્ય પ્રતિત થાય છે. વૈદ્ય જો કોઈનો પણ નાશ કરતો હોય તો તે રોગબીજનો નાશ કરે છે, અને રોગબીજ, રોગજન્તુ જ સૂક્ષ્મ રાક્ષસ છે તો તે રોગજન્તુરૂપી રાક્ષસોનો ઔષધિ યોજના દ્વારા નાશ કરે છે એ કારણથી વૈદ્યને "रक्षो–हा" કહે છે કદાચ રાક્ષસ શબ્દનો રોગજન્તુ અર્થ ન થાય તો આ મન્ત્રમાં એ શબ્દનો કોઈ અન્ય સયુક્તિક અર્થ દૃષ્ટિમાં આવતો નથી ઉક્ત મન્ત્રમાં વૈદ્યને अमीवचातन (રોગહારક) નામ વાસ્તવિક છે પણ "रक्षो–हा" 'રાક્ષસોનો નાશ કરનાર' એ નામથી કયો યોગ્ય આશય નીકળે છે? અર્થાત્ रक्षो–हा શબ્દથી કદાચ "રોગજન્તુ સંહારક" એવો અર્થ લેવામાં આવે તો 'अमीवचातन' શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય

છે તથા "રક્ષો-હા" શબ્દનો અર્થ પણ પૂર્વાપર શબ્દોના અર્થની સાથે સારી રીતે પ્રતીત થાય છે

રાક્ષસ રાત્રિને સમયે પ્રકટ થાય છે, એવુ પ્રાય સપૂર્ણ પુરાણોમા કહેલુ છે તેનો અર્થ રોગજન્તુઓનુ રાત્રિને સમયે પ્રબળ થાય છે એવો જો લેવામા આવે તો તે અર્થ આધુનિક જન્તુશાસ્ત્રને અનુકૂળ છે એ અર્થના સાધક "नक्तचर" નિશાચર "रात्रिंचर" ઇત્યાદિ શબ્દો છે

પુરાણોમા રાક્ષસોના શરીરનુ વર્ણન જ્યા જ્યા આવેલ છે, ત્યા ત્યા તેમના શરીર વર્ણનમા કોઈ સ્થળે અતિ વિશાળ તો કોઈ સ્થળે અતિ સૂક્ષ્મ પણ વર્ણવ્યા છે આ સદેહ નિવૃત્તિ માટે કાઇક વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે નિચે આપેલા શતપથ બ્રાહ્મણના અવતરણ ઉપરથી રાક્ષસોના શરીર અને આકારનો નિશ્ચય થઈ શકશે જુવો —

શતપથ આખ્યાયિકાના અવલોકનારને નિમ્નલિખિત આશય વિદિત થશે -મનુ-અર્થાત્ વિદ્વાન મનુષ્યની પાસે ऋषभादि વનસ્પતિઓ હતી, તે દ્વારા તે રોગોને ઉપશમ કરતો હતો પશ્ચાત્ રોગજન્તુઓએ ઔષધિઓનો પરાજય કર્યો એ વખતે મનુષ્યોએ માનવી મનન શક્તિ-દ્વારા રોગોનો ઉપશમ કરવાનો પ્રારભ કર્યો રોગજન્તુઓએ એ શક્તિને પણ જીતી લીધી, અને પાછળથી મનુષ્યોએ યજ્ઞનો પ્રારભ કર્યો તે સમયે રોગજન્તુરૂપી રાક્ષસો હતવીર્ય થઇને પરાભવ પામ્યા

ઉક્ત શતપથીય આખ્યાયિકામા "असुर', તથા "राक्षस" એ બે શબ્દો આવ્યા છે પૂર્વાપર સમ્બન્ધ જોતા એ બને શબ્દો રોગજન્તુઓ વાચક પ્રતિત થાય છે "असुर" શબ્દના મૂળ અર્થ असु+ल (प्राण-हरण करनार) હશે સસ્કૃતમા र તથા लને અભેદ માનવામા આવે છે, આ નિયમાનુસાર મુળ 'असुल' શબ્દનુ રૂપાતર 'असुर' થઈ ગયુ હશે, અથવા 'असुर' શબ્દના દેવ અને રાક્ષસ એવા બે પરસ્પર વિરોધી અર્થ છે, દેવવાચક "असु+र" શબ્દનો પ્રાણદાતા એવા અર્થ થાય છે એની વિરૂદ્ધ રાક્ષસવાચક 'अ+सुर" શબ્દનો અર્થ પ્રાણહર્તા હોવો જોઈએ તાત્પર્ય કે કોઈ પણ રીતે જોતા અસુર શબ્દનો અર્થ પ્રાણહારક હોવો જોઈએ અને તે પરથી એ શબ્દો રોગજન્તુઓના બોધક હોવાનો સભવ છે ઉક્ત પ્રમાણોથી વિચારશીલ પુરૂષોના મનમા આવશે કે વૈદિક સાહિત્યમાં રોગજન્તુઓની કલ્પના છે એ રોગજન્તુઓના નામનો પૂર્વે સ્થળે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે હવે તેના સ્વરુપનો થોડો વિચાર કરીયે शिति+कठ તથા "नील+कठ" એ શબ્દોથી એના કઇક સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે જેનો કઠ શ્વેત હોય તેને शितिकठ કહે છે, તથા જેનો કઠ લીલો હોય છે તે नीलकठ કહે છે વળી જોઈએ -

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रु सुमंगल ॥ ये चे मा रुद्रा अभितो दिक्षुश्रिता, सहस्रशो वैषां हेड ईमहे ॥ नमो महद्भ्य क्षुल्लकेभ्यश्चवो नम ॥ આ મન્ત્રોમા (૧) ताम्र (૨) अरुण (નારગી

ગતુ) (૩) બભ્રુ-ભુરા રંગનુ (૪) મહાન્-વિશાળ (૫) ક્ષુલ્લક-નાનુ, સૂક્ષ્મ-આ શબ્દો આ મા છે આ શબ્દોથી રોગજન્તુઓના સ્વરૂપની કલ્પના થઈ શકે છે ક્ષુલ્લક શબ્દ તેના આકારની સૂક્ષ્મતા પ્રતીત કરાવે છે नमो विक्षीणकेभ्य આ મન્ત્રમા विक्षीणक શબ્દ આવેલ છે જેનો અર્થ વિગેરે ક્ષીણતા ઉત્પન્ન કરાવનાર એવો છે આ રૂદ્રસ્વરૂપી રોગજન્તુઓ અત્યન્ત ક્ષીણતા ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેને 'વિક્ષીણક' કહે છે, વેદમા તેને યમદૂત પણ કહ્યા છે-

वैवस्वतेन प्रहितान् यमदूतांश्चरतोऽपसेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥
आरादराति निर्ऋतिं परोग्राहिं क्रव्यादः पिशाचान् ॥
रक्षोयत्सर्वं दुर्भूतं ततम इमाप हन्मि ॥ १२ ॥

अर्थव० ८।२।१२ ॥

"વૈવસ્વતના મોકલેલા સપૂર્ણ યમદૂતોનો હુ નાશ કરૂ છુ ' રાક્ષસ, પિશાચ, મારારી, ગ્રાહી-(લાબા વખત થયા ગ્રહણ કરી રહેલા-પુરાણો રોગ) 'નિર્ઋતિ-દુષ્ટ' નો હુ નાશ કરૂ છુ આ મન્ત્રોમા રાક્ષસ, પિશાચ, ગ્રાહી, નિર્ઋતિ વિગેરે યમદૂતોના નામ આવ્યા છે તે બધા નામ રોગોત્પાદક જન્તુઓના છે જો એવુ ન માનવામા આવે તો આગના મન્ત્રનો અર્થ લગાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે જુવો-

वनस्पतिः सह देवैर्न आगन् ।
रक्षः पिशाचानय बाधमानः ॥

अथर्व० १२।३।१५ ॥

દિવ્ય ગુણો સહિત વનસ્પતિ આવી, જે રાક્ષસ તથા પિશાચનો નાશ કરે છે આ મન્ત્રમા કહેલ છે કે 'રાક્ષસ તથા પિશાચ ઇત્યાદિનો નાશ કરનારી વનસ્પતિ આવી.' હવે વનસ્પતિ દ્વારા રાક્ષસોનો નાશ થવાનો સભવ કેવી રીતે છે? પુરાણ પ્રતિપાદીત મહાન દેહધારી રાક્ષસોનો નાશ વનસ્પતિ દ્વારા કેવી રીતે હોઈ શકે છે? કદાચ વિશાળ દેહધારી રાક્ષસોનો નાશ વનસ્પતિ દ્વારા હોવાનો સભવ હોય તો પુરાણમા વર્ણેલા મહાન મહાન યુદ્ધો શા માટે કરવા પડત? કોઈ કહેશે કે વિષયુક્ત વનસ્પતિથી રાક્ષસોનો નાશ થવા સભવ છે તેના પ્રત્યુત્તરમા પ્રતીત થશે કે વિષથી પ્રાણીમાત્રનો નાશ થવા સભવ છે, તો એ મન્ત્રમા રાક્ષસ તથા પિશાચનો ઉલ્લેખ કરવાનુ શુ પ્રયોજન છે? આથી એવુ માનવુ પડશે કે વનસ્પતિદ્વારા નાશ થનારા રાક્ષસને જ રોગજન્તુ સમજવા જોઈએ કારણ કે ઔષધિ દ્વારા તેનો જ નાશ થવા સભવ છે, વૈદ્યક ગ્રન્થોમા કહેલ છે કે ઔષધિઓ દ્વારા રોગબીજનો નાશ થાય છે આ સમ્બન્ધ ધ્યાનમા લાવવાથી પ્રતિત થાય છે કે, રાક્ષસ, પિશાચ, વિગેરે શબ્દો રોગજન્તુઓના જ વાચક છે

યમદૂત શબ્દના વિષયમા એક પૌરાણિક કલ્પના જોવી જોઇએ વિષ્ણુપુરાણમા કહ્યુ છે કે-"યમદૂતોનો પરાજય વિષ્ણુદૂત સદૈવ કરે છે આથી વિષ્ણુના ઉપાસકો યમદૂતથી નિર્ભય રહે છે' આ કથાનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવા શબ્દોના અર્થ જોવા જોઈએ -

यमदूत—રોગજન્તુ

विष्णु—સૂર્ય

विष्णुदूत—સૂર્યપ્રકાશ સૂર્યકિરણ

યમદૂત વિષ્ણુદૂતની સામે નહિ ટકી શકવાનો અર્થ એ જ છે કે સૂર્યપ્રકાશમા રોગ જન્તુઓ રહી શકતા નથી જેથી વિપુલ સૂર્યપ્રકાશમા જે રહે છે તેને યમદૂત-અર્થાત્ રોગ જન્તુઓનો ભય હોઇ શકે શક્તો નથી આવા ગહન સિદ્ધાતપર પૌરાણિક ગાથાઓ રચાઇ છે એમ વિદિત થાય છે અસ્તુ હવે એ વાતોને ધ્યાનમા રાખી આપણે પૂર્વોક્ત શબ્દોના અર્થ જોઇએ —

ग्राही—પકડી રાખનાર (રોગ) અર્થાત્ બહુ દિવસ સુધી દુર ન થનારો રોગ

क्रव्याद—માસની ક્ષીણતા કરનારો રોગ

पिशाच—રક્તનો નાશ કરનારો રોગ.

આ નામ આ રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા રોગજન્તુઓના થાય છે એ પ્રકારે અન્ય શબ્દોના વિષયમા જાણવુ જોઇએ

હવે વનસ્પતિ દ્વારા રાક્ષસોનો નાશ થાય છે એ વિષયમા અન્ય પ્રમાણ જોઇએ —

अजशृंग्यज रक्ष सर्वानगंधेन नाशय ॥

અથર્વ૦ ૪।૩૭।૨ ॥

'અજશ્રૃંગી નામક વનસ્પતિના સુવાસથી સર્વ રાક્ષસો નાશ થાય છે વનસ્પતિના સુગંધથી નષ્ટ થવાવાળા રાક્ષસ પુરાણપ્રતિપાદિત રાક્ષસ નિશ્ચયથી ન હોવા જોઈએ, વનસ્પતિના ગધથી રોગજન્તુ અથવા એવા જ સૂક્ષ્મ જન્તુ નાશ થઇ શકે છે એવો વિચાર કરવાથી પૂર્વોક્ત મત્રમા "रक्ष" પદથી રોગજન્તુઓનુ જ ગ્રહણ થવુ ઉચિત છે એ રોગ જન્તુઓનો નાશ એક પ્રકારની વનસ્પતિના ગધથી થાય છે, અને એવા પ્રકારની કૃમિઘ્ન વનસ્પતિ અનેક હશે, એ સર્વેનો ઉલ્લેખ કરવાની અત્રે આવશ્યકતા નથી, હવે અન્ય પદાર્થોનો વિચાર કરીયે —

यो अग्रतो रोचनाना समुद्रा दधि यज्ञिषे ।
शखे न हत्वा रक्षासि अत्रिणो विषहामहे ॥

અથર્વ૦ ૪।૧૦।૬ ॥

મત્રમાં કહ્યુ છે કે "શખ દ્વારા રાક્ષસોનો નાશ થાય છે,' શખ ઔષધિ દ્રવ્ય છે, અને શખભસ્મ કેટલાક વ્યાધિપર ઉત્તમ અસરકારક છે, પાણીમાં ઘોળીને શખદ્રાવનો

પણ ઉપયોગ થાય છે, અર્થાત્ શખ અત્યન્ત જન્તુનાશક છે જે જે પદાર્થો રોગ દૂર કરનારા હોય છે તે પ્રાય રોગજન્તુઓને અર્થાત્ રાક્ષસોનો પણ વિનાશ કરે છે એ પ્રકારે અગ્નિ પણ રોગજન્તુનાશક છે જુવો.—

उपप्रागाद्देवोऽग्नि रक्षोहाऽमीवचातनः ।
दहन्न यद्वया विनो यातुधानन किमीदिनः ॥
अथर्व० १।२८। १ ॥

"યાતુધાન, કિમીદીન તથા રાક્ષસોનો નાશ કરનારો, તથા રોગોનો દૂર કરનારો, અગ્નિદેવ આવે છે આ મત્રમા અગ્નિને માટે જેમ "अमीव+चातन (રોગનાશક) કહેલ છે તેમ रक्षो+हा રાક્ષસ વિધ્વસક પણ કહેલ છે યાતુધાન, કિમીદીન, રાક્ષસ એ સર્વે નામ રોગજન્તુના જ છે, તેનો નાશ કરનાર હોવાથી જ અગ્નિને रक्षो+हा કહેલ છે, અને અગ્નિ રાક્ષસ (જન્તુ) વિધ્વસક હોવાથી જ अमीव+चातन હોઇ શકે છે જન્તુઓનો નાશ અને રોગની અદૃશ્યતાનો સમ્બન્ધ પરસ્પર (રોગનાશક) નિત્ય છે, અને જેવી રીતે પૂર્વ મત્રમા रक्षो+हा[1] અને अमीव+चातन[2] વૈદ્યને માટે કહેલ છે તે જ પ્રમાણે આ મત્રમા અગ્નિને માટે પણ કહેલ છે આવી રીતે સર્વ મત્રોને વિચારપૂર્વક અવલોકવાથી પ્રતીત થાય છે કે રાક્ષસોનો વિધ્વસ કરનારી વસ્તુઓ અવશ્ય રોગનાશક સભવે છે, જ્યારે રાક્ષસ જ રોગ જન્તુઓ છે તો તેઓ બહુજ વધવાથી રોગો પણ બહુ જ વધે છે અને તેનો નાશ થવાથી રોગ પણ ઘટે છે, અને આ પ્રમાણે રાક્ષસવિધ્વસક પદાર્થ આરોગ્યદાયક સમજવામા આવ્યા છે અગ્નિ પણ એ પ્રકારે આરોગ્યદાયક પૂર્વોક્ત મત્રમા કહેલ છે અગ્નિ બળવાથી તેની સાથે હવા પણ બળે છે, અને એ સમયે વાયુમા રહેવાવાળા રાક્ષસ (રોગજન્તુ પણ) બળે છે અગ્નિથી તૃપ્ત થયેલ વાયુ એ સમયે પાતળો થવાથી ઉપર જાય છે અને બીજો વાયુ એ જ સ્થાને આવે છે અને તેમાના રાક્ષસ (રોગજન્તુ) મરી જાય છે એ પ્રમાણે થવાથી અગ્નિ બળતો હોય તે સ્થાનનો વાયુ શુદ્ધ થાય છે આજકાલ મ્યુનિસિપાલીટીમા પણ એમ જ કરવામા આવે છે જે મકાનમા પ્લેગ વિગેરે રોગ થાય છે તે મકાન અને તેની ચારે બાજુએ અગ્નિ બાળવામા આવે છે, અને આવી રીતે રોગોત્પાદક જન્તુઓનો નાશ કરવાને સરકાર પ્રયોગ કરે છે વળી વીશમી સદીના ડાક્ટરો પણ અગ્નિને રોગજન્તુવિધ્વસક સ્વીકારે છે અને એજ આશય रक्षो+हा તથા अमीव+चातन એ બે પદથી વેદમત્રમા પ્રતિત થાય છે

રોગ વિનાશક તરીકે અગ્નિ શુ કાર્ય કરે છે તે ઉક્ત પદોમા સારી રીતે વર્ણવેલ છે અગ્નિ દ્વારા રોગજન્તુઓનો નાશ થાય છે અને રોગ દૂર થઈ શકે છે એ વાત અન્ત-

૧ रक्षोहा–રાક્ષસવિધ્વસક ૨ अमीवचातन –રોગનાશક

કરણુમા સારી રીતે સ્વીકૃત થઇ તો યજ્ઞનુ મહત્વ સમજવાને વધારે સમય નહિ વ્યતિત થાય જુવો, યજ્ઞની ક્રિયામા શુ થાય છે ?—

૧ વિશિષ્ટ પ્રકારના સમીધોથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામા આવે છે

૨ ગાયનુ ઉત્તમ ઘૃત આહુતિદ્વારા હોમવામા આવે છે

૩ સુગંધિત, રોગનાશક, સ્નિગ્ધ, તથા મિષ્ટ એવી ચતુર્વિધ હવનસામગ્રી અગ્નિમા બાળવામા આવે છે

૪ મનમા પવિત્ર ભાવના રાખવામા આવે છે

યજ્ઞમાં ઉપરોક્ત પ્રકાર કરવામા આવે છે, તેમા કોઈ પ્રકાર અયોગ્ય નથી અગ્નિ બાળવાથી વાયુ શુદ્ધ થાય છે એવુ જો માનવામા આવે તો જેમા વિશિષ્ટ પ્રકારની ઔષધિનો હવન કરવામા આવે છે એવો અગ્નિ અનિષ્ટ કાર્ય કરે છે એવુ કોણ કહેશે ? યજ્ઞમા જે પદાર્થનો હવન કરવામા આવે છે તે પદાર્થ ઠીક છે અથવા તેમા સુધારણાની અપેક્ષા છે એ પ્રશ્ન સ્વતન્ત્ર છે આ સ્થળે માત્ર એ જ કથન છે કે જ્યારે માત્ર કાષ્ઠ દ્વારા પ્રદિપ્ત થયેલો અગ્નિ વાયુ શુદ્ધિ કરે છે તો વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉત્તમ કાષ્ઠો અને ઔષધિથી પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ ઉત્તમ અસરકારક હોવાનો સભવ છે એવી ઔષધિઓનો કેમ ઉપયોગ કરવો એ સ્વતન્ત્ર પ્રશ્ન છે, અને તેનો વિચાર વૈદ્યશાસ્ત્રજ્ઞ અને આરોગ્યપ્રવર્તકોએ કરવો ઉચિત છે અત્રે તો એટલુ જ બતાવવાનુ છે કે યજ્ઞનુ તત્વ અતિ ઉત્તમ છે અને તે યજ્ઞ અગ્નિના રોગનાશક ગુણની ઉત્તમ અસરપર રચાયુ છે

કોઈ કહે છે કે યજ્ઞ કરવો એ એક પ્રકારની પોપ લીલા છે પરન્તુ આમ કહેનારનુ અજ્ઞાન છે વાસ્તવિક અવલોકનથી પ્રતિત થશે કે અગ્નિનો વાયુ શુદ્ધિકારક ગુણ અનુભવમાં આવ્યા પછી જ યજ્ઞની ક્રિયા સર્વમાન્ય મનાયની હોવી જોઇએ, અર્થાત્ યજ્ઞ કરવો એ પોપલીલા નથી પરન્તુ તે એક અતિ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને એટલા વિચારથી પ્રતિત થાય છે કે અગ્નિ એ 'રાક્ષસહન્તા' અર્થાત્ રોગજન્તુનાશક તેમજ આરોગ્યવર્ધક છે વળી વિશેષ —

दौष्वप्न्यं दौर्जीवित्यं रक्षो अभ्वमराय्यः ॥
दुर्णाम्नीः सर्वा दुर्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि ॥'
अथर्व० ४।१७।६॥

(૧) દુષ્ટ સ્વપ્ન (૨) દુર્જીવિત્વ (૩) રાક્ષસ (રોગજન્તુ) (૪) અશુદ્ધિ (૫) વાચા તથા શબ્દોનો દોષ એ સર્વનો અમો નાશ કરીએ છીએ

આ મન્ત્રમા વિવિધપ્રકારના વ્યાધિનો ઉલ્લેખ છે દુષ્ટ સ્વપ્ન આવવા એ મનનો વિકાર છે જીવન દુઃખમય ભાસવુ એ (મનનો તથા) શારીરિક રોગ છે ઉપરાંત વાચાનો દોષ વિગેરેનુ

૧ રાક્ષસો અર્થાત્ રોગજન્તુ

મૂળ કારણ "रक्ष" અર્થાત્ રોગજન્તુ તથા "अराय्य" અથાત્ અશુદ્ધિ છે, એનો નાશ થવાથી તેના કાર્યભૂત વ્યાધિનો પણ નાશ થાય છે આ મત્રમા આવેલ "अराय्य" શબ્દનો અથ અત્યન્ત મહત્વનો છે अ+अरायि' શબ્દનો અર્થ અશુદ્ધિ 'अदातृत्व' એવો છે 'अरायि'નો रक्ष પદની સાથે અહીં સમ્બન્ધ છે આથી પ્રતિત થાય છે કે–અશુદ્ધિમા રાક્ષસો ઉત્પન્ન થાય છે, અને શુદ્ધિમા તેઓ નથી હોતા, અગ્નિ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી રાક્ષસોનો વિધ્વસક છે અને એજ ઉદ્દેશથી યજ્ઞદ્વારા રોગ દૂર થાય છે જુવો —

मुचामित्वा हविषा जीवनाय कमज्ञात यक्ष्मादुतराजयक्ष्मात् ॥
ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेन तस्या इन्द्राग्नि प्रमुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥
यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरतिक नीत एव ॥
तमाहरामि निर्ऋतरुपस्थात् अस्पार्षा मन शतशारदाय ॥ २ ॥
सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषा हार्षमेनम् ॥
शत यथेम शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥
शत जीव शरदो वर्धमानः शत हेमताञ्छतमु वसन्तान् ॥
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेम पुनर्दुः ॥ ४ ॥

"હે વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્યો! તમને જ્ઞાત તથા અજ્ઞાત વ્યાધિથી આ યજ્ઞદ્વારા આરામ કરૂ છુ કદાચ બહુ જ દિવસનો રોગ હોય તો ઇન્દ્રિ અને અગ્નિ દ્વારા આરામ થાય છે, કદાચ રોગી મરણોન્મુખ થયો હોય તો પણ પુન આરોગ્યસમ્પન્ન થઈ શકે છે, શરીરની અન્દર જે કાંઈ દુરિત થયેલ હોય તે આ શતગુણીય હોમથી દૂર થઈ શકે છે ઇન્દ્ર (વિદ્યુત્) અગ્નિ, સૂર્ય, તથા બૃહસ્પતિ (જ્ઞાનિ)ની સહાય્યથી આસન્નમરણ રોગી પણ પુન શતાયુષી થઈ શકે છે"

ઉપરોક્ત ચારે મત્ર અતિ ઉપયુક્ત છે "दुरित" એવો એક શબ્દ છે દુરિત સઘળા રોગોનું મૂળ છે એમ માનવામા આવે છે તેની સત્તતા જોવા આ મંત્રનો અર્થ જોવો જોઇએ —

दुर=विषयम्, दुष्ट, इत=गत, अन्दर=प्रविष्ट

શરીરની અન્દર જે વિષમ, દોષયુક્ત પદાર્થ ગયો હોય તે 'દુરિત' સમજવામા આવે છે શરીરની અન્દર સમતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા પદાથ અહિતકારી અર્થાત દુરિતરૂપ થાય છે શરીરના પોષક પદાર્થ હિતકારક અને રોગોત્પાદક પદાર્થ સઘળા 'દુરિત'રૂપે સમજવામા આવે છે યુરોપમા ડૉ કુન્હેએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે કે શરીરની અન્દર વિષમ પ્રકૃતિ (*Foreign matter*) ઉત્પન્ન થવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના દરદો થાય છે તથા તે નષ્ટ થવાથી રોગની નિવૃત્તિ થાય છે, 'દુરિત' શબ્દ પણ આજ આશય સિદ્ધ કરે છે રોગ જન્તુઓથી શરીરસવર્ધન નથી થતુ તેથી તેને 'દુરિત' સમજવામાં આવે છે તેને

શરીરથી દૂર કરવાના ઉપચાર ઉક્ત મન્ત્રમા કહ્યા છે, હવન, અગ્નિ, વિદ્યુત, સૂર્ય એમની સહાયથી રોગબીજનો નાશ થાય છે એ ઉક્ત મન્ત્રોનો આશય છે, અગ્નિથી રોગજન્તુ નષ્ટ થાય છે, એ પૂર્વે દર્શાવ્યુ છે હવે સૂર્યના વિષયમા જોઇએ —

उद्यन्नादित्य, क्रिमीन्हन्तु निम्लोच हन्तु रश्मिभिः ।
ये अन्त' क्रिमयो गवि ॥ १ ॥ विश्वरूप चतुरक्ष क्रिमिम् सारग-
मर्जुनम् । शृणाम्यस्य पृष्टीरपिवृश्चामि यच्छिरः ॥ २ ॥
प्रते शृणामि शृगे याभ्या निसुदायमिभिनिम्निते कुसुभ
यस्ते विषधानः ॥ ३ ॥

अथर्व० २।६।१ ॥

"ઉદય થનારો તથા અસ્ત થનારો સૂર્ય પોતાના કિરણોથી કૃમિઓનો નાશ કરે, જે કૃમિ ભૂમિ તથા આકાશમા રહે છે આ કૃમિ અનેક જાતના થાય છે કોઈ ચાર નેત્રવાળા, કેઈ શ્વેત, કોઈ રક્ત, એવા અનેક પ્રકારના થાય છે, તે સર્વનો હુ નાશ કરૂ છુ તેને બે શીંગડા પણ થાય છે જેનાથી તે પ્રાણીઓને કાપે છે, અને તેની પાસે એક વિષની થેલી પણ રહે છે"

ઉક્ત મન્ત્રમા સૂર્ય કિરણો દ્વારા કૃમિઓનો નાશ થાય છે એમ કહ્યુ છે જેમ અગ્નિ રાક્ષસ (રોગજન્તુ) સહારક છે, તેમ સૂર્ય પણ છે સૂર્યનુ વર્ણન વેદમા ઇન્દ્ર શબ્દથી તથા સૂર્ય શબ્દથી આવેલ છે સર્વ સ્થાનમા એને રાક્ષસહન્તા જ કહેલ છે વિદ્યુતનુ વર્ણન પણ ઇન્દ્રના સૂક્તોમા આવેલ છે, તે પણ રાક્ષસસહારક છે પૃથ્વીપર અગ્નિ, અન્તરિક્ષમા વિદ્યુત, દ્યુસ્થાનમાં સૂર્ય, એવા ત્રણ દેવો રાક્ષસોનો નાશ કરી રહ્યા છે એ ત્રણ પદાર્થ રોગ જન્તુઓના નાશક છે એવુ આધુનિક યુરોપિય વિદ્વાનો પણ સ્વીકારે છે, તેથી આ વિષયમા અધિક લખવાની આવશ્યકતા નથી અસ્તુ

આ નિબન્ધમા રોગજન્તુઓના સમ્બન્ધમાં વેદમા જે અનેક ઉલ્લેખ આવેલ છે તેનુ સારાંશમાં દિગ્દર્શન કરાવ્યુ છે

૧ વેદમાં રોગજન્તુઓની કલ્પના કેવી રીતે છે?
૨ તેના નામ કયા કયા છે?
૩ તેની કેટલી જાતી છે?
૪ તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે?
૫ તેનો નાશ કેવી રીતે થાય છે

ઇત્યાદિ વિષયપર વિસ્તારથી લખવાથી નિબન્ધનો વિસ્તાર અતિ વધી જવાના ભયે સઘળા વિષયોનુ દિગ્દર્શન સારાંશમાં જ આપ્યુ છે

કેળવણીનું માહાત્મ્ય.

લેખક—રા. પદ્મનાભ હરિદત્ત શાસ્ત્રી.

કેળવણી એ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામા ક્યારથી વપરાવા લાગ્યો તે બાબત કેળવણી શબ્દના ઇતિહાસપરત્વે ઘણી અગત્યની ગણાઈ શકે છે કારણ કે ભાષાશાસ્ત્ર *(Science of Language)* નુ જ્ઞાન મેળવવામા તે આવશ્યક છે, પરન્તુ "કેળવણીના માહાત્મ્ય" પરત્વે તેની તેટલી ઉપયોગિતા નથી માટે તે સમ્બન્ધમા એટલુ જ કહેવુ બસ થશે કે,–કેળવવુ એ ક્રિયાપદ ઉપરથી કેળવણી એ નામ થયુ છે અને વિદ્યા–જ્ઞાન–*Education* વિગેરે તેના પર્યાયવાચક શબ્દોથી ઘણીવાર વિવેચન થતુ જોવામા આવે છે વિદ્યા–જ્ઞાન વિગેરે પર્યાયવાચક શબ્દો આપણે વાપરીએ નહિ તોપણ કેળવવુ એ શબ્દ ઉપરથી પણ કેળવણી શબ્દનો સામાન્ય અર્થ આપણે જાણી શકીએ છીએ કોઈ પણ વસ્તુ કે પ્રાણીને કેળવણી આપવી એટલે તે વસ્તુમા રહેલી શક્તિને સપૂર્ણ ઉપયોગમા લઈ શકાય તેવી તે વસ્તુને બનાવવી, એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુ અથવા પ્રાણીને જે સ્થિતિમા તેને કુદરતે મૂક્યુ હોય તેમાથી તેનો વિકાસક્રમ ઉત્તમ પ્રકારે વધીને સૃષ્ટિમા તેને પરમ ઉપકારક અને સહાયક બનાવી શકાય સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો પ્રાણીમાત્રના હિતમા પ્રવૃત્ત કરનાર તથા સર્વોત્તમ હિતસાધક વિદ્યા તે કેળવણી છે આથી આપણે એમ સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ કે કોઇ પણ પ્રાણી કે પદાર્થ ઉત્તમ સામર્થ્ય યુક્ત હોય પરતુ તે સર્વોત્તમ હિતસાધક ન હોય તો તેને આપણે ઉત્તમ કહી શકીશુ નહિ જોકે ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ એવા શબ્દો અધિક સામર્થ્ય બનાવવા માટે વપરાતા જોવામા આવે છે પરતુ સામર્થ્યવાન્ પણ ઉત્તમ ત્યારે જ ઠરે છે કે જ્યારે તે સાથે નમ્રભાવ હોય છે શ્રીવ્યાસ ભગવાન સાધુપુરૂષો તથા ખળ પુરુષોના લક્ષણ જણાવતા કહે છે કે विद्याविवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परपीडनाय। खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે ખળ પુરૂષને જો શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેનો ઉપયોગ અન્યને પીડા કરવામા કરે છે, ધન હોય તો તેને અભિમાન આવે છે, અને વિદ્યા મેળવી હોય તો તેનો ઉપયોગ અન્યનુ બૂરૂ બોલવામા કરે છે આથી ઉલટુ સાધુપુરૂષ વિદ્યાનો ઉપયોગ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા કરે છે, ધન મળ્યુ હોય તો ગરીબોને અને અસહાયને મદદ કરવામા તે વાપરે છે અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો દુર્બળ પ્રાણીઓના રક્ષણમા તેને વાપરે છે મહાકવિ કાલિદાસ પણ એ જ અર્થને સમર્થન કરતા કહે છે કે क्षमा शक्तौ त्यागेश्लाघाविपर्ययः गुणागुणानुबन्धित्वात् तस्य स प्रसवा इव। શક્તિ છતા ક્ષમા વાપરવી, અગણિત દાન આપવા છતા મૌનવૃત્તિ સેવવી એ ગુણો જન્મની સાથે જ રઘુકુલમા જન્મેલા રાજાઓમા હોય તેમ જણાતુ હતુ, અને આવા ગુણો તે કુલમા હોવાથી શ્રીરામચદ્રજીએ તેમા જન્મ ધરી તે કુળને વધારે યશસ્વી બનાવ્યુ હતુ શ્રીવ્યાસભગવાન પણ એ જ હેતુને લક્ષ્યમા રાખી કહે છે કે परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् એટલે કે અન્યને પીડા કરવામા શક્તિનો ઉપયોગ કરવો તે પાપ છે અને

તેજ શક્તિને અન્યનો ઉપકાર કરવામા વાપરવી તે પુન્ય છે આથી સર્વોત્તમ શ્રેય સાધક વિદ્યા તેને આપણી કેળવણી એવુ નામ આપીશુ, પછી તે શારીરિક હોય કે માનસિક, ઐહિક શ્રેય સાધક હોય કે આમુષ્મિક, મનુષ્યને આપવામા આવતી હોય કે અન્યને

આવી જાતની કેળવણીથી જ આપણા પૂર્વજો–આર્યો–મોટા બ્રહ્મર્ષિઓ તેમ જ જનક–નળ–રામ–યુધિષ્ઠિર–અકબર આદિ રાજાઓ યશ શરીર પાછળ મૂકી ગયા છે

' જે વ્યાઘ્રાદિ પશુઓને કેળવણી આપવાથી લોકોને રંજાડવાને બદલે સરકસના ખેલમા રંજન કરતા આપણે જોઈએ છીએ કેળવણીના પ્રભાવથી જ પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થતી વિવિધ વનસ્પતિને તેના ગુણદોષનુ યથાર્થદૃષ્ટિથી અવલોકન કરી આહાર્ય બનાવી શકાય છે તથા ઔષધિરૂપે વિવિધ રોગ ટાળવા માટે ઉપયોગી બનાવી શકાય છે કેળવણીના પ્રતાપથી જ ગાય–ભેંસ–બકરી વિગેરે જાનવરોને પાળી તેમાથી દુધ–દહીં–છાશ–માખણ–ઘી વિગેરે પોષક તત્ત્વો ઉપજાવી શકાય છે અને ઘોડા–બળદ–ગધેડા–વિગેરે પ્રાણીઓને વ્યવહારમા કામે લગાડી શકાય છે કેળવણીથી જ ઘેટા–આલપાકા–કોશેટા વિગેરેમાથી ઉત્તમ વસ્ત્રો માટે સામગ્રી તૈયાર મેળવી શકાય છે અને કેળવણીથી જ તે વસ્તુઓમાથી ઉત્તમ કામળા–પોષાક–પીતાબર વગેરે તૈયાર કરી શકાય છે

અન્ધકારના જમાના પછી શાતિના જમાનામા આગગાડી–આગબોટ–દોરડાવાળા તેમ જ દોરડા વિનાના તાર–વિજળીક બળથી ચાલતા યન્ત્રો વિગેરેના ઉપયોગથી વ્યવહારના માર્ગ સરલ અને નિર્ભય બનાવી શકાય છે તે પણ કેળવણીનો જ મહિમા છે

કેળવણીના જ પ્રતાપે આ પાયાસે કાષ્ઠપુતળીરૂપી યન્ત્રો પાસે અનેક કામ કરાવાય છે તથા હજારો અને લાખ્ખો માણસો જેટલા સમયમા લખી શકે તેથી ઘણાજ ઓછા સમયમા મુદ્રણકળાની શોધથી આપણે આંધળાને પણ ઉકલે તેવા અક્ષરો લખાવી શકીએ છીએ, તે જ શક્તિ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ અને તારામડળ તથા રાશિઓના નિયમોને નક્કી કરે છે તેમ જ ગ્રહણ તથા ક્રાન્તિકાળને મુકરર બનાવે છે રાત્રે કે દિવસે, અતરાય રહિત કે સહિત, ઘરમા કે બહાર, જળમા કે સ્થળમા, પૃથ્વી ઉપર કે વ્યોમમા વસ્તુ–પ્રાણી કે પદાર્થની આબેહુબ પ્રતિકૃતિ ફોટોગ્રાફની કળાથી ચિતરી શકે છે તે પણ કેળવણીનો જ પ્રતાપ છે કેળવણીથી જ મનુષ્ય દેવ થઇ શકે છે કેળવણીથી જ રાજા પ્રજાઉપર રાજ્ય ચલાવી શકે છે કેળવણીથી જ મનુષ્ય કે પ્રાણીમાત્રનો અવાજ ફોનોગ્રાફની પેટમા ઉતારી શકાય છે અને કેળવણીથી ટેલીફોનની મદદથી મોટા વિસ્તૃત પ્રદેશ ઉપર લોકો ઘણે દૂરથી પણ પરસ્પર વાતચિત કરી શકે છે

ઉપરના અસખ્ય કારણોને લીધે જ કેળવણી–જ્ઞાન–ને શાસ્ત્રોમા सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म એ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ કહેવામા આવ્યુ છે અને એ જ કારણથી *Knowledge is Power* એટલે જ્ઞાન એ અદ્ભુત શક્તિ છે એમ કહેવાય છે અને તે જ કારણથી સાક્ષાત્ ઈશ્વર.

(यस्मिमाश्वर इसनन्यविषय शब्दो यथाथाक्षर) શબ્દને માટે લખવામા આવેલો શ્રીપુષ્પદંતકૃત મહિમ્નનો શ્લોક

असितगिरिसमं स्यात्कज्जल सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमूर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकाल
तदपि तव (કેળવણી-જ્ઞાન) गुणाना पार न याति ॥

અક્ષરશ લાગુ પડે છે સહસ્ત્રફણાથી શેષ પણ તેનુ યથાર્થ વર્ણન કરી શકતો નથી કારણ કે જ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ છે અને તેથી यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह એ શ્રુતિ પ્રમાણે મન અને વાણી પણ તેનુ વર્ણન કરતા શ્રમિત થઈ જાય છે

વળી વિદ્યા એવી અનર્ધ વસ્તુ છે કે ભાઈઓ તેમાથી ભાગ પડાવી શકતા નથી, ચોર તેની ચોરી કરી શકતો નથી પુસ્તકોને પાણી પલાળી શકે છે પરન્તુ વિદ્યાને તે સ્પર્શ કરી શકતુ નથી, એવી જ રીતે અગ્નિ તેને બાળી શકતો નથી તેમ ઉંદરડા પુસ્તકને કાતરી શકે છે તેમ જ્ઞાનને કરડી શકતા નથી તરવારથી તેના કટકા થઈ શકતા નથી સૂર્યનો તાપ તેને સુકવી શકતો નથી તેમ મરુત્ દેવ તેને શોષી શકતા નથી એવુ એ બ્રહ્મવિદ્યારૂપી યક્ષ છે કે જેને બધા દેવતાઓમાથી ઇન્દ્રે પ્રથમ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેથી તે દેવતાઓનો રાજા થયો અને આ કારણથી જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માએ જણાવેલુ આત્માનુ સ્વરૂપ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च વિગેરે જ્ઞાન-ને અક્ષરશ મળતુ આવે છે અને તેટલા માટે જ દેહને કૌમાર, યૌવન, જરા વિગેરે અવસ્થા હોય છે પરન્તુ સરસ્વતી સદા કુમારી જ છે આ કારણથી જ કુમારી મૅરીથી જ્ઞાનભાસ્કર જીસસ ક્રાઈસ્ટનો જન્મ થયો કહેવાય છે કે જે જ્ઞાનભાસ્કરના પ્રતાપથી આપણને હાલ જ્ઞાન મેળવવાના સાધનો જે અન્ધકારના જમાનામા નષ્ટપ્રાય થયા હતા તે પાછા મેળવવાની ઉત્તમ તક મળી છે

આ કારણોને લીધે જે લોકોએ કેળવણી લીધી છે તે સિવાયના शेषास्तु ब्रह्मनिलये परिभ्रमति એ પ્રમાણે પૃથ્વીને ભારરૂપ છે

આથી વિદ્યાના ગુણાનુવાદનુ કીર્તન જે બાબતમા જોવામા આવે છે તે અતિ સ્મરણીય તેમ જ મનન કરવા યોગ્ય છે

O happy is the man who hears
Instruction's warning voice
And who Celestial wisdom makes
His early only choice
She has treasures greater far
Than east and west unfold,

And her rewards more precious are
Than all their stores of gold
In her right hand she holds to view
A length of Happy days
And riches with splendid honours joined
Are what her left displays
According as her labours rise
So her rewards increase
Her ways are ways of pleasantness
And all her paths are peace

જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે,

જે પુરૂષ સરસ્વતીદેવીનો સૂચક અવાજ સાંભળે છે, અને જે સ્વર્ગીય જ્ઞાન (બ્રહ્મ-વિદ્યા)ને પહેલી પસંદગીનો વિષય બનાવે છે તેને ધન્ય છે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશારૂપી ભંડાર-કર્તા પણ સરસ્વતીનો ભંડાર વિશાળ છે અને તેની કૃપાનું ફળ સુવર્ણખચિત ભંડારથી પણ અધિક છે તેના જમણા હાથમાં તે સુખી દિવસોની માળા ધારણ કરે છે અને તેના ડાબા હાથમાં ઉત્તમ પદવીઓથી અલંકૃત લક્ષ્મી છે

કેળવણીનો મહિમા અપાર હોવાથી જ વિદ્વાન પુરૂષ જ્યાં જાય ત્યાં માન પામે છે જ્યારે એક મૂર્ખ માણસ પોતાના ઘરમાં જ પૂજાય છે, એક મુખી કે તલાટી તે ગામડામાં જ પૂજાય છે, એક તાલુકદાર પોતાના તાલુકામાંજ માન પામે છે અને એક રાજા પોતાના દેશમાં માન પામે છે

આટલા માટે જ જગતમાં પ્રતીત થતી સર્વ વસ્તુઓ નાશવંત છે જ્યારે વિદ્યા વાપરતાં વધે व्यये कृते वर्धत एव नित्यम् એવી કહેવામાં આવે છે સમુદ્રમથન–અગ્નિહોત્રમાં અરણિ-માંથી ઘર્ષણ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવતો અગ્નિ, સંવાદસમિતિ (*Debating Clubs*) પાર્લામેન્ટ, કોંગ્રેસ–સંધિસમિતિઓ (*Leagues*) વિગેરેમાં કરવામાં આવતી ચર્ચા પણ ઉપ રોક્ત વાક્યનું જ સમર્થન કરે છે

કેળવણીનું માહાત્મ્ય આટલું ઉત્તમ હોવાને લીધે જે રાજપુત્ર કચ દૈત્યગુરૂ શુક્રાચાર્યને ત્યાં મૃતસંજીવિની વિદ્યા ભણવા ગયા હતા અને અનેક કષ્ટ સહન કર્યાં હતા અને એ જ કારણથી શ્રીકૃષ્ણ સાંદિપની ઋષિને ત્યાં ગયા હતા એ કારણથી જ આજ પણ અસંખ્ય શાળાઓ–યુનિવર્સિટી–આર્ટ્સ કોલેજો વિગેરે ખોલવામાં આવે છે એ ઉત્તમતાને લીધે જ લોકો ઘરબાર, બૈરાંછોકરાં મૂકી જાપાન–અમેરિકા–ઈંગ્લંડ–જર્મની વિગેરે સ્થળે અભ્યાસ કરવા જાય છે એ માહાત્મ્ય જાણીને અપાત્ર દાન ન થાય તેટલા માટે શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માએ મોહિની રૂપ ધર્યું હતું એ મહત્તાને લીધે જ વેદાનુદ્ધરતે એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રલયને સમયે વિષ્ણુ ભગ-

વાને વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો એ માહાત્મ્ય જાણીને જ વેદની સહિતા કંઠસ્થ રાખવા માટે-જટા-ઘન-સપુટ આદિ પદ્ધતિઓની પ્રાચીનકાળમા શોધ કરવામા આવી હતી

આથી જ વિદ્યાના માહાત્મ્યને નહિ જાણનારને પશુભિ સમાના એ પ્રમાણે પશુની સજ્ઞા આપવામા આવે છે એ માહાત્મ્ય નહિ જાણવાથી જ રાવણ-શિશુપાલ-વૃત્રાસુર-કંસ-શાક્ય વિગેરેએ પોતાનો વિચ્છેદ કરાવ્યો અનેક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા છતા પણ રહસ્ય નહિ જાણવાથી દુર્વાસા સુલભ કોપ રહ્યા આથી જ પાણિનિ મુનિને સિહે મારી નાખ્યા-જૈમિનિ ઋષિને હાથીએ ચીરી નાખ્યા તેનુ કારણ પણ કેળવણીનો અભાવ એ કેળવણીનુ રહસ્ય નહિ જાણવાથી જ દાનવો પ્રબળ હોવા છતા પણ તેનો પરાજય થતો અને કેળવણીનુ ખરૂ રહસ્ય સમજનાર દેવોનો હમેશા વિજય થતો

જ્યારે કેળવવાથી આલ્પ્સ પર્વતમા અનેક મનુષ્યોના જીવ, કુતરાઓએ બચાવ્યા કહેવાય છે વર્તમાન યુદ્ધમા પણ કબુતરોને કેળવવાથી અનેક સૈનિકોના પ્રાણ બચાવી શકાય છે આથી મનુષ્યદેહ-જે દેવતાઓને પણ દુર્લભ-તેને યોગ્ય રીતે કેળવવામા આવે તો તે શુ સિદ્ધિ ન મેળવી શકાય ?

આ પ્રમાણે કેળવણી સબન્ધમા સામાન્ય અવલોકન કર્યા પછી તેના અગભૂત સગીત-કળા-ચિત્રકળા-યુદ્ધકળા-યાત્રિકકળા (*Mechanics*) વિગેરે સક્ષેપમા જોઈએ

સગીત-નાદબ્રહ્મ-ની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાથી નરસિહમહેતો કેદારો રાગ ગાઇ સકટમાં પ્રભુના દર્શન કરી શકતા, અને હિંદોલ ગાઈ કારાગ્રહમા પણ તેમણે પ્રભુનુ સ્મરણ કર્યુ હતુ તાના અને રીરી મલ્હાર રાગ ગાઇ ગાયકશિરોમણિ તાનસેનનો દીપક રાગથી પ્રજ્વલિત દેહ શાત કરી શકી હતી અને વર્ષાદ વરસાવી શકી હતી તે જ પ્રમાણે માલકોષ રાગથી લોકો પત્થરને પણ પીગળાવી શકતા સામવેદના ગાનથી સામવેદી બ્રાહ્મણ સમુદ્રના ઉછળતા તરંગો ઉપર વિજય મેળવી કમળપત્ર ઉપર બેસી ઇષ્ટ સ્મરણ કરી શકતો માધવ નામનો ગાયક સગીત કળામા પ્રવીણતા મેળવવાથી જ કામકુડલાના તબલચીના જમણા હાથનો અગુઠો નાહોવાથી તાલભેદ થાય છે એમ સભામડપની બહાર હોવા છતા પણ કહી શકયો હતો સગીતના પ્રભાવથી જ મદારી સાક્ષાત્ મૃત્યુનુ સ્વરૂપ મહા પ્રાણરૂપ નાગને રાફડામાથી બહાર બોલાવી પકડી શકે છે સગીતના પ્રભાવે હરિણ નિર્ભય બની નાદ સાભળી તે તરફ દોડી આવે છે સગીતના મધુર ધ્વનિથી માનસિક રોગ દૂર થઈ શકે છે સગીતને લીધે જ શિથિલ ચારિત્ર્યવાળી નાયિકાઓ પણ રાજાઓના માનને પાત્ર બને છે સગીતના પ્રભાવથી જ રભા નાયિકા-અપ્સરા-વિશ્વામિત્રને તપમાથી ડગાવી શકી હતી સગીતના નાદથી જ યુદ્ધમા સૈનિકોમા શૌર્ય રેડી શકાય છે

ચિત્રકળાથી કાળીદાસ કવિ ભોજરાજાને અરણ્યમા પણ નખથી (*Nail work*) તેની રાણીનુ દર્શન કરાવી શકયા હતા તે જ ચિત્રકળાના પ્રભાવે ગ્રીસના એક ચિત્રકારે ચિત્રમા

"થાની ગઈ અનિ! તું તો થાકી ગઈ!
" થાક્યો ગે થાકી, તો થાકી ગઈ!
" આન સારી આગીને તો થાકી ગઈ!" —પૃ ૩૯૦

પ્રતિઓને સાચા ફળનુ ભાન કરાવ્યુ હતુ એ ચિત્રકળાથી જ એક કાગળના ટુકડા *Map* ઉપર આખી પૃથ્વીનુ ભાન આપી શકાય છે એ ચિત્રકળાથી વિવિધ દેશોની પ્રજાઓનુ પ્રદર્શન, જાદુઈ ફાનસ, ફોટોગ્રાફ, સ્ટીરીઓસ્કોપ વિગેરેથી પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે એ ચિત્ર કળાના પ્રતાપે રવિવર્મા અમર નામ મેળવી ગયા છે

તેવી જ રીતે યાન્ત્રિકકળાથી દુનિઆમા આશ્ચર્યોત્પાદક અદ્ભુત વસ્તુઓ બની રહી છે યાન્ત્રિકકળાના જ્ઞાનથી સીરાક્યુઝના વેગ સમયે આર્કિમિડીઝ અમુક યુક્તિથી અરીસાઓ ગોઠવી અમુક પ્રદેશમા આવતા દુશ્મનના વહાણોને બાળી શકતો તે જ શક્તિના પ્રભાવથી *Gib & Crane* ની બળે વહાણોને સમીપ આવતા સમુદ્રથી ઉંચા લઈ પકડા મૂકી તેનો સત્વર નાશ કરવામા આવતો. તે જ યાન્ત્રિક બળથી એક યન્ત્રશાસ્ત્રી એમ કહેતો કે દુનિઆની બહાર એક પગ રાખવા જેટલી જગ્યા મળે તો 'લીવર'ના બળથી આખી પૃથ્વીનુ ઉત્તોલન કરી શકાય તે યાન્ત્રિક બળથી વર્તમાનયુદ્ધમાં એક કલાકમા અસખ્ય ગોળા છોડી શકાય છે તે યાન્ત્રિક બળના પ્રતાપે પર્વત ચીરીને આગગાડીઓ ચલાવવામા આવે છે યાન્ત્રિક બળથી જ લડનમા તેમ જ કલકત્તા વિગેરે મોટા સ્થળોમા આગબોટો માટે આવવા તથા જવાના ઉઘડે અને બન્ધ થઈ શકે તેવા પુલ બાધવામા આવે છે તે જ શક્તિથી ટેમ્સનદી નીચે ટનલ ખોદાવી શકાય છે પરન્તુ આ બધી કળાઓ કેળવણીના અગરૂપ છે

એ જ પ્રમાણે વૈદકી વિદ્યા—જેનાથી આ મનુષ્યદેહરૂપી અદ્ભુત યત્રનુ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે અને જેના જ્ઞાનથી અદ્ભુત આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રીતે લોકોના વ્યાધિ દૂર કરી શકાય છે, જેની મદદથી શરીર સુદર બનાવી શકાય છે તે પણ કેળવણીનુ વિશેષ અગ છે

આથી એમ એ, એમ ડી એલ સી ઈ સગીતાચાર્ય વિગેરે થવાથી મનુષ્ય પૂર્ણ જ્ઞાની થઈ શકતો નથી પરન્તુ તેટલી જ કેળવણી લીધામા પોતાને સપૂર્ણ માનનાર લોકોનુ હિત કરવાને બદલે કેટલીકવાર અહિત કરી બેસે છે આથી જ શ્રીભર્તૃહરિ કહે છે કે —

यदा किंचिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्ध समभव
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्त मम मन ।
પરન્તુ, यदा किंचित्किंचिद्बुधजनसकाशादवगत
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

અને તે પ્રમાણે *A little knowledge is a dangerous thing* એ વાક્યો એમ સમજી શકાય છે

પુસ્તકોના અભ્યાસ માટે અને અમુક અમુક નિર્ણીત કરવામા આવે અમુક પરીક્ષાઓ પાસ કરવા માટે અને તેમનુ પ્રમાણ પત્ર આપવામા આવે પરન્તુ કેળવણી માટે પ્રથમ ભાષાના વિદ્યા એનુ વિસ્તીર્ણ વાચન સાધવુ પણ વાસ્તવિક નથી જોકે યુવાવસ્થાના વિદ્યોપાર્જન હિતકારક છે તોપણ અમુક જ કાળ વિદ્યા માટે મુકરર કરવો તે લોકોને નિરાશાની

૧ પ્રોફે. ૩ ૧-૮-૭ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની મુબાઈ

બનાવવા જેવું છે એટલું જ નહિ પરન્તુ તેથી મનુષ્યોના જીવનની ઉગતી આશાઓને તોડી નાખવાનું પાતક થાય છે. આથી જ એક સ્થળે જોવામાં આવે છે કે गतेऽपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वात्मना बुधैः । यद्यपि स्यान्न फलदा सुलभा सान्यजन्मनि ॥ એટલે કે કેળવણી-વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે અમુક અવસ્થા કે ઉમ્મરની મર્યાદા જરૂર નથી પણ તે તો ગમે તેટલી ઉમ્મરે પણ ગ્રહણ કરી શકાય અને તેનું ફળ નકામું જતું નથી. વિદ્યાપ્રાપ્તિને માટે સમય, સ્થળ કે અધિકારની મર્યાદા બંધાતી જ નથી. આ જન્મમાં નહિ તો આવતા જન્મે પણ તે ફળ આપે જ છે. મહાન પુરૂષોના ચરિત્રો વાંચવાથી પણ એ જ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. કે મોટા પુરૂષોમાંના ઘણા ખરાઓએ પોતાનો અભ્યાસ ઘણી મોટી ઉમ્મરે શરૂ કર્યો હતો, એ ઉપરાંત આજન્મ વિદ્યાવ્યસનમાં અને વિદ્યાપ્રાપ્તિમાં જ પોતાનું જીવન ગાળનાર સેંકડો-લાખો હજારો મહાત્માઓના નામ ઇતિહાસ રજુ કરવા આજે સમર્થ છે અને એવા પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્તો પણ મળી શકે તેમ છે. વિદ્યાને જ પોતાનું સર્વસ્વ માનનાર-વિદ્યાને જ પોતાનું જીવન માનનાર અસંખ્ય મનુષ્યોએ પોતાનાં નામ અમર કર્યાં છે, એ કોનાથી અજાણ્યું છે? શ્રીશંકરાચાર્યે બત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરે દિગ્વિજય કર્યો, એટલે થોડા વખતમાં અમુક જમાનાઓમાં પણ ન શીખી શકાય તેનાથી પણ ઉત્તમ વિચારો લોકોને જણાવી શકયો એ सुलभा सान्यजन्मनि એ વાક્યનું જ સ્મરણ કરાવે છે.

શ્રીબુદ્ધદેવે પરમ કલ્યાણકારી વિદ્યાની શોધ માટે રાજપાટ તથા વૈભવનો ત્યાગ કર્યો. એ બ્રહ્મવિદ્યાને ખાતર જ જીસસ ક્રાઈસ્ટે પોતાના શરીર ઉપર ખીલાના પ્રહાર પણ સહન કર્યા. મહા કવિ જગન્નાથે કેળવણી (સરસ્વતી)ની ઉપાસના દ્વારા ગંગાજીને "ગંગાલહરી" રચી પ્રસન્ન કર્યાં અને મણિકર્ણિકાના બાવન પગથીઆ ચઢી પોતાને સપત્નીક પાવન કરવા માટે બોલાવ્યા.

રાવણાદિ રાક્ષસો વિદ્યારૂપી કોટકિલ્લાના આશ્રયથી દેવતાઓને પણ હરાવી શકતા. વર્તમાનયુદ્ધમાં પણ નાયકો કેળવણીના પ્રતાપથી પરસ્પર યુદ્ધમાં જોડાએલા સૈનિકોનો બચાવ કરી શકે છે. જો આ સમયે નાયકો કેળવાએલા ન હોત તો સમગ્ર વિશ્વનો નાશ ક્યારનો યે થઈ ગયો હોત. આવા અનેક કારણોથી, સૂર્ય પ્રકાશતો હોય છતાં ઘુવડની પેઠે પ્રકાશ નહિ જોવાની શક્તિવાળા પ્રાણીઓ જેઓ કેળવણીનું રહસ્ય નહિં સમજવાથી પોતાની મૂર્ખતા દૂર નહિ કરવાને બદલે કેળવણીમાં દોષ જોનારની દલીલોનો પરિહાર કરી શકાય છે. કેળવણીનો વિરોધી પોતાના અસ્તિત્વમાં શંકા લાવનાર જેવો મૂર્ખ છે. સૂર્ય સામે ધૂળ ઉડાડનાર જેમ પોતાને જ હાનિ કરે છે તેમ કેળવણીમાં દોષ જોનાર પોતાનું જ અહિત કરે છે. કારણ કે અમુક વસ્તુને મિથ્યા અથવા ખોટી ઠરાવવામાં પણ જ્ઞાન જ સાધનભૂત છે. ઉષ્ણતાનું સ્વાનુભવિક જ્ઞાન મેળવનારા અગ્નિમાં પડતુ મુકે તેમ યાદવવંશના બાળકોએ એકવાર એક તપસ્વી જ્ઞાનનિધિની ઠઠ્ઠામશ્કરીથી પરીક્ષા કરવા વૃત્તિ કરી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે જ્ઞાનાસ્થળાથી યાદવવંશનો સમૂળો નાશ થયો. એવી જ રીતે જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય

જાણવા છતા બલિરાજાને અરધે માર્ગે દોરવા જતા શુક્રાચાર્ય પોતાની આખ ખોઈ જ્યારે બલિરાજાએ તે રહસ્ય બરાબર સમજવાથી પાત્રતાનો વિચાર કરી વામનરૂપે આવેલા વિષ્ણુ ભગવાનને તેના ત્રણ પગલાં ભૂમિ દાન કર્યું જેના પરિણામે બલિરાજાનું રક્ષણ કરવા માટે ભગવાનને પોતાને પાતાળમા રહેવુ પડ્યુ

વિદ્યા માતાની પેઠે રક્ષણ કરે છે અને પિતાની પેઠે હિતમા જોડે છે અને તેથી જન્મ દાતા માબાપ જો પોતાના સંતાનને કેળવણી ન આપે તો માતા વૈરી અને પિતા શત્રુ સમાન છે એટલા જ માટે કેળવણી નહિ લેનારા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ ઘુવડ જેમ છતે દિવસે પણ સૂર્યને જોઈ શકતુ નથી તેમ કેળવણીના લાભ નહિ જાણવાથી તે પ્રતિ ઉપેક્ષા કરે છે વિદ્યા કલ્પવૃક્ષરૂપ હોવાથી તેની ઉપાસનાથી ધન-વૈભવ-યશ સર્વ મળે છે કારણ કે તે સ્પર્શ-મણિ કરતા પણ અધિક છે, માટે સર્વ સુખસાધક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને-સ્પર્શમણિ મેળવ્યા પછી પણ ક્ષુદ્ર ઉદ્દેશો શામાટે રાખવા? પ્રથમ જ્યોર્જને પણ રાજ્ય અપાવી શકે તેવી સરસ્વતીની ઉપાસના કરી શામાટે ઘેર ઘેર ભટકવુ પડે! પરન્તુ કલ્પતરૂરૂપ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા છતા પણ વિદ્યાના ઉપાસકોને રખડતા જોવામા આવે છે તેનુ શુ કારણ એવો પ્રશ્ન કરનારને આપણે એટલો જ જવાબ દઈશુ કે તેનો ઉદ્દેશ ક્ષુલ્લક હોવો જોઈએ અને તેથી સકામ ઉપાસક તે બને છે અને अतवत्तु फल तेषां એ પ્રમાણે પરિમિત ફળને જ મેળવે તેમા શુ આશ્ચર્ય! કારણ કે તેઓ પુરુષો આંબાનો ગોટલો વાવી તે જ સમયે અને તેજ ગોટલામાથી ઉદ્ભવતા આંબાની કેરી ચાખવાની ઇચ્છાવાળા છે દેશભક્ત ગોખલે મદનમોહન માલવીઆ, ફીરોજશા મહેતા દાદાભાઈ નવરોજી, એનીબીસાંટ વિગેરેમાના કોણે ક્ષુલ્લક ઉદ્દેશથી પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો? ક્રિયાની ઉત્પત્તિ સાથે જ તેનુ ફળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખવાથી ક્રિયાશક્તિના વિભાગ પડી જાય છે અને તેથી જ ફળ અલ્પ પરિણામવાળુ આવે છે અને વિદ્યાવિના કાર્યનું દૂષિત કરે છે સ્વયંપ્રકાશ-બહિ પ્રાણ સૂર્ય પૃથ્વી અથવા વાદળાના આવરણથી જેમ ઝાંખો જણાય છે તેમ અત્યંત સાત્વિકી શ્રદ્ધાના અભાવે વિદ્યાને વિગુણ બનાવીએ છીએ અને ઉત્તમ સુખપ્રાપ્તિના અધિકારથી ચ્યુત થઈએ છીએ

અહિ એક એવો પ્રશ્ન થાય છે કે પ્રયોજન વિના મંદની પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને થી શાસ્ત્રોમા પણ સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોકની ભાવના જોવામા આવે છે તેનુ શુ? આ પ્રશ્ન વાજબી છે અને તેનો જવાબ પણ પ્રશ્નમાજ આપેલો છે કે મંદ પુરુષો માટે તેની આવશ્યકતા છે પાણીમા પગ નહિ મુકનાર કદી તરતા શીખતો નથી, તેમ કર્મમાં પ્રવૃત્ત નહિ થનાર સ્વપ્ને પણ કદી વિજય મેળવી શકતો નથી. પરન્તુ તરતાં શીખ્યા પછી, કર્મનુ રહસ્ય જાણ્યા પછી મનુષ્યને તેની જરૂર રહેતી નથી. બાળક ચાલતા ન શીખ્યુ હોય ત્યાસુધી ચાલણગાડી કે તેવી કોઈ વસ્તુની ભલે જરૂર હોય પરન્તુ ચાલતા શીખ્યા પછી પણ ચાલણગાડી રાખનાર જેમ હાસ્યને પાત્ર થાય છે તેમ આહીં પણ સમજવુ રોગ ટાળવા-માટે ઔષધ પાવુ જોઈએ અને તે પીએ તો સાકરનો ગાંગડો પણ આપવો જોઈએ પરન્તુ રોગ મટી

'આજ એક ઘણા જરૂરી કામને માટે અમે આપની સેવામાં આવ્યા છીએ આપની મદદથી અમારી આબરૂ ન્હેરો જો થોડાક સમય માટે આપ અમારી વિનતિ એકાંતમાં સાંભળી શકો તો ઘણી કૃપા થશે—'

'આવો, અન્દર ગોળ ઓરડીમાં આપણે બેસીએ' કહેતા વકીલ સાહેબ ઉઠી ઉભા થયા અને એ બન્ને ભાઈઓને પણ સાથે લઈને ઓરડીમાં ગયા આ ઓરડી સારી રીતે સજેલી હતી એની ભીતોપર ભારતના નેતા દાદાભાઈ નવરોજી, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, સુરેન્દ્રનાથ બૅનર્જિ લો૦ મા૦ ટિળક આદિ અનેક મહાનુભાવોના ચિત્રો ટાંગેલા હતા સર્વ સામાન કીમતી હતો અને એ જ્યાં ત્યાં યોગ્ય સ્થાને ગોઠવેલો હતો બન્ને ભાઈઓને બેસાડીને વકીલ સાહેબ પણ બેઠા અને વણી વ્યગ્રતાથી બોલ્યા—'ફરમાવો, શી આજ્ઞા છે?'

પંડિત ભોળાનાથે પોતાના ઘરની હકીકત કહી સંભળાવી અને અંતમાં તેમની સંપત્તિના ભાગ પાડી આપવા માટે વકીલ સાહેબ પાસે વિનીત પ્રાર્થના કરી એમણે પોતાની મેળે જ વકીલ સાહેબની ફી માટે એકેક હજારની બે નોટો એમની સામે મૂકી દીધી

વકીલ સાહેબને આ બધું જોતા સાંભળતાં ઘણો વિસ્મય થયો એમણે કેટલોક સમય વિચાર કરીને કહ્યું કે, 'હું આપની સંપત્તિના ભાગ પાડી આપીશ પરંતુ આપ મને લખી આપો કે એનું જે કાંઈ મહેનતાણું હું માગું તે આપ પ્રસન્નતાપૂર્વક મને આપશો જે કાગળપર આપ આ પ્રતિજ્ઞા લખશો તેજ ઉપર હું પણ મારૂં મહેનતાણું લખી આપીશ કાગળને કવરમાં બંધ કરીને હું આપને જ પાછું સોંપી દઈશ એ કાગળ આપની જ પાસે રહેશે જ્યારે વ્હેંચણી થઈ રહેશે ત્યારે આપે કવર ઉઘાડીને તેમાં જે કાંઈ લખ્યું હશે તે મને આપવું પડશે બોલો, મંજુર છે?'

બન્ને ભાઈઓએ વકીલસાહેબની આ સરતને ઘણા આશ્ચર્યથી સાંભળી એમની ન્યાયપરાયણતા અને સૌજન્યના વિચારથી એમણે સરત મંજુર કરી એ બોલ્યા—'લાવો, હમણાં જ પ્રતિજ્ઞાપત્ર લખી આપીએ શુભસ્ય શીઘ્રમ્ આપ જેવા દેવતુલ્ય મહાનુભાવ અમારી પ્રતિજ્ઞાથી અનુચિત લાભ લેશો એવો અમને સ્વપ્ને પણ ડર નથી'

કાગળપર પ્રતિજ્ઞા લખીને બન્ને ભાઈઓએ તેનાપર તેમના હસ્તાક્ષર કર્યા તારીખ લખી અન્તે એ કાગળ વકીલસાહેબના હાથમાં આપવામાં આવ્યો વકીલસાહેબે તેનાપર એક લાઈન લખીને તે કાગળ કવરમાં બીડી દીધો એ કવર પંડિત ભોળાનાથજીના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું.

'કાલથી હું આપનું કામ શરૂ કરીશ પરંતુ મહિનાની ઠિનાની કચેરીમાં એક માસની રજા છે આ એક મહિનાની અંદર જ હું આપની સંપત્તિના ભાગ પાડી આપીશ આપ મારા નામનું નિયમપૂર્વક કાંઈ પંચનામું લખીને રજીસ્ટર કરાવી આપજો' આ નોટો પંડિત ભોળાનાથના હાથમાં આપી દીધી

બીજા દિવસે નિયમપૂર્વક પચનામું રજીસ્ટર થઈ ગયું, પંડિત રામરત્ને રોજ સાંજ ચાર કલાક કામ કરીને પંડિત ભોળાનાથની હવેલીમાં એમની સંપત્તિની યાદી બનાવવા આરંભી દીધું.

(૫)

શહેરમાં પંડિત ભોળાનાથ અને શ્યામનાથના ભાગ પડવાની વાત સાંભળીને સર્વ દિંગ થઈ ગયા. કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે આ બન્ને ભાઈઓ કદિ જુદા થશે. પણ જે ભલમનસાઈથી અને સરળતાથી આ બન્ને જુદા થયા તેની તારીફ સર્વ સ્થળે થવા લાગી. સાથે સાથે રામ રત્નપંડિતના પ્રશંસા પુસ્તકમાં પણ બે ચાર પૃષ્ઠ વધારે વધી ગયા. શ્યામનાથ જુદો થવાનો તો થઈ ગયો પણ એનો બધો સમય હમેશની માફક પંડિત ભોળાનાથજીની સેવામાં વીતતો હતો. પંડિત ભોળાનાથના મકાન પર જ એ બેસી રહેતો હતો. બહારના આદમી પણ એ જાણી ન શકતા કે આ બન્ને ભાઈઓ જુદા થઈ ગયા છે. એક દિવસ બન્ને ભાઈ બેઠા બેઠા વાત કરી રહ્યા હતા.

શ્યામનાથે કહ્યું—'ભાઈ સાહેબ એક વાત વધારે થઈ ગયું પરંતુ વકીલ સાહેબની ફીની બાબત હજી સુધી નક્કી થઈ નથી.'

ભોળાનાથે કહ્યું—કેવી રીતે થઈ શકે? જ્યારે જ્યારે એમને કહીએ છીએ ત્યારે ત્યારે એ ટાળી દે છે. એમની આજ્ઞાવિના આપણે પેનું કવર પણ ખોલી શકતા નથી. તું જ બતાવ કે શું કરીએ?

શ્યામનાથ—'ભાઈ સાહેબ મારી સમજમાં—'

હજી વાત સમાપ્ત નહોતી થઈ તેટલામાં તો તાર લઈને સામેથી એક ચપરાસી આવ્યો. તારનું કવર એણે પંડિત શ્યામનાથના હાથમાં આપ્યું.

શ્યામનાથે જોયું તારમાં લખ્યું છે—

Reaching Bombay twentieth instant

P & O Koh-i-noor,

Devadhara

ઓગણીસ જ દિવસ પછી દેવધરનું મુખપદ્મ જોવાનું મળશે એ શુભ સમાચાર જાણીને બન્ને ભાઈઓના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ભોળાનાથે ઘરમાં જઈને આ સમાચાર જણાવ્યા. ત્યાં આજથી જ ઉત્સવ આનંદમંગળ થવા લાગ્યા. યથા સમય બન્ને ભાઈ મુંબાઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

શ્યામનાથે કહ્યું—'ચાલો, પંડિત રામરત્ન વકીલને પણ આ શુભ સમાચાર જણાવી આવીએ અને એમની ફીની બાબત પણ નક્કી કરતા આવીએ.' 'ઠીક છે' કહીને ભોળાનાથે કપડાં પહેરી લીધાં અને બન્ને ભાઈ તાર અને પ્રતિજ્ઞાપત્રનું કવર સાથે લઈને ગાડીમાં બેસીને વકીલ સાહેબને ઘેર પહોંચ્યા.

'વસન્તપંચમીની રજા હતી. વકીલ સાહેબ તેમના ખાસ ઓરડામાં બેસીને ઇન્દુમતી પાસે શેક્સપીયર અને ડાનિતસ, ડ઼ી તથા મિલ્ટન, વર્ડઝવર્થ અને ભર્તૃહરિના કાવ્યોની વિશેષતાઓ પર વિવેચન કરી રહ્યા હતા. એટલામાં આ બન્ને ભાઈઓ આવ્યાના સમાચાર મળ્યા. વકીલ સાહેબે બન્ને ભાઈઓને ત્યાં જ બોલાવ્યા અને ઘણા સત્કાર સાથે એમને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. ઇન્દુમતીએ પણ ઘણા શ્રદ્ધા-ભક્તિથી એ બન્નેને પ્રણામ કર્યાં. બન્ને ભાઈઓએ ઇન્દુમતીના રૂપમાં સાક્ષાત્ ભગવતી સરસ્વતીનું દર્શન કર્યું. એમણે ઘણા સ્નેહથી તેને આશીર્વાદ આપ્યો. બન્નેએ ઇન્દુમતીની યોગ્યતા, વિદ્વત્તા અને ગૃહકાર્યે કુશળતાની પ્રશંસા પહેલેથી જ સાંભળી હતી. આજ જ એ જ દેવીના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાથી એમને ઘણો આનંદ થયો. એમણે વૃદ્ધ શિવરત્નના ભાગ્યને મનમાં વારવાર વખાણ્યું.

ઇન્દુમતી તેનું *The History of Sanskrit Literature* નામે પુસ્તક લઈને ગામરત્નની આજ્ઞા લઈને અંદર ચાલી ગઈ. જતી વખતે પણ તેણે નમ્રતાપૂર્વક આ બંને ભાઈઓને પ્રણામ કર્યાં.

વકીલસાહેબ પૂછ્યું—'કહો. સર્વ કુશળ તો છે ને?'

'આપની કૃપા છે. દેવધર આ માસની ૨૦ મી તારીખે મુંબાઈ આવશે. આજ જ એનો તાર આવ્યો છે. લ્યો જુવો'—એમ કહીને શ્યામનાથે તારનું કવર વકીલસાહેબની સામે ધર્યું.

વકીલસાહેબ—'ઇશ્વરની કૃપા છે. બહુ સારૂં. કહો ત્યારે હવે આપ મુંબાઈ ક્યારે જવાના છો?'

શ્યામનાથ—'પરમ દિવસે જવાનો વિચાર છે. કેટલાક દિવસ પહેલેથી મુંબાઇ પહોંચીને મુંબાઇની સહેલ પણ કરી લઈશું.'

વકીલ સાહેબ—'બહુ સારૂં.'

'અમારી એક પ્રાર્થના છે. અમે આપના ઋણી છીએ. કૃપા કરીને હવે અમને ઋણમુક્ત કરો. અમારી પ્રતિજ્ઞાનું આ કવર હાજર છે. આજ આ બાબતનો નિકાલ કરી દ્યો. આપે અમારાપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે.' આમ કહીને ભોળાનાથે કવર વકીલસાહેબની સામે ધરી દીધું.

વકીલ સાહેબે કહ્યું—'હું આપનો સેવક છું. જો આપની એવી જ આજ્ઞા છે તો કવર ખોલીને એમાં જે મહેનતાણું લખ્યું છે તે મને આપી દ્યો.'

ભોળાનાથ—'આપ જ ખોલો.'

વકીલ સાહેબ—'આપ જ ખોલો. એ આપની જ સંપત્તિ છે.'

ભોળાનાથે ઘણા વિસ્મય અને હર્ષ સાથે કવર ખોલ્યું. અંદરના કાગળપર નજર પડતા જ એની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એણે કાંપતે હાથે એ પત્ર શ્યામનાથના હાથમાં આપ્યો અને ગદ્‌ગદ કંઠે કહ્યું—

'મહેતાણાની આ રકમપર મારો રતિપૂર અધિકાર નથી, આતો માનિક તુ છે ત જાણે અને વકીલસાહેબ જાણે, હુ તો ઋણમુક્ત થઈ ગયો'

સ્યામનાથે જોયુ કે એમની પ્રતિજ્ઞાની નીચે વકીલસાહેબના હાથની નીચે લખેલી પંક્તિ લખાયેલી છે

'મહેનતાણું— ઇન્દુમતીના બદલામા દેવધર.'

આ વાચીને સ્યામનાથની પણ એ જ દશા થઇ કે જે હવને લીધે એના ભાઈની થઈ હતી એણે મતનમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી ભોળાનાથની તરફ જોયુ ભોળાનાથે એની મતલબ સમજીને કહ્યુ

'મારી તરફ જોવાની જરૂર નથી જે ચીજ તારી છે તે પર તારો પૂર્ણ અધિકાર છે

શ્યામનાથે બહુ હર્ષથી કહ્યુ—'દેવધર આપનો થયો ' વકીલસાહેબે હર્ષોત્ફુલ્લલોચન થઈને જવાબ આપ્યો- ઇન્દુમતી આપની થઈ'

ભોળાનાથે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યુ—'મારે ફક્ત એટલુ જ નિવેદન કરવાનુ છે કે હુ મારૂ સૌભાગ્ય સમજુ છુ કે સાક્ષાત્ ભગવતી ઇન્દિમતી મારી પુત્રવધૂ બનશે પરન્તુ શુ આપ આ વિષયમા વર-વધૂની સમતિની આવશ્યકતા નથી સમજતા?'

'સમજુ છુ'-કહીને વકીલસાહેબ ઉઠ્યા અને એક પત્ર લાવીને ભોળાનાથના હાથમા આપ્યો એમા આમ લખેલુ હતુ—

'શ્રીમતી ઇન્દુમતીની સાથે વિવાહ કરવામા મને કાંઈ હરકત નથી જો મારા પૂજ્ય કાકા (પંડિત ભોળાનાથજી) આ સબધનો સ્વીકાર કરે તો-દેવધર

(૬)

ડૉક્ટર દેવધર એમ ડી. ની દેખરેખ નીચે ભોળાનાથ-શ્યામનાથ-હૉસ્પીટલનુ કામ ઘણી જ સરસ રીતે ચાલી રહ્યુ છે અહીંઆ ગરીબોના દુ ખ દૂર કરવાની એવી સારી વ્યવસ્થા છે કે ભારતવર્ષમા ભાગ્યે જ બીજે કોઈ સ્થાને હશે હશે રાયબહાદુર પંડિત ભોળાનાથ અને રાયબહાદુર પંડિત શ્યામનાથે લગભગ પાચ લાખ રૂપિયા ખરચીને આ આદર્શ હૉસ્પિટલ બધાવી છે આ ઉપરાત એમણે આ દાનથી પણ વધી જઇને એમના એકના એક સુપુત્ર ડૉક્ટર દેવધરને સરકારી નોકરીના સુવર્ણ-પાશમા ન બાધતા દેશહિત અને પરોપકારના કાર્યમા યોજ્યો છે એને લીધે અસખ્ય નરનારીઓના આશીર્વાદ એમને મળતા રહ્યા છે ×

× હિન્દી માસિક પત્ર સરસ્વતી માથી અનુવાદ

કૉલેજીઅન.

(ચાલુ વાર્તા.)

લેખક—રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટિયા, બી. એ.

(ગયા અંકથી ચાલુ)

પ્રકરણ ૮ મું

મનનું મથન કે હૃદયનું બંધન!

કૉલેજ બંધ થઈ મૅટ્રીકયુલેશન ગેધરીંગ, ગરબાપાર્ટી, કૉનસર્ટ પત્યાં અને પ્રો. પ્રમથનાથ એકલો પડ્યો. આ વખતે વિદ્યાર્થીઓની સાથે તેને પીકનીક ઉપર જવાનું નહોતું. એ ત્રણ વર્ષથી પોતાને દેશમાં નહોતો ગયો માટે ત્યાં જવા તેને ઉત્સુકતા થઈ હતી, ત્યાં માતા અને પિતાનો તાગીદ આ રજામાં આવવા તેમાં આગ્રહ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ એમાં જણાવ્યું હતું કે એના આવ્યા ઉપર વિચાર કન્યાને જોવાનું તેમણે નક્કી કર્યું હતું. પ્રો. પ્રમથનાથ એકેશ્વરવાદી હતો. એને પ્રથમ તો લગ્ન કરવા વિચાર જ નહોતો. તેમ એ વાચનમાં—સાહિત્યમાં અને સંશોધનમાં વિઘ્ન રૂપ છે એમ માનતો અને યુરોપીઅનમાંના કેટલાક નવા જમાનાના માને છે કે જન્મ પર્યન્તનું બ્રહ્મચર્ય એ ઈશ્વરના કાનુનનો ભંગ છે એવી માન્યતા એની નહોતી. પરન્તુ માતાના ઉંડા શબ્દો, અને વારંવાર પત્રમાં એવું જ સૂચન, લગ્નના વિચાર વાળતા અને પ્રમથનાથ વિચારોને કૌમુદીમાં એકલો—અગાસીઓમાં ઉપર ટોપન ટકુકતી હોય—પોતે આરામ ખુરશીપર પડ્યો પડ્યો મેટરલીંકનો શાન્તિ—ચુપકીનો નિબંધ વાંચી અનુભવતો હોય તે વખતે લગ્ન સૂક્ષ્મ શરીરે નહિ પણ સ્થૂલ શરીરે સામું ઉભું રહેતું. પિતાજી લખે છે કે, "મદ્રાસમાં મીસ આયંગર બી. એ. મેથેમેટીક્સ લઈ પાસ થઈ છે તે પરણવા ખુશી છે. કલકત્તામાં મીસ ચેનરજી એમ. એ. સંસ્કૃત છે. પંજાબમાં મીસ ગીનજીનસીંહ આર્યસમાજીસ્ટ જાલંધર કન્યા વિદ્યાલયની છે. આ ત્રણમાંથી એકને પરણ અને તું સુખી થા.' આમાં ગુજરાતી કેમ કોઈ નથી? ગુજરાતમાં કોઈ કન્યા જ નથી કે પરપ્રાન્તમાં પરનાતમાં પરણવા તૈયાર નથી? હું ગુજરાતમાં રહ્યો છું, બંગાળી છું, પણ ગુજરાત જ મારી જન્મભૂમિ હોય એમ મને લાગે છે. તો કોઈ ગુજરાતી કન્યા મળે તો ઠીક પણ ગુજરાતમાં કોણ આગળ ભણ્યું છે? કૉલેજમાં કેટલી ગુજરાતી છે? યુનીવર્સીટીની ઉંચી કેળવણી લીધેલી હોય તો ઠીક પણ એથી જ બધું સુખ છે એમ નહી. જો બુદ્ધિશાળી હોય, શરીરે તંદુરસ્ત અને મજબુત હોય, ઉત્સાહી હોય અને સ્હેજ સારૂં ઇંગ્રેજી વગેરે ભણી હોય તો જીવનમિત્ર થઈ શકે. મદ્રાસીને પરણું તો ઘરની ભાષા ઈંગ્રેજી રાખવી પડે. પંજાબી સાથે પણ એ જ. બંગાળી હોય તો વળી બંગાળી ભાષા. પણ હવે બંગાળી મને પરદેશી લાગે છે—ગુજરાત અલબેલી, રમણીય ગુજરાત! પણ ગુજરાતમાં મને કોણ કન્યા આપશે? જ્ઞાતિના રિવાજ એટલા બધા સખ્ત છે કે રજ પણ સુધારો ગુજરાતમાં થવાનો નથી. બંગાળી બ્રાહ્મણ કોંકણસ્થ બ્રાહ્મ

ગુને પરણેના જ્ઞાતિથી વિરૂદ્ધ છતા કાયદેસર લગ્ન કહેવાય પણ બ્રાહ્મણ બીજાને પરણે પછી થઈ ગયુ–મીશ્ર મેરેજ ! એમા દોષી જેને પ્રભુનો ડર નથી એને ફાવે બન્ને ચુસ્ત હિંદુધર્માવલમ્બી હોય, હિંદુ–વૈદિક ધર્મમા માનતા હોય છતા મીશ્ર મેરેજ કરવુ હોય તો ક્ષણવાર રજીસ્ટ્રારની રૂબરૂમા અમે હિન્દુ નથી એમ એમણે કહેવુ પડે. હુ એમ કહુ ? વિદ્યાર્થી ઉપર અને જનસમાજ ઉપર મારી કેવી છાપ પડે ? અને એમ ન કરૂ તો લગ્ન ન થાય શુ કરવુ ? મામી ઘેર બોલાવે છે પણ મારૂ મન મુઝાય છે તે દિવસે કેવા સર્ટમા મીસ દત્તા શુ સુન્દર બોલી હતી ! એનુ વ્યાખ્યાન પણ કેવુ સારૂ ! એ મારી શિષ્યા ? ગુજરાતીકન્યા વય–અભ્યાસમા ઠીક છે બે વર્ષમા બી એ થશે એના માબાપ આગળ પડતા વિચારના છે પણ એ કેમ પુછાય ? મીસ દત્તાના પોતાના લગ્નસબંધી શા વિચાર હશે ! એનો વિવાહ થયો હશે તો ! એના પિતાએ નક્કી કર્યો હશે તો ! ઘણીવાર અંદરથી નક્કી કરી રાખવા ગુજરાતીઓને ટેવ હોય છે અરે પ્રભુ ! હુ પાપમા તો પડતો નથી ? મારી પોતાની શિષ્યા માટે આવો વિચાર ? ખરે ! દેશમા જાઉ અને ઘણે વખ કન્દત્તાના વાન કરૂ ત્યાની પ્રવૃત્તિ જોઉ—માતપિતાને મતોષ આપુ અને લગ્નનુ તો જે બને તે ખરૂ ગુજરાતમા પણ સાથે સાથે તજવીજ કરૂ

પ્રો પ્રમથનાથ આમ મનની મુઝવણમા પડ્યો હતો અને બે ત્રણ દિવસમા સ્વદેશ તરફ ઉપડી જવાની તે તૈયારી કરતો હતો કૉલેજમા અને કૉલેજની રેસીડેન્સીમા લગભગ કોઈ જ નહોતુ બીજા પ્રોફેસરો અને પ્રિન્સીપાલ વિગેરે સૌ બહારગામ ઉપડી ગયા હતા અને પ્રો પ્રમથનાથ આ આમાવાડીયા લીમડાની ઘટા અશોક વૃક્ષની છાયા, બાગ અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યમા એકલો ફરતો હતો જ્યારથી લગ્નના અંકુર હૃદયમા ફુટ્યા હતા ત્યારથી આ સર્વ એને તાપ આપતા હતા શ્રીરામચન્દ્રજીની પેઠે એને પણ

નાગે મૃગયમાન ચંદ્ર હમણા, વા નગ્ન જેવો બન્યો,
બુચે મોયમમાન કુલકળીઓ, આ નેપ અગ્નિ ધર્યો,
ગતિ કંઠ સમાન પ્રાણ પણ આ ભાસે છે ભારે મને,
હા દુર્ભાગ્ય ન્હુ પ્રિયા ! વિરહનુ મહાર આ યો કને

એના હૃદયમા આમ ગરબાગ થતી હતી આ તે મારા હૃદયમા બધ બધાય છે કે મનનુ મથન થાય છે, એ પોતે સમજી ન શક્યો હુ એનો એ એક સમય એવો હતો કે મારા કૉલેજ-જીવનમા બીજા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની વિવાહિત અને અવિવાહિત પત્નીને જોતા–એમની સાથે વાતો કરવા મળતા,અને પત્ર લખતા તરફાપ થતા વિદ્યાર્થીઓ અંદર અંદર 'અલ્યા, તુ તો બહાનુ કહાડી રહ્યો હોય મળીઆ યો' એમ મોની ચીઢવતા ત્યારે મને એમ થતુ કે એ લાગણી કેમ થતી હશે ! લગ્ન આવશ્યક જ નથી અજાણી–જેના સ્વભાવની આપણને જરા પણ માહિતી નથી એવી સ્ત્રી–કન્યા મારી પત્ની થાય ? થવાની છે એ ભાવના થતા એને માટે તીવ્રતાનસા, એને માટે હૃદયમા ગભરાટ શામાટે થતો હશે એમ મને થતુ આજ હુ એ સમજ્યો વિદ્યાર્થીઓને ઈંગ્રેજી અને સરકૃત કાવ્યો સમજાવતો નાયક અને નાયિકાના અંતર આલંબન કવિની ભાષામા સમજાવતો

પણ એનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન મ્હને થાય છે” આમ પ્રો પ્રમથનાથના હૃદયમા કાર્લાઈ આંદોલનો ઉછળતા હતા ત્યા જરૂરી રજીસ્ટર્ડ કાગળ આવ્યો પત્રની છાપ અને પત્ર મોકલનારનુ નામ જોતા જ પ્રમથનાથ વિચારમા પડયો પ્રીન્સીપાલ હજી તો રસ્તામા હશે મહાબળેશ્વર પહોંચ્યા પણ નહિ હોય એટલામા આ કાગળ શેનો? પ્રમથનાથે પત્ર ઉઘાડયો, તે પત્ર ઇંગ્રેજીમા જ હતો

ખાનગી જરૂરી. પુના તા——

મ્હારા વ્હાલા પ્રમથનાથ

તિ મને ટપાલમા આ સાથેનો કાગળ અને બીજા પત્રો મળ્યા મીસ દલાલને તમે ઓળખોછો આપણી કૉલેજમા એના જેવી શાન્ત-સદ્‌વર્તનવાળી અને તે છતા હિમ્મતવાન બીજી કોઈછોકરી નથી એના પિતા ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ લેખક અને મુત્સદ્દી છે આપણે ત્યા ગરબા પત્યા પછી મીસ દલાલ ગાડીમા બેસી જતી હતી ત્યા સાથેની ચીઠી એને મળી આપણી કૉલેજમા હજી સુધી આવો બનાવ બન્યો નથી અને કૉલેજનુ નામ બગડે એ આપણા દેશની દેશી વ્યવસ્થાને બટ્ટો લાગેનો કાયમ કરવા જેવુ થાય માટે એની પુરેપુરી તપાસ કરી તકસીરવાર વિદ્યાર્થીને સખ્ત સજા કરવી જોઇએ રજા છે એ મારા મનથી તો બહુજ સારૂ છે કારણ હોહા નહિ થાય, ચીઠી લખનાર આપણી કૉલેજમા ભણ્યો હોવો જોઈએ અગર ભણતો હોવો જોઈએ એ ચિઠ્ઠીમા નામ-ઠામ કાંઈ નથી એટલે આટલા બધા ગુજરાતીઓમા એ કયો ગુજરાતી હશે એ ખોળી કાઢવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડશે તમે ક્લકત્તે જવા તૈયાર થયા હશો પણ આઠ દિવસ રોકાઈ જાઓ તમારા શિવાય આ કામ બીજાને સોંપાય એમ નથી અને એમા એક જુવાન કન્યા અને કૉલેજની પ્રતિષ્ઠા સમાયેલી છે તમે આઠ દિવસે મોડા આવજો, હુ બોર્ડને સમજાવીશ હુ રસ્તામા છુ-હુ જ પાછો આવત પણ મને ગુજરાતી ભાષાનો અનુભવ નથી મીસ દલાલના પિતા બહુજ દિલગીર થઈ ગયા છે અને એ પત્ર પોલીસને સોંપવો કે કેમ એમ થઈ ગયુ છે મીસ દલાલના પિતાને આજ હુ આ કામ તમને સોંપુ છુ એમ લખુ છુ અને જરૂર પડે તો તમે તેમને મળશો શુ થયુ તે મહાબળેશ્વર મને લખી જણાવશો એ જ—

લા તમારો વિશ્વાસુ

સી સી બોસ.

પ્રમથનાથ પત્ર વાચી વિચારમા પડી ગયો છે મીસ દલાલ મારી સામે જ આવી ક્યાથી ઉભી! આ કાગળ! વાહરે! મીસ દલાલનુ વ્યાખ્યાન-ગરબો સાભળી આવી લાગણી કેટલાને પેદા થઈ હશે, મૂર્ખો! ચીઠી આપવાથી તારી મનકામના પૂરી થાત? ચીઠી પણ એક નવલકથાના દાખલ કરાય એવી છે-શેલી સ્વિનબર્ન-કાળીદાસ-કવિતાપોથીમાથી ઉતારા! સ્નેહના નિબંધ તરીકે ઠીક છે; ઘણા સમયથી સ્નેહના બીજ નખાયા છે પણ તુ અને એ કઈ નાતના છો! નામ ખોટુ છે! એ આ મીનાવડામા હાજર હોવો જ જોઇએ-કદાચ ન પણ હોય શી રીતે ઓળખાવુ! દલાલને બોલાવુ? એને બોલાવવાથી શો લાભ! મારૂ પોતાનુ હૃદય શુદ્ધ નથી-હુ આ

તપાસ કરવા લાયક નથી પ્રીન્સીપાલને લખી દઉં? ના ના એ યજ્ઞ નથી પ્રમથનાથ બહાર ફરવા ગયો ઘણો વિચાર કર્યા—વૃક્ષકુંજમાં—દરિયા કિનારે ભમ્યો નગરે આવ્યો બૉય—નોકરને સામાન છોડી નાખવાનો હુકમ આપ્યો અને બીજે દિવસે કના ને કૉલેજનું જનરલ રજીસ્ટર લઈ હાજર થવા કહેવડાવ્યું

પ્રાત કાળ થયો અને રજીસ્ટર લઈ કનાર્ક આવ્યો ઇન્ટર, બી એ, વગેરે ઊંચા વર્ગમાં ભણતા વિદ્યાર્થી—ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ અને તેમાં પણ અવિવાહિત વિદ્યાર્થીઓના સરનામા આવ્યા કૉલેજમાં રજીસ્ટરમાં નક્કી કર્યું છે કે કેમ, વિવાહ થયો છે કે કેમ અને કેટલે વર્ષે એ સૌ વિગતનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હતું અવિવાહિત વિદ્યાર્થીઓના નામ ઠામ સરનામા લીધા અને એમના નામના દફતરો તૈયાર કરાવ્યા પ્રમથનાથે ફોર પ્રીન્સીપાલ'ના નામનો એક જરૂરી સરક્યુલર કાઢ્યો

સરક્યુલર.

"મુંબાઈના એક સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ધનાઢ્ય અને વિદ્વાન ગૃહસ્થની એવી ઇચ્છા છે કે નૅશનલ કૉલેજનો કોઈ પણ અવિવાહીત ગુજરાતી વિદ્યાર્થી 'કૉલેજ જીવનમાં લગ્નજીવન બંધન રૂપ છે કે કેમ' એ વિષય ઉપર મૌલીકનો નિબંધ આ સરક્યુલર પહોંચ્યા પછી આઠ દિવસમાં કૉલેજને શરણામે મોકલી આપશે અને એ નિબન્ધો પસંદ પડશે તો બનતા સુધી ક્રમવાર દરેકને રૂ ૧૦૦) થી ૧૦) સુધી ઇનામ આપવામાં આવશે તા પછીથી મોકલેલા નિબંધ ઉપર ધ્યાન નહી આપવામાં આવે '

પ્રમથનાથ

For Principal

આ સરક્યુલરની એકેક નકલ દરેક ઉપર મોકલી અને પ્રમથનાથે મીસ દનાનના પિતાને પણ પત્ર લખી નાખ્યો તે સાથે સાથે કાંઈ ખર્ચ થશે એ પણ જણાવ્યું

પ્રો. પ્રમથનાથ વિચારમાં પડ્યો એક ઉમર લાયક—વિવાહયોગ્ય હિંદુ કન્યા જોડે આવા પત્રદ્વારા માગણી કરવી એ પાપ ખરૂં? આ વિદ્યાર્થી પોતે શુદ્ધ અંત કરણથી તેને ચાહતો પણ હોય આ સિવાય મીસ દનાનને હિન્દુ સમાજમાં મળવાની બીજી કઈ રીત? છોકરા મોટા થાય—નવા વાતાવરણમાં ઉછરે એટલે સ્નેહલગ્નની તેમને ધૂન લાગે અમારી કૉલેજમાં તો સખ્ત દેખરેખ ને કાયદા એવા છે કે સ્ત્રીપુરૂષો મળી શકે એમ પણ નથી છતાં આવાં જ સ્થાનોમાં સ્નેહના બીજ નખાય છે અને પોષાય છે પુરૂષ પુરૂષમાં કૉલેજમાં મિત્રતા બંધાય છે તો પછી પતિપત્ની પણ કૉલેજની રંગભૂમિ ઉપર ન થાય! મૂળે એટલો કે જરાક મીસ દનાનને અગર એના માબાપને આડકતરી રીતે મળ્યો હત અને પછી ચિઠ્ઠી લખી હત તો ઠીક પ્રમથનાથે ખાનગી રીતે મીસ દનાનના ચારિત્ર્યની અને આચરણની તપાસ કરી અને એ અતિશુદ્ધ વિશુદ્ધ લાગી અને એને માટે મમત્વ સન્માન અને ભાવના થયા લખન થતા નિબંધો આવવા લાગ્યા અને પ્રમથનાથ વાંચતા કંટાળ્યો કેટલાકે લખેલું કે કૉલેજ-જીવનમાં લગ્નજીવન એ બેડી છે—હિંદુઓ નરાધમ છે હિંદુ રિવાજ નાબૂદ કરવા જોઈએ—

એટલુ જ નહિ પણ જેમ ની મરકોસ ગુનામગીરીમાથી ચાટના બગીચાવાળાને પૈસા અપાવી ગુનામોને છોડાવ્યા હતા તેમ જ કૉલેજ્યનો પરણ્યા હોય, જેમનો ગૃહસસાર દુ ખી હોય તેમને લગ્નની બેડીમાથી છૂટા થવાની ધર્મગુરુ અને જ્ઞાતિસરદાર અને જનસમાજ તરફથી છૂટ અપાવી જોઇએ બીજો વર્ગ જુદા જ વિચારનો હતો કૉલેજજીવનમા વધુ નસિદ્ધતરન ઉમેરવુ હોય, ઇંગ્રેજી–સંસ્કૃત–ફારસી કવિયોના હૃદય અને ભાવના સમજવા હોય, અને ભવિષ્યના ગૃહજીવન–દાંપત્યજીવનમા રસ આણવો હોય તો કૉલેજજીવનમ જ લગ્નજીવન શરુ થવુ જોઇએ ત્યારે ત્રીજો વર્ગ મધ્યમવર્ગ હતો એ બિચારા લગ્નજીવન–કૉલેજજીવનનુ જ રહસ્ય સમજતા નહોતા–એ માત્ર એ જીવન ઘસડતા હતા જીદગી જ એમને ભારરૂપ હતી માત્ર પાસ થઈ બે પૈસા કમાઈ જીવવા ખાતર કૉલેજજીવન ભોગવતા હતા પ્રો પ્રમથનાથ આ બધા નિબંધો વાચી હસતો હતો અને એને થયુ, આવો નિબંધ મને લખવા આપ્યો હોય તો હુ શુ લખુ? પ્રોફેસર તરીકે આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો? લગ્ન! સહધર્મચારિણી–પ્રિયપત્ની! આ વિચાર અત્યાર સુધી આવતા જ નહોતા આ તપાસમા હુ નિષ્પક્ષપાત નિવડીશ ખરો? બીજે દિવસે પ્રો પ્રમથનાથે મીસ દલાલ ઉપર આવેલી ચીઠી ફરીને વાચી અને નિબંધ લખનારા ઓના અક્ષરો, વિચારો–અને અવતરણો ધ્યાનપૂર્વક તપાસવા શરુ કર્યા–એ ચાર–પાચ છ–પચીસ એમ કાગળો ઉથલાવતા એક નિબંધની સાહી અક્ષર, એટલુ જ નહિ પણ એ વિચાર અને અવતરણો સમાન લાગ્યા અને ઉંડો વિચાર કરતા પકકી ખાતરી થઈ ખાત્રી થતા જ એ નિબધ બહાર કાઢ્યો એ વિદ્યાર્થીનુ નામઠામ લઈ રાખ્યુ અને ચોર પકડાયો એમ થયુ બીજા નિબંધો ઊંચા મૂકયા અને રજા ઉપરે ઇનામનો નિર્ણય કરવામા આવશે એવા પોસ્ટકાર્ડ લખારી દીધા જે વિદ્યાર્થી પકડાયો હતો તેને બોલાવવો કે કેમ? શી રીતે બોલાવવો? એનુ શુ કરવુ એનો નિર્ણય કરવા મીસ દલાલના પિતાને મળવુ ઉચિત ધારી એ ત્યા ગયો

મીસ દલાલના પિતાએ પ્રો. પ્રમથનાથને યોગ્ય સન્માન આપ્યુ અને લગ્નની વાત ચાલી 'મારી પુત્રીને બી એ થતા સુધી પરણાવવી નથી એનો વિવાહ કરવો નથી અને હુ એને એવા વિચાર ન આવે એ ખાસ ધ્યાન રાખુ છુ કૉલેજના પુસ્તકોમા રતુસહાર આવે જ નહી, આવે તો બાળકોના નીતિના ધોરણો બગડી જાય છે એવી માન્યતા મારી નથી વય વધતા, જનસમાજ જોતા, આખ અને કાનનો ઉપયોગ થતા અમૂક વૃત્તિઓ તો થાય જ, માત્ર પ્રભુમાં શ્રદ્ધા અને મનોબળ એટલા તો દૃઢ હોવા જોઇએ કે બાલકો ગમે ત્યા હોય તો પણ એમની નીતિના ગઢ તે તોડી ન શકે મારી પુત્રીની જગ્યાએ હાલની બીજી કોઈ છોકરી હત તો આ ચીઠી મારી પાસે આવત જ નહિ' પ્રો પ્રમથનાથ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યો મીસ દલાલને માટે સદ્ભાવ થયો અને બને તો એની સાથે વાત કરવા એને તીવ્રેચ્છા થઈ

"હુ મી દલાલ! એ ચીઠી લખનારને પકડયો છે પણ એનુ શુ કરીશુ? એને શી શિક્ષા કરશી?"

" મને સોંપો તો હું તો પોતાને સોંપી દઉં—યુનીવર્સીટીને નખું એના માબાપ ઉપર હું ફરિયાદ માંડ "

'મી. નાન' તમે જેમ અફગાનિસ્તાન આ વાત બહુ નાજુક છે યથા સ્ત્રીણા તથ વાચાં સાધુત્વે દુર્જનોજન ' એ ભવભૂતિનું સૂત્ર તમને યાદ નથી શું ? તમે પોલીસને કહેજો તમારી પુત્રીને કોર્ટમા ઉભા રહેવું પડશે એ બિચારી નિર્દોષ છે છતા લોકો એની માટે વાતો કરશે કૉલેજમા ભણે છે, થીએટરમા વ્યાખ્યાન આપે છે અને કોન્સર્ટમા ભાગ લે છે તો પણ તમારા ગુજરાતીઓ વહેમાય એને તે તો પછી મામલો કોર્ટ ચડે તો શુ થાય ! માટે હું એ વિચારને અમલ થતો નથી એને કૉલેજમાથી કાઢી મૂકવો અગર સખત દંડ કરવો તમારા ઉપર, તમારી પુત્રી ઉપર અને પ્રીન્સીપાલ ઉપર એની સામે વગર શરતના માફી પત્ર લખાવી લેવા અને પછી વાત અહીંથી જ અટકાવવી "

"આ પ્રોફેસરસાહેબ ! એ છોકરો કોણ ? કઈ ન્યાતનો છે ? પરણ્યો છે કે પરણવાનો છે ? '

પ્રો. પ્રમથનાથે તમામ કામ આટોપ્યું અને ના ન્યાતનો મિજાજ ગયો

" આને મારી પ્રીતિ આ તે કે ! આના પગમા તો બેડી જ જોઈએ ?'

" પણ કારણ ?

' કારણ—એ પરણેલો છે પરણેલો કોઈ એણે શા માટે આવી ધૃષ્ટતા કરી ? તમારી કૉલેજમા અવિવાહિત છુ એમ લખ્યું અને શુ મારી છોકરીને બીજીવાર પરણવા ધારે છે કે અયોગ્ય વર્તન કરવા માગે છે '

' પણ એ જાણ ! મને ઓળખાવો તો ખરા '

" ની મહેતા તમારા માનીતો મહેતા સ્વભાવ એવો અભણ છે એને એ નામ કામ માટે જે પરણેલો છે છતા નથી પરણ્યો એમ એણે શા માટે લખ્યુ ?"

" મી મહેતા આવો જે એવો નવો મી મહેતા કૉલેજમા દાખલ થયો હશે ત્યારે અવિવાહિત હશે પરણ્યા પછી ફેરફાર કરવો જે ખ્યાલ ગયો હશે મે છોકરાનું વર્તન ખરેખર નમ્રતાભરેલું એનું ગૃહજીવન દુઃખમય હશે એ હજુ સુધારકના ગાળામા એણે આપણું ઘણું હશે પણ એ અયોગ્ય વર્તન જ નહિ ચીઠીમા પણ બગાડ્યા તો ગામમા અને ગરબાની માનસી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા તે એ જ લખ્યુ છે એની તપાસ કરવા જ

એવો ન હોય 'કરવો' છે મેં વિચાર જ તેમા જણાતો નથી મી. મહેતાને સામે પત્ર લખું છું અને શુ પરિણામ આવે છે એ આપણે જોઈએ પછી વાત ધ્યાનમાં આ ફરીને કરીશું નહિ તેના જવાબમાં દલાલને મળ્યો શું થયું છે, હું ભરેલો છો વગેરે સામાન્ય સવાલો પૂછી પ્રો. પ્રમથનાથ કૉલેજમા ગયો અને મીસ ન્યાતની મદ્રાસી, પંજાબી બંગાળી કન્યા સાથે વાત કરવા લાગ્યો બીજા નામની કન્યાઓમા સુરિયાબા સાથે કાંઈ પુરાતત્વની વાત થતી

ગાથે ગે પ્રીન્ગીપાન, મીન દ્નાન, એના પિતા અને આપની ઉપર વિ ાા નાહતના મારીવ કે હવે આપને યોગ્ય નાગે એ કરશો વાથી માન્યા પછી આ તમામ બની ગયો હતો ડૉ પત ભર મો વ્યા કારે ન્નાન દુઃખમા વ્ગય પાપ નહોતા આપતો પ્રયુત્તર આનન્દ નની શમા મગગે ા જ જમનુ બાનગ ઉધ્ધ આવગે આ ા કે કે આ વાન આગ્લેથી જ ગામ્મતી મા ા ત્રાને ચિન્તન ા પ્રમગ આપના

વી આપનો આનાઠી મત્ર, મહના

પ્રો પ્રમથનાથે ર ર ા તો અને નતોર પામ્યો એને પણ એમ જ હતુ કે આ બનાવ પરાત્રમ્યા ાા આનગનુ પરિણામ છે અને પાપમ્તિનુ નહિ પ્રાન્ગીપાન કે મી હનનની ઇચ્છા પ્રમાણે ન્તે આ પત્ર પોતીગર આપ્યો હતો તો આભિગર ઠી ા ાાજન મિસ, ખાનગી સેગ નન મિસેજની પ્રતિ ા જાન મીમ ન્નાન મનનામ થાન ઓ ગી મહેતા જરા માગ છોઅરાનુ ઉત્તન ગગ ત પ્રો પ્રમથનાથ પ્રીન્ગીપાનને મળી હમેગન નળી મી ન્નાનને વન્તુસ્થિતિ સમજાવી અને મીસ ન્નાનને પણ મી મહેનાના ઉદ્દેશ આરોગ અને ઉદ્ગાર પોતાનો પત્ર વાંચી સમજાવ્યો મીસ ન્નાન ન માનમા વાદી—મર મગના વી ા હતી અને પત્ર નખવાની ગેરી, નિર્દોષના અવતાર્યો ઓન ન્મ ના શાસ્ત્રોથી એ હમાર્ગ રની પગ મેના પત્રમા પણ મામ નમા ાગ તરન બીજી ગતિ નહોતી અ વ મનાગ ઠી દુષ્ટ નામ ા હશે અમ પણ એ માનતી નહોતી પત્ર કાઝિણ વહાણના પ ર ર ભીનો પત્ર મનેરમા પ્રાન્ગીપાલ ન ત્થી જ વ ાર્ઢ મગતો ઓ ગેગ માતપિતા પામ થ ા આવતો બીજા મ ની નાવ ાીની ચીઠી હોય, તો પણ મારા ા રમા માને ગનાવ્યા વિ ાા ગેની નહી એની નાનપણથી ગત પડેલી ટેવાથી આ પત્ર—મેર નાતની માતાને આપ્યા માતાએ સમજ ા પ ાથી પિતા વાને ગયા અને આ સ્થિતિ થઈ પ્રો પ્રમથનાથની મ ગથી સ ન્નાન થયા—પ્રમથનાથે મી મહેતાને નમાપ ા નીઠા યા કે ઓ વાન આગ ાી છ પણ ભવિષ્યમા સભાળી રનવ એગનુ લખ્યુ પછી મી મહેનાના ઉત્તમા ઉત્તર આ ા પ્રો પ્રમથનાથ પર ાર્યો—પ્રીન્ગીપાનની રજા ાી ઓ પોતે રસ્તે જતા નિશ્ચયો પરન્તુ આ નપાસ નાનની હતી નાની રહી એ દ્રમીયાન મીસ ન્નાન ઓર તેન કુટુમ્બ પ્રો પ્રમથનાથને ગેર મગનુ હતુ ' ચોનતો વિચારનુ રમી રન અને નગે યુક્તિથી આ શાન્તિથી વિદેશ આવ્યા ' એમ પિતાને થયુ પ્રો પ્રમથનાથે એવા વાર નાથે જમાઈ—ગનના મીસ ન્નાન ટીનરૂપા આ ાામાનીયમ સાથે શાલી અને આ દમા તેમના વિગો પગાર થતા જે દિવસે પ્રો પ્રમથનાથ ઘર—ને ગયો તે દિવસે આખા ઘરમા ન્નાનિ ઓ આ મનુ મનુ નાગવા નાગ્યુ આ માજુ પ્રમથનાથના હૃદયમાં અત્યુ અપાર ન્નાનિ અને નિરાશા થવા—ન મગાની સ્ત્રી—મારી માતા મને પત્ન—મગાળ—અ ાર્ય ગાથે માત્રેના વારે છે ત્યારે પરમાત્મા મો ઉજરાત સાથે જ વધારે ગાર મન્બન્ધમા લાવે છે ને ાુ આ તેમાગ મનન મન્થન કે ગન્નન ' પ્રભુ જાણે '

—અપૂર્ણ

The Time Has Come

The time has come for the C ment of India to place itself at the head of the best national forces of India to avow bol lly and uncompromisingly that the attainment of self-government within the Empire is the goal of its policy in India, that it proposes to take early and definite steps towards that end through the universal diffusion of education the expansion of local government the establishment of effective provincial autonomy and the liberalisation of the Government of India itself Once this policy is boldly avowed and honestly pursued the words of those who preach the disruption of all government will fall largely upon deaf ears and all the patriotic forces in India will be with Government in dealing with them

The Times of India June 21 1917

પુસ્તક ૨૨મું

અંક ૭ મો

વાર્ષિક લવાજમ રૂ
હિન્દુસ્તાન બહાર રૂ

છૂટક અંકની કિંમત રૂ ૦-૮-

તદ્દન નવી આવૃત્તિ !

તૈયાર છે ! તૈયાર છે !

ત્રણરંગમાં આર્ટપેપર ઉપર છાપેલાં સુન્દર અને આકર્ષક પુઠાંવાળી

નવી આવૃત્તિ ! નવી આવૃત્તિ !

બહાર પડી ચુકી છે !

સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી કૃત

સરસ્વતીચન્દ્ર

ભાગ ૨ જો.

ગુણસુંદરીનું કુટુમ્બજાળ.

કિંમત રૂપીઆ ૬॥૮

(પાસ્ટેજ ૭૬)

એન. એમ. ત્રિપાઠી ઍન્ડ કંપની,
બુકસેલર્સ ઍન્ડ પબ્લીશર્સ
મુંબાઈ નં. ૨.

સો વરસનું પુરાણું ખાતું

જુના ગોપાલદાસ બરફીવાલા અને

મીઠાઈવાલા

મુંબાઈ.

મોઘા મશાલા અને સરસ ઘીની ઉત્તમ મીઠાઈઓ માટે

એક ફેરો મારખાની ભલામણ કરવામા આવેછે.

બદામની બ ફી	કુલનેરની
પીસ્તાની બરફી	નસા
ખાસાના પ	ચેનાના શુનોસ
ખાસાના કુર	એ ેજ વગેરે
ટોપરા પાક	સુ ા ભનસા
બાસુંદી	રે જાતના
શ્રીખંડ	અધગણીના લાડુ
ગગન ગેરે	ભુનીના લાડુ
ચા ી જાતના	જલેબી મેસુર

મુરતી મોગ ઓ--મગનજ ધારી

સી પી ટેન્ક. ટેલીફોન ન. ૧૧૦૭.

સમાલોચક.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ. गी. १७-१५

પુસ્તક ૨૨ મું.] જુલાઈ ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૭ મો.

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી.
પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.

હિંદના પરમ દેશભકત.

સ્વ. ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી.

જન્મ —
તા ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૫

અવસાન —
તા ૩૦ મી જુન ૧૯૧૭

સમાલોચક જુલાઈ ૧૯૧૭]

પુસ્તક ૨૫ મું] જુલાઈ, ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૭.

પૃથ્વીની ઉમર કેટલી હશે ?

લેખક—રા. રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, એમ. એ. બી. એસસી.

ધરતી માતાને તેમની ઉમર પૂછવી એ અવિનય અને ધૃષ્ટતા કહેવાય પરંતુ વિજ્ઞાન આવી ખોટી શરમને સ્વીકારતું નથી અને આ પ્રશ્ન જુદી જુદી રીતે તપાસતાં અચકાતું નથી. ભૂવિદ્યાના અભ્યાસીઓને પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને તેનો ઇતિહાસ સમજવો એ ઘણું જ અગત્યનું છે. વિજ્ઞાનના ઉપાસકો સિવાય સાધારણ મનુષ્યોને પણ આ પ્રશ્ન ઘણી રીતે આકર્ષક છે. મનુષ્યની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ફક્ત થોડાએક હજાર વર્ષ સુધી પહોંચી શકે છે, તે પહેલાંના લાખો વર્ષ સુધીના અંધકારમાં પ્રકાશ પાડવો એ ભૂવિદ્યાનું કામ છે. પૃથ્વી એ એક સૂર્યમંડળનો ગ્રહ છે અને આ સૂર્યમંડળ વિશ્વમંડળમાં એક બિંદુ સમાન છે, તેમના સંબંધી વધારે જ્ઞાન મેળવવાથી મનુષ્યની સંકુચિત દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે અને વિશ્વના મહાન પ્રશ્નોનું કાંઈક ભાન થાય છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ કાંઈ ફક્ત ભૂવિદ્યાથી આપી શકાય તેમ નથી અને તેથી આ ક્ષેત્રમાં સમર્થ ખગોળવેત્તાઓ, ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ અને પ્રાણિજીવનશાસ્ત્રીઓએ ઘણી મદદ આપી છે. આથી આ પ્રશ્નના વિવેચનમાં વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓની પદ્ધતિ અને તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જોવાનો પ્રસંગ મળશે. વળી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સાથે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિનો સંબંધ હોવાને લીધે દરેક ધર્મમાં આ સંબંધી ઘણી ચર્ચા થએલી છે. પૂર્વના મુખ્ય ધર્મોમાં પૃથ્વી અનાદિ છે, અથવા તો શાશ્વત પરિવર્તનમાંનું એક છે, વિશ્વના પ્રલયની સાથે બ્રહ્માના દિવસ(એટલે મનુષ્યના અસંખ્ય વર્ષો)ને સંબંધ છે, વગેરે મતોને લીધે આ ચર્ચા કડવું રૂપ પકડી શકી નથી. પરંતુ પશ્ચિમમાં ઇસાઈ ધર્મ પ્રમાણે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૪ વર્ષમાં થઈ હતી, એ મતની પાછળ ઘણી જ તકરાર થઈ છે. આ ચર્ચાના પરિણામે ધર્મ અને વિજ્ઞાનની વચ્ચેના વિગ્રહના ભણકારા હજુ સુધી સંભળાય છે. પરંતુ ધર્મશાસ્ત્ર (*Geology*)ના દૃષ્ટિબિંદુમાં ફેરફાર થવાથી આ કલહનું સ્વરૂપ ફર થયું છે અને પૃથ્વી અને મનુષ્યની ઉત્પત્તિના કાળનો નિર્ણય કરવાથી ઈશ્વરે નિરૂપણ કરેલા ગુણોમાં ખામી આવશે, એ વિચાર હવે સ્વીકારાતો નથી.

મુદ્રક ગોકુળજી ઝાલા અને [illegible] રૂ. ૧-૪-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ
૩૦

આપણા વિષયની ચર્ચા માટે પૃથ્વી એ શુ છે, તેનો બરોબર ખ્યાલ આપવાની જરૂર છે આકાશમા સવથી વધારે ધ્યાન ખેંચનારી વ્યક્તિઓમા સૂર્ય, ચદ્ર, ગ્રહો અને તારા છે ચ પૃથ્વીના ઉપગ્રહ(*Satellite*)ની માફક પૃથ્વીની પાછળ ફરે છે અને પૃથ્વી બીજા ગ્રહોની માફક સૂર્યની પાછળ ફરે છે, પૃથ્વી અને ગ્રહો સૂર્યના ગુરુત્વાકર્ષણ નીચે હોવાથી તે બધાનું એક સૂર્યમડળ બને છે તેવી જ રીતે આકાશમા દેખાતો પ્રત્યેક તારો એક સૂર્ય હોય છે અને તેમાના કેટલાએક તો સૂર્ય કરતા ઘણા મ્હોટા હોય છે, પરતુ આ તારાઓ અને આપણી પૃથ્વી વચ્ચે કરોડો માઇલોનુ અતર હોવાથી તે ઘણા ન્હાના લાગે છે તારા, સૂર્ય, અને ચદ્ર એ સર્વે ઉપરથી આવતી રોશની વિજળીની માફક ઘણી જ ઝડપથી આવે છે અને એક સેકન્ડમા લગભગ બે લાખ માઇલ જેટલુ અતર કાપી શકે છે ચદ્ર ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર આવતા આ રોશનીને ફક્ત એક સેકડ લાગે છે, સૂર્ય તરફથી આવતા આઠ સેકડ લાગે છે અને સૌથી નજીકના તારા ઉપરથી આવતા ચાર વર્ષ કરતા પણ વધારે વખત લાગે છે આટલુ બધુ અતર ન હોત તો તારાઓ પણ સૂર્ય કરતા મ્હોટા લાગત આ ઉપરથી વિશ્વ મડળની બીજી વ્યક્તિઓ સાથે સરખાવતા પૃથ્વી ધળના રજકણ કરતા વધારે મ્હોટી નથી એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેતુ નથી

પૃથ્વીની ઉમર નક્કી કરતા પહેલા તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે જાણવાની જરૂર છે આકાશ તરફ રાત્રે ધારીને જોતા ઝીણા તારાઓના વાદળા (*Nebulae*) જોવામાં આવે છે જેને "આકાશગગા" કહીએ છીએ તે પણ આવા ઝીણા તારાઓના વાદળાની બનેલી હોય છે અને મધ્ય આકાશમા એક મ્હોટા ધોળા પટાની માફક દેખાય છે આવા "વાદળા"(નેબ્યુલા)માથી તારાઓ, સૂર્યમડળો અને ગ્રહો બને છે એમ ધારવાનો કારણો છે, બીજા તારાના ગુરુત્વાકર્ષણથી ધુમસ જેવા લાગતા આ પદાર્થમા ગાંઠ પડી જાય છે, અને આવી ન્હાની ન્હાની ગાંઠો ભેગી થઈને તેના ગ્રહો બને છે આ બધી ન્હાની ગાંઠો એકઠી થવાથી અને તેમાથી ગરમી નીકળવાથી, આપણી આથમિક પૃથ્વી તપી જવાથી તેના ઘણા ભાગો ઓગળીને પ્રવાહી રૂપ પકડ્યુ હશે આવા અર્ધપ્રવાહી રૂપમા પણ બીજા ગ્રહોની માફક પોતાની ધરી ઉપર ચકરચકર ફેરવવાને લીધે હલકા અને પાતળા પથ્થરોવાળા પદાર્થો પૃથ્વીની

* આ તારાઓ કેટલા દૂર છે તેનો ખ્યાલ સ્હેલાઇથી આવે તેમ નથી દાખલા તરીકે આપણે એમ ધારીએ કે સૌથી નજીકના તારા પાસે આપણાથી જઈ શકાય અને આપણી મુસાફરી કલાકના ૧૦૦ માઇલના હિસાબે બહુ જ ઝડપવાળા વિમાનમા કરી શકાય તે છતા પણ ત્યા જતા આપણને ૫ લાખ વર્ષ લાગે અને આનુ ખર્ચ દરેક માઈલે એક આનો ગણીએ તો ... કરોડ રૂપિયા ખરચવા પડે સૌથી નજીકનો તારો પૃથ્વીથી ૧,૮૬ ૦૦,૦૦ ૦૦ ૦૦૦૦ માઇલ છેટે છે

† આકાશમાના ગ્રહોની ઉત્પત્તિ વિષે બધી બાબતો સ્હેલાઇથી સમજી શકાય તેવી નથી અને તેથી અહીં આ ફક્ત મુખ્ય બાબતો સમજાવી છે આ વિષે વધારે સપૂર્ણ માહિતી માટે જુઓ Chamberlain and Salesbury Geology, Vol II ch I and II અને Geikie s Geology Vol I, p 19

બહારની બાજુ ગોઠવાઈ જાય અને વધારે અગ્નિ ધાતુવાળા પદાર્થો અદર રહી જાય, એ તો સ્વાભાવિક છે આ પ્રમાણે કેટલોએક સમય ગયા પછી પૃથ્વી ધીમે ધીમે ટાઢી થવાથી તેની ઉપર મજબુત ઘણી બધાઈ અને તેમાથી પાણી અને હવાના વાતાવરણ બધાયા ધીમે ધીમે વાસ્તવિક ઉષ્મામાન થયા પછી અને આકાશમાથી વાદળા વરસાદ, અને નદી અને સમુદ્ર સુધી પાણીની ગતિ સ્થાપિત થવાને જોઈએ તેવી પરિસ્થિતિ મળ્યા પછી વનસ્પતિ અને સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓની જીદગીની શરૂઆત થઈ પર્વતો ધોવાઈને પાણીની મદદથી નવા થરો બધાના માટી અને નવી જાતના પથ્થરો અને શિલાઓ બનવા માડ્યા જે જે સમયમા નવા થર બનાયા અને તેના પથ્થરો બન્યા તે સમયના વનસ્પતિઓ અને પ્રાણિઓ ઘણી વાર તેમા દબાઈ રહેલા હોય છે અને તેમના અસલના તત્વો તો બદલાઈ જાય છે પણ તેમના અવશેષનો આબેહુબ આકાર પથ્થરના રૂપમા જળવાઈ રહે છે આ આકારને અગ્રેજીમા ફૉસીલ કહે છે તેની મદદથી પૃથ્વી ઉપર જુદે જુદે સમયે રહેલા પ્રાણીઓ સબધી અગત્યની વિગતો જાણવાની મળે છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થયુ છે કે પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓને રહેવાને અનુકૂળ વાતાવરણ સ્થાપિત થયા પછી ઘણા સમય પછી જ મનુષ્યના પગલા થયેલા લાગે છે *

પૃથ્વી એ શુ છે અને તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે જોયા પછી 'પૃથ્વીની ઉમર' એટલે શુ તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવુ જરૂરનુ છે પૃથ્વીનો પૂરો ઇતિહાસ ચોક્કસ રીતે જાણવાના આપણી પાસે સાધન નથી પરતુ તે ઇતિહાસના કેટલાએક અગત્યના અને માર્ગદર્શક બનાવો સમજી આપણે સારી બાતમી મેળવી શકીએ તેમ છે એક તો પૃથ્વી (સઘન) ઘન રૂપમા આવી તે અને બીજુ આ ઘન રૂપમા આવ્યા પછી હવા અને પાણીની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી નવા થર અને પથ્થર બધાવા લાગ્યા તે અને ત્યાર પછી પ્રાણીની જીદગીની શરૂઆત થઈ તે આ અને આવા બીજા અગત્યના બનાવો ક્યારે બન્યા તેનો નિર્ણય થાય તો પૃથ્વીની ઉમરનો નિર્ણય કર્યો એમ કહી શકાય આપણે આ ઉપરાંત બીજી દિશાઓમાથી પણ આ સમજી શકુ જાણવાનુ મળે છે, તે, નીચે જોઈશુ આ સર્વે રીતોમા કાળના નિર્ણયને માટેનો સમય લાખો અને કરોડો વર્ષોનો ગણવો પડશે, તેથી બ આશ્ચર્ય પામવાનુ નથી, મનુષ્યના ઇતિહાસમા ઘણો ખરો હીસાબ સૈકા અને શતક થી થાય છે, પરતુ મનુષ્યના ઓછા વખતના આયુષ્યના પ્રમાણમા શાશ્વત ગણાતા પૃથ્વી સૂર્ય અને ચદ્ર જેવા

*બાઇબલ પ્રમાણે " મનુષ્ય અને સર્વે પ્રાણીઓ સાથે ઉત્પન્ન થયા હશે " એ મત ૫૦-૬૦ વર્ષ પહેલા યુરોપમાં ઘણુ માન પામતો તે વખતે ધર્માંધ પાદરીઓ ફૉસીલો સેતાનના કારસ્થાન છે અને મનુષ્યની શ્રદ્ધા બગડતા હોવાથી તે સબધી કાઈ પણ વાત કરવાની ના પાડતા સદ્ભાગ્યે હિન્દુ ધર્મની ફીલસુફી અને ખાસ કરીને ઉપનિષદોમા ઉત્ક્રાન્તિવાદની તરફેણમા ઘણુ વાચવામા આવે છે ઈશ્વરના અવતારોમા પણ પહેલા ત્રણ મત્સ્ય, કૂર્મ, અને વરાહ એ પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાન્તિના માર્ગ સૂચક છે અને બાકીના સાત અવતારો મનુષ્યની માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની ચઢતીના પગથીઆનુ ભાન કરાવે છે એમ કહેવાય છે

મચુ ૨૧મ ૩ ૧-૮-૦૧એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

વિરાટ મહરૂપોની વિભૂતિઓ નાખો અને કરોડો વર્ષોમા ગણાય એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી જ હિંદુ ઋષિઓ અને વિચારકોએ બ્રહ્માડના પ્રલયકાળને કરોડો વર્ષનો ગણ્યો હશે

પૃથ્વી ક્યારે ઘન (સંગીન) રૂપમા આવી હશે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને લોર્ડ કેલ્વીન અને બીજા મહાન પદાર્થશાસ્ત્રીઓએ જુદા જુદા પ્રયત્નો કર્યા છે તેમા બેકર નામના અમેરિકાન પ્રોફેસરની રીત ઉત્તમ લાગે છે પૃથ્વી એક સમયે પ્રવાહી અથવા અર્ધપ્રવાહી રૂપમા હતી તે વખતે તેનુ ઉષ્ણમાન (*Temperature*) કેટલુ હશે તે જાણવાને પ્રયોગો કરવામા આવ્યા છે, પૃથ્વીમા સૌથી વધારે જથ્થામા મળી આવતી શિલાઓને પ્રવાહી રૂપમા લાવવાને ઓછામા ઓછા ૧૩૦૦ C જેટલા ઉષ્ણમાનની જરૂર પડે છે વળી પૃથ્વીનુ હાલનુ ઉષ્ણમાન કેટલુ છે તે જાણવાને જમીનમા ખાડા ખોદીને માપ લઇને શોધી કહાડવામા આવ્યુ છે કે ૭૭ ફુટ ઉંડા જવાથી ૧ F જેટલો ફેર પડે છે આ ઉપરથી ગણત્રી કરવામા આવી છે કે પ્રાથમિક ૧૩૦૦ C ના ઉષ્ણમાન ઉપરથી સપાટી ઉપરના હાલના ઉષ્ણમાન જેટલું થતા ઓછામા ઓછા ૬ કરોડ વર્ષ લાગે એટલે પૃથ્વીને ઘન રૂપમા આવ્યાને આ હિસાબે ૬ કરોડ વર્ષ થયા હશે

ખગોળશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્ર એ બન્નેએ ભેગા થઈને પૃથ્વીના કાળનો નિર્ણય કરવાને એક બીજો યુક્તિપૂર્વક રસ્તો શોધી કહાડ્યો છે પૃથ્વીની પોતાની ધરી ઉપર ફરવાની ગતિ ઓછી થતી જાય છે આ ગતિ પૂરી કરવાને દરેક સૈકાના અન્તે ૨૨ સેકંડ જેટલો વધારે કાળ લાગતો જાય છે એટલે કે દિવસ પણ તેટલો લાંબો થતો જાય છે દાખલા તરીકે ઈ સ ૧૯૧૬ નો કોઈ પણ દિવસ ઈ સ ૧૮૧૬ દિવસના કરતા ૨૨ સેકંડ લાંબો હોય છે આ ગતિ ધીમી પડવાનુ કારણ પૃથ્વીના પાણી અને વાતાવરણ ઉપર ભરતીઓટનુ ખેંચાણ કરનાર સૂર્ય અને ચન્દ્ર છે, બાઇસીકલ અથવા ગાડીના પૈડાની ઉપર જેમ ઝડપ ઓછી કરનાર બ્રેકની અસર થાય છે તેવી અસર આ પાણી અને હવાના આવરણની થાય છે પૃથ્વીની ગતિની વિરુદ્ધ દિશામા આ ભરતીની ગતિ હોવાથી પૃથ્વીની ગતિ નરમ પડે છે આ હિસાબે એક સમય એવો હશે કે જ્યારે પૃથ્વીની ગતિ હાલના કરતા વળી જ વધારે હશે હવે પૃથ્વીનો આકાર નારંગીના ઘાટનો છે એ બધા જાણે છે, પરતુ તે કાંઈ નારંગીના જેટલી બધી દબાઈ ગયેલી નથી એટલે કે ધ્રુવથી ધ્રુવ સુધીનુ અંતર તેના મધ્યના વ્યાસ (*Equator*) ના કરતા ફક્ત ૧૭ માઈલ જેટલું ન્હાનુ છે સાદી પણ અશુદ્ધ ભાષામા કહીએ તો તેની ઊંચાઈ, તેની પહોળાઈ જે ૮૦૦૦ માઈલ છે તેના કરતા ફક્ત ૧૭ માઈલ જેટલી જ ઓછી છે આ પ્રમાણે પૃથ્વીના રૂપમા સંપૂર્ણ ગોળાકાર કરતા જે ફેર થયો છે અને જરા દબાયેલા ગોળા જેવો આકાર થયો છે તે પૃથ્વી ઘન રૂપમા આવ્યા પહેલા જ થયો હશે, કારણ કે ત્યાર પછી આકાર બદલાવો મુશ્કેલ છે ૮૦૦૦ માઈલમા ૧૭ માઈલ જેટલો ભાગ દબાઈને ઓછો થયો તે વખતે પૃથ્વીની ગતિનુ જોર ત્રણ ટકા જેટલુ વધારે હશે એમ ગણત્રી કરવામાં આવી છે અને આ ગતિ કેટલા પ્રમા-

ઘુમા ઓછી થાય છે તે ઉપર પ્રમાણે તે જાણવાથી લા. કેલ્વીને સિદ્ધ કર્યું છે કે જે પૃથ્વીનુ ઘનીકરણ ૨૦ કરોડ વર્ષ કરતા વધારે સમય પહેલા નહીં થયુ હોય

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિના કાળની વધારેમા વધારે ૯૮ નક્કી કરનાને સૂર્ય તરફથી પણ મદદ મળે છે સૂર્યના તેજ સિવાય પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓની જીંદગી અશક્ય થઈ પડે પૃથ્વીને સૂર્યના તાપનો લાભ ન મળે અને વ્યોમ(અવકાશ)મા પોતાની મેળે ઠંડી પડવા દેવામા આવે તો પૃથ્વીનુ ઉષ્ણામાન બગડ઼ે ઠરના પણ-૨૮૦ ડીગ્રી જેટલુ ઓછુ થઈ જાય અને પાણી બધુ બરફના રૂપમા જ રહેવાથી પ્રાણીજીવન અશક્ય થઈ પડે આમ હોવાથી સૂર્યનુ તેજ કેટલા સમયથી પૃથ્વી ઉપર પડતુ હશે ? 'સૂર્યનુ તેજ શી રીતે બનતુ હશે ?' એ પ્રશ્નો અગત્યના થઈ પડે છે સૂર્ય એ 'ધગધગતા અગ્નિનો ગોળો' છે એમ કહેવુ એ તદન ખરૂ નથી કારણ કે કોલસા જેવા પદાર્થનો આ અગ્નિ હોય તો થોડા હજાર વર્ષમા બળીને ખાખ થઈ જાય પરતુ સૂર્યનો આ તાપ અને શક્તિ કેટલાએક આકસ્મિક ફેરફારો અને કેટલાએક ન્હાના પદાર્થો (*Moteors*) સૂર્ય લેવાથી વધે છે પૃથ્વી ઉપર સૂર્યનુ કેટલુ તેજ પડે છે અને પૃથ્વીની ઉષ્મા જાળવી રાખવાને કેટલી મદદ મળે છે એનો હિસાબ ગણતા લૉર્ડ કેલ્વીન અને બીજા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે સૂર્યનો પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર બથી ચાર કરોડ વર્ષથી પડતો હશે અને હવે ૪૦ થી ૫૦ લાખ વર્ષ પછી આ પ્રકાશ બધ પડશે, તે વખતે પૃથ્વી ઉપરની વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓનો પણ નાશ થશે.

ઉપરની ત્રણ રીત પ્રમાણે ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિકાળનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા છે, આ વિગતના હિસાબમા ભૂલ થવામા ઘણા અવકાશ રહેલા છે તે સબધી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી પૃથ્વીની ઉમ્મર એથી દસ કરોડ વર્ષની હદમા મૂકવાથી પૃથ્વી વિષે જણાયેલી બીજી વિગતોનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવાને પૂરતો કાળ મળે છે કે નહીં તે હવે તપાસીએ ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને ભૂવિદ્યાના અભ્યાસકોએ પોતાના શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કરેલા છે પૃથ્વી ઉપર બધાયેલા થરોને બાઝતા કેટલો કાળ થયો હશે ? સમુદ્ર ખારો કેમ હશે ? સમુદ્રની ખારાશ વધે છે કે કેમ ? સમુદ્રની ઉમર શોધી શકાય કે કેમ ? પૃથ્વી ઉપર પ્રાણીઓ કેટલા કાળથી જીવતા હશે ? પૃથ્વીપર હાલમા વસતા વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાન્તિ માટે કેટલા સમયની જરૂર હશે ?

પૃથ્વીના ઇતિહાસમા આપણે જોયુ છે કે તેણે અધપ્રવાહી અને અત્યન્ત ઉષ્ણ સ્થિતિમાથી ઠંડી પડીને હાલનો આકાર ધારણ કર્યો છે ઠંડી પડતા આપણા સાધારણ અનુભવ

* આ સિવાય પૃથ્વીમા રેડિયમનાથી, ખનિજોમા તે ધાતુમાથી અને તેના બીજા પદાર્થોનો અશ અને તેમનામા રહેલી ઉષ્મા વિગેરેનો વિચાર કરવાથી પૃથ્વીની ઉમરના સબધી નવાજાણવાજોગ વિગતો મળે છે પરતુ આ વિચારશ્રેણીનાં પરિણામ હજુ સુધી નિશ્ચયાત્મક નહીં હોવાથી તે સબધી વિવેચન અહીં કર્યું નથી એટલું કહેવુ બસ છે કે આ નવી રીતથી પૃથ્વી ઉપરની કેટલીએક ખનિજો કરોડો નહીં પણ અબજ વર્ષ જેટલી પ્રાચીન છે એમ ગણતરી કરવામા આવે છે

પ્રમાણે આપણે કપી શકીએ કે બહાનો ભાગ પહેલા ટાડો પડયો હશે અને અન્દરનો ભાગ અર્ધપ્રવાહી રહ્યો હશે, તેમ હોવાથી મહાગ્નો થર માત્રના કચ્ચી પડે અને તેથી પર્વતો અને ઉંચાણવાળા પ્રદેશો જુદા પડ્યા હશે

જમીનમા ખાડા ખોદીને પૃથ્વીની અન્દરના ભાગોમા ઉષ્ણમાનનુ માપ લેવાથી એટલુ સિદ્ધ થયું છે કે હજુ પણ પૃથ્વીના અંતર્ભાગોમા ગરમી વગ્રી જ છે અને જેમ ઉંડા જઈએ તેમ આ ગરમી વધતી જાય છે ધરતીની સપાટી ઉપરથી આશરે પચીસ માઈલ જેટલા ઉંડાણમા આ તાપ એટલો બધો છે કે સર્વ વસ્તુ પ્રવાહી રૂપમા હોવી જોઈએ પરંતુ તેની ઉપરના પથ્થરોનુ દબાણ એટલુ બધુ હોય છે કે આ પ્રવાહી એક સંગીન પદાર્થના જેટલુ ઘન હોઈને તેના ઘન પદાર્થના જ ગુણો બતાવે છે આ પ્રવાહી પદાર્થ કોઈ વખતે લાવાના રૂપમા જ્વાળામુખી પર્વતોમાથી નીકળે છે, અને તેમાથી નવા પથ્થરો બને છે પૃથ્વી પ્રથમ સંગીન રૂપમા આવી તે વખતે પણ ઉપરના થરના પથ્થરો અને પર્વતો ઓગળેના રૂપમાથી સંગીન રૂપમા આવ્યા હશે ઓગળેલા પથ્થરો ઠરીને જે રૂપ ધારણ કરે છે તેના કરતા બીજી જાતના પથ્થરો પાણીની મદદથી બને છે પાણીના અને નદીના, ઝરણોના અને બરફના જોરથી પર્વતો ઘોવાઈને તેના ન્હાના ટુકડા બનીને રેતી થાય છે અને રેતી વિગેરે પદાર્થો માથી પાછા નવા થરો બંધાય છે આ થરોને પણ કોઈ વખતે લાવાની સાથે સમ્બધમા આવવાથી તપી જઈને અથવા તો પૃથ્વી ઉપર કચ્ચીઓ પડવાથી નવા પર્વતો બંધાતી વખતના પ્રચંડ દબાણને લીધે નવુ રૂપ ધારણ કરવુ પડે છે આ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતના પથ્થરના થરો બંધાતા ગયા છે પ્રત્યેક કાળના પથ્થરોના રૂપ અને ગુણમા ફેર હોવાથી તેમ જ તે પથ્થરના થરોમા તે સમયના પ્રાણીઓના અવશેષો (ફૉસીલો) રહી જવાથી દરેક થરના કાળનો નિર્ણય થઈ શકે છે દાખલા તરીકે મુબાઈના ટાપુમા દેખાતા કાળા ડુંગરો અને ચાપાનેરનો ડુંગર તેમ જ નમદાની ખીણમાથી મળી આવતા કાકર અને ચુનાના પથ્થરો હિમાલય પર્વતના કરતા પણ પ્રાચીન સમયના છે પૃથ્વી ઉપરના થરો અસખ્ય માઈલ લાબા હશે પણ દરેક થર કાઈ સરખા ઉંચા અને ઊંડા હોતા નથી આ સઘળા થરોની એકદર જાડાઈ આશરે ત્રણ લાખ ફીટ એટલે ૬૪ માઈલ હશે. નવા થરો બાઝતા ઘણો વખત લાગે છે નાઈલ જેવી જબર નદીથી પણ ૩૨૦ વર્ષે ફક્ત એક ફુટ જેટલો નવો થર બાધી શકાય છે, અને એકદર સરેરાશ લેતા ૭૦૦ વર્ષે એક ફુટ જેટલો થર બંધાય છે આ હિસાબે આ બધા થર બંધાતે આશરે ૧૦ થી ૧૩ કરોડ વર્ષ લાગ્યા હશે એટલે પૃથ્વી સંગીન રૂપમા આવ્યા પછી અને વાતાવરણ અને પાણી અનુકૂળ રૂપમા આવ્યા પછી નવા થરો બાંધવાને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ સ્થાપિત થયાને આશરે દશ કરોડ વર્ષ થયા હશે,

સમુદ્ર એ પૃથ્વી ઉપરના સૃષ્ટિસૌંદર્યના દેખાવોમા એક ઘણો જ ભવ્ય, વિશાળ અને મોહક દેખાવ છે. પર્વતોમા, ખેતરોમા અને સમુદ્રથી દૂર રહેનાર મનુષ્યને પહેલી વાર સમુદ્ર જોવાથી જે આનંદ થાય છે તે અવર્ણનીય છે, તેવી જ રીતે હમેશ સમુદ્રની પાસે રહેનાર અને ફક્ત આકાશ

અને પાણી જોનાર મનુષ્યને હિમાલયના પર્વતો અને તેના ઉંચા શિખરો ઉપર જોતા અને તેની ઉપર ચળકતી રૂપેરી કિનારી જેવી હિમરેખા બરફની લીટી (*Snowline*) જોતા જે આનંદ થાય છે તે પણ અવર્ણનીય છે પરંતુ આ સર્વ કેવી રીતે બને છે અને તે સબંધી જ્ઞાન મેળવવાથી આ દેખાવોની ભવ્યતા અને સૌંદર્યમા કેમ વધારો થાય છે, સમુદ્રના પાણીમા ખારાશ ક્યાથી આવી? ખરેખર કોઈ જાદુથી તો આવેલી નથી જ પ્રાથમિક પૃથ્વીમાથી વરાળના રૂપમા રહેલુ પાણી ઠરવાથી પહેલા સમુદ્ર બન્યો તે વખતે તેમા ખારાશનો ભાગ ઘણો જ ઓછો હતો અથવા બીલકુલ ન હોતો એમ કહી શકાય સમુદ્રમા અત્યારે ખારાશ ઘણી જ છે તેની અંદર મીઠા શિવાય બીજા પદાર્થ પણ છે તેમાથી ફક્ત મીઠુ જુદુ કાઢીએ તો એટલુ નીકળે કે પૃથ્વી ઉપરની કોરી જમીન ઉપર બધે પાથરી દઈએ તો દરેક ઠેકાણે ૪૦૦ ફીટ જેટલો ઉંચો થર થાય આટલુ બધુ મીઠુ અસલના પ્રાથમિક સમુદ્રમા નહોતું પરંતુ ધીમે ધીમે જમીન ઉપરના પથ્થરો અને શિલાઓમાથી નદીઓ વડે ધોવાઈને સમુદ્રમા ભળેલુ હોવુ જોઈએ. નદીઓમાથી સમુદ્રને મળતું પાણી ખારૂ હોતુ નથી તે વાત ખરી છે પણ દર વર્ષે આ નદીઓમાથી ૬૫૦૦ ઘન માઈલ જેટલુ પાણી સમુદ્રમા જાય છે તેમાથી ફક્ત પાણી વરાળ રૂપે ઉડીને આકાશમા જાય છે પણ પાણીમા રહેલા ઓગાળેલા તત્વો સમુદ્રમા જ રહે છે, આ જ કારણથી તળાવો અને સરોવરોનુ પાણી નદીના પાણી કરતા ખારૂ હોય છે, અને આથી જ દર વર્ષે સમુદ્રની ખારાશ વધતી જાય છે. તે કેટલા પ્રમાણમા વધતી જાય છે તેનો અંદાજ કરી શકાય તો સમુદ્રની અત્યાર સુધીની જ રાશ ભેગી થતા કેટલા વર્ષ થયા હશે તેનુ અનુમાન થઈ શકે તે માટે પૃથ્વી ઉપરની, સઘળી નદીઓના પાણીના પૃથક્કરણ કરવામા આવ્યા છે અને તે નદીઓ વાટે સમુદ્રમા કેટલુ મીઠુ જાય છે તે શોધી કહાડવામા આવ્યુ છે દરવર્ષે લગભગ પચાસ કરોડ ટન જેટલો ખારાવાળો પદાર્થ સમુદ્રને મળે છે આ હિસાબે સમુદ્રમા રહેલો કુલ ખારાશનો ભાગ ભેગો થતા ૮ કરોડ વર્ષ થયા હશે કેટલાએક કારણોને લીધે આ આંકડામા સુધારો કરીને સમુદ્રની ઉમર આશરે નવ કરોડ વર્ષની* અંકાય છે એટલે કે નવ કરોડ વર્ષ પહેલા સમુદ્રની હયાતી પહેલાં પૃથ્વીની પરિસ્થિતિ ઘણી જ ગરમી અને તાપને લીધે પ્રાણી અને વનસ્પતિની હયાતીને માટે અયોગ્ય હતી

પૃથ્વીની ઉપર હાલમા વસતા પ્રાણીઓ પૃથ્વીના થરોમા મળી આવતા "પ્રાચીન પ્રાણીઓના અવશેષો (ફોસીલો)" કરતા જુદા પ્રકારનાં છે, તે છતા તેમનામા મળી આવતા રૂપ અને રચના સાદૃશ્યને લીધે તેમની ઉત્ક્રાન્તિના પગથીઆ સબન્ધી માહિતી મળી શકે છે એક કુદરતી નિયમ પ્રમાણે પ્રાણીઓની પ્રત્યેક જાતિની સખ્યામા બેહદ વધારો થઈ

* સમુદ્રમા રહેલા પદાર્થોમા મીઠા શિવાય બીજી વસ્તુઓ પણ છે તેમ જ મીઠાનો સઘળો ભાગ હમેશા સમુદ્રમા રહેતો નથી પરંતુ મીઠાનો સોડીઅમ ક્લોરાઈડનો (sodium chloride) એક ભાગ સોડીઅમ બીજા ભાગના પણ રહીને હમેશા સમુદ્રમા જ રહે છે તેથી આ ગણતરી સોડીઅમના ઉપર જ થાય છે પરંતુ રહેવાથી સમજી શકાય તે માટે આ વિગત ઉપર સવિસ્તર રીતે આપી નથી

શકતો નથી દાખલા તરીકે પ્રાણીઓના એક જોડામાંથી એક કે ના નવાંકે જોડા થાય તો આખર તેમાં લડાઈ થઈ ને બીજા બધા મરી જાય છે અને તે જાતનુ એક જ જોડુ જીવતુ રહે છે અને આ જીવનાર પ્રાણી કાંઈ હમેશા વધારે મજબુત અને નિર્દય હોય છે તેમ બનતુ નથી પણ આ પ્રાણી તે જ જાતિના બીજા પ્રાણીઓ કરતા જીવવાને માટે સહુથી વધારે લાયક હોય તો જ જીવી શકે છે આ લાયકાત મેળવવાને કુદરતી રીતે પ્રાણીઓને પોતાના રૂપમા અને શરીરમા ફેરફાર કરવો પડે છે અને આ ફેરફાર કરવાની જરૂરીઆતને લીધે જ તેમનામાંથી જુદા પ્રાણીઓ ઉત્ક્રાન્ત થાય છે હવે આ જાતની ઉત્ક્રાન્તિ એટલી બધી ધીમી હોય છે કે મનુષ્ય હજારો વર્ષ થયાં પૃથ્વી ઉપર રહ્યા છતા પણ પોતાની નજીકના પ્રાણીઓમાં આવા ફેરફાર જોઈ શક્યો નથી અલબત્ત મનુષ્ય પોતાની મરજીથી જુદી જુદી જાતના વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓનો સંકર કરીને નવી જાતિઓ બનાવી શકે છે, પરન્તુ તે કુદરતી નહી પણ કૃત્રિમ છે આ પ્રમાણે આવા ધીમા ફેરફાર હોવાને લીધે સઘળા પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાન્તિ માટે ઘણો જ વિશાળ સમય જોઈએ પ્રાથમિક પૃથ્વીમા પ્રાણીઓના પહેલા ચિન્હો દાખલ થયા તે સમયનો નિર્ણય કરવાને આપણી પાસે પૂરતી સામગ્રી નથી કારણ કે આ ફેરફારો કેટલી ગતિથી થાય છે તે જાણવાને આપણી પાસે સાધનો નથી તે છતા આ સમયને ઓછામાં ઓછા ત્રણ કરોડ અને વધારેમા વધારે આશરે ત્રીસ કરોડ વર્ષ થયા હશે દાખલા તરીકે મનુષ્યના હાથના ઘણા જ પ્રાચીન હથિઆરોના અવશેષો વિગેરેની શોધ ઉપરથી એમ કહેવાય છે કે હાલના મનુષ્યને મળતુ આવતુ એક પ્રાણી આશરે વીસ લાખ વર્ષ ઉપર પુંછડી વગરના વાંદરાની સાથે રમતુ હશે, પોતાની આસપાસના પ્રાણીઓ ઉપર પોતાની સરસાઈ દેખાડવા અને અમલમા મુકવા માટે પહેલાં તો તેણે "મગજ" બનાવવાની તૈયારી કરી હશે, પછી હજારો વર્ષો સુધી આવા પ્રયત્નો કર્યા પછી મગજ રાખવાની "ખોપરી" મજબુત થઈ હશે ત્યાર પછી બીજા પ્રાણીઓથી પોતાની રક્ષા કરવાને માટે ગુફાઓ બનાવવાને, પથ્થરો ફેંકવાને, લાકડી પકડવાને માટે યોગ્ય હાથના રૂપમા ફેરફાર થવાને હજારો વર્ષ લાગ્યા હશે આવા ઘણા પ્રયત્નો પછી ઘણા કાળે મનુષ્યને હાલનુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયુ હશે જેમ પોતાની અક્કલ વધતી ગઈ તેમ પોતાના નખ અને દાંત વડે કામ કરવાનુ મુકીને હથિઆરો બનાવવા લાગ્યા, આ હથિઆર પહેલા પથ્થરના હતા, પછી કાંસા અને લોખંડના હથિઆરો બનાવવા લાગ્યા મનુષ્યના બનાવેલા સૌથી પ્રાચીન, પથ્થરના હથિઆરો આશરે દોઢ લાખ વર્ષ પહેલાના બાઝેલા થરોમાંથી મળી આવે છે તે સમયથી મનુષ્યને હાલનુ રૂપ પ્રાપ્ત થયુ હશે, કારણ કે ત્યાર પછી તેના રૂપ અને શરીરમા ફેરફાર થયો હોય તેમ લાગતુ નથી પરન્તુ તે સમયે તેને અગ્નિ કેવી રીતે સળગાવવો તે અથવા તો પોતાના હાવભાવ અને વિચારો કેવી રીતે દર્શાવવા તે સબન્ધી ભાષાજ્ઞાન ઘણુ કરીને ન હોતુ એટલે કે આશરે દોઢ લાખ વર્ષથી મનુષ્યના બાહ્ય સ્વરૂપમા કંઈ ફેરફાર થયો નથી જો કે તેની માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિનો વિકાસ સતત ચાલુ રહ્યો છે પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાન્તિ વિષે આ બધી માહિતી

ઉપ થી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે પૃથ્વી ઉપર પ્રાણીઓના પ્રથમ પર્ગના આ ૧૯ લાખ કરોડ વર્ષ ઉપર થયા હશે અને મનુષ્ય આશરે ૨૦ લાખ વર્ષ ઉપર પહેલા પોતાના અપૂર્ણ રૂપમા ઉત્ક્રાન્ત થયો હશે"

આ લેખ ધારતા કરતા લાંબો થઇ ગયો છે પરતુ આ વિષયની વિચારણા અને અગત્ય જોતા ટુકો કરવો ઉચિત લાગ્યો નથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને તેનો સમય એ વિષય ઉપર હજુ આપણે દૃઢ અને ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી–વિજ્ઞાનની પદ્ધતિનુ સત્ય સ્વરૂપ જોતા આ બાબત ઉપર ઓછામા ઓછો અને વધારેમા વધારે એ હદના નિર્ણય કરતા વધારે આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે આપણે જોયુ છે જુદી જુદી રીતે પ્રમાણે પૃથ્વીનો ઉત્પત્તિકાળ જુદો ગણાયામા આવે છે ભૌતિકશાસ્ત્રની મદથી વામીન આપતો નિર્ણય ફક્ત ૩ થી ૧૭ કરોડ વર્ષની વચ્ચે આ કાળ લાવી મૂકે છે ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ સમય ૧૦ થી ૧૩ કરોડ વર્ષનો હોવો જોઇએ સમુદ્રની ઉત્પતિને ૭ કરોડ વર્ષ થયાં હશે એમ મનાય છે આ બધી રીતના તુલના કરતા પૃથ્વીનો ઉત્પત્તિકાળ ૧૦ કરોડ વર્ષનો હશે, એમ વધારે ચોક્કસાઈથી કહી શકાય છે ના થોડા વર્ષમાં વધેલા રેડીઅમ સબન્ધી જ્ઞાનને લીધે આ સમય કરોડોનો વધીને અબજો વર્ષોનો થાય છે, થતા જાય છે, પરતુ તેની વિચારપદ્ધતિ નિર્ણયાત્મક નહીં હોવાથી હજુ સુધી આ જ્ઞાનને સપૂર્ણ માન આપી શકાતુ નથી પૃથ્વીની ઉમર, તેનો ઉત્પત્તિકાળ, મનુષ્યોના વર્ષ, મહીના અને દિવસ સુધી ચોક્કસાઈથી નક્કી કહી શકાય નહીં તો પણ મનુષ્યની એક સૌથી શ્રેષ્ઠ અભિલાષા પોતાના જ્ઞાનની હદ વધારવાની છે તે દૃષ્ટિથી જોતા આ પ્રસ્તુત વિવેચન ગુજરાતી વાચનારી આલમને ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ આપણે આશા રાખીશુ

* વધુ વિગત માટે જુઓ A Holmes The Age of the Earth" આ પુસ્તકનુ અવલોકન Science Progress July 1913 મા આવેલુ છે તે વાચવા જેવુ છે વળી આ આખો પ્રશ્ન A. Hill's 'Indtroduction to Science' એ પુસ્તકમા ઘણી સરળ રીતે સમજાવેલો છે તે સિવાય Science Progress July 1914 મા આ વિષે ઘણા સારા લેખો છે

સાહિત્ય અને જીવન.

લેખક–રા પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ, બી. એ

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે કોઈ પણ પ્રજામા કોઈ પણ સમયે જે સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે સાહિત્ય તે પ્રજાના તે સમયના જીવનનુ માત્ર પ્રતિબિંબ છે પ્રજાના જીવનને સાહિત્યના મૂળ કારણ રૂપ ગણવામા આવે છે પ્રજાનું જીવન જો શુદ્ધ અને સમર્થ હોય, તેના આચારવિચારો પવિત્ર અને નીતિમાન હોય, ભાવનાઓ ઉંચા પ્રકારની હોય, આદર્શો ઉચ્ચ હોય તો તેની છાપ સાહિત્યપર જરૂર પડવાની જ અને પ્રજાનુ સાહિત્ય પણ ઉચ્ચ, સમર્થ અને પવિત્ર હોવાનુ જ આથી ઉલટુ પ્રજાનુ જીવન જો ક્ષુદ્ર હોય, તે રાક, દવાયનુ અને ગરીબ હોય, તેના આચારવિચારો હલકા, અપવિત્ર અને અનીતિમાન હોય, તેની રુચિઓ અધમ હોય, આદર્શ હલકા હોય અને ભાવનાઓ નીચી હોય તો તે પ્રજાનુ સાહિત્ય પણ ક્ષુદ્ર, અપવિત્ર તથા નિમાલ્ય હોય, એ નિ શક છે

આ માન્યતાના દૃષ્ટાત તરીકે આપણુ ગુજરાતી સાહિત્ય આપણે તપાસીએ પ્રથમ તો આપણે આપણુ પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસીએ સુગમતાની ખાતર આપણા દેશમા અંગ્રેજી વિદ્યાની શરૂઆત થતાં પહેલા ઉત્પન્ન થએલા સાહિત્યને આપણે પ્રાચીન સાહિત્ય કહીશુ અને આપણા જીવન ઉપર પાશ્ચાત્ય કેળવણીના સસ્કાર પડ્યા પછી ઉત્પન્ન થએના સાહિત્યને આપણે અર્વાચીન સાહિત્ય કહીશુ સામાન્ય રીતે નૃસિંહ મ્હેતાથી આપણા ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત ગણાય છે નૃસિંહ મ્હેતાથી માડીને દયારામ સુધીના સાહિત્યને આપણે પ્રાચીન સાહિત્ય કહીશુ અને ત્યાર પછીના એટલે દલપતરામ, નર્મદાશકર અને નદશકરથી માડીને તે અત્યાર સુધીના સાહિત્યને આપણે અર્વાચીન સાહિત્ય કહીશુ

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમા ખાસ કરીને આપણી દૃષ્ટિએ શુ પડે છે? સામળ અને કેટલેક અંગે પ્રેમાનદ બાદ કરીએ તો સઘળા પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ માત્ર ભક્તિનાં જ કાવ્યો લખેલા છે પ્રેમાનદે પણ પુરાણોમાથી વસ્તુ લઈ તે ઉપર જ આખ્યાનો લખ્યા છે આનુ કારણ શુ? તે સમયે આપણી પ્રજાના જીવનમા ભક્તિ જ પ્રધાન પદે હતી તે સમયના લોકો આપણી માફક આટલા બધા વ્યવહારમા ગુથાયલા નહોતા તેઓએ આ સસારની અસારતા જોઈ હતી પ્રભુમય જીવન ગાળી આ સસારના જન્મમરણના ફેરામાથી મુક્ત થવુ, એ જ તેમના જીવનનો મુખ્ય આદર્શ હતો તેમનો આ આદર્શ બરોબર હતો કે નહીં તે એક નિરાળો પ્રશ્ન છે અને તે સબધી ચર્ચાને આજના આપણા વિષય સાથે સીધો સબધ નથી. પણ એ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે આપણા પૂર્વજો આપણા કરતાં વધારે સતોષી અને સુખી હતા અત્યારે આપણે અનેક દિશામા પ્રગતિ કરી છે, પરતુ તેનાથી આપણા સુખમા વધારો થયો, કે તેમ કોણ કહી શકશે? રેલ્વે, મોટરકાર, એરોપ્લેન વગેરેની શોધોથી આપણે જ્યાજ્યા વચ્ચેનુ અતર કમી કરી શક્યા છીએ લોર્ડ મૉરગની કે નામા છેરના ગણત્રી પ્રમાણે આપણે અહીં-

આથી પાચ છ વિષમા વિનાયન જઈ શકીશુ એ વાત ખરી છે, પરંતુ એનાથી એ સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી કે આપણા પૂર્વજો ફક્ત એક સેકન્ડ પણ વહેલા સ્વર્ગમા જવાને આપણે શક્તિમાન થયા છીએ પરતુ આ એક નિરાળી બાબત છે મુખ્ય વાત તો એ છે કે આપણા પૂર્વજોના જીવનનુ મધ્યબિંદુ ધર્મ હતુ અને તેથી જ તેમના સમયમા ઉત્પન્ન થયેલુ સાહિત્ય પણ મોટે ભાગે માત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય જ છે

આપણુ અત્યારનુ સાહિત્ય તપાસો અગ્રેજી સાહિત્યની સરખામણીમા આપણુ સાહિત્ય તદ્દન નિર્માલ્ય લાગે છે એ વાત તો પ્રત્યેક મનુષ્ય કબુલ કરશે પરતુ મરાઠી તથા બગાળી સાહિત્યના પ્રમાણમા પણ આપણુ ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણે દરજ્જે ઉતરતુ છે, એમ તે ભાષાના અભ્યાસીઓનુ માનવું છે

આપણા નિર્માલ્ય સાહિત્યને માટે ઘણે અંશે આપણુ નિર્માલ્ય જીવન જોખમદાર છે જે પ્રજામા પરદેશગમનને માટે લોકોને તિરસ્કાર હોય છે એટલુ જ નહીં પણ પરદેશ જનારાઓને લોકો પાપી સમજી તેમને અનેક રીતે કનડે છે તેમને નાતબહાર મૂકે છે તેમની પાસે દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે છે તે પ્રજામા માત્ર શોખ ખાતર કે સાહસિક વૃત્તિથી પ્રેરાઈ પરદેશ જવાની હામ કોણ ભીડે? આમ પરદેશ જનારની સખ્યા જ્યા ઓછી હોય ત્યા તે પ્રજાના સાહિત્યમા પ્રવાસના, પરદેશીઓના રીતરીવાજોના, અભ્યાસના ગ્રથોની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય? ડૉ સ્ટેન, મગોપાર્ક, ડૉ લીવીંગસ્ટન જેવા પ્રવાસીઓ અને ભૂગોળ શાસ્ત્રીઓ આપણી પ્રજામા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? અને તેવાઓના વગર આપણા સાહિત્યમા ભૂગોળશાસ્ત્ર શોધખોળના પુસ્તકો જ કેવી રીતે હોઈ શકે? જે પ્રજામા છોકરા છોકરીઓને નાનપણથી જ પરણાવી દેવામા આવે છે, યુવાન સ્ત્રીપુરુષોને એક બીજા સાથે પ્રેમમા પડવાના પ્રસગ જ આપવામા આવતા નથી, જ્યા યુવાન સ્ત્રીપુરુષોનો મિત્રભાવનો પવિત્ર સમાગમ પણ શકાની નજરથી જોવામા આવે છે, પરણેલા સ્ત્રીપુરુષોને પણ સગા વ્હાલાઓની હાજરીમા કે બહારમા એક બીજાથી આઘા નાસી જવુ પડે છે તે પ્રજામા સ્વાભાવિક પ્રેમરસના કાવ્યો તથા નવલકથાઓ કે નાટકો ઉત્પન્ન જ કેવી રીતે થઈ શકે? જે પ્રજાના માણસો એક બીજા સાથે અનેક જાતના ભેદ રાખી નિરતર અળગા ને અળગા જ રહ્યા કરે છે, એક બીજાને અડકતા જ અભડાઈ જવાય છે, ભ્રષ્ટ થઈ જવાય છે જ્યા પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી રુઢિ પ્રમાણે નિત્યના જીવનવ્યવહારમા વર્તવુ પડે છે, આચાર વિચારમા સહેજ પણ ચીલાની બહાર જવાનુ તો હાસ્ય, ટીકા કે તિરસ્કારને પાત્ર થવાય છે, તે પ્રજામાં સ્વમાન, સમભાવ કે સ્વતત્રતાનું સાહિત્ય કેવી રીતે ઉદ્ભવી શકે? ટુકામા કહેવાનુ કે આપણા શુષ્ક, કૃત્રિમ ને દબાયલા જીવનની અસર ઘણે ભાગે આપણા સાહિત્ય પર થએલી છે અને તેને લીધે જ આપણુ સાહિત્ય નિર્માલ્ય માલમ પડે છે

પ્રજાનુ જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચેના સબધની આ એક બાજુ છે પરતુ પ્રજાજીવન એ સાહિત્યનુ કારણ છે એ વાત ઘણા મનુષ્યો અને તેમા ખાસ કરીને સમર્થ લેખકો અને

પ્રજાના નેતાઓ સ્વીકારતા નથી તેઓની માન્યતા એવી છે કે પ્રજાજીવન એ સાહિત્યનું કારણ નથી. પણ સાહિત્ય એ પ્રજાજીવનનું કારણ છે તેઓ એમ કહે છે કે પ્રજાનું સાહિત્ય ઉચ્ચ હોય, સમર્થ હોય, સાહિત્ય પ્રજાસમક્ષ ઉચ્ચ આદર્શો, આશા અને ભાવનાઓ રજુ કરે તો જ પ્રજાજીવન ઉચ્ચ અને સમર્થ થઈ શકશે આ સિદ્ધાન્તની સાબીતીમા તેઓ ઐતિહાસિક પુરાવાઓ રજુ કરે છે પ્રથમ તો આપણા જ દેશનો ઇતિહાસ તપાસો. હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બાજુપર મૂકી આપણે મધ્યકાળનો ઇતિહાસ તપાસીએ હિંદુસ્તાનના મધ્યકાળના ઇતિહાસમા મરાઠા તથા શીખ પ્રજાનો ઉદય એ બે બનાવો પ્રત્યેક હિંદુના મનમા અભિમાન ઉત્પન્ન કરે એવા બનાવો છે રામદાસ, તુકારામ, એકનાથ તથા જયરામ સ્વામીએ ઉત્પન્ન કરેલા સમર્થ સાહિત્યના બળવડે જ મહાન્ શિવાજી, તથા તેના બહાદુર અને સ્વદેશ અને સ્વધર્મપ્રેમી સૈનિકોની ઉત્પત્તિ થઈ છે રામદાસ અને તુકારામ જેવા સમર્થ સાહિત્યકારો તરફથી પ્રજાને પ્રેરણા ના થઈ હોત તો શિવાજી તથા મરાઠા સામ્રાજ્યની ઉત્પત્તિ ભાગ્યે જ થઈ હોત શીખ પ્રજાની ઉત્પત્તિ તથા ઉન્નતિ પણ આવા જ બળોના પ્રતાપે થઈ છે તુળસીદાસ, નાનક અને કબીર જેવા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ધર્મસુધારકોએ પ્રજામા બળ આપે, એવુ સમર્થ સાહિત્ય ઉત્પન્ન ના કર્યું હોત તો શીખ પ્રજાની ઉત્પત્તિ કે ઉન્નતિ ભાગ્યે જ થઈ હોત ઇંગ્લંડ દેશના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ નાખો. બનીયન તથા મિલ્ટન જેવા સમર્થ લેખકોના પ્રતાપથી જ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ તથા પ્રજાજીવનમા મહાન્ પરિવર્તન કરાવનાર "પ્યુરીટન" હિલચાલ ઉત્પન્ન થઈ છે અને એવા સમર્થ સાહિત્યના બળવડે જ પ્રજા રાજકીય, ધાર્મિક તથા સામાજિક પરિવર્તન કરવા શક્તિમાન થઈ હતી. ફ્રાન્સના જગવિખ્યાત પરિવર્તનનુ એક સબળ કારણ તે સમયના ફ્રેન્ચ લેખકો જ છે વૉલ્ટેર, રૂસો, ડીડેરો, મોન્ટેસ્ક્યુ, ટરગો અને આબેરાયનાલ જેવા મહાન્ લેખકોનાં લખાણો ફ્રાન્સના પરિવર્તનના જેવા કારણો, નથી ખ્રિસ્તી લોકોનુ ધર્મપુસ્તક બાઈબલ બાદ કરીએ તો આધુનિક યુરોપના જીવનવ્યવહારમા કોઈ પુસ્તકે અદ્ભુત અસર કરી હોય તો તે પુસ્તક રૂસોનુ "સોશીઅલ કોન્ટ્રેક્ટ" છે રૂશીઆમા હાલમા થએલા રાજકીય પરિવર્તનને માટે પણ ઘણે અંશે ત્યાના, સમર્થ સાહિત્યકારો જવાબદાર છે આપણા દેશમા અને તેમા ખાસ કરીને બંગાળામા માતૃભૂમિના ભક્તિને માટે લખાયેલા બંકીમના એક કાવ્યે કેટલી મહાભારત અસર કરી છે!

ત્યારે અત્યારે આપણી સમક્ષ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે સાહિત્ય એ પ્રજાજીવનનું કારણ છે કે પ્રજાજીવન એ સાહિત્યનુ કારણ છે મારુ માનવુ એમ છે કે સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન ઉભય એક બીજાપર અસર કરે છે તેઓ બન્ને એક બીજા સાથે નિકટ સંબંધથી જોડાયેલા છે માટે જો આપણે આપણા દેશનુ, આપણા ગુજરાતનુ પ્રજાજીવન ઉચ્ચ બનાવવુ હોય તો પ્રથમ આપણા સાહિત્યને ઉચ્ચ બનાવવાની આવશ્યકતા છે આપણા સાહિત્યકારોએ આપણુ પ્રજાજીવન ઉચ્ચ બનાવવામા વધારે અગત્યનો ફાળો આપવાનો છે, એ વાત આપણા સાહિત્યકારોની જાણ બહાર જવી જોઈએ નહી

આ વાત તો અત્યારે ભાગ્યેજ કોઈ કબુલ કરશે કે દુનિયાના સુધરેલા દેશોની સાથે સરખા- મણીમાં આપણો દેશ કેમ જ અધમ સ્થિતિએ આવ્યો છે દેશની આ અધમ સ્થિતિ દૂર કરી દેશના ઉદય માટે પ્રયાસ કરવો, એ અત્યારે પ્રત્યેક કેળવાયેલા સ્ત્રીપુરૂષની પહેલી ફરજ છે જ્યા સુધી દેશના કેળવાયેલા અને સંસ્કારી સ્ત્રીપુરૂષોના હૃદયમા રહી રહેલા વિચારો તેમની મહત્વાકાંક્ષાઓ, તેમના ઉચ્ચ આદર્શો અને પવિત્ર ભાવનાઓ સમસ્ત દેશમા પ્રસરશે નહીં ત્યાં સુધી આપણા દેશના ઉદયને માટે આશા રાખવી એ નિરર્થક છે આને માટે આપણા સાહિ- ત્યકારોની પ્રથમ ફરજ તો એ છે કે તેમણે પ્રજાજીવનની નાડી તપાસવી અને તે જીવનને વધારે શક્તિશાળી—વધારે ઉચ્ચ બનાવવા પોતાની બધી શક્તિઓનો વ્યય કરવો આપણા દેશને માટે અત્યારનો સમય સેવાનો છે મોજશોખ કે ખાલી આનન્દનો નથી આપણે અત્યારે તો પ્રજાને ઉન્નત બનાવે, તેમના જીવનને બળ આપે એવા પ્રકારના ઉપયોગી સાહિત્યની જ જરૂર છે માત્ર વિલાસવિનોદી સાહિત્યકારોનો અત્યારે આપણા દેશમાં સમય નથી માત્ર કળાને માટે જ કળા ખીલવવી એ ઘણી ઉત્તમ વાત છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સ્વાનુભવી લેખો ઉચ્ચ પ્રકારના લેખો લેખાય છે, એ વાત હુ સ્વીકારૂ છુ પરતુ જેમ આપણા દેશના ઉદયને માટે આપણે શ્રીમંતોના ધનની જરૂર છે, બુદ્ધિશાળી પુરૂષોની બુદ્ધિની જરૂર છે તેમ વિદ્વાનોની વિદ્યાની જરૂર છે દેશની જરૂરીઆતોની બીલકુલ પણ દરકાર ના રાખતા આપણા સમર્થ સાહિત્યકારો માત્ર પોતાના જ તરંગોમા જ રમ્યા કરે અને વિલાસવિલાસની ઉચ્ચ કોટીએ ઉભા રહી પોતાની શક્તિ અને સમયનો વ્યય ‘હમારા,’ ‘અમ્હારી’ કે ‘અમારી’ની તકરારોમા કે ‘મને વહાલી કવી બોનાલી’ જેવા કાવ્યો લખવામા કરે તો આપણને દીલગીરી ને નિરાશાની લાગણી ઉત્પન્ન થયા વિના કેમ ના રહે? મારા યુવાન બંધુઓ! જો ઈશ્વરે તમને નૈસર્ગિક શક્તિ આપી હોય, તમારામા કલ્પનાશક્તિ હોય અને તમારામા નવલ- કથા નાટકો કે કાવ્ય લખવાનુ સામર્થ્ય હોય તો તમે માત્ર તમારા જ તરંગમા રમ્યાં ના કરતાં લોકોપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામા તમારી શક્તિ અને સમયને વ્યય કરજો તમારો નાયક કેવી રીતે અગાસીમા બેઠો બેઠો આખી રાત “ચાંદની”ઓ જોયા કરે છે અને તેની સાથે કેવી રીતે અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે અથવા તો નાયકા સાથે કેવી રીતે વિહાર કરે છે તે સાંભળવાનો અત્યારે નવીન ગુજરાતને અવકાશ નથી, એ વાત તમારી જાણ બહાર જવા દેશો નહીં ગુજરાતને અત્યારે અનેક પ્રકારના રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક પ્રશ્નો ઉકેલવાના છે તેવે સમયે ગુજરાતને તથા ગુજરાતના સાહિત્યકારોને વિલાસ- પ્રિય થવાનુ પાલવે એમ નથી, એ વાત નિરંતર તમારી આંખ આગળ ખડી રાખજો

માત્ર સ્વાનુભવી, ક્ષણિક તથા નમાલા કાવ્ય લખવામા અથવા તો વ્યાકરણની અને જોડણીની આડંબરી અને નિરર્થક તકરારો કરવામા આપણા વિદ્વાન અને સમર્થ સાહિત્યકારો પોતાની શક્તિ અને સમયનો વ્યય કરે છે એ તેમની સામે આપણો એક જ આક્ષેપ નથી, પરતુ બીજો આક્ષેપ એ છે કે તેઓ લોકસમૂહની વાણીમા લખવાને બદલે ગણ્યાગાંઠ્યા સાક્ષરોની આડંબરી કૃત્રિમ અને સંસ્કૃતમય વાણીમા લખવામા વધારે મહત્તા સમજે છે હમણા હમણામા આ આડંબરી શૈલી કાંઈક કમી થઈ છે અને સાહિત્યકારો અને તેમા ખાસ

૭.
પ્રમાદ હાવા ત્યજવો ઘટે છે, પ્રયત્ન મ્હોટો કરવો ઘટે છે
સ્વ ૫ કાર્ય પરિણામ પામે, જણાય સમ્પગુપ્તત્વ ત્યારે"

અનુષ્ટુભ —
૮.
અમેરી ધૈર્યનો પુજ સ્વસ્થ એ થાય છે હવે
ધીમે પર્યંકને ત્યાગી, સ્થિતિ નાતાયને કરે

૯.
વિનોદની જનાર્તિના, ગઈ કાને જ ચિત્ર સૌ
અને શોકાર્ત શબ્દો એ, સ્મૃતિએ આનતા બહુ

હરિગીત —
૧૦.
બહુ બધા દુખસાગરે કરતા નિમજ્જન ને અરે
ચેતનવિહોણા સદશ હું, તીરસ્થ સહુ જોયા કરું ?
ઉર ભગ્ન નવ શોકથી દુખ કયેમ વ્યક્ત કરૂ અહો !
ગોધીશ ઈ સન્માર્ગે મ્હારા બન્ધુ ેરા સુખનો

૧૧.
આ ગ ત્ય શુ ! આ પાટ શુ ! આ પિતૃમાત પત્ની શુ !
આ પુત્રસહ શોણિતથી સહુ નિપ્ત થયના ભોગ કું !
શુભ રજથી પરિવેષ્ટિત બધાને માહરે પઠિ સૌખ્ય શુ
ફોડી તિમિરોત્તર બધુ ચૈતન્ય લાવુ નવિન દ !

વસતતિલકા —
૧૨.
આઠા ઉડુગણુ દિસે અવ વ્યોમમાય
દીપ્તિ શશાકતણી તેજવિહોણી થાય
અકમ્પના ઉદધિમા નૃપ એ તણાય
મધુ દુખે નેયન એ, સજના જણાય

૧૩.
સર્વસ્વ ત્યાગ કરવા વીર સજ્જ થાય
ત્યા શબ્દ "પ્રાણપતિ ! ક્યા ! ત્યમ સભળાય
દૃષ્ટિ હવે મૂંતી પ્રિયા પ્રતિ ફરતો છે
સકલ્પ સર્વ દૃઢ એ શિથિલ બને છે

૧૪.
પાસ સુતેલ ગભરૂ શિશુને નિહાળી;
થાયે પુન નૃપતિનુ મન રાગશાળી,

શારીરિક સંપત્તિનું પ્રાબલ્ય.

મેગીઆફ્સ-મસલ પરમાન]
ચે. જનાર્દન]

[સમાલોચક
[જુલાઈ ૧૯૧૭

વિલોકન.

ફોટોગ્રાફર્સ–મેસર્સ પરમાર ક]
મે. જનાર્દન]

[સમાલોચક
[જુલાઇ ૧'૧૭

કિન્તુ પ્રયાસ થકી રાગથી મુક્ત થાય,
ધીમે પદે નૃપતિ દ્વાર પાસ જાય

૧૫.

આવે પુન સુગ્વ નિદ્રિત પત્નીકેરા
" રે પ્રાણનાથ! ક્યાં જાવ મૂકી મ્હને હા."
ધીમી પુન નૃપતિ પ્રાણસખી નિહાળે,
સ્નેહાર્દ્ર એ ઉર દયા દયિનાથ લાવે

૧૬.

કિન્તુ પુન દૃઢ કરે ઉર રાજવીર
'ક્ષેમાય સર્વ જનના પિતા ત્યજીશ"
ધીમે પદે મેડી હવે ઉતરી રહે છે,
સર્વસ્વત્યાગ કરીને, વનમાગ લે છે

દ્રુતવિલમ્બિત —

૧૭.

ગતિ ત્વરિત નરેન્દ્રની થાય છે,
ગહનમા તદનતર જાય છે
જનહિતાથ પ્રચડ તપી રહ્યા,
સ ન જગત્ શુભાય મથી રહ્યા

અનુષ્ટુપ્ —

૧૮.

સેવા! એક્ષતી મનો! અજાણી કોઈની નથી
હજારો વર્ષ અનેયે સ્મૃતિ ઝાંખી થઈ નથી

જિહ્વાકુંવર.

લેખક—રા હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ, બી એ

(પૃ ૭૬ થી અનુસધાન)

ભાષણ ૧૧ મુ.

અગીઆરશ

"કેમ હવે કઈ મીજાજ વશ છે કે? અહો સવારે તો શો મીજાજ! હુ તો સજ્જડ જ થઈ ગઈ તમને ખોટુ લાગ્યુ જાણી હુ તો ગમ ખાઈ ગઈ, પણ હવે તો શાન્ત પડ્યા છો એટલે વાત કરુ છુ"

"જુઓ, પાછા અસલ રીત પર આવ્યા—બોલવા માડ્યુ—વાત કરવા માડી એટલે તમે શરૂવાત કરો છો મ્હોડવવાની—મીમોડી વગાડો છો કે ઉંઘવાનો ઢોંગ કરો છો કે બીજુ કઈ ખરૂ ને ખરૂ નહિ તો વળી ચીડીઆ કરો છો ને બધા બચ્ચા વચ્ચે ઉતારી પાડો છો સઘળી સહિઅરોના સાથમા હુ હલકી પડી છુ એવો વખત હતો કે જ્યારે સૌમા હુ માથુ ઉંચુ રાખી શકતી અને ગુમાનથી કહી શકતી કે મારા જેવા પતિ કોઈકને જ હશે, પણ હવે તો વહી ગયા એ દીન જ્યા વાડી હતી ત્યાથી ફુલ ગયા ને ઝયડા ઝાખરા રહ્યા, અરે, જ્યા ગુનાઅ હતા ત્યા કાટા રહ્યા"

"આરામ લેવો છે? મે ક્યા ના કહી છે? પહેલી રાતમા આરામ લેવાની વાત! તમારે તો આરામ લેવો હમણા ને સવારમા બહાર જવાનુ, ત્યારે મારે વાત ક્યારે કરવી? કાલે અગીયારશ છે, જાણ્યુ? તેની વાત જ્યારે કરુ છુ ત્યારે તમને ગાદલે ચઢી ઉંઘ આવે છે કરો ફરાળનુ શુ કર્યું? ચાર પૈસાની ખજુર લાવુ? નિર્જળા અગીઆરશને દહાડે હુ એકલી ખજુર ખાઈ પડી રહુ ને તમારૂ બધાનુ શુ? **તમે નથી કરવાના**? એ નહિ ચાલે અગીઆરશ તો કરવી જ પડશે તમારે તો ધર્મને માથે મીડુ જ છે તમારે તો બ્રાહ્મણની નિન્દા કરવી છે, ધર્મની વાત આવે ત્યારે વિચિત્ર વચન કહાડવા છે આ હવે છાજતુ નથી નાના બચ્ચા તમારૂ શીખશે ને થશે નાસ્તિક તમે શુ બોલો છો તેનો વિચાર તો કરો નાહક મીજાજ કરવો શાને?"

મીજાજ નથી કર્યો? તમને ખબર છે મીજાજ કર્યો કોને કહેવો? તમારા મીજાજને હુ કઈ કળી નથી ગઈ? તમને તો તેની આદત પડી છે કોઈ દહાડો કઈક ને કોઈ દહાડો બીજુ, પણ ખાલી દહાડો ન પડે આજે અગીયારશને ચગડોળે ચડાવી છે જ્યારે તમારે અગીઆરશ **અગીઆરશ નથી કરવાના**? વળી બીજુ શુ કહેવુ છે? **અગીઆરશ ઘણી આવે છે**? હા, એ વાત ખરી, પણ નિર્જળા તો વરસમા એક જ આવે છે, સમજ્યા મેહરબાન? તમારા જેવા ભણેલા તે ભૂલે ને ફુકાડા કરે તો બીજા અભણ હોયનુ શુ?"

"કેમ ઉભા થયા? **મારા બોલ વાગે છે**? વાહ! વાહ! સવારથી આજ સુધી તમારી સેવામા હાજરને હાજર અને આ રીતસરની વાત કરી ત્યા મારા બોલ ભારે પડે છે! તમને

મારો શુ પુ કયા આવે છે? સવારના દાતણપાણી આપના, વળી યાદ કરી આપની નવડાવવા રસોઈ કરવી ને પત્રાળી સાફ કરવી, તમારા કપડા ધોવા, તમારા છોકરા ઉછેરવા તે બધુ શાને માટે? એ તો હુ તમારા ભાવની ભૂખી છુ તમારૂ મન જોઈ આમ બધે અકળાઉ છુ બીજી કોઈ હોત તો ખબર પડત બન્ને વખત ઉની ઉની ચાહો મરવી, બે વખત તાજી તાજી રસોઈ બનાવવી ને બીજુ બધુ કામ કરવુ, એ સવુ કેમ થાત તે ખબર પડત તમારા કપડા પણ કેવા ગ્હેત તે ત્યારે જુવત કોણ તમારા કપડા રોજ ધુઅત, ઘડી વાળી મુક્ત, ફાટેના સીવત, નડીયા કરત તે ત્યારે જ જાણત આ બધુ તમારૂ વૈતરૂ કરૂ ત્યારે મને આવો બદલો? ભૂલી ગયા મારે પીએર ગઈ હતી ત્યારના ઘરબારના ને કપડાલત્તાના દેદાર? ધોતીઆમા બારીઓ બદનને બટનનુ ઠેકાણુ નહિ, પથારીમા રોમેરોમ માકડ ને ચાચડ, ઘરમા જ્યા ત્યા તોરણો ને વાવટા, તમારી ગોળીપર લીલ, એ બધુ ભૂલી ગયા? સારો દીન મોયદોરો હાથમા ખરો, વેર જાણે ધોબી ગટ્ટો હોય એવો દેખાવ ને કામ, સાવ રણી જાણે અડધા દિવસનો સાથી, આ બધુ થાય છેને ત્યારે મેહરબાન સાહેબ રોફમધ આપ બહાર ફરો છો, સમજ્યા? તમારી જેમ જેમ મરજી વધારે ઉચલુ છુ તેમ તેમ તમે વધારે ઘુદો છો "

"તમારે તો મુગો મ્હોટો વૈતરૂ કરનારી જોઈએ છે મ્હોડે મરચાનો તોબરો ને વાસે ધડાધડ તમારા સ્વભાવથી તો પ્રભુ તોબા! સોનૈયાનો વરસાદ પડે તો પણ આવા સ્વભાવે તો દુઃખ તમને મારી કદર નથી, પણ જો કદી ભવેભવ તમને મળુને તો જ તમને મારી બુજ પડે ત્યારે જ તમે મારા ખરા ગુણ જાણશો "

'શુ બોલ્યા? ભોગ લાગ્યા હુ ભવે ભવ મળુ તો! આ તો દાઝયા ઉપર ડામ એવી હુ ખરાબ છુ કે તમે ભોગ લાગ્યા કહો છો? આ તમારો સુધારો કે? તમને તમારા આન દભુવનની આજ વાહ! વાહ! કહેરો ત્યા તમે બધા પત્નીદમનકો એકઠા થાઓ પછી વખાણમા શી મણા? તમે ત્યા જ જઈ અગીઆરશ પર પાણી ફેરવતા શીખ્યા ત્યા તમને બધી ઉધી સમજણ પાકરો તમારા ભાઈ તમને ત્યા થોડે ચગાવશે થશે તમારો વરઘોડો ને તે બધા તમારા નાજનીયા "

"બહુ થયુ? અગીઆરશ કરે શુ પુન્ય છે તે જાણવુ નહિ અને વચ્ચે ગમે તે બોલવુ ને જ્યારે કહીને ત્યારે બોલ્યા 'બહુ થયુ' જો જાણવુ હોય કઈને સમજવુ હોય તો બોલાવો અમથા પુરા ણીને-તમે તેને માન્યા છે તો તેમને બોનાની પૂછો તો ખરા અગીઆરશ તો ખરેખર પાપ નાશની છે તમે ચાળા પાડવા તૈયાર છો તો પૂછી ખાત્રી તો કરો તમારા બોનો કઈ હુ ભુલી ગઈ છુ? તમે તે દહાડે શુ કહ્યુ હતુ? ન હોતુ કહ્યુ કે 'બરશી ખાના, પેડે ખાના, ઉપેર ખાના, આદા, એકાદશી તો એમે કરની કે દ્વાદશીકા દાદા "

"ચુપ રહુ? તમને ઉધી બુદ્ધિ સુઝે છે અને જ્યારે તમને પાપ કરતા અટકાવુ છુ ત્યારે બોલ્યા, ચુપ રહો. એમ મરજીમા આવે તેવી રીતે વર્તી ધર્મને નહિ વિસારાય'

અગીઆરશ ઉચે બાધી છે? કયા અહિંયા? એ તો જગન્નાથપુરીમા, સમજ્યા? તે તો બધુ તેજ જગ્યા માટે ભૂમિભૂમિનુ માહાત્મ્ય જુદુ છે હુ કંઈ પણ એવાડો અહિં કરનાર નથી બોનો બોલવુ હોય તે પણ એમા હું ફરનાર નથી તમારે બોલવામા કચાશ રાખવી નહિ જો જો, રખે કંઈ મણા રહે, ઘરમા તમે રાજા છો ને અમે પ્રજાવર્ગ, તે તમે જે કહેશો તે સાખીશુ તમે ગરદન મારો તોયે ભલે ને ગોળપાપડી ખવડાવો તોયે ભલે. અમો તમે ગુલામ ગણો છો અને અમે ભોળા બૈરાઓ એ ગુલામગીરીમા આનંદ માનીએ છીએ તમે બધી સત્તા એકહથુ કરી લીધી છે રાજ પણ તમારા જ છે અમારે માટે શુ રાખ્યુ છે?"

"પાછા હસ્યા? શુ કહો છો? બૈરાંઓ લાયકી વધારનો? કોણ આ સુધારા ઓરે છે તે જોઈશુ સુધારામા તો આપો ગેપીશ—જે હવે દાનભાતની વાત કરી છે તો ફરાળ પણ નથી કરવાની આખો ઘરને પૂરેપૂરો ઉપવાસ આવી નજીવી બાબતમાં પણ તમે આમ ચીડવો છો ને ચીડાઓ છો તો શરીર કેમ ચાલે? રોજ વાતની ટેવ ત્યા છેવટે ક્યા? પાછી ધમણ ચલાવી? કેમ આંખ રોળાવા લાગી?"

"નથી ઉઘતા? નથી ઉઘતા કહો છો ને આંખો જોઈએ ત્યારે બધ ને નાસકોરા ચાલે જાણે ધમણ હવે હું સમજી છુ મારી આખ બરાબર ઉઘડી છે આજ તમારી ચાલાકીએ મને બરાબર સમજણ પાડી છે આ ઘરમાં હુ કોણ છુ ને મારો કેટલો અધિકાર છે તે હવે હુ સમજી એક અગીઆરશ કરી પડે ને તે પણ નવી ફરાળ સાથે, તેમા આવડો ઉકળાટ ને ફફડાટ તમારી ધર્મવૃત્તિઓ કેટલી શિથિલ! તમે અધર્મ કરો ને છોકરાઓને પાપમાં ડુબાડો ને પરમેશ્વરને ખાતર ને કુળધર્મને ખાતર નહિ તો લોકલાજને ખાતર કે દીનતાને ખાતર તો આટલુ માનો જો અગીઆરશ કરો તો તમારી મહેરબાની પણ હુ ગુલામડી નથી, એ યાદ રાખજો. આમાં તમારૂ ગાયુ ગાવાની નથી જો આમ છેક નમેરા થશો તો બધા વાર તહેવાર કરવાની અવાને ફરજ પડશે ધર્મ વિસારી નહિ દેવાય તમારી આખે પાપના-અધર્મના પડળ છે તે દૂર કરીશ, સમજ્યા? એમ ન કરૂ તો મારા ધર્મમા ખામી આવે ખરી સ્ત્રીઓ તો ધણીને તારે ને હુ તમને કોટે પાપનો પથરો બાંધી અધર્મના કુવામા ઝંપલાવવા નહિ દઉ તમે તો ઉઘાડી આખે કુવા તરફ જાઓ છો ને હવે હુ આડી આવીશ"

'સમજ્યા મેહરબાન! કાલે ફરાળ જ ખાવાનુ—સુરણ એકલુ બીજુ કંઈ નહિ નહિ રાજગરો કે નહિ શીંગ, ખજુર—એક ચીજ + + + ×"

આગળ ઘણુ બોલાયુ હશે હુ આખો મીંચી સાંભળ્યા કરતો એમ ઉંઘમા ભરમાયેલી મારી પત્નીએ કદાચ અગીઆરશની કથા પણ કહી હશે, પણ પવિત્ર નિદ્રા દેવીને ખોળે માથુ મૂકી નેને શરણ થવાથી તે શ્રવણ કરવાનો લાભ મને મળ્યો નથી સ્હવારે જરાક મોડો ઉઠયો ને ચુલા તરફ નજર કરતા તેપર સુરણના મોટા કટકા તળાતા હતા પણ ચાહ વગેરે થયેલા જણાતા ન હતા. મારી ઘરમા શી દશા થતી હતી તેનુ મને તે વખતે ભાન થયુ પ્રસંગ સાધી બહાર જઈ, મારા દોસ્ત છબીભાઈને ત્યા ચાહ પી આવ્યો તથા બહારથી નાસ્તો કરી આવ્યો ને અગીઆરશ ને બહાર બારશ થઈ

—અપૂર્ણ

શૌર્ય.

, લેખક—ર. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, એમ ઈ ઈ

" આહ ! મ્હારા જેવો સુખી માણસ જગતમાં બીજો કોણ હશે !" ચન્દ્રપ્રસાદ મધુર મૃદુતાના ઉડાણ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કરતા અવાજે બોલ્યો

" પણ એમને પૂછ્યા સિવાય ત્હમે એટલી બધી આશા નહિ બાંધી લ્યો—એમનો સ્વભાવ તો ત્હમે જાણો છો જ ને !" મીસીસ દિનમણિશંકર ધીમેથી ચન્દ્રપ્રસાદના ઉત્સાહને મંદ બનાવતા બોલ્યા

" બાપુ માનવાના નથી," દિનમણિશંકરની પુત્રી ચન્દ્રિકા શરમાતી શરમાતી બોલી

ચન્દ્રપ્રસાદ બારીના કાચમાથી, અસ્વસ્થ ચિત્તે બ્હાર જોવા લાગ્યો ત્હેના કાન દિનમણિશંકરના દરેક પગલાંનો અવાજ સાભળવાને ઉત્સુક બન્યા

" લાવ હું દિવો સળગાવું," ચન્દ્રિકા દિવો સળગાવવા ઉઠી

" પણ સુભદ્રાબ્હેન ત્હમને તો કશો વાધો નથીને ?" ચન્દ્રપ્રસાદ પોતાના હૃદયની અસ્વસ્થતા ટાળવાનો યત્ન કરતો બોલ્યો

" ભાઈ ! પણ મ્હારી મરજી શા કામમા આવે એવી છે ?" મીસીસ દિનમણિશંકર બોલ્યા

" પણ મ્હારી મ્હામે ત્હેમને વાધો શો છે ?" ચન્દ્રપ્રસાદે પૂછ્યું

" વાંધો એટલો કે એમને હાલના ગ્રેજ્યુએટ થયેલા પણ નબળા બાંધાના પુરુષો પસંદ જ નથી, એમને તો કોઈ મેન્ડો જેવા પુરુષને પોતાની છોકરી આપવી છે " સુભદ્રા બોલી

ચન્દ્રપ્રસાદ પોતાના શરીર સ્હામુ જોઈને, હૃદયમાં મેન્ડો, રામમૂર્તિ વિગેરેને બીભત્સ શબ્દોથી વધાવવા લાગ્યો એટલામા બ્હાર પ્રચણ્ડ અવાજ થયો—બારણું ઉઘડ્યું અને રીટાયર્ડ ડ્રોજદાર સાહેબ દિનમણિશંકર હાથમા ડાંગ જેવી લાકડી ઘુમાવતા ઓરડામાં દાખલ થયા.

બારીમાથી પવનનો સપાટો આવ્યો દિવો હોલવાતા હોલવાતા બચી ગયો તે જોઈને દિનમણિશંકરે ત્રાડ મારી " બારી બંધ કર !"

એકદમ ત્વરાથી ચન્દ્રપ્રસાદ બારી બંધ કરવા ઉઠ્યો એટલે પુન ગર્જના થઈ " ત્હમને નહોતું કહ્યું—ત્હમે મ્હારી બારીને અડકનાર કોણ ? હેં ? અહિં શા માટે આવ્યા છો ? કેમ ? જવાબ કેમ નથી દેવાતો ?"

" હું ત્હમને-અ-ત્હમારી પુત્રીને પરણવા માગુ છુ " ચન્દ્રપ્રસાદને મનમાં એમ લાગવા માડ્યુ કે ગમે તેવી વિકટ પરીક્ષા આ પરીક્ષા આગળ કાંઈ વિસાતમા જ ન કહેવાય

" શુ મ્હારી છોકરી સાથે પરણવા ? હા, હા, હા " દિનમણિશંકર એક ભયાનક અટ્ટહાસ્ય કરતા બોલ્યા, "મ્હારી છોકરી કોને પરણશે ?—ત્હમારા જેવા મ્હારી મુઠીમા સમાઈ

જાય તેના ગ્રૅન્જ્યુએટ કુરકુરીયાને ? જ્યાંસુધી હુ બેઠો છઉં ત્યાંસુધી તો તેમ થવાનુ નથી કેમ, સુભદ્રા ક્યાં ગઈ ?”

દિનમણિશંકર ઓરડામા દાખલ થયા એટલે જ ગભરાઈને સુભદ્રા બીજા ઓરડામા પસાર થઈ ગઈ હતી તે પતિના ચાટાથી ધ્રુજતી, ગભરાતી પાછી ઓરડામા દાખલ થઈ

“કેમ સુભદ્રા, આ મકોડી મહનને મ્હારી છોકરી પરણાવવામા તુ રાજી છે ? હું—તુ એ બાબતમા કાંઈ સમજે છે ? ” દિનમણિશંકરે પત્ની મ્હામા ગર્જના કરી

પત્નીએ બ્હીકથી ડોકુ ધુણાવ્યુ

“ ઉંચાઇમા પાચ ફુટ અને ત્રીસ ઇચીયા છાતી, હું !” દિનમણિશંકરે ધુરકીને કહ્યુ, “ હુ— એનો અર્થ શો ? શુ કહ્યુ !”

“ હુ—હુ એમ કહેતો હતો કે માણસની કદર કદ ઉપર જ નથી થતી ” સપાટામા આવેલી બિલાડી અચાનક બહાદુર બની જઇને સ્હામો ધસારો કરે છે તે પ્રમાણે આ શબ્દના મારાથી ઉશ્કેરાઈને ચન્દ્રપ્રસાદે મરણીયા થઈને કહ્યુ —“ જો કદ ઉપરથી જ કદર થતી હોત તો હમે ફોજદારના ઓહ્દા ઉપરથી રિટાયર થવાને બદલે પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કે એથી પણ મ્હોટા ઓહ્દા ઉપરથી રિટાયર થયા હોત ”

“ શુ ? લગભગ ચાળીસ ઇચની છાતી ” ધમણની માફક ફુલાવતા દિનમણિશંકરની આશરે સ્હાડા છ ફીટની ભવ્ય આકૃતિથી ચન્દ્રપ્રસાદને ભગવાનનુ વિરાટ સ્વરૂપ કેવુ લાગતુ હશે તેનો કાઈક ખ્યાલ આવવા લાગ્યો ક્રોધથી બળુ બળુ થઈ રહેલા દિનમણિશંકરે ભયાનક તડૂકો કર્યો “ નીકળ મ્હારા ઘરમાથી—બદમાશ ! નહિ તો ત્હારૂ મોત આવી જ લાગ્યુ એમ સ્હમજજે ”

“ હા, હુ તો આ ચાલ્યો ” ચન્દ્રપ્રસાદના દાત બ્હીકથી કચકચ થતા હતા તેમ છતા પણ તે જેમતેમ બોલ્યો —“ કાઈક ઉદ્ધત ઉત્તર અપાયા હોય તો માફ કરજો, પણ ફક્ત પોલિસ ખાતામા જ જે હોય તે જ માણસ ત્હમારી છોકરી માટે લાયક પતિ કહી શકાય, એ ત્હમારી માન્યતા બહુ ભૂલભરેલી છે ”

“ મ્હારે મ્હારી છોકરીને માટે મર્દ બચ્ચો જોઈએ છીએ, ” સાગેથી જવાબ મળ્યો, “ કાઈ પોલિસ ખાતામા હોય તે જ ચાલે એવુ નથી ”

“ તો એમ કહો, ” ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો, “ ત્હમે તો મર્દ છોને ? ! ત્હમે જે કામ કરો તે કામ હુ કરવાને તૈયાર છુ ”

“ છટ્, ” દિનમણિશંકરે કહ્યુ “ મ્હે મારે ભાગે પડતુ કામ મ્હારી જુવાનીમા કરી લીધુ છે તે વખતમા હું ત્રણ વખત તો ગોળીથી ઘવાયો હતો, સ્હમજણ પડી ? ”

“ એ એક દિવસ કહેતા હતા કે બ્હીક શી ચીજ છે એ પણ એમને ખબર નથી ” સુભદ્રાએ પતિના વખાણ કરવાનો યત્ન કરતા કહ્યુ

“ ફક્ત ભૂતથી કાઈક ગભરાય છે, ” ચન્દ્રિકા ધીમેથી બોલી

"બસ ચુપ !" ભરાવદાર મુછ ઉપર તાવ દેતા દિનમણિશંકર બોલ્યા, "જે વસ્તુ છે જ નહિ એની બ્હીક કેવી ?!"

"પણ ઘણાય માણુસો એમ જ માને છે કે ભૂત છે," ચન્દ્રપ્રસાદ વચમા બોલી ઉઠ્યો "મ્હેં હજી કાને જ સાભળ્યુ કે પેના રાવજીનુ ભૂત ઝાડ ઉપર ટીંગાય છે–ત્રણ જણાએ તો બરા બર જોયુ પણ ખરૂ "

"બધુ હમ્બગ–જૂઠાણુ !" દિનમણિશંકરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો

"હશે, હમ્બગ હશે," ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો, "પણ મ્હારી સાથે શરત કરવા તૈયાર છો ? હુ કહુ છુ કે એ રાવજીના બગલામા ત્હમે ગમે તેવા હિમતવાન છો છતા પણ રાતે બાર વાગ્યે નહિ જઈ શકો !"

"હુ ધારૂ છુ કે મ્હેં ત્હમને બગલામાથી બહાર જવાનુ કહ્યુ હતુ," દિનમણિશંકર બહુ જ વિકાળ દેખાવાનો ડોળ કરતા બોલ્યા

"પોલિસ ખાતામા હોઈએ તે વખતે લુટારાઓને પકડવા જવુ અને ઘાયલ થવુ તે જૂદી વાત છે કારણ કે એમા તો આપણે હુકમ માનવો જ પડે છે, અને રાતે બે માઈલ દૂર આવેલા એકાન્ત બગલામા એક ઝાડ ઉપરથી ટીંગાતા ભૂતને જોવા જવુ એ જૂદી વાત છે " ચન્દ્રપ્રસાદ બારણા આગળ જઈને બોલ્યો

"ત્હમે શુ એમ કહેવા માગો છો કે હુ બ્હીઉં છુ ?" દિનમણિશંકરે ખીજુ ઝડપવા સવાલ કર્યો

"હુ કાંઈ કહેતો નથી " ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો, "પણ હમે ગ્રૅજ્યુએટો પણ થોડુક તો કરી શકીએ છીએ "

"ત્હમે પોતે જઈ શકતા હશો ?!" દિનમણિશંકરે કટાક્ષમા ટીકા કરી

"મ્હને કશોય વાંધો નથી " ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો, "અને જે કામ કરતા ત્હમે બ્હીઓ છો તે જ કામ જો હુ સ્હેલાઈથી કરી શકુ તો ત્હમને મ્હારા માટે પરિણામે સારા વિચાર આવે ખરૂ ને ?"

એકદમ ચન્દ્રિકા અને સુભદ્રા ઉશ્કેરાયલા ફોઝદાર અને ચન્દ્રપ્રસાદ બી એ ની વચમા આવીને ઉભા રહી ગયા આ પ્રમાણે વિવાદ ન બધાઈ હોત તો ચન્દ્રપ્રસાદના શરીરની શી સ્થિતિ થાત ત્હેનુ અનુમાન કરવુ બહુ મુશ્કિલ થઈ પડત, તેમ છતા પણ ચન્દ્રપ્રસાદ ડગ્યો નહિ

"એક દિવસ રાતે જઈને જૂઓ !" ચન્દ્રપ્રસાદે કહ્યુ

"અને ત્હમે પણ જઈને જૂઓ !' દિનમણિશંકરે કહ્યુ

"ઠીક હુ બુધવારે રાતે ત્હ્યા જઈશ અને ગુરૂવારે સ્હવારે અહિ આવીને કહી જઈશ કે મ્હને ત્હ્યા શો અનુભવ મળ્યો " ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો

"મ્હારે ત્હ્યા આવીને કહી જવાની કશી જરૂર નથી, કારણ કે મ્હારે ત્હમારૂ કાંઈ જ કામ નથી ' દિનમણિશંકરે કહ્યુ "પણ ત્હમે બુધવારે બાર વાગ્યે રાવજીને બગલે જજો હુ બારથી ત્રણ સુધીમા ત્હ્યા આવીશ અને જોઈશ કે ત્હમે ત્હ્યા છો કે નહિ."

"ત્હમારે ગભરાવાની કાંઈ જરૂર નથી, કારણ કે હું તે વખતે ત્હાં હોઈશને," ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો "બાકી મ્હારે તો ત્હાં એટલા જવુ પડશે બીજે દિવસે ત્હમે એટલા જજો, અને હું પાછળથી ત્હાં ત્હમને જોવા આવીશ—જો ત્હમારી હિમતની પરીક્ષા જ કરવી હોય તો !"

"ઠીક છે, જ્યારે મ્હારે ત્હમારા હુકમ માનવા હશે ત્હારે તેમ કરીશ બાકી હમણા તો ચુપચુપ ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો પસ્તાશો" બહુ ભય અવાજે દિનમણિશંકરે કહ્યુ ચન્દ્રપ્રસાદ ધીમે ધીમે પગથીયા ઉતરીને ચાલ્યો ગયો ઓટલા ઉપર દિનમણિશંકર છાતી કઢાડીને ઉભા રહ્યા

તે દિવસે રાતે દિનમણિશંકરે મહાદીમ'ન, કુરકુરીયા, વ્હેંતીયા, સુરીમા સમાઈ જાય તેવા માણસો, ખખડી ગયેલા આદમીઓ વિગેરે વિશેષણો ચન્દ્રિકા સુભદ્રા કને છૂટથી વાપર્યાં

પાછળથી બેત્રણ દિવસસુધી દિનમણિશંકરે ઘરના માણસો ઉપર બહુ જ ચોકસાઈ રાખી, પણ આખરે માણસજાત કેટલુ કરી શકે ? એક દિવસ ત્હેમની નજર ચૂકાવીને સુભદ્રા ચન્દ્રપ્રસાદને મળી

"ચન્દ્રપ્રસાદભાઈ! ત્હમને એક વાત કહેવા આવી છુ તો ખરી," સુભદ્રાએ ચન્દ્રપ્રસાદને કહ્યુ, "પણ ત્હમને કહુ કે નહિ કહું એમ મનમા થયા કરે છે"

"કહી દોને એટલે સ્હમજણ પડે," ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો

"મ્હને એમ બ્હીક લાગે છે કે બુધવારે ત્હમે બ્હીશો," સુભદ્રા બોલી "પણ જો ત્હમે કાંઈ ત્હાં જૂઓ તો બ્હીતા નહિ"

"હુ દિનમણિશંકર સિવાય કોઈથી બ્હીતો નથી" ચન્દ્રપ્રસાદે કહ્યુ

"ત્હમે અનુમાન તો બરાબર કર્યું !" સુભદ્રા બોલી

"મ્હેં અનુમાન કર્યું શેનુ !" ચન્દ્રપ્રસાદ બોલી ઉઠ્યો

"એ તો એમ છે કે એક દિવસ મ્હારી નજર એમના ઓરડાની બારીમા પડી તો મ્હને જણાયુ કે ફાટી ગયેલા મ્હારા એક ધોળા સાળુનો ઝભ્ભો સીવવાનો એ યત્ન કરતા હતા" સુભદ્રાએ કહ્યુ

ચન્દ્રપ્રસાદના મુખ ઉપર કાંઈક તિરસ્કાર અને દૃઢતાના ચિહ્ન જણાયા

"એ રીત સારી ન કહેવાય—એ ધર્મયુદ્ધ ન કહેવાય," તે બોલ્યો "તેમ છતા પણ હુ ત્હેમને મળવાને માટે બરાબર તૈયાર થઈ રહીશ"

"જરા એમનો સ્વભાવ હઠીલો છે કેની એટલે એ પોતે કોઈ બાબતમા જૂઠા પડે એ એમને ગમતુ નથી," સુભદ્રા બોલી "ત્હમારામા હિમત નથી એમ પોતે માને છે એટલે એમા જૂઠા પડે તે એમને કેમ રૂચતુ આવે ?"

"હશે, જેવી એમની ઇચ્છા !" ચન્દ્રપ્રસાદે કહ્યુ, "ત્હમે આવીને મ્હને ચેતવણી આપી તેટલુ સારૂ કર્યું"

બુધવારનો દિવસ આવી પહોંચ્યો રાત પડી.

"હુ વાઇફ તે વખતે ઉઠ લઈ ગડ્ડુ," નિમણીશંકરે સુભાને કહ્યુ "ઈગ્લન્ડનો મ્હોટામા મ્હોટો લશ્કરીયો વેલીંગ્ટન પણ એમ જ કરી રાખતો હતો" સુભદ્રાએ કાઈ પણ ઉત્તર વાળ્યો નહિ એટલે નિમણીશંકર મચ્છરના નાસ ઉપર એક સખત ભાષણ આપતા સુતા ગયા. વિચારવમળમા સપડાયના હોવાથી બરાબર ઉંઘ આવી શકી નહિ અને જેમ તેમ કરતા વડીયાળમા સ્હાડાબાર થયા એટલે ઉઠ્યા અને કોચ નીચે સતાડેલુ કપડાનુ બોચકુ લઈને ઘરનુ બારણુ ઉઘાડ્યુ

બ્હાર ગાઢ અન્ધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો પવન સમસમ કરતો વાતો શરીરના રોમાચ ખડા કરી દેતો હતો સર્વત્ર નિઃશબ્દતા પ્રસરી રહી હતી હાલના ફ્રેન્ચ્યુએટો મ્હોટી ઉમરની છોકરીઓ, ભૂતો નિરિને ઉદાર દીલથી શાન પામરી ઓળખતા નિમણીશંકર હિમતની દેરીને વારે વારે પોતાની મદદે બોલાવતા બ્હાર નિકળી પડ્યા

રસ્તામા ન્હાનપણથી સાભળેલી ભૂતોની વાતો મનમા ઉભરાવા લાગી આરે જગલમા ભૂતો રાસડા લે છે એવી ભ્રાતિ થવા લાગી છેક આમ એકલા જવા કરતા ચન્દ્રપ્રસાદ જેવો પણ સાથે હોત તો ઠીક થાત એમ નિમણીશંકરનુ હૈયુ નાહિમ્મતે કબુલ કરવા લાગ્યુ

જેમ જેમ ગામથી દૂર જવા લાગ્યા તેમ તેમ અન્ધકાર વધતો ગયો આઘેથી અચાનક શિયાળવાની ચીસથી હૈયામા વજ્રઘાત થયો ચન્દ્રપ્રસાદની સગતનુ મૂલ્ય વધારે ને વધારે સ્હમજાતુ ગયુ

જેમ તેમ રાનજીના બગલા આગળ નિમણીશંકર આવી પહોચ્યા ઝાંપા આગળ આવીને પોતાના લુગડા ઉતાર્યા અને પોતે શીવેલો ઝભ્ભો પહેર્યો ઝભ્ભો પહેરતા માથા ઉપરની ટોપી ક્યાંક પડી ગઈ તે શોધવાનો યત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગયો માથે કાર્ડ્ક ફાળીયા જેવુ અને ભૂતો સાધારણ રીતે બાવતા હશે એવુ કાર્ડ્ક લપેટ્યુ અને પછી ઝાંપા આગળ કાન માડી ઉભા રહ્યા તેજ ક્ષણે ત્હેમને એમ લાગ્યુ કે વખતે ચન્દ્રપ્રસાદે પોતાનુ વચન નહિ પાળ્યુ હોય તો ? પોતે ત્હા નહિ આવ્યો હોય તો ?

આથી ત્હેમના પગ અમુક કારણોથી કાઇક અનન્તુ, મીસ મૉડ એલન, રોશનઆરા, મેવનોના વિગેરેથી પણ કાઈક ભિન્ન પ્રકારનુ દિવ્ય નૃત્ય કરવા લાગ્યા છાતીમા ધડ્ ધડ્ અવાજ થવા લાગ્યા અને ઠડીના દિવસો હતા તેમ છતા કપાળે પરસેવાના ટીપા જણાયા ઘરમા કોઈ છે કે નહિ, એ જાણવા પુન કાન માડ્યા પણ ત્યા તો શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી એટલે આખરે ધીમે રહીને ઝાપો ઉઘાડીને પોતે વાડીમાં દાખલ થયા દાખલ થતાંની સાથે જ પગ આગળથી એક મ્હોટી ઝાડની ડાળી હતી તે પોતાની મેળે ખસી નિમણીશંકર છલગ મારીને દૂર ખસ્યા ડાળી સડસડાટ આગળ ચાલી ગઈ અને અધકારમા અદશ્ય થઈ ગઈ પોતે ચન્દ્રપ્રસાદની પરીક્ષા લેવા આવ્યા હતા એ વાત ભૂલી જઈને ત્હેમણે મ્હોટેથી બૂમ પાડ્યો " એ કોણ હરામખોર છે ?" અવાજમા અત્યન્ત ભય પુરેપુરો જણાઈ આવતો હતો

કાંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ દિનમણિશંકર બંગલા તરફ જ નજર રાખીને ઝાંપા તરફ પાછા હઠ્યા અચાનક બંગલામાં પ્રચણ્ડ અવાજ થયો બારણું ભડાક દઈને ઉઘડ્યું અને એક ધોળા કપડામાં સજ્જ થયેલી આકૃતિ છલંગ મારીને પગથીયા ઉપર આવી

દિનમણિશંકરને લાગ્યું કે ચન્દ્રપ્રસાદ ત્હાં નહોતો ભયને લીધે કહો કે હૃદયની નિર્બળતા લીધે કહો પણ ચન્દ્રપ્રસાદ ત્હાં નહોતો તો પછી ત્હાં ઉભા રહેવાથી શો ફાયદો એમ ધારીને દિનમણિશંકરે ત્વરાથી ઝાંપો ઉઘાડ્યો અને ઘર તરફનો માર્ગ લીધો

થોડી વારમાં સહસા પોતાના શરીર ઉપર એકત્રણ પત્થર પડ્યા પાછળ જોવાથી પેલી આકૃતિ પણ જણાઈ નહિ, અને ગાઢ અન્ધકાર ખાતા ધાતો હોય એમ લાગ્યું

ફોઝદારનું ફોઝદાર અદશ્ય થઈ ગયું, ત્રણ ત્રણ ગોળીના ઝખમો પળવારમાં રૂઝાઈ ગયા હાથના ફ્રૅક્ચ્યુએરોનું બાયલાપણું બળી ગયું વેરી દિશાઓને ચીરતી એક ચીસ પાડીને દિનમણિશંકરે પૂર સપાટાથી મોટારકારની ગતિને પણ શરમાવે તેવી ગતિથી, જાણે હૉવીટ્ઝરમાંથી ગોળો છૂટયો હોય તેવા વેગથી પોતાના ગૃહ તરફનો માગ કાપવા માડ્યો

ઘર સુધી આવી પહોચતા જ પોલિસના ફાનસનો પ્રકાશ મ્હો ઉપર પડ્યો

“ ઓહો ! ફોઝદારસાહેબ ! ” પોલીસે, આ ચિત્ર વેશમા શહેરમા જાણીતા, ગમે તેવા પુરુષના હાંઝા ગગડાવી નાખે તેવા ફોઝદારસાહેબને નાટકમા ભૂતો પહેરે તેવા પોશાકમા જોઈને આભા બની જતા કહ્યુ

“ હ— આ— ટા— કે— મ—છે ? ” પોતાના પોશાકની અસાધારણતા ધ્યાનમા આવતા ફોઝદારસાહેબે અસ્વસ્થ હૃદયે કહ્યુ

“ અત્યારે આપ ક્યાથી ?— અને તે પણ આવા પોશાકમા ? ” પોલિસ તરફથી પ્રશ્ન થયો.

“ ન— હિ— મ્હેજ— ફરવા— ગયો હતો, ” ઉત્તર મળ્યો

“ ઠ, ઠંડીના દહાડામા વેષ પણ ઠીક છે, ” પોલિસ બોલ્યો, “ મ્હેં તો પહેલા જાણ્યું કે આવડી ઉંચી બૈરી આવી ગતે કોણ આવે છે અને તે પણ ન્હાસતી ન્હાસતી ? ” આથી વધુ પોલિસ બોલત પણ અટ્ટહાસ્યનુ મોજુ મ્હોમાથી બ્હાર પડતુ અટકાવવાના પ્રયાસમા ગુંથાવાથી તે બિચારો અટકી ગયો

“ ઠીક, ઠીક, ” આટલુ કહીને દિનમણિશંકરને ત્વરિત ગતિથી આગળ ચાલ્યા જતા જતા પણ પોલિસના અટ્ટહાસ્ય જેવુ કાંઈક સભળાયુ અને પાછળથી બીજા પોલિસનુ “ પીપીયુ બીપીયુ છે કે શું ? ” એવુ વાક્ય અસ્પષ્ટ કહેવાને અથડાયુ પણ તે વિષે વિચાર કરવાથી કાંઈ સાર પરિણામ આવે તેવી આશા નહતી તેથી તે તરફ દિનમણિશંકરે ધ્યાન આપ્યુ જ નહિ

ઘર આગળ પહોચતા જ છાનામાના ઘરનુ બારણુ ઉઘાડવા જાય છે, એટલામા બારણું પોતાની મેળે જ ઉઘડ્યુ અને હાથમા ‘હરીકેન’ ફાનસ લઈને ચન્દ્રિકા અને સુભદ્રા બારણામા આવીને ઉભેલા ફોઝદારની ભયથી, શરમથી, નિરાશાથી, ક્રોધથી વિગેરે વિવિધ વિકારોથી ઉભરાઈ જતી, આખે જણાયા

દયારામનો અક્ષરદેહ રૂ ૧-૪-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

" કોણ બાપુ ? ! "

ઉત્તર નહિ મળ્યો દિનમણિશંકર બન્નેને હડસેલો મારીને ઘરમાં દાખલ થઈ ગયા અને હૉલમાં આરામખુરશી ઉપર પડ્યા પત્નીએ પાણી લાવી આપ્યું તે પીને કાંઈક સ્વસ્થ થયા એટલે ચન્દ્રિકાએ પૂછ્યું " ત્હાં ગયા હતા ? "

" ત્હાં નહિ જ, " જેને પોતે તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય ધારતા હતા તેનું કાંઈક રૂપ આપીને દિનમણિશંકરે જવાબ આપ્યો -" થોડે સુધી બહાર ગયો પણ પછી વિચાર આવ્યો કે ત્હાં જવામાં કાંઈ જ માલ નથી. પેલો બણુચક, બીકણ બાયલો ! એ શું ત્હાં જવાનો હતો ! ? હટ્, એની છાતી જ બંધ થઈ જાય, એ તું જાણે છે ! ? '

" પણ આ મ્હારો સાળુ શા માટે પહેર્યો હતો ? " સુભદ્રાએ પૂછ્યું

" અ—જરા પોલિસને બ્હીવડાવવા, ' ઉત્તર મળ્યો

બીજે દિવસે સ્હવારે દિનમણિશંકર બહુ જ મોડા ઉઠ્યા દાતણપાણી કરીને ચ્હા પી લીધી એટલે દિનમણિશંકર પાછા કાંઈક પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આવવા લાગ્યા, એટલામાં ચન્દ્રપ્રસાદે ગંભીર મુખાકૃતિ ધારણ કરીને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો

" કાં સાહેબ ! મશ્કરી કરવી એ ઠીક છે, પણ એમાં જ કાંઈક હદ હોવી જોઈએને " તેણે કહ્યું " જ્યહારે તમે તમારે મ્હોંયે કહ્યું હતું કે હું ત્હાં આવીશ ત્હારે મ્હને તો ખાત્રી જ હતી કે તમે આવશો જ "

" શું ? " દિનમણિશંકરે ક્રોધનો ડુચ્ચકારો કરતાં કહ્યું

" શું એ જ કે ગતે હું તમારી રાહ જોતો ત્રણ કલાક ત્હાં જંગલમાં બેસી રહ્યો " ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો.

" તમે ત્યાં હતા જ નહિ, " દિનમણિશંકરે ધારો પાડ્યો.

" તમે કેવી રીતે જાણ્યું ? " ચન્દ્રપ્રસાદે પૂછ્યું

ઉત્તરમાં દિનમણિશંકરે પત્ની અને પુત્રી સ્હામાં જોયું

" તમે સાબીત કરી આપો " ચન્દ્રપ્રસાદે લાગ જોઈને કાંઈક મ્હોટો ધારો પાડીને કહ્યું " તમે મ્હારી હિંમત વિષે શક આણ્યો તે ઉપરથી હું ત્હાં ત્રણ કલાક બેસી રહ્યો તે વખતે તમે ક્યાં હતા ? "

" તમે પોતે ત્હાં ન હતા, " દિનમણિશંકરે ફરીથી ત્રાડ મારી –"હું બરાબર જાણું છું તમે મ્હને નહિ ઉતરતી વખતે તમે બ્હીન્યા હતા "

" હું ત્હાં હતો અને તે માટે કહો તો સોગન ખાવા તૈયાર છું, " ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો, 'પણ હશે, એમાં કાંઈ ગયું નથી, આજે પાછો હું ત્હાં જવા તૈયાર છું અને તમારામાં હિંમત હોય તો ત્હાં આવજો "

" હિંમત હોય તો ? હિંમત હોય તો ? " દિનમણિશંકરે ક્રોધથી ચીસ પાડી

"હાજી, હિમ્મત હોય તો " ચન્દ્રપ્રસાદે કહ્યુ " અને જો આજે નહિ આવશો તો હુ આખા ગામમા એ વાત જણાવીને ત્હમને ફજેત કરીશ પછી આવતી કાલે ત્હમે પહેલા જજો ને હુ પછી આવીશ મ્હેં જે ત્હ્યા જોયેલુ તે જો ત્હમે જોયુ હોત તો—"

" હેં, ચન્દ્રપ્રસાદભાઈ— ! " સુભદ્રા બોલી ઉઠી

" જોયુ ? શુ ? " ચમકીને દિનમણિશંકરે પૂછ્યુ

" ના ના, કાંઈ ગભરાવા જેવુ હતુ જ નહિ, " ચન્દ્રપ્રસાદે ઠડે પેટે કહ્યુ " ખરૂ જોતાં જરા રસ પડે તેવુ હતુ "

" શુ હતુ પણ ?" દિનમણિશકરે પૂછ્યુ

" સાભળનારને જરા મૂર્ખાઈ જેવુ લાગે, " ચન્દ્રપ્રસાદ ધીમે ધીમે બોલ્યો, " પણ મ્હેં એક ડાળીને જમીન ઉપર ચાલતી જોયેલી "

દિનમણિશકર મ્હો વકાસીને જોઈ રહ્યા

" બીજુ કાઈ ? " કાંઈક ધ્રુજતે અવાજે ત્હેમણે પૂછ્યુ

" હા, ધોયા લુગડાવાળી એક આકૃતિ, " ચન્દ્રપ્રસાદે કહ્યુ " પોતાના લાબા હાથ હલાવતી મ્હોટા દેડકાના જેવી લાગતી હતી મ્હને લાગે છે કે ત્હમે મ્હારી વાત માનતા નથી, પણ ખાત્રી કરવી હોય તો આજે રાત્રે મ્હારી સાથે આવો જરૂર જોવા જેવુ છે "

" પણ ત્હમને—ત્હમને બ્હીક નહિ લાગી ? " સુભદ્રાએ પૂછ્યુ

ચન્દ્રપ્રસાદે તિરસ્કારથી ડોકુ ધુણાવ્યુ " હટ્, એમા મ્હને બ્હીક લાગે ? જો એવાથી મ્હને બ્હીક લાગતી હોય તો હુ ચારણીમા પાણી લઈને ડુબી મરૂ મ્હને એ શુ કરી શકવાનુ હતુ ? "

" ત્હમે એનો ચ્હેરો જોયો હતો ? " ચન્દ્રિકાએ ઉત્કટાથી પૂછ્યુ

ચન્દ્રપ્રસાદે ડોકુ ધુણાવ્યુ

" પણ એનુ શરીર કેવુ હતુ ? " ચન્દ્રિકાએ પુન પૂછ્યુ

" હવે હુ બરાબર તો નહિ કહી શકુ, પણ દેખાવમા બહુ ઉંચુ પણ નહિ તેમ નીચુ પણ નહિ—બહુ જાડુ પણ નહિ પણ કસાયેલુ જણાતુ હતુ " ચન્દ્રપ્રસાદ બોલ્યો

દિનમણિશકરના હ્રદયમા અમુક જાતના શકની છાયા અસ્પષ્ટ જણાયા કરતી હતી તે આ સાભળીને કાંઈક વધુ સ્પષ્ટ થઈ ત્હેમણે એકદમ પૂછ્યુ —" ત્હમે કાંઈ બીજુ જોયુ ? "

" હાજી, બીજુ પણ જોયુ હતુ, " ચન્દ્રપ્રસાદે દિનમણિશકર સ્હામા સ્હેજ સ્મિત કરતા કહ્યુ " તે બીજા ભૂતને હુ દોડતુ ભૂત—હ્સતુ ભૂત કહુ તો ખોટુ નહિ દેખાય "

" દોડતુ—હ્સતુ ભૂત ? ! " દિનમણિશકર આગળ બોલવા જતા પણ હ્રદયમા ઉભરાતા વિકારોએ ત્હેમની વાચાને બધ કરી દીધી

" એ ઝાપામા થઈને વાડીમા દાખલ થયુ હતુ, " ચન્દ્રપ્રસાદ નિર્દોષ વદને બોલતો ગયો, "દેખાવમા સિપાઈબચ્ચા જેવુ—કદાવર અને લગભગ ત્હમારા જેટલુ જ ઊચાઈવાળુ હતુ, ત્હેના

પગ કાઈ અ ભુત નૃસ કરના હોય તેમ જણાતુ હતુ અંગે કાઈ સુન્દરીના આકાશના આઠ આઠ વાદળા જેવો જણાતો સાડુ ધારણ કર્યો હતો અને–"

ચન્દ્રપ્રસા૮ બોલતા બોલતા અટકી ગયો અને સુભદ્રા અને ચન્દ્રિકાના મુખ ઉપરના બદલાતા વિકારો– ત્હેમને હાસ્યને મહા મહેનતે દબાવી રાખવાના પ્રયાસે ઉત્પન્ન થયેલા વિકારો કહી શકાય કે નહિ, એ વિવાદગ્રસ્ત વાત છે— ભણી કાઈક સાનન્દાશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા

"અને," ચન્દ્રપ્રસાદે પુન શાન્ત મુખાકૃતિથી ચલાવ્યુ ' વાડીમા અર્ધે માગ સુધી તે આ યુ અને પછી અતિશય ગભરાટથી ત્હેણે મ્હારા નામની બૂમ પાડી હુ પ્રથમ તો બહુ જ આશ્ચર્ય પામ્યો, પણ તેમ છતા હુ ત્હેની પાસે જઈ શકુ— ત્હેને કાઈ પણ પ્રશ્ન પૂછી શકુ તે પહેલા તો ત્હેણે મઠીઓ વાળીને ત્હાથી ન્હાસવા—"

"બહુ થયુ મી ચન્દ્રપ્રસા૮, બહુ થયુ દિનમણિશકર બહુ જ ગભીર થઈ ગના અને છાતી બને તેટલી ફુલાવીને મ્હામે આવતા કોઈ આખા લશ્કરો ચેલેંજ આપતા હોય તેવા શોભના લાગ્યા

"ત્હમે મ્હને પૂછ્યુ ત્હારે હુ તો કહેતો હતો," ચન્દ્રપ્રસાદે પોતાના હૃદયમા દિન મણિશકરના આ શબ્દોથી બહુ વ્યથા થઈ હોય એવી મુખાકૃતિ ધારણ કરીને કહ્યુ

"હા, ભાઈ હા હુ જાણુ છુ કે મ્હેં ત્હમને પૂછ્યુ હતુ," દિનમણિશકરે સ્વસ્થ દેખા વાના વૃથા પ્રયત્નો કરતા કહ્યુ –'હુ જાણુ છુ કે મ્હેં ત્હમને પૂછ્યુ હતુ પણ જો હુ આખો દિવસ ત્હમારા એવા જૂઠાણા સાભળતા બેસી રહુ તો હુ ગાડો થઈ જાઉ ગાડો ! ત્હમારે કામ તો એટનુ જ છે ને કે આ મ્હારી છોકરીને ત્હમારી સાથે પરણાવવાની મ્હારે હા પાડવી ! હા જાઓ હા પાડુ છુ—ભાઈને કોઈ દિ નહિ અને બાઈને કોઈ દિ નહિ એવો જ જ્યા વેશ હોય ત્યા મ્હારે વચમા પડીને બેવકૂફ બનવાની જરૂર શી ?"

આટલું બોલીને, જાણે કોઈ મહાપરાક્રમી યોધ્ધો કાળના બળથી મ્હાત થઈને પોતાની તરવાર છોડીને રણભૂમિમાથી ચાલ્યો જાય તે પ્રમાણે દિનમણિશકર પોતાની ભવ્ય મુછો ઉપર તાન દેતા, લગભગ ચાળીશ ઇન્ચની છાતી પ્રચણ્ડ બળથી વિકસાવતા, હાર્યે હાર્યે પણ જિતેના શત્રુઓના હૈયામા ત્રાસ ઉત્પન્ન કરાવતા ઓરડાની બ્હાર ચાલ્યા ગયા *

---

* અ ગ્રેજી ઉપરથી

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

લેખક-રા. હસમનલાલ હરિલાલ ધ્રુવ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૩૯ થી)

(૯) **પૃથ્વીરાજવિજય**—અજમેર અને દિલ્લીપ્રસિદ્ધ ચોહાણ રાજા પૃથ્વીરાજે શહાબુદ્દીન ગોરી ઉપર જે વિજય મેળવ્યો હતો, તેના સ્મરણાર્થે, આ કાવ્ય તેમના રાજ પંડિતે* ઈ સ ૧૧૯૦ મા રચ્યુ હતુ ચોહાણોના પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે આ કાવ્ય ઘણુ ઉપયોગી છે કેમકે, તેમા ચાહમાનથી લઇને પૃથ્વીરાજ સુધીની શુદ્ધ વંશાવલિ (જે ચોહાણોના ભિન્ન ભિન્ન શિલાલેખોમા મળી આવતી વંશાવલિની માફક જ છે) તથા બીજી કંઇક કંઇક ઐતિહાસિક વિગત પણ છે "રાજતરંગિણી"ના દ્વિતીય ખંડના કર્તા જોનરાજની તેના ઉપર ટીકા પણ છે આ પુસ્તક હજી સુધી છપાયુ નથી

(૧૦) **કીર્તિકૌમુદી**—આ કાવ્ય ગુજરાતના સોલંકીઓના પુરોહિત સોમેશ્વરે ઈ સ. ૧૨૨૫ ની લગભગમા રચ્યુ હતુ એમા અણહિલવાડ (અણહિલપુર પાટણ)મા રાજ્ય કરનારા સોલંકીઓનો, મૂળરાજથી લઇને ભીમદેવ (૨ જા) સુધીનો તથા ધોળકામા રાજ કરનારા અર્ણોરાજ વીરધવલ સુધીનો, વાઘેલા શાખાના સોલંકીઓનો સક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત અને વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મન્ત્રી વસ્તુપાલનુ વિસ્તૃત ચરિત છે આ કાવ્ય મુબાઈની સસ્કૃત સિરીઝમા છપાઈ ગયુ છે

(૧૧) **સુકૃતસંકીર્તન**—આ કાવ્ય ઈ, સ ૧૨૨૮ ની લગભગમા, લાવણસિંહના પુત્ર અરિસિંહે લખ્યુ હતુ એમા અણહિલવાડ વસાવનારા રાજા વનરાજથી ભૂભટ (સામતસિંહ) સુધીના ચાવડાઓની વંશાવલિ અને મૂળરાજથી ભીમદેવ (બીજા) સુધીના અણહિલવાડના સોલંકીઓનો તથા અર્ણોરાજથી વીરધવલ સુધીનો ધોળકાના વાઘેલાઓ (સોલંકીઓ)નો સક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત અને વસ્તુપાલનુ વિસ્તૃત ચરિત છે આ કાવ્ય હજી સુધી છપાયુ નથી

(૧૨) **પ્રબન્ધચિન્તામણિ**—ઈ સ ૧૩૦૫ મા જૈન આચાર્ય મેરૂતુગે આ ગ્રંથ ગદ્યમા લખ્યો હતો × એમા ગુજરાતપર રાજ્ય કરનારા ચાવડા તથા સોલંકીઓના ઇતિહાસ સિવાય વિક્રમ, કાળિદાસ સિદ્ધસેન, દિવાકર, શાલિવાહન, લાખાક (કચ્છનો રાજા લાખો ફુલાણી), મુંજ, ભોજ, રાજશેખર, માઘ, ધનપાલ, સીતા, પંડિતા, માનતુગાચાર્ય, મંત્રી સાન્તૂ દેવસૂરિ, આભડ, માગૂ ઝાલા, જયચદ્ર, બાહડ (વાગ્ભટ), સોનાક, આમડ, હેમચંદ્ર, આમ્રભટ, ઉદયન, બૃહસ્પતિ ગંડ, વામરાશિ, રામચંદ્ર, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, નંદ, શિલાદિત્ય, રંક,

---

* આ પુસ્તક અપૂર્ણ સ્થિતિમા મળવાથી કર્તાનુ નામ જાણી શકાતુ નથી

× પ્રબન્ધચિન્તામણિનો ઘણો ભાગ ગદ્યમા જ છે પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે પ્રસગવશાત્ કંઇક કંઇક પદ્ય પણ છે

મલવાદી, ગોવર્દ્ધન, લક્ષ્મણસેન, ઉમાપતિ ધર, જગદેવ પરમાર પૃથ્વીરાજ, વરાહ મિહિર, નાગાર્જુન, ભર્તૃહરિ, વાગ્ભટ વૈદ્ય આદિના પ્રબંધો છે મેરૂતુંગે ઘણેભાગે સાંભળેલી વાતો લખી છે, તેથી કેટલીક જગાએ તેનુ લખવુ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી ગુજરાતના ચાવડા રાજાઓનો જે રાજત્વકાલ એણે તે પુસ્તકમા આપ્યો હતો તે પછીથી એને પણ અશુદ્ધ જણાયો હતો, જે કેટલાક વખત પછી, જ્યારે એણે 'વિચારશ્રેણી' નામે બીજુ એક ન્હાનુ પુસ્તક લખ્યુ હતુ, ત્યારે તે સુધાર્યો હતો એમા કેટલીક જગાએ, આધુનિક શોધ અનુસાર નવીન ટિપ્પણ થવાની જરૂર છે મુંબાઇમા આ પુસ્તક છપાઈ ગયુ છે

(૧૩) **ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પ્રબંધ કોશ)**—ઈ સ ૧૩૪૦ મા રાજશેખર સૂરીએ આ ગદ્ય ગ્રન્થ દિલ્હીમા લખ્યો હતો એમા ભદ્રબાહુ, આર્ય નંદિલ, જીવદેવ સૂરી, ખપૂટાચાર્ય, પાદલિપ્તાચાર્ય, વૃદ્ધવાદી અને સિદ્ધસેન, મલવાદી હરિભદ્ર, બપ્પ ભટ્ટિ, હેમસૂરી (હેમચંદ્ર), હર્ષ કવિ, હરિહર કવિ, અમર કવિ, મદન કીર્તિ, સાતવાહન, વકચૂલ, વિક્રમાદિત્ય, નાગાર્જુન, વત્સરાજ (ઉદયન), લક્ષ્મણસેન, મદન વર્મા, રત્ન શ્રાવક આભડ અને વસ્તુપાલ–એમ ચોવીસ પ્રબંધો છે રાજશેખરે પણ મેરૂતુંગની માફક ઘણીખરી સાંભળેલી વાતો જ લખી છે, છતા પણ ત્હેમા કઇક કઇક ઐતિહાસિક હકીકત મળી આવે છે આ પુસ્તક હજી સુધી છપાયુ નથી

(૧૪) **કુમારપાલચરિત**—આ ગદ્ય ગ્રંથ ઇ સ ૧૪૩૫ મા જિન મંડનોપાધ્યાયે રચ્યો હતો એમા છત્રીસ રાજવંશોની નામાવલિ (જેવી તેને મળી શકી છે તેવી) વનરાજથી સામંતસિંહ સુધીના ગુજરાતના ચાવડા રાજાઓની વંશાવલિ અને મૂળરાજથી કુમારપાલ સુધીના ગુજરાતના સોલંકીઓનો ઇતિહાસ છે એમા કુમારપાલનો વૃત્તાંત ઘણા વિસ્તારથી લખ્યો છે, જે અતિશયોક્તિ તથા ધર્મ સંબંધી ખાસ આગ્રહથી ભરપૂર છે આ પુસ્તક પણ હજી છપાયુ નથી

'(૧૫) **કુમારપાલચરિત**—જયસિંહ સૂરીએ ઇ સ ૧૩૬૫ મા આ કાવ્ય લખ્યુ હતુ એમા મૂળરાજથી કુમારપાલ સુધીનો વૃત્તાંત છે હજી સુધી એ પુસ્તક છપાયુ નથી

(૧૬) **કુમારપાલચરિત**—આ કાવ્યના રચયિતા રત્નસેન સૂરિના શિષ્ય ચારિત્ર સુંદર ગણિ છે આમા મૂળરાજથી લઇને કુમારપાલ સુધીના સોલંકીઓનો ઇતિહાસ છે એ રચાયાનો સમય જણાયો નથી, પરંતુ ઇ સ ની ૧૪ મી શતાબ્દીની લગભગમા તે રચાયાનુ અનુમાન થઈ શકે છે હજી સુધી આ પુસ્તક છપાયુ નથી

(૧૭) **વસ્તુપાલચરિત**—આ કાવ્ય ઇ સ ૧૪૪૦ મા જિનહર્ષ ગણિએ રચ્યુ હતુ એમા મૂળરાજથી ભીમદેવ (૨ જા) સુધીનો તથા અર્ણોરાજથી વીરધવલ સુધીનો સોલંકીઓનો ઇતિહાસ અને મંત્રી વસ્તુપાલની વિસ્તૃત હકીકત છે આ કાવ્ય હજુ છપાયુ નથી

(૧૮) **હમ્મીરમહાકાવ્ય**—આ કાવ્યમા ચાહમાનથી લઇને પ્રસિદ્ધ હમ્મીર (રણથંભોરના રાજા) સુધીના ચોહાણોની વંશાવલિ તથા કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત છે

આ કાવ્ય ચોહાણોના ઇતિહાસને માટે "પૃથ્વીરાજવિજય" જેવુ ઉપયોગી તો નથી, છતા ઘણાક નામો એમા સિદ્ધ આપેલા છે અને કેટલીક હકીકત પણ સાચી છે ગ્વાલીયરના તુવરવંશી રાજા વીરમના દરબારમા જૈનકવિ નયનચંદ્ર સૂરિએ ઇ સ ની ૧૫ મી શતાબ્દીના આરમ્ભની લગભગમા તે રચ્યુ હતુ મુંબાઇમા આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયુ છે

(૧૯) બલ્લાલચરિત—આ કાવ્યમા બગાલના સેનવંશી રાજાઓની ઉત્પત્તિ, હેમંત સેનથી બલ્લાલ સેન સુધીની વંશાવલિ તથા બલ્લાલ સેનનો વૃત્તાન્ત છે આ પુસ્તક બલ્લાલ સેનના આશ્રિત અનંતભટ્ટના વંશજ આનંદભટ્ટે નવદ્વીપ(નદીયા)ના રાજા બુદ્ધિમંતના સમયમા ઇ સ ૧૫૧૧ મા લખ્યુ હતુ એણે સાંભળેલી વાતોને આધારે નહિં પણ, સિદ્ધગિરિરચિત " વ્યાસ પુરાણ," શરણદત્તકૃત " બલ્લાલ ચરિત " તથા કાલિદાસ નંદીની "જય-મંગલ ગાથા " ને આધારે, આ કાવ્ય લખ્યુ હતુ આ પુસ્તક, બંગાળની એશિઆટિકની શાખા તરફથી " બિબ્લિઓથિકા ઇંડિકા " નામની સીરીઝમા છપાઈ ગયુ છે

(૨૦) મંડલિક-કાવ્ય—આમા ગિરનારના ચૂડાસમા (યાદવ) રાજા મંડલિકનુ ચરિત તથા તેના પૂર્વ પુરૂષોમાથી ખેગાર, જયસિંહ, મોકલસિંહ, મેલિગ, મહીપાલ વિગેરેનો કંઇક કંઇક વૃત્તાન્ત છે ઇ સ ની ૧૫ મી શતાબ્દીના અંતની લગભગમા ગંગાધર કવિએ તે રચ્યુ હતુ હજી સુધી એ છપાયુ નથી

(૩) પ્રસંગોપાત્ત હકીકત—જુદા જુદા વિષયોના કેટલાએક પ્રાચીન પુસ્તકોમા કંઇક કંઇક પ્રસંગવશાત્ અને કેટલીક જગાએ ઉદાહરણ નિમિત્ત કંઇક કંઇક ઐતિહાસિક હકીકત મળી આવે છે કેટલાક નાટકો, કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટનાના આધારે રચાયેલા મળે છે અને કેટલાક કાવ્યો કથા આદિના પુસ્તકોમાથી ઐતિહાસિક પુરૂષોના નામ તથા તેમની કંઇક હકીકત પણ મળી આવે છે એવા સાધનોમાથી મળી શકતી ઐતિહાસિક ઘટનાઓની વિસ્તૃત માહિતી આ ન્હાના સરખા લેખમા આપી શકાય નહિં છતા, તેમાથી કેટલીક કેટલીક ઉપયોગી વાતોનો પત્તો મળી આવે છે, એ બતાવવાને માટે થોડાએક ઉદાહરણો નીચે આપવામા આવે છે

મૌર્યો દ્રવ્ય, પૈસાની લાલચને લઈ ને, પ્રતિમા બનાવવાની અને સાકેત (અયોધ્યા) તથા માધ્યમિકા× પર યવનો(ગ્રીક)ના આક્રમણ કરવાની ખબર આપણને પતંજલિના "મહા-ભાષ્ય "માથી મળી આવે છે તેવી જ રીતે, કુંતલ દેશના રાજા શાતકર્ણિ શાતવાહનના હાથથી ક્રીડા કરતા ત્હેની રાણી મલયવતીનુ મૃત્યુ થયુ, એવુ વાત્સાયનના 'કામસૂત્ર"મા લખેલુ

* આ ત્રણે પુસ્તક બલ્લાલ સેનના વખતમા રચાયા હતા

× માધ્યમિકા નગરી ચિતોડના કિલ્લાથી લગભગ ૮ માઇલ ઉત્તરે છે બાક્ટ્રિયન ગ્રીક રાજાઓમાથી મિનન્ડરનુ ગુજરાત રજપુતાના આદિ દેશો ઉપર રાજ્ય હતુ, ત્યાથી મળી આવતા ઘણાએક સિક્કાઓ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે, એટલે માધ્યમિકાપર આક્રમણ કરનારો ગ્રીક રાજા મિનન્ડર જ હોવો સંભવે છે

હ હ સેવ

એકાંત નિરીક્ષણ

ચિત્રકાર-રા દમનલાલ]
સમાલોચક જુલાઈ ૧ ૯૭]

[—કૉપીરાઇટ.

જયસિહના નાસકનો ઉલ્લેખ છે કૃષ્ણમિશ્રના "પ્રબોધ ચન્દ્રોદય" નાટક ઉપરથી હકીકત મળી આવી છે કે, ચેદી દેશના હૈય (કલચુરિ) વંશી રાજા કર્ણે, કલિજરના ચદેલ રાજ કીર્તિવર્માનુ રાજ્ય ખુચી લીધુ હતુ પરતુ, ત્હેના (કીર્તિવર્માના) બ્રાહ્મણ સેનાપતિ ગોપાળે કર્ણને હરાવીને ત્હેને ફરી રાજસિંહાસન ઉપર બેસાડયો હતો ગુણાઢ્યની "બૃહત્ કથા" (પૈશાચી ભાષામા) ના સસ્કૃત અનુવાદ "કથા સરિત સાગર"મા વરરુચિ, વ્યાડી, પાણિની, નદ, શકટાલ, ચાણાક્ય, શાતવાહન, વત્સરાજ ચડ મહાસેન વિક્રમાદિત્ય આદિની કથાઓ છે અને શિવસિંહ દેવના આશ્રિત વિદ્યાપતિ પડિતે રચિત "પુરૂષ પરીક્ષા" મા મિથિલાના કર્ણાટવશી રાજા નાન્યદેવના પુત્ર મહદેવ ગૌડના રાજા લક્ષ્મણસેન, ધારાનગરીના રાજા ભોજ, અને કાશીના રાજા જયચદ આદિના કઈક વૃત્તાત મળી આવે છે

આવી જાતના સાધનો ઉપરથી, ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો સગ્રહ કરવાનો આધાર, ઇતિહાસલેખકની બહુશ્રુતતા ઉપર જ રહ્યો છે

(૧) પુસ્તકોનો પ્રારભ અને અત –ઇ સ ની પાચમી શતાબ્દી પછીના ગ્રથકારોમાથી કોઈ કોઇએ ખાસ કરીને, પોતાના પુસ્તકના પ્રારભમા અથવા અન્તમા પોતાના અથવા પોતાના આશ્રયદાતા રાજાની કઈક કઈક હકીકત આપી છે કોઇએ પોતાનુ પુસ્તક રચ્યાને સવત તથા તે સમયે રાજ્ય કરનારા રાજાનુ નામ અને કોઇએ પોતાના આશ્રયદાતાના વશનુ ખાસ વર્ણન લખ્યુ છે આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમા કેટલાક વિદ્વાન્ નકલ કરનારાઓએ કેટલાક પુસ્તકોની છેવટમા નકલ કરવાનો સવત અને તે સમયના રાજાઓના નામ પણ આપ્યા છે આવી જાતના સાધનોમાથી પણ ઇતિહાસના કામમા કેટલીક મદદ મળે છે જેમાના થોડા ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે

જલ્હણ પડિતે પોતાની "સુકિત મુક્તાવલિ" ના પ્રારભમા, પોતાના પૂર્વજોના વૃત્તાન્તમા, દેવગિરિ (દોલતાબાદ) ના કેટલાકએક યાદવ રાજાઓની હકીકત આપી છે પ્રસિદ્ધ હેમાદ્રિ પડિતે (જે દેવગિરિના યાદવ રાજા મહાદેવનો મત્રી હતો તેણે) પોતાના "ચતુર્વર્ગ ચિંતામણિ"ના વ્રતખડની છેવટની રાજપ્રશસ્તિમા પુરાણપ્રસિદ્ધ કેટલાક યદુવશી રાજાઓની નામાવલિ સિવાય, દક્ષિણમા યાદવોનુ રાજ્ય સ્થાપનાર રાજા દૃઢપ્રહારથી લઇને મહાદેવ સુધીની પુરે પૂરી વશાવલિ તથા કેટલાએક રાજાઓની કઈક કઈક હકીકત પણ આપી છે ગુજરાતના સોલકીઓના પુરોહિત સોમેશ્વરે, પોતાના રચેલા "સુરથોત્સવ" કાવ્યના ૧૫ મા સર્ગમા, પોતાના પૂર્વજોના વર્ણનપ્રસગે, ગુજરાતના સોલકીઓનો કઈક કઈક વૃત્તાત આપ્યો છે ધનપાલ પડિતે "તિલક મજરી" ના પ્રારભમા પરમારોની ઉત્પત્તિ તથા વૈરિસિંહથી ભોજ સુધીની વશાવલિ આપી છે બ્રહ્મગુપ્તે શક સ ૫૫૦ (વિ સ ૬૮૫, ઇ સ ૬૨૮) મા ભિન્નમાળમા (જે જોધપૂર રાજ્યમા છે) "બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાત" રચ્યો હતો, તે સમયે, ત્યાનો રાજા ચાપ (ચાવડા) વશી વ્યાઘ્રમુખ હતો, એવુ તેના લેખ

ઉપરથી જોઈ શકાય છે ઇ સ ના સાતમા સૈકાના ઉત્તરાર્દ્ધમા, પ્રસિદ્ધ માઘ કવિએ (જે ભિન્નમાળ નગરનો રહેવાસી હતો તેણે) " શિશુપાલ વધ " મહાકાવ્ય રચ્યુ હતુ એમા, તે પોતાના દાદા સુપ્રભદેવને, ત્યાંના રાજા વર્મલાતનો સર્વાધિકારી બતાવે છે જિનેશ્વર શક સંવત ૭૦૫ (વિ સ ૮૪૦ ઇ સ ૭૮૩) મા " જૈન હરિવંશ પુરાણ ' લખ્યુ તે વખતે ઉત્તરમા ઇન્દ્રાયુધ, દક્ષિણમા વલ્લભ પૂર્વમા વત્સરાજ અને પશ્ચિમમા વેરાહ (જય વરાહ) રાજ્ય કરતો હતો એવુ એ પુસ્તક ઉપરથી જાણી શકાય છે અમિતગતિએ વિ સ ૧૦૫૦ (ઇ સ ૯૯૩) મા ' સુભાષિત રત્નસંદોહ નામનુ પુસ્તક રચ્યુ તે સમયે માળવાનો રાજા મુંજ પરમાર હતો વજ્જટના પુત્ર ઉવટે ઉજ્જનમા રહીને યજુર્વેદ (મંત્ર) ઉપર ભાષ્ય લખ્યુ તે વખતે ત્યાંનો રાજા ભોજ પરમાર હતો

—અપૂર્ણ

ચિત્ર અને ચિત્રકાર

લેખક —રા. કનૈયાલાલ આત્મારામ પટેલ.

ચિત્ર શી વસ્તુ છે તે સમજવુ અને બીજાને તે સમજાવવુ એ ઘણુ જ કઠણ કામ છે આ વિદ્યાને યથાર્થ સમજાવનાર હિંદમા કોઈ ભાગ્યે જ થયો હશે, અને દુનિયામા પણ કોઈ ભાગ્યે જ થયો હોય એમ અમારુ કંઈક માનવુ છે ખરી હકીકત તો એ છે કે જે પોતે ચિત્રકાર છે તે જ પોતે ચિત્રવિદ્યાના રહસ્યને જાણી શકે છે માતાના સ્નેહનુ યથાર્થ વર્ણન તેનો અનુભવ કરનાર બાળક સિવાય અન્ય કોઈ કરી શકતુ નથી તેવી જ રીતે ચિત્રવિદ્યાનુ રહસ્ય પણ કહેવાથી કે સાંભળવાથી પ્રગટ થઈ શકતુ નથી અર્વાચીન કાળમા આ વિષયમા મોટી મોટી વાતો કરી શકાય છે, અને ખરેખર તેમ જ થાય છે, એમ આપણે સર્વ જોઈએ છીએ

જે આલેખનથી પ્રેક્ષકનુ મન રંજન પામે તેને સામાન્યત ચિત્ર કહે છે પ્રત્યેક ચિત્રમા મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ ગુણ હોય છે —

(૧) મનોરંજકતા (૨) આકર્ષણશક્તિ અને (૩) પ્રભાવોત્પાદકતા (શોભા આપે તેવુ)

ચિત્રમા મનોરંજકતા લાવવા માટે કેટલીક બાબતો ઉપર લક્ષ આપવાની કેટલીક ખાસ આવશ્યકતા હોય છે ચિત્રકારે સૌથી પહેલા તો ચિત્રના ભાવને પોતાના હૃદયમા આણવો જોઈએ છીએ મતલબ કે કોઈ પણ ચિત્ર આલેખતા પહેલા ચિત્રકારે પોતાને જે ચિત્ર આલેખવાનુ હોય તેના ભાવને પોતાના હૃદયમા ખસુસ કરીને લાવવો જોઈએ પોતે જે ભાવ આલેખવા માંગે છે તે તેણે પોતાના હૃદયમા સંપૂર્ણ રીતે સૂક્ષ્મ કરી રાખવો જોઈએ

જય ! માત ભારતિ !

લેખક—રા અરૂણ.

ભૈરવી.

જય ! માત ભારતિ !
જય ! પુણ્યશાલિની !
હસતી, હૂલાવતી,
જય ! જય ભરત ભૂમિ !
જ્યા સૃષ્ટિસાન્દર્ય ભર્યું છે, ધર્મ, કર્મ જ્યા થાય
આદિ મહદ્ ઋષિએ ગજવી, ધુની વેદની જ્યાય
જય ! દિવ્ય તે ભૂમિ !
જય ! ધર્મગામિની !
હસતી, હૂલાવતી,
જય ! જય ! ભરત ભૂમિ !
પ્રેમ-શૌર્ય અંકિત તનુજો જેના જગવિખ્યાત,
ઇતિહાસે જેના આલેખ્યા છે જીવન ગુણ અમાપ
જય ! દિવ્ય તે ભૂમિ !
અમ આશ પૂરતી,
હસતી, હૂલાવતી
જય ! જય ભરત ભૂમિ !
" મારો દેશ, ભૂમિ આ મારી" જાપ સદાયે જ્યાય
નીશ કોઈ સંતાન મુખેથી સ્વપ્ને નહિ ભૂલાય
જય ! દિવ્ય તે ભૂમિ !
જય ! માત ભારતિ !
આશા અમ પૂરતી,
જય ! જય ભરત ભૂમિ
જય ! માત ભારતિ !
જય ! પુણ્યશાલિની !
હસતી, હૂલાવતી,
જય ! જય ભરત ભૂમિ !

કારાએ "તે શકા નિરાધાર છે" એમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરવુ જોઇએ જ્યા સુધી એવુ અચૂક સ્પષ્ટીકરણ પ્રકટ થયુ નથી અને માત્ર લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડનુ શોચનીય ભાષણ અને અસ્પષ્ટ પરિશિષ્ટ જ માત્ર દેશ આગળ છે ત્યા સુધી તે સ્હામે જે પુકાર સમસ્ત દેશના ખૂણેખૂણામાથી ચારે પાસથી ઉઠી રહ્યો છે તે અમને સ્થાને અને ધર્મરૂપ લાગે છે લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડને એથી અપ્રિયતા થતી હોય તો તે માટે એઓશ્રીએ પોતાનો જ આભાર માનવાનો છે

બીજો વાંધો એ લેવા જેવો છે કે લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડનુ ભાષણ અસ્પષ્ટ અને અતિવ્યાપક છે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ લોકનાયકોની કાયદેસર પ્રવૃત્તિઓને વિકૃત સ્વરૂપમા રજુ કરવાનો નિન્દ્ય પ્રયાસ છે,–પંડિત મદન મોહન માલવીયા કહે છે તેમ "તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય અસત્ય છે" "બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા હિન્દી સ્વરાજ્ય" એ કૉંગ્રેસનુ અને મૉસ્લેમ લીગનુ તથા હોમરૂલ લીગનુ સાધ્ય છે આ સાધ્ય ક્રમશ રાજ્યતન્ત્રમા સુધારા કરીને મેળવવાનુ છે એવુ સ્પષ્ટ શબ્દોમા આ સર્વે સસ્થાઓએ જણાવેલુ છે "લડાઈ બન્ધ થાય કે તરત જ હિન્દુસ્તાનને એકદમ સપૂર્ણ અને જવાબદાર સ્વરાજ્ય આપી દ્યો" એવી માગણી કોઈ જવાબદાર સસ્થાએ કરી નથી તો પછી પ્રજાના નાયકોની તેમ જ પ્રજાકીય સસ્થાઓની માગણીઓને વિકૃત સ્વરૂપમા આલેખી ત્હેમના ઉપર હુમલો કરવાનુ શુ કારણ? જો નામદાર લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડ એટલુ જ કહેવા માગતા હોય કે "બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા સ્વરાજ્ય ભોગવતા અગોની સમાન સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા" નો હિન્દી પ્રજાનો ઉદ્દેશ એ વ્યાજબી અને કાયદેસર ઉદ્દેશ છે, અને તે ઉદ્દેશ ચાલુ રાજ્યપદ્ધતિની પદ્ધતિમા "ક્રમશ ઘટતા" સુધારાવધારાથી સિદ્ધ કરવો જોઇએ તો પછી આટલી બધી ધાંધળ અને ખળભળાટ કરી મૂકવાનુ શુ કારણ? પ્રજાકીય સસ્થાઓ પણ એ જ માગે છે પછી તો માત્ર એટલુ જ નક્કી કરવાનુ રહે છે કે "ક્રમશ" એટલે શુ? એ શબ્દનો અર્થ અધિકારીઓ કરે એ જ પ્રજાએ સ્વીકારવો એવુ કાઈ છે નહિ, પ્રજા પ્રજાને યોગ્ય લાગતો અર્થ કરવા હકદાર છે કૉંગ્રેસ, મૉસ્લેમ લીગ, હોમરૂલ લીગ વિગેરે દેશની જવાબદાર રાજકીય સસ્થાઓની માગણીઓ નિશ્ચિત રૂપમા પ્રકટ થયેલી છે સવાલ એટલો જ છે કે લડાઈ પછી સરકાર એમાથી કેટલુ આપવા માગે છે એ માગણીઓનો જે જવાબ આપવો હોય તે સરકાર ભલે આપે લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડના જેવા અઘટ હુમલાઓ માત્ર દેશમા અસતોષની મજબૂત લાગણી ફેલાવવા કરતા વધારે ભાગ્યે જ કરી શકશે

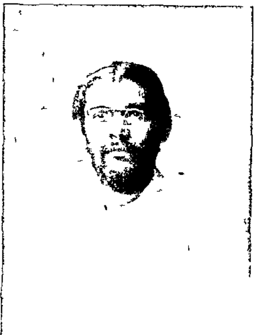
ત્રીજો વાંધો લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડની સરકારે બ્હાર પાડેલા ખુલાસાના કેટલાક ભાગ સ્હામે છે એ ખુલાસો પૂરેપૂરો સ્પષ્ટ નથી, જો કે તેથી નામદાર સાહેબનો પત્રપ્રયોગ કાઈક ઓછો અસ્પષ્ટ બને છે લડાઈ પછી એકદમ સપૂર્ણ જવાબદાર સ્વરાજ્યની માગણી કરનારને "ધિક્કારી કાઢવા" મદ્રાસની સરકાર લોકોને આગ્રહ કરે છે અમ્હે ફરીએ ક્હિએ કે કોઈ જવાબદાર રાજકીય સસ્થાએ તેવી માગણી કરી નથી પરન્તુ ધારો કે કોઈ અધીર ભાવનાશાળીએ તેવી માગણી કરી હોય તો ત્હેમા "ધિક્કારી કાઢવા" જેવુ શુ ખરાબ છે? તેવુ કહેનારે શુ નીતિ સ્હામે પાપ કર્યું છે કે કાયદા સ્હામે અપરાધ કર્યો છે? એવા માણસને એટલુ જ કહેવા જેવુ છે કે

હોમરૂલ—હિન્દ સ્વરાજ્યના પુનિત ચરણે—

મિસીસ્ એની બિસેન્ટ.

હોમરૂલ–હિન્દ સ્વરાજ્યના પુનિત ચરણે—

મિ જી. પી વાડીયા

મિ. જ્યોર્જ એરૂ ડેલ.

'ભાઈ, તમ્હારી ભાવના વ્યાજબી છે, પરન્તુ ત્હેની સિદ્ધિને માટે હજી વાર છે એવુ અમ્હારૂ માનવુ છે" ગેરકાયદેસર ન હોય તેવી માગણીઓને ધિક્કારી કાઢવાની સરકાર આશા કરે એ લોકોની પ્રામાણિક મન પ્રદર્શિત કરવાની સ્વાભાવિક માનુષી સ્વતંત્રતા ઉપર ન બચાવી શકાય એવો હુમલો છે. સરકારી અમલદારોએ સમજવુ જોઇએ કે ત્હેમના અનાવશ્યક ક્રોધો મહી ચાકવાની મનોદશામા હવે હિદુસ્તાનની પ્રજા નથી ખાલી શબ્દો અને ન્હોટોની મીઠાશ કરતા વધારે સગીન રીતે સરકારનો સમભાવ જણાય એવુ તે ઈચ્છે છે તો જ પ્રજા સંતોષ પામશે-સંતોષ પામવાની આશાઓથી નહિ

૨ મિસિસ બેસન્ટને નજરકેદનો હુકમ.

લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડના દુર્ભાગી ભાષણ સ્હામે સમસ્ત દેશમા જેટલો સખ્ત પુકાર ઉઠ્યો છે ત્હેના કરતા ઘણો જ વધારે સખ્ત પુકાર મિસિસ બેસન્ટ, મિ એરન્ડેલ અને મિ વાડીઆ ને નજરકેદ કરવાના મદ્રાસની સરકારના હુકમ સ્હામે ઉઠ્યો છે કાયદેસર અક્ષોભ કરનારની સ્હામે આવુ પગલુ સરકારી અમલદારો લે તે સ્હામે પ્રજા કોઈ પણ સમયે પુકાર ઉઠાવત જ, પરન્તુ જે સમયે હિન્દુસ્તાન દેશ પોતાની સામ્રાજ્યભક્તિ માત્ર ખાલી શબ્દોથી જ નહિ પરન્તુ મહાન્ સ્વાર્થત્યાગોથી સાબિત કરી રહ્યો છે, જે સમયે હિન્દુસ્તાન દેશ સામ્રાજ્યના હિતની ખાતર તેમ જ પોતાની પ્રતિષ્ઠાની ખાતર સ્વરાજ્ય ભોગવનારા સસ્થાનોની સમાન સ્થાન સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યો છે, અને જે સમયે હિંદુસ્તાન દેશ અરાજક અત્યાચારો સ્હામે પોતાની સખ્ત નાપસંદગી જણાવી રહ્યો છે તે સમયે દેશના વ્યાજબી હકોને માટે કાયદેસર સક્ષોભ કરનાર નાયકોની સ્વતંત્રતા ઉપર સરકાર મર્યાદા મૂકે એ હિન્દુસ્તાનની કૃતજ્ઞ પ્રજા કેમ શાન્તિથી સહી શકે ? ધર્મ, સમાજ અને શિક્ષણના પ્રદેશોમા પોતાના મહત્વવાન્ કાર્યથી મિસિસ બેસન્ટે હિન્દુસ્તાન ઉપર અનેક ઉપકારો કરેલા હતા, પરન્તુ ખરા અણિના પ્રસંગે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના રાજકીય ઉત્થાનને એ સાધ્વીએ જે આશ્ચર્યકારક વેગ આપ્યો છે તેથી ત્હેમણે હિન્દુસ્તાન ઉપર એવો તો અનહદ ઉપકાર કર્યો છે કે જે કૃતજ્ઞ હિન્દુસ્તાન કદાપિ ભૂલશે નહિ મિસિસ બેસન્ટની રાજકીય પ્રવૃત્તિ સરકારી અમલદારોને ગમે તેવી અગવડભરેલી લાગતી હોય, પરન્તુ તે કોઈ પણ રીતે રાજદ્રોહી કહી શકાય તેવી નથી એવો અમ્હારો મજબૂત અભિપ્રાય છે મિસિસ બેસન્ટ કાઈ પણ હોય તો તેઓ પ્રધાનપણે સામ્રાજ્યસેવક છે તેઓ હિન્દ માટે અમુક શબ્દોમા સ્વરાજ્ય માગે છે, પરન્તુ તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા જ રહીને—ત્હેની બ્હાર જઇને નહિ "બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સસ્થાનોની સમાન સ્થાન" પ્રાપ્ત કરવા તેઓ હિન્દને ઉપદેશે છે ટૂંકામાં, કૉંગ્રેસનુ તેમ જ મોસ્લેમ લીગનુ જે સાધ્ય છે તે જ હોમરૂલ લીગનુ સાધ્ય છે, અને મિસિસ બેસન્ટના રાજકીય પ્રવૃત્તિ તે સાધ્યની સિદ્ધિને માટે જ છે મિસિસ બેસન્ટે સ્વીકારેલુ સાધ્ય જ કાયદેસર છે એમ નથી ત્હેમણે સ્વીકારેલી પદ્ધતિ પણ કાયદેસર છે હા, એટલુ ખરૂ કે હિન્દુસ્તાન દેશે આગળ જાણ્યો નથી એવો સતત સક્ષોભ તે બાઇએ પોતાના અદ્વિતીય ઉત્સાહથી આરમ્ભ્યો છે પરન્તુ તે સક્ષોભ ગમે તેવો સતત ગમે તેવો વેગ

ભર્યો અને ગમે તેવો અગવડભર્યો હોય, છતા બેશક તે રાજદ્રોહી તો નથી જ મિસિસ બેસન્ટ જો સરકારી અમલદારોની આપખુદ સત્તાના કટ્ટા શત્રુ હોય તો અરાજક પ્રવૃત્તિઓના પણ તે ઓછા સખત વિરોધી નથી પોતાની સત્તાનો સરકારી અમલદારો જે દુરુપયોગ કરે છે હેની સ્હામે મિસિસ બેસન્ટ સખ્ત ટીકા કરતા હોય તો બદોબસ્ત, કાયદો અને શાન્તિનો ભંગ કરવા પ્રયાસ કરનારની સ્હામેની હેમની ટીકાઓ ઓછી સખ્ત નથી ટુંકામા, મિસિસ બેસન્ટ એ યોગ્ય સ્વતંત્રતાના આરૂઢ અનુરાગી છે અને યોગ્ય સ્વતંત્રતા આપવના હમેશા હોશિયાર રહે છે

આ સાદી હકિકત છે છતા મદ્રાસ સરકારને જો એમ જ લાગ્યુ હોય કે મિસિસ બેસન્ટની પ્રવૃત્તિઓ ગેરકાયદેસર અને રાજદ્રોહી છે તો પીનલ કોડ મોજુદ છે અને ન્યાય મદિરો ખુલ્લા છે હિન્દુસ્તાનના સરક્ષણના કાયદાનો આશ્રય લઇને સરકારે પોતાની સત્તાનો જે દુરુપયોગ કર્યો છે તે ખરેખર અસહ્ય છે હિન્દુસ્તાનના સરક્ષણનો કાયદો એ સરકારના શત્રુઓને મદદ કરનારની સ્હામે વાપરવા માટે છે, નહિ કે પ્રજાના હકો માટે કાયદેસર લડત ચલાવનાર લોકનાયકોની સ્હામે હિન્દુસ્તાનના સરક્ષણના કાયદાનો જે દુરુપયોગ અનેક દાખલાઓમા સરકારી અમલદારોએ કરેલો છે તે ઉપરથી અચૂક રીતે સિદ્ધ થાય છે કે સરકારી અમલદારોના હાથમા અનિયન્ત્રિત સત્તા સોપવાની સ્હામે લોકનાયકો જે ફરિયાદ કરે છે તે સર્વાંગે સ્થાને છે સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય એવો છે કે આ કાયદો તે હિન્દુસ્તાનના સરક્ષણને અર્થે છે કે આપખુદીના ?

મિસિસ બેસન્ટની પ્રવૃત્તિઓ કાયદેસર છે એમ જણાવવા હોમરૂલ લીગમા દેશના અનેક આબરુદાર, વિચારશીલ અને જવાબદાર લોકનાયકો તેમ જ અન્ય ગૃહસ્થો જોડાયે જાય છે, તે અત્યત અભિનન્દનીય છે લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડની સરકારને તેમ જ હેમનુ અનુકરણ કરવા ઇચ્છનારને એ સબલમા સખત ઉત્તર છે મિસિસ બેસન્ટ વગેરેને માટે જે ફડ ખોલવામા આવ્યુ છે તેમ જ મિ. જમનાદાસ વગેરે ઉદાર દેશભક્તોએ હોમરૂલ લીગને જે બાદશાહી સખાવતો આપી છે તે સર્વથા અનુમોદનને પાત્ર છે ખરેખર, હિન્દુસ્તાનના લોકનાયકોએ આ પ્રસગે જે ઉચ્ચ પ્રકારનુ ચારિત્ર્ય બતાવ્યુ છે તે સર્વાંશે આશાજનક અને પ્રોત્સાહક છે

૩ સભાઓમા જવાનો વિદ્યાર્થીઓને નિષેધ

દેશના રાજકીય ચેતનને દાબી દેવાના જે અનેક પ્રયાસો થયા છે હેમાનો એક મદ્રાસની અને મુંબાઈની સરકારના એવા હુકમો છે કે વિદ્યાર્થીઓએ સભાઓમા ન જવુ આ હુકમ સ્હામે જે સખ્ત નાપસન્દગી બતાવવામા આવી છે એમા અમ્હે સમત છિએ પ્રથમ તો એ હુકમ માબાપોની સ્વતંત્રતા ઉપર હુમલા સમાન અમને લાગે છે સમસ્ત દેશમા જે ચેતન અત્યારે પ્રસર્યુ છે તે ચેતન પોતાના બાળકો પણ ઝીલે એવુ કયા માતપિતા નહિ ઇચ્છતા હોય? જે માતપિતા એવુ ન ઇચ્છતા હોય હોય તેઓ પોતાના બાળકોને સભાઓમા ન જવા દેવાને સ્વતંત્ર છે, પરન્તુ અત્યારે દેશમા એવા પણ માતપિતા પુષ્કળ હશે કે જેઓ એમ ઇચ્છે કે દેશમા વર્તતુ નવજીવન અમ્હારા બાળકો ઝીલે સરકારના આવા હુકમથી

શુ તેના માતપિતાની સ્વતંત્રતા મર્યાદિત થતી નથી? બીજી બાબત, શાળાઓમા ને કૉલેજોમા જે શિક્ષણ આપવામા આવે છે તે શુ એવુ નિર્બલ છે કે બ્હારના કેટલાક વક્તાઓના ભાષણોથી ત્હેની અસર નિર્મૂલ થઈ જાય? આવો હુકમ અમને તો દાનમા અપાતા શિક્ષણની શક્તિ વિષે અવિશ્વાસસૂચક લાગે છે ત્રીજી બાબત, અમ્હે એમ નથી કહેતા માગતા કે વિદ્યાર્થીઓને ઉશ્કેરી ત્હેમને અયોગ્ય અને હાનિકારક માર્ગમા લઇ જનાર ભાષણો નહિ અપાતા હોય, પરન્તુ થોડા તેવા ભાષણો અપાતા હોય તેટલા માટે સર્વ ભાષણો અને સભાઓથી દૂર રહેવાનો હુકમ કરવો એ શુ બરાબર છે? એમા અવિવેકી અતિ વ્યાપકતા નથી જણાતી? અમ્હે પણ એમ માનીએ છિએ કે વિદ્યાર્થીઓનુ મુખ્ય કર્તવ્ય પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ છે અને તે જેટલી શાન્તિથી અને એકાગ્રતાથી થઈ શકે તેટલી સારી વિદ્યાર્થીઓએ રાજકીય સભાઓમા સક્રિય ભાગ ન લેવો જોઈએ એવુ અમ્હે પણ માનીએ છિએ, પરન્તુ તેટલા માટે રાજકીય વિષયો વિષે ત્હેમણે ભાષણો ન સાંભળવા અથવા રાજકીય સભાઓમા ન જવુ એ અમને વધારે પડતુ લાગે છે ઉલટા અમ્હે તો એમ માનીએ છિએ કે સાર્વજનિક પ્રશ્નોમા વિદ્યાર્થીઓએ રસ લેવો જોઈએ અને તે વિષે બને તેટલી માહિતી મેળવવી જોઇએ ખાસ કરીને જે સમયે દેશમા અસામાન્ય રાજકીય ચેતન પ્રસરી રહેવાની જરૂર છે તે સમયે વિદ્યાર્થીઓને તેથી તદ્દન દૂર રાખવાનો પ્રયાસ અમને તો આત્મઘાતક અને નિરર્થક લાગે છે

૮. હિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સિલમા નવી નીમણુકો

હિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સિલ માટે જે બે નવી નીમણુકો થઈ છે તેથી હિન્દુસ્તાનમાં એકંદરે સંતોષની લાગણી થશે એવી અમ્હે આશા રાખીએ છિએ બાબુ ભૂપેન્દ્રનાથ બસુની નીમણુકથી કેળવાયલા હિન્દીઓની માગણીઓનો સરકારે સત્કાર કર્યો છે એમ અમ્હે માનીએ છિએ ખરુ છે કે બાબુ ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ એ નવીન ચેતનના નેતા નથી,—કદાચિત્ને એના અનુયાયી છે છતા એ પણ ખરુ છે કે બાબુ ભૂપેન્દ્રનાથ એ આગળ પડતા કૉંગ્રેસવાળા છે અને વિચારોમા તથા વાણીમા સ્વતન્ત્ર છે તેઓ દૃઢ, અનુભવી અને મર્યાદશીલ રાજપુરૂષ છે પોતાને સત્ય લાગતી બાબતો તેઓ દૃઢતાથી અને હિમ્મતથી રજૂ કરી શકે એવા છે સામ્રાજ્યમા હિન્દને યોગ્ય સ્થાન આપવાની અને હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાની જે પ્રસંગે વાતો થાય છે તે પ્રસંગે બાબુ ભૂપેન્દ્રનાથ જેવાની સલાહ સરકારને તેમ જ પ્રજાને બન્નેને લાભદાયક નીવડશે એમા અમને સંદેહ નથી જેઓએ પોતાનુ જીવન સ્વતન્ત્ર રાજકીય વાતાવરણમા વ્યતીત કર્યું છે તેવા હિન્દી રાજકીય નેતાની હિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સિલમાં આ પ્રથમ જ નીમણુક છે અમ્હે બાબુ ભૂપેન્દ્રનાથને અન્તઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન આપીએ છિએ અને ઇચ્છીએ છિએ કે સામ્રાજ્યહિતની સાથે સંગત હોય તેવા હિન્દના હકો માટે નીડર લડત ચલાવી હિન્દને ન્યાય અપાવવામા તેઓ સાધનભૂત થશે

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની નીમણુકથી બાબુ ભૂપેન્દ્રનાથ બસુની નીમણુક જેટલો સંતોષ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે હિન્દુસ્તાનને માટે રાજકીય હકો પ્રાપ્ત કરવા જે દેશભક્તોએ પોતાનુ

જીવન માતૃભૂમિને ચરણે તપણ કર્યું છે તેના લોકનાયકોમા તેઓ એક નથી, તેમ જ સામાન્ય પ્રેમને પોષે તે કરતા તોળે તેવા વાતાવરણમા તેઓ વિરોધ ઉછરેના છે પરન્તુ એટલું યાદ રાખવા જેવું છે કે સર પ્રભાશંકર પાછી એક બાજુથી નરકારી અમલદારોના તેમ બીજી બાજુથી કળવાયના હિન્દીઓના નિકટ સમ્બન્ધમા આવવા પ્રયાસ કરે છે, અને તે બન્નેની બાજુઓ બરાબર સાભળી બન્ને વચ્ચે સારી સમજ અને એખલાસ વધારવા પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરનાર સમાધાનની રાજપુરૂષ છે જે સમયે અગ્રેજ અધિકારીઓ અને હિન્દી લોકનાયકો ઘણું ગાઢ સબન્ધમા આવતા નથી તે સમયે બન્ને વર્ગોની વચ્ચે સુવર્ણની સાંકળ જેવા રાજપુરૂષોની જરૂર છે અને એ કામને માટે સર પ્રભાશંકર ઘણા જ યોગ્ય છે એક બીજી દૃષ્ટિથી પણ સર પ્રભાશંકરની નીમણૂક જેવા જેવી છે દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન એ પણ હિન્દુસ્તાનનો એક અગત્યનો પ્રશ્ન છે, અને તે પ્રશ્ન વિષે જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવનાર કોઈ રાજપુરુષ હિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સિલમા હોય એ જરૂરનું છે સર પ્રભાશંકર એ દિશામા પણ સારૂ કાર્ય કરી શકે એવો સભવ છે અમે એઓશ્રીને અન્તઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન આપીએ છીએ અને ગુજરાતના તથા હિન્દના ગૌરવને વધારે એવી ઉત્તમ રીતે પોતાની સમાધાનનીતિનો તેઓ ઉપયોગ કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ

ખવાસણ.

લેખક—રા૦ રા૦ રણછોડલાલ નાનાભાઈ મેહતા, બી એ

" સ્વરાજ્ય માટે જ્યારે હાકલ વાગી રહી છે, ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, સ્ત્રીકેળવણી વધારના ચળવળ ચાલી રહી છે, ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવાનો ઘોષ ગાજી રહ્યો છે ત્યારે એક ખવાસણની મુઝવણો સાભળવા કોઇને ફુરસદ હશે ખરી ? "

"નાતોના ત્રિમાસિક નીકળે છે તેવું અમારું ચાકરનફરોનું ચોપાનીઉં નીકળતું હોત તો અમારી મુઝવણો તેમા પ્રગટ કરત અમારી સ્થિતિનું કવન કરના કોઈ કવિ તૈયાર હોત, નાટકમા અમારો વૃત્તાંત વસ્તુ તરિકે ગૂથવા નાટક કંપનીનો કોઈ 'કવિ' તૈયાર હોત, અમારી 'ત્યાગમાળા' ની છબી પાડનાર કોઈ ભેદનાર હોત, અમને સુખી કરવા કોઈ સિન્ડે કે જેવી હોત, અમારા દુઃખ નિવારણ કરવા સી આઈ ડી ની ખાસ પલટણ હોત, બાળકોના કે જાનવરોના રક્ષણ માટે જેવી મંડળીઓ છે તેવી અમારે માટે મંડળીઓ હોત, અમારી તરફદારી કરનાર કોઈ લાભશંકર લક્ષ્મીશંકર હોત, અમારા ઉદ્ધાર માટે મુક્તિફોજ પ્રયત્ન કરતી હોત, અમારો ખાસ પ્રતિનિધિ ધારાસભામા વિરાજતો હોત તો મારે જાતે મારી આપદાઓ પ્રકટ કરવી ન પડત"

"જન્મથી જ (ડમનસિબ છુ આમાએ એવી જ નીવડી છુ પેને ભન કેના કેના ઘોર પાનક કર્યા હશે તે આ ભન આના દુખમા કરાક છુ કોઈ શાસ્ત્રી, કોઈ પુરાણી, કોઈ સાધુ એ પાપો બનાવશો ? ફરીથી એના પાપ ન થાય તેની જાગ્ગ તો ગખી શકુ મારે આનો ને આવો ભન હવે નથી જોઈતો ઓ મારા પ્રભુ ! સાભળીશ માગ દિવાની ચીસ !"

"પણ વાચનારા અધીરા થયા હશે મારી નાત જ ચનાવુ મને તો અગ્રેજી નથી આવડતુ પણ ચિત્રો જોનાથી થોડી વાગી હકીકત જાણુ છુ એક સાહેબે પોતાના દેશી નોકરો વિષે પુસ્તક લખ્યુ છે, તેમા તેમની હાલત ...રી છે હોય ભાઈ, નીચી ઓરડી સૌ જુવે પેના સિક્ક ને માણુસની વાત નોકરો ખગામ અને ગેર સારા ગુજરાતી ભાષામા કોઈ નોકરો તરફથી તમિાત નહીં કરે ? મારાથી ...હેવાય તેવી મારી જ વાત કરવા દ્યો તેની જ અસર થાય તો સોનાથી પીળુ શુ ?"

"અમને ખવાસોને તો ઓળખતા હશો રાજાના અમે વગર ખરીદાયના ગુલામો રાજકુવરીની સાથે અમે પણ દાયજામા જનારા અમારે ન મળે વતન અશ્વત્થામાની પેઠે શાપિત હોઇએ તેમ અમે ભટકનારા છીએ ન મળે અમારે કુટુમ્બના પવિત્ર સબધો ન મળે અમારામા લોહીની શુદ્ધિ ગજાઓ અમને પરણાવે છતા પોતાની રખાતતો પણ બનાવે અમારે હુગ છે। ડરવાની સદર પરવાનગી અમારામા બધી નજોનો સમાસ થાય મુસલમાન પણ અમારામા રાજાના હુકમથી ...ખન થાય રાજાઓ અમા । કુટુમ્બો છિન્નભિન્ન કરે તેમ રાણીઓ પણ કરે અમારા દિકરાઓ રાજા પણ થઈ શકે"

"આવા લોકોમા મારો જન્મ થયો હતો પરતુ સુખ અમારે નસિબે ઓછુ હોય છે ખવાસણો અનેક ઘર કરે એટલે બાપનુ હેત અમે જાણતા નથી માની છાયામા અમારો ઉછેર પેટ માટે મા જ્યા ચાકરી કરતી હોય ત્યા અમારે પણ જવાનુ પેગીઓ આપે તેમા થાય તેવુ કામ કરવાનુ અને માના શેઠના છોકરાઓ સાથે તેઓ રમાડે ત્યા લગી રમવાનુ મા પરવારે નહીં ત્યા લગી ઘેર જવાય નહીં ઊંઘ આવે તો ગમે ત્યા સૂવાનુ પછી ટાઢ હોય, વરસાદ હોય કે રોગચાળો હોય ભૂખ લાગે તોએ મ્હો વિકાસી રહેવાનુ અને પેટ પપાળવાનુ ભૂખ ન હોય ત્યારે અકરાતીઆની પેઠે ખાવાનુ નહાવા ધોવાનુ તો માને ફુરસદ મળે ત્યારે. માદી પડુ તો કુદરતની દયાથી સારા થવાનુ શેઠના છોકરાના જેવા લુગડા પેગ વાના કે તેમના રમકડાથી રમવાના કે તેઓ ખાતા હોય તે ખાવાનુ ખાવાના કોડ મનમા જ રાખવાના આથી હશે ગુલામગિરિ બીજે કયા ?"

"મહોટી થવા લાગી હતી હુ દેખાવડી ગમે ત્યારે મળે છતા નેહને ત્યાંનુ ભોજન! અમારા ગરીબોના ખાસ રોટલાથી તો ચડીઆતુ શેને ત્યા બગલામા રહેવાનુ સૂવા ફાટી ગોદડી કે ઓટલાપરનો ખૂણો હોય તોએ ખુલ્લી હવામા રહેવાનુ એટલે રૂપ ખીલે અને બધાની આખને વળગેએ ખરૂ"

"પ્રભુ ! તારા વિશ્વમા અમારા જેવી કોઇની આબરૂ નહીં હશે અમારામા કોઇથી સતી થવાય નહીં એવો શુ મનુમહારાજે કાયદો કર્યો છે ? અમારી ઈચ્છા સતી રહેવાની હોય

છતા દુનીઆ અમને તેની ન રહેવા દે એ પણ અમારી ગુલામગિરિ માટે વાસ્તે ઘણુ ઘણા મનસુબા કરતા ગેડ ઘડે તે જૂદા શેઠાણી ઘડે તે જૂદા, શેઠના દિકરા કે ભાણેજ–શેઠાણીના ભાઈ ઘડે તે જૂદા અમારે ત્યા આવતા મહેમાનો ઘડે તે જૂદા અને અમારો નોકરવર્ગ ઘડે તે જુદા અરણુ એ રૂપ, બળી એ ખીલતી જુવાની, બળી એ શેઠની નોકરી શેરીમા ઉછરતી પેલી આહાણી ટપુડી કેવી ભાગ્યશાળી છે! છે એને આવા મતાપ? એનુ વેશવાળ થઈ ગયુ છે અને વર્ષ બે વર્ષમા પરણી સાસરે જશે પણ મારે કયા સાસરે જવાનુ હતુ? જે નહીતર કરવામા માએ આવરદા ગુમાવ્યુ તેમા જ દીકરીને પડવાનુ હતુ પરણીને પારકે પરદેશ ચાલી ન જાઉ માટે એક પટાવાળા સાથે મને પરણાવવાનુ નક્કી થયુ હતુ એવામા અમારી નાતના એક બારિસ્ટરની બાયડી મરી ગઈ તેને જોઈતી'તી રૂપાળી બાયડી મારૂ માગુ આવ્યુ ત્રણસે ચારસે રૂપીઆ માગી માને આપવા તે તૈયાર થયો હુ હરખાઈ, મારી મા હરખાઈ પણ શેઠાણીએ વગીને ના પાડી અને તેનુ બીજે ચોકઠુ બેસાડી આપ્યુ બીડેલુ નસિબ તે કયાથી ખુલે? દુઃ કર્મે દુઃ રહેવા જ સરજેલુ ગયે જન્મ બીજાને હાર્યો હોય તો જ આ ભવમા હરીએને?"

"જેની સાથે બેસા બનાવાના હતા તેની સાથે ફેરા ફરી તેનુ વર માઠવા શેઠાણીએ સુગમતા કરી આપી પણ ત્યાએ કયા સુખ હતુ? ઘણી નાકરીઓ હતો કમાતો તે બધુ પીઠામા ઉરાડતો મહિનો પુરો ન થાય તે પ્હેલા તો તેનો ટકો પગાર ખરચાઈ જતો ખાવાને દિવસોના દિવસ સાંસા પડતા શ્રીમતને ત્યા ઉછરેલી એટલે મને પણ પથરો તાણવાનુ આળસ બીડી વાળતા કે ચોપડીના ફરમા વાળતા કે ટોપી ભરતા આવડતુ ન્હોતુ ઘરવતીતરામાથી માણમાણ છૂટી હતી એટલે પાછુ તે કરી સાદનાકાપડા માટે બે ત્રણ રૂપીઆ કમાવાની પણ દાનત ન્હોતી સાથે સાથે રૂપની પણ ચિંતા હતી કોઈ અમલદારની નજરે તે પડ્યુ તો પછી જોઈ લ્યો મ્હારી કમબખ્તી"

"સુખેદુઃખે બે ત્રણ વર્ષ કહાવ્યા મારો ભરથાર મારી માને ગમ્યો નહીં તેણે છુટાછેડા કરાવ્યા પછી મારૂ ઠેકાણુ જોઈ મો તેના ઘરમાં બેસાડી પૂર્વ ભવમા કાઈ સુકૃત કરેલા, બ્રાહ્મણ જમાડેલા, મંદિરે દીવો ડોખવો કરેલો, વ્રતઉપવાસ કરેલા તે ત્રણ ચાર વર્ષ સુખમા, નિરાતમા ગયા પણ પાછુ ભાગ્યનુ ચક્ર ફર્યું ભાયડો કોઈના ફંદમા ફસાયો બધી કમાણી ત્યા ખરચવા લાગ્યો મારે નકોરડા અપવાસ કરવા પડ્યા હુ મરવા જેવી થઈ ગઈ મરી હોત તો સારૂ પણ હજૂ શુ શુ વેઠવાનુ હશે કર્યાં કર્મ ભોગ્યા વિના છે કાઈ આરો?"

"આ દુઃખદ સ્થિતિમા હતી તેવામા મારી માના શેઠાણી અચાનક માટે ગામ આવી ગયા મારી ખબર કહાડી તો મારી ભૂખમરાની દશા જોઈ રહેમ લાવી મને પોતાને ત્યા રાખી મારો દેહ બધો ગળી ગયો શેખચલ્લીશાઈ સમ્કલ્પો ઉડી ગયા મારી માની માફક હુ પણ જેને વડીનરૂ ગણતી હતી તે, કામમજ કરવા લાગી દુનીઆ પોતાની જુવાનીનો લાવો માણે ત્યારે આ દુહાગણ ખવાસણ પારકાના વઠીતરામા પોતાનુ શરીર રોકતી હતી પાજરામા પૂરાએલા

પખીની જેમ નેતી હતી આજથી મા ામપણાને નિના જ્ઞી આપી ેના માડી હતી ચોતીગે ક્નાક ખ ડ પગે ચાકરી કરવાની હતી અમારે મોટરવાળા ા રીતર કરે છે કે હિન્દુઓ કરતા આર્ગાની નોકરી સારી ગનુ ગ્ગીસગ અને નીમમર કામ હિન્દુઓમા તો કશો નિયમ જ નહીં મ ામા તગગ ઉગ્યો ત્યારે કામ બાકી કાઈ અનાગથી િ નનુ કશુ નક્કી જ નહીં નક્કી હોય તો અમારે ચોતીમે કના- મમ ના મારે કગ્નુ પડે ? નિ ાતે નિ ા મસાણમા લેવાનુ મુનતવી ગખ્યુ હતુ આગામ, દિનો મઝાની આશા આતના ભર પર ાખી હતી ચાકરી એકની નોતી ક્નાની પણ અનેકની ગે ાગીની શેઠની ગે ાભીના િ ગઓની, િ ગઓની વહુઓની, શેઠ ાીની દેગાણીજેઠાણીની, કાકીમામીની, બેનભાણ ાની, મેમાનોની વડાગ્ણોની કોની નહોતી ગ્વાની ? સૌ િ નીના બા રાહ મ્હોંમાથી બોન પ ા ક નરત કામ થવુ જોઇએ "સ્વીચ" પાચ્યો કે વિજળીની બત્તી થાય, પણ ગામનેગને દીવો મગાવતા કેટલી બધી વાર લાગે ? "ટેલ્ફન" કર્યો કે મોટર ચાની પણ ઘોડાગાડી જોડી લાવતા કેટલી બધી વાર લાગે ? સચાઓ જે ામ અપાગમા કરી આપે તે માણસે એથી પણ વધારે ઝડપથી કરવુ જોઇએ એવુ ધારવામા ગોઈ છે ક્રમ મગનાગ અસખ્ય અને કામ કગ્નારી ુ એની ભૂલ કહાડવા સૌ તૈઆર પણ મ ક્ગ્વા કે આગમ આપવા કોઈ નહીં બધાના મીજાજ જૂદા, રૉફ ઓર જે આવે તે મને ધ્રુતુ જ આવે ગે ા ી પાને મિનિટે મિનિટે મારે માગે ફરીઆદ થાય અને મારે હમેશ ઠપકો સાભળી રોવુ પડે રોઈ રોઈ કીકીઓ કાળી ન થઈ એટલ વળી પરમેશ્વરે મારા ગરીબ સામુ જોયુ છે શરીર ઘસીને સૌનુ કામ કરૂ સૌની તહેનાતમા હાજર હરવડીએ રહુ છતા કદર નહીં આટલુ આટલુ કર્યા છતા દિવસ ઉગે ત્યારથી મધરાત લગી હડેહડે થવુ પડે, મેણા-કાળજુ વિધી નાખે એવા મેણા સાભળવા પડે તો ઓછુ આવે કામ કરતા જરા પણ મ્હોં પડી ગએલુ જણાય કે વરસે ઠપકાનો વરસાદ નોકર ઠરી એટલે દિલમા દાવાનળ ભડભડતો હોય પણ મુખ ઉપર તો પ્રસન્નતા જ રાખવી જોઇએ રખેને ગેઠની લક્ષ્મી રીસાઈ જાય માટે મેજ પણ ખિન્ન થવાનો અધિકાર નહીં ઋષિઓ ગમે તેવુ તપ કરતા હતા પણ આવો સયમ એમને પાળવાનો નહોતો તેઓનો કામ અને ક્રોધ તપ છતા પ્રજ્વલિત રહેતો પણ અમારે તો અમારી લાગણીઓ દાબી નાખવાની હતી અમારી હૃદયાની તે કાઈ અવધિ હતી ? પ્રભુએ માણસના મન જેવુ ચચળ કાઈ બનાવ્યુ નથી મારે એવા મર્કટપદર ચચળ મનની તબીઅત આવવાની હતી તેમા અમારા નાના એનસાફ નથી તો તોબાહ પરમેશ્વર. એમને જ રામા લાકુ પડતા વાર નહીં દૂધમાથી પોગ કહાડવામા એમનો પહેલો નબર ગોટુ નાટવામા એમની આવડત અજબ દિનમા રહેમ કે યા મળે જ નહીં માન વહીનડ કરવુ એ જાણે ઓછા નનાપ હોય તેમ આટલુ આટલુ કર્યા છતા કોઇનો વિશ્વાસ નહીં ઘરમા કાઈ પણ વસ્તુ ન જડે કે તરત જ અમારાપર વહેમ આવો જ છે અમારી પછાડે જાસુસો ફરતા હોય એકથી ક્યાર ન ધીર તે તો જાણે અમજ્યા પણ ગેઠાણીના જાસુસ જૂદા, બાનીસાહેબના જૂદા, મામી સાહેબના જૂદા કોના ગણાવુ અને કોના ન ગણાવુ ? પ્રભુ ! પ્રભુ ! અમે નોકરો તે માણસો જ

નહીં અમે નીતિભ્રષ્ટ, જાણે કે અમારા શેઠ સ્વર્ગના દેવો ન હોય ! મારી આગળ બધાના લક્ષણ અપલક્ષણ ચોખ્ખા જણાતાં જગત્ આગળ ગમે તેટલુ છુપાવે, પણ મારી પાસે કાંઈ છાનુ રહેતુ નહોતુ જગતને ગમે તેમ છેતરે પણ મને છેતરાય એમ નહોતુ હરે પ્રભ ! સૌનુ કર્યું સૌ ભોગવશે "

"શેઠોની જાસુસીથી વધારે જાસુસી તો અમારા નોકરોની મને વધારે સાલતી અમારા શેઠાણી હતા કાનના કાચા નોકરમાત્રને એમના માનીતા થવાનો અભરખો હતો એક બીજાનુ કાપ્યાવિના માનીતા ન થવાય એ એમનો સિદ્ધાંત હતો એથી કેટલુ જુલમ ચાલતુ કેટલી ખટપટો ચાલતી કેટલાના સુખ નાશ પામતા પણ સ્વાર્થના કીડાઓને છે દરકાર કશાની ? જો શેઠાણી પાસે કામકાજ કરતા હુ એટલી પડી ગઈ તો તરત જ બીજી વકારણ ત્યા ગમે તે બ્હાને આવવાની ઝખેને, શેઠાણીના મન ભભેરી તેનો પાટો"

"શેઠાણીના માનીતા થવામા જાણે સ્વર્ગનુ રાજ્ય મળી જવાનુ હોયને ? શેઠાણી બહુ જ કુરબાન થાય ત્યારે એક બે કપડા સીવડાવી આપે અથવા પોતાના એક બે સાડીના ઘાઘરા પ્હેરવા આપે બહુ થાય તો ગોળીઆ કરાવી આપે પણ સૂવાની, બેસવાની નહાવાની અને હિંદી મહારાજાની તજવીજ થોડી જ કરી આપવાના હતા ? દાળ, સડેલુ, હલકુ ખાવાનુ તો કોઈ દિવસ થોડુ જ ઓછુ કરવાના હતા ? લીલો કે સૂકો મેવો સડી જાય, મીઠાઈ ગંધાઈ જાય, ફરસાન ફુગાઈ જાય ત્યારે અમને ખાવા અપાય, જાણે પરમેશ્વરે અમારા અને એમના શરીર જૂદા ઘડ્યા હોય ! એ માંદા પડે અને અમે ન પડીએ ! માંદા પડીએ ત્યારે ચાકરી પાછી કોણ દઈને કરે ખરાને ? ઘોડો માંદો પડ્યો હોય ત્યારે તેની જેટલી સારવાર અને કાળજી રખાય તેટલી અમારા નોકરોની કોણ રાખે છે ? એક નોકર જશે તો બીજો આવશે પણ એક ઘોડો મરશે તો રૂપીઆ હજારનુ નુકસાન થવાનુ આના કરતા તો ગુલામગિરિ સારી ગુલામની કિમ્મત આવી હોય એટલે પોતાના પૈસાની ચિંતા તો હોય અને માંદા પડીએ તે પણ મ્હોટો ફોજદારી ગુન્હો કર્યો હોય એમ લેખાય શરૂઆતમા ઢોંગ કર્યો છે એમ જ ગણાય અમારા અવગુણો હરેક રીતે ગવાય આખો દિવસ મહેનત કરીએ એટલે શરીર પોષણ માગે સ્વાભાવિક રીતે વધારે ખાઈએ એટલે મનાઈ વખતે અમારો ખોરાક વગોવાય કામકાજની આપદા પડે તો ચાપીને દવા થાય જરા હરતાફરતા થયા કે તરત જ કામપર ચડવુ જોઈએ આરામ, આસાએશને માટે અમે સરજાયેલા નથી શરીર કહ્યુ ન કરતુ હોય, હાથે દોરડી લઈ કામ કરવુ પડતુ હોય તો રજા માગીએ પાછો થાય કચવાટ પ્રસન્ન મને રજા કોણ આપે છે ? હે અંગ્રેજ સરકાર ! તમે સૌને રવિવારની રજા આપો છો, ઉનાળામા બબ્બે મહિનાની રજા આપો છો, બીજા વાર તહેવારે રજા આપોછો, બજારમા પણ અમાસની પાખી પળાય છે મીલોમા પણ રજા હોય છે પટાવાળાને પણ વારાફરથી પ્હેરો ભરવાનુ હોય છે શેઠ કામ કરવા ત્રણ ચાર કલાક લાગવાગટ બેસે હોય ત્યા તો શેઠાણી દોડાદોડ કરી મૂકે અને તબીઅત બગડશે તબીયત બગડશે કરી ધમાલ મચાવી મૂકે પણ અમને રજા નહીં દિવસમા

આરામ નહીં પણ શરીરના સ્વાસ્થ્ય માટે પણ રજા નહીં કારખાનાઓમા કામ કરતા મજુરો માટે સરકાર કાંઈ ધડે છે પણ અમારા માટે કયારે થશે ?"

"ન છૂટકે રજા મળી તો રજાપર રહીએ તેટના દિવસનો પગાર કપાય ચાકરીમા અમારા શરીર, મન અને આત્મા ઘસી નાખીએ છતા જુઓ ન નો લક્ષાધિપતિઓ પોતાના મોઝ શોખમા હજારો રૂપીઆ ઉડાવે પણ અમારા ગરીબની કાળજી આનરડી નહીં હારે જ્યા અમારા શરીર માટે આવી દરકાર તો પછી અમારા મનનો વિકાસ કરવા કે આત્મા ખીલવવા તો કોની જ દરકાર હોય પારસમણિના સમાગમમા આવવાથી લોહ સુવર્ણ થાય છે પ્રભુની ભક્તિ કરવાથી ગમે તેવો પાપી પામર સ્વર્ગે સંચરે છે પણ શેઠીઆઓની નોકરી કરવાથી અમારો ભવ સુધરતો નથી બગડે નહીં અમારા પૂર્વ ભવના સુકૃત્ય હોય તો"

"કામની તાલિમ કોઈ આપે નહીં છતા સઘળી જાતની આવડતની અપેક્ષા રખાય વિના યતનના નોકરોની પ્રશસા અવારનવાર કરવામા આવે અને અમારા કામમાથી પોરા કઢાય વિલાયત જઈ આવેલા પાસેથી ત્યાના નોકરોચાકરોની વાતો સાભળી હુ તો દંગ જ ગઈ થઈ છુ જેવી તેમની આવડત, હુશીઆરી, ખબરદારી અને નિયમિતતા તેવી જ તેમની સ્વતત્રતા તેટલી જ તેમને માટે સુખ, આસાએશ, મોઝની સગવડ અને અનુકૂળતા વખતસર કામ કરવુ અને પછી કોઈના તાબેદાર નહીં સેવા કરવામા જેટલી ત્યાની ચાકરડીઓ નિપુણ તેટલી જ પોતાના હક જાળવવામા પાવરધી અને ખબરદાર તેમને ધર્મપરાયણ કરવા ખ્રિસ્તી ધર્માનુયાયીઓ તરફથી જૂદી જૂદી રીતે કરાતી તજવીજો ક્યા અને ક્યા મંદિરે જવાના કે કથા સાભળવા જવાના આદિના પ્રતિબંધ ? પ્રતિબંધ, અલબત ચોખ્ખા પ્રતિબંધ નહીં પણ કામમાથી પરવારો મળે ત્યારે જ દેહનુ સાર્થક કરાય ને ? વ્રત અપવાસ પણ ન થાય શરીર એથી અશક્ત થાય તો વહીનરૂ પછી શી રીતે કરાય ? દાન પણ ક્યાથી કરવુ ? અમારા પગાર પાધરા બહુ મ્હોટા કે તેમાથી અમે વળી પુણ્ય વ્હોરી શકીએ રોજ ચહા પીવામા કે તાર કરવામા જેટલા રૂપીઆ શેઠીઆઓ વાપરે છે એથી પણ ઓછુ અમારૂ માસિક વેતન દયા કોના પરત્વે બતાવીએ ? અમે પોતે જ જ્યા દયાને પાત્ર છીએ ત્યા ?"

'પ્રભુ ! અમે નોકરો એટલે મનુષ્ય નહીં ? અમને આત્મા નથી ? અમને મોક્ષ માટે વાંછના ન હોવી જોઈએ ? અમને જગતનો લ્હાવો માણવા હોસ ન હોવી જોઈએ ? અમારે શુ પશુ જેવો જન્મારો કહાડવાનો ? અમને શા માટે વૈભવમા મૂકી તેના સુખથી વંચિત રાખતો હઈશ ?"

ચાલુ વર્ષનું લવાજમ

બાકી હોય

ત્હેમણે તાકીદથી મોકલી આપવું.

ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી.

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ એલએલ બી

ઈ સ ૧૯૧૭ના જૂન માસની ૩૦ મી તારીખનો અશુભ સાયંકાલ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં શ્યામ અક્ષરે અમર રહેશે તે સાયંકાલે પંચાશીતાને સુમારે અર્વાચીન ભારતની પરમપૂજ્ય વ્યક્તિ ઐહિક જીવનની રંગભૂમિ ઉપર પોતાનો પાઠ ભજવી, કૃતકૃત્ય થઈ સદાને માટે નિવૃત્ત થઈ, અને એક પરમ પવિત્ર અને લોકકલ્યાણકારી જીવન પર્યવસાન પામ્યું એ જીવનની પ્રેરણાએ મૃતપ્રાય હિન્દને જગાડ્યું છે અને એ જ જીવનની પ્રેરણા હિન્દને જાગૃત રાખશે પોતાનું સર્વસ્વ હિન્દમાતાને ચરણે સમર્પણ કરનાર જીવનનું દૃષ્ટાન્ત કૃતજ્ઞ હિન્દ કદાપિ નહિ વિસરે,—દાદાભાઈ—હિન્દના રાજકીય ઉદ્ધારના આદ્યદ્રષ્ટા—ના જીવનનું ચેતન હિન્દમાં અમર રહેશે

હિન્દ એ દીન અને પરાધીન દેશ છે, અને છતાં સદ્ભાગ્યે, અર્વાચીન હિન્દનો ઇતિહાસ પરમ ગૌરવજનક ગૌરવયુક્ત નામોથી અલંકૃત થયો નથી એ નામોમાં જો કોઈ પણ નામ પૂજ્યતામાં પ્રથમ હોય તો તે દાદાભાઈનું છે એ પૂજ્યતામાં પ્રથમ પદની પ્રાપ્તિનું પરમ રહસ્ય શું ? એ પ્રથમ પદની પ્રાપ્તિના બીજાં અનેક કારણો હશે પરન્તુ અમને તો એ રહસ્ય મુખ્યત્વે દાદાભાઈના જીવનની આધ્યાત્મિકતામાં જણાય છે શ્રીયુત ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ મુંબાઈના નાગરિકોની ટાઉનહૉલમાં મળેલી એક ગંભીર સભા સમક્ષ આફ્રિકામાં આપણા દેશજનોની સ્થિતિના સંબન્ધમાં બોલતાં જણાવ્યું હતું કે ત્હેમના જીવન ઉપર સ્થાયી અસર કરનાર ત્રણ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓ છે—દાદાભાઈ નવરોજી, મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે અને મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી મનુષ્યોના હૃદયો ઉપર જે સામ્રાજ્ય આધ્યાત્મિક લોકનેતાઓ ભોગવવા સમર્થ થાય છે તે ઈતર પ્રકારના નેતાઓના ભાગ્યમાં કદાપિ હોતું નથી સંક્ષેપમાં, દાદાભાઈની આધ્યાત્મિકતા એ એમની પૂજ્યતાનું પરમ રહસ્ય

દાદાભાઈની આધ્યાત્મિકતા સમજવી એટલે એમનું જીવન સમજવું એક વ્યક્તિ તરીકે દાદાભાઈનું જીવન નિષ્કલંક પવિત્રતા અને સર્વગ્રાહી પ્રેમમયતાથી યુક્ત કેમ ? કારણ ત્હેમની આધ્યાત્મિકતા એક દેશજન તરીકે દાદાભાઈનું જીવન, આદર્શરૂપ, આત્મભોગ અને નિર્ભય સક્ષોભથી યુક્ત કેમ ? કારણ ત્હેમની આધ્યાત્મિકતા એક સામ્રાજ્યજન તરીકે દાદાભાઈનું જીવન ઉદાર હૃદય અને વિશાલ દૃષ્ટિથી યુક્ત કેમ ? કારણ ત્હેમની આધ્યાત્મિકતા સંક્ષેપમાં, દાદાભાઈનું જીવન એ ત્હેમની આધ્યાત્મિકતાના અનેક આવિર્ભાવોનો સમુદાય માત્ર છે

દાદાભાઈએ અનેક દિશાઓમાં કાર્ય કરી હિન્દમૈયાની સેવા બજાવી છે, પરન્તુ ત્હેમની મુખ્ય સેવા તો "બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દી સ્વરાજ્ય"ના ભાવનામન્ત્રની તેઓશ્રીએ હિન્દસન્તાનોને આપેલી દીક્ષા છે હિન્દ એ સાધ્ય સિદ્ધ કરશે એમાં સંશય નથી—પ્રશ્ન માત્ર સમયનો જ છે, પરન્તુ એ સાધ્યની સિદ્ધિના સમયે જો કોઈ નામનું પ્રથમ સ્મરણ હિન્દ કરશે તો તે દાદાભાઈનું જ હશે સમયની પ્રગતિ સાથે પ્રગતિ કરનાર અને નવીનમાં નવીન આન્દોલનોને ઉત્સાહથી આશીર્વાદ આપનાર એ મહાત્માના અવસાનજનિત શોકથી પરિપ્લુત થઈ પ્રત્યેક હિન્દીએ ઉદ્ઘોષ કરવો ઘટે છે કે,

"અમ્હારો ધર્મ્ય છે હેતુ—પ્રભુ ત્હારે જરૂર ધારશે,
અમ્હારા કાર્યમાં શ્રદ્ધા અને આશા અમોને છે."

વસુનાં નવાં શિક્ષક

લેખક—રા કેશનપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ બી એ, એલએલ બી

કુસુમની નિર્દોષ અને સુન્દર કલિકા સમાન બે બ્હેનો હાથમા ચોપડીયોનુ પાકીટ લઈ નિશાળે જતી હતી બન્ને યે પારસી છોકરીઓની માફક સફાઇબન્ધ ફ્રોક પહેરેલા હતા, અને હજી ફક્ત સાડાદસ જ થયેલા હોવાથી તેઓ ધીમે ધીમે વાતો કરતી કરતી નિશાળે જતી હતી બન્નેની ઉમરમા ફક્ત સવા વર્ષનો જ ફેર હતો મોટી વસુ ઈંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમા હતી અને નાની જસુ બીજા ધોરણમા હતી

" પણ વસુબ્હેન, તારે હમેશ એમ જ કેમ થાય છે ? તુ રોજ કાઈ ને કાઈ વાકમા હોય છે તેનુ શુ કારણ ?

" કારણ તો શી રીતે સમજાય ! મને તો એમ જ લાગે છે કે મારા વર્ગની બીજી ગમે તે છોકરી જેવી હુ ડાહીને શાંત છુ "

" શાંત ! " જસુ બોલી ઉઠી " હમેશા તારે ક્રમે ઇમ્પોઝીશન તો હોય છે જ હિન્દુસ્થાનના શહેરો પૂરા થયા, પર્વત અને નદિયો પણ પૂરા થયા હવે તો તારે ચીન કે જૅપાનના શહેર લખવા પડશે એમ તારી ક્લાસની છોકરીઓ તો કહેતી હતી "

એ નિશાળમા એવો નિયમ હતો કે છોકરી તોફાન કરે તો તેણે ઘેરથી હિન્દુસ્થાનના મુખ્ય શહેર કે નદિયો અથવા પર્વતોના નામ લખી લાવવા પડતા હતા

" તેમા મારો તે શો વાક ! હુ જે પણ કાઈ કરૂ છુ તે ઉંધુ જ પડે છે મીસ નીઝી લખવા આપે છે ત્યારે મારે લખવુ પડે છે ને ? તે તો એનો વાક "

" પણ વસુબ્હેન, એક્વાર હુ મીસ સ્ટુઅર્ટ—આપણા પ્રીન્સીપાલ—

" હા ડાહ્યલી ! જાણુ છુ કે મીસ સ્ટુઅર્ટ પ્રીન્સીપાલ છે " વસુ બોલી બીચારી જસુ તો ખસીયાણી પડી ગઈ ને બોલી —

" મીસ સ્ટુઅર્ટની ઓફીસમા હુ ગઈ હતી અને ત્યા એમનો કાગળનો ખપ પડ્યો તે હું દોડતી દોડતી ક્લાર્ક પાસેથી લઈ આવી તેથી તે ખુશ થયા, અને મને પૂછ્યુ છોકરી તારૂં નામ શુ ?" ત્યારે મેં કહ્યુ 'જસુ બી ઠાકોર' ત્યારે એમણે કહ્યુ ' તુ વસુ ઠાકોરની બ્હેન તો નહિ ?' અને મેં હા કહી ત્યારે બોલ્યા ' અજબ જેવુ છે કે તુ આવી ડાહી છુ " આવુ થાય છે ત્યારે મને બહુ ખરાબ લાગે છે "

" હા, મને પણ ખરાબ લાગે છે તુ એવા ચાગલાવેડા કેમ કરે છે ? " ગરીબ જસુનુ મો પાછુ વિલાઈ ગયુ

" પણ ત્યારની હુ રીસેસ (રજાના કલાક) ની મોનીટર થઈ છુ," જસુ પાછી હિમત રાખી બોલી, " ત્યારથી તો મને એમ થાય છે કે તારી જોડ મને બાઈ બાઈ જુવે તો બહુ ખરાબ લાગે ! માટે હવે તુ "

"બહુ સારૂં મારે તારી શીખામણ નથી જોયતી" મનમા અદેખાઈથી બળી જતી, પણ બ્હારની હિમ્મતથી વસુ બોલી

આમને આમ તેઓ બન્ને નિશાળપાસે આવી પહોચ્યા પાચ મિનિટનો ઘટ વાગ્યો અને જસુ તો ઉતાવળી ઉતાવળી પોતાની ક્લાસમા ચાલી ગઈ પણ વસુથી તેમ થયુ નહિ કારણ કે કોંપાઉંડના દરવાજા આગળ રગનારો ઉભો હતો અને બે દિવસ ઉપર જ તે ઉતાવળી જતી હતી તે વખતે એના રગના કુડાને અડકટ વાગવાથી ઉંધુ થઈ ગયુ હતુ રગનારો તો એમ જ સમજતો હતો કે એણે જાણી જોઈને તોફાન કર્યું હતુ તેથી પ્રીન્સીપાલ પાસે એ એને લઈ જવા માગતો હતો આ કારણથી વસુને એની નજર ચુકાવી પાછલે બારણેથી જવુ પડ્યુ અને ક્લાસમાં જરા મોડી પડી બિચારીના આમને આમ જ એકમાથી અનેક ગુન્હા થઈ જતા હતા

વસુ ક્લાસના દરવાજા આગળ ઉભી રહી અને અંદર દાખલ થવાની રજા હડે પેટે મીસ લીઝી ક્લાસ ચલાવતી હતી તેની પાસે માગી એના નગરગભરાયલા ખ્યાલથી મીસ લીઝી ચીડાઈ ગઈ

"આ મહિનામા કેટલામી વાર તુ મોડી આવી?" મીસ લીઝીયે પૂછ્યુ

"ત્રીજી વાર, મીસ લીઝી" વસુ રડે પેટે બોલી

"તારી જગાયે જઈને બેસી જા શરમવિનાની છોકરી!"

કોઇના અગુઠા કચરતી, કોઇકની ચોપડી પાડતી, તે પોતાની જગાએ બેઠી. મીસ લીઝી અકળાઈ ગઈ ને પાછી બોલી

"આ છોકરીથી તો જાનમ છે એનાથી તો તોબાહ, તોબાહ"

વસુની જીભને ટેરવે આવી ગયુ કે તોબાહ એટલે શુ? પણ વળી બોલી નહિ

અત્યારે ક્લાસમા લેસન ઘણુ જ મઝાનુ ચાલતુ હતુ એમની વાચનમાળામા (રીડર)ના વિલાયતના મહાન કવિ શેકસપીયર વિષે પાઠ હતો તે આગલે દિવસે મીસ લીઝીએ સમજાવ્યો હતો અને છોકરીઓને કહ્યુ હતુ કે એનુ જીવનચરિત્ર તમે ઘેરથી કરી લાવજો ઘણી છોકરીઓ પોતાના ઘરના કોઇકની પાસેથી પાઠ ઉપરાત એના જીવન વિષે નવી નવી વાતો શીખી લાવતી હતી વસુ પણ પોતાના પિતાપાસે શીખી લાવી હતી, અને *Shakespeare was called the sweet swan of Avon* એ વાક્ય એણે મોંઢે કર્યું હતુ શિક્ષકે છોકરીઓને કહ્યુ કે પાટીયા ઉપર આવીને એને વિષે એક એક વાક્ય લખી જાવ આ ઉપરથી બીજી છોકરીયો સાથે વસુ પણ ઉઠી વાક્ય મોંઢે તો આવડતુ હતુ પણ લખતા ગભરાઇ ગઈ અને બીવાતા જેવા અક્ષરે પાટીયા ઉપર લખ્યુ *Shake was the sween swat of Adam* ઘણીયે છોકરીઓએ ઘેલા જેવુ લખ્યુ હતુ કોઈયે લખ્યુ હતુ કે "તે ઇગ્રેજ હતો" વળી કોઇયે લખ્યુ હતુ કે, "તે એનને પરણ્યો હતો" અને "તેણે હમ્લેટને બનાવ્યો" એમ પણ લખ્યુ હતુ પણ છેક જ અર્થવિનાનુ તો વસુનુ જ હતુ

મીસ લીઝીયે બધા લખાણ એક પછી એક વાચ્યા છેવટે વસુનુ વાચી બોલી ઉઠી "આ કોણે લખ્યુ?" વસુએ ગર્વ સાથે ઉભા થઈ જવાબ દીધુ "એ મ્હેં લખ્યુ છે"

"હું વગર પૂછે જ જાણતી'તી કે તારા સીવાય આવુ અર્થ વગરનુ કોણ લખે?"

વસુએ કહ્યુ "મારા પિતાએ મને તે શીખવ્યુ છે"

"તારા જ પિતા કની?"

આ કડવાશીના બોલ સાભળતા જ વસુનો મીજાજ ગયો ને કાંઈક બગડી

"હિંદુસ્થાનની મુખ્ય નદિઓ કોને લખી લાવજે" અજા થઈ

વસુએ કહ્યું કે મુખ્ય નદિયો તો આજે જ લખેલી છે ત્યારે શહેરો આપ્યા તે પણ કોને લખેલા હતા છેવટે સરોવર આપવામા આવ્યા

આ પુરૂ થયુ કે તરત જ મીસ સ્ટુઅર્ટ કલાસમા આવ્યા અને મીસ લીઝીને કહ્યુ

'સરકારી કામસર તમારે હમણાં હમણા જ બહાર જવાનુ છે હું આવતા નાખું છું તમે જઈ શકશો એક બીજા શિક્ષક તમારો વર્ગ સભાળવા હુ મુકીશ આવતા રાખુ છુ કે તે નવા શિક્ષક સાથે આ વર્ગની છોકરીઓ સભ્યતાથી વર્તશે અને તમારૂ નામ વગોવશે નહિ"

છેલ્લુ વાક્ય તેઓ છોકરીઓ તરફ જોઇને બોલ્યાં હતા

મીસ લીઝીયે કહ્યુ "ફક્ત એક શીવાય બધાનો મને વિશ્વાસ છે મીસ વસુ ઠાકોર, તોફાની, બેદરકાર, બહુ બોલી અને નાદાન છે"

'હુ એને વિષે નવા શિક્ષક મીસ કામાને કહીશ વસુ હાજર આગળ આવીને ઉભી રહે" પ્રીન્સીપાલનો હુકમ થયો

પછી મીસ સ્ટુઅર્ટ અને મીસ લીઝી કલાસની બહાર ગયા પાચએક મિનીટે મીસ કામાને લઈને મીસ સ્ટુઅર્ટ પાછા આવ્યા વસુ આગળ ઉભેલી જ હતી એને વિષે કાંઈક કહેવા જતા હતા, એટલામા એક છોકરીયે દોડતા આવીને કહ્યુ કે ડીપોટી સાહેબ આવ્યા છે મીસ સ્ટુઅર્ટ એકદમ ચાલી ગયા

વસુએ પોતાની તરફ જોઈ હસતુ મો રાખી મીસ કામાપાસે ગઈ અને એમના હાથમાથી છત્રી તથા ઓવરકોટ લઈ લીધા, અને શિક્ષકની ખીંટીયે ભેરવી આવી મીસ કામા એ ગ્રેજ્યુએટ હતા અને શિક્ષકનુ કામ કરવા આજે જ પહેલવહેલા આવ્યા હતા, તે વાત છોકરીઓની ચકોર આંખો પારખી ગઈ અને કોઈ લાગે પગે તો કોઈ નિરાતે ટેકો દઈને બેસી

"થેંક યુ" મીસ કામા બોલ્યા અને સભ્યતાના ખાતર ઉમેર્યું

"તુ ઘણી ડાહી છોકરી છે તારૂ નામ શુ?" બોલવા અવાજ લથડ્યો વસુ પારખી ગઈ કે બાઈ તદ્દન નવા છે તેણે હસતે મુખે જવાબ દીધો

"મીસ વસુ ડી ઠાકોર' અને પછી ઉમેર્યું "મીસ અત્યારે જોગ્રાફીનો વારો છે અને છોકરીઓએ પાટીયા ઉપર એના જ્ઞાનમાથી વાક્ય લખ્યા છે'

મીસ કામાએ એ ઉપરથી શેક્સપીયર વિષે સમજુતી આપી છોકરીઓને આશા ન હોતી કે એને એટલુ બધુ આવડતુ હશે અને એ બધુ ક્યાંથી શીખ્યા હશે તેનો વિચાર તેમને થયો તેમણે પાટીયા ઉપરના થોડા વાક્ય વાંચ્યા અને બોલ્યા

" વસુ તેં શુ લખ્યુ છે ?"

" મીસ ! મેં હજી લખ્યુ નથી ' વસુએ હિમ્મતથી ગપ મારી ' પણ હુ એમ લખવાની હતી કે —*Shakespeare was the sweet swan of Avon* "

" ઓહ ! ઘણુ જ સરસ છે શાબાશ " આટલુ બોલી એ વાક્ય ઉપર એણે વિવેચન ચલાવ્યુ અને છોકરીઓ બધી ચીડથી અને અદેખાઈથી બળી ગઈ એટલામાં બપોરની રજાનો ઘટ થયો

" મીસ કામા ! હુ અત્યારે મોનીટર તરીકે કામ કરુ ? " વસુ વખત વિચારી બોલી

" અલબત ઘણી જ ખુશીની સાથે "

છોકરીઓમા ખળભળાટ થઈ ગયો ગણગણાટ થયો કે મોનીટર તો છે પણ મીસ કામાએ ડોળા કાઢી બધાને ચૂપ કરી દીધા એક પછી એક બધી છોકરીઓ બહાર ગઈ અને વસુ જઈને મોનીટરની જગાએ ઉભી તરત જ ત્યા જમુ જે કેટલા વખતથી મોનીટર નિમાયલી હતી—તે આવી વસુએ તેને ચાલી જવાનુ કહ્યુ અને બોલી કે પોતે મોનીટર નીમાયલી છે, અને વધારે ગડબડ કરશે તો પ્રીન્સીપાલને નામ આપવામા આવશે જમુ ખસીયાણી પડી રડવા જેવે મોઢે ચાલી ગઈ નિશાળની બીજી છોકરીઓ પણ વસુને એ જગાએ ઉભેલી જોઈને ચુપચાપ અને સીધી લાઇનમા ચાલી ગઈ કારણ કે એ પ્રીન્સીપાલને નામ આપતા વિચાર કરે તેવી નહોતી અને એના શત્રુ ઘણા હોવાથી આ વખતે એમના ઉપર તે વેર વાળે અને માર્ક કપાવે આ કારણથી જતા આવતા જરાયે ગડબડ થઈ નહિ અને ડીપોટી આવેલા હોવાથી મીસ સ્ટુઅર્ટને આ ઘણુ જ ગમ્યુ અને મોનીટર કોણ હતુ તે જોયા વિના જ હેડેનકાક્સ, ક આજે જે મોનીટર હોય તેને દસ માર્ક વધારે આપજો

આ કામ પુરૂ થયુ કે તરત જ તે મીસ કામા પાસે ગઈ અને ચહા ક્યા મળે છે, ખાઉ ખાવા ક્યા બેસવાનુ, પાણી વગેરે ક્યાંથી મગાવવાનુ તે બધુ બતાવ્યુ અને મીસ કામા જે એ બાબતનો વિચાર જ કરતી હતી તે ખુશ થઈ વાત પરી થતા આવી કે ક્લાસમા આવતા પહેલા મીસ કામાએ પૂછ્યુ

" વસુ ! હવેના બે ક્લાસમા શુ લેસન લેવાનુ છે ? '

ખરૂ જોતા ગણિત અને નિબન્ધ લેવાના હતા પણ વસુને આ બેમાથી એક પણ ન હોતુ આવડતુ તેથી થોડી વિચાર કરી તે બોલી

" હુ ધારૂ છુ કે અત્યાર ભુગોળ અને વાચન લેવાના છે "

વસુએ મન વાળ્યુ કે હુ ક્યા જુઠુ બોલી છુ મે કહ્યુ કે હુ ધારુ છુ

ઘટ વાગ્યો અને છોકરીઓ પોતાની બેન્ક પર ગોઠવાઈ ગઈ

મીસ કામાએ આવીને વાચન શરૂ કરવા કહ્યુ

છોકરીઓ એક બીજા સામે જોઈ રહી આજે વાંચન લેવાનુ હતુ જ નહિ વળી આખી ક્લાસ વાતનમા વળગી રતી ગણગણાટ થયો પણ મીસ કામાએ જરા અવાજથી એક છોકરીને વાચવા હુકમ કર્યો એટલે બધા ચૂપ

વસુ વાચનની બાબ ગોખી રહી હતી અથ સાથે એને બહુ લેવાદેવા નહોતી ગુજરાતી ચોપડી જે ચોપડી એના હાથમા આવતી તે ઘ મા ગોખ ધાગ પાડીને વાચતી હતી તેથી એન વાચન ઘણ સુધરી ગયુ હતુ

મીસ કામાએ એક છો રીને વાચવા ઉભા રી ધીમે ધીમે અચકાતા એણે થો, વાચ્યુ નાખુશ થઈને એણે બીજીને ઉભી કરી પછી રજીસ્ટરમા નામ જોઈ આડે આવળે નબરેથી છોકરીઓને ઉભી કરી નાગ પટેલ, શીરીન, રૉ ન ીની, દેસાઈ બધા જ એવા

"નિગમ સરોજ" મીસ કામાએ નામ વા યું ગભરાતી ગભરાતી તે ઉઠી અને અવકાતાં વાચવા માડ્યુ ચાર શબ્દ બોલી " એક ભા ગ મા યો અને ગોખી બી યુ બાર, એમ ટી ચરટ બી ધીમેથી બોલી અને ૫ આ એમ સગ પાડી ગોખી આ ઉપરથી છોકરીઓ હસી પડી મીસ કામાએ કહ્યુ ઘરર નહિ ચરટ બેસી જા પાચ માક માઈનસ (મા) કે જે પછી વસુની વારી આવી વસુ કડકડાટ ચાર પેરેગ્રાફ વાચી ગઈ મીસ કામાના મુખ ઉપર આછુ હસવુ દેખાયુ અને તે બોલ્યા

"ઘણુ જ સરસ વાચ્યુ પાચ માક વધારે લેજે"

આમ કરતા કરતા બધી છોકરીઓની વારી આવી ગઈ પછી જરા ક્લાસને આરામ આપી તાજી કરવા મીસ કામાએ જરા હસવાની અને ગમતની બે વાતો કરી અને એક રમુજી કવિતા ગાઈ તો પણ અડધો કલાક બાકી હતો

"હવે ભૂગોળ લઈશ" એમ કરી મીસ કામાએ શિક્ષકનુ મેજ ઉઘાડ્યુ અંદર ભૂગોળનુ પુસ્તક પડેલુ હતુ અને હિંદુસ્થાનના સામાન્ય વર્ણનનો વિભાગ, જેમા મુખ્ય શહેરો, મુખ્ય નદિયો, પર્વતો, સરોવરોના નામ આપેલા હતા તે ખુલ્લો પડ્યો હતો ખરૂ પૂછતા આ વિભાગ ક્લાસમા શીખવવાનો નહોતો ફક્ત મુબાઈ ઈલાકો જ ચલાવવાનો હતો પણ વસુને વારવાર ઘેરથી શિક્ષા તરીકે લખી લાવવા જે આપવુ પડતુ હતુ તે ભાગ આ હતો અને વસુને લીધે જ તે ઉઘાડો પડેલો હતો પણ મીસ કામાને આ વાતની ખબર નહોતી

"કુસુમ, હિંદુસ્તાનની મુખ્ય નદિઓ બોલી જા"

આખી ક્લાસ પાછી ગણગણી કુસુમનો પણ મીજાજ ગયો, તો પણ તે પહેલે નબરે હતી અને ધારણશક્તિ સારી હોવાથી બોલી

ગગા જમના, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા, કૃષ્ણા, તુંગભદ્રા

'બસ એટલી જાણે' મીસ કામાએ પૂછ્યુ

'વસના તુ હિંદુસ્થાનના પર્વત બોલ જોઉ"

"મને નથી આવડતા" ચોખ્ખો જવાબ મળ્યો

ડિપીન ૬ ૧-૮-૭ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

"*Next*" મીસ કામાએ બીજી છોકરીને કહ્યું

"હીમાલય, આરાકાન, અરવલ્લી, પશ્ચિમઘાટ, આબુ," બીજી છોકરી બોલી

"આને તો આવડે છે" મીસ કામાએ કરડાકીથી કહ્યું

પરન્તુ ત્યાર બાદ સરોવરો અને બંદરો તથા પર્વતો પૂછ્યા તે તો કોઈને આવડ્યા જ નહિ ત્રણે વાર વસુએ જ જવાબ આપ્યા કારણ કે એણે તો શિક્ષામાં તે બધું પાંચ વાર લખેલું હતું અને વગર મહેનતે જ તે યાદ રહી ગયું હતું અને વળી ભૂગોળ તથા નકશાનો એને શોખ પણ હતો

આમને આમ નિશાળ છુટવાનો વખત થયો અને પાંચ મિનિટનો ઘંટ વાગ્યો ઉતાવળા ઉતાવળા મીસ સ્ટુઅર્ટ આવ્યા અને બોલ્યા

"મીસ કામા! દિલગીર છું કે હું ડીપોટી સાહેબ પાસે જરા કામમાં રોકાઈ ગઈ તેથી તમને મદદ કરવા આવી શકી નહિ પણ હું આશા રાખું છું કે આ વર્ગની બધી જ કન્યાઓ તમારી સાથે સભ્યતાથી વર્તી હશે અને તમને કાંઈ હરકત નહિ પડી હોય"

"ના મને કાંઈ હરકત પડી નથી" મીસ કામાએ કહ્યું "એકંદર બધી જ છોકરીઓ ઘણી શાંત છે પણ ખાસ કરીને એક કન્યાના સભ્ય વર્તન અને હોંશીયારી તરફ મારે તમારૂં ધ્યાન ખેંચવાનું છે હું ધારૂં છું કે અભ્યાસમાં પણ તે આખી કલાસ કરતાં આગળ છે અને ઉપલા વર્ગમાં એને બેસાડવા હું ભલામણ કરૂં છું"

"એમ કે!" મીસ સ્ટુઅર્ટ હસીને બોલ્યા, "એવી તે કઈ છોકરી છે?"

"વસુ ઠાકોર" મીસ કામાએ આનંદ સાથે જણાવ્યું અને કહ્યું "વસુ! આગળ આવ, તું ઘણી શાંત, ડાહી, હોંશીયાર અને ખબરદાર છોકરી છે" વસુ આવી તેનું હૃદય ધડકતું હતું એણે જાણ્યું હમણાં વાદળ તુટી પડશે પણ વાદળ તો તુટ્યું નહિ

"કોણ! વસુ ઠાકોર!" આશ્ચર્યથી પ્રીન્સીપાલ બોલ્યા, "અને વસુ! આ બાબતમાં તારો શો ખુલાસો છે?"

વસુ ગભરાઈ એનો અવાજ થડક્યો તો પણ હિંમતથી ધીમે રહીને બોલી "આ બાબતમાં ખુલાસો એ છે કે" પ્રીન્સીપાલના શબ્દો જ વળગી લઈને તેણે ચલાવ્યું, "હું તોફાની, બેદરકાર, બહુ બોલી અને નાદાન છું એવું મીસ [illegible] કહેવાનો વખત તમને મળ્યો નહિ તેથી મીસ કામાએ શોધી કહાડ્યું [illegible] શાંત, ડાહી [illegible] અને ખબરદાર છોકરી છું"

આખી ક્લાસની છોક[illegible] આમે આ[illegible] [illegible]રી, આ[illegible] આમાંથી મોટું ગંભીર પરિણામ આવશે એ[illegible]

પણ મીસ સ્ટુઅર્ટ ગતા[illegible] તેઓ [illegible] રી [illegible] ના કારણ [illegible] એક પણ શબ્દ બોલ્યા સીવા[illegible] [illegible]ઓફીસમાં

Great Britain's Task

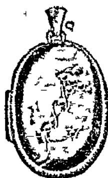
Great Britain has done well by India but her work is by no means finished. Remember India is a country of infinite possibilities and the widest range of interests and of activities peopled by millions of people to whom love of their country is something more imaginative even more religious than anywhere else in the world. Our task it seems to me is to set ourselves so to perfect the institution for the perfection of their ideals as to give them the opportunities which with our help they have won and are winning and which they demand now from us as fellow fighters in the struggle for our existence and for the overthrow of our common enemy

—*Montagu*

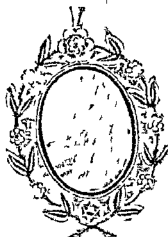
પુસ્તક ૨૨મું

અંક ૮ મો

લક્ષ્મીદેવીના સાભાગ્ય ચિન્હ જેવા

સુંદર
અલંકારો

કયાં શોધશો ?

કયાં જોશો ?

એ માટે ઘણો વિચાર નહીં કરવો પડે.

ઝવેરી નરોત્તમદાસ ભીમજી

જે ત્યાં મનપસંદ ફેશનના ચાલુ જમાનાના બનાવના ઉત્તમ
જરીજરીના સર્વ તરહના દાગીના તૈયાર હોય છે, અથવા-
ઓરડરે આસતાથી બનાવી આપવામાં આવે છે

બહાર ગામના ઓરડરો ઉપર પુરતુ
ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

ભાવની બીનજુનધાગની નથી

પ્રમાણીકપણું એ અમારો મુદ્રાલેખ છે.

ટેલીફોન નં. ૭૭૪૧

દુકાન સુરજ ટેક ઝાપ માર્કેટ સામે મુંબાઈ ૨.

પકાયલા, પુરાણા અને પ્રજાપ્રિય મશીન

પૉલીશની શરૂઆત કરનાર

અને આ ધંધાને એક ફેશનેબલ ધંધાની સપાટીપર લાવનાર

ઝવેરી કાનજી માલજી

આ નામ કોણ નથી જાણતુ ?

પહેલા પાયોનીયર,

હજી પણ કંઈ નથી કૃતિઓ,

નવા ઘાટ, નવા શણગાર, અને નવા અખતરા

તૈયાર કર્યાં જ જાય છે !

દુકાને પધારી તસ્દી લઈ જોશો તો

જરૂર જ મોહશો !

પરિણામે અમને અજમાવ્યા વિના

છુટકો જ નથી !

પછી આજે આવો કે કાલે !

અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ

ટેલીફોન ન. ૭૮૯.

સમાલોચક.

अनुद्वेगकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मय तप उच्यते ॥ भ गी १७-१५

પુસ્તક ૨૨ મુ.] ઑગસ્ટ ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૮ મો.

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી.
પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
આ લવાજમ શરૂઆતમા જ લેવામા આવે છે

મુરલીધર.

સમાલોચક

પુસ્તક ૨૨ મુ]　　　ઑગસ્ટ ઈ. સ. ૧૯૧૭.　　　[અંક ૮.

ગુજરાતમાં રાજકીય જાગૃતિ.

લેખક-રા **મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્ટર,** બી એ, એલએલ બી

ભારતવર્ષના રાજકીય ઇતિહાસમા ૧૯૧૬ ના ડીસેમ્બર માસમા લખનૌમા ભરાયેલી ઈન્ડિયન નૅશનલ કૉન્ગ્રેસ હમેશને માટે સ્મરણીય રહેશે હિન્દને સ્વરાજ્ય મળવુ જોઇએ તેની નિશ્ચિત સ્વરૂપમા માગણી તે કૉન્ગ્રેસમા કરવામા આવી હતી, અને સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગથીયા તરીકે લડાઈના અન્તે હિન્દના રાજ્યતન્ત્રમા શુ શુ સુધારા કરવાની જરૂર છે તેની એક યોજના કૉન્ગ્રેસે તથા મૉસ્લેમ લીગે એકમતે ઘડી કહાડી હતી, એટલુ જ નહિ પણ આ દેશના સદ્ભાગ્યે ૩૧ વર્ષના પાકા અનુભવ પછી રાજકીય ચેતન સર્વ દિશામા પ્રસરે તથા હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી વિષે લોકમત સગીન રીતે કેળવાય તે માટે કૉન્ગ્રેસે ડિસ્ટ્રિક્ટ કૉન્ગ્રેસ કમીટીઓ, હોમરૂલ લીગો અને અન્ય રાજદ્વારી સસ્થાઓને આખુ વર્ષ સ્વરાજ્યની માગણી જનસમાજને સમજાવવાની તથા તે વિષે તેઓનો મત કેળવવાની આજ્ઞા કીધી હતી આ હુકમ જેટલો દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો તેટલો જ સ્વરાજ્યની લડતને સગીન પાયાપર મૂકનારો હતો કૉન્ગ્રેસના આ ફરમાનને માન આપી, હોમરૂલ લીગોએ સ્વરાજ્યની યોજના સમ્બન્ધી લોકમત કેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી, તે માટે ખરેખર તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે.

૧૯૧૬ ની આખરે કૉન્ગ્રેસે અને લીગે સ્વરાજ્યની યોજના ઘડી કહાડી ત્યાર પછી હિન્દનુ રાજકીય વ્યોમ અનેક અભ્રોથી છવાવા માંડ્યુ એક પાસથી ૧૯૧૭ ની શરૂઆતમા ઇમ્પીરિયલ વૉર કૉન્ફરન્સમા હિંદના નિયુક્ત કરેલા પ્રતિનિધિઓએ પોતાના વર્તન તથા વિચારથી હિન્દનુ ગૌરવ વધાર્યું અને ઇંગ્લાંડના સ્વાતન્ત્ર્યપ્રેમી પ્રધાનોએ હિન્દની અભિલાષાઓ તથા માગણીઓ પ્રતિ સમભાવ દર્શાવનારા આશાજનક વચનો ઉચ્ચારવા માંડ્યા બ્રીટનના વડા પ્રધાન લૉર્ડ જ્યૉર્જે પોતાના ભાષણમા જણાવ્યુ કે હવે તો હિન્દ *"equal partner of the Empire"* થવાને લાયક છે બીજી પાસથી સ્વરાજ્યની યોજના વિષે લોક-

મત કેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ હોમરુલ લીગોએ વેગભર શરૂ કીધી અને તેના આત્મારૂપ મીસીસ બીસેન્ટે સ્વરાજ્યનો સંદેશ દરેકે હદયે પ્હોંચાડવવાને પોતાના પત્ર "ન્યુ ઈન્ડિયા"માં પ્રોત્સાહક લેખમાળા શરૂ કીધી અવાચક હિન્દ વાચામય બન્યું તેનું રાજકીય જીવન નૂતન ચેતનથી પ્રકાશવા લાગ્યું સ્વરાજ્યનો ઉદ્‌ઘોષ દેશના સર્વ ભાગોમાં નિશદિન સંભળાવા માંડ્યો સ્વરાજ્યનું પ્રોત્સાહક સંગીત ગૃહે ગૃહે ગવાવા લાગ્યું સ્વરાજ્યની માગણી માત્ર મૂઠીભર લોકોની માગણી છે એ સ્વાર્થી આરોપ ખોટો છે એમ દેશે સાબીત કર્યું એક પાસથી બ્રીટનના પ્રધાનોનો હિન્દની વ્યાજબી માગણીઓ પ્રતિનો સમભાવ અને બીજી પાસથી આ દેશમાં આવેલું નવું ચેતન તથા હિન્દી પ્રજાને ફૂટેલી નવી હિમ્મતભરી વાણી—આ સર્વથી બ્યુરૉક્રસીના કબુતરખાનાઓ ખળભળી ઉઠ્યા અને હિન્દ પોતાના હકની માગણીઓનો સૂર બ્રીટનની સ્વાતન્ત્ર્યપ્રેમી પ્રજાને પ્હોંચાડે તે પૂર્વે તેની વાણી બને તેટલી રીતે બંધ કરવાના પ્રયાસો બ્યુરૉક્રસીએ શરૂ કર્યા હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણીને વ્યવસ્થાપૂર્વક દાબી દેવાના પગલાઓ એક પછી એક લેવાવા માંડ્યા માઈકલ ઑડાયરે તેનું મંગલાચરણ (?) કર્યું લૉર્ડ પેંટલૅન્ડે હિન્દની મોધી આશાઓને નષ્ટ કરનારી તથા સ્વરાજ્યની માગણી અવ્યવહારૂ દર્શાવનારું દાન ઉદ્દીની કડી ધરામાં જોરથી વગાડ્યું અને તેના પરિણામે ભારતમાતાની અનન્ય પ્રેમથી સેવા કરનારી વિદુષી સન્નારી બીસેન્ટને ડીફેન્સ ઑફ ઈંડિયા ઍક્ટની રૂએ, નજરકેદ કરી ! તેની વાણી બંધ કરી, તેના લેખો બંધ થયા, તેનું દર્શન બંધ કર્યું. પરન્તુ તેના આત્માએ હિન્દના આત્માને આપેલો અમૂલ્ય સંદેશ, જેવો ને તેવો રહ્યો ! ડિફેન્સ ઑફ ઈન્ડિયા ઍક્ટ સ્વરાજ્યના સંદેશને નજરકેદ કરી શક્યો નહિ ! એક બાજુથી હોમરૂલ લીગના મુખ્ય નેતાને નજરકેદ કીધી અને બીજી બાજુથી હિન્દના ભાવિની ઉજ્જવલ આશારૂપ વિદ્યાર્થિઓને રાજકીય જીવનથી, રાજકીય સભાઓથી, રાજકીય વિચારોથી દૂર રાખનારા, બંધનો વધારે સખ્ત બનાવ્યા લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડની સરકારના સરક્યુલરનો પ્રતિધ્વનિ લૉર્ડ વિલીંગડનની સરકારે આપ્યો લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ, તથા સર જેમ્સ મેસ્ટને સ્વરાજ્યનું મંદિર દૂર દૂર—સુદૂર—અતિદૂર છે અને ત્યાં પ્હોંચવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ છે, એમ જણાવી લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડની ધમકીને થોડી ઘણી મોળી બનાવી, પરન્તુ દેશના સર્વ ભાગોમાં હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી સામે બ્યુરૉક્રસીની વેગભરી લડત શરૂ થઈ ચૂકી ડીફેન્સ ઑફ ઈંડિયા ઍક્ટ સરકારનો પડ્યો ! બ્રીટનને વફાદાર, બ્રીટનના શત્રુઓ સામે સખ્ત પોકાર કરનાર, સામ્રાજ્યને સર્વ રીતે મદદ કરવાનો હિન્દને ઉપદેશ આપનાર સન્નારી નજરકેદ ! કોઈએ સભાઓ બંધ કરી, કોઈએ સભાના રીપોર્ટો છાપવાની મના કરી, કોઈએ સભામાં હાજર રહેનારા દેશભક્તોની ખબર લીધી ! અને આ સઘળું સંરક્ષણુ હિન્દના કાયદાની રૂએ કર્યું !

દેશની આ ગંભીર રાજકીય સ્થિતિએ નેતાઓનું ગંભીર ધ્યાન ખેંચ્યું અને તે સામે, સર્વ દેશોથી સખ્ત પોકાર થયો પણ તેની અસર બ્યુરાક્રસીપર કંઈ પણ થઈ નહિ. અને તેઓએ હિન્દનો સૂર બ્રીટનની પ્રજાને પ્હોંચે નહિ તેવા પ્રયત્નો જારી રાખ્યા અને હોમરૂલ પ્રતિ પોતાની

સખ્ત નાપસંદગી દર્શાવી પંડિત મદનમોહન માલવીયા જેવા ડરેન દેશભક્ત દેશના સર્વ ભાગોમા ફરના માંડ્યા અને તેણે હિન્દના રાજકીય જીવનની નાડ તપાસી, સ્થિતિ અતિશય ગંભીર છે, એમ જણાવ્યું હિન્દના જીવનમા અણીનો પ્રસંગ આ યો છે—હિન્દ કમનસીબીમાથી પસાર થાય છે એ સદેશ દેશભક્ત હૃદયને પહોચાડ્યો કાયદેસર પદ્ધતિથી પણ અનુપમ દૃઢતાથી સ્વરાજ્યની યોજનાને વળગી રહેવાની જરૂર છે એવો પ્રોત્સાહક ઉપદેશ સ્થળે સ્થળે કર્યો પ્રશ્ન એટલો જ છે કે હિન્દ બ્યુરૉક્રસીના હાથમા જે સત્તા છે તેમાથી કેટલીક પોતાના પુત્રોને અપાવવા માગે છે બ્યૂરૉક્રસી ના પાડ છે હિન્દ પોતાની માગણીને દાબી નાખનારા જે પ્રયત્નો બ્યૂરૉક્રસીએ વ્યવસ્થાપૂર્વક આદર્યા છે તેથી હિમ્મત હારી અવાચક બનશે કે સ્વરાજ્યની માગણીમા પૂરતી શ્રદ્ધા રાખી તેને માટે દૃઢતાપૂર્વક સતત લડત ચલાવશે? આ અણીના પ્રસંગ ઉપર હિન્દ જેવુ ચારિત્ર્ય દાખવશે તેવુ સ્વરાજ્ય તેને મળશે

હિન્દની આવી બારીક રાજકીય સ્થિતિ અવલોકી તથા કૉન્ગ્રેસે પોતે ઘડી કહાડેલી યોજના વિષે લોકમત કેળવવાના આપેલા ફરમાનને માન આપી મુંબાઈના હોમરૂલ લીગે ગુજરાતના જૂદા જૂદા શહેરોમા ડેપ્યુટેશન મોકલી ત્યાના રાજકીય જીવનમા નવુ ચેતન લાવવાના શુભ પ્રયાસ આદર્યા છે આવી રીતે શહેરે શહેરે ડેપ્યુટેશન મોકલવામા લીગના ત્રણ મુખ્ય ઉદ્દેશો છે પ્રથમ તો ગુજરાતમા એવો એક પણ માણસ કે સ્ત્રી એવા નહિ રહેવા જોઈએ કે જેને હાલની રાજકીય સ્થિતિની સાચી માહિતી નહિ હોય આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે ઠરેલ જવાબદાર વક્તાઓ પાસે ભાષણો અપાવે છે બીજો ઉદ્દેશ એ છે કે દરેક સ્થળે હોમરૂલ લીગની શાખા સ્થાપી લોકોના રાજકીય ઉત્સાહને તથા જીવનને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવુ ત્રીજો ઉદ્દેશ એ છે કે કૉંગ્રેસે ઘડી કહાડેલી યોજના વિષે લોકમત કેળવવો અને તેમ કરવાને માટે તે તે સ્થળે વ્યાખ્યાનમાળાની ગોઠવણ કરવી, એક સારૂ પુસ્તકાલય તથા એક ફ્રી રીડીંગ રૂમ કહાડવા તથા રાજકીય વિષયોની સાચી માહિતી આપવાને માટે અભ્યાસવર્ગો ખોલવા કાયદેસર પદ્ધતિથી પણ દૃઢતાથી મુંબાઈના હોમરૂલ લીગે ગુજરાતમા આ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે હોમરૂલ લીગના હાલના કાર્યકર્તાઓ સમજે છે કે તેઓના કરતા હિન્દ માતાની સેવામા વૃદ્ધ થયેલા રાજ્યદ્વારી નેતાઓ આ કાર્યને માટે વધારે લાયક છે અત્યાર સુધી તેઓએ જે કાર્ય કર્યું છે તે માટે હમારૂ હૃદય ઉપકારવશ છે પરંતુ હિન્દના રાજકીય જીવનના આ અણીના પ્રસંગે તેઓનુ મૌન હમને સાલે છે હમને તો કૉંગ્રેસના ફરમાન મુજબ સ્વરાજ્યની યોજના વિષે લોકમત કેળવવાનો હમારો ધર્મ છે હમારા નેતાઓ એ કામ કરવા બ્હાર પડતા હોય તો હમે ખુશીથી તેમને પગલે તેમની પાછળ ચાલશુ પરંતુ તેઓનો તેમ નહિ કરવાનો ઠરાવ હશે—તેઓના મૌન ઉપરથી હમને તેવુ લાગે છે—તો હમે તો હાથમા લીધેલુ કાર્ય હિમ્મતથી કર્યા જઈશુ અને તેઓ તરફથી માત્ર આશીર્વાદની જ આશા રાખશુ આવી રીતે અત્યારસુધીમા હોમરૂલ લીગે ગુજરાતમા જે કાર્ય કર્યું છે તેની ટુંકી માહિતી નીચે આપી આ લેખ બંધ કરીશુ

સુરત —

તા ૧૫ મી મુબાઈના સુરત ખાતે મી હૉર્નિમૅન, મી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, હોમરુલ લીગના બુદ્ધિશાલી અને વ્યવસ્થા કરવામા કુશળ મત્રી મી બૅન્કર, મી વિભાકર અને મી દેવભાણુકર—આ સર્વનુ ડૅપ્યુટેશન ગયુ હતુ તેઓ સુરતના નેતાઓને મળ્યા હતા એક ઇનૉરમલ સભામા હાલની સ્થિતિ તેઓને સમજાવી હતી સાઝના "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર મી વિભાકર, મી જમનાદાસ તથા મી હૉર્નિમૅન બોલ્યા હતા સભામા લગભગ ૧૦૦૦ પુરુષો તથા ૧૦૦ સ્ત્રીઓ હાજર હતા હોમરુલ લીગમા નવા ૧૦૦ સભાસદો દાખલ થયા હતા. પુસ્તકાલય તથા ફ્રી રીડીંગરૂમ વધારે વ્યવસ્થિત બનાવ્યા હતા તથા અભ્યાસવર્ગો ખોલવાની ગોઠવણ કરી હતી લોકોનો ઉત્સાહ ઘણો હતો

ભરૂચ —

શેઠ રતનસી, ધરમસી હોમરુલ લીગના અતિ ઉત્સાહી પ્રૉવિન્શીયલ સૅક્રેટરી મી ચન્દ્રશકર પડ્યા, મી કનૈયાલાલ મુનશી તથા મી મનસુખલાલ માસ્તર—એમનુ એક ડૅપ્યુટેશન તા ૧૫ મીના ભરૂચ ગયુ હતુ મી કનૈયાલાલ મુનશીને ત્યા શેઠ રતનસીના માનમાં ચાહપાર્ટી કરવામા આવી હતી અમલદાર વર્ગની ઇચ્છા ન હોવા છતા ત્યાના નેતાઓ આ પાર્ટીમા આવ્યા હતા તેમની અનેક મુશ્કેલીઓ તથા શકાઓ ડૅપ્યુટેશને દૂર કરી હતી સાઝના દાદાભાઈ હૉલમા "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર મી માસ્તર, મી મુનશી તથા મી પડ્યાએ અસરકારક ભાષણ કર્યા હતા લગભગ ૫૦૦ પુરુષો હાજર હતા હૉલ ન્હાનો હોવાથી બીજા લોકોને ચાલી જવુ પડ્યુ હતુ સર શાપુરજી હૉલ દરેક સાવજનિક કામને માટે બાધવામા આવેલો હોવા છતા મળ્યો નહિ હતો સભામા ઘણો જ ઉત્સાહ હતો અને ઘણા પુરુષો હોમરુલ લીગમા જ સભામા દાખલ થયા હતા લાઇબ્રેરી અને અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ પણ કરી હતી

નડિયાદ —

તા ૧૮ મીએ મી ચન્દ્રશકરે નડિયાદમા લગભગ ૧૨૦૦ માણસ સમક્ષ રા બહુકશકર ગિરધરલાલના પ્રમુખપદ નીચે અમલદારોની હાજરીમા "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર એક અતિ પ્રોત્સાહક અને જવાબદાર ભાષણ આપ્યુ હતુ અને તેને પરિણામે ૧૦૦ નવા સભાસદો હોમરુલ લીગમા જોડાયા હતા

ગોધરા —

તા ૨૧ મી જુલાઇના સવારના હોમરુલ લીગના મત્રી મી બૅન્કર, મી ચન્દ્રશકર તથા મી મનસુખલાલ માસ્તર ગોધરે આવી પ્હોચ્યા હતા મી દલસુખભાઈ વકીલની ઑફીસમા ત્યાના નેતાઓ ભેગા થયા હતા તેઓને હાલની સ્થિતિ સમજાવી હતી અને હોમરુલ લીગની ત્યા સ્થાપના કરી હતી સાઝના ડૅપ્યુટી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની હાજરીમા લગભગ ૫૦૦ પુરુષો સમક્ષ—જેમા લગભગ ૫૦ મુસલમાનો હતા—મી માસ્તર તથા મી પડ્યા "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર બોલ્યા હતા મી પડ્યાનુ ભાષણ એટલુ બધુ તો પ્રોત્સાહક અને

જવાબદાર હતુ કે તરત જ સભામા જ ૧૫ માણસો હોમરૂલ લીગમા દાખલ થયા હતા લાઈબ્રેરી તથા અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ કરવાનુ કામ ત્યાના એક ઉત્સાહી નેતા મી વામનરાવ મુકાદમને સોંપવામા આવ્યુ છે ડેપ્યુટેશનની મુલાકાતથી ત્યાના રાજકીય જીવનમા કઇક નવો જ વેગ આવ્યો હતો

અમદાવાદ —

તા ૨૨ મીની સવારના શેઠ રતનસી ધરમસી, મી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, મી બેન્કર, મી ચન્દ્રશકર પંડ્યા, મી મનસુખલાલ માસ્તર અમ દાવાદ આવ્યા હતા તેમને સ્ટેશન-ઉપર શેઠ અબાલાલ સારાભાઈ, મી જીવનલાલ દેશાઈ, મી મગનભાઈ પટેલ વિગેરે અમદાવાદના નેતાઓએ આવકાર આપ્યો હતો બપોરના શેઠ અબાલાલ સારાભાઈને ગૃહે અમદાવાદના નેતાઓને બોલાવવામા આવ્યા હતા અને ડેપ્યુટેશનના સભાસદો સાથે તેઓએ હાલની સ્થિતિ વિષે વાતચીત કીધી હતી સાઝના આનન્દભુવન થીએટરમા એક ગજાવર સભા ભરાઈ હતી-લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની સખ્યામા ત્યાની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓએ હાજરી આપી હતી સભાનુ પ્રમુખસ્થાન ત્યાના જાણીતા શહેરી રા બ રમણભાઈ મહિપતરામે લીધુ હતુ મી માસ્તરે, મી ચન્દ્રશકરે તથા મી જમનાદાસે અસરકારક ભાષણો કર્યા હતા શેઠ મગનદાસ ગિરધરદાસ જેવા ત્યાના મુખ્ય શહેરી અને મોટા મીલમાલેક તેઓનો આભાર માનતા હોમરૂલ લીગમા જોડાવાને શ્રોતાજનને વિનતિ કરી હતી પ્રમુખે પણ અસરકારક ભાષણ કર્યુ હતુ, અને સરકારની હાલની રાજ્યનીતિને વખોડી કહાડી હતી લોકોમા ઉત્સાહ ઘણો હતો લગભગ ૧૦૦ નવા સભાસદો જોડયા હતા

હોમરૂલ લીગે આ પ્રમાણે દબદબાથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક પોતાનુ કાર્ય શરૂ કીધુ છે અને ગુજરાતમા ગૃહે ગૃહે સ્વરાજ્યનો સન્દેશ પ્હોંચાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે ગુજરાતમા જાગૃતિ આવી છે હિન્દના અણીના પ્રસગમા ગુજરાત પોતાનુ ગૌરવ જાળવશે તથા તેના રાજકીય જીવનના ચેતનમા પોતાના ચેતનનો ફાળો આપશે, એવી આશા છે

સુરત —

તા ૧૫ મી મુબાઈના સુરત ખાતે મી હૉર્નિમૅન, મી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, હોમરૂલ લીગના બુદ્ધિશાલી અને વ્યવસ્થા કરવામા કુશળ મત્રી મી બૅન્કર, મી વિભાકર અને મી દેવભાણુકર—આ સવનુ ડૅપ્યુટેશન ગયુ હતુ તેઓ સુરતના નેતાઓને મળ્યા હતા એક ઈર્ફારમલ સભામા હાલની સ્થિતિ તેઓને સમજાવી હતી સાઝના " હાલની રાજકીય સ્થિતિ " ઉપર મી વિભાકર, મી જમનાદાસ તથા મી હૉર્નિમૅન બોલ્યા હતા સભામા લગભગ ૧૦૦૦ પુરુષો તથા ૧૦૦ સ્ત્રીઓ હાજર હતા હોમરૂલ લીગમા નવા ૧૦૦ સભાસદો દાખલ થયા હતા. પુસ્તકાલય તથા ફ્રી રીડીંગરૂમ વધારે વ્યવસ્થિત બનાવ્યા હતા તથા અભ્યાસવર્ગો ખોલવાની ગોઠવણ કરી હતી લોકોનો ઉત્સાહ ઘણો હતો

ભરૂચ —

શેઠ રતનસી, ધરમસી હોમરૂલ લીગના અતિ ઉત્સાહી પ્રૉવિન્શીયલ સૅક્રેટરી મી ચન્દ્રશકર પડ્યા, મી કનૈયાલાલ મુનશી તથા મી મનસુખલાલ માસ્તર—એમનુ એક ડૅપ્યુટેશન તા ૧૫ મીના ભરૂચ ગયુ હતુ મી કનૈયાલાલ મુનશીને ત્યા શેઠ રતનસીના માનમા ચાહપાર્ટી કરવામા આવી હતી અમલદાર વર્ગની ઈચ્છા ન હોવા છતા ત્યાના નેતાઓ આ પાર્ટીમા આવ્યા હતા તેમની અનેક મુશ્કેલીઓ તથા શકાઓ ડૅપ્યુટેશને દૂર કરી હતી સાઝના દાદાભાઈ હૉલમા "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર મી માસ્તર, મી મુનશી તથા મી પડ્યાએ અસરકારક ભાષણ કર્યા હતા લગભગ ૫૦૦ પુરૂષો હાજર હતા હૉલ ન્હાનો હોવાથી બીજા લોકોને ચાલી જવુ પડ્યુ હતું સર શાપુરજી હૉલ દરેક સાર્વજનિક કામને માટે બાધવામા આવેલો હોવા છતા મળ્યો નહિ હતો સભામા ઘણો જ ઉત્સાહ હતો અને ઘણા પુરૂષો હોમરૂલ લીગમા જ સભામા દાખલ થયા હતા લાઈબ્રેરી અને અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ પણ કરી હતી

નડિયાદ —

તા ૧૮ મીએ મી ચન્દ્રશકરે નડિયાદમા લગભગ ૧૨૦૦ માણસ સમક્ષ રા બ્હાદુરશકર ગિરધરલાલના પ્રમુખપદ નીચે અમલદારોની હાજરીમા "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર એક અતિ પ્રોત્સાહક અને જવાબદાર ભાષણ આપ્યુ હતુ અને તેને પરિણામે ૧૦૦ નવા સભાસદો હોમરૂલ લીગમા જોડાયા હતા

ગોધરા —

તા ૨૧ મી જુલાઈના સવારના હોમરૂલ લીગના મત્રી મી બૅન્કર, મી ચન્દ્રશકર તથા મી મનસુખલાલ માસ્તર ગોધરે આવી પ્હોચ્યા હતા મી દલસુખભાઈ વકીલની ઑફીસમા ત્યાના નેતાઓ ભેગા થયા હતા તેઓને હાલની સ્થિતિ સમજાવી હતી અને હોમરૂલ લીગની ત્યા સ્થાપના કરી હતી સાઝના ડૅપ્યુટી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની હાજરીમા લગભગ ૫૦૦ પુરૂષો સમક્ષ—જેમા લગભગ ૫૦ મુસલમાનો હતા—મી માસ્તર તથા મી પડ્યા " હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર બોલ્યા હતા મી પડ્યાનુ ભાષણ એટલું બધુ તો પ્રોત્સાહક અને

જવાબ ાર હતુ કે તરત જ સભામા જ ૧૫ માણસો હોમરૂલ લીગમા દાખલ થયા હતા લાઈબ્રેરી તથા અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણુ કરવાનુ કામ ત્યાના એક ઉત્સાહી નેતા મી વામનરાવ મુકાદમને સોંપવામા આપ્યુ છે ડેપ્યુટેશનની મુલાકાતથી ત્યાના રાજકીય જીવનમા કઈક નવો જ વેગ આવ્યો હતો

અમદાવાદ —

તા. ૨૨ મીની સવારના શેઠ રતનસી ધરમસી, મી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, મી બેન્કર, મી ચન્દ્રશંકર પડ્યા, મી મનસુખલાલ માસ્તર અમ લાદ આવ્યા હતા તેમને સ્ટેશન-ઉપર શેઠ અબાલાલ સારાભાઈ, મી. જીવનલાલ દેશાઈ, મી મગનભાઈ પટેલ વિગેરે અમદાવાદના નેતાઓએ આવકાર આપ્યો હતો બપોરના શેઠ અબાલાલ સારાભાઈને ગૃહે અમદાવાદના નેતાઓને બોલાવવામા આવ્યા હતા અને ડેપ્યુટેશનના સભાસદો સાથે તેઓએ હાલની સ્થિતિ વિષે વાતચીત કીધી હતી સાઝના આનન્દભુવન થીયેટરમા એક જગીવર સભા ભરાઈ હતી-લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની સખ્યામા ત્યાની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓએ હાજરી આપી હતી સભાનુ પ્રમુખસ્થાન ત્યાના જાણીતા શહેરી રા બ રમણભાઈ મહિપતરામે લીધુ હતુ મી માસ્તરે, મી ચન્દ્રશંકરે તથા મી જમનાદાસે અસરકારક ભાષણો કર્યા હતા શેઠ મગનદાસ ગિરધરદાસ જેવા ત્યાના મુખ્ય શહેરી અને મોટા મીલમાલકે તેઓનો આભાર માનતા હોમરૂલ લીગમા જોડાવાને શ્રોતાજનને વિનતિ કરી હતી પ્રમુખે પણ અસરકારક ભાષણ કર્યું હતુ, અને સરકારની હાલની રાજ્યનીતિને વખોડી કહાડી હતી લોકોમા ઉત્સાહ ઘણો હતો લગભગ ૧૦૦ નવા સભાસદો જોડયા હતા

હોમરૂલ લીગે આ પ્રમાણે દરેનાથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક પોતાનુ કાર્ય શરૂ કીધુ છે અને ગુજરાતમા ગૃહે ગૃહે સ્વરાજ્યનો સદેશ પ્હોંચાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે ગુજરાતમા જાગૃતિ આવી છે હિન્દના અણીના પ્રસગમા ગુજરાત પોતાનુ ગૌરવ જાળવશે તથા તેના રાજકીય જીવનના ચેતનમા પોતાના ચેતનનો ફાળો આપશે, એવી આશા છે

ભાઈ રણજિતરામ.

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા, બી એ, એલએલ બી

૧.

આમુખ.

ભાઈ રણજિતરામ સમ્બન્ધી હું શું લખું અને શું ન લખું ? સ્વભાવથી અને સિદ્ધાન્તથી તટસ્થ પરીક્ષકોની પણ તટસ્થતા સ્નેહનો પક્ષપાત લજાવી દે છે મ્હેં ગુજરાતના અનેક પ્રસિદ્ધ પુરૂષોના જીવનચરિત્રો લખ્યા છે, અને તે મ્હારાથી બની શકે તેટલી સમભાવભરી તટસ્થતાથી ભાઈ રણજિતરામના સમ્બન્ધમા પણ મ્હારાથી બનશે તેટલી તટસ્થતા સાચવવા હું પ્રયાસ કરીશ તથાપિ હું પૂરેપૂરી તટસ્થતા જાળવી શકીશ કે કેમ, શુદ્ધ સ્નેહની સમગ્ર ઊર્મિ પરમ્પરાને હું સયમમા રાખી શકીશ કે કેમ એની મ્હને સ્હેજ શંકા રહે છે તેટલા માટે હું ગુજરાતના વાચકવર્ગને નમ્ર પ્રાર્થના કરૂ છુ કે જો શુદ્ધ સ્નેહનો પક્ષપાત ત્હેને ક્ષન્તવ્ય લાગતો હોય તો સ્નેહપ્રાબલ્યથી હું તટસ્થ મટી પક્ષસ્થ થઈ જતો લાગુ ત્યારે ઉદારતાથી મ્હને તે નભાવી લે

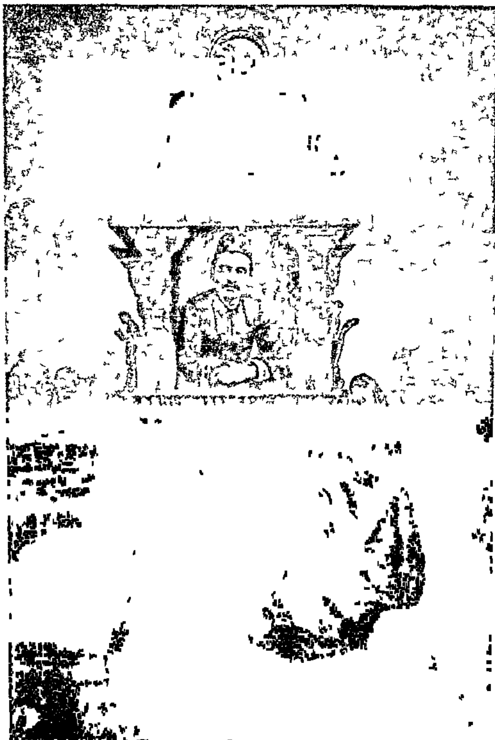
ભાઈ રણજિતરામ ગુજરાતના અનેક અગ્રેસર વિદ્વાનો, લેખકો, કાર્યકરો આદિના નિકટ સમ્બન્ધમા આવેલા હતા ત્હેમાના કેટલાકની સાથે ત્હેમને ગાઢ મૈત્રીનો સમ્બન્ધ હતો હું એ ગાઢ મિત્રોમાનો એક છુ મ્હને હજી સ્મરણમા છે એ રાત્રિ જ્યારે અમ્હે બે મુંબાઈની ચોપાટી ઉપર સાથે ફરવા ગયા હતા અને ત્હેમણે ત્હેમની દેખાતી ભાવહીનતા (*Coldness*) મૂકી દઈ ઊર્મિમય આવેશથી મ્હને પ્રશ્ન પૂછી આશ્ચર્યચકિત કર્યો હતો "ચન્દ્રશંકર, આપણે બે મિત્રો થઈ શકીએ ખરા ?" ત્હેમના પ્રશ્નનો મુદ્દો બરાબર ન સમજાવાથી મ્હેં વિસ્મયથી પૂછ્યુ "રણજિતરામ, કેમ આવો પ્રશ્ન પૂછો છો ?" ત્હેમણે ઉત્તર આપ્યો "તમ્હે નાગર છો માટે" મ્હેં પુછ્યુ "એટલે ? હુ નાગર છુ માટે શુ કોઇનો મિત્ર ન થઈ શકુ ?" ત્હેમણે સચેત અવાજમા પૂછ્યુ "નાગર કોઈના મિત્ર જાણ્યા છે ?" મ્હેં ઉત્તર દીધો "રણજિતરામ, મ્હારી નાતને થતા અનેક અન્યાયોમા ઉમેરો ન કરો તમ્હે કહો છો એવા નાગરો નહિ હોય એમ હુ કહેવા ઇચ્છતો નથી, એટલુ તો હુ કહી શકુ એમ છે કે હુ તેવા નાગરોમાનો એક નથી તમ્હે એમ પૂછો છો કે 'આપણે મિત્રો થઈ શકીશુ ? હુ તો જોઈ શકુ છુ કે 'આપણે મિત્રો છિએ'" ભાઈ રણજિતરામ આ વર્ષના જૂન માસની તા ૪ થીની સ્હવારે ૯ વાગતાને શુમારે નરોત્તમ ગોકળના જુહુના બગલાના કૉમ્પાઉન્ડના દરવાજા આગળથી દરિયામા ન્હાવા જવા હસતે મુખે-મીઠી મશ્કરી કરતે-મ્હારાથી જુદા પડયા ત્યા સુધી 'આપણે મિત્રો છિએ' એ સ્થિતિ અપરિવર્તિત રહી ત્હેમનો દેહ ભસ્મીભૂત થયો છે, અને ચર્મચક્ષુએ હુ એ રણજિતરામને નહિ જોઉ જેમણે મ્હારા જીવનને જીવવા યોગ્ય બનાવવામા અમૂલ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો, પરન્તુ આશ્વાસન છે શાસ્ત્રોના કે "આત્મા અમર છે" તો પછી હજી પણ સત્ય છે અને ભવિ

આમાં પણ સત્ય રહેશે મ્હારો ઉદ્ગાર 'આપણે મિત્રો છિએ' નિર્મૂળ ગણાવાની બીતિ વગર જેમની આગળ હૃદયની મર્મભેદી મૂંઝવણો કહી હૈયું હલકું કરી શકાય, મૂર્ખ મનાવાની ચિન્તા વગર જેમની પાસે બુદ્ધિની ગૂંચવી નાખનારી મુશ્કેલીઓ રજુ કરી મગજને કંઇક શાન્ત બનાવી શકાય, અને તરંગી લેખાવાની શંકા વગર જેમની સમુખ આત્માના ગૂઢ મનોરાજ્યો નિવેદિત કરી ઉરને ઉલ્લસિત કરી શકાય એવા અનેક મિત્રો પ્રભુકૃપાથી મ્હને મળેલા છે,–પરન્તુ તે મ્હારા મોટા અને ન્હાના મિત્રોને સ્હેજ પણ અન્યાય કર્યા વિના હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે "રણજિતરામ તે રણજિતરામ એમને ગયે એમનું સ્થાન અક્ષય ખાલી" ભાઈ રણજિતરામ મ્હારે સગા ભાઈ સમાન હતા મ્હારા જીવનના ઘણા રહસ્યો એ જાણતા એમના જીવનના ઘણા રહસ્યો હું જાણતો એક બીજાની નિર્બળતાઓ જાણતા અને માફ કરતા એક બીજાની શક્તિઓ જાણતા અને માન આપતા કોઈ પણ સમયે મ્હારા એ ભાઈનું અવસાન હું સહન ન કરી શકત, પરન્તુ જે વર્ષમાં મ્હેં મ્હારા વ્હાલામાં વ્હાલા પત્ની ખોયા અને પૂજ્યમાં પૂજ્ય પિતા ખોયા તે જ વર્ષમાં આ ત્રીજો અગત આઘાત ખમવાનું સામર્થ્ય મ્હારામાં ન્હોતું રહ્યું હશે ભાઈ રણજિતરામ ગયા–તે ન ગયા નહિ થાય, હવે રહ્યું માત્ર ત્હેમને સંભારવાનું અને ત્હેમના અમૂલ્ય જીવનમાંથી પ્રેરણા પામવાનું ઠીક સંભારીશું અને પ્રેરણા પામીશું સાહિત્યપરિષદ્‌ના અધિવેશનો ભરીશું, શિક્ષણપરિષદ્ દ્વારા ગુજરાતમાં જ્ઞાનના વ્હાણા કરીશું માસિકોમાં લેખો લખીશું, ગ્રન્થો રચીશું, ગુજરાતના ગૌરવના ગુણગાન ગાઈશું, ગુજરાતની એકતાના પાઠ પઢીશું એ સર્વ કરીશું—પરન્તુ રહી જશે શૂન્યતાના અનિવાર્ય ભાર એ સર્વમાં સહકાર કરનાર ભાઈ રણજિતરામ વિના વિશેષ શું?

જીવનની રૂપરેખા.

ગુજરાતનો કૃતજ્ઞ ઇતિહાસકાર સ્મરણીય લેખશે તે દિવસ જ્યારે સુરતમાં રા વાવાભાઈ નામના કાયસ્થ ગૃહસ્થના કુટુમ્બમાં ભાઈ રણજિતરામનો જન્મ થયો તે દિવસ તે સંવત્ ૧૯૩૮ ના કાર્તિક સુદિ ૨ રા વાવાભાઈ એલ, સી ઈ હોવાથી એન્જીનિઅરની નોકરી કરતા હતા તેઓની નોકરી ભરૂચ જીલ્લામાં હોવાથી, રા રણજિતરામનું બાળપણ તે જીલ્લાના જુદા જુદા ગામોમાં વ્યતીત થયું હતું ન્હાનપણથી જ રા. રણજિતરામ સૌમ્યશીલ, નિવૃત્તિપ્રિય અને અલ્પભાષી હતા ઈ. સ ૧૮૮૮ માં ત્હેમના પિતા નોકરીને અંગે અમદાવાદ ગયા અને પછી ત્યાં જ રહ્યા એટલે ભાઈ રણજિતરામનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં જ શરૂ થયો અને, અમદાવાદમાં જ પૂરો થયો મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રૅક્ટિસિંગ ક્લાસમાં તેઓએ ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યો હતો, અને માધ્યમિક કેળવણી, અમદાવાદની મિશન સ્કૂલમાં લીધી હતી ખ્રીસ્તી મિશનરીઓના જીવનની સારી અને બીજી બાજુ ત્હેમણે તે વખતે જાતે જોઈ હતી, અને તે વિષે અનેક વાર તેઓ વાતો કરતા ઈ સ. ૧૮૯૮ માં તેઓએ મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી, અને ઈ. સ ૧૮૯૯ માં અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાં પ્રવેશ

કર્યો તેઓનુ વિદ્યાર્થીજીવન પરીક્ષાઓની દૃષ્ટિથી તેમ જ ખરા અભ્યાસની દૃષ્ટિથી ઉંચા પ્રકારનું હતું ત્હેમની વિદ્યોપાસનાએ તથા ત્હેમના કાર્યોત્સાહે ત્હેમના સ્નેહી સમવયસ્કોનુ તેમ જ ત્હેમના અધ્યાપકોનુ લક્ષ ખેચ્યુ હતુ તેઓ વિદ્યાર્થી હતા તે વખતની વાતો તેઓ બહુ કરતા-ખાસ કરીને ત્યાના ત્હેમના મિત્રમડળની, ત્યાના સુધારકો અને પ્રાર્થનાસમાજીઓની અને ત્યાના પ્રોફેસરોની ગુજરાતના વિદ્વાનો અને રસિકોમા અવતસરૂપ પ્રો આનન્દશકર ધ્રુવ માટે મ્હે ત્હેમનો અભિપ્રાય પૂછેલો ત્હેના ઉત્તરમા ત્હેમણે કહ્યુ હતુ "આનન્દશકરમા વિદ્વત્તા વિશાલ અને રસિકતા ઉંચા પ્રકારની, પણ ત્હેમના જીવનથી કે ત્હેમના ઉપદેશથી કોઈને પ્રેરણા આપી શકે અથવા પોતાની આસપાસ સહચરો અથવા અનુયાયીઓનુ મડળ આકર્ષી શકે એવુ સમર્થ વ્યક્તિત્વ ત્હેમનામા નહિ જુઓને, ડૉ ભાણ્ડારકરના વિદ્વાન શિષ્યો હજીયે ત્હેમને કેવી ઉપકારબુદ્ધિથી સભારે છે ? આનન્દશકરને ગુજરાતના કેટલા વિદ્વાનો એવી રીતે સભારે છે ?-અથવા સભારશે ?" બી એ ની પરીક્ષા માટે ઐચ્છિક વિષય તરિકે ત્હેમણે "તર્કશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર" (*Logic and Moral Philosophy*) એ વિષય લીવો હતો ઈ સ ૧૯૦૩ મા તેઓએ બી એ ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમા પસાર કરી, અને ગુજરાત કૉલેજમા ફેલો તરિકે તેઓ નીમાયા ત્હેમનુ કૉલેજજીવન ઉંચા પ્રકારનું હતુ તેઓ માત્ર સારા વિદ્યાર્થી હતા એટલુ જ નહિ, પરન્તુ કૉલેજની ડીબેટિંગ સોસાયટીમા, કૉલેજના સોશિઅલ ગૅધરિંગમા અને તે ઉપરાત કૉલેજની બ્હારની 'સાહિત્ય સભા વગેરે સસ્થાઓમા તેઓ હોસભર્યો અને અગ્રેસર ભાગ લેતા તેઓને વણ વાચનાની ટેવ હતી ત્હેમના જેટલા વિશાળ અને વિવિધ વાચનવાળા ગુજરાતમાં બહુ થોડા હશે ઈ સ ૧૯૦૫ ના મે માસમા ત્હેમની પ્રેરણાથી અને મુખ્યાશે ત્હેમના શ્રમથી સાહિત્ય સભાએ પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ્ અમદાવાદમા ભરી તેઓ સાહિત્ય પરિષદ્‌ના મત્રી નીમાયા હતા શ્રીયુત ગોવર્ધનરામે કેટલીક આનાકાની પછી તે પરિષદ્‌નુ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતુ તે સમ્બન્ધમા વાત કરતા ગ રણજિતરામ રા હાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઈની અને રા બ રમણભાઈની બહુ પ્રશસા કરતા ગ બ રમણભાઈના સબન્ધમા તેઓએ કહ્યુ હતું "રમણભાઈ હોય નહિ અને અમદાવાદમા આટલુ યે સાહિત્યજીવન અને સાર્વજનિક જીવન હોય નહિ રમણભાઈની ભૂલો બતાવવી એ કામ જેટલુ હલકુ છે તેટલુ જ સ્હેલુ છે, એમની માફક સર્વ સારા કામોમા પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પોતાની સલાહનો લાભ આપવો એ બીજા કોઇ કરતા નથી તમ્હે ચોખ્ખા દિલથી કામ કરવા તૈયાર હો અને જવાબદારી માથે લેતા હો તો રમણભાઈની મદદની ખાત્રી" ઈ સ ૧૯૦૫ ના એપ્રિલમા તેઓ ઉમરેઠની હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર નીમાયા ને તે વર્ષના નવેમ્બર સુધી તે પદ ઉપર રહ્યા નવેમ્બરમા ગ મણિશકર ગ્નજી ભટ્ટની સલાહથી પ્રો ગજ્જરના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરિકે તેઓ રહ્યા શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને અને પ્રો ગજ્જરને ઘણો સારો સમ્બન્ધ હતો, અને પ્રો ગજ્જરને શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનુ જીવનચરિત્ર લખાવવાની ઘણી હોંસ હતી રા રણજિતરામને તે કામ સોપવામા આવેલુ હતુ અને તે માટે

ગુજરાતની નિવાપાંજલિ.

સમાલોચક ઑગસ્ટ, ઈ સ ૧૯૧૭] [ચિત્રકાર-રા રવિશંકર મ

By the Courtesy of Visami Sadi

રણજિતરામ અને તેમના પિતા વાવાભાઈ.

તેમણે કરવાની તૈયારીઓ પણ કરવા માંડી હતી, પરન્તુ તેથી આગળ તેઓ અનેક કારણોને લીધે વધી શક્યા નહોતા. પ્રો. ગજ્જરને ત્યાં તેઓ રહ્યા તે દરમ્યાન તેમને અતિશય લાભ થયો. પ્રો. ગજ્જર જેવા ભાવનાશાળી, ચેતનમય અને ઉદ્યોગી મહાન્ પુરુષ પાસે રહેવાથી જે સતત પ્રેરણા મળે તે તેમને મળી; તે ઉપરાંત, પ્રો. ગજ્જરના વિશાળ અને વિવિધ પુસ્તકાલયનો પણ

ઉત્તરરામચરિત્ર ૧૮૯૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

તેઓએ પુરો ઉપયોગ કર્યો ઈ સ ૧૯૦૭ મા બીજી સાહિત્યપરિષદ્ વખતે તેઓ મ ત્રી તરીકે નીમાયા હતા ઈ સ ૧૯૦૮મા પ્રો ગજ્જરની સમતિથી પ્રો ગજ્જર ની નોકરી છોડી, તેઓશ્રીયુત પ્રભાશંકર દત્તપતરામ પટ્ટણીના ખાનગી સેક્રેટરી થયા ઈ સ ૧૯૦૮ થી માડી ઈ સ. ૧૯૧૬ ના મે માસ સુધી તેઓ રા પટ્ટણીના સેક્રેટરી રહ્યા તેઓ રા પટ્ટણીની નોકરીમા દાખલ થયા ત્યારે રા પટ્ટણી ભાવનગરના દીવાન હતા, એટલે ઈ સ ૧૯૦૮ થી ઈ સ ૧૯૧૨ સુધી ભાઈ રણજિતરામ ભાવનગરમા રહ્યા ત્યા દેશી રાજ્યનુ વાતાવરણ અનનોકૂળ હોવાથી તેમને તક મળી તેઓ મ્હને વારવાર કહેતા કે ત્યાનુ વાતાવરણ તેમને ગોઠતુ નહિ રા મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ની સગતિ અને પ્રો નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ ભટ્ટ ની સગતિ એ ત્હેમના આશ્વાસનો હતા ભાવનગરમા રહ્યાથી તેઓને સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ તથા મુંબાઈ વગેરે સ્થાનોમા મનુષ્યપ્રકૃતિનો જે અનુભવ થયો હતો ત્હેનાથી કેટલાક જુદી જાતનો અનુભવ થયો, અને ત્હેને પરિણામે તેઓ વ્યવહાર વિશેષ સમજતા થયા ભાવનગર તેઓ હતા તે દરમ્યાન ઈ સ ૧૯૦૯ મા ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ રાજકોટ મુકામે મળી હતી અને તેમા ત્હેમણે યથાશકિત ભાગ લીધો હતો ઈ સ ૧૯૧૨ માં શ્રીયુત પટ્ટણી મુંબાઈના નામદાર ગવર્નરની કારોબારી સભાના સભાસદ નીમાયા ત્યાર થી રા રણજિતરામને મુંબાઈ, મહાબળેશ્વર અને પૂના એ ત્રણ સ્થાને વારાફરતી રહેવાનુ થતુ આ અરસામા વળી ત્હેમને જુદી જાતનુ જીવન જોવાની તક મળી પૂનામા તેઓ પ્રો બળવંતરાય ઠાકોરના તેમ જ પૂનાની કૉલેજોમા અભ્યાસ કરતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓના વિશેષ સબધમા આવ્યા એટલુ જ નહિ, પરન્તુ ત્યાનુ સાર્વજનિક જીવન જોવાની પણ ત્હેમને તક મળી ભાઈ રણજિતરામનો તથા મ્હારો સબન્ધ અતિશય ગાઢ થયો તે પણ પૂનામા જ ચોમાસાના બે સુન્દર માસ દરમ્યાન અમ્હે કવિતાના વાચન સાથે ગાળ્યા છે અને હૃદયમથનો કર્યા છે એ બે માસનો પૂનાનો નિવાસ અને ભાઈ રણજિતરામનો સ્નેહભર્યો સહવાસ મ્હારા સ્મરણમાથી લુપ્ત થઈ શકે તેમ નથી શ્રીયુત પટ્ટણીની સાથે સ્થાનાન્તર કરવામા ત્હેમને એક વાત ખટકતી હતી અને તે એ કે ત્હેમને પોતાના સ્વજનો સમીપ રહેવાની અનુકૂળતા ન્હોતી મળતી તેઓ મ્હને વારવાર કહેતા "ચન્દ્રશંકર! મ્હારા કુટુમ્બની સાથે હુ નથી રહી શકતો તેથી હુ બેશનિશાન છઉ એમ મ્હને લાગ્યા કરે છે" સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી પોતાના પદમાથી મુકત થયા તે પ્રસગે ત્હેમની સમતિથી ત્હેમની નોકરી છોડી, ઈ સ ૧૯૧૬ ના જૂન માસથી મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ શેઠ નરોત્તમ મોરારજી ગોકુળદાસની નોકરી સ્વીકારી ત્હેનુ એક મુખ્ય કારણ ત્હેમની ઉપર કાઢેલી પ્રગન લાગણી હતી મો તે નોકરી સ્વીકાર્યા પછી એક વર્ષના ટૂંકા સમયમા તેઓનુ અકસ્માત્ અવસાન થયુ એ બાબત ધ્યાનમા લઈએ તો એમ લાગી ગયા વિના નથી રહેતુ કે તેઓ ત્હેમના સુશીલ પત્ની શાન્તિબ્હેન તથા ત્હેમના બાળકો—બ્હેન અરૂણા અને ભાઈ અશોક—ની સાથે ત્હેમના જીવનનુ એક છેલ્લુ વર્ષ ગાળી શકયા એ એક આશ્વાસન છે ભાઈ રણજિતરામ શેઠ નરોત્તમની નોકરીમા જોડાયા તે પૂર્વે ત્હેમણે ઈ સ ૧૯૧૬ ના મે માસમા પાચમી સાહિત્યપરિષદ ભરવાની હીલચાલ સર પ્રભાશંકરને ત્યાથી

ઉપમાન ભાગ ૧, ૨, ૩—૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

ખાસ રજા લઈને તેઓ ત્યાં રહ્યા હતા, અને જો કે પોતે મંત્રી ન હતા છતાં પરિષદ્ તથા સમ્મેલન સફળ થાય તે માટે ત્હેમણે અથાગ મહેનત કરી હતી. તે વર્ષે સાહિત્યપરિષદ્‌ના મંત્રીઓની સંખ્યા ત્રણને સ્થાને પાંચની થઈ અને ત્હેમાંના તેઓ એક થયા. ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના જૂન પછી તેઓ મુંબાઈમાં રહ્યા. તે દરમ્યાન તેઓ ગુર્જર સભાના કામકાજમાં ઘણો રસ લેતા અને ગુર્જર સભા માત્ર મુંબાઈના ગુજરાતીઓમાં જ નહિ, પરન્તુ બ્હારના ગુજરાતીઓમાં પણ ઉન્નત પ્રકારનું પ્રાન્તિક ચેતન પ્રેરનારૂં સમર્થ થઈ શકે તે માટે વારંવાર સૂચનાઓ કરતા. તે ઉપરાંત તેઓ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીશિક્ષણવર્ગોના મંત્રી સાથે સહમંત્રી નીમાયા હતા અને "સમાલોચક" તથા "નવજીવન" એ બે માસિકોને માટે તે પત્રોના તંત્રીઓને પણ શરમાવે તેવી મમતા અને સતતતાથી લખતા. "નવજીવન"ના ચેતનમય, ભાવનાશાળી અને મર્યાદશીલ મંત્રી ભાઈ ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક બીમાર હોવાથી છેલ્લા અનેક માસથી તો તંત્રીપદ ત્હેમની પાસે જ હતું. ચાલુ વર્ષના જૂન માસની ૪ થી તારીખે અણસમજુ મૃત્યુએ "આંધળાની આંખ" સમું ગુજરાતનું અમોલું રત્ન હરી લીધું અને ગરીબ ગુજરાતને વધારે ગરીબ બનાવ્યું જેવી ઈશ્વરેચ્છા!

ભાઈ રણજીતરામના ટૂંકા જીવનની આ ટુંકી રૂપરેખા. હવે આપણે ત્હેમનું એક વ્યક્તિ તરીકે, એક વિદ્યોપાસક તરીકે અને એક પ્રાન્તસેવક "ગુજરાતી" તરીકે ટૂંકું અવલોકન

૩.

વ્યક્તિ.

ભાઈ રણજીતરામ એક વિદ્યોપાસક તરીકે તથા એક પ્રાન્તસેવક તરીકે કેવા હતા એ વાત ઘડી વાર વીસરી જઈએ—વીસરી ન શકાય એવી એ વાત વીસરી જવાનો ક્ષણભર સગવડની ખાતર પ્રયાસ કરીએ—અને કેવળ એક વ્યક્તિ તરીકે જ તેઓ કેવા હતા તે જોવા યત્ન કરીએ તો આપણા આગળ કેવી મૂર્તિ ખડી થાય છે? શરીરે દુબળું અને સત્ત્વહીન, છતાં માંદગીને માંદગી ગણી નહિ અને પ્રસંગે આશ્ચર્યકારક ઉદ્યોગ કરી શકે એવું, મુખાકૃતિ આકર્ષક અને નિર્દંભની પ્રભાથી ઝળકતી, અને ગજા તે કરતાં વિશેષ ભાર મગજ ઉપર હોય તેવી ચિન્તાયુક્ત મનો દશાનું પ્રતિબિમ્બ પાડનારી, ક્વચિત્ હસમુખી પરન્તુ મ્હોટે ભાગે ગંભીર અને ચિન્તનશીલ, મન તીવ્ર જિજ્ઞાસાવાળું અનેક વિષયોમાં રસ લેનારૂં, અનેક ન્હાના મ્હોટા પ્રશ્નોના નિરાકરણો શોધવાને મથતું, પણ મુંઝાતું, ન ફાવતું, આખરે થાકી જતું અને વળી પાછું તે પ્રશ્નની પાછળ નવી હોંસથી પડતું, એક જ વિષયનો અખંડ સાથેનો સહવાસ લાંબો સમય ન સેવી શકતા, પરન્તુ જુદે જુદે પ્રસંગે ટૂંકી ટૂંકી મુલાકાતો લેનારૂં અને ટૂંકા ટૂંકા સંસ્કારો ઝીલનારૂં, વિશાળ અને વિવિધ વાચનમાંથી સંગ્રહેલી વિગતો અને માહિતીથી સભર, પરન્તુ ત્હેમના યથાયોગ્ય મૂલ્ય આંકી, ત્હેમને ઘટતા સ્થાનોનો નિર્ણય કરી, ત્હેમની સુઘટિત વ્યવસ્થા કરવાને અશક્ત. ઉતાવળથી અભિપ્રાયો બાંધનારૂં, ઉતાવળથી અભિપ્રાયો ફેરવનારૂં. એક રીતે સત્યપ્રેમી અને ન્યાયપ્રેમી, છતાં તે માટે આવશ્યક ધૈર્યવાળું નહિ,

* ભવિષ્યવેત્તા રૂ. ૦-૪-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

રણજિતરામનો બાલ્યકાલ.

તેમ જ તે માટે જરૂરના રાગદ્વેષના અભાવવાળુ પા। નહિ ન્યાનહારિમ્તા ગ્તાં વિશાળતા અને વિવિધતાથી વિશેષ અધિક યોજનાઓથી તરવરતુ દૂનામા પ્રાપ્તિના પ્રસાદની સ્વચ્છતા કરતા પ્રયાસની ચિન્તાની અસ્વસ્થતા વિશેષ અનુભવતુ ન મ સ્વભાવ કરતા સમજણુથી સ્નેહી નવારે અને પરિણામે પ્રમન રાગદ્વેષોથી રહિત નહિ અગન મમ ઘોમા અતિશય કુળ, પરન્તુ સિદ્ધાન્તોા ભાબતમા આશ્ચર્યકારક રીતે રહિત પોતાને અણુગમતુ બન્યુ હોય તો સ્હેલાઈથી ભૂલી જઈ । શકે કે મારી । આપી શકે એવુ પરન્તુ સ્હેજ પણ દરા રાખવો એ શુ તે ન જાણનાર, સ્વભાવથી બીજા પામે-ગા. મિત્રો પાસે પણ-ખુરી ન શકે એવુ, છતા ખુને ત્યારે માનજા મ રીતે વિશ્વાસ બીજામા વિશ્વાસ મૂ ાડ અને બીજાનો સપૂર્ણ વિશ્વાસ પામના કોઈ પણ જાતની મલિનના ક શ્યામનાથી સર્વાંગે રહિત અને અનેક ઉત્તમ મેવાકાર્યોથી ઉભરાતુ, દૂમા, પ્રભુ ા પવિત્ર રસ્તામા ઉંચુ સ્થા। સ્હેલાઈથી મેળવી શકે એવુ એ જ પ્રકૃતિ નમ્ર, પ્રતાપી પ્રભાવશાળી પરાક્રમી નહિ પરન્તુ સૌમ્ય, રીળી, શક્તી, માનન અને તેમનામા આ મગન હોત, જો પરિસ્થિતિ પ્હોચી વળી ત્હેનાથી પર થવાનુ ત્હેમનામા પૌરુષ હોત, એ આત્માની શક્તિઓ ા સપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની અજેય હિમ્મત હોત તો ભાઈ રણજિતરામનુ જીવન જુદા પ્રકારનો પ્રભાવ ગુજરાત ઉપર પાડત અત્યારે ગુજરાત ા અનેક સજ્જનોના અગન સ્નેહવિષયોમા ભાઈ રણજિતરામ ત્હેમની સૌમ્ય, નાજુ નિ સ્વાર્થ પ્રકૃતિથી ઉંચુ સ્થા। પામ્યા છે એ ખરુ પરન્તુ પ્રેરક હોવા છતા નેતૃત્વ નથી પ્રાપ્ત કરી શકતા, એ પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે ાજ્મા કોઈ સત્ધાર જ થાય છે, કાઈ નાશ પણ બને છે

૮.

વિદ્યોપાસના

ભાઈ રણજિતરામ આરુ વિદ્યોપાસક હતા ગુજરાત એ પ્રધાનપણે વ્યાપારીઓ અને ખેડુતોનો પ્રદેશ છે, અને તેથી વ્યાપક આત્મા ાનીથી મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ વિશેષ પારખે છ

પરિણામે વિદ્યોપાસનાની જે અતિશ ઉંચા પ્રકારના આર્યોથી પ્રેરાયલી પ્રજાઓમાં હોય છે તેવી ગુજરાતમાં ન હોય તો તે સ્વાભાવિક છે-શોચનીય હોવા છતા એવા પ્રાન્તમા ઉપાસ વિદ્યોપાસનાના ઉચ્ચ દૃષ્ટાન્તો નથી જ એમ નથી, જો કે બંગાળા, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ આદિ પ્રાન્તોમા જેવા અને જેટલા પ્રસિદ્ધ વિદ્યોપાસકો થયા છે તેવા અને તેટલા કદાચિત્ ગુજરાતમા થયા નહિ હોય રા રણજીતરામનુ વાચન અનિયમ વિનાનું અને વિવિધ હતુ હેમની માહિતી એટલી બધી હતી કે હેમને હેમના એક મિત્રો ' માહિતીના ભંડાર " કહેતા કોઈ પણ વિષય ઉપર પોતાને લખવુ હોય કે વ્યાખ્યાન આપવુ હોય તો અનેક યુવાન વિદ્વાનો હેમની મદદ લેતા માન એટલુ સત્યની ખાતર કહેવુ જોઇએ કે હેમનુ વાચન જેટલુ વિશાળ હતુ તેટલુ મર્મગ્રાહી ન્હોતુ તેમ જ હેમની માહિતી જેટલી વિવિધ હતી તેટલી પચાવેલી અને વ્યવસ્થિત ન્હોતી આમ હોવાનુ કારણ કેટલેક અંશે હેમના મનનુ બંધારણ હતુ અને કેટલેક અંશે હેમની પરિસ્થિતિ હતી ભાઈ રણજીતરામની વિદ્યોપાસના કેવળ બુદ્ધિના વિલાસ સમાન ન હતી, પરન્તુ હેમના ચારિત્ર્ય ઉપર ઉંડી અસર કરનારી અને હેમના લોકોપયોગી જીવનમા સહાયરૂપ હતી

ભાઈ રણજિતરામે હેમની વિદ્વત્તાના પ્રમાણમા લખ્યુ છે થોડુ અને તે થોડુ પણ મ્હોટે ભાગે છૂટક છૂટક લેખો ચર્ચાપત્રો તથા માસિકોમાં લેખો અનેક લખતા ભાઈ રણજિતરામના લેખો મ્હોટે ભાગે હેમની માહિતી અને વિશાળ વાંચનને લીધે રચાતા અને વચ્ચે હેમની શૈલી પૂરેપૂરી જામેલી ન્હોતી અને તેથી એકસરખો પ્રવાહ વાક્યપ્રવાહ એ હેમની શૈલીનું પ્રધાન લક્ષણ નથી, છતા હેમના ટકા ટૂંકા વાક્યો સારા લાગે છે અને હેમની શબ્દ સમૃદ્ધિ અનેક વિજાતીય તત્ત્વોને એકત્ર કરનાર હોવા છતા અર્થબોધ-ક લાગે છે હેમનો વિવિધ વિષયો વિષે લેખો લખેલા છે એ લેખો ઉપરથી જણાય છે કે ભાઈ રણજિત રામ સ્વતન્ત્ર ચિન્તન કરનાર

રણજિતરામ બાળવિદ્યાર્થી તરિકે

ભામિની ભૂષણ ભા ૧ લો રૂ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

ક્ષુદિરામ અને તેમનાં પત્ની શ્રી. શાન્તિગૌરી.

કેળવણીનું માહાત્મ્ય.

લેખક—શા. પદ્મનાભ હરિદત્ત શાસ્ત્રી.

અનુસધાન પૃ૪ ૩૨૩ થી

જે સન્નારીઓનાં દષ્ટાંતો બાળાઓને શીખવવામા આવે છે તે ક્યા, અને મોટા ખર્ચ અપાતી આજની અધુરી સ્ત્રીકેળવણી ક્યાં ? અજમીથી બ્રહ્મા વિષ્ણુ તથા મહેશને છ છ માસના બાળકો બનાવી દેનાર દેવી અનસૂયા ક્યાં ? અને સાહેબ સવારીમા તેમ જ જાહેર મેળાવડામા નજરે પડતી, નાટકના એક્ટરોની ચાલ તથા હાવભાવનુ અનુકરણ કરતી આપણી આજકાલની કેટલીક અધદગ્ધ સ્ત્રીઓ ક્યા ? પતિનુ આયુષ્ય પાછુ મેળવનાર સાક્ષાત્ યમરાજને પણ પ્રસન્ન કરનાર સતીસાવિત્રી ક્યા ? અને પતિ ઉપર દોડ ચલાવતી "સુન્દરી સુબોધ"ના પાના ભરવા માટે દષ્ટાન્તરૂપ બનતી આપણી હાલની ભગિનીઓ ક્યા ? દેવતાઓમાથી પણ પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિને ઓળખી કાઢનાર તથા વનમા પતિ પાછળ રોતી, રખડતી દમયન્તી ક્યા ? અને મુસાફરીમા પતિને બાળકો સાચવવા આપતી તથા બીજી પરચુરણ મજુરી કરાવનારી આજની વીર્યહીન સ્ત્રીઓ ક્યા ? રાવણને પણ ધ્રુજાવનારી સતી સીતા ક્યાં ? અને બદુકના અવાજથી ડરી જતી આપણી સહધર્મચારિણી ક્યા ? હાલમા અપાતી સ્ત્રીકેળવણી, જેને માટે લેકોએ મોટી ધમાલ કરી મૂકી છે તેના પરિણામરૂપે ઉપર જણાવેલી જગજ્જનનીરૂપ પ્રાતઃસ્મરણીય સન્નારીઓ દેવીઓ જેવી એક પણ ઉત્પન્ન કરી શકાઈ હોય તેવુ દષ્ટાત આજ મળવુ મુશ્કેલ છે

સમયભેદથી શિક્ષણભેદ થતો હોય તો ભલે પરન્તુ તે ભેદ એવો તો ન જ હોવો જોઇએ કે જેથી આપણી સ્ત્રીઓ કે બહેનો અથવા પુત્રીઓ હાસ્યાસ્પદ દષ્ટાંતો બને અથવા તો પરિણામે તેઓ સફ્રેજીસ્ટ થઈ ઘર બાળવાના તથા બોમ્બ ફેંકવાના નિંદ્ય કામો કરવા તત્પર થાય કેળવણીનુ પરિણામ અન્યને પીડાકર અથવા તો વિઘ્નકર ન જ આવવુ જોઈએ અને તેવુ પરિણામ જ્યા જ્યા જોવામા આવે ત્યાં પદ્ધતિ ખામીવાળી છે એમ માનવુ અને તેવી પદ્ધતિ નાબૂદ કરવામા કેળવણીનો ઉપયોગ કરવો એ જ પરમ કર્તવ્ય તથા પુરૂષાર્થ છે

દરેક જાતની કેળવણી પછી ગમે તો તે પુરૂષોની કેળવણી હો કે સ્ત્રીઓની કેળવણી, શારીરિક હો કે માનસિક, પરન્તુ તે ઉત્તેજક પોષક તથા પરમ શ્રેય સાધક હોવી જોઈએ શ્રેયોબાધક ના જ હોવી જોઇએ અને તે બાબતમા ગુણનુ વર્ણન આપ્યા પછી ખામી તરફ લક્ષ્ય ખેંચવુ જોઈએ (એટલે કે ગીતાની પેઠે દૈવી સપત્તિ જણાવ્યા પછી આસુરી સપત્તિ બતાવવી જોઈએ અને તે ખામીઓ પણ એવી રીતે બતાવવી જોઈએ) કે જેથી તેને દૂર કરવા તરફ જ વત્તિ વળે આજકાલ આ વિષયમા વિપરીત ક્રમ ગ્રહણ કરવામા આવે છે તેવુ કાંઈક ભાન થાય છે એટલે કે ' ગુણ બીજાના ગાવ, દોષ ન દેખે કોઈના, ભારે નહિ ભરાય, તે ધરતીના ધેનના ' એ આનુભવિક વાક્યમા અપ્રીતિ થઈ છે એ પરમ્પરા નેહ દર્શન કરતા મળે છે તેના પરિણામે એમ થયુ છે કે સુસ્ત્રીઓ ત...

માન તથા પ્રેમની લાગણી નષ્ટવત્ થાય છે, સ્વતન્ત્રતાનો અર્થ વિપરિત ઉચ્છૃખળતામા ફેરવાઈ ગયો છે, અને હૃદયથી પ્રેમભાવના પ્રગટ થવાને બદલે બહિરાડમ્બર-*formality*-શિષ્ટાચાર જ ફક્ત રહ્યો છે આ સર્વેનુ કારણ યોગ્ય ગૃહકેળવણીની ખામી સિવાય અન્ય નથી સદ્ગત સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈ કહે છે કે એક યોગ્ય માતા સો શિક્ષક કરતા પણ અધિક છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે જે દેશમા બાળકને સ્તનપાનમા જ નૈતિકતત્વો આપવામા આવતા, જ્યાં સાસરે જતી કન્યાઓને शुश्रूषस्व गुरून् વિગેરે ઉપદેશ આપવામા આવતો, જ્યા અમુક આશ્રમનુ જ્ઞાન—અધિકાર-ફરજ-જવાબદારી વિગેરે શીખ્યા પછી જ તે આશ્રમમા પ્રવેશ કરવા દેવામા આવતો ત્યા આજ તેથી ઉલટુ જ જોવામા આવે છે તે શ્રીમગાજી વિષે शिर शार्वं स्वर्गात् વિગેરે શ્લોકનુ ભાન શુ નથી કરાવતુ ? ખરેખર ગોવર્દ્ધનરામભાઈ તેનુ ભાષાતર કરતા કહે છે કે શતપથ વિનિપાત જ નિર્મેલો એ યોગ્ય જ છે જ્યા સુધી ગૃહકેળવણી ઉપર પરતુ લક્ષ્ય અપાશે નહિ ત્યા સુધી ખરી કેળવણી આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીશુ નહિ ગૃહકેળવણીરૂપી મજબૂત ઉપાયોવિના આપણુ ચારિત્રરૂપી ગૃહ મજબુત થશે નહિ. दारार्धीनस्तथा स्वर्ग पितृणामात्मनश्चह ।

આત્મોન્નતિ કે દેશોન્નતિમા પણ વિદ્યારૂપી યોગ્ય માતાની જ જરૂર છે અને તેથી યોગ્ય માતા નહિ મળવાથી તેના અભાવે તેની શોક્ય અવિદ્યાના દોરમા આપણે રહેવુ પડે અને ધ્રુવની પેઠે અથવા તો કૈકેયીએ રામની જેવી દશા કરી તેવી આપણી પણ દશા થાય તો તેમા ગો વાક ?

विद्या ददाति विनय सा चेदविनयावहा ।
क याम क प्रति ब्रूमो गरदाया स्वमातरि ॥

એ પ્રમાણે જ્યા માતા પોતે જ વિષ આપે તેમ વિદ્યાથી વિનય આવવાને બદલે અવિનય જ આવતો હોય તો વિષ આપનાર માને ' માતા ' એવુ નામ કે ઉપમા પણ આપી શકાય નહિ તેમ જેથી અવિનય અને ઉચ્છૃખળતા જ પરિણામે તેને આપણે વિદ્યા એવુ નામ જ નહિ આપી શકીએ તેને માટે તો આર્યશાસ્ત્રોમા અવિદ્યા એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે તે જ યોગ્ય છે કારણ કે તે અવિદ્યા—નાના રૂપ ધરી—આવે તો પણ આર્યસતાનો તેથી અનકૃત થશે જ નહિ તે તો રાવણાદિ રાક્ષસોને જ શોભાસ્પદ થઈ શકે

જે વિદ્યાથી નૈતિક બળ ખીલે નહિ, જેથી સર્વોત્તમ હિત સધાય નહિ તેવી ઉપર ચોટીઆ કેળવણીની ભારતના સતાનોને જરૂર નથી અમારે અને અમારી ભાવિ પ્રજાને તો એવી કેળવણી જોઈએ છીએ જેથી અમારી શક્તિનો ઉત્તમોત્તમ લોકોપયોગી સર્વદેશી ઉપયોગ કરી શકાય—અમે તો હનુમાનની માફક એમ કહીએ છીએ કે રામચદ્રરૂપી સર્વવ્યાપી પ્રેમ અને દેશ હિતકારક શક્તિવર્ધક જ્ઞાન જેમાથી અમને મળે નહિ તેવુ એક પણ દ્રવ્ય અમારે અગ્રાહ્ય અને શિવનિર્માલ્ય છે

કેળવણી-વિદ્યા-તેનુ માહાત્મ્ય વિગેરે ઉપર વિવેચન કર્યા પછી એ પ્રશ્ન હજી પણ બાકી રહે છે કે તે કઈ કેળવણી કે જેથી આપણે પ્રાચીન કાળમા આપણા સતાનોને ઉત્તમ બનાવી શક્યા હતા અને આપણા આર્યાવર્તને ઉન્નતિના શિખરે મુકી શક્યા હતા ? આપણા શાસ્ત્રો જ તેનો ખુલાસો આપતા કહે છે કે द्वे विद्ये वेदितव्ये पराचापरा વિગેરે એટલે કે પરા અને અપરા એવી બે પ્રકારની વિદ્યા છે અને તે શ્રેય અને પ્રેય-સાધનારી છે લોકોની સામાન્ય વૃત્તિ પ્રેય તરફ વળેલી હોય છે નાનાં બાળકને પણ રુપીઓ બતાવવાથી તે લેવા એ વત્તિ કરે છે તેમા મોટા પુરુષાર્થની જરૂર નથી જો કે સાવધાનતાની જરૂર છે કારણ કે આગળ કહ્યુ તેમ કેટલીવાર સાવધાનતાના અભાવે આપણે અવિદ્યાના ભોગ થઈ પડીએ છિએ જેના દષ્ટાતો આપણને દરેક સમયે મળી આવે છે આથી પ્રેય એટલે પ્રિય વસ્તુઓ મેળવવા જતા નિમાજ પઢતા મસીદ કોટે વળગના જેવુ ન થઈ જાય તેટલુ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે પરતુ પ્રેય તરફથી વૃત્તિને વાળી તેને શ્રેય તરફ દોરવવામા સર્વોત્તમ પુરુષાર્થની જરૂર છે જેમ દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખતી વખતે અર્જુન વેધ્ય વસ્તુથી અન્ય કશુ જોતા ન હતા તેમ શ્રેયોમાર્ગમા એકતાનતા થવાની જરૂર છે અને તેવી એકતાનતા પ્રાપ્ત કરી એ જ પરમપુરુષાર્થ છે એ પરમપુરુષાર્થ કરવા માટે આપણા શરીર સુદ્દઢ હોવા જોઇએ આ કારણથી જ शरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम् એમ ધર્મશાસ્ત્રોમા શરીર સુદ્દઢ રાખવાની અગત્ય જોવામા આવે છે કારણ કે શકરાચાર્ય કહે છે તેમ यावत्स्वस्थमिद વિગેરે જેના ભાવ ભાવાર્થ એવા છે કે જ્યા સુધી આ શરીર સ્વસ્થ હોય, ઘડપણ દુર હોય, ઇદ્રિયોની શકિત ક્ષીણ ન પડી ગઈ હોય અને જ્યા સુધી આયુષ્યનો ક્ષય ન થયો હોય ત્યા સુધી જ્ઞાન મેળવવામા, પરમશ્રેય સાધવામા પુરુષાર્થ થઈ શકે છે ઘર બળે ત્યારે કુવો ખોદવા બેસવુ તે તો મૂર્ખાઈ જ કહેવાય જો શરીર સુદ્દઢ હોય તો જ આપણુ મન પણ સ્થિર અને સ્વસ્થ રહે છે ટુકામા શરીર ઉપર જ બધો આધાર છે અને શરીરને કેળવીને ભીમ જેવુ અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે સિહને પણ એક કુત્તાની માફક રમાડી શકાય છે એ સરકસના ખેલાડીઓ-પ્રો સેંડો, પ્રો રામમૂર્તિ, મિસ તારા આદિએ સિદ્ધ કરી આપ્યુ છે શરીર સુદ્દઢ બને માટે જ નિશાળોમા શારીરિક કેળવણીમાટે ઉત્તમ સાધનો પૂરા પાડવામા આવે છે એટલુ જ નહિ પરન્તુ શરીરના દરેક ભાગને પૂરતી કસરત મળે તેવી વ્યાયામપદ્ધતિઓ શોધવામા આવે છે-અને તે એટલે સુધી કે કાઈપણ સાધનવિના પણ શરીર કેળવી શકાય છે-તેમ છતાં પણ મોટા શહેરોમા નિશાળમા અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને પાચ શેર ભાર ઉચકવામા થાક લાગી જાય છે તેટલા પ્રમાણમા તે કેળવણી ખામીવાળી છે એટલુ જ નહિ પરન્તુ અન્ય કેળવણી કરતા શારીરિક કેળવણી ઉપર પુરતુ લક્ષ અપાતુ નથી તે શોચનીય છે કોઈ પણ કાર્ય શરૂ કરતા પહેલા તેનો ઉદ્દેશ જાણવાની જરૂર છે કારણ કે ઉદ્દેશપ્રમાણે જ પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે છે જો પોષણ મેળવવા આવશ્યક આહાર માટે જ જો વિદ્યોપાર્જન કરવામા આવે તો પશુઓને તેવો કોઈ પણ પ્રયાસ કર્યાવિના પણ આહાર મળે છે જેથી ફકત

અધ્યાત્મ રામાયણ રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

ઉદર પોષણ માટે જ કેળવણી લેતા સ્રીપુરૂષોને પશુ કરતા અધિક જ્ઞાનવાળા માની શકાશે નહિ, તેમ જ શરીર શણગાર માટે જ જો તેવો ઉદ્યોગ સેવવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે સવારીમા કે સરઘસમા હાથી ઘોડા ઉંટ આદિ પ્રાણિઓને તેઓના કોઈ પણ જાતના પ્રયાસ વિના પણ શણગારવામા આવે છે ફક્ત શારીરિક બલ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ કેળવણી લેવામા આવે તો તે વાત પણ ઉચિત નથી કારણ કે પાણિનિ તથા જૈમિની જેવા મહર્ષિઓનો વધ કરનાર સિંહ તથા હાથી સેંડો અથવા રામમૂર્તિને હફાવે તેવા પહેલવાન હોય છે જો અન્યને પરાસ્ત કરવામા જ વિદ્યાનુ ગ્રહણ કરવામા આવે તો તે પણ વ્યાજબી નથી કારણ કે રાવણાદિએ તેવા પ્રયત્ન કરવાથી પોતાનો જ નાશ કર્યો હતો આ પ્રમાણે ક્ષુદ્ર ઉદ્દેશ રાખીને પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે તો તે ઉત્તમ ફલ આપનારી થતી નથી પરતુ ઘણીવાર વિપરીત પરિણામ આપનારી થઈ પડે છે આથી કેળવણી લેનાર સ્રીએ કે પુરૂષે પોતાનો ઉદ્દેશ ઉત્તમ પ્રકારનો રાખવો ઘટે છે રસાયન વિદ્યા ભણી લોકોપયોગી શોધ કરો પણ પ્રાણઘાતક બોમ્બ બનાવતા નહિ શીખો યાત્રિક બનથી રેલ્વે-મોટોર આદિ બનાવો પરતુ તે યાત્રિક બળનો ઉપયોગ પ્રાણઘાતક ઘોડી *guillotine* બનાવવામા ન કરો તવારીખનુ જ્ઞાન અન્યની મુશ્કેલીઓ જાણી તે દૂર કરવામા કરો પરતુ મહમદ ગીઝનવી પેઠે પરદ્રવ્ય હરણ કરવામા અથવા ધાર્મિક દેવાલયો લુટવામા ન કરો. ચિત્રકળાથી ગ્રીક લોકોની માફક એથીના આદિ દેવીઓના ભાવપ્રદર્શક (*awe aspiring*) ચિત્રો બનાવો પરતુ તેનો ઉપયોગ બિભત્સ ચિત્રો ચીતરવામા ન કરો ગમગીની-શોક-દીલગીરી ટાળવા માટે ગાયન કલા શીખો પરતુ લોકોનો સહાર કરવા માટે શકરને પ્રસન્ન કરવામા રાવણની પેઠે તે કળાનો ઉપયોગ ન કરો ઉત્તમ વૈદ્યવિદ્યા સપાદન કરો પરતુ ગર્ભપાતાદિ પાતકોમા પ્રવૃત્ત ન થાઓ અથવા હાઇડ્રોશૈનિક જેવા પ્રાણઘાતક વિષનો ઉપયોગ ન કરો સુવર્ણકારની ઉત્તમ પદવી પ્રાપ્ત કરો પરતુ વરવતો હર ની પદવી મેળવવામા તત્પર ન થાઓ ભણીગણી વિદ્વાન બનો પણ વાચાળ ન બનો રક્ષક થાઓ ભક્ષક નહિ ભાષણ આપો ભષણ ન કરો—મહત્વને પામવા પ્રયત્નશીલ બનો પણ ભ્રમમા ભટકો નહિ શર્કરા જેવા મીઠા બોલા થાઓ, શકરા જેવા કપટી ન બનો સ્વરાજ્યના અધિકારી બનો, સ્વરાજ્યનો ત્યાગ કરો સ્વયપ્રકાશ બનો, ઈશ્વરના પ્રકાશને તજી દો બહેરા થાઓ પારકાની નિંદા સાભળવામા, ઈશ્વરના યશોગાનમા કે કેળવણીનુ માહાત્મ્ય સાભળવામા નહિ મુગા બનો, અપશબ્દ બોલવામા કે ક્રોધ કરવામા, ઉપદેશ આપવામા નહિ, ત્યાગ કરો કામનાઓનો પણ જ્ઞાનનો નહિ ભગીરથ પ્રયત્ન સેવો વિજય મેળવવામા, પણ અન્યને પજવવામા કે રંજાડવામા નહિ તમારી શક્તિનો ઉપયોગ કેળવણી લઈ સુમાર્ગે કરો, કુમાર્ગે કરો નહિ એટલે કે કેળવણીનુ માહાત્મ્ય યથાર્થ સમજી યોગ્ય કેળવણી લ્યો અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી દેશોદ્ધાર તરફ વૃત્તિને દોરો તથા બીનકેળવાએલાની સખ્યા જેમ ઓછી થાય તેવા માર્ગ ગ્રહણ કરો જ્યા સુધી આપણા દેશમા કેળવણીનુ રહસ્ય સમજનારા તથા તે રહસ્યને ક્રિયામા મુકનારા ઓછા હશે ત્યા સુધી ઉન્નતિની આશા પણ રાખવી વ્યર્થ છે કેળવણીનો પ્રચાર જેમ વધે તેમ

દેશની આબાદી પણ વધના સભવ છે नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते એ પ્રમાણે જ્ઞાન જેવુ પરમ કલ્યાણકારી તત્વ અન્ય કશુ નથી न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य योनि महद्यश એ વેદવાક્ય પણ એમ જ કહે છે કે જ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અપ્રતિમ જ કોઈને તેની ઉપમા ન આપી શકાય તેવુ અનુપમ છે અને તે મહાન્ યશનુ જન્મસ્થાન છે પ્રાણઘાતક વસ્તુનુ પણ જો જ્ઞાન ન હોય તો તે ઉપયોગમા આવી શકતુ નથી તેવી જ રીતે પોષક વસ્તુને પણ ઉપયોગી બનાવવા માટે તેના જ્ઞાનની જરૂર છે જ્ઞાન એ જ વસ્તુના ગુણદોષનો પારખનાર પારખ છે–પરીક્ષક છે જ્ઞાનથી જ આંધળા મનુષ્યોને પણ પુસ્તકો વાચતા શીખવવામા આવે છે જ્ઞાનથી જ મુગા તથા બહેરા પણ વાચી લખી તથા બોલી શકે તેવા થઈ શકે છે

હવે ઉક્ત જ્ઞાન સુવર્ણથી પણ અધિક હોવા છતા તે તરફ લોકોનુ દુર્લભ હજી પણ કેમ જણાય છે તે તપાસીએ મદબુદ્ધિવાળાને પણ રહસ્ય તથા તેના લાભ સમજાવવામા આવે તો તે તરફ તેની વૃત્તિ વળે જ જોકે આવુ રહસ્ય બરાબર સમજાવી ગળે ઉતારી શકે તેવો વર્ગ જ ઓછો છે એટલે કે જ્યા સુશિક્ષિત અને નિસ્વાર્થ તેમ જ પરોપકાર વૃત્તિવાળા વર્ગની જ ન્યૂનતા હોય ત્યા સામાન્ય લોકોના અશિક્ષિત મગજમા તે વાત ન ઉતરે અને તેના પરિણામે કેળવણી તરફ લોકોની રૂચિ ન દેખાય તેમા આશ્ચર્ય જેવુ કશુ નથી અને તેથી કેળવણીના ઉચ્ચ આદર્શો તરફ લોકોનુ લક્ષ્ય નહિ દોરાતા ફક્ત ઐહિક તૃપ્તિના માર્ગ તરફ જ વૃત્તિ દોરાય અને તેથી કલાનો અને વૈજ્ઞાનિક શિક્ષાનો ઉપયોગ પાર્થિવ શરીરને પોષવામા કે પ્રાણઘાતક યત્રો બનાવવામા અથવા તો વશ્ય વૃત્તિના પરિણામ રૂપ વેપારવણજ વધારવામા જ ફક્ત થતો જોવામા આવે છે વૈશ્યવૃત્તિ તથા સેવાવૃત્તિને શાસ્ત્રકારો Cતરતા પ્રકારની ગણે છે તેનુ કારણ પણ એ જ લાગે છે કે તે જ્ઞાન ઐહિક સુખમા જ પરિણમે છે, ઐહિક સિવાય આમુષ્મિક સુખ સાધક કોઈ વસ્તુ છે કે કેમ તેનો ખ્યાલ જ ઘણો ભાગે આવવો મુશ્કેલ છે આવા જ કારણને લીધે અન્ય શાસ્ત્રકારો કરતા નાસ્તિકાગ્રણી ચાર્વાક મતવાળા સામાન્ય જનસમુદાયમા પ્રિય થઈ પડયા અને તેથી તે મત પણ લોકાયતિક કહેવાયો મ વ બ્રાહ્મણમા સૂર્યોપસ્થાનમા ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિના ઉપાસ્ય દેવના સબધમા લખ્યુ છે કે रयिरिति मनुष्या, मायेत्यसुरा, स्वधेति पितरो रूपमिति गधर्वा यथायथोपासते । એટલે કે જેમ અસુરો માયામા મસ્ત રહે છે જેમ ગધર્વો રૂપમા જ મગ્ન રહે છે તેમ મનુષ્યો લક્ષ્મીના જ ઉપાસક બની રહે છે અને તેથી તેમના દિનચર્યાના ઘણા ખરા વિચારો અને તર્કો *Hice* અને *rice* એટલે લક્ષ્મી અને અન્નદાન વિષયો સબધી જ હોય છે અને તેવા ઉદરભરી જીવોમા સામર્થ્ય પણ શુ હોઈ શકે?

પરમાર્થવૃત્તિવાળા આમુષ્મિક દૈવી સુખને સમજનાર પરોપકાર વૃત્તિવાળા પુરુષો હોય છે પરતુ જે જનસમાજને અંગ્રેજ કવિ સ્કૉટ ઝાઝા માથા વાળો રાક્ષસ *Many-headed Monster* કહે છે તેને તે તરફ દોરવો એ દુર્ઘટ કાર્ય છે.

શ્રીવ્યાસ ભગવાન પણ કહે છે કે ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष नहि कश्चिच्छृणोति मे । धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते । એટલે કે ધર્મ ઇશ્ટોપાસનાથી અર્થ અને કામનાઓ સર્વે પ્રાપ્ત થાય છે માટે હું ઉંચા હાથ કરી રાડો પાડ્યા કરૂ છુ છતા કોઈ મારૂ સાભળતુ નથી અગર પુરાણ તથા ચાર વેદ, બ્રહ્મસૂત્ર કર્તાને પણ આવા શબ્દો ઉચ્ચારવા પડે ત્યારે સામાન્ય ઉપલકીઆ જ્ઞાનવાળા પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થવાની જ વૃત્તિવાળાનુ તો કહેવુ જ શુ ?

જો કે માહાત્મ્ય આપણે ત્યારે જ બરાબર સમજ્યા છીએ એમ કહી શકાય કે જ્યારે કેળવણી તરફ આપણી ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રગટ થાય અને તેમ થવાથી આપણે તનમન ધનથી તે કાર્યમા કમર કસી પ્રવૃત્ત થઇએ, તો પણ ઝાડનુ માહાત્મ્ય રૂપી બીજ વાવવા છતા પણ અમુક સમય પછી જ આપણે તેના ફળ ચાખવા ભાગ્યશાળી થઈએ છીએ પરતુ તે પહેલા તો અતુલ શ્રમ કરવો પડે કેરી–મતરા–મુમ્બી–દાડેમ આદિનો સ્વાદ ચાખનાર ઘણે ભાગે તે તે ફળોને ઉત્પન્ન કરવામા સાક્ષાત્ શ્રમ (દૃષ્ટિ વિગેરે) લેતો નથી પરતુ તે તે વિષયના લાભાલાભ સમજ્યા પછી પ્રત્યક્ષ પોતાના ખાસ પ્રયત્નદ્વારા બનાવવામા આવે તો જ સેંકડો મનુષ્યોમા પણ તેની સિદ્ધિને અર્થે કોઈક જ યત્ન કરે છે તેના યત્ન કરનારાઓમા પણ તેનુ ખરૂ રહસ્ય તો કોઈ ઈશ્વિરનો કૃપાપાત્ર પુરૂષ જ જાણે છે

આથી કેળવણીના લાભ માહાત્મ્ય દ્વારા જણાવવાથી જ કાર્યની પરિસમાપ્તિ થતી નથી પરતુ અમુક રીતે અમુક અભ્યાસ અમુક સમય સુધી કરવાથી અમુક ફલ અમુક પ્રમાણમા પ્રાપ્ત થાય છે એમ સિદ્ધ કરી આપવાની જરૂર છે અને તેમા પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ જે જમાનામા મુખ્ય પ્રમાણ રૂપે ગણવામા આવતુ હોય, જે જમાનામા સૂર્ય–ચદ્રાદિક ઈશ્વિરી કૃતિઓને ફક્ત તેજના ગોળા જ ગણવામા આવતા હોય, જે જમાનામા ઈશ્વિરી ભાવના ફક્ત એક તરગ વિશેષ જ ખાસ ઘણે ભાગે મનાતો હોય તેવા જમાનામા એવી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ વધારે બતાવી આપવાની જરૂર જણાય છે કારણ કે ચમત્કાર વિના નમસ્કાર કરવાનો આ જમાનો નથી

હાલની ઘણી ખરી પ્રવૃત્તિનો આરભ ખાસ જરૂર (*Necessity*) અથવા ફરજ પડ્યા વિના થતો જ નથી–આમ થવાથી શ્રદ્ધા જે ભગવાનનુ જ સ્વરૂપ છે તે નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ અને ભાગવત માહાત્મ્યમા કહ્યુ છે તેમ ભક્તિ વૃદ્ધ થઈ અને જ્ઞાન વૈરાગ્ય (મિથ્યા) તરુણ થયા

આમ હોવા છતા પણ, અધકારના જમાના પછી આપણુ જ્ઞાન પાછુ પ્રકાશમા આવવા માંડ્યુ છે તે ખુશી થવા જેવુ છે શ્રી ઇષ્ટ કૃપાથી આપણે આપણુ ગએલુ પાછુ મેળવવુ એવી ખાત્રી અરુણોદયથી સૂર્ય ઉગવાની ખાત્રી મળે છે તેમ આપણને મળે છે

કેળવણી એ સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે એટલુ જ નહિ પરતુ અધકારમય આવાસમા દીપકના શુદ્ધ પ્રકાશથી પણ અદરની દરેક વસ્તુનુ યથાર્થ સ્થાન આકાર–સ્વરૂપ વિગેરે પ્રત્યક્ષ થાય છે તેવી જ રીતે કેળવણીના આશ્રયથી ગૂઢમા ગૂઢ વિષયો હસ્તામલકવત્ થઈ જાય છે એટલુ જ

નહિ પરન્તુ દેવાધિદેવ સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ પણ એ ભગવતીની સેવનાથી જ થવાય છે એ વાત હવે દરેકના જાણવામા આવવી દુસ્તકર્ય કે અતઙ્ક નથી

સાથે સાથે આપણે એટલુ પણ જાણી શકયા છીએ કે ગમે તે પ્રકારની કેળવણી-પછી ગમે તો તે શારીરિક હોય કે માનસિક, ઐહિક હોય કે આમુષ્મિક, અસ્ત્રવિદ્યાની હો કે શસ્ત્રવિદ્યાની, રાસાયનિક પ્રયોગોની હો કે કિંડર ગારટન પ્રયોગોની પરતુ જો તે સાથે ધર્મ ભાવના કે પૂજ્ય ભાવના નથી હોતી તો પરિણામ ઘણે ભાગે વિપરિત અથવા તો અનર્થકારક આવે છે

સૂર્યચંદ્ર ઉપર ત્રાટક કરીને ફક્ત તેમા મોટી ગુણ બાળીને ભસ્મ કરી નાખે તેટલી જવાળા છે કે શીતલતા છે એટલુ જ સિદ્ધ કરવામા આવે અને તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો સરલ માર્ગ અથવા તો પિતૃલોકનો માર્ગ છે એમ નચિકેતાની માફક જો બતાવી ન શકાય તો ગ્રહનિરીક્ષણશાળાનો ખર્ચ નકામો છે

રાસાયનિક પ્રયોગોથી સમુદ્ર મથન કરી અમૃત પ્રાપ્ત જ થાય ત્યા સુધી વિરમવુ નહિ એવો નિશ્ચય ન થાય તો તે વિદ્યાને ફલવતી કામદુધા કહી શકાય નહિ

રાહુ અને કેતુરૂપી પૃથ્વીના પડછાયાથી વાતાવરણમા અમુક ફેરફાર થાય છે અને તેથી તેવે સમયે ધર્મભાવના રાખવી, શુદ્ધ જળથી યથોપચાર વડે સ્નાન કરવુ એવો બોધ નહિ અપાતા નાસ્તિકતાનો પ્રભાવ પ્રસરવા દેવામા આવે ત્યા સુધી ખગોળશાસ્ત્ર લુલુ ગણાશે

વિષયાભિસંધિ ઓછી કરવાને બદલે તેને સુંદર રીતે દીર્ઘકાળ સુધી વિષયો ભોગવી શકાય એવા આશયથી યૌવનને સુદૃઢ બનાવવા માટે વૈદ્યકીય શોધ કરવામા આવે ત્યાં સુધી વૈદ્યકશાસ્ત્ર અપૂર્ણ જ કહેવાશે

હૃદય એ ઉત્તમ પ્રેમનુ સ્થાન છે, મગજ એ જ્ઞાન તંતુઓનો ઉત્તમ ભંડાર છે, એમ જાણવાને સ્થાને ફક્ત તે માંસના લોચા છે એવુ જ જાણવામા આવે ત્યા સુધી શસ્ત્રક્રિયાની સફલતા સિદ્ધ થતી નથી

પ્રાણવાયુને ફક્ત ઑકિસજન નામક વાયુ વિશેષ ગણવામાં આવે અને પ્રાણના અસ્તિત્વથી અપાન વ્યાન સમાન ઉદાન વિગેરેનુ અસ્તિત્વ છે એ ઉપનિષદની પરમ કલ્યાણકારિણી આધ્યાત્મિકતાનુ વિસ્મરણ કરી તેને બાનિશના ગણવામા આવે ત્યા સુધી જીવન એટલે શુ એટલુ પણ આપણે સમજી શકયા છીએ એમ કેમ કહેવાય?

આથી જ આહાર નિદ્રા અને ભયને વશ અન્ય પશુઓથી મનુષ્યને જુદા પાડવામા આવ્યા છે પરતુ ધર્મભાવના જે આપણામા અધિક હોવી જોઈએ તેનો અભાવ હોય તો આપણે મનુષ્ય સંજ્ઞાને પાત્ર નથી. એ તો मनुष्यरूपेण मृगाश्चरंति । તો પણ કુદરત રૂપી પશુપતિ, મનુષ્યના રૂપમા ફરતા પશુઓ—જ્ઞાનરહિત હોવાથી—ના પતિ હોવાથી આપણી ઇચ્છા ન હોય તો પણ પરાણે તે ધર્મભાવના પ્રકટાવી આપણુ પરમ કલ્યાણ કરે છે

જ્યાસુધી સ્ત્રીઓને ફક્ત મેળાવડામા અથવા તો ઉત્સવ પ્રસગે જ બહિરાડમ્બરને ખાતર કહો કે આધુનિક એટિકેટની ખાતર જ માન આપવામા આવશે અને હૃદયપૂર્વક શ્રીમનુભગ-

---

વાનની આજ્ઞાનુસાર યોગ્ય માન આપવામા આવશે નહિ, અથવા તો આપણી સહધર્મચારિણી કે હૃદયેશ્વરી બનાવવામા આવશે નહિ ત્યાસુધી સ્ત્રીકેળવણી પણ ખામીવાળી જ ગણાશે

આપણા બાળકો જ્યા સુધી ઉચ્ચ સસ્કારી બનવા માટે યોગ્ય નિરીક્ષણ કરી, વસ્તુનો મર્મ સમજી બોધ લેતા શીખે નહિ ત્યા સુધી આપણી આબાદી આપણાથી દૂર જ રહેવાની એટલે કે માવની પેઠે મેનાકપર્વત ધરતીકમ્પથી સમુદ્રમા ગરક થયો ત્યારે તેના પિતા હિમાલયની પાખ કાપવાનો પ્રસગ આવ્યો ત્યારે પુત્રે સહાયક થવાને બદલે દરીઆમા સતાઈ જવુ એ ઉચિત નથી એમ પિતા પુત્રનો ધર્મ સમજાવવા માટે ઉત્તમ બોધ ઉપજાવી શકતા જ્યા સુધી શીખાય નહિ ત્યા સુધી આપણી માનસિક શક્તિ ખિલી છે એમ કેમ કહેવાય ? અથવા તો માર્કસ ઑરિલિઅસની માફક મારા દાદાજી પાસેથી હુ અમુક શીખ્યો અને મારી માએ મને અમુક બોધ આપ્યો, એમ દરેક પ્રકારનો બોધ ગ્રહણ કરી ક્રિયામા ઉતારતા ન શીખી શકાય તો ટ્રેનિંગ ગ્રલેન્ગે હિતસાધક કેમ લેખી શકાય ?

આવા કારણથી જ શ્રીયુત ગોવર્દ્ધનરામભાઈ કહે છે તેમ ખરી કેળવણીના અભાવે આપણા મગજ *hollow sounding brains* ખાલી બોખા બને છે અને તેથી આપણે કેળવણીનુ ખરૂ રહસ્ય સમજી તે તરફ ભગીરથ પ્રવૃત્તિ ન સેવીએ ત્યાસુધી તો તૃણ ન ખાદન્નપિ જીવમાન એ પ્રમાણે ખડ નથી ખાતા એટલો જ તફાવત આપણામા અને પશુઓમા છે એમ કહેવાશે

આજ સુધી લેખકને એમ લાગતુ કે બીજા જગતની પેઠે ચાબખા લખી બોધ કરવાનો જમાનો ગયો હશે પરતુ ધીમે ધીમે ઉડુ તપાસતા ચાબખા લખવાને બદલે ચાબખા ખાવાનો જમાનો સમીપ આવતો જણાય છે કારણ કે મનુષ્યમાથી દેવ થવાનો જમાનો વેદકાળમા હતો તે ગયા પછી તેનુ સ્થાન પશુવૃત્તિઓએ લીધુ તે વૃત્તિમાથી આપણે મુક્ત થયા છીએ એમ અવલોકન કરતા જણાતુ નથી અને તેથી આપણી કેળવણી પણ પશુની માફક જ શરૂ થવી જોઈએ આ વાતને નેત્રથી શિક્ષણ આપવાને બદલે નેતરના પ્રયોગથી અપાતી કેળવણી પુરાવા રૂપ થઈ પડે છે અને અભ્યાસ માટે બાળકો કજીઆ કરે એ જમાનાની ઝાખી પણ દૂર ભાસે છે

પરન્તુ આથી દિલગીર થવા જેવુ કશુ નથી કારણ કે આપણા સ્વરૂપનુ આપણને યથાર્થ ભાન થવુ એ જ આવશ્યક છે આપણે સર્વોત્તમ છીએ, પરિપૂર્ણ છીએ અન્ય લોકો મારી આગળ શુ હિસાબમા છે એવુ મિથ્યાભિમાન એ આસુરી સપત્તિનો એક પ્રકાર હોવાથી અનિષ્ટકારક છે વળી અનુકૂળ સયોગ પ્રાપ્ત થાય એ પણ ઉદયનુ ચિન્હ છે માબાપ હયાત હોવા છતા, અભ્યાસની સપૂર્ણ સગવડ હોવા છતા, યોગ્ય ઉમ્મર હોવા છતા જે મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ કરવામા પ્રવૃત્ત થતો નથી તે હતભાગી છે

આપણે મોટી ઉમ્મરે પહોચ્યા હોઇએ અને ટુક અભ્યાસના પરિણામે વ્યવહારના કાર્યોમા હાડમારી ભોગવતી પડતી હોય તો તેનુ પરમ પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ કે આપણા બાળકોને

ગમે તેટલા કષ્ટવેઠીને પણ ખુબ અભ્યાસ કરાવવો અને એવી રીતે એક વ્યક્તિ પણ કેળવણીના લાભ જાણશે તો કુટુબ આખુ ઉન્નતિના શિખરે પહોચતા વાર નહિ લાગે एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना । वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा । જે મનુષ્ય પોતાનો સમય વ્યસન નિદ્રા અથવા કનહમા જ ગાળે છે તે મનુષ્ય જાતિના મૂળ પુરૂષ (પિતા) મનુ ભગવાનને કલક લગાડે છે વિષ્ણુશર્મા કહે છે કે જડ અભણ નહિ કેળવણી પામેલો પુત્ર પેટ પડ્યો હોય તે કરતા સ્ત્રી વધ્યા (વાઝણી) રહે અથવા તો પુત્ર જન્મીને મરણ પામે તે સારૂ કારણ કે તેથી અલ્પ સમય સુધી જ દુ ખ થાય છે મૂર્ખ પુત્ર તો જીવનપર્યંત છેર બાળે છે એટલુ જ નહિ પરન્તુ કેળવણીના અભાવથી મરણ પછી પણ આખા કુટુબને કોઈવાર કલકિત થવુ પડે તેવુ કાઇક કરી બેસે છે

આ સ્થળે કેળવણીના પ્રકાર કે ખામી બતાવવાની જરૂર નથી કારણ કે તે માટે અગ્રેજી—ગુજરાતી—મરાઠી આદિ ભાષામા અસખ્ય પુસ્તકો છે પરન્તુ કેળવણીમા પછાત દેશમા કેળવણી એટલે શુ ? विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं વિગેરે શ્લોકોનુ તાત્પર્ય શુ ? શા માટે વિદ્યાને સર્વોત્તમ પદ આપવામા આવ્યુ છે ? લક્ષ્મીપૂજન માટે દીવાળીનો મહોત્સવ મુકરર કરવામાં આવ્યો તેમ સરસ્વતીની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ હોવા છતા તે માટે કેમ કાંઈ થતુ નથી ? અનેક જયતીઓ ઉજવાય છે તેમ સરસ્વતીના સમન્વમા કેમ કાઇ થતુ નથી ? એ વિગેરે પ્રશ્નો યથાર્થ રીતે સાદી ભાષામા તેમ જ પરિચિત દૃષ્ટાંતોથી અભણ કે અલ્પ જ્ઞ લોકોને સમજાવવાની ખાસ જરૂર છે અસખ્ય પુસ્તકો ભણાવવા કરતા પણ ઉપરોક્ત માર્ગ કઠિન હોય તો પણ ઘણો ઉત્તમ છે જ્ઞાન ભરવામા આવતી અસખ્ય પરિષદો પણ ત્યારે જ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકશે

પુરૂષવર્ગ ૯૭ ટકા જેટલો કેળવાએલો નથી ત્યા સ્ત્રીઓ માટે કૉલેજો સ્થાપવાની હીલચાલ કરવી એ જનસમાજની અમુક અશે મુર્ખાઈ વધારવા જેવુ લાગે છે જે દેશમા જ્ઞાતિબન્ધન ન હોય, મરજી મુજબ ગમે તેને સ્ત્રીઓથી પરણી શકાતુ હોય ત્યા ભલે તેવુ કાર્ય ફત્તેહમદ નીવડે, પરતુ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનુ યોગ્ય મિશ્રણ નહિ હોય ત્યા કલહ વધવાનો વધારે સભવ છે ઑક્સીજનના એક ભાગ સાથે હાઇડ્રોજનના બે ભાગ મેળવવાથી જ પાણી બનશે, વિષમમિશ્રણથી તે નહિ જ જેમ બને, તેવી જ રીતે અસલ વર્ગ અથવા સ્ત્રીઓને જ સુધારવા તરફ જ બધી શક્તિ વાપરવામા આવશે અને પુરૂષવર્ગ પ્રતિ ઉપેક્ષા સેવાશે તો ગ્રન્થિ ઉત્પન્ન થશે

શાસ્ત્રોનો પુખ્ત વિચાર કર્યા વિના ક્ષણિક મગજના ફાટાને વશ થઈ કોઈ પણ રીતે વેરાભાઈનુ નાક પકડી બેસવુ તેનુ શુભ પરિણામ આવે જ નહિ આપણા શરીરના એક જ અવયવ વિષે લક્ષ્ય આપીએ અને અન્યની ઉપેક્ષા કરીએ તો તે પુરૂષ સર્વાંગસુદર અને સુદૃઢ બનાવી શકશે ? તેમ જ સમાજસેવામા પણ સમજવુ કેળવણીના લાભમા અત્યત વિશાળ દૃષ્ટિની જરૂર છે

શ્રીમત સરકાર ગાયકવાડની પેઠે સર્વ પ્રજાવર્ગને કેળવણીનો લાભ આપવો જોઇએ તેમ સમજણવિનાના લોકોને કેળવણી લેવાની ફરજ પાડવી જોઈએ કારણ કે કેળવાએલા લોકોની પોતે લીધેલો લાભ અન્યને આપવો એ પહેલી ફરજ છે અને તે ફરજ અદા કરવામાં જ તેઓનુ કલ્યાણ છે, અન્યથા તેઓ ઇશ્વરના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકનાર નથી.

કેળવણી દિન પ્રતિદિન્ મોંઘી થતી જાય છે અને તે કારણને લીધે લોકો કેળવણી લેતા અટકે તેમ ન થાય એ સભાળ ધનાઢ્ય લોકોએ રાખવાની છે કારણ કે સ્ટેટ કે ગવર્નમેંટ અમુક હદ સુધી જ બોજો ઉઠાવી શકે પરસ્પર સાહાય્યવિના તે બનવુ મુશ્કેલ છે આપણા વિવાહવાજમના ખર્ચમા આપણે કરકસર કરી શકતા નથી અને જનસમાજના હિતની વાત આવે ત્યા મો સતાડના જેવુ કરવુ એથી બીજી દીનતા કઈ હોઈ શકે ? વિદ્યાભ્યાસ માટે બોર્ડીંગો, નિશાળો, સ્કૉલરશિપો વિગેરે સ્થાપી શકાય તેની વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે દેશા વરમા અભ્યાસ કરવા માટે સ્કૉલરશિપો પુરતી નથી, સ્વાર્થત્યાગ કરી જનસમાજની સેવા અર્થે કમર કસવાની પ્રત્યેક જનની પ્રથમ ફરજ છે

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

લેખક—રા હુમ્મનરાવ હરિલાલ ધ્રુવ.

અનુસધાન પૃ૮ ૩૭૯ થી

પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) મહાજન ધરબની પુત્રીએ વિ સ ૧૨૬૧ (ઈ સ ૧૨૦૫) ના આશ્વિન માસમા, મુજાલ પડિત પાસે "જયતિ-વૃત્તિ"ની નકલ કરાવીને, અજિતદેવ સૂરીને ભેટ કરી હતી તે વખતે અણહિલવાડનો રાજા બીમદેવ ભોળો હતો, તથા વિ સ ૧૨૮૪ (ઈ સ ૧૨૨૮) ના ફાગણ મહિનામા, શેઠ હેમચન્દ્રે "ઉઘનિર્યુકિત" ની નકલ કરાવરાવી, તે વખતે આઘાટદુર્ગ (મેવાડની જૂની રાજધાની) મા જૈત્રસિંહ રાવલનુ રાજ્ય હતું અને તેનો મહામાત્ય (મુખ્ય મત્રી) જગતસિંહ હતો એવુ એ બન્ને પુસ્તકોની નકલ કરનારના લેખોમાથી મળી આવે છે

આની જાતના સાધનોમાથી કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતોની શોધ મળી આવે છે કે જે, કદિ ત્હેનો સગ્રહ કરવામા આવે તો, લ્હેવુ એકાદ ન્હાનુ પુસ્તક થઈ શકે પ્રાચીન હસ્તલિખિત સસ્કૃત પુસ્તકોના ફેરિસ્તાના રિપોર્ટો તથા કેટલીક લાયબ્રેરીના ચિરટો એવા થઈ ચુક્યા છે કે, જેમા અનેક ... અને અતનો કઇક કઈ આવશ્યકીય અશ ઉદ્ધૃત કરેલો છે તે દ્વારા, થોડી ... ઐતિહાસિક વાતો જાણી શકાય છે એવા પુસ્તકોમા ડૉક્ટર કીલહોર્ન, ..., પિટરસન તથા શેષગિરિ શાસ્ત્રીના રિપોર્ટો, ડૉક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર તથા હર... સગ્રહિત "નોટિસિઝ ઑફ સસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ" તથા બનારસ સસ્કૃત કૉલેજ,

અલક્ષ્યજ્યોતિ રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

કાશ્મીર, અલવાર, બીકાનેર, નેપાળ, કલકત્તા સંસ્કૃત કૉલેજ, ઇન્ડિયા-ઑફિસ, બ્રિટિશ-મ્યુઝિઅમ, કેમ્બ્રિજ—યુનિવર્સિટી આદિના પુસ્તકસંગ્રહોની સૂચિઓ મુખ્ય સાધન છે ડૉક્ટર ઑફ્રેચ્યનું "કૅટૅલૉગસ કૅટૅલૉગરમ્" નામનું પુસ્તક (જેના ત્રણ ભાગ છપાઈ ગએલા છે, તે) પણ આ બાબતનો એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે[1]

(એ) વંશાવલિઓના પુસ્તકો—હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાંથી મળી આવતા, રાજાઓ તથા ધર્માચાર્યોની વંશપરંપરાના પુસ્તકોમાંથી પણ પ્રાચીન ઇતિહાસને કંઈક કંઈક અંશ મળી શકે છે આવા પુસ્તકોમાંથી, મુખ્ય મુખ્યના નામ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) પ્રસિદ્ધ કાશ્મિરી પંડિત ક્ષેમેંદ્ર રચિત 'નૃપાવલિ"—આમા કાશ્મીરના રાજાઓની વંશાવલિ છે અને કલ્હણની "રાજ—તરંગિણી' માં એનો સમાવેશ થઈ ગયો છે

(૨-૩) જૈન પંડિત વિદ્યાધર સંગૃહીત "રાજતરંગિણી" તથા રઘુનાથ રચિત "રાજાવલી"—આ બન્ને પુસ્તકો, જયપુર વસાવનાર રાજા જયસિંહના સમયમાં, જયપુરમાં રચાયાં હતાં એમાં ભરત-યુદ્ધથી લઈને વિક્રમાદિત્ય સુધીના રાજાઓની નામાવલિ આપવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે આ બન્ને પુસ્તકો મ્હેં જોયાં નથી પરંતુ કર્નલ ટૉડે એના 'રાજસ્થાન'માં એના વિષે જે કંઈ લખ્યું છે તેને આધારે, અહિં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કર્નલ ટૉડે "રાજાવલિ"ની માફક પરીક્ષિતથી લઈને રાજપાલ સુધીના ચાર વંશોની વંશાવલિઓ એમાં આપી છે એમાંથી પ્હેલા વંશના અઠ્ઠાવીસ રાજાઓના નામને "વિષ્ણુ-પુરાણ" તથા "ભાગવત"માં આપેલા નામો સાથે મેળવી જોતા, તો ફક્ત ચાર જ રાજાઓના નામ પરસ્પર મળતા આવે છે એટલે, પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે એ ઘણી જ થોડી મદદ કરી શકે છે

(૪) નેપાલની વંશાવલી—"પાર્વતીય વંશાવલી" નામનું એક પુસ્તક નેપાલમાંથી મળી આવ્યું છે એમા કલિયુગના પ્રારંભથી લઈને ઈ. સ. ની ૧૮ મી સદી સુધી, નેપાળદેશ પર રાજ્ય કરનાર, જુદા જુદા વંશોના રાજાઓની નામાવલિ તથા દરેક રાજાનો રાજ્યકાળનો સમય આપ્યો છે પરંતુ, ત્યાંથી મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો તથા હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આપેલા ત્યાંના રાજાઓનાં નામ તથા સંવતોની સાથે ઉપરની વંશાવલિ મેળવતાં જણાતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ઠાકુરી વંશનો રાજા અંશુવર્મા શિલાલેખો પ્રમાણે ઈ. સ.ની સાતમી સદીના પૂર્વાર્દ્ધમાં થઈ ગયેલો જોવામાં આવે છે ચીના મુસાફર[2] લખ્યા પ્રમાણે, હ્યુએન સાંગ જ્યારે ઇ સ ૬૩૭ ની લગભગમાં નેપાલ પહોંચ્યો હતો તે જ વખત અગાઉ અંશુવર્માં મરણ પામ્યો હતો, પરંતુ ઉપર કહેલા પુસ્તક વંશાવલિ પ્રમાણે, તેને ઈ સ પૂર્વે સાતમા સૈકામા થઈ ગયેલો માનવો પડે સ્થિતિમાં તે વંશાવલિ પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે ખાસ ઉપયોગી થઈ શકતી

[1] ઇ સ ૧૯૦૪ ના જુલાઈ સુધીમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધની રિપોર્ટો તથા ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તક સંગ્રહોની જેટલી સૂચિઓ છપાઈ છે, તેની પૂરી પુસ્તકમાંથી મળી શકે છે તેમાંથી મુખ્ય મુખ્યના જ નામ મ્હેં ઉપર આપ્યા છે

[2] અમરચરિત ભા ૨ જો ૧ ૧-૮૦ એન એમ ત્રિપાઠી એ ૩ ૪

શ્રીમત સરકાર ગાયકવાડની પેઠે સર્વે પ્રજાવર્ગને કેળવણીનો લાભ આપવો જોઈએ તેમ સમજણવિનાના લોકોને કેળવણી લેવાની ફરજ પાડવી જોઈએ કારણ કે કેળવાએલા લોકોની પોતે લીધેલો લાભ અન્યને આપવો એ પહેલી ફરજ છે અને તે ફરજ અદા કરવામા જ તેઓનુ કલ્યાણ છે, અન્યથા તેઓ ઈશ્વરના ઋણમાથી મુક્ત થઈ શકનાર નથી.

કેળવણી દિન પ્રતિદિન મોંઘી થતી જાય છે અને તે કારણને લીધે લોકો કેળવણી લેતા અટકે તેમ ન થાય એ સભાળ ધનાઢ્ય લોકોએ રાખવાની છે કારણ કે સ્ટેટ કે ગવર્નમેંટ અમુક હદ સુધી જ બોજો ઉઠાવી શકે પરસ્પર સાહાય્યવિના તે બનવુ મુશ્કેલ છે આપણા વિવાહવાજમના ખર્ચમા આપણે કરકસર કરી શકતા નથી અને જનસમાજના હિતની વાત આવે ત્યા મ્હો સતાડવા જેવુ કરવુ એથી બીજી દીનતા કઈ હોઈ શકે? વિદ્યાભ્યાસ માટે બોર્ડીંગો, નિશાળો, સ્કૉલરશિપો વિગેરે સ્થાપી શકાય તેવી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે દેશાવરમા અભ્યાસ કરવા માટે સ્કોલરશિપો પુરતી નથી, સ્વાર્થત્યાગ કરી જનસમાજની સેવા અર્થે કમર કસવાની પ્રત્યેક જનની પ્રથમ ફરજ છે

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

લેખક—રા હસમનરાવ હરિલાલ ધ્રુવ.

અનુસધાન પૃષ્ઠ ૩૭૯ થી

પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) મહાજન ધવલની પુત્રીએ વિ સ ૧૨૬૧ (ઈ સ ૧૨૦૫) ના આશ્વિન માસમા, મુજાલ પડિત પાસે 'જયતિ-વૃત્તિ'ની નકલ કરાવીને, અજિતદેવ સૂરીને ભેટ કરી હતી તે વખતે અણહિલવાડનો રાજા ભીમદેવ સોલકી હતો, તથા વિ સ ૧૨૮૪ (ઈ સ ૧૨૨૮) ના ફાગણ મહિનામા, શેઠ હેમચદ્રે "ઉઘનિર્યુક્તિ" ની નકલ કરાવરાવી, તે વખતે આઘાટદુર્ગ (અહાડ-મેવાડની જૂની રાજધાની) મા જૈત્રસિંહ રાવલનુ રાજ્ય હતુ, અને તેનો મહામાત્ય (મુખ્ય મત્રી) જગત્સિંહ હતો એવુ એ બન્ને પુસ્તકોની નકલ કરનારના લેખોમાથી મળી આવે છે

આવી જાતના સાધનોમાથી કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતોની શોધ મળી આવે છે કે જે, કદિ ત્હેનો સગ્રહ કરવામા આવે તો, ત્હેનુ એકાદ ન્હાનુ પુસ્તક થઈ શકે પ્રાચીન હસ્તલિખિત સસ્કૃત પુસ્તકોના કેટલાક રિપોર્ટો તથા કેટલીક લાયબ્રેરીના લિસ્ટો એવા થઈ ચુકયા છે કે, જેમા અનેક પુસ્તકોના આરભ અને અતનો કઈક કઈક આવશ્યકીય અશ ઉદ્ધૃત કરેલો છે તે દ્વારા, થોડી મહેનતે, કેટલીએક ઐતિહાસિક વાતો જાણી શકાય છે એવા પુસ્તકોમા ડૉકટર કીલ્હોર્ન, બુહ્લર, ભાંડારકર, પિટરસન તથા શેષગિરિ શાસ્ત્રીના રિપોર્ટો, ડૉકટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર તથા હર પ્રસાદ શાસ્ત્રી સગૃહિત "નોટિસિઝ ઑફ સસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ" તથા બનારસ સસ્કૃત કૉલેજ,

કાશ્મીર, અનવાર, બીકાનેર, નેપાલ, કલકત્તા સરકૃત કૉલેજ, ઇન્ડિયા-ઑફિસ, બ્રિટિશ-મ્યુઝિઅમ, કેમ્બ્રિજ—યુનિવર્સિટી આદિના પુસ્તકસગ્રહોની સૂચિઓ મુખ્ય સાધન છે ડૉક્ટર ઑફ્રેચનુ "કૅટૅલૉગસ કૅટૅલૉગરમ્" નામનુ પુસ્તક (જેના ત્રણ ભાગ છપાઈ ગએલા છે, તે) પણ આ બાબતનો એક અપૂર્વ ગ્રથ છે [1]

(એ) વશાવલિઓના પુસ્તકો —હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાથી મળી આવતાં, રાજાઓ તથા ધર્માચાર્યોની વશપરપરાના પુસ્તકોમાથી પણ પ્રાચીન ઇતિહાસને કઈક કઈક મદદ મળી શકે છે આવાં પુસ્તકોમાથી, મુખ્ય મુખ્યનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) પ્રસિદ્ધ કાશ્મિરી પડિત ક્ષેમેદ્ર રચિત "નૃપાવલિ"—આમા કાસ્મીરના રાજાઓની વશાવલિ છે અને કલ્હણની "રાજ—તરગિણી" મા એનો સમાવેશ થઈ ગયો છે

(૨-૩) જૈન પડિત વિદ્યાધર સગૃહીત "રાજતરગિણી" તથા રઘુનાથ રચિત "રાજાવલ"—આ બન્ને પુસ્તકો, જયપુર વસાવનાર રાજા જયસિંહના સમયમા, જયપુરમા રચાયા હતા એમાં ભરત-યુદ્ધથી લઇને વિક્રમાદિત્ય સુધીના રાજાઓની નામાવલિ આપવાનો યત્ન કરવામા આવ્યો છે આ બન્ને પુસ્તકો મ્હે જોયાં નથી પરતુ કર્નલ ટૉડે એના 'રાજસ્થાન'મા એના વિષે જે કઇ લખ્યુ છે તેને આધારે, અહિ એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કર્નલ ટૉડે "રાજાવલિ"ની માફક પરીક્ષિતથી લઇને રાજપાલ સુધીના ચાર વશોની વશાવલિઓ એમા આપી છે એમાથી પ્હેલા વશના અઠ્ઠાવિસ રાજાઓના નામને "વિષ્ણુ-પુરાણ" તથા "ભાગવત"માં આપેલા નામો સાથે મેળવી જોતા, તો ફકત ચાર જ રાજાઓના નામ પરસ્પર મળતા આવે છે એટલે, પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે એ વણી જ થોડી મદદ કરી શકે છે

(૪) નેપાલની વશાવલી —"પાવતીય વશાવલી" નામનુ એક પુસ્તક નેપાલમાથી મળી આવ્યુ છે એમા કલિયુગના પ્રારભથી લઈને ઈ સ ની ૧૮ મી સદી સુધી, નેપાળદેશ પર રાજ્ય કરનાર, જુદા જુદા વશોના રાજાઓની નામાવલિ તથા દરેક રાજાનો રાજ કર્યાનો સમય આપ્યો છે પરતુ, ત્યાથી મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો તથા હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા આપેલા ત્યાના રાજાઓના નામ તથા સવતોની સાથે ઉપરની વશાવલિ મેળવતા તે શુદ્ધ જણાતી નથી ઉદાહરણ તરીકે, ઠાકુરી વશનો રાજા અશુવર્મા, શિલાલેખો પ્રમાણે, ઇ સ ની સાતમી સદીના પૂર્વાર્દ્ધમા થઈ ગયેલો જોવામા આવેછે ચીના મુસાફર હુએનત્સાગના લખ્યા પ્રમાણે હુએનત્સાગ જ્યારે ઇ સ ૬૩૭ ની લગભગમા નેપાલ પહોચ્યો હતો, ત્હેની થોડા જ વખત અગાઉ અશુવર્મા મરણ પામ્યો હતો પરતુ ઉપર કહેલા પુસ્તકમા આપેલી વશાવલિ પ્રમાણે ત્હેને ઇ સ પૂર્વે સાતમા સૈકામા થઈ ગયેલો માનવો પડે છે આવી સ્થિતિમા તે વશાવલિ પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે ખાસ ઉપયોગી થઈ શકતી નથી પ્રાચીન

---

[1] ઇ સ ૧૯૦૩ ના જુલાઈ સુધીમા સસ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધની બાબતમા જેટલા રિપોર્ટો તથા ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તક સગ્રહોની જેટલી સૂચિઓ છપાઇ છે તેની પૂરી ખબર આ અમત્ય પુસ્તકમાથી મળી શકે છે તેમાથી મુખ્ય મુખ્યના જ નામ મ્હે ઉપર આપ્યા છે

સમયના રાજાઓના નામોમાંથી કેટલાક ખરા છે ખરા, પણ દરેકે દરેક નહિ આ વંશાવલિ "ઇંડિઅન ઍન્ટિક્વેરી"ના પુસ્તક ૧૩ મ (પાને ૪૧૦-૪૧૮) મા છપાઈ ગઈ છે

(૫) ઉડિસાની વંશાવલિ—નેપાળની માફક ઉડિસાના રાજાઓની વંશાવલિ પણ જગન્નાથ પુરીથી તાડપત્ર ઉપર લખેલી મળી આવી છે એમા યુધિષ્ઠિરથી લઈને આજ સુધીના ઉડીસાના રાજાઓની નામાવલિ તથા દરેકનો રાજ્ય-સમય આપેલો છે પણ આની પણ એવી જ સ્થિતિ છે, જેવી નેપાળની વંશાવલિની છે તેની દાખલા તરીકે, પ્રસિદ્ધ જગન્નાથનુ મંદિર બાંધવાની હકીકત જ તપાસીએ પ્રાચીન તામ્રલેખાદિ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, જગન્નાથનુ મંદિર જે અત્યાર હયાત છે તે, ગંગાવંશી રાજા અનંતવર્મ ચોડગંગે બંધાવ્યુ હતુ પરન્તુ ઉપરની વંશાવલિમા તે મંદિરના બાંધનાર તરીકે, તેનાથી પાછળના રાજા અનંગ ભીમદેવને લખેલો છે અનંતવર્મ ચોડગંગનો રાજ્યાભિષેક શ સ ૯૯૯ (વિ સ ૧૧૩૪-ઈ સ ૧૦૭૮) મા થયાનુ તેના તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે પણ, ઉપરની વંશાવલિમા તેના રાજ્યનો આરંભ ઈ સ ૧૧૩૨ મા થયાનુ લખ્યુ છે ઈ સ ની બારમી સદીના આગળના રાજાઓની નામાવલિ તો ઘણી અશુદ્ધ છે આ વંશાવલિ હંટર સાહેબે (*W W Hunter*) ના "ઓરિસ્સા" (*Orissa*) નામના પુસ્તકના બીજા ભાગમા (પાને ૧૮૪-૧૯૧ મા) છાપવી છે

(૬) ભાટોની વંશાવલિઓ—ભાટ લોકો દરેક રાજવંશની વંશપરંપરા લખે છે, પણ તેમના પુસ્તકોને શિલાલેખ તામ્રપત્રાદિ ઉપરથી મળી આવતી જુદા જુદા રાજવંશોની નામાવલિ સાથે મેળવતા, ઇ સ ની તેરમી સદી સુધીના નામોમાંથી ઘણા થોડા જ શુદ્ધ હોવાનો દાવો કરી શકે છે અને એક જ વંશ સાથે સબંધ ધરાવનારા ભાટોના બે પુસ્તકો પણ પરસ્પર નથી મળતા આવતા શિરોહીના ચૌહાણ રાજાઓના ભાટોના પુસ્તકમા, એ વંશની શરૂઆતથી તે છેક પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજ સુધી ૨૨૭ નામ છે અને બુંદિના ભાટોના પુસ્તકમાં (વંશભાસ્કર પ્રમાણે) ૧૭૭ છે, એમાથી ફક્ત સાત જ નામ પરસ્પર મળે છે ભાટોની વંશાવલિઓ ઈ સ ના તેરમા સૈકા સુધીના ઇતિહાસને માટે ખાસ ઉપયોગી નથી કેમ કે, તે સમયની અગાઉના નામો ઉપરથી, ઘણા ખરા બનાવટી નામો પણ તેમા ભળઈ ગયા છે

(૭) પટ્ટાવલિઓ—જૈનોના દરેક ગચ્છના આચાર્યોની ક્રમપરમ્પરાના પુસ્તકોને પટ્ટાવલિઓ કહે છે એમા મહાવીર સ્વામીથી લઈને, તેમને થઈ ગયાના સમય સુધીની (કોઈમા, અત્યાર સુધીની) દરેક ગચ્છના આચાર્યોની નામાવલિ, તેમની જન્મ-સંવત, જન્મ-સ્થાન, દીક્ષાની સંવત, આચાર્યપદ મેળવ્યાની સંવત તથા ધર્મપ્રચાર આદિની હકીકત હોય છે આનાથી પણ, કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતોની શોધ મળે છે આ પટ્ટાવલિઓ ઈ સ. ની દસમી સદીની પછી લખવામા આવી હશે, એમ અનુમાન થાય છે

(૮) ભાષાના ઐતિહાસિક પુસ્તકો—સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સિવાય હિંદી તથા તામિલ આદિ ભાષાઓમા લખાયેલા કેટલાએક ઐતિહાસિક ગ્રંથ પણ મળે છે એમાથી પણ કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત મળી આવે છે એવા પુસ્તકોમાથી નીચે લખેલા મુખ્ય છે

(૧) "રત્નમાલા"—હિંદી ભાષાના ઐતિહાસિક પુસ્તકોમા સૌથી ઉત્તમ "રત્નમાલા" છે ઈ સ ની ચૌદમી સદીની લગભગમા કૃષ્ણ નામના કવિએ તે રચ્યુ હતુ એમા ૧૦૮ રત્ન (અધ્યાય) હતા તેમાથી માત્ર ૧૧ જ હજી સુધીમા મળી આવ્યા છે એમા ગુજરાતના ચાવડાવશના રાજાઓની નામાવલિ તથા મૂળરાજથી ભીમદેવ (૨ જા) સુધીના સોલકી રાજાઓની કઈક કઈક હકીકત છે એના આઠ રત્નો, ગુજરાતી ભાષાતર સહિત, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ પ્રગટ કર્યા છે

(૨) "પૃથ્વીરાજરાસા"—આમા ચૌહાણ વશના પ્રતાપી રાજા પૃથ્વીરાજનો ઈતિહાસ મુખ્ય છે આ હિંદી (રાજસ્થાની) કાવ્ય, પૃથ્વીરાજના સમયમા એટલે ઈ સ ની બારમી સદીના અન્તમાં, ચદ બરદાઈ નામના ભાટે રચ્યુ હતુ, એમ કહેવાય છે પણ ખરેખરી રીતે તે તે સમયે રચાયુ હોત તો "પૃથ્વીરાજવિજય" ની માફક ઇતિહાસને માટે તે અગત્યનુ થાત પણ ચૌહાણોના પ્રાચીન શિલા—લેખ, તામ્રપત્ર તથા 'પૃથ્વીરાજવિજય" આદિ ઐતિહાસિક પુસ્તકોની સાથે તેને સરખાવી જોતા, એમા આપેલી ચૌહાણોની વશાવલિ, ઐતિહાસિક હકીકત, અને સાલ-સનતોની કૃત્રિમતા તરત જ જણાઈ આવે છે, એટલા માટે, મ્હારા અનુમાન પ્રમાણે, તે ઈ સ ની પન્દરમી સદીની લગભગમા રચાયુ હોવુ જોઈએ પ્રાચીન ઈતિહાસને માટે આ પુસ્તક ખાસ ઉપયોગી નથી "નાગરી પ્રચારિણી સભા (બનારસ)" તરફથી તે છપાઈ ગયુ છે

"ખુમાન રાસા" —આ હિન્દી કાવ્ય, ઈ સ ની સત્તરમી સદીમા ઉદયપૂરના એક જૈન સાધુએ રચ્યુ હતુ એમા મેવાડના પ્રસિદ્ધ રાજા ખુમાનનો ઈતિહાસ છે, જે ઘણો-ખરો કલ્પિત છે પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે આ પુસ્તક ઘણું જ થોડુ ઉપયોગી છે હજી સુધી એ છપાયુ જણાતુ નથી

ઉપરનાં હિન્દી પુસ્તકો સિવાય વિસળદેવરાસા, હમ્મીરરાસા, રાણારાસા, રાયમલરાસા, રાજવિલાસ આદિ પુસ્તકો પણ મળી આવ્યા છે પણ પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે તે વધુ મદદ કરી શકતા નથી

(૪) "કલનવિ નાડપટુ" —આ પુસ્તક તામિલ ભાષાનુ એક ન્હાનકડુ કાવ્ય છે ઈ સ ની સાતમી સદીની લગભગમા પોઈકિયાર નામના કવિએ તે રચ્યુ હતુ એમા ચૌલ દેશના રાજા ચૈંકણુ અને ચેર (ગગવાડી, મ્હૈસૂર રાજ્યમાં)ના રાજા કણૈકાઈરૂ પોરૈની વચ્ચેના યુદ્ધનુ (જેમા ચેરનો રાજા કેદ પકડાયો હતો) વર્ણન છે આ કાવ્ય અંગ્રેજી અનુવાદસહિત, "ઇડિયન-એંટિકવેરી' ના ૧૮ મા પુસ્તકમા, પાને ૨૫૮ થી ૨૬૫ થી છપાઈ ગયુ છે

(૫) "કલિંગત્તુ પરણી"—ઈ સ ની અગીઆરમી સદીની આખરની લગભગમા જય ડા નામના કવિએ, આ તામિલ કાવ્ય રચ્યુ હતુ એમા ચૌલ દેશના મોટા રાજા કુલોત્તુગ ચોડદેવે (૧ લા) કલિંગ દેશ જીત્યાની હકીકત છે એનો સાગત અંગ્રેજી અનુવાદ

સાથે "ઇન્ડિઅન એન્ટિકવેરી" ના પુસ્તક અગીઆરમામા પાને ૩૨૮ થી ૩૪૫ સુધી છપાયો છે

(૬) "વિક્રમ શોલનુલા"—ઈ સ ની બારમી સદીના પૂર્વાર્દ્ધમા રચાયલા, આ તામિલ કાવ્યમા, ચોલદેશ પર રાજ્ય કરનારા રાજા શેગત (ચેંકણ) ચોનથી વિક્રમ ચોલ સુધીના રાજાઓની નામાવલિ તથા વિક્રમ ચોલની સ્વારીનુ આબેહુબ વર્ણન છે એનો સારાશ ઇંગ્રેજી અનુવાદ સાથે "ઇન્ડિઅન એન્ટિકવેરી" ના પુસ્તક બાવીસમા, પાને ૧૪૧ થી ૧૫૦ સુધીમા છપાઈ ગયો છે

(૭) "રાજ ગજનુલા"—આ પણ ઉપર કહેલા "વિક્રમ શોલનુલા" ની પદ્ધતિનુ કાવ્ય છે એમા ચોલદેશના સોલકી રાજા રાજરાજ (૨, જા) ની હકીકત છે આ કાવ્ય ઈ સ ની બારમી સદીમા રચાયુ હતુ હજી સુધી એ છપાયુ નથી

ઉપલા ચારે (૪ થી ૭) તામિલ કાવ્યો, પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે ઉપયોગી છે

(૮) "કોંગુ દેશ રાજાક્કલ"—આ પણ તામિલ ભાષાનુ પુસ્તક છે એમા કોંગુદેશ (ગગવાડી–મ્હૈસૂર રાજ્યમા) ના ગગાવશી રાજાઓની વશાવલિ તથા તેમના રાજ્યનો સમય આપ્યો છે, જે ઘણોખરો કલ્પિત છે રાજાઓના નામોમાથી ઘણાખરાં નામો શુદ્ધ પણ છે, તો પણ, પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે આ પુસ્તક ઘણુ ઉપયોગી નથી

આ ઉપર કહેલા સાધનો એટલે આપણે ત્યાના પ્રાચીન પુસ્તકો ઉપરથી, ઈ સ ની ત્રીજી સદીથી લઈને મુસલમાનોને હાથે જુદા જુદા હિદુ રાજ્યો અસ્ત પામ્યા, ત્યા સુધીની, આ દેશના જુદા જુદા વિભાગો ઉપર રાજ્ય કરનાર અનેક રાજવશોમાથી એકના માત્ર અણહિલવાડના ચાવડા અને સોલકિઓની જ વશાવલિ પૂરેપૂરી મળી શકે છે તે સિવાય બીજા કોઈની વશાવલિ પૂરી રીતે મળતી નથી તેવી જ રીતે, નથી મળતી ઈરાની, યુનાની, શક, કુષન (તુર્ક), હૂણ આદિ વિદેશી વિજેતાઓની વશાવલિ કે તેમના સબધી કાંઈ ખાસ કાંઈ વિશેષ હકીકત તો પણ, કેટલાએક રાજવશોના પ્રાચીન ઇતિહાસમાથી ઘણી ખરી સહાયતા મળી શકે છે લોકોની ધાર્મિક તથા સામાજીક સ્થિતિ, તેમના રીતરીવાજ, વ્હેપાર, સાહિત્ય આદિ અનેક ઉપયોગી બાબતોની હકીકત પણ તેમાથી મળી શકે છે

(ખ) યુરોપ, ચીન, તિબેટ, અને સીલોનના તથા મુસલમાનોના લખેલાં પ્રાચીન પુસ્તકો.

(અ) યુરોપ તરફના પ્રાચીન પુસ્તકો—ગ્રીસના સુવિખ્યાત બાદશાહ સિકદરે (એલેકઝાંડર ધી ગ્રેટે) ઈ સ પૂર્વે ૩૨૭ મા હિદુસ્તાન ઉપર ચ્હડાઈ કરી હતી, તેની કઈપણ હકીકત આપણે ત્યા લખાયેલી નથી પણ, તેનો સવિસ્તર વૃત્તાત યુરોપિઅન લેખકોના પુસ્તકોમાથી મળી શકે છે આપણા ઇતિહાસ સાથે સબધ રાખતી બીજી પણ કેટલીક વાતો તેમના પુસ્તકોમાથી મળી આવે છે આના પુસ્તકોમા નીચે લખેલાં વિદ્વાનોના પુસ્તકો મુખ્ય છે

(૧) **હેરોડોટસ**—પ્રસિદ્ધ ગ્રીક ઇતિહાસ-લેખક હેરોડોટસે, ઇતિહાસ સબંધી મ્હોટુ પુસ્તક, ઈ સ પૂર્વે પાંચમા સૈકામા રચ્યુ હતું એમા ઇરાનના બાદશાહ દારા (૧ લા) એ, ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ ની લગભગમા, હિંદુસ્તાન ઉપર ચ્હડાઇ કરીને પજાબનો પશ્ચિમ ભાગ પોતાને તાબે કર્યો હતો તેની હકીકત છે, અને તે સિવાય, આપણા ઇતિહાસ સાથે સબધ ધરાવતી બીજી પણ કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતોનો ઉલ્લેખ એ પુસ્તકમાથી મળી આવે છે એના લેખ ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે, આ દેશ તે વખતે ઘણો જ ધનવાન હતો અને દારાના સામ્રાજ્યના ૨૦ પ્રાંતોમાથી ફક્ત પશ્ચિમ પજાબની આવક સોનામા આવતી હતી, બાકીના બધા પ્રાંતોની ચાંદીમા હેરોડોટસના પુસ્તકનુ ઇગ્રેજી ભાષાતર છપાઈ ગયુ છે

(૨) **ટેસિયસ** *(Ktesias)*—ઇરાનના બાદશાહ અર્તઝર્કઝીઝ *(Artaxerxes Memon)*નો એ વૈદ્ય હતો ઈ સ પૂર્વે ૪૦૦ ની લગભગમા હિંદુસ્તાન વિષે "ઇંડિકા" નામનુ પુસ્તક એણે લખ્યુ હતુ હજીસુધી એ મળી શકતુ નથી તોપણ, ઈ સ ની નવમી સદીના મધ્યમા ફોટિયસ નામના વિદ્વાને એનો જે સક્ષેપ કર્યો હતો તે તથા અન્ય પ્રાચીન લેખકોએ, "ઇંડિકા" નો જે ભાગ પોતાના પુસ્તકોમા ઉતાર્યો છે, તે મળી આવ્યો છે એનુ ઇગ્રેજી ભાષાંતર મેક્-ક્રિડલ *(Mc Crindle)* સાહેબે, " ઇંડિઅન એંટિકવેરી" ના પુસ્તક ૧૦ મામાં (પાને ૨૯૬ થી ૩૧૪ મા) છપાવ્યુ છે એમા એમણે ઘણી ખરી સાભળેલી વાતો લખી છે, તેથી એ પુસ્તક ઘણુ ઉપયોગી નથી.

(૩) **મેગેસ્થિનીઝ**—સીરિઆના ગ્રીક પાદશાહ સેલ્યુકસે, મૌર્યવશી રાજા ચદ્રગુપ્તના દરબારમા, મેગેસ્થિનીઝ નામના વિદ્વાનને પોતાનો પ્રતિનિધી નીમ્યો હતો એણે પાટલિપુત્ર (પટના) માં રહીને હિંદુસ્તાન વિષે " ઇંડિકા" નામનુ પુસ્તક ઈ સ પૂર્વે ચોથા સૈકાની આખરની લગભગમા લખ્યુ હતુ આ દેશની તે વખતની સ્થિતિ જાણવાને માટે એ પુસ્તક ઘણુ અગત્યનુ છે, પણ તે મળી શકતુ નથી છતા પણ, ત્હેનો થોડોક ભાગ પણ જે (અન્ય લેખકોએ પોતાના પુસ્તકોમા ટાક્યો છે તે) મળી આવ્યો છે અને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે તે ઘણો જ ઉપયોગી છે તેનુ હિંદી અને બગાળીમા ભાષાતર થઈ ગયુ છે

(૪ થી ૮) **એરિઅન**[1], **કર્ટિઅસ રૂફસ**[2], **પ્લુટાર્ક**[3], **ડાયોડારસ**[4], **ફ્રોટિનસ**—સિકંદર બાદશાહનો વૃતાત ૧૯ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ લખ્યો હતો એમના એ પુસ્તકોને આધારે, આ પાચ ઇતિહાસ લેખકોએ, એની હિંદુસ્તાનની ચ્હડાઇનો હેવાલ લખ્યો છે આપણા ઇતિહાસને માટે એ પુસ્તકો ઘણાં અગત્યના છે અને તે મળી પણ શકયા છે આ પાચ વિદ્વાનોના પુસ્તકોમા પણ, એરિઅનનુ પુસ્તક સર્વોતમ મનાય છે એરિઅને " ઇંડિકા" નામનુ હિંદુસ્તાન સબધીનુ બીજું એક ન્હાનુ સરખુ પુસ્તક પણ લખ્યુ છે, અને તેય પણ ઉપયોગી છે મેક ક્રિડલ સાહેબે, ઉપલા પાચે વિદ્વાનોના લખેલા સિકંદરની હિંદુસ્તાનની સ્વારીના વૃત્તાતના

૧ ઈ સ ની બીજી સદીના મધ્યમા ૨ સમય અનિશ્ચિત ૩ ઇ સ. ની પહેલી સદીમા. ૪ ઇ સ પૂર્વે પ્હેલી સદીમા

અંગ્રેજી ભાષાંતર, " ધી ઈનિવેઝન આફ ઇંડિઆ બાય એલેકઝાંડર ધી ગ્રેટ ' નામના પુસ્તકમા છપાવ્યા છે

(૯) **પેરિપ્લસ ઑફ ધી એરીથ્રિઅન સી*** —એક ગ્રીક વ્હેપારીએ (જેના નામનો પત્તો નથી) ઈ સ ના પ્હેલા સૈકામા આ પુસ્તક લખ્યુ હતુ એમા હિંદુસ્તાન સબંધી કંઈક કંઈક હકીકત જોવામા આવે છે ગ્રથકર્તાએ હિંદુસ્તાનના દરેક સમુદ્રતટની યાત્રા કરી હશે એમ એ ઉપરથી માલમ પડે છે એનુ ઈંગ્રેજી ભાષાતર મેક ક્રિડલ સાહેબે " ઇંડિઅન એંટિક્વેરી"ના પુસ્તક ૮ માંમાં (પાને ૧૦૭ થી ૧૫૧ મા) છપાયુ છે

(૧૦) **ટૉલેમી** —ઈ સ ની બીજી સદીની મધ્યમા, મિસર દેશના એલેકઝાંડ્રિયા નગરના રહેવાસી, ગ્રીક પંડિત ટૉલેમીએ ભૂગોળનુ એક મ્હોટુ પુસ્તક લખ્યુ હતું એમા હિન્દુસ્તાનના કેટલાક નગરો, નદી આદિના નામ તથા તેના અક્ષાંસ વગેરે આપ્યા છે ક્ષત્રપ વંશના રાજા ચષ્ટન સાતવાહન (આંધ્રભૃત્ય) વંશી પુલુમાઈ આદિ તે વખતના રાજાઓના નામોનો પણ એમા ઉલ્લેખ છે તો પણ, તેણે એલેકઝાંડ્રિયામા બેઠે બેઠે, મુસાફરો તથા ખલાસીઓદ્વારા સાંભળેલી વાતો તથા પ્હેલાંના પુસ્તકોના આધાર પર, હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ રચી હતી, તેથી તેણે નક્કી કરેલા સ્થાનોમા ઘણો જ ફેર પડે છે જો તેના લખ્યા પ્રમાણે નકશો તૈયાર કરવામા આવે, તો મહાનદી સિઆમમા, હિમાલય તિબેટની ઉત્તરમા, તથા ગંગાને ચીન સુધી લઈ જવી પડે આમ છતાંયે, એ પુસ્તકમાંથી આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસને કંઇક કંઇક મદદ મળી શકે છે આ પુસ્તકનુ ઇંગ્રેજી ભાષાતર મેક ક્રિડલ સાહેબે " ઇંડિઅન એંટિક્વેરી" ના પુસ્તક ૧૪ મા મા (પાને ૩૧૩ થી ૪૧૧ મા) છપાયુ છે

(૧૧) **માર્કોપોલો** —વેનિસનો પ્રસિદ્ધ મુસાફર માર્કોપોલો, ઈ સ ૧૨૯૪ ની લગભગમા, દક્ષિણમા આવ્યો હતો તેના પ્રવાસના પુસ્તક (પુસ્તક ૨ જા) માથી ત્યાની જે હકીકત મળે છે તે પણ ઉપયોગી છે, કેમકે, તેમા તેણે પોતે જાતે જે જોયેલું તે, દેશની સ્થિતિનુ વર્ણન લખ્યુ છે તેના પ્રવાસના પુસ્તકનુ ઈંગ્રેજી ભાષાતર કર્નલ હેનરી યૂલે છપાવ્યુ છે

(૧૨) **નિકોલો ડી કાઉંટી** —ઇટાલીનો રહીશ નિકોલો ઈ સ ૧૪૨૦ ની લગભગમા વિજય નગરમા રહ્યો હતો એણે તે નગરની તથા ત્યાના રાજા દેવરાજ (૨ જા)ની જે હકીકત લખી છે તે, વિજયનગરના યાદવોના ઇતિહાસને માટે ઉપયોગી છે તેનુ ઈંગ્રેજી ભાષાતર રૉબર્ટ સેવેલ સાહેબના " એ ફરગૉટન ઍમ્પાયર" નામના પુસ્તકમા છપાયુ છે

(૧૩) **ફેર્નાઓ નનેઝ** —આ પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસ લેખકે, ઈ સ ની ૧૬ મી સદીના પૂર્વાર્દ્ધમા, વિજયનગરના યાદવ રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો આ ઇતિહાસ, ત્યાના પ્રથમ રાજ્યવંશના ઇતિહાસને માટે, ઘણી સારી મદદ આપી શકે છે એનુ ઈંગ્રેજી ભાષાતર, ઉપલા " ફરગૉટન ઍમ્પાયર" નામના પુસ્તકની છેવટે છપાયુ છે

* તે વખતે આફ્રિકાના કિનારાની પાસના આ સમુદ્ર એરીથ્રિઅન સી (Erythrean Sea)ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો.

(૧૪) જુદા જુદા લેખકો—વખત વખતપર, અનેક યુરોપિયન લેખકોએ, પોતાનાં પુસ્તકોમા, આ દેશ સમ્બન્ધી જે જે કઈ લખ્યુ હતુ તેનો સગ્રહ મેક ક્રિંડલ સાહેબે એમના " એન્શીઅન્ટ ઇન્ડિયા ઍઝ ડિસ્ક્રાઇબ્ડ બાય અધર ક્લાસિકલ રાઇટર્સ " નામના ઇંગ્રેજી પુસ્તકમા કર્યો છે આ પુસ્તક ઘણુ ઉપયોગી છે

ઉપર લખેલા યુરોપિયન વિદ્વાનોના પુસ્તકોમા એક મ્હોટી ખામી એ છે કે, એમા લખેલા સ્થાન તથા પુરૂષોના નામોમાથી કેટલાકનો બરોબર પત્તો મેળવવો, તે ઘણુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે

(આ) ચીનાઓના પુસ્તકો—ચીનમા પ્રાચીન કાળથી જ, ઇતિહાસ લખવાનો પ્રથા હોવાથી તેમને ત્યાથી ઇતિહાસના અનેક પુસ્તક મળી આવે છે તે ઉપરથી તથા યાત્રા કરવા અર્થે હિન્દુસ્તાન આવેલા ચીના મુસાફરો પ્રવાસપુસ્તકો અને ત્યાના ધર્મ (બાદ્ધ)ના પુસ્તકો ઉપરથી, આપણો આપણા ઇતિહાસ સમ્બન્ધી કેટલી વિગતો મળી આવે છે

(૧) ઐતિહાસિક પુસ્તકો—ચીનના અતિહાસિક પુસ્તકો ઉપરથી મધ્ય એશિયામા રાજ્ય કરનારી શક, કુષન (તુર્ક) અને હુણ આદિ જાતોની (જેમણે તે વખતે હિન્દુસ્તાન ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો) વિસ્તારપૂર્વક હકીકત મળી શકે છે અને તે સિવાય બીજી પણ કેટલીક ઐતિહાસિક નામવોના ઉલ્લેખ મળી આવે છે ચીનના ઇતિહાસ લખનારામા પ્હેલો પુરૂષ સુમાચિન હતો એણે પોતાનું પુસ્તક ઈ સ પૂર્વે ૧૦૦ ની લગભગમા લખ્યુ હતુ એનુ ફ્રેચ ભાષાન્તર એમ ચવેન્નેસ (*M Chavannes*) નામના ફ્રેંચ વિદ્વાને કર્યું છે એ વિદ્વાને (મેમોયર નામના ફ્રેચ પુસ્તકમા) ચીનના બીજા પણ ઐતિહાસિક પુસ્તકોનો સારાશ આપ્યો છે " એશિઆટિક જર્નલ " નામના ફ્રેંચ પેપરમા પણ ચીનના ઐતિહાસિક પુસ્તકોને આધારે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા વિષયો પર કેટલાએક લેખો છપાયા છે પણ તેમાથી ઘણા થોડાના જ ઈંગ્રેજી ભાષાંતર થયા છે

(૧) ફાહિયાન—પ્રસિદ્ધ ચીનો મુસાફર ફાહિયાન ઈ સ ૩૯૯ મા ચીનથી મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો અને ગગાની પાસના પ્રદેશમા તથા સીલોન વિગેરેમા ફરતો ફરતો ઈ સ ૪૧૪ મા તે ચીન પાછો ફર્યો હતો તે વખતે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન (નર્મદાની ઉત્તરનો બધા પ્રદેશ)નો રાજા ગુપ્તવંશી ચન્દ્રગુપ્ત (બીજો) હતો, જેનુ પ્રસિદ્ધ ઉપનામ વિક્રમાદિત્ય હતુ ફાહિયાન, ત્હેના રાજ્યમા લગભગ છએક વરસ રહ્યો હતો ત્હેણે પોતાની મુસાફરીના " ફોન્કોકી " નામના પુસ્તકમા ચન્દ્રગુપ્તની મુખ્ય રાજધાની પાટલીપુત્ર (પટના) ની, ત્યાના ઔષધાલય આદિની તથા ત્હેના વિસ્તૃત રાજ્યના તામાના વર્ણવ સ્થાનોની જે હકીકત લખી છે તે ઉપરથી એ રાજાના રાજ્યની વાસ્તવિક સ્થિતિ માલમ પડી આવે છે એ પુસ્તકના બે ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરો છપાયા છે તેમા, પ્રોફેસર જેમ્સ લગ્ગે (*James Lugge*) નુ ભાષાન્તર ખાસ અગત્યનુ છે

(૩) સગયુન્ અને વ્હીસગ—આ બન્ને મુસાફરો ઈ સ ૫૧૮ ની લગભગમા હિન્દુસ્તાન આવ્યા હતા ત્હેમના મુસાફરીના પુસ્તકોમાથી પણ, કેટલીક ઉપયોગની માહિતી મળી આવે છે એના ઈંગ્રેજી ભાષાતર, સેમ્યુઅલ બીલ સાહેબે હુએનત્સાગના પ્રવાસના પુસ્તકના ઉપોદ્‌ઘાતમા છપાવ્યા છે

(૪) હુએનત્સાગ—પ્રસિદ્ધ ચીનો મુસાફર હુએનત્સાગ, ઈ સ ૬૨૯ અને ૬૪૫ની વચ્ચે, લગભગ આખુ હિન્દુસ્તાન ફર્યો હતો જ્યા જ્યા તે ગયો હતો, ત્યા ત્યાની હકીકત એણે પોતાના "સી–યુ–કી" નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમા આપી છે તે વખતે આખા હિન્દુસ્તાનમા બે રાજાઓ પ્રબળ હતા—નર્મદાની ઉત્તરમા કનોજનો વંશવશી રાજા હર્ષ (હર્ષવર્દ્ધન) અને દક્ષિણમા સોલંકી પુલકશી (૨ જો) આમાથી હર્ષની સાથે તો તે કેટલાએક મહિના રહ્યો પણ હતો એ પુસ્તક ઉપરથી, તે વખતે આ દેશની સ્થિતિ, લોકોના રીતિરીવાજ, ધર્માચરણ આદિ અનેક ઉપયોગી બાબતો સિવાય, અશોક, કનિષ્ક, મિહિરકુલ, હર્ષ (હર્ષવર્દ્ધન) અને પુલકશી આદિ કેટલાક રાજાઓની, અનેક વિદ્વાનો તથા ત્હેમના પુસ્તકોની અને ઘણાએક રાજ્યવશોની હકીકત મળે છે હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળને માટે એનાથી વધારે ઉપયોગી પુસ્તક બીજુ એકકે નથી આ કિંમતી પુસ્તકનુ ઈંગ્રેજી ભાષાતર, સેમ્યુઅલ બીલ સાહેબે, "બુદ્ધિસ્ટ રેકર્ડ ઑફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ" નામના પુસ્તકમા બે વૉલ્યુમમા કર્યુ છે અને વૉટર્સ (*Watter's*) નામના વિદ્વાને એ વિષે બે વૉલ્યુમ બીજા બ્હાર પાડ્યા છે, જે ઘણા ઉત્તમ છે (*Watter's on Yuan Chaung's Travels*)

(૫) હુએનત્સાગનુ જીવનચરિત્ર—હૂ લી તથા યેન્‌ત્સગ નામના બે શ્રમણો(બૌદ્ધ સાધુઓ)એ મળીને ઉપનુ હુએનત્સાગનુ જીવનચરિત્ર લખ્યુ છે એમાથી હૂ લી તો એ (હુએનત્સાગ) નો શિષ્ય હતો આ પુસ્તક પણ આપણા ઇતિહાસ માટે ઘણુ ઉપયોગી છે એનુ ઈંગ્રેજી ભાષાતર સેમ્યુઅલ સાહેબે પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે

(૬) ઇત્‌સિંગ—આ ચીનો મુસાફર, ઈ સ ૬૭૧ થી ૬૯૫ સુધી, હિન્દુસ્તાનના કેટલાક ભાગો તથા મલાયા વિગેરે દ્વીપોમા રહ્યો હતો એનુ "નન–હૈ–ચિ–કુઈ–ને ફાયુઅન" નામનુ પુસ્તક, તે વખતના આપણે ત્યાના બૌદ્ધોના ધર્માચરણનુ જ્ઞાન મેળવવાને માટે અપૂર્વ છે, અને એમાથી કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતોની શોધ પણ મળે છે એનુ ૩૪મુ પ્રકરણ જેમા, આપણે અહિની પઠન—પાઠનશૈલીનુ વર્ણન છે તે, જોના જેવુ છે આ પુસ્તકનુ ઈંગ્રેજી ભાષાતર જાપાની વિદ્વાન ટાકા કુસુએ છપાવ્યુ છે

આ ઉપરના મુસાફરો સિવાય અનેક બીજા ચીના મુસાફરો પણ હિન્દુસ્તાન આવ્યા હતા, જેમના નામ આદિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે, પણ ત્હેમની મુસાફરી સમ્બન્ધીના પુસ્તકો હોવા ન હોવાની કઈ હકીકત મળી શકતી નથી

ચીનાઓના ધર્મ સમ્બન્ધી પુસ્તકો ઉપરથી, આપણે ત્યાના અનેક પ્રાચીન પુસ્તકો, કે જે હજી અહિ નથી મળી શકતા, ત્હેની નોંધ મળે છે અને અનેક ધર્માચાર્યો તથા ગ્રંથકર્તાઓની હકીકત પણ મળી આવે છે તે સિવાય કેટલાએક એવા વિદ્વાનોના નામ તથા સમય પણ મળી આવે છે કે, જેમણે ચીનમા જઈને અનેક સંસ્કૃત પુસ્તકોના ત્યાની ભાષામા ભાષાંતર કર્યા હતા અથવા તો તે કામમા સહાયતા કરી હતી આ બાબતમા બનીન નેન્જીઓ (*Bunyin Nanjio*) નુ " કેટેલાગ ઓફ ધી બુદ્ધિસ્ટ ત્રિપિટક " નામનુ પુસ્તક ઘણુ ઉપયોગી છે

—અપૂર્ણ

મુંબાઈ ઈલાકાની પ્હેલી કેળવણી પરિષદ.

લેખક—રા હરસિદ્ધભાઈ વિજુભાઈ દ્વિવેટિઆ એમ એ, એલએલ બી

મુબાઈ ઈલાકાની પ્હેલી કેળવણી પરિષદ ગયા જુન માસની ત્રીસમી તથા જુલાઇની બીજી તારિખે સર નારાયણરાવ ચન્દાવરકરના પ્રમુખપદ નીચે મુબાઈ યુનિવર્સીટીના સર કાવસજી જહાંગીર હૉલમા મળી હતી આપણા ઈલાકાની કેળવણીની સ્થિતિ તથા જરૂરી બાબતો વિષે વિચાર કરી ઉપાયો યોજવાનો આ એક પ્રથમ પ્રયાસ હોવાથી આ પરિષદ કેટલુ એક મહત્વ ધરાવે છે અને તેથી ત્હેનુ કામ કેવા પ્રકારનુ તથા કેટલે અંશે વ્યાવહારિક દષ્ટિબિન્દુથી સફળ થયુ તે તપાસવાની જરૂર છે પ્રથમ સર નારાયણરાવના પ્રમુખ તરિકેના ભાષણ વિષે બે શબ્દો કહીશુ આવી પરિષદોમા પ્રમુખનુ ભાષણ સૌથી મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે, કારણ કે ત્હેમા પરિષદનો હેતુ, ત્હેમા વિચાર કરવાના પ્રશ્નો, કાર્યપ્રદેશ વિગેરે વસ્તુઓના સિંહાવલોકન તથા વિવેચનની આશા રાખવામા આવે છે પરન્તુ આ દષ્ટિબિન્દુથી જોતા પ્રમુખનુ ભાષણ કેટલેએક અંશે નિરાશાજનક જણાય છે ભાષણનો લગભગ અર્ધો ભાગ કેળવણીનો હેતુ, આશય તથા ત્હેના માનસિક સ્વરૂપ વિષે સામાન્ય અને કેટલાએક તો સર્વસામાન્ય વિચારોથી જ ભરેલો છે આમાના કેટલાએક વિચારો જોકે ઉત્તમ પ્રકારના છે પરન્તુ આવી પરિષદના પ્રમુખ તરિકેના ભાષણમા અસ્થાને છે એમ લાગ્યા વિના રહેતુ નથી પ્રાથમિક કેળવણી, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિએ શિક્ષણક્રમની રચના, દેશી ભાષાઓ વડે શિક્ષણ આપવાની જરૂર, શિક્ષકોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો વિગેરે આધુનિક સમયના કુટ પ્રશ્નો કે જે વિષેના વિવેચનની સ્વાભાવિક રીતે કેળવણી પરિષદના પ્રમુખના ભાષણમા આશા રાખી શકાય તે વિષે કંઈ પણ નહીં કહેતા બાલસ્વભાવમાથી આપણને શુ શીખવાનુ મળે છે યૂરોપમા પૂર્વે શિક્ષણનુ ધોરણ કેવુ હતુ, વિગેરે પ્રશ્નોનુ લબાણ વિવેચન કરવામા પ્રમુખે વ્યાવહારિક દષ્ટિબિન્દુથી વિષયનો વિવેક કર્યો હોય તેમ જણાતુ નથી ખાસ કરીને પ્રાથમિક તથા ઔદ્યોગિક શિક્ષ

ણનો બહોળો વિસ્તાર કરવા માટે સરકારે શી રીતિ ગ્રહણ કરવી જોઈએ તથા હેને સિદ્ધ કરવાને કેવા પ્રકારના વ્યાવહારિક પગલા લેવા જોઈએ તે વિષે હેમણે દલીલપૂર્વક વિવેચન કરવુ જોઈતુ હતુ એમના ભાષણનો ઘણોખરો ભાગ તો માત્ર યુનિવર્સીટીની ઉંચી કેળવણી વિષેના જ વિવેચનમા ગયો છે આ વિવેચન જો કે ઉત્તમ પ્રકારનુ નથી પરન્તુ તેમા કેટલીક સૂચનાઓ હેમણે બહુ નિડરપણે તથા અસરકારક ભાષામા કરી છે તે બહુ સતોષની વાત છે પ્રથમ હેમણે જણાવ્યુ કે હિન્દુસ્થાનના યુવકોના શિક્ષણ માટે ઘણેભાગે અહી જ પોતાનુ જીવન ગુજારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ દેશના માનસિક તથા નૈતિક ઉત્કર્ષમા મગીન કામ કરી શકે એવા હિન્દુસ્થાનના જ વતનીઓની શિક્ષકો તરિકે જરૂર છે આ એક અગત્યની સૂચના છે અને પ્રમુખે હેના ઉપર વ્યાજબી રીતે ઘણો ભાર મુકયો છે હાલની સ્થિતિમા ઇગ્લાડથી તાજા ગ્રેજ્યુએટો અહીં પ્રોફેસરો તરિકે આવી, માત્ર જરૂરના સમય સુધી નોકરી કરી, ઉડતા પક્ષિઓની માફકનુ જીવન ગાળી પાછા જાય છે તે પદ્ધતિથી આપણા દેશના શિક્ષણને ઘણુ સહન કરવુ પડે છે એમા કશ પણ સન્દેહ નથી હેની સાથે ગમે તેવો પણ ઇગ્લાડનો જ વતની કૉલેજમા શીખવવાના ઘણાખરા વિષયો સારી રીતે શીખવી શકે, એ જુનભરેલા વિચારને, પ્રથમની સ્થિતિ ગમે તેમ હોય પરન્તુ ઉંચી કેળવણી પામેલા હિન્દીઓની હાલની સ્થિતિ અને સખ્યા જોતા તો, મનમાથી જેમ બને તેમ જલદી દૂર કરવાની જરૂર છે સર નારાયણરાવ ખરૂ કહે છે કે યુનિવર્સીટીના શિક્ષણની ઉચ્ચ કાર્યસિદ્ધિને નામે ગમે તહેવા ઈગ્લીશ પ્રોફેસરોનો બચાવ થાય છે તે તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે અને જો આવા પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવી હોય તો હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાનોને જ કૉલેજોમા મોટી જગ્યાઓ આપવાથી બની શકશે આ સબન્ધી તેઓએ એક વિચાર બહુ અસરકારક રીતે મુકયો હતો કે મી ચેમ્બરલેઈનના કહેવા પ્રમાણે ઈગ્લાંડે હિન્દુસ્થાનમા પોતાના ઉત્તમમા ઉત્તમ માણસો મોકલવા જોઈએ પરન્તુ તે ઉત્તમ માણસો જ્યા હેમની જરૂર હોય ત્યા જ મોકલવા જોઈએ અને નહિ કે હિન્દુસ્થાનના ઉત્તમ માણસોને દૂર રાખીને હેમને બદલે મોકલવા તેઓએ ભાર મુકીને જણાવ્યુ હતુ કે કેળવણી ખાતામા વશે ભાગે યુરોપીઅનો માટે ઇમ્પીરીયલ સરવીસ તથા દેશીઓ માટે પ્રોવીન્સીયલ સર્વીસ એ બે ક્રમોને બે ન્યાતોની માફક એક બીજાથી જુદા જ રાખવામા આવ્યા છે તે પદ્ધતિ યુનિવર્સીટી શિક્ષણના હિતને ખાતર કાઢી નાખવી જોઈએ એકદર રીતે જોતા આ પ્રશ્નને લગતી ચર્ચા પ્રમુખના ભાષણનો ઉત્તમ ભાગ છે

યુનિવર્સીટીઓના કાર્યવાહ વિષે બોલતા, કેળવણી ખાતાની બ્હારના પુરૂષોને હાથે યુનિવર્સીટીનો કાર્યવાહ થવાથી શિક્ષણની ઉચ્ચતા ઓછી થાય છે—એ ટીકાનો હેમણે વ્યાજબી અને અસરકારક જવાબ આપ્યો હતો હેમણે જણાવ્યુ કે સાધારણ રીતે બીજા દેશોમા કેળવણીની સસ્થાઓમા તે ખાતાના વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે શિક્ષણના પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ થાય છે પરન્તુ આપણા દેશમા વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે ત્યા વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો સર

એક જ પ્રજાના હોય છે પરન્તુ અહીં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો મોટો ભાગ જુદી પ્રજાઓનો બનેલો છે અને માત્ર કૉલેજ શિવાય વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો વચ્ચેનો સમ્બન્ધ બહુ ઓછો હોય છે આમ હોવાથી તેઓ એક બીજાના મન સ્હમજી શકતા નથી અને ત્હેની સાથે કેળવાયેલા હિન્દીઓમા એ ભય ઉપન્ન થયો છે કે સરકારની રાજ્યનીતિ ઉચી કેળવણીના વિસ્તારની વિરૂદ્ધ છે આ કારણોને લીધે એવી એક વ્યાજબી માન્યતા ઉત્પન થઈ છે કે આપણી યુનિવર્સીટીઓમા કેળવણી ખાતાના અમલદારોની સત્તા એટલે જે લોકો વિદ્યાર્થીઓની ખરી જરૂરીયાતો સ્હમજી શકે નહિ ત્હેઓ તથા ઉચી કેળવણીના વિસ્તારની વિરૂદ્ધ વિચારવાળા અમલદારોની સત્તા આવી સ્થિતિમા યુનિવર્સીટીના કાર્યવાહમા હાથ નાખવા માટે કેળવણી ખાતાની બ્હારના બીનઅમલદારી હિન્દીઓ આતુર હોય તો ત્હેમા તેઓનો કઈ દોષ નથી અને આમ થવાથી જો યુનિવર્સીટીઓના પ્રશ્નોને રાજ્યીય રૂપ અપાતુ હોય તો તે માટે માત્ર તેઓ એકલા જ જવાબદાર નથી જો હિન્દી રાજકીય પુરૂષોને યુનિવર્સીટીના કાર્યવાહમાથી દૂર કરવાની જરૂર હોય તો જે યૂરોપીઅનો શિક્ષણના પ્રદેશમા પોતાને સર્વજ્ઞ માની પોતાની જાણ બ્હાર રાજ્યીય પ્રશ્નોમા અમુક વલણ ધરાવતા હોય તેઓને પણ દૂર કરવાની સરખી જ જરૂર છે

સર નારાયણરાવના આ વિચારો જેટના નિડર છે તેટલા જ સત્ય છે પોતાની કેળવણીની પદ્ધતિ પસદ કરવાનો હક પ્રથમ હિન્દીઓનો પોતાનો જ છે અને આપણા યુવકોનુ શિક્ષણ કયા ધોરણે અને કેવા વિષયોનુ હોવુ જોઈએ તે માત્ર સરકારી અમલદારોએ નહિં પરન્તુ મુખ્યત્વે કરીને આપણા કેળવાયેલા વર્ગો કે જે આપણા યુવકોની જરૂરીઆતો તથા ઇચ્છાઓ વધારે સારી રીતે સ્હમજી શકે છે તેઓએ નક્કી કરવાનુ છે તેટલા માટે જ યુનિવર્સીટીઓની સીનેટોના સભાસદોની મોટી સખ્યા ગ્રેજ્યુએટો તથા બીજી જાહેર સસ્થાઓએ ચુટી કહાડવી જોઈએ અને આ કૉન્ફરન્સે તે મતલબનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે તે આનન્દની વાત છે ત્હેની સાથે બીજી પણ આનન્દની વાત એ છે કે ના વાઈસરૉયની કારોબારી કૅામીટીના કેળવણી ખાતાના હાલના સભાસ૰ સર શકર નેર સીનેટના બધારણમા આવી ચુટાયેલા સભાસદોની સહુમતિ દાખલ કરવા તરફ વત્તિ ધરાવે છે અને તે દિશામા ત્હેમણે એક વાહવારિક પગલુ પણ લીધુ છે નવી પટના યુનિવર્સીટીના બધારણ માટે જે અસતોષકારક ખરડો સર હારકાર્ટ બટલરે પ્રથમ તૈયાર કર્યો હતો ત્હેને તપાસવા માટે નીમાયેલી સીલેક્ટ કમીટીમાથી હમણા જ તે તદન નવા જ રૂપમા બહાર આવ્યો છે અને પ્રથમના ખરડામા જ્યારે ચાળીસથી સાઠ સુધીના સભાસદોમા થી માત્ર બાર જ સભાસદોની ચુટણી કરવા બાબતની સૂચના હતી ત્યારે આ સુધારેલા ખરડામા સાઠથી પચોતેર સુધીના સભાસદોમા પચાસ જેટલા સભાસદો ચુટી કહાડવાનો હક આપવાની સૂચના થયેલી છે આ એક ઘણો સતોષકારક ફેરફાર છે અને આશા છે કે જ્યારે બીહાર જેવા પછાત પ્રાન્તમા આ હક આપવાની જરૂર જણાઇ છે ત્યારે બીજી યુનિવર્સીટીઓમા તો ચુટાયેલા સભાસદોનુ તેથી પણ વધારે પ્રમાણ દાખલ કરવાની જરૂર સરકારને જણાશે

ઉંચી કેળવણીના વિસ્તાર સબધી પણ પ્રમુખે ટુક પણ સારૂ વિવેચન કર્યું હતુ યુનિવર્સીટીનુ હિત ચાહવાનો દાવો કરનારાઓમાના કેટલાએકોનુ કહેવુ એમ છે કે ઉંચી કેળવણીની ઉચ્ચતા સાચવવા માટે વિસ્તાર વધારવાની જરૂર નથી અને આવુ શિક્ષણ લેનારાઓની સખ્યા જો થોડી હશે તો જ તે શિક્ષણ અસરકારક થશે આવુ માનનારાઓ ખરે તો અજાણતા પણ કેળવણીના કાર્યને ઘણો ધક્કો પ્હોચાડે છે અલબત્ત યુનિવર્સીટીઓએ શિક્ષણનુ ઘણુ ઉચુ ધોરણ રાખવાની જરૂર છે અને ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્વત્તા ઉત્પન્ન કરવાનો આશય રાખવો જોઈએ પરન્તુ આવા શિક્ષણનો વિસ્તાર સકુચિત કર્યાથી જ એ વસ્તુ સાધ્ય થઈ શકે તેમ છે એમ ધારવા માટે તો કઇ પણ વ્યાજબી કારણ જણાતુ નથી હિંદુસ્તાનની હાલની સ્થિતિમા તો, પ્રમુખે કહ્યુ તેમ, શિક્ષણની ઉચ્ચતાને નામે ત્હેના વિસ્તારનો ભોગ આપવાનો ભય રહે છે અને અનુભવ પ્રમાણે ત્હેનુ પરિણામ એ જ ઉત્પન્ન થાય છે કે આ બે વસ્તુઓનો કહેવાતો વિરોધ દૂર કરવામા નથી ઉચ્ચતા જળવાતી કે નથી વિસ્તાર મેળવી શકાતો

કૉન્ફરન્સે પસાર કરેલા ઠરાવ વિષે થોડુ કહેવાની જરૂર છે ઘણાખરા કૉન્ફરન્સોમા બને છે તેમ આમા પણ ૭ કલાકના ટુકા સમયમા લગભગ વીસ ઠરાવો પસાર કરવાના હોવાથી અગત્યના વિષયોની યોગ્ય ચર્ચા થઈ શકી નહોતી અને જે ચર્ચા થઈ હતી ત્હેમા પણ શિક્ષણના વિષયમા અનુભવી વિદ્વાનો કરતા આ વિષયમા બહારથી રસ લેનારાઓ નો વધારે ભાગ હોવાથી કેટલીએક વખત વ્યાહવારિક સૂચનાઓને બદલે માત્ર સામાન્ય ટીકાઓ તથા વિવેચનો થયા હતા આવા કૉન્ફરન્સોનો હેતુ સાધ્ય કરવા માટે ત્હેના ઠરાવો વ્યાહવારિક દૃષ્ટિબિન્દુથી સારી પેઠે ચર્ચાઈને પછી પસાર થવા જોઈએ અને તે તેટલા માટે શિક્ષણ સમ્બન્ધી જ્ઞાન તથા અનુભવ ધરાવનારાઓની વધારે મોટી સખ્યાએ ત્હેમા ભાગ લેવો જોઈએ તેમ જ ચર્ચા જેમ બને તેમ સપૂર્ણ થવા માટે સમયનો સકોચ રાખવો જોઈએ નહિ

કૉન્ફરન્સે પસાર કરેલા ઠરાવોમા અગત્યના ઠરાવો નીચેના હતા યુનિવર્સીટીની સીનેટના બધારણમા સુધારેલા તત્વની સગીન બહુમતિ રાખવા તથા સીનેટની સત્તા વધારવા વિષે, મુબઈ [illegible] મા કૉલેજો વધારવા માટેની સગવડો કરવા સારૂ સરકારને વિનતિ કરવા વિષે કેળવણી ખાતાની ઇન્ડીયન તથા પ્રોવીન્શીયલ સર્વીસના હોદ્દા વચ્ચેનો ભેદભાવ દૂર કરવાની જરૂર વિષે બી એ ના અભ્યાસક્રમમા દેશી ભાષાને એક ઐચ્છિક વિષય તરિકે સ્થાન આપવાની જરૂરીયાત વિષે, મુબાઈ શહેરમા પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજીઆત તથા મફત કરવાની જરૂર વિષે દરેક જીલ્લાના મુખ્ય શહેરમા છોકરીઓ માટે એક હાઈસ્કુલ તથા મુબાઈમા સ્ત્રિઓ માટે એક આર્ટ્સ કૉલેજ તથા એક મેડીકલ કૉલેજ સ્થાપવાની જરૂર વિષે, પ્રાથમિક કેળવણીનો વિસ્તાર તથા શિક્ષકોના પગાર વિગેરેની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર વિષે, વિદ્યાર્થીઓ [illegible] તેઆમા હાજર ન રહેવા માટે મુબાઈ સરકારે હાલમા કાઢેલા હુકમની વિરુદ્ધ કૉન્ [illegible] મત દર્શાવવા વિષે, મેટ્રીક્યુલેસનની પરીક્ષામા અગ્રેજી શિવાયના સવાલ પત્રોના જ [illegible] ની ભાષામા આપવાની મરજી પ્રમાણે છુટ આપવાની જરૂર વિષે અને

ઈલાકાની જુદી જુદી ભાષાઓ પ્રમાણે જુદી જુદી યુનિવર્સીટીઓ સ્થાપવાના પ્રશ્ન સમ્બન્ધી વિચાર કરવાને એક કમીટી નીમવા વિષે

આમાના કેટલાએક ઠરાવોમા થોડી ઘણી ચર્ચા થઈ હતી ખાસ કરીને બી એ ના અભ્યાસક્રમમા દેશી ભાષાને ઐચ્છિક વિષય તરિકે દાખલ કરવા માટેના, મૅટ્રીક્યુલેશનના સવાલપત્રોના દેશી ભાષામા જવાબો આપવાની છૂટ આપવાના તથા દેશી ભાષાઓ પ્રમાણે પાથ યુનિવર્સીટીઓ સ્થાપવાની જરૂર વિષેના ઠરાવો ઉપર સારી ચર્ચા થવા પામી હતી યુનિવર્સીટીના શિક્ષણમા દેશી ભાષાઓના સ્થાન વિષે શિક્ષણના અનુભવી વિદ્વાનોમા પણ ઘણો મતભેદ છે એક તરફથી વિદ્યાર્થીઓની સગવડ તથા સરળતા ઉપર ભાર મુકવામા આવે છે બીજી તરફથી હાલની પરિસ્થિતિમા અગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્ય ઉપર કાબુ મેળવવાની આવશ્યકતા ધ્યાનમા લેવાને કહેવામા આવે છે એક તરફથી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુથી દેશી ભાષાઓ માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા માટેની જરૂર જણાવવામા આવે છે બીજી તરફથી ઉચ્ચ સાહિત્યના શિક્ષણમા આવો હેતુ અસ્થાને ગણી અગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાથી જ્ઞાન મેળવવા માટે તે ભાષાનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર માનવામા આવે છે ગમે તેમ હોય પરન્તુ આ પ્રશ્નના નિરાકરણમાં એટલુ તો ખાસ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે આપણી દેશી ભાષાઓનુ સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવાની ઘણી જરૂર છે અને જો તે જરૂર સ્વીકારીએ તો ખાસ કરીને ઉચી કેળવણી પામેલા પુરૂષોમાં તેહેને માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા છે ગુજરાતી સાહિત્યની હાલ એક મોટી ખામી એ છે કે આપણા સારા ગ્રેજ્યુએટો હજી એ તરફ પરાઙ્મુખ રેહેવાથી ઘણે ભાગે જે કંઈ લખાય છે તે સાધારણ પક્તિનુ જ હોય છે આ સ્થિતિ આપણા સારાસારા વિદ્વાનો જેઓ હાલ ઘણે ભાગે અગ્રેજીમા જ લખે છે તેઓ દેશી ભાષામા રસ લેતા થશે ત્યારે દૂર થશે આની સાથે વિદ્યાર્થીઓના દૃષ્ટિબિન્દુથી એટલુ પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે હાલના માટે શિક્ષણ ક્રમમાં આવો એક વિષય ફરજીઆત વિષય તરિકે ઉમેરવો તે તેહેમના વધી પડેલા ભારમા પણ વધારો કરવા જેવુ છે ઉત્તમ રીતિ એ જ છે કે અગ્રેજીનુ શિક્ષણ ફરજીઆત રાખ્યા ઉપરાત દેશી ભાષાના સાહિત્યને એક ઐચ્છિક વિષય તરિકે બીજો જે કોઈ વિષય તેહેના જેટલો જ લગભગ ભારે હોય તેહેના બદલામા ઉમેરવો જોઈએ

એકદર રીતે જોતા કૉન્ફરન્સનુ કામ જો કે બધી રીતે સ્તેહમન્દ ગણી શકાય નહિ પરન્તુ આ દિશામા એક પ્રથમ પ્રયાસ તરિકે ગણતા તેહેને નિરર્થક તો ન જ ગણી શકાય કેટલાએક સુધારાવધારાઓ વડે તેના ભવિષ્યના કામ માટે સારી આશા રાખી શકાય તેમ છે અને આપણે ઇચ્છીશુ કે આપણા ઈલાકાના શિક્ષણ-પ્રદેશમાં વ્યાવહારિક અનુભવ તથા જ્ઞાન ધરાવનાર પુરૂષોની સહાનુભૂતિથી આ સસ્થા હવે પછી શિક્ષણના પ્રશ્નો સબન્ધી સબળ જાહેર મત ઉત્પન્ન કરી સરકારની રાજ્યનીતિ તથા પદ્ધતિ ઉપર ઇષ્ટ અસર કરવામા ફત્તેહમન્દ નીવડશે

હમારાં જીવનસાધ્ય.

લેખક—રા કનુભાઈ અચાભાઈ દેસાઈ, એન એમ એસ, (નેશનલ)

હમારા જીવનના પ્રિય સાધ્ય સનાતન હિન્દમા રે
હમારા હિન્દમા રે હમારા જીવન૦

પૂર્વ અને શુભ નવીન સંસ્કૃતિ
જીવનપોષક ઉભય સંગ્રહી
સંયોજી—જીવનમા ઘોળી કરવી સુ-ઉદ્ધારણા રે
હમારા હિન્દમા રે હમારા જીવનના૦

સમાજ–ને–વ્યક્તિગત સેવા
ધર્મ્ય જીવન સન્યાસ સાધના
દેશબન્ધુની સેવા હિન્દે એ જ પ્રભુ ઉપાસના રે
હમારા હિન્દમા રે હમારા જીવનના૦

સર્વ અર્પણે માતૃમોચના
એ જ હિન્દીની જીવનસાધના
હોય હિન્દુ મુસલ્મીન પારસી જાતના રે
હમારા હિન્દમા રે હમારા જીવનના૦

સ્વમાન–સ્વાશ્રય–સ્વતંત્રતાની
વિશ્વબન્ધુતા—સમાનતાની
વીરગર્જના કરી હિન્દમા હિન્દી જીવન જમાવવા રે
હમારા હિન્દમા રે હમારા જીવનના૦

હિન્દ ભૂમિ છે હિન્દી અર્થ
રાજસભા હિન્દીની થાયે
સર્વનિયત શાસન સક્રાન્તિ એ જ સત્ય છે સાધના રે
હમારા હિન્દમા રે હમારા જીવનના૦

પ્રવૃત્તિમય નિવૃત્તિ એ
આત્મ–બ્રહ્મ સાયુજ્ય સિદ્ધિ એ
આધ્યાત્મિક-પર્યેષક–જીવન એ જ હિન્દીની
સાધના રે હમારા હિન્દમા રે૦

હમારા જીવનના પ્રિય સાધ્ય સનાતન હિન્દમા રે

કૉલેજીઅન

(ચાલુ વાર્તા.)

લેખક—ગ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટિઆ, બી એ

(અનુસંધાન પૃ ૩૪૪ થી)

પ્રકરણ ૯ મુ

Most like a step-dame or a dowager
Long withering out a young man s revenue

પિતા શંકરલાલ ગુજરી ગયા તે વખતે બીજા સગાવહાલામા શાન્તિલાલના કામ અને શાન્તિલાલના મોટા મારી આવવામા, છોકરાને આશ્વાસન આપવામા અને અમે છીએ પછી તમારે શુ છે કહેવામા મુખ્ય હતા ધનાઢ્ય કાકાએ સવળીને દરખાસ્ત કરી કે ખેતર વગેરે વેચી નાખી શાન્તિની માએ અને છોકરાએ મારાની ભેગા રહેવુ શાન્તિએ અભ્યાસ છોડવો અને શાન્તિને પરણાવશે પસ્તાવશે પોતે અને તેમણે કુટુમ્બનુ ગોરપદુ સાચવવુ આ દરખાસ્ત શાન્તિને અને એની બુદ્ધિશાળી માને રુચી નહી ગોર એટલે ગુરુ-વિદ્વાન્ શાસ્ત્રનુ રહસ્ય સમજનાર ઇશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે સમ્બન્ધ રખાવનાર એ વિચાર જતા રહેલા માલ્યા છે એવા વિદ્વાન્ આપણે જેમને ગોર કહીયે છીએ તેમા હોતા નથી અને ધરણીસુરથી દાળ બરાબર એ ન્યાય એ ગોરયજમાનને એક બીજા માટે માન જ હોતુ નથી હવે તો ગોર એટલે વારે વારે અવસરે ખાઈ જનાર, બે પૈસા લઈ જનાર અને કામ કરી જનાર ગોરને માન જ નહી તુતાથી વાત અને બ્રાહ્મણ છે, છે. ખાઈ જાય એ જ વિચાર બ્રાહ્મણે જ કેટલીક ક્રિયા કરવી જોઇએ અને ધર્મની કેટલીક રૂઢી કરવાથી પુણ્ય થાય છે એ સર રીતે સુધરેના કુટુમ્બોમા પણ અજ્જડ ન બેસ હત તો બ્રાહ્મણોની ખાખાવીખી થાત વળી યજમાનવૃત્તિથી આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મપ્રતિષ્ઠાને હવે હાની છે એમ શાન્તિ સમજતો અને જ્યા સુધી ન્હાવા વાતા જ આજ આને ત્યાથી સીધુ મળવાનુ છે, આની રૂઢિ કરવાની છે, ક્નાણા ભાઇના બાપનુ સમચરી છે અને શ્રાદ્ધ છે એમ થાય ત્યા સુધી કમાવાની, આત્મોન્નતિ કરવાની ઇચ્છા જ થતી નથી શાન્તિલાલને આ કારણથી ધનાઢ્ય કાકાને ધમીને ના પાડી અને આ ઉપગત કામ એકના હતા, શિથિલ વૃત્તિવાળા હતા એટલે ત્યા ન જવુ એ શાન્તિની માને શ્રેયસ્કર લાગ્યુ કાકા રીસાઈને ચાલ્યા ગયા અને પાડપડોશીએ શાન્તિ અને તેની માને ઠપકો પણ આપ્યો

શાન્તિનુ બીજુ કુટુમ્બીજન મોટા મારી હતા આ મોટા મારી ગોધરામા જ રહેતા ચાકરવાળથી વયે મોટા હતા અને દેસાઈગીરીને પરણ્યા હતા ખેતરો ઘરો અને આગા વગેરે પુષ્કળ હતુ દેસાઇનુ કામ ગામડામા જવુ અને ખેડુતોને કનડવામા ને આ તનાની અને પૈના સામનતદારને ખુશ રાખવામા તેમણે બે પૈસા ભેગા કર્યા પણ વયે વૃદ્ધ અને માતાજીના ભક્ત

હોવાથી નવરાત્રીએ પાવાગઢ કાળકા માતાએ જતા અને ત્યાં માતાજીની પ્રસાદીમાં પાછળ પડતા નહી એના પરિણામે એ અચાનક ગુજરી ગયા અને નાના વહુ મોટા માશી સર્વ મીલકતના ધણીરણી થયા પિયરમાં ગરીબ ભાઈ અને પેલો જન્મનુવારો મોટો ભાઈ હતા અને સાસરામાં કોઈ ન હોતુ મોટા માશીનુ ઘર સુંદર હતુ ઘરના બારણાની સામે જ પેસના ધુધરીઆવાળો હિંચકો હતો અને એ એમની બેઠક હતી સવારમાં ઉઠી પૂજામાં પડતા રૂપાના ઠાકોરજી, રૂપાનો સામાન અને એમાં જ બેથી ત્રણ કલાક ચાલતા જેટલી ઠાકોરજીની મૂર્તીઓ, રાખ, મહાદેવ—માળા મળે તે બધુ ઠાકોરજીની સંખ્યામાં વધારો કરતું મોટા માશીએ એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણી રાખી હતી આ બ્રાહ્મણી હેતકાર મોટા માશીની પણ સાસુ જેવી થઈ ગઈ હતી ઘરની કુચીઓ, સગાવ્હાલાની વાતો, અને ન્યાતની રીતો હેતકોર જાણે ૪
મોટા માશીને ન પૂછ્યુ હોય તો ચાલે પણ હેતકોરથી છાનુ કોઈ ચીજ લઈ જાય તો બીજી વાર એનો ટાટીયો ટાળ્યો જ છે રથયાત્રામાં શ્રાવણમાસના હીંડોળામાં આ બે જતા—ફુલમંડળી ભરાવતા મુખીયાજીને બે પૈસા આપતા કોઈ કોઈ વાર મહારાજની પધરામણી કરાવતા અને ભજનમંડળી પણ બેસાડતા આમ મોટા માશી ગામના મોટા માશી થયા હતા પોતાની ગરીબ બ્હેનનુ બગડયુ એટલે મોટા માશીને લાગી આવ્યુ અને બને તો બધાને નહી તો નાના છોકરાને લઈ જવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો આ પ્રમાણે શાન્તિલાલના બે નાના ભાઈબ્હેનને મોટા માશી પોતાને ત્યાં લઈ ગયા અને જતા જતા બ્હેનને કહેતા ગયા કે “તુ જરાયે ફિકર કરીશ નહી શાન્તિને સ્કૉલરશીપ નહી મળે તો જરૂર નથી લે આ સો રૂપીઆ ભણવાના બીજા જોઈએ તો તે મગાવજે આવતી લાખી કે દુખી રજામાં શાન્તિ બે દહાડા મારે ત્યાં રહી જશે મારે એના વિના કોણ છે!” આ કહેતા એકમાનુ લોહી ઉછળી આવ્યુ હતુ અને દુખી બ્હેન આગળ હૈયુ ખાલી કરતા સ્નેહ દર્શાવ્યો પણ આ વખતે હેતકોર ન હોતી અને હેતકોરને કોઈનુ મો ગમતુ નહિ બે છોકરાને લઈ મોટા માશી પોતાને ત્યાં ગયા લીલાધર ચાર દિવસ શાન્તિ પાસે આવ્યો હમણાં હમણાંમાં શાન્તિને અભ્યાસનો કંટાળો આવતો થયો હતો, ચોપડીયો ફેંકી દેતો હતો અને જ્યારે લીલાધર કૉલેજની આવતી પરીક્ષા, યુનિવર્સિટીમાં મેળવવાની સ્કૉલરશીપો અને ઇનામોની વાતો કરતો ત્યારે શાન્તિને એમ જ થતુ કે ભણીને પણ પાછી નોકરી કે કમાવાનુ જ ને! માશીના પૈસા આપણા છે પછી શા માટે મ્હેનત કરવી? વળી વિદ્યાનો ઉભરો આવતો અને પૈસા કરતા જ્ઞાનની કિમ્મત વધતી અને કૉલેજમાં જઈ ઉંચી રેંક લેવા ઠરાવો કરતો લીલાધર શાન્તિના મનની સ્થિતિ સમજી શક્યો નહી અને મુંગો જ રહ્યો

મોટા માશી બન્ને છોકરાને લઈ તો ગયા—હંમેશ ગળ્યુ ખાવાનુ, મોડુ ઉઠવાનુ, ફાવે તેટલુ રમવાનુ અને વાંચવાનુ નામ નહિ, એમ છોકરાનુ જીવન જતુ ઘર આગળ વહેલા ઉઠનારને અને નિયમિત રહેનારને શરૂઆતમાં તો આ ન ગમ્યુ પણ મૂળ છોકરા એટલે એમને તો ભણવાનુ ગયુ એ પીડા ગતી અને રમવાખાવાનુ મળ્યુ એટલે સ્વર્ગ મળ્યુ હેતકોર અને મોટા

માશી છોકરાંને હીંચકે બેસાડી બેનાની પટાવી ઘરની વાતો જાણી લેના મોટા માશીનુ વર-ચોક-હીંચકો એ બપોરે બે વાગ્યાથી પાચ વાગ્યા સૂધી અને રાતના આઠથી અગીઆર સૂધી સ્ત્રીવર્ગનો ચોરો હતો નવી સ્ત્રીકેળવણીના હિમાયતીનો હોમ ક્લાસ કે વાચનગૃહ એ ન હોતુ પણ પાડપાડોશી નાતજાતની મુખ્ય વે કરીને આધેડ સૌભાગ્યવતી કે વિધવા સ્ત્રીઓ આવતી અને જે ખબરો પત્રોમા કે માણસોના મગજમા ન હોય તે ખબરો આવતી, ચર્ચા થતી અને જજ્મેન્ટ અપાતા ગુજરાતમા જ નહી પણ સર્વ દેશમા આવા મોટા માશીઓના સ્ત્રીવર્ગો ચાલે છે અને એમની ચર્ચા, એમની ચચાના વિષયો અને એમના ઠરાવો સાભળ્યા પછી સ્ત્રીઓને રાજકીય, સામાજિક સ્વતન્ત્રતા ન આપવી જોઈએ એઓ કૉર્પોરેશન લેજીસ્લેટીવ કાઉન્સીલ સેનીટરી બોર્ડ લોકલબોર્ડ કે પાર્લમેન્ટમા બેસવા લાયક નથી એવુ કહેવા નિકળનાર અસભ્ય નિ છે સુવાન પતિપત્નીની બિભત્સ વાતોથી માડી જનસેવામા દવા રૂ, વિવાહ મૃત્યુ નિન્દાની સર્વ વાતો થતી અને શાન્તિલાલના ભાઈબ્હેનો એ સૌ સાભળતા અને નવાઈ પામતા એમને ઘેર નિયમ હતો કે બીજા મળવા આવે એટલે છોકરાએ ઉઠી જવુ જ જોઈએ અને છોકરા દેખતા અમુક વાતો થાય જ નહિ આથી ઉલટુ મોટા માશીને ત્યા સ્વચ્છન્દીપણુ હતુ ભાઈબ્હેનમા બ્હેન સમજુ હતી અને એણે આ બધી વાત શાન્તિલાલને લખી શાન્તિલાલનો મીજાજ ગયો પણ મોટા માશીને શુ કરવુ ? એમનો ક્રોધ એ બાળપ માતાનો કોપ જ જોઈ રહ્યો ! પોતે કૉલેજજીવન પૂરુ કરી લે અને પોતે ઠેકાણે પડે ત્યા સૂધી નભાવવુ જોઈએ પણ એમ કરતા બે નાના ભાઈ બ્હેન ઉપર ખરાબ સંસ્કાર પડે છે તેનુ કેમ ?

મોટા માશીને નણંદની એક છોકરી હતી આ છોકરી મોટી હતી, મામાને વ્હાલી હતી અને લાડીલી હતી મહિનામા વીસ દહાડા મામી પાસે રહેતી અને એની તો કોણ જાણે પણ એની માની આખ ભાભીના પૈસા ઉપર હતી આ છોકરી ભણી નહોતી-ભણતી પણ નહોતી ગામમા ચાર ચોપડી ભણી ઉઠી ગઈ હતી ચતુર સ્ત્રીગરબાવળીના ગરબા મ્હોડે રાખતી નવરાત્ર-ગોરોમાં ચગનામા જતી, ગાતી, કુટતી અને લડતી જેટલા દેવ એટલાને પૂજતી અને મામીના મનથી એ ધર્મિષ્ઠ અને ડાહી હતી રાતના બેસાડી હોય તો દાળ ઓગી બહાર મદારીની રમત જોવા જાય ચોખા વીણતા ચોખો ઓળે કે માથુ ખજવાળે જેથી ખાનારના ભાણામા વાળ આવે જ ખીચડીમાં એક વાર મીઠુ ભુલી જાય તો બીજે દહાડે શાકનો વધાર બાળે આ સ્થિતિ હતી મોટા માશી અને એમની નણંદની મરજી એવી હતી કે આ છોકરીનુ જો શાન્તિ જોડે થાય તો દુધમાં ખાડ ભળે અને જ્યાર જ્યારે પ્રસગ પડતો ત્યારે ત્યારે માશીને આટનુ કરી આપવા અને આખ આગળ કન્યાદાનનો લ્હાવો લેવા કહેવા ચુકતી નહી મોટા માશીને આ જોડુ ગમ્યુ હતું અને એટલા માટે જ નાણાં પાસે રાખવાનો વિચાર હતો એટલામા ખબર આવ્યા કે કૉલેજમા કોઈ ગુજરાતી કન્યા ભણે છે અને શાન્તિ એની સાથે પરણવુ છે શાન્તિ ચીઠીઓ લખે છે પ્રૉફેસરોને અને એના માબાપને ખબર પડી છે, વગેરે વગેરે વધારેલી વાત ઉડી શાન્તિને ચારપાચ દિવસની રજા મળવાની હતી અને એમા એ આવવાનો હતો એટલે મોટા માશીએ

ઘેર ન જતા અહીં જ રહેવા આગ્રહ કર્યો અને એમા લખ્યુ કે મ્હે ત્હારે માટે કાંઈ કાંઈ અફવા એ સાભળી છે પણ હુ માનતી નથી ત્યાથી આવનારા કહે છે કે ઈંગ્રેજી ભણનારા અને કૉલેજમા મુમાઈમા રહેનારા સ્વચ્છદી બહુ થઈ જાય છે તારી મામા કાંઈ અકકલ નથી નાનપણથી લાડ લડાવ્યા છે મારી પાસે રહ્યો હત તો ખબર પડત એ છોકરા પણ બગડી ગયા છે ગતાગમ તો છે જ નહી તારા બાપ તો ગોરપદુ જ કરી જાણતા હતા મુબાઈ ભણવા મોકલવા જ નહી નાત જાત તો સમજે જ નહી મ સાભળ્યુ છે કે તમારી કૉલેજમા કોઇ છકેલ ગુજરાતી છોકરી છે તેની સાથે તારે પરણવુ છે પણ એ આપણુ કામ નહી ખબરદાર જો એવુ કર્યું તો હુ મારી મીલકતમાથી પાઈ નહી આપુ પેલો હિન્દુ પારસીને પરણ્યો તેમ તારે મડમ લાવવી હશે તારે માટે મારી નણદની છોકરી તૈયાર છે આ શિયાળામા લગન કરી નાખીશુ તુ ચાર દિવસ આવી જા છોકરી ઘર ઉપાડી લે એવી છે અને વ્રત-અપવાસ કરે એવી છે એ તમારી મુબાઈની મડમડીઓ પેઠે ઉંચી એડીના બુટ, ફુલેલી બાયના પોલકા-માથે ફૂલ પાડેલા વાળ, આખુ શરીર દેખાય એવા ઝીણા સાળુ પહેરી મીટિંગોમા જાય એમ નથી સમજ્યો ? માટે એવા કાંઈ વિચાર હોય તો કાઢી નાખજે, નહિ તો ભણવુ મૂકાવી દેવુ પડશે અને મારી રાતી પાઈની આશા રાખીશ નહી હુ તો ઉચિત ક્રિયા કરી કાશીની યાત્રા કરી ઉરાડી દઇશ " શાન્તિલાલને કાગળ પહોંચ્યો-વાચ્યો અને અંદરની નવીનવી હકીકત જાણી એને ખેદ થયો અને ક્રોધ ચઢ્યો મૂળ તો નાના ભાઈબ્હેનની ફરિયાદ હતી જ તેમા આ કાગળથી તો હદ જ વળી હમેશના શાન્ત શાન્તિનો મિજાજ હાથ ન રહ્યો અને માને ઘેર પૂછાવ્યા વિના જ પત્ર લખી નાખ્યો

" પૂજ્ય મોટા માંથી,

તમારો પત્ર મળ્યો આવો જ પત્ર હુ થોડા દિવસ ઉપર લખવાનો હતો પણ વડિલને કોણ લખે કરી મુગો રહ્યો મને લાગે છે કે જ્યા સુધી હેતકોર તમારી હજુરીયણ છે અને અને સવાર સાજ સ્ત્રીઓની કાઉન્સીલ ભરાય છે ત્યા સુધી તમારો ઉદ્ધાર નથી કે તે સાથે મારો પણ નથી મારા નાના ભાઈબ્હેન તમારે ત્યા છે તમે નિશાળે જવુ જોઇએ માટે મોકલો છો વળી તમે એમને તમારા સ્ત્રીવર્ગની તાલીમ આપો છો એ દીલગીરી મારે ત્યા કોઇની નિંદા કરતાં શિખ્યા નથી તે જ તમે એમના દેખતા બીજાની નિંદા કરો ગમે તેવી વાતો કરો અને અમારા જ માતપિતાનું હલકુ બોલો એ કેમ કેમ ખમાય ! માટે આ પત્ર વાચતા જ એમને અમારે ઘેર મોકલી દેજો "

" બાકી તમે મારા કાગળમા જે બીજી વાતો લખી તે જાણી દિલગીર થયો છુ ને બને તો મારે ત્યા તમારે ન આવવુ એમ થાય છે માત્ર તમે મોટા છો એટલો જ વિચાર આવે છે મારી મામા અક્કલ નથી ને મારા પિતા ગોરપદુ કરી જાણતા હતા તે હશે પણ એ પવિત્ર બાપના તોલે બીજું કોઈ આવે એમ નથી મારા પિતા બે વર્ષ જીવ્યા હોત તો મારે કોઈની ગરજ ન પડત હુ કોઈ બીજી ગુજરાતણને પરણવાનો છુ કે પારસણને એ કહેનારનુ નામ લખશો હું કેવો છુ એ મ્હારા પ્રૉફેસરો જાણે છે એટલે બીજાની મને પરવા નથી બાકી જેની સાથે તમે મને પરણાવવા ધારો છો

એ ઇંદ્રની અપ્સરા હોય તોયે મારે તેને પરણવું જ નથી તમારા મનથી નણંદ અને બ્હેનનો સબંધ બાંધવો હશે પણ મને એ પાલવે એમ નથી મારે એ છોકરી જોઈએ નહી એને બહુ આવડતું હશે પણ મારે તો ભવભૂતી મારી સાથે વાંચે એવી કન્યા જોઈએ, ફૂટતા આનંદે એવી નહી મારે તો મારા સાજેમાંદે અને મારા બન્ધુઓની સેવા કરે એવી કન્યા જોઈએ, નહી કે તમારા સ્ત્રીવર્ગની કાઉન્સલમાં બેસી ચોવટ કરે એવી મારે તો મારી સાથે હરેફરે અને ઘરવ્યવસ્થા કરી મહેમાનની પરોણાગત કરે એવી કન્યા જોઈએ છીએ, નહિ કે મોટી લાજ કાઢી નોકર સાથે તડાકા મારે ને મારા સુપ્રસિદ્ધ દેશબાંધવને ઘરમા છે કે નહીં, એટલો જવાબ આપવામાં પણ પાપ માને એવી મારે તો મહાત્મા ગાંધી કે સ્વામી રામતીર્થની દિવ્ય કથામાં ભાગ લેતી કન્યા જોઈએ છીએ, નહીં કે મંદિરેમંદિરે ભટકતી અને જે-જે કરતી મુખીયાજીના ફટકા ખાતી !"

આ પત્ર પહોંચ્યો અને મોટા મામી હેતકોરના ચડાવેના વાંધણુ થયા બે છોકરાને હાથ ને હાથ મોકલાવી દીધા અને શાન્તિનુ નામ ના લેવાના સોગન લીધા પણ છોકરા ગયા તે રાતરે મોટા મામી એકલા પડ્યા ને રોયા, હાય હાય આ પારકા પોતાના થતા હોય તો પોતાના કોણ માગે ? મે શાન્તિને ક્યાં ચીડવ્યો ? એ તે છોકરો છે ! એ તો અજબ છે ! એના વિના કેમ ગમશે કરી, પોતાનો એકનો એક છોકરો ગયો હોય તેમ ખૂબ રોયા

પ્રકરણ ૧૦ મુ

ફ્રીશીપ

નિશાળમાં અને કૉલેજોમાં રજા ન હોય ત્યારે જૂદા જૂદા ધર્મના જૂદી જ્ઞાતિના અને જૂદાજૂદા દેશના વિદ્યાર્થીઓ અને તેમાં પણ હૉસ્ટેલમાં રહેતા હોય તો એટલા તો સમ્બન્ધમાં આવે છે કે એકબીજા વિના એકને ઘડી પણ ન ચાલે પરન્તુ રજામાં કે કૉલેજ છોડી જાય પછી ઓળખતા જ નથી કૉલેજ અને નિશાળ એ બે જ બન્ધુભાવ, પ્રભુપ્રેમ શિખવાના તેમજ ખિલવવાના સાધન પણ છે, પણ દુર્ભાગ્યે આપણે ત્યાં એ વિકસાવવાનો ધર્મ નથી બજાવતા માબાપ કે નથી બજાવતા શિક્ષકો નિશાળમાં કે કૉલેજમાં એકાદ વિદ્યાર્થી ગેરહાજર રહેતો હોય, એ સખ્ત માંદગીમાં છે એમ ખબર હોય છતાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને એના અંગતના મિત્ર સિવાય—કોઈ પણ શિક્ષક કે પ્રૉફેસરને એની ખબર કાઢવા પ્રેરણા થતી નથી એ પ્રભુપ્રેમ મનુષ્યપ્રેમ મીશનરીઓમા જ દેખાય છે અને આપણા દેશમા ફરીને પ્રભુ વસાવવો હોય તો બાળકોમાં એ પ્રેમ ખીલવવાની ઓછી આવશ્યકતા નથી

નૅશનલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં આવી લાગણી કાંઈ ઉત્તેજાતી હતી છતા વધતી જતી જ્ઞાતિવાર નિશાળો, હૉસ્ટેલો અને હિન્દની ઉન્નતિમાં આપણું શ્રેય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના જાહાનમમાં જાય હિન્દ પણ આપણી ન્યાત-તેમાં પણ પ્રાંતિક ગોળ-તડની વાત વિશેષ, એટલે જે એકતા થવી જોઈએ તે થતી નહી.

નૅશનલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ રજામાં ફરી આવ્યા કોઈક બીચારા ઘરની બ્હાર નીકળી શકતા ન હોતા કોઈક પોતાના અગર કુટુંબના મંદવાડમાં પડ્યા હતા કોઈ લગ્નમાં સહેલ કરી

આવ્યા હતા અને કેટલાક કુટુમ્બપીડામાથી છૂટ્યા ન હોતા આવી ઉનડુ બેદરકાર સ્વતન્ત્ર મીજાજના અને વડીલ અજ્ઞાન શું સમજે એમ માનનારા સુખી હતા રજા પડતા જ માબાપને અને બૈરીછોકરાને મળ્યા નહી મજા કરી પહેરેલી જગાએ કાનમા નાખ્યા સિવાય 'આજ મ્હારે ક્રુમસ જવુ છે ત્યાથી (પાનાગર જઇને આવુ જઇશ ' એટલુ જણાવી ચાલ્યા જતા અને રજા પૂરી થવા આવે ત્યારે વિવેકની ખાતર અને પૈસા લેવાની ખાતર આવી પાછા કૉલેજમા ચાલ્યા જતા સિવાય વૃદ્ધ અજ્ઞાન માબાપો ફકફસની બહીં, છોકરો છોકરો ફરતા મુંબાઈ બેની રહેતા અને પાછ્પડોશી આગળ હ્રદય ઉઘાડતા

આવા વિદ્યાર્થીઓમા આપણા ઉગ્રનાલ એક હતા શરૂઆતમા તો ગામડાઓમા ફરી આવ્યા પણ મુંબાઈ વિના કોઈ સ્થળે રૂચ્યુ નહી અને મુંબાઇ આવ્યા ત્યાંતરત કૉલેજની રેસીડેન્સીમા આ ફેરી રહેવાની જરાએ મરજી નહોતી તે રેસીડેન્સીમા રહેવુ એ વાઘસિંહને પાંજરામા પૂરવા બરાબર છે એમ માનતા રેસીડેન્સીની પદ્ધતિ જ કાઢી નાખવી જોઈએ પ્રભુએ માણસને અક્કલ આપી છે પછી એના ઉપર અંકુશ શા માટે જોઇએ? અંકુશથી શરીર અને બુદ્ધિ ખીલતા અટકે છે એટલે આ વખતે એમણે કાતો ઘર આગળ જ કાતો સાગ લતામા મુંબાઈમા મકાન રાખી વાચવાસુવાની વ્યવસ્થા ત્યા કરવાનુ ધાર્યું હતુ રજામા પાછલા ભાગમા વળી કૉલેજ ઉઘડશે ને વળી ધાચીનો બળદીઓ જોડાશે માટે જેટલી મ્હેલ મરાય તેટલી મારી લેવા નિશ્ચય કર્યો ઉગ્રનાલ આમ બુદ્ધિશાળી હતો છતા એ પોતાને ગોખલે, રાનડે, શેક્સપીઅર અને ગ્લેડસ્ટન માનતો એટલુ જ નહીં પણ એના માબાપને પણ એમ જ હતુ કે પરમેશ્વરે બુદ્ધિનો ઇજારો ઉગ્રનાલને જ આપ્યો છે અને કૉલેજમા પહેલા રહેશે એટલુ જ નહી પણ પછીથી હિન્દુસ્તાનમા પ્રથમ પુરૂષ ગણાશે—રાજ્યદરબારમા માન પામશે અને મોટો માણસ થશે રજા પૂરી થવા આવી અને મહાલક્ષ્મીની બેટરી પાસે એક સુંદર હવાવાળુ મકાન માતપિતાને સમજાવી રાખ્યુ અને યુરોપીઅન ફર્મને એમા યોગ્ય ફરનીચર નવો લાવી ગોઠવવા ઓર્ડર આપ્યો મકાનની જગા—મકાનનો રંગ અને ડ્રૉઇંગરૂમ, સ્લીપીંગરૂમ અને સ્ટડીઓ જોઇ પોતે જ આશ્ચર્ય પામ્યો સાલા આપણા લોકમા કાંઈ શોખ જ ન મળે પૈસા તો થાય પણ શુ સરસ ટેસ્ટથી ગોઠવ્યુ છે વાયચુ-સુવુ અહીં જ ગમે સુંદર ભરેલી સેતરંજીઓ—તકતા—ખુરસીઓ—ચકચકતા મેજલેમ્પ વગેરે જોતા એમ જ થાય કે આ વિદ્યાર્થીના મકાન કરતા કોઈ રાજમહેલનો ભાગ છે ઉગ્રનાલ આ મકાનમા રાતના નાટકમાથી આવી સૂતો—કોઈ વાર હાર્મોનીયમ તો કોઇ વાર સતાર લેતો ત્યારે એ સ્વર્ગસુખમા હોય એમ ધારતો

રજા પૂરી થઈ અને વિદ્યાર્થીઓ આવવા માડ્યા જેમને પોતાની વ્યવસ્થા કરવાની હતી, હજી ટર્મના પૈસાનુ ઠેકાણુ નહોતુ -ક્યા રહેવુ એ નક્કી નહોતુ એ બીચારા ચાર દિવસ અગાઉ આવી રખડતા અને આશાનિરાશા થતા ખિન્ન થતા જેઓ તૈયાર ભાણે ખાવાના હતા તે તો રજાને છેલ્લે દિવસે જ આવવાના હતા રજા ઉઘડી ને તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓના ટોળાને ટોળા આવવા લાગ્યા, ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, કચ્છ અને દક્ષિણના વિદ્યાર્થીઓ ગાડીમાથી ઉતરતા હસાહસ

કરતા હતા વ્હેલા આવેના નવા આવનારના ભાથાના ડામના ને ન્ડિયા ઉપાડી રેસીડે સીની રૂમમા ઉપાડી બારણુા બંધ કરી પુગ ઉગ્યા લાગ્યા બીજી કૉલેજના પણ આ કૉલેજમા નવા આવનાર અજાણ્યા પોતાના ઓળખીતા સાથે ફરતા, પરાણે હસતા અને મુગા મુગા ફરતા ગાડીમા મારવાડીને બના પો, ગુજરાતી ભાઇને 'પૅને'ને 'પ્યા'ની રીક મશ્કરી કરી, તાળીયાની ચટણી ફીડ ઉડાવી, એમ વાતો કરતા ગતરે પક્ષીઓ પોતપોતાના માળામા બેસે તેમ સૌ સૌને ઠેકાણે પડ્યા અને જાણે ઘર જ નથી—ન્યાત જ નથી તેમ પાછા એક થઈ ગયા અને નવી દુનિયાના નવા નિયમોમા આવ્યા

બીજે દિવસે સવારે જેમને રૂમ ન હોતી મળી તેઓ કલાર્ક પાસે ઉપરાઉપરી ધક્કા ખાવા લાગ્યા અને કનાક ઠંડે કાળજે 'અરજીના નબર પ્રમાણે મળશે' એટલો જ જવાબ આપતો પરદેશમા રહેવાના જગા હોય નહી ત્યારે બીજાને ઘેર ભણુવા રહેવુ એમા શી મુશ્કેલી છે, એ બીજાને ન સમજાય વિલાયતમા કુટુમ્બોમા પૈસા આપી વિદ્યાર્થીઓ રહે છે પણ ત્યા એની સર્વ સવડ સચવાય છે, દેખરેખ રખાય છે ને સુખ મળે છે આપણા દેશમા પૈસા લેવાતા નથી અને સગા વ્હાલાનો અગર ન્યાતીનો વિદ્યાર્થી ઘરમા રાખ્યો એટલે વગર પગારનો કારકુન કે નોકર એને ભણુવાનુ છે માટે ખાવાપીવાની-અભ્યાસની અનુકૂળતા કરી આપવી તો બાધી રહી પણ વખત સર ખાવાનુ તો મળે જ નહી, અભ્યાસ શાન્તિથી થાય એવી જગા અપાય નહી પરીક્ષાના દિવસમા પણ આ કર, કાકાને નાતરે ત્યા લઈ જા મગનમાની શાક રોજ ત્હારે લાવવુ, બાની સાથે દેરે જજે, આ બધુ પેલા વિદ્યાર્થીને જ કરવાનુ કારણ એને મધુકરી મળે છે માટે !

શાન્તિએ પોતાની રૂમ ઉઘાડી લીલાધર સાથે જ હતો અને સાફ કરાવી અને અન્દર પુસ્તકો કોચ વગેરે ગોઠવ્યા નાની બ્હેનનો ભરેલો ' વ દે માતરમ્ ' નો તકતો બારણા સામે ટાગ્યો રાનડે, ગોખલે, દાદાભાઇ ટોલ્સ્ટૉય અને સરસ્વતીની સુન્દર છબીઓ અને સસ્કૃત ઇગ્રેજી સૂત્રોના પ્લેકાર્ડ ઉપ રાત જાપાની ચીની અને ઈંગ્લાન્ડના સૃષ્ટિસૌંદર્યના ધુરન્ધર ચિત્ર કારોના ચિત્રો ટાગ્યા હતા સામાન્ય રીતે શાન્તિલાલની રૂમ જ બીજા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીનુ કેન્દ્રસ્થાન હતુ અને કલાકો ને કલાકો સુધી કૉલેજનો વખત પૂરા થયા પછી સૌ બેસતા ચાહપાણી પીવાતા અને પ્રૉફેસરો વિદ્યાર્થી ક્રીકેટ અભ્યાસ અને અગત મીઠી ટીકા થતી આજ સૌ મળી બેઠી હતી પણ બધાના જીવ તાળવે ચોટયા હતા આવતી કાલે દસ વાગ્યે કૉલેજની પરીક્ષાનુ પરિણામ બ્હાર પડવાનુ હતુ ફ્રીશીપ સ્કૉલરશીપ નક્કી થવાની હતી અને અન્દર અન્દર હરિફાઈ ચાલતી હતી

વ્હાણુ વાયુ, કનગમા સાથે જમવા બેસ અને હસાહસ એક જ થાળીમાથી બીજાની થાળીમાં પુરી નખાતા વાણીયા બ્રાહ્મણની જગનાથપુરી હતી અને આર્યન બ્રધરહુડ જે કરી ફજેત થાય તે જ કામ સગીન શાન્તિભાઇનો બેક કૉલેજ રેસીડેન્સીમા આમ છાનુ કરી અગર ખૂલી રીતે દૂર થતો હતો દસ વાગ્યા અને ઘટની સાથે જ હૃદયમા ધબકારા થયા જમવામા ઉતાવળ થઈ અને વહેલો હુ પરિણામ જોઈ આવુની હરિફાઈ ચાલી ખભીસ

કોઈના બદલે કોઈનુ પહેરાયુ જેના આવ્યા તેના બૂટ સ્લીપર અને ટોપી પણ એ જ પ્રમાણે જેમના લુગડા ગયા હતા તે જવાને એક પગે થયા હતા પણ પહેરી જનારને ગાળો દેતા બિચારા રેસીડેન્સી ક્લબના છજામા જ ઉભા રહ્યા

ફ્રીશીપ કરતાએ કૉલેજની સ્કૉલરશીપ માટે અનેક નામો આવ્યા હતા સ્કૉલરશીપ કૉલેજ પરીક્ષામા સઉથી પહેલો આવે તેને જ મળતી એટલે એ કોને મળે છે, એ જાણવા વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સુક હતા શાન્તિએ ફ્રીશીપની અરજી કરી હતી પણ બીજા ઘણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને તેમણે મોટમોટાની વગ લીધી હતી સ્કૉલરશીપની તો શાન્તિને આશા જ નહોતી સ્કૉલરશીપ પચીસ રૂપીઆની હતી શાન્તિને એટલુ જ હતુ કે ફ્રીશીપ મળે તો કાકામારીનુ મોં ઉઘડાવવુ ન પડે

સાડાદશ થતા જ ક્લાર્કની રૂમ પાસે વિદ્યાર્થીઓનુ ટોળુ મળ્યુ ગભીર ચ્હેરે ક્લાર્ક કામ કર્યે જતો હતો અને પટાવાળાને સઘળાને બ્હાર કાઢવા ક્હેતો કનાર્ક નામ ટાઈપ કરતો તે વખતે વિદ્યાર્થીઓ હાથના ચાળાથી કાંઈક કાંઈક અટકળ કરવા લાગ્યા કોઈ કહે ફરદુનજી તો કોઈ કહે ઉગ્રનાન-કોઈ મીસ મહેતાનુ નામ દે તો કોઈ શાન્તિનુ શાન્તિનુ નામ સ્કૉલરશીપ ખાતે એકે દીધુ કે હસાહસ ચાલી ઉગ્રનાન જાતે આવ્યો હતો અને એ સ્કૉલરશીપ મને જ મળવી જોઈએ એમ ખાત્રીથી માની-કોટ ખમીસના કૉલર સમા કરતો બૂટની ધૂળ સાફ કરતો, અક્કડ ને અક્કડ ફરતો, ટાઇપ થઈ ગયુ-સીપાઈએ કાગળ પાટીયા ઉપર ચોડ્યા અને પટાવાળો બ્હાર ગેલેરીમા મૂકવા જાય છે ત્યા તો એના ઉપર વિદ્યાર્થીઓ તૂટી પડ્યા માડમાડ ગેલેરીમા પાટીયુ મૂકાયુ અને વિદ્યાર્થીઓએ બુમ પાડી ફ્રીશીપ કેટલાનાને-સ્કૉલરશીપ શાન્તિલાનને શાન્તિલાનને સ્કૉલરશીપ? એટલા જ શબ્દ ઉગ્રનાલના મોમાથી નીકળ્યા અને એ વખતે એનુ હૃદય, એની આંખો જોઈ હત તો કદાચ શાન્તિનાનનુ ખૂન કરત એમ લાગે લીલાધર એકદમ દોડ્યો રસ્તામા માળી સાથે અથડાયો-રેસીડેન્સીના દાદરના ત્રણત્રણ પગથીયા ચડ્યો- કોણ ઉતરે છે તેનુ ભાન ન હોતુ ને શાન્તિ પાસે જઈ એણે એને એવો તો થાબડ્યો કે બીચારો શાન્તિ થાકી ગયો સ્કૉલરશીપ કોન્ગ્રેચ્યુલેશન અલ્યા ભૂને છે! ફ્રીશીપ હશે! ના સ્કૉલરશીપ સાબાશ. ટાશ ચાન ઘેર તાર કર

—અપૂર્ણ

વર્તમાન ચર્ચા

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ , એલએલ બી

૧. મિ. ઑસ્ટિન ચેમ્બરલેનનુ રાજીનામુ.

મિ ઑસ્ટિન ચેમ્બરલેને હિન્દી પ્રધાનના હોદ્દાનુ રાજીનામુ આપ્યાના સમાચારથી હિન્દમા સાનન્દાશ્ચર્યની વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે મિ ઑસ્ટિન ચેમ્બરલેન જેવા કૉન્ઝર્વેટિવ રાજપુરુષની નીમણુક સ્હામે હિન્દ કોઈપણ સમયે વાંધો ઉઠાવત જ, પરન્તુ જે સમયે હિન્દની મહેચ્છાઓ વધારે ને વધારે હિમ્મતભરી બનતી જતી હતી જે સમયે હિન્દ અચૂક શબ્દોમા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા સ્વરાજ્ય ભોગવના અંગોના સમાન સ્થાનની માગણી કરતુ હતુ, અને જે સમયે અધિકારીવર્ગ કદાચિત્ હિન્દની માગણીઓને ત્યાગી પોતાના નિરાશાજન્ય છેલ્લા પ્રયાસો કરશે એવી ભીતિ હતી, તે સમયે મિ ઑસ્ટિન ચેમ્બરલેન જેવા પ્રકૃતિથી અને સિદ્ધાન્તોથી સકુચિત રાજ્યનીતિવાળા અને હિન્દનાથી સરાસર અજ્ઞાન એવા રાજપુરુષની નીમણુક તરફ હિન્દ પોતાનો સખ્ત અણગમો દર્શાવે એ સ્વાભાવિક જ હતુ મિ ઑસ્ટિન ચેમ્બરલેનનો હિન્દી પ્રધાન તરીકે નિયોગ એ હિન્દી લોકમતના અનાદર સમાન જ હતો તો પછી તે નીમણુક તરફ હિન્દ પણ અનાદરની વૃત્તિથી જુએ એમા કાંઈ વિસ્મય નથી મિ ઑસ્ટિન ચેમ્બરલેન તરફ પ્રથમથી જ હિન્દની આવી લાગણી હતી અને તે લાગણીમા ફેરફાર કરવાને તે નામદારે ત્હેમની કારકીર્દી દરમ્યાન કાંઈ પણ કારણ આપ્યુ નથી ત્હેમની કારકીર્દીમા એક જ બનાવ એવો છે કે જે માટે હિન્દ અન્ત કરણથી ત્હેમનો ઉપકાર માની શકે, અને તે બનાવ તે તેઓએ લૅન્કેશાયરના મિલમાલેકોના ડેપ્યુટેશનને આપેલો સખ્ત જવાબ છે હિન્દના વ્યાજબી હક જાળવવાની જે ગરજ ત્હેમણે તે પ્રસગે બતાવી હતી તે જો ત્હેમણે ત્હેમની કારકીર્દીમા દરેક પ્રસગે બતાવી હોત તો ત્હેમના તરફ હિન્દની લાગણી જુદા પ્રકારની હોત અને અત્યારે ત્હેમના રાજીનામાથી હિન્દ જે છુટકારાની વૃત્તિ અનુભવે છે ત્હેને સ્થાને શોકની લાગણી અનુભવતુ હોત અત્યારે તો શ્રીયુત અમ્બિકા ચરણ મોઝુમદારે અમદાવાદમા ભરાયેલી કૉંગ્રેસ પ્રસગે લૉર્ડ કર્ઝનના સમ્બન્ધમા જે કહ્યુ હતુ તેજ મિ ચેમ્બરલેનના સમ્બન્ધમા યોગ્ય ફેરફાર સાથે કહી શકાય એમ છે કે " *"You have been relieved of your viceroyalty and we have been relieved of you—"* અર્થાત્ " તમ્હે તમ્હારા પદમાથી છૂટ્યા છો અને અમ્હે તમ્હારાથી છૂટ્યા છિએ "

૨. મિ. મૉન્ટેગ્યુનો હિન્દી પ્રધાન તરિકે નિયોગ.

છેલ્લા એકબે વર્ષોના એક પછી એક બનાવોથી અને ત્હેમા પણ છેલ્લા થોડા મહિનાના બનાવોથી હિન્દુસ્તાનનુ રાજકીય વ્યોમ શકા અને નિરાશાના શ્યામ અભ્રોથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલુ છે, અને તેવે પ્રસગે મિ મૉન્ટેગ્યુ જેવા ઉદાર રાજ્યનીતિવાળા અને હિન્દુસ્તાનનું જ્ઞાન ધરાવનારા રાજપુરુષનો હિન્દી પ્રધાન તરિકે નિયોગ એ આગામી પ્રકાશના પ્રથમ

કિરણ સમાન હોઈ હિન્દને અનુરાગ અધિકારીઓના નિયોગોથી નિરાશા અનુભવતા હિન્દને -કાંઈક આશા આપે છે, કાંઈક શ્રદ્ધા અનુભવાવે છે મિ મૉન્ટેગ્યુ એક ઘણા ગભીર પ્રસગે લૉર્ડ મોર્લેની હિન્દી પ્રધાન તરિકેની કારકીર્દી દરમ્યાન "અન્ડર સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફૉર ઇન્ડિઆ"નુ માનનીય પદ ભોગવતા હતા તે સમયના ત્હેમના ભાષણો હિન્દુસ્તાનની ખરી સ્થિતિનુ આશ્ચર્યકારક જ્ઞાન દર્શાવે છે, એટલુ જ નહિ, પરન્તુ તે જ્ઞાનના ખરા આધારરૂપ અને તે જ્ઞાન કરતા યે વસ્તુત વધારે અગત્યનુ તત્ત્વ ત્હેમા વ્યાપ્ત છે તે તત્ત્વ કયુ? હિન્દુસ્તાન તરફનો ત્હેમનો સમભાવ, અને તે સમભાવ પણ સાચો અને ઉન્નત ધર્મબુદ્ધિથી અને વિશાલ દૃષ્ટિથી પ્રેરાયલો સમભાવ સમભાવમા પણુ ભેદ હોય છે હિન્દુસ્તાનને માટે શાબ્દિક સમભાવ બતાવવો એ તો હવે અગ્રેજ અધિકારીઓ માટે બહુ સામાન્ય અને સસ્તુ થઈ પડ્યુ છે એ સમભાવના દામ્ભિક વેષ હવે જેમ ઓછા ભજવાય તેમ વધારે સારૂ હિન્દુસ્તાન કાંઈ અજ્ઞાન બાલક નથી અને એવા મિથ્યા ઉચ્ચારો અધિકારીઓ ઉપરનો ત્હેનો વિશ્વાસ માત્ર કમી કરે છે હવે હિન્દુસ્તાન જે માગે છે તે ખાલી આશાઓ નહિ, પરન્તુ સગીન હકો આવે ગભીર વ્યાવહારિક આચારના પ્રસગે હિન્દુસ્તાન તરફ સાચો સમભાવ રાખનાર, હિન્દુસ્તાનની મ્હેચ્છાઓને સમજવા પ્રયત્ન કરનાર અને હિન્દુસ્તાનના સતોષમા સામ્રાજ્યની સાચી શાન્તિ સમાયલી છે એમ અન્ત કરણથી માનનાર મિ મૉન્ટેગ્યુ જેવા રાજપુરૂષની જ હિન્દુસ્તાનને જરૂર છે થોડા અઠવાડીયા પ્હેલા મિ મૉન્ટેગ્યુએ પોતાના ભાષણમા નીચે પ્રમાણે કહ્યુ હતુ —

"The treacheries, the inhumanities, the uncivilised crimes of Germany evoked from the beginning in India the same response that they evoked in all other parts of British Empire If such a crisis were wanted for the purpose, at any rate those who were warning us and hinting or suggesting the disloyalty of India are silenced for ever, and unanimously at last we can think about India in a new light as a great Empire which has ranged itself beyond question with our Dominions and with the Mother Country Great Britain has done well by India, but her work is by no means finished It has not only to be carried on but developed It has reached a stage where inattention and failure to grasp an opportunity may possibly spoil the generations of work that have been put into it Think of it Study it Concentrate your thoughts upon it, not only when some event or some controversy awakens your

interest, but study it continually with the sympathy that it deserves as one of the vital problems of the moment " હિન્દને ન્યાય આપનાની જ તીવ્ર વૃત્તિથી માત્ર નહિ, પરન્તુ સામ્રાજ્યના સાચા હિતને માટે અને સાચી શોભાને માટે ખરી કાળજીથી આવા ઉદાર અને શાણા શબ્દો મિ મૉન્ટેગ્યુએ ઉચ્ચાર્યા હતા, અને મિ મૉન્ટેગ્યુની પૂર્વની કારકીર્દીએ સ્પષ્ટ સાબિતી આપી છે કે મિ મૉન્ટેગ્યુ માત્ર મ્હોએથી બોલીને બસ માને એવા નથી, પરન્તુ પોતાના વિચારો અને ઉચ્ચારોને આચારમા મૂકવાના જેવા પોતાનાથી બનતો પ્રયાસ કરે એવા પુરૂષ છે આથી હિન્દમા ત્હેમના નિયોગથી સતોષ પ્રસર્યો છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ આશાએ પુનર્જીવન પામી છે

પરન્તુ મિ મૉન્ટેગ્યુને ન્યાય મળે અને હિન્દીઓને આખરે નિરાશ થવુ ન પડે તે ખાતર એક સાવચેતી આપવા જેવી છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા હિન્દ ને ત્હેની યોગ્યતાને અનુસાર સ્થાન મળે તે માટે મિ મૉન્ટેગ્યુ પોતાનાથી બનતુ કરશે એમા અમને સન્દેહ નથી મિસિસ બેસન્ટ જેવી વ્યક્તિને નજરકેદ કરવા જેવુ અગત્યનુ પગલુ પોતાને પૂછ્યા વગર હિન્દી સરકાર લે ને તેવો પોતાના હકનો અનાદર થવા દે એવા હિન્દી પ્રધાન મિ મૉન્ટેગ્યુ થાય એવી અમને ભીતિ નથી હિન્દનો વહીવટ ચલાવનાર અગ્રેજ અધિકારીઓ ઉપર જ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકી, હિન્દુસ્તાનના લોકોના અવાજનો અનાદર કરી, પોતે પોતાની બુદ્ધિ અને હૃદયના આન્દોલનોને તિલાજલિ આપી ' કોરે કાગળીયે મતુ " કરી આપે એવા નિર્મન રાજપુરૂષ મિ મૉન્ટેગ્યુ નીવડે એવુ અમ્હારૂ ધારવુ નથી છતા અત્યારે સકુચિત દૃષ્ટિવાળા ઘણા રાજપુરૂષો ઈંગ્લડમા સત્તામા છે, અને તેઓ મિ મૉન્ટેગ્યુના રસ્તામા બને તેટલા વિઘ્નો નાખવા ચૂકશે નહિ પરિણામે મિ લૉર્ડ જર્યોજ જેવા મુખ્ય પ્રધાન પોતાની મદદમા હોવા છતાં, મિ મૉન્ટેગ્યુની યોજનાઓમા અનેક મર્યાદાઓ મૂકાશે મિ મૉન્ટેગ્યુની કારકીર્દી ઉજ્વલ અને હિન્દને તથા સામ્રાજ્યને લાભ કરનારી નીવડશે એમા અમને સ્હેજ પણ શક નથી, પરન્તુ અન્ય અનુકૂલ સયોગોમા મિ મૉન્ટેગ્યુ જેવા રાજપુરૂષ હિન્દને માટે જેટલુ કરી શક્યા હોત તેટલુ હાલના પ્રતિકૂલ સયોગોમા તેઓ ભાગ્યે કરી શકશે એ વાત લક્ષમા રાખવા જેવી છે મિ મૉન્ટેગ્યુ જેવા હિન્દી પ્રધાન છે અને શ્રીયુત ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેવા હિન્દના હિતૈષીઓ હિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સિલમા છે તો કાંઇક પણ સગીન સુધારા તો થશે જ એ ચોક્કસ છે—કેટલા અને કેવા તે સમય સાબિત કરશે અધીર ભાવનાશાલીઓના તરગોની સિદ્ધિ તો દૂર રહી, પરન્તુ કૉંગ્રેસ અને મૉસ્લેમ લીગ જેવી જવાબદાર રાષ્ટ્રીય સસ્થાઓની યોજનાઓને તો ઘટતુ ધ્યાન અપાશે એ આશા કોઇ રીતે વધારે પડતી ન ગણાવી જોઇએ હાલ તુરતમા તો મિ મૉન્ટેગ્યુ લોકોની વ્યાજબી અને કાયદેસર પ્રવૃત્તિઓ દબાવી દેવાની અધિકારીઓની વ્યવસ્થાપૂર્વક પ્રવૃત્તિને જ મજબૂત રીતે દબાવી દેશે તો હિન્દ ત્હેમનો અન્તકરણપૂર્વક આભાર માનશે—વધુની વાત તો પછી

૩. આવતી કૉંગ્રેસનુ પ્રમુખપદ.

આવતી કૉંગ્રેસ કલકત્તામા ભરવાનુ નક્કી થયેલુ છે કૉંગ્રેસનુ એ અધિવેશન અત્યારની ગંભીર રાજકીય સ્થિતિને લીધે અતિશય અગત્યનુ થશે તે પ્રસંગે પ્રમુખપદ કોને આપવુ એ પ્રશ્ન અત્યારે હેનામા ચર્ચાય છે સર સુબ્રહ્મણ્ય આયરે એ સબધમા વર્તમાનપત્રોમા પત્ર લખી સૂચવ્યુ છે કે મિસિસ બેસન્ટ પ્રતિનો પોતાનો વિશ્વાસ અને અધિકારીવર્ગની પ્રવૃત્તિઓ પ્રતિની દેશની નાપસદગી બતાવવા માટે મિસિસ બેસન્ટનો આવતી કૉંગ્રેસના પ્રમુખ તરિકે નિયોગ કરવો કૉંગ્રેસના અધિવેશન સમયે મિસિસ બેસન્ટને નજરકેદમાથી મુક્ત કરવામા ન આવ્યા હોય તો હેમના પ્રતિનિધિ તરિકે પ્રમુખનુ કાર્ય કરવા સર સુબ્રહ્મણ્ય આયરે પોતાની મરજી દર્શાવી છે સર સુબ્રહ્મણ્ય આયરે હાલની ગંભીર સ્થિતિમા જે ઉંચા પ્રકારની હિમ્મતથી, ધર્મબુદ્ધિથી અને દેશભક્તિથી વર્ત્યા છે તે માટે હેમના તરફ અતિશય માન થયા વગર રહેતુ નથી અમ્હે તો એટલે સુધી માનીયે છિએ કે શુદ્ધ હૃદયવાળા, ખરા ચારિત્ર્યવાળા અને સાચી દેશભક્તિવાળા પુરુષો જ એમના જેવી રીતે પગમ પ્રસંગોમા વર્તી શકે છે સર સુબ્રહ્મણ્ય આયરની સૂચનાને દેશે એકે અવાજે વધાવી લેવી જોઈએ એવો અમ્હારો મજબૂત અભિપ્રાય છે અન્ય સ્થિતિમા આવી બાબતમા મતભેદ હોય એ સમજી શકાય આવે પ્રસંગે મતભેદ અમને શોચનીય અને વર્જ્ય લાગે છે બંગાળાની અને મદ્રાસની પ્રૉવિન્શિયલ કૉંગ્રેસ કમિટીઓએ સમયોચિત શૌર્યથી અને ડાહ્યાપણથી શ્રીમતી ઍની બેસેન્ટનુ નામ પ્રમુખ તરિકે સૂચવ્યુ છે, બીજા સ્થાનો પણ હેમનો દાખલો લેશે તો દેશની શોભા સચવાશે મુબાઈના કેટલાક નેતાઓ તેમ નહિ કરે એવી અમને ભીતિ છે, કારણ કે એક કરતા વધારે પ્રસંગે અમ્હે સ્વાનુભવથી જોયુ છે કે મિ વાચ્છા મિ સમર્થ, મિ ગોખલે, વગેરે નેતાઓ નવા ચેતનની અનેક બાબતોમા અને ખાસ કરીને મિસિસ બેસન્ટ તથા લોકમાન્ય તિલકની બાબતોમા નિરાશાજનક રીતે સકુચિત વલણ દર્શાવે છે હેમનો મત પ્રકટ કરવાનો હેમનો અધિકાર છે, પરન્તુ હેમણે પૂર્વ કરેલી દેશસેવાના કારણોથી તણાઈ જઈ, હેમના તરફ માનની તથા ઉપકારની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને અત્યારની જરૂરિયાતો તરફ ઉપેક્ષા દર્શાવવી અમને અયોગ્ય લાગે છે અમ્હે અમ્હારા નેતાઓને ચાહીએ છિએ, માન આપીએ છિએ, પરન્તુ સત્યને, સ્વદેશહિતને, અને સમયની જરૂરિયાતોને અમ્હે વધારે ચાહીએ છિએ અને વધારે માન આપીએ છિએ અમ્હે ઇચ્છીએ છિએ કે મિસિસ બેસન્ટને આગામી કૉંગ્રેસનુ પ્રમુખપદ આપી દેશ પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવે

સ્વ. રા. ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ.

લેખક—રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા, એમ એ, એલએલ બી

'બાળસ્વભાવ' આદિના લેખક તરીકે જાણીતા થયેલા રા. ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ ભરજુવાનીમાં પક્ષઘાતના રોગનો ભોગ થઈ પડવાથી, તેમના કુટુમ્બી અને સ્નેહીઓને તો દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ગુજરાતની શિક્ષણવિષયક અને બાળવિષયક પ્રગતિ ઈચ્છનાર દરેક ગુજરાતીને પણ તેમના આ અકાળ અવસાનથી ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ એ પણ નિઃશંક છે.

સ્વ. રા. ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ.
બી એ, બી એસસી, એસ ટી સી

જન્મ— તા. ૧૫ મી જુન ૧૮૧૧ — અવસાન— તા. ૧૦ મી જુન ૧૯૧૭

રા. ગંગાશંકર વૈષ્ણવ 'સફેદો ઓઢનાર' જુવાન હતા. પ્રથમ પરિચયે શાન્ત અને એકાન્તવૃત્તિ વાળા લાગે તેવા હતા, તો પણ સહેજ આગળ પિછાન ધરાવનાર પણ કબુલ કરતો કે તેમના હૃદયમાં ઉદાર લાગણી અને નિખાલસપણાનો પ્રવાહ બહુ વેગભર્યો હતો. કન્ય [illegible]ની ઉત્કટ બુદ્ધિ, એકાગ્ર જીવન અને પોતાના નિશ્ચયોને વળગી રહેવાની હિમ્મતભરી ટેવને લીધે તેમણે પોતાનો માર્ગ આપમેળેથી જ મોકળો કર્યો હતો. બી એ બી એસસી થયા પછી, ખેતીવાડી મહાલગામની નોકરી મેળવનારાઓમાં તેમણે લગભગ પહેલો જ નંબર હતો. કેળવણીખાતામાં દાખલ થવા તો તે માટે જોઈતી લાયકાત તેમ જ મેળવવી જોઈએ એવી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી તેમણે એસ ટી સી ની પરીક્ષા માટે ઉમેદવારી કરી અને તે તથા 'ઓનર્સ'ની બી ટી પરીક્ષા પણ પસાર કરી મધ્યમ લાયકાત મેળવી મેળવેલા પ્રધાને લગતી પ્રવૃત્તિઓ જ તેમણે હાથ ધરી હતી, અને 'બાળસ્વભાવ' નામનું તે જાતનું પુસ્તક લખનાર પણ તેઓ જ પહેલા છે

'બાળસ્વભાવ' લખ્યા પછી બાળકોના સાહિત્ય માટે એ પ્રેરાયા અને 'બાળવાર્તા' તથા સચિત્ર 'વાર્તાવિનોદ' તેમણે તૈયાર કર્યા

શિક્ષક તરીકેની તેમની કર્તવ્યભાનની બુદ્ધિથી અને શિષ્યો તરફ પ્રેમભરી વૃત્તિથી તેમણે ઉપરી અધિકારીઓ અને શિષ્યો તરફથી ઉમદા ચાહ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે તેમના ગમે તે શિષ્યને મળવાનુ બનવાથી આ ગુણની ખરી કિંમત એકદમ જ આંકી શકાય તેવુ છે

નડીયાદ, અમદાવાદ, ગોધરા અને સુરતમા તેમણે મૂકેલા સદ્‌ભાવ અને મમતાનો વારસો સાધારણ માણસ ન મેળવી શકે તેવો કિંમતી અને સતોષજનક છે

અમદાવાદમા પહેલા મેઇલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમા, અને પછી ફીમેઇલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમા તેમણે નોકરી કરેલી હોવાથી ગુજરાતનો શિક્ષકવર્ગ તેમની સાથે સારા પરિચયમા આવેલો છે, અને તેમના શિક્ષણકળા, સૌજન્ય, અને સોત્સાહ પુરૂષાર્થના વખાણ જે રુપે સભળાયા છે તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે જો આયુષ્યે યારી આપી હોત તો તેઓ ગુજરાતી શિક્ષણકળાને ઘણો લાભ આપનાર નિવડત

પોતે અમદાવાદમા હતા તે દરમ્યાન સરકાર તરફથી 'ગુજરાતી વ્યાકરણ', ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી 'રસાયણશાસ્ત્ર', અને પોતા તરફથી 'ગૃહવ્યવસ્થા' એ એમની પ્રવૃત્તિઓ હતી અને તાજેતરમા બહાર પડેલા નવીન 'આરોગ્ય વિજ્ઞાન'મા તે પ્રવૃત્તિઓ પ્રગટ થએલી છે ગુ. વ સોસાયટી તરફથી 'શારીરશાસ્ત્ર'નુ સોપાયલુ કામ સપૂર્ણ થયેલુ પણ છે અને 'સુખનો ચાવી' નામની તેમની એક વાર્તા અપ્રસિદ્ધ છે ઇશ્વરેચ્છા પ્રમાણે હવે તો તે પ્રવૃત્તિઓની સમાપ્તિનો જ પ્રસગ આવી ગયો પણ તેમની ઉપર ગણાવેલી કૃતિઓથી વાકેફગારી ધરાવનાર ખાતરીથી કહી શકશે કે તે બધીમા શ્રમ, અભ્યાસ અને બુદ્ધિનુ જે સ્વરૂપ માલમ પડે છે તેમા ભવિષ્યને માટે ઘણી સારી આશા જોઈ શકાય છે

તેમની જાહેર જિન્દગી જેવી ઉદ્યોગભરી અને અર્થભરી હતી તેવી જ તેમની ખાનગી જિન્દગી પણ સર્વ રીતે આકર્ષક, પ્રશસનીય, માયાભરી, સુખભરી હતી તેમની સાથે સમ્બન્ધમા આવનાર, તેમના મિત્રો ઉપરાત તેમના શિષ્યો, સહ નોકરો, સ્નેહીઓ, પાડોશીઓ અને સાધારણ ઓળખીતાઓ પણ તેમના અન્ત કરણના સાચા સ્નેહથી અને ભાવભર્યા આતિથ્યથી, ગ્રહના માયાભર્યા, શાન્તિભર્યા, નિખાલસ લાગણીભર્યા વાતાવરણથી, સુખી અને સતુષ્ટ બની અનેક આશીર્વાદ આપતા

રા ગંગાશકરના માયાળુ પત્નીને સતતિમા ત્રણ નાની બાળકીઓ જ આશાસ્થાન છે પ્લેગ અને કોલેરાએ બાળપણમા ઉપાડી ન લીધા હોત તો તો કૉલેજ કોર્સ પણ લગભગ પૂરો કર્યો હોત તેવડા મોટા પુત્રો હતા, પરન્તુ પ્રભુની અકળ ઘટના કાઇક જાદી જ છે

ગ ગગાશકર જો કે ગુજરાતના મોટા ભાગમા સુવિખ્યાત થઈ શક્યા ન હોતા—કારણ, માત્ર એટલુ જ કે તેમણે શિક્ષક અને કેળવણીનો ધન્ધો સ્વીકાર્યો હતો તે ધન્ધામા વિખ્યાતિ નથી મળતી એમ નથી, પણ બીજા ધન્ધામાં જેટલી થોડી મુદતમા મળે છે તેટલી થોડી મુદતમા

તો મળી શકતી નથી એ નિર્વિવાદ છે ગુજરાતમા 'મહેતાજી' તરફ હજી જોઈએ તેટલું ધ્યાન લક્ષ અપાતુ નથી તે ધન્ધામા પડનારની કૃતિઓની દરકાર પણ કરવાનુ ગુજરાતને હજી સૂઝતુ નથી–દરકાર ન જ હોય, તો કદર તો ક્યાથી જ થાય ? એટલે રા ગગાશકરને ઓળખનારા ગુજરાતમા થોડા હશે એ ખરૂં પણ તે ઓળખનારની સખ્યા દિન પ્રતિદિન વધશે એવી તો ખાતરી છે 'બાળસ્વભાવ,' 'બાળવાર્તા,' 'રસાયણશાસ્ત્ર,' અને 'ગૃહવ્યવસ્થા' એ એવી જાતનાં પુસ્તકો છે કે તે તે વિષયમા લગભગ પહેલ કરનારા તે પુસ્તકો હોઇ, ગુજરાતને ઘણા વર્ષો સુધી તેના વિના ચાલશે નહિ, અને તેના સાહિત્યની પહેલ કરનારા તે તે પુસ્તકોની કદર કર્યા વિના ભવિષ્યને પણ ચાલશે નહિ

તેમની કૃતિઓની યોગ્ય કદર થાય તેવો સમય પ્રભુ સત્વર આપો અને તે રૂપે રા ગગાશકર જેવા જુવાન કાર્યકર્તા આત્મા ગુજરાતના સૂક્ષ્મ વાતાવરણમા તરતના રાખી, અનેક નવા કાર્યકરોને પ્રેરણા આપો એ જ પ્રાર્થના છે

—

ગ્રન્થાવલોકન

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્, ૧૯૧૬, નો અહેવાલ—

પ્રગટકર્તા–પરિષદના મત્રીઓ તરફથી ર અમૃતલાલ વિ ઠક્કર, અમદાવાદ, પૃષ્ઠ સખ્યા, લગભગ ૪૦૦, મૂલ્ય રૂ ૧–૦

ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનમા પાછલા કેટલાક સમયથી જે અવનવુ અને તેમાયે આશાભર્યું, વેગભર્યું ચેતન પ્રસરી રહ્યુ છે, તેના શુભ પરિણામે ગયે વર્ષે અમદાવાદમાં પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદનુ અતિ માગલિક સમ્મિલન રા ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ, ઍડવોકેટના પ્રમુખપદે ભરવામા આવ્યુ હતું આ પરિષદ એટલે ગુજરાતના આ સક્રાન્તિકાળમા, તેના પૌરુષિક જીવનમા, રસરેલતા અને રસપૂરતા ગુજરાતના બુદ્ધિશાળી, વિદ્વાન્, અને દેશપ્રેમની ઉત્કટ અભિલાષાઓથી પ્રેરિત ગુજરાતી બન્ધુઓનુ ભાવનાશીલ કેન્દ્રસ્થાન, માનવજીવનના સર્વાંગ વિકાસમા કેળવણી–સસ્કૃતિ એ જ ઉત્તમમા ઉત્તમ અને પ્રથમમા પ્રથમ અત્યત ઉપયોગી સાધન છે ગુજરાત પ્રાન્ત દેશના અન્ય ભાગો કરતા કેળવણીમા કેટલીક રીતે પછાત છે, એટલે દેશના રાષ્ટ્રીય જીવનની સૂક્ષ્મ ભાવનાના અતિ પ્રબળ અને વેગવતા ચેતનમા ગુજરાતે પોતાના તરફથી ઉદાર ફાળો ધરવા જે જે અનેકદેશીય નવીન પ્રવૃત્તિઓ આદરી છે તેમા આ પરિષદ એક અગ્રગણ્ય ઉપયોગી સસ્થા છે સાહિત્ય પરિષદનુ કાર્ય પ્રાતના વિદ્વાન આત્માઓ સકુચિત કરવાની અભિલાષા રાખે છે, ત્યારે કેળવણી પરિષદનુ કાર્ય વધારે વિસ્તૃત દિશામા પ્રવર્તશે સાહિત્ય પરિષદમા તેજ અને વીર્યના સચાર ના કરવા દેવા એવા અભિપ્રાય દર્શાવાય છે, ત્યારે આ પરિષદમા તેજ, વીર્ય અને પ્રભાવના લક્ષણ

વધારે સગર્ગ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. સાહિત્ય પરિષદના કેટલાક અધિવેશનોનાં રીપોર્ટો છપાતાં, પ્રગટ થતાં જે ન સમજી શકાય તેવી મન્દતા અને કાર્યકર્ત્તાઓની અશક્તતા જણાઈ આવે છે, તેથી વિરુદ્ધ પ્રમાણમાં ગ. અમૃતલાલ ઠક્કરે આ પહેલી પરિષદનો ૪૦૦ પૃષ્ટનો રીપોર્ટ નવમાસની ટૂંક મુદતમાં પ્રગટ કર્યો છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ તેમના જેવા ઉત્કટ અભિલાષાવાળા ઉત્સાહીઓ કેવી રીતે કામ કરવા લાગે છે તે તે ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે. આ રીતે કાર્યદક્ષતાનો એક સારો દૃષ્ટાન્ત તેમણે રજૂ કર્યો છે.

પરિષદનો આ રીપોર્ટ—આ અહેવાલ બહુ ઉપયોગી વિષય ચર્ચાથી—વિષય લેખોથી ભરપુર હોઈ અનેક રીતે ઉપયોગી બન્યો છે. પરિષદના અધિવેશનમાં જે ઉપયોગી કાર્ય થયું હતું, તે ઉપરાંતની તેના કાર્યવાહકોની પરિષદના અંગેની અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું પણ તેમાં અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. કેળવણીના વિસ્તૃત પ્રશ્નના ઉંડા અભ્યાસને જોઈતા ઉપયોગી અનેકવિધ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તર, અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો સંબંધમાં પરિષદના કાર્યવાહકો તરફથી નીમવામાં આવેલી જિલ્લાવાર કમિટિઓના રીપોર્ટ, તથા ગુજરાતના તાલુકાઓની કેળવણીની સ્થિતિ વિશેના [illegible] આદિ અનેક ઉપયોગી બાબતોથી આ અહેવાલ ભરપૂર છે. આપણા પ્રાંતના આ અતિમહત્ત્વના પ્રશ્ન ઉપર અનેક રીતે પ્રકાશ પાડતું આ પુસ્તક જેટલું વધારે ઉપયોગી આપણે ગણીએ તેટલું ઓછું જ છે.

પુસ્તકનું મૂલ્ય રૂ. ૧) શ્રમ અને બુદ્ધિ તથા સાધનોના પ્રમાણમાં ઓછું છે એવું કહેવામાં ખોટું નથી. જો કે આ અહેવાલ આપણા પ્રાંતમાં જેમ વધારે છૂટથી વંચાય, વ્હેંચાય અને તે ઉપરથી લોકમત જાગૃત કરી, કેળવણી પરિષદનો આખો કાર્યક્રમ વેગભર્યો અને આશાભર્યો છે તેમ જ, ખરેખર તેથી પણ વિશેષ, લોકપ્રિય બને તે પ્રથમ ઇચ્છવા જેવું છે. પ્રાન્તની આવી અનેક સંસ્થાઓ લોકપ્રિય નીવડે, એ સંસ્થાઓમાં પ્રાન્તના પ્રત્યેક જન છૂટથી ભાગ લેતા પ્રેરાય અને તેને પોતાની ગણી, તેના પ્રતિ સદ્ભાવનશીલ વૃત્તિથી જોતા એ પ્રેરાય એ પણ તેટલું જ ઉપયોગી છે.

ટુંકમાં, આ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં લીધેલા શ્રમ માટે તેના પ્રસિદ્ધકર્ત્તાને અમે હૃદયથી અભિનન્દન આપીએ છીએ. સુજ્ઞ ગુજરાતે તેમના કાર્યને વધાવી લેવું જોઈએ એ ધર્મ કર્ત્તવ્ય છે.

ર. ગો. ત્રિ.

સમાલોચક

પુસ્તક ૨૨મું

અંક ૯ મો

We must move on

I recognise and appreciate that while the great war is going on our *energies must all be devoted to its successful prosecution* But that need not take us away from pressing reforms in India which may largely affect the issues of the War The recent utterances of responsible ministers of the *Crown show that Indian questions of* great magnitude are also receiving serious attention In their generous solution lies the future of India and may I add also of England We must move on not as some would wish like the blind man who feels every inch of the ground with his sounding stick before he gropes forward to the next step We must move on with our eyes open with the road in view alive to the difficulties of the way but not deterred by them

Bhupendra Nath Basu

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩
હિન્દુસ્તાન બહાર ૩-૧૨-

છુટક અંકની કિંમત રૂ —

વધારે સબળ પ્રમાણમા જોવામા આવે છે સાહિત્ય પરિષદના કેટલાક અધિવેશનોના રીપોર્ટો છપાતા, પ્રગટ થતા જે નસ્હમજી ગઢાર્થ તેની મન્દતા અને કાર્યકર્ત્તાઓની અન્દાના જણાઈ આવે છે, તેથી વિરુદ્ધ પ્રમાણમા રા અમૃતલાલ ઠક્કરે આ પહેલી પરિષદનો ૪૦૦ પૃષ્ઠનો રીપોર્ટ નવમાસની ટૂક મુદતમા પ્રગટ કર્યો છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે, એટલુ જ નહિ પરન્તુ તેમના જેવા ઉત્કટ અભિલાષવાળા ઉત્સાહીજનો કેવી રીતે કાર્ય કરવા માગે છે તે તે ઉપરથી સ્હમજી શકાય તેમ છે આ રીતે કાર્યદક્ષતાનો એક સારો દૃષ્ટાન્ત તેમણે રજૂ કર્યો છે

પરિષદનો આ રીપોર્ટ—આ અહેવાલ બહુ ઉપયોગી વિષય ચર્ચાથી—વિષય લેખોથી ભરપુર હોઈ અનેક રીતે ઉપયોગી અને કિમતી છે પરિષદના અધિવેશનમા જે ઉપયોગી કાર્ય થયુ હતુ, તે ઉપરાતની તેના કાર્યવાહકોની પરિષદના અંગેની અન્ય પ્રવૃત્તિઓનુ પણ હેમા અવલોકન કરવામા આવ્યુ છે કેળવણીના વિસ્તૃત પ્રદેશના ઉત્સાહી અભ્યાસકને જોઈતા ઉપયોગી અનેકદેશીય પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તર, અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો સબન્ધમા પરિષદના કાર્યવાહકો તરફથી નીમવામા આવેલી ભિન્નભિન્ન કમિટીઓના રીપોર્ટ, તથા ગુજરાતના તાલુકાઓની કેળવણીની સ્થિતિ વિષેના સત્તાવાર આકડા આદિ અનેક ઉપયોગી બાબતોથી આ અહેવાલ ભરપૂર છે આપણા પ્રાતના આ અતિમહત્ત્વના પ્રશ્ન ઉપર અનેક રીતે પ્રકાશ પાડતુ આ પુસ્તક જેટલુ વધારે ઉપયોગી આપણે ગણીએ તેટલુ ઓછુ જ છે

પુસ્તકનુ મૂલ્ય રૂ ૧) શ્રમ અને બુદ્ધિ તથા સાધનોના પ્રમાણમા ઓછુ છે એવુ કહેવામા ખોટુ નથી જો કે આ અહેવાલ આપણા પ્રાતમા જેમ વધારે છૂટથી વચાય, વ્હેંચાય અને તે ઉપરથી લોકમત જાગૃત કરી, કેળવણી પરિષદનો આખો કાર્યક્રમ વેગભર્યો અને આશાભર્યો છે તેટલો જ, બલ્કે તેથી પણ વિશેષ, લોકપ્રિય બને તે પ્રથમ ઈચ્છવા જેવુ છે પ્રાન્તની આવી અનેક સસ્થાઓ લોકપ્રિય નીવડે, એ સસ્થાઓમા પ્રાન્તના પ્રત્યેક જન છૂટથી ભાગ લેવા, પ્રેરાય અને તેને પોતાની ગણી, તેના પ્રતિ સહૃભાવશીલ વૃત્તિથી જોવા એ પ્રેરાય એ પણ તેટલુ જ ઉપયોગી છે

ટુકમા, આ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવામા લીધેલા શ્રમ માટે તેના પ્રસિદ્ધકર્તાને અમે હૃદયથી અભિનન્દન આપીએ છીએ ગુણી ગુર્જરતે તેમના કાર્યને વધાવી લેવુ જોઈએ એ ધર્મ કર્ત્તવ્ય છે

ર. ગો. ત્રિ.

મહારાજ લાઇબ્રેરી પ્રેસ ર—૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ

સમાલોચક

We must move on

I recognise and appreciate that while the great war is going on our energies must all be devoted to its successful prosecution But that need not take us away from pressing reforms in India which may largely affect the issues of the War The recent utterances of responsible ministers of the Crown show that Indian questions of great magnitude are also receiving serious attention In their generous solution lies the future of India and may I add also of England We must move on not as some would wish like the blind man who feels every inch of the ground with his sounding stick before he gropes forward to the next step We must move on with our eyes open with the road in view alive to the difficulties of the way but not deterred by them

Bhupendra Nath Basu

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩
હિન્દુસ્તાન બહાર રૂ ૩-૧૨-૦

છુટક અંકની કિંમત રૂ ૦-

અરધા કલાકમાં ત્રણ તીજોરી તુટી

એક મહીના ઉપર દેવલાલીની લશ્કરી છાવણીની ઓફીસની ત્રણ તીજોગીની ચાવી ખોવાઈ જવાથી ગોદરેજના કારીગરે ત્રણે તીજોરી અડધા કલાકમા તોડી તે ઉપરથી બીજી સવળી રદ કરી તેની જગ્યાએ ગોદરેજની તીજોરી ખરીદવામા આવી છે.

તીજોરીઓનુ જોડકામ ફક્ત રેવીટ યા સ્ક્રુથી ફગવામા આવે તો આવી ગીતે તીજોરીઓ તોડી શકાય હાલની સુધારેલી રીત મુજબ અગતનુ જોડકામ લોખંડને વીજળીથી તાવીને કરવામા આવે છે અને આવુ કામ આખા હિંદુસ્તાનમા ફક્ત ગોદરેજના કારખાનામા થાય છે

કારખાનુ—ગેસ કપની પાસે, પરેલ, મુબાઈ

નવું પુસ્તક! ૧ નવું પુસ્તક!

કિન્ડર ગાર્ડન

મળી છ લેખો.

લેખક—રા. હિમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ, એમ. એ. એલએલ. બી.

કિંમત આના ૭, ટપાલ ખર્ચ જુદું

નવું પુસ્તક! ૨ તૈયાર છે!

પાંચ પ્રેમકથા.

આ પાંચે પ્રેમકથાઓ શુદ્ધ વાચનનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે

લેખક—રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ. એલએલ. બી.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૩-૦

નવું પુસ્તક! ૩ નવું પુસ્તક!

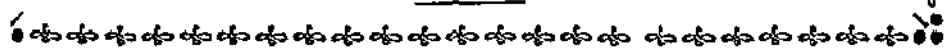
સ્વ. સૌ. વસન્તબા ચન્દ્રશંકર પંડ્યાકૃત

નિર્ગુણલક્ષ્મી અને સદ્ગુણલક્ષ્મી

તથા અન્ય લેખો

કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, બુકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૨

ઘણોજ અમૂલ્ય લાભ!

ગુજરાતના ગ્રન્થકારોના પુસ્તકોની ટૂંકી જાહેરખબરો ઘણા જ સસ્તા ભાવે 'સમાલોચક'માં લેવામાં આવશે. ભાવ માટે પુછાવો.

૨

'સમાલોચક'માં છપાતા ચિત્રોના બ્લોક ભાડે કે વેચાતા મળી શકશે. ભાવ માટે પુછાવો.

૩

ફોટો ઝિંકો બ્લોકસ કરાવવાની ઈચ્છા રાખનારાઓને 'સમાલોચક' ઑફિસ તરફથી એવા બ્લોકસ સસ્તી કિંમતે તૈયાર કરાવી આપવામાં આવશે. એક વખત ખાત્રી કરવા સૌને વિનતિ કરવામાં આવે છે.

વિશેષ માહિતી માટે લખો—

વ્યવસ્થાપક "સમાલોચક"ને.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૨.

સમાલોચક.

अनुद्वेगकर वाक्य सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ गी १७-१५

પુસ્તક ૨૨ મુ.] સપ્ટેમ્બર, ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૯ મો.
તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી.
પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રુપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રુપીઆ પોણાચાર.
આ લવાજમ શરૂઆતમા જ લેવામા આવે છે

પૂનામાં મળેલી પ્રાંતિક ધારાસભા.

લેખક-રા મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્ટર, બી એ, એનએલ બી

મુબાઈ ઈલાકાના ગવર્નરની ધારાસભાની એક બેઠક પૂનામા જુલાઈ માસની તારીખ ૨૪, ૨૫, ૨૬ અને ૨૭ ના દિવસોએ ભરવામા આવી હતી તે પ્રસગે પાચ માસના જૂના થયેના બજેટ ઉપર વિવેચન થયુ હતુ મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બૉર્ડની ચૂટણીમા વિશુદ્ધિના વધારે તત્વ દાખલ કરનારૂ બિલ પસાર કરવામા આવ્યુ હતુ, પ્રગતિને અટકાવનારા સયોગો વચ્ચે અમુક લોકલ બૉર્ડની ચટણીના વિરોધ તત્વો દાખલ કરનારૂ બિલ પાછુ ખેચી લેવાની મિ કરટિસને પરવાનગી મળી હતી આ દેશના વૈદકશાસ્ત્રના વિકાસને અટકાવનારા બૉમ્બે મેડિકલ રજીસ્ટ્રેશન ઍક્ટમા અમુક સુધારો કરવાનુ બિલ ધારાસભા આગળ લાવવાની મિ પરેલને રજા આપવામા આવી હતી મ્યુનિસિપાલિટિઓને અમુક સયોગોમા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજ્યાત કરવાની સત્તા આપનારૂ મી પટેલનુ બિલ સીલેક્ટ કમિટીને સોપવામા આવ્યુ હતુ તથા જાહેર હિતના પ્રશ્નો ઉપર જે જુદા જુદા ૩૨ ઠરાવો લાવવાની સભાસદોએ નોટિસ આપી હતી ત્હેમાથી ચાર ઠરાવો સભા સમક્ષ મૂકવામા આવ્યા હતા આ ઇલાકાના વધતા જતા ખર્ચમા તપાસ ચલાવવાને એક કમિટી નીમવાનો મિ પટેલનો ઠરાવ રદ્દ ગયો હતો, પોલિસ ખાતાના કાર્ય સમ્બન્ધી તપાસ કરવાની કમિટી નીમવાના મિ પટેલના ઠરાવમા એવો ફેરફાર સૂચવવામા આવ્યો કે પોલિસ ખાતાના ખર્ચ સબન્ધી સરકાર હાલ જે તપાસ ચલાવે છે ત્હેના પરિણામો જાહેર કરવા, અને મિ પટેલે તે પ્રમાણે પોતાના ઠરાવમા ફેરફાર કર્યો હતો અને તે પસાર થયો હતો, પ્રાથમિક કેળવણી આપતા શિક્ષકોને માટે મુબાઈમા એક ટ્રેનિગ કૉલેજ સ્થાપવાના મિ પટેલના ઠરાવ ઉપર મિ ચુનીલાલ મહેતાએ એવો સુધારો મૂક્યો હતો કે સરકારે હાલની ટ્રેનિગ કૉલેજોમા સગવડો વધારવી અને યોગ્ય સ્થળોમા એક અથવા વધારે ટ્રેનિગ કૉલેજો સ્થાપવી એ સુધારો મિ પટેલે સ્વીકાર્યો હતો અને સભાએ પસાર કર્યો હતો બાકીના ઠરાવો ધારાસભાની બીજી બેઠક સુધી મુલતવી રાખવામા આવ્યા હતા

બજેટ ઉપરનુ વિવેચન

બજેટ ઉપરનુ વિવેચન એક રીતે નિરર્થક અને નીરસ બને છે, કારણ કે હાલના ધારાસભાના બધારણને લીધે પાચ માસના જૂના થયેલા-ઘડી સરકારે ચાર માસ ઉપર પસાર કરેલા-બજેટમાં સભાસદો કઈ પણ ફેરફાર કરી શકતા નથી-તેમ કરવાનો તેઓને હક નથી જ્યા સુધી લોકોને બજેટ પસાર કરવાનો હક મળતો નહિ ત્યા સુધી આ દેશની જાહેર આવક અને ખર્ચ ઉપર તેઓ કોઈ રીતનો અકુશ મૂકી શકશે નહિ કે ત્હેમા કોઈ પણ રીતનો સુધારો કરી શકશે નહિ બજેટ ઉપર વિવેચન કરવાનાપ્ર સગનો લાભ એટલો જ છે કે સભાસદો

બજેટમા સમાયની બાબતો ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે છે નથી તેઓને બજેટ ઉપર કાંઈ પણ ઠરાવ લાવવાની રજા કે નથી બજેટ ઉપર મત આપવાનો હક આ વખતના બજેટના વિવેચનમાથી જે એક બાબત આગળ તરી આવે છે તે એ જ છે કે સરકારે કેળવણી પાછળ વધારે ખર્ચ કરવો જોઇએ આઠ કરોડની ઉપરની આવકમાથી કેળવણી પાછળ માત્ર ૮૬ લાખનો ખર્ચ ! જ્યારે સરકારને આ ઇલાકામા બનતા દારૂમાથી રૂ ૧,૬૫૦૦૦૦૦ ની આવક મળે છે ત્યારે આ ઇલાકાની પ્રજાની કેળવણી પાછળ તેથી લગભગ અધો ખર્ચ કરે છે ! કૉલેજ ઑફ કૉમર્સને માટે નવુ મકાન બાધવાની તથા ત્હેને માટે આખા વખતનો સ્ટાફ રાખવાની જે સૂચના મિ મનમોહનદાસે તથા લલ્લુભાઈએ કરી હતી ત્હેના તરફ સરકાર તરતમા ધ્યાન આપશે એવી આશા છે અગી લાખ રૂપીયાની જે ગ્રાન્ટ વડી સરકારે પ્રાથમિક કેળવણી આપતા શિક્ષકોના પગાર વધારવા માટે તથા તેઓને ટ્રેનિંગ આપવાના સાધનો યોજવાને માટે આપી છે તે કમ વાપરવી ત્હેની યોજના સરકાર જલદીથી તૈયાર કરશે એમ મિ. કાર્માઇકલે દર્શાવ્યુ હતું આ ગ્રાન્ટના પૈસા આ વર્ષ જ વાપરવામા આવશે એવી અમ્હે આશા રાખીએ છીએ અને હમેશની માફક આવી ગ્રાન્ટોના પૈસા વગર વપરાયેના પડી રહે છે તેમ નહિ થશે

મિ. પટેલનુ મ્યુનિસિપાલિટીઓને પોતાની હદમા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવાની સત્તા આપનારૂ બિલ.

આ વખતની ધારાસભા મિ પટેલના ફરજીયાત પ્રાથમિક કેળવણીના બિલને માટે સ્મરણીય રહેશે મિ પટેલ હાલની ધારાસભાના ઘણા ઉત્સાહી, ઉદ્યોગી અને ખતીલા સભાસદ છે દેશહિતના પ્રશ્નો તેઓ જાણવાલાયક માહિતી સાથે હિમ્મતથી ધારાસભામા ચર્ચે છે, અને ધારાસભામા એક પ્રકારનુ નવુ ચેતન આણે છે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના તથા પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રશ્નો તેઓએ પોતાના કરી લીધા છે, અને એ સબન્ધી ધારાસભામા તેઓએ જનસમાજની જે સેવા બજાવી છે તે માટે અહે ત્હેમનો અત કરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ. ધારાસભાનો સભાસદ જો ઇચ્છે તો કેટલુ કાર્ય કરી શકે તેનો મિ પટેલે પ્રોત્સાહક નમુનો પૂરો પાડ્યો છે

અધિકારીઓથી ગભરાવુ તે શુ તે તો તેઓ સમજતા જ નથી તેઓ પોતાના વિષયનો એટનો સારો અભ્યાસ કરે છે તથા તેને ફરીફરીને ધારાસભા સમક્ષ એવી તો સચોટ રીતે મૂકે છે કે વડીઆ અધિકારીઓને પણ ભૂલાયેના પાઠો પાછા તાજા કરવાની ફરજ પડે છે મિ પટેલ એટને ધારાસભાની માહિતી, ધારાસભાની હિમ્મત અને ધારાસભાનુ ચેતન તેઓને પોતાનું ઉપયોગી કાર્ય વર્ષો સુધી કરવાની શક્તિ મળો એવી અમ્હારી પ્રાર્થના છે

આ દેશની પ્રાંતિક ધારાસભામા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવાની સત્તા આપનારૂ આ પ્રથમ જ બિલ છે ૧૯૧૦ના વર્ષમા મર્હુમ મિ ગોખલેએ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત અને મફત કરવા સબન્ધીનો પોતાનો ઠરાવ વડી ધારાસભામા આણ્યો હતો ત્યારથી આ દેશના જાહેરમત કેળવાયા છે અને દેશનાયકોએ મુકત કરે જણાવ્યુ છે કે આ દેશમાથી અજ્ઞા

નનો અંધકાર દૂર કરવાનો એ એક જ માર્ગ છે કે પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરવી વડી સરકારે ૧૯૧૦ મા મિ ગોખલેનો ઠરાવ સ્વીકાર્યો નહિ હતો ૧૯૧૧ મા મિ ગોખલેએ વડી ધારાસભામાં અમુક સંયોગોમા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાની સત્તા આપનારૂ બિલ આણ્યુ હતું, પણ ૧૯૧૨મા પ્હેલી વખતના વાચન વખતે સરકારે તે સ્વીકાર્યું નહિ હતું, અને મિ હારકોર્ટ બટલરે એવો મત દર્શાવ્યો હતો કે આવા બિલો પ્રાંતિક સભામા લાવવા જોઇએ ત્યાર પછીના છે ના પાચ વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરવી જોઇએ એવો અભિપ્રાય અનેક જાહેર સસ્થાઓએ તથા દેશનાયકોએ દર્શાવ્યો હતો જુદી જુદી પ્રાંતિક ધારાસભામા ત્હેને લગતા ઠરાવો પણ આણવામા આવ્યા હતા, પણ તે સ્વીકારવામા આવ્યા નહોતા તા ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩ની વડી સરકારે કેળવણીની રાજ્યનીતિને લગતો જે ઠરાવ બ્હાર પાડ્યો હતો ત્હેમા એવુ દર્શાવવામા આવ્યુ હતુ કે અમુક સગીન કારણોને લીધે સરકાર પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાની વિરુદ્ધ છે આ રાજ્યનીતિને લીધે પ્રાંતિક સરકાર પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાને લગતા ઠરાવો સ્વીકારી શકતી નહોતી, અને ગયા ડીસેમ્બર માસમાં એ જ રાજ્યનીતિને લીધે મુબાઇની સરકારે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાની યોજના ઘડવાને એક અધિકારી અને બીનઅધિકારીઓની કમિટી નીમવાનો ઠરાવ-લોકનિયુક્ત સભાસદોની સપૂર્ણ સમતિ વિના-સ્વીકાર્યો નહોતો આખરે દેશસેવકોનો સગીન, જવાબદાર અને દીર્ઘદર્શી વિચાર સ્વીકારાયો છે અને વડી સરકારે પોતાની રાજ્યનીતિમા કેટલેક અંશે ફેરફાર કર્યા છે એ ઘણા આનન્દની વાત છે વડી સરકારે અમુક સયોગોમા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાની સત્તા આપવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે. સરકાર પોતે પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરવી જોઇએ એવો પોતાનો ધર્મ ક્યારે સ્વીકારશે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ મ્યુનિસિપાલિટીઓને પોતાની હદમા અમુક સયોગોમા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાની છૂટ આપનારી રાજ્યનીતિનો ત્હેણે જે અંગીકાર કર્યો છે એ કઈ લોકમતની જેવી તેવી ફતેહ નથી મિ પટેલે આ બાબતમા આ ઇલાકાના લોકોની જે સેવા કરી છે તે માટે અમ્હે ત્હેમને ધન્યવાદ આપીએ છિએ

મિ પટેલનુ બિલ શુ છે ત્હેનો થોડો વિચાર કરીએ એ બિલનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આ ઇલાકાની મ્યુનિસિપાલિટીઓને પોતાની હદમા તેઓની ઇચ્છા હોય તો અમુક સયોગોમા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાની રજા આપવી સરકાર આવી રજા ત્યારે જ આપશે કે જ્યારે મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની હદમા જે બાળકોને માટે કેળવણી ફરજીઆત કરવાની છે તેઓને કેળવણી આપવાની સતોષકારક વ્યવસ્થા કીધી છે એમ સરકારને લાગે તથા મ્યુનિસિપાલિટીએ એક ખાસ સભામા હાજર રહેલા સભાસદોની ઓછામા ઓછી ૨/૩ બહુમતિથી પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હોય પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાની જવાબદારી મ્યુનિસિપાલિટીની, પણ તેમ કરવાની સત્તા આપવાનો સંપૂર્ણ હક સરકારનો આવા સયોગોમા કોઈ પણ મ્યુનિસિપાલિટી ઉતાવળુ પગલુ ભરશે એવી ધાસ્તીને

અવકાશ જ નથી અમને તો ઉલટો ભય છે તે એ કે બિલની ૨૮ મી કલમને લીધે—એ વિષે અમ્હે આગળ વિચાર કરીશું—મ્યુનિસિપાલિટીઓ એવા પગલા ભાગ્યે જ ભરશે

મિ પટેલના બિલમા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવામા આવ્યો છે, પણ ત્હેને મફત બનાવવાની રાજ્યનીતિ અંગીકાર કરવામા આવી નથી અમ્હારો મત એવો છે કે જો કેળવણી ફરજીયાત કરવામા આવે તો તે મફત પણ કરવી જ જોઈએ એક મનુષ્યને પોતાના બાળકને પ્રાથમિક કેળવણી—૬ થી ૧૦ વર્ષની ઉમ્મરમા—આપવાની ફરજ પાડવી અને ત્હેની કેળવણીની ફી આપવાનો બોજો પણ ત્હેના ઉપર નાખવો એ રાજ્યનીતિ ન્યાયી નથી અમ્હે કબૂલ કરીએ છીએ કે મિ પટેલે આ બાબતમા મિ ગોખલેના બિલ કરતા પોતાના બિલમા સારો સુધારો કર્યો છે બિલની ૧૫ મી કલમ પ્રમાણે જો કોઈ પિતા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રાથમિક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકને લખી જણાવે કે હુ મ્હારા બાળકની કેળવણીની ફી આપવાને અશક્ત છુ તો તે બાળકની પાસેથી ફી લેવામા આવશે નહિ પરતુ આવી રીતના લખાણમાં અમને તો મનુષ્યના સ્વમાનની ક્ષતિ લાગે છે, અને એવી રીતે મનુષ્યનુ સ્વમાન દુખાય એવી રાજ્યનીતિને અમ્હે અનુમોદન આપી શકતા નથી તથાપિ હાલમાં અનેક કારણોને લીધે પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાઈ નહિ શકશે એવી અનાથતાની લાગણીને લીધે તથા આ દેશના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરવાનો એક જ માર્ગ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવામા છે ત્હેના તીવ્ર ભાનને લીધે મિ પટેલના બિલની ૧૫ મી કલમને એક સમાધાન—*Compromise* તરીકે સ્વીકારીએ છીએ અને આશા છે કે પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરવાનો સિદ્ધાન્ત આગળ ઉપર સ્વીકારાશે

એ બિલને કલમવાર તપાસવાનો અમને અવકાશ નથી, પરતુ ૧૭ મી અને ૧૮ મી કલમ એટલી તો વાંધાભરેલી છે કે તે બિલમાંથી બાદ કરવાનું અમને ઉચિત લાગે છે ૧૭મી કલમ પ્રમાણે સરકારને જો એમ લાગે કે જે મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવાની ત્હેણે સત્તા આપી હતી તે મ્યુનિસિપાલિટીએ યોગ્ય જરૂરિયાતો પૂરી પાડી નથી તો ત્હેની સત્તા ગવરન્મન્ટ ગેઝેટમા એક નોટિફિકેશન આપીને ખચી લેવાની સરકારને સપૂર્ણ છૂટ છે સરકારના હાથમા આ સત્તા રહે ત્હેની સામે અમ્હારો વાંધો નથી, પણ ત્હેનો ઉપયોગ કરવાની પૂર્વે મ્યુનિસિપાલિટીને પોતાના વિચારો અથવા સાચી હકીકત કહેવાની છૂટ મળવી જોઈએ મ્યુનિસિપાલિટીને સાભળ્યા વગર ત્હેના ઉપર આવો એકતરફી હુકમ પસાર કરવાની સત્તા આપવાની અમ્હે સખ્ત વિરુદ્ધ છીએ

પરતુ અમ્હારો સૌથી વધારેમા વધારે વિરોધ તો બિલની ૧૮મી કલમ સામે છે તે કલમમા એમ ઠરાવવામાં આવ્યુ છે કે આ બિલમા જે જણાવવામા આવ્યુ છે તેથી આ ઇલાકાની આવકના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો બોજો મૂકેલો ગણવામા આવશે નહિ અર્થાત્ સીધા શબ્દોમા બોલીએ તો કોઈ પણ મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની હદમા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરે અને ત્હેને માટે જે નાણા જોઈએ ત્હેમા સરકાર કાયદા પ્રમાણે એક પૈની પણ મદદ કરવાને બધાયલી નથી સરકારની રાજ્યનીતિનુ આ નવુ સૂત્ર અમો

તો ઘણું જ વાંધાભરેલું લાગે છે આ દેશમાંથી અજ્ઞાન દૂર કરવાનો ધર્મ સરકારનો છે અને તે ધર્મ સરકારે સ્વીકાર્યો છે તો તે દૂર કરવા માટે જે નાણાંની જરૂર છે તે પૂરાં પાડવાની શું સરકારની ફરજ નથી? પ્રાથમિક કેળવણીના ખર્ચનો બોજો સરકારે જ ઉપાડવો જોઈએ એવી અમારી માન્યતા છે અને એ ઘણા આનન્દની વાત છે કે કાઉન્સીલ ધારાસભામાં ૧૮ મી કલમની સ્હામે સભાસદ પક્ષ સમાજે પોતાનો વાંધો દર્શાવ્યો હતો. કેટલાકોએ એવી આશા દર્શાવી હતી કે સીલેક્ટ કમિટીમાં આ કલમ રદ કરવામાં આવશે પણ સરકાર તરફથી સર મહાદેવ ચોબલે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે તે આવા ગંભીર ફેરફાર છે. ૧૮મી કલમ જો બિલમાં બિલને દાખલ કરીને હતા તેના નં. ૧૯ એ બિલ લાવવાની જ આપણ નહિ પ્રાંતિક નહેરુ ઉપર આ બિલથી કોઈ પણ પ્રકારનો બોજો પડતો નહિ. એવી કલમ સરકાર ખાસ નખાવી છે એવું સર ચોબલ બાર મળી જણાવ્યું હતું ઉપરાંત ત્હેમણે કહ્યું હતું કે જો કે કોઈ પણ મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવા માટે જોઈતાં નાણાં માટે સરકારની મદદ માગવાનો હક રહેશે નહિ તથાપિ જો તેવી મદદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી માગવામાં આવશે તો સરકાર ત્હેનો વિચાર કરશે. સરકાર પાસે નાણાં માગવાનો મ્યુનિસિપાલિટીને હક આપશે, પણ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવાને માટે જોઈતાં નાણાં ઉભા કરવાને માટે એક ખાસ કેળવણીવેરો નાખવાની મ્યુનિસિપાલિટીને સત્તા આપી એ આ બિલનો હેતુ છે એવું સર મહાદેવ ચોબલે જણાવ્યું હતું. આ સ્થિતિ ખરેખર ઘણો ગંભીર પ્રશ્ન ઉભો કરે છે. કાયદામાં એમ દર્શાવવું કે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવા માટે સરકાર પાસે નાણાં માગવાનો મ્યુનિસિપાલિટીનો હક નથી એ સરકારી કેળવણીની રાજ્યનીતિને ગંભીર રીતે પાછળ હઠાવનારૂં પગલું છે અને માત્ર સરકારની વખતે અપાયેલા વચનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકી પ્રજાના હક છોડી દેવા એ કેટલું જોખમ ભરેલું છે ત્હેનો અનુભવ આ દેશના પ્રેસ ઍક્ટ અને ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઍક્ટથી કોને નથી થયો? અમ્હારો એવો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે બિલની અંદર એવી કલમ નાખવી જોઈએ—કે જેવી મિ. ગોખલેના બિલમાં નાખવામાં આવી હતી—કે જેથી સરકારે અને મ્યુનિસિપાલિટીએ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવાને કેટલી મદદ કરવી જોઈએ તે નક્કી થાય. આમ કરવાનાં બે સંગીન કારણો છે. એક તો પ્રાથમિક કેળવણીને માટે નાણાં પૂરાં પાડવાની સરકારની ફરજ છે એ સિદ્ધાન્તનો કાયદાદ્વારા સ્વીકાર થાય. બીજું કારણ એ છે કે મ્યુનિસિપાલિટીઓની નાણાં સમ્બન્ધીની સ્થિતિનું સ્હેજ પણ અવલોકન કરશું તો જણાશે કે કેળવણીને માટે ખાસ વેરો નાખવામાં આવે તો પણ પ્રાથમિક કેળવણીનો બધો ખર્ચ તેઓ ઉપાડી શકશે નહિ. શહેરનું આરોગ્ય સુખાકારી, રસ્તા પાણી આદિ બાબતોમાં મ્યુનિસિપાલિટીને હજી એટલા બધા સુધારા કરવાની જરૂર છે કે ત્હેને માટે હજી ઘણા વધારે નાણાંની ત્હેને જરૂર છે. આવા સંજોગોમાં—સિદ્ધાન્ત તરીકે તો છે જ—વ્યવહારૂ દૃષ્ટિથી પણ જ્યાં સુધી સરકારની મદદ નહિ હોય ત્યાં સુધી પ્રાથમિક કેળવણીનો બધો બોજો મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપાડવાને અશક્ત રહેશે. આવી રીતની કલમ જો આ બિલમાં નહિ નાખવામાં આવે તો અમને ભય રહે છે કે એનો લાભ મ્યુનિસિપાલિટીઓ લઈ શકશે નહિ અમને તો એક દૃષ્ટિએ એમ પણ લાગે છે

કે ૧૮મી કલમ રાખીને આવુ બિલ પસાર કરવાના કરતા એવુ બિલ પસાર જ ન કરવુ એ વધારે ઉચિત છે

આ ઉપરાત બીજી કલમોમા એવી ઘણી ન્હાની ન્હાની બાબતો છે કે જેમા ફેરફાર થવાની જરૂર છે ત્રીજી કલમના બીજા પૅરામા એમ લખેલ આ બિલ છોકરા અને છોકરી બન્નેને લાગુ પાડી શકાય એવી સત્તા આપવામા આવી છે તે બાબત વિચારવા જેવી છે ચોથી કલમમા માત્ર મ્યુનિસિપાલિટીઓથી જ ચાલતી શાળાઓમા ગોઠવણ થવી જોઈએ એવુ છે ત્હેમા ખાનગી શાળાઓનો વધારો થવો જોઈએ ૧૪ મી કલમમા કેળવણીને માટે જે વેરો નાખવાની સત્તા આપવામા આવી છે ત્હેનુ વધારેમા વધારે પ્રમાણ કાયદાદ્વારા જ નક્કી થવુ જોઈએ આશા છે કે આ બધી બાબતો ઉપર સીલેક્ટ કમિટી પૂરતુ ધ્યાન આપશે અન્તમા અમ્હે મિ પટેલનો આ બિલ લાવવા માટે પુન ઉપકાર માનીએ છિએ, અને જો ત્હેમા ઉપર દર્શાવેલા સુધારા સાથે તે પાસ કરવામા આવશે તો અમને આશા છે કે આ ઇલાકાનો અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકાર દૂર કરવામા તે પ્રબળ સહાય કરશે

ટ્રેનિંગ કૉલેજ સબન્ધી મિ. પટેલનો ઠરાવ.

આ ઇલાકાના પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના ૬૦ ટકા જેટલા ભાગે શિક્ષણ કેમ આપવુ ત્હેનો ટ્રેનિંગ કૉલેજમા અનુભવ લીધો નથી હોતો આ ખરેખર એક મ્હોટી ખામી છે તે ઉપરાત ટ્રેનિંગ આપવાની હાલમા ઇલાકામા જે સગવડો છે તે એટલી બધી તો થોડી છે કે છેલા પાચ વર્ષમા ૧૦૩૧૮ શિક્ષકોમાથી માત્ર ૩૧૪૨ શિક્ષકોને જ ટ્રેનિંગ કૉલેજમા દાખલ કરવામા આવ્યા હતા ૬૦ ટકા જેટલો શિક્ષકનો ભાગ ટ્રેનિંગ વગરનો અને ૭૦ ટકાને ટ્રેનિંગ કૉલેજમા પ્રવેશ કરવા સ્હામે પ્રતિબધ! આ સ્થિતિ પર ટીકા કરવી નકામી છે માત્ર આનન્દની વાત એટલી જ છે કે મિ ચુનીલાલે મૂકેલા હાલની ટ્રેનિંગ કૉલેજોમા સરનરે સગવડ વધારવાના અને યોગ્ય સ્થળે એક અથવા વધારે ટ્રેનિંગ કૉલેજો સ્થાપવાના સુધારાનો સરકારે સ્વીકાર કર્યો છે અમને આશા છે કે વડી સરકાર તરફથી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકના પગાર વધારવા માટે તથા ત્હેમને ટ્રેનિંગ આપવાના વિશેષ સાધનો યોજવા માટે જે અઢી લાખ રૂપિયાની ચાલુ વાર્ષિક ગ્રાટ મળી છે તે પછી સરકાર આ પ્રશ્નનો આ ઇલાકાને શોભે તેવો સત્વર નિર્ણય લાવશે

વર્તમાનચર્ચા.

લેખક—ગ ચન્દ્રશકર નર્મદાશકર પડ્યા, બી એ, એલ એલ બી

ધી ઑલ ઇન્ડિઆ કૉંગ્રેસ કમિટી અને ધી ઑલ ઇન્ડિઆ મૉસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલની સયુક્ત પરિષદ.

જુલાઈ માસની તા ૨૮ અને તા ૨૯ એ બે દિવસોએ મુબાઈની પ્રેસિડેન્સી એસોસિએશનના ખડમા ધી ઑલ ઇન્ડિઆ કૉંગ્રેસ કમિટી અને ધી ઑલ ઇન્ડિયા મૉસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલની સયુક્ત પરિષદ ભરાઈ હતી એ પરિષદ માટે પ્રથમથી કાર્યક્રમની માહિતી આપવામા આવી ન હતી, માત્ર એટલુ જ સામાન્ય રૂપમા નિવેદન કરવામા આવ્યુ હતુ કે 'પરિષદ દેશની રાજ્યકીય સ્થિતિ વિષે વિચાર કરશે' આ પરિષદ ભરાઈ ત્યાર પ્હેલા તા ૨૭મીની રાત્રે તેમ જ તા ૨૮મીએ બપોરે શેઠ રતનસી ધરમસી મોરારજી ગોકુળદાસના ચાઈનાબાગના હૉલમા રાજ્યકીય વિષયોમા રસ લેનાર ગૃહસ્થો તથા સન્નારીઓના સમેલનો થયા હતા ધી ઑલ ઇન્ડિઆ કૉંગ્રેસ કમિટીના તથા ધી ઑલ ઇન્ડિઆ મૉસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલના સભાસદો તે સમેલનોમા મ્હોટી સખ્યામા હાજર હતા એ સમેલનોમા પરિષદ સમક્ષ આણવાના ઠરાવોનો કાચો ખરડો તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો આ સમેલનોમા થયેલી ચર્ચા સાભળનારને સ્પષ્ટ થાય તેમ હતુ કે હિન્દુસ્તાનના જવાબદાર અને વિચારશીલ નાયકોની મનોદશામા અમલદારોએ અખ્ત્યાર કરેલી અકથિત રાજ્યનીતિથી ઘણુ પરિવર્તન થયુ છે, અને તે રાજ્યનીતિ મૂગે મ્હોએ સહી લેવી ન રહેવુ જોઇએ, પરન્તુ સરકારી અમલદારો જરૂર પાડે તો સત્યાગ્રહનો આશ્રય લઇને પણ કૉંગ્રેસ અને મૉસ્લેમ લીગની સુધારાની યોજનાની માગણી અચૂક અમલે કરવી જોઇએ એવો મ્હોટા ભાગનો અભિપ્રાય થઈ ગયો છે હિન્દુસ્તાન દેશના રાજ્યકીય જીવનમા જેઓ સાચો રસ લે છે તેઓએ આ હકીકત લક્ષમા લેવા જેવી છે સમેલનોમા થયેલા ભાષણો વિચારશીલ, વ્યાવહારિક અને જવાબદાર હતા એટલુ જ નહિ, પરન્તુ સ્પષ્ટ, નિખાલસ અને હિમ્મતભર્યાં હતા. "હિન્દુસ્તાનના હકકોનુ ગમે તેટલા ભોગે પણ સરક્ષણ કરવુ જ જોઈએ" એ મ્હોટા ભાગના નાયકોનુ તાત્પર્ય હતુ સક્ષેપમા બન્ને સમેલનો હિન્દુસ્તાનના ગૌરવને શોભે એવા અને આશાજનક હતા

પરિષદમા અનેક ઠરાવો મજુર થયા હતા પરિષદનુ કામકાજ ખાનગી હતુ, છતા ત્હેના ઠરાવો પ્રકટ થયા છે પ્રથમ ઠરાવ હિન્દના પરમ દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજીના અવસાન માટે શોક દર્શાવવાનો હતો બીજો ઠરાવ "સહનાત્મક પ્રતિકાર–*Passive resistance*–સત્યાગ્રહ" બાબતનો હતો તે ઠરાવનો મુદ્દો એ હતો કે રાજકીય કાર્યમા સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત અને ત્હેની કાર્યપદ્ધતિ સ્વીકારવા એ સલાહભર્યું છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિષે પ્રાન્તિક કૉંગ્રેસ કમિટીઓએ તથા મૉસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલે વિચાર કરવો અને ધી ઇન્ડિઅન નૅશનલ કૉંગ્રેસના

સના સામાન્ય મંત્રીઓને છ અઠવાડીયાની અંદર તેઓના અભિપ્રાયો નિવેદન કરવા સામાન્ય મંત્રીઓએ એ અભિપ્રાયો બધી ઑલ ઈન્ડિઆ કૉંગ્રેસ કમિટી અને ધી ઑલ ઈન્ડિઆ મૉસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલના સભાસદોમાં ફેરવવા, અને ઑક્ટોબર માસના પ્રથમ અઠવાડીયામાં એ બે સંસ્થાઓની સંયુક્ત સભા એ બાબત ઉપર વિચાર કરવા ભરવી. ત્રીજો ઠરાવ એ હતો કે ડૉ. રાશબિહારી ઘોષના પ્રમુખપણા નીચે જે સભા મિસિસ બેસન્ટ વગેરેને નજરકેદ કરવાના હુકમ સ્હામે પુકાર કરવા કલકત્તામાં ભરાવાની હતી તે ન ભરવાનો જે હુકમ બંગાળાની સરકારે કાઢ્યો છે તે સ્હામે પરિષદ્ પોતાનો સખ્ત વાંધો રજુ કરે છે અને આશા રાખે છે કે પોતાની વાણીની સ્વતંત્રતાના અને સભા ભરવાની સ્વતંત્રતાના કાયદેસર હક્કો સરકાર બંગાળાની પ્રજા કાયદેસર પગલા લેશે. ચોથો ઠરાવ લૉર્ડ હાર્ડિંજ ઉપરનો વિશ્વાસ પ્રદર્શન કરનાર અને ત્હેમની ઉદારી પાછળના પ્રશ્નનો પ્રતિ નાપસંદગી બતાવનાર હતો. પાંચમો ઠરાવ પ્રત્યેક પ્રાન્તિક કૉંગ્રેસ કમિટીને 'હાલની રાજકીય સ્થિતિ' વિષે વિચાર કરવા પ્રાન્તિક પરિષદ્ બોલાવવાની ભલામણ કરનાર હતો. છઠ્ઠો ઠરાવ જે દિવસોએ કલકત્તામાં કૉંગ્રેસ ભરાય તે જ દિવસોએ વધારાની કૉંગ્રેસો આખા દેશમાં સર્વ સ્થાનોમાં ભરવાની સૂચના કરનારો હતો. સાતમો ઠરાવ સુધારાની યોજનાને સમર્થન આપનાર એક અરજી (Petition) પાર્લામેન્ટ ઉપર મોકલવાની અને એ અરજીનો ખરડો તૈયાર કરવા પંડિત મદન મોહન માલવીયા, સર નારાયણ ચંદાવરકર અને રા. સમર્થ એ ત્રણની કમિટી નીમવાની ભલામણ કરનાર હતો. આઠમો ઠરાવ નજરકેદ કરવામાં આવેલાને પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી આપવાની સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરવાના સંબંધમાં હતો. નવમો ઠરાવ મિસિસ બેસન્ટ વગેરે ઉપર સમભાવદર્શક તાર મોકલવાનો હતો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સંયુક્ત પરિષદ્‌ના ઠરાવો મંજુર થયા હતા. આ ઠરાવોમાંથી બે ઠરાવો અમને ખાસ અગત્યના જણાય છે. પ્રથમ, પાર્લામેન્ટ ઉપર અરજી મોકલવાનો ઠરાવ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટનો અન્તિમ સત્તાશ્રય (Final seat of authority) પાર્લામેન્ટ છે. હિન્દુસ્તાનના કમનસીબે પાર્લામેન્ટના સભાસદો હિન્દને લગતી બાબતોમાં રોકડજન્ય અને થોડો રસ લે છે અને નિરાશાજનક રીતે અજ્ઞાન હોય છે. હાલની હિન્દની રાજકીય સ્થિતિને અમલદારોની સંકુચિત અને આત્મઘાતક રાજ્યનીતિએ એવી તો ગંભીર બનાવી દીધી છે કે પાર્લામેન્ટ પાસે પોતાની વ્યાજબી અને કાયદેસર માગણીઓ રજુ કરવાની અને હિન્દના અંગ્રેજ અમલદારોએ હિન્દી માગણીઓને દબાવી દેવા માટે સ્વીકારેલી નીતિ છોડી દેવા ત્હેમને ફરજ પાડવાની અરજી હિન્દે કરવાની જરૂર છે. હિન્દના રાજપુરૂષોમાં એવો એક વર્ગ છે કે જેમને આવી અરજીઓની સફળતા માટે શ્રદ્ધા નથી. અમ્હારે કહેવું જોઈએ કે અમને પણ બહુ શ્રદ્ધા તો નથી જ, પરન્તુ તદ્દન અશ્રદ્ધા પણ નથી. તેવી અરજી કરવી એ હિન્દનો કાયદેસર હક છે અને તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે વાપરવો જોઈએ—પછી પરિણામ ભલે ગમે તેવું આવે.

બીજો અગત્યનો દનન સત્યાગ્રહ સમન્ધી છે અમ્હારે કહેવુ જોઈએ કે જે સમયે સામ્રાજ્ય યુદ્ધમા રોકાયુ છે અને જે સમયે યુદ્ધમા વિજય મેળવવામા સામ્રાજ્યના સર્વ સાધનો વપરાવા જોઈએ તે સમયે હિન્દના અંગ્રેજ અમલદારોએ એવી નિરાશાજનક સકુચિત ન્યાયનીતિ સ્વીકારી છે કે હિન્દની રાજભક્ત અને સામ્રાજ્યનિષ્ઠ પ્રજાને સત્યાગ્રહ જેવા અન્તિમ સાધનનો વિચાર કરવાની શોકપૂર્વક ફરજ પડે છે હિન્દના લોકોની વ્યાજબી અને કાયદેસર માગણીઓને પણ દબાવી દેવાની વ્યવસ્થાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જ્યારે અમલદારો શરૂ કરે ત્યારે હિન્દે મુગે મ્હોએ પોતાના હકો ઉપર થતા હુમલાઓ સહી લેવા એવી હિન્દનો કયો હિતૈષી સલાહ આપશે? કોંગ્રેસ અને ઑસ્લેમ લીગ જેવી દેશની જવાબદાર રાજકીય સસ્થાઓએ રજુ કરેલી યોજનાનો પણ અનાદર કરવામા આવે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ એક પછી એક લોકોના હકો છિનવી લેનાર પગલાઓ અમલદારો તરફથી લેવામા આવે ત્યારે હિન્દ જેવો લાચાર અને નિરૂપાય દેશ સત્યાગ્રહના કાયદેસર અને આધ્યાત્મિક સાધન વિના બીજા શાનો આશ્રય લે? અમ્હે કબુલ કરીએ છિએ કે સરકારી અમલદારોના હુકમોનો ભગ કરવો એ શિલાને પાન છે, પરન્તુ જ્યારે સરકારી અમલદારો અન્યાયી હુકમો કાઢે અને લોકોના હકો લોકોને ન ભોગવવા દે ત્યારે કયા સુધી લોકોએ તેવા હુકમોને માન આપવુ? અમને તો લાગે છે કે જો સખ્ત અમલદારો લોકોના કાયદેસર હક ઉપર હુમલો કરનાર અન્યાયી હુકમો કાઢવાની રીતિ ન જ છોડી દે તો તેવા અન્યાયી હુકમોની દરકાર લીધા વગર પોતાના કાયદેસર હકોની માગણી કાયદેસર રીતે આગ્રહપૂર્વક કર્યાં જવી અને તે માટે જે કાંઈ સહન કરવુ પડે તે શાન્તિથી સહન કરવુ એ જ હિન્દના લાચાર લોકોને માટે એક જ કાર્યમાર્ગ છે અમ્હે ઇચ્છીએ છિએ કે હિન્દના અમલદારો વધારે ન્યાયબુદ્ધિ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરે, સકુચિત નીતિ છોડી દે અને હિન્દના લોકોની માગણીઓ વ્યાજબીપણે સ્વીકારી તેમને મદદ કરે તેમ તેઓ કરે નહિ તો પછી પોતાના કાયદેસર હકો માટે કાયદેસર લડત ચલાવવાની હિન્દની ફરજ સ્પષ્ટ છે અમ્હે આશા રાખીએ છિએ કે હિન્દ સમયોચિત ધર્મબુદ્ધિ અને હિમ્મત દર્શાવશે, અને વર્તમાન પરમ પ્રસગને પુરૂષાર્થપૂર્વક પ્હોચી વળશે

મિ મૉન્ટેગ્યુનુ હિન્દમા આગમન.

ભારતવર્ષના આકાશ અત્યારથી વ્યાપ્ત રાજકીય વ્યોમમા બે શુભ સમાચારોએ કાંઈક આશાકિરણો પ્રેર્યા છે એક સમાચાર એ છે કે હિન્દુસ્તાનના નરવીર સન્તાનોને હિન્દી સૈન્યમા માનભર્યા અને સત્તાયુક્ત હોદ્દાઓ આપવામા આવશે અને હિન્દીઓને તેવા વિશેષ હોદ્દાઓ આપવાના વ્યાવહારિક ઉપાયોનો તાત્કાલિક વિચાર કરવામા આવશે બીજા શુભ સમાચાર એ છે કે હિન્દી પ્રધાન મિ મૉન્ટેગ્યુ પોતે પ્રજાને જવાબદાર સ્વતન્ત્ર હિન્દુસ્તાનને આપવાની બ્રિટિશ સરકારની અભિલાષાને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ ક્રમશ કઈ રીતે આપી શકાય એની તપાસ કરવા નવેમ્બર માસમા અત્રે આવવાના છે મિ મૉન્ટેગ્યુની હિન્દી પ્રધાન તરિકે જ્યારે

નિમણુક થઈ ત્યારથી જ હિન્દના જીવમા કાંઈ જીવ આવના માડ્યો હતો અને હિન્દના હૈયામા અભિલાષા સ્ફુરવાની શરૂઆત થઈ હતી મિ મૉન્ટેગ્યુ માટે હિન્દે રાખેલી આશાઓની સિદ્ધિનો પ્રારમ્ભ આટલો સત્વર થયેલો જોઈને અમને આનન્દ થાય છે મિ મૉન્ટેગ્યુ માત્ર એક ભાવનાશાળી તરંગી જ નથી, પરંતુ કાબેલ રાજ્યપુરૂષ છે તેઓનુ ક્ષિતિજ જેવુ વિશાલ છે તેવુ ત્હેમનુ કાર્ય સંગીન છે ભાવનાઓની વિશાલતાને માટે તાત્કાલિક વ્યવહારની અપેક્ષાઓનો ભોગ આપે એવા તરંગી તેઓ નથી અન્તિમ સાધ્ય ઉપર સતત દૃષ્ટિ, પરન્તુ લેવાનુ પગલુ ચોકકસ અને મક્કમ એવા ઉંચા પ્રકારના વ્યવહારિક ભાવનાશાળી પુરૂષ તેઓ છે એવા જ મહાન્ પુરૂષો ભાવનાઓનો અને વ્યવહારનો યોગ્ય સમન્વય કરી શકે છે મિ મૉન્ટેગ્યુને માટે અમને આશા છે અને શ્રદ્ધા છે કે તેઓના સમક્ષ જે સામગ્રી રજુ કરવામા આવશે ત્હેનો તેઓ યથાશક્તિ ઉત્તમ ઉપયોગ કરશે જ

પરન્તુ પ્રશ્ન એ છે કે મિ મૉન્ટેગ્યુ અત્ર આવે તે પૂર્વે અને તે પ્રસંગે હિન્દે શુ કરવુ જોઈએ? અમ્હારે કહેવુ જોઈએ કે મિ મૉન્ટેગ્યુના સન્દેશામા હિન્દી સરકારની સંકુચિત વૃત્તિની અસર સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાય તેમ છે હિન્દુસ્તાનના લોકોએ બરાબર સમજવુ જોઈએ કે અંગ્રેજ અમલદારોએ આજ સુધી હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમા જે સત્તા ભોગવી છે તે સત્તા હિન્દુસ્તાનના સંતાનોના હાથમા જેમ બને તેમ ઓછી જાય તે માટે તેઓ મરણીયા થઇને પોતાનાથી બનતો પ્રયાસ કરશે, અને તેઓ પોતાની બાજુ મજબુતમા મજબુત રીતે રજુ કરશે હિન્દુસ્તાને પણ તેવી જ એકાગ્રતાથી અને તેવી જ નિશ્ચયાત્મકતાથી પોતાના હક્ક અખ્ત્યાર કરવાને માટે તૈયાર થવુ જોઇએ અને પોતાનો કેસ ઉત્તમમા ઉત્તમ રીતે રજુ કેમ થાય તે માટે સામગ્રી એકઠી કરી જોઇએ હિન્દુસ્તાનના રાજકીય જીવનના આ પરમ પ્રસંગે જરૂરનુ છે કે હિન્દ સર્વ ભેદો ભૂલી જઈ એક અવાજે કૉંગ્રેસ અને મૉસ્લેમ લીગે રચેલી યોજનાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિની સ્પષ્ટ માગણી કરે એટલુ જ નહિ પરન્તુ તે માગણી અપાયા વિના હિન્દ સંતોષ પામશે નહિ એવુ અચૂક અને અસરકારક રીતે બતાવી આપે, અમ્હે અંતઃકરણ પૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ કે હિન્દ આ પરમ પ્રસંગને પ્રતાપી રીતે પ્હોચી વળે

રા ચીમનલાલ સેતલવાડનુ ભાષણ

પોતાની સાર્વજનિક સેવાઓથી પોતાના પ્રાન્તના ઇતિહાસને ઉજ્જ્વલ કરનાર ગુજરાતીઓમા રા ચીમનલાલ સેતલવાડ વર્ષોથી ઉંચુ સ્થાન ભોગવતા આવ્યા છે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે ત્યારે તે પ્રસંગધર્મ બજાવવા તેઓ તૈયાર હોય છે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ પોતાના લાક્ષણિક ગુણોથી તે પ્રસંગને તેઓ પ્હોચી વળે છે પોતાની શક્તિઓની મર્યાદાની અચૂક સમજ અને તે મર્યાદામા રહીને પોતાની શક્તિઓનો લોકહિત માટે હિમ્મત ભર્યો ઉપયોગ એ રા ચીમનલાલની સાર્વજનિક કારકીર્દીનુ સ્તુત્ય લક્ષણ છે ત્હેમના અગત્યના ભાષણો અને ત્હેમના અગત્યના કાર્યોનુ જેમણે નિરીક્ષણ કર્યું હશે ત્હેમને ત્હેમની લોકહિત માટેની કાળજી, ત્હેમની વ્યવહારિકતા, ત્હેમનુ સમજુપણુ ત્હેમની સ્વત

વતા, હેમની હિમ્મત, હેમનુ સમાન વગેરે હેમના સ્તુલ લક્ષણો જણાયા વિના ભાગ્યે રહ્યા હશે અમ્હે તો એટલે સુધી માનીએ છિએ કે રા ચીમનલાલનુ સમજુપણુ (*Common sense*) એ જેમ હેમની ખુબી છે તેમ એ હેમની ખામી છે એથી હાથમા જે કામ હોય તે તેઓ સારી રીતે કરી શકે છે, અને પ્રાપ્ત પ્રસગોને પ્હોચી વળે છે, પરન્તુ તે ગુણને લીધે જ તેઓ સ્વયમેવ ઉપસ્થિત ન થયા હોય તેવા કામો ઉપજાવી શકતા નથી અને પોતાની શક્તિઓનો સપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરવાની તક આપે એવા પ્રસગો ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી

વાઇસ ચૅન્સેલર તરીકેનુ રા ચીમનલાલનુ ભાષણ હેમની કીર્તિની ઉજ્જ્વલતામા ઉમેરો કરે એવુ છે અને તે માટે અમ્હે હેમને અન્ત કરણપૂર્વક અભિનન્દન આપીએ છિએ રા ચીમનલાલનુ ભાષણ મ્હોટા મ્હોટા વિચારોથી કે મ્હોટી મ્હોટી વાતોથી રહિત છે, તરત શુ કરવુ જોઈએ એ બાબતની વ્યાવહારિક સ્પષ્ટ સૂચનાઓ હેમા કરવામા આવી છે એકદરે યુનિવર્સિટીનુ કાર્ય સફલતાથી કરવામા આવ્યુ છે, છતા હજી ઘણો સુધારો કરવા જેવો છે એમ તેઓએ અત્યન્ત સ્પષ્ટતાથી જણાવી એક બાજુથી કરાયેલા કાર્યનો સર્વાંગે અનાદર કરનારને અને બીજી બાજુથી કરવેના કાર પ્રતિ વધાર પડતા સતોષથી જોનારને અસરકારક ઉત્તર આપ્યો છે યુનિવર્સિટી એ એક સ્વતત્ર સસ્થા થશે ત્યારે જ હેનો સપૂર્ણ વિકાસ થશે એમ હેમણે નીડરતાથી કહ્યુ હતુ, અને સરકારનો સત્કાર તરીકેનો હેના ઉપરનો અકુશ નિર્મૂળ કરવા હેમણે સૂચના કરી હતી યુનિવર્સિટીના વિકાસ માટે બીજુ આવશ્યક તત્વ તે યુનિવર્સિટીનુ તત્ર માત્ર વિદ્વાનોના અને શિક્ષકોના જ હાથમા ન રાખતા અનુભવી કાર્યપુરુષોને (*Men of affairs*) પણ હેમા વધતુ સ્થાન આપવુ એ છે એમ તેઓએ જણાવ્યુ હતુ હેમની આ બન્ને સૂચનાઓ જેટલી વ્યાવહારિક છે તેટલી જ હિમ્મતભરી છે, અને તે સૂચનાઓ કરવા માટે અમ્હે રા ચીમનલાલને અભિનન્દન આપીએ છિએ અનુભવી લોકનાયકોને જવાબદાર પદવીઓ આપવાથી કેવુ સ્વતત્ર અને લોકહિતમય વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે હેનો રા ચીમનલાલનુ ભાષણ ઉચ્ચ પ્રકારનો નમૂનો છે રા ચીમનલાલને કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદ થવાનુ માન આપી મુબાઈની સરકાર જ્યારે જાતે માન પામશે ત્યારે રા ચીમનલાલ પોતાની લોકમતની કાર્યદક્ષતિ શોભે એવી રીતે વર્તશે જ એવી અમને આશા છે

સ્વરાજ્યનો સન્દેશ અને ગુજરાત

લેખક—રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ, એલએલ બી

"હિન્દુસ્તાન દેશનો ઇતિહાસ નથી" એ સામાન્ય આરોપનો ઉત્તર આપતા હિન્દના સમય મેરુ શ્રીયુત ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ એક પ્રસગે કહ્યુ હતું "હિન્દુસ્તાન દેશનો ઇતિહાસ નથી એ કથન સપૂર્ણ સત્ય છે એમ હુ સ્વીકારતો નથી, પરન્તુ તે સત્ય છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ એવુ કોણ કહી શકશે કે હિન્દુસ્તાન દેશની કારકીર્દી સમાપ્ત થઈ છે અને હિન્દુસ્તાન દેશના સમુખ ભવિષ્યનો ઉજ્જવલ ઇતિહાસ બનાવવાની તક રહી નથી? હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ નહિ હોય તો હિન્દુસ્તાન ઇતિહાસ બનાવશે"

હિન્દુસ્તાનના સમ્બન્ધમા કહાયેલો આ ઉદ્ગાર ગુજરાતને લાગુ પાડી કહી શકાય કે હિન્દના રાજ્યજીવનમા ગુજરાતે હિસ્સો નહિ આપ્યો હોય તો ગુજરાત તેવો હિસ્સો આપશે અને હિન્દમા ગૌરવયુક્ત સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે હિન્દના રાજકીય જીવનમા ગુજરાતે પોતાનો હિસ્સો નથી આપ્યો એવુ કોણ કહી શકશે, જ્યા સુધી દાદાભાઈ નવરોજી, ફીરોજશાહ મહેતા, દીનશાહ વાચ્છા, મહમદ અલી ઝીણા, મોહનદાસ ગાંધી એ અમર નામો ગુજરાતને ગૌરવ અપાવતા ઇતિહાસને શોભાવે છે? સમસ્ત હિન્દમા એ મુબારક નામો મશહૂર છે એ નિખિલ ભારતવર્ષમા પ્રસિદ્ધ થયેલા નામોને ક્ષણભર દૂર રાખીએ તો પણ એવા કેટલાક આન્તપરિચિત નામો છે કે જેમની ગણના "ગુજરાતે રાજનીય વિષયોમા કાઈ કર્યું નથી" એ આક્ષેપને અસત્ય ઠરાવવા બસ છે તે નામોમા ઝવેરીલાલ ઉમિયાશકર યાજ્ઞિક, ગોકુળદાસ કહાનદાસ પારેખ, ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ, અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ વગેરે નામો મુખ્ય છે આ ઉપરાત રાજકીય પ્રદેશમા યથાશક્તિ કાર્ય કરનારૂં અને પ્રાન્તિક અને સ્થાનિક કીર્તિ ભોગવનાર અનેક નામો આપી શકાય એમ છે, એટલે રાજકીય પ્રદેશ પ્રતિ ઉપેક્ષા દૃષ્ટિથી જોવાનો ગુજરાત ઉપરનો અમર્યાદ આરોપ તો ટકી શકે તેમ નથી

અને છતાં એક કસોટીથી જોતા ગુજરાતના રાજકીય જીવનની ન્યૂનતા સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી તે કસોટી કઈ? તે કસોટી એ કે ગુજરાત શા લેખે રાજનીય બાબતમા કેટલો અને કેવો રસ લે છે? રાજકીય પ્રદેશમા માન મેળવનાર થોડા નામોથી પ્રાન્તના રાજકીય ચેતનનુ માપ આકવુ એ પૂરેપૂરી રીતે બરાબર નથી ગુજરાતે રાજકીય પ્રદેશમા ઉજ્જવલ કાર્ય કરનાર કેટલાક રાજપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા છે માટે ગુજરાત રાજકીય દૃષ્ટિથી સજ્જ પ્રાન્ત છે એમ કહેવુ એ સપૂર્ણ સત્ય નથી કોઈ પણ કાળે અમુક નામો ઉપરથી પ્રાન્તની યોગ્યતાનુ મૂલ્ય આકવાની પદ્ધતિ એકદેશીય ગણાય, તો જે સમયે લોકશાસન-પ્રજાસત્તાક તન્ત્ર-*Democracy* ની વાતો થાય છે ત્યારે તો એ કસોટીની અનતોષકારકતા વધારે સ્પષ્ટ છે અમુક રાજપુરુષના કાર્યની કસોટી

કરતાં "એણે લોકો માટે શું કર્યું ? *(What has he done for the people ?)*" એટલો જ સવાલ પૂછવાનો નથી સાથે સાથે એ પણ સવાલ પૂછવાનો છે કે "એણે લોકોને કેવા બનાવ્યા છે ? *(What has he made of the people ?)*" જે રાજપુરૂષે પોતાના કાર્યથી લોકોને રાજકીય બાબતોમાં વધારે રસ લેતા કર્યા નથી, જે રાજપુરૂષે પોતાના કાર્યથી લોકોને હેમના રાજકીય હકોની વધારે સમજ આપી નથી, અને જે રાજપુરૂષે પોતાના કાર્યથી લોકોને પોતાના હકોના અમલ માટે લડત ચલાવતા કર્યા નથી તે રાજપુરૂષે પ્રમાણમાં ઉતરતા પ્રકારનું કાર્ય કર્યું છે, પછી લોકોના હિતને માટે હેણે ગમે તેટલું કર્યું હોય **લોકોનું, લોકોના ઉપર, લોકોને માટે રાજ્ય** એ લોકશાસનના સિદ્ધાન્તની સિદ્ધિ માટે અતિશય છે આવશ્યક કે લોકોને હેમના રાજકીય હકોનું જ્ઞાન આપવામાં આવે અને હેમના હકોનો અમલ થયેલો જોવાની નિરન્તર કાળજી રાખવાનું કહેવામાં આવે અધિકારીઓની અમર્યાદિત સત્તાથી વ્યાપ્ત વર્તમાન તંત્રની સ્હામે હિન્દને અત્યારે જે વાંધો છે તે માત્ર અંગ્રેજો જ અધિકારીઓ નીમાય છે માટે જ નથી, જો કે તે એક વાંધો છે ખરો, ખરો વાંધો તો અમર્યાદિત અધિકારી તંત્રની સ્હામે છે, પછી તે તંત્ર અંગ્રેજ અધિકારીઓના હાથમાં હો કે હિન્દી અધિકારીઓના હાથમાં હો સુધારેલા સ્વતંત્ર દેશોની માફક હિન્દનું સાધ્ય પણ સ્વરાજ્ય *(Self—government)* છે, અને સ્વરાજ્ય એટલે પ્રજારાજ્ય અધિકારીઓ એટલે પ્રજાના સેવકો,–સ્વામીઓ નહિ, પછી તે અધિકારીઓ અંગ્રેજ હો કે હિન્દી હો **પ્રજા એ જ અન્તિમ સત્તાશ્રય છે**-*The people are the final seat of authority* આ લોકશાસનનું મૂળસૂત્ર. સત્ય છે કે આ મૂળ સામાન્ય સૂત્રનો સાક્ષાત્ પ્રયોગ કરતાં ઘણી મર્યાદાઓ મૂકવી પડશે, પરન્તુ એ સૂત્રમાં સમાયેલા ચેતનથી રાજ્યતંત્ર ક્રમશઃ વધારે ને વધારે વ્યાપ્ત થતું જાય એ આવશ્યક છે

હવે, ગુજરાતની પ્રજાને હેના રાજકીય હકો સમજાવવાનો અને તે રાજકીય હકોના અમલ માટે કાયદેસર લડત ચલાવવાનો સન્દેશ પ્હોંચાડવાનો પ્રયાસ-માત્ર નૈમિત્તિક પ્રયાસ નહિ પણ નિરન્તર વ્યવસ્થિત પ્રયાસ-પૂરતો કરવામાં આવ્યો છે ખરો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં આપ્યા વિના ચાલે તેમ નથી આપણા પૂર્વગામી લોકનાયકોના સ્તુત્ય દેશકાર્યને ઉતારી પાડવાનું પાપ કરવા અમ્હે ઇચ્છતા નથી અમ્હે તો માત્ર હકીકત શી છે તે જ તપાસવા માગીએ છીએ જે દિવસોમાં અમલદારોની મ્હેરબાનીની મેળવવી એમાં જ જીંદગીની સફલતા મનાતી હતી, જે દિવસોમાં સરકાર પ્રતિ વફાદારી અને અધિકારીઓની ખુશામત એ બે તદ્દન જુદી વસ્તુઓ છે એવી સ્પષ્ટ સમજ થોડાને જ હતી, અને જે દિવસોમાં લોકોના કાયદેસર હકોની કાયદેસર હિમાયત એ સ્વાર્થાન્ધ અધિકારીઓની સૂચનાથી રાજદ્રોહ ગણાતો હતો તે સમયે જે વીર પુરુષોએ લોકોના લાભો સાચવવા લડતો ચલાવી આત્મભોગો આપ્યા છે તેઓનું ગુજરાત હમેશાં અહેશાનમન્દ રહેશે પરન્તુ હવે એ વખત આવી પ્હોંચ્યો છે કે જ્યારે લોકનાયકોએ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ કે લોકોને માટે કામ કરીને બેશી રહેવાનું નથી, પરન્તુ લોકો પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ થાય તે માટે હેમને સજ્જ કરવાનું કાર્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક અને સતત

તાથી કરવાનુ છે માત્ર સરકારી અધિકારીઓ પાસે અરજીઓ કરીને જ સંતોષ પામવાનો નથી, સાથે સાથે લોકોને તેઓના હક્ક મેળવવા તૈયાર કરવાના છે અમ્હે આશા રાખીએ છિએ કે દીનશાહ વાચ્છા, મહમદ અલી ઝીણા, ગોકુળદાસ પારેખ, ચિમનલાલ સેતલવાડ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ વગેરે લોકનાયકો માત્ર ધારાસભાઓમા જ કામ કરીને વિરામ ન પામતા લોકોને સ્વરાજ્યનો સન્દેશ પ્હોચાડવાનો પોતાનો નાયકધર્મ બજાવશે, અને તે માટે આરમ્ભાયેલા કાર્યને પોતાના આશીર્વાદની જ નહિ, પરન્તુ નેતૃત્વની પ્રતિભા આપશે

ઈ સ ૧૯૧૬ ની લખનૌની ઐતિહાસિક કોંગ્રેસમા સ્વરાજ્યનો સન્દેશ ગામેગામ પ્હોચાડવાનુ કાર્ય હોંસભેર ઉપાડી લેવા કૉંગ્રેસકમિટીઓને તથા હોમ રૂલ લીગોને આમન્ત્રણ કરવામા આવ્યુ હતુ આ આમન્ત્રણને માન આપી " હોમ રૂલ લીગ ફૉર ઇન્ડિઆ 'ની મુંબાઈની શાખાએ કેટલોક સમય થયા ગુજરાતમા સ્વરાજ્યનો સન્દેશ પ્હોચાડવાનુ કાર્ય આરમ્ભ્યુ છે એ કાર્યના અહેવાલનો કેટલોક ભાગ રા મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તરે " ગુજરાતમા રાજકીય જાગૃતિ" એ નામના લેખમા " સમાલોચક 'ના ગતાકમા આપ્યો હતો ગુજરાતમા સ્વદેશનો સન્દેશ પ્હોચાડવાનુ કાર્ય હસ્તગત કરવામા નીચેના નામો લક્ષ ખેંચે છે તે રતનશી ધરમશી, જમનાદાસ દ્વારકાદાસ બી જી હૉર્નિમૅન, શકરલાલ બેંકર, છોટુભાઈ અનુપરામ સૉલિસિટર, નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્ટર કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટીયા, ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, પ્રાગજીભાઈ ખન્ડુભાઈ દેસાઈ અને ચન્દ્રશકર નર્મદાશકર પન્ડ્યા આ સર્વે વક્તાઓના ભાષણો કાયદાની મર્યાદાની અન્દર રહીને સ્વરાજ્યનો સન્દેશ ગામે ગામ પ્હોચાડે છે તે ભાષણો મ્હોટે ભાગે ગુજરાતી ભાષામા જ અપાય છે એટલે એક બાજુથી જેમ ગુજરાતનું રાજકીય જીવન ઉન્નત થતુ જાય છે તેમ બીજી બાજુથી ગુજરાતી ભાષામા વક્તૃત્વનો વિકાસ પણ થતો જાય છે ધીમે ધીમે ' નવી ભારતમા ' પોતાનુ યોગ્ય સ્થાન લેવા " નવીન ગુજરાત ' સજ્જ બનતુ જાય છે

ઑગસ્ટ માસમા સ્વરાજ્યનો સન્દેશ ગુજરાતમા પ્હોચાડવાના કાર્યને અંગે નીચે પ્રમાણે કાર્ય થયુ હતુ —

ગોધરા—ગોધરાની હોમ રૂલ લીગની શાખાના આમન્ત્રણથી મિ બી જી હૉર્નિમૅન તથા રા જમનાદાસ દ્વારકાદાસનુ ડેપ્યુટેશન શનિવાર, તા ૫-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે ગોધરે ગયુ હતુ ત્યા એક જાહેર સભા સમર્થ રા મુકુન્દલાલના પ્રમુખપદનીચે મિ હૉર્નિમૅન તથા રા જમનાદાસ દ્વારકાદાસે ' વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ " વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા લોકોમા ભારે ઉત્સાહ ફેલાયો હતો અને લીગના સભાસદોની સખ્યામા સારો વધારો થયો હતો.

નડિઆદ —હોમ રૂલ લીગની નડિઆદની શાખાના આમન્ત્રણથી હોમ રૂલ લીગની મુબાઇની શાખા તરફથી રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી તથા રા ચન્દ્રશકર નર્મદાશકર

પંડયાનુ ડેપ્યુટેશન શનિવાર, તા ૪-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે નડિઆદ ગયુ હતુ દશા ખડાયતાની ધર્મશાળાના વિશાળ ચોગાનમા ૩૦૦૦ માણસોની ગજાવર સભા ભરાઈ હતી રા ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ તલાટીએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યુ હતુ રા કનૈયાલાલ મુનશીએ તથા રા ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ " સુધારાની યોજના" ઉપર ભાષણો આપ્યા હતા સભાસદોની સખ્યામા સારો વધારો થયો હતો

અગ્રામા -- હોમ રૂલ લીગની મુબાઈની શાખા તરફથી શેઠ રતનસી ધરમસી, રા છોટુભાઈ અનુપરામ સૉલિસિટર, રા લાલજી નારાણજી બેન્કર રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક અને રા પ્રાગજીભાઈ ખંડુભાઈ દેસાઈનુ ડેપ્યુટેશન સુરત જીલ્લાના 'અગ્રામા' ગામડામા રવિવાર તા ૫-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે ત્યાના લોકોના આમંત્રણથી ગયુ હતુ અને ત્યા હોમરૂલ લીગની શાખા સ્થાપી હતી બીજા ગામડાઓમાથી લોકો આવ્યા હતા સભામા લગભગ ૧૫૦૦ માણસો હાજર હતા, જેમા ૫૦ ને શુમારે સ્ત્રીઓ હતી મુસલમાનો પણ સારી સખ્યામા હાજર થયા હતા સભાનુ પ્રમુખસ્થાન શેઠ રતનસી ધરમસીએ લીધુ હતુ રા ચન્દ્રશંકર પંડયા, રા ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને રા પ્રાગજીભાઈ દેસાઈએ "વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ" વિષે ભાષણો આપ્યા હતા સભામા એટલો બધો ઉત્સાહ હતો કે કોઈને પણ લાગ્યા વગર ન રહે કે લોકનાયકો સ્વરાજ્યનો સન્દેશ લોકોને પહોચાડવાનુ કાર્ય હાથમા લે તો ગામડાઓના લોકો પણ ઉત્કંઠાભર્યો આવકાર આપવા તદ્દન તૈયાર છે લગભગ ૭૫ સભાસદો થયા હતા, જેમા ૨ સ્ત્રીઓ હતી

સુરત -- હોમરૂલ લીગની સુરતની શાખાના આમંત્રણથી મુબાઈની શાખા તરફથી રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, રા રસિકભાઈ વજુભાઈ દીવેટીયા અને રા મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તર એ ત્રણનુ ડેપ્યુટેશન તા ૫-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે સુરત ગયુ હતુ રા મુનશીએ તથા રા દીવેટીયાએ " સુધારાની યોજના " એ વિષય ઉપર એક ગજાવર સભા સમક્ષ ભાષણો આપ્યા હતા રા. ડાહ્યાભાઈ ર દેસાઈએ પ્રમુખપદ લીધુ હતુ ૫૦ નવા સભાસદો દાખલ થયા હતા

પ્રજાકીય પ્રગતિની ભાવનાઓ.

લેખક—રા જટાશંકર ત્રિકમજી જાની, બી એ, એલએલ. બી

જે પ્રજાને પોતાનો ઉદય કરવાની ઈચ્છા હોય, જેને દુનિયાની બીજી પ્રજાઓમા ઉંચુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવુ હોય, તેમ જ જેને ખરૂ પ્રજાત્વ પ્રાપ્ત કરવુ હોય અને માત્ર બીજી પ્રજાઓ પરત્વે પોતાની મોટાઈ વા ચડીઆતાપણુ નહીં પણ પોતામાની દરેક વ્યક્તિનુ ખરૂ શ્રેષ્ઠત્વ અને ખરૂ મનુષ્યત્વ પૂર્ણપણે પ્રકટાવવાની મરજી હોય, તેવી પ્રજાએ, બધી પ્રજાકીય ભાવનાઓ, એવા ઉન્નત ધોરણે રચવી જોઇએ કે જેથી તે પ્રજાની દરેક વ્યક્તિ, પોતાના વ્યક્તિત્વનુ મહત્વ સમજી શકે અને તેનુ શ્રેષ્ઠત્વ સાચવી શકે જે પ્રજામા માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા મનુષ્યો જ આગળ વધે, અથવા જેમા માત્ર રાજ્યની ઉથલપાથલ કરનાર કે રાજતંત્ર ચલાવનાર અને ધર્મમા આગળ પડનારા જ પ્રવીણ હોઈ શકે, તે પ્રજામા ખરા પ્રજાકીય તત્વો વિકાસ પામ્યા નથી એમ સ્પષ્ટ કહેવુ જોઈએ કદાચ એ બનવા જોગ છે કે તેવા લોકો થોડો કાળ આબાદ કે સુખી જણાય, પણ જો પ્રજાના દરેક મનુષ્યમા, સ્વમાન અને તે જાળવી રાખવાનુ શૌર્ય પ્રકટ્યા નથી તો તે પ્રજામા કાંઈ સત્વ નથી પછી ભલે તે શ્રીમાન હોય તેમ જ કુદરતની તેના પર કૃપા હોય.

સાચુ પ્રજાત્વ અને અન્ય પ્રજાઓમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવા ઇચ્છતી પ્રજામા, પ્રજાકીય અભિમાન જોઈએ તે સિવાયના બીજા સઘળા તત્વોને તેણે ઉતરતા ગણવા જોઈએ તેણે ‘યથા રાજા તથા પ્રજા’ના સૂત્રને સ્થાને ‘યથા પ્રજા તથા રાજા’ એ સૂત્ર ગ્રહવુ જોઇએ મતલબ કે તેણે રાજ્યને કે ધર્મને કે એવા બીજા કોઈ પણ સત્તાવાળા અંગને મુખ્ય ગણવાને કે કરવાને બદલે પોતાને મુખ્ય ગણતા શીખવુ જોઇએ અને તેને માટે એવી તો જ્વલંત લાગણી પ્રકટાવી જોઇએ કે તેની પાસે બીજી સઘળી લાગણીઓ અને ઈચ્છાઓ શાન્ત થઈ જાય અને જેમ ઈગ્લંડ વગેરે દેશોની પ્રજાઓએ ઇતિહાસમા બતાવી આપ્યુ છે તેમ પોતાની હયાતી અને પોતાની આબાદીનો આધાર પોતાના બળ ઉપર રાખવો જોઇએ ઈગ્લાંડનો રાજા પ્રોટેસ્ટન્ટ કે રોમન કેથોલીક માટે પ્રજાએ પ્રોટેસ્ટન્ટ કે રોમન કેથોલીક થવુ એમ નહીં, પણ પ્રજા પ્રોટેસ્ટન્ટ છે માટે રાજાએ પ્રોટેસ્ટન્ટ થવુ રાજ્યને અમુક કાર્ય ઇષ્ટ લાગે છે માટે પ્રજાએ અમુક કાર્ય કરવુ કે ન કરવુ એમ નહીં પણ પ્રજાને યોગ્ય લાગે છે માટે તે પ્રમાણે રાજાએ માત્ર આગળ આવી અનેકને બદલે એકને નામે, કામ કરતા દેખાવુ અને કરવુ રાજાને મરજી છે કે રાજાને યોગ્ય લાગે છે માટે વિગ્રહ કે સલાહ નહીં, પણ પ્રજાને યોગ્ય લાગે છે, માટે જ રાજાએ તેમને નામે વિગ્રહ કે સલાહ કરવા રાજતંત્રીઓને અમુક સિદ્ધાંતો સારા લાગે છે માટે એ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે, પ્રજાના વ્યવહારની વ્યવસ્થાઓ કરવી એમ નહીં, પણ પ્રજાને પસંદ પડે છે માટે તેમણે નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજતંત્રીઓએ અમુક સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કાર્ય કરવુ પ્રજામા આવી સમજ અને વર્તન દૃઢ થવા જોઇએ આ સિદ્ધાંત અનુસાર હિંદુ પ્રજાના ઘણા ખરા

સિદ્ધાતો અનુકરણીય જણાશે નહીં અને કદાચ એક વખત એવો હશે કે જ્યારે રાજા कालस्य कारण અથવા यथा राजा तथा प्रजा એવી સ્થિતિ હશે, તેમ જ તેવા સિદ્ધાતો થોડા કાળને માટે ઉપયોગી હશે તો પણ એટલુ તો કહ્યા વિના ચાલે જ નહીં કે એની માન્યતાઓ અને ધોરણો પ્રજાની પ્રગતિ વિષે તેમ જ તેની પ્રગતિની ભાવના વિષે આપણને ઉંચો ખ્યાલ આપશે નહીં પ્રગતિમતી પ્રજાની ભાવનાઓ હમેશા **આત્મલક્ષ્મી, આત્માવલબી** અને **આત્માભિમાની** હોવી જોઇએ, राजा देवांशी छे धर्माचार्यो सव रीते वदनीय अने पूज्य छे અને તેમને તાબે દાર રહેવુ એ બહુ હિતકર છે એમ માનનારી પ્રજા, ખરી પ્રગતિ સમજી છે એમ કહી શકાય નહીં, ખરી પ્રગતિ માટે તો પ્રજાએ, પોતાની દરેક વ્યક્તિને **સ્વમાન, સ્વાતન્ત્ર્ય** અને **સમાનતા**ની ભાવનાઓની ઉચ્ચતા બતાવવી જોઈએ જ્યા સુધી આમ ન હોય ત્યા સુધી સ્પષ્ટ જ છે કે હજી તે પ્રજામા એવા મનુષ્યો નથી કે જેનો એવો વિકાસ હોય, જેનામા આત્મભાન, સ્વાતન્ત્ર્ય અને શૌર્ય એવા ખીલ્યા હોય કે જેથી, તે પોતાની શ્રેષ્ઠતા સપૂર્ણ સમજીને જ બીજાની શ્રેષ્ઠતા કે ઉપરિપણુ અને લાયકાત સ્વીકારે બેશક, પ્રજાકીય ભાવનાની પરાકાષ્ઠાએ પહોચેલી પ્રજાના જીવનમા પણ, અમુક અમુક વ્યવસ્થા એવી હોવાની કે જે તત્કાળ માટે, પ્રજાના વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરવામા ઉપરિપણુ ભોગવતી હોય, પણ તે ઉપરિપણુ અથવા સત્તા આખી પ્રજાની **અનુકૂલતા, ઈચ્છા** અને **છૂટ**ને લીધે જ ચાલવાના, પ્રજા ધારે તો તે પોતાની ધારણા પ્રમાણે કરવાને શક્તિમાન્ હોવી જોઈએ વળી કાયદા બાધવા, અમલમા મૂકવા વગેરે ગૌણ શક્તિઓને પ્રાધાન્ય અપાવાને બદલે,એ સઘળાને પ્રેરનાર **પ્રજાકીય મત** અને **પ્રજાકીય સગવડ, સુખ** અને તેથી થતી **પ્રગતિ**ને જ પ્રાધાન્ય મળવુ જોઇએ વળી રાજતંત્રીઓ તેમ જ બીજી બધી સામાન્ય સસ્થાઓના ચાલકો, પ્રજાના ઉપરિ થઈ જવાને બદલે પોતાને પ્રજાના નોકર સમજતા હોય, અને પ્રજાએ સ્થાપેલા ધોરણ પ્રમાણે પ્રજાની ઈચ્છાને, અમલમા મૂકવી એ જ પોતાની ફરજ સમજતા હોવા જોઇએ, અને તેમને પોતાની સત્તા કે સગવડ તરફ જોવાને બદલે, પ્રજાની આબાદી અને પ્રગતિ સામુ જ જોવાની લાગણી તેમ જ ટેવ પડી ગયા હોવાં જોઈએ,

પ્રજાની પ્રગતિ માટેની બીજી ભાવનાઓમા, સઘળા મનુષ્યના એકસરખાપણાની અને એકસરખા હક્ક હોવાની ભાવનાઓ, એટલી જ ઉપયોગી છે બેશક પ્રજાની અમુક વ્યવસ્થા ચલાવતી વખતે, અમુક વ્યક્તિઓ, પોતાના જ્ઞાન તેમ જ અનુભવને લીધે, અમુક કામ વધારે સ્વતંત્રતાથી કરે અને બીજાઓ તેને અનુસરે અને માન આપે પણ તેજ વખતે તે તે વ્યવસ્થા કરનારાને એમ ચોક્કસ યાદ રહેવુ જોઇએ કે પોતે બીજાઓ કરતા ચઢીઆતો નથી તેમ જ બીજાઓ ઉપર સત્તા ચલાવવાને સર્જાયો નથી

વળી પ્રજાની બીજી શક્તિઓમાં પણ એ જ ભાવના જાગૃત જોઈએ કે, પ્રજાના કાર્યોનો વહીવટ કે વ્યવસ્થા કરનારા માણસો કોઈ પણ બીજી રીતે, બીજા માણસો કરતા ચઢીઆતા કે તેમના ઉપર સત્તા ચલાવવાને હક્કદાર નથી પણ સમસ્ત પ્રજાની ઉન્નતિ થાય તેમ ઉ*

ઈગ્લડનો ઇતિહાસ ૬ ૧-૮૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

હોઈ, તે ઉદ્દેશમાં, પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવથી, અમુક વ્યક્તિઓ, પ્રજાના અમુક સામાન્ય કાર્યો કરવાને વધારે લાયક હોઈ, તે કાર્ય તેઓને કરવા દેવા, પણ જો તેઓ, પ્રજાની ઉન્નતિ ભુલે કે પ્રજાની બીજી વ્યક્તિઓને ઉતરતી ગણે તો, તેવાને તુરત તે સ્થાનેથી ઉતારી પાડવા જોઈએ અને તેમની એવી હલકી વાસનાઓ દૂર કરવી જોઈએ કારણ કે ખરો વિચાર કરતા વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર (સાયન્સ) અને ધર્મ છેવટે એક જ નિર્ણય ઉપર આવે છે કે કુદરતી રીતે અથવા જન્મથી જાતિભેદ કે વર્ગભેદ જેવુ કશુ છે જ નહીં અને બહારથી જણાતા ભેદોની નીચે, ખરી એકતા પ્રસરી રહેલી છે એક પ્રસિદ્ધ લેખક એવા જ ઉદ્‌ગારો કાઢે છે, "*Religion and science often bring thinkers by different paths to the same result, they refuse to recognize class distinctions and make us see an essential unity underlying superficial variations* વળી દરેક મનુષ્ય આખરે પોતાનુ સપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રકટાવવાને અને વિશ્વવ્યાપી ચેતન સાથેનુ પોતાનુ સામ્ય અનુભવવાને સર્જાયો છે તેથી કોઈએક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિને કાયમને માટે તુચ્છ ગણી પોતાનાથી હલકી ગણવાનો કે પોતાને તાબે રાખવાનો હક્ક નથી. "*Every one, who is born with this intent that he should be a human being is a rational creature ruling over other creations and bearing the likeness of his maker* ' આ સિવાય માણસોએ એ પણ સમજવુ જોઈએ કે રાજભક્તિ અથવા ધર્મભક્તિ–ખાસ કરીને અધભક્તિ અને અનહદ માન આપવાની વિવેકહીન વૃત્તિ–કઈ મનુષ્ય સ્વભાવની ઉન્નત લાગણીઓ અથવા મનુષ્યોના સુધારાની ઊંચી સ્થિતિ સૂચવતી નથી, જો કે આવી માન્યતા, હિંદુસમાજમા ઘણેભાગે રહેલી છે આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ છે કે, ચાલુ જમાનામા કોઈ કોઈ સ્થળે માલુમ પડતી ધર્મગુરૂઓ અને ધાર્મિક સસ્થાઓની તરફની બેપર્વાઈ તેમ જ વડિલ વર્ગ તરફ બતાવાની તોછડાઈ અથવા તો તેમને માટેના પૂજ્યબુદ્ધિના અભાવને ઘણી-વાર, સારા લોકો પણ વખોડે છે અને તેને અગાઉના લોકોની ભક્તિ અને માનબુદ્ધિની સાથે સરખાવતા, હાલમાં અધોગતિના ચિન્હ તરીકે ગણે છે પણ વસ્તુત એવુ કઈ નથી બેશક એથી કઈ એમ નથી માનવાનુ કે વડિલોનો અનાદર કરવો એ સારૂ છે, અથવા વડિલોને માન આપવુ એ ખોટુ છે પણ ઘણી વાર અતિશય માન આપવાની વૃત્તિ તો અજ્ઞાન હૃદયની નબળાઈ દર્શાવે છે બકલ ઈંગ્લાડના સુધારાના ઇતિહાસમા એક સ્થળે લખે છે કે ' ઇતિહાસમા પણ રાજભક્તિ અને વહેમી વિચારો હમેશ સાથે જ બળવાન થએલા અને સાથે જ નાશ પામેલા જણાય છે, તેથી એ બે વચ્ચે નિકટ સબધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે વિચાર કરતા પણ માલમ પડશે કે બન્ને રાજભક્તિ અને વહેમી વિચારો સન્માન આપવાની ટેવમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ટેવને લીધે માણસોની રીતભાતમાં તાબેદારી અને વિચારમાં શ્રદ્ધા આવે છે આ પ્રમાણે અનુભવ તેમ જ તર્કપરથી સિદ્ધ થાય છે કે રાજભક્તિ અને વહેમી વિચા-

રોને ઘણો નિકટ સંબંધ છે ” એ જ લેખકના શબ્દોમા, વહેમી વિચારોના કારણ અને કારણોનો વધારે સ્પષ્ટતાથી ખુલાસો જોતા માલમ પડશે કે, ઉપર્યુક્ત સન્માન આપવાની, અને માનબુદ્ધિની લાગણી કોઈ પણ પ્રકારે વ્યક્તિ કે સમાજની મજબુત ભાવના ગણાતાને બદલે કેટલેક પ્રસંગે નબળી નમવાની વૃત્તિ ગણાવી જોઈએ કારણ કે વહેમી વિચારો અને અજ્ઞાનને, ઉપર્યુક્ત પૂજ્યબુદ્ધિ અને સન્માન આપવાની વૃત્તિને ગાઢ સંબંધ છે અને શ્રદ્ધા, જેને ધર્મોપદેશકો સાત્વિક સ્વરૂપ બતાવે છે તે પણ મનુષ્યોનું ભૂષણ ગણાવાને બદલે, ઘણી વાર અને ઘણી વાર, દૂષણરૂપ જ છે કારણ કે આગળ જોતામા આવતી શ્રદ્ધા, એટલે કે ગમે તેવી વાત સ્વીકારવાની વૃત્તિ–અજ્ઞાનાવસ્થાનું પરિણામ છે બકલ લખે છે કે “(સ્પેનના લોકોમા) ગરીબાઈથી અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અજ્ઞાનથી ગમે તેવી અસંભવિત વાત સ્વીકારવાની વૃત્તિ પેદા થઈ એવા શ્રદ્ધાભાવથી માણસોના મનમાથી સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ અને ઈચ્છા જતા રહ્યા અને બીજાને તાબે રહી સન્માન આપવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળ્યુ આવી પરાધીન રહેવાની ટેવ અને ધર્મોપદેશક તથા રાજાને વગર વિચારે માથે ચઢાવવાનો સ્વભાવ વધારે દૃઢ થયા ”

આમ પ્રજાકીય ઉચ્ચ ભાવનાઓમા, ખોટી અંધભક્તિ **વિચારવગરની આંધળી** રાજભક્તિનો હિસ્સો તો નહિ પણ બીજું સ્થાન છે અને પ્રજાકીય ઉન્નતિના માર્ગમા આવી, વૃત્તિઓને સ્થાન મળવુ જોઈએ નહી ઉલટુ **વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિપ્રભાવ, વિચારસામર્થ્ય, સ્વમાન,** પ્રજાના જાહેર કામ કરનારાનુ મર્યાદિત કાર્યક્ષેત્ર, અને તેમા જ તેમને નિયન્ત્રિત રાખવાની સતત જાગૃતિ અને શક્તિ વગેરે પ્રજાકીય ઉન્નતિ કરનારા ગુણો, ઈચ્છવાયોગ્ય અને પોષવાયોગ્ય છે આવા તત્વોથી પોષાયલી અને વૃદ્ધિ પામેલી પ્રજાઓ, પોતાના પગ પર ઉભી રહી શકે છે અને તેમની ક્ષતિ થતી નથી, કારણ કે તેમનો પાયો દૃઢ છે એવી પ્રજાની ઉન્નતિ, તેની દરેક વ્યક્તિના સામર્થ્ય ઉપર અવલંબેલી છે અને નહિ કે ગણ્યાગાંઠ્યા મનુષ્યો થોડા સત્તાધારીઓ કે ધર્મોપદેશકો ઉપર આધી ઉલટુ, જ્યા જ્યા પ્રજાકીય ઉન્નતિ, દરેક વ્યક્તિની ખરી ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને સામર્થ્યના પ્રભાવે નહીં, પણ ગણ્યાગાંઠ્યા રાજ્કીય સત્તાધારીઓ કે ધર્મોપદેશકોને લીધે હોય છે, ત્યા તે ઉન્નતિ માત્ર ક્ષણસ્થાયી નીવડે છે અને છેવટે તો તેવી પ્રજાનો અધઃપાત થાય છે જેના ઈતિહાસમા મળી આવતા ઘણા દૃષ્ટાંતો માહેનુ સ્પેનની પ્રજાનુ દૃષ્ટાંત વિચારવાયોગ્ય છે મી બકલ ઇંગ્લાંડના સુધારાના ઈતિહાસમા એક સ્થળે લખે છે કે–

“સ્પેનના ઉદય અને અસ્તની ઉપર્યુક્ત તપાસથી દુનિઆની એકવારની, મહાન પ્રજાઓમાની એક પ્રજા કયા કયા કારણોથી, પોતાની ઉન્નત સ્થિતિમાથી અધઃપાતને પામી તે બતાવવાનો મે પ્રયાસ કર્યો છે આપણે જ્યારે એ દૃશ્ય તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે એ ચિત્ર ખરેખર ભવ્ય દેખાય છે કુદરતી પેદાશોથી પૂર્ણ બહાદુર નિમકહલાલ, અને ધાર્મિક લોકોથી વસાએલો, યુરોપના વિપ્લવો અને રાજ્યદ્વારી ફેરફારોની જાળમાથી, પોતાની ખાસ ભૌતિક

સ્થિતિને લીધે દૂર રહેલો એ સ્પેન દેશ, મેં ગણાવેલા સામાન્ય કારણોને લીધે એક વાર અપ્રતિમ આબાદીને પામ્યો હતો અને પછી બીજા કંઈ પણ નવા સંજોગો બનવા પામ્યા સિવાય પણ એના એ કારણો શરૂ રહેવાથી, એટલા જ સરખા વેગથી અધઃપાતને પામ્યો આમ છતાં આ બધા ફેરફારો, જો કે વિચિત્ર અને આશ્ચર્યકારક દેખાય છે, તો પણ તેમાં વિચિત્રતા કંઈ જ નથી સઘળું નિયમિત જ છે કારણ કે જે સમાજમાં બીજાથી રક્ષણ અને મદદ મેળવવાનો સિદ્ધાંત-*spirit of protection* ઊંચી ટોચે પહોંચેલો અને જેમાં, લોકો માટે પોતાથી કરવાનું કંઈ બાકી ન રહેતા, સઘળું જ રાજ્ય તરફથી થતું-તેમાં એવી સ્થિતિના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ એ હતું જ્યારે જ્યારે આમ બને છે ત્યારે ત્યારે મોટી રાજકીય પ્રગતિ થઈ શકે, પણ પ્રજાકીય ખરી પ્રગતિ કોઈ રીતે થઈ શકે નહીં મુલકમાં વધારો થાય તેમ જ સત્તા અને કીર્તિ પણ તુરતો માટે વૃદ્ધિગત થાય રાજ્યવહીવટમાં સુધારા થાય, મહેસુલની વ્યવસ્થામાં સુધારા થાય લશ્કરી સુધારા થાય, લડાઈની રીતિઓ સુધરે બીજા રાજ્યો સાથે વ્યવહાર કરવાની ચાલબાજીઓમાં સુધારા થાય તેમ જ બીજી જે જે યુક્તિઓથી, એક પ્રજા બીજી પ્રજાના નુકસાન ભોગવે તે સઘળામાં સુધારા થાય પણ આ સઘળાથી પ્રજાને લાભ થવાને બદલે બે રીતે તો નુકસાન થાય છે પહેલું તો એ કે રાજ્ય કરનાર વર્ગની કીર્તિ વધવાથી પોતાથી ચઢીઆતા લોકોને નહિ છાજતું અને ગુલામી ભરેલું અંધતાવાળું માન આપવાની મનુષ્યમાં રહેલી કુદરતી લાગણીને ઉત્તેજન મળે છે, અને આમ જ્યાં સામાન્યપણે બને છે મતલબ કે રાજ્ય ચલાવનાર વર્ગને પ્રજા તરફથી નહિ છાજતું, અંધતા ભરેલું વિગેરે માન અપાય છે ત્યાં શહેરીઓમાં જરૂરી ઊંચા ગુણો તે વિનાશકારક થઈ પડે છે અને તેથી તે પ્રજાની શાશ્વતી આબાદીને વિનાશક થઈ પડે છે બીજું, રાજ્યના સત્તાધારીઓના બનાવો વધવાથી, તેઓની ભુલો સુધારવાની કે દેખાડવાની ઈચ્છા કે શક્તિ લોકોમાં રહેતી નથી આથી કરીને, આવી પરિસ્થિતિવાળા બધા દેશોમાં બને છે તેમ સ્પેનમાં પણ, જે વખતે ઉપર ઉપરથી બહુ આબાદીવાળું લાગતું હતું, તે વખતે તે સઘળું પાયામાંથી સડેલું હતું રાજકીય ભવ્ય કૃત્યો છતાં, પ્રજા વિનાશ પામી અને એવો કટોકટીનો પ્રસંગ જલદી નજીક આવતો હતો કે જેમાં સઘળું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જઈ કંઈ બાકી રહેવાનું ન હતું સિવાય કે એ ઉપરથી નીચે પ્રમાણેનો સાર સમજવાનો કે જ્યારે જ્યારે કોઈ પ્રજા ધાર્મિક વહેમ અને ખોટી રાજ્યભક્તિને વશ થઈ, પોતાની યોગ્ય સત્તાઓ અને કાર્યો, ધાર્મિક આચાર્યો કે સંસ્થાઓ અને રાજ્યને સોંપી દઈ તેના ઉપર આધાર રાખી બેસે છે અને પોતાની જવાબદારીઓ ઉપાડતા નથી અને પોતાની મોટામાં મોટી ફરજોનો ત્યાગ કરી ધર્મસત્તા તથા રાજ્યસત્તાની ઈચ્છાને અધીન નિર્જીવ સાધન જેવા બની જવાની તુચ્છ સ્થિતિ સ્વીકારે છે, ત્યારે તેના આવા નઠારા પરિણામ આવે છે"

વળી પોતાની સાચી અને શાશ્વતી ઉન્નતિ ઈચ્છનાર, દરેક વ્યક્તિને જેમ **સ્વાશ્રય આપબળ અને જાત મહેનત** ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર છે, તે જ પ્રમાણે જે પ્રજાએ,

---

અમારા જીવનમાંની કેટલીક યાદગીરીઓ રૂ ૧-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

ચિરસ્થાયી પ્રગતિ કરવી છે, તેણે પણ આપબળ અને જાતમહેનત ઉપર આધાર રાખતા શીખવુ જોઈએ જ્યાં જ્યા પ્રજા, પોતાની ઉન્નતિ કે પ્રગતિ માટે, રાજસત્તા ઉપર આધાર રાખે છે ત્યા ત્યા છેવટે તેની સ્થિતિ ઘણી લાચાર બની જાય છે, અને કદાચ રાજસત્તા, કોઈ પણ કારણથી નબળી પડે છે તો તે પ્રજાનો અસ્ત થાય છે. અને જો પ્રજા આપબળવાળી અને સ્વાશ્રયી નહિ હોય તો રાજસત્તા, વહેલી મોડી નબળી પડવાના સભવો ઘણા પ્રબળ હોવાના. જો રાજ્યબધારણો અને રાજતત્રીઓ, ખરા સત્વવાળી પ્રજામાથી હમેશા નવુ સત્વ પામ્યા કરશે નહી તો તેઓ વહેલા મોડા અવશ્ય નબળા પડવાના. ડૉક્ટર સ્માઈલ્સ તેના જગવિખ્યાત ગ્રથ "સેલ્ફહેલ્પ"–જાતમહેનત–મા લખે છે કે " ધારો કે સરકાર કોઈ એક કોમનુ કે અમુક માણસોનુ રૂડુ કરવાની મતલબથી તે માણસોને કે પ્રજાને મદદ કરવા મડી જાય તો તેની મદદનુ પરિણામ એવુ નીવડશે કે, જાત મહેનતથી કામ પાર પાડવાની ઉલટ અને આવશ્યકતા તે માણસોમાથી કે બધી પ્રજામાથી કમી થશે ગમે તે દેશ તરફ નજર કરીશુ તો માલમ પડી આવશે, કે જે દેશના માણસો ઉપર સરકારી અમલનો અતિશય દોર ચાલી રહેલો હોય છે અને જ્યા પ્રજાને ડગલે ને પગલે દોરવામા આવે છે, તે દેશના માણસો લાચાર બની ગએલા અને પરવશ ગુલામ જેવા જઈ ગએલા જણાશે "

એથી ઉલટુ જો પ્રજા ખરી સત્વવાળી હશે અને કદાચ કોઈ કારણોને લઈને, રાજસત્તા નબળી કે નઠારી હશે, તો પણ તેથી પ્રજાને ઘણુ કે લાબા સમય માટે નુકસાન થશે નહીં કારણ કે વહેલુ મોડુ રાજસત્તાએ સુધરીને પ્રજાને અનુકૂળ ચાલવુ જ પડશે, પણ જો લોકોમા કઈ રામ ન હોય, તો રાજ્ય ગમે તેવુ સારૂ હશે તો પણ તે થોડે થોડે બગડ્યા સિવાય રહેશે નહીં કારણ કે કુદરતી નિયમ છે અને ઇતિહાસથી સાબિતિ મળે છે કે, દેશના લોકની જેવી એકદર ચાલ હશે, તેવી તે દેશની રાજ્યસ્થિતિ અને રાજ્યનીતિ નીવડશે

આમ પ્રજાના માણસોએ આપબળ અને જાતમહેનત પર આધાર રાખતા અને ઝઝુમતા શીખવુ જોઈએ દરેક માણસે જાણવુ જોઈએ કે રાજ્યબધારણો કે રાજ્યસત્તાઓ કઈ તેમને ખોટી રીતે મદદ કરવાને કે તેમનામા કઈ માલ ન હોય છતા જ્યા ત્યાથી લાવીને તેમનુ પોષણ કરવાને હોતા નથી, અથવા હોવા જોઇએ પણ નહીં તેઓ તો પ્રજાની દરેક વ્યક્તિ પોતાનો ઉદ્યોગ અને સુધારણા, વગર અડચણે ચલાવી શકે, પોતાના આપબળથી કમાએલુ પોતે સુખથી ભોગવી શકે, અને એ પ્રમાણે તેને, પોતાની પ્રગતિ કરવામા, બહારના કે પ્રજાના બીજા નઠારા લોકો તરફથી કઈ હરકત ન થાય એ આટલા માટે હોય છે રાજસત્તા કઈ માણસો આળસુ હોય તેને ઉદ્યમી કરી શકતી નથી કે, તેઓ ઉડાઉ હોય તો તેને લાબી નજરવાળા કરી શકતી નથી એ તો માણસોએ પોતે જ કરવાનુ છે એ કઈ રાજકીય હકો કે સુધારાથી થતુ નથી બેશક જ્યાં જ્યા પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા, પોતાની પ્રગતિમા, રાજકીય ધોરણો આડે આવતા હોય અથવા જ્યાં જ્યા પોતાની ઉન્નતિ માટે

અમુક વધારે સ્વતન્ત્રતા કે હકોની જરૂર હોય, ત્યા ત્યા તેમણે તેની સુધારણા કરવાને અને હકો મેળવવાને, યોગ્ય રીતે અને પ્રચલિત ધારાધોરણોને માન આપીને તેમ જ કઈ પણ જાતની અવ્યવસ્થા ન થાય તેમ, મથવુ જોઈએ પણ જ્યા આમ ન કરતા માણસો, પોતાથી કરવાના કામો માટે પણ બીજાઓ ઉપર આધાર રાખે ત્યા તેમની ખરી ઉન્નતિ થાય નહીં જેમ કે લોકો તદુરસ્તીના નિયમોનુ પાલન ન કરે તો સુધારાઈ ખાતા ગમે તેવા નિયમો કરે તો તે નકામા થઈ પડે એ તો જ્યારે માણસો પોતે જ તદુરસ્તીના નિયમો સાચવે ત્યારે જ તેને લાભ બાહ્યસત્તાની જરૂર તો માન આપણે તદુરસ્તીના નિયમો સાચવતા હોઈએ તેમા બીજાઓ દખલ કરતા હોય તો તેઓને અટકાવવા પુરતી જ હોઈ શકે ખરો નિયમ આવો હોય, પ્રજા સમસ્તે તેમ જ તેના સમજુ અને આગળ વધેલા વર્ગે હમેશાં ધ્યાનમા રાખવાનુ કે, દેશની પ્રજાના પ્રત્યેક માણસને તેમને મનગમતી રીતે અને પસદ પડતો ધધો કરવા દેવો, તે પોતે ધીમે ધીમે સુધરતો જાય અને ઉંચી સ્થિતિએ પહોચે એમ તેને યોગ્ય મદદ આપવી, તેમ જ ઉત્તેજન આપવુ—એ જ મોટુ દેશાભિમાન અને પરોપકાર છે બાકી પ્રજામા સ્વમાન અને સ્વાશ્રય ખીલવ્યા સિવાય માત્ર કાયદામાં ફેરફાર કરવાથી, કે રાજ્ય ઉપર આધાર રાખી બેસવાથી, કઈ મોટો અને ખરો લાભ થતો નથી

ગૃહાનંદ.

લેખક—રા મજુલાલ જમનારામ દવે, એમ એ

'Sweet are the joys of Home"—

Sir John Browning

મધુમધુરા પ્રિય ગૃહકેરા આનદ શા!
અમૃતમય, પુનિતાશુ, કોમળ, સ્નિગ્ધ જો!
સધ્યાના દવબિન્દુ સમા સુશોભતા,
જગવે, નીંઅવે દિનકરનાથ પ્રસન્ન જો!
મધુમધુરા પ્રિય ગૃહકેરા આનદ શા!

૨

જગ ને જગ આનદો અતિશય ઓપતા,
સાથે પ્રસરી માયિક જાળ અપૂર્વ જો!
ગૃહનાં કિન્તુ સુખ સમુજ્જ્વલ રાજતાં,
શાન્ત સત્સ ને સાત્વિક તેનાં મૂલ્ય જો!
મધુમધુરા પ્રિય ગૃહકેરા આનદ શા!

૩

જનના સમભાવ પ્રણયમય દીપતા
    જ્યોતિ સમ વિસ્તરતા સ્મિતઝગ દૂર જો !
તારા તેજ વડે એ ઘોર પ્રકાશના
    તે ગૃહ જનતારક એક અતુલ જો !
મધુમધુરા પ્રિય ગૃહકેરા આનંદ શા !

૪

સૌ સૌાવના પગના પથિકોના અહીં
    નંદનવનની ભોમ પવિત્ર અનન્ય જો ?
નવ કિન્તુ ગૃહ આનંદની તોલ એ
    ગૃહ બસ નંદનવન પૃથ્વીપર ભવ્ય જો
મધુમધુરા પ્રિય ગૃહકેરા આનંદ શા !

૫

દિવ્ય દર્શનો માનવીથી વિદૂરા રહ્યા
    પાર્થિવ દૃષ્ટિ નીરખે ના એ દૃશ્ય જો !
તે ત્હોયે સુખપૂર્ણ સુધન્ય કુટુમ્બીઓ
    સ્વર્ગવિહાર અનુભવ કીરે નિત્ય જો !
મધુમધુરા પ્રિય ગૃહકેરા આનંદ શા !

જો હોમરૂલ આવે તો?

"—!—!—!

હમને પણ એ જ સાહેબ!

લેખક–રા ધનસુખલાલ કૃપાલાલ મહેતા, એન ડી ઈ

હિન્દુસ્તાનમા હોમરૂલ શબ્દ હવે એટલો બધો પ્રચલિત થઈ ગયો છે કે તે શબ્દને સમજાવવાની હવે કશી જરૂર જરૂરી નથી બ્રિટિશ શેહનશાહતમા હોમરૂલ પ્રાપ્ત કરવાની આકાક્ષા રાખનાર હિન્દુસ્થાનની જ પ્રજા એકલી નથી, અન્ય કેટલીક ભાગ્યવતી પ્રજાઓને પણ અલ્પ સમયમા આ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થયુ છે, ત્યારે કેટલીક પ્રજાના નસીબમા તે પ્રાપ્ત કરવાનું હજી દૂર, દૂર જણાય છે ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, કેનેડા વિગેર દેશોની પ્રજા હોમરૂલના જૂદા જૂદા રૂપ મેળવી ચૂકી છે આયર્લન્ડ પોતાના લક્ષ્યની બહુ સમીપ આવી લાગ્યુ છે તે પ્રાપ્ત કરવાના હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના પ્રયાસ સતત ચાલુ છે જે દિવસે બ્રિટિશ શહેનશાહતમા આ પ્રમાણે સર્વ દેશની પ્રજાઓ તે છત્ર નીચે સ્વરાજ્ય ભોગવતી થશે, તે દિવસ જગતના ઇતિહાસમા એ ચક્રવર્તિ શહેનશાહત માટે જરૂર સોનેરી અક્ષરે લખાશે, માટે જ એ દિવસ જેમ બને તેમ વ્હેલો પાસે લાવવા સામ્રાજ્યની સર્વ પ્રજાઓ પ્રયાસો આદરી રહે છે, એ બ્રિટીશ શહેનશાહતનુ કેટલુ અહોભાગ્ય છે!

આયર્લેન્ડના હોમરૂલ મેળવવાના પ્રયાસ કઈ આજકાલના બાલ્યાવસ્થાના નથી કઈ કઈ વર્ષો થયા તે પ્રયાસ એક કે બીજા રૂપમા અનંત વેગથી ચાલ્યા જ કરે છે એક નાયક જતા બીજો નાયક ત્હેની જગ્યા લઈને પોતાના દેશની આ મહત્વાકાંક્ષા પૂરી પાડવા રણમા ઝઝૂમી રહે છે 'હમણા મળે છે, હમણા મળે છે' એમ થતા પાછુ નસીબ ફરે છે અને લક્ષ્ય દૂર ક્ષિતિજમા અદ્રશ્ય થઈ જાય છે પણ આઈરિશ પ્રજા કાયર નથી કે ભીરૂ નથી દેશદ્રોહી નથી આશાભગ થયેથી નાહિમ્મત બની ચુપચુપ મૌન બેસી રહે તેવી નથી આશા–નિરાશાના તડકા છાયામા દૃઢ રહીને, આત્મબલ ઉપર વિશ્વાસ અને સપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને દેશોન્નતિના શુભકાર્યમા સદા તત્પર અને સાવધ રહી છે

મિ એસ્ક્વીથના કારભારના વખતમા આ પ્રશ્નને સદ્‌ભાગ્યે પુનઃ અગ્રસ્થાન મળ્યુ અને હોમરૂલ મળવાની સર્વ તૈયારી થઈ ગઈ તેવામા સર એડવર્ડ કારસનના નાયકપદ નીચે અલ્સ્ટરવાળાઓએ સ્હામો ઝુંડો ફરકાવ્યો મ્હામરહામા પક્ષના સ્વયંસેવકોના સૈન્યે દેહાન્ત પર્યન્ત લડવાનુ

નક્કી ન્હ્યું દેશપ્રેમના આ પ્રચણ્ડ વાતાવરણમા કરાળ તૂફાનના ચિહ્ન જણાવા માડ્યા આયર્લૅન્ડ અન્દર અન્દરના વિગ્રહમા લોહીની નદી વ્હેવડાવશે કે શુ, એ પ્રશ્ન દરેક મનુષ્યના હૃદયમા ચિન્તા ઊભી કરવા લાગ્યો એટલામા ૧૯૧૪ ના ઑગષ્ટમા વર્તમાન યુદ્ધની પ્રચણ્ડ જાજ્વલ્યમાનતાનો આરમ્ભ થયો મદોન્મત્ત જર્મનોએ આખા જગતનો નાશ કરવા તત્પર થયા હોય નહિ તેમ પ્રાચીન કાળના આગ્નેયાસ્ત્ર બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરે અસ્ત્રોને પણ નીસરાવે તેવા શસ્ત્રાસ્ત્રો લઈને આખા યુરોપમા પોતાના 'બળીયાના બે ભાગ' સિદ્ધાન્તની કસોટી કરાવવા સપ્રયત્નનો આરમ્ભ કર્યો

જૉન રેડમન્ડ.

જાન રેડમન્ડ એ વૃદ્ધ ગરડ ઝરનીવ છે અને તેની સાથે મી બાકર જે બહુ આગળ વધના વિચાર ધરાવે છે તે છે પરન્તુ આયરીશ મજુરોનો તેના ઉપર વિશ્વાસ છે એ લ તમા પાતે બહુ આગ્રહથી સ્વાતન્ત્ર્ય માટે લડશે એમ છે પોતાના જીવના જોખમે પણ અ લડશે એ નિશ્ચક છે એવુ લેખક ધારે છે એની મજબુત અને આગ્રહી મુખાકૃતિ શુ કહે છે?

આ પ્રચણ્ડ તૂફાનમા ન્હાનાન્હાના તૂફાનો તે શા હિસાબમા? આયર્લન્ડ, હિન્દુસ્થાન, દક્ષિણ આફ્રિકા, કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા વિગેરે દેશોની પ્રજા 'યુનાયન જૅક'ના ઝુડા નીચે સજ્જ સમારી ઊભા રહી અલ્સ્ટરવાળાઓ પોતાનુ અલ્સ્ટરીઝમ ભૂલી ગયા નૅશનેલીસ્ટો પોતાનુ અલ્સ્ટરવાળાઓ પ્રત્યેનુ વેર ભૂલી ગયા ઉભય પક્ષ પડખે પડખે ઊભા રહી ફ્રાન્સની રણભૂમિમા પોતાનુ શૌર્ય દાખવવા લાગ્યા મિ ઍસ્કવીથની 'મિનીસ્ટ્રી' તૂટી અને લૉયડ જ્યૉર્જ પ્રધાનપદે આવ્યો આઈરિશ પ્રજાનુ નસીબ પાછુ સતેજ થયુ છે કન્વેન્શન બોલાવવાની તૈયારી ચાલી રહી છે અને થોડા જ સમયમા ત્યા ગ્રેસ જયનો અતિ તેજસ્વી ઝુડા ફરફરતો જોવાને આયરિશ પ્રજા ભાગ્યવતી થશે, એ પણ સાથે જ જણાય છે આ પ્રસગે હોમરૂલ મેળવ્યા પછી આયર્લૅન્ડમા શા શા અગત્યના ફેરફારો થશે તે જાણવા અને ત્હેમની આગાહી કરવી એ વિષય રસમય થઈ પડવાનો સભવ લાગ્યાથી મી શૉ ડેસમન્ડના લન્ડન મૅગઝીનમા આવેલા એક લેખમાથી કેટલોક ભાગ અત્ર આપ્યો છે

આયર્લૅન્ડમા સ્વરાજ્ય થાય તે પછી ત્હાંની સ્થિતિ થાય એ જાણવુ એમા પણ એક પ્રકારનો આનન્દ છે એ સ્થિતિ લાવનાર નાયકોના ચારિત્ર તો ખાસ તપાસના લાયક છે ત્હેમાના

કેટલાક પુરૂષોની કીર્તિનો સૂર્ય હજી મધ્યાહ્ને પહોંચ્યો નથી, પણ સ્વરાજ્ય મળતા કદાચ ત્હેમનો કીર્તિસૂર્ય પૂર્ણ પ્રભાસમાં ખીલી નીકળે તો તેમા આશ્ચર્ય નથી કેટલાક પુરૂષો આ વખતે આયરલન્ડના નાયકોમાં અગ્રસ્થાન લે છે પણ ત્હેમના કીર્તિસૂર્ય આથમવાની તૈયારીમા છે ગમે તેમ હો પણ એટલુ તો ખરૂ જ કે એ સર્વ પુરૂષો પ્રતિભાશાળી, અદ્દભુત શક્તિવાળા છે અને પોતપોતાના પ્રદેશના તાજ વિનાના રાજા સમાન જ હોઈ પરમ દેશભક્તો છે

સર ઍડવર્ડ કાર્સન.

ડબ્લીનની નવી પાર્લમેન્ટમા નહિ બેસવાનો જેણે પોતાનો વિચાર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે પણ અલ્સ્ટરની ઑરેન્જમૅન એની પાસે પોતાનુ નેતૃત્વ કબુલ કરાવવા માગે છે અને એ નેતૃત્વ એ કબુલ કરશે એવી એ લોકો આશા રાખે છે તો આ અરાજક જેવી સ્થિતિ એ નહિ સ્વીકારે તો બહારથી આવતામા મન ઉતરવુ પડશે કારણ કે ઑરેન્જમૅન ક્ષમા આપે તેવા નથી તેમ તેનો એ ગુન્હો ભુલે તેમ પણ નથી એવી એની સ્થિતિ છે

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછીની પ્રથમ ચુંટણી પછી આયરીશ ચેમ્બરનો આપણે વિચાર કરીએ આયર્લેન્ડના ૧૬૪ પરગણાને ચુંટણીનો હક્ક હશે ત્હેમાથી જૉન રેડમન્ડ અને ત્હેની નેશનેલીસ્ટ ફોજ સૌથી વધારે બેઠકો જીતી જશે, એમ ધારવામા કાંઈ સન્દેહ જેવુ નથી

વિજયથી ઉન્મત્ત બનેલો "દ્દઢ ગરુડ" જૉન રેડમન્ડ પોતાની સાથે આશરે ૮૦ થી ૯૦ સેનાનીઓ લઈને પ્રથમ પારલામેન્ટમા પોતાનુ સ્થાન લેશે પરન્તુ ઘણુ ખરૂ ત્હેને વિટમ્બણા મ્હોટી નડવાની, કારણ કે ત્હેની પડખે જ નેશનેલીસ્ટો અને રેડમન્ડ હિમનો દ્દઢ શત્રુ વિલિયમ ઓબ્રાએન, પોતાના આશરે ૧૪ સેનાનીઓને કૉર્ક અને કેરીના પ્રગણામાથી ભેગા કરીને ભૃકુટિ ચ્હડાવતો બેઠો હશે આ ઓનાલ નાઈટમો અને નેશનેલીસ્ટો ઉભયની સ્ટામા ટેબીના આશરે ૩૫ અલ્સ્ટર રાષ્ટ્રો પોતાનો પ્રોટેસ્ટન્ટ ઝુંડો રોપશે કદાચ સત્તાની ઇચ્છાથી વિલિયમ ઓબ્રાયન આ ટેકીના પક્ષને મનાવવાના યત્ન કરે પણ ત્હેમા ત્હેને વિજય મળવાના સમ્ભવ બહુ જ ઓછા છે

અલ્સ્ટરનાં રોમા પોતાનામા પણ બે પક્ષ હશે યુનીઅનીસ્ટ અને ઑરેન્જમૅન આ બે પક્ષમા ફેર એટલો કે યુનીઅનીસ્ટો એકલા તીન કેથોલિકોની વિરૂદ્ધ નહિ એ પક્ષના લક્ષ્યોમા

પ્રથમ પદે ઇમ્પીરીઆલીઝમ અને દ્વીતિયપદે કૅથોલીકસની સ્હામા થવુ તે ઑરેન્જમેનોને તો ઍન્ટી–કૅથોલીસીઝમ તે જ તેમનુ મૂળ લક્ષ્ય

આ અલ્સ્ટરમેનોનો નાયક કોણ થશે? મર એડવર્ડ કારસન કે કૅપ્ટન ક્રેગ એમાથી કોઈપણ થાય એમ લાગતુ નથી વખતે ઉગ્ર સ્વભાવનો જે એચ ફ્રૅમ્પમેન કે સી નાયકપદ સ્વીકારે જેનો પિતા અત્યારે જીવન્ત હોત તો અલ્સ્ટરના લશ્કરનો નાયક થાત તે પુરૂષ સૉન્ડરસન પણ મહત્વાકાંક્ષી છે અને નાયકપદને માટે તે અતિ ઉત્સુક છે "ધી ટોરન્ટો ગ્લોબ"વાળો લીન્ડસે ક્રાફર્ડ પણ આ રાજદ્વારી અખાડામા ઉતરી શકે તેવો છે કોણ આ લશ્કરનુ સેનાપતિપદ લેશે તે કહેવુ અત્યારે મુશ્કેલ છે અને અલ્સ્ટરના પક્ષમા રમણા તો ભવિષ્યમા નાયકપદ ધારણ કરે એવો કોઈ પુરુષ દીસમા આવતો નથી પણ વખત આ બે એક રાતમા પણ કોઈ નાયક નીકળી આવે!

જીમ લાર્કીન.

ઔદ્યોગિક આયર્લન્ડનો વગર તાજનો રાજા છે ડોમરન પાર્કને ટની પહેલી બેઠકમા જે પોતાના વિશાળ લશ્કર સાથે દાખલ થશે અને આયર્લૅન્ડનો મજુર પક્ષ એ પહેલી ચુટણી વખતે વીસ બેઠકો માટે લડવાની ઉમેદ રાખે છે લાર્કીન સામે તેનો પ્રતિપક્ષી લૉર્ડ ડેવ્લીન છે

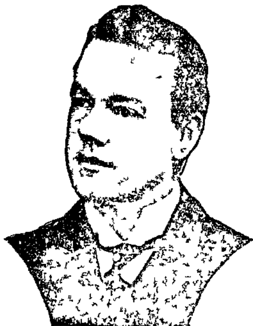
તે પ્રથમ પારલામેન્ટમા ત્રીજો પક્ષ પણ "ઔદ્યોગિક આયર્લન્ડ"ના તાજ વિનાના રાજા જીમ લાર્કીનના નાયકત્વની નીચે ઘૂમતો જોવામા આવશે જો દ્રવ્યની સહાય હશે તો મજૂર પક્ષ પ્રથમ પારલામેન્ટ વખતે આશરે ૨૦ જગ્યાને માટે હરીફાઈમા ઉતરવા વિચાર રાખે છે

મજૂર પક્ષનુ જોર દિન પ્રતિદિન આયર્લૅન્ડમા વધતુ જાય છે અને જો સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી તરત જ પારલામેન્ટની ચુટણી નહિ થાય અને આયરિશ પ્રશ્નને નેશને લીસ્ટોએ ઠરેલી સેવા સુધી જવાનો પ્રસગ આવે તો ખુદ ડબ્લીનમા પણ મજૂર પક્ષ વિજયી થાય અને અગીઆર જગ્યામાથી આશરે સાતથી આઠ જગ્યા મજુર પક્ષ લઈ લે એક વર્ષ પહેલા મ્યુનીસીપાલીટીની ચુટણી વખતે આ મજૂર પક્ષે (ટ્રાન્સ્પૉર્ટ વર્ક્સ) ૬ જગ્યા લઈ લીધી હતી પાચ વર્ષ પહેલા એમને એક પણ જગ્યા નહિ મળી હોત એટલે ભવિષ્યમા આ પક્ષ કેવુ રૂપ ધારણ કરશે તે કહી શકાય તેવુ નથી

ઇસ્ટ બેલફાસ્ટ, નૉર્થ બેલફાસ્ટ, વેક્સફોર્ડ, લીમરીક, સ્લીગો, અને કેરીના પ્રગણામાથી પણ એમને જગ્યાઓ મળી શકશે અથમ પારલામેન્ટ નહિ તો બીજી પારલામેન્ટ વખતે પણ આશરે ૧૪ જગ્યા એ પક્ષ લેશે ખરો

બીજો એક પક્ષ આયરિશ પારલામેન્ટમા અગત્યનો ભાગ ભજવશે તે પક્ષ તે ટીમ ટીલી પક્ષ અને તે પક્ષમા મનુષ્યોમા ફક્ત ટીમ ટીલી પોતે જ છે કેટલાકો એમ ધારે છે કે ટીમ ટીલીનો સૂર્ય આથમવાનો વખત આવી પહોચ્યો છે પણ તેમ નથી રાજ્યદ્વારી રગભૂમિમા હજી કાઈ એક રગ ભજવ્યા પછી જ આ અદ્વિતીય પુરૂષ મનુષ્યના ક્ષિતિજમાથી બ્હાર ચાલ્યો જશે

બાકી રહેલી દશ જગ્યા મ્હોટા મ્હોટા પક્ષોમા વ્હેચાઈ જશે એમ લાગે છે વળી આ પારલામેન્ટમા હમણાના જ પક્ષો રહેશે કે કાઈ નવા નવા પક્ષો ઉભા થશે, એક પક્ષના પુરૂષો તે જ પક્ષમા રહેશે કે કેમ, હમણાના નાયકો ભવિષ્યમા નાયકપદ જાળવી રાખવા શક્તિમાન થશે કે કેમ, આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાનુ કાર્ય બહુ વિકટ છે જૉન રેડમન્ડ, જોન ડેવલીન વિગેરે પુરૂષોની પણ આ જ માન્યતા છે

જૉસેફ ડેવલીન.

આ પ્રતાપી વ્યક્તિ પાસે ૮૦ ૦૦૦ નુ મોટુ કાર્ય કરતુ લશ્કર છે અને ૨૦૦ ૦૦ તો વીમાના સભાસદો છે આયર્લેન્ડના ટ્રેડ યુનિયનના મ ળો તરફથી એનો ઘસારો જબરો થશે એવુ ધારવામા આવે છે જીમ લાર્કીનનો એ પ્રબલ પ્રતિપક્ષી નીવડશે

પ્રથમ પારલામેન્ટની પછી જે બીજી પારલામેન્ટ ભરાશ ત્હેમા જબરો ઉલ્કાપાત થશે એમ ધારવાનુ આપણને સબળ કારણ છે આયર્લેન્ડમા ખેતીવાડીમા ગુથાયેલ મજૂરો, ટ્રાન્સપૉર્ટ વર્કર્સ, ન્હાના ન્હાના દુકાનદારો, કારીગરો, ગરીબ મનુષ્યો વિગેરે એમ જ માને છે કે આયર્લેન્ડમા સ્વરાજ્ય મળે એટલે રોજ સારો ખોરાક, એકરો રોજ, અલ્પ કામ વિગેરે સુખના સાધનો સૌને સહજમા પ્રાપ્ત થશે, અને આ અદ્ભુત ફેરફાર રેડમન્ડ કરશે એમ તેઓ ધારે છે આ અતુલ સુખ એમને પ્રાપ્ત થશે નહિ એટલે અસન્તોષ ફેલાવવાનો અને તુફાન જગવવાનુ એટલુ જ એ પણ ખરૂ છે

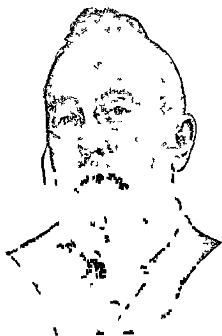
રેડમન્ડ જન્મથી એરીસ્ટોક્રેટ (અમીર) છે અને સિદ્ધાન્તોમા કન્ઝરવેટીવ છે એક વખત બાનરૂર અને સર કારસનને પણ બાજૂએ મૂકે તેવો કન્ઝરવેટીવ હોવાથી પારલામેન્ટમા કોઈપણ પ્રકારના પ્રજાકીય લાભાર્થ બીલો આવશે ત્હેમની સ્હામે એ હેઠ સુધી લડવાનો એ પણ નક્કી જ છે

આ યુદ્ધમા રેડમ ડ વખતસર ચેતીને સ્હામા પક્ષવાળાઓની જોડે સલાહથી મળી જશે નહિ તો સ્હામા પક્ષમાથી જોસેફ ડેવલીનને તક મળશે એનશ ટ ઑર્ડર ઑફ હીબરનીઅરન્સનો પ્રમુખ, યુનાઈટેડ આયરીશ લીગનો સ્થાપનાર, પ્રથમ પંક્તિનો સયોજક, શૂરો જો ડેવલીન આ તક વ્યર્થ નહિ જવા દે હીબરનીઅન સસ્થા આખી દુનિયામાં રાજ્યદ્વારી સસ્થાઓમા પ્રથમ પંક્તિએ આવે તેવી છે એ સસ્થામાના ૮૦,૦૦૦ સભાસદો ઈગ્લ ડ અને આયર્લેન્ડમા વ્હેચાયેલા છે આ સસ્થાની

સહાય ઉપરાન્ત ડેન્વીન મજૂર પક્ષની સહાય લેવાના પ્રચણ્ડ યત્નો આદરશે અને ત્હેમા કદાચ ફત્તેહ પણ મેળવશે

પણ આ ક્ષેત્રમા ડેન્વીન એકલો નહિ હોય ટ્રાન્સપૉર્ટ વર્કર્સનો આત્મા—જીમ લારકીન ત્હેની સ્હામે હરીફાઈમા ઉતરશે ડેન્વીન સાવધ છે પણ મહત્વાકાક્ષી છે અને આખા જગતના રાજ્યદ્વારી તુફાનમા મહત્વાકાક્ષી આઇરિશ રાજ્યદ્વારી સમો કોઇ કરાગ પુરૂષ નથી ધાર્યું કરવુ એ તો એનો મુદ્રાલેખ છે તેમ કરવામા ત્હેને ભોગની પરવાહ નથી કે ગણુની ણુપ નથી.

લારકીન ભાવનાનો પૂજક (*Idealist*) છે, ઉન્મત્ત છે ત્હેની ઉચી, સાધુ જેવી આકૃતિ જુગ્સાભરી, સૌર્યાન્વિત, ભુરી આખ્યો અને ભુરા વાળ ત્હેના અડગ અહભાવી ચારિત્રને બતાવી આપે છે પાર્શ્વચરોમા તે પ્રજાય છે અને શત્રુઓ ત્હેનાથી નાસે છે પાચ વર્ષ પહેના લારકીન એકલો હતો આજે ત્હેના ઝુડા નીચે ૨૦,૦૦૦ માણુસો છે, અને અઠવાડીયામા સરેરાશ ૮૦૦ માણસો નવા જોડાતા જાય છે ખુદ ડબ્લીનમા ૩૦,૦૦૦ માણુસો આ સસ્થા પ્રત્યે દિલસોજી બતાવે છે કૉર્ક, વૉટરફર્ડ, સ્લીગો અને વેકસફર્ડમા દિલસોજી બતાવ નારાઓની સખ્યા હજારોની છે ભવિષ્યના આયર્લેન્ડને કબજે કરવાની મજબુત ધારણા આ મડળની છે

મિ ટીમ હીલી પાર્ટી.

મિ પક્ષમા મી ટીમ એકલો છે, પણ તે સર્વ કાળે પોતાની ખુશીઓથી તે પોતાની બેઠક છેવટ સુધી સાચવી રાખે તેમ છે

આ સિવાય એક નવી સસ્થા જીવન ધારણ કરવાની તૈયારીમા છે ખેતરોમા કામ કરતા મજૂરોની ૨૭૫,૦૦૦ ની પ્રચણ્ડ સખ્યા આ ટ્રાન્સપૉર્ટ વર્કર્સના ભાવશો ઉત્સાહથી ઉત્સુકતાથી સાભળે છે અને જીવનમા નૂતન શૌર્ય, વિરલ ઉત્સાહ પ્રેરે છે આ મજુરો લેન્ડ લીગ પક્ષીનો ખેતરના માલિક ખેડૂતોનો વિશ્વાસઘાત ભૂલી શક્યા નથી ખેડૂતોને જૂ । જૂદા અનેક લાભ થયા છે છતા મજુરોને તો આજે પચીસ વર્ષ પહેના જે આઠ શિલિંગથી બાર શિલિંગ અઠવાડીક મળતા હતા તે જ આજે પણ કાયમ છે અને બીજી રીતે ભરણપોષણ વિગેરે ખર્ચ ૨૦ ટકા જેટલો વધી ગયો છે

આ પ્રમાણેના જૂદી જૂદી પ્રકૃતિવાળા જૂદા જૂદા પક્ષકારોથી મિશ્રિત દ્વિતીય આઇરિશ પારલામેન્ટની રગભૂમિનો પડદો જગતના પ્રેક્ષકો સન્મુખ ખુલ્લો થશે

સુદર્શન ગદ્યાવલિ રૂ ૫—૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

પોતાની કીર્તિનો સૂર્ય અસ્ત પામે તે પહેલા રાજ્યદ્વારી રંગભૂમિ ત્યજી દેવાનુ રેડમન્ડ ઉચિત નહિ ધારે—રેડમન્ડ ઘણુ ખરૂ તો આ સ્થિતિ આવે તે પહેલાં જ વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારી લેશે—તો રેડમન્ડ પોતાના આશરે ચાળીસેક માણસોને લઇને આ દ્વિતીય પારલામેન્ટમા ભાગ લેશે અલ્સ્ટરની પાર્ટીમા મજુર પક્ષને લઈને બે ભાગ પડી ગયા હશે ઑબ્રાયનની ટોળીમા અસલનો ઉત્સાહ—પ્રમાદ રહેશે નહિ ટીમ હીલી એકલો અનેક તૂફાનો સહીને પણ "હું એકનો ઝુઝુ" ગીત લલકારતો પોતાની છ હાના ઉગ્ર પ્રહારોથી આસપાસના વાતાવરણને છિન્નભિન્ન કરતો ત્હા હશે મજુર પક્ષ વધુ બળવાન થશે આ અનેક પક્ષ ઉપરાન્ત પાદરીઓનો નવો પક્ષ અખાડામા ઉતરશે કેળવણી ઉપરની સત્તાનો સવાલ ત્હા બહુ વિવાદગ્રસ્ત છે પાદરીઓની સત્તા જે હમણા પ્રબળ છે તે સ્વરાજ્ય મળતા ઓછી થશે અને તેથી પોતાની ગૂમાવેલી સત્તા પુન મેળવવા આ પક્ષ અનેક મ્હોટા પ્રયાસ કરશે એવુ લાગે છે

વિલીઅમ ઓ બ્રાયન.

તે ઉપરાન્ત અલ્સ્ટર અલ્પ સમયમા ઈગ્લન્ડનો પક્ષ છોડીને સ્વરાજ્ય માગનાર પક્ષમા જોડાઈ જશે એમ માનવાને પણ કારણો મળી આવે છે ઇતિહાસમા એવા અનેક દાખલાઓ મળી આવે છે કે અન્ય આયરિશના કરતા પણ ઑરેન્જમેનો ઈગ્લન્ડને વધુ ધિક્કારે છે એટલે હમણા નહિ તો પછી પણ અલ્સ્ટર પોતાનુ અલ્સ્ટરત્વ છોડીને આયર્લેન્ડત્વ ધારણ કરશે એ નિ-સશય છે

ધીમે ધીમે આયર્લેન્ડમા ધાર્મિક ઝગડાઓ શાન્ત થઈ જશે અને સર્વની દૃષ્ટિ આર્થિક ઉન્નતિ તરફ વળશે, આમ થયુ એટલે નવો ભય ઉત્પન્ન થશે એક રીતે જોતા આયર્લેન્ડથી ઈગ્લન્ડ કરતા અમેરિકા વધુ પાસે છે અમેરિકાનો પાસે દ્રવ્ય છે, સાહસ છે મહત્ત્વાકાક્ષા છે, અલ્પ સમયમા આયર્લન્ડમા મુડી અને જમીનના માલિક અમેરિકનો થઈ જશે હાલના સમયમા અમુક દેશ ઉપર જે વ્યક્તિના હાથમા તે દેશની જમીન અને મૂડી હોય તે વ્યક્તિની સત્તા ચાલે છે ઈગ્લન્ડ સાથેના બન્ધનો આ રીતે શિથિલ થાય અને ભવિષ્યમા આપણા બખતમા નહિ તો આપણી પછીના કાળમા પણ આયર્લેન્ડને કા તો અમેરિકન રીપબ્લીક સાથે જોડાવાની અને કા તો જુદુ જ રીપબ્લીક સ્થાપવાની ઉગ્ર ઇચ્છા થઈ આવશે

મી શૉ ડેસમન્ડના વિચારો વિચિત્ર છે પણ દૂર અંદેશી વાળા છે આયર્લૅન્ડમા સ્વરાજ્ય અપાતા આયરીશ પ્રજાના જીવનમા ફરફાર તો થવાનો જ નવુ ચેતન, નવી પ્રેરણા, વિપુલ ઉત્સાહ તેમની નસેનસમા રેડાવાનાજ એ ચેતન, એ પ્રેરણા, એ ઉત્સાહ આયર્લૅન્ડના જીવનને કયી દિશામા લઈ જશે ? આ પ્રશ્ન ભવિષ્યમા જ ઉકેલી શકાશે

ઈંગ્લન્ડની પ્રજા ઉદાર છે, ઉચ્ચ ભાવના વાળી છે, બેલજીઅમની અને સર્વિઆની જેવી દીન પ્રજાને ગર્વિષ્ઠ મનુષ્યોથી કચરાતી જોઈને અનેક ભોગ આપવા તૈયાર થઈને જર્મનીને શાસન આપવા તત્પર થઈ છે ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, કૅનેડા વિગેરેને સ્વરાજ્ય આપી ચૂકી છે, આયર્લૅન્ડને આપવા તૈયાર થઈ છે, તે ઇંગ્લન્ડની પ્રજા હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્ય આપીને યુરોપની અન્ય પ્રજાઓમા પોતાની શ્રેષ્ઠતા ક્યારે પૂરવાર કરી આપશે ?

સૂર્યાસ્ત.

રોહિણી.

લેખક—રા છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, બી એ

રાત્રિના પ્રશાન્ત સમયે એક બાળા પોતાના શયનાગારમા એકની બારી પાસે બેસી બેઠી બહારથી આવતા શીતલ ચંદ્રપ્રકાશ સામે તાકીને જોતી જોતી કંઈક ઉંડા વિચારમા પડી હતી તેના મનની અંદર તર્કવિતર્ક એવા ઉભરાતા હતા કે તેને નિદ્રાનો તો ખ્યાલ પણ આવતો ન હતો તથાપિ એક જરા ખણખણાટ કહીંક થતો તો તે ચમકી ઉઠતી તેના કાન ઘરના અંદરના ભાગમા શુ થાય છે તે સાભળવા તત્પર થઈ ગયા હતા

અરેરે—આજ તો કેમે કરીને રાત ખૂટતી જ નથી—હજી તો બધા સુવાએ ગયા નથી—રામાના વાસણોનોએ હજી પાર આવતો નથી—હવે તો ઝટ બારણા બંધ કરીને સાંકળ વાસીને સૌ સુઈ જાય તો મને કંઈક ચેન પડે આમ તે મનમા બોલતી હતી એટલામા ઘડિયાળના ટકોરા થયા એક—બે—ત્રણ ગણતા અગીયાર વાગ્યા તેની અધીરાઈ વધતી જાય એમા શી નવાઈ ? સવાર પડતાં પહેલા તેને પોતાનુ કામ કરી લેવાનુ હતુ તેથી આમ તો વખત ઘણો હતો પણ જ્યા સુધી કોઈ પણ જાગતુ હોય ત્યા સુધી તેનાથી કંઈ બને એમ ન હતુ, તેથી બારણાના ખડખડાટની તે બહુ જ આતુરતાથી રાહ જોતી બેઠી હતી

મ્હેં જાણ્યુ મધ્યરાત્રિ તો થઈ હશે પણ આ તો હજી તેને પણ એ એક કલાકની વાર છે વખત કેમ આજ લાંબો જણાય છે ? આમ ને આમ વિચારના વમળમા ગોથા ખાતી સ્તબ્ધ બની તે વળી એક કલાક બેસી રહી આખરે ઘરમા સૌ શાંત થઈ ગયુ નિદ્રા દેવીએ પોતાનો કાળો પીછોડો અંધ સર્વ ઉપર ઓઢાડી દીધો આબાલવૃદ્ધ સર્વ પોતપોતાનુ સુખ દુ ખ ક્ષણવાર વિસારીને તેને મીઠી પ્રસાદીનુ સુખ ભોગવવા લાગ્યા પણ રોહિણીના ભાગ્યમા તે આજ ન હતુ ખોળામા બંને હાથ જોડેલા રાખીને એ ચંદ્ર સામુ જોયા જ કરતી હતી બહુ વાર બેઠે બેઠે એનુ અંગ પણ જકડાઈ ગયુ હતુ ભવિષ્યના અન્ધકારમય પ્રદેશનો ભેદ કેમ જાણે પામવા માગતી હોય તેમ અનિમિષ નયને શૂન્યવત્ તે આમ ટગર ટગર જોઈ રહેતી—એક રીતની મૂર્છામા પડી હતી—તેમાથી તે હવે જાગૃત થઈ—ખુરશી ઉપરથી ધીમે રહીને ઉઠી અને પોતાની આસપાસ આમ તેમ હળવે હળવે ફરવા લાગી ઉંઘવાનો તો તેને વિચાર પણ આવતો ન હતો—જે જે ચીજ પોતાને ખાસ જરૂરની જણાઈ તે તે તેણે એક નાની થેલીમા મૂકવા માંડી એમ કરતે કરતે એક કાગળ લઈને તેની ઉપર ઉષ્ણ અશ્રુજળથી ભીના અક્ષરે કેટલીક લીટીઓ લખીને તે પોતાના બીછાનાના ઉશીકા ઉપર ટાંકણી સાથે વળગાડી દીધો "આવા સર્વ માયાળુ ભાઈભાંડુઓ છતા પણ મને ધીરજ રહી ન હતી તેમની સાથેની તો આ મ્હારી છેલ્લી જ રાત છે !"

હજી નિરંતર વહેતા અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહને તે રોકી શકતી ન હતી પણ જેમ તેમ કરીને તેણે બહાર જવાને વખતે પહેરવા યોગ્ય વસ્ત્ર સર્વ પહેરી લીધા પેલી થેલીને હાથમા

મગ્ન અને વળી નદીને કેનમા શ્રમનાજનુ શુ થેઇ,
... હતી નહિ કિનારી દેખ તો ધપક ધમન હતુ હતુ
હતો, ને ... હતો ને અને જોતે તો ... કોઇને મ્હારી આપનેમા સ્વરાજ્ય
ને તે મ્હારા ... શું ... કે આ શુ ખેલવા ને સમ્રેગણા, નિત્ય ઉત્સાહ
... ને મ્હાર ... ને ... વચે થશે ? આ ... નને કયી દિશામા
હતી, પણ ...નેથી ... નિશ્ચય કર્યો હતો તેના
અર્થ માધ્યામિ ... એ વાટ હતો હવે તો ધાર્યુ તે ...આની જેવી
...ત્યાથી તેની ... તેના ... દી સર્વ કોઇ પરવારીને ...ને ... ગાસન
હતા આપણે ને ... પાસે પહોંચી ને વેગ ત્યા કો... ચૂપ છે,
... હાથે તેનો ... ઉપાડી, ... યુરોપની
... ઉચાળા ઉચાળા પોતાનાથી ... પણ પેસી
થયો કે ... તે આ ... જોવા વિના તેમાથી મ્હાર ... ગઇ ...
તેના ... તેનુ ... થવા ...
... વળતો ગયો આવા નિર્જન માગમા—આવી ઘોર રાત્રિએ એક...
આવા ... એ કઇ રમત વાત હતી ? તેમા વળી ... લ...
... આવુ સાહસ કર્યુ જ ન હોય તેને આવી વખતે ઘરની ...
એ ... કરતા ... એક ... ન હતુ પરંતુ જે નિ...
આદર્શની હતી—જે પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા તેને આમ વિવેકની મર્યાદા
તેને જ અધીન થઇ ... તે, ભયને ન ગણતા પગથીઆ ઉતરીને
એને કોઇ સામુ ... અનેક પ્રકારની બ્હીક પાછી તેને ...
... વિષે ... લાગતા હતા તે અત્યારે જાણે ઘણા વિશાળ ...
લાગ્યા, ને ... તથા નિઃશબ્દ હોવાથી તેમા પોતાના પગ...
તેને વધો જ ... લાગતો ... કાળજી રાખીને તે હળવે ...
બાજુએ ચાલતી તો પણ તે શબ્દ તેના કાનપર ...થી આવતો ...
ઉમ્મર તેણે ત્યા જ ... થી જાય તો
... આપ્યા વિના ... કે ...
માલુ જ નહિ ...

આખરે ટીકીટ લેવાનો વખત થયો તેથી તે ઉઠી ટીકીટ
ટીકીટ માસ્તરને પોતાની મુસાફરીના સ્ટેશનનુ નામ દઈ સેકન્ડ કલા
લેખક—રા[illegible] પણ નીચુ—આડુ જોયી—ન થાયે તેટલુ જ તેની માથે બોતી પણ
રાત્રિના પ્રશાન્ત સમયે કરવુ હતુ રખેને તે કંઈ વધારે પ્રશ્ન કરે ને પોતાને જવાબ દેવો પડે
મહારથી આવતા શીતળ [illegible] તેનાથી તેણે બીજુ કાંઈ પૂછ્યુ તો નહિ પણ જે રૂપૈયા રોહિણીએ
તેના મનની અંદર તર્કવિ[illegible] ટીકીટની કિમત બાદ કરતા કંઈ પરચુરણ તેને પાછુ આપવાનુ હતુ તે
હતો તથાપિ એક જરા[illegible] ગામા જોવા ગયો, એટલામા તો એ ટીકીટ ઉપાડીને એકદમ ચાલી ગઈ ! પોતાએ
ભાગ્યમા શુ થાય છે તે માઈ ! તમારા પૈસા તો લઈ જાઓ " પણ શુ કરવા પાછુ વાળીને જુએ ?
" બ્યુ—આજ હુ[illegible] વે તો છૂટી છુ થોડા આના વધારે લીધા તોએ શુ ? પાછા વળીને તે
રામાની વામણોનોએ[illegible] તેની હિમ્મત થાની નહિ

સૌ સુઈ જાય તો મને[illegible] અધીરાઈ વધવા માંડી—પ્લેટફૉર્મપર આમથી તેમ આટા દૂર રહે રહે તે
ટકોરા થયા. એક—[illegible] મનમા કંટાળી ગયેલી હોવાથી આગગાડીવાળાની બેદીકરાઈ ઉપર ગુસ્સો
નવાઈ ? સવાર પડતાં 'પાડાની ઉતાવળે' વિગેરે કહે છે તેમ તેને માટે કંઈ ગાડી વહેલી આવે
હતો પણ જ્યા સુધી [illegible] રર કરેલા વખતે તે આવી એટલે તેના જીવમા જીવ આવ્યો, ને ઉભી રહેતા જ
મ્માના ખખડાટની તે બ[illegible] લાસ ખાલી જોઈને તેમા પોતે ઝટ લઈને કૂદી પડી બારણુ બંધ કરી—એક
મ્હે જાણ્યુ મધ્યરાત્રે કાઢતી તે બેઠક ઉપર ઢળી પડી નાની ઉમ્મરમાં આટલુ મ્હોટુ સાહસ
વખત કેમ આજ લાગે[illegible] નગરથી તથા ભવિષ્યના અનિશ્ચિત ભેદમા શુ ભર્યુ હશે તે નહિ સમજા
સ્તબ્ધ બની તે વળી એ[illegible] ગી એક પાસથી તેનુ મન આવુ સાહસભરેલુ પગલુ તેણે લીધુ તે
પોતાનો કાગો પીછોડો અ[illegible] લાગ્યુ કુમારીજનને ન છાજે એવી વર્તણૂક ચલાવ્યાથી તેના કુળને
દુ ખ ક્ષણવાર વિચારીને [illegible] નિ । કરશે—એવા એવા વિચાર આવવાથી તેનુ ધૈર્ય પણ જતુ રહેવા લાગ્યુ
તે આ[illegible] ન હતુ 'ખોળી તે કર્યું એમ મન વાળીને બેસી રહી ગાડી ચાલવા માંડી એટલે પશ્ચા
વાર બેઠેલી એવુ અ[illegible] માથે લીધુ તે છેવટ સુધી પાર પાડવુ એ જ હવે રસ્તો તેને માટે ખુલ્લો
જાણે પામવા માગતી હુ[illegible] પોતાના મનને શાન્ત કરવા માંડ્યુ ગાડી ચાલવાના વેગથી—પાછલી ગતના
એક રીતની મૂર્ચ્છામા[illegible] લહેરોથી—પોતાની આશા સફળ થવાની આશાથી—તેને કંઈક આરામ મળ્યો
ઉઠી અને પોતાની [illegible] ગવા આવ્યા ત્યા તો પોતાને જે સ્ટેશને ઉતરવુ હતુ તે આવી પહોચ્યુ
પણ આવતો ન હતો[illegible] રાઈ રહેવુ હતુ તેથી માર્ગમા કોઈ બાઈનુ મ્હો બરાબર સુઝે એમ ન હતુ ને
થેલીમા મુમ્બા મ[illegible] ઉતરી ત્યા કોઈ તેને ઓળખતુ ન હતુ, તેથી હવે તેને મન બ્હીવાનુ કારણ
બીના અક્ષરે [illegible] ન હતુ
વગગાળી દીધે

તેમની સાથે । જ વખતે એ જ ગામમા એક ઉંચી ટેકરી ઉપર આવેલા ભયાનક જેલના મજબૂત લોખ
ના દરવાજાની નાની બારી ખુલી, ને તેમાથી એક પહેરેગીર બહાર આવ્યો તેણે
[illegible] જેલના દરવાજા આગળ ઉભા રહીને ટેકરી નીચે નજર પહોચે ત્યા સુધી નિહાળીને ક્ષણ

વાર જોયુ પછી પોતાની પાછળ ફરીને દરવાજાની બારીમા કોઈ ઉભુ હતુ તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો –" પધારો સાહેબ–કોઈ ચકલુએ તમને સામુ મળે એમ નથી "

આ શબ્દ સાભળતા જ એક કદાવર, ગૃહસ્થ જેવો લાગતો, કોઈ પુરૂષ તે જ બારી માથી જન ખુપી વળી ગયો હોય તેમ માથુ નીચુ નમાવીને બ્હાર નીકળ્યો.

" ભાઈ! હુ તમારો ઉપકાર માનુ છુ તમે આજ સુધી મ્હારી સભાળ લીધી તેનો બદલો પ્રભુ તમને આપશે ટ્રેન ઉપડતા પહેલા હુ અધાગમા જ સ્ટેશને પહોચી જઈશ એમ લાગે છે લ્યો–અનામ–તમારા ૬૭૩ ક નબરને કોઈ કોઈ વાર તમારી પ્રાર્થનામ યાદ કરજો "

"અરે સાહેબ !–અમારા જેવા ગરીબનુ પણ નસીબ જ ને કે આપ જેવાની નોકરી કરવાનો અમારો વારો આવ્યો જીવતા હઈશુ તો હજારો વાર આપના દર્શન લઈશુ કાયદો તો આજકાલના મ્હારા કાળા બાઠીયા સાપ જેવા છે તે એથે પાસથી કરડે છે, તમે કઇ ગુન્હામા નહિ ને તમારે માથે આમ તમામ વેરીએ દુખનો વરસાદ વરસાવ્યો પણ પ્રભુ એનુ ભનુ નહિ કરે હશે સાહેબ! ભાગ્યમા લખ્યુ હોય તે મિથ્યા થતુ નથી આપે તે ઘણાને ઉગાર્યા છે પણ દશા હશે તે ભોગવ્યા વિના કેમ ચાલે? લ્યો, રામરામ સાહેબ !—

એમ કહી તે આ ગૃહસ્થને પગે હાથ મૂકવા જતો હતો તેને તેણે બળાત્કારે રોક્યો અને પોતે સામા નમસ્કાર કરીને ત્યાથી ચાલતો થયો

તે ટેકરી નીચે ઉતર્યો ત્યા સુધી તો પહેરેગીર પણ તેની પાછળ પાછળ જોતે જ ઉભો રહ્યો જાણે સ્તબ્ધ બની ગયો હોય તેમ કઈક વિચારમા જ ગોથા ખાતો હતો

" અહહ–આખી ઉમર જેલમા કાઢી–લાખોએ દાઢીવાળાની ખીજમત ઉઠાવી, પણ આ તો કોઈ અલબત્ત માણસ હો અશરાફ–અમીર જ ! ! શી એની સાદાઈ–શો એનો વિવેક–પોતાને માટે કોઈ જરા કઈ કરે તો એને ઓછુ ઓછુ આવતુ ને આખમાથી તો શ્રાવણ ભાદરવો વરસ્યો જ જતો–શો પહેલવાન જેવો હતો તે હવે બીચારો ગરીબ ગાય જેવો રાક બની ગયો–મ્હારે હાથે પણ કઈ કરી છે—નાક કોકનો ને સજા ભોગવે કોઇ ? આ તે કયા દેશનો ન્યાય કહેવાય ?–હશે ભાઈ–આપણુ ગરીબનુ કોણ સાભળે એમ છે ! આપણો તો જન્મારો વૈતરુ કરવાનુ જ કરમમા લખેલુ છે તે કર્યા વિના મા છૂટકો છે–હવે તો ઉમ્મર પાકી ગઈ નારાયણની મરજી થાય ને કઈ રજાબજા મળે તો આ રોકતી પાહે રહેવાનુ મન થાય છે એમને ત્યા તો મ્હારા જેવા ઘણાએ નોકર હશે, અને ખરે મને એ પાળશે દાડે પેટ રોટનો આપશે ને હુ એમના મકાનની ચોકી દી ગત રાત હાશા દીનથી કરીશ –પછી તો ભગવાનની મરજી "

આમ વિચાર કરતો ફરતો આખરે તે બારી બધ કરીને અદર જઈ પોતાને કામે વળગ્યો

જેલમાંથી નિકળનાર ગૃહસ્થને દાદા ઉતરીને નીચે જતુ ને બીજી પાસથી એક યુવતીનુ તેજ રસ્તે તાળ ઉપર ચઢવુ ફરક તો ચાર પાંચ મિનિટનો જ પડયો હશે, પણ ન એણે આને જોઈ કે ન આણે એને જોયો તે બીચારી બાળા બ્હીકથી ધ્રુજતી ધ્રુજતી જે ઉદ્દેશથી આ સાહસિક પગલુ ભરીને આટને દૂર એકલી, આવી અંધારી રાતે આવી હતી, તે હવે સફળ થશે એવી આશાથી તેને જરા આનંદની લાગણી થવા માંડી હતી હમણા દરવાજો ખુલશે ને હમણા જ એ બ્હાર આવશે ત્યા મને ઉભેલી જોઇને એમના મનમા કેવો પ્રેમ ઉભરાઈ જશે ! એમને ખાત્રી થશે કે મ્હારો વિશ્વાસ હજી એમનામા એવો ને એવો છે જગત્ ભલુ જખ મારે છે લોક ગમે તેમ બોલે પણ મને કોઈ દહાડો એમને માટે અસદ્ વિચાર આવે એમ છે જ નહિ ! અરે ! એમનુ શરીર કેવુ સુકાઈ ગયુ હશે ? આટલા દિવસ મ્હેં કષ્ટે કાઢ્યા તે કરતા એમને તો હજાર ગણુ દુઃખ ભોગવવુ પડ્યુ હશે હુ તો સગાવ્હાલાંની વચ્ચે ઘરમા રહેતી-ફરતી હતી-બધી રીતે સ્વતંત્ર હતી, ને એ બીચારા કેદી પરતંત્ર-નહિ કંઈ બ્હાર જવુ -નહિ કોઇને મળવુ-ને તેની સાથે પોતે નિરપરાધી-નિર્દોષ-છતા આવી રીતે દાગીનાના ભોગ થઇને જીંદગી સુધી માથે કલંક ભોગવવુ પડ્યુ તેને માટે પણ એમને કેટલી લાગણી થતી હશે ! હવે તો અમારે અહીં રહેવામા લાભ જ નથી મ્હારો વિચાર તો એવો થાય છે કે આજ અમે ભેગા થઇએ કે પછી બનતી તાકીદે અહીંની સર્વ ગોઠવણ કરીને રંગુન કે આફ્રિકા કે કંઈ એવા ભાગમા જવુ કે જ્યા એમના પૂર્વકાળના ઇતિહાસની કોઇને ગંધ પણ ન હોય દશા કોઇની રોજ સરખી રહેતી નથી દુઃખના પછી સુખ ને સુખ પછી અન્તે દુઃખ એમ કહે છે પ્રભુએ હવે તો કંઈ ભાગ્યોદય થવાનુ નિર્માણ કર્યું હશે એમ લાગે છે —આમ વિચારની વિચારતી તે જેલથી થોડે દૂર એક વૃક્ષની પાસે ઉભી રહી હવે મળસ્કુ થવા આવ્યુ હતુ તેથી કોઈ જતુ આવતુ હોય તો તેનુ મ્હો જરા ઓળખાય એવુ હતુ તે ઉભે ઉભે દરવાજો ખોલવાની રાહ જોયા કરતી હતી પણ તેની અધીરાઈ વધી ગયેલી હોવાથી, કે પછી ખરેખર તેને ઉભા રહે ઘણો વખત થઈ ગયો હોવ તેથી હવે એને એમ લાગ્યુ કે આ લોકોને કંઈ બીજાની ફીકર હોય એમ જણાતુ નથી બ્હીઓને બીચારાને છૂટવાનુ હોય તેને વહેલા છોડતા શુ કામ નહિ હોય ! પોતાનાથી વધારે વાર મૌન ધારણ કરી શકાયુ નહિ તેથી કોઈ આવતુ જતુ દેખાય તો પૂછવુ એટલે સુધી પણ તેણે હવે હિંમત ધરી, પણ કોઇનો અવરજવર થાય ત્યારે પૂછાયને ?—વળી દરવાજા સામુ જુવે હમણા ઉઘાડશે-હમણા એ બ્હાર નીકળશે-એ વિચાર આવવાથી પોતાના વસ્ત્રનો છેડો બરાબર કરે-મ્હો ઉપર મનાતકારે મંદ સ્મિત લાવવા પ્રયત્ન કરે—પણ સર્વે મિથ્યા આખરે ૭ વાગ્યા ત્યારે દરવાજાની સાંકળ ખખડતી સંભળાઈ દરવાનીએ પ્રથમ તો ડોકીયુ કાઢીને કોઈ આવ્યુ છે કે કેમ તે જોયુ ને ત્યા આ બાળાને ઉભેલી જોઇને તેને જરા વિસ્મય થયો આવી સ્વરૂપવાન્ ને કોઈ ઉંચા કુળની હોય એમ દેખાતી બાળા આવે વખતે જેલ પાસે આવીને કેમ ઉભી હશે તે તેને સમજાયુ નહિ, તેથી તેણે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો -"કેમ બ્હેન ! શા કામે આવ્યા છો ?

" ભાઈ-મ્હારે કોઈને મળવુ છે-મ્હેં સાભળ્યુ છે કે આજ એક ગૃહસ્થનો અહીંથી છૂટકારો થવાનો છે તેમની રાહ જોતી હુ અહીં ઉભી છુ શુ હજી તેમને મ્હાર આવવાનો વખત નથી થયો? તેમનો નબર ૬૨૩ ક છે "

પેલા દરવાનીને બીચારાને આવુ દીન-ગોકાતુર વદન જોઇને દયા આવી અગાઉ પણ કેટલીક વાર આવી જ રીતે કોઈ કોઈ બાઈ પોતાના સ્વામીને લેવા આવી હશે તે તેને સાભરી આવ્યુ

" બ્હેન! અમે તો એમને ક્યારનાએ વિદાય કર્યા છે—એ તો પાચેક વાગ્યાના નીકળી ચૂક્યા છે "

" પાચ વાગ્યાના ગયા! શુ કહો છો! ઓ પ્રભુ! હવે એમને પાછી હુ ક્યા શોધીશ? મ્હારી મહેનત બધી ફૂટી પડી—" એમ કલ્પાત કરતી કરતી ઝાડના થડ ઉપર હાથ રાખી માથુ ટેકવીને ત્યા તે આખરે રોઈ પડી ઘણો વખત થયા મનમા જે ઉદ્વેગ વ્યાપી ગયો હતો તેનો જુસ્સો અશ્રુના વેગથી ખાલી થવા લાગ્યો

" ક્યા ગયા તે, ભાઈ! તમે જાણો છો?" આખરે તેણે રોતે રોતે પણ પ્રશ્ન કર્યો—"શુ, કોઈની તેઓએ જરા વાર અહીં રાહા પણ ન જોઈ? તપાસ પણ ન કરી?"

" એમણે તો બ્હેન કોઈ દેખે નહિ એટલા માટે ખાસ અધારમા જ અહીંથી રસ્તો લીધો સ્ટેશને જવાનુ કહેતા તો હતા "

" હાય—મ્હારા મનની તો મનમા જ રહી ગઈ-એમને માટે હુ કુલાભિમાન—લોક લજ્જા—આત્મ-ગૌરવ ત્યજીને—ભયાક્રાન્ત થવાનુ જોખમ ઉઠાવીને એકલી અહીં સુધી કાળી રાતે આવી, પણ એ શુ જાણશે કે મ્હારા મનમા કેટલુ દુ ખ થાય છે? આખી રાત મ્હેં કેમ કાઢી છે? એ તો એમ જ માનશે કે જગત બધુ એમને દોષિત ગણે છે તેમ જ હુ પણ ગણતી હઇશ, ને એમને ભૂલી ગઈ હઇશ" એમ એ ધીમેથી બરબડવા લાગી—એની આ દીન દશા જોઇને, એના મ્હો ઉપર ગળતી અશ્રુધારાથી પલળી જઇને દરવાની બીચારો જરા પામે આવ્યો પરાયા માણસ પાસે તેના દેખતા આમ શોક કરવો એ ઠીક નહિ એમ વિચારી એણે એકદમ મન દૃઢ કર્યું આસુ લોહી નાખ્યા ને ચહેરો ઉદાસ છતા જાણે હવે કઈ મનમા હોય નહિ તેમ બતાવીને તે ત્યાથી પાછી વળી એના મગજમા તો તે વેળા એવી ઉથલપાથલ થતી હતી, એવા ધબકારા વાગતા હતા-કે એ ક્યા ચાલે છે ને કીયે રસ્તે જાય છે તેનુ પણ એને ભાન ન હતુ માત્ર જનાવર જેમ પ્રેરણાથી ખરે જ રસ્તે ચાલે છે તેમ તે વગર વિચાર્યે પાછી આવી હતી તે જ માર્ગે સ્ટેશન નજીક પહોચી ત્યા તો એની નજરે એક ટ્રેન આવીને ઉભી રહી હતી તેના ઉપર પડી હજી વખત હતો તેથી તે ઝટ દોડી તે ટ્રેન પોતાના વતન ભણી જ જતી હતી તેથી તેને લાગ્યુ કે જે માટે સાહસ ઉપાડ્યુ હતુ તે વાત તો ન બની, પણ હજી જો વહેલી વહેલી ઘેર પહોચુ તો મ્હારી લાજ જળવાય હજી

ભાગ્યે જ કોઈ ઉઠ્યુ હશે, ને મને જોશે તો કહીશ કે જરા માથુ દુખતુ હતુ તેથી વ્હેલી ઉઠીને ફરવા ગઈ હતી, પણ જન્મારાનુ મ્હેણુ ટળશે આમ વિચારી તે ઝટ પાછી ટીકીટ લઈને તે ગાડીમા બેસી ગઈ તેના ડબ્બામા બેસતા જ તેની નજર સામેના પ્લેટફૉર્મ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે પડી ને ત્યા જેને માટે તે આટલી માનસિક પીડા ભોગવતી હતી—જેને મળવાની અસહ્ય ઉત્કંઠાથી તે ઘરબાર છોડીને એકલી એકલી આ સ્થળે આવી હતી તેને જ-હા નક્કી તેને જ-આકૃતિ બદલાયા છતા-શરીર કૃશ થઈ ગયા છતા-મ્હો ઉપર શીળી પડી ગયા છતા ગાલ ઉપર ખાડા પડી ગયા છતા-આંખો ઉંડી પેસી ગયા છતા-વાળ હોળેલા તથા બરાબર કતરાવેલા નહિ હોવાથી ચહેરો બદલાઈ ગયેલા જેવો લાગતો હતો તે છતા-તેના મને સાક્ષી પૂરી તેમ, તે જ પોતાના પ્રાણેશને તેણે સામી બાજુએ પ્રવાસીઓના ટોળામા ઉભેલા જોયા-તેના મ્હોમાથી અનાયાસે ચીસ નીકળી ગઈ

તે તરત જ બારીએ આવીને સામી ઉભી રહી, પણ મ્હોમાથી એક અક્ષરે નીકળી શક્યો નહિ માત્ર આંખોમાથી અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહ ચાલવા માડ્યો બ નેની દૃષ્ટિ મળી પણ તે પાસે આવીને કઈ વાત કરે તે પહેલા તો રોહિણીવાળી ટ્રેન સીસોટી વાગવાની સાથે જ ઉપડી ગઈ, ને વાત બનેની મનમાની મનમા રહી ગઈ તે પુરૂષને નક્કી હવે લાગ્યુ હોવુ જોઈએ કે આ બિચારી બાળા મ્હારે જ માટે આટલો શ્રમ લઈને અહીં સુધી મને મળવાને આવી હતી-એને કેટલુ દુ ખ થતુ હતુ તે પણ તે સમજી શક્યો હતો, તેથી તેનો નિશ્ચય ડગવા લાગ્યો પણ ઝુનામો થઈ શક્યો નહિ ને ટ્રેન ઉપડી એટલે તે સ્તબ્ધ બની જરા વાર ત્યા થોભ્યો આખરે દાદર ચઢીને બીજે રસ્તે ઉતરી ગયો.

'આને હવે છોડી જવી? મ્હાર માટે સગાસમ્બધીઓના પણ મ્હેણાની દરકાર નહિ કરતા આટલી હિંમત ધરીને એકલી આવવામા શુ એણે પોતાના પ્રેમની સાબિતી ઓછી આપી છે? પણ અરે-મ્હારા સ્વાર્થ ખાતર-આમ આ પાપી જીવના સુખને માટે શુ મ્હારે એ બીચારી ભોળી ભામાનો ભોગ આપવો? ના-ના-હશે, થોડા દિવસ એને દુ ખ તો થશે પણ કાળ કાળનુ કામ કરશે મને એ ભૂલી જશે ને એને ઉચિત અન્ય સજ્જનને વરીને સસાર નો લ્હાવો લેશે" આમ વિચાર કરતો કરતો તે ચાલ્યો જતો હતો

આબુ પાસ ગાડી ચાલવાની સાથે રોહિણીને પસ્તાવો ઘણો થયો - 'અરે! ભુંડી! આટલો લાભ મળ્યા છતા પૂછ્યુ પણ નહિ કે તમે ક્યા જવા ધારો છો? હવે તે એ ક્યા મળનાર હતા? આમ છેક જ વિન્હલ શુ બની ગઈ? એમના મ્હોમાથી બે અક્ષર પણ નીકળ્યા હત તો મ્હારા મનની શાન્તિ થાત, પણ હવે દુધ ઢોળાયા પછી કઈ સાંભરી લેવાય છે? એ તો બાજી બગડી તે બગડી-' આમ વિમાસણ કરતી કરતી ગાડીના ચક્રના દરેક આંટાની સાથે તે તેના પ્રિયતમથી વધારે ને વધારે દૂર થતી આખરે પોતાનુ ગામ આવ્યુ કે તરત ગાડીમાથી, બનતા સુધી કોઈ દેખે નહિ એમ, એ ત્વરાથી ઉતરી

ગઈ અને ટીકીટ આપી દઈને જાણે બાગમાં સહેલ કરવા ગઈ હોય તેમ જરા મ્હો હાસ્ય રાખીને તે ઘર તરફ ચાલી. સુભાગ્યે હજી ગામમાં બહુ લોકોનો અવરજવર શરૂ થયો ન હતો. દુકાનો પણ ઘણીખરી બંધ હતી, તેથી એ ઝડપથી ચાલતી ચાલતી પાછી પોતાને મકાને આવી. એણે તો તેને છેલ્લી સલામ ગઈ રાતે કરી હતી. ફરીથી તેના દર્શનની આશાએ રાખી ન હતી. પરન્તુ ભાગ્યદેવીએ બીજી જ રીતનું નિર્માણ કરેલું તે કેમ મિથ્યા થાય? મકાને પહોંચતાં જ એ ધીમે પગલે પોતાના ઓરડામાં દાખલ થઈ ગઈ, અને વિશેષ સંકટ ન પડયું તે માટે પ્રભુનો એક રીતે પાડ માનવા લાગી, ઉંબરા ઉપરની ચિઠ્ઠી તુરત એણે ફાડી નાખી. પણ હવેના દિવસો કેમ જશે? જીંદગી કેવળ ભાર રૂપે કેમ ગાળી શકાશે?—આનંદનું સ્વપ્ને પણ દર્શન ક્યાંથી થશે? એમના મનમાં પોતાના પ્રતિ કંઈ પણ સદ્‌ભાવ હોય તો આમ કરે ખરા? એમના ઉપર જેટલો મ્હારો પ્રેમ છે તેનાથી અર્ધો પણ એમના દીલમાં મ્હારે માટે હોય તો એમ એકના એકના ચાલ્યા જાત ખરા? મ્હારા ઉપર શું ત્યારે એમને જરાએ વિશ્વાસ જ નહિ હોય? મ્હેં આટલો કાળ કેવા કષ્ટથી વીતાવ્યો છે? એમને બહાર નીકળવાના દિવસની કેવી પ્રબળ ઉત્કંઠાથી હું રાહ જોયા કરતી હતી—અમારા પુનઃ સમાગમના કેવા કેવા સ્વપ્નાં હું જોતી, ભવિષ્યનીના વિચાર કર્યા કરતી હતી?—એની એમને કંઈ પણ માહિતી નહિ હોય?—અરે આમ છેક જ નિષ્ઠુર થઈ ગયા હશે?—આવા તો પહેલાં ન હતા—પણ દુઃખાગ્નિની જ્વાળાથી દગ્ધ થવાથી કદાચ એમનું મન બદલાયું હોય—સંસારના પ્રાણિમાત્ર ઉપરથી એમની આસ્થા ઉઠી ગઈ હોય—હવે પોતાનું કોઈ જ નથી રહ્યું, એવો નિશ્ચય થયો હોય તો કોને ખબર?—પણ ના ના—આ શરીરમાં જ્યાં સુધી પ્રાણ છે—જ્યાં સુધી આશાતંતુ તુટી ગયો નથી—ત્યાં સુધી તો હું એમને દુઃખી થવા નહિ દઉં—હું એમને ખોળ્યા વિના નહિ રહું, આજ નહિ તો મહીને—બે મહીને—પણ મ્હારૂં એમને સાચું હશે—મ્હારી શ્રદ્ધા અડગ રહેશે તો એઓ જરૂર મને દર્શન દીધા વિના રહેશે જ નહિ—આમ વિચાર કરતી કરતી—આંખો ઉપર હાથ રાખીને મ્હો ઢાંકીને એ બેઠી હતી, એટલામાં ટપાલવાળો કાગળ લઈને આવ્યો. તેના ઉપરના અક્ષર જોતાં જ એ ચમકી! શું મ્હારા પ્રાણેશનો પત્ર! ત્યારે મ્હારી ચિન્તા સર્વ ખોટી જ ઠરી?—નહિ એ એવા ક્રૂર હોય જ નહિ. મ્હેં ઉતાવળીએ એમના ઉપર ખોટો આરોપ મૂક્યો. એમણે પત્ર લખ્યો તો વહેલો હશે, પણ મને વખતસર મળી શક્યો નહિ. એમ મન સાથે વાતો કરતા કરતા એણે આતુરતા રોકી નહિ શકવાથી, જરા ધ્રુજતી આંગળીએ, તલપતા મને, તરસતી આંખે, ફફડતા હૃદયે તે પત્ર ખોલીને વાંચવા માંડયો—

"પ્રિયતમા! ત્હારો આત્મભોગ હું કેમ સ્વીકારી શકું? જેણે મ્હારૂં અહિત કર્યું છે તેનો દોષ પુરવાર થયા વિના મ્હારૂં નિર્દોષપણું જગત્ કેમ સ્વીકારે? ભલે મ્હારૂં તેણે ચ્હાય તેમ કર્યું પણ આ હાથે હું તેનું તો ભુંડું કરનાર નથી જ. તો પછી મ્હારા જેવા કલંકિતની સાથે ત્હારૂં જીવતર જોડીને મ્હારે શા સારૂં બગાડવું? ત્હારૂં જીવિત મને એટલું અમૂલ્ય છે કે તેના ઉપર હું દાઘ લાગવા ચાહાતો નથી. ત્હારા સદ્‌ગુણોને અનુરૂપ સુખ અન્ય

સ્થળે ભોગવતી તને જોઈને જ હુ સતોષ માનીશ મ્હારા જેવા પાપીની સાથેનો સબન્ધ દૃઢ કરવાને ત્હેં અત્યાર સુધી જે નિડરતા સાથે અડગ નિશ્ચય બાધ્યો છે તેટલાથી જ હુ મગરૂર છુ પણ હવે હુ એટલી જ તને આગ્રહ કરૂ છુ કે મને ભૂલી જા આ સસારમા હુ હવે છુ જ નહિ એમ માનીને અન્ય સાથે ત્હારૂ મન પરોવ મને ખાત્રી છે કે પ્રભુએ ત્હારા ભાગ્યમા જે સુખ લખ્યુ છે તે તને અવશ્ય મળશે જ ફરીથી મ્હારૂ કાળુ મ્હો જોવાની આશા રાખીશ નહિ પણ એટલો તો વિશ્વાસ રાખજે કે જ્યા સુધી આ શરીરમા પ્રાણ રહેશે ત્યા સુધી એક ક્ષણભર પણ તે ત્હારો વિશુદ્ધ પ્રેમ ભૂલે એમ નથી, અને ત્હારી મનોહર મૂર્તિ મારા ચક્ષુ પાસેથી કે તેને માટે અર્પેલ સ્થપાયની સ્નેહમય ગોદ ઉપરથી અળગી થવા દેનાર નથી "

નિ ત્હારો
પ્રેમતત્પર ચન્દ્રકાન્ત

પત્ર પૂરો થતા જ એના મ્હોમાથી હયાફાટ ચીસ નીકળી ગઈ અને હાથ નાખી નાખીને એ બેય ઉપર ઢળી પડી, " ઓ ભગવાન્ ! ત્હેંએ આ દુ ખ ? શુ પુરુષોના હૃદય એવા એવા કઠિન હશે ? શુ તેઓ અમારા કોમળ અત ૢ કરણની પરીક્ષા પણ નહિ કરી શકતા હોય ? કોઈ દહાડોએ એ નહિ સમજે કે આ જીવને એમના વિના અન્ય કોઈ પોતાનું છે જ નહિ ? "

ડસકા ભરતી ભરતી, અ તરમા આવો બળાપો કરતી કરતી બેભે બેભાન જેવી એ કેટ લીક વાર આમ પડી રહી ઉકળાટ કે દિવસ ચઢવાથી સ્નાનાદિક ક્રિયા કરવાનુ પણ તેને આ વેળા સુઝ્યુ ન હતુ એના વિચાર તો સ્ટેશન પર થયેલી ઝાખીનુ જ સ્મરણ—એ જ ચિત્ર —માનસ–પટ પર ખડુ કરતા ને હવે તો તેઓ નકકી પોતાને નહિ જ મળે એવી ખાત્રી થતા વિશેષ નિરાશા ઉત્પન્ન કરતા હતા દાસીએ આવીને જોયુ તો એ મૂર્છામા હોય એમ લાગ્યુ તેથી તેણે એને ઉપાડીને ઉભી કરી " કઈ લાવુ ? બ્હેન ! કેમ આજ કઈ અસુખ જણાય છે ?–" એવા પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ "ના મ્હારે કઇ દવાદારૂ પીવી નથી માથુ દુ ખે છે તે એની મેળે મટશે " એવો ગોળ ગોળ ઉત્તર આપીને તે પાછી ખીંટામા જઇને પડી

ઘરમા સૌ સૌને કામે વળગ્યા હતા દિવસ વિસનુ કામ કરતો હતો જોતા જોતામા પાસેના ઘડિયાળમાં શના ટકોરા થયા ને વળી પાછી દાસીએ આવીને તેને ઢઢોળી ઉત્તરમા પોતે કટાળો જણાવ્યો તથાપિ " બ્હેન ! તમને કોઈ ગૃહસ્થ નીચે મળવા આવ્યા છે " એવા શબ્દો તેના મ્હોમાથી નીકળતા તે ચમકી " મને મળવા ? ' અત્યારમા એવુ કોણ નવરૂ હશે ?' એમ કહેતી કહેતી એ ઊંડા વિચારમા પડી, પણ તરત જ સાવધ થઈ ગઈ, ને વસ્ત્ર તથા વાળ ઠીકઠાક કરીને જરા મ્હો ધોઇને નીચે ઉતરી ગઈ

દિવાનખાનામા જતા જ એણે—જેનુ પોતે અહર્નિશ ચિન્તન કરતી હતી—જેને ફરી મળવાની આશા એણે છોડી દીધી હતી—જેને માટે લોકલાજ પોતે તજી હતી—જેને માટે શરીરનુ

તથા મનનું અસહ્ય દુખ પોતે ભોગવતી હતી-તેને જ આવીને ખુરશી પર બેઠેલા જોયા, તેથી એના મ્હો ઉપર એકદમ હાસ્યની ઝાંખી પ્રકટી રહી ઝડપથી તેને કંઠે વળગીને એવો તો તેને એણે દબાવ્યો કે તેનાથી જરા વાર ઉચ્ચાર પણ થઈ શક્યો નહિ તેના આલિંગનનું જોર નરમ પડતાં તે બોલ્યો

"પત્ર લખ્યો તો લખ્યો, પણ સ્ટેશને ત્હારૂં દયામણું મ્હો-ત્હારી અશ્રુધારા ટપકાવતી આંખો-ત્હારો ઉતરી ગયેલો ચહેરો-ત્હારી એકાગ્ર મ્હારા તરફની દૃષ્ટિ જોતાં મ્હારા નિશ્ચય બધા હવામાં ઉડી ગયા મ્હારૂં અંતઃકરણ ફાટી જવાની તૈયારીમાં હતું, એમ મને લાગ્યું તને એમ ને એમ છોડીને જવું એ મરણતુલ્ય છે, એમ જ મને સમજાયું એક વાર પણ ફરીથી ત્હારૂં દર્શન કરીને-ત્હારો ઉપકાર માનીને પછી જઈશ, એમ ધારી અહીં આવવાની મ્હેં હિંમત કરી છે લોકો ભલે મ્હારા વિષે ગમે તેમ બોલે તેની મને પરવા નથી, પણ ત્હારા મ્હોમાંથી એક પણ સ્નેહનો શબ્દ સાંભળીશ તો જીવિત પર્યંત હું ત્હારો ઋણી રહીશ, અને બહિષ્કૃત થતાં મ્હારા જીવનમાં તે સુધામય બનશે, મ્હારો એકાન્તવાસ પણ મને ઓછો ભયંકર લાગશે એ લોભથી હું ત્હારી પાસે હાજર થયો છું-ત્હારી છેવટને માટે રજા લેવા આવ્યો છું—"

"જીવનાધાર! પ્રાણેશ! હૃદયરંજન!" સામી આવીને નીચે નમીને તેના ખભા ઉપર પોતાના બે હાથ મૂકતે મૂકતે પગ આગળ બેસી જઈને, ગદ્ગદ કંઠે તે બોલી—"આ દાસીને આપે હજી પણ ન જ ઓળખી? તમે આવા ચતુર થઈને ભીંત જ ભૂલ્યા! તે દિવસ મને "જુગલ-જુગારી"નું નાટક જોવા લઈ ગયા હતા ત્યારે આપણે પેલું ગાયન સાંભળ્યું હતું તે યાદ છે?

અમો અબળાને માયા વ્હાલી રે—
વ્હાલી રે-વ્હાલી-માયા વ્હાલી
વસ્ત્ર કરાવો-ઘરેણાં ઘડાવો
મોતીડે મઢો તો મન ખાલી રે ખાલી રે
ખાલી મન ખાલી
નેહની નજરે નાથજી મ્હારા
ન્યાળી મને નેની કાની રે કાળી રે
કાળી નેની કાળી

વ્હાલા! મ્હારે બીજા કશાનો ખપ નથી આપના સ્નેહનું એક બિંદુ પણ મ્હારા ઉપર વર્ષશે તો હું ચાતકની પેઠે તેનાથી કૃતાર્થ થઈશ આપનો પ્રેમ કેવો છે તે તો મ્હેં જોઈ લીધું છે આપ મને મૂકીને-છોડીને-દૂર જશો તેથી શું એમ માનો છો કે મ્હારૂં જીવતર સુધરશે?-હાલ આપના દર્શનથી હું જે ધૈર્ય ધારી રહી છું તે પણ મને દુર્લભ થશે, તો પછી આ પ્રાણ ટકી શા આધારે રહેશે? મ્હેં તો મ્હારૂં સર્વસ્વ આપને અર્પી જ દીધું છે-નથી મ્હારે માતા કે નથી પિતા, કે

જેની અનુમતિની અપેક્ષા રહે ત્યારે હવે શુ કરવા આમ આપ એકના મ્હારાથી દૂર જાઓ છો? આપ જ્યા જશો ત્યા આવવા હુ તૈયાર છુ એટલુ તો હુ પણ સમજુ છુ કે જે દેશમાં આપના વિશુદ્ધ નામને દુર્જનોના છળકપટથી ખોટુ પણ કલંક લાગ્યુ છે ત્યા હવે વધારે વાસ રહેવુ આપને ન જ ગમે, તેથી આપે સ્વદેશ ત્યજવાનો નિશ્ચય કર્યો એ તો યોગ્ય જ છે આપના જેવા મતિમાનને જ્યા જગો ત્યા ઉદ્યોગ જડી જ રહશે આપણે તો वसुधैव कुटुम्बकम् ગણવાનુ છે તો હવે મને આપની સાથે આવવાની અનુજ્ઞા આપો મ્હારા ઘરબારનો બંદોબસ્ત કરીને જે કંઈ સાથે લેવા યોગ્ય જણાય તે લઇને આપ કહો ત્યા આપણે જઇને વસીએ, પણ મ્હારો ત્યાગ ન કરો મને એકલી મૂકીને જશો તો જરૂર આપને સ્ત્રીહત્યા લાગશે તેનુ પાપ માથે વ્હોરી લેવાને શુ આપ તત્પર છો?"

તેની આવી આજીજી સાંભળી ગાઢ પ્રેમ-સૂચક-નિશ્ચલ ભક્તિયુક્ત-અચલ વિશ્વાસભરેલી -દલીલો સાંભળી તેના ચ્હેરા ઉપર છવાઈ રહેલી ઉદાસીનતા નિહાળી-તેનુ શોકાર્ત છતા અધિક લાવણ્યમય મનોજ્ઞ વદન-યાચના કરતી-કરગરતી આંખ્યો નિરખી-ગળગળો-કોમળ સ્વર સાંભળી-તેણીને રગેરગ ઉછાળા મરાવતો મૃદુ સ્પર્શ અનુભવી-ચંદ્રકાન્તના હૃદયમા-તેના શરીરમા અંગેઅંગ જાણે ભાલાની તીક્ષ્ણ ધારો ભોંકાઈ ગઈ તેનો નિશ્ચય હવે આ પ્રેમમય મૂર્તિની પ્રણયાન્વિત પ્રાર્થના આગળ ટકી એમ ન હતુ પોતાને માટે આટલો ભોગ આપવાને તત્પર થયેલી પ્રિયાને તરછોડીને કયો પાષાણ હૃદયનો પુરૂષ આવે સ્થળેથી પલાયન કરી શકે?

"ધન્ય છે પ્રિયા! પ્રભુએ આ દુઃખ મ્હારા ઉપર નાખ્યુ તે મ્હારી પ્રેમના કસોટી કરવા માટે જ હશે ગાંડા જેવો જો હું તને ફરીથી મળ્યા વિના ચાલ્યો ગયો હત તો હુ કેવુ રત્ન ગુમાવત? કેવો મહાપાતકી બનત? કેવુ કષ્ટમય જીવન ગાળત? તેનો હવે જ મને ખ્યાલ આવે છે ત્હારી સાથે બાકીનુ આયુષ્ય પૂરૂ કરવાની પ્રભુએ મને તક આપી તેથી હુ તેની આ સજાને પણ હવે ભૂલી જાઉં છુ, ને ત્હારા જેવી ઉત્તમ રમણીનો સમ્બન્ધ મ્હારા જેવા નરાધમની સાથે સયોજીને તેણે મને ભાગ્યશાળી બનાવ્યો છે એમ માનુ છુ તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ તારૂ કલ્યાણ કરો અને ત્હારા આ સંજોગનો પરિપૂર્ણ બદલો આપો એમ માગુ છુ!"

નડિઆદ પ્રશસ્તિ.

લેખ——રા નાગરભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ.

ચરોતર કેરી ચતુરતાના રમણીય કેન્દ્ર સમું આ
ગુર્જરતાને ની ખોળે રમતું રમતું વળી મોહતું આ
આ અલૌકિક નડિઆદ!
નિરખી આવે અતિ યાદ,

વીર રત્નોની પ્રભાવશાળી જન્મભૂમિ શું રાજે
ને રાજ્યધાની ચરોતરના સામ્રાજ્યે
અલૌકિક એવું ગાજે
નિરખી સ્ફુરતું હૃદ આજે
વળી દીસે બનતા તદ્રૂપ
ગુર્જરતાના પ્રતાપ
તારગણ્યા નભમણ્ડળના
વળી ગ્રહો તેજરાશિના

ત્હેં ગોદે લઇ પ્રીત ધરી ઉછેર્યા ત્હારા બાળ
ગુર્જરીને ચરણે ધરીયા ત્હેં નરરત્ન રસાળ!
ગગનકન્ત ઝવેરીલાલ,
ગ્રસમસ્ત કવિવર બાલ
શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ,
પ્રભુભક્ત સન્ત આરામ

સુસંસ્કૃત મન સુખરામ અને વળી હરિદાસ દેસાઈ,
ને બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિલાલ સુહાગી દોલત દોલત ત્હારી!
ને છગનલાલ નરરત્ને
પરિપોષી કંઈ વિણ યત્ને—

ગુર્જર દેવીની વાટિકાઓને, મુક્તિ હમણા બનતી
વર રત્ન બાળ ગોદે લઈ તનુ સુહવતી
મન મગ્ન મસ્ત સાહિત્યે
ને હિન્દુ દેશની પ્રીતે
ધરી શાન્તિ કાન્તિ વર પથે—
નિજ તાતતણે, રમણીયે

સાહિત્ય, રસે, વક્તૃત્વે રાજે ચન્દ્ર દેશની દાઝે
જાની પણ, એ રત્નો લઈ ગોદે આનન્દે તુ આજે !

હેં ભરી રત્નભણ્ડાર
સમૃદ્ધ કર્યું ગુજગત

એ ગુજરનાના રત્ન ઉછેર્યાં પ્રીત ધરી નડિઆદ !
નિરખી તુજને એ આવે સઘળા યાદ !

હજુ ઉછેર પ્રીતથી રત્નો
નિજ દેશોદ્ધારક યત્નો
જે કરી શકે એવા ક
નહિ અસાધ્ય જાણુ ત્હને કૈં !

સ્મરી આજ સહુ એ પુણ્યભુમિ નડિઆ ! નમે શીર મ્હારૂ
તુજ પુનિત ચરણે આશિષ દે તવ ચારૂ *

---

* આની રત્નપ્રસવા ભુમિ માટે ખરેખર ! જેટલુ લખાય તેટલુ થોડુ છે ગુર્જરાષ્ટ્રની ચારુતર (અતિવ સુન્દર) ભુમિની રમણીય નગરી ત્હેની વધામા વધેલી ચારૂતા અને ધવનતા ત્હેના ભવિન રત્નનો આહ્લાદક પ્રસા પ્રફુલ્લ કરતા ચોથા માટે યોજાયુ કરાતા અનિલ અને સ્નેહીઓની મનભર ગોષ્ટિ એ આદિથી જરૂ હૃદયનુ દ્રાવણ થાય અને આવે પ્રસગે સ્વયમેવ વન્દન કરી જવાય તો નવાઈ નથી, ગુજરાત એ નગરીનુ ઋણી છે, અને રહેશે

નાગર ઈ પટેલ

આર્ટપ્રિન્ટર્સ ૧—૮—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુંબાઈ

રાણી મહામાયા[૧].

લેખક—મણિલાલ છીંપારામ દેસાઈ, બી એ

(મારવાડના રાજા જસવન્તસિંહની વિધવા રાણી મહામાયા મેવાડના રાણા રાજસિંહના દરબારમાં)

રાણી—રાણાજી! મારા આ બાળકને આપના ગઢમાં સ્થાન આપશો? ઘણા દિન માટે નહિ તો પણ થોડા દિવસને માટે તો આપશો?

રાજસિંહ—મહામાયા! તમારો પુત્ર તે મારે મન પારકો નથી એની રક્ષાને માટે આટલી બધી આજીજીની શી જરૂર છે? દુર્ગાદાસ, ઔરંગજેબ શું આ બાળકનો પણ પ્રાણ લેવાની ઈચ્છા રાખે છે?

દુર્ગાદાસ—નહિ તો એને પકડવાનો બીજો શો ઉદ્દેશ હોઈ શકે, મહારાણાજી?

રાણી—રાણાજી! એક પુત્ર અને એક પુત્રી માત્ર એટલી જ સંપત્તિ લઈ હું દિલ્હીથી નાસી નીકળી હતી રસ્તામાં દીકરી મરી ગઈ, હવે મારી સંપત્તિમાં માત્ર દુધ પીતું આ નાનું બાળક છે આ પુત્ર મારૂં સર્વસ્વ છે તેની રક્ષા કરજો પ્રભુ આપનું ભલું કરશે

રાજસિંહ—મહામાયા! પુત્રની બિલકુલ ચિંતા કરશો નહિ મારો પોતાનો પ્રાણ આપીને પણ હું એની રક્ષા કરીશ

રાણી—મહારાણાનો જય થાઓ

રાજસિંહ—દુર્ગાદાસ, ઔરંગજેબનો અત્યાચાર ધીમે ધીમે વધતો ચાલ્યો જાય છે એણે હિંદુઓ પર ફરી પાછો, જજીઆ વેરો નાખ્યો છે મારવાડપતિ જસવન્તસિંહના કુટુંબ પર આવો દારૂણ અન્યાય! ઔરંગજેબ પર પત્ર લખી કદાચ એને સારે રસ્તે ચઢાવી શકાય એમ છે?

રાણી—પત્ર લખીને? આજીજી કરીને? ઘુંટણીએ પડીને? એની પાસે ભિખ માગીને નહિ મહારાણા આમ દીનતા બતાવીને નહિ? હવે તો એ રાજ્યને જડમૂળથી ઉખાડી નાખ્યા વિના મારા કાળજાને ઠંડક નહિ વળે

રાજસિંહ—નહિ મહામાયા! લોહીની નદીઓ વહેવડાવ્યા વિના એ કામ નહિ બની શકે? જે રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું છે તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાની ઈચ્છા રાખવી, એ અન્યાય છે એમાં હજારો આ માણસોની નકામી હત્યા થશે અને દેશમાં વસતી પ્રજાને ઘણું કષ્ટ ભોગવવું પડશે

૧ બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર દ્વિજેન્દ્રલાલના "દુર્ગાદાસ" નામના નાટકના પંડિત રૂપનારાયણના હિંદી અનુવાદપરથી

રાણી—આપણા દેશમા અન્ય જાતિના રાજ્યની રક્ષા કેરી? એ શુ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે?

ગજસિંહ—ક્ષત્રિઓનો ધર્મ કેવળ મારામારી અને કાપાકાપી કરવાનો નથી! મરવાની અને મારવાની વિદ્યા એ કઈ ઉંચા દરજ્જાની વિદ્યા નથી કોઈ અનાથની કે આપણી પોતાની રક્ષા કરવાના ઉદ્દેશ વિના બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી મારામારી ને કાપાકાપી કરવી એ હત્યા છે (કાસિમ તરફ જોઈને) એ કોણ છે?

દુર્ગાદાસ—એ કાસિમઅલ્લી છે મારો જુનો મિત્ર છે એણે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા ન કરતા અમારા રાજકુવરની રક્ષા કરી છે!

કાસિમ—મહારાણા સાહેબ! એ પેઢીનો જુનો નીમકહલાલ નોકર છુ સરદારે (દુર્ગાદાસે) એક વખત મને મહાન્ આફત્તમાથી બચાવ્યો છે તે દિવસથી હુ એમનો ગુલામ થઈ રહ્યો છુ

રાજસિ હ—દુર્ગાદાસ! કાસિમ પણ મુસલમાન છે?

કાસિમ—મહારાણા! મારી જાતનુ ભૂડુ ના બોલશો અમારી જાત ખરાબ નથી. અમે બધુ થઈ શકીએ છીએ પરન્તુ નિમકહરામ થઈ શકીએ એમ નથી

રાજસિ હ—નહિ કાસિમ! હુ તમારી જાતની નિદા નથી કરતો બાદશાહની સાથે તમારી તુલના કરૂ છુ બા શાહ આ નાના બાળકનો જાન લેવાનુ પસદ કરે છે, અને તમે—

કાસિમ—કેવો સારો અને સુદર બાળક છે! એને જોતા જ એના પર પ્રેમ થઈ આવે છે! મોડમા લઈને રમાડવાનુ મન થાય છે!

રાજસિ હ—ઔરગજેબ! તુ દિલ્હીના સિહાસન પર બેસી એક નિર્દોષ બાળકનો જીવ લેવા તનપાપડ થઈ રહ્યો છે તારી જ જાતનો આ કાસિમ પોતાનો પ્રાણ આપીને પણ એને બચાવવા માટે તૈયાર છે, પ્રભુની દૃષ્ટિએ કોણ મોટુ છે? ઔરગજેબ! તું, કે આ કાસિમ?

રાણી—રાણાજી! હુ આ અત્યાચારનો બદલો લઈશ ત્યારેજ જપીશ એનો બદલો લેવાને ખાતર જ તે દિવસે હુ બીજી સ્ત્રીઓ સાથે બળી મરી નથી એટલા માટે જ હું અત્યાર સુધી જીવતી રહી છુ તમે આ બાળકનું રક્ષણ કરજો

ગજસિ હ—હુ કહી ચૂકયો છુ કે બાળકની તમે બીલકુલ ચિતા કરશો નહિ. મહામાયા! તમારા પોતાના બાળક સાથે તમે નિરાતે અહીંઆં રહો

રાણી—નહિ રાણાજી! હુ અહીંઆ નથી રહેવાની, હવે આ મારૂં ઘર નથી હુ મારા સ્વર્ગવાસી સ્વામીના રાજ્યમા પાછી જઈશ સપત્તિ કે વિપત્તિમા, સુખ કે

દુ ખમા, શાન્તિ કે અશાન્તિમા, જીવતા કે મરતી વખતે સ્વામીનુ ઘર એ જ સ્ત્રીનુ ઘર છે બાપનુ ઘર નહિ હુ તો મારવાડ પાછી જવાની!

રાજસિંહ--પરન્તુ બેન! હવે તમારાથી ત્યા નિશ્ચિંત મને નહિ રહી શકાય

રાણી—નિશ્ચિંત ? હુ શુ મારે પોતાને માટે નિશ્ચિંત જગ્યા ખોળવાને આવી છુ ? નહિ! રાણાજી! હુ તે નથી ખોળતી હુ તો હવે આપત્તિને ખોળુ છુ આપત્તિની મોડમા હુ પડી છુ, ધરતીકપમા મારો જન્મ થયો છે, તોફાનમા મારૂ ઘર છે પ્રલયના વાદળામા મારી પથારી છે વિપત્તિ! વિપત્તિને તો મેં મારી સખી બનાવી છે મારે માથે હવે બીજી કઇ વિપત્તિ પડવાની બાકી રહી છે ? પતિ માર્યા ગયા, પુત્ર માર્યો ગયો, મારૂ સર્વસ્વ લુટાઇ ગયુ હવે બીજી કઇ વિપત્તિ બાકી રહી છે ? રાણાજી! મારે માથે હવે તો માત્ર એક જ વિપત્તિ પડી શકે એમ છે, આ બાળકની હત્યા! રાણાજી! એની રક્ષા તમે કરજો, મારે બીજી કશી ઇચ્છા નથી હુ મારવાડ જઇશ, ત્યા જઇ આગ પ્રગટાવીશ એવી તો આગ પ્રગટાવીશ કે એમા ઔરગઝેબ તો શુ, પણ આખુ મોગલ સામ્રાજ્ય બળી ભસ્મ થઈ જશે!!!

કૉલેજીઅન.

(ચાલુ વાર્તા.)

લેખક—રા ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટિયા, બી એ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૫ થી)

પ્રકરણ ૧૧ મું

વાનાચોકડું.

આજ નેશનલ કૉલેજમાં સવારથી વિદ્યાર્થીના ટોળેટોળાં આમ તેમ ફરતાં હતાં રેસીડેન્સીની રૂમોમાં પાંચ પાંચ દસ દસ જુદા જુદા વર્ગોના અને જાતિના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળી ઘુસ ઘુસ કરતા હતા કેટલાક કમ્પાઉન્ડમાં ઝાડ તળે બેસી વિચારતા હતા, કેટલાક આનેગમાં આવી બૂમો પાડતા હતા તો કેટલાક હૃદયમાં બળતા હતા, છતાં બધાથી જુદા પડવામાં હીણપત માની ખોટી બહાદુરી બતાવતા હતા કેટલાક સૂચના કરી પાછળ રહેતા હતા તો કેટલાક હોળીનું નાળીએર બનતા હતા આખરે ઠરાવ થયો કે સાંજના કૉલેજ છૂટયા પછી અને ક્રિકેટ વગેરે પત્યા પછી હનુમાનજીની દેરી પાસે સાડા નવ વાગે સર્વેએ મળવું, જેથી પ્રૉફેસરો કે પ્રીન્સીપાલને એની કંઈ ખબર ન પડે. આ ઠરાવ થતાં જ સર્વે વિખરાઈ ગયા અને કૉલેજનો ટાઈમ થતાં સૌ પાતપોતાના વર્ગમાં દાખલ થયા કૉલેજ રેસીડેન્સીમાં ન રહેતા—બહારથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની હિલચાલ વિષે કાંઈ ખબર નહોતી, જો કે તેના કારણની પૂરતી માહિતી હતી અને એ પણ કાંઈ અસંતુષ્ટ અને ક્રોધયુક્ત હતા વર્ગો ચાલતા થયા—પ્રૉફેસરો આવ્યા—ઇતિહાસ—શેક્સપીઅર—ટેનીસન—એલ્જીબ્રા—ટ્રીગ્નોમેટ્રી—લૉજીક અને ફીઝીક્સ, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં પ્રૉફેસરો તલ્લીન હતા વિદ્યાર્થીઓને દેશપરદેશના દૃષ્ટાન્ત આપી રસ ઉપજાવતા હતા, નોટ્સ આપતા હતા પણ આજ વિદ્યાર્થીઓની આંખો અને મન પ્રૉફેસરો તરફ નહોતાં—હૃદય નહોતાં કેટલાક તો પ્રૉફેસરો ગુસ્સે ન થાય માટે જ નોટ્સ રાખી જરા પેન્સીલ ઉંચી નીચી રાખી નોટ્સ લેવાનો ડોળ કરતા હતા. કેટલાક નોટ્સમાં સવારની મીટીંગને સાર—સાંજના મળવાનું છે, એ અજાણ્યાને જણાવવા લખી બાંકડા ઉપર સરકાવતા હતા—કેટલાક કાગળની ચબરકી ઉપર લખી પ્રૉફેસરની નજર બીજી બાજુ હોય તે વેળા ફેંકતા હતા ને વર્ગમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરતા હતા ભોળા પ્રૉફેસર એમ જ સમજતા કે વિદ્યાર્થીઓ પોતે બોલે છે તે સાંભળી આનંદ પામે છે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ નીચેથી લાતાલાતી કરતા તો કેટલાક આગલી બૅંચપર બેસેલાના કોટની સાથે *Big Ass*—મ્હોટો ગધેડો એવું કાગળની લાંબી ચબરકી ઉપર લખી ટાંકણી સાથ જડતા આમ આજ કૉલેજનો દેખાવ હતો છોકરાઓને એમ જ થતું કે સાંજ ક્યારે પડે ! બાનું વિદ્યાર્થીઓ બીચારી શાન્ત રીતે સાંભળતી, લખતી પણ એમને પણ આજ વિદ્યાર્થીના વર્તન વિચિત્ર લાગ્યાં

કૉલેજમાં એક પાણી પાનાર બ્રાહ્મણ હતો બ્રાહ્મણ મહારાજને નામે ઓળખાતો હતો ગોળ મટોળ આંખે નયનો અને લંગડો લાગતો પણ બધો હતો "હા ભાઈસાહેબ ! હા મહેરબાન !"

કરી વિદ્યાર્થીઓને ખુશ રાખતો ઇંગ્રેજી આવડતુ ન હોતુ છતા બેવડી બોલુ ઈંગ્રેજી બોલતો કૉલેજ શરૂ થઈ તે પહેલા તે હાયસ્કુલમા હતો ને ત્યાથી આવેલો એટલે ભલભલા મહારાજનુ લાવેલુ ઘણુ પાણી પી ગયેલા, હાઈકોર્ટના જડ્જો મામલતદારો, માસ્તરો, ડેપ્યુટી કલેક્ટરો, મીલ માલેકો, શેઠીયા ને સામાન્ય વ્યાપારીઓ આ મહારાજને પરિચિત હતા પર્વ-દિવાળીએ મહારાજ ફરવા નિકળતા ને પાચપચીસ રૂપીયા સહેજ ભેગા થતા લગ્નમા નિમન્ત્રણ આપવુ ભૂલી જતા પણ મહારાજને કાને વાત પહોચતી અને મહારાજ સાહેબજી કરી ઘરના માણસ હોય એમ કામે લાગતા—હુકમ કરતા ચાર દિવસનુ જમણ કાઢતા અને દક્ષિણા લેતા નવા વિદ્યાર્થીઓ આગળ આગલા વખતના વિદ્યાર્થીઓના તોફાન, મજાહ અને ઉદારવૃત્તિની વાતો કરી બને તેટલુ નિચોવતા મહારાજમા એક ગુણ હતો—મહારાજની ઓરડી એટલે ખાસ કરી ઉન્હાળામા નન્દનવનની કુંજ મહારાજના ગોળા સ્વચ્છ અને એમા પાણી સ્વચ્છ ને હુગાર રહેતુ પણ !! જૂદી જૂદી જ્ઞાતિવાર હતા પણ વિદ્યાર્થીઓ ઉતાવળમા જે આવે તે ઉપાડી લેતા મહારાજને જાતિભેદનો બાધ હતો અને ન હતો કૉલેજના નિયમમા એકતાનુ સૂત્ર હતુ, છતા ધર્મમા આડે ન આવવાનો સિદ્ધાન્ત હતો નવા જમાનાના વિદ્યાર્થીઓ જાણી જોઇને ગમે તે પ્યાલામા પાણી પીતા—બૂટ પહેરી પીતા અને કોઈ જૂના મતનો હોય તેને હેરાન કરતા મહારાજ પોતે શિવ-વિષ્ણુ બન્ને ધર્મ પાળતા ઘર આગળ ડુંગળીના ભજીયા ઉડાવતા પણ વિદ્યાર્થીઓને ગમત થાય છે તો, તેથી તેમને ખુશ રાખવાથી લાભ છે માની કોઈ ડુંગળીનુ નામ દે તો ખોટા ચીડાતા અને ધાંધલ કરતા જુના વિદ્યાર્થીઓ સમજતા ને નવા વિદ્યાર્થીઓ મહારાજને સાચુ સમજી ચીડવતા કોઈ જૂના મતનો ધર્મિષ્ટ વિદ્યાર્થી વર્ગ ચાલતો હોય ત્યારે જ બિચારો એકલો પાણી પીવા આવતો—બુટ કાઢી મહારાજની છાપરીમા ઓટલા ઉપર બેસતો અને હાથ, પગ ધોઈ કોગળા કરી પાણી પીતો પણ એકા બે તોફાની છોકરાને આ વાતની ખબર પડતા જ પાછળ દોડતા અને પેલા બીચારાના મ્હોમા પાણી ને હાથમા પ્યાલો હોય ત્યા બુટ સાથે જ અડકી—"ક્યા માસ્તર! નાખવામા સમજ પડી કે?" કહી હેરાન કરતા પેલાને પાણી ઢોળી નાખવુ પડતુ, કોગળો કરવો પડતો અને ફરીને પવિત્ર થવાની ફરજ પડતી મહારાજ આ વખતે ચીડાતા ને હેરાન કરનારને ધમકાવતા બાતુઓના રૂમમા પાણીની વ્યવસ્થા હતી ને પાણી મહારાજ જ ભરતા હતા, છતા દિવસમા બેચારવાર ખબર કાઢી આવતો તેમ પ્રોફેસરોની રૂમમા ચાહપાણીની વ્યવસ્થા પણ એક મહારાજની જ હતી મહારાજનો નિત્ય નિયમ એ હતો કે સવારે પાણી ભરવા આવે એ વખત અને સાંજના કૉલેજનો વખત પૂરો થાય એ વખત પ્રીન્સીપાલ સાહેબને સલામ કરવા જવુ અને મહેરબાનીની લાગણી કૉલેજના વિદ્યાર્થી મારફત મળેલા ખબર પહોચાડતા મહારાજ આમ ગરીબમાંથી તવંગર થયો હતો અને નેશનલ કૉલેજ જેવી કૉલેજમા ખાસ ખટપટ ન હતી છતા પોતે પ્રીન્સીપાલનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો

મહારાજના કાન ઉપર વાત આવી હતી વિદ્યાર્થીઓ સવારના રેસીડેન્સીમા મળ્યા હતા ઝાડ તળે મળ્યા હતા પાણીની રૂમમા પણ છૂપી ધ્વાઈ વાત થઈ હતી અને સાંજના

ક્યાંક મળવાના છે, એ વાત મહારાજ સાહેબ સાંજના પ્રીન્સીપાલ પાસે ગઈ અને પ્રીન્સીપાલ જાગ્રત થયા. સાન્દર્યમદ–ધનમદ–વિદ્યામદ અને સત્તામદ મનુષ્યને આંધળા બનાવે છે. નેશનલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં પોતે લોકપ્રિય હતા એમના શિક્ષણ માટે બીજી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની કૉલેજ છોડી નેશનલ કૉલેજમાં દાખલ થતા હતા. વિદ્યાર્થીઓના બાલજીવન–નીતિજીવન ઉપર એ પુરતું લક્ષ આપતા અને કોઈ પણ વિદ્યાર્થી આધિવ્યાધિ ઉપાધિમાં છે એમ ખબર પડતાં પોતે જાતે ત્યાં જતા અને એને દુ:ખમુક્ત કરતા. આમ છતાં હમણાં હમણાં પ્રીન્સીપાલ સાહેબમાં નવો પવન આવવા લાગ્યો હતો. બીજી કૉલેજોના પ્રીન્સીપાલો અને કેળવણીના હિમાયતીઓની નવી ક્લબ સ્થપાઈ હતી તેમાં આ પ્રીન્સીપાલ બહુ રસ લેતા હતા. ગામ હોય ત્યાં ઢેડવાડો હોય જ, એ ન્યાયે હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશમાં પ્રીન્સીપાલ અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના અણબનાવના વૃત્તાંતો પત્રમાં આવતા ને બન્ને પક્ષના કાંક નાક જાહેરમાં આવતા. આના પરિણામે ક્લબમાં અને જાહેર સભા અને કેળવણીના માસિકોમાં 'વ્યક્તિત્વ ખીલવવું કે અંધશ્રદ્ધા' 'વડિલ પ્રત્યે બાબા વાક્યં પ્રમાણં'નું સૂત્ર રાખવું કે પોતાના જ્ઞાન–વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ કરવો, એ ઉપર ચર્ચા ચાલતી. જનસમાજનો સ્વભાવ જ એવો છે કે સત્તા મૂકી ગમતી નથી. ઘણી વાર સત્તા અને હુકમ ચલાવ્યા પછી–જેને આપણે રમાડયા હોય, જેને આપણે બાળકોની સ્થિતિમાં દેખ્યા હોય, જે આપણી પાસે સમજતા નથી કરી સમજતા આવ્યા હોય તેઓ મોટા થાય, કૉલેજોમાં ભણતા થાય, ડીગ્રી મેળવે ત્યારે જાહેર સભામાં, અને પત્રોમાં આપણા જેવા હોય તેમ નિડરતાથી ઉભા રહે, આપણા વિચારો અને કાર્યો ઉપર ટીકા કરે, સામા થાય અને હવે તમે ન સમજો–જમાનો આગળ વધે છે એવું કહે તે વખતે તે નથી ખમાતું. વિનિ નાનાવાનના શબ્દોમાં પુત્ર એટલે પ્રગતિ ખરી–પુત્રાદિચ્છેત્ પરાજયમ્ એ શાસ્ત્રવાક્ય ખરૂં, પરંતુ તે ભાષણમાં–બીજાને માટે, અને નહીં આપણે માટે. આવો અનુભવ કૉલેજોમાં, રાજ્કીય સંસ્થાઓના નેતાઓને, અને–જૂના અને નવા સંસારસુધારકોને થયે જાય છે તે થવાનો. નેશનલ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલની પણ આજ સ્થિતિ હતી. સમસ્ત હિંદમાં નવો પવન–વ્યક્તિત્વનો વિકાસ વધતો હતો. એને અંગે યુવાનવર્ગ અને વૃદ્ધસત્તા વચ્ચે તુમૂળ યુદ્ધ જાગતું હતું અને એક બાજુ દબાવવાનો ઉપાય લેવાતા ત્યારે બીજી બાજુથી શા માટે? કરી માથું ઉંચું કરવાના આવેગભર પ્રયત્નો થતા. આટલાં વર્ષ સુધી પ્રગતિ કર્યા પછી–સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા વિચ્છિન્ન કર્યા પછી જ્ઞાતિ એ બેડી છે, એ વિચાર વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં ઠસાવ્યા પછી–વૃદ્ધો હજી જૂના મતના *orthodox old folk* છે એમ યુવાન બાળકોમાં ઠસાવી માનવૃત્તિનો ભંગ કરાવ્યા પછી પાછો આ નવા વડીલોનો आज्ञागुरूणामविचारणीया–અંધ માન્યતા જ્યાં સુધી વડિલ છે ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો યુવાનોને હક જ નથી એ ઉપદેશ આપવા શરૂ થયા. ત્યાં આ બન્ને વર્ગ વચ્ચે અસંતોષ શરૂ થયો. પ્રીન્સીપાલ અને કેળવણીના હિમાયતીની ક્લબમાં નક્કી થયું કે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જરાક દાબ રાખવો અને વ્યક્તિત્વનો ખોટો ઉપયોગ થતો અટકાવવો અને આમાં કાંઈ સત્ય પણ હતું, પરંતુ

સતાને આવા પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા ગમતો નથી એ માનતો કે કેટલા પ્રસંગેનો તિરસ્કાર એ એના કર્મનો ખોટો અર્થ ને અયોગ્ય પરિણામ હતું કેળવણીમાં યુરોપીઅન અને યુરેશીઅન સાથે સભામાં બેસતા આપણને અટકાવે છે ત્યારે આપણી માનવૃત્તિની શી સ્થિતિ થાય છે ? પ્રભુના દરબારમાં દેવાધિદેવ સરખા છે તેમાં જેનો સરસ્વતીમાતાએ તિરસ્કાર કર્યો નથી તે આપણે શા માટે તિરસ્કાર કરવો ? વ્યાખ્યાનોમાં હાજર રહેવા માટે પ્રીન્સીપાલનો હેતુ યોગ્ય હતો પણ અને આ સાધન આ પગલાં લીધાં તે જરાક વધુ સખ્ત હતાં પ્રીન્સીપાલ પ્રત્યે બધાને એટલાન તો ભાવ હતો કે વર્ગમાં વાતે વાતે સમજાવ્યા હોત કે લાભાલાભ કહ્યા હોત તો એમની ઈચ્છા પ્રમાણે જ થાત, પણ આ પગલાથી વિદ્યાર્થી એમ સમજ્યા કે અમારું સ્વતંત્રતા લાગણી દે છે, અમારું જીવન સ્પષ્ટ નથી તો પછી અમારા ઉપર શા માટે અણવિશ્વાસ આ નોટીસની વાત બહાર પડી આવે તો તેવન ન કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે લોકો કેવો અભિપ્રાય બાંધે ? આમ બન્ને પક્ષ સત્યથી—એ બે પક્ષને સાથે બેસાડી સમજાવનારને અભાવે વિદ્યાર્થીઓમાં ગરમી વ્યાપી ને મને ઉષ્ણ—નાથ જેવા તોફાનીઓને તો એ જ જોઈતું હતું પાણીવાળો મહારાજ મૂળ વાતનું રહસ્ય જાણતો નહોતો ને તેણે સાજના સાહેબને "તમે કૉલેજમાં ઠેઠ દાખલ કર્યો છે ને છોકરાઓ સભામાં જવાની બધી કરી છે માટે બધા હડતાળ પાડવાના છે" એટલું જ કહ્યું પ્રીન્સીપાલ ક્રમે થયો—બીજા પ્રૉફેસરોને કાંઈ ખબર હતી પણ જ્યાં સુધી આપણને પૂછ્યું નથી ત્યાં સુધી આપણે શા માટે પીડા વહોરવી કહી સૌ ઘેર પધાર્યા પ્રૉ. પ્રમથનાથ ધૂની હતો એને કંઈ જ ખબર ન હોતી અને આમ કૉલેજનું વાતાવરણ તોફાની થયું, વટાળીયો—નાવાજો આવતું હતું અને એમાં કોણ ભોગ થઈ પડે છે એ જ જોવાનું છે

—અપૂર્ણ

સામ્રાજ્ય વ્યાપાર અને હિન્દનું બજાર.

[એક પુસ્તકપરિચય]

લેખક—રા. જયસુખલાલ ગોવર્દ્ધનભાઈ ત્રિવેદી.

અત્યંત આનન્દની વાત છે કે આપણા દેશમાં જ્યારે હોમરૂલ-હિન્દુસ્તાનને માટે સ્વરાજ્ય-માટે વેગવાળી હિલચાલ મજબૂત રીતે પગભર બની છે ત્યારે મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ પ્રિન્સ ઑફ ઇન્ડિઆએ, *Imperial Trade and the Indian Market*—સામ્રાજ્ય વ્યાપાર અને હિન્દનું બજાર, એ વિષય ઉપર અત્યંત ઉપયોગી લેખોથી ભરપૂર એક ખાસ અંક ગઈ તા. ૨૨ મી જૂનને દિવસે પ્રગટ કર્યો છે આ કરતાં વિશેષ ઉપયોગી અને અથ ગાળા મહત્ત્વનો લેખસંગ્રહ વર્તમાન યુગમાં આપણા દેશને બીજો હોઈ શકે ? પ્રસ્તુત લેખ સંગ્રહની શરૂઆતમાં એક ક્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ લેખસંગ્રહ બ્રિટીશ માર્કીટ—બ્રિટીશ વનાવટનો માલ બજારમાં કેમ અને

અનુમાન કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

ની રીતે વધારે છૂટથી વેચાય, અને તે માટેનુ વધારેમા વધારે લાયક બજાર હિન્દુસ્તાન છે, માટે હિન્દુસ્તાનના બજારમા એ બ્રિટીશ માલ વધારે પગભર કરવાનો એમા પ્રગટ સંદેશો છે 'યુદ્ધની પછી જ્યારે બ્રિટીશ બજાર ખૂલશે ત્યારે અગાઉ નહિ જેનામા આવી હોય તેવી અસાધારણ માગણી બ્રિટીશ માલ માટે હિન્દુસ્તાનમા થશે, અને તેમાયે ખાસ કરીને મશીનરી યંત્રો વિગેરે માટે તો ખાસ માગણી થશે, અને તે વખતે **હિન્દુસ્તાન માગી કિંમત પણ—મ્હોં માગી કિંમત પણ આપી શકશે,"** એ સંદેશો છે આ વાક્ય જેટલુ સ્વાર્થી છે તેટલુ જ સન્દેશાભિમાની વૃત્તિવાળુ અંકિત છે હિન્દુસ્તાન ગરીબ છે પરન્તુ બ્રિટીશ માલની ખપત —ના આવડત હશે, બુદ્ધિ હશે અને વ્યાવહારિક ડહાપણ હશે, તો બ્રિટીશ માલ હિન્દુસ્તાનમા વધારે પ્રમાણમા ખપશે, ખરી વાત છે કે પાછલા કેટલાક વર્ષોથી વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ સંબંધમા હિન્દુસ્તાનના લોકનાયકો વધારે ગભીરપણે વિચાર કરે છે, છતા પણ પરદેશી માલ ઉપર તેણે હજી ઘણા વર્ષોના વર્ષો સુધી આધાર રાખવો પડશે—' એવો આ સંગ્રહમા ઉદ્ગાર છે

'હિન્દુસ્તાનના બજારના અવકાશ'વાળા એક ઉપયોગી લેખમા જણાવવામા આવ્યુ છે તે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમા ૩૧૫૦૦૦,૦૦૦ ગ્રાહકો છે, અને આટલી મ્હોટી વસ્તીવાળા દેશમા—આટલી મ્હોટી સંખ્યાવાળી ગ્રાહકોમા જરાક આવડત હોય તો બ્રિટીશ માલનુ બજાર વધારે વેગવન્તુ બની પગભર થાય એ નિઃશક છે

છે કોઈ આપણા દેશમા આટલો દેશપ્રેમી સ્વાર્થી વિચારવાન્ક આજે કે જેણે આવા ઔદ્યોગિક વિષયોના રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી નિરૂપણ કર્યા હોય? દેશમા હજારોની સંખ્યામા વ્યાપારવણજમા અહોરાત્રિ નિમગ્ન રહેતા વ્યાપારીઓ છે, પણ ત્હેમણે દેશના જ હિતમાટે વ્યાપાર આવો હોય એવા નમૂનો બતાવ્યા છે? મીલ જેવા મ્હોટા ઉદ્યોગોમા મશીનરી યંત્રોની પહેલી જરૂર છે, તે યંત્રો પરદેશી પ્રજા પૂરી પાડે છે, અને ત્યારે જ આપણા મીલ માલિકોના કરોડોના ધંધા ચાલે છે એ યંત્રો આપણે ક્યા સુધી પરદેશથી લાવીશુ, એ પરાશ્રય ક્યા સુધી રાખીશુ એનો વિચાર દેશના નાયકોએ—દ્રવ્યવાન પ્રજાજનોએ કરવો નથી ઘટતો શુ? ઉંચી જાતના અને ટકાઉ અને સુંદર તેમ પણ સોંઘા ભાવના યંત્રો—અને અન્ય વસ્તુઓ હિન્દુસ્તાન માગે છે, માટે તે પૂરા પાડવા બ્રિટીશ પ્રજાએ બ્રિટીશ વ્યાપારીઓએ ભગીરથ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ બ્રિટીશ સિવાય અન્ય પરદેશી રાજ્યોના ઔદ્યોગિક પગ પસારો હિન્દમાથી હવે ધીમે ધીમે ઓછો કરવાની એ સલાહ આપે છે આપણા દેશના નાયકોએ આજ વિચાર વધારે ગભીરતાથી કરવો ઘટે છે દેશમા ઔદ્યોગિક શાળાઓ, મહાશાળાઓ અને લાખો અને કરોડોની થાપણોથી નવા ધંધા શરૂ કરવા જોઈએ એ જ ત્હેમનુ જીવનસૂત્ર હોવુ જોઈએ

આપણા દેશમાથી કઈ વસ્તુઓનો ક્યા પ્રમાણમા કેટલો નિકાસ થાય છે અને કઈ વસ્તુઓ કેટલા પ્રમાણમા લાવવામા આવે છે તેની વિગતવાર તપસીલ આ ખાસ અંકમા રજુ કરી છે

'જગતમા ની પૂત, અને તેમા હિન્દની તકપના, ખેતીવાડીના ઓજાર, ધાતુનો ઉદ્યોગ નીજળીનો ઉદ્યોગ, હિન્દનો નાણા વહિવટ, રેલ્વે, રોજગાર, બ રો, કનાનૂનનો, તેનના બીઆ, ખાડ, કાગળ, ટપન્ટાઇન, વિગેર ॥ ઉદ્યોગો સબન્ધમા આમા ઉપયોગી લેખો છે

આ લેખસમૂહનુ તાત્પર્ય એ છે કે યુદ્ધને અંતે બ્રિટીન સામ્રાજ્યની વ્યાપારનીતિ નવે સરથી વ્યવસ્થિત કરવામા આવે તે વખતે ઇંગ્લડના અર્થશાસ્ત્રીઓ, વ્યાપારીઓ અને ઔદ્યોગિક સસ્થાઓના માલકોએ પોતાની સ્થિતિ અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા નિશ્ચિત કરવા અત્યારથી જ ઉહાપોહ કરવા માડ્યો છે, અને એ સબધમા કાઈ વધારે વ્યવહારૂ અને આખા દેશને વધારે ઉપયોગી નીવડે એવી સગીન યોજનાઓ રચવા મડી પડ્યા છે એ જ બ્રિટિન પ્રજાની સમયસૂચકતા, એ જ એ પ્રજાની સ્વદેશપ્રીતિનો મહાપ્રવાહ અને તેજસ્વી ઉન્નમન, પ્રજાની કાર્યપદ્ધતિની દૂરદર્શિતા પણ એ જ, અને એ જ પ્રજા જગતની પ્રજાઓમા સૌથી પ્રથમ રહેવાને યોગ્ય રીતે લાયક છે જ્યા સુધી આપણા દેશમા ધાર્મિક મતભેદો, ન્યાતજાતની અનેક ન્હાની મ્હોટી ખટપટો, અને અભાગ ઉદ્યોગ એ અમ્હારે જ માટે છે, એવી સકુચિત દુરાગ્રહ અને સત્વહીન મિમાસાનો જડમૂળથી ત્યાગ કરવામા નહિં આવે ત્યા સુધી વિલીયમ અને અન્ય પ્રજાઓના સૂત્રધારીઓ કહે છે તેમ આપણે હમેશા પગભરથી જ રહીશુ આપણા દેશમા અનેક ઉદ્યોગો લાખોની થાપણોથી ઉભા કરી શકાય તેમ છે, અને તેનુ સાધન પણ આપણા દેશમા ક્યા ન્હાનુ સુનુ છે? આપણો દૃઢ સકલ્પ હશે, આપણામા બુદ્ધિ અને વ્યાવહારિક ડહાપણ હશે, અને આપણામા જ્વલત પુરૂષાર્થ હશે તો દુનિયા જખ મારે છે, હિન્દુસ્તાનને કોઈની પરવા નથી, હિન્દુસ્તાન પોતાના જ પગપર ઉભા રહેવા સદાયે સમર્થ છે—એ જગતને અને તેની સર્વ પ્રજાઓને બતાવી આપીશુ આપણે હિન્દમાતાના પુત્રો યુદ્ધ પછી ધનસચય કરવાની લાલસા, દૂરગામી નીતિથી ઉભરાઈ જતા અનેક પ્રયત્નો ચોતરફથી થશે એ નિશ્ચિત છે હિન્દુસ્તાન સાથે વ્યાપાર કરી, સર્વ જન પોતાના દેશમા હિન્દનો પૈસો ભરી દેશે અને હિન્દના પૈસે પોતે દ્રવ્યવાન થવાના પ્રસગો ઉપરાઉપરી યોજશે, તે વખતે હિન્દની શી સ્થિતિ થશે, એનો વિચાર હિન્દમાતાની કુખે જન્મેલા સર્વ હિન્દીજનોએ પ્રથમ કરવો ઘટે છે હિન્દ માટે હોમરૂલનો પહેલો પાયો—અર્થ સ્વરાજ્ય—પ્રથમ અને બહુ ઉપયોગીમા ઉપયોગી પાયો તે આપણા દેશના અનેક ઉદ્યોગોની સગીનતા અને ઉપયોગીતા ઉપર આધાર રાખે છે અને આ ધ્યેય સિદ્ધ નહિ કરીએ તો પછી એ પણ સાથે નક્કી જ છે કે સ્વરાજ્ય આપણા પુરૂષાર્થથી આપણને મળે ને રહેવારના જહાંગીરો પણ તે ઉઠાવે આપણે આપણા ઉદ્યોગો માટે તો અન્ય પ્રજાઓ સાથે હરિફાઈમા ઉતરવાનુ અથ સમક્ષમ્ તે વખતે કરવુ પડશે એ વિષમ સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો એ શુ જરૂરનુ નથી? એ સ્થિતિ ઉભી જ થવા ના પામે માટે એ નવા આર્થિક યુદ્ધ સામે આપણે અત્યારથી જ આપણા સૈન્યની વ્યૂહરચના કરવાની છે આપણે અત્યારથી જ અડગ નિશ્ચય અને બહાદુરીથી વિજય જ મેળવવો છે એવા દૃઢસકલ્પથી આપણા સાહિત્ય સમાચારના છે, આથી બીજુ શુ?

સમાલોચક

નવેમ્બર ઈ સ ૧૯૧૭

That is the point —

Benevolence never developed a man or a nation We do not want a benevolent government We want a free and a just government Every one of the great schemes of social uplift which are now so much debated by noble people amongst us is based upon justice not upon benevolence It is based upon the right of men to breathe pure air to live upon the right of women to bear children and not to be overburdened so that disease and breakdown will come upon them upon the right of children to live and grow up and be strong

—Woodrow Wilson

૧ તં
૨૩

અ-
૧૧મો

પુસ્તક ૨૫
અંક ૧૧મો

That is the point —

Benevolence never developed a man or a nation We do not want a benevolent government We want a free and a just government Every one of the great schemes of social uplift which are now so much debated by noble people amongst us is based upon justice not upon benevolence It is based upon the right of men to breathe pure air to live upon the right of women to bear children and not to be overburdened so that disease and breakdown will come upon them upon the right of children to live and grow up and be strong

—Woodrow Wilson

શરીરની સુંદરતા.

શરીરની સુંદરતા શુદ્ધ લોહી અને શુદ્ધ વિર્યમાં સમાએલી છે, અને લોહી અને વિર્યની શુદ્ધતા

મદનમંજરી ગોળીઓ

માં જ સમાએલી છે આ ગોળીઓ લોહી અને વિર્યવિકારના તમામ દરદો સુધારી, ઢીલા પડેલા અવયવોને દૃઢ અને મજબુત બનાવે છે રક્તદોષ નાબુદ કરી કાન્તિમાં ફાયદો જ વધારો કરે છે તેમ થોડી મુદતના સેવનથી માણસ તન્દુરસ્ત, સુખી, અને હૃષ્ટપુષ્ટ બને છે કીં ગોળી ૮૦ નો રૂ. એક

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી

હેડ ઓફીસ-જામનગર-કાઠિયાવાડ.

બ્રાન્ચ ઓફીસ, કાલબાદેવીરોડ-મુંબાઈ.

સ્થપાઈ ૧૮૯૨

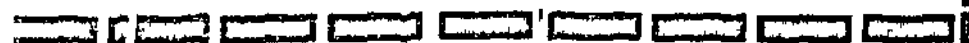
એસ. પી. કાકુ ઍન્ડ કંપની,

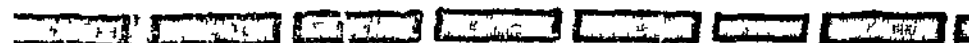

અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ નં. ૩, મુંબાઈ

રબ્બર સ્ટેમ્પ બનાવનાર અને કોતરકામ કરનાર. । ૨૧૬ ૨ ૨૦૦૦

ઑફિસ સીલ, મીન ટાંક તથા પત્ર ... ના તાર ઉપર મારવાના પીતળની છાપો તથા તેને લગતી બાકી સામાન બનાવવાની પીતળની ટાંકઓ મીનાના દરેક જાતના પગ લાખની મીન, પીતળના નામના બોર્ડ તથા કોર્ટ ફી ... બનાવનાર તથા છાપનાર

કવરનું ત્રીજું પાનું વાંચો.

સમાલોચકનું વાર્ષિક લવાજમ—

રૂ. ૩ - હિન્દુસ્થાન બહાર રૂ. ૩॥

વિજ્ઞાપન.

આવતા ડીસેમ્બરના અમારા અંક સાથે "સમાલોચક"નું આ વર્ષ પુરું થઈ જાન્યુઆરી ૧૯૧૮ ના અંકથી 'સમાલોચક'નું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે તે વાત ઉપર અમારા ગ્રાહકોનું ધ્યાન ખેંચતા અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે,

જાન્યુઆરી ૧૯૧૭થી 'સમાલોચક'નું ચાલુ વાર્ષિક લવાજમ સર્વ ગ્રાહકો માટે રૂપીઆ ત્રણ અને હિન્દુસ્તાન બહારના ગ્રાહકો માટે રૂપીઆ પોણાચાર લેવામાં આવશે. 'સમાલોચક'ના આજ સુધીના વહીવટમાં શરૂઆતમાં લેવામાં આવતા લવાજમના નિયમ વિરુદ્ધ જઈને પણ કેટલેક વખતે વર્ષ પુરૂં થતાં સુધી પણ કેટલાક ગ્રાહકોના લવાજમ માટે રાહ જોવામાં આવતી હતી.

પરન્તુ, વર્ષના અમુક માસ પર્યંત અંક કેટલીક મુદત સુધી લગભગ આખું વર્ષ માસિક મગાવ્યા પછી અમારા ગ્રાહકો તરફથી છેવટે વી. પી. પાછું ફેરવવામાં આવે છે તેને લીધે અમારે નાહકના ખર્ચમાં ઉતરવું પડે છે તેથી,

અમારા સર્વ ગ્રાહકબન્ધુઓને આથી વિનતિ કરીએ છીએ કે ૧૯૧૮ ના નવા વર્ષથી જે ભાઈઓએ અને જાહેર સંસ્થાઓએ માસિક મગાવવું ના હોય તેમણે ડીસેમ્બર માસ સુધીમાં તાકીદથી અમને તે પ્રમાણે ખબર કરવાની કૃપા કરવી અને જેમને ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાની ઈચ્છા હોય તેમણે માસિકનું લવાજમ રૂ. ૩) અને હિન્દુસ્તાન બહારના ગ્રાહકોએ રૂ. પોણાચાર તાકીદથી અમને મોકલી આપવા કૃપા કરવી. કારણ કે નવા વર્ષથી લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવશે. હિન્દુસ્તાન બહારના જે ગ્રાહકોના લવાજમ ડીસેમ્બરની છેલ્લી તારીખ પહેલાં નહિ મળ્યા હોય તેમને જાન્યુઆરીથી અંક મોકલવામાં આવશે નહિ.

૧૯૧૭ ના જાન્યુઆરીથી કેટલીક આર્થિક અગવડો વેઠીને પણ સમાલોચકમાં નિયમ કરતાં વધારે પૃષ્ઠ અને વધારે ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે તે રીતે ૧૯૧૮ માં પણ આપવામાં આવશે એટલું જ નહિ પરન્તુ યુદ્ધ શમે અને શાન્તિ પ્રવર્તે તો 'સમાલોચક'ને હજી વધારે મનોરંજક કરવાનો અમારો અભિલાષ છે અને વધારે ચિત્રો તથા બનતા પ્રયત્નથી મેળવીને ઉત્તમ લેખો આપી સમાલોચકમાં કળા અને સાહિત્યને વધારે સંગીન સ્થાન આપવા અમારા નમ્ર સંકલ્પ છે. તે સંકલ્પની સિદ્ધિ અમારા ઉદારચરિત અને સાહિત્યપ્રિય ગ્રાહકો અને ગુજરાતના અભ્યાસક અને સુવિદિત લેખકો, અને ગુજરાતના ચિત્રકારો એ સૌના ઉપર જ આધાર રાખે છે. ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાઈઓ માટે અભિમાન રાખતા સ્વયંસેવકોએ પોતાના વિચાર આચારમાં મૂકી કાર્યવાહી થવાની [illegible] જરૂર છે. સમાલોચકના કાર્યવાહકો તેમના ઉત્સાહને અને સહાનુભૂતિને પ્રેમથી સન્માનસહિત વધાવી લેવા નિરંતર તૈયાર છે અને તે માટે તે હમેશાં આશાની અપેક્ષા રાખે છે.

ગુજરાતના ઉત્સાહી ચિત્રકારો, એમેચ્યુર ફોટોગ્રાફરો અને વિદ્વાન અને ઉત્સાહી લેખકો પોતાની કૃતિઓથી સમાલોચકના કાર્યવ્યવહારમાં પોતાના તરફથી સાહાય્ય આપી અમને ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન આપશે એવી અમને દૃઢ આશા છે, અમે અત્રે તે સર્વને અમને સહાયભૂત થવા નમ્ર વિનતિ કરીએ છીએ. તેમ જ અમારા ઉદારચરિત ઉત્સાહી ગ્રાહકબન્ધુઓ પોતાના ઉદાર ઉત્તેજન ઉપરાંત અમને નવીન ગ્રાહકો મેળવી આપવા કૃપા કરશે તો અમારા આ દેશહિતના કાર્યમાં જરૂર સાહાય્યરૂપ નીવડશે. 'સમાલોચક'ના ચિત્રો અને કાગળો વિગેરે માટેના આ મોંઘવારીના સમયમાં અમારા ગ્રાહકોના આવા ઉદાર આશ્રય અને સદ્ભાવ માટે અમે ત્હેમના મહદુપકારી બનીશું.

આ નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ અરણ્યરુદન નહિ નીવડે એવી અમને આશા છે.

મુંબાઈ, ૨૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭ }
સમાલોચક ઑફિસ } પ્રકાશક.

સમાલોચક.

अनुद्वेगकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ गी १७-१५

પુસ્તક ૨૨ મું] નવેમ્બર, ઈ. સ. ૧૯૨૭. [અંક ૧૧ મો.

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી.
પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
આ લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવે છે.

ભારતી સ્તવન.

લેખક—રા. રઘુનાથ ત્રિભુવનદાસ બ્રહ્મભટ્ટ.

જાગો નાથ! અરે જાગો નાથ! જગ જાગો નાથ! "હવે" જાગો નાથ!
દ્વાર તમારે આવી જગતના ભારતી રંક અનાથ—
સુના સુના મ્હારા રત્ન સિંહાસન
સુની મ્હારી રણુકાર,
સુના સુના મ્હારા મણિમન્દીર
સુના ગગાના ધાર—હવે જાગો નાથ!

ભારતી ભાગ્યનો ભાનુ છુપાયો
"હા" વ્યોમ-પટલ જ્યોતિનાથ,
ક્યારે નીરખીશ મ્હારો રમ્ય ચેન ભર્યો
આરા ઉષા કેરો સાથ—હવે૦

ખુચ્યા નયનતણા નીર
"અરે" મ્હારા ખોવાયા હૈયાના હીર,
ઓજસ ગયા મ્હારાં ઉંડા પાતાળે
"રે" ધારી રહે કેમ વીર—હવે૦

જ્યોતિ—

દિવ્ય તપસ્વિની રમ્ય મનસ્વિની
શાંત મેધાવિની બાલ!
મા ભર વીગી સુકુમાર નયન
વ્હાલા કુસુમ મીચાયા અજાન,
દેવ દાનવ તણા યુદ્ધ મચ્યા
આજે ધરવા તને જયમાલ
અંધકાર તણા પડદા ઉપડશે
તે પ્રભુજ્યોતિ અવતરો કાન

ગુજરાતમાં ચેતન ત્રણ પરિષદો.

લેખ —રા ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ, એલએલ બી

કોઈ અગમ્ય શક્તિથી પ્રેરાયેલુ ચેતનનુ જે મોજુ સમસ્ત જગત ઉપર અત્યારે વ્યાપી રહ્યુ છે ત્હેના પ્રભાવથી ગુજરાત અસ્પૃષ્ટ નથી રહ્યુ એ જાણી કયા ગુજરાતીને આહ્લાદ નહિ થાય? ગુજરાત અસ્પૃષ્ટ નથી રહ્યુ એટલુ જ નહિ, ગુજરાત અન્યત્ર ઉત્પન થયેલુ ચેતન પાન બનીને જીવે છે એટલુ જ નહિ,—જો કે એટલું થયુ હોત તો પણ મન્દ ગુજરાતને માટે થોડુ ન્હોતુ—પરન્તુ ગુજરાતમા સ્વયમ્ભૂ ચેતન પણ પ્રકટ્યુ છે, અને પ્રભુની કૃપા હશે તો વેગભર્યા અને વ્યવસ્થિત કાર્યથી હિન્દના અન્ય પ્રાન્તોને તે દૃષ્ટાન્તરૂપ બનશે માત્ર ગુજરાતની જ નહિ માત્ર હિન્દની જ નહિ પરન્તુ સમગ્ર સામ્રાજ્યની એક અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક શક્તિરૂપ મહાત્મા મોહનદાસ કરમચન્દ ગાંધી જેવી વ્યક્તિ અત્યારે ગુજરાતમા વસે છે તેઓની પ્રેરણા ગુજરાતને નવજીવન આપશે ગુજરાતની કલંકરૂપ નિર્બળતા દૂર કરશે, અને ગુજરાતના લાક્ષણિક સદ્‌ગુણોનો વિશાલ આશયો માટે દેશોપકારક દિશાઓમા સદુપયોગ કરશે મહાત્મા ગાંધીજી જેવી એક જ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ ગુજરાતમા અવતરી હોત તો પણ તે મન્દ ગુજરાતને અદ્‌ભુત વેગ આપત પરન્તુ ગુજરાતના સદ્‌ભાગ્યે બીજી બે અનુકૂળતા એ પણ ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી ગુજરાતની ચેતનમયતા માટે સારી આશાઓ સ્ફુરે છે એક અનુકૂળતા એ છે કે ઉન્નત ભાવનાઓથી પ્રેરાયેલી સાધારણ કરતા વધારે ઉંચી શક્તિઓવાળી અને ગુજરાતની સેવા કરવા તત્પર એવી ટેકીલ વ્યક્તિઓ ગુજરાતના ક્ષિતિજમા દૃષ્ટિગોચર થવા માંડી છે ગુજરાતના મુખ્ય નગરોથી આરમ્ભી ન્હાનામા ન્હાના ગામડાઓ સુધી નવજીવનના વ્હાણા કરવામા નિમિત્ત બની, પ્રાન્તસેવામા પોતાના જીવનની કૃતકૃત્યતા માનનાર યુવાનો માત્ર મુંબાઈમા જ નહિ પરન્તુ નગરે નગરે ઉત્પન થતા જાય છે ગુજરાતના ભાવિની ઉજ્જ્વળતાનુ આ કાઈ જેવુ તેવુ શુભ ચિન્હ નથી ગુજરાતની એક વિશેષ અનુકૂળતા આ બન્નેથી પણ વિશેષ આશાજનક છે અને તે લોકની આશ્ચર્યજનક જાગૃતિ છે જો નિઃસ્વાર્થી કાર્યકર્તાઓ અને લોકહિતૈષી અગ્રેસરો પોતાનો ધર્મ બજાવવા તત્પર હોય તો લોકો પોતાનાથી બનતી પુષ્ટિ આપવા સજ્જ છે, એવુ અનુભવીઓને પ્રતીત થયા વિના રહે તેમ નથી દૃષ્ટાન્ત રૂપે હોમ રૂલ લીગને અંગે આરમ્ભાયેલા આન્દોલનને જે ઉલ્લાસથી ગુજરાતના લોકોએ ઝીલ્યુ છે, એ ઉલ્લાસ ગુજરાતના લોકો માટે જેટલો અભિનન્દનીય છે તેટલો જ આશાજનક છે

ગુજરાતના નવચેતનને સબળ રીતે વ્યક્ત કરનાર પ્રથમ પ્રમાણ તે નવેમ્બર માસની તા ૩, ૪ અને ૫ના દિવસોએ મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદ નીચે ભરાનાર ગુજરાત રાજકીય પરિષદ છે એ પરિષદ બોલાવવાનુ માન પંચમહાલને ઘટે છે પંચમહાલ જેવો પછાત ગણાતો જીલ્લો ગુજરાતની પ્રથમ રાજકીય પરિષદ બોલાવે એ પંચમહાલને માટે જ

નહિ, પરન્તુ ગુજરાતને માટે અતિશય સ્તુતિપાત્ર છે ગોધરાની અન્ય એ પરિષદ્ ભરાય તે પૂર્વેનું સમસ્ત જીવનાને જાગૃત કરવાનું અને પરિષદ માટે તૈયારીઓ કરવાનુ કાર્ય ક્યારનું યે આરંભાયુ છે આ પરિષદ્‌નુ ખાસ અગત્યનું લક્ષણ એ થશે કે લોકોને પોતાના રાજકીય હકોનુ ભાન થાય, લોકોને પોતાના હકોનો અમલ થયેલો જોવા જેટલો આગ્રહ કરવાની પ્રેરણા મળે અને લોકો પોતે પોતાના ઉદ્ધારના કાર્યમા સીધો રસ લેતા થાય તેટલા માટે ગુજરાતની માતૃભાષા ગુજરાતીમા જ પરિષદ્‌નુ કાર્ય થશે પરિષદ તો અંગ્રેજી શિક્ષણ લેનારની જ હોઈ શકે પરિષદોનો વ્યવહાર તો અંગ્રેજી ભાષામા જ થઈ શકે અને પરિષદોનુ કામકાજ પણ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે જ થઈ શકે, એવી ભ્રાન્તિનો ભંગ થશે તો પણ એ કાઈ ન્હાનોસૂનો નૈતિક વિજય નથી રાષ્ટ્રીય આત્મગૌરવની જ માત્ર નહિ પરન્તુ સ્વાભાવિકતાની દૃષ્ટિથી જોનારને પણ ગુજરાતના લોકનાયકો ગુજરાતના લોકોને ગુજરાતની લોકભાષામા ગુજરાતના લોકોદ્ધારની વાતો કહેશે, એ કેવી ભવ્ય નૈતિક સિદ્ધિ લાગશે?

હિન્દના જીવનને કરમાવી નાખનાર પરાધીન પરિસ્થિતિમા રાજકીય સ્વતન્ત્રતાની માગણી હિન્દની પ્રવૃત્તિઓમા પ્રથમ સ્થાને વિરાજે એ સ્વાભાવિક જ છે પરન્તુ રાજકીય પ્રવૃત્તિમા હિન્દના પ્રયાસોની પૂર્ણાહુતિ થવી ન જોઇએ શિક્ષણનો પ્રશ્ન એ પણ હિન્દના ઉદ્ધારકના કાર્યક્રમમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે તે યોગ્ય જ છે શિક્ષણના પ્રદેશમા પણ રાષ્ટ્રરચનાનુ સાચુ સાધ્ય પ્રથમ સ્થાને જ્યાં સુધી વિરાજશે નહિ અને તે સાધ્યના અંગના સાધનોનો પ્રયોગ લોકોના પ્રતિનિધિઓના હસ્તમા રહેશે નહિ ત્યા સુધી શિક્ષણના પ્રશ્નોનો સતોષકારક અને સફલ નીવેડો આવશે નહિ પ્રશ્ન એક પાસથી શિક્ષણના આદર્શોનો અને કાર્યપદ્ધતિનો છે તેમ બીજી પાસથી શિક્ષણકાર્યનુ તન્ત્ર કોના અંકુશમા રહેવુ જોઈએ ત્હેનો—અર્થાત્ વહીવટની સત્તાનો—છે એ બન્ને બાજુઓને લગતા ન્હાનામ્હોટા પ્રશ્નોનો વિચાર અસરકારક રીતે ભરૂચમા તા ૨૦ મી અને ૨૧ મી ઑક્ટોબરે ગાંધીજીના પ્રમુખપદ નીચે ભરાનાર શિક્ષણપરિષદ્ કરશે, એવી અમ્હે આશા રાખીએ છિએ હિન્દના અનેક પ્રશ્નોના સફલ ઉકેલનો મુખ્ય આધાર શિક્ષણના પ્રશ્નોના ઉકેલ ઉપર છે, એ વાત ઉપર જેટલો ભાર મૂકાય તેટલો ઓછો છે

સસારસુધારા વગર રાજકીય પ્રગતિ અશક્ય છે એવુ માનનારા જ માત્ર નહિ, પરતુ દેશના સર્વદેશીય ઉદ્ધાર માટે સસારસુધારો પણ બીજી પ્રવૃત્તિઓની માફક આવશ્યક છે એવુ માનનારાઓ પણ જાણીને પ્રસન્ન થશે કે સૌ શારદા મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે ગોધરામા નવેમ્બરની તા ૪ થી તથા તા ૫ મી એ "ગુજરાત સસારસુધારા પરિષદ્" ભરાશે આ યોજનાને માટે રા પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ તેમ જ ત્હેમના સહચરોને ધન્યવાદ ઘટે છે સસારસુધારાની પ્રવૃત્તિ લોકપ્રિય નથી એ ખરૂ છે પરન્તુ લોકહિત ત્હેમા સમાયેલુ હોવાથી આવશ્યક છે, એ પણ ખરૂ છે ગુજરાતની જ્ઞાતિમગ્ન સ્થિતિમા સસારસુધારાની પ્રગતિનો વેગ મન્દ હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરન્તુ અનેક કારણોને પરિણામે સસારસુધારાનુ કાર્ય આગળ વધતુ જાય છે એ નિર્વિવાદ છે જો સસારસુધારકો સત્યાગ્રહનુ યોગ્ય

અશમા અવલમ્બન કરી દઢતાથી પ્રયત્ન કરતા રહેશે તો તેઓ માગતા હશે તેટલો નહિ તો તેથી થોડો સુધારો પણ થયા વગર રહેશે નહિ આ પ્રવૃત્તિને યથાશકિત સાહાય્ય આપવા અમ્હે સર્વે સાચા દેશભકતોને વિનપ્તિ કરીએ છિએ જેઓ ગુજરાતની સર્વદેશીય સમૃદ્ધિ ન્હાતા હોય તેઓએ પોતાના ઉપદેશથી તેમ જ દષ્ટાન્તથી સંસારસુધારાના કાર્યને યથાશકિત ગતિ આપવા જેવી છે ખાસ કરીને ગુજરાતનો સુશિક્ષિત યુવાન વર્ગ આ દિશામાં પોતાનુ અર્પણ કરવા નહિ ચૂકે એવી આશા શુ વધારે પડતી ગણાશે ?

ભારતનો શંખનાદ

લેખક-રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર.

['રજપુત શુરા રે યુધમા વીર નથી શું ?'—એ ચાલ]

ભારતી ભૈયા રે ! શંખ સુણ્યો ન હજી શુ ?
બેસી રહીશું રે, કે ઝટ સાજ સજીશું ?— (ધ્રુવ)

ભારત મૈયા આજ બધાને સતરંગ રણ બોલાવે
વીરજનોને ત્યાં શુ ટગ્ટગ જોયા કરવુ ફાવે ?—
ભારતી ભૈયા રે !— ૧

શંખ સુણ્યા કે વીરજનોના ગજ ગજ ફૂલે હઈડાં
તો તણખે ત્યાં ભૂલે ગોરી ગોવાલણના મહિડા !—
ભારતી ભૈયા રે !— ૨

હાક પડે સાગન્ત શૂરના આભ ઉછળતા ધાશે
થશે મરસિયા કાયરના ને દુશ્મન તો ડર ખાશે—
ભારતી ભૈયા રે !— ૩

ભારતમૈયા પડી ઘવાની અરે ધર્મો ઝટ સાહ્વે !
લાખ જખમ પણ પલખ રુઝાશે એક શૂરની છાયે !
ભારતી ભૈયા રે !— ૪

એક હાથ રક્ષત—વીરાનો સૌ વાનક શરમાવે
રાજ સ્વદેશ થકી લ ના પડ મરવુ મૃત્યુ દીપાવે !—
ભારતી ભૈયા રે !— ૫

વીરા ! આવો માત ઉગરતા ઉગારની સો પ્હેડી
મરવું તોપણ ધન્ય બનીશું મૃત્યુ વિષે ક્યાં બેડી ?—
ભારતી ભૈયા રે !— ૬

ઓ આ શંખ પ્રગન ફૂંકાયા ! ડંખ દિવેદિશ લાગે !
ક્ષ્હેદર, વીર અદત કાજે આ અનુનખ અવસર જાગે !—
ભારતી ભૈયા રે ! શંખ સુણ્યો ન હજી શુ !— ૭

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ.

લેખક—રા હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિઆ, એમ એ, એલએલ બી

માતૃભાષા માટે પક્ષપાત ધરાવતો વર્ગ હમણા હમણામા થોડોક વધ્યો છે, અને તેથી ઉપરનો પ્રશ્ન ચર્ચાદિશામા આવ્યો છે શિક્ષણ-ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગ્રેજી દ્વારા જ અપાય છે, અપાતુ આવ્યુ છે, અને કાયદામા પણ કબજે હોવો એ ધણીપતાનો સબળ પુરાવો ગણાય છે એટલે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ મળવુ જોઈએ એમ માનનારાનો વર્ગ મોટો હોય એ સ્વાભાવિક છે છતા પણ એટલુ તો દરેક જણ કબુલ જ કરશે કે કુદરતી રીત તો જુદી જ છે ઇતિહાસમા સ્વાભાવિક રીતે બનેલુ માલમ પડે છે તે કરતા હિન્દમા આજે વિરુદ્ધ બનાવ પ્રચલિત છે માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ મળવુ જોઇએ એ અભિપ્રાય નહિં સ્વીકાર નારાઓ દેશકાલની વસ્તુસ્થિતિને તાબે થવાની જરૂર સિદ્ધ કરી, હમણા ચાલે છે તેમ જ ચલાવવાનો આગ્રહ કરે છે આ સવાલ જુદી જુદી રીતે ચર્ચામા સ્થાન પામે છે અને તેની ચર્ચા એક વધુ વાર પગભર કરવાના હેતુથી આ પ્રવૃત્તિ કરવામા આવી છે

ટુંકામા બોલવા ખાતર માતૃભાષાના પક્ષપાતીઓને હિન્દીપક્ષ, અને અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની જરૂર જોનારને પ્રતિપક્ષ એમ આપણે કહીશુ

પ્રતિપક્ષ તરફથી રજુ કરવામા આવતી દલીલોમાની મુખ્ય નીચેની ગણાય છે—૧ માતૃભાષા અણખેડાયેલી છે, તેમા પૂરતા પુસ્તકો નથી, આગળ વધેલા જ્ઞાનના વિચારો દર્શાવવા માટે શબ્દો નથી ૨. બુદ્ધિના વિકાસ માટે અંગ્રેજી ભાષા જેટલી ઉપયોગી થઈ શકે છે તેટલી કોઈ પણ હિન્દભાષા થઈ શકશે નહિં ૩ જુસ્સો અને સ્વાતંત્ર્યના વિચાર કોઈ પણ હિન્દભાષા આપી શકતી નથી તેના દાખલા તરીકે શાસ્ત્રી પુરાણી અને મોલવીમુલ્લાઓ રજુ કરવામા આવે છે ૪ અનેક ધર્મ અને ભાષાવાળા હિન્દને માટે અંગ્રેજીએ ઘણુ કર્યું છે અને ઐક્યની તથા રાષ્ટ્રની જે ભાવના સકલ હિન્દમા અત્યારે માલમ પડે છે તેને પુષ્ટ કરવી હોય તો અંગ્રેજી ભાષા અનિવાર્ય છે ૫ રાજભાષા તરીકે તેનુ જ્ઞાન આવશ્યક છે અને જેમ અંગ્રેજીમા પ્રાવિણ્ય અને પ્રભુતા વધશે તેમ રાજ કરનારી પ્રજાને વધારે સરલતાથી અસર કરી શકાશે એ બધી દલીલોનો એક બીજી મુખ્ય દલીલમા જ સમાવેશ કરવામા આવે છે કે આજ જે કાંઈ જોવામા આવે છે તે બધુ અંગ્રેજી ભાષાને જ આભારી છે, અને દેશભાષામા કાંઈ થતુ નથી તે જ દેશભાષાની વિરુદ્ધમા સઘળામા સબળ પુરાવો છે

આ બધી દલીલોને ટુકામા તપાસીશુ—

૧. દેશભાષા અણખેડાયેલી છે

આ દલીલ સંપૂર્ણપણે ખરી હતી અને હજીયે પ્રમાણમા ખરી છે એમ સ્વીકારતા કોઈને પણ જરાયે સંકોચ અનુભવવાની જરૂર નથી પણ **અણખેડાયેલી** છે માટે ન ખેડી શકાય **તેવી** છે તેમ તો કોઈથી કહી શકાશે જ નહિં અને જો ખેડી શકાય તેવી છે, તો

ખેડાશે કેવી રીતે ? તેને તદ્દન જ નાબુદ કરવાથી ? જમીન કે ભાષા કાંઈ આપોઆપ ખેડાઈ જતી નથી. અણખેડાયેલી જમીન તરફ લક્ષ ન આપીએ, તેને માટે શ્રમ ન લઈએ, તેનો વિચાર સરખો યે ન કરીએ, અને તેને માટે કાંઈ સાધનસાહિત્યનો ખર્ચ પણ ન કરીએ તો તે પોતાની મેળે જ કદી પણ ખેડાઈ જશે ખરી ? પિતાનો બધો પૈસો, બધો વખત, બધો વિચાર પારકી જમીન ખેડવામાં જ વાપર્યા કરીએ, અને પોતાની જમીન માટે 'તે તો અણખેડાયેલી છે' એવી ફર્યાદ કર્યા કરીએ, તો સમજુ લોકો શું કહે ? જમીન વારોડ છે, ખારો પાટ છે, રેતાળ છે, અને તેથી શ્રમનું ફળ થવાનું નથી, એમ ખાતરી કર્યા પછી તેની તજી દેવાય તો કાંઈ ખોટું નહિ, પણ જરા સરખો પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના તેના તરફ દુર્લક્ષ્ય રાખવામાં આવે તો તે દલીલમાં ડહાપણ છે એમ કોણ સ્વીકારશે ?

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન કરવામાં આવશે કે ત્યારે ખેડતા કેમ નથી ? બહુ દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે સામાન્ય લોકો તો આવો પ્રશ્ન ઉઠાવે, પણ અર્થશાસ્ત્ર સમજનાર અને દેશ માટે લાગણી રાખનાર વિચારકો પણ આવી ફર્યાદ કરે છે. કહે છે કે આટનાઆટલા ગ્રૅજ્યુએટ થયા, છતાં કોઇએ ઇતિહાસ ન લખ્યો, કોઇએ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક ન લખ્યું, કોઇએ અર્થશાસ્ત્ર તરફ લક્ષ નથી આપ્યું. હા વસ્તુસ્થિતિ એવી છે ખરી, પણ તેમાં દોષ કોનો ? ઇતિહાસ લખવામાં જે મહેનત કરવી પડે તેનો કાંઈ બદલો ખરો ? અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકોનો ઉઠાવ કોણ કરે ? નિશાળોમાં તો અંગ્રેજી પુસ્તકો ચાલે, અને ખાનગી પુસ્તકાલયો તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે. પુસ્તક છપાવનારની હાડમારીનો વિચાર કાંઈ નથી કરતું એ આશ્ચર્યની વાત છે. વળી પુસ્તક લખ્યા પછી, છપાવ્યા પછી પણ તેને મજુરી ન મળે તો તેના તરફ નજર રાખી કોણ નાખે ? રા. બ. કમળાશંકરભાઈ જેવાને પણ ઇતિહાસ બ્રોળીના પુસ્તકોનો તરજુમો કરવાનું જ સુઝ્યું ! સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી શકે તેવા ગુજરાતમાં કોઈ નહિ હોય ? આજ નહિ હોય તો એની મેળે નીકળશે, પણ જ્યાં સુધી માતૃભાષાના પુસ્તકોનો ઉઠાવ નથી, ત્યાં સુધી આપણી ભાષા ખેડાય તે કેવી રીતે ? નવ વરસનો છોકરો થાય ત્યારથી માતૃભાષાને રડતી મેલતા શીખે, બહુ તો અંગ્રેજીપર ચોગડે તો પછી માતૃભાષા ખેડવાનો સંભવ જ ક્યાંથી રહે ? ખુશી થવા જેવું તો ઉલટું એ છે કે આવી આવી વિટંબણાઓ છતાં ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખાયે જ જાય છે.

માટે અણખેડાયેલી હોવાની દલીલ તદ્દન જ આત્મઘાતી છે. સ્વભાષા માટે ક્ષેત્ર વિશાળ કરો, તેને જ આવશ્યક અંગ તરીકે સ્વીકારો, અને પછી જુઓ કે તેમાં પ્રગતિ કેટલી થાય છે. જાપાનમાં પણ પુસ્તકોની ફર્યાદ હતી, પણ તેટલા માટે તેઓએ કાંઈ અંગ્રેજી ભાષા નિશાળોમાં દાખલ કરી નથી. બીજે બન્યું છે તેવું હિન્દમાં નહિ બને એમ માનવાને કારણ નથી. એ વખત તક આપો, દશ વરસ સુધી અજમાયશ તરીકે નિશાળોમાં, કૉલેજોમાં બધી સંસ્થામાં ગુજરાતી દ્વારા જ શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કરો અને પછી જુઓ કે પુસ્તકોની ખોટ કેટલી રહે છે ?

*અર્થવિચાર રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ.

લેખક — રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા, એમ. એ., એલએલ. બી.

માતૃભાષા માટે પક્ષપાત ધરાવતો વર્ગ હમણાં હમણાંમાં થોડાંક વર્ષો છે, અને તેથી ઉપરનો પ્રશ્ન ચર્ચાવામાં આવ્યો છે. શિક્ષણ—ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગ્રેજી દ્વારા જ અપાય છે, અપાતું આવ્યું છે, અને કાયદામાં પણ તેમ જ હોવો એ ધણીપતાનો સબળ પુરાવો ગણાય છે. એટલે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ મળવું જોઈએ એમ માનનારો વર્ગ મોટો હોય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં પણ એટલું તો દરેક જણ કબુલ જ કરશે કે કુદરતી રીત તો જુદી જ છે. ઇતિહાસમાં સ્વાભાવિક રીત બનેલું માલમ પડે છે તે કરતાં હિંદમાં આજે વિરુદ્ધ બનાવ પ્રચલિત છે. માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ મળવું જોઈએ એ અભિપ્રાય નહિ સ્વીકારનારાઓ હાલનાની વસ્તુસ્થિતિને ચાલુ રાખવાની જરૂર સિદ્ધ કરી, હમણાં ચાલે છે તેમ જ ચલાવવાનો આગ્રહ કરે છે. આ સવાલ જુદી જુદી રીતે ચર્ચામાં સ્થાન પામે છે અને તેવી ચર્ચા એક વધુ વાર પગભર કરવાના હેતુથી આ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી છે.

ટુંકામાં બોલવા ખાતર માતૃભાષાના પક્ષપાતીઓને હિન્દીપક્ષ, અને અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની જરૂર જોનારાને પ્રતિપક્ષ એમ આપણે કહીશું.

પ્રતિપક્ષ તરફથી રજુ કરવામાં આવતી દલીલોમાંની મુખ્ય નીચેની ગણાય છે—૧ માતૃભાષા અણખેડાયેલી છે, તેમાં પૂરતાં પુસ્તકો નથી. આગળ વધવા માટે વિજ્ઞાન દર્શાવવા માટે શબ્દો નથી. ૨. બુદ્ધિના વિકાસ માટે અંગ્રેજી ભાષા જેટલી ઉપયોગી થઈ શકે છે તેટલી કોઈ પણ હિન્દભાષા થઈ શકશે નહિ. ૩ જુસ્સો અને સ્વાતંત્ર્યના વિચાર કોઈ પણ હિન્દભાષા આપી શકતી નથી. તેના દાખલા તરીકે [illegible] પુરાણી અને [illegible] રજુ કરવામાં આવે છે. ૪ એક રાજ્ય અને ભાષાવાળા હિન્દી માટે અંગ્રેજીએ ઘણું કર્યું છે અને ઐક્યની તથા રાષ્ટ્રની જે ભાવના અત્યારે હિન્દમાં અત્યારે માલમ પડે છે તે પુષ્ટ કરવી હોય તો અંગ્રેજી ભાષા અનિવાર્ય છે. ૫ રાજભાષા તરીકે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે અને જેમ અંગ્રેજીમાં પ્રાવીણ્ય અને પ્રભુતા વધશે તેમ રાજ્યકર્તાની પ્રજાને વધારે સરળતાથી અસર કરી શકશે. એ બધી દલીલોનો એક એવી મુખ્ય દલીલમાં જ સમાવેશ કરવામાં આવે છે કે આજ જે કાંઈ જોવામાં આવે છે તે બધું અંગ્રેજી ભાષાને જ આભારી છે, અને દેશભાષામાં કાંઈ થતું નથી તે જ દેશભાષાની વિરુદ્ધમાં સબળમાં સબળ પુરાવો છે.

આ બધી દલીલોને ટુંકામાં તપાસીશું—

૧. દેશભાષા અણખેડાયેલી છે.

આ દલીલ સંપૂર્ણપણે ખરી હતી અને હજીયે પ્રમાણમાં ખરી છે એમ સ્વીકારતાં કોઈને પણ જરાયે સંકોચ અનુભવવાની જરૂર નથી. પણ અણખેડાયેલી છે માટે ન ખેડી શકાય તેવી છે તેમ તો કોઈથી કહી શકાશે જ નહિ અને જો ખેડી શકાય તેવી છે, તો

ખેડાી કેવી રીતે ? તેને તદ્દન જ નાબુદ કરવાથી ? જમીન કે ભાષા કાંઈ આપોઆપ ખેડાઈ જતી નથી અણખેડાયેલી જમીન તરફ લક્ષ ન આપીએ, તેને માટે શ્રમ ન લઈએ, તેનો વિચાર સરખો યે ન કરીએ, અને તેને માટે કાંઈ સાધનસાહિત્યનો ખર્ચ પણ ન કરીએ, તો તે પોતાની મેળે જ કદી પણ ખેડાઈ જશે ખરી ? પિનાનો બધો પૈસો, બધો વખત બધો વિચાર પારકી જમીન ખેડવામા જ વાપર્યા કરીએ, અને પોતાની જમીન માટે ' તે તો અણખેડાયેલી છે ' એવી ફર્યાદ કર્યા કરીએ તો સમજુ લોકો શુ કહે ? જમીન ધારો કે છે, ખારો પાટ છે, રેતાળ છે, અને તેથી શ્રમનું ફળ થવાનુ નથી, એમ ખાતરી કર્યા પછી તેને તજી દેવાય તો કાંઈ ખોટુ નહિ, પણ જરા સરખો પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના તેના તરફ દુર્લક્ષ્ય રાખવામા આવે તો તે દરીવમા ડહાપણ છે એમ કોણ કહી શકે ?

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન કરવામા આવશે કે ત્યારે ખેડતા કેમ નથી ? બહુ દીલગીરી સાથે કહેવુ પડે છે કે સામાન્ય લોકો તો આવો પ્રશ્ન ઉઠાવે, પણ અર્થશાસ્ત્ર સમજનાર અને દેશ માટે લાગણી રાખનાર વિચારકો પણ આવી ફર્યાદ કર્યા કરે છે કે, આટનાઆટલા ગ્રૅજ્યુએટ થયા, છતા કોઈએ ઇતિહાસ ન લખ્યો, કોઈએ તત્ત્વજ્ઞાનનુ પુસ્તક ન લખ્યુ કોઈએ અર્થશાસ્ત્ર તરફ લક્ષ નથી આપ્યુ હા, વસ્તુસ્થિતિ એવી છે ખરી પણ તેમા વાંક કોનો ? ઈતિહાસ લખવામા જે મહેનત કરવી પડે તેનો કાંઈ બદલો ખરો ? અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકોનો ઉપાવ કોણ કરશે ? નિશાળોમા તો અંગ્રેજી પુસ્તકો ચાલે, અને ખાનગી પુસ્તકાલયો તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે પુસ્તક છપાવનારની હાડમારીનો વિચાર કોઈ નથી કરતું, એ આશ્ચર્યની વાત છે વળી પુસ્તક લખ્યા પછી, છપાવ્યા પછી પણ તેને મંજુરી ન મળે તો તેના તરફ નજર સરખી કોણ નાખે ? રા બ કમળાશંકરભાઈ જેવાને પણ ઇતિહાસ ભૂગોળના પુસ્તકોનો તરજુમો કરવાનુ જ સુઝયુ ! સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી શકે તેવા ગુજરાતમા કોઈ નહિ હોય ? આજ નહિ હોય તો એની મેળે નીકળશે પણ જ્યા સુધી માતૃભાષાના પુસ્તકોનો ઉઠાવ નથી, ત્યા સુધી આપણી ભાષા ખેડાય તે કેવી રીતે ? નવ વરસનો છોકરો થાય ત્યારથી માતૃભાષાને તરછોડી ગણતા શીખે બધુ બળ અંગ્રેજી ઉપર ચોટાડે તો પછી માતૃભાષા ખેડવાનો સંભવ જ ક્યાથી રહે ? ખુશી થવા જેવુ તો ઉલટુ એ છે કે આવી આવી વિટંબણાઓ હોવા છતા ગુજરાતીમા પુસ્તકો લખાયે જ જાય છે

ભાષા અણખેડાયેલી હોવાની દલીલ તદ્દન જ આત્મઘાતી છે સ્વભાષા માટે ક્ષેત્ર વિશાળ કરો, તેને જ આવશ્યક અંગ તરીકે સ્વીકારો, અને પછી જુઓ કે તેમા પ્રગતિ કેટલી થાય છે જાપાનમા પણ પુસ્તકોની ફર્યાદ હતી પણ તેટલા માટે તેઓએ કાંઈ અંગ્રેજી ભાષાને નિશાળોમા દાખલ કરી નથી બીજે બન્યુ છે તેવુ હિન્દમા નહિ બને એમ માનવાને કારણો નથી એ વખત તક આપો, દશ વરસ સુધી અજમાયશ તરીકે નિશાળોમા, કૉલેજોમા બધી સસ્થામા ગુજરાતી દ્વારા જ શિક્ષણ આપવાનુ શરુ કરો અને પછી જુઓ કે પુસ્તકોની ખોટ કેટલી રહે છે ?

કૃષ્ણચરિત્ર રૂ ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

૨. બુદ્ધિવિકાસ હિન્દભાષા દ્વારા થાય તે કરતા અગ્રેજી દ્વારા વધારે સારો થાય

આ દલીલ તો વિચારવા જેવી પણ નથી લાગતી બુદ્ધિના વિકાસને અને ભાષાને જે સબધ હોય તો તે એટલો જ કે વિકાસની પાછળ ભાષા ખેંચાય છે; પહેના ભાષાસમૃદ્ધિ અને પછી બુદ્ધિવિકાસ એવુ તો કયાય હોય જ નહિં જેમ જેમ બુદ્ધિ ખીલતી જાય, તેમ તેમ ભાષા પણ ખીલતી જાય બુદ્ધિના વિકાસ માટે જીવન જવાબદાર ગણાય, પણ ભાષાઓ નહિં જીવન બદલાવો, જીવનની રહેણી, આચારવિચાર, લક્ષ્ય ઉદ્દેશો ઉન્નત કરો, સસ્કારી કરો, એટલે બુદ્ધિ પણ ઉન્નત અને સસ્કારી થશે, અને ભાષા પણ તેવી જ બનશે

દુનિયામા કોઈ પણ દેશે બુદ્ધિવિકાસ માટે અગ્રેજી ભાષા આવશ્યક ગણી છે? બેલ્જી યમ, હોલડ જેવા નાના દેશો પણ પોતપોતાની ભાષા દ્વારા બુદ્ધિ વિકસાવી શકે છે, તો પછી હિન્દને અગ્રેજી ભાષા આવશ્યક છે, એમ કહેનારની સમજશક્તિ માટે શુ કહેવુ?

૩. ત્રીજી દલીલ નવા જુસ્સા અને સ્વાતત્ર્યના વિચાર અગ્રેજી ભાષા વિના આપણા દેશમા દાખલ થઈ નહિં શકે, માટે અગ્રેજી દ્વારા જ શિક્ષણ અપાવુ જોઈએ તેવી છે આ દલીલનો જવાબ ઉપલી ચર્ચામા આવી ગયો જ છે વિચાર લાવવા કે કેળવવા એનો કાઈ ભાષાની પર જ આધાર રહેલો નથી નવો જુસ્સો અને સ્વાતત્ર્યના વિચાર કાઈ અમુક ભાષા જ આપે છે તેવુ નથી—તેને માટે જો કાઈ જવાબદાર હોય તો લોકોની રીતભાત, ધર્મના આચારવિચાર, રહેણીકરણી અને લોકોનુ સમગ્ર જીવન જવાબદાર છે—ભાષા તો માત્ર તે દર્શાવવાનુ સાધન છે હિન્દમા નવો જુસ્સો અને સ્વાતત્ર્યના વિચાર દાખલ કરનાર અગ્રેજી ભાષા નહિં, પણ અગ્રેજી લોકો સાથેનો પરિચય છે અલબત્ત, અગ્રેજી ભાષા જે પ્રમાણમા શીખાય તે પ્રમાણમા અગ્રેજોનો પરિચય વધે, એ વાત ખરી—અને અગ્રેજ લોકો, તેમનો પુસ્તકભડાર અને તેમના જીવન સાથે પરિચય વધારવા માટે અગ્રેજી ભાષાનો પરિચય અને અભ્યાસ બને તેટલા વધારવા જોઈએ તેની ના નથી—પરતુ જે ફળ અગ્રેજના પરિચયથી મળે છે તે ફળનુ કારણ અગ્રેજી ભાષાને—એકલી ભાષાને જ માની લેવુ, અને હિન્દભાષાના અભ્યાસથી નવો જુસ્સો અને સ્વાતત્ર્યના વિચાર આવે જ નહિં, એમ માની બેસવુ એ તો અવિચાર-ચલ્તા જ ગણવી જોઈએ

એકલી હિન્દભાષાના કોઈ અભ્યાસીયે નામ કાઢ્યુ નથી એમ કહેનારને જવાબ એટલો જ છે કે અગ્રેજીનુ જ્ઞાન નહિં ધરાવનારા ગમે તેવા વિદ્વાનને પણ હીણી નજરથી જ વધાવવાનો પ્રથા હિન્દમા ચાલુ થઈ ગયો છે તેનુ જ એ પરિણામ છે આપણે સસ્કૃતના ઘણા વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓને જાણતા હોઈશુ, જે સસ્કૃતના જ્ઞાનમા ખરેખર નિષ્ણાત કહેવાય તેવા હશે, છતા પણ તેની કિમ્મત ઘણી જ થોડી આકવામા આવશે—મને યાદ છે કે અમારા હાઈસ્કૂલના શાસ્ત્રી સ્વ જીવનરામ મહીધર સસ્કૃતના જબરા પડિત હતા, છતા તેમને મળતા મહિને દહાડે રૂ ચાળીશ જ્યારે એક નવા જ આવેલા બી એ ને પોણોસો આપવામા આવ્યા હતા શ્રીયુત હાથીભાઈ શાસ્ત્રીના નામથી ગુજરાત સારી પેઠે જાણીતુ છે

અને ગુજરાતની બહાર પણ તેમની ખ્યાતિ સારી પ્રસરેલી છે, છતા શુ તેમની કિમ્મત સસ્કૃતના એક નવા આવનાર અગ્રેજી પ્રૉફેસરના પ્રમાણમા કાઈ પણ કરવામા આવશે? આવો ભેદ ઘડીએ ઘડીએ બતાવવામા આવે, હીણપદ અને નાકિમતીપણાનુ ભાન અપાયા કરે, અને છતા નવો જુસ્સો અને સ્વાતત્ર્યના વિચારની આશા રાખવામા આવે, એ ક્યાંનો ન્યાય? હલકાઈમા ઉછરેના, પોતાને વિષે બહુ હીણો અભિપ્રાય સાભળનારા, જીવનમા કોઈ ગણે નહિ તેવી સ્થિતિ અનુભવનારા આપણા સસ્કૃત-ગુજરાતીના વિદ્વાનોમા જુસ્સાના કે સ્વાતત્ર્યના અકુરો રહી જ કેમ શકે?

વળી, અગ્રેજીનો અભ્યાસ કરી બી એ થનારા અને એવના ગુજરાતી-સસ્કૃતના અભ્યાસ કરનારાની કેળવણી પદ્ધતિમા પણ એટલો બધો ફેર છે કે બી એ થનારમા જે સામાન્ય તાકાત, જે બુદ્ધિવિકાસ, જે સાધારણ સમજ, જે દુનિયાનુ જ્ઞાન હોય છે તેને કશો હિસ્સો ગુજરાતી સસ્કૃતના વિદ્વાનોમા હોતો નથી તેમની કેળવણી માટે કોઈ દરકાર રાખતુ નથી અને રાખે પણ નહિ એ સ્વાભાવિક જ છે મોહ જ જૂદી જાતનો રહ્યો એટલે તેમને પદ્ધતિસર, સપૂર્ણતાવાળી, કાળજીભરેલી કેળવણી કોણ આપે? કેળવણી ન મળે, છતા પરિણામ માટે સરખામણી કરવામા આવે એ તો કોઈ રીતે ન્યાયપુર સર કહી જ શકાય નહિ

અગ્રેજી દ્વારા જે જ્ઞાન આપવામા આવે છે, જે વિચારો કેળવવામા આવે છે, તે જ જ્ઞાન અને તેવા જ વિચારો ગુજરાતી દ્વારા આપવામા આવે, તો ગુજરાતી તો શુ પણ હિન્દની કોઈ દેશભાષા એવી નથી કે જે દ્વારા નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન ન કરાવી શકાય, સ્વાતત્ર્યના વિચારો આવી ન શકે

એટલે આ દલીલ માટે તો એટલુ જ કહેવાનુ છે કે સરખી સ્થિતિમા મૂક્યા વિનાની સરખામણી વ્યાજબી ન ગણાય તે ન્યાયે નવા જુસ્સા અને સ્વાતત્ર્યના વિચાર વિષે જે ગેરલાભ દેશભાષાઓને આપવામા આવે છે તે ન્યાયની વિરુદ્ધ છે, સત્યથી દૂર છે

ચોથી દલીલ હિન્દની એકતા માટે અગ્રેજી ભાષા અનિવાર્ય હોવાની છે હિન્દની એકતાનો ખ્યાલ અગ્રેજી ભાષા કે અગ્રેજી રાજ્યથી જ ઉત્પન્ન થયો છે, એમ માનનારા જ આ દલીલ રજુ કરી શકે જૂદી જૂદી ભાષા અને જૂદી જૂદી કોમોમા વિભક્ત થયેલ હોવા છતા સમગ્ર હિન્દ એક જ દેશ હતો એમ પુરવાર કરનારી અનેકાનેક સાબીતીઓ જોનારા તો આજે પણ સ્વીકારી શકશે જ કે એકતા માટે અગ્રેજી ભાષા અનિવાર્ય હોઈ શકે જ નહિ એક પ્રજા બનવા માટે ભાષાના ઐક્યની જરૂરીયાત જોનારા ખરા જ છે, એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી માત્ર એટલું જ જરૂરનુ છે કે પ્રજાના વિચારકો પોતપોતાના વિચારની આપલે કરી શકે આવી આપલે અગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ થવી જોઈએ, એમ શા માટે સ્વીકારવુ? હાલના વિચારકો અગ્રેજી ભાષાદ્વારા તે કામ સિદ્ધ કરે છે એ ખરૂ છે પણ તેના તે જ વિચારકો વધારે જ થોડા પ્રયાસથી હિન્દી દ્વારા પણ તે જ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે તેવુ છે ઉત્તર હિન્દમા તો અગ્રેજીથી કામ થઈ શકે તેના કરતા હિન્દીથી વધારે મોટા પ્રમાણમા તેવુ કામ થઈ

શંકરો પંડિત માલવીય જેવાનુ ભાષણ અંગ્રેજીમા હોય ત્યારે જેટલા લાભ લઈ શકે તેના કરતાં હિન્દીમા હોય ત્યારે ઘણા વધારે લાભ લઈ શકે, એ દેખીતુ જ છે

માત્ર દક્ષિણ હિન્દ માટે જરા મુશ્કેલી સ્વીકારાય છે—પણ તેને માટે તામિલ અગર તો બીજી કોઈ અનુકૂળ ભાષાથી કાર્ય સાધી શકાશે તે માટે ગમે તે ભાષા સ્વીકારવામા આવશે તો પણ અંગ્રેજી માટે જે ભોગ આપવા પડે છે તેના કરતા તો પ્રમાણમા નહિ જેવા જ ભોગથી સિદ્ધિ મેળવી શકાશે

વિચારો ને દેશનેતાઓ વચ્ચે હમણા જે મોટો ભાષાભેદ આવી રહ્યો છે તે હિન્દની એકતામા મોટા વિઘ્નરૂપ માનવો જોઈએ અંગ્રેજીમા જ વિચાર કરવાની જેમને ટેવ પડી ગઈ હોય છે તે પોતાના વિચારો પોતાના જ દેશનેતાઓને કહી શકતા નથી, એ શુ દેશને માટે ઓછી હાનિ કહેવાય ? મને યાદ છે કે એક વખત સર ફીરોજશાહ મ્હેતા જ્યારે કાઠીયાવાડમા અમુક શહેરમા આવ્યા હતા ત્યારે તે જાણીતા નરવીરના વિચારો જાણવા કેટલા લોકો ઉત્સુક થઈ ગયા હતા! પણ દેશભાષામા—તેમની માતૃભાષા તે દેશની જ ભાષા હતી છતા—તેઓ બોલતે નહિ, એ જાણતા કેટલા બધા લોકો નિરાશ થયા હતા!

શ્રી સરોજીની નાઈડુને જ્યારે પોતાના વિચારો પોતાની બ્હેનોને જણાવવાનુ કહેવામા આવ્યુ ત્યારે તેમણે ઉર્દૂ ભાષા વાપરી હતી—ઉર્દૂ જો કે સ્ત્રીઓમા બહુ સમજાય તેવી ન હોતી, છતા પણ હિન્દી સાથના સબંધને લીધે સ્ત્રીઓ નિરાશ થયા ન હોતા, પણ ઉલટા બહુ ઉત્કંઠાથી સાભળવા—સમજવા તત્પર બની રહ્યા હતા

એકતાની સિદ્ધિ માટે વિચારોનો પ્રચાર બહુ જ વિશાળ ક્ષેત્રમા થવાની જરૂર છે. તેમ કરવામા દેશભાષા જેટલી ઉપયોગી થશે તેટલી અંગ્રેજી થઈ શકશે નહિ

જુદા જુદા દેશો વચ્ચે, જુદી જુદી ભાષા હોવા છતા એકતા સાધી શકાય છે, એ અનુભવની વાત છે હમણા જ મિત્રરાજ્યો કેવી એકતાથી સાથે લડાઈ લડી રહ્યા છે ? ફ્રેંચ, ઇંગ્લીશ, બેલ્જીઅન, ઇટાલીયન અમેરિકન વગેરે જુદી જુદી ભાષા બોલનારી પ્રજાઓ એકતા સાધી એક સાથે લડી શકે છે, તો પછી ધર્મની ભાવના અને અનેકાનેક સિદ્ધાન્તોથી હિન્દને એક જ દેશ ગણનારા લોકો તેવી એકતા સાધી ના માટે ન શકે એ કલ્પી શકાતુ નથી અમુક વખતના ક્ષણિક લાભ માટે જો તેવી એકતા અને એકદીલી જુદી જુદી ભાષા બોલનારા મિત્રરાજ્યો બતાવી શકે, તો એક ગરજ હોઈ, એક જ ઉદ્દેશથી સકળાયેલુ, મન કે જાતની સમાનતા ધરાવનાર, અને ઘણી વાતે તો પ્રકૃતિથી જ એકતાના બીજો ધારણ કરનાર હિન્દ તેવી એકતા અને એકદીલી—જુદી જુદી બોલીઓ હોવા છતા—ના માટે સાધી ન શકે ?

એટલે એકતાની સિદ્ધિ માટે ભાષા એક જ જોઈએ, એ દલીલ પણ વજુદ વગરની જ માલમ પડશે

કેળવણીનુ શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧—૨ રૂ ૪—૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

માત્ર એક ઉંચી દલીલ જ એવી છે કે જેની ખાતર ગમે તે સ્વાર્થત્યાગની તરફદારી કરવાનું પણ ગીમારી શકાય, સ્વીકારવું જોઈએ આ દલીલ—આપણી રાજકર્તા પ્રજાના મન અને મતો આપણી તરફ આકર્ષવા માટે રાજભાષા દ્વારાને લીધે, અંગ્રેજીનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તે—જે હિન્દપર રાજ્ય કરનાર ઈંગ્લંડની પ્રજા છે અત્યારસુધી પાર્લામેન્ટમાં આપણા પ્રતિનિધિ બેસી શકતા નથી, અને તે મંડળમાં હિન્દની ચર્ચા યોગ્ય સ્થાન પામતી નથી એવી સ્થિતિ રહી છે એ ખરૂં છે તો પણ હિન્દની બાદશાહત શહેનશાહ નામદાર જ્યોર્જ મહાસભાના હાથ નીચે છે તે ગીમારતાં છતાં પણ આપણે કબુલ જ કરવું, અને કરવું પડશે કે ઈંગ્લંડની પ્રજા હિન્દની રાજકર્તા પ્રજા છે, અને હિન્દને પોતાની ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ માટે ઈંગ્લંડની પ્રજાની જ લાગણી આકર્ષવી પડશે, હિન્દ તરફ વહેતી કરવી પડશે તે પરિણામ લાવવા માટે આવશ્યક જ છે કે હિન્દના મહાપુરુષોએ ઈંગ્લંડમાં જઈ, તે લોકોની ભાષા દ્વારા તે લોકોનો હિન્દની ખરી પિછાન, અને હિન્દની ખરી લાગણી અને માગણી બતાવવા પડશે અંગ્રેજીના તેવા અને તેટલા જ્ઞાન માટે યથાયોગ્ય મહેનત કરવી એ હિન્દના પુત્રોની અનિવાર્ય અને પવિત્ર ફરજ છે તે ફરજ અદા કરી શકે તેવા પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા માટે હિન્દની કેળવણી અને શિક્ષણપદ્ધતિમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સ્થાન મુખ્ય રાખવું પડશે ભાષા જાણવી સહેલી હશે કદાચ, પણ ભાષાપર પ્રભુતા મેળવવા માટે તો આખું જીવન જ તે ભાષામય કરી દેવું જોઈએ—અને તેમ થાય તો જ હજારમાંથી એકાદ બે મહાત્મા પાકી નીકળે આવા મહાત્માઓ પકાવવા માટે જે ભોગ આપવો પડે તે બહુ હળવે દીલે આપવો જોઈએ તે ભાગ તરીકે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની સ્વાભાવિક રીતને હોમવામાં આવી છે પ્રતિપક્ષની આ દલીલ ખરેખર વિચારવા જેવી, અને થોડે ઘણે અંશે સ્વીકારવા જેવી છે

હિન્દના હિત માટે ગમે તે ભોગ આપવાને આપણે તૈયાર છીએ પોષાકનો ભોગ વગની રહેણીકરણીનો ભોગ, રીતરિવાજોનો ભોગ ધર્મની માન્યતાઓનો ભોગ અને જીંદગીનો પણ ભોગ આપવા દરેક હિન્દી તત્પર થયો છે અને તત્પર બનશે પરન્તુ શું, અંગ્રેજીના તેવા આવશ્યક જ્ઞાન માટે માતૃભાષાનો ભોગ આપવાની જરૂર છે? જરૂરના હોય તેવા બધા ભોગ આપવા તૈયાર હોવા છતાં પણ માત્ર ભોગના મોહથી જ વિચાર્યા વગર જ ભોગ આપ્યા કરવો એ તો મૂર્ખાઈ અને આત્મહત્યા જ છે અંગ્રેજી ભાષાપર પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર છે તે ખરું હોવા છતાં પણ હિન્દીઓની શક્તિમાત્રના હ્રાસ થઈ જાય તેવી રીતે તે પ્રભુતા મેળવવામાં ડહાપણ કે દેશહિત કેમ મનાય? જે જ્ઞાન અને જે વિકાસ માતૃભાષા દ્વારા આપવામાં આવેલ હોય તો પ્રમાણમાં નાના વયમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય તેજ જ્ઞાન અંગ્રેજી દ્વારા આપવાથી કેટલી બધી હાનિ થાય છે, એ વિચાર પ્રતિપક્ષીએ કર્યો છે? ઇતિહાસ ભૂગોળ આરોગ્યવિદ્યા, ગણિત, અરે સંસ્કૃત અને માતૃભાષા પણ અંગ્રેજી દ્વારા શીખવવાની ઘેલાઈ હિન્દ સિવાય બીજે ક્યાંય પણ માલમ પડશે નહિ આ લખનારે હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક

તરીકે કામ કર્યું છે અને પોતાના અનુભવ ઉપરથી હિમ્મતથી કહી શકે છે કે ઉપર ગણાવેલા બધા વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શીખવતા એટલી બધી સરળતા થઈ જતી, વિદ્યાર્થીઓ એવા તુર્ત સમજી જતા, જ્ઞાન એવું પાકું અને ચોક્કસ થઈ જતું, કે હકીકત માટે કદી પણ કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી તેને પોતાને કે તેના શિષ્યોને જણાતી નહિ પરંતુ એક અઠવાડીયામાં કરેલા કામને અંગ્રેજી દ્વારા પાકું કરાવવા અને વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં જવાબ આપે તેવું કરાવવા, ઓછામાં ઓછો એક મહિનો થતો ! આ બધો વખત નકામો જ ગયો, એમ કહીએ તો શું ખોટું ? જો માતૃભાષા દ્વારા શીખવવાનું રાખવામાં આવે, તો હાલ બી એ થતા સુધીમાં જે જ્ઞાન મેળવાય છે તે જ્ઞાન મેટ્રિક થતા સુધીમાં મેળવી શકાય-આનો અર્થ સમજી શકાશે કે ઓછામાં ઓછા ચાર વર્ષ તો હિન્દને વધારાના મળશે ! વળી, અંગ્રેજીની માથાકુટ કરવાની હોઈ, તેને માટે એટલો બધો વખત લેવો પડે છે કે કોઈ પણ ધંધાનું કે હસ્ત કળાનું શિક્ષણ આપવા કશો જ વખત રહેતો નથી હવે એ વિચારો, કે પાંચ હજાર વિદ્યાર્થી મેટ્રિકમાં બેસે છે તેમાંથી કૉલેજમાં કેટલા જાય છે ? બાકીના જે ધંધે લાગ્યા તેને નથી મળતું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન, કે નથી મળતું સ્વભાષાનું જ્ઞાન અંગ્રેજીમાં ગોખણપટ્ટી કરવાની હોવાથી, બીજો એકે ધંધો શીખવા વખત રહેતો નથી અને સત્તર વર્ષે ભણેલા ભિખારી તરીકે બિચારાઓને નોકરીની ભીખ માગતા ભટકવું પડે છે ! આ મુંબાઈ ઈલાકાની જ સંખ્યા થઈ-આખા હિન્દમાં તો કેટલા બધા આ દશાના ભોગ થતા હશે ! આ પરિણામ આવે છે તેનું કારણ મુખ્ય ભાગે તો અંગ્રેજી દ્વારા જ શિક્ષણ આપવાની અને પરીક્ષા લેવાની ફરજીયાત પદ્ધતિ જ છે અંગ્રેજી દ્વારા જ શિક્ષણ આપવાથી અંગ્રેજી ભાષાપર પ્રભુતા મેળવી શકાશે, તે વિના તે પરિણામ આવશે જ નહિ, એવો મત ધરાવનારાએ જરા વિચાર કરવો ઘટે છે કે વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિના વિકાસમાં પરભાષાનું વિઘ્ન નાખી જે બુદ્ધિક્ષોભ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે તે જરૂરનો છે કે કેમ ? શું, અંગ્રેજી ભાષાપર પ્રભુતા બીજી રીતે મેળવી શકાશે જ નહિ ? માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અને પરીક્ષણ રાખવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને ઘણો વખત ફાજલ પડશે અને તેનો ઉપયોગ અંગ્રેજી ભાષાનું વધારે સંગીન જ્ઞાન આપવામાં કરી શકાશે. એટલે પ્રતિપક્ષીની દલીલ સ્વીકારતા છતા પણ, પ્રતિપક્ષીને ઇષ્ટ છે તે જ પરિણામ હિન્દી પદ્ધતિ પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે છતાં પણ એટલું તો જોરથી કહેવું જોઈએ, કે તે પરિણામ માટે પણ શિક્ષણ અને પરીક્ષણ અંગ્રેજી ભાષામાં જ થવું જોઈએ, એ માનવું તદ્દન જ ખોટું છે

ઉપર આપેલી પાંચ દલીલોમાંની ચાર તો તદ્દન જ પાયા વિનાની છે, અને પાંચમી દલીલ ખરી છે એટલું સ્વીકારીને પણ કહી શકાશે કે તે પરિણામ લાવવા માટે લેવામાં આવતો માર્ગ તદ્દન જ હાનિકારક છે, હિન્દની બુદ્ધિનો ઘાતક છે, જુવાનીઓની ઉમ્મરપર તરાપ મારનારો છે

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિપક્ષીઓની દલીલોની પરીક્ષા કર્યા પછી હિન્દી પક્ષના સ્થાપન અને સમર્થન માટે થોડું કહી, આ લેખ સમાપ્તિએ પહોંચાડીશું

બળવાનમા બળવાન અને કોઇથી પણ જેની વિરૂદ્ધ ન કહી શકાય એવી મુખ્ય દલીલ તો એ જ છે કે કેળવણી માત્ર માતૃભાષા દ્વારા જ મળવી જોઇએ દુનિયામા ઘણી વાર આ સિદ્ધાન્તથી વિરૂદ્ધ વર્તન થયુ છે પરતુ તેના અનર્થ વહેલા મોડા દેખાયા છે જ અને કુદરતી પદ્ધતિનું અવલબન કરવાથી જ છેવટ વિજય મળ્યો છે પ્રાચીન કાળમાં હિન્દમા સસ્કૃત માતૃભાષા ન હોવા છતા વિદ્વાનોની અને ગ્રથોની એ ભાષા હતી, પણ બૌદ્ધજૈનના મતાનુયાયીઓએ તે ગઢ તોડયો હતો, અને બ્રાહ્મણધર્મ જરા પાછા હાર પામ્યો તેના કારણોમા મુખ્ય તો તેમનો દેવભાષા માટે દુરાગ્રહ ગણી શકાશે રશીયા તુર્કસ્તાન અને અન્યત્ર પણ પહેલા શિક્ષણ પરભાષા દ્વારા અપાતુ પણ તે પદ્ધતિ દેશના હિતની ઘાતક જ માલમ પડી હતી તાજેતરમા ટાન્સવાલમા આખરે 'ટાલ' દેશભાષા જ સ્વીકારવી પડી છે કુદરતી પદ્ધતિ દેશભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ આપવાની છે, તેની કોઇથી પણ ના કહી શકાશે નહિ દેશભાષા ફેરવી નાખવાની અભિલાષા ધરાવનાર જે કોઈ હોય તો તેણે ઇતિહાસ તરફ નજર નાખવી કોઈ પણ દેશમા દેશભાષા તદ્દન જ નાબુદ થઈ હોય એવુ ભાગ્યે જ માલમ પડશે જો ભવિષ્યમા કદી પણ અગ્રેજી ભાષા હિન્દમા દેશભાષા તરીકે સ્વીકારાશે તો તે અગ્રેજી તો નહિ જ હોય ઉર્દુ ભાષાના જેવી કાઈ નવી જ ભાષા બની જશે એ દેખીતુ જ છે હાલ તો સોમા ભાગ્યે જ એક જણ અગ્રેજી જાણનારો છે તેના સમયમા કેળવણી અગ્રેજી ભાષા દ્વારા આપવાના અત્યાગ્રહથી દેશલોકોને કેળવણીથી બેનસીબ રાખવાનુ જ પરિણામ નીપજશે, એ દેખીતું છે દેશને કેળવણી અને શિક્ષણના લાભો આપવામા મોટામાં મોટુ આ ખોટુ ધતીંગ છે, તે ધતીંગ એટલુ તો જબ્બર વિઘ્ન બની ગયુ છે કે નથી દેશભાષામા પુસ્તકો લખાતા, નથી દેશભાષામાં વિચારો કરી શકાતા, નથી દેશલોકોને ઉપયોગી થાય તેવી સેવા બજાવાતી, ને નથી દેશના ગાઢ અધકારમા નાનું સરખુ પણ કિરણ પ્રેરી શકાતુ આવો અનર્થ આટલા બધા વર્ષો થયા પ્રત્યક્ષ છે છતા મહાત્મા ગાધીજીએ આ મતને પોતાનો સબળ ટેકો ન હોતો આપ્યો ત્યાસુધી તો બધાની આખે પડળ જ વળી ગયા હતા ! અસ્તુ હવે બીજી દલીલોનો ગમે તેવો સ્વીકાર થાય, પણ આ એક મુખ્ય દલીલ તો સૌને સ્વીકારવી પડશે જ કે કેળવણી અને શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા જ આપી શકાય, એ જ કુદરતી રીત છે, અને વિશ્વનિયમથી વિરૂદ્ધ વર્તન ન કરવુ જોઈએ, એ પ્રભુના સત્રમા છોકરાં જાણે છે

પરભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિથી દેશના લોકોની ઉમ્મરમાથી ઓછામા ઓછા ચાર પાચ વર્ષ તો કમી થઈ જાય છે ગુજરાતી ચાર ધોરણ ભણ્યા પછી મેટ્રિક થતા સુધીમા જે સાત વર્ષ થાય છે તેમનો ઘણો વખત તો પરભાષાના શિક્ષણમા જ જાય છે તે સાત વર્ષમા જે જ્ઞાન આપી શકાય છે તે જ્ઞાન ગુજરાતી દ્વારા આપતા બહુમા બહુ ત્રણ કે ચાર વર્ષ થાય અને તે જ પ્રમાણે બી એ સુધી પહોચતા બીજા જે વર્ષો લાગે છે તેમાથી પણ એકાદ તો અવશ્ય ઓછુ થઈ શકે અગ્રેજી દ્વારા બી એ થતા ૨૧ વર્ષની

ઉમ્મર થાય, તેટલુ જ જ્ઞાન જો ગુજરાતી દ્વારા અપાય તો ૧૭ વર્ષમા આપી દેવાય અને ત્યાર પછીના ચાર વર્ષ કોઈ ઉપયોગી ધંધો શીખવા માટે ફાજલ પાડી શકાય

આ દૃષ્ટાન્ત તો બી એ વાળા માટે થયું પરન્તુ જેમને સાયન્સ, ખેતી કે ટેકનિકલ બાબતોનુ શિક્ષણ લેવુ છે તેમને માટે તો અંગ્રેજી ભાષા શીખવામા જેટલો વખત જાય છે, તે નકામો જ ગુમાવાય છે નકામો ગુમાવાય છે એટલુ જ નહિ પણ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ તેવુ શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ઘણા લાયક ધંધાદારીઓને તે શિક્ષણ લેતા અટકાવે છે ખેતીનુ જ્ઞાન અંગ્રેજીમા અપાય એટલે ખેડુઓ તો ભાગ્યે જ તેનો લાભ લઈ શકે, અને અંગ્રેજી ભણેલાઓ ભાગ્યે જ હાથમા હળ પકડી શકે તેમ જ ટેકનિકલ વિષયોમા કારીગરના છોકરાઓ ભાગ્યે જ જઈ શકે અને જો તેમા જતા જેટલુ અંગ્રેજી આવડે તો પછી તે ધંધાને ભાગ્યે જ પસદ કરે કડીયા, સુતાર, મોચી, દરજી વગેરે ધંધામા ભણેલા બધા કા તો માસ્તર થાય અને કા તો કારકુન થાય, એટલે તે તે ધંધા માટે બુદ્ધિશાળી તો કોઈ રહે જ નહિ પરિણામ એ આવે કે તેવા ધંધા માટે પણ આપણે અંગ્રેજી અને પરદેશી કારીગરોપર આધાર રાખવો પડે, અને આપણા લોકો તો માત્ર મજુરીયા જ કામને લાયક રહે આ બધો અનર્થ અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિને લીધે જ છે ટેકનિકલ વિષયો, ખેતીવાડીનું શિક્ષણ સર્વેયરનુ કામ, શિલ્પકળાનો અભ્યાસ, અને એવા એવા બધા કામમા અંગ્રેજીને જ જરૂરનુ ગણેલુ હોવાથી આપણા લોકો તે તે બાબતોમાં કશું જ કરી શકતા નથી આ અનર્થ વિચાર કરનારને કાંઈ જેવો તેવો નહિ લાગે

અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિથી ઉમર ઓછી બની જાય છે અને લાયક માણસોને પ્રતિબંધ નડે છે, તે ઉપરાત બીજી હાનિ બુદ્ધિક્ષોભની થાય છે અંગ્રેજી ભાષા એક બોલવા વાપરવાની ભાષા તરીકે ત્રણ વરસમા કદાચ શીખી શકાય, પણ આપણે ત્યા તો શુદ્ધ અને સરકારી જ્ઞાનના આગ્રહને લીધે વ્યાકરણ અને જોડણી વગેરે ગોખવામા, અને ભૂમિતિ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વિષયોના જ્ઞાન અંગ્રેજીમા આપવાના હોવાથી જે મહાભારત પ્રયત્નોથી બહુ મોટે કરવામા, જુવાન બુદ્ધિને જે ખળભળાટ સહન કરવો પડે છે, જે ભાર સહન કરવો પડે છે તેથી કુદરતી બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ જાય છે અને પરિણામે દેશને અસહ્ય હાનિ થાય છે

ભણેલાઓ દેશભાષામા તો વાતચીત સરખી કરી શકતા નહિ હોવાને લીધે દેશના સમસ્ત લોકોએ કેળવાયેલા લોકો વચ્ચે મોટુ અતર રહે છે જ્ઞાન કે બુદ્ધિ અંગ્રેજી દ્વારા જ કેળવાય એવો ખોટો મત બંધાઈ જવાને લીધે અંગ્રેજી નહિ જાણનારા કશુ સમજી ન શકે એમ જ ભણેલાઓ માની લે છે ખરી વાત તો એ હોય છે કે પોતે—અંગ્રેજી ભણેલાઓ—જે લોકો શુ જાણે છે અને તેમને વધારે જ્ઞાન કેમ આપવુ એ જ સમજતા નથી અને તેમની સાથે બોલવાની કે વાતચીત કરવાની આવડત જ ધરાવતા નથી આથી એ બે વર્ગ વચ્ચે બહુ મોટો અતર રહે છે અને પરિણામે સાસારિક, ધાર્મિક, વ્યાવહારિક વગેરે બધી બાબતોમા તેઓ પોતાના દેશબંધુને કશો જ લાભ આપી શકતા નથી

એકલી દેશભાષાથી કાંઈ વળવાનુ નથી, એમ કહેનારાને અખાની લીટી જ યાદ આપવાની રહે છે કે 'ભાષાને શુ વળગે ભૂર' અગ્રેજીમા જ અમુક જ્ઞાન અપાય એમ કહેનારા ભૂલી જાય છે કે દુનિયામા સઘળા દેશોમા અગ્રેજી ભાષા જ ચાલતી નથી છતા અગ્રેજી ભાષાદ્વારા થતા કામો તે તે લોકોથી કરી શકાય છે જાપાનનો તો તાજો જ દાખલો છે આવા આવા પ્રત્યક્ષ પુરાવા હોવા છતા અમુક આગ્રહને પકડી રાખવો એ તો દુરાગ્રહ જ કહેવાય, એવુ તરત જ સમજી શકાશે

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતા એક જ નિર્ણયપર આવી શકાશે, અને નિશ્ચયપૂર્વક તેજ નિર્ણયને વળગી રહેવુ જોઈએ કે જેમ બને તેમ જલદી શિક્ષણ અને કેળવણી પરભાષા દ્વારા ન જ અપાય તેવો બંદોબસ્ત કરવો-કરાવવો-જોઈએ આનો અર્થ એમ નથી કે અગ્રેજી ભાષા ન શીખવી અગ્રેજી ભાષા વિના આપણને ચાલે તેવુ નથી રાજભાષા વિના કેમ ચાલે ? પણ તેટલા માટે તે ભાષા દ્વારા જ બધુ શિક્ષણ આપવુ, એવો આગ્રહ તો ન મૂતો ન ભવિષ્યતિ જેવો જ છે

અગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ નહિ પામીએ તો અગ્રેજીપરની પ્રભુતા નહિ મળે અને તો તો દેશને અનર્થ થશે એમ માનનારાને કહેવાઈ ગયુ છે કે માતૃભાષા દ્વારા બધુ શિક્ષણ આપવા જે સમય પ્રાપ્ત થશે તે બધો અગ્રેજી ભાષાપર પ્રભુતા મેળવવામા ક્યારો તો અવશ્ય તેવી જ પ્રભુતા મળશે ભાષાપર પ્રભુતા આવશ્યક છે એ ખરૂ છે બીજા દેશોમા પોતપોતાની ભાષા જાણનાર પણ બીજી ભાષાઓપર પ્રભુતા મેળવી શકે છે, તો હિન્દની બુદ્ધિ બીજી એક ભાષાપર પ્રભુતા મેળવવાની શક્તિ નહિ રાખતી શકે, એમ માનવાને કારણ નથી માતૃભાષા દ્વારા થયેલા બુદ્ધિવિકાસ અને જ્ઞાનભડારને બીજી ભાષામા પ્રાવીણ્ય મેળવવામા સરળતા જ થશે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવુ તેનો એવો અર્થ નથી કે અગ્રેજી શીખવુ જ નહિ માત્ર કહેવાનુ એટલુ જ કે અગ્રેજી સિવાયના બીજા વિષયો શીખવવામા અગ્રેજી ભાષાની મદદ આવશ્યક ગણવાની કશી જરૂર નથી અગ્રેજી ભાષા તો શીખવવી જ, અને વધારે આગ્રહથી શીખવવી પણ બીજા વિષયો અગ્રેજીમા શીખવવી, તેના જવાબ પણ અગ્રેજીમા જ લેવા, એ આગ્રહ હાનિકારક છે અને તે જેમ બને તેમ તરત દૂર થવો જ જોઈએ જેટલુ પદ્ધતિસર શિક્ષણ અગ્રેજી ભાષા દ્વારા અપાય છે તેટલુ જ પદ્ધતિસર માતૃભાષા દ્વારા અપાય, તો જે જે આરોપો એ ના ગુજરાતી-સસ્કૃતના વિદ્વાનોને માથે મૂકવામા આવે છે તેમાથી એક પણ મૂકવાનો પ્રસગ રહેશે જ નહિ માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવુ એટલે ગમે તેમ, ગમે તેટલા વખતમા, અને ગમે તેને એવો વિચાર સ્વીકારવાનો જ નથી અમુક વખતમા, અમુક રીતિએ, અમુક પરીક્ષાઓ માટે લાયકાત મેળવી શકાય તેવા આગ્રહથી, પદ્ધતિસર અને ખતથી જો શિક્ષણ આપવામાં આવે તો માતૃભાષા દ્વારા આપેલુ શિક્ષણ કોઈ પણ રીતે ઉતરતી પ્રતિનુ થશે, એમ કદી પણ માની શકાશે જ નહિ.

મેં તો મોતીડે વધાવ્યાં.

લેખક—ર મંજુલાલ જમનારામ દવે, એમ એ

૧.

આજ આવ્યા ને મેં તો મોતીડે વધાવ્યા
મોતી મોંઘેરા ઉર–પ્રાણના રે લોલ
હર્ષશોક ગુંથ્યા એ આંસુડાં આતમનાં
કથતાં કથાઓ કંઈ ન્યારી રે લોલ
આજ આવ્યા ને મેં તો મોતીડે વધાવ્યા

૨.

અડસઠે તીર્થ મ્હારા માજીથી સુહાતા
યાના એ દર્શનોની વિરલી રે લોલ
રાજયોગ ગુજ–સ્વરાજ્ય વીણા વાતી—
વાની રસપ્રેરણા ઉજળી રે લોલ
આજ આવ્યા ને મેં તો મોતીડે વધાવ્યા

૩.

વેદોચ્ચારિણી મ્હારી અંબા યશસ્વિની
શક્તિ સુહાગી શિવતા ઝરી રે લોલ
યોગક્ષેમ વહતી, જીવનવ્હાણી વ્હાતી
માજી અમૃત કેરી સગી રે લોલ
આજ આવ્યા ને મેં તો મોતીડે વધાવ્યા
મોતી મોંઘેરાં ઉર–પ્રાણના રે લોલ *

---

* મીસીસ બિસેંટની મુંબાઈમાં તા ૧૦–૧૦–૧૭ ને રોજ થયેલી પધરામણીને દિવસે રચાયેલું ગીત એક સન્નારીના ઉદ્ગારરૂપે–મ જ દવે

વિજ્ઞાન મંદિર.

લેખ.—ડૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ એ.

૧. ડૅ. બોસની પ્રયોગશાળા.

ડા જગદીશ ચન્દ્ર બોસના યુરોપના પ્રવાસ તથા દિગ્વિજયનું સમાન વિષે "સમાલોચક"ના સન ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીના અંકમા અમે કાંઈક લખી ચૂક્યા છીએ તે સમયે એમનો પ્રવાસ પૂરો થયો ન હતો, અને તેથી આ પ્રવાસના સમન્વી વધુ લખવા અમારી ઈચ્છા હતી તે પછી "મૉડર્ન રીવ્યુ"મા એમના એક શિષ્યે આ યાત્રાનું ઘણું સારૂ વર્ણન આપ્યુ તેથી ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ મૂકવાને સારી સામગ્રી અમને સુલભ થઈ હતી તે તકનો અમે લાભ લઈ શકીએ તે પહેલા નામદાર શહેનશાહે એમને નાઈટનો ખેતાબ બક્ષિસ કરી એમની કદર પ્રકટ કરી હતી અને તે પ્રસંગે અમે "સર જગદીશ ચન્દ્ર બોસ એમનું જીવન-કાર્ય" એ વિષયે એક લેખ લખ્યો હતો, જે "વીસમી સદી"ના એપ્રીલ(૧૯૧૭)ના અંકમા પ્રકાશ પામ્યો હતો

તે સમયે અમે સાભળ્યુ હતું કે પશ્ચિમ ખંડાની યાત્રાએથી પાછા આવ્યા પછી, ને સરકારી નોકરીમાથી પૂરા પગારના પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત થયા પછી સર જગદીશ ચન્દ્ર એક કાર્ય ઉપર પોતાનો સર્વ સમય, શક્તિ તથા ધન સક્રાન્ત કરી રહ્યા છે, અને તે પોતાની શોધોના કાર્યને હિન્દમા એક સસ્થારૂપે મૂર્તિમન્ત કરવા તથા ત્હેને આગળ વધારી ચિરકાળ સુધી જીવન્ત રાખવા, પર્યેષક પ્રયોગશાળાની સ્થાપનાનું છે આ ઉચિત પ્રયાસથી અમને ઉલ્લાસ થયો હતો આ કાર્ય, એમણે ધારેલા પાયા ઉપર તથા એમણે ઇચ્છેલા વિજ્ઞાનવિષયોમા એકને હાથે કાંઈ પણ દેશમા કરવુ કઠિન હતુ, તો હિન્દમા એની મુશ્કેલીનો તો પાર જ ન હોય પરંતુ કઠિનતાઓથી કદી અટકી જવાનો કાળ હવે હિન્દમાથી પલાયન કરવા લાગ્યો છે, અને પ્રયાસ તથા સિદ્ધિના યુગનો આ ભડકાળ સ્થપાઈ ચુક્યો છે, એની સાખીની સર જગદીશ ચન્દ્ર બોસની અત્યારસુધીની તૈયારીની જેવી મળે છે, એવી બીજા કશાથી મળતી નથી મનુષ્યો, સામગ્રી તથા સયોજનશક્તિના ઉપરાત ૨૧ લાખ જેટલા દ્રવ્યની પણ આવશ્યકતા છે એમણે પોતે તો પોતાની શોધો, પોતાનુ જ્ઞાન, પોતાની શક્તિને શેષ આયુ એને અર્પવા જ છે એટલુ જ નહિ પણ એમના જીવનની બચત રૂ ૫ લાખ જેટલી રકમ પણ આપી છે મુંબાઈના ઉદાર પારસી ગૃહસ્થ મિ બમનજીએ બીજા એક લાખ ઉમેરી, પોતાની કામનું તથા મુંબાઈનું માન સાચવ્યુ છે આમ ૬ લાખ રૂપિયા થતા બાકીના ૧૫ લાખ પૂરા કરવાની પ્રાર્થના મુંબાઈના "ક્રાનિકલ" પત્રે હમણા જ કરી છે

વિજ્ઞાનની કદર પ્રકટ કરવાનો તેમ જ વિજ્ઞાનને આપણી હિન્દવાસીની સ્થાયી સેવામાં સ્થાપવાનો આ અનુપમ અવસર છે તદુપરાંત ડૉ બોસ પોતાના જીવનકાર્યથી હિન્દને જે ઉજ્જ્વલ કીર્તિ અપાવી છે અને હિન્દના એક પુરાણ સત્યની વૈજ્ઞાનિક રીતિએ જે

કાર્યવિધૂષ રૂ ૦—૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ

પ્રતીતિ કરાવવા માટી છે, તે મહાસેવાની કૃતકૃત્યતારૂપે પણ સમસ્ત હિન્દના શ્રીમન્તોએ આ અવસર ચૂકવો ન જોઇએ

અમે સાભળ્યુ છે કે સર જગદીશ ચન્દ્રને હિન્દ માટે એટલુ અભિમાન છે કે પોતાની શોધો સમજવા તથા શીખવા હિન્દી યુવકોને ભવિષ્યમા વિદેશી વિદ્વાનો પાસે જવુ પડે, એ એમને એક કલંક સમાન લાગે છે અને તે છતા, આવી સસ્થા હિન્દમા સ્થપાય નહિ તો એમની શોધો વગેરે સર્વ વિદેશીઓને જ હસ્તગત થશે એ અનિવાર્ય છે તેથી જ, ઇગ્લંડમા તેમ જ અન્ય દેશોમા, જ્યા એમને પ્રયોગો માટે વધુ સગવડ મળી શકે એમ હતી, અને જ્યા એમને ઉચિત પદવી તથા સર્વ સામગ્રી આપવા કેટલીક સસ્થાઓ તૈયાર પણ હતી, ત્યા જઈ વસવાનુ એમણે સ્વીકાર્યુ નથી, અને ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ પડે તોય, હિન્દમા જ પોતાનુ કાર્ય સ્થાપવા એમણે નિશ્ચય કર્યો છે આ ચમત્કારિક પલપણાનુ કાર્ય જેમ એક હિન્દપુત્રે ઉપાડ્યુ છે, તેમ જ એક વાર હિન્દ ભવિષ્યમા હિન્દ ભૂમિ જ બની રહે, ત્યાં આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનની પદ્ધતિ ચાલુ કરીને—આ જ્ઞાન મેળવવા જે જે વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો ઉત્સુક હોય તેઓ હિન્દમા આવે હિન્દે જેમ પૂર્વે દીધુ હતુ તેમ હવે પણ દે અને હિન્દ જેમ વર્તમાનમા પામે છે તેમ આપવા પણ કરે, એવો એમના અન્તરનો અભિલાષ છે આ અતિ સુભાગ્ય છે કે એમની યોજના તથા પ્રયોગશાળાનુ મકાન આટલી ત્વરાથી તૈયાર થઈ ગયા અને હવે અલ્પ સમયમા ખુલ્લા પણ થઈ જશે

જેમ તાતાએ વિજ્ઞાનને માટે ગજબની દાન દેવાનો આરભ કર્યો, અને પોપ ને પાનિતે તેહેનુ વધારે મોટી પદ્ધતિથી પાલન કર્યુ તેમ જ આ ત્રીજી તકનો લાભ લેનાર સખી શ્રીમન્તોની હિન્દમા ખોટ નહિ પડે અને સર જગદીશના એક પૂરાય એટલુ ધન આ સેવા માટે એમને ચરણે ધરવામા આવશે, એમ અમારી પૂરી શ્રદ્ધા છે

પ્રભુસેવાના ઉમળકામા લાખ્ખો રૂપિયા આપણે ત્યા હજી પણ અપાય છે, તો પ્રભુના એક મહાસત્યનુ દર્શન કરાવનાર, વિશ્વમા જડચેતન વચ્ચે—પ્રાણીવનસ્પતિ વચ્ચે—અભેદજીવનની અદ્ભુત ઘૂણના ખોલી વિશ્વવ્યાપી અખડ ચેતનની ઝાખી કરાવવા પ્રયાસ કરનાર, આ સસ્થાની સેવામા, જે કોઈ જે કાઈ સમર્પણ કરશે, તે મન્દિરોના દાનથી લેશ પણ ઉતરશે નહિ, એટલુ જ નહિ પરન્તુ એની વિરલતા તથા વિશેષ લોકોપકારકતાને લીધે તે વધારે ઉચ્ચ જ રહેશે

૪. કાશી—નરેશનુ વિજ્ઞાનદાન.

દિલ્હીની સ્વર્ગીય માગેની ' લેડી હાર્ડિંજ મેડિકલ કોલેજ'ના લાગતી ઉત્તમ વિદ્યાર્થીની માટે શ્રીમાન કાશીનરેશે એક સુવર્ણચન્દ્રક સ્થાપ્યો છે તે ' લેડી ચેમ્સફૉર્ડ ચન્દ્રક " કહેવાશે, ને પ્રતિવર્ષ એક વિદ્યાર્થિનીને તે આપવામા આવશે કાશીનરેશની હિન્દુધર્મ પ્રતિની આસ્થા તેમ જ કાશી હિન્દુ યુનિવર્સીટિની સેવા સુવિદિત છે ઔષધિશાસ્ત્ર જેવા ઉપયોગી

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ખાસ અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવા તેમજ સ્ત્રીઓને ખાસ પ્રેરણા મળે એવી રીતે એમણે આ ચન્દ્રક સ્થાપ્યો એ એક શુભ ચિહ્ન છે. ઉત્તમ અભ્યાસીને પારિતોષિક, ચન્દ્રક, શિષ્યવૃત્તિ આદિ આપવાની યોજના તે વિષયના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાને આવશ્યક છે, અને સર્વ દેશોમાં એ પદ્ધતિ સ્વીકારાયેલી છે. હિન્દની યુનિવર્સિટિઓમાં પણ આ પદ્ધતિ નવીન નથી. પરંતુ વિજ્ઞાનના અભ્યાસને માટે આવાં વધારે સાધનો યોજવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. મુંબાઈ યુનિવર્સિટિમાં પણ વિજ્ઞાનને લગતાં આવાં ઉત્તેજન-સાધનો, વિજ્ઞાનના અભ્યાસની અગત્યતાના પ્રમાણમાં, બહુ ઓછાં છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે યુનિવર્સિટિના નાયકનાઓનું તેમજ ... દાન આપનારાઓનું લક્ષ્ય આ પ્રતિ આકર્ષાય.

૩. હિન્દના બે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના અવસાન.

ડૉ. હિલ.—જૂનની ૨૮ મી તારીખે અલ્હાબાદના ડૉ. ઈ. જી. હિલ નૈનીતાલમાં મૃત્યુ પામ્યા. અલ્હાબાદની મ્યૂર સેન્ટ્રલ કૉલેજના તે પ્રિન્સિપાલ તથા રસાયનશાસ્ત્રમાં મુખ્ય પ્રોફેસર હતા. એમનું વય ફક્ત ૪૫ વર્ષનું હતું. એમણે પ્રથમ ... માં ને પછી ઑક્સફર્ડની મેગડેલીન કૉલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો, અને સન ૧૮૯૫ માં તે આ કૉલેજમાં રસાયનના પ્રોફેસર તરીકે ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન સર્વિસમાં જોડાયા હતા. થોડા વખત પછી અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટિના ... વિજ્ઞાનની ફૅકલ્ટીના ડીન થયા અને ૧૯૧૩ માં કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા. લંડનની કેમિકલ સોસાયટીની આગળ એમણે વિવિધ વિષયો સમ્બન્ધી લેખો મોકલ્યા હતા, અને આ પ્રમાણે ... શોધખોળનું કામ પણ એમણે કર્યું હતું. કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને તે ... પ્રિય હતા અને યુનિવર્સિટિમાં એમનું પુષ્કળ ચલણ હતું. તેથી કૉલેજમાં તથા અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટિમાં એમની ખોટ ખાસ જણાશે. યુનિવર્સિટિમાં એમણે ... નાખેલી ... પરિણામ સારાં ... હતાં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના હિતમાં તે ... ઉદાર દૃષ્ટિથી જોતા અને વિશેષ ... હોત તો કાંઈક વધારે લાભ આપી શક્ત. આ ... અલ્હાબાદની સાર્વજનિક પુસ્તકશાળાનું તંત્ર તેમજ સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારના વાયુશાસ્ત્રનું કામ એમના હાથમાં હતું. રસાયનશાસ્ત્રના પરીક્ષક તરીકે અમારી કૉલેજમાં તે બે વાર આવ્યા હતા, ત્યારે એમનો કાંઈક પરિચય થયો હતો, અને ... સારું માલૂમ ... અમે ... હતું. તેથી એમના મરણની અમને ... થાય છે.

ડૉ. જે. એચ. મૅકનિલ, જેનું મરણ પણ આ જ સમયમાં થયું તે ... યુનિવર્સિટિમાં ... તથા ... ને ... શોધખોળનું કામ કર્યું. સન ૧૮૯૮ માં પંજાબમાં ... તરીકે હિન્દમાં આવ્યા અને પછી ... ની કૃષિ-શાળાના પ્રિન્સિપાલ થયા ... પછી ... હિન્દી ... તરીકે એમની નિમણુક થઈ

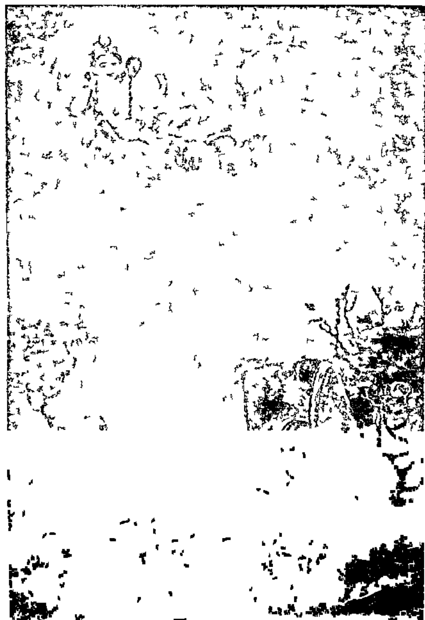
અને તા ૨ જૂનને દિવસે એમનું મરણ થયું ત્યાં સુધીના થોડા માસ સુધી એ પદ ઉપર તેઓ રહ્યા કૃષિ સમ્બન્ધી શોધખોળનું પણ કામ એમણે કર્યું હતું ખાસ કરીને ગળી તથા ઘઉંના સમ્બન્ધી એમણે જે કામ કર્યું છે તેથી દેશની સમૃદ્ધિ ઘણી વધશે, એમ મનાય છે છેવટના વર્ષોમાં તે ઉપરભૂમિનો ખાર કાઢીને ત્હેને ફળદ્રુપ બનાવવાના પ્રયોગોમાં ગુંથાયા હતા, એમ કહેવાય છે કે એમના ઉપાયને લીધે એ જ જમીનમાંથી ઘઉંનો અસાધારણ સારો પાક થયો, અને આ પદ્ધતિથી કેટલાક પ્રાન્તોમાં તદ્દન પરિવર્તન કરવા જેટલી સારી અસર થશે એમની લાયનપૂરથી પુસા બદલી થઈ તે વખતે તે થોડો કાળ આગ્રામાં આવ્યા હતા, અને "આગ્રા સાયન્ટિફિક સોસાયટીની" સમક્ષ આ જ વિષય ઉપર એમણે ન્હાનું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું સત્યને ખાતર એટલું કબુલ કરવું જોઈએ કે એમણે ક્ષાર કાઢવાની જે યુક્તિ કરી છે, ત્હેના સમ્બન્ધી બીજો મત પણ છે, જે એમ માને છે કે આ પદ્ધતિથી ક્ષારવાળી જમીન ભલે સુધરે, પણ બીજી સારી જમીન ક્ષારવાળી થશે ખરેખર શું સત્ય હશે તે થોડા વર્ષોના પ્રયોગો, બારીક અવલોકન તથા તે સઘળાના નિગ્રહી અભ્યાસથી જ માલુમ પડશે

આ ઉપરાંત, ગળીના સમ્બન્ધી હિન્દી સરકારે જે કમિશન બેસાડ્યું હતું, તેમાં એમની સેવાના બદલામાં સરકારે આભાર માન્યો હતો, ઘઉં ભરી રાખવાની કેટલીક પ્રચલિત પદ્ધતિથી અમુક જીવાત ઉત્પન્ન થાય છે જેથી ઘઉં બગડી જાય છે તે જીવાતને અટકાવવાના વિષયમાં પણ એમણે પ્રયોગ કર્યા હતા

લાયનપુરના હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉપર પ્રેમ રાખતા, અને એમના સ્મારક તરીકે તેઓએ એ જ કૉલેજમાં એક શિષ્યવૃત્તિ (સ્કૉલરશિપ) સ્થાપી છે તેઓ શરીરે કદાવર ને મજબૂત હતા, અને રીતભાતમાં સજ્જન તથા હસમુખા હતા

આગ્રા

૧૦ ઑગસ્ટ ૧૯૧૭

સમાલોચક, નવેમ્બર ઈ સ ૧૯૧૭] [કૉપીરાઈટ

હું તો પ્રેમદિવાની

ગગી ઉપર સેજ અમારી, હિ ગીત નિદ્રા હોય
ગગન મંડળપર સેજ પિયુની, મહિ ગીત મળવું હોય ”

સૌ દેવકીબાઈ ચે

હું તો પ્રેમદિવાની.

લેખક—મી દેવકીબાઈ મુલજી વેદ.

હા ! રે ! હું તો પ્રેમદિવાની મારૂં દરદ ન જાણે કોય
શૂળી ઉપર સેજ અમારી, કહિ રીત નિદ્રા હોય
ગગન મંડળપર સેજ પિયુની કહિ રીત મળવું હોય
  મારૂં દરદ ન જાણે કોય હા ! રે૦
ઘાયલની ગત ઘાયલ જાણે જેણે ઘા ઝીલ્યા હોય
પારખની ગત પારખ જાણે જેણે પરખ્યા હોય
  મારૂં દરદ ન જાણે કોય હા ! રે૦
દરદની મારી વન વન ભટકું, વૈદ મળ્યો નહિ કોઈ
મીરા કહે, પ્રભુ ! પીડ મટે હા ! જો ! વૈદ શામળીયો હોય
  મારૂં દરદ ન જાણે કોય હા ! રે૦

* શ્રીમતી મીરાબાઇના હિન્દી ભજનપરથી અનુવાદ

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

લેખ —રા. હુગમનરાય હરિલાલ ધ્રુવ.

[ઑગસ્ટના અંકથી આગળ ચાલુ]

(ઈ) **તિબેટ તરફના પુસ્તકો**—તિબેટ તરફના પુસ્તકોની શોધખોળ હજી સુધી ઘણી નથી થઈ તથા જે પુસ્તકોનો પત્તો લાગ્યો છે તેઓનાથી, આપણે ત્યાંના કેટલાએક પ્રાચીન પુસ્તકો (જે હજી અહિંઆ નથી મળતા) તથા તેમના કર્તાઓના નામ આદિ માલમ પડે છે કુન્સનિંગ (*Kunsnjing*=તરાનાથ) નામના તિબેટના શ્રમણે (બૌદ્ધ સાધુએ) " હિન્દુસ્તાનનો બૌદ્ધ ધર્મ " નામનું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં લખ્યું હતું એમાં હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ સંબંધી કેટલીક જાણવા જોગ બાબતોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે એ પુસ્તકનું જર્મન ભાષાન્તર શિફ્નર (*Schicyfner*) નામના જર્મન વિદ્વાને કર્યું છે

(ઈ) **સીલોન તરફના પુસ્તકો**—સીલોનની સાથે હિંદુસ્તાનનો નિકટનો સંબંધ હોવાથી, ત્યાંના ઐતિહાસિક તથા ધર્મ સંબંધી પુસ્તકોમાંથી, આપણે ત્યાંના ઇતિહાસમાં કંઈક કંઈક સહાયતા મળે છે આવા પુસ્તકોમાંથી નીચે લખેલા મુખ્ય છે

(૧) દીપવંશ—સીલોનના ઇતિહાસનું આ પુસ્તક, ઈ. સ. ૩૦૦ ની લગભગમાં, પાલી ભાષામાં રચાયું હતું એમાં હિન્દુસ્તાનના મૌર્યવંશી રાજાઓની તથા કંઈક કંઈક બીજી હકીકત મળે છે એનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઓલ્ડનબર્ગ (*Oldenberg*) સાહેબે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે

(૨) મહાવંશ—પાલી ભાષાના આ પુસ્તકમાં, ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી તે ઈ. સ. ના ૧૮ મા સૈકાના મધ્ય સુધીનો, સીલોનનો ઇતિહાસ છે આ પુસ્તક પણ "રાજતરંગિણી"ની માફક જુદે જુદે વખતે લખાયું હતું એનો પહેલો ખંડ, ઈ. સ. ૪૫૯ અને ૪૭૭ ની વચ્ચે, મહાનામન્ નામના વિદ્વાને રચ્યો હતો હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે આ પુસ્તક, ઉપર કહેલા "દીપવંશ" કરતાં, વધારે ઉપયોગી છે કેમકે એમાંથી, શિશુનાગ તથા મૌર્યવંશી રાજાઓના સમયની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સિવાય, પાછળના સમયની કંઈક કંઈક હકીકત પણ મળી આવે છે એના પહેલા ખંડનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર જ્યોર્જ ટર્નરે (*George Turner*) તથા આખાનું વિજયસિંહ મુદલિઆરે કર્યું છે

(૩) મલિંદ પન્હો (મલિંદ પ્રશ્ન) —પાલી ભાષાના આ પુસ્તકમાં, પ્રતાપી ગ્રીક રાજા મલિંદ (મિનેન્ડર) અને બૌદ્ધ સ્થવિર નાગસેનના, પ્રશ્નોત્તર છે એમાં મલિંદ (મિનેન્ડર)નું જન્મસ્થાન, રાજ્યધાની, પ્રતાપ, વિદ્વત્તા તથા તેના બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યાની હકીકત મળી આવે છે હિન્દુસ્તાનના ગ્રીક રાજકર્તાઓનો ઇતિહાસ લખવામાં આ પુસ્તકમાંથી થોડી થોડી મદદ મળી શકે છે એનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર " સેક્રેડ બુક્સ ઑફ ધી ઈસ્ટ " નામની સીરીઝના ૩૫ મા પુસ્તકમાં છપાયું છે

(૭) મુસલમાનોના પુસ્તકો —હિન્દુસ્તાનમાં બધા હિન્દુ રાજ્યોની સ્વતન્ત્રતા, મુસલમાનોએ એક એક નષ્ટ કરી નાખી હતી તેમનામાં ઈતિહાસ લખવાનો રીવાજ હતો અને તેને લઈને તેમના લખેલા અરબ્બી તથા ફારસી ભાષાના પુસ્તકોમાંથી ખાસ કરીને આપણે ત્યાંના જુદા જુદા હિન્દુ રાજ્યોની પાછલી હકીકત મળી આવે છે એમના પુસ્તકો એટલા બધા છે કે, તે બધાની ટુંક હકીકત, આ ન્હાના સરખા લેખમાં પૂરી રીતે આપવી શક્તી અનભવિત છે તે જતા, તેમાંથી થોડાએક મુખ્ય મુખ્ય અને પ્રાચીન ગ્રન્થોનો જ અહિં નીચે ઉલ્લેખ કરૂં છું

(૧) સિલસિલાતુત્તવારીખ —આ પુસ્તક સુલેમાન નામના વ્હેપારીએ, ઈ સ ૮૫૧ માં અરબ્બી ભાષામાં લખ્યું હતું એમાં ત્હેણે હિન્દુસ્તાન વિગેરે જગ્યાઓની મુસાફરીની હકીકત લખી છે એના સમયમાં, દક્ષિણના માન્યખેટ (માનખેડ,—નિઝામના રાજ્યમાં) નગરમાં રાઠોડ વંશનો રાજા અમોઘવર્ષ (૧ લો) અને કનોજમાં પડિહાર વંશનો રાજા ભોજદેવ (૧ લો) રાજ્ય કરતા હતા સુલેમાને ઉપલા બન્ને રાજ્યોનો વૃત્તાન્ત લખ્યો છે અને તેમાં રાઠોડને માટે ત્હેણે બલ્હરા શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, જે ત્હેમના પ્રસિદ્ધ ખિતાબ " વલ્લભરાજ " નું પ્રાકૃત રૂપ (વલહરાય) છે

(૨) મુરૂજુલ્ઝહબ —અલ્ મસૂદીએ, ઈ સ ના દસમા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં આ પુસ્તક લખ્યું હતું એમાં માન્યખેટ, કનોજ વગેરે રાજ્યોની કંઈક હકીકત છે

ઉપલા બન્ને પુસ્તકો ઈંગ્રેજી ભાષામાં, સર એચ એમ ઇલિયટની " હિસ્ટરી ઑફ ઈન્ડિઆ " (*The History of India, as told by its own Historians*) ના ૧ લા પુસ્તકમાં છપાયો છે

(૩) તહકીકે હિન્દ —પ્રસિદ્ધ મુસલમાન જ્યોતિષી અબુ રિહાન અલ્ બિરૂની, જે સુલતાન મહમૂદ ગજનવીના સમયમાં, હિન્દુસ્તાન આવ્યો હતો અને કેટલાક વર્ષો સુધી અહિં આ રહીને સંસ્કૃત શીખ્યો હતો ત્હેણે ઈ સ ૧૦૩૧ ની લગભગમાં આ પુસ્તક અરબ્બીમાં લખ્યું હતું એમાંથી હિંદુઓના ધર્મ સમ્બન્ધી વિચાર તથા જુદા જુદા શાસ્ત્રોના વર્ણન સિવાય કેટલીક પ્રાચીન સંવતોની હકીકત તથા કંઈક કંઈક ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત પણ મળી આવે છે ડૉ. ટર એડવર્ડ સેચો (*Dr Edward Sachau*)એ ત્હેનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કર્યું છે

(૪) ચચનામા —આ પુસ્તક ઈ સ ના આઠમા સૈકાની લગભગમાં અરબ્બી ભાષામાં લખાયું હતું એનું ફારસી ભાષાન્તર મુહમ્મદ અલી બિન હમીદે ઈ સ ના તેરમા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં કર્યું હતું એમાં, મુસલમાનોની પ્હેલા સિંધ ઉપર રાજ કરનાર હિંદુ રાજાઓની હકીકત છે (જે બીજી કોઈ પણ જાતના સાધનોથી હજી મળી શકી નથી) સિંધ ઉપરથી હિંદુ રાજ્ય નષ્ટ થવાની તથા મુસલમાનોનું આધિપત્ય સ્થપાવાની હકીકત અલિ બહાદુરીના રચેલા 'તુહફતુલ કિરામ', મીર માસુમની 'તારીખુ સિંધ,' મીર તાહિર મુહમ્મદની 'તારીખે', બેગલર નામા જે અમીર સૈયદ કાસિમના પુત્ર શાહ કાસિમખાએ બનાવ્યું હતું (અ ય તાઓ

કામો અર્થાત્ મંદિરો, મઠ સ્તૂપો, ગુફા, તળાવ વગેરેના બનાવ રાખ્યાના અથવા તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાના, મૂર્તિઓ સ્થાપન કર્યાના અથવા કોઈ જાતના દાન આપ્યાના સૂચક હોય છે એમાંથી કેટલાએકમાં એ ધર્મકાર્ય સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતી વ્યક્તિ શિવાય, તે વખતના ત્યાંના રાજા અથવા તે રાજાના વંશનો પણ ઉલ્લેખ હોય છે રાજારાણીઓ તથા રાણીઓએ બંધાવેલા મંદિરો વિગેરેના લેખોમાં, કદિ કદિ વધારે હકીકત સાથે તેમના વંશની હકીકત પણ મળી આવી છે બીજા પ્રકારના શિલાલેખો, અર્થાત્ જેનો ધર્મકાર્ય સાથે સમ્બન્ધ નથી, તેમાંથી કોઈમાં રાજાજ્ઞા, કોઈ કોઈમાં વિજય વિગેરે કોઈ પ્રસિદ્ધ બીનાનો ઉલ્લેખ, કોઈમાં એક અથવા અનેક રાજાઓની પ્રશંસા અથવા તેનો કંઈક કંઈક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત અને કોઈમાં તેની વંશપરંપરા મળે છે કેટલાક શિલાલેખ એવા પણ મળ્યા છે કે જેમાં, વીર પુરૂષોનો યુદ્ધમાં માર્યા ગયાનો, સ્ત્રીઓનો પોતાના પતિની સાથે સતી થયાનો, વાઘ આદિ હિંસક જાનવરોદ્વારા કોઈનું મૃત્યુ થયાનો, પંચ મારફતે ફેંસલો થયાનો, ધર્મવિરૂદ્ધ કોઈ કાર્ય ન કરવું તેની પ્રતિજ્ઞાનો, પોતાની ઇચ્છાથી અગ્નિમાં બેસીને પુરૂષોનો દેહાન્ત કર્યાનો અથવા ભિન્ન ભિન્ન ધર્માવલંબીઓની વચ્ચેના બખેડાની સમાધાની થયાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે શિલા ઉપર લેખ કોતરાવ્યાનો મુખ્ય મતલબ એ જ છે કે, ઉક્ત ધર્મકાર્ય અથવા બીનાની અને તેના સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતી વ્યક્તિની યાદગીરી ચિરસ્થાયી રહે આ અભિપ્રાયથી, રાજાઓ તથા ધનાઢ્ય પુરૂષોએ, કેટલાક પુસ્તકોને પણ શિલાઓ ઉપર કોતરાવ્યા હતા *

રાજાઓ તથા સરદારોની તરફથી બ્રાહ્મણો સાધુઓ, ધર્માચાર્યો, દેવમંદિરો, મઠો વિગેરેને અપાયેલી જમીન, ગામ, ખેતર વગેરેની સનદ અથવા બીજી કોઈ જાતની સનદ જે ત્રાંબાના પત્રા ઉપર કોતરાવીને આપવામાં આવતી હતી તેને તામ્રપત્ર કહે છે, અને જેમાં દાનનો ઉલ્લેખ હોય છે તેને દાનપત્ર પણ કહે છે તામ્રપત્રો ઘણા ખરા ખેતરામાં દટાયેલા અથવા મકાનોની દીવાલો અથવા પાયામાં ઘાલેલા મળી આવે છે અને કોઈક કોઈકવાર

* અજમેરના ચોહાણ રાજા વિગ્રહરાજે (વિસળદેવે) પોતાના રચેલા હરકેલિ નાટક ને તથા પોતાના રાજકવિ સોમેશ્વર પંડિતના રચેલા લલિત વિગ્રહરાજ નાટક ને શિલાઓ ઉપર કોતરાવીને પોતાની બંધાવેલી અજમેરની પાઠશાળામાં—જેને હાલમાં ઢાઈ દિન કા ઝોંપરા ' કહે છે તેમાં—રખાવ્યા હતા પરમાર રાજા ભોજદેવની બંધાવેલી ધારાનગરીની સરસ્વતી કણ્ઠાભરણ ' નામની પાઠશાળામાંથી-જે હાલ કમાલ મૌલા ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાંથી- કૂર્મ શતક કાવ્ય અને પારિજાત મંજરી નાટિકા આદિ પુસ્તકો શિલાઓ ઉપર કોતરેલા મળ્યા છે એક લેખકે ઉન્નત શિખર પુરાણ ' નામનું જૈન (દિગમ્બર) પુસ્તક બીજોલ્યા (મેવાડમાં) ની પાસેના એક પથ્થર ઉપર વિ૦ સં૦ ૧૨૨૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૧૭૦) માં કોતરાવ્યું હતું જે હજુ સુધી મોજુદ છે મેવાડના મહારાણા રાજસિંહે રાજ પ્રશસ્તિ નામનું ૨૫ સર્ગનું કાવ્ય મોટી મોટી ૨૫ શિલાઓ ઉપર કોતરાવીને પોતે બંધાવેલા ' રાજસમુદ્ર નામના મ્હોટા તળાવની પાળપર તે શિલાઓ મ્હોડાવી હતી, જે હજી સુધી ત્યાં હયાત છે

કુવામાંથી પણ નીકળી આવે છે કેટલાએક તામ્રપત્રો એક જ પત્રા ઉપર કોતરેલા હોય છે, પરન્તુ પ્રાચીન તામ્રપત્ર, ઘણીવાર વધારે પત્રા ઉપર કોતરેલા મળે છે, જેમાંથી પહેલું તથા છેલ્લું પત્ર અન્દરની એક જ બાજુએ કોતરેલું હોય છે અને બધા પત્ર કડીયોથી જોડેલા હોય છે તામ્રપત્ર ઘણેભાગે દાનના જ સૂચક હોય છે, જેમાં દાન કરનાર અને લેનારના નામ વિગેરે શિવાય, દાન દેનાર રાજા, સામન્ત વિગેરેના વંશની હકીકત પણ હોય છે અત્યાર સુધીમાં સેંકડો તામ્રપત્રો મળી આવ્યા છે —અપૂર્ણ

સીમલામાં મળેલી વડી ધારાસભા.

લેખક—રા. મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તર, બી. એ., એલએલ. બી.

પ્રજામતનો વિજય.

ગયા સપ્ટેમ્બર માસમાં સીમલામાં મળેલી વડી ધારાસભા પ્રજામતના વિજયને માટે હમેશાં સ્મરણીય રહેશે યુરોપમાં જ્યારથી યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી જગત્‌ની પ્રજાઓના સ્વમાન અને સ્વતન્ત્રતાના વિચારોમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ છે આ પ્રસંગે હિન્દે દર્શાવેલી રાજ્યભક્તિ, ન્હાની પ્રજાઓની સ્વતન્ત્રતા માટે ઈંગ્લાંડે આદરેલા ધર્મ્ય સમરાંગણમાં હિન્દના શૂરવીર સંતાનોએ આપેલી આહૂતિઓ તથા હિન્દે [illegible] કરેલી કિંમતી મદદ—આ સર્વથી બ્રિટનની પ્રજા હિન્દ પ્રતિ વધારે માન અને સમભાવની લાગણીથી જોતાં શીખી હતી બ્રિટનના રાજદ્વારી પુરુષોએ ભાષણોમાં હિન્દને એક સમાન ભાગીદાર તરીકે સ્થાન મળવું જોઈએ એવાં આશ્વાસક વચનો વારંવાર કહ્યાં હતાં હિન્દના સદ્ભાગ્યે આપણા નેતાઓ આ પરમ અવસરનું રહસ્ય અને કિંમત સમજ્યા જગત્‌માં ઉદ્ભવેલી સ્વતન્ત્રતાની નવી ઊર્મિથી હિન્દનો આત્મા અસ્પૃશ્ય રહ્યો નહિ લખનૌની ઐતિહાસિક ભૂમિપર હિન્દે મુક્તકંઠે સ્વરાજ્ય માગ્યું હિન્દસેવકો પ્રજાને સુધારાની યોજના સમજાવવા લાગ્યા તે વિષે પ્રજામત કેળવવો શરૂ કર્યો સ્વરાજ્ય વિના હિન્દનો મોક્ષ નથી એ રહસ્ય હિન્દના આત્મામાં રમી રહ્યું સરકારને લાગ્યું કે હિન્દ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવે તેમ નથી અધિકારી વર્ગમાં ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ કે આ ચળવળ ચાલશે તો અમારી વર્ષો થયાં અનુભવેલી નિરંકુશ સત્તાનો અન્ત આવશે તેઓએ હિન્દની માગણીઓ દાબી દેનારી રાજ્યનીતિ શરૂ કરી હિન્દના સંરક્ષણ માટે યોજેલા કાયદાઓ પોતાની નિરંકુશ સત્તાના રક્ષણ માટે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો વાણીના, લેખનના, સભા ભરવાના સ્વાતન્ત્ર્ય પર અસહ્ય કાપ મૂક્યો સ્વરાજ્યની આ લડતમાં અગ્રભાગ લેનાર તથા તેને અપૂર્વ ગતિ આપનાર પરમ ભારતમાતાની સ્વતન્ત્ર સેવિકા ભગવતી બીસાન્ટ તથા તેના મિત્રો મેસર્સ અરન્ડેલ અને વાડીયાને નજરકેદ કર્યા 'તમે સ્વરાજ્યને લાયક નથી, સ્વરાજ્યનું

વામ અતિ દૂર છે, આ યુદ્ધને પ્રસંગે આવી બાબતોમાં તમારે મૌન રાખવું જોઈએ' એવા ધમકીયુક્ત ઉપદેશવચનો પંજાબ, મદ્રાસ અને બંગાળના હાકેમોએ કહ્યાં, હિન્દની ખરી કસોટીનો વખત પ્રાપ્ત થયો સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પૂર્વે ન અનુભવેલી એવી હિમ્મતભરી, કાયદેસરની ચળવળ ચાલી રહી ભગવતી બીસાન્ટને મુક્ત કરવા હિન્દ એકે અવાજે પોકાર કરી રહ્યું અધિકારીઓના કોપથી હિન્દનો આત્મા દબાયો નહિ હિન્દે પોતાનું સ્વમાન સાચવ્યું ગૌરવ વધાર્યું આત્મબળ પ્રદર્શિત કર્યું ભગવતી બીસાન્ટને નજરકેદમાંથી નહિ છોડો તો હમે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવીશું એવા પોકારો સ્થળેસ્થળે થવા શરૂ થયા પ્રારબ્ધયોગે મિ ચેમ્બરલેનની જગાએ મિ મૉન્ટેગ્યુની હિન્દી પ્રધાન તરીકે નિમણુક થઈ પરિણામે હિન્દની અપૂર્વ અશાંતિની અસર સીમલાની શીતળ ટેકરી પર જણાઈ ભારતવર્ષની આ ચળવળમાં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકારે આખરે હિન્દનું ઐક્ય અને અનેરૂં આત્મબળ જોયાં, અને પ્રજામતને માન આપીને છેલ્લા ૭ મહિના થયાં અખત્યાર કરેલી રાજ્યનીતિમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું-તેમ કરવાની તેને ફરજ પડી પ્રજાની નજર સીમલા તરફ ખેંચાઈ રહી હતી લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકાર શું કરે છે તે જાણવા અતિ આતુર બની હતી સીમલાનું મૌન પ્રજાને સાલતું હતું આખરે તા ૫ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે સીમલાને વાચા ફુટી અને નામદાર વૉઇસરૉયે પોતાનું મૌન તોડ્યું અધીરી અને અશાન્ત બની ગયેલી પ્રજાએ તેમાં આશાનાં કિરણો જોયાં ભગવતી બીસાન્ટ અને તેના મિત્રો નજરકેદમાંથી છુટ્યા સરકારે ત્યનો મુક્તિમંત્ર સ્વીકાર્યો વૉઇસરૉયે કહ્યું કે "બ્રિટિશહિન્દને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે સ્વરાજ્ય આપવું એ બ્રિટીશ રાજ્યનીતિનું સાધ્ય છે એવા નિર્ણય ઉપર હમે આવ્યા છીએ" હિન્દ કસોટીમાંથી પસાર થયું પ્રજામતનો વિજય થયો આ પ્રસંગે હર્ષ થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ ભવિષ્યને માટે ઘણી સાવધતાથી કાર્ય કરવાની જરૂર છે હજી તો પ્રજાની લડતની માત્ર સાચી શરૂઆત થઈ છે મનુષ્ય સત્તા પ્રિય છે અધિકારીઓ પાસેથી હિન્દે સત્તા મેળવવાની છે અનેક નવા બળો આપણી સામે ઉભા થશે-કરવામાં આવશે આ સર્વ માટે આપણે તૈયાર રહેવાનું છે અને હિમ્મતથી, અડગ શ્રદ્ધાથી, અને અનેરા આત્મબળથી સ્વરાજ્યના નાવને હંકારવાનું છે

વૉઇસરૉયનું ભાષણ

તા ૫ મી સપ્ટેમ્બરે વડી ધારાસભાનું કાર્ય શરૂ કરતાં છેલ્લા ૭ મહિના થયાં આ દેશમાં ચાલતી [illegible] રાજ્યનીતિમાં આશાજનક ફેરફાર સૂચવનારૂં એક અતિ અગત્યનું વૉઇસરૉયે ભાષણ કર્યું હતું પોતાની રાજ્યનીતિ વિષે બોલતાં તેઓએ ત્રણ બાબતો ઉપર ખાસ લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું પ્રથમ આ દેશના બહાદૂર સિપાઈઓએ યુદ્ધમાં સામ્રાજ્યની જે કિંમતી સેવા કરી હતી તેની યોગ્ય કદર કરવી બીજું પ્રજાની જે મોટી ફરીયાદો હોય તે દૂર કરવા પ્રયત્નો કરવા અને ત્રીજું હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યનીતિનો અન્તિમ હેતુ શું છે તેનો નિર્ણય કરવો તથા તે સાધવાને માટે યોગ્ય માર્ગો યોજવા.

તેઓએ કહ્યું કે લશ્કરના હિંદી ઑફિસરોના પગાર વધારવામાં આવ્યા છે રજુ લેનપર મળતા ભાથાનો દર વધાર્યો છે પેન્સનના દરમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે બહાદુર યોદ્ધાઓને જમીનની જાગીર આપવાની યોજનાનો વિચાર ચાલે છે હિંદી સીપાઈઓને માટેની હૉસ્પીટલોની યોજના વધારે સગવડવાળી કરી છે હિંદી લશ્કરના ઑફિસરોના પુત્રોની કેળવણીને માટે એક નવી સંસ્થા ઉઘાડવામાં આવશે પણ સૌથી અગત્યનો ફેરફાર તો એ છે કે હિંદીઓને માટે લશ્કરમાં નામદાર રાજાનું કમીશન મેળવવાનું દ્વાર ખુલ્લું મુકાયું છે, અને નવ જણાને તેમાં કમીશન આપવામાં આવ્યા છે આથી હિન્દના ગૌરવમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ છે

સામ્રાજ્યમાં હિંદના સ્થાન વિષે નામદાર વૉઇસરૉયે જણાવ્યું હતું કે તેમાં ઘણો સારો ફેરફાર થયો છે આ વર્ષની શરૂઆતમાં ચાલતા યુદ્ધને લગતી એક ખાસ પરિષદ બોલાવવામાં આવી હતી અને તેમાં હિન્દને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું તેમ જ દરવર્ષે સામ્રાજ્યની એક કૅબીનેટ મળશે અને હિન્દનો પ્રતિનિધી તેમાં પણ બિરાજશે હિંદના દરજ્જામાં આથી વધારો થયો છે તે હમે સ્વીકારીએ છીએ પરંતુ હિન્દને પોતાના જનની પસંદગીનો પ્રતિનિધી મોકલવાનો હક્ક મળવો જોઈએ એવો હમારો સાગ્રહ અભિપ્રાય છે

કાપડના ઉપર નાખવામાં આવતી જકાત તથા મુડતબંધી મજુરીથી પરદેશ જતા મજુરો સંબંધમાં હમે હમારાથી બનતું કર્યું છે અને તે બાબતમાં હિન્દનું હિત ભવિષ્યમાં સંપૂર્ણ રીતે જળવવામાં આવશે, એમ વૉઇસરૉયે જણાવ્યું હતું

શસ્ત્રના કાયદા સંબંધી બોલતાં નામદાર વૉઇસરૉયે કહ્યું કે હિન્દના સંતાનોને માત્ર તેમની જાતિને કે રંગને લીધે તેમાંથી બાતલ રાખવામાં નહિ આવશે અને હિંદના સંતાનોને શસ્ત્ર ધરવાની પરવાનગી કેવી રીતે આપવી તે યોજનાનો હમે વિચાર કરીએ છીએ જગતમાં કોઈ પણ સુધરેલી પ્રજા એવી નથી કે જેના બાળકોને શસ્ત્ર ધરવાનો હક્ક નહિ હોય શસ્ત્ર નહિ ધરવાનું માન હિન્દના બાળકોને એકલાને જ છે માતૃભૂમિના સંરક્ષણને અર્થે અને સામ્રાજ્યની સેવા કરવાને માટે હિન્દના પુત્રોને આશા છે કે હવે લાંબો વખત સુધિ નિઃશસ્ત્ર નહિ રાખવામાં આવશે

પણ વૉઇસરૉયના ભાષણનો તે ભાગ હમેશાને માટે સ્મરણીય રહેશે કે જેમાં તેઓએ કહ્યું કે "બ્રિટીશ હીન્દને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે સ્વરાજ્ય આપવું એ બ્રિટીશ રાજ્યનીતિનું સાધ્ય છે એવા નિર્ણયપર હમે આવ્યા છીએ" ઇંગ્લાંડની સરકારે બતાવેલી રાજ્યનીતિ અને હમારી રાજ્યનીતિ લગભગ એક સરખી જ છે, આ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને માટે વૉઇસરૉયે ત્રણ માર્ગો દર્શાવ્યા હતા પ્રથમ સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં પ્રજાનું તત્વ વધારેને વધારે દાખલ કરવું અને તેની પ્રગતિને નવો વેગ આપવો બીજો માર્ગ એ છે કે હિન્દના રાજ્યતંત્રની જવાબદારીની જગ્યાઓપર હિન્દના સંતાનોને વધારેને વધારે નીમવા આ વિષય બોલતાં વૉઇસરૉયે કહ્યું હતું કે 'મૂળો કરવાની સ્વતંત્રતા જેવું બીજું કંઈ પણ અનુભવ અને જ્ઞાન મેળવવાનું

ધામ અતિ દૂર છે, આ યુદ્ધને પ્રસંગે આવી બાબતોમાં તમારે મૌન રાખવું જોઈએ' એવા ધમકીયુક્ત ઉપદેશવચનો પંજાબ, મદ્રાસ અને બંગાલના હાકેમોએ કહ્યા, હિન્દને ખરી કસોટીનો વખત પ્રાપ્ત થયો સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પૂર્વે ન અનુભવેલી એવી હિમ્મતભરી, કાયદેસરની ચળવળ ચાલી રહી ભગવતી બીસાન્ટને મુક્ત કરવાને હિન્દ એક અવાજે પોકાર કરી રહ્યું અધિકારીઓના કોપથી હિન્દનો આત્મા દબાયો નહિ હિન્દે પોતાનું સ્વમાન સાચવ્યું ગૌરવ વધાર્યું આત્મબળ પ્રદર્શિત કર્યું ભગવતી બીસાન્ટને નજરકેદમાંથી નહિ છોડો તો હમે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવીશું એવા સ્પષ્ટ સ્થળેસ્થળે વાગવા શરૂ થયા સદ્ભાગ્યયોગે મિ ચૅમ્બરલેનની જગાએ મિ મૉન્ટેગ્યુની હિન્દી પ્રધાન તરીકે નિમણુક થઈ પરિણામે હિન્દની અપૂર્વ અશાન્તિની અસર સીમલાની ટોચ ટેકરી પર જણાઈ ભારતવર્ષની આ ચળવળમાં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકારે આખરે હિન્દનું ઐક્ય અને અનેરૂં આત્મબળ જોયાં, અને પ્રજામતને માન આપીને છેલ્લા છ મહિના થયાં અખત્યાર કરેલી રાજ્યનીતિમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું-તેમ કરવાની તેને ફરજ પડી પ્રજાની નજર સીમલા તરફ ખેંચાઇ રહી હતી લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકાર શું કરે છે તે જાણવા અતિ આતુર બની હતી સીમલાનું મૌન પ્રજાને સાલતું હતું આખરે તા ૫ મી સપ્ટેમ્બરને દિને સીમલાને વાચા ફુટી અને નામદાર વૉઇસરૉય પોતાનું મૌન તોડ્યું, અધીરી અને અશાન્ત બની ગયેલી પ્રજાએ તેમાં આશાનાં કિરણો જોયાં ભગવતી બીસાન્ટ અને તેના મિત્રો નજરકેદમાંથી છૂટ્યા સ્વરાજ્યનો મુક્તિમંત્ર સ્વીકાર્યો વૉઇસરૉયે કહ્યું કે "બ્રિટિશહિન્દને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે સ્વરાજ્ય આપવું એ બ્રિટીશ રાજ્યનીતિનું સાધ્ય છે એવા નિર્ણય ઉપર હમે આવ્યા છીએ" હિન્દ કસોટીમાંથી પસાર થયું પ્રજામતનો વિજય થયો આ પ્રસંગે હર્ષ થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ ભવિષ્યને માટે ઘણી સાવધતાથી કાર્ય કરવાની જરૂર છે હજી તો પ્રજાની લડતની માત્ર સાચી શરૂઆત થઈ છે મનુષ્ય સત્તા પ્રિય છે અધિકારીઓ પાસેથી હિન્દે સત્તા મેળવવાની છે અનેક નવા બળો આપણી સામે ઉભા થશે-સામા આવશે આ સર્વ માટે આપણે તૈયાર રહેવાનું છે અને હિમ્મતથી, અચળ શ્રદ્ધાથી, અને અનેરા આત્મબળથી સ્વરાજ્યના નાદને ફરકાવવાનું છે

વૉઇસરૉયનું ભાષણ

તા ૫ મી સપ્ટેમ્બરે વડી ધારાસભાનું કાર્ય શરૂ કરતાં છેલ્લા છ મહિના થયાં આ દેશમાં ચાલતી જમાનાની રાજ્યનીતિમાં આશાજનક ફેરફાર સૂચવનાર એક અતિ અગત્યનું વૉઇસરૉયે ભાષણ કર્યું હતું પોતાની રાજ્યનીતિ વિષે બોલતાં તેઓએ ત્રણ બાબતો ઉપર ખાસ લક્ષ ખેંચ્યું હતું પ્રથમ આ દેશના બહાદૂર સિપાઈઓએ યુદ્ધમાં સામ્રાજ્યની જે કિંમતી સેવા કરી હતી તેની યોગ્ય કદર કરવી બીજું પ્રજાની જે મોટી ફરીયાદો હોય તે દૂર કરવા પ્રયત્નો કરવા અને ત્રીજું હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યનીતિનો અન્તિમ હેતુ શું છે તેનો નિર્ણય કરવો તથા તે સાધવાને માટે યોગ્ય માર્ગો યોજવા.

તેઓએ કહ્યું કે લશ્કરના હિંદી ઓહ્‌દ્દારોના પગાર વધારવામાં આવ્યા છે. રણક્ષેત્રપર મળતા ભાથાનો દર વધાર્યો છે. પેન્સનના રકમમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે. કેટલાક બહાદુર યોદ્ધાઓને જમીનની જાગીર આપવાની યોજનાનો વિચાર ચાલે છે. હિંદી સીપાઈઓને માટેની હૉસ્પીટલોની યોજના વધારે સગવડવાળી કરી છે. હિંદી લશ્કરના ઓહ્‌દેદારોના પુત્રોની કેળવણીને માટે એક નવી સંસ્થા ઉભી કરવામાં આવશે. પણ સૌથી અગત્યનો ફેરફાર તો એ છે કે હિંદીઓને માટે લશ્કરમાં નામદાર રાજાનું કમીશન મેળવવાનું દ્વાર ખુલ્લું મુકાયું છે, અને નવ જણને તેમાં કમીશન આપવામાં આવ્યાં છે. આથી હિંદના સ્વમાનમાં વૃદ્ધિ થઈ છે.

સામ્રાજ્યમાં હિંદના સ્થાન વિષે બોલતાં નામદાર વૉઈસરૉયે જણાવ્યું હતું કે તેમાં ઘણો સારો ફેરફાર થયો છે. આ વર્ષની શરૂઆતમાં લંડનમાં યુદ્ધને લગતી એક ખાસ પરિષદ બોલાવવામાં આવી હતી અને તેમાં હિન્દને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમ જ દર વર્ષે સામ્રાજ્યની એક કૅબીનેટ મળશે અને હિન્દના પ્રતિનિધી તેમાં ભાગ લેશે. આથી હિન્દના દરજ્જામાં આથી સુધારો થયો છે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ પરંતુ હિન્દને પોતાના હક્કની પસંદગીનો પ્રતિનિધી મોકલવાનો હક્ક મળવો જોઈએ એવો અમારો સાગ્રહ અભિપ્રાય છે.

આપકના ઉપર નાખવામાં આવતી જકાત, તથા મુદતબંધી કરારથી પરદેશ જતા મજુરો સંબંધમાં અમે અમારાથી બનતું કર્યું છે અને તે બાબતમાં હિન્દનું હિત ભવિષ્યમાં સંપૂર્ણ રીતે જાળવવામાં આવશે, એમ વૉઈસરૉયે જણાવ્યું હતું.

શસ્ત્રના કાયદા સંબંધી બોલતાં નામદાર વૉઈસરૉયે કહ્યું કે હિન્દના સંતાનો માત્ર તેમની જાતિને કે રંગને લીધે તેમાંથી બાતલ રાખવામાં નહિ આવશે અને હિન્દના સંતાનોને શસ્ત્ર ધરવાની પરવાનગી કેવી રીતે આપવી તે યોજનાનો અમે વિચાર કરીએ છીએ. જગતમાં કોઈપણ સુધરેલી પ્રજા એવી નથી કે જેના માણસોને શસ્ત્ર ધરવાનો હક્ક નહિ હોય. શસ્ત્ર નહિ ધરવાનું માન હિન્દના બાળકોને એકલાને જ છે. માતૃભૂમિના સંરક્ષણને અર્થે અને સામ્રાજ્યની સેવા કરવાને માટે હિન્દના પુત્રોને આશા છે કે હવે લાંબો વખત સુધિ નિઃશસ્ત્ર નહિ રાખવામાં આવશે.

પણ વૉઈસરૉયના ભાષણનો તે ભાગ હમેશાને માટે સ્મરણીય રહેશે કે જેમાં તેઓએ કહ્યું કે "બ્રિટીશ હીન્દને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે સ્વરાજ્ય આપવું એ બ્રિટીશ રાજ્યનીતિનું સાધ્ય છે. તેના નિર્ણયપર અમે આવ્યા છીએ." ઇંગ્લાંડની સરકારે ઠરાવેલી રાજ્યનીતિ અને અમારી રાજ્યનીતિ લગભગ એક સરખી જ છે. આ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને માટે વૉઈસરૉયે ત્રણ માર્ગો દર્શાવ્યા હતા. પ્રથમ સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં પ્રજાનું તત્વ વધારેને વધારે દાખલ કરવું અને તેની પ્રગતિને નવો વેગ આપવો. બીજો માર્ગ એ છે કે હિન્દના રાજ્યતંત્રની જવાબદાર પદ્દીઓપર હિન્દના સંતાનોને વધારેને વધારે નીમવા. આ વિષયપર બોલતાં વૉઈસરૉયે કહ્યું હતું કે "ખુરશી ઉપર બેસવાની સ્વતંત્રતા જેવું બીજું કોઈ પણ અનુભવ અને જ્ઞાન મેળવવાનું

દારનથી " નિરંકુશ સત્તાના મોહમા ફસાયેલા અધિકારીઓ આ વાક્યને સ્મરણમા રાખશે ખરા? રાજ્યશાસનમા હિન્દના સતાનોનુ તત્વ વધારવાનુ એક કારણ નામદાર વૉઇસરૉયે એ આપ્યુ કે તેમાથી આપણે ધારાસભાને માટે અનુભવી પુરુષો મેળવી શકીશુ અને જેઓ પોતાની દરેક બુદ્ધિનો લાભ ધારાસભાને આપી શકશે આ વચનને હમે શકાની નજરે જોઈએ છીએ કારણ કે આખા હિન્દની માગણી એ છે કે પ્રજાની પસંદગીથી ચુંટાયેલા પ્રતિનીધીઓની જ ધારાસભામા અતિ બહુમતી હોવી જોઈએ અને નહિ કે હાલ જેમ છે તેમ અધિકારી વર્ગની તેમ એ પણ ખરૂ નથી કે રાજ્યશાસનના અનુભવવિના પ્રજાના પ્રતિનિધીઓએ ધારાસભામા ઉપયોગી કામ કર્યું નથી મિ ગોખલે સ્વ સર ફીરોજશાહ, અને મદનમોહન માલવીઆ જેવા દેશભક્તોનુ કાર્ય રાજ્યશાસનમા વર્ષો થયા અનુભવ મેળવનાર કયા સરકારી અધિકારી કરતા ઓછુ વ્યાપક—ઓછુ કિંમતી કે ઓછુ કાર્યસાધક છે?

ત્રીજો માર્ગ ધારાસભાના બધારણ સમ્બન્ધી છે આ વિષે નામદાર વૉઇસરૉયે શુ કરવુ જોઈએ તે કહ્યુ નથી, પણ એટલો સતોષ આપણે લઈશુ કે આ ત્રણે માર્ગોપર એકી વખતે પ્રયાણ કરવાનો તેમની સરકારે નિશ્ચય કર્યો છે આ વિષય પર તેઓ નામદારે જો વિશેષ પ્રકાશ પાડયો હતે તો ઘણો લાભ થતે પરતુ એ વિષે કઈ પણ દિશા સૂચન કર્યું નથી

વૉઇસરૉયે ત્યાર પછી મ્યુનીશન બૉર્ડે શુ કામ કર્યું હતુ હિન્દના ન્હાના હુન્નર ઉદ્યોગને પોષવાને માટે તેણે શુ પગલા ભર્યાં હતા તથા ભવિષ્યમા તે કેવુ કામ કરશે એ વિષે લબાણથી વિવેચન કર્યું હતુ હાલની લડાઈમા, માણસ, વસ્તુઓ વિગેરે કેવી રીતે મોકલાવ્યા છે તે સબધી મ્યુનીશન બોર્ડે કેવુ કાર્ય કર્યું છે તે પણ જણાવ્યુ હતુ

મિસીસ બીસાન્ટના સમ્બન્ધમા તેઓ નામદારે સર વીલીયમ વીન્સેન્ટે આપેલા જવાબને અનુમોદન આપી કહ્યુ હતુ કે મદ્રાસની સરકારે તે પગલુ ઘણી જ અનિચ્છાએ ભર્યું હતુ આ પ્રકરણ હવે બધ થયુ છે એટલે એમા હમે કશુ વધારે ઉમેરવા માગતા નથી તથાપિ સરકારને જો એવી ખાત્રી થશે કે મીસીસ બીસાન્ટ અને તેના મિત્રો યુદ્ધ સુધી ઉગ્ર અને બીન કાયદેસર લડત ચલાવશે નહિ તો તેઓને નજરકેદમાથી મુક્ત કરવાની મદ્રાસની સરકારને ભલામણ કરશે એવી સરત જો નહિ ઉમેરી હોત તો સરકારના આ દૂરઅદેશી ભરેલા પગલાની શોભામા વૃદ્ધિ થતે પણ 'પ્રેસ્ટીજ-ટેવી'ની આરાધના કર્યાવિના અધિકારીઓને કેમ ચાલે?

ભાષણના અતમા નામદાર વૉઇસરૉયે હિન્દી સભાસદોને લાગણી ભરી વિનતી કરી હતી તેઓએ હિન્દી સભાસદોને તેઓના શબ્દોમા વિશ્વાસ મુકવાને લાગણીથી માગણી કરી હતી, અને અતમા કહ્યુ હતુ કે ચાલો આપણે મિત્રો તરીકે બેસીયે એક બીજા પરનો અવિશ્વાસ કહાડી નાખીએ અને જે ગમ્ભીર રાજ્યદ્વારી પ્રશ્નો તપાસવાના છે તેનો હિન્દનુ હિત શામા છે અને હિન્દને ન્યાય શાથી મળશે તેના વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસીએ હિન્દ આ આમત્રણ સ્વીકારે છે અને આશા રાખે છે કે નામદાર મૉંટેગ્યુ અત્રે પધારે તે વખતે શાંત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાને માટે સરકાર બધા રાજદ્વારી કેદીઓનો હવે તરતમા છૂટકારો કરશે

નામદાર રૉબિસરૉયનું ભાષણ આશાજનક છે પ્રજામતના વિજયના તેમા પગલા થોડા ઘણા પડ્યા છે પરતુ જ્યા સુધી શબ્દોની કાર્યમા સક્રાતિ ન થાય ત્યા સુધી હિન્દે પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખવાના છે ઈંગ્લિશ ડીફેન્સ ઍસોસીએશન જેવા બીજા બળો આપણા માર્ગમા પ્રતિબન્ધો નાખશે તેથી સાવધ રહેવાનુ છે તે ભૂલવુ નહિ જોઈએ આપણે નામદાર મૉંટેગ્યુને જણાવવાનુ છે કે સુધારાની યોજના એ સમસ્ત હિન્દની માગણી છે

પબ્લીક સર્વીસ કમીશનની ભલામણો

વડીધારા સભામા લાવવામા આવેલા જે ઠરાવોએ પ્રજાનુ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યુ છે તે પબ્લીક સર્વીસ કમીશને કરેલી ભલામણોને લગતા છે હિંદી સતાનોને હિંદની જાહેર નોકરીમા દાખલ થવાની અનુકૂળતાઓ મળે તથા તેમા વધારે સખ્યામા દાખલ થઈ શકે તેના માર્ગો યોજવાની કમીશનને વિચાર કરવાનો કહેવામા આવ્યો હતો પરતુ કમીશને એવી ભલામણ કરી છે કે હિંદના રાજ્યતત્રનુ બ્રિટીશપણુ જાળવી રાખવાને માટે હિન્દી સનદી નોકરીમા તથા પોલીસખાતામા અગ્રેજોનુ પ્રધાનપણુ રહેવુ જોઈએ સનદી નોકરી ઇગ્લાડ અને હિન્દમા એકી વખતે લેવાની જોઇએ તે સામે તેઓએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો સનદી પરીક્ષામા દાખલ થવાની વય હાલ ૨૨ થી ૨૪ વર્ષની છે તે ઘટાડી તેઓએ ૧૭ થી ૧૯ ની કરી છે તથા બીજી એક એવી સરત ઉમેરી છે કે સનદી નોકરીમાટે પરીક્ષા આપનાર ઉમેદવારે ઓછામા ઓછા ત્રણ વર્ષ ઈગ્લાડની કોઈ હાઈસ્કુલમા અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ તે ઉપરાન બીજી ભલામણ એવી કરી છે કે સનદી નોકરીમા દાખલ થવાને માટે હિન્દમા એક ઓનાયદી પરીક્ષા લેવી અને તેમા સનદી નોકરીમા જેટલી જગાઓ હોય તેમાથી ચોથો ભાગ હિન્દમા પસાર થના વિદ્યાર્થીઓને માટે રાખવો આ ચારે ભલામણો વિરુદ્ધ ઠરાવો લાવવામા આવ્યા હતા અને તે એક બીજાની સાથે એવી રીતે તો જોડાયલી છે કે તેનો આપણે સાથે જ વિચાર કરીશુ

પ્રથમ હિન્દના રાજ્યતત્રનુ બ્રિટીશપણુ જાળવી રાખવાને હિંદી સનદી નોકરી તથા પોલીસ ખાતામા અગ્રેજોનુ પ્રાધાન્યપણુ જોઇએ તેનો વિચાર કરીએ અત્યારસુધી ૧૮૩૩ ના વર્ષથી જે ખરીતા બ્હાર પડ્યા છે તેમા તથા ૧૮૫૮ ના વર્ષમા મહારાણી વીક્ટોરીઆએ જે સ્મરણીય ઢઢેરો બ્હાર પાડ્યો હતો તેમા જાતિ ધર્મ કે રગના ભેદને લીધે હિન્દી નોકરીના દ્વાર બધ નહિ કરવામા આવશે એવુ સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવ્યુ છે સાચી લાયકાત એજ નોકરીમા દાખલ થવાનુ દ્વાર રહેશે પરતુ કમીશને આ બધા ખરીતા અને ઢઢેરાને કાગળના કટકા સમાન ગણ્યા હોય એમ લાગે છે અને હિન્દી નોકરીઓના પ્રશ્નમા એક ભયકર તત્વ દાખલ કરવાની ભલામણ કરી છે ! સનદી નોકરી અને પોલીસ ખાતામા અગ્રેજોનુ પ્રધાનપણુ શા માટે હોવુ જોઇએ? કમીશન જવાબ આપે છે કે હિન્દના રાજ્યતત્રનુ બ્રિટીશપણુ જાળવી રાખવાને માટે એ બ્રીટીશપણુ તે શુ? હિમ્મત, ન્યાય દક્ષતા, વ્યવસ્થા, સ્વતત્ર સસ્થા માટે અનુરાગ, આદિ ગુણોમા જો બ્રિટીશપણાનો સમાવેશ થતો હોય તો તે શુ હિન્દના

સતાનોમા નથી? પણ એ બ્રિટીશપણાનો માચો ખ્યાલ આપણને સર પે અને સર ડેર્નોડના ભાષણોમાથી મળી આવે છે બ્રિટીશપણુ એટલે અગ્રેજ વ્યાપારીઓએ અત્ર જે ધન પાથર્યુ છે અને પોતાના જે સ્વાર્થો ઉભા કર્યા છે તે તેઓના લાભાર્થ જાળવી રાખવાની શક્તિ લાગણ કે સર પે કહે છે કે હમે જે ધન અહીંયા રોક્યુ છે તે બરાબર સચવાઈ રહેશે તથા હમારા વ્યાપારીઓના હિતને કઈ પણ નહિ નુકસાન થાય તે માટે ખાત્રીથી જો તમે અગ્રેજ લોકોનુ સનદી નોકરીમા અને પોલીસ ખાતામા વિશેષ તત્ત્વ નહિ રાખો તો? સર વીલીયમ બીન્સેન્ટે પણ કહ્યુ હતુ કે અગ્રેજ વ્યાપારીઓએ જ્યારે આ દેશમા પોતાનુ ધન પાથર્યું ત્યારે એવી ખાત્રી આપવામા આવી હતી હમે દીલગીર છીએ કે આવી વિચિત્ર અને હાનિકારક દલીલને સર વીલીયમ બીન્સેન્ટે ટેકો આપ્યો હતો હમે તેને પુછ્યુ આવી ખાત્રી કયારે, કોણે અને કઈ સત્તાને આધારે આપી હતી? શુ હિન્દના તેત્રીસ કરોડ માણસોના સ્વાર્થ અને *Stakes* કરતા મુઠી ભર અગ્રેજી વ્યાપારીઓની *Stakes* વધારે છે? આ દલીલ સામે હિન્દના પ્રતિનીધિઓએ વ્યાજબી પોકાર ઉઠાવ્યો હતો

બીજી વિચિત્ર દલીલ એવી લાવવામા આવી હતી કે જો હિન્દના સતાનોનુ તત્ત્વ સનદી નોકરીમા તથા પોલીસ ખાતામા વધે તો દેશમા જોઈએ તેટલી શાંતિ નહિ રહેશે એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ કે બરમામા જો કોઈ મદ્રાસનિવાસી હિન્દુ અધિકાર પદપર આવે, અથવા પજાબમા કોઈ મુબઈગરો તેની પદવી શોભાવે, તથા નૉર્થ વેસ્ટર્ન પ્રૉવીન્સમા જો કોઇ બ્રાહ્મણ તેવા સ્થાનપર બીરાજે તો તે તે જગાએએ જોઈએ તેટલી શાન્તિ ન રહેશે અને લોકોમા ઘણો અસતોષ ફેલાશે! પોતાના દેશબાધવો કરતા હિન્દીઓ યુરોપીઅનોને વધારે પસદ કરશે! આના ઉપર ટીકા કરવી નકામી છે ખરી વાત તો એ છે કે જે સત્તા અગ્રેજો પોતે અત્યારે ભોગવે છે તે તેઓના હાથમાથી જતી રહેતી જોવાનુ તેઓ ઇચ્છતા નથી આવુ "બ્રિટિશપણુ" હમારે જોઈતુ નથી હમારે તો હમારા રાજ્યતત્રમા બ્રિટિશ પ્રજાના લાક્ષણિક ગુણો આણવા છે અને તેને હિન્દી બનાવવુ છે પરતુ આ ભલામણની સામેનો ઠરાવ સરકારે સ્વીકાર્યો નહોતો

હિન્દમા ઇગ્લડમા સનદી નોકરીની પરીક્ષા એક વખતે લેવાવી જોઈએ એવો ઠરાવ મી માનનીયા લાવ્યા હતા પણ સરકારની બહુમતીથી તે પણ રદ ગયો હતો ૧૮૯૩ મા આમની સભાએ તેવી રીતની પરીક્ષા લેવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો જ્યારે ૧૯૧૭ મા કમીશને તેની વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો હતો! હિન્દી નોકરીઓની પરીક્ષા હિન્દમા જ લેવાવી જોઈએ એજ પ્રથા ઉત્તમ હોઈ શકે તેમાટે ૬૦૦૦ માઈલદૂર હજારો રૂપીયા ખર્ચીને જવાની હિંદીઓને શા માટે ફરજ પાડવામા આવવી જોઈએ? આ પ્રશ્ન વિષે સમસ્ત હિન્દનો એકજ અભિપ્રાય છે છતા પરીક્ષાના સવાલો જણાઈ જાય તથા મુખની પરીક્ષા કેવી રીતે લઈ શકાય તથા આવી પરીક્ષા લેવામા આવે તો હિન્દી તત્ત્વ રાજ્યશાસનમા વધારે દાખલ થાય એવા ભયથી હિન્દને આ કુદરતી હક બક્ષવામા આવતો નથી! હાલ હિન્દી સનદી નોકરીમા માત્ર ૧૦ ટકા

જેટનાજ હિન્દીઓ છે અને કાનથી જો એ પરીક્ષા હિન્દમા લેવામાં આવે તોપણ ૩૦ વર્ષ સુધીતો અગ્રેજોનુ જ પ્રાધાન્યપણું રહે તે છતા એક બાજુ હિન્દના પ્રતિનીધિઓએ અને બીજી બાજુ બધા અગ્રેજોએ મત આપ્યો હતો હિન્દે સમજવાનુ છે કે અધિકારી વગ પોતાની સત્તા છોડવા તૈયાર નથી વાણીમા હકોની વાતો થાય, પણ કાર્યમા તો પોતાની સત્તા જ જાળવી રખાય

કદાચને એકજ વખતે ઇગ્લાડ અને હિન્દમા પરીક્ષા લેવાની હિન્દની માગણી આખરે નજ સ્વીકારવામા આવે તો કમીશને હિન્દમા જે એનાયદી પરીક્ષા લેવાનુ સૂચ યુ છે તેમા હિ દીઓને સનદી નોકરીની જગાના ચોથા ભાગને બ ને અડધો ભાગ મળવો જોઈએ એવી માગણી મીં માનનીયાએ કરી હતી હમે તો પરીક્ષાની આવી પદ્ધતીની વિરૂદ્ધ છીએ તો પણ જો આખરે એવાયદી પરીક્ષા લેવાનુ ઠરે તો તો પછી નોકરીની સખ્યાનો અડધો ભાગ હિન્દને મળવો જોઈએ એ ખરેખર ન્યાયી માગણી છે પરતુ તે પણ સરકારની બહુમતીથી રદ ગઈ હતી

સનદી નોકરીની પરીક્ષામા દાખલ થવાની વયના સમન્ધમા સર વીલીયમ બીન્સેન્ટે ઘણો આશાજનક જવાબ વાળ્યો હતો અને તે વિષે હિન્દી સતાનોના હિતો સપૂર્ણ રીતે જાળવવાની ખાત્રી આપી હતી એજ આ ચર્ચામા કઈ સતોષ લેવા જેવો સમય મળ્યો હતો બાકી તો સરકારે પોતાના વિચાર બાધ્યા નથી અને પ્રજાના પ્રતિનિધીના ઠરાવો સ્વીકારી શકતી નથી એવી જ દલીલના પડધા સભળાતા હતા

આ આખી ચર્ચા પરથી એટલુ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આપણે આપણી લડતો હજી ઘણી દિશામા વેગથી લડવાની છે

વર્તમાન ચર્ચા.

લેખક—રા ચન્દ્રશકર નર્મદાશકર પડયા, બી એ એલએલ બી

રા. કૉંગ્રેસના પ્રમુખ તરિકે મિસિસ બેસન્ટની પસદગી.

હિન્દના રાજકીય ઉદ્ધારના પવિત્ર સમા ભોમા જેઓ કાઈ પણ રસ લેતા હશે તેઓ કૉંગ્રેસમા રસ લેતા હશે, અને જેઓ કૉંગ્રેસમા રસ લેતા હશે તેઓને કલકત્તામા ભરાનાર કૉંગ્રેસની રીસેપ્શન કમિટીની બેઠક વખતે બનેલા શોચનીય બનાવોથી શોક અને ચિન્તા થયા વિના ભાગ્યે રહ્યા હશે એ શોચનીય બનાવો હવે તો વીસરી જવાના જ છે, એટલે એ વિષે અમ્હે કાઈ પણ કહેવા માગતા નથી એટલુ જ કહેવુ બસ છે કે જેઓએ બ ને પક્ષોનું સમાધાન કરવામા ભાગ લીધો હોય તેઓને જેટલો ધન્યવાદ અપાય તેટલો ઓછો છે એ સમાધાનને અગે રાય બૈકુંઠનાથ સેન રીસેપ્શન કમિટીના પ્રમુખરૂપે કાયમ રહેશે અને

મિસિસ બેસન્ટ કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદે ચૂંટાશે આ સમાધાન અમને સવિશેષ સ્તુત્ય એટલા માટે લાગે છે કે જો કોઈ પણ પ્રસંગે પક્ષાપક્ષી દૂર કરી દેવાનો એક જ અવાજ રજુ કરવાની વધારેમા વધારે જરૂર હોય તો તે આ પ્રસંગે હતી કે જ્યારે હિન્દી પ્રધાન મિ મૉન્ટેગ્યુ હિન્દની રાજકીય સ્થિતિની જાતે તપાસ કરવા આવે છે સંયુક્ત હિન્દની સફલતા જેટલી ચોકકસ છે તેટલી જ વિભક્ત હિન્દની નિષ્ફલતા પણ ચોકકસ સમજવી પોતાના રાજકીય સાધ્યની તેમ જ સાધનસામગ્રીની બાબતમા હિન્દીવાનોમા એકમત નથી એટલુ જ નહિ પરન્તુ પરસ્પર વિરોધ છે એવો સસ્કાર મિ મૉન્ટેગ્યુના મન ઉપર પડયો હોત તો હિન્દને કેટલી ભયકર હાનિ થાત એની કલ્પના કરતા પણ હિન્દહિતૈષી કમ્પ્યા વિના ભાગ્યે રહેશે અગ્રેજીમા કહેવત છે તે પ્રમાણે "*All's well that ends well*" અમને ખાત્રી છે કે મિસિસ બેસન્ટ એવા શાણા છે અને એટલા હિન્દી હિતૈષી છે કે બની ગયેલા બનાવો ઉપર તેઓ પડદો નાખશે અને હિન્દને તેના કાયમાર્ગ ઉપર ચઢાવવા તરફ જ તેઓ નજર રાખશે

૨. મિ મહમદઅલી અને મિ શૌકતઅલી

વડી ધારાસભામા નામદાર વાઈસરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડનુ સમાધાનનીતિ વ્યાખ્યાન થયુ ત્યારથી નજરકેદ થયેલા શ્રીપુરુષોમાથી મ્હોટા ભાગને પોતાની સ્વતત્રતા પાછી આપવામા આવશે એવી આશા સ્વાભાવિક રીતે હિન્દના સર્વ વિભાગોમા પ્રસરી હતી કેટલીક નિરાશાઓ પછી મિસિસ બેસન્ટ, મિ ઍરન્ડેલ અને મિ વાડીયાને નજરકેદમાથી છોડવામા આવ્યા ત્યારે મિ મહમદઅલી અને મિ શૌકતઅલીને પણ છોડવામા આવશે એમ ધારવામા આવ્યુ હતુ કમનસિબે એ ધારણા પાર પડી શકી નથી, એટલુ જ નહિ, પરન્તુ મિ વિન્સેન્ટે ઉલટુ કાઈ એવુ કહ્યુ છે કે જે મિ મહમદઅલી અને મિ શૌકતઅલી ઉપર ગભીર આરોપરૂપ લેખાય મિ વિન્સેન્ટનુ કહેવુ એવુ છે કે "મિ મહમદઅલી અને મિ શૌકતઅલી સામ્રાજ્યના શત્રુઓ તરફ દિલસોજી રાખે છે, અને તેથી સરકાર તેમને નજરકેદમાથી છોડી શકે તેમ નથી" આ ગભીર આરોપ સાધાર હોય એવુ સ્વીકારતા પૂર્વે સબળ પુરાવાની અમને જરૂર લાગે છે, કારણ કે અમલદારોના વચનોને વેદવાક્ય તરીકે અગીકાર ન કરવાનુ તેઓએ જ શીખવ્યુ છે "ઇનામને ખીનવફાદાર થયા વિના સામ્રાજ્ય તરફ જેટલી વફાદારી બતાવાશે તેટલી હુ બતાવીશ" એ શબ્દોમા મિ વિન્સેન્ટને દુશ્મનો તરફની દિલસોજી જણાતી હશે તેની હિન્દીવાનોને જણાતી નથી તેમા યે મિ મહમદઅલી અને શૌકતઅલીની વૃદ્ધ ગભીર માતાનો તથા મહમદઅલીના રાજાનો ખુલાસો વાચ્યા પછી તો મિ વિન્સેન્ટે મૂકેલા ગભીર આરોપ પુરવાર કરવાની માગણી વધારે જોરથી કરવા જેવી છે નામદાર વૉઇસરૉયે ઈચ્છા દર્શાવી છે કે મિ મૉન્ટેગ્યુ આવે ત્યારે હિન્દમા શાન્તિ વ્યાપી રહેલી હોવી જોઇએ, જેથી મિ મૉન્ટેગ્યુને ખરી સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આવી શકે અમ્હારે કહેવુ જોઈએ કે જ્યા સુધી મિ મહમદઅલી અને મિ શૌકતઅલી છૂટ્યા નથી ત્યા સુધી

એ ઇચ્છા પૂરી ભાગ્યે પડશે એવી અમને બીતિ છે માટે નજરકેદીઓને છોડી દેવાની સારા દેશની માગણીમા અમ્હે પણ અમ્હારો નમ્ર સૂર પૂરીએ છિએ

૩. ઍંગ્લો—ઈન્ડિઅનોનુ અસહ્યઅહિત.

હાલની નાતોને માટે એ. એવી ફરિયાદ વ્યાજબી રીતે કરવામા આવે છે કે કોઈ સાગ માણસને સુધારાના સત્કાર્ય માટે સતાવવાના પ્રસગો સિવાય તેઓ ભાગ્યે એકી થાય છે, તેમ જ તેથી પણ વધારે વ્યાજબી રીતે ઍંગ્લો-ઈન્ડિઅનોના સમન્ધમા ફરિયાદ કરવા જેવી છે કે હિન્દીઓ પોતાના વ્યાજબી હકોની જ્યારે જ્યારે માગણી કરે છે, ત્યારે ત્યારે ત્હેમની સ્હામે પ્રતિવાદીઓ તરિકે ઉભા થયા વિના ભાગ્યે જ તેઓ રાજકીય બાબતોમા રસ લે છે રાજકીય બાબતો તરફની ત્હેમની બેદરકારી જેમ સ્હેલાઈથી સમજાય તેમ છે તેમ ત્હેમના હાલના ગોરખધંધાનુ રહસ્ય પણ કાઈ ગૂઢ નથી ત્હેમના જ જાતિબન્ધુઓ સત્તાધીશો હોય એટને ત્હેમની સગવડો માટે હિન્દની તીજોરી કુબેરભંડારીના ભંડાર જેવી ભરપૂર હોય છ, એ તો માત્ર હિન્દીઓની માગણીઓ તૃપ્ત કરવાની વાત હોય ત્યારે સરકાર નાદાર બની જાય છે આવી સ્થિતિમા ઍંગ્લો-ઇન્ડિઅનો શુ કરવા રાજકીય બાબતોમા રસ લે? હિન્દની માગણીઓ વ્યાજબી છે કે ગેરવ્યાજબી, હિન્દીઓ શુ માગે છે અને શુ નથી માગતા, હિન્દીઓ ત્હેમના ઇચ્છતા સામ્રાજ્યનિગમા કોઈ રીતે કમ નથી એ બધુ જોવાની ત્હેમને શી દરકાર છે? હિન્દે હોમરૂલ માગ્યુ એટલે બિચારાની કમબખ્તી હિન્દે સામ્રાજ્યના અન્ય અગોના સમાન સ્વરાજ્ય માગ્યુ એટલે બિચારાના ભોગ આવ્યા. કમા જેવુ અંધારુ તેવુ હિન્દમા ઍંગ્લો-ઈન્ડિઆ મિસિસ બેસન્ટના લખાણો જો સખત હોય તો ઍંગ્લો-ઇન્ડિઅન પત્રોના લખાણો તો નરમ હશે ઈલ્બર્ટબિલ વખતે લૉર્ડ રિપનને અને હાલમા મિ મૉંટેગ્યુને આપવામા આવેલા વિશેષણો ઍંગ્લો-ઈન્ડિઆને ગોભે તેવી સભ્યતાથી અલકૃત છે! ગામડી લોકોની ગામઠી પણ સચોટ ભાષામા તો "સાસુ ભાગે તે ઠીકરૂ અને વહુ ભાગે તે ઠી'રા" હિન્દીઓએ એટલી જ તપાસ રાખવાની છે કે ઍંગ્લો-ઈન્ડિઅનોના શોરબકોર કરતા વધારે સચોટ તૈયારીઓ કરી મિ મૉંટેગ્યુને ખરી હકિકતથી આપણે વાકેફ કરવા

તરતજ મનો કાબુમા રાખી પહેરો ભરવાના સ્થળ ઉપર આવી ઉભો રહ્યો. આ તકરારી પણ ઝાંઝીવાન ન ગેમના કનાતની અંદર ગઈ

સંધ્યા સમય થવા આવ્યો અને સુલતાને સ્વારી મુકામ ઉપાડવા આજ્ઞા કરી જનાનખાનાની સ્ત્રીઓનુ પરાક્રમ જોઈ બાદશાહને ઘણો જ આનંદ થયો હતો અને તેથી તે દિવસની રાત્રિએ પોતાની માનીતી બેગમોના અને કેટલીક પસંદગીની સ્ત્રીઓના મેહેલમા જઈ તેમની મુલાકાત લીધી છેવટે તે બહાદુર સુંદરીના મેહેલમા આવી રત્નજડિત આસન ઉપર બેસી સુંદરીને સતાર ઉપર એક બે ગતો વગાડી સંભળાવવા ફરમાવ્યુ આજે સુંદરીનુ મન તેના હાથમા ન હતુ પ્રસન્ન ન હતુ છતા સુલતાનના હુકમને માથે ચઢાવી સતાર વગા

અલ્લાઉદ્દીનના જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ કનાતની અંદર શિકાર કરે છે હરણની પુંઠે લાગેલી સ્ત્રી કનાતની બહાર જાય છે અને ગોળનુ નિશાન તાક્યુ ...

ડવા લાગી પણ દરમિયાન તે આસનની નીચેથી મોટો ઉંદર બહાર આવી જ્યાંથી આમ તેમ નાસવા લાગ્યો આ જોતા જ સુલતાને પોતાનુ ધનુષ્ય સજ્જ કરી એક તીર ફેંકી તે ઉંદરને મારી નાખ્યો આ પરાક્રમથી સુલતાન ફુલાઈ જઈ તે સુંદરી આગળ પોતાના પરાક્રમની બડાશો અને સ્તુતિ કરવા લાગ્યો પરંતુ જેમજેમ સુલતાન પોતાના પરાક્રમને મોટુ મ્હોટુ રૂપ આપી વખાણ કરતો ગયો તેમતેમ સુંદરીનુ હસવુ વધતુ ગયુ તે એટલે સુધી કે આખરે તે ખડખડ મોટેથી હસી પડી પડી આ જોઈ સુલતાનના મનને સંતાપ થવા લાગ્યો અને તે જખવાણો પડી ગયો તેણે તેને હસવાનુ કારણ પુછ્યુ પણ તે કારણ તેને જણાવવા જેવુ ન હોવાથી સુંદરી મૌન ધારણ કરી કાંઈ જ બોલી નહી પરન્તુ સુલતાનનો

સ્વભાવ જાણનારીએ તેને ગમે તેમ સમજાવી બીજે દિવસે હસવાનું કારણ જણાવવાનું વચન આપ્યું સુલતાન આથી અતિ ખિન્ન હૃદયે મેહેલમાંથી વિદાય થયો

સુલતાનના ક્રોધથી અને તેના ક્રૂર સ્વભાવથી આ સુંદરી અજ્ઞાત ન હતી સુલતાનને પોતાના વચન પ્રમાણે મલ નાન જણ્યા વગર છુટકો નથી તેથી તેના કોપરૂપી મોતના પંઝામાંથી બચવાનો ઉપાય શોધવા લાગી પરંતુ પોતાના જીવનો બચાવ કરવા કરતા જેના માટે મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે તેનો પ્રાણ બચાવવા તેને વિશેષ કાળજી થઈ આથી તેણે દાસીપાસે ખડીઓ કલમ મગાવી એક પત્રિકા લખી તેના પર મ્હોર કરી વિશ્વાસુ ખોજાને તે વીર સિપાઇને હાથોહાથ આપવા કહ્યું ખોજો પોતાના કામ માટે રવાના થયો એટલે સુંદરીનું મન કાંઈક સ્વસ્થ થયું

મેવાડાધિપતિ મહારાણા હમીર દરબારમાં વીર
મહમદશાહ આશ્રયની યાચના કરે છે

(૨)

ગુહિલવંશભૂષણ મહારાણા હમીર દરબારમાં બેસી પ્રજાને ન્યાય આપતા હતા તે દિવસનું સર્વ કામ સમાપ્ત થતાં દરબાર બરખાસ્ત કરવાની તૈયારી થતી હતી ત્યાં ચોપદારના રોકવાની દરકાર નહીં રાખતા એક મોગલ સિપાઈ એકદમ મહારાણાના સિંહાસનપાસે આવી સલામ કરી બોલ્યો —

"મહારાજ હું એક મોગલ આપનો આશ્રય માગવા આવ્યો છું ઘણા રાજા મહારાજા પાસે હું ગયો હતો પણ તેમનામાંથી કોઈ મને આશ્રય આપવા કબુલ થયા નહી, ત્યારે હું આપની

પાસે આવ્યો છુ મ્હેં કોઈ પણ જાતનો ગુન્હો કર્યો નથી, કોઈનો વિશ્વાસઘાત કર્યો નથી, કે નિમકહરામ નથી તો આપ આપના ચરણ પાસે મને આશ્રય આપશો ?"

રાણાએ બારીકાઈથી તે મોગલના ચ્હેરા તરફ જોયુ અને તેને વિરે કોઈ પણ જાતની વધારે પુછપરછ ન કરતા, તેમજ મત્રીની સલાહ પણ ન લેતા તેણે એકદમ ઉત્તર આપ્યો કે, 'હમીરે તને આશ્રય આપ્યો છે તુ ગમે તે હોય અને તને ગમે તેનો ભય હોય તો તેમાથી બચાવવાનું જોખમ હમીર પોતાને માથે લે છે બોલ, હવે તુ કોણ છે ને શા માટે આ આશ્રયની તને જરૂર પડી છે ?

મહારાણાનું આવુ આશ્વાસનીય વચન સાભળી આ મોગલ સિપાઈના દિલમા દિલ આવ્યો અને તેણે પોતાની સર્વ હકીકત મહારાણાને નિવેદન કરી અમારા સિગ્ન વાચકને

મુગ્લાના મહારાણાને અલ્લાઉદ્દીનનો સ દેશો કહેછે મહારાણા તેન ધિક્કારી દરબારમાથી ચાલી જવા ફરમાવે છે

જણાવવાની જરૂર રહેતી નથી કે પ્રથમ જણાવ્યાપ્રમાણે જે સૈનિક અલ્લાઉદ્દીનનો પોલીસગીર સિપાઈ હતો તેજ આ મોગલ સિપાઈ મહમદશાહ હતો આ સિપાઈને તેનાપર મોહ પામેલી સુદરીએ મોકલેના પત્રમા ગતોનાન સુલતાનના રાજ્યમાથી નીકળી જવાની સૂચના થયેલી હતી આ સુદરી કુમારી હતી ને સુલતાનના બદિવાસમા અનાયાસ સપડાઈ પડી હતી પોતાના મનથી વરેલા પોતાના પ્રાણેશ્વર પોતાની વિનતિપ્રમાણે સુલતાનના રાજ્યની બ્હાર ક્ષેમકુશળ નીકળી ગયા છે એ સમાચાર જ્યારે ખાજાએ સુદરીને આપ્યા ત્યારે તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહી

પાછા ફરવા હુકમ આપ્યો. ઉતાવળી રીતે સુલતાને પોતાની ગમગીની જાહેરમાં બતાવી નહીં, પણ મુકટ પડી જવાના બનાવને અપશુકન સમજી આ વખતે પાછા ફરી બીજી કોઈ વખત મદદ લઈ સ્વારી કરીશું એમ પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો.

સુલતાનને પાછો ફરતા જોઈ હમીરના લોકોને ખરેખર આલ્હાદ થયો.

(૮)

સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજી હમીરની સાથે લડાઈ કર્યા વગર પાછો ફર્યો ખરો પણ તે પોતાના મનમાં કોઈપણ પ્રકારે વેર લેવાનો પાકો ઠરાવ કર્યા વિના પાછો ફર્યો નહોતો. જો કે હમીરનું સૈન્ય સુલતાનના સૈન્ય કરતા ઘણું જ નાનું હતું તો પણ અલાઉદ્દીનને હમીરના અસામાન્ય પરાક્રમ અને અપૂર્વ સાહસની ખાત્રી હતી તેથી હમીરના ઘરના કોઈ પણ જણને ફોડી પોતાના પક્ષમાં ભેળવવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો અને પછી મેવાડાધિપતિ ઉપર હલ્લો કરવો એવી સુલતાને

મેવાડાધિપતિ વિજય સેનાપતિ શત્રુની નીશાનો ફરકાવતો કિલ્લા તરફ આવે છે.
કિલ્લામાં રાણીઓનો તે શત્રુના નીશાન દેખી જોહર કરે છે. યુવરાજને રાજ્યાભિષેક
હમીર શિવને પોતાનું શિર અર્પે છે.

મનમાં યોજના રચી. તે પ્રમાણે તેને એક રસ્તો પણ મળી આવ્યો. હમીરના દરબારમાં એક રણમલ નામનો સરદાર હતો. આ સરદારે નિમકહરામીપણું કરવાથી મહારાણાએ તેનો દરબારમાં તિરસ્કાર કર્યો હતો. તે સમયથી મહારાણા સાથે વેર રાખવાનું તેણે જારી રાખ્યું અને તેનો નાશ કરવાની ઈચ્છા તેને થઈ. આ પ્રસંગ પોતાની ખાનગી ઈચ્છા પુરી કરવાને યોગ્ય છે એમ ધારી રણમલ અલાઉદ્દીન પાસે ગયો અને હમીરની સર્વ ખામીઓ તેણે તેને કહી બતાવી. આ સાંભળી સુલતાન બહુ પ્રસન્ન થયો અને તેણે રણમલને પોતાની પાસે ત્યાં રાખી પોતાના કામમાં પૂર્ણ વિજય મળ્યા પછી તેને મોટી બક્ષિસ અને જાગીર

" આ રજપુત બચ્ચો બાજા શત્રુસાથે લડતા પોતાની માતૃભૂમિ અને વડીલોના નામનો જયપોકાર કરી આ જ ભુમિપર પોતાનો દેહ પાડશે

પોતાનો જમણો હાથ, પોતાનો જીવજાન દોસ્ત અને મુખ્ય સરદાર જાજાના મ્હોમાથી આ ઉદ્ગાર સાભળી જે સન્તોષ અને સમાધાન મહારાણાને થયા તે શબ્દથી વર્ણન કરવા શક્ય નથી

(૫)

પછી હમીરે યુદ્ધની સર્વ તૈયારી કરી પ્રથમ દેવના દર્શન કર્યા અને પોતાને યશ મળે તે માટે મેવાડના રાજકુળ દેવતાની પ્રાર્થના કરી પછી પોતાની માતાજી ચન્નારાણીનુ દર્શન કરી પોતાનુ મસ્તક તેના ચરણપર મુકી આશીર્વાદ લીધો તે પછી રણવાસમા જઈ સર્વને સાત્વન કરી ધૈર્ય આપી પોતાના સરદારમડળમા દાખલ થયો વખતે જો યુદ્ધમા પરાભવ થાય તો રાણીસાથે સર્વ સ્ત્રીઓએ જોહર કરવુ એવુ પોતાની માતાને તથા સર્વ રાણીઓને પણ કહી રાખ્યુ આની સર્વ વ્યવસ્થા કરી ચુટી કાઢેલા વીરોને સાથે લઈ લડવાને માટે કિલ્લામાથી મહારાણો મેદાને પડ્યો

આ યુદ્ધમા હમીરે પોતાના પરાક્રમની હદ કરી અને તેના બીજા સરદારો તથા સૈનિકો પોતાના પ્રાણની દરકાર કર્યા વિના વીરતાથી લડ્યા આ યુદ્ધ સાત દિવસ ચાલ્યુ અલ્લાઉદ્દીનની ફોજ પણ ઘણી બહાદુરીથી લડી પણ આખરે હમીરને વિજય મળ્યો મહારાણાના લશ્કરે મોગલોના નિશાન તથા બીજા ઘણા અસબાબનો કબજો લઈ મોગલ સૈન્યને નસાડી મુક્યુ

આ વિજયથી મહારાણાનુ સૈન્ય અત્યાનન્દમા આવી બેહોશ જેવુ બન્યુ અને દુશ્મનના નિશાનો ફડફડાવતુ રણથભોર તરફ વાજતુ ગાજતુ પાછુ ફર્યુ

આ વખતે કિલ્લામા, રણવાસમા સર્વજણ લડાઈના પરિણામની રાહ જોતા બેઠા હતા, અને મહારાણાની સેના મોગલ સેના કરતા ઘણી જ કમી હોવાથી વિજય માટે આ લોકોનુ મન સશયયુક્ત થયુ હતુ, તેથી શત્રુના નિશાન ફડફડાવતુ કિલ્લા તરફ આવતુ સૈન્ય જોઈ તે સૈન્ય વિજયી શત્રુનુ જ હશે એમ તેઓને ભ્રાતિ થઈ આ દેખાવથી તેઓની ધીરજ જતી રહી અને "સર્વ બેત ખલાસ" એમ તેઓને લાગ્યુ અને જોહર કરીને પોતાની આબરૂ બચાવવાનો નિશ્ચય કરી ખડકેલી ચિતા તરત જ સળગાવી સર્વેએ પોતાનો પ્રાણ અગ્નિને સમર્પણ કર્યો

ટુક વખતમા હમીર અને બીજા વિજયવીર સાથે કિલ્લામા દાખલ થયા તે વખતે ઠેકાણે ઠેકાણે સળગેલો અગ્નિ ભડ ભડ બળતો હતો

આ દેખાવ જોઈ શૂર હમીરનુ અત કરણ ખિન્ન થયુ, તેનુ ધૈર્ય જતુ રહ્યુ અને પોતે વિરક્ત થયો પોતાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરી પોતાના શિરને શકરને અર્પી તે સ્વર્ગમા સિધાવ્યો. "

---

* માસિકમનોરજન ઉપરથી અનુવાદ

"[આ સમાપ્ય ઐતિહાસિક વાતામા આપેલા ચિત્રો ચિત્રકાર સગ્જુના જુના ચિત્રો ઉપરથી લીધેલા છે]

કૉલેજીઅન.

(ચાલુ વાર્તા.)

લેખ —રા ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટિયા, બી એ

(અનુસંધાન પા ૫૬૭ થી)

પ્રકરણ ૧૩ મુ

બોટ-રેસ

નવા જમાનામા જેમને આપણા હિંદુ-આર્ય પુસ્તકોમા વર્ણવેલા નદિ કે, દરિયા કિનારે આવેલા, દસ હજાર વિદ્યાર્થિઓની ઉપર દેખરેખ રાખતા કુલપતિથી ચાલતા ગુરૂ કુલો-પાઠશાલો, અનુભવ નથી સાંદીપનીઋષીને ત્યા શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાજી રહેતા અને નદિએ જઈ તરવાની, પાણીમા કલાકોને કલાકો સુધી ડુબકી મારવાની, પાણુ વહેતુ અને સામી ભરતી તરે છે તેની શરત મારતા એવા દૃષ્ટાન્તો સાભળ્યા નથી તેઓને વિલાયતની પદ્ધતિથી ચાલતી સ્કુલ કૉલેજમા પીકનીક, રેસ-અગર કૃત્રિમ કે કુદરતી તળાવ-નદિની વ્યવસ્થા થતા બોટીંગ દાખલ કરવામા આવે તો એકદમ ગાડા થયા હોય એમ લાગણી થઈ જાય છે અને દેશીપદ્ધતિને તેવખોડી નાખે છે નૅશનલ કૉલેજના વ્યવસ્થાપકોએ આ વાત ધ્યાનમા રાખી હતી અને બોટીંગ જેવી આનંદ-ઉત્સાહ અને તંદુરસ્તી બક્ષનારી કસરત વિદ્યાર્થીઓને મળે એટલા માટે કૃત્રિમ ઝરણા અને નદિના વેગમય પ્રવાહની વ્યવસ્થા કરી હતી અને આ નાવ જેવી વ્યવસ્થા અતી સુંદર હતી, એની અંદરનુ પાણી સ્વચ્છ-ધસ્યુ જતુ અને તેની-બન્ને બાજુ સુંદર વૃક્ષોની ઘટા હતી પાણીમા હંસ-માછલીઓ અને અનેક જલચર પ્રાણીઓ ક્રીડા કરતા અને સાથે સાથે એકાદ બે સ્થળે કમળ ઉગ્યા હતા કે આગળ પાછળના ગામ ના લોક પણ સવાર સાંજ અત્રે બેસી બેઘડી દિલને શાન્તિ આપતા હતા બેચાર માળીઓ જેઓ આ ઝરણાને-તળાવને સ્વચ્છ રાખતા તે એક બહુ જ નાનું હોડકુ રાખી માછલી પકડતા, અને તેમા રોપા ન ઉગે તે સાફ કરતા વારવાર ત્યા ફરતા અને બોટીંગને દિવસે તો વિદ્યાર્થીઓના આનંદ અને ધમાચકડીને લીધે ત્યા મેળા જેવુ જ થઈ રહેતુ

પ્રિન્સિપાલના સરક્યુલરથી વિદ્યાર્થીઓના મનની સ્થિતિ અસ્વસ્થ થઈ હતી હડતાળ પાડવાની અને કૉલેજમા ન જવાની, વાત છાપે અને બોર્ડ આગળ લઈ જવાની મૅજીસ્ટ્રેટની મનાઈ લેવી કે કાયદો હાથમા લઈ દંડ વિદ્યાર્થિને કાઢી મુકવાની વિગેરે બાબત સાંજના હનુમાનજીના દેરા પાસે નક્કી કરવાની હતી ત્હેને બીજે જ દિવસે અગાઉથી નક્કી થયા પ્રમાણે કૉલેજ વિદ્યાર્થીઓમા બોટીંગ રેસની વાત થઈ હતી બોટીંગ રેસની મજાહ જાય એમ કેટલા-ને લાગતા, શુ કરવુ એ નક્કી કરી બોટીંગ-રેસને બીજે દિવસે હડતાળ વગેરે સબંધે ઠરાવો અમલમા મુકવા એવો નિશ્ચય થયો

મંજના ત્રણ વાગ્યાથી આજ "કૉલેજ કનાલ" ઉપર માણસોની ગીરદી શરૂ થઈ હતી બોટીંગ જોવા પાસેના ગામડાઓમાંથી છોકરાઓ, જતા આવતા લોકો, અને નવરા વૃદ્ધો આવી બેઠા હતા અને કૉલેજના ચોપડીઓના કીડા, બ્હારથી ઉત્સાહી લાગતા પણ નિરુત્સાહી, નાનપણથી રમતગમતમાં વખત કાઢવો એ જીવન બગાડવા જેવું છે એવું મામાપે હૃદયમાં ઠસાવ્યું હતું એવા, અને કોઈક કાવ્ય—સ્નેહના આરણ્યમાં આવેલા ભાવનામય જીવનગાળવાની અભિલાષાઓવાળા ગણ્યા ગાંઠ્યા વિદ્યાર્થીઓ શિવાય લગભગ તમામ વિદ્યાર્થીઓ કનાલ ઉપર હાજર હતા ચાર બોટ રેસમાં પ્રથમ ઉતરવાની હતી એટલી જ પહોળી કનાલ હતી બોટ તૈયાર હતી કનાલે પાસે ઉભા રહેલા અને રેસમાં ભાગ લેનારાના હૃદય ધડકતા હતા પ્રૉફેસરો વિદ્યાર્થીઓનો ઉમંગ, ઉત્સાહ અને અધીરાઈ જોતા હસતા હતા અને ક્યારે 'સીગ્નલ' થાય અને રેસ શરૂ થાય એ જ સર્વના મગજમાં અગ્ર વિચાર હતો બોટરેસવાળા વિદ્યાર્થીઓએ ધોળા બાસ્તા જેવા ખમીસ ને સુન્દર જેકેટ પહેર્યા હતા જેકેટમા ઘડીયાળની સાંકળીઓ ચળકતી હતી, બોટના ચાટવા જોરથી ફેરવવામાં વાંધો ન આવે માટે ખમીસ અડધા ઉંચા ચડાવ્યા હતા, અને ગોરા કાળા, લાલસુરખ તન્દુરસ્તીદર્શક હાથના સ્નાયુઓ જોનારને આ બોટીંગ કરનાર પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરતા હતા હમણા સીગ્નલ થશે હમણા ચાટવા અને બોટ ચાલશે, ચન્દ્રસૂર્યના પ્રકાશમાં વિદ્યુત્ વેગે પાણીમાંથી એક એક હમા વીંઝનાર નીકળતા બીના નાજુક ચાટવા પ્રકાની બ્હાર જોનારની આંખ ઉપર સીનેમાની ફીલ્મના લાઈટની અસર કરશે 'સાનો ફરતમ જીતને! જીત્યા જીત્યા હવે! કાગડાભાઈ તે શું કરવાના હતા, કૉનર, કૂક, નેકટાઈમિત્રજ એમનું ગયું પેલો 'પાર્નાસ કાય' તાતીયો પ્રધાન આગળ જશે જો જો સાના ચટપ્રીખાઉએ ચોટની છૂટી મૂકી છે ને માથામાં લીંબુ તેલ નાખ્યું છે તે કેવું ચળકે છે! અરે નહીં રે ઉગ્રગનાન જાય એમ નથી—કારીયાવાડી છે જાય એમ નથી 'ઉગ્રગનાનનો દરબાર,' ચીદાર પાનની પટી તમાકુમાં જ રહેશે વાઘાળીયો કેટો પાછો દેખાય, વેરીઝ આગળ હસીને જોવામાં જ જશે! ચંદુ જીતે તો! ચંદુભાઈ! એ ગુજરાતી ભઈશાબ જીતે તો પછી ગુજરાતને અભિમાન થાય" આમ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વાતો ચાલતી હતી એક બે અને ત્રણ સીગ્નલ અપાઈ અને બોટીંગ રેસ શરૂ થઈ બોટની સાથે જ સઘળાના મન—આંખો હૃદય દોડતા હતા ઘડીકમાં આ બોટ તો ઘડીકમાં આ બોટ આગળ જશે એમ થતું હતું રેસ કરનારનાને તો શરીરનું ભાન જ નહોતું ઉત્કેરાયેલા હૃદય—ઉછળતી છાતી ચાટવા ફેરવવા ઝડપથી ફરતા હાથ ઉંચા નીચા થતા શરીર પણ ઘડીભર જુદો જ દેખાવ આપતા હતા બોટો ચાલીને પવનવેગે ઉડી પણ અરે! આ શું? ઘણે દૂર એક માછીમારનું હોડકું માછલી પકડવા ફરતું હતું માછીએ જાળી નાખી દોરડાવતે બે બાજુ બે હોડકાસાથે તે બાંધી હતી માછીઓને ખબર નહીં ખબર તો એટલી જ કે રોજના માફક બોટીંગ કરશે પણ આટલે દૂર નહિ આવે વિદ્યાર્થીઓ—તમાશગીર—રેસવાળા એ બાજુએ પહોંચ્યા હોડકાને જોઈ બુમ પાડી. "હે માછી! હે ભીમા! ચાલ ઉપર જલ્દી! ચાલુ પાસેડ! સાલા, "અત્યારે માછી પકડવા

નીકજ્યો છે તોડી નાખો એની જાળી અને હોડમાં ફેંકી દો, એમ થતા માણ્યું વિદ્યાર્થીઓના હૃદય એવા આવેગમય હોય છે કે એમના આવેગમા જરા વિઘ્ન આવ્યું કે મગજ ફરી જાય છે ઘડી પછી પસ્તાવ પડ્યું તે વખત એમના સ્હામા થવું એ વાનરાને નિસરણી આપવા જેવું છે રેસ બગડશે ને મજાહ જશે એ જ વિચાર સર્વના હૃદયમા થયો રૂસ્તમ પારસીભાઈથી રહેવાયું નહી ' હે છીમના ! ખમો આવ્યું " અજ્ઞાન લોકો–માછીઓ–કોળી વગેરે ગરીબ મજમત હોય છે અને તેવું ભારે કામ કરી શકે છે નિમકહલાલ અને વિશ્વાસપાત્ર બની શકે છે પણ ઘણી વાર એમને અને અજ્ઞાનને અને સમયસૂચકતાને બારગાઉનું અન્તર હોય છે હેમાએ આવા ગભરાટને વખતે–એક ને બન્ને એકચાગી પૂછનાર હોય ત્યારે અને હેમા પણ જેમને આ બિચારા શહેરી–સુધરેલા–માસ્તર લોક ધારે છે એમની તરફથી રૉફમા પ્રશ્ન પર પરા કરવામા આવે છે ત્યારે તો એમના ભોગ જ લાગે છે વિનાહની વરસી જ થઈ જાય છે છીમા અને બીજા માછીઓ સાભળ્યું નહી કે ગભરાઈ ગયા કે કેનાલનો વાંક હતો પણ દરરોજ બોટો અહીં સુધી આવતી નહી એટલે એમણે તો એમ જ માની લીધું કે આ બધા છોકરા નકામી બૂમો પાડે છે અને ઘણી વાર પોતાને બનાવતા તે છીમાથી અજાણ્યું ન હોતું ઉરૂગનાન લાલપીળો થઈ ગયો–રૂસ્તમની–ચદુની–પ્રધાનની બોટ આગળ જશે ને હું હારીશ–હાર–હારને અંતે મશ્કરીનો વિચાર થતા જ ઉરૂગનાન ખળભળી ઉઠ્યો, ' ચદુ ! રૂસ્તમ ! મારો સાલાને ! કાપી નાખ જાળી–દૈક હોડીને–નાખ એને જ કનાલમા એટને પીડાપતે' હોડીઓ ઉભી રહી અને ઉરૂગનાન–રૂસ્તમ–ચદુએ છીમાની જાળી પકડી, ચપ્પા કાઢ્યા–એટલામા કનાલે કનાલે દોડતા વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાથી શાન્તિલાલે અને શ્રીનાથે બ્હાર ડોકીયું કર્યું ને છીમાને કહ્યું "અરે પા છીમા ! તને અક્કલ નથી ! આટલા માણસો ભેગા થયા છે તે જાણીયે નહિ કે રેસ હશે કૉલેજનો અનુભવી થઈ ભૂલ્યો ચાલ જલદી કર હજી બીજી બોટો આવશે તો આમની મજાહ ખોવડાવીશ લઈ લે ત્હારો ગનાળો "

"ભાઈસાહેબ ! મને એ ભાન જ નહી વારુ સુધી તમારી બોટ આવતી નથી એટલે અત્રે આટલે આવે આ વા ભાઈસાહેબ ! પટાવાળાએ સવારે વાત કરી હત તો અમે જાળ ન નાખત તમે કહો તો ઘડીકમા લઈ લઈએ પણ જુઓને પેલા–જાણે અમે મનીખ જ નથી તેમ ગાળો દેતા આવ્યા ને મારવા"–એટલામા તો ઉરૂગનાન અને ચદુના ચપ્પા જાળીના દોરડા ઉપર ચાલ્યા અને ચપ્પાની સાથે તેમની જીભ પણ ચાલતી હતી "હરામખોર ! ડાહ્યો થવા આવે છે ! ન દેખ્યા આ લાડુ ખાઉ બ્રાહ્મણ કે ભાજીખાઉ ઘોતીયાદાસ સાલા બાગના બે ગાઉથી બૂમો પાડીયે છીએ પણ આવો ખસતો હેવાનની માફક સાભળતો જ નથી. અમારી રેસની મજાહ ખોવડાવી" રૂસ્તમજી તો છીમા પાસે ગયા ને બોલ્યાચાલ્યાવિના ખમીસ ઉચુ કરી મ્હો ઉપર તમાચો જ માર્યો. છીમો માછી હતો–મજબૂત હતો–એનો હાથ લોખડની કોશ જેવો હતો. જાતે જડભરત હતો–જુવાનીનું લોહી હતું–એવા માણસો સાધારણ રીતે શહેરીઓથી–માસ્તર લોકથી–તેમાએ કૉલેજનો પગાર ખાતો એટલે વિદ્યાર્થીઓથી બ્હીતા રહે છે પણ જ્યારે આવા જડ-

ભરતો ગુસ્સે થાય છે ત્યારે જાણે આગના ભભૂકા એ મિજાગથી બાનાયુ તો નહી પણ મિજાજ ગયો. રુસ્તમને આવો જોઈ પાસે ઉભેલા ઉગ્રલાલને ગરદનથી પકડ્યો અને ખૂબ હચમચાવ્યો. ઉગ્રલાલનો લોહીની ઉકળી ધરો અગર મ્હોની ચામડી ફાટી લોહી નીકળી પડે એમ થયુ છીબાએ ઉગ્રલાલનો ઉપાડી તળાવમા ફગોળ્યો-રુસ્તમજી ઉગ્રલાલની મદદે આવ્યા તેને બીજી કોણીનો ધક્કો માર્યો અને ‘રૂપાળા-નિરોગી અને અગવેળા’ પણ પતંગ પેઠે ઉડી જાય એવા રુસ્તમજી બોટમા ગબડ્યા, ત્યા ચંદુભાઈએ છીબાની ભમર ઉપર એક ગુમ્બો માર્યો છીબો જાય એમ ન હોતો છીબાની પહોંચી ઉપર રૂપાનુ કડુ હતુ તે તેજે અગાઉ હાથે ચંદુભાઈનો માર્યું ને ચંદુભાઈએ પાજા દઈ કપાળે હાથ દીધો. આ ધાંધળ ક્ષણવારમા બની રેસકોર્સને કેડાણે ગડી આવી બન્ને બાજુએથી વિદ્યાર્થીઓ, પ્રૉફેસરો, પટાવાળા-લેડિઝ દોડી આવ્યા કોઈ પાણીમા પડ્યા, તો કોઈ હોડકા કીનારે ખેચવા લાગ્યા-વિદ્યાર્થીના પક્ષ પડ્યા કેટલાક છીબાની મદદે દોડ્યા તો કેટલાક છીબાનો ત્યા ને ત્યા પુરો કરવાના ઇરાદાથી આવ્યા ત્યારે કેટલાકને તોફાનમા આનંદ આવ્યો ઉગ્રલાલનો રુસ્તમજી ગોગ્નો ગીજાજ છીબાએ હીક ઉતાર્યો-ચંદુભાઈ તો જાણે માતેલા સાંઢ માફક ફરતા હતા કેટલાક લડાઈ પતાવવાના ઇરાદાથી પણ ધમધમ્યા આવી જાણે બને પક્ષ સાંભળી ન્યાય આપવો ઠીક ધારી શુ થયુ શુ થયુ પૂછવા લાગ્યા ઉગ્રલાલ પાણીમાથી નિકળ્યા અને બોટ ઉપર ચડ્યા-આ ધાંધળમા કોઈએ એમની દરકાર ગણી ન હોતી પણ એમને વાગવા, પડવા-લડાઈ-કેસની મજાહ ગઈ તે બધા કરતા લેડીઝ મને બીના અને આવા કપડામા જોશે તો હસશે, એ જ ફીકર મોટી હતી અને આ બધુ સાગા પેના માઠીપને લીધે એ વિચાર થતા જ હોડીમાથી ચાકુ લીધુ ને છીબાના ખભા ઉપર હાથ ઉંચો કરી કારી ઘા કરવા જાય છે ત્યા પાછળથી કોઈએ હાથ પકડ્યો-ચપ્પુનુ ઝુંટવી લીધુ-ઉગ્રલાલ ‘મને અટકાવનાર કોણ’ કરી પાછળ જુએ છે તો શાન્તિલાલને ઉભેલો જોયો, અને એણે ધાર્યું કે એ જ વેરમા વેર વધ્યુ અને ખરે કોણ છે-ચપ્પુ કોણે ઝુંટવ્યુ એની તપાસ કર્યા વિના જ સામુની રીસ વધુ ઉપર કરી શાન્તિલાલના મ્હો ઉપર બહુ જ જોરથી લપડાક મારી અને એક લપડાક પુરી થાય ત્યા બીજી આવી, શાન્તિ પાછો પડ્યો અને નનગો નનગો એ સ્વરક્ષણ માટે સામો થવા આવ્યો એટલામા તો ગીરદી વધી-બધા જેમ આવે તેમ બોલવા પકડી પકડીને આવાઓ લઈ જવા લાગ્યા-જેમ જેમ શાન્ત કરવા મથતો તેમ તેમ રુસ્તમ ચંદુ અને ઉગ્રલાલમા જોર આવતું ગયુ ‘સાલા છીબાને પેની લેઈ શાન્તિને પુરી કરીયે’ કરી એમની તરફ ધક્કા મુક્કી કરી ન્હાસવા ફાંફા મારતા હતા

સ્કુલ-કૉલેજમા પોતાના સમયના મોટા થયા પછી તટસ્થ રીતે વિચાર કરતા જણાશે કે આવા ધાંધળ ટંટેફીસાદ અને તોફાન વખતે શાન મગજ-હેમા યે વિદ્યાર્થીઓના હોવા જ જોઈએ એમ માનનાર વિદ્યાર્થીઓના માનસશાસ્ત્રથી અજ્ઞાત હોવા જોઈએ, તેમાએ વિદ્યાર્થીઓ તો નિષ્પક્ષપાત ન્યાય તે વખતે આપી શકે જ નહી એ વખતે એમને દબાવવા શિક્ષા કરી કે એમના મગજમા ભરાયેલી ધૂમરી પછી ખરી હો વા ખોટી હો તેને સત્તાને અગ્રે

કરવાના પ્રસંગ કરવો એ લાભ કરતા નુકશાન વધારે કરે છે, એમ અનુભવી શિક્ષકો અને પ્રોફેસરો સમજી શકે. શાન્તિ અને લીનાકર અજાણ્યાને—મોડા આવેનાને હકીકત કહેતા હતા પણ વાતનો મુદ્દો લોક-વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા હતા એ એટલો જ હતો કે—"છીમાએ વચમા આવી રેસ બગાડી-વિદ્યાર્થીઓને માર્યા-' આટલો મુદ્દો બસ હતો 'અમે વિદ્યાર્થીઓ-કૉલેજવનો-તેમની સામે થનાર દુનિયામા કોણ છે? એ તો એ જ. ફરી એ છીમાને બોય ભેગો ઉપાડો એને અને નાખો કેનાલમા! ઇમારત પુરી થતા પહેલા તો માવડાવત વિદ્યાર્થીઓ ઉશ્કેરાયેલા—જેઓની બુમો પાડી પડી એમના મ્હો આગળ મુખી હોય તો અમે આવા ગાંડા થયા હતા તેમ કહ્યા વિના રહે જ નહી તે વિદ્યાર્થીઓ ઘુસખોરના ટોળાની માફક હો હો ધક્કામૂક્કી કરતા છીમા તરફ દોડ્યા પણ જ્યારે સામો માણસ મક્કમ હોય ગાંઠ્યો જાય છે ત્યારે એનામાયે અતુલ બળ આવે છે—'મારૂ શરીર ઉપાડી ખમે તો નહી ત્યા સૂધી પગલુ નહી ભરૂ' એમ હજારો માણસો વચ્ચે ફરી શકાય છે છીમો ચમક્યો નહી લીનાકર-શાન્તિ અને બીજા કેટલાક વચમા પડ્યા શુ છે એ સાભળી વાત પ્રીન્સીપાલ સાહેબના હાથમા મૂકવા કહ્યુ, એટલામા એકાદ બે પ્રોફેસરો અને રેસીડેન્સીના સુપ્રીન્ટેન્ડેંટ આવ્યા, અને ટોળામા ભાગ થયો પ્રોફેસરે ગંભીર ચહેરે કડી નજરે અંગ્રેજીમા જ બૂમ પાડી—

"*Silence Gentlemen if you please, for a moment*" અવાજ અવાજની પદ્ધતિ અને ચહેરો જોતા જ વિદ્યાર્થીઓ મુગા થઈ ગયા પ્રોફેસર છીમા પાસે ગયા 'એના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો અને પૂછ્યુ મીસ્ટર શી હકીકત બની?' છીમો ધ્રુજતો હતો-હોઠ ફફડતા હતા "આમ-સાહેબ! મને ખબર નહી કે આજ કૉલેજની રેસ હતી અમે જગા નાખી હતી ને અમને ગાળો દીધી ને અમારા દોરડા કાપી નાખ્યા—" છીમો પુરૂ કરે તે પહેલા જ C ગનાન માનુ મારી મ્હાર નીકળી આવ્યો અને પ્રોફેસરની હજુરમા શાન્તિથી—વિવેકથી—દૂરથીય બોલવુ જોઈએ એનુ ભાન જ ન રાખતા ફફડી ઉઠ્યો "જુઠ્ઠ છે હરામખોર અમે તેને ખસવાનુ કહ્યુ પણ ખસ્યો જ નહી-સાલા-પોલીસને સોપી છ મહીના મામાની હવેલીમા મોકલાવુ-ભાગ ઠાના પોલીસમા—"

" અને મારી જગાના પૈસા તમારા બાપાસેથી ન લઉ તો મારા બાપના સમ!'

આમ બન્ને વચ્ચે તકરાર ચાલી ને પ્રોફેસરે બન્નેને ચુપ કર્યા "લડાઈ શરૂ થઈ તે વખતે કોણ હતુ? ખરી હકીકત કોણ જાણે છે"

લીનાકર આગળ આવ્યો 'હા, જી! હુ જાણુ છુ-સાહેબ અમે એને આવા ખસવા ધીરેથી કહ્યુ તે ખસતો-હતો પણ એટલામા આમણે મીજાજ કરીને બીચારાની જગા કાપી નાખી'

"હા સાહેબ! જગા એ તો અમારો રોટલો કાન મારે છોકરા ખાસે શુ? જગા બનાવતા કેટલુ વીતે છે તે તમો માસ્તર લોકને ક્યાથી ખબર? અમે ગરીબ માણસ

નુકશાન પામીયે-માર ખાઈએ અને પાછા તમે હમારા ઉપર ધસી આવો જાવો, તમારાથી થાય તે કરજો કેદમાયે સરકાર ખાના તો આપશે ને! "

ઉગ્રનાલ ચઢ્યા "સાના ધીરેથી કહ્યુ તોયે ખસ્યો તો નહી! કોણે તારી જાળ તોડી છે? હાથે તોડી લાવ્યો હોઈશ "

"સાહેબ હુ જુઠો છુ કે એ જોવુ હોય તો જુઓ એના ગજવામાંથી મારી જાળ કાપેલી છે તેનો ટુકડો દેખાય!"

"ઉગ્રનાન! ઉશ્કેરાઈ ન જાઓ-હાથે કરી તમારો કેસ તમે ખરાબ કરો છો"

"કેસ ખરાબ કરો છો કરતા આવ્યા! મી લીનાધર! ચપ હુ કાઈ તમારો લેડી શાન્તિ લાલ જેવો નથી હોહો! બચ્ચા! તને પણ જોઈ લઈશ મારા ઉપર હુમલાનો *Assault* માટે હુ ફરીયાદ માડીશ"

ચતુનાન આવ્યા, 'સાહેબ-છીમો તો ચાલ્યો ને તમે કાઈ જ કહેતા નથી ખરી વાત કોની? હવે આ બધાને પુછો"

"શુ પૂછે! મને તો છીમાનો બહુ વાક જણાતો નથી અને લીલાધર અને શાન્તિ તમારી વિરુદ્ધ સાક્ષી આપે છે તમારા તરફથી કોઈ કહેનાર નથી" ઉગ્રનાનના હૃદયમા અગ્નિમા ઘી હોમાયુ-' શું સાહેબ! આ બે જણાના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ! તમને હમારા ઉપર વેર જ છે"

'ઉગ્રનાથ ખા જનોઈની સોગન! હું ગાળો ન હોતી દીધી-એનુ દોરડુ હે અને ફેંકવાને ન હોતુ કાપ્યુ?"

" પણ મ્હે કહ્યું ને શા માટે તે એકદમ ન ખસ્યો? "

" શાન્તિ! આપણે છીમાને કહ્યુ કે તરત જ જાળ વીટવા ન હોતો જતો? "

"ખરૂ છે છીમો એમ અણસમજુ ન હોતો"

ઠીક છે ઉગ્રનાન! રૂસ્તમજી, ચતુ તમો પ્રીન્સીપાલસાહેબ કહેમલ્ય! એનાવરો માટે રૂમમા જ રહેજો! આજ તમારે કાઈ જવાનુ નથી '*Gentlemen go to your places Now no race to-day*' ઑર્ડર થયો ને વિદ્યાર્થીઓના ટોળા આજના ઐતિહાસિક યુદ્ધના *College Canal* યુદ્ધની વાત કરતા વિખરાયા શાન્તિએ જતા જતા છીમાના છોકરાના હાથમા રૂપીઓ મૂક્યો રૂસ્તમજી-ઉગ્રનાન ને ચતુનો મિજાજ એમના હાથમા નહોતો ઠકનાળ-રૂ પેના સ ફૂલર વગેરે માટે પ્રોફેસરો અને પ્રીન્સીપાલને હમારા ઉપર જ વ્હેમ છે અને પેલા શાન્તિએ કાન ભભર્યા છે એમને મળીને આપણને હેરાન કરવા છે ને આ બ્હાનુ જડ્યુ છે એટલે આપણે સાચા છીએ તો પણ પ્રીન્સીપાલસાહેબ માનશે નહી ને શિક્ષા કરશે એ જ વાતો કરતા-કરતે-*Rusticate* કરે તો ત્રણે સાથે જ જવુ એમ વિચાર કરતા ચાલ્યા અને ક્લાસમા બહારથી કૉલેજમા-કૉલેજની-રેસીડેન્સીમા-કૉલેજના કમ્પાઉન્ડમા શાન્તિ કેનાલ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

વરસાદનું ઝાપટું

"If a new and grand idea appears on the mental horizon, it creates fear in the camp of those that cling to the old systems and accepted forms
　　　　　　　　　　　　　　　　　　—Paracelsus

નૅશનલ કૉલેજના આકાશમાં જે વાવાઝોડું-ઝાપટું ઘણા કાળ ઝઝુમતું હતું તે હજી વિખરાયું ન હોતું વાદળ ઝાપટું ને ઝાપટું જ થઈ જતું હતું અતિ પુષ્કળ વરસાદ વરસી પછીથી શાન્તિ ફેલાવશે કે પૂરમાં ઘસડી જશે તે કહી શકાતું ન હોતું ઠેઠ અને સહુના ની અનેક અફ-વાઓ ઉડાઈ હતી ત્યાં બોટ રેસના બનાવે બળતામાં ઘી હોમ્યું વિદ્યાર્થીઓએ મનનું સમતોલપણું ખોયું હતું પ્રીન્સીપાલને મમત આવ્યો હતો પોતાની સત્તા જતી હોય, વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્ધત-નફ્ફટનું અપમાન કરતા લાગ્યા અને સત્તાધારીઓ અન્ય સત્તાધારીઓ પછી વિદ્વાન પ્રીન્સીપાલ હોય, કે ઉપર રાજ્ય કરતા હોય, મીલ અને ખાણોના માલિક હોય કે વ્યાપારી પેઢીઓ હોય પણ સત્તા મળતા એમ જ સમજે છે કે હાથ નીચેના માણસોને અભિપ્રાય હોવું જ ન જોઈએ મીયાં કે ચાહે તે જ કહેવું એમની ફરિયાદો સાંભળી જ નહી એમને અવાજ હોય જ નહી દરેક મનુષ્યને બીજાને હરકત ન થાય એમ પોતાનું અભિપ્રાય ધરાવવાનો હક છે એ સૂત્ર સત્તાધારી પોતાને અંગે જ સમજે છે તેમાએ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં માનમરતબ-બુદ્ધિશાલી-ઈતિહાસ શિખવતા મહાન પુરુષોના બનાવોના દાખલા આપે પણ એ જ વિદ્યાર્થીઓ સન્માનથી પણ ફરિયાદ કરે તો પણ કોઈ હો સાંભળતો નથી આ માટે દુર્ભાગ્યે પશ્ચિમના પવનને અને અજ્ઞાનના પરિણામે સંયુક્ત કુટુંબના આચાર વિચાર ન પળતા હોવાથી સાચો ધર્મ-કુટુંબપ્રેમ-ભક્તિભાવ અને જૂના ધાર્મિક દૃષ્ટિનો, ગદમાં ન મળતા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ પણ સ્વતન્ત્રતા અને સ્વચ્છંદતામાં સમજતા નથી [illegible] અને ઉપરી એ કે ભોગ કરતા અમારામાં અક્કલ ઓછી નથી અમારું માનવું જ [illegible] એવું સમજે છે ખોટું માન અપમાન સમજી સામા થાય છે અને જગતમાં એમનો પક્ષ ખેંચનાર પણ મળે છે નૅશનલ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ અને વિદ્યાર્થીઓની આ સ્થિતિ હતી ગામમાં વાતો ચાલી રહી ન્યુસપેપરોમાં અનેક પક્ષની ચર્ચા [illegible] આવતી લેખોમાં-મતભેદમાં જરૂરી [illegible] ચાલી હતી સમજવા અનુસાર ત્યાં જેમતેમ ઉચ્ચાર [illegible] થી વાત વધી પડી હતી નૅશનલ કૉલેજ જેવી ખાનગી સંસ્થા પણ આમ કરે તો પછી બીજી સરકારી કૉલેજ તો કરે જ ને-આપણે એક બાજુ સરકારીખાતાના અમલદારો સામે ટીકા કરીએ ને આપણે ખાનગી સંસ્થાઓ ન ચલાવી શકીયે "બીજા દેશમાં વિદ્યાર્થીઓને જવા આવવાની છૂટ, જાહેર સભામાં હાજરી ન અપાય, સ્વયંસેવક ન થવાય, અમારા દેશની ઉન્નતિના કામમાં અમારો ભાગ લેતા અટકાવે, અમે શરૂઆતથી દેશપ્રત્યેના કાર્ય કરવાનું જીવન ક્યારે ગાળીશું"

ન્હાની, મ્હોટી, જાહેર કે ખાનગી લાયબ્રેરીનાં

પુસ્તકોનો ઉત્તમ સંગ્રહ.

૧.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી —

	રૂ આ
સરસ્વતીચન્દ્ર ભા ૧ થી ૪	૮-૦
લીલાવતી જીવનકલા	૦-૧૨
દયારામનો અક્ષરદેહ	૧-૪
સ્નેહમુદ્રા (ભા ૧)	૧-૦
Marriage Forms under Ancient Hindu Law	0-12
Classical Poets of Gujarat (1916 Edn)	0-6

પ્રો. કાન્તિલાલ પંડ્યા —

સ્વ ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર	૧-૦

સ્વ. પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ —

બાળવિલાસ	૧-૦
ગુલાબસિંહ	૨-૦
ચારિત્ર	૧-૦
સુદર્શન ગદ્યાવલિ	૫-૦

ના. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ —

ઝાંસીની રાણી (ચાર સુંદર ચિત્રો સાથે)	૧ ૧૨
સુંદર મ્હેન	૦ ૦૨
ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ (ચિત્રોસાથે)	૧ ૧૨
પૃથુરાજ ચૌહાણ અને ચંદબરદાયી	૧-૮
રતિસુન્દરી	૧-૮
પતિવ્રતા સતિઓ (૨૧ ચિત્રો સાથે)	૨-૦
પ્રતિમા નાટક	૧-૦
ગફરી, મુસાફરની ગેગણી	૧-૪

ના. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા —

	રૂ આ
કાદમ્બરી (ચિત્રો સાથે)	૨-૧૨
એક અપૂર્વ લગ્ન	૦-૬
ક્રાઈસ્ટનુ અનુકરણ	૦-૮
સચિત્ર મુસાફરના પત્રો	૦-૮
મનોરંજક વાર્તાવલિ	૦-૬

શા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી —

જાતમહેનત (સેલ્ફહેલ્પનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર)	૩-૦
દરિઆપરના દેશોની વાતો	૨-૦

રા. હિમતલાલ અંજારિઆ —

કવિતા પ્રવેશ	૧-૦
કાવ્યમાધુર્ય	૧-૮
મધુબિન્દુ	૦-૪
કિન્ડરગાર્ટન સમ્બન્ધી બે લેખો	૦-૬

સ્વ. ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી —

અંગ્રેજી-ગુજરાતી પૉકેટ ડીક્ષનેરી	૧-૮
ગુજરાતી-અંગ્રેજી " "	૧-૮
સ્ટાર અંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	૦-૧૨
ટોડકૃત રાજસ્તાન (બે ભાગમા)	૫-૦

રા. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ. —

આસીસ્ટંટ ડોક્ટર	૧-૪
નવરંગી બાળકો	૦-૪
રાઉન્ડ ટેબલ રૉયની વાતો	૦-૪
ઉષાકાન્ત	૧-૮
મોહિની	૧-૦
સોલીસીટર	૦-૧૨

પ્રકરણ ૧૪ મુ

વરસાદનુ ઝાપટુ

"If a new and grand idea appears on the mental horizon, it creates fear in the camp of those that cling to the old systems and accepted forms'

—Paracelsus

નૅશનલ કૉલેજના આકાશમા જે વાદળું-કાળું વાદળ ઝઝુમતુ હતુ તે હજી વિખરાયુ ન હોતુ વાદળી કાળુ ને કાળુ જ થઈ જતુ હતુ અતિ પુષ્કળ વરસાદ વરસી પડીથી શાન્તિ ફેલાવાને કે પૂરમા ઘસડી જાગે તે કહી શકાતુ ન હોતુ હેડ અને સહકુનની અનેક અફવાઓ ફેલાઈ હતી ત્યા ખોટ રેસના બનાવે બળતામા ઘી હોમ્યુ વિદ્યાર્થીઓએ મનનુ સમતોલપણુ ખોયુ હતુ પ્રીન્સીપાલને મમત આવ્યો હતો પોતાની સત્તા જતી હોય, વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્ધત-વર્તનનુ અપમાન કરવા લાગ્યા અને સત્તાધારીઓ અન્ય સત્તાધારીઓ પછી વિદ્વાન પ્રીન્સીપાલ હોય, દેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હોય, મીલ અને ખાણોના માલિક હોય કે બાપાજી મેડીયા હોય પણ સત્તા ભોગવતા એમ જ સમજે છે કે હાથ નીચેના માણસોને વ્યક્તિત્વ હોવુ જ ન જોઈએ મીયા કે ચાહે ત્યા જ કહેવુ એમની ફરિયાદો સાભળતી જ નહી એમને અગવડ હોય કે નહી દરેક મનુષ્યને બીજાને હરકત ન થાય એમ પોતાનુ વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય ખીલવવાનો હક છે એ સૂત્ર સત્તાધારી પોતાને અગે જ ભૂલે છે તેમાએ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમા માનસશાસ્ત્ર-બુદ્ધિશાસ્ત્ર-ઈતિહાસ શિખવતા મહાન પુરુષોના બનાવોના દાખલા આપે પણ એ જ વિદ્યાર્થીઓ નમ્રતાથી પણ ફરિયાદ કરે તો પણ જોઈ લેવા જેવાનો તોર! આ માટે દુર્ભાગ્યે પશ્ચિમના પવને અને અજ્ઞાનના પરિણામે સયુક્ત કુટુબના સારા સસ્કાર ન પડવા હોવાથી આવ્યા ધર્મ-કુટુમ્બપ્રેમ-ભક્તિભાવ અને જૂના ધાર્મિક દૃષ્ટાન્તો, ગૃહમા ન મળતા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ પણ સ્વતન્ત્રતા અને સ્વચ્છન્દતામા સમજતા નથી વિનય અને ઉપરી ઓફ માગ કરવા અભાગમા અક્કલ ઓછી નથી અમારૂ માનવુ જ જોઈએ એવુ સમજે છે ખોટુ માન અપમાન સમજી સામા થાય છે અને જગતમા એમનો પક્ષ ખેંચનાર પણ મળે છે નૅશનલ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ અને વિદ્યાર્થીઓની આ સ્થિતિ હતી ગામમા વાતો ચાલી હતી ન્યુઝપેપરોમા બન્ને પક્ષની ચર્ચા ચાલી આવતી લોકોમા-મ ગાપમા જબરી ઉશ્કેરણી ચાલી હતી સમજ્યા અણસમજ્યા જેમતેમ ઉદ્ગાર કાઢવાથી વાત વધી પડી હતી નૅશનલ કૉલેજ જેવી ખાનગી સસ્થા પણ આમ કરે તો પછી બીજી સરકારી કૉલેજ તો કરે જ ને-આપણે એક બાજુ કેળવણીખાતાના સત્તાધારો માટે ટીકા કરીયે ને આપણી ખાનગી સસ્થાઓ ન ચલાવી રાખીયે 'બીજા દેશમા વિદ્યાર્થીઓને જવા આવવાની છૂટ વગેરે સભામા હાજરી ન અપાય, રનસેનડ ન થવાય, અમારા દેશની ઉન્નતિના કામમા અમને ભાગ લેતા અટકાવે, અમે શહેરી-જીવન-દેશપ્રત્યેના ફરજ કરવાનુ જીવન કેમ ગાળીશુ"

ન્હાની, મ્હોટી, જાહેર કે ખાનગી લાયબ્રેરીનાં

પુસ્તકોનો ઉત્તમ સંગ્રહ.

૧.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી:—

	આ
સરસ્વતીચન્દ્ર ભા ૧ થી ૪	૮-૦
લીલાવતી જીવનકલા	૦ ૧૨
દયારામનો અક્ષરદેહ	૧-૮
સ્નેહમુદ્રા (કાવ્ય)	૧-૦
Marriage Forms under Ancient Hindu Law	0-12
Classical Poets of Gujarat (1916 Edn)	0-6

પ્રો. કાન્તિલાલ પંડ્યા —

સ્વ. ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર	૧-૦

સ્વ. પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ —

બાળવિલાસ	૧-૦
ગુલાબસિંહ	૨-૦
ચારિત્ર	૧-૦
સુદર્શન ગદ્યાવલિ	૫-૦

રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ —

ઝાંસીની રાણી (સાત સુંદર ચિત્રો સાથે)	૧ ૧૨
સુંદર બ્હેન	૦ ૧૦
ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ (ચિત્રો સાથે)	૧ ૧૨
પૃથુરાજ ચૌહાણ અને ચંદબરદાયી	૧-૮
રતિસુંદરી	૧-૮
પતિવ્રતા સતીઓ (૨૧ ચિત્રો સાથે)	૨-૦
પ્રતિમા નાટક	૧-૦
...ની, સુમાની શેઠાણી	૧-૪

રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.—

	રૂ
કાદમ્બરી (ચિત્રો સાથે)	૨-
એક અપૂર્વ વ્રત	૦
કાન્તિનું અનુરણ	૦
સચિત્ર મુસાફરના પત્રો	૦
મનોરંજન વાર્તાવલિ	૦

રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી

જાનમ્હેનત (સે ફૂલે પનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર)	૩
દરિઆપારના દેશોની વાતો	૨

રા. હિંમતલાલ અંજારિઆ —

કવિતા પ્રવેશ	૧
કાવ્યમાધુર્ય	૧
મધુબિન્દુ	૦
કિન્ડરગાર્ટન સમ્બન્ધી છ લેખો	૦

સ્વ. ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી -

અંગ્રેજી-ગુજરાતી પૉકેટ ડીક્ષનેરી	૧
ગુજરાતી-અંગ્રેજી "	૧
મ્હોટી અંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	૦-
ટોડકૃત રાજસ્થાન (બે ભાગમાં)	૫

રા. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ.—

આસીસ્ટંટ કલેક્ટર	૧
નવરંગી બાળકો	૦
કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયની વાતો	૦
ઉપાકાન્ત	૧-
મોહિની	૧-
સોલીસીટર	૦-૧

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ, નં. ૨.

પ્રકરણ ૧૪ મું

વરસાદનું ઝાપટું

"If a new and grand idea appears on the mental horizon, it creates fear in the camp of those that cling to the old systems and accepted forms"
—*Paracelsus*

નૅશનલ કૉલેજના આકાશમાં જે વાવાઝોડું-તોફાન વાદળ ઝઝુમતું હતું તે હજી વિખરાયું ન હોતું નાની બાબતને કારણે જ થઈ જતું હતું અતિ પુષ્કળ વરસાદ વરસી પડીથી જાણે કિનારાને કે પૂરમાં ઘસડી જાગે તે જ્યાં શમતું ન હોતું. હડ અને સર્કયુલરની અનેક અફવાઓ ફેલાઈ હતી ત્યાં બોટ રેસના બનાવે બળતામાં ઘી હોમ્યું. વિદ્યાર્થીઓએ મનનું સમતોલપણું ખોયું હતું પ્રીન્સીપાલને મમત આવ્યો હતો પોતાની સત્તા જતી હોય, વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્ધત-નનનું અપમાન કરતા લાગ્યા અને સત્તાધારીઓ અન્ધ સત્તાધારીઓ પછી વિદ્વાન પ્રીન્સીપાલ હોય, દેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હોય, મીલ અને ખાતાના માલિક હોય કે વ્યાપારી શેઠીયા હોય પણ સત્તા મળતા એમ જ સમજે છે કે હાથ નીચેના માણસોને અસ્તિત્વ હોતું જ નથી. એ બીચારા કે ચાર ચા જ કહેતુ એમની ફરિયાદ સાંભળવી જ નહી, એમને આત્મા હોય જ નહીં. "કોઈ મનુષ્યને બીજાને ઇજ્જત ન થાય એમ પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ભોગવવાનો હક છે" એ સૂત્ર સત્તાધારી પોતાને અંગે જ લાગુ કરે છે તેમાંએ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં માનસશાસ્ત્ર-બુદ્ધિશાસ્ત્ર-ઈતિહાસ શિખવતા મહાન પુરુષોના બનાવોના દાખલા આપે પણ એ જ વિદ્યાર્થીઓ સ્વમાનથી પણ ફરિયાદ કરે તો ચાણ જોઈ રહેતા નથી તો! આ સાથે દુર્ભાગ્યે પશ્ચિમના પવને અને અજ્ઞાનના પરિણામે સંયુક્ત કુટુંબના સાચા સ્વરૂપ ન પડતા હોવાથી સાચો ધર્મ-કુટુમ્બપ્રેમ-અભિમાન અને જૂના ધાર્મિક દૃષ્ટિનો, મૂળના ન મળતા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ પણ સ્વતન્ત્રતા અને સ્વચ્છન્દતામાં સમજતા નથી. નતિનો અને ઉપરી ઓકે મોટા જના અમારામાં અક્કલ ઓછી નથી અમારું માનવું જ ખરું એમ એવું સમજે છે. ખોટું માન અપમાન સમજી સામા થાય છે અને જગતમાં એમનો પક્ષ લેનાર પણ મળે છે. નૅશનલ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ અને વિદ્યાર્થીઓની આ સ્થિતિ હતી. ગામમાં વાતો ચાલી રહી. ન્યુસપેપરોમાં બન્ને પક્ષની સખ્ત ટીકા આવતી. લોકોમાં-માબાપમાં જબરી ચર્ચા ચાલી હતી. સમજ્યા અણસમજ્યા જેમતેમ ઉદ્ગાર કાઢવાથી વાત વધી પડી. રની નૅશનલ કૉલેજ જેવી ખાનગી સંસ્થા પણ આમ કરે તો પછી બીજી સરકારી કૉલેજનો શું જ! ને-આપણે એક બાજુ કેળવણીખાતાના અમલદારો માટે ટીકા કરીયે ને આપણી ખાનગી સંસ્થાઓ ન ચલાવી શકીયે 'બીજા દેશમાં વિદ્યાર્થીઓને જવા આવવાની છૂટ, સાર્વજનિક સભામાં હાજરી ન અપાય, રેસમેરક ન થવાય, અમારા દેશની ઉન્નતિના કામમાં અમને ભાગ લેવા અટકાવે, અમે શહેરી-દેશપ્રત્યેના કાર્ય કરવાનું જીવન ક્યારે શીખીશું?'

મ્હાની, મ્હોટી, જાહેર કે ખાનગી લાયબ્રેરીનાં

પુસ્તકોનો ઉત્તમ સંગ્રહ.

૧.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી —

	રૂ. આ
સરસ્વતીચન્દ્ર ભા ૧ થી ૪	૮–૦
લીલાવતી જીવનકલા	૦–૧૨
દયારામનો અક્ષરદેહ	૧–૮
સ્નેહમુદ્રા (ભા ૫)	૧–૦
Marriage Forms under Ancient Hindu Law	0-12
Classical Poets of Gujarat (1916 Edn)	0-6

પ્રો. કાન્તિલાલ પંડ્યા —

સ્વ ગોવર્દ્ધનરામનુ જીવનચરિત્ર	૧–૦

સ્વ. પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ —

બાળવિલાસ	૧–૦
ગુલાબસિંહ	૨–૦
ચારિત્ર	૧–૦
સુદર્શન ગદ્યાવલિ	૫–૦

મ. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ —

ઝાંશીની રાણી (માન સુદર ચિત્રો સાથે)	૧ ૧૨
સુન્દર બ્હેન	૦ ૧૨
ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ(ચિત્રોસાથે)	૧ ૧૨
પૃથુરાજ ચૌહાણ અને ચંદબર બી	૧–૮
તિલસુંદરી	૧–૮
ભારતના સતિઓ (૨૧ ચિત્રો સાથે)	૨–૦
વનિમા નાટક	૧–૦
મજરી, મુસાઈની મેલાણી	૧–૪

મ. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા —

	રૂ. આ
કાદમ્બરી (ચિત્રો સાથે)	૨–૮
એક અપૂર્વ લગ્ન	૦–૮
કાઉન્ટનુ અનુરણ	૦–૮
સચિત્ર મનાક્ષરના પત્ર	૦–૮
મનોરજન વાર્તાવલિ	૦–૧

મ. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી —

જાતમહેનત (સેલ્ફહેલ્પનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર)	૩–૦
દરિઆપારના દેશોની વાતો	૨–૦

રા. હિમતલાલ અંજારિઆ —

કવિતા પ્રવેશ	૧–૦
કાવ્યમાધુર્ય	૧–૮
મધુબિન્દુ	૦–૪
કિન્ડરગાર્ટન સમ્બન્ધી છ લેખો	૦–૧

સ્વ. ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી —

અંગ્રેજી–ગુજરાતી પૉકેટ ડીક્ષ્નેરી	૧–૮
ગુજરાતી–અંગ્રેજી	૧–૮
સ્ટાર અંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	૦–૧૨
રાઉફૃત ગજરસ્તાન (બે ભાગમા)	૫–૦

રા. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ —

આસીસ્ટટ કલેકટર	૧–૪
નવરંગી બાનગ	૦–૪
કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયની વાતો	૦–૪
ઉષાકાન્ત	૧–૮
મોહિની	૧–૦
સોલીસીટર	૦–૧૨

પ્રકરણ ૧૪ મું

ઉન્માદનું ઝાપટું

'If a new and grand idea appears on the mental horizon, it creates fear in the camp of those that cling to the old systems and accepted forms
—Paracelsus

નૅશનલ કૉલેજના આ ગાળામાં જે નાનાંમોટું તોફાન ચાલી રહ્યું હતું તે હજી વિખરાયું ન હોતું વાદળ તોફાને કાયમ જ થઈ જતું હતું અતિ પુષ્કળ વરસાદ વરસી પછીથી શાનિ થનારને કે પૂરમાં ધસડી જશે તે કહી શકાતું ન હોતું હેડ અને સર્વેનની અનેક અફવાઓ ફેલાઈ હતી ત્યાં બોર્ડ કેમના બનાવે બળતામાં ઘી હોમ્યું વિદ્યાર્થીઓએ મનનું સમતોલપણું ખોયું હતું પ્રીન્સીપાલનો મમત આ તો હતો પોતાની સત્તા જતી હોય, વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્ધત–નફ્ફટનું અપમાન કરતા લાગ્યા અને સત્તાધારીઓ અન્ધ મતાગ્રહીઓ પછી વિદ્વાન પ્રીન્સીપાલ હોય, દેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હોય, મીલ અને ખાણોના માલિક હોય કે વ્યાપારી શેઠીયા હોય પણ મતના મગતા એમ જ સમજે છે કે હાથ નીચેના માણસોને અસ્તિત્વ હોતું જ ન જોઈએ મીયાં કે ચાહે ચાહે જ કહેવું એમની ફરિયાદો સાંભળવી જ નહીં એમને અગવડ હોય તો નહીં દરેક મનુષ્યને બીજાને હરકત ન થાય એમ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવવાનો હક છે એ સૂત્ર મતાધારી પોતાને અંગે જ માને છે તેમાએ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં માનસશાસ્ત્ર બુદ્ધિશાસ્ત્ર–ઈતિહાસ શિખવતા મહાન પુરુષોના બનાવોના દાખલા આપે પણ એ જ વિદ્યાર્થીઓ નમ્રભાવથી પણ ફરિયાદ કરે તો પણ જોઈ લ્યો સત્તાનો તોર આ સાથે દુર્ભાગ્યે પશ્ચિમના પવને અને અજ્ઞાનના પરિણામે સંયુક્ત કુટુંબના સારા અંગ નષ્ટ થતા હોવાથી સાચો ધર્મ કુટુમ્બપ્રેમ–ભક્તિભાવ અને જૂના ધાર્મિક દૃષ્ટિનો, ગદ્દમાં ન મળતા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ પણ સ્વતન્ત્રતા અને સ્વચ્છન્દતામાં સમજતા નથી શિક્ષકો અને ટોપી એ બે ભોગવતા અમારામાં અક્કલ ઓછી નથી અમારૂં માનવું જ જોઈએ એવું સમજે છે બો માન અપમાન સમજી સામા થાય છે અને જગતમાં એમનો પણ ખપ નાગપણ મટે છે નૅશનલ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ અને વિદ્યાર્થીઓની આ સ્થિતિ હતી ગામમાં વાતો ચાલી હતી ન્યુસપેપરોમાં બન્ને પક્ષની ચર્ચા થવા આવતી લેખોમાં–સભાઓમાં જબરી ચર્ચા ચાલી હતી સમજ્યા અણસમજ્યા જેમતેમ ઉદ્ગાર કાઢવાથી વાત વધી પડી હતી નૅશનલ કૉલેજ જેવી ખાનગી સંસ્થા પણ આમ કરે તો પછી બીજી સરકારી કૉલેજ તો કહેવું જ શું–આપણે એક બાજુ કેળવણીખાતાના સંયુક્ત માટે ટીકા કરીયે ને આપણી ખાનગી સંસ્થાઓ ન ચલાવી રાખીયે 'બીજા દેશમાં વિદ્યાર્થીઓને જવા આવવાની છુટ, અમુક સભામાં હાજરી ન અપાય સ્વદેશ સેવા ન થવાય, અમારા દેશની ઉન્નતિના કામમાં અમને ભાગ લેતા અટકાવે, અમે શહેરી–વતન–દેશપ્રત્યેના કાર્ય કરવાનું જીવન સાર ગણીશું"

માબાપોમાંથી કેટલાક "વિદ્યાર્થીઓને કમાવના જ જોઈએ કરી-વર્ગઆગળ ભણતા નથી, ગુરુનું કહ્યું માનતા નથી, જાહેરસભાઓમાં વખત બગાડે છે" કરી પ્રીન્સીપાલનો પક્ષ ખેંચવા લાગ્યા ત્યારે કેટલાકે પોતાના પુત્રોને આ કૉલેજમાંથી ઉઠાડી લેવા નિશ્ચય કર્યો જૂના મતના હિન્દુઓ-જ્ઞાતિપ્રિયમાં કેડની વાત જણાતા વિદ્યાર્થીઓની હડતાલ વખણાઈ હતી અને ખાનગી અમારે પૈસે ચાલતી કૉલેજોમાં આમ ધમમેળો થાય પ્રૉફેસરો આમ આપખુદી સત્તા ચલાવે એ ન બને માટે એ પ્રીન્સીપાલને કાઢવા માટે જાહેર સભા બોલાવવાની જરૂરી ચીતચાન થઈ વિદ્યાર્થીઓ હડતાળ પાડવા તૈયાર થયા અને પ્રીન્સીપાલ સર્ક્યુલર પાછો ખેંચી ન લે કે વિદ્યાર્થીને કાઢી ન મૂકે અને કોઈને શિક્ષા ન કરવા વચન ન આપે ત્યાંસુધી કોઈએ કૉલેજ જવું ન જવું લેડીઝ વિદ્યાર્થીઓને ગમે તેમ કરવાની છૂટ અને પ્રોટેસ્ટ મિટીંગમાં પ્રીન્સીપાલને દૂર કરવા અગર મારી મગાવવાનો ઠરાવ કર્યો આ ગરમાગરમી એટલી વધી પડી હતી કે આનું શું પરિણામ આવશે એ કહી શકાતું ન હોતું ત્યાં બોટ-રેસની મારામારીની વાત થઈ આમાં પક્ષ પડ્યા અને ઉશ્કેરનાર રૂસ્તમજી અને ચડુંનો ચોખ્ખો વાંક હતો એટલે એ જ તોફાની છોકરા છે, બીજાને ચડાવનાર છે અને કૉલેજમાં ધાંધળ કરનાર છે એમ ઘણાનું માનવું થયું પ્રીન્સીપાલ અને બીજા પ્રૉફેસરોની ખાનગી મીટીંગ રાત્રે ભરાઈ હતી, શાન્તિ, શ્રીધર-અને બીજા ત્રણ ગુનેગારની જુબાની લેવાઈ, તે ઉપરાંત હડતાળ અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રોટેસ્ટ મીટીંગ સમ્બન્ધી પણ તપાસ થઈ પેપરો અને માબાપોના પત્રોની નોંધ લેવાઈ પ્રીન્સીપાલનો મીજાજ હાથથી ગયો હતો પોતે મૂળ હિન્દુ સંસ્કૃતમાં બાળક વડિલને તાબે રહેવા જ જોઈએ, સ્ત્રીબાળકો મુખ્ય પુરુષોની માલીકી હેઠળ છે એવી માન્યતા અને સંસ્કારવાળો હતો એટલે વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય સ્હામાં થવું, હૃદયને અને ન્યાયબુદ્ધિને ન રૂચે તો વિરુદ્ધ પડવા, હડતાળ પાડી વિરુદ્ધના દેશનાના પત્રોમાં કે પ્રોટેસ્ટ મીટીંગમાં મળાપો કાઢવાના નવા વિચારો તેને ન ગમ્યા અને *In repression lies our salvation* એમ એને થયું અને નોકરી જાય કે નૅશનલ કૉલેજ ભાગે તો પણ સખ્ત પગલાં લઈ સખ્તમાં સખ્ત શિક્ષા કરી દાખલો બેસાડી આ જ કૉલેજમાં નહિ પણ આખા દેશની બીજી કૉલેજોમાં પણ ત્રાસ પડે એમ કરવા એ તૈયાર થયો પત્રોના અધિપતિઓ, માબાપો, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, અને બોર્ડના સત્તાવારીઓ વિગેરે આવી મળી ગયા અને સમજાવી ગયા બન્ને પક્ષને ઘણું પણ પ્રીન્સીપાલ એકનો બે ન થયો અને 'જોઈશ' એટલો જ ઉત્તર આપી રાત્રેને રાત્રે જ કૉલેજના નોટીસબોર્ડ ઉપર, રેસીડેન્સીમાં અને પ્રૉફેસરોને હાથોહાથ બીજે દિવસ સેન્ટ્રલ હૉલમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓએ, પ્રૉફેસરોએ અને ફેલોએ હાજર રહેવું એવી નોટીસ ચ્હોડી અને ફેરવી આખી રાત કેમ જશે એમ સર્વને ચિંતા થઈ અને થયું પણ એમ જ બીજે દિવસ થયો રેસીડેન્સીના રસોડામાં અને બાથરૂમમાં નિત્ય પ્રમાણે ધાંધળ શરૂ થઈ હુવાર અને ધોતીયું, શર્ટ, ચપલ, સ્લીપર કે પાવડી, હાથમાં લૂટો કે રૂમામાં સાબુ-એમ વિદ્યાર્થીઓની અવરજવર થઈ, રસોડામાં પાટલા થાળી ખખડ્યા પુરી, શાક, દાળના સબડકા લેવાતા હતા પણ બધાના જીવ આજ તાળવે ચઢ્યા હતા કામ મુગું મુગું ચાલતું હતું ન ચાલે એટલો જ

ચોવાટ થતો હતો લેક્ચર હૉનમાં પટાવાળા સાફસૂફ કરી, ખુરશીઓ અને બાંકડા ગોઠવતા હતા, કૉલેજ હૉલની ભીંત ઉપર ચારે બાજુ દેશના મહાન્ સ્વદેશાભિમાની પુરૂષો રાનડે, દાદાભાઈ, સર ટી માધવરાવ અને રીપન ધીગુડ જેવાની છબીઓના પટ ઉંચા લઈ લેવાયા હતા પ્લેટફોર્મ ઉપર પ્રીન્સીપાલને માટે ખુરશી ગોઠવાઈ હતી અને મેજ ઉપર કાળી બનાત પાથરી તાજો બ્લોટીંગ પેપર, ખડીયો અને કાગળની થોકડી તૈયાર રાખ્યા હતા અગીઆર વાગવા વટ વાગ્યો ને કૉલેજના તમામ વિદ્યાર્થીઓ ક્રમવાર-ક્લાસવાર જાહેર મિનારજમા-કૉલેજના શિવાયના કોઈ ન આવે તે રીતે બેસતા તેમ બેસ લેડીઝ આગલી બાજુ બેઠી હતી જમણી બાજુ પ્રૉફેસરો હતા અને ડાબી બાજુ ફેલોઝ, ડેમોન્સ્ટ્રેટરો અને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટો હતા એક પટાવાળો-જમાદાર પટો પહેરી પ્રીન્સીપાલની ખુરશી પાછળ ઉભો રહેતો બીજા બે બાજુના બારણા પાસે હતા ને પગી-દમાન સામી ભીંતે ઉભા હતા પ્રૉફેસરો પોતપોતાના યુનીવર્સીટી ગાઉન-ચાદર પહેરી પદવીવાર ગોઠવાયા હતા અને પ્રીન્સીપાલ હાથમા કાગળનુ મોટુ વાળો ગાઉન, વિલાયતની યુનીવર્સીટીની ટોપી, અને બેચાર ચાંદ પહેરી, ગંભીરમુખ અને મક્કમ પગને ચાલી પ્લેટફોર્મ ઉપર ચઢ્યો સર્વેએ ઉભા થઈ તેને માન આપ્યુ પ્રીન્સીપાલ ઉભો થયો અને સર્વત્ર બહારથી શાન્તિ પણ અન્દરથી જવાળા સળગતી હોય એ સ્થિતિ થઈ રહતી પ્રીન્સીપાલે શરૂ કર્યું —

" મ્હારા બીરાદરો ! વિદ્યાર્થીઓ ! કૉલેજના ઇતિહાસમા આજના જેવો દિવસ ફરી ન આવે એમ હુ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છુ છુ ને તમે પણ ઇચ્છતા હશો આ લેક્ચર હૉલમા આપણે આજ મેઝીની, કે કેન્ટી કે વર્ડ્ઝવર્થના સાહિત્યની ચર્ચા કરવા ભેગા થયા નથી તે તમે સારી પેઠે સમજો છો આજ કૉલેજના એક મહાન પ્રશ્નનો નિર્ણય થવાનો છે આજ આપણા શાસ્ત્રમા વખાણેલી 'आज्ञा गुरूणामविचारणीया' અંધશ્રદ્ધા-કુટુમ્બનો મુખ્ય માણસ-ગુરૂ-વડિલ કહે કે દોરવે એ જ માર્ગ અને એ સૂત્ર ગ્રહણ કરવુ કે પશ્ચિમના આપણા વાતાવરણને ન રુચતા સ્વતંત્ર-વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યને નામે સ્વચ્છન્દતા,ઉદ્ધતાઈ, વૃદ્ધોને નેતાઓ હવે મૂર્ખા છે, હવે એમનો સમય ગયો છે,લગામ અમને સોંપવી જોઈએ એ સૂત્ર ગ્રહણ કરવુ એનો નિર્ણય થશે બે ચાર દિવસમા આપણા આર્યદેશને અને આર્ય પ્રજાને ન છાજે એવા બનાવ બન્યા છે અને તે માત્ર બે ચાર ઉછાંછળા છોકરાઓ અને છોકરીઓ-કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ જાણે મિત્ર હોય તેમ માન-નાર લોકપ્રિય થવાની લોલુપતા રાખનાર બેચાર પ્રૉફેસરો અને ફેલોઝે આપેલી સ્વતન્ત્રતાનુ જ પરિણામ છે આ સર્વેએ આપણા આયતનનો કૉલેજના હિતનો, કૉલેજના ઉદ્દેશનો અને કૉલેજમા અત્યાર સુધી જે એકના જળવાઈ છે તેનો વિચાર કર્યો હત તો આ સ્થિતિ ન થાત સરકાર અને કેટલાક ડાહ્યા પુરૂષો આપણા હિતને માટે જ આટલા કારણસર અમુક ન્યૂસ પેપરો વિદ્યાર્થીએ ન વાચવા એમ કહે છે અમુક સભાઓમા હાજર ન રહેવા જણાવે છે અને અમુક પુસ્તકો વાચવા બન્ધી કરે છે પરન્તુ દુર્ભાગ્યે અત્યારે તો એવી સ્થિતિ થઈ છે કે 'નાકલી'

માબાપોમાંથી કેટલાક "વિદ્યાર્થીઓને દબાવવા જ જોઈએ કરી-ઘરઆગળ ભણતા નથી " નું કહ્યું માનતા નથી, જાહેરસભાઓમાં વખત ગમાડે છે" કરી પ્રીન્સીપાલનો પક્ષ ખેંચવા લાગ્યા ત્યારે કેટલાકે પોતાના પુત્રોને આ કૉલેજમાંથી ઉઠાડી લેવા નિશ્ચય કર્યો જૂના મતના હિન્દુઓ-જ્ઞાતિપ્રિયમાં ટેકી વાત જણાતાં વિદ્યાર્થીઓની હડતાલ વખણાઈ હતી અને ખાનગી અમારે ધર્મે ચાલતી કૉલેજોમાં આમ ધમસાણ થાય નોકરો આમ આપખુદી સત્તા ચલાવે એ ન બને માટે એ પ્રીન્સીપાલને કાઢવા માટે જાહેર સભા બોલાવવાની જરૂરી હીલચાલ થઈ વિદ્યાર્થીઓ હડતાળ પાડવા તૈયાર થયા અને પ્રીન્સીપાલ સર્ક્યુલર પાછો ખેંચી ન લે ને વિદ્યાર્થીને કાઢી ન મૂકે અને કોઈને શિક્ષા ન કરવા વચન ન આપે ત્યાસુધી કોઈએ કૉલેજ જવા ન જવું લેડીઝ વિદ્યાર્થીઓને ગમે તેમ કરવાની છૂટ અને પ્રોટેસ્ટ મિટીંગમાં પ્રીન્સીપાલને દૂર કરાવવા અરજ મોકલાવવાનો ઠરાવ કર્યો આ ગરમાગરમી એટલી નથી પડી હતી કે આનું શું પરિણામ આવશે એ કહી શકાતું ન હોતું ત્યાં બોટ-કેસની મારામારીની વાત થઈ આમાં પારસીઓ અને ઉશ્કેરાટ ગતમડ અને ચહુનો ચોખ્ખો વાંક હતો એને એ જ તોફાની છોકરા છે, બીજાને ચડાવનાર છે અને કૉલેજમાં ધાંધલ કરનાર છે એમ ઘણાનું માનવું થયું પ્રીન્સીપાલ અને બીજા પ્રૉફેસરોની ખાનગી મીટીંગ ગરે ભરાઈ ગીતા, શાન્તિ, લીલાધર-અને પેલા બાજુ ગુન્હેગારની જુબાની લેવાઈ, તે ઉપરાંત હડતાળ અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રોટેસ્ટ મીટીંગ સમ્બન્ધી પણ તપાસ થઈ પેપરો અને માબાપોના પત્રોની નોંધ લેવાઈ પ્રીન્સીપાલનો મીજાજ હાથથી ગયો હતો પોતે મૂળ હિન્દુ સંસ્કૃતમાં બાળકો વડિલોને તાબે રહેવા જ જોઈએ, સ્ત્રીબાળકો મુખ્ય પુરુષોની માલીકી છે એવી માન્યતા અને સંસ્કારવાળો હતો એટલે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય સ્વાતંત્ર્ય થવું, હકને અને ન્યાયબુદ્ધીને ન જોવે તેવું વિરુદ્ધ પડવા, હડતાળ પાડી વિરુદ્ધતા દર્શાવવા પત્રોમાં કે પ્રોટેસ્ટ મીટીંગમાં ભાષણો કરવાના નવા વિચારો તેને ન ગમ્યા અને *In repression lies our salvation* એમ એને થયું અને નોકરી જાય કે કૉલેજ ભાગે તો પણ સખ્ત પગલાં લઈ સખ્તમાં સખ્ત શિક્ષા કરી દાખલો બેસાડી આ જ કૉલેજમાં નહિ પણ આખા દેશની બીજી કૉલેજોમાં પણ ત્રાસ પડે એમ કરવા એ તૈયાર થયો પત્રોના અધિપતિઓ, માબાપો, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, અને બોર્ડના સત્તાધારીઓ વિગેરે આવી મળી ગયા અને સમજાવી ગયા બધે પક્ષને કહ્યું પણ પ્રીન્સીપાલ એકનો બે ન થયો અને ' જોઈશ ' એટલો જ ઉત્તર આપી રાત્રેને રાતે જ કૉલેજના નોટીસબોર્ડ ઉપર, રેસીડેન્સીમાં અને પ્રૉફેસરોને હાથોહાથ બીજે દિવસ લેક્ચર હૉલમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓએ, પ્રૉફેસરોએ અને ફેલોએ હાજર રહેવું એવી નોટીસ ચટોડી અને કેવી આખી રાત કેમ જશે એમ સર્વને ચિંતા થઈ અને થયું પણ એમ જ બીજે દિવસ થયો રેસીડેન્સીના રસોડામાં અને બાથરૂમમાં નિત્ય પ્રમાણે ધાંધળ શરૂ થઈ ટુવાલ અને ધોતીયું, શર્ટ, ચંપલ, સ્લીપર કે પાવડી, હાથમાં લોટો કે ડબામાં સાબુ-એમ વિદ્યાર્થીઓની અવરજવર થઈ, રસોડામાં પાટલા થાળી ખખડ્યા પુરી, શાક, દાળના ઝપાટા લેવાતા હતા પણ બધાના ઉપર આજ તાળાંએ ટાંગ્યા હતા કામ મુગુ મુગુ ચાલતું હતું ન ચાલે એટલો જ

ચોઘાટ થતો હતો, લેકચર હૉલમા પટાવાળા સાફસૂફ કરી, ખુરસીઓ અને બાકડા ગોઠવતા હતા કૉલેજ હૉલની ભીંત ઉપર ચારે બાજુ દેશના મહાન્ સ્વદેશાભિમાની પુરૂષો રાનડે, દાદાભાઈ, સર ટી માધવરાવ અને રીપન ધી ગ્રેટ જેવાની છબીયોના પડદા ઉંચા લઈ લેવાયા હતા પ્લેટફોર્મ ઉપર પ્રીન્સીપાલને માટે ખુરસી ગોઠવાઈ હતી અને મેજ ઉપર કાળી બનાત પાથરી તાજો બ્લોટીંગ, હોલ્ડર, ખડીયો અને કાગળની થોકડી તૈયાર રાખ્યા હતા અગીઆર વાગ્યા ઘટ વાગ્યો ને કૉલેજના તમામ વિદ્યાર્થીઓ ક્રમવાર—ક્લાસવાર જાતેજ મિનાનકામા—કૉલેજના શિરાયના કોઈ ન આવે તે નિમે બેસતા તેમ બેસ લેડીઝ આગની બાજુ બેઠી હતી જમણી બાજુ પ્રૉફેસરો હતા અને ડાબી બાજુ ફેલોઝ, ડમોન્સ્ટ્રેટરો અને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટો હતા એક પટાવાળો—જમાદાર પરો પહેરી પ્રીન્સીપાલની ખુરશી પાછળ ઉભો હતો બીજા બે બાજુના બારણા પાસે હતા ને પગી—દમાન સામી ભીંતે ઉભા હતા પ્રૉફેસરો પોતપોતાના યુનીવર્સીટી ગાઉન—ચા પહેરી પલીવાર ગોઠવાયા હતા અને પ્રીન્સીપાલ હાથમા કાગળનુ બંડળ ડાબો ગાઉન, વિલાયતની યુની વર્સીટીની ટોપી, અને બેચાર ચા પહેરી, ગભીરમુખ અને મક્કમ પગને આવી પ્લેટફોર્મ ઉપર ચઢ્યો સર્વએ ઉભા થઈ તેને માન આપ્યુ પ્રીન્સીપાલ ઉભો થયો અને સર્વત્ર બહારથી શાન્તિ પણ અદરથી જવાના સનગતી હોય એ સ્થિતિ થઈ હતી પ્રીન્સીપાલે શરૂ કર્યું—

"મ્હારા બીરાદરો! વિદ્યાર્થીઓ! કૉલેજના ઇતિહાસમા આજના જેવો દિવસ ફરી ન આવે એમ હુ અન્તઃકરણપૂર્વક ઇચ્છુ છુ ને તમે પણ ઇચ્છતા હશો આ લેકચર હૉલમા આપણે આજ મૈત્રીની કે હેન્રી કે વર્ડ્ઝવર્થના સાહિત્યની ચર્ચા કરવા બેઠા થયા નથી તે તમે સારી પેઠે સમજો છો આજ કૉલેજના એક મહાન પ્રશ્નનો નિર્ણય થવાનો છે આજ આપણા શાસ્ત્રમા લખાએલી 'आज्ञा गुरूणामविचारणीया' અંધશ્રદ્ધા—કુટુમ્બનો મુખ્ય માણસ—ગુરૂ—વડીલ કહે કે દોરવે એ જ માર્ગ અને એ સૂત્ર ગ્રહણ કરવુ કે પશ્ચિમના આપણા વાતાવરણને ન રચતા દ નાગ—વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યને નામે સ્વચ્છન્દતા,ઉદ્ધતાઈ,વૃદ્ધો ને નેતાઓ હવે મૂર્ખા છે, હવે એમનો સમય ગયો છે,લગામ અમને સોપવી જોઈએ એ સૂત્ર ગ્રહણ કરવુ એનો નિર્ણય થશે બે ચાર દિવસમા આપણા આર્યદેશને અને આર્ય પ્રજાને ન છાજે એવા બનાવ બન્યા છે અને તે માત્ર બે ચાર ઉછાંછળા છોકરાઓ અને છોકરીઓ—કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ જાણે મિત્ર હોય તેમ માન નાર લોકપ્રિય થવાની લોલુપતા રાખનાર બેચાર પ્રૉફેસરો અને મ્હોઢે ચઢાવેલી સ્વતન્ત્રતાનું જ પરિણામ છે આ સર્વએ આપણા આર્યત્વનો કૉલેજના હિતનો કૉલેજના ઉદ્દેશનો અને કૉલેજમા આ ગાર સુધી જે એમના જાળવાઈ છે તેનો વિચાર કર્યો હત તો આ સ્થિતિ ન થાત સ માર અને ટેટના ડાહ્યા પુરૂષો આપણા હિતને માટે જ આટલા કારણસર અમુક ન્યૂસ પેપર વિદ્યાર્થી ન વાચવા એમ કહે છે અમુક સભાઓમા હાજર ન રહેવા જણાવે છે અને અમુક પુસ્તકો વાચવા બન્ધી કરે છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે અત્યારે તો એવી સ્થિતિ થઈ છે કે 'નાકહી'

રો દ્ગન ગજસ્થાન (બે ભાગમા) ૩ ૫—૦—૦ એનઃ એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કપની, મુબાઈ

"શા માટે?" એ પ્રશ્ન આમા પૂછી જેની ના કરે છે તે કહેવાતા ભણેલાઓ દેશના હીતને નામે તેમને ઉશ્કેરે છે અને વિદ્યાર્થીને ઉદ્ધત બનાવે છે. હું એમ માનતો હતો કે એ પવન આપણી કૉલેજની મર્યાદામા નહી આવે ન્યુઝપેપરોમા પ્રીન્સીપાલ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેની તકરાર હુ વાચતો ત્યારે હસતો હતો એ જ સ્થિતિ આપણે ત્યા આજે આવી છે ભાઈઓ! વસ્તુસ્થિતિ ત્હમે જાણો છો. એના પક્ષાપક્ષના કારણો હુ કહેવાનો નથી મ્હેં બોર્ડને આ માટે પૂછ્યુ છે ને એમની સમતિથી જે ફરમાન ઉપર હુ આવ્યો છુ તે ફરમાન ત્હમને આજ જણાવુ છુ પરિણામ ગમે તે આવો પણ હુ તમારા અગતના અને કૉલેજના સાચા મિત્ર તરીકે સલાહ આપુ છુ કે આ વેગમા કોઈના ચડાવ્યા ન ચડો *Obey and Protest* એ સૂત્ર લ્યો અને આપણુ કાર્ય સુંદર થાય એમ કરશો હુ આ બનાવ ઉપર પડદો પાડવા માગુ છુ અને ફરમાન કર્યા પછી જે છેલ્લી શરતો છે તેનો અમલ થતા જ આપણુ વાતાવરણ પાછુ ચોખ્ખુ થશે હુ જે ગૃહસ્થો અને વિદ્યાર્થીઓના નામ કહુ ત્હેમણે ઉભા થવુ ડૉ પ્રમથનાથ પ્રોફેસર મેસસ સનદી દાદાચાનજી અને મુનશી વિદ્યાર્થીઓમા ઉગ્રનાથ રૂસ્તમજી અને ચન્દુલાલ!" નામ બોલાતા જ તેમા પ્રૉફેસર ને ફેલોઝના ન ધારેલા નામ આવતા ત્રાસ-ગભરાટ અને ભયજનિત શાન્તિ ફેલાઈ—

પારિજાતક રૂ ૪-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

The Hope of Civilisation

In the coming days it will be seen that in a sane healthy relationship between men and women is the basis of any proper social reconstruction. *If this relationship is unhealthy, morbid or untruthful* we can hope for nothing. I am speaking as a man being a man but also because I believe that in the woman's side of this relationship there is far less need of radical change. A man must pledge himself to endeavour to treat every woman of whatever age as he would wish his own mother, wife or sister to be treated and he must pledge himself to do all in his power to redress any wrongs he may hear of or see done to women. In the healthy co-operation of the sexes lies the hope of our civilisation.

Sydney Ransom

પુસ્તક ૨૨મું

અંક ૧૨મો

પકાયલા, પુરાણા અને પ્રજાપ્રિય મશીન

પૉલીશની શરૂઆત કરનાર

અને આ ધંધાને એક ફેશનેબલ ધંધાની સપાટીપર લાવનાર

ઝવેરી કાનજી માલજી

આ નામ કોણ નથી જાણતું ?

પહેલા પાયોનીયર

હજી રંગ બેરંગી નવી કૃતિઓ,

નવા ઘાટ નવા શણગાર અને નવા અલંકારો

તૈયાર કર્યા જ જાય છે !

દુકાને પધારી તસ્દી લઈ જોશો તો

જરૂર જ મોહશો !

પરિણામે અમને ખટાવ્યા વિના

છુટકો જ નથી !

પછી આજે આવો કે કાલે !

અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ

ટેલીફોન નં. ૭૮૯.

સમાલોચક.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ भ गी १७-१५

પુસ્તક ૨૨ મું.] ડીસેમ્બર, ઈ. સ. ૧૯૧૭. [અંક ૧૨ મો.

તંત્રી—રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી.

પ્રકાશક—રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપીઆ ત્રણ, હિન્દુસ્તાન બહાર રૂપીઆ પોણાચાર.
આ લવાજમ શરૂઆતમાં જ લેવામાં આવે છે.

 [ચિત્રમૂર-રા ગોપિગ

શોહામણી જામની, ઉગ્યો પૂનેમ ચન્દ્ર
ઉપર શું અરે ! અધુરો દુખનો અંત.
…ા ત્યાં જાજે રે, જ્યાં હોય મેહાના નાથ

—કવિ પ્રેમાનંદ

સમાલોચક

પુસ્તક ૫ મું] [નવેમ્બર, ૫ મી ૧૯૧૭ [અંક ૧૨.

કેળવણી પરિષદ્

લેખક—મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

વહાલા ભાઈઓ અને બહેનો,

આ પરિષદનું પ્રમુખપદ આપી મને આપ સહુએ આભારી કર્યો છે. એ પદ શોભાવવા લાયક જેટલી વિદ્વત્તા મારામાં નથી એ હું જાણું છું. કેળવણીના બીજા ક્ષેત્રોમાં હું જે કંઈ ભાગ લઉં છું તેથી મારામાં આ પદની લાયકાત નથી આવી શકતી એનું પણ મને ભાન છે. મારી લાયકાત એ જ હોઈ શકે કે ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમની હરિફાઈમાં પહેલા દરજ્જા વિના મને ન જ પાલવે એમ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે. ને એ માન્યતાને લીધે જ મેં આ જવાબદારી લીધું પસંદ કીધું કે જે ઉદાર વૃત્તિથી આપે મને આ પદ આપ્યું છે તે જ વૃત્તિથી આપ મારી ખામીઓ દરગુજર કરશો, ને આપના અને મારા આ કામમાં પૂરી મદદ કરશો એવી આશા રાખું છું.

ગુજરાત કેળવણી મંડળીને ધન્યવાદ

આ પરિષદ્ એક વાનું સારું છે. પુત્રના પગ પારણામાં વરતાય છે તેમ આ બાળક જોવામાં આવે છે. સભા ભરવાના કાર્યનો અહેવાલ જ વાંચી ગયો છું. એ ગમે તે સ્થળે ભરાઈ હોય, મંડળીઓ વેળાસર પરિષદોની મિનિટો અહેવાલ બહાર પાડી શક્યા છે તેથી તેઓની રચના થઈ છે કે એવી મંડળીઓ આપણી મદદ છે. એ આપણો ભાગ્યોદય સૂચવે છે. એ અહેવાલ જેઓએ ન વાંચ્યો હોય તેઓને મેં તેની વાંચવા તથા મનન કરવાની ભલામણ કરું છું.

ભરૂચના ૨૦ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૭ ના રોજ મળેલી બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપવામાં આવેલું ભાષણ.

કેટલાક પુસ્તકો છપાયા છે ને કેટલાક લખેના તૈયાર છે તે નાળાના શિક્ષકોએ કદી અશ્રદ્ધા બતાવી નથી જો તેમની શાળા કમનસીબે બંધ ન થઈ હત તો અત્યારે મરાઠી મારફતે ઉંચામા ઉંચુ શિક્ષણ આપી શકાય કે નહિ એવો પ્રશ્ન રહેત જ નહિ.

ગુજરાતમા માતૃભાષા મારફતે કેળવણી દેવાની હિલચાલ થઈ ચૂકી છે એ વિષે આપણે ગ બ હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાના લેખમાથી જાણી શકીએ છીએ અધ્યાપક ગજ્જર ઓ મરહુમ દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જસભાઈ તે વિચારના હતા ગણી શકાય એમણે રોપેના બીજને પોષવુ કે નહિ એ વિચાર આપણો કરવાનો રહ્યો છે મને તો લાગે છે કે તેમા જેટલી ઢીલ થાય છે તેટલુ આપણને નુકસાન જ છે

અંગ્રેજી ભાષા મારફતે કેળવણી લેવામા ઓછામા ઓછા સોળ વર્ષ લાગે છે તે જ વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શીખવામા આવે તો વધારેમા વધારે દશ વર્ષ લાગે એવો અભિપ્રાય ઘણા મોટા શિક્ષકોએ આપ્યો છે હજારો વિદ્યાર્થીઓના છ વર્ષ બચે એટલે તેટલા હજાર વર્ષો પ્રજાને મળ્યા જેવુ થાય

પરભાષા મારફતે શિક્ષણ લેવામા જે બોજો મગજ ઉપર પડે છે તે અસહ્ય છે એ બોજો આપણા જ બાળકો ઉચકી શકે પણ તેનો બદલો તો તેઓએ ભરે જ છુટકો તેઓ બીજા બોજો ઉપાડવાને અસમર્થ થાય છે આથી આપણા ગ્રેજ્યુએટ ઘણે ભાગે નિસત્વ, નબળા નિરુત્સાહી, રોગી ને કેવળ નકલી બને છે શોધકશક્તિ, વિચારશક્તિ, સાહસ, ધૈર્ય, વીરતા નિર્ભયતા વગેરે ગુણો ક્ષીણ થઈ જાય છે તેથી આપણે નવી યોજનાઓ રચી શકતા નથી, રચીએ છીએ તો પાર ઉતારી શકતા નથી કેટલાક જેઓ ઉપરના ગુણો બતાવી શકે છે તેઓ અકાળ મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે એક અંગ્રેજે લખ્યુ છે કે શાહિયુસ ડાગળ જેમ અસલ લેખની વિષે છે તેમ યુરોપ બહારની પ્રજા યુરોપી પ્રજાની વિષે છે આ વિચારમા જેટલુ સત્ય હશે તે કઈ એશિયાની સ્વાભાવિક અયોગ્યતાને લીધે નથી આ પરિણામનુ કારણ કેળવણીના વાહનની અયોગ્યતા જ છે દક્ષિણ આફ્રિકાની ગીદી પ્રજા સાહસિક, શરીરે કદાવર ને ચારિત્ર્યવાન્ છે જે બાળલગ્નાદિ ખામીઓ આપણામા છે તે તેઓમા નથી છતા જે સ્થિતિ આપણી છે તે તેઓની છે તેઓમા શિક્ષણનુ વાહન ડચ છે તેઓ પણ આપણી જેમ ડચ ઉપર તુરત કાબુ મેળવે છે ને આપણી જેમ તેઓ પણ કેળવણીને અંતે શક્તિહીન બને છે, ઘણે ભાગે માત્ર નકલ કરનારા નીવડે છે અસલ વસ્તુ તો તેઓમા પણ માતૃભાષાની સાથે અસ્ત થયેલી જોવામા આવે છે અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા આપણે જ આ નુકસાનનુ ખરૂ માપ કરવા અશક્ત છીએ પ્રજા વર્ગ ઉપર આપણે કેટલી ઓછી અસર કરી છે તેનું માપ કહાડીએ તો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે આપણા માબાપો કેટલીક વેળા આપણી કેળવણી વિષે ઉદ્ગાર કહાડે છે તે વિચારવા યોગ્ય હોય છે આપણે બોસ ને રોયની ઉપર મોહાંધ થઈ પડીએ છીએ મારી

ખાત્રી છે કે જો આપણે માતૃભાષા મારફતે ૫૦ વર્ષ સુધી કેળવણી લીધી હોત તો આપણામાં એટલા બોઝ રહ્યો હોત કે તેમનુ અસ્તિત્વ આપણું આશ્ચર્ય ન પમાડત

જાપાનનો ઉત્સાહ જે દિશામા ચાલે છે એ યોગ્ય છે કે નહિ એ વિચાર એક બાજુ રાખીએ તો આપણને જાપાનનુ સાહસ સ્તબ્ધ કરે તેવુ જણાશે તેઓએ પ્રજા જાગૃતિ પોતાની ભાષા મારફતે કરી છે, તેથી તેઓના દરેક કાર્યમા નવીનતા જોવામા આવે છે તેઓ શિક્ષણને ગીખનતા થઈ ગયા છે તેઓએ હાઈસ્કુલ કાગળની ઉપમા ઓછી પાડી છે પ્રજાનુ જીવન કેળવણીને લીધે ઊભરી રહ્યુ છે, ને જગત્ વિસ્મયપૂર્વક જાપાનની પ્રવૃત્તિ જોઈ રહ્યુ છે પરભાષાની મારફતે શિક્ષણ લેવાની પદ્ધતિથી પારાવાર નુકસાન છે

માતાના ધાવણની સાથે જે સંસ્કાર મળે છે ને જે મધુર શબ્દો મળે છે તેની અને શાળાની વચ્ચે જે અનુસધાન હોવુ જોઈએ તે પરભાષા મારફતે કેળવણી લેવામા તૂટે છે તે તોડનારના હેતુ પવિત્ર હો ના તે પ્રજાના દુશ્મન છે આપણે તેવા શિક્ષણના ભોગ થવામા માતૃદ્રોહ કરીએ છીએ પરભાષા દ્વારા મળતા શિક્ષણમા નુકસાન એટલેથી જ નથી અટકતુ શિક્ષિતવર્ગ અને પ્રજાવર્ગ વચ્ચે અંતર પડી ગયુ છે પ્રજાવર્ગને આપણે નથી ઓળખતા પ્રજા આપણને નથી ઓળખતી આપણને તો તે સાહેબ લોક તરીકે ગણી કહાડે છે આપણાથી ડરે છે આપણો અવિશ્વાસ કરે છે જો આ સ્થિતિ લાંબો સમય ચાલે તો શિક્ષિતવર્ગ પ્રજાજનોના પ્રતિનિધિ નથી એવો લૉર્ડ કરઝનનો આરોપ ખરો પડવાનો વખત આવે

સદ્ભાગ્યે શિક્ષિત વર્ગ મૂર્છામાથી જાગૃત થતો જોવામા આવે છે જનસમાજની સાથે મળવા જતા મજકુર દોષનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે પોતે જે જુસ્સો મેળવ્યો છે તે પ્રજાને કેમ આપી શકે? અંગ્રેજીમા તો ન જ ચાલે ગુજરાતીમા આપવાની શક્તિ ઓછી છે અથવા નથી પોતાના વિચાર માતૃભાષામા મુકતા મહાસંકટ પડે છે આ ઉદ્ગારો હુ હમેશા સાભળી રહ્યો છુ આ અંતરાય પડી જવાથી પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ અટક્યો છે અંગ્રેજી કેળવણી આપવામા મૅકૉલેનો શુદ્ધ હેતુ હતો તેને આપણા સાહિત્ય પ્રતિ તિરસ્કાર હતો તે તિરસ્કારનો ચેપ આપણને પણ લાગ્યો, ને આપણે ભાન ભૂલ્યા ચેલા ગુરૂ કરતા આગળ વધે છે તેમ આપણુ થયુ છે પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનો પ્રચાર આપણે પ્રજામા કરનારા થઈએ એ મૅકૉલેનો ઉદ્દેશ હતો તેની કલ્પના એવી હતી કે આપણામાના કેટલાક અંગ્રેજી શીખી, આપણા ચારિત્ર્યમા વૃદ્ધિ કરી પ્રજાને નવા વિચારો આપશું (એ આપવા યોગ્ય હતા કે નહિ તેનો વિચાર અહીં અસ્થાને છે આપણે તો માત્ર શિક્ષણના વાહનનો જ વિચાર કરવાનો છે) આપણે તો અંગ્રેજી કેળવણીમા ધનપ્રાપ્તિ જોઈ એટલે તે ઉપયોગને પ્રધાન પદ આપ્યુ કેટલાકે સ્વદેશાભિમાન પોષ્યુ એમ મૂળ વિચાર ગૌણ થયો ને અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર મૅકૉલેની ધારણા કરતા વધ્યો તેમા આપણે ખોયુ છે

જો આપણા હાથમા સત્તા હોત તો આપણે તુરત તો દોષ જોઈ શકત આપણાથી માતૃભાષાનો ત્યાગ ન કરી શકાત અમલદારવર્ગ નથી કર્યો ઘણાને વખતે ખબર નહિ હોય કે આપણી કચેરીની ભાષા ગુજરાતી ગણાય છે સરકાર કાયદાઓ ગુજરાતીમા પણ તૈયાર કરાવે છે, દરબારોમા વચાતા ભાષણો ના તરજુમા તે જ વેળા વચાય છે ચલણી નોટોમા અંગ્રેજીની સાથે ગુજરાતી વગેરેનો ઉપયોગ જોવામા આવે છે આપણી રૈયતને શીખવાનુ ગણિત વગેરે કઠિન હોય છે પણ તે કાર્ય જો અંગ્રેજી મારફતે થતુ હોત તો મહેસુલ ખાતાનુ કામ બહુ ખરચાળ નીવડત તેથી માપણીદારને સારુ પરિભાષા ઉત્પન્ન કરવામા આવી છે તેમા લીધેલા શબ્દો આપણને સાનન્દાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા છે આપણામા ભાષા પ્રતિ ખરી પ્રીતિ હોય તો આપણને જે સાધનો છે તેનો તો આજે જ ઉપયોગ કરી શકીએ વકીલો જો પોતાનુ કાર્ય ગુજરાતી ભાષા મારફતે લેતા થઈ જાય તો અસીલોનો ઘણો પૈસો બચે અસીલોને કાયદાની જરૂર પડતી કેળવણી મળે ને અસીલો પોતાના હક્ક સમજતા થઈ જાય દુભાષીઆનુ ખર્ચ બચે ભાષામા કાયદાના શબ્દો પ્રચલિત થાય આમા વકીલોને થોડો શ્રમ ખો પ્રયાસ કરવો પડે તેમ છે ખરુ તેઓના અસીલને તેથી હાનિ નહિ થાય એ મારી ખાત્રી છે, મારો અનુભવ છે ગુજરાતીમા કરેલી દલીલનો પ્રભાવ ઓછો પડશે એ ભય રાખવાનુ જરાએ કારણ નથી આપણા કલેક્ટરો વગેરેને ગુજરાતી જાણવુ ફરજીઆત છે પણ આપણા અંગ્રેજી ઉપરના મિથ્યામોહને લીધે આપણે તેઓના જ્ઞાનને કાટ ચડાવીએ છીએ

એવી દલીલ કરવામા આવી છે કે ધનપ્રાપ્તિને સારૂ અને સ્વદેશાભિમાનને સારુ જે ઉપયોગ થયો તેમા કંઈ દોષ ન હતો આ સવાલ કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરતા વાસ્તવિક નથી ધનપ્રાપ્તિને અર્થે કેટલાક અંગ્રેજી શીખે અથવા દેશનુ ભલુ કરવા સારુ શીખે તેને આપણે વખોડી પણ તેથી કંઈ અંગ્રેજી ભાષાને કેળવણીનુ વાહન નહિ કરીએ ઉપલા બે બનાવોથી અંગ્રેજી ભાષાએ વાહન તરીકે ઘર કર્યું એ દુઃખદ પરિણામ આવ્યુ એ જ બતાવવાનો અહીં આશય છે કોઈ કહે છે કે અંગ્રેજી જાણનારા જ સ્વદેશભક્ત થયા છે થોડાં માસ થયા આપણે ઘણુ જ જોઈ રહ્યા છીએ છતા અંગ્રેજીનો આ દાવો કબુલ કરતા એટલુ કહી શકાય કે બીજાને તક જ મળી નથી અંગ્રેજી સ્વદેશાભિમાન ચેપી નથી નીવડ્યુ ખરુ સ્વદેશાભિમાન વ્યાપક હોવુ જોઈએ તે ગુણ આમા નથી જોવામા આવ્યો

એવુ કહેવામા આવ્યુ છે કે ઉપરની દલીલો ગમે તેવી હોય છતા તે બધી હાલ અવ્યવહારૂ છે "અંગ્રેજી ખાતર બીજા વિષયોએ જરા પણ સહન કરવુ પડે એ દુઃખદ સ્થિતિ છે અંગ્રેજી ઉપર કાબુ મેળવવાની જ ક્રિયામા આપણુ ઘણુ માનસિક બળ ખપી જાય એ બહુ અનિષ્ટ છે પણ અંગ્રેજી પરત્વે આપણી જે સ્થિતિ છે એ ધ્યાનમા લેતા આ પરિણામ સહન કરીને જ માર્ગ કહાડ્યા વિના છૂટકો નથી એવી મારી અલ્પ મતિ છે" આ ઉદ્ગાર જેવા તેવા લેખકના નથી એ વચન ગુજરાતના સાક્ષરોમા પહેલી પંક્તિએ બિરાજનારના છે સભાપ્રેમીના છે અધ્યાપક ધ્રુવ જે કંઈ લખે છે તે આપણે વિચાર્યા વગર ચાલે જ

નહિ તેમણે મેળવેલો અનુભવ થોડાની જ પાસે છે તેમણે સાહિત્યની તેમ જ કેળવણીની ભારે સેવા કરી છે તેમને સલાહ દેવાનો ને ટીકા કરવાનો સપૂર્ણ અધિકાર છે આવી સ્થિતિએ મારા જેવાને ઘણુ વિચારવુ પડે છે વળી આ ઉદ્ગાર આનન્દશંકરભાઈના એકલાના જ નથી તેમણે મધુર ભાષામા અગ્રેજી ભાષાના હિમાયતીઓના વિચાર આપ્યા છે તે વિચારોને આપણે માન આપવુ એ આપણી ફરજ છે વળી મારી પોતાની સ્થિતિ કઈ વિચિત્ર છે તેઓ સાહેબની સલાહથી, તેમની નજર તળે ગુજરાતી કેળવણીનો અખતરો હુ અજમાવી રહ્યો છુ ત્યા માતૃભાષાદ્વારા જ શિક્ષણ અપાય છે આવો નિકટ સબધ વર્તે છે ત્યા કઈ પણ ટીકા રૂપે લખતા હુ અચકાઉં છુ સદ્‌ભાગ્યે અધ્યાપક ધ્રુવે અગ્રેજી ભાષાદ્વારા તેમ જ માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ—આ બન્નેને અખતરા રૂપે જ જોયા છે બેમાથી એક વિષે તેમણે ચોક્કસ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી એટલે એમના વિચાર વિરુદ્ધ કઈ કહેતા મને ઓછો સંકોચ જણાય છે

અગ્રેજી પરત્વે આપણી પરિસ્થિતિ ઉપર, જેઓએ તે કરતા વધારે વજન આપણે દઈયે છીએ આ વિષય આ પરિષદ્મા પૂરી છૂટથી ન ચર્ચાય એ મારા ધ્યાન બહાર નથી જેઓ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમા હાથ નથી ઘાલી શકતા તેઓને પણ આટલુ વિચારવુ કે કહેવુ અયોગ્ય નથી તે એ છે કે અગ્રેજી સબન્ધ કેવળ પ્રેમના હિસાબે છે બીજી કોઈ કલ્પનાથી એ સબન્ધનો બચાવ થાય તેમ નથી એક પ્રજા બીજી પ્રજાની ઉપર રાજ્ય ભોગવે એ વિચાર બન્નેને માટે અસહ્ય છે અનિષ્ટ છે ને બન્નેને હાનિકારક છે, એમ અગ્રેજી રાજ્યાધિકારીઓએ કબુલ કર્યુ છે જ્યા પરોપકારી દૃષ્ટિએ વિવા ચાલતો હોય ત્યા એ વાત સિદ્ધાન્તરૂપે કબુલ થાય છે આમ હોઇને ગણતા તેમ જ પ્રજા મન્ત્રી જો એવુ સાબીત થાય કે અગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ આપતા પ્રજાનુ માનસિક બળ હણાય છે તો એક ક્ષણ વાર પણ ચોભ્યા વિના શિક્ષણનુ સાધન બદલવુ જોઈએ આમ થવામા જે જે વિઘ્નો હોય તે દૂર કરવામા આપણો પુરુષાર્થ રહેલો છે જો આ વિચાર સ્વીકારવામા આવે તો અધ્યાપક ધ્રુવની જેમ માનસિક બળની હાનિ કબુલ કરનારાઓને બીજો દલીલ આપવાપણુ નથી રહેતુ

માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપતા અગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનને ધક્કો પહોચશે કે નહિ એ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા હુ સ્વીકારતો નથી એ ભાષા ઉપર બધા કેળવાયેલા હિન્દીને પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર નથી એટલુ જ નહિ પણ એ પ્રભુતા મેળવવા ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરવાની પણ જરૂર નથી એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે

કેટલાક હિન્દીઓએ અગ્રેજી જરૂર શીખવુ પડશે અધ્યાપક ધ્રુવે કેવળ ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નને વિચાર્યો છે પણ આપણે બધી દૃષ્ટિથી વિચારતા જોઈ શકીશુ કે બે વર્ગને અગ્રેજીની જરૂર જણાશે

(૧) સ્વદેશાભિમાની, જેઓમા ભાષા શીખવાની શક્તિ વિશેષ છે, જેઓને વખત છે, ને જેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યમાથી શોધખોળ કરી તેના પરિણામ પ્રજાની પાસે મૂકવા ઇચ્છે છે અથવા રાજ્યકર્તાની સાથેના સમ્બન્ધમા તેનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેના, અને

(૨) જેઓ અંગ્રેજી જ્ઞાનનો ધનસમ્પાદન ખાતર ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેના

આ વર્ગોને સારૂ અંગ્રેજીને મરજીઆત વિષય ગણી તે ભાષાનુ સારામા સારૂં જ્ઞાન આપવામા કંઈ બાધ નથી એટલુ જ નહિ, પણ તેવી સગવડ કરવી એ જરૂરનુ છે આ ક્રમમા કેળવણીનુ વાહન માતૃભાષા જ રહેશે અધ્યાપક ક્રુવને ભય છે કે જો આપણે અંગ્રેજી મારફતે બધુ શિક્ષણ નહી લઈએ પણ તેને એક પરભાષા તરીકે શીખશુ તો જેવુ ફારસી, સંસ્કૃત વગેરેનુ થાય છે તેનુ અંગ્રેજીનુ થશે મારે માનપૂર્વક કહેવુ જોઈએ કે આ વિચારમા કંઈક ખામી છે ઘણા અંગ્રેજો પોતાની કેળવણી અંગ્રેજીમા મેળવ્યા છતા ફ્રેંચ વગેરેનુ ઉંચુ જ્ઞાન ધરાવે છે ને તેનો પોતાના કાર્યમા પુરતો ઉપયોગ કરી શકે છે હિન્દુસ્થાનમા એવા હિન્દી પડ્યા છે કે જેઓએ શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફતે લીધુ છે છતા ફ્રેંચ ઇત્યાદિ ઉપર તેમનો કાબુ જેવો તેવો નથી હકીકત તો એવી છે કે જ્યારે અંગ્રેજી પોતાને સ્થાને જશે ને માતૃભાષાને તેમનુ પદ મળશે ત્યારે આપણા મન જે અત્યારે રૂંધાઈ રહ્યા છે તે કેદખાનામાથી છૂટશે, ને કેળવાયેલા, ખેડાયેલા છતા તાજા રહેલા મગજને અંગ્રેજી ભાષાનુ જ્ઞાન મેળવવાનો બોજો ભારે નહિ લાગે અને મારી માન્યતા તો એવી પણ છે કે તે પ્રસંગે શીખાયેલુ અંગ્રેજી આપણા આજના અંગ્રેજી કરતા વધારે શોભીતુ હશે અને બુદ્ધિ તીવ્ર હોવાથી તેનો વધારે સારો ઉપયોગ થઈ શકશે લાભાલાભની દૃષ્ટિએ આ માર્ગ સર્વ અર્થને સાધનારો જણાશે

જ્યારે માતૃભાષા મારફતે આપણે કેળવણી લેતા થઈશુ ત્યારે આપણા ઘરમા આપણે જુદો જ સમ્બન્ધ રાખશુ અત્યારે આપણે આપણી સ્ત્રીઓને આપણી ખરી ભાગીયણ નથી કરી શકતા તેઓને આપણી પ્રવૃત્તિનુ ઓછુ ભાન હોય છે, આપણા માબાપને આપણાં ભણતરની કંઈ ખબર નથી હોતી આપણા ઘોબી હજામ, આપણા ભંગી, આ બધાને આપણે જો આપણી ભાષા મારફતે બધુ ઉંચુ જ્ઞાન લેતા હોઇએ તો સ્હેજે કેળવણી આપીએ વિલાયતમા હજામત કરાવતા હજામની સાથે આપણે રાજ્યતન્ત્રની વાત કરીએ છીએ અહીં એવુ આપણા કુટુમ્બમા નથી કરી શકતા તેનુ કારણ આપણા કુટુમ્બીઓ કે હજામો અજ્ઞાન છે એ નથી પેલા અંગ્રેજી હજામના જેટલા જ્ઞાની તો તેઓ છે જ તેઓની સાથે આપણે મહાભારત, રામાયણ, તીર્થક્ષેત્ર વગેરેની વાતો કરીએ છીએ, કેમ કે પ્રજાકેળવણી એ દિશામા વહે છે પણ નિશાળોમા લીધેલુ ઘેર નથી જઈ શકતુ કેમ કે આપણે અંગ્રેજી મારફતે શીખેલુ આપણા કુટુમ્બીઓને કહી શકતા નથી

અત્યારે આપણી ધારાસભામા બધો કારભાર અંગ્રેજીમા ચાલે છે ઘણા મંડળોમા એ જ દશા વર્તે છે તેથી કંજુસની માફક વિદ્યાધન દાટી મૂકયા જેવુ થઈ રહ્યુ છે અદાલતોમા

પણ એ જ દશા છે ન્યાયાધીશો હમેશાં શિક્ષાવચન કહી સંભળાવે છે અદાલતમા જનારો વર્ગ તે સાભળવા તત્પર હોય છે પણ તેઓને ન્યાયાધીશોના છેવટના શુષ્ક હુકમ સિવાયનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી પોતાના વકીલોના ભાષણ પણ તેઓ નથી સમજી શકતા અગ્રેજી નિશાળમાથી નીકળેલા તબીબોની પણ એ જ હાલત છે તેઓ દરદીને જોઈતુ જ્ઞાન દઈ શકતા નથી તેઓને શરીરના અવયવોના ગુજરાતી નામ તો આવડ નહિ એટલે ઘણે ભાગે તેમને માત્ર દવાચિઠ્ઠી લખવા ઉપરાત દર્દી સાથે લેવા દેવા હોતી નથી એમ કહેવાય છે કે હિન્દુસ્તાનમા શિખરો ઉપરથી ચોમાસામા પાણીના ધોધ પડે છે, તે આપણે અવિદ્યાને લીધે નકામા જવા દઇએ છીએ સુવર્ણમય ખાતર આપણે લાખો રૂપિયાનુ હમેશા પેદા કરીએ છીએ ને પરિણામે રોગો વ્હોરી લઈએ છીએ તેમ જ અગ્રેજી ભાષા ભણવાના બોજાથી કચરાઈ ગયેલા આપણે દીર્ઘ દૃષ્ટિને અભાવે ઉપર પ્રમાણે પ્રજાને જે મળવુ જોઇએ તે દઈ શકતા નથી આ વાકયમા અતિશયોક્તિ નથી પણ તે મારી તીવ્ર લાગણી બતાવનાર છે માતૃભાષાનો જે અનાદર આપણે કરી રહ્યા છીએ તેનુ ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે કરવુ પડશે તેથી ઘણાએ વેઠવુ પડ્યુ છે તેમાથી પ્રજાને હવે છોડવી એ શિક્ષિતવર્ગની પહેલી ફરજ સમજુ છુ

નરસિંહ મહેતાની જે ભાષા છે, જેમા નન્દશંકરે પોતાનો કરણઘેલો લખ્યો જેમા નવલરામ, નર્મદાશંકર મણિલાલ મનસુખરામ વગેરે લેખકો લખી ગયા છે જે બોલીમા મરહુમ રાજચન્દ્ર કવિએ અમૃતવાણી સભળાવી છે, જે ભાષાની સેવા કરી શકે એવી હિંદુ, મુસલમાન ને પારસી જાતિઓ છે, જેના બોલનારામા પવિત્ર સાધુ થઈ ગયા છે જે વાપરનારામા ધનાઢ્યો છે, જેમા પરદેશ ખેડનારા વહાણવટીઓ થઈ ગયા છે, જેમા મુળુ માણેક ને જોધા માણેકના શૂરાતનના પડઘા આજે પણ બરડા ડુગરમા સભળાય છે તે ભાષાના વિસ્તારની સીમા હોય નહિ તે ભાષાની મારફતે ગુજરાતીઓ કેળવણી ન લેય તો તેઓ બીજુ શુ ઉજાળશે? આ પ્રશ્નને વિચારવો પડે છે એ જ ખેદ છે

આ વિષય બધ કરતા ડાકતર પ્રાણજીવનદાસ મહેતાએ જે લેખો લખ્યા છે તેની ઉપર આપ સહુનુ ધ્યાન ખેચુ છુ તેનુ ગુજરાતી ભાષાતર બહાર પડી ચૂક્યુ છે ને તે વાચી જવા મારી ભલામણ છે તેના ઉપરના વિચારોને ટેકો આપનારા ઘણા અભિપ્રાયો જોવામા આવશે

માતૃભાષાને કેળવણીનુ વાહન કરવુ એ ઇષ્ટ હોય તો તેનો અમલ થવા સારૂ આપણે શા પગલા ભરવા જોઇએ એ વિચારવુ જોઇએ દલીલો આપ્યા વગર એ પગલા મને જેવા સુઝે છે તેમ લખી નાખુ છુ

(૧) અગ્રેજી જાણનાર ગુજરાતીએ, જાણ્યે અજાણ્યે પણ પરસ્પર વ્યવહારમા અગ્રેજીનો પ્રયોગ ન કરવો

(૨) જેને અગ્રેજી અને ગુજરાતી બન્નેનુ સારૂ જ્ઞાન છે તેણે અગ્રેજીમા જે સારા ઉપયોગી પુસ્તકો કે વિચારો હોય તે પ્રજા આગળ ગુજરાતીમા મૂકવા

(૩) કેળવણી મંડળોએ પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા

(૪) ધનાઢ્ય પુરુષોએ ગુજરાતી મારફત કેળવણી આપવાની શાળાઓ જગાએ જગાએ સ્થાપવી

(૫) ઉપલી પ્રવૃત્તિની સાથે જ સરકારને પરિષદોએ અને કેળવણી મંડળોએ અરજી કરવી કે બધી કેળવણી માતૃભાષા મારફતે જ આપવાની જોઇએ અદાલતોમા ને ધારાસભામા વહેવાર ગુજરાતી મારફત થવો જોઇએ ને પ્રજાનુ બધુ કાર્ય તે જ ભાષામા થવુ જોઇએ અંગ્રેજી જાણનારાને જ સારી નોકરી મળી શકે છે તે પ્રથા બદલી નોકરોને લાયકાત પ્રમાણે ભાષાભેદ રાખ્યા વિના પસંદ કરવા જોઇએ ગુજરાતી ભાષામા તેઓને જોઇતુ જ્ઞાન મળે એવી શાળાઓ સ્થાપવી જોઇએ એવી અરજી પણ સરકારને જવી જોઇએ

ઉપરની યોજનામા મોટી આપત્તિ જોવામા આવશે તે એ છે કે ધારાસભામા તો મરાઠી, સિંધી ને ગુજરાતી સભાસદો છે ને વખતે કાનડી પણ હોય આપત્તિ મોટી છે પણ અનિવાર્ય નથી તેલગુ વર્ગે એ વિષયની ચર્ચા શરૂ કરી છે ને કાર્ડિફ વિને પણ ભાષાપ્રમાણે નવા વિભાગો થવા જોઇશે એમા શંકા નથી પણ તેમ થતા સુધી હિન્દી અથવા સભાસદની પોતાની ભાષામા ભાષણ આપવાનો અખતિયાર તેને મળવો જોઇએ. આ સૂચના અસારે હાસ્યરૂપે જણાય તો ક્ષમા માગી એટલુ જ કહીશ કે ઘણી સૂચનાઓ પ્રથમ દૃષ્ટિએ ને આરંભમા હાસ્યજનક જણાય છે, દેશની ઉન્નતિનો-આધાર કેળવણીના વાહનના શુદ્ધ નિર્ણય ઉપર રહેલો છે એવો મારો અભિપ્રાય છે તેથી મને મારી સૂચનામા ભારે રહસ્ય માલમ પડે છે માતૃભાષાની કિંમત વધશે, તેને રાજ્યપદ મળશે ત્યારે તેમા આપણે નથી કલ્પી તેવી શક્તિઓ જોવામા આવશે

રાષ્ટ્રીય ભાષા.

જેમ કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરવો પડ્યો તેમ જ આપણે રાષ્ટ્રીય ભાષાનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે જો અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થવાની હોય તો અંગ્રેજીને જરૂરિઆત સ્થાન મળવુ જોઈએ

અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે ? કેટલાક વિદ્વાન સ્વદેશાભિમાની કહે છે કે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થવી જોઇએ, એવો પ્રશ્ન જ અજ્ઞાનદશાસૂચક છે, અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ ચુકી છે આપણા નામદાર વાઈસરાય સાહેબે ભાષણ કર્યુ છે, તેમા તેમણે માન તેવી આશા બતાવી છે તેમનો ઉત્સાહ તેમને ઉપર્યુક્ત શ્રેણીએ નથી લઈ જતો વાઇસરોય સાહેબ માને છે કે અંગ્રેજી ભાષા દહાડે દહાડે આ દેશમા વિસ્તાર પામશે, આપણા કુટુંબોમા તે પ્રવેશ કરશે, અને છેવટે રાષ્ટ્રીય ભાષાની ઉચ્ચ પદવી ભોગવશે અત્યાર ઉપર ટપકે વિચારતા આ ધ્યાનને ટેકો મળે છે, આપણા શિક્ષિત વર્ગની દશા જોતા અંગ્રેજી

વિના આપણો કારભાર અટકી પડે એવો આભાસ આવે છે એમ છતા જરા ઉંડા ઉતરીશુ તો માલમ પડશે કે અગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા ન થઈ શકે, ન થવી જોઈએ

રાષ્ટ્રીય ભાષાના શા લક્ષણો હોવા જોઈએ ?

(૧) તે ભાષા અમલદાર વર્ગને સારૂ સહેલી હોવી જોઈએ
(૨) તે ભાષાની મારફત ભારતવર્ષનો પરસ્પર ધાર્મિક આર્થિક અને રાજ્યપ્રકરણી વ્યવહાર થઈ શકવો જોઈએ
(૩) તે ભાષા ભારતવર્ષના ઘણા લોકો બોલતા હોવા જોઈએ
(૪) તે ભાષા પ્રજાને સારૂ સહેલી હોવી જોઈએ
(૫) તે ભાષાનો વિચાર કરતા ક્ષણિક કે અલ્પસ્થાયી સ્થિતિ ઉપર વજન ન મૂકવુ જોઈએ
અગ્રેજી ભાષામા આમાનુ એક પણ લક્ષણ નથી

* પહેલુ લક્ષણ છેલ્લુ મૂકવુ જોઇતુ હતુ પણ મે પહેલુ મૂક્યુ છે કેમકે તે લક્ષણ અગ્રેજી ભાષામા હોય એવો આભાસ આવે છે વધારે વિચાર કરતા આપણે જોઈશુ કે હાલ પણ અમલદાર વર્ગને સારૂ તે સહેલી ભાષા નથી અહીંના રાજ્યબંધારણની કલ્પના એવી છે કે અગ્રેજી ધીમે ધીમે ઓછા થશે, તે એટલે સુધી કે છેવટે વાઈસરોય અને બીજા આંગળીના વેઢાપર ગણી શકાય તેટલા અમલદાર અગ્રેજ રહેશે મોટો વર્ગ આજે હિન્દી જ છે ને તે વધતો જ જશે તે વર્ગને સારૂ ભારતવર્ષની ગમે તે ભાષા કરતા અગ્રેજી મુશ્કેલ છે એમ તો સૌ કોઈ કબુલ કરશે

બીજુ લક્ષણ વિચારતા આપણે જોઈએ છીએ કે અગ્રેજી ભાષા જનસમાજ બોલતી થઈ જાય એ શક્ય ન હોય ત્યા લગી આપણો ધાર્મિક વ્યવહાર અગ્રેજીમા નહિ જ ચાલે એટલે હરરોજ અગ્રેજી ભાષા સમાજમા પ્રસરે એ અશક્ય જણાય છે

ત્રીજુ લક્ષણ અગ્રેજીમા ન હોઈ શકે કેમકે તે ભારતવર્ષની મોટી સખ્યાની બોલી નથી

ચોથુ લક્ષણ પણ અગ્રેજીમા નથી કેમકે આખા રાષ્ટ્રને સારૂ પ્રમાણમા તે સહેલી નથી

પાચમા લક્ષણનો વિચાર કરતા આપણે જોઇએ છીએ કે અગ્રેજી ભાષા જે સત્તા આજે ભોગવે છે તે ક્ષણિક છે ચિરસ્થાયી સ્થિતિ તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનમા પ્રજાના રાષ્ટ્રીય કાર્યમા અગ્રેજી ભાષાની જરૂરીઆત થોડી જ પડશે અગ્રેજી સામ્રાજ્યના વ્યવહારમા તેની જરૂર પડશે તે સામ્રાજ્યના રાજ્યવ્યવહારની (ડિપ્લોમસિની) ભાષા હશે એ જૂદો પ્રશ્ન છે તે વ્યવહારને સારૂ અગ્રેજીની જરૂર રહેશે આપણે ક્યાએ અગ્રેજી ભાષાનો દ્વેષ નથી કરતા માત્ર તેને તેના સ્થાન બહાર જવા દેવા નથી માગતા એ જ આગ્રહ છે સામ્રાજ્યની ભાષા તો અગ્રેજી હશે તેથી આપણા માલવિયાજી, શાસ્ત્રીઆર, બેનરજી વગેરેને એ ભાષા શીખવાની ફરજ પાડીશુ અને તેઓ હિન્દની કીર્તિ બીજા દેશોમા ફેલાવશે એમ આશા રાખીશુ પણ રાષ્ટ્રની ભાષા અગ્રેજી ન હોય અગ્રેજીને રાષ્ટ્રીય ભાષા

બનાવવી એ એમ્પેરેન્ટો દાખલ કરવા જેવું છે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થાય એવી કલ્પના આપની નિર્બળતા સૂચવે છે એમ્પેરેન્ટોનો પ્રયાસ માત્ર અજ્ઞાન સૂચવશે ત્યારે કઈ ભાષા એના પાંચ લક્ષણોવાળી છે? હિન્દી ભાષામાં એ બધાં લક્ષણો છે એમ કબુલ કર્યા વિના ચાલશે જ નહિ

હિંદી ભાષા હું એને કહું છું કે જે ઉત્તરમાં હિંદુ તથા મુસલમાન બોલે છે ને દેવનાગરી અથવા ઉર્દું લિપિમાં લખે છે આ વ્યાખ્યા સામે કંઈક વિરોધ જોયો છે

એવી દલીલ થતી જોવામાં આવે છે કે હિન્દી અને ઉર્દું બે નોખી ભાષા છે આ દલીલ વાસ્તવિક નથી ઉત્તર વિભાગમાં મુસલમાન અને હિન્દુ બન્ને એક જ ભાષા બોલે છે બેક શિક્ષિત વર્ગે પાડ્યો છે, એટલે કે હિંદુ શિક્ષિત વર્ગ હિન્દીને કેવળ સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક મુસલમાન તે નથી સમજી શકતા લખનૌના મુસલમાન ભાઈઓ ફારસીમય ઉર્દું બોલી તે હિન્દુથી ન સમજાય તેવી કરી મૂકે છે આ બન્ને પરિભાષા છે ને પ્રજાવર્ગમાં ક્યાંએ સ્થાન નથી હું ઉત્તરમાં રહ્યો છું હિન્દુ મુસલમાન સાથે ખુબ ભળ્યો છું ને મારૂં હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હોવા છતાં મને તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં જરાએ અડચણ નથી આવી જે ભાષા ઉત્તર વિભાગમાં જનસમાજ બોલે છે તે તો ઉર્દું કહો કે હિન્દી, બન્ને એક જ છે ઉર્દુ લિપિમાં લખો તો તે ઉર્દુ નામે ઓળખો, તે જ વાક્યો નાગરીમાં લખો તો હિન્દી કહેવાશે

હવે રહ્યો લિપિનો ઝઘડો હાલ તુરત મુસલમાન છોકરા જરૂર ઉર્દુ લિપિમાં લખશે હિંદુ ઘણે ભાગે દેવનાગરીમાં લખશે "ઘણે ભાગે" શબ્દનો પ્રયોગ કરૂં છું કેમકે હજારો હિંદુ આજ પણ પોતાનું હિંદી ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે, ને કેટલાક તો દેવનાગરી લિપિ જાણતા પણ નથી છેવટે જ્યારે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે જરા પણ શંકાની નજર નહિ રહે, જ્યારે અવિશ્વાસનાં બધાં કારણો દૂર થયાં હશે ત્યારે જે લિપિમાં જોર રહેશે તે લિપિ વધારે ભાગે લખાશે, ને તે રાષ્ટ્રીય લિપિ થશે દરમિઆન મુસલમાન ભાઈઓ અને હિંદુ જેને ઉર્દું લિપિમાં અરજી લખવી હશે તેની અરજી રાષ્ટ્રના સ્થાનમાં કબુલ થવી જોઈશે

પાંચ લક્ષણો ધારણ કરવામાં આ હિન્દીની હરિફાઈ કરનારી બીજી એકે ભાષા નથી હિન્દીથી બીજી પદવી બંગાળી ભોગવે છે છતાં બંગાળી ભાઈ પણ બંગાળ બહાર હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે હિન્દી બોલનારા જ્યાં જાય ત્યાં હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે ને તે કોઈને આશ્ચર્યકારક નથી લાગતું હિન્દી ધર્મપ્રચારકો, ઉર્દું મૌલવીઓ, આખા હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનો હિન્દીમાં જ આપે છે, ને અભણ પ્રજા તે સમજી લેય છે અભણ ગુજરાતી પણ ઉત્તરમાં જઈ હિન્દીનો પ્રયોગ થોડોઘણો કરી લે છે ત્યારે ઉત્તરનો ભૈયો મુંબઈના શેઠની દરવાનગી કરતો છતો ગુજરાતીમાં બોલવાનો ઈનકાર કરે છે, ને શેઠ ભૈયાની સાથે ભાંગ્યુંતુટ્યું હિન્દી બોલી નાખે છે મેં જોયું છે કે છેક દ્રાવીડ પ્રાંતમાં પણ હિન્દીનો ધ્વનિ સંભળાય છે મદ્રાસમાં તો અંગ્રેજીથી વ્યવહાર ચાલે એ કહેવું બરાબર

નથી ત્યા પણ મેં મારે વ્યવહાર હિન્દીમા ચલાવ્યો છે એકદો મદ્રાસી ઉતારને મે ઇતર વર્ગ સાથે હિન્દીમા બોલતા સાભળ્યા છે વળી મદ્રાસના મુસલમાનભાઈ તો બરાબર હિન્દી બોલી જાણે છે સમસ્ત હિંદુસ્તાનના મુસલમાન ઉર્દુ બોલે છે, એ અહીં ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે ને તેઓની સખ્યા બધા પ્રાન્તોમા નાનીસૂની નથી

આમ હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે નિર્માણ થઈ ચુકી છે તેને આપણે ઘણા વર્ષો પૂર્વે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે વાપરી છે ઉર્દુની ઉત્પત્તિ પણ હિન્દીની એ વાહિનીમા રહેલી છે

મુસલમાની પાદશાહો ફારસી કે આરબીને રાષ્ટ્રીય ભાષા નહિ બનાવી શક્યા તેમણે હિન્દી વ્યાકરણ કાયમ રાખી ઉર્દુ લિપિ વાપરીને ફારસી શબ્દોનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો પણ જનસમાજની સાથેનો વ્યવહાર તેનાથી પરદેશી ભાષાવડે ન થઈ શક્યો આ વાત કોઈ અંગ્રેજી રાજ્યકર્તાને અજાણી નથી જેને લશ્કર વગેરેનો અનુભવ છે તે જાણે છે કે સિપાહી વગેરે સારુ સસ્થાઓ હિન્દી કે ઉર્દુમા રાખવી પડી છે

આમ હિન્દી જ રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે એમ આપણે જોઈએ છીએ ફક્ત મદ્રાસના શિક્ષિતવર્ગને સારૂ એ સવાલ મુશ્કેલીભર્યો છે

દક્ષિણી, ગુજરાતી, સિંધી, બગાળીને તો તે ઘણુ સહેલ છે થોડા માસમા તેઓ હિન્દી ઉપર સારો કાબુ મેળવી રાષ્ટ્રીય કારભાર તેમા ચલાવી શકે છે તામિલ ભાઈઓને તેટલુ સહેલ નથી તામિલાદિ દ્રાવિડ વિભાગની ભાષાઓ છે તેની રચના તેનુ વ્યાકરણ સસ્કૃતથી જૂદા જ છે માત્ર શબ્દોની એકતા સિવાય બીજી એકતા સસ્કૃત ભાષાઓ અને દ્રાવિડ ભાષાઓ વચ્ચે જોવામા આવતી નથી પણ આ મુશ્કેલી માત્ર વર્તમાન શિક્ષિતવર્ગને માટે છે તેઓના સ્વદેશાભિમાન ઉપર આધાર રાખવાનો ને વિશેષ પ્રયાસ કરી હિન્દી શીખી લેવાની આશા રાખવાનો આપણને અધિકાર છે ભવિષ્યને સારૂ તો જો હિન્દીને તેનુ પદ મળે તો દરેક મદ્રાસી નિશાળમા હિન્દી દાખલ થાય અને મદ્રાસને બીજા પ્રાન્તો વચ્ચે વિશેષ પરિચય થવાનો સભવ પ્રાપ્ત થાય અંગ્રેજી ભાષા દ્રાવિડ પ્રજામા પ્રવેશ નથી કરી શકી પણ હિન્દીને પ્રવેશ કરતા સમય લાગે તેમ નથી એ પ્રયાસ તેલગુ જાતિ તો આજે પણ કરી રહેલ છે જો આ પરિષદ રાષ્ટ્રીય ભાષા કઈ થવી જોઈએ એ વિષે પણ એક વિચાર કરી શકે તો તો કાર્યને સાધવાના ઉપાયો યોજવાની આવશ્યકતા જણાશે જે ઉપાયો માતૃભાષા વિષે સૂચવ્યા છે તેના, જોઈતા ફેરફાર સાથે રાષ્ટ્રીય ભાષા વિષે પણ લાગુ પડી શકે છે વિશેષમા ગુજરાતીને કેળવણીનુ વાહન કરવામા આપણે જ મુખ્ય પ્રયાસ કરવો રહેશે પણ રાષ્ટ્રીય ભાષાની ચળવળમા તો આખુ ભારતવર્ષ ભાગ લેશે

કેળવણીના વિષયોનો વિચાર.

કેળવણીના વાહનનો, રાષ્ટ્રીય ભાષાનો અને તેમા અંગ્રેજીના સ્થાનનો વિચાર આપણે કર્યો આપણી શાળાઓમા અપાતી કેળવણીમા ન્યૂનતા છે કે નહિ એ વિચારવાનુ રહ્યુ

આ વિષયમાં મતભેદ નથી સરકાર, પ્રજામત બધા ચાલુ બંધારણને વખોડે છે, શું ત્યાજ્ય છે ને શું ગ્રાહ્ય છે એ વિષે આગી પેઠે મતભેદ છે એ મતભેદોમાં ઉતરવા જેટલું મારૂ જ્ઞાન નથી મેં જે વિચારો કર્યા છે તે આ પરિષદની સમક્ષ મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરૂં છું

કેળવણી એ મારૂ ક્ષેત્ર ન કહેવાય તેથી મારે કંઈ પણ કહેતા સંકોચ રહે છે અનધિકારી પુરૂષ કે સ્ત્રી પોતાના અધિકાર બહાર વાત કરે છે ત્યારે હું તેનું ખંડન કરવા તૈયાર થાઉં છું ને અધીરો બનું છું વૈદ્ય વકીલ થવા બેસે તો વકીલને રીસ ચડે એ યોગ્ય જ છે તેમ જ કેળવણીને વિષે જેણે કંઈ અનુભવ નથી લીધો તેને તેની ટીકા કરવાનો અધિકાર નથી એમ હું માનુ છું તેથી મારે બે શબ્દ મારા અધિકાર વિષે કહેવા પડશે.

આધુનિક કેળવણી ઉપર પચીશ વરસ પહેલા વિચાર કરતો થઈ ગયો, મારા હાથ તળે મારા ને મારા ભાઈબેનના છોકરા આવ્યા આપણી શાળાઓની ન્યૂનતા મને જણાએલી તેથી મારા છોકરાની ઉપર મેં પ્રયોગો શરૂ કર્યા મેં તેઓને રખડાવ્યા પણ ખરા કોઈને ક્યાંક તો કોઈને ક્યાંક બીજી જગાએ મોકલ્યા ને પોતે પણ કોઈને ભણાવ્યા હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયો ત્યાં પણ મારો આ અસંતોષ તેવોને તેવો રહ્યો અને મારે વિશેષ વિચારો કરવા પડ્યા ત્યાં "હિન્દી કેળવણી સમાજ" નો કારભાર ઘણી મુદત સુધી મારા હાથમાં હતો, મારા છોકરાને મેં નિશાળમાં કેળવણી નથી આપી મારા સૌથી મોટા છોકરાએ મારી જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ જોએલી તેણે મારાથી નિરાશ થઈ થોડી મુદત અમદાવાદની શાળામાં કેળવણી લીધી તેને તેથી લાભ થયો એમ તેને ભાસ્યું નથી જેઓને મેં નિશાળે નથી મોકલ્યા તેઓને નુકસાન નથી થયું તે તેઓને સરસ શિક્ષણ મળ્યું છે એવી મારી માન્યતા છે તેમાં ન્યૂનતા જોઈ શકું છું, પણ તેનું કારણ એજ છે કે મારા પ્રયોગોની શરૂઆતમાં તે ઉછર્યા એટલે જો કે બધા પ્રયોગોની સફળતા એકજ હતી તો પણ તેમાં થયેલા ફેરફારોના તે ભોગ થઈ પડતા સત્યાગ્રહને સમયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા હાથ નીચે લગભગ પચાસ છોકરા એક વેળા ભણતા હતા એ શાળાની રચના મોટે ભાગે મારે હાથે થઈ હતી તેને અન્ય શાળાઓની સાથે કે સરકારી ધોરણ સાથે સમન્ધ ન હતો અહીં પણ એવોજ પ્રયાસ ચાલુ છે ને અધ્યાપક ધ્રુવ તથા બીજા સાક્ષરોનો આશીર્વાદ મેળવી એક રાષ્ટ્રીય શાળા અમદાવાદમાં સ્થાપી છે તેને પાંચ માસ થયા છે તેના મુખ્ય ગુજરાત કૉલેજના માજી અધ્યાપક સાંકળચંદ શાહ છે તેમણે અધ્યાપક ગજ્જરના હાથ નીચે તાલીમ લીધેલી છે, ને તેમની સાથે બીજા ભાઈઓની ટુકડી છે યોજનાને સારૂ મુખ્ય જોખમદાર હું છું પણ તેમાં આ બધા શિક્ષકોની સંમતિ છે, તો તેઓએ પોતાની હાજતો પૂરી થાય એટલુંજ વેતન લઈ આ કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પ્યું છે સંજોગોને લઈને હું પોતે આ શાળામાં શિક્ષણનું કામ નથી કરી શકતો પણ તેની પ્રવૃત્તિમાં મારૂ મન હમેશાં પરોવાયલું રહે છે એટલે મારૂં કાર્ય કેવળ ધારણાઉ છે, છતા ઉક

સમાલોચક] - [ડીસેમ્બર ૧૯૧૭

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રજીવનના પ્રથમ પ્રચારક

કર્મવીર રા. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી,

જેમણે ભરૂચની બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના તથા ગોધરાની પ્રથમ ગુજરાત રાજકીય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી રાષ્ટ્રસેવાની મંત્રદીક્ષા ગુજરાતને આપી છે

વિચારરહિત નથી એમ માનુ છુ, ને એ ધ્યાનમા રાખીને મારી ટીકા ઉપર વિચાર કરશો એમ ઈચ્છુ છુ

આધુનિક શિક્ષણમા આપણી કૌટુમ્બિક વ્યવસ્થા ઉપર ધ્યાન દેવામા આવ્યુ નથી એમ મને હમેશા લાગ્યા કર્યુ છે, તેની રચના કરવામા આપણી હાજતોનો વિચાર કરવામા નથી આવ્યો એ સ્વાભાવિક હતુ

મૅકોલેએ આપણા સાહિત્યને તિરસ્કાર્યુ, આપણી કેળવણી ગણ્યા યોજકોમાના ઘણાખરાને આપણા ધર્મવિષે ગાઢ અજ્ઞાન હતુ કેટલાકે તેને અધમ માન્યો આપણા ધર્મગ્રંથો વહેમનો સંગ્રહ મનાયા આપણી સભ્યતા ખામીવાળી લાગી આપણે પરની પ્રજા, તેથી આપણા બધા વર્તણોમા ખામી ખુબ હોવી જોઈએ એમ મનાયુ તેથી શુદ્ધભાવે ભૂલભરેલુ માધારણ રચાયુ નવી રચના કરવાની હતી ત્યા યોજકોને તો નવજાની જ સ્થિતિ હાથ લાગે રાજ્યની મદદ કરનાર વર્ગનો તમીમો મહેતાઓ જોઈએ, આપણને બધાને નવુ જ્ઞાન જોઈએ, આ વિચારથી નવી રચના થઈ એટલે આપણા સસારનો વિચાર કર્યા વિનાના પુસ્તકો રચાયા અને અગ્રેજી કહેવતનો તરજુમો કરીએ તો ઘોડા આગળ ગાડી મૂકાઈ

મને ખાત્રી થઈ ગયા છે કે જો ઇતિહાસ ભૂગોળ શીખવવા હોય, તો પ્રથમ છોકરાને ઘરના ઇતિહાસ ભૂગોળ શીખવવા જોઈએ મને તો યાદ છે કે મારે નસીબે ઇંગ્લાન્ડના 'કાઉન્ટી' ગોખવાનુ પરેનુ આવેલુ જે વિષય વધો રસિક છે તે મારે સારુ બોજ સમાન થઈ પડ્યો હતો ઇતિહાસમા મને ઉત્સાહ આવે એવુ કઈ મે જોયુ ન હતુ ઇતિહાસ સ્વાભિમાન શીખવવાનુ સાધન હોય છે આપણી શાળાની ઇતિહાસ શીખવવાની પદ્ધતિમાથી મને આ દેશના વિષે અભિમાનનુ કારણ નથી મળ્યુ તે શીખવા મારે બીજા જ પુસ્તકો વાચવા પડ્યા છે

અંકગણિતના આદિ વિષયોમા પણ દેશી રીતિને સ્થાન થોડુ જ આપવામા આવ્યુ છે જૂની પદ્ધતિનો લગભગ ત્યાગ થયો છે આક શીખવવાની દેશી પદ્ધતિ જતા આપણા વચ્ચાઓમા ગણતરી ગણવાની જે ઝડપ હતી તે આપણામા નથી રહી

વિજ્ઞાન શું છે તેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ બાળકો કરી શકે એવુ હોતુ જ નથી ખગોળ જેવા શાસ્ત્રો બાળકો આકાશ જોતાની શીખવી નથી તે માત્ર પુસ્તકોમાથી શીખવવામા આવે છે હાઈડ્રો નિશાળીઆને નિશાળ છોડ્યા પછી પાણીના તત્વોનુ પૃથક્કરણ કરતા આવડતુ હોય એવુ હુ જાણતો નથી

આરોગ્યશિક્ષણ કઈ જ નથી એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી આઠ વરસની કેળવણી અંતે આપણને મરકી વગેરે રોગોમાથી બચવા આવડ્યુ નથી આપણા દાક્તરો તે રોગોને દૂર નથી કરી શક્યા એ આપણી કેળવણી ઉપર હુ મોટામા મોટો આક્ષેપ

સમજુ છું. આપણાં ઘરોમાં આદર્શ આરોગ્યના નિયમોએ પ્રવેશ કર્યો હોય એવો અનુભવ મેં સેંકડો ઘરો જોયા છતાં મેળવ્યો નથી. સર્પાદિ કરડે તો શું કરવું એ આપણા ગ્રેજ્યુએટો કહી શકે એ વિષે મને પૂર્ણ શંકા છે. જો આપણા દાક્તરોને નાની ઉમરથી ચાકરી શીખવાનો પ્રસંગ મળી શક્યો હોત તો અત્યાર દીન સ્થિતિ તેઓની વર્તે છે તે ન જ હોત. આ આપણી કેળવણીનું ભયંકર પરિણામ છે. દુનિયાના બીજા બધા ભાગોમાંથી મરકીને ત્યાંના લોકો કાઢી શક્યા. અહીં તો તે ઘર કરી રહી છે, ને હજારો હિંદી વગર મોતે મરી જાય છે. આપણી ગરીબાઈ એ જો તેનું કારણ કહેવામાં આવે તો ગરીબાઈ સારૂ વર્તની કેળવણીને અંતે કેમ છે તેનો જવાબ પણ કેળવણીખાતા તરફથી મળવો જોઈએ.

હવે જે વિષયોની કેળવણી મુદ્દલ નથી અપાતી તે વિચારીએ. કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ ચારિત્ર્ય હોવો જોઈએ. ધર્મ વિના ચારિત્ર્ય કેમ બંધાય એ મને સુઝી શકતું નથી. આપણે इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्ट થતા જઈએ છીએ એનું ભાન હજુ હવે થશે. આ વિષય ઉપર હું વધારે નથી લખી શકતો. પણ સેંકડો શિક્ષકોને હું મળ્યો છું. તેમણે પોતાના અનુભવો નિ:શ્વાસ નાખી મને સંભળાવ્યા છે. એનો ગંભીર વિચાર આ પવિત્રને કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જો નિશાળીઆની નીતિ ગઈ તો સર્વસ્વ ગયું છે.

આ દેશમાં ૮૫ થી ૯૦ ટકા સ્ત્રી પુરૂષ ખેતીના ધંધામાં રોકાએલા છે. તે ધંધાનું જ્ઞાન જેટલું હોય તેટલું ઓછું ગણાવું જોઈએ. છતાં તેને આપણી હાઇસ્કુલ સુધીના ક્રમમાં સ્થાન જ નથી. આવી કફોડી સ્થિતિ અહીં જ નભી શકે.

વણાટનો ધંધો નષ્ટ થતો જાય છે. ખેડુતોને સારૂ અવકાશના સમયનો તે ધંધો હતો. તે ધંધાને આપણા ક્રમમાં સ્થાન નથી. આપણી કેળવણી કેવળ મુત્સદ્દી વર્ગ પેદા કરે છે ને તેનું વર્ણન એવું છે કે ઘાંચી, લુહાર, કે મોચી પણ જો શાળામાં સપડાયો તો તે પણ મુત્સદ્દી બની જાય છે. સારી કેળવણી તો સહુ લે એમ આપણે ઇચ્છવું જોઈએ. આપણી કેળવણીને અંતે બધા મુત્સદ્દી થાય તો?

આપણી કેળવણીમાં ક્ષત્રિય કળાને સ્થાન નથી. મને પોતાને તે દુઃખની વાત નથી. મેં તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલું સુખ માની લીધું છે. પણ પ્રજાને હથીઆર વાપરતાં શીખવું છે. જેને શીખવું હોય તેને તે પ્રસંગ મળવો જોઈએ. પણ તે તો કેળવણીક્રમમાં વિસરાઈ ગયેલું જ જણાયું છે.

"સંગીતને ક્યાંએ સ્થાન નથી. જોતાં સંગીતની અસર આપણી ઉપર બહુ થાય છે. એને આપણને આજે જ ખ્યાલ નથી જ્યો. નહિ તો સંગીત આપણા બાળકોને ગમે તેમ કરીને આપણે આપ્યું હોત. વેદોની રચના સંગીત ઉપર થએલી જોવામાં આવે છે. મધુર સંગીત આત્માના તાપને શાંત કરી શકે છે. હજારો માણસોની સભામાં આપણે કેટલીક વેળા ખળભળાટ જોઈએ છીએ, તે ખળભળાટ હજારો કંઠમાંથી એકસુરે કાંઈ રાષ્ટ્રીય ગીત ચાલે તો બંધ થઈ શકે. શુરાતન ચડાવાને સારૂ હજારો બાળકો એક અવાજે વીરરસવાળું કાવ્ય

* કિંમત ૩-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ.

ગાઈ શકે એ જેવુ તેવુ નથી ખનારી અને બીજા મજુરો 'હરિહર' 'અ'ા બેલી' વગેરે ધ્વનિ એક અવાજે કહાડે છે ને તેથી તેઓ પોતાનુ કાર્ય કરી શકે છે એ સગીતની શક્તિનો દાખલો છે અંગ્રેજી મિનાને મે ગાયન ગાઈ પોતાની ટાઢ સમાવતા જોયા છે નાટકના ગાયનો ગમે તેમ, ગમે તેવે અવસરે આપણા બાળકો ગાતા શીખે છે, બેસુરા હાર્મોનિયમ વાજા વગેરે ફોકે છે તેથી તેઓને નુકસાન થાય છે જો સગીતનુ શુદ્ધ શિક્ષણ મળે તો નાટકના ગાયનો ગાવામા ને રાગડા તાણવામા સમય નહિ ગાળે ગવૈયો જેમ બેસુરૂ ' ડખજે નથી ગાતો તેમ શુદ્ધ સગીત શીખનાર મેલા સગીતને હાથ નહિ અ ાડે પ્રજાજાગૃતિને સારૂ સગીતને સ્થાન હોવુ જોઈએ આ વિષય ઉપર દાકતર આનદકુમાર સ્વામીના વિચારો મનન કરવા લાયક છે

વ્યાયામ.

આ શબ્દમા રમતો ઈત્યાદિનો સમાવેશ કર્યો છે તેનો પણ ભાન પૂછાયો નથી દેશી પદ્ધતિનો ત્યાગ થયો છે અને ટેનિસ ક્રિકેટ ને ફુટબૉલનુ સામ્રાજ્ય સ્થપાયુ છે આ ત્રણે રમતોમા રસ છે એમ કબૂલ કરવામા બાધ નથી પણ જો આપણે પાશ્ચાત્ય વસ્તુઓથી મોહાઈ ન ગયા હત તો આપણે એટલી જ રસિક, ખરચ વિનાની રમતો, જેવી કે ગેડી દડો મોઈ દાંડીઓ, ખોખો મગ માટલી, દુ તુતુ ખારો પાટ નવ નાગેલીઓ સાત તાળી વગેરેનો ત્યાગ ન કરત કસરત જેમા આડે અગને પૂરતી તાલીમ મળે છે અને જેમા ઘણુ રહસ્ય રહ્યુ છે તેનો અને કુસ્તીના અખાડાનો લગભગ લોપ થઈ ગયો છે જો કોઈપણ પાશ્ચાત્ય વસ્તુની નકલ કરવી યોગ્ય હોય તો ' ડ્રિલની નકલ કરવા જેવુ છે એમ મને લાગે છે એક મિત્રે ટીકા કરેલી કે આપણને ચાલતા આવડતુ જ નથી અને એકઠા થઈને ટીનમર ચાલવાની તો સુઝ ખબર નથી હજારો માણસો તાલબદ્ધ ચુપકીથી ગમે તે દિશામા બબ્બે ચાગ્ચારની હાર બાધી ચાલી શકે એ શક્તિ આપણામા નથી આવી ' ડ્રિલ'નો કેવળ લડાઈમા જ ઉપયોગ છે એવુ કાઈ નથી ઘણા પરોપકારી કામોમા 'ડ્રિલ'નો ભારે ઉપયોગ થઈ શકે છે, જેમકે આગ હોલવવામા, ડૂબેલાને મદદ કરવામા માદાને ડોળીમા લઈ જવામા 'ડ્રિલ' બહુ જ કિમતી સાધન છે આમ આપણી શાળાઓમા દેશી રમતો, દેશી કસરતો, અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની ડ્રિલ દાખલ કરવાની આવશ્યકતા છે

સ્ત્રીશિક્ષણ

જેમ પુરુષ શિક્ષણને સારૂ ચાલતી રચના ખામીઓથી ભરેલી છે તેમ જ સ્ત્રીશિક્ષણનુ છે ભારતવર્ષમા સ્ત્રીપુરૂષોનો શો સબન્ધ છે, સ્ત્રી જનમડળમા શુ સ્થાન ભોગવે છે, તેનો વિચાર જ કરવામા આવ્યો નથી

પ્રાથમિક કેળવણીનો ઘણો ભાગ બન્ને વર્ગને સામાન્ય હોઈ શકે, તે ઉપરાન્ત બધે બહુ અસમાનતા છે પુરુષ સ્ત્રી વચ્ચે જેમ કુદરતે ભેદ રાખ્યો છે તેમ જ કેળવણીમા ભેદની આવશ્યકતા છે સસારમા બન્ને સરખા છે પણ તેમના કાર્યમા વિભાગ જોવામા આવે છે ગૃહનુ

ગર્ભના ભોગવવાનો અધિકાર સ્ત્રીનો છે બાકીની વ્યવસ્થાનો અધિષ્ઠાતા પુરૂષ છે પુરૂષ આજીવિકા લાવનાર છે, સ્ત્રી સંગ્રહ કરનાર અને વ્યય કરનાર છે સ્ત્રી બાળકનું પોષણ કરનારી છે, તેની વિધાતા છે, તેની ઉપર બાળકના ચારિત્ર્યનો આધાર છે, તે બાળશિક્ષિકા છે, તેથી તે પ્રજાની માતા છે પુરૂષ પ્રજાનો પિતા નથી અમુક મુદત પછી પિતાની અસર પુત્ર ઉપર થોડી રહે છે માતા પોતાનો દરજ્જો કદિ છોડતી જ નથી બાળક પુરૂષ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી પણ માતાની પાસે બાળકની જેમ ગેલ કરે છે પિતાની સાથે એવો સમ્બન્ધ નથી રાખી શકતો

આ યોજના કુદરતી હોય, યોગ્ય હોય તો સ્ત્રીને મારૂં મતે ન કમાણી કરવાનો પ્રબંધ ન હોય જ્યાં સ્ત્રીઓને તાર માસ્તરનું કે ટાઇપીસ્ટનું કે બીજા ગોઠવવાનું કામ કરવું પડે ત્યાં સુવ્યવસ્થાનો ભંગ થએલો હોવો જોઈએ, તે પ્રજાએ પોતાની શક્તિનું દેવાળું કાઢ્યું છે તે પ્રજા પોતાની થાપણ ઉપર રહેવા લાગી છે એવી મારી માન્યતા છે

એટલે એક તરફથી આપણે સ્ત્રીને અધઃતામાં ને અધમ દશામાં ગણીએ તે ખોટું છે તેમ જ બીજી તરફથી સ્ત્રીને પુરૂષનું કામ સોંપવું તે નિર્બળતાની નિશાની છે ને સ્ત્રીની ઉપર જુલમ કર્યા જેવું છે

એટલે સ્ત્રીઓને સારૂ અમુક વર્ષ પછી નોખી ઘડતરની જરૂર છે તેમને ગૃહવ્યવસ્થાનું, ગર્ભાધાનની સાચવણીનું, બાળકને ઉછેરવા વગેરેનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે આ યોજના રચવી બહુ મુશ્કેલીનું કામ છે શિક્ષણના ક્રમમાં આ નવો વિષય છે તેમાં શોધખોળનો નિર્ણય કરવા સારૂ ચારિત્ર્યવાન, જ્ઞાનવાન, સ્ત્રીઓ અને અનુભવ પામેલ પુરૂષોની મંડળી નીમી તેમની પાસેથી કંઈ યોજના ઘડવાની જરુર છે

ઉપરની કામ કરનારી મંડળી કન્યાકાળથી શરૂ થતી કેળવણીનો ઉપાય શોધશે પણ જે કન્યાઓ કન્યાકાળમાં પરણી ચુકી છે એવીની સંખ્યાનો પાર નથી વળી તે સંખ્યા વધતી જાય છે પરણ્યા પછી તો તે લોપ થઈ જાય છે તેને વિષે મેં મારા વિચાર ભગિની સમાજ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યા છે તે જ અહીં ઉતારૂં છું

"સ્ત્રી કેળવણીને આપણે માત્ર કન્યાકેળવણીથી જ પહોંચી વળવાના નથી હજારો કન્યા બાર વર્ષની ઉમ્મરે બાળલગ્નનો ભોગ થઈ આપણી નજરેથી અલોપ થઈ જાય છે તેઓ ગૃહિણી બને છે! આ પાપી રિવાજ જ્યાં સુધી આપણામાંથી નહિ જાય ત્યાં સુધી પુરૂષોને સ્ત્રીશિક્ષક બનતા શીખવું પડશે તેઓની આ વિષયની કેળવણીમાં આપણી ઘણી આશાઓ છુપાયલી પડી છે આપણી સ્ત્રીઓ આપણા વિષયનું પાત્ર અને આપણી રસોયણ મટી આપણી સહચરી, આપણી અર્ધાંગના આપણા સુખ દુઃખની ભાગીયાણ ! બને ત્યાં

લગી આપણા સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે કોઈ પોતાની સ્ત્રીને પશુસમાન ગણે છે આ સ્થિતિને સારૂ કેટલાંક સંસ્કૃત વચનો, તુલસીદાસનો એક પ્રસિદ્ધ દુહો બહુ જવાબદાર છે તુલસીદાસજીએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ढोर गवार शुद्र अरु नारी ये सब ताडनके **अधिकारी** તુલસીદાસજીને હું પૂજું છું પણ મારી પૂજા આંધળી નથી કાં તો ઉપરનો દુહો ક્ષેપક છે, અને જો તુલસીદાસનો જ હોય તો તેણે વગર વિચાર્યે પ્રચલિત રૂઢિને અનુસરી તે જોડી કહાડેલો હોવો જોઈએ સંસ્કૃત વચનો વિષે તો એવો વહેમ પેસી ગયેલો જોવામાં આવે છે કે સંસ્કૃતમાં લખાયેલા શ્લોક તો કેમ જાણે શાસ્ત્રવચન જ હોય નહિ! આ વહેમ દૂર કરીને આપણામાં સ્ત્રીને હલકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે તેને જડમૂળથી ઉખેડી જોઈએ બીજી તરફથી વિપરીત થઈ આપણામાંના કેટલાક સ્ત્રીને ઢીંગલી ગણી તેની પૂજા કરે છે જેમ ઠાકોરજીને આપણે પહોરે પહોરે નવીન આભૂષણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે આ પૂજાદોષમાંથી પણ નીકળી જવું જરૂરનું છે છેવટે તો જેમ શંકરને ઉમા રામને સીતા નળને દમયંતી હતા તેમ આપણી સ્ત્રીઓ આપણી ગોષ્ઠીમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી આપણા ઉદ્ગારો સમજતી તેને પોષતી, પોતાની અલૌકિક પ્રેમશક્તિથી આપણી બાળોપાધિઓને સાનમાં સમજી તેમાં ભાગ લેતી આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે ત્યારે જ આપણો ઉદ્ધાર સંભવે છે તે પહેલાં નહિ એવી દશા હાલ તુરતમાં કન્યાશાળા મારફતે પ્રાપ્ત થવાનો ઘણો જ થોડો સંભવ છે જ્યાં લગી બાળલગ્નની હાંસડી આપણે પહેરેલી સરજી હશે, ત્યાં લગી પુરુષોએ પોતાની સ્ત્રીઓના શિક્ષક બનવું પડશે, અને એ શિક્ષણ માત્ર અક્ષરનું જ નહિ ધીમે ધીમે રાજ્યપ્રકરણી, સંસારસુધારાના વિષયોમાં તેઓને પ્રવેશિત કરી શકાય છે આ કરતાં પહેલાં અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર જણાતી નથી આવા પુરુષે પોતાનું સ્ત્રીસંબંધેનું વર્તન ફેરવવું પડશે સ્ત્રી પુખ્ત ન થાય ત્યાં લગી શિક્ષાવસ્થામાં રહે અને ત્યાં લગી પુરુષો તેમની પ્રત્યે બ્રહ્મચર્ય પાળે તો આપણે જડતા (ઈનર્શિયા) રૂપી શક્તિના દાબ તળે કચરાયેલા ન હોઈએ તો આપણે બાર કે પંદર વરસની બાળા ઉપર કદી પ્રસવની મહા વ્યથાનો બોજો ન જ મૂકીએ એ વિચાર કરતાં પણ આપણને કંપારી છૂટવી જોઈએ

પરિણીત સ્ત્રીઓને સારુ વર્ગો કાઢવામાં આવે છે, તેઓને માટે ભાષણો થાય છે આ બહુ સરસ છે આવી પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાના વખતનો ભોગ આપે છે એ આપણા જમે પાસામાં નોંધાય છે પણ તેની સાથે ઉપર બતાવેલી પુરુષોની ફરજ જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે બહુ સારા પરિણામો નહિ મેળવી શકીએ એમ જણાય છે સહેજ ઊંડા વિચાર કરતાં સહુને આ સ્વયંસિદ્ધ વાત જણાશે

શિક્ષકો.

જ્યાં જ્યાં નજર કરીએ છીએ, ત્યાં ત્યાં કાચા પાયા ઉપર ભારે ચણતર કરી મૂકેલું જોવામાં આવે છે પ્રાથમિક કેળવણીને સારૂ પસંદ કરેલા શિક્ષકો વિનયની ખાતર ભલે

શિક્ષક કહેવાય પણ હકીકતમા તેઓને એવી ઉપમા આપી શિક્ષક શબ્દનો દુરૂપયોગ કરીએ છીએ વિદ્યાર્થીનો બાલ્યકાળ સર્વથી અગત્યનો છે એ સમયે મળેલુ જ્ઞાન કદિ ભૂલાતુ નથી એ જ સમયે તેને ઓછામા ઓછી મુદ્દત મળે છે અને ગમે તેવી ચાનચનાઉ નિશાળમા તેને ગોંધવામા આવે છે મારી માન્યતા છે કે કૉલેજ, હાઈસ્કૂલ વગેરેના શણગારોમા આ ગરીબ દેશથી ન સહન થઈ શકે એવુ ખર્ચ કરવામા આવે છે, તેને બદલે જો પ્રાથમિક કેળવણી, સૃષ્ટિસૌન્દર્યનો કપિણ ધ્યાન રહ્યો હોય અને આરોગ્યની સભાળ રહેતી હોય એવી જગાએ સુશિક્ષિત, પીઢ અને નીતિમાન શિક્ષકો મારફત આપવામા આવે તો થોડી મુદતે આપણે ઘણા મહત્વના પરિણામો જોઈ શકીએ આવો ફેરફાર કરવા સારૂ ચાલુ શિક્ષકોનો પગાર દર મામે બેવડાવ્યો હોય તો પણ હેતુ પાર પડવાનો નથી મોટા પરિણામો એવા જૂજ ફેરફારથી ન આવી શકે પ્રાથમિક કેળવણીનુ સ્વરૂપ બદલાવુ જ જોઈએ હુ જાણુ છુ કે આ વિષય ઘણો કઠિન છે તેમા વિઘ્નો ઘણા છે એમ છતા **'ગુજરાત કેળવણી મડળ'** ની શક્તિ બહાર એનો ફડચો હોવો ન જોઈએ.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો દોષ કાઢવાનો મારો હેતુ નથી એ કહેવુ કદાચ જરૂરનુ છે તેઓ પોતાની શક્તિ ઉપરાત પરિણામ બતાવી શકે છે એ આપણી ભવ્ય સભ્યતાનુ ફળ છે એમ હુ માનુ છુ જો તે જ શિક્ષકોને પૂરી લાયકાત અથવા પૂરૂ ઉત્તેજન મળે તો જે પરિણામ આવે તેનુ માપ કાઢી શકાય તેમ નથી

ફરજીયાત વિ. મરજીઆત.

કેળવણી મફત અને ફરજીઆત હોવી જોઈએ કે કેમ તે વિષે મારે કઈ પણ કહેવુ અનુચિત ગણુ છુ મારો અનુભવ થોડો છે વળી કોઈ પણ પ્રકારની ફરજ પ્રજાની ઉપર નાખવી એ મને વસમુ લાગે છે, ત્યા આ અમૂલી ફરજ કદી નાખવી એ વિચાર ખળભળ્યા કરે છે હાલ આપણે કેળવણી મફત અને મરજીઆત રાખી તેના અખતરા કરીએ એ સમયને વધારે રૂચિકર જણાય છે જ્યા સુધી આપણે જોહુકમ કાળમાથી નથી નીકળી ગયા ત્યાસુધી કેળવણી ફરજીઆત કરવામા ઘણા વિઘ્નો નજરે તર્યા કરે છે નામદાર ગાયકવાડની સરકારના અનુભવ આ વિચાર કરતા કદાચ મદદગાર હોવાનો સભવ છે મારી તપાસનુ પરિણામ ફરજીઆત કેળવણીની યોગ્યતા વિરુદ્ધ આવ્યુ, પણ તે તપાસ નહિ જેવી હોવાથી તેમની ઉપર વજન નથી દઈ શકતુ આ વિષય ઉપર પરિષદમા આવેલા સભ્યો આપણને વજનદાર માહિતી આપશે એમ ધારી લઉ છુ

ઉપાયો.

આ બધી ખામીઓ દૂર કરવાનો ધોરી રસ્તો અરજી નથી એમ મારી ખાત્રી છે મહત્વના ફેરફાર ગજવત્તાથી એકાએક થઈ શકતા નથી એ સાહસ પ્રજાના આગેવાનોએ જ કરવા જોઈએ અગ્રેજી બધારણમા પ્રજાના વ્યવસાહસને ખાસ સ્થાન છે સરકાર આપે તો જ થાય એમ વિચારીએ તો આપણને આપણુ ધાર્યુ કરતા યુગો વીતવાનો સભવ છે જેમ

ઈંગ્લાંડમા તેમ જ અહીં સરકારની પાસે અખતરા કરવાના પહેલા આપણે કરી બતાવવા જોઈએ જેને જે દિશામા ન્યૂનતા જણાય ત્યા ન્યૂનતા દૂર કરી પોતે શુભ પરિણામ લાવી, સરકાર પાસે ફેરફાર કરાવી શકે છે આવા સાહસને સારુ દેશમા કેળવણીની અનેક ખાસ સસ્થાઓની સ્થાપના કરવી ઘટે છે

તેમા એક મહાવિઘ્ન છે આપણને 'ડીગ્રી'નો ભારે મોહ છે ઉત્તીર્ણ થવા ઉપર આપણા જીવનનો આધાર રાખીએ છીએ આથી પ્રજાને ભારે નુકશાન થાય છે 'ડિગ્રી' એ સરકારી નોકરીઆત વર્ગને જ કામની છે એ આપણને ભૂલી જઈએ છીએ પણ પ્રજાની ઇમારત કંઈ નોકરીઆત વર્ગ ઉપર ચણવાની નથી, તેમ સૌને નોકરી વિના ઘણી જ સારી ધનપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ આપણે ચોમેર જોઈ શકીએ છીએ અભણ જેમ પોતાની હોશિઆરીથી કરોડાધિપતિ થઈ શકે છે, તેમ ભણેલ વર્ગ કેમ ન થઈ શકે? જો ભણેલ વર્ગ ભીતિ છોડે તો તેઓમા અભણ જેટલુ સામર્થ્ય તો જરૂર આવી શકે

જો 'ડિગ્રી'નો મોહ છૂટે તો દેશમા ખાનગી શાળાઓ ઘણી ચાલી શકે છે કોઈ રાજ્યકર્તા પ્રજાની બધી કેળવણી આપવી નક્કી નથી અમેરિકામા તો મુખ્યત્વે ખાનગી સાહસ જ છે ઈંગ્લાંડમા અનેક સસ્થાઓ ખાનગી સાહસથી જ ચાલે છે તેઓ પોતાના જ પ્રમાણપત્રો આપે છે

આ કેળવણીને સારા પાયા ઉપર મૂકવાને માટે ભગીરથ પ્રયત્નની જરૂર પડશે તેમા ધનનુ, મનનુ, તનનુ, અને આત્માનુ અર્પણ થવુ જોઈએ

અમેરિકામાથી આપણે થોડુ જ શીખી શકીએ એવુ મને લાગ્યુ છે પણ એક વસ્તુ તો અનુકરણ કરવા જેવી છે ત્યાની કેળવણીની મહાન સસ્થાઓ એક મોટા ટ્રસ્ટની દ્વારા ચાલે છે તેમા કરોડો રૂપીઆની થાપણ ધનાઢ્ય લોકોએ આપી છે તે ટ્રસ્ટની મારફતે અનેક ખાનગી શાળાઓ નભે છે તેમા જેમ ધન એકઠુ થયુ છે તેમ ગરીબ સંપત્તિવાળા, સ્વદેશાભિમાની વિદ્વાન ગૃહસ્થો એકઠા થયા છે તેઓ બધી સસ્થાઓ તપાસે છે અને તેઓનુ રક્ષણ કરે છે તેઓને યોગ્ય લાગે ત્યા ને તેટલી મદદ આપે છે એ મદદ અમુક બધારણ કબુલ કરે એવી સસ્થાઓ મેળવી શકે છે આ ટ્રસ્ટ વડે ઉત્સાહી દીનચાલથી અમેરિકાના ઘણા ખેડુતોને ખેતીની નવીન શોધોનાળુ જ્ઞાન મળી શક્યુ છે આવી કંઈક યોજના ગુજરાતમા થઈ શકે તેમ છે ધન છે, વિદ્વત્તા છે ધર્મવૃત્તિનો હજુ લોપ નથી થયો માળીઓ તો સિંચાની વાટ જોઈ રહ્યા છે આ સાહસ થાય તો થોડા વર્ષમા આપણે સરકારને બતાવી શકીશુ કે આપણો પ્રયાસ ખરો છે પછી સરકાર તેનો અમલ કરવામા નહિ ચૂકે હજાર અરજીઓ કરતા આપણે કરી બતાવેલુ કાર્ય વધારે દીપશે

ઉપરની સૂચનામા 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ'ના બીજા બે ઉદ્દેશોનુ અવલોકન આવી જાય છે આવા ટ્રસ્ટની સ્થાપના તે કેળવણીના પ્રચારની સતત ચળવળ છે અને તે કેળવણીનુ વ્યવહારિક કાર્ય છે

અપૂરૂ રહે ને એ સમ્બન્ધનો પૂરો ખ્યાલ પણ આપણને ન આવે નાખવા તરીકે મહુડાનો પ્રશ્ન ગુજરાતના કેટલાક વિભાગને બહુ અગત્યનો છે તેનો વિચાર રાજ્ય પરત્વે જ કરતાં કડવું પરિણામ આવી શકે, અથવા ધાર્યું પરિણામ આપણે ન લાવી શકીયે પણ જો મહુડાના કાયદાની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરી આપણું જે અંગત કર્તવ્ય હોય તેનો પણ આપણે સાથે સાથે વિચાર કરીએ તો આપણી સરકારની સાથેની લડતમા વહેલા ફાવવાનો સંભવ છે, ને આપણને લડવાની ચાવી પણ સહેલથી હાથ આવે જે વિચારો હું આપની સમક્ષ મૂકવાનો છુ તે ઉપરથી રાજકીય આન્દોલનો માર્ગ અથ આપ વિશેષ જોઈ શકશો

પરિષદો ભરાઈ વીખરાઈ જઈ પોતાની પાછળ કાર્યકારી મંડળ મુકતી જોવામા આવતી નથી અથવા જો કાર્યકારી મંડળ મૂકવામા આવે છે તો તેઓ મહુમ ગોખલેજીની ભાષામા પોતાના ધંધામાથી બચતા વખતમા કામ કરનારા હોય છે આપણને જરૂરનું તો એ છે કે પરિષદોના ઠરાવોનો અમલ કરવો એને જેઓ પોતાનો મુખ્ય અને ખાસ ધંધો ગણી શકે તેવા માણસો જોઈએ આવા માણસો ઘણા હોય ત્યારે જ પરિષદોના કાર્ય ગોળી નીકળવાના, ત્યારે જ ફળદાયી થવાના હાલ તો ઘણુ કામ એળે જાય છે ભારત સેવક સમાજ જેવી અનેક સંસ્થાઓ દેશમા થાય એ આવશ્યક છે સેવા એ જ ધર્મ માનનારા ઘણા નીકળે ત્યારે જ આપણે મહાન પરિણામો જોઈ શકીશું હિન્દુસ્તાન સારે નસીબે ધર્મબદ્ધ છે એટલે દેશસેવામા આ કાળે ધર્મની પરિસીમા છે એ ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય તો ધાર્મિક વૃત્તિવાળા માણસો રાજકીય કામમા વધુ સંખ્યામા જોડાય જે કાળે સાધુ સન્તો આ પ્રકરણ હાથમા લેશે તે કાળે હિન્દુસ્તાન ધાર્યા કાર્ય સહેલથી કરી શકશે એવી મારી માન્યતા છે ગમે તેમ હો પણ આપણને છાજે છે કે આ પરિષદ્‌ને અંગે આપણે એક કાર્યકારી મંડળ ઉભુ કરી શકીએ કે જેનો ધંધો જ પરિષદ્‌ના ઠરાવોને અમલમા મૂકવા મથવાનો હોય

દેશમા સ્વરાજ્યનો ધ્વનિ ચાલી રહ્યો છે વિદુષી બાઈ એની બેસન્ટે લાખો સ્ત્રીપુરૂષોને ‘સ્વરાજ્ય’નો જપ જપાવતા કરી મૂક્યા છે જે વસ્તુ બે વર્ષ પહેલા ઘણા સ્ત્રી પુરૂષો નહોતા જાણતા તે વસ્તુને તે બાઈએ પોતાની ચાતુરી, પોતાના અથાગ પ્રયત્નથી પ્રચલિત કરી મૂકી છે સ્વરાજ્ય થોડી મુદતમા મળશે એવી આશા બંધાવવામા આ બાઈનુ નામ ઇતિહાસમા પ્રથમ પંક્તિમા મુકાશે એ વિષે શંકા હોય જ નહિ સ્વરાજ્ય એ કોન્ગ્રેસનો આદર્શ હતો, ને છે મીસીસ બેસન્ટનો એ નવો ખ્યાલ ન હતો પણ એ સ્વરાજ્યને થોડા સમયમા સિદ્ધ થાય એવી વસ્તુ તરીકે સમજાવનાર તો આ બાઈ જ ગણાશે તેને સારૂ તેનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે એમને અને એમના સાથી મી એરંડેલ તથા મી વાડીઆને છોડી સરકારે મહેરબાની કરી છે તથા સ્વરાજ્યની ચળવળ યોગ્ય છે એમ કબુલ્યુ છે જે ઉદારતા સરકારે મિસીસ બેસંટને તેના સાથીને વિષે વાપરી છે તે જ, ભાઈ મહમદઅલી તથા ભાઈ શૌકતઅલી વિષે વાપરે એ ઇચ્છવા જેવુ છે બન્ને ભાઇઓને વિષે સર વીલીયમ વિન્સેન્ટે કહ્યુ છે તેમા કેટલુ વિચારવા જેવુ છે તેનો ખ્યાલ કરવાની

જરૂર નથી પ્રજાની માગણી સ્વીકારી તેમને છોડ્યાથી કઇ અયોગ્ય પરિણામ ન આવે એવી જામીનગીરી સરકાર પ્રજાની ઉપર મૂકશે અને પ્રજાને વિશેષ લાગણી બતાવશે જ્યા સુધી આ ભાઈઓને નથી છોડ્યા ત્યા સુધી સરકારની ઉદારતા અધુરી ગણાશે આપણે ઉમેદ રાખીશુ કે સરકાર સપૂર્ણ ઉદારતા બતાવી પ્રજાનુ ચિત્ત હરી લઈ તેને પોતાની કરી લેશે

મહેરબાન મોન્ટેગ્યુ સાહેબ આવે છે, તેમની પાસે રજુ કરવાની જે અરજી ઘડાઈ છે ને જેમા સહીઓ થઈ રહી છે તેનો મુખ્ય હેતુ પ્રજાકેળવણી છે સ્વરાજ્ય મેળવવાને સારૂ અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર છે એવુ કહેવુ ઇતિહાસનુ અજ્ઞાન સૂચવે છે મારૂ મારૂ કામ ચલાવવુ છે એવી ભાવના પ્રજામા લાવવા સારૂ અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર નથી, એના જ્ઞાનની, એના શિક્ષણની જરૂર છે ઘણા અભણ રાજાઓએ ભારે સરસ રીતે રાજ્ય ચલાવ્યા છે ઉપરની ભાવના પ્રજામા કેટલે દરજ્જે છે તે જોવુ ને ન હોય ત્યા તે ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવો એ તે અરજીનો ઉદ્દેશ છે તેમા નાખો સ્ત્રીપુરૂષ સમજપૂર્વક સહી કરે તે ઇષ્ટ છે તેવી અરજીનુ વજન મે મોન્ટેગ્યુ સાહેબની ઉપર પડે એ તે અરજીનુ સહજ પરિણામ છે

કોન્ગ્રેસ ને મોસલેમ લીગે સ્વીકારેલી યોજનામા ફેરફાર કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી એટલે એના ગુણદોષનો વિચાર કરવાનુ રહેતુ નથી પ્રજાના આગેવાનોએ ઘણા વિચારપૂર્વક ઘડેલી યોજના આપણે અત્યારની કાર્યસિદ્ધિને સારૂ સપૂર્ણ સમજી શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનો અમલ થાય એ જ કાર્યો કરવા રહ્યા છે

આ યોજના સ્વરાજ્ય નથી પણ તે સીડીએ આપણને ચઢાવનારૂ મોટુ પગથીઉં છે. કેટલાક ઈગ્રેજ ટીકાકાર એમ કહે છે કે—આપણને સ્વરાજ્ય ભોગવવાનો હક નથી કેમકે જે વર્ગ સ્વરાજ્ય માગે છે તે વર્ગમા હિદુસ્તાનનો બચાવ કરવાની શક્તિ જ નથી તેઓ પૂછે છે, શુ ઈગ્રેજો જ હિદુસ્તાનની સિપાહીગીરી કરશે ને હિદી પ્રજા રાજ્યસત્તા ચલાવશે? આ પ્રશ્ન હાસ્યજનક છે ને દુખદ છે હાસ્યજનક છે કેમકે ઈગ્રેજી મિત્રો પોતાને આપણાથી અળગા માની લે છે આપણી કલ્પના તો એવી છે કે—આપણે બ્રિટનની સાથે રહી સ્વરાજ્ય ભોગવશુ અહીં ઘર કરી રહેના ઈગ્રેજો હિદુસ્તાન છોડે એવુ આપણે માગતા નથી પણ સ્વરાજ્યમા તેઓ ભાગી હશે એવી રચનામા કાઇ સિપાહીગીરી તેઓને ભાગે આવી તો તેઓને તેમા કઈ કહેવાપણુ નહિ રહે પણ આપણે સિપાહીગીરીમા ભાગ નહિ લઈએ એમ તેઓનુ માનવુ જ ઉતાવળભર્યુ છે હિદુસ્તાનની વૃત્તિ સૈનિક બળ મેળવવાની થશે ત્યારે તે થોડા સમયમા પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી વસ્તુ છે મારવાની શક્તિ એ કઠોર વૃત્તિનુ પરિણામ છે એ વૃત્તિને પોષતા વાર નથી લાગતી તે ઘાસની જેમ ઉગી શકે છે પ્રશ્ન દુખદ છે કેમકે તે આપણને સ્મરણ કરાવે છે કે આપણને સરકારે આજ લગી સૈનિક તાલીમ વિનાના રાખ્યા છે જો તેમણે આપણામાં એ તાલીમ ઇચ્છી હોત તો અત્યારે શિક્ષિત વર્ગનુ મોટુ લશ્કર તૈયાર હત લડાઈમા શિક્ષિત વર્ગ ભાગ નથી લીધો તેનો દોષ શિક્ષિત વર્ગની ઉપર છે તેના કરતાં સરકારની ઉપર ઘણો મોટો છે જો સરકારની રાજ્યનીતિ જૂદી

વેરણ ઉપર અસરથી બધાઈ હત તો અત્યાર સરકારની પાસે અજીત સેના તૈયાર હત પણ જે દશા વર્તે છે તેનો દોષ ભને કોઈને ન દેવાય જ્યારે ઇંગ્રેજી સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે કરોડો ઉપર રાજ્ય ચલાવવામા પ્રજાને હથિયાર રહિત અને સૈનિક શિક્ષા રહિત કરવામા ડહાપણ ગણાયુ હવે જાગવા યાથી સવાર ગણી રાજા પ્રજા બન્નેએ ગી ગયેલુ સમારી લેવાનુ છે

આ વિચારો ચાલુ પ્રવાહ યોગ્ય છે એવી કલ્પના ઉપર આપેલા છે મને પોતાને ચાલુ સ્થિતિ દરેક પ્રકારે યોગ્ય છે એમ નથી જણાતુ આપણે જે ચળવળ ચલાવીએ છીએ તે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ છે જે સ્વરાજ્ય ઇચ્છીએ છીએ તે પાશ્ચાત્ય નમુનો છે તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનને પાશ્ચાત્ય દેશોની હરિફાઇમા ઉતરવુ પડશે ઘણા માને છે કે—તેમાથી છુટકારો જ નથી હુ તેવુ માનતો નથી હિંદુસ્તાન યુરોપ નથી, જાપાન નથી, ચીન નથી એ મારાથી ભૂલાતુ નથી હિંદુસ્તાન જ કર્મભૂમિ છે, બાકીની ભોગભૂમિ છે, એ દેખાતી છે એ મારુ મનમા હસી રહેલુ છે આ દેશનુ કાર્ય બીજા દેશોના કરતા વિચિત્ર છે એમ મને લાગે છે હિંદુસ્તાન ધાર્મિક સામ્રાજ્ય ભોગવવા યોગ્ય છે જેવી તપશ્ચર્યા આ દેશમા થઈ છે તેવી બીજે કોઇએ નથી થઈ હિંદુસ્તાનને લોખંડના શસ્ત્રોની ઓછી જરૂર છે તે દિવ્ય શસ્ત્રથી લડતુ આવ્યુ છે, હજુ લડી શકે છે બીજી પ્રજાઓએ શરીરબળને પૂજ્યુ છે યુરોપમા ચાલતુ દારુણ યુદ્ધ તેનો સચોટ દાખલો છે હિંદુસ્તાન આત્મબળવડે સર્વે જીતી શકે છે આત્માની શક્તિની પાસે શરીર શક્તિ તૃણવત્ છે એવા અનેક દાખલા મળી આવે છે, એવુ કવિઓએ ગાયુ છે, અનુભવીઓએ વર્ણવ્યુ છે હૃષ્ટપુષ્ટ ત્રીસ વરસનો જુવાન પોતાના એંસી વર્ષના બાપની પાસે બકરી જેવો થઈ વર્તે છે આ પ્રેમ બળની નિશાની છે પ્રેમ એ જ આત્મા છે એ આત્માનો ગુણ છે એ જ પ્રેમનો ઉપયોગ શ્રદ્ધાપૂર્વક આખા જગત ઉપર આપણે કરી શકીએ છીએ આપણે ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠા છીએ તેથી આધુનિક વાયુમા આપણા પગ ઠેકાણે રાખી શકતા નથી ને આમ તેમ અફળાયા કરીએ છીએ° આ વસ્તુનો થોડો વધારે વિચાર આગળ કરશુ

આવા મારા વિચારો છતા હુ સ્વરાજ્યની ચળવળમા ભાગ લઉ છુ કેમકે અત્યારે જે પદ્ધતિથી સરકાર રાજ્ય ચલાવે છે તે આધુનિક પદ્ધતિ છે તે પદ્ધતિનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ તો 'પાર્લામેંટ' છે એમ સરકાર પોતે માને છે એવી પાર્લામેંટ આપણને ન મળે તો આપણે અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થઈ જઈએ મીસીસ બેસંટનુ એક વાક્ય તદ્દન ખરૂ છે યા તો હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય હો અથવા હિંદુસ્તાનમા ભુખમરાનો રોગ કેનારો હુ આંકડાઓમા નથી પડવા ઇચ્છતો મારી આખનો પુરાવો મને બસ છે કે,—હિંદુસ્તાનમા ગરીબાઈ વધતી ચાલી છે બીજુ પરિણામ કેમ હોય? જે દેશ પોતાનો કાચો માલ બહાર મોકલે છે ને તેની પર બહાર મરામત થઈ પાછો આવે છે ને લે છે, જે દેશ પોતે રુ પેદા કરતા છતા પોતાના કપડાના જ કરોડો રૂપિયા બહાર આપે છે તે દેશની દશા કંગાલ ન હોય તો શુ હોય? જે

દેશના લોક પોતાના વિવાહ વિગેરેના ખચમા પૈસા ખર્ચે તે સ્થિતિને ઉંડાઉ સ્થિતિ ગણવામા આવે તે દેશની દશા ભીખારી જ ગણાય જે દેશ મગળ વિગેરેના સુધારા કરવામા પૂરતુ ખર્ચ ન કરી શકે એ દેશ ભીખારી જ હોય જે દેશના અમલદાર વગનો પગાર ઘણે ભાગે બહાર ખચાય એ દેશની પ્રજા દિવસે દિવસે કગાન બનતી જ જોઈએ જે દેશના માણસો કકડતી ટાઢમા ઉનના વસ્ત્રના અભાવે સોના સરખુ ખાતર બાળી નાખી પોતાની ટાઢ સમાવે તેની કગાનીનતમા શી કચાશ હોય ? આખા હિદુસ્તાનમા ભમતા મે ક્યાએ પ્રજાવર્ગમા નૂર નથી જોયુ મધ્યમવર્ગ મહા વ્યથામા ઘેરાયેલા છે નિષ્ટ વર્ગો ઉચે આભ અને નીચે ધરતી છે તેને સાઉ સારો દિવસ છેજ નહિ. હિન્દુસ્તાનની દોલત બોય તળે દટાયેલી છે ને તેના ઘરેણામા છે એ કેવળ કલ્પના છે જે છે તેની કઈ ગણતી નથી નોકોની કમાણી વધી નથી ત્યારે ખર્ચ વધ્યા છે આની દશા કઈ સરકારે જ્ઞાનપૂર્વક આણી નથી હુ માનુ છું કે—સરકારના હેતુ શુદ્ધ છે તેની શુદ્ધ માન્યતા છે કે-પ્રજાની ઉનતિ થતી જાય છે પોતાની 'સ્તુત્ય' ઉપર તેની અચલિત શ્રદ્ધા છે આકડાઓ ગમે તે સિદ્ધ કરી શકે એ ઈગ્રેજી કહેવત છે, તે યથાર્થ છે આકડાઓ ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રીઓ હિન્દુસ્તાનની ચડતી દશા સિદ્ધ કરે છે ચોપડીયા હિસાબ કરનારા મારા જેવા તે આકડાઓ જોઈ શકાયુક્ત થઈ ડોકી ધુણાવે છે ઉપરથી દેશના આણીને બીજુ કહે તો પણ જરૂર કહીશ કે, હિદુસ્તાનને છુ કગાન થતુ જોઉ છુ

ત્યારે આપણી જ પાર્લામેન્ટ હોય તો તે શુ કરે ? હિદુસ્તાનમા પાર્લામેન્ટ હશે ત્યારે આપણને ભૂલો કરવાની તેમ જ સુધારા કરવાની સત્તા મળશે આપણે પ્રથમ તો જરૂર ભૂલો કરશુ પણ આપણુ ખમીર આ દેશનુ હોવાથી ભુલોનો સુધારતા વાર નહિ લાગે ને આપણને સુખમતનો ઈલાજ તુરત હાથ લાગશે એ વેળા આપણે લેફ્રીયરની ચીજ વડે આપણુ જીવન નહિ ગાળતા હોઈએ એ વેળા આપણો અખુટ દોલત ખર્ચી મા રાહી દિલ્હી નહિ બાધતા હોઈએ બાદશાહી દિલ્હીનો આધાર હિન્દુસ્તાનની ઝુપડીઓ અનુસરનો હશે ઝુપડી અને પાર્લામેન્ટ હાઉસ વચ્ચે કઈક પ્રમાણ તો હશે જ **પ્રજા અત્યારે રક થઈ બેઠી છે તેને ભુલ કરવા જેટલોએ હક નથી રહ્યો. જેને ભુલ કરવાનો હક નથી તે કદિ સુધારો કરી શકવાના નથી** આમની સભાનો ઇતિહાસ એ ભૂલોનો ઇતિહાસ છે ઇનિ આ ભવનુ પુતળુ છે એમ અગ્રેજી કહેવત છે **ભુલ કરવાની છુટ અને તે સુધારવાની સત્તા એ સ્વરાજની એક વ્યાખ્યા છે.** એ સ્વરાજ્ય પાર્લામેન્ટમા રહેલુ છે

પાર્લામેન્ટ આજે જ જોઇએ તે લેવાને આપણે આજે જ લાયક છીએ એટલે તે આપણે માગવુ ત્યારે જ મળશે 'આજે જ ક્યારે આવશે તેનો આધાર આપણી ઉપર છે

બ્રિટીશ ડેમોક્રસી-બ્રિટીશ પ્રજાની પાસે દુખ રડવાથી સ્વરાજ નથી મળવાનુ તે પ્રજા કોઈ માગણી ઓળખી શકતી નથી તે પ્રજા કહે છે ' અમે સ્વરાજ માગવા કોઈની પાસે

ગયા નથી અમે અમારી શક્તિવડે તે મેળવ્યુ છે તમને નથી મળ્યુ, કેમકે તમે નાલાયક છો તમારી લાયકાત હશે ત્યારે સ્વરાજ તમને મળશે જ"

આ લાયકાત કેમ આવે? આપણે હિન્દની પ્રજા પાસે સ્વરાજ માગવુ રહ્યુ છે આપણી અરજી તેની હને છે જ્યારે હિન્દુસ્તાનના ખેડુત જાણશે કે સ્વરાજ શુ છે, ત્યારે કોઈ સ્વરાજ રોકી શકનાર નથી

સર વિલીયમ વિલ્સન હટર લખી ગયા છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા ધાર્યુ મેળવવાનો સીધામા સીધો રસ્તો રણસગ્રામમા મેળવેલો વિજય છે જે શિક્ષિત વર્ગ મૂગે મોહે આ વેળા લડાઈમા જોડાઈ શક્યા તો સારી ખાત્રી છે કે આપણને માન્યુ હમણા જ મળત, એટલુજ નહિ પણ એ મળ્યા વગર ચુકી એગ જ હત

આપણે ઘણી વેળા કહીએ છીએ કે હિન્દુસ્તાનના ઘણા સિપાહિ ફ્રાન્સના મેદાનમાં અને મેસોપોટેમિયાના મેદાનમા ખપાઈ મુઆ છે આનો જશ આપણે શિક્ષિતવર્ગ નથી લઈ શકતા એ સિપાઇઓને તૈયાર આપણે નથી કર્યા, એ સિપાઇઓ દેશાભિમાનથી નથી ગયા તેઓને સ્વરાજની ખબર નથી લડાઇને અતે તેઓ સ્વરાજ માગવાના નથી તેઓ પોતાને નિમક આપનારની ખાતર પોતાની નિમકહલાલી બતાવવા ગયા છે સ્વરાજની માગણી કરતા મને લાગે છે કે આપણે તેઓને દરમીયાન નથી લાવી શકતા શિક્ષિતવર્ગ લડાઈમાં મોટો ભાગ નથી લઈ શકેલ તેને સારૂ તે વર્ગને દોષિત ગણી શકાય નહિ, એટલુ જ આપણે કહી શકીએ છીએ

આપણે કટોકટીના સમયે વફાદારી બતાવી છે, એ પણ લાયકાત નથી મુદ્દસ્સરતુ વફાદારી એ ગુણ નથી એ પ્રજા સ્થિતિની સહજ આવશ્યકતા છે વફાદારીથી સ્વરાજ ન મળે એ સ્વય સિદ્ધ છે

આપણી લાયકાત આપણને હવે સ્વરાજ ભોગવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે તેમાં રહી છે, ને બ્રિટીશ અમલદારવર્ગે ગમે તેટલી શુદ્ધ દાનતથી કામ કર્યુ છે છતા તેઓનો સમય હવે આવી રહ્યો છે, એમ આપણને ચોક્કસ જણાયુ છે એમા રહેલી છે, ને તેટલી લાયકાત આપણા કાર્યને સારૂ પૂરતી છે સ્વરાજ વિના હવે હિન્દુસ્તાનમા શાન્તિનો સભવ નથી

પણ જો આપણે સ્વરાજની ચળવળ સભાઓ ભરીને જ કરીએ તો પ્રજાને હાનિ થવાનો સભવ છે મેળાવડા અને ભાષણો યોગ્ય સ્થાને ને યોગ્ય વખતે શોભી શકે છે **પણ માત્ર મેળાવડા અને ભાષાણોથી પ્રજા ઘડાતી નથી.**

જે પ્રજામા સ્વરાજના તરગો ઉછળી રહ્યા હોય તેમા સર્વ દિશામા જાગૃતિ હોય સ્વરાજનુ પ્રથમ પગથિયુ તો હરેક વ્યક્તિ છે **યથા પિંડે તથા બ્રહ્માન્ડે એ** મહા વાક્ય આ પ્રસગે પણ ખરુ જ છે જો આપણા હૃદયમા નિરતર લડાઈ ચાલ્યા કરે, જો આપણે નાકા ચાનતા હોઇએ, આપણી ઇન્દ્રિયો ઉપર અકુશ રાખવાને બદલે ઇન્દ્રિયો આપણી ઉપર

રાજ્ય ભોગવતી હોય તો સ્વરાજનો અર્થ આપણે સારૂ શો હોઈ શકે ? પ્રથમ પગથિયું તો આપણે આપણી ઉપર રાજ્ય ભોગવતા શિખવુ એ છે

પછી કુટુબ—જો કુટુબમા કલહ હોય, ભાઈઓ એક બીજાની સાથે લડે, કુટુબીઓ સાથે ન રહી શકે, અવિભક્ત એટલે કૌટુમ્બિક સ્વરાજ ભોગવનારા કુટુબો ઝગડાને લીધે વિભક્ત બને તો આપણે સ્વરાજને સારુ કેમ લાયક બનીએ ?

હવે જ્ઞાતિ—જ્ઞાતિમા એક બીજાની સાથે દ્વેષ વર્તે, જ્ઞાતિઓ પોતાનો કારભાર ન ચલાવી શકે, તેમા કાઈ વ્યવસ્થા હોય નહિ, રોટીઆ મોટાઈ માગે, જ્ઞાતિભાઈ સ્વેચ્છાચારી થાય ને આટલુ સકુચિત સ્વરાજ આપણે ન ચલાવી શકીએ તો રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ કેમ ચલાવી શકીએ?

જ્ઞાતિ પછી શહેર આપણા શહેરનો કારભાર આપણે ન ચલાવી શકીએ, આપણી ગલીઓ સાફ ન રાખીએ, આપણા ઘર ખડેર હોય રસ્તા વાકા હોય, શહેરનો કારભાર ચલાવનાર નિસ્વાર્થી શહેરી ન નીકળી પડે, જે કારભાર ચલાવતા હોય તે બેદરકાર હોય અથવા સ્વાર્થી હોય, તો આપણને વિશેષ સત્તા લેવાનો શો અધિકાર છે ?

ખરેખર શહેરના કારભારમા સ્વરાજની ચાવી રહેલી છે એટલે તે વિષે જરા વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે હિન્દુસ્તાનમા મરકીએ ઘર કર્યું છે કોલેરા તો આપણી સાથે છે જ મૅલેરિયા દરવર્ષ હજારોનો ભોગ લે છે દુનિયાના બીજા દરેક ભાગમાથી મરકી દૂર થઈ શકી છે ગ્લાસગોમા ગઈ હતી તેને હાંકી જોહાન્સબર્ગમાં એક જ વખત આવી શકી ત્યાની મ્યુનિસિપાલીટીએ મહા પ્રયત્ન કરી એક માસમા મરકી નાબુદ કરી આપણે મરકીની ઉપર જરી અસર કરી શકતા નથી આ સ્થિતિને સારૂ આપણે સરકારને દોષ નથી દઈ શકતા ખરૂ જોતા ગરીબાઈને પણ દોષ નથી દઈ શકતા મરકીને સારૂ જે ઉપાય લેવા હોય તેમા કોઈ આપણી વચ્ચે આવે તેમ નથી અમદાવાદ જેવુ શહેર ગરીબાઈનુ બહાનુ કહાડી નીકળી જઈ શકતુ નથી મને ભય છે કે મરકીને સારુ આપણે આખી જવાબદારી કબૂલ કરવી પડશે એ ખુશીની વાત છે કે જ્યારે આપણા રહેવાના વિભાગમા મરકી કેર વર્તાવી રહી હોય છે, ત્યારે જ્યા અંગ્રેજો વસે છે ત્યા તે જઈ શકતી નથી કારણો પણ તુરત સમજાય છે ત્યા હવા સાફ છે ઘરો છૂટા છે, રસ્તા પહોળા અને સાફ છે, અને જગલ જવાની ટેવ ઘણી સારી છે આપણે તો જગલ જવુ એટલે નરકવાસ કરવો એવુ કરીએ છીએ જે મુલકમા નવાણુ ટકા માણસો ઉઘાડે પગે ચાલનારા છે, તે મુલકમા લોકો ગમે ત્યા થુકે છે, ગમે ત્યા પોતાની હાજતો પુરી પાડે છે, ને તેવા રસ્તાપર આપણને ચાલવુ પડે છે આ સ્થિતિમા મરકી ઘર કરે તેમા શી નવાઈ છે ?

આપણે આપણા શહેરોની સ્થિતિ નહિ બદલાવીએ, આપણી બુરી ટેવો નહિ બદલીએ, આપણા પાયખાના નહિ સુધારીએ ત્યા સુધી આપણે સારૂ સ્વરાજની કશી કિંમત નથી રહેવાની

આ પ્રસગે આટલુ કહેવુ અનુચિત નહિ ગણાય આપણે સર્વથી ઉપયોગી સેવકો-ભગીનો અસ્પર્શ ગણીએ છીએ તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ છે કે આપણા પાયખાના આપણે તેઓને પૂરા સાફ કરવા દેતા નથી આપણે પોતે ધર્મને બહાને તે કામ કરતા અભડાઈએ છીએ આથી આપણો જાતે સ્વચ્છ ગણાતી છતા આપણા ઘરનો એક ભાગ દુનિયાના બીજા દેશોમા જે તે કરતા વધારેમા વધારે ગંદો રહે છે, ને તેને લીધે આપણે હમેશા ગંદી હવામા ઉંઘીએ છીએ જ્યા લગી આપણે કેવળ ગામડાઓમા રહેતા હતા ત્યા સુધી આપણે સુખી હતા પણ શહેરોમા આપણી ઉપની કુટેવોથી આપણે સદા આપઘાત કર્યા કરીએ છીએ

જ્યા ઘણા લોકો વગર પોતે મરતા હોય ત્યા ધર્મનો, કર્મનો, આચારનો અભાવ હોવાનો સભવ છે હુ માનુ છુ કે મરકીને કાઢવી એ આપણી શકિતની બહાર ન હોવુ જોઇએ જો આપણે મરકીને નાબુદ કરી શકીએ તો તેથી સ્વરાજ્યને સારૂ આપણી જેટલી લાયકાત વધશે તેટલી મહા ચળવળથી નથી વધવાની આપણા ડાક્ટરો વૈદ્યોએ વિચારવા જેવો આ સવાલ છે

આપણી પડોશમા જ ડાકોરજીનુ પવિત્ર ધામ છે મ્હે તે જોયુ છે તે પવિત્ર ધામની અપવિત્રતાનો પાર નથી હુ મને પોતાને શુદ્ધ વૈષ્ણવ માનુ છુ તેથી મને આ વિષે ટીકા કરવાનો વધારે અધિકાર છે ડાકોરજીમા એટલી સખત ગંદકી છે કે ચોખ્ખાઇમા રહેનાર માણસને ડાકોરજીમા એક દિવસ ગાળવો એ પણ મુશ્કેલીની વાત છે જાત્રાળુઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તળાવ બગાડે છે, રસ્તા બગાડે છે, મુખીયા લડે છે ને રણછોડરાયજીના આભૂષણ વિગેરે બાબત 'રીસીવર' નીમાયા છે એ વધારાનુ આ સ્થિતિ સુધારવી તે આપણુ જ કાર્ય છે સ્વરાજ્ય લેવા નીકળી પડેલા આપણે ગુજરાતી આપણુ આગણુ નહિ સુધારીએ તો સ્વરાજ્યના લશ્કરમા શી ફતેહ મેળવીશુ ?

શહેરોમા કેળવણીની સ્થિતિનો વિચાર કરતા પણ આપણને ઘણી નિરાશા પેદા થાય એવુ છે પોતાના અગત સાહસથી સેંકડોને કેળવણી આપવાની આપણી ચોખ્ખી ફરજ છે આને બદલે હજારો બાળકો કેળવણી વગરના રહે છે ને સરકારની ઉપર આપણી નજર ટમટમી રહી છે

શહેરોમા દારુનુ વ્યસન વધે છે, ચાની દુકાનો વધે છે, જુગાર વધે છે આનો ઇલાજ આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે સ્વરાજ્ય કેમ લઇએ ? સ્વરાજ્યનો અર્થ જ એ છે કે આપણો કારભાર આપણે ચલાવીએ

આપણા બાળકોના મોમાથી ને આપણા મોમાથી દુધ જતુ રહેવાનો સમય આવ્યો જણાય છે ગુજરાતમા ડેરીઓમે દાટ વાળવા માંડ્યો છે બધુ દુધ ખરીદી લઈ તેમાથી માખણ, પનીર, ઇત્યાદિ બનાવી વેચે છે જે પ્રજાનો આધાર મુખ્યત્વે દુધ ઉપર રહ્યો છે, તે પ્રજા આમ પોતાના ખોરાકનો નાશ કેમ થવા દે ? એવા સ્વાર્થી માણસો કેમ નીકળી પડે કે જે પ્રજાના આરોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના પૈસાને સારૂ પ્રજાની ખાવાની વસ્તુનો

અયોગ્ય વેપાર કરે ? દુધ, ઘી ઓ દુધના પદાર્થો પ્રજાને સારૂ એવા અમુલ્ય છે કે તેની ઉપર મ્યુનીસીપાલીટીઓએ પૂરો અંકુશ રાખવો ઘટે છે, આપણે તે વિષે શુ કરીએ છીએ?

હમણા જ બકરી ઈદના તુફાનના મુલકમાથી આવું બ્રુ એક નજીવા કારણને સારૂ મોટા કામ વની પડી, તેમા તોફાની માણસો ભળ્યા, ને ઝગડો આગળ વધ્યો આપણે તેનો ઉપાય નથી કરી શકયા સરકાર કરે તેની ઉપર કેવળ આધાર રાખવો પડ્યો છે આ આપણી અપંગ દશા સૂચવે છે

ઘડીભર ગોરક્ષાનો વિચાર કરવો એ અપ્રાસંગિક નથી આ સવાલ નાનો સુનો નથી. છતા તેનો આધાર કહેવાતી ગોરક્ષા મંડળ ઉપર મુકી દીધો છે ગોરક્ષા કરવાની પ્રથા જૂના કાળની જણાય છે તેની ઉત્પત્તિ આ દેશની આવશ્યકતામા રહેલી છે જ્યા નેવું ટકા માણસ ખેતીની ઉપર નિભાવ કરે છે જ્યા ખેતી માટે બેલની જરૂર પડે છે ત્યા ગાયની રક્ષા સહજે કરવાની ફરજ આવી પડે છે આવે સ્થળે માંસાહારી પણ ગાયનો ત્યાગ કરે આવા સ્વાભાવિક કારણો જ ગાયની રક્ષાની સારૂ બસ હોવા જોઈએ પણ અહિં દશા વિચિત્ર છે ગોરક્ષાનો મુખ્ય અર્થ એ જોવામા આવે છે કે ગાયો મુસલમાનભાઈઓના હાથમા ખોરાક સારૂ જતી અટકાવવી ગવર્નમેન્ટને ગાયના માંસની જરૂર લાગે છે તેમને નિમિત્તે હજારો ગાયોનો વધ હમેશા થાય છે તેના સામે આપણે કંઈ નથી કરતા વળતામા હિન્દુઓ જ ફુંકાની અઘોર ક્રિયા કરી ગાયનુ બધુ દુધ હમેશા હરી લે છે તે ગાયની આ ઘાતકી ક્રિયા અટકાવવા આપણે ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરીએ છીએ ગુજરાતમા જ બેલને હાંકવાને સારૂ હિન્દુ ચુકવાળી લાકડીઓ વાપરે છે તેની સામે અવાજ નથી ઉઠાવતા આપણા શહેરના બેલની દશા પામરી જોવામા આવે છે, ગાય અને તેના વંશનો બચાવ કરવો એ મહા મોટો પ્રશ્ન છે તેને મુસલમાનની સાથે ઝગડો કરવાનુ સંકુચિત રૂપ આપી આપણે ગાયોનો વધ વધાર્યો છે ગાયનો બચાવ કરતા મુસલમાનભાઈઓનો વધ કરવો એ ધર્મ ન હોય પણ અધર્મ. દાખલો સમ્ભર છે મને લાગે છે કે આપણે મુસલમાનભાઈઓ સાથે પ્રેમવચનથી મસલત કરીએ તો તેઓ પણ હિન્દની સ્થિતિ સમજી ગાયનો બચાવ કરવા તત્પર થશે તેઓને વિનતી તેઓની સાથે સત્યાગ્રહ કરી આપણે તેમને ગાયના બચાવમા રોકી શકીએ છીએ પણ આમ કરવા સારૂ આપણે આ સવાલનુ ખરૂ સ્વરૂપ સમજવુ જોઈએ આપણે આપણા ભાઈઓ મારવાને બદલે મરવા તૈયાર થવુ જોઈએ પણ તે તો જ્યારે આપણને ગાયની ખરી કિંમત જણાય ને આપણામા શુદ્ધ ભાવના સ્ફુરે ત્યારે જ કરી શકવાના. આ કાર્ય કરવામા ઘણી વસ્તુનો સમાવેશ એક સામટો થઈ જાય છે હિન્દુ–મુસલમાન વચ્ચેનો કલેશ ટળશે, ગાયોનુ રક્ષણ થશે દુધ, ઘી આપણને ચોખા ને સોંઘા મળશે અને આપણે ગાયનો વધ ઈંગ્રેજ, મુસલમાન કે હિન્દુ બધાને હાથે થતો અટકાવી શકીશુ આ એક કાર્ય પણ સ્વરાજને નજીક લાવનારી છે

ઉપલા ત્રણ સવાલો શહેરોના કારભારને અંગે ઉઠેલા છે એમાંથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે **શહેરોના આપણા શુદ્ધ કારભાર ઉપર ભારતવર્ષના કારભારનો આધાર છે.**

અંગ્રેજી હિલચાલ દેશમાં નહિ મળ્યી જ છે એમ કહેવું અનુચિત નહિ ગણાય આમાં લગભગ સ્વરાજ્યની ચાવી રહેલી છે એ આપણને સુઝતું નથી જો આપણને સ્વભાષા પ્રત્યે અરૂચી હોય, આપણાં કપડાં ન ગમે, આપણો પોષાક અણગમો ઉપજાવે, આપણને શિખાની શરમ આવે, આપણો ખોરાક સારો ન લાગે, આપણી હવા પણ ઠીક ન જણાય, આપણા લોકો અણઘડ ને આપણો સંગ રાખવા અયોગ્ય જણાય, આપણી સભ્યતા બુરી લાગે ને વિદેશી રૂડી લાગે, ટુંકામાં આપણું બધું દવલું લાગે ને પરદેશી વહાલું લાગે તો સ્વરાજ્યનો શો અર્થ હશે તે મને સમજમાં નથી આવી શકતું જો આપણને પરદેશી બધું ગ્રાહ્ય હોય તો જરૂર આપણને પરદેશી તાલીમની તો હજુ ઘણી ગરજ રહેશે, કેમકે પરદેશી વાયુએ જનસમાજમાં ઘણો થોડો જ પ્રવેશ કર્યો છે, મને તો લાગે છે કે આપણે સ્વરાજ્યનો રસ લઈ શકીએ તેના પહેલાં સ્વદેશી પ્રત્યે આપણને પ્રેમ નો ખરો પણ રાગ શુદ્ધાં હોવા જોઈએ આપણા દરેક કાર્યમાં સ્વદેશીયની છાપ નજરે પડવી જોઈએ સ્વરાજ્યની રચના જ આપણું ઘણું એકંદરે સારૂં છે તેવી કલ્પના ઉપર બંધાઈ શકે આ વિચાર બરોબર હોય તો સ્વદેશીની ચળવળ આ દેશમાં ઘણા મોટા પાયા ઉપર થવી જોઈએ જે જે દેશમાં સ્વરાજ્યની ચળવળ ચાલુ છે, તે તે દેશમાં સ્વદેશીની કિંમત પૂરી અંકાઈ છે સ્કૉટલાંડના સિપાહી મરણને જોખમે પણ પોતાની કીલ્ટ છોડવા ઇચ્છતા નથી તેને આપણે વિનોદમાં ઘાઘરા પલટણ કહીએ છીએ એ ઘાઘરાની પાછળ જે બળ રહ્યું છે તેની સાક્ષી દુનિયા પૂરે છે એટલે અગવડવાળો, શત્રુ તુરત ઓળખી શકે એવો એ ઘાઘરો છે, છતાં સ્કૉટલાંડના સિપાહી તેનો ત્યાગ નથી કરતા આપણા દોષોને સંઘરી રાખવા એમ કહેવાનો અહીં આશય નથી પણ આપણું ઘણું નિર્ગુણ હોય તો પણ તે આપણને ગ્રાહ્ય છે પરદેશી સ્વગુણિત હોય તો પણ ત્યાજ્ય છે જે આજે નિર્ગુણ હશે તેને આપણે આપણા પરાક્રમે ગુણપૂરિત કરી શકીશું હું ઇચ્છું છું કે આ પરિષદના સભ્યોને રગેરગે સ્વદેશી ઝુમ્મો વ્યાપે ને મહા સંકટો, અગવડો સહીને પણ તેઓ સ્વદેશી વ્રત ધારે ને તેને અડગ રહી પાળે એમ થાય તો સ્વરાજ્ય તો આપણને ઘેર બેઠે મળી શકે તેમ છે

ઉપરના દ્રષ્ટાંતો ઉપરથી જણાશે કે આપણી ચળવળ બેવડી હોવી જોઈએ સરકારને અરજીઓ ભરે કરાય, વડી ધારાસભામાં ભલે હક્ક મગાય પણ આ કાર્યો કરતાં લોકજાગૃતિને સારૂ આંતરિક ચળવળની વધારે અગત્ય છે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં દંભ, સ્વાર્થ વિગેરે દાખલ થવાનો સંભવ છે આંતરિક પ્રવૃત્તિમાં તેમ થવાનો ઘણો ઓછો સંભવ છે આંતરિક પ્રવૃત્તિ વિના બાહ્ય પ્રવૃત્તિ શોભશે નહિ એટલું જ નહિ પણ તે નિરર્થક જવાનો સંભવ છે મારી દલીલનું તાત્પર્ય એ નથી કે આંતરિક પ્રવૃત્તિ બીલકુલ આપણે ચલાવતા જ નથી- પણ હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે આંતરિક પ્રવૃત્તિ ઉપર આપણે જોઈતું વજન નથી દેતા

એવો પણ ધ્વનિ સભળાય છે કે એક વખત આપણા હાથમા ભારતવર્ષના કારભારની સત્તા આવવા દો પછી બધા રૂડા વાના થઈ રહેશે આના જેવો બીજો ભારે વહેમ નહિ હોય કોઈ પ્રજા એમ સ્વતત્ર નથી બની વસતની બહાર ખીલે છે ત્યારે દરેક ઝાડમા તેની છાયા પડે છે, નવયૌવન આખી ભૂમિને વિષે જોવામા આવે છે તેમ જ જ્યારે આપણે સ્વરાજ્ય રૂપી વસતઋતુમા પ્રવેશ કરતા હોઇશુ ત્યારે કોઈ આવી ચડેલો મુસાફર દરેક સ્થળે નવયૌવન ભાળશે અને અનેક પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમા પ્રજાના સેવકો પોતાની શક્તિ અનુસાર અનેક કાર્યોમા રોકાયેલા જોવામા આવશે

આપણી પ્રગતિ જોઈએ તેટલી નથી એમ જો કબુલ કરવામા આવે તો તેના બે કારણો પણ કબુલ કરવા પડશે આપણે આપણી ભાષાને આપણી કેળવણીમાથી અલગ રાખી તેથી પક્ષપાતનો ભોગ થઈ પડ્યા છીએ પ્રજા એક પગે ચાલે છે તેના બધા કામ અડધા તે અધુરા જોવામા આવે છે વળી પ્રજાનો શિક્ષિત વર્ગ પરભાષા મારફતે કેળવણી પામી અશક્ત બને છે અને જે શક્તિ મેળવે છે તેનો લાભ પ્રજાને મળતો નથી આ વિષય ઉપર મે મારા વિચાર ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્મા જણાવ્યા છે એટલે અહીં પુનરુક્તિ નથી કરતો આ પરિષદે બધો કારભાર ગુજરાતીમા ચલાવવા ઠરાવ કર્યો છે એ મહા સ્તુત્ય છે ને મારી ઉમેદ છે કે કોઈ પણ લાલચને વશ થઈને ગુજરાતી પ્રજા આ નિશ્ચયને નહિ બદલે

શિક્ષિત વર્ગ—સ્વરાજપ્રેમીએ જનસમાજમા ભળ્યા વિના ચાલવાનુ નથી આપણે પ્રજાના એક અગને તરછોડી શકવાના નથી એકે અગને તજી શકવાના નથી બધાને સાથે લઈને ચાલશુ ત્યારે જ આગળ વધવાના છીએ જો શિક્ષિત વર્ગ પ્રજામા ભળેલ હોત તો બકરી ઈદના દુઃખ આજે હોત જ નહિ

ઉપસ્થિત વિષય ઉપર આવતા પહેલા મારે થોડી ફરજ બજાવવાની રહી છે તે થોડી સૂચના કરવાની રહી છે

દર વર્ષે યમરાજ હિન્દુસ્તાનના આગેવાનોનો ભોગ લે છે છેલ્લા બાર માસમા હિન્દુસ્તાનમા લેવાયેલા બધા ભોગ વિષે અહીં હુ નથી કહેતો હિન્દનો પણ મર્હુમ ઋષિતુલ્ય હિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીનુ નામ છોડી શકાય તેવુ નથી તેમની દેશસેવાની કિમત આંકનાર હુ કોણ ? હુ તો તેમને ચરણે બેઠેલો જ્યારે છેક તરુણાવસ્થામા વિલાયત ગયો ત્યારે અને તેમના દર્શન થયેલા તેમની ઉપર ભલામણ પત્ર લઈ ગએલો ત્યારથી જ તેમની પૂજા કરતા શીખ્યો તેમની નિષ્કલક અખડિત દેશસેવા તેમની સમદષ્ટિ ને તેમનુ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય આ બધુ હિન્દને સારૂ હમેશા નમુનારૂપ રહેશે ઈશ્વર તેમના આત્માને શાંતિ આપો તેમના કુટુમ્બને અને હિન્દને આ વિયોગ સહન કરવાની શક્તિ આપો ! તેમનુ ચારિત્ર્ય આપણા જીવનમા ઉતારી, તેમની દેશસેવાની નકલ કરી આપણે તેમને સદાયને સારુ આપણા હૃદયમા સ્થળ આપી અમર કરી શકીએ છીએ એ મહા પુરુષનો આત્મા આપણી પરિષદ્નો સાક્ષી રહો !

નામદાર વાઇસરાયે વિરમગામની સરહદ ઉપર લેવામા આવતી જકાત રદ કરવાનો ઠરાવ સંભળાવ્યો તેને સારૂ તેમને ધન્યવાદ દેવાની આપણી ફરજ છે આ કાર્ય વહેલુ થવુ જોઈતુ હતુ તે બોજા નીચે પ્રજા કચરાઈ રહી હતી ઘણાઓ તેને લીધે પોતાનો વેપાર ખોઈ બેઠા છે ઘણી અબળાઓને દુખ વેઠવુ પડ્યુ છે આ ઠરાવનો અમલ હજુ થયો જણાતો નથી ઝટ થાય એ ઇચ્છવા જેવુ છે

આગગાડીમા ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓ ઉપર જે દુખો પડે છે તે વિષે મ્હારો અનુભવ મે વર્તમાનપત્રદ્વારા પ્રજા આગળ મૂક્યો છે આ દુખો ખરેખર અસહ્ય છે હિંદની પ્રજા ગરીબડી છે તેને મૂગે મોઢે દુખો સહન કરવાની તાલીમ મળી છે એટલે લાખો આ દુખ સહન કરે છે છતા તેનુ નિવારણ થતુ નથી આમ દુખ સહન કરવામા બહુ ગુણ છે પણ તેની સીમા હોવી જોઈએ કેવળ નબળાઈથી સહન કરેલુ દુખ નામરદાઈ છે આ આગગાડીની હાડમારી સહન થઈ રહી છે એ નામરદાઈનો આભાસ આપે છે આ દુખો બે પ્રકારના છે, એક તો રેલ્વેખાતાની ખામીને લીધે, ને બીજા ઉતારૂઓની બેદરકારીને લીધે આ હાડમારીના ઇલાજ પણ બે પ્રકારના છે જેનુ કારણ રેલ્વેખાતુ છે ત્યા સહુએ જેને કડવો અનુભવ થાય તેણે તે ખાતાને લખવુ ગુજરાતી ભાષામા પણ લખી શકાય વર્તમાનપત્રોમા પોકાર કરવો બીજો ઇલાજ એ છે કે જ્ઞાનવાન ઉતારૂઓએ અજ્ઞાત ઉતારૂને રીતભાતનુ જ્ઞાન આપવુ તેની ગંદાઈ બેદરકારી વગેરે તરફ તેનુ ધ્યાન ખેંચવુ આ કાર્યમા સ્વયંસેવકોની જરૂર છે તેમા સહુ યથાશક્તિ ભાગ લઈ શકે છે આગેવાન વર્ગ કોઈ કોઈ વેળા અગવડો સહ્ના લેવા ખાતર ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી પોતાની મોટાઈની ગણ્ના કર્યા વિના કરી ને પછી જે અનુભવ લીધો હોય તે રેલ્વેખાતા આગળ રજુ કરવો આમ કરવાથી થોડી મુદતમા મહત્વનો ફેરફાર આપણી નજરે આવશે

ફીજીના ટાપુ વગેરેમા જતા ગિરમિટીયા મજુરો વિષે લડનમા એક કમિટી નીમાઈ હતી તે કમિટીના વિચારો સત્તાવાર જાહેર થયા છે ને તે ઉપર નામદાર હિન્દી સરકારે પ્રજામત માગ્યો છે આ વિષય પર પણ મ્હારો મત હુ વર્તમાનપત્રોમા જાહેર કરી ચુક્યો છુ એટલે અહીં વિવેચન નથી કરતો મેં અભિપ્રાય આપ્યો છે કે કમિટિએ કરેલી ભલામણનુ પરિણામ પણ એક પ્રકારની ગિરમિટ છે આપણે એક જ મત આપી શકીએ છીએ આપણે મજૂરોને કોઈ પણ પ્રકારના બંધનમા પરદેશ જતા જોવા માગતા નથી તેની આપણને જરૂર નથી ગિરમિટનો કાયદો તદ્દન રદ થાય એ જ જરૂરનુ છે કોલોનિયોને કોઈ પ્રકારની સગવડ કરી આપવા આપણે બંધાયેલા નથી

હવે હુ ઉપરના વિષય પર આવુ છુ સાધ્ય વસ્તુ મેળવવાના બે માર્ગ છે સત્યાગ્રહ ને દુરાગ્રહ આપણા ગ્રંથોમા તેને દૈવી ને આસુરી પ્રકૃતિને નામે વર્ણવ્યા છે સત્યાગ્રહના માર્ગમા ગયેલો હતો આગ્રહ નહિ કે કોઈ પણ ભોગે સત્યનો ત્યાગ નથી થતો એમા દેશને

—વિર ૨ ૧-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

અંશે પણ જુલમનો પ્રયોગ થઈ શકે એવું નથી એમા સત્યનો મહાન જય રહેલો છે કેટલીક વેળા આપણને રસ્તો ઘોર લાગે, પરિણામ ભયંકર જણાય, જરા સત્ય છોડવાથી સિદ્ધિ મળવા જેવુ લાગે તે છતા સત્યનો ત્યાગ સત્યાગ્રહી કરતો નથી તેની શ્રદ્ધા એવે સમયે પણ સૂર્યના તેજની જેમ ઝળક્યા કરે છે, સત્યાગ્રહી નિરાશ થાય જ નહિ સત્ય જ તેની તલવાર હોવાથી તેને રાજ્યવૈભવની તરવારો કે દારૂગોળાનો ખપ પડતો નથી તે આત્મબળથી, પ્રેમથી વૈરીને પણ વશ કરે છે મિત્રવર્ગમા વહાલના પ્રેમની કસોટી થતી નથી મિત્ર મિત્રના ઉપર પ્રેમ કરે એ નવાઈની વાત નથી, તે ગુણ નથી, તેમા શ્રમ નથી પણ શત્રુ પ્રત્યે મિત્રતા રાખવામા પ્રેમની કસોટી છે, તે ગુણ છે તેમા શ્રમ છે તેથી તે પુરુષાર્થ છે, તેમા ખરી બહાદુરી ભરી છે રાજકર્તા તરફ પણ આપણે આવી દૃષ્ટિ રાખી શકીએ છીએ એવી દૃષ્ટિ રાખતા આપણે તેમના નેક કામોની કિંમત કરી શકીશું, ને તેમની ભૂલોને સામે તેમનો દ્વેષ કરવાને બદલે તેમને પ્રેમભાવથી ભૂલો બતાવી ને ભૂલો દૂર કરાવી શકીશું આ પ્રેમભાવમા ભયને અવકાશ નથી નબળાઈ તો હોય જ નહિ નબળો પ્રેમ નથી બતાવી શકતો પ્રેમ શૂરો જ બતાવી શકે પ્રેમની દૃષ્ટિએ વિચારતા આપણે રાજ્યકર્તાઓની ઉપર વહેમની નજર નહિ રાખીએ તેઓ બધા કામો બુરી દાનતથી કરે છે એમ પણ નહિ માનીએ પ્રેમથી કરેલી તેઓના કાર્યની આપણી પરીક્ષા એવી શુદ્ધ હશે કે તેઓની ઉપર પણ તેની છાપ પડ્યા વિના નહિ રહે

પ્રેમ લડી શકે છે, પ્રેમને ઘણી વેળા લડવું પડે છે સત્તાના મદમા માણસ પોતાની ભૂલ નથી જોતો એ સમયે સત્યાગ્રહી બેસી નથી રહેતો પણ પોતે દુઃખ સહન કરે છે સત્તાધીશના હુકમનો તેના કાયદાનો આદર નિરાદર કરે છે અને એ નિરાદરથી પડતા કષ્ટ જેવા કે જેલ, ફાંસી ઈત્યાદિ સહન કરે છે આમ આત્મા ઘડાય છે આમા કાળક્ષેપ થતો નથી ને એવા વિનયપૂર્વક કરેલ નિરાદરમા પાછળથી ભૂલ જોવામા આવે તો એ ભૂલનુ પરિણામ માત્ર સત્યાગ્રહી અને તેના સાથી સહે છે આમા સત્તાધીશની સાથે કંકાસ નથી થતો પણ છેવટ તે આપણે વશ થઈ જાય છે તે જાણી લે છે કે સત્યાગ્રહીની ઉપર તેનો અમલ નથી ચાલી શકવાનો—સત્યાગ્રહીની સંમતિ વિના તેની પાસેથી તે એક પણ કાર્ય નથી લઈ શકવાનો. આ સ્વરાજ્યની પરિસીમા થઈ, કેમકે આમા સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આવી છે, આવો સત્યાગ્રહ શિક્ષિત સત્તાધીશની સામે જ ચાલી શકે એમ માનવાનુ નથી વજ્ર સમાન જેનુ હૃદય હોય તે પણ આત્માના બળથી પ્રગટ થયેલા અગ્નિમા પીગળી શકે છે નીરો પણ એ બળતી આગમા બકરી સમાન દીન બની જાય છે આ અતિશયોક્તિ નથી પણ અક્ષર ગણિતના પ્રમાણુ જેવુ છે આ સત્યાગ્રહ હિન્દુસ્તાનનુ ખાસ શસ્ત્ર છે-હિન્દુસ્તાનમા બીજા શસ્ત્ર છે પણ સત્યાગ્રહ હિન્દુસ્તાનમા વિશેષ વપરાયનુ શસ્ત્ર છે એ સર્વવ્યાપક શક્તિ છે સર્વ કાળે વપરાય તેવી છે સર્વ સ્થિતિમા વાપરવાની છે તેને સારૂ કૉંગ્રેસ આદિની મહોરની જરૂર નથી જેને એ શક્તિનું ભાન થાય તે તેનો ઉપયોગ કર્યા વિના

ન જ રહે જેમ પાપણ આંખની રક્ષા અવશ્ય કર્યા જ કરે છે તેમ સત્યાગ્રહ પ્રગટે છે ત્યારે તે અત આત્મ સ્વતન્ત્રતાની રક્ષા કર્યા જ કરે છે

પણ દુરાગ્રહ એથી વિપરીત લક્ષણવાળી શક્તિ છે તેનો નમુનો આપણે ઉપર વિચારી ગયા તેમ યુરોપમા ચાલતુ દારુણ યુદ્ધ છે એક પ્રજા બીજી પ્રજાને શરીરબળથી હરાવે તેથી તેનો પક્ષ સાચો કેમ ઠરે? દુબળની ઉપર સબળ માણસો ઘણી વેળા અત્યાચાર કરતા જોવામા આવે છે દુબળ હારી જાય છે તેથી કંઈ તેની અનીતિ સિદ્ધ થતી નથી, સબળની નીતિ સિદ્ધ નથી થતી દુરાગ્રહી સાધનનો વિચાર નથી કરતો, ગમે તેવા યોગ્ય અયોગ્ય સાધનો વડે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ મેળવવા તરફ તેનુ લક્ષ રહે છે આ ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે ધર્મમા મારપિટ અગર અસત્ય ન હોય, ક્રૂરતા ન હોય, હિંસા ન હોય ધર્મનુ માપ પ્રેમથી, દયાથી, ને સત્યથી થાય છે તેના ત્યાગથી મળેલુ સ્વર્ગ પણ નિંદ્ય છે સત્યનો ત્યાગ કરવાથી **હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળતુ હોય તો તે નકામુ** છે, તેમા છેવટે પ્રજાનો નાશ જ છે દુરાગ્રહી અધીરો બની પોતે માની લીધેલ વેરીનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે આનુ પરિણામ એક જ આવે છે વૈરભાવની વૃદ્ધિ થાય છે પરાજય પામેલ શત્રુ વેરનો સંગ્રહ કરી રાખે છે ને સમયની રાહ જુવે છે આમ વેર તો વારસો પેઢી દર પેઢી ઉતરે છે હિન્દુસ્તાન કોઈ પણ કાળે દુરાગ્રહને પ્રધાનપદ ન આપે એ આપણે ઇચ્છવા જેવુ છે આ પરિષદના સભ્યો જો સમજપૂર્વક સત્યાગ્રહનો સ્વીકાર કરી પોતાની કાર્યરેખા દોરશે તો સાધ્ય વસ્તુ પ્રમાણમા સહેલાઈથી મેળવી શકશે આરંભમા ભલે નિરાશા જોવામા આવે, ભલે કેટલોક કાળ પરિણામ જોવામા ન આવે છતા અન્તકાળે સત્યાગ્રહનો સંપૂર્ણ જય છે દુરાગ્રહી ઘાણીના બેલની જેમ ચક્રમા ફર્યા કરે છે તે ફક્ત ગતિ છે, પ્રગતિ નથી સત્યાગ્રહી આગળ વધ્યા કરે છે

મારા વિચારોનુ ઉતાવળે અવલોકન કરનાર એમ માનશે કે તેમા કંઈક પરસ્પર વિરોધ રહેલો છે એક તરફથી હુ શસ્ત્રોની તાલીમની માગણી સરકારની પાસે કરુ છુ બીજી તરફ સત્યાગ્રહને સર્વોપરી પદ આપુ છુ સત્યાગ્રહમા શસ્ત્રને કયો અવકાશ હોય? ખરેખર ન જ હોય પણ શસ્ત્રોની શિક્ષા જે સત્યાગ્રહી નથી તેને માટે કલ્પી છે આખુ હિન્દુસ્તાન સત્યાગ્રહી બને એવો ખ્યાલ મને નથી આવી શકતો બાયલા બની દેશનો કે નિબળનો બચાવ જ ન કરવો એ સદા સર્વ પ્રકારે ત્યાજ્ય છે નિરપરાધી સ્ત્રીની ઉપર અત્યાચાર કરનાર પુરુષની સામે યા તો આપણે પોતે પોતાનુ બલિદાન આપી તેને અત્યન્ત આત્મપ્રેમબળવડે વશ કરવો ને તે કરવાની આપણી શક્તિ ન હોય તો આપણે જરૂર શરીરબળ હોય તેટલુ ખપાવી અત્યાચારીને અત્યાચાર કરતો રોકીએ સત્યાગ્રહી અને શસ્ત્રધારી બન્ને લડવૈયા છે શસ્ત્રધારી નિઃશસ્ત્રી થયે દીન બને છે સત્યાગ્રહી કદી દીન બનતો જ નથી તે ક્ષણરૂપ શરીર કે શરીરના આયુધો ઉપર આધાર નથી રાખતો પણ અજીત અમર આત્માના બળ ઉપર જ ઝુઝે છે આ બન્નેથી ત્રીજો તે પુરુષ નથી તેને આત્માનુ તો ભાન જ નથી, નહિ તો બીકનો માર્યો નાસે જ નહિ તે શરીરને કૃપણના ધનની જેમ સાચવી રાખતા સર્વસ્વ ખોઈ બેસે છે આવો મરતા

આવતુ નથી શસ્ત્રધારી તો મરણને સાથે રાખી ફરે છે તે કોઈ દહાડો સત્યાગ્રહી થનારો સજ્જ છે હિન્દુસ્તાનની આશા એ જ રાખી નાખય કે આ મહાન પવિત્ર આયદેશ પોતાની આયતાને દૈવી શક્તિને પ્રધાનપદ આપી મોટે ભાગે સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ કરશે, ક્ષાત્રક્રિયા સર્વોપરી પદ નહિ આપે હિન્દુસ્તાનમા હંમેશ અને સત્ય છે એ મનાય ના નહિ ભજે પણ સત્યમેવ जयते એ સૂત્ર તે મા નિ સતાય મળશે

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારતા માલુમ પડશે કે મ યામદથી આપણે સમાજ સુધારો કરી શકીએ છીએ ન્યાત જાતની ખામીઓ દૂર કરી શકીએ છીએ હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેના વિક્ષેપો શમાવી શકીએ છીએ અને રાજ્યપ્રકરણી વિષયોનો નિર્ણય નાની શકીએ છીએ કાયની સરળતાને અર્થે આપણે વિષયોના ભાગના પાડીએ એ વાસ્તવિક છે પણ એકેકો એક બીજાની સાથે ગાઢ સબન્ધ છે એ વિસરવુ ન જોઈએ રાજ્યપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે સમાજ સુધારાને સબન્ધ નથી એ વિચાર અયોગ્ય છે ધાર્મિક વૃત્તિથી રાજ્યપ્રકરણી વિષય કે ઊલટ આપણે એક પ્રકારે ભારી શ શુ ધર્મવૃત્તિને છોડીને આવેલુ પરિણામ બીજા પ્રકારનુ હશે રાજ્ય પ્રકરણી બાબતોનો વિચાર કરતા આપણે રખડતા રઝળતા છપન લાખ અજ્ઞાત સાધુઓને છોડી શકતા નથી મુસલમાન ભાઈઓ એના ફકીરોનો ખ્યાલ છોડી શકતા નથી હિન્દુ સમાજ વિધવા પ્રકરણ કે બાળવિવાહનો વિચાર નથી તજી શકતા મુસલમાન પડદા પ્રકરણને કોરે નથી મેલી શકતા બન્ને ધર્મવાળા પરસ્પરના સબંધમા પ્રશ્ન ઉઠાવ્યા કરે છે તેના પ્રત્યે આખ આડા કાન નથી કરી શકતા

ખરે આપણી મુશ્કેલીઓ હિમાલય જેવડી છે પણ જેવી આપણી મુશ્કેલીઓ છે તેવા જ રૂડા સાધનો તે દૂર કરવાને આ આપણી પાસે છે આપણે પ્રાચીન પ્રજાના સતાન છીએ રોમ યુનાન ઇજીપ્ત, વિગેરે દેશોની સભ્યતાના ક્ષયના આપણે સાક્ષી છીએ આપણી સભ્યતાનો સમુદ્રના પાણી જેમ ભરતી ઓટ થયા છે પણ તે સમુદ્રની જેમ અચળ રહેલ છે આપણા દેશમા તદ્દન સ્વતન્ત્ર રહેવા જેવી તમામ સામગ્રી છે તેમા મહાન પર્વતો છે, નદીઓ છે, તેમા ભારે સૃષ્ટિસૌંદર્ય છે તેના સતાનો મહા પરાક્રમનો વારસો મુકી ગયા છે, આ મુલક તપશ્ચર્યાનો ભડાર છે અહીં જ સર્વ ધર્મો સાથે રહે છે, અહીં જ સર્વ દેવતાને માન અપાય છે આવી સામગ્રીઓ છતા જો આપણે કઈ અલૌકિક કાર્ય કરી દુનિયાને શાન્તિ ન આપી શકીએ, આપણે ઇંગ્રેજી પ્રજાને આપણી આત્મિક પ્રવૃત્તિથી ન જીતી શકીએ તો આપણે આપણા વારસાને લજાવીશુ, આપણો ઇંગ્રેજી પ્રજા સાથેનો સબન્ધ નિરર્થક થયો ગણાશે ઇંગ્રેજી પ્રજા સાહસિક છે, તેનામા ધાર્મિક વૃત્તિ રહેલી છે તેનામા પોતાની વિરલ અડગ શ્રદ્ધા છે તે વીરોની પ્રજા છે તે સ્વતન્ત્રતા સાથે છે પણ તેનામા વ્યાપારવૃત્તિ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, લક્ષ્મી મેળવવાના હમેશા સાધનની યોગ્યતા વિષે તેણે વિચાર નથી કર્યો તે આધુનિક સુધારાને પૂજે છે પ્રાચીન ભાવનાઓ તેનામા ક્ષીણ થઈ ગઈ છે આપણે જો તે પ્રજાની નકલ કરવાને બદલે આપણુ નહીં ભુલી જઈએ, આપણી સભ્યતાની ઉપર ખરો ભાવ રાખી ગુને તેની શ્રેષ્ઠતા વિષે આપણામા દૃઢ વિશ્વાસ હશે તો આપણે તે પ્રજાની સાથેના સમ્બન્ધનો સદુપયોગ કરી આપણને તેમને અને અખિલ જગતને તે સબધને લાભદાયી કરી શકીશુ એ મહત્કાર્ય કરવામા આ પરિષદ્ સપૂર્ણ ભાગ લઈ પોતાની, ગુજરાતની અને ભારતવર્ષની કીર્તિ ઉજ્જ્વળ કરે એવી મારી જગન્નિયન્તા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે

સંસારસુધારા પરિષદ્.*

લેખક—સૌ શાન્તાગૌરી સુમન્ત મહેતા, બી એ

સન્નારીઓ તથા સદ્‌ગૃહસ્થો,

ગુજરાતમા ઘણા લાંબા વખતની સુષુપ્તિ પછી કાંઈ અવનવુ ચેતન આવવા માંડ્યુ છે તેની કોઈથી ના કહી શકાય તેમ નથી છેલ્લા દશ બાર મહિનાના ઇતિહાસ ઉપરથી કોઈ પણ કહી શકશે કે આ નવજીવનના આ રંભમા, ગુજરાતના યુવકવર્ગે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવામા જરા પણ પાછી પાની કરી નથી, બકે ગુજરાતના યુવકોએ તેને ઘણુ પોષણ આપ્યુ છે તેમના જ અંગ ત્યાગે લીધે સમસ્ત હિન્દની પ્રજામા નવો જુસ્સો આવ્યો છે તેવે પ્રસંગે જનસમૂહનો જુસ્સો કાયમ રાખવા માટે સામાન્ય લોકમત કેળવવાની વધી જરૂર છે માત્ર કેળવાએલા વર્ગમા જ આ જાગૃતિ ઉત્પન્ન થાય તેથી દેશને લાભ થવાનો સંભવ ઓછો છે માટે ગામે ગામના ખુણામા આ નવજીવનનો પ્રસાર કરવો એ જરૂરનુ લાગ્યુ, અને તે માતૃભાષાદ્વારા સમજુતી આપ્યાથી જ થઈ શકે એમ લાગવાથી ગુજરાતી રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ ભરવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો જે પ્રમાણે રાજકીય સુધારાની જરૂર છે તે જ પ્રમાણે સામાજિક સુધારાની આવશ્યકતા છે બન્ને એકએકથી જુદા પાડી શકાય તેમ નથી, તેથી તે પ્રસંગનો લાભ લઈને આ બાબતનો વિચાર કરવા તે દિવસાનો કાંઈ નહી। વ્યાવહારિક દિશામા વાળવા આ સામાજિક પરિષદ્ ભરવાનો વિચાર કરવામા આવ્યો

વ્યવસ્થાપક કમિટીને આ પરિષદ્‌નુ પ્રમુખસ્થાન મ્હને આપવાનુ યોગ્ય લાગે છે તેને તે હુ ઉપકાર સાથે સ્વીકારૂ છુ પરન્તુ તેની યોગ્યાયોગ્યતા માટે મ્હને પોતાને ઘણો જ સંશય રહે છે આ કાર્ય ઘણુ ગંભીર જવાબદારીનું છે આપ સહુની સહાનુભૂતિનો મ્હને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને તેને જ લીધે આ કાર્ય સાંગોપાંગ પાર ઉતરશે એવી આશા રહે છે

આવુ જોખમભરેલુ કામ મ ઘણી આનાકાની વગર સ્વીકાર્યું તે એટલા માટે કે મને એમ લાગ્યુ કે મને પસંદ કરવાનુ કારણ એ જ હોવુ જોઈએ કે સામાજિક સુધારાના પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ પુરુષ કરતા સ્ત્રીઓથી વધારે સારી રીતે થઈ શકે એમ છે એ પ્રશ્ન જ એક દર રીતે જોતા સ્ત્રીઓનો જ છે અને તેમની સહાયતા હજી સુધી મળી નથી તેને લીધે આપણી સામાજિક સ્થિતિમા બહુ ફેરફાર થઈ શકયો નથી તેમ જ સામાજિક સુધારણામા સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે એમ લાગવાથી સ્ત્રીજાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે મને પસંદ કરી હશે તો તેમ ધારી આ સ્થાન હુ આભાર સ્વીકારૂ છુ, અને મારા વિચાર આપ સર્વની સમક્ષ મૂકવાની રજા લઉં છુ

---

* ગયા તા ૪થી નવેમ્બર ૧ ૨૭ના રોજ ગોધરામા ભરાયેલી પહેલી ગુજરાત સંસાર સુધારા પરિષદ્ સમક્ષ પ્રમુખસ્થાનેથી આપવામા આવેલુ ભાષણ

મો શારદાગૌરી સુમન્ત મહેતા, બી એ
ગોધરાની પહેલી ગુજરાત સંસારસુધારા પરિષદના પ્રમુખ

[ખાસ ફોટોગ્રાફ લેનાર મેસર્સ શુક્લાન ઍન્ડ કંપની મુંબાઈ ગીરગામ]

આજે ભારતવર્ષમા ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરીશુ તો સ્વતન્ત્રતા અને ન્યાયની નવી જ ભાવના માલમ પડે છે દેશભક્તિ, સ્વાભિમાન તથા નવીન આશાઓના ધ્વનિ સાભળવામાં આવે છે યુરોપમા ચાલતા મહાન્ વિગ્રહ વિગેરેને પરિણામે મનુષ્યના વિચારના દૃષ્ટિબિન્દુમા મહાન ફેરફાર થાય છે જે ફેરફાર નાના યુગને અતે થઈ શકવો અસભવિત લાગે તેવા ફેરફાર આંખના એક ચમકારા જેટલા સમયમા થએલા આપણે જોઈએ છીએ રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમા ઘણુ અનર્થકારક આપણે ચાંપી ગયા છીએ આપણી પોતાની શક્તિમા આપણને વિશ્વાસ આવ્યો છે તેમ જ જનબુદ્ધિ જાગૃત થઈ છે ગુલામગીરીમા રહેવાથી કોઈ પણ પ્રજાનો ઉદ્ધાર થઈ શકે નહિ એ વાતની પ્રતીતિ થઈ છે સ્વાતન્ત્ર્યનો હક દરેક વ્યક્તિને સરખો છે કોઈ પણ એક પ્રજા બીજી પ્રજા પર દબાણ કરે તો તે અન્યાય થયો કહેવાય તેવો અન્યાય થતો અટકાવવાના હેતુથી જ જગતમા અપૂર્વ એવો ભયંકર સગ્રામ મચી રહ્યો છે તે જ ભાવના સ્વાભાવિક રીતે આપણા દેશમા પણ ઉત્પન્ન થઈ છે આપણા દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા સર્વ અંશે આપણા હાથમા હોવી જોઈએ આપણુ ઘર એટલે આપણો દેશ આપણે સભાળી શકીએ તેટલી લાયકાતથી બહારનો માણસ ન જ સભાળી શકે એ કાંઈ નવી વાત નથી તેમ જ આપણા ઉપર જોર કરીને કોઈ માથુ નાખે તો તે પણ સહન કરી શકાય નહિ સ્વરાજ્યની માગણીનુ મૂળ કારણ આ જ છે

જેમ આપણી રાજ્યવિષયક ભાવનાનુ દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાયુ છે, તે જ પ્રમાણે બીજા વ્યક્તિગત પ્રશ્નોનુ થયુ છે આપણે ગરીબાઈની ફરિયાદ કરીએ અને વિચાર કરીએ છીએ તેનુ કારણ એટલુ જ છે કે જે પરિસ્થિતિને લીધે આપણા માનનો ભંગ થાય છે, અને આપણા ઉત્તમમા ઉત્તમ ગુણનો વિકાસ થવા પામતો નથી, તે બદલાય નહિ ત્યા સુધી આપણી સામાજિક સ્થિતિ સુધરવાનો સભવ નથી એવી આપણી દિવસે દિવસે ખાત્રી થતી જાય છે

કેટલાક ડાહ્યા માણસો આપણને એમ સલાહ આપે છે કે પહેલુ તમારુ ઘર વ્યવસ્થિત કરો, પછી રાજ્યની માગણી કરો તેમને એટલો જ જવાબ આપવો પડશે કે એનિ બી આઈ સી એસ ના માણસો અને શાહુકારોનો ઘરમા પગપેસારો હોય ત્યારે ઘરનુ કામકાજ સ્થિર ચિત્તે અને સરળતાથી વ્યવસ્થાપૂર્વક થઈ શકવાનો સમ્ભવ ક્યાથી હોય ? તેમ વળી ઘરધણીની કમાણી તો પરદેશી વેપાર રોજગારની સ્પર્ધાથી દિવસે દિવસે ઘટતી જતી હોય તે વખતે કઈ બાબતનો સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર થઈ શકે ?

આટલુ છતા, ને મગજ ઉપર આટલો બોજા છતાએ આજ જે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાને અહીં એકઠા થયા છીએ તે જ સિદ્ધ કરી આપે છે કે આપણે આપણા પૂર્વના ઋષિ મુનિઓના શિક્ષણનુ વિસ્મરણ કરી શકતા નથી આપણો જાતિસ્વભાવ આગળ પડ્યા વગર રહેતો નથી સમસ્ત જગત્ ચગડોળે ચડ્યુ છે, લોકોના મન અનેક ભાવનાઓથી ઉશ્કેરાયા છે તેવે પ્રસગે આપણા ઘરઆંગણાની વ્યવસ્થા સમ્બન્ધી પ્રશ્નોનુ સ્વસ્થ ચિત્તે નિરાકરણ કરવાને આપણે તૈયાર થયા છીએ

ચાલતા આવેલા ચાલને વળગી રહેનાર એક યુવકવર્ગનો મત એવો છે કે જ્યાં સુધી રાજકીય સ્વતન્ત્રતા આપણને મળી નથી ત્યાં સુધી સામાજીક સુધારાનો વિચાર ધણ કરવો નહિ એક પ્રકારની એકતા જે આપણામાં છે તે આ પ્રસંગે ગમે તે રીતે જાળવી રાખવાની જરૂર છે અને સામાજીક પ્રશ્નોના નિરાકરણમાં મતભેદ થવાનો સંભવ છે તો તે બાબત ઉપાડવી જ નહિ એમાં ડહાપણ છે, પરન્તુ આ વિચાર તદ્દન ખોટો છે જો આપણી એકતા એવી હોય કે કોઈ સહેજ મતભેદ થતાં તેમાં તૂટ પડે તો એવી મહાપ્રયત્ને ઉપરાણે એકતા કરવામાં આવી હોય તો તે લાંબો વખત ટકી પણ શકે નહિ દરેક દરેક બાબતમાં આપણો એકમત ન હોય તો પણ આજ આપણામાં એટલું બળ છે કે બીજી બાબતોમાં મળીને કામ કરી શકીએ ધર્મ અને સામાજીક વિષયોમાં કદાચ મતભેદ હોય, પરન્તુ તેને લીધે રાજકીય વિષયોમાં આપણી કાંઈ ન થઈ શકે એ દહેશત ખોટી છે આપણા પોતાના મતને અનુકૂળ સામા મનુષ્યના મત ન હોય તો તેને માટે તિરસ્કાર કે અણવિશ્વાસની લાગણી આ જ માનને યોગ્ય નથી આ સમષ્ટિમય જીવનના જમાનામાં ભિન્ન ભિન્ન જાતના, ધર્મના મતના પ્રકારની વિવિધતાવાળા મનુષ્યોને સાથે રહીને કામ કરવાનું છે, તેવે સમયે દરેક બાબતને માટે એકમતની આશા રાખવી એ જ ખોટું છે મૂળતત્વોમાં સમ્મત રહી શકાય, પરન્તુ ન્હાની ન્હાની બાબતોમાં, ન્હાના ફેરફારોમાં હજાર મતભેદ રહેવાના પણ એ માત્ર જુજ મતભેદ તેથી કોઈ તદ્દન ભિન્નભાવ રહેતો નથી સમગ્ર પ્રજાનું ઐક્ય લાવવામાં વાંધો આવે એવો ભેદભાવ નથી આ પ્રમાણે એકભાષા બોલીશું, અથવા એક જ ધર્મમાર્ગ ગ્રહણ કરીશું તો જ બંધુભાવ રહેશે એમ ધારવાનું કારણ નથી એક જ માતાના પુત્રો છુટા પડીને દેશાવર જઈને જુદી જુદી ભાષા શીખે, અથવા વૈષ્ણવ મટીને શિવમાર્ગ ગ્રહણ કરે તેથી કાંઈ બન્ધુ મટી જતા નથી ધર્મમાર્ગ અથવા ભાષા અથવા પ્રાન્ત જેવા સંકુચિત પાયાને આધારે આપણું બંધુત્વ રહેલું નથી પરન્તુ આપણે હિન્દવાસી છીએ, એક રક્તના ફરજંદ છીએ, તેથી બન્ધુ છીએ આપણું કર્તવ્ય એક જ છે અને તે ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરવો એ છે આપણી રગેરગમાં આ જ લોહીનો ધબકાર થયા કરે છે આપણે એક જ છીએ એક થવાનું બાકી નથી આપણી એકત્રતા સિદ્ધ કરી આપતાં શીખવાનું છે આપણી માતૃભૂમિના ચરણ આગળ એ જ કર્તવ્ય છે હવે જ્યારે આપણને સ્વરાજ્ય મળશે—અને તે ટુંક સમયમાં મળશે જ એમાં તો શંકા જ નથી ત્યારે—ભિન્ન ભિન્ન કર્તવ્યપ્રદેશમાં અનેક પ્રકારના મતભેદો થવાના જ પરન્તુ એવા ભિન્ન મતથી ડરીને બેસી રહેવું ન જોઈએ ખરી વાત આગળ આખ આગ કાન કરવાનું પ્રયોજન નથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને સ્વતન્ત્રતા મળી ત્યારપછી નીગ્રોની ગુલામગીરીનો પ્રશ્ન નીકળ્યો, ત્યારે મોટો વિગ્રહ કરવો પડ્યો અને હજી સુધી એ પ્રશ્નનું સંપૂર્ણ નિરાકરણ થઈ શક્યું નથી અમેરિકા જેવી મોટી સુધરેલી પ્રજાના શિરપર પણ હજી નીગ્રોની સ્થિતિ સમ્બન્ધી મોટો કલંક છે આપણા લોકોનો તેમ જ યુરોપનો ઇતિહાસ શું સૂચવે છે? વખતોવખત જુદા જુદા પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે, તેમના નિરાકરણ ઉપર આપણી ભવિષ્યની

પ્રગતિનો આધાર છે જો તેમા નબળાઈ બતાવીએ તો આપણી અધોગતિ થવાની નવી પરિસ્થિતિનુ આપણને સપૂર્ણ ભાન છે અને સહુ સહુની બુદ્ધિ, શક્તિ, પ્રમાણે સમયાનુસાર જે ફેરફાર યોગ્ય લાગે તે કરવાના જ છે

આખા યુરોપમા અને એશીઆમા કેટનાક ભાગોમા એક સમય એવો હતો કે 'ફ્યુડલ સીસ્ટમ' પૂર જોરમા હતી આજે તે તદ્દન નાબુદ થઈ ગઈ છે અને તેને બદલે 'કોન્સ્ક્રીપ્શન' દાખલ કરવામા આવ્યુ છે એક સમય એવો મત હતો કે 'ફ્રીટ્રેડ' વગર વેપાર ચાલી જ શકે નહિ અને જે તે મતની વિરૂદ્ધ હોય તેને મૂર્ખ અથવા ગાડા કહીને હસી કાઢવામા આવતા ગયા સૈકાની સાથે 'ફ્રીટ્રેડ'નો મત નાશ થયો આ પ્રમાણે આપણા સામાજીક બધારણો આજનો જમાનાની જરૂરીઆતોને અનુકૂળ નથી મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિની ઉપરે આપેના અન્તર્દીપની (*Conscience*) જરા પણ દરકાર રાખ્યા વગર માત્ર ચાલતી આવેલી રૂઢીના પ્રમાણ તજે રહેવુ એ જ આપણા બધારણનો મૂળ પાયો છે આ કારણને પરિણામે જ આજની આમારિક અધોગતિ આપણે અનુભવીએ છીએ સ્ત્રીઓની અવનતિનુ કારણ પણ એ જ છે પુરૂષના બનાવેલા જગતમા તેને ફરરાઈને રહેવાનુ છે પછાત રહેવા છતાંને ઉંચી વર્ણના જુલમ સહન કરવા પડે છે માનવી જાતિ તરીકેનુ તેમનુ અભિમાન પણ નષ્ટ થઈ જાય છે જ્યા સુધી આ વિચારોનુ બળ આપણા ઉપર રહેશે, આપણામા બુદ્ધિ હોવા છતા બીજાના ગુલામ થઈ રહેવાની પ્રથા કાયમ રહેશે, વ્યક્તિત્વનો વિનાશ જ થવા દેવામા આવશે નહિ ત્યા સુધી આપણી ઉન્નતિ થવાની નવી ચાલતી આવેલી રૂઢીમા થીંગડા મારે અથવા કાપીકોઠો કરે તો પરિણામ આવવાનુ નથી અત્યારસુધીમા કેવુ પરિણામ આવ્યુ છે તે સબન્ધી મતભેદ તો છે જ નહિ એમ મારૂ માનવુ છે અને તેના ઉપરથી ભવિષ્યને માટે આપણે શિક્ષણ લેવાનુ છે કે આ ભાવના—વ્યક્તિત્વ કચરી નાખવાની પદ્ધતિ—તો બદલવી જ પડશે અને નવા આદર્શો ને નવા ચેતનને માન આપવુ પડશે—દૃષ્ટિબિન્દુ વિશાળ કરવુ પડશે મનુષ્ય માત્ર સમાન છે, એ સમતાની ભાવનાનો વિસ્તાર કરવો પડશે. દરેક વ્યક્તિને પોતપોતાની બુદ્ધિશક્તિ અને અન્તર્દીપ પ્રેરે તે પ્રમાણે વર્તવાની સ્વતન્ત્રતા મળવી જોઈએ જો આ સ્વતન્ત્રતાની ભાવનાને માન આપતા શીખીશુ તો સર્વ પ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ જશે માણસ માત્રમા જો સમાનતાની લાગણી જાગૃત થશે તો મોટા ન્હાના દ્વિજ શુદ્ર સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે જે ઉંચા નીચા તફાવત છે તે આપોઆપ દૂર થશે અને *Aristocracy* (અમીરસત્તા)ની ભાવના એકવાર નષ્ટ થઈ કે વ્યક્તિત્વ ખીલી નીકળ્યા વગર રહેશે નહિ રાજકીય માગણીમા આ સ્વતન્ત્રતાના હકની માગણી આપણે સ્પષ્ટ રીતે કરીએ છીએ, પરન્તુ સામાજીક વિષયમા આપણે જુના શાસ્ત્રો, રૂઢી વિગેરના એટલા ગુલામ થઈ ગએલા છીએ કે તે વાત જ આપણે વિસરી જઈએ છીએ દરેક જણને પોતાના (*Conscience*) અન્તર્દીપ પ્રમાણે કાર્ય કરવાનો અખ્તીયાર છે તે ખ્યાલ આપણા મગજમા હમેશ નથી છેક ન્હાનપણથી વ્યક્તિત્વ દાબી નાખવામાં આવે છે, તેને શી રીતે ખીલવવુ તે રસ્તો દેખાડવામા આવતો નથી માણસો, પુસ્તકો

કરેણીઓ, સૂચનાઓ, બન્ધનો એ સહુને આધારે જ વ્યવહાર ચલાવતા શીખીએ છીએ, એટલે આપણે પોતપોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે એ વાત જ ભૂલી જવામાં આવે છે મનુષ્ય પોતાનામાં કાર્ય કરવાની જે શક્તિ ધરાવે છે એ જ મનુષ્ય તરીકેનો આપણો મ્હોટામાં મ્હોટો હક છે જો દેશમાં આ મહાન હક પુસ્તકો, નીતિ, આચાર વડે દાબી દેવામાં આવ્યો હોય તો સ્વાભાવિક રીતે ગુલામગીરી ભોગવે જ રખેને મનુષ્ય બુદ્ધિશક્તિના ઉપયોગને લીધે કાંઈક ગુન્હો કરશે એ બીકને લીધે રૂઢી, આચારે લોકોના હાથ પગ સજ્જડ બાંધી દીધા છે, ધર્મને નામે મનુષ્યની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે આ ગુલામગીરીને જ પરિણામે રાજકીય બાબતોમાં આપણા અધિકારીઓ તરફથી એ જ બોધ સાંભળવો પડે છે કે તમને જો સ્વરાજ્ય મળશે તો તમે આડે માર્ગ જઈને બગડી જશો, અને તેટલા માટે તમે સ્વરાજ્યને યોગ્ય નથી તેથી તમારી મેળે કાર્ય કરવાનો હક તમને સોંપી શકાય નહિ આ બોધ ઈંગ્લીશ અધિકારીઓ તરફથી સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણને બહુ જ આકરો લાગે છે બાકી આપણા શાસ્ત્રકારો મનુ પરાશર વિગેરેનો એ જ ઉપદેશ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ પરંતુ ઈંગ્રેજ અધિકારીને આપણે તુરત જવાબ દેવાને તૈયાર થઈએ છીએ કે ભૂલચૂક થશે તો અમે તેના પરિણામ સહન કરવાને તૈયાર છીએ સ્વતંત્રતાના હક જતા કરે તેના કરતા ભૂલો કરી કરીને ઠોકરો ખાઈ ખાઈને છેવટ તો અમે ધારેલે સ્થળે પહોંચીશું બાળકો પડતા આખડતા જ ચાલતા શીખે છે વળી એમ પણ કહીશું કે તમારી 'પાર્લામેન્ટ' શું જે સ્થિતિમાં હાલ છે તે જ સ્થિતિમાં પારણામાંથી જ હતી? ભૂલચૂક થવાના પ્રસંગ શું તેમને નથી આવ્યા? અમેરિકા, ફ્રાન્સ એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં શું કાંઈ પણ ખોડખાંપણ નથી જ હતી? તે છતાં એક વાત તો સર્વમાન્ય થઈ ગઈ છે સ્વરાજ્યને લીધે જ એક પછી એક ભૂલો સુધરતી જશે અને છેવટના સુધારા થઈ શકશે

આ ઉપરાંત એક બીજો લાભ છે સ્વરાજ્યને લીધે આપણી યોગ્યતા અને જવાબદારીનું ભાન આવી શકે, તે ઉપરાંત મનુષ્ય તરીકેની સ્વમાનની ભાવના દૃઢતર થઈ શકે ન્હાના ગામડામાં કે ન્હાની જાતિના સંકુચિત બંધારણમાં ઉછરેલા મનુષ્યોની ભાવના સંકુચિત જ રહે છે તેમના દૃષ્ટિબિન્દુ વિશાળ કરવાનો પ્રસંગ જ મળતો નથી, આવા પ્રસંગો અભાવે જ આપણા લોકોનું હૃદય વિસ્તૃત થઈ શકતું નથી મનના આશા વિચાર, શક્તિ, અભિલાષા વિગેરે ન્હાના ક્ષેત્રમાં જ કેદ થએલી રહે છે અને મરણ કરતા પણ આત્માની આ પ્રકારની અધોગતિ એ વધારે દુઃખકારક છે આ ઉપરથી એટલું તો સત્ય છે કે ભૂલચૂક દુઃખ બહુ વેઠવા છતાં સ્વરાજ્ય તો મળવું જ જોઈએ માર્ગમાં અફળાતા કુટાતા પણ એ માર્ગ છોડવો નહિ, કારણ કે એ જ પ્રગતિનો માર્ગ છે આ જ આપણો જવાબ છે અને તે વાજબી જ છે

કોઈ આગ્રહી માણસ આ પ્રકારનો જવાબ વારેવારે આપીને સરકારને કનડગત કરે તો કદાચિત સરકાર તેને નજરકેદ કરી ? પરંતુ પ્રજાજન તરફથી તો તેને શાબાશી જ મળશે

આ જ કાર્યો જો આપણા સામાજીક બધનો માટે લાગુ પાડીએ તો ડાહ્યા ડાહ્યા માણસો અને તેમાના કેટલાક તો સ્વરાજ્યની ચળવળ કરનારા માણસો—ના ક્રોધનો આવેશ સમાવી શકાશે નહિ, અને ન્યાતબહાર, તડબહાર વિગેરેની શિક્ષાની આજ્ઞા કરશે તે વખતે જણી જવાય છે કે રાજકીય કે સામાજીક વ્યવહારમા મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ સાચવી રાખવાનો માર્ગ એક જ છે આપણા હાથ, પગ, બુદ્ધિ, સદ્નો ઉપયોગ કરવાનો છે આ પ્રમાણે ન કરવાને લીધે જ આપણી પડતી થઈ છે આચાર અને વિચારની સ્વતત્રતા આપણે ગુમાવી બેઠ ીએ દરેક બાબતમા કોઈ બીજી બહારની સત્તા ઉપર આધાર રાખવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ છે તેથી જાતિપ્રયત્ન થઈ શકતો જ નથી મનનુ આ કાયરપણુ બીકને લીધે ઉત્પન્ન થયુ છે અને તેને લીધે બુદ્ધિ, વિવેકશક્તિનો નાશ થઈ ગયો છે, અને સશય અને ડગમગ તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે એમને કાઈક અવળુ થાય! શા માટે એવુ જોખમ ખેડ્વુ? એ જ ... ત્યા કરે છે ... નવા કાર્યમા ... અથવા સામા માણસનો હાથ રહેનો હોય છે તેને લીધે તે કાર્ય થઈ શકતુ નથી અમુક વસ્તુ વિજ્ઞાનને આધારે સત્ય હોય છતા લોકાચાર પ્રમાણે જો તે ન થતુ હોય તો તે વખતે વિજ્ઞાનના પ્રમાણની દરકાર ન ... ની એ જ આપણો કહેવાનો ધર્મ સૂચવે છે જીવને નુકશાન થતુ હોય, ને તદુરસ્તીને હાનિ પહોચતી હોય તો પણ બ્રાહ્મણનુ કામ ચોકખામા ચોકખા ને પવિત્રમા પવિત્ર હૃદયના ... ને ન ... બ્રાહ્મણ ગમે તેવ, પાપી હોય, અજ્ઞાન હોય પણ બ્રાહ્મણ તો ખરો એટલે એની ... નહિ જો તેમ ન કરતા વિરુદ્ધ વર્તન કરીએ તો ન્યાતે નોતરૂ ટળે, ... ન થાય અને મરણ વખતે કોઈ ઉચકવા પણ આવે નહિ ... એટલી જ છે કે આવી અન્યાયી વર્તણુક કરનાર પણ કેટલાક રાજકીય સ્વતત્રતાની તો સ પૂર્ણ માગણી કરવાના

તેમ છતા ઉપનિષદ્મા તો ઇશ્વરી નિયમ માટે કહેવુ છે કે याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यस्समाभ्य ॥ ઈશ્વરે જે સૌ સર્જ્યુ છે તે અનત કાળ માટે છે દરેક સમય અને સ્થિતિમા તે શાશ્વત રહે છે અને દરેક કાળને અનુસરતુ હોય છે તે અમુક ક્ષણ માટે નથી પરતુ અનાદિ માટે છે, અને તે બુદ્ધિથી જાણી શકાય છે અને વ્યવહારમા તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે અને જેમ આ શાશ્વત નિયમનો વધારે ઉપયોગ થતો તેમ બધન બાધાઓ ઓછી ન ... આ મહાન નિયમનુ જ્ઞાન તેજ વિજ્ઞાન છે આ નિયમ સમજવાને લીધે અને તેનો વ્યવહારમા ઉપયોગ કર્યો તેને લીધે જ યુરોપમાથી લોકોએ ચેપી રોગ દૂર કર્યા છે અજ્ઞાન તે પરાધીનતા છે જ્ઞાનને પરિણામે સ્વતત્રતા છે અને સત્ય ને જ મુક્તિનુ સાધન છે આ વાત આપણા ઋષિઓએ સ્થૂળ રીતે ગ્રહણ કરી હતી ... પોતાથી ભિન્ન ગણાતુ એ અસત્ય ગણાતું આવુ મહાન સત્ય એ કાળમા સાદી રીતે જગતમા હેતા ઋષિઓએ ... હતું ત્યાર પછી બૌદ્ધ ધર્મે પરિણામે મોક્ષનુ સાધન છે તે સસારમાથી નિવૃત્તિ એમ ગણવામા આવ્યુ ... ક્રમે પૌરાણિક સમયમા સત્ય અને અસત્યની સુસટ થઈ અને ધીમે ધીમે સામાજીક ... અસત્યે સ્થાન મેળવ્યુ સત્યે માટે કાઈ પોકાર

ઉઠાવનાર રહ્યું નહિ, અને સૈકાઓ થયા આપણે અપમાન ખમતા આવ્યા છીએ, અને તેને પરિણામે પરરાજ્ય થયુ અને બીજા બધા અપમાન ભૂલી જઈને માત્ર એક જ તરફ આપણુ લક્ષ દોરાયુ કે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કાયદાકાનુનો થવા જોઈએ જગતને ચારે ખૂણેથી આ સ્વતંત્રતાના હકની માગણી થાય છે તો તે વખતે આપણે પણ પોકાર કરવા માંડયો છે તે યોગ્ય જ થયુ છે કારણ કે તેને લીધે સ્વમાન અને ' *Self--assertion* (સ્વપ્રતિપાદન)ની લાગણીનુ પુનર્જીવન થઈ રહ્યુ છે અને જે સ્વમાનથી આપણે કારોબારી કાઉન્સીલોમા હક માગીશુ તે જ લાગણીને પરિણામે આપણે સ્ત્રીઓને, શૂદ્રો પરાધીનતામાથી છોડાવી શકીશુ યુરોપમા પણ જ્યા રૂઢી આચારનુ પ્રમાણ વધારે મહત્વનુ ગણવામા આવે છે–અધશ્રદ્ધા ચાલે છે–ત્યાની સ્થિતિ આ બાબતમા આપણા જેવી જ છે ધર્મના ગૂઢ તત્વો અને તેના બાહ્યાચારોનો ભેદ ન ગણવામા આવ્યાથી એક જાતની અંધશ્રદ્ધા દાખલ થઈ જવા પામી છે, અને તેને પરિણામે સત્ય તથા સ્વમાનની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે સરકારના તેમ જ ન્યાતિના અધિકારીઓનો પગલે પગલે આપણને ડર લાગે છે; કારણ કે ચારે તરફથી આપણે બંધનમા આવી ગએલા છીએ આટલુ છતાએ આપણે જાણીએ છીએ કે રાજ્યકર્તા પ્રજાએ સ્વતન્ત્રતાનો ઘણો પાઠ આપણને શીખવ્યો છે અને જો આપણે હિમ્મત અને પ્રામાણિકપણે તેમને બતાવી શકીશુ કે આપણા ઉપર અન્યાય થાય છે તો તેનુ પરિણામ સારૂં આવશે એટલુ યાદ રાખવુ જોઈએ કે તે કામ કરતા ઘણુ કષ્ટ સહન કરવુ પડશે, કારણ કે આપણો અવાજ સ્વતન્ત્રતા ચાહનાર ખરી બ્રીટીશ પ્રજાને પહોંચાડવાનુ કાર્ય સહેલુ નથી તેમ ન કરવામા જેમનો સ્વાર્થ રહેલો છે તે લોક વચ્ચે આવશે અને આપણને હેરાન કરશે પરતુ તેની ટેગનગતિ સહન કરીને સત્યને વળગી રહીશુ તો અતે આપણો જય થશે એ નિશ્ચય છે તે જ પ્રમાણે સામાજીક સુધારામા કષ્ટ વેઠવા છતા પણ સત્યને વળગી રહીશુ તો આપણે જીતીશુ આપણે પરદેશી રાજ્યકર્તાઓથી મ્હોટી મ્હોટી આશાઓ રાખીએ તો આપણા પોતાના દેશીઓ પાસે તેથી પણ વધારેની આશા રાખવી જોઇએ, નહિ તો આપણી પ્રાર્થના સફળ થવાની નથી માણસમાત્રમા એક સરખી હિમ્મત હોતી નથી ઘણા નબળા પણ હોય છે, પરતુ દરેક દેશમા અને દરેક કાળે થોડાએક વીર પુરૂષો હોય છે કે જેઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે જનસમાજનો બોજો પોતાને શિર લેવાને તૈયાર હોય છે, અને અનેક વિરૂદ્ધતા તોડી પાડીને બીજાને માટે માર્ગ કરી આપી શકે છે ગાઢ નિરાશામય અન્ધકારમા પણ દુર પ્રકાશના ચિન્હ જોઈ શકે છે અને સત્ય અને ન્યાયમા શ્રદ્ધા રાખીને ભયનુ નિવારણ કરી શકે છે તેનુ કારણ એ જ છે કે તેમનામા હિંમત છે, દુઃખ સહન કરવાનુ બળ છે, આત્મભોગ કરી શકે છે, સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી શકે છે એ જ સ્વમાન અને વ્યક્તિગત સ્વાતન્ત્યની લાગણી અપૂર્વ રીતે જાગૃત થાય તો જ આપણા બધનો છુટી શકે અને આજ જે પ્રશ્નો સામાજીક સુધારાના વિષયોમા આપણે ચચવા પડે છે તેનો અવકાશ જ નહિ રહે જ્ઞાન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિમાં પછાત રહેલી પ્રજા આપોઆપ આગળ આવી શકશે તેમા બીજાને હાથ નાખવાની જરૂર નહિ રહે

જગતના વ્યવહારમા મનુષ્યને એકલા રહેવાનુ નથી એ તો નક્કી જ છે કોઈ પણ પ્રકારના સમાજમા રહેવાનુ છે તો તે સમાજમા રહીને સ્વમાન સાચવવાનુ કાર્ય સહેલુ નથી પરતુ તેમા જ ખરુ વીરત્વ છે સ્વમાન સાચવતા જે કષ્ટ વેઠવા પડે તે હિમતથી સહન કરવામા જ તેની ખરી કસોટી છે અને તેમા વિજયી નીકળશે તે જ સમાજને સત્ય માર્ગે ગાડી શકશે સામા માણસના હક સાચવવામા ઘણો સ્વાર્થત્યાગ રહેલો છે અને જો આપણને પોતાના હક સાચવવાની ઇચ્છા હોય તો સામાના હક સાચવવા એ આપણો ધર્મ છે એ વાત સમજવી કઠણ નથી

આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે ન્યાય અને બુદ્ધિની સ્વતન્ત્રતા એ બન્ને ઉપર રાજકીય તેમ જ સામાજીક સુધારાનો પાયો રહેલો છે સ્વરાજ્યની ભાવના અને સામાજીક સુધારણાની ભાવનાનો દષ્ટિબિન્દુ એક જ છે, તે એ કે મ્હામા માણસના હકને નુકસાન કર્યા વગર દરેક વ્યક્તિએ સ્વમાન, આત્મોન્નતિ અને *Self-realisation* (આત્મપરિચય) કરીને પોતાનો જીવન વ્યવહાર ચલાવવો એ બન્ને આદર્શ એક જ છે તો બન્નેની પ્રગતિ સાથે સાથે જ થવી જોઈએ એ બન્નેને જુદા પાડી શકાય જ નહિ

હવે સામાજીક પરિષદના પ્રશ્નોની ચર્ચામા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ, લગ્નરૂઢીમા સુધારા, ન્યાતના બધનો, પરદેશગમન, લગ્નમરણના ખર્ચ, રડવાકૂટવાના રિવાજ અને પછાત પડી ગએલી કોમોની ઉન્નતિ વગેરે વિષયોની ચર્ચા કરવામા આવે છે તેમાના લગભગ બધા પ્રશ્નોના નિરાકરણનો આધાર સ્વપ્રતિપાદન (*Self-assertion*), સયમ અને સ્વાર્થત્યાગ ઉપર રહેલો છે માત્ર એ સ્વપ્રતિપાદન એકલુ હવાથી ઉપયોગમા આવે નહિ તેની સાથે સયમ અને સ્વાર્થત્યાગ લોકોના ધ્યાનમા આવે તો જ સુધારાનો પ્રચાર થઈ શકે અને તેમ નથી થયુ તેથી જ અત્યારસુધી રૂઢી બધનોની સાકળો જોઈએ તેટલી નરમ થઈ નથી ન્યાતના બધન, બાળલગ્નનો પ્રચાર, પરદેશગમન, લગ્નમરણમા ખર્ચ ઈત્યાદિ સર્વને માટે મનુષ્ય જો પોતાનુ માથુ ઉંચુ કરે અને તે પ્રમાણે દૃઢતાથી પોતાનુ માથુ ઉંચુ કરે તો ફેર પડે જ

જો આપણુ અત કરણ કબુલ કરે કે અમુક પગલામા જનસમાજનુ હિત સમાયનુ છે, એના ઉદ્દેશથી વર્તન થાય અને માત્ર સ્વચ્છન્દે કે નિરકુશપણે વર્તવાનો ઉદ્દેશ ન રાખવામાં આવે તો તેની વર્તણુકથી જનસમાજને લાભ થવાનો જ એ નિશ્ચય છે ચારિત્ર્યની દૃઢતા એ પ્રજાની ઉન્નતિનો મૂળ સ્તમ્ભ છે એ ભાવના લક્ષમા રાખીને આપણા બધનો છોડવાનો પ્રયત્ન થાય તો તે નિષ્ફળ નહિ જાય કારણ કે એ બધનો ગેરવ્યાજબી છે તેને લીધે પ્રગતિ અટકે છે, બીજા દેશો સાથેની સ્પર્ધામા આપણે ટકી શકતા નથી એ બધી વાત કોઈ નાકબુલ કરતું નથી મનુષ્યની સ્વતન્ત્રતા અને સ્વમાનની ભાવનાની સાથે આવા બધનો ટળી શકે જ નહિ જે કાળ માટે એવા બધનો મૂકાયા હશે તે કાળ હવે જતો રહ્યો છે હવે માત્ર ઢોંગ રહ્યો કે વખત ઘણો જ બદલાયો છે પ્રાચીન સસ્થાઓ અસલના જ રૂપમા ફરી સ્થાપી શકા

વાની નથી ધંધા રોજગારને સારૂં દેશના આર્થિક લાભને ખાતર પરદેશ ગમન કરવું પડે છે, બીજા દેશના સંસર્ગથી, પરદેશી રાજ્યથી અનેક જુદા જુદા વર્ણોની અસર થાય છે એક ન્હાના સરખા ગામમાં કે પ્રાન્તમાં બેસી રહેવાનું પરવડે તેમ નથી, રાજકીય ચળવળ એટલી વધી ગઈ છે કે તેના વેગ આગળ સામાજિક બન્ધનો આપોઆપ તૂટી જાય છે વળી આજ ચાલતા યુદ્ધના લીધે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુ તદ્દન બદલવું પડશે દેશના રક્ષણ માટે લોકોને યુદ્ધમાં જવું પડશે, તો ત્યાં આ બન્ધનો ક્યાં સુધી પાળી શકાશે ? કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે કાળના ફેરફાર સાથે વિચારમાં પણ ફેરફાર કરવો પડે છે અને તેમ જો નહિ થાય તો આપણે ખાડામાં જ પડી રહીશું ઉંચા આવી શકીશું નહિ જ્યારે તરફ વ્યક્તિની સ્વતન્ત્રતા અને જનસમાજના દરેક અંગની જ્ઞાન ઉન્નતિ હકની, સમાનતાની ભાવના દૃઢતર થતી જાય છે તો તે ભાવનાની અસર સામાજિક બન્ધનો પર પણ થવી જોઈએ, પરંતુ આ સ્વતન્ત્રતા એટલે નિરંકુશતા સમજવાની નથી માત્ર એટલું જ કે નવીઆર વાતાવરણને બદલે ખુલ્લા વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરવાનો છે સામાજિક સંસ્થાને તોડી પાડવાનો આશય નથી મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવામાં તેમ જ સ્વતન્ત્ર વર્તણુક કરવામાં જે બન્ધનો નડતાં હોય તેવાં બન્ધનો કહાડી નાખવાનાં છે સમાજનું બંધારણ એવું છે કે દરેક મનુષ્યે એક એકના અન્યોન્ય સહકારથી સાચવવાના છે અને તે વાજબી જ છે તે બંધારણ તોડી પાડવાની જરૂર છે જ નહિ તેમ જો થાય તો સર્વથા નાશ થાય માત્ર ન્યાય અને સ્વતન્ત્રતાના ધોરણ ઉપર સમાજ ચલાવવો જોઈએ કોઈ મનુષ્ય પોતાની સ્થિતિ સુધારવા કે દેશના હિતને ખાતર જ્ઞાન સંપાદન કરવાને પરદેશ જવાની ઈચ્છા કરે તો તેને અટકાવી રાખવો તે અયોગ્ય છે કોઈ સ્ત્રીને કુમારિકા રહીને દેશસેવા કરવાની ઈચ્છા થાય તો ભલે તેને તેમ કરવાની છુટ આપો તેને તેમના બન્ધનમાં જોર જૂલમથી શું કરવા નાખવી જોઈએ, તેમાં જન સમાજને વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી તેના સુખદુઃખના પરિણામ તે ભોગવશે ને તેમાં સમાજને આડે આવવાની કાંઈ જ જરૂર નથી આપણે ન્યાય અને વિવેકબુદ્ધિનું પ્રમાણ લઈને સમાજ ચલાવવાનો છે તેને અંગે સમાન અને સત્ય અનુભાવ અગાઉ અને ન્યાયવાળા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, નિડર કર્તવ્યપરાયણતા, એ સર્વ ભાવના ઉત્પન્ન થશે આ મૂળ પાયો સ્વીકારાય તો પછી સમાજસુધારાના બધા મુદ્દાનું નિરાકરણ તે આધારે થશે,' અને કોઈપણ કાર્ય આ ભાવનાની વિરૂદ્ધ થાય તો તે અયોગ્ય થયું કહેવાશે સમાજસુધારાની બાબતમાં સત્ય મતને દૃઢતાથી વળગી રહેવું એ જ મ્હોટી વાત છે, તેમ ન કરતા લોકનાજે ખોટી પ્રતિષ્ઠા જાળવવા ખાતર ભીરૂતા બતાવાય છે તેને લીધે સુધારાનું વગોણું થાય છે અને સત્યનું અવગણના ન કર્યાને લીધે નૈતિક અવોગતિનું પરિણામ માત્ર એક વ્યક્તિ ભોગવવું પડે છે એમ નહિ, પણ આખા સાથને નુકસાન થાય છે મનુષ્યમાં જે ધૈર્ય હોય છે તે ધીમે ધીમે નાશ થાય છે, અને કાયરપણું આવે છે આવું પરિણામ ન આવે તેટલા માટે રાજકીય સુધારાની માફક સામાજિક સુધારાનો પાયો પણ ઉંચા આદર્શ અને ચારિત્રની દૃઢતાપર

ચણવો જોઈએ ધર્મ અને બાહ્યાચાર સાથે તેને ભેગી કરવો ન જોઈએ તો જ કાયની મહત્તા સચવાને

આ પરિષદ્મા ઘણા ઘણા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો છે બીજા પ્રાતો કરતા કેટનેક અશે એકદર રીતે જોના આપણી સામાજીક સ્થિતિ સતોષકારક છે આપણુ માનસિક અને નૈતિક પદ બીજા સાથે સરખાવીશુ તો ઘણો અસતોષ પામવા જેવુ નથી, તો પણ પુષ્કળ સુધારાનો અવકાશ છે અને તે સુધારા અગત્યના છે તે સવળામા સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન પ્રથમ પક્તિનો છે બીજા પ્રશ્નોની ચર્ચા આ સ્થળેથી થયી થવા તેથી આપનો વખત રોકવા માગતી નથી

સામાજિક વ્યવહારમા સ્ત્રીઓનો હાથ એટલો મનો હોય છે કે પુરૂષ એને હાથે ગમે તેટનુ કરવા માગે તો પણ કદી થઈ શકે નહિ વ્યવહારમા સ્ત્રીનો હિસ્સો ઘણો જ છે તે વાત ભુલી જવાય છે અને સ્ત્રીઓ તો માત્ર પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનુ સાધન, લાગણીવાળી નોકર અથવા નવ ગ઼ાનુ રમકડુ ગણવામા આવે છે તેથી જ પુ ષનુ કાય સફળ થતુ નથી તમે શુ કરો છો, સભામા જઈને કેવા ભાષણો કરો છો કયા ગહન વિષયોમા તમારુ મન રોકાયના છે એ સબધી તમારી પત્ની કે બહેનો કે માતાઓ તો કેટને અધે અશે અજ્ઞાત હોય છે? તમારા ભાષણોમા આર્યાવર્તની સ્ત્રીને વિષે શાસ્ત્રકારોના શ્લોકો બોનો છો, તોળી તાળીઓ પાડે છે, મનુ ને નેપોલીઅનના વાક્યો મોતી સાભળીને થાકી ગયા પણ જેવુ તે આદર્શ ગૃહસસારમા વ્યવહારમા મુકવાનો વખત આવે છે ત્યારે વાત મદ્નાઈ જાય છે સ્ત્રીઓ કઈક જાણવા માગે, માથુ ઉંચુ કરે તો તેને દાબી દો છો સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય છે એ વાત તમને યાદ રહેતી નથી એટલે તેને તો રસોઈમા નાખવામા, કચરી નાખવામા જ તમે મ્હોટાઈ માનો છો સત્તાનો મદ એવો વસમો છે એક વાર હાથમા આવી તે કોઈને છોડવી ન ગમે પરતુ હવે તો દિવસ બદલાવા માડયા છે જેમ તમે તમારી વિવેકશકિત પ્રમાણે ચાલવાના હક માગો છો તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓમા પણ કુદરતી સ્વમાનની લાગણી રહેલી છે તેનો પણ વિચાર કરવાનો છે અને જો તમે એ વૃત્તિઓનુ અસ્તિત્વ કબુલ રાખીને વર્તન કરશો તો તમને અને અમને બ નેને લાભ છે પુરૂષ અને સસ્કારી સ્ત્રી સાથે મળીને કોઈ પણ બાબતનો વિચાર કરશે તો નિ:સશય તે વધારે સારી રીતે કરી શકશે જુદા રહીને તેમ નહિ થાય એક આખવાળો મનુષ્ય કરતા બે આખવાળો મનુષ્ય વધારે સારી રીતે જોઈ શકશે અને એક કરતા બન્નેની મિશ્રિત દૃષ્ટિ વધારે સ્પષ્ટ થય અને ભરુસો મૂકવા જોગ હોય જ સ્ત્રીઓના દૃષ્ટિબિન્દુની અવગણના કર્યાને લીધે આપણા દેશને બહુ જ નુકસાન થયુ છે અને થાય છે ભારતમાતાઓની પુત્રીઓમા એકવાર જો જાગૃતિ આવી તો મૃત્યુમાથી પુનર્જીવન થાય તેના કરતા પણ વધારે બળવાન થશે જે પ્રમાણે સાવિત્રીએ પોતાના પતિને યમના પાશમાથી છોડાવ્યો હતો તે પ્રમાણે ભારતની સ્ત્રીઓ હિન્દના પુરૂષત્વને નવજીવન આપશે

પરંતુ એટલું યાદ રાખવાનું કે એ નવજીવન લાવવા માટે સ્ત્રીઓએ તૈયાર થવું પડશે અને તેમાં પુરુષોના મદદ તો જોઈશે જ. તમારામાં જેમ નવું ચેતન આવેલું જણાય છે તેમ અમારામાં યે કાંઈક અંશે આવ્યું છે, અને તેનું તમારે પોષણ કરવાનું છે. જો તેમ નહિ થાય તો છેવટ નુકસાન તો તમને જ છે. અત્યારે તમે સત્તાના મદમાં અને સ્વાર્થને લીધે ભૂલી જાઓ છો. જે સ્વતંત્રતા અને ન્યાય અને સ્વમાનની લાગણી તમે યોગ્ય રીતે સરકારની પાસે કહો છો તે જ માગણી અમે તમારી પાસે કરીએ છીએ. અમે કાંઈ નવી માગણી કરતા નથી, માત્ર અમારો પુરાણો હક માગીએ છીએ. દેશની ઉત્ક્રાન્તિમાં આદર્શભૂત સ્ત્રીઓ થવા માટે શરીર, મન અને આત્માની ખીલવણી કરવાની તક માગીએ છીએ. ઉત્તમ પત્ની, ખરી ધર્મચારિણી, શક્તિવાન ધૈર્યવાન માતાઓ બનીને અમારા સંતાનોને રાષ્ટ્રીય સેવાના અને સ્વાર્થત્યાગના પ્રથમ પાઠ શીખવવા માગીએ છીએ. અમારો જે પ્રાચીન હક હતો તે પાછો લેવા માગીએ છીએ. સ્ત્રી તરીકેના, તમારી સહચરી તરીકેના અને તમારા સંતાનોની માતા તરીકેના જે અમારા પોતાના હક છે તે જ અમે માગીએ છીએ અને તે હકના બદલામાં જે કંઈ જે અમારે અર્પણ કરવાની છે તેમાં પાછી પ્હાની કરીશું નહિ, કારણ કે આર્યત્વનું ખરૂં લક્ષણ જ લોકસેવામાં છે અને તેની ખીલવણી એ જ કેળવણીનું લક્ષ્યબિન્દુ છે. દેશની બધી આશાનો સમાવેશ તેમાં જ થયેલો છે. જે વખતે સ્વરાજ્ય મળશે તે વખતે મળેલા હકનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકશો? અત્યારે તો તમારૂં કહેવું એમ છે કે ગમે તેવો કાંટાભર્યો માર્ગ હશે તો યે તે તરફ પ્રયાણ કરવાનું વ્રત અમે આદરીશું. અંધકાર પ્રકાશ બંધે અને જવાને તૈયાર છીએ, કેમ કે દુઃખ વેઠીશું તો તે અંતે સુખની અમને ખાત્રી છે. જે સ્ત્રીઓ તમારી સાથે પ્રયાણ કરવા તૈયાર છે તે તમારા સુખદુઃખમાં, આશાનિરાશામાં ભાગ લેવાને તૈયાર જ છે. તેમની સહાયતા વગર તમે જીવન કેવી રીતે ટકાવી રાખશો? તેમને કોઈ પણ રીતનો અધિકાર મળ્યા વગર તમે શી રીતે મદદની આશા રાખી શકશો? તેમના મન, આત્મા કેળવ્યા વિના નિરાશાને પ્રસંગે શાન્ત્વનની આશા કેવી રીતે રાખી શકશો? ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ, પ્રાચીન વિભૂતિ, સ્વતંત્રતા, સામાજિક બંધનોના ત્રાસમાંથી છુટકારો, એ સર્વનો ઉપાય કેળવણી જ છે. રાષ્ટ્રીય પુનરુદ્ધારનું સાધન એ જ છે કે સ્ત્રી અને પુરુષે સાથે રહીને સંપથી કાર્ય કરવું. માત્ર એક આદર્શ રાખ્યાથી આ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ એ આદર્શોનું પૃથક્કરણ કરીને સહુ સહુની શક્તિ પ્રમાણે કાર્ય ઉપાડી લેવાનું છે. અને તે બધા આદર્શોનું મધ્યબિન્દુ સ્ત્રીકેળવણી છે. બીજા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે ને તેનો નિકાલ થાય છે પરંતુ અનાદિ કાળથી એક પ્રશ્ન તો અખંડ રહ્યો છે: સ્ત્રીજાતિનું કર્તવ્ય, તેની અસર, સ્ત્રીની પવિત્રતા, સ્ત્રીજાતિનું ગૌરવ, તે દિવ્યાંશ સૃષ્ટિમાં લાવવા સ્ત્રીજાતની જવાબદારી એ તો ચિરસ્થાયી પ્રશ્ન છે, પરંતુ જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓને યોગ્ય હક મળ્યા નથી ત્યાં સુધી દેશની ઉન્નતિ થવાની નથી એ તો સિદ્ધ જ છે. જે કેળવણીથી તમારી આંખ ઉઘડી છે, તમને સત્યનો માર્ગ જડ્યો છે તે કેળવણી તમારી અર્ધાંગનાઓને નહિ આપો તો તમારી એક જ આંખ ઉઘડેલી રહેશે.

કદાચ એમ કહેવામા આવશે કે પુરુષો સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાના મતની વિરૂદ્ધ નથી કન્યાશાળાઓ ને વિદ્યાલયો ખોલવાને તેઓ તૈયાર છે, પરતુ આ સઘળા પ્રયાસ ઉપરકીઆ જણાય છે અત કરણમા તેનો ઉંડી છાપ જણાએ નથી. હ યના ઉડા ખાણામા જોતા સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાના પુરુષોની ઇચ્છા છે જ નહિ તેઓ બ્હીએ છે, ગભરાએ છે ગાડરીઓ પ્રવાહ એમ કરે છે કે કેળવણી આપવી જોઈએ તેથી તેમને એમ કહેવુ પડે છે પણ જ્યારે તેમની પોતાની બ્હેનોને અને પુત્રીઓને કેળવણી આપવાનો પ્રસગ આવે છે ત્યારે તેઓ કોઈ પણ બ્હાને છટકવા માગે છે વળી જ્યા હજી કેળવણીની શરૂઆત થઈ નથી તે પહેલા તો તેમને બીક લાગે છે કે રખેને પોતાની સ્થિતિ ઉતરતી થઈ જાય ને રખેને તેઓ પ્રભુ મટી સેવક થઈ જાય કેળવણી આવારો, સ્ત્રીની સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ ખીલશે તો સ્ત્રીઓ પુરુષોની બરોબરી કરશે કદાચ વ્યવહારમા તેમને માન મળશે તો તેમનુ શુ થશે? એવા પ્રશ્નો તેમના મનમા ઉત્પન્ન થાય છે ખરૂ જોઈએ તો એમ છે કે તેમનામા અદેખાઈ જ છે બાકી જે માર્ગે પુરુષોની બુદ્ધિનો-આત્માનો વિકાસ થતો હોય તે માર્ગ અવલબવાને માટે શા માટે બધ રાખવો? આત્માનો વિકાસ કરવાની જરૂર તો સ્ત્રીપુરુષ બન્નેને તો સ્વતત્ર અધિકાર છે તેમા પુરુષો આડખીલીરૂપ શામાટે થાય છે? જે સાહિત્ય, વિજ્ઞાન તેઓના વિચાર વિશાળ કરે છે, તેમની ભાવનાને ઉન્નત બનાવે છે, ઉંચા આદર્શ શીખવે છે તે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની પ્રસાદીથી સ્ત્રીઓના મનની અધોગતિ થશે એમ શા માટે ધારવુ? જો કાલિદાસ ભવભૂતિ, શેક્સ્પીઅર, બાયરન, એમર્સન વિગેરે મહાન સાહિત્યમરોના લખાણોથી તેમને લાભ થતો હોય તો તેનાથી સ્ત્રીઓને હાનિ થશે એમ શા માટે ધારવુ? દુનીઆના વ્યવહારમા, નોકરીને ધધામા, વેપારરોજગાર કરવામા, અને કુટુબની જ્વાબદારી ઉઠાવવામા આ શિક્ષણને લીધે પુરુષો અયોગ્ય નથી થતા તો તે સ્ત્રીઓને ઘરધધો કરવામા બાળક ઉછેરવામા કે પુરુષોને ઉની ઉની તાજી રસોઈ જમાડવામા તેવુ શિક્ષણ શા માટે આડ આવે? પુરુષોના મનનુ એ તો માત્ર સાકડાપણ જ બતાવે છે કદાપિ કોઈ દાખલા અપવાદરૂપ એવા બનશે કે જેમા કેળવણીનો દુરુપયોગ થતો જણાશે પણ તેના મૂળ કારણો બીજા ઘણા હશે તે તરફ પુરુષોની દૃષ્ટિ જતી નથી, પણ અપવાદને સામાન્ય રૂપ ગણીને જુદો આક્ષેપ મૂકવામા આવે છે, પુરુષવર્ગમા જ સ્ખલન થાય છે અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ પોતાની ફરજમાં પછાત પડે છે ઘરને ગોરખાનુ બનાવી દે છે, પુરુષો પોતાના આદર્શોનો નાશ કરે છે તેનો વાત કહાવાની જરૂરને જ મળી આવશે પરતુ જો અપરિક્ષિત બાળાનુ એવુ દૃષ્ટાન્ત આવ્યુ તો તે ઝુડો હાથમા લઈને બધે મ્હાનાન્હાર થશે મ્હોટા મ્હોટા કેળવણી પ્રચારક હોય તે પણ અતરથી તો એમ જ ખાનીપૂરી માને છે કે શિક્ષણથી અને બુદ્ધિના વિકાસથી સ્ત્રીઓની અવનતિ થશે જો કે ઉઘાડી રીતે પોતાના આવા સકુચિત મત કબૂલ નહિ કરે, કેમ કે તેમ કર્યાથી તેમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થવાની બીક લાગે છે પરન્તુ જ્યા એવુ દૃષ્ટાન્ત હાથમા આવશે ત્યાં ઘણા જ રસથી તેની ચર્ચા કરશે, મજાક કરશે અને મનથી પોતાના

મતને ટેકો મળ્યો સમજી અતોષ માની બેસશે દીલગીરીની વાત એ છે કે જુવાન વર્ગમા આવો મત ધરાવનારા ઘણા છે માન ફેશનની ખાતર ' મોસાયટી'મા આબરૂ વધારવા માટે કદાપિ પોતાની પત્ની, બ્હેનને અગ્રેજી બોલતા કરતા શીખવશે, પરન્તુ બુદ્ધિના વિકાસ માટે, આત્માની ઉન્નતિ કરવા માટે, મનની વિશાળતા લાવવા માટે કેળવણી સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને આપવી જ જોઈએ એ વિચારથી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા તૈયાર થનાર અને તેને માટે કદાચ અગવડ વેઠવી પડે તો તે વેઠી લેનાર થોડા જ નીકળશે આ પ્રમાણે તદ્દન સ્પષ્ટ વાત સર્વને રુચિકર નહિ લાગે, પરન્તુ વાત સત્ય છે થોડા વખતપર ઘણા જાણીતા સ્ત્રીકેળવણીની હિમાયત કરનારા એક માસિકમા એટલી નમાલી કવિતા (જેને કવિતાનુ નામ આપવુ કે નહિ એ પણ સવાલ છે) આવી હતી કે તે વાચતા જ પુરુષ જાતની સ્વાર્થબુદ્ધિ કેટલી છે તેની ખાત્રી થઈ શકે આવી કવિતાના પ્રવેશથી માસિકની કીમ્મત હલકી થઈ જાય છે હજી કેળવણીના અકુર તો ફૂટ્યા નથી ત્યા આવા લખાણોથી કેટલુ નુકસાન થવા સભવ છે તેનો વિચાર લાવવો જોઈએ

"આફ્રિકા ને ઑસ્ટ્રેલિયાની ભુગોળના વિહારિણી, ઘરના બારી બારણે જાળા બાઝ્યા છે તે કહાડશો ક્યારે?"

"ભારતની આત્માને નચાવો છો, બળોતીઆ ધોશો ક્યારે?"

"૭૮ પ્રાસવિનાના કવિરાજાઓને ઝાટકો છો, સુપડામા દાળ ઝાટકશો ક્યારે? સરકારી બજેટ તપાસો છો, જરા ઘરનું બજેટ તપાસશો ક્યારે?" ઇત્યાદિ

વીસમી સદીના સ્વતત્રતા, સ્વમાન તથા સ્વરાજ્યની માગણી કરનાર ગુજરાતના યુવક વર્ગના આ વિચાર ખરેખર, તિરસ્કારને બદલે શોકને પાત્ર છે હજી શુ આપણી આ સ્થિતિ છે? સ્વીડનમા, યુરોપમા, ટર્કીમા, ઇગ્લંડમા સ્ત્રીઓ જ્યારે પુરુષની સાથે રહીને તેમના કાર્યમા સફળતા કરી આપવાને તૈયાર થઈ છે ત્યારે આપણે અહીં સ્વરાજ્ય માગનાર યુવકોના આટલા સાકડા મન, આટલા હલકા આદર્શ! અફસોસ! સતોષ માત્ર એટલો જ છે કે સ્ત્રીઓની ઉણપો તેમણે પોતે સમજવા માડી છે સ્ત્રીઓ જાત પ્રયત્ન કરશે અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરીને પોતાના પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવશે અને પરિણામે તેમનો પ્રયાસ પુરુષોને પણ સત્ય લાગશે એટલે તેઓ તે કાર્યમા આપોઆપ મળશે

તેમને એમ પ્રતીતિ થશે કે જ્યારે સ્ત્રીઓ તેમના કાર્યમા ભાગ લેતી થશે, ત્યારે જ તેમનુ કાર્ય સફળ થશે, ત્યારે તે કાર્ય માટે તેમને તૈયાર કરશે, અને તેને માટે આપણા રાષ્ટ્રીય આદર્શને અનુકૂળ શિક્ષણ આપીને બુદ્ધિનો વિકાસ થવા દેશે

હવે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે સરકાર તેમ, જ સમાજની મદદની જરૂર છે હાલમા પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષણ લેતી કન્યાઓનુ પ્રમાણ ઘણુ જ થોડુ છે, અને તેને માટે પ્રાથમિક શાળાઓની સખ્યામા જેમ બને તેમ વધારો કરવો જો તેમ કરતા ખર્ચ ઘણો વધી

પડતો હોય તો આઠ વર્ષ સુધી છોકરા અને છોકરીઓને બધું શિક્ષણ આપવું. બીજું છોકરીઓને માટે માધ્યમિક શાળાઓ ક્યાં છે? આજ તો ગુજરાતમાં સુરત, અમદાવાદ સિવાય એક પણ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે શાળા નથી. અને જે છે તે પણ ખાનગી પ્રયાસથી ચાલે છે. વીમેન ટ્રેનીંગ કોલેજો અને ચાલતી એક હાઈસ્કુલ છે તેમાં ઇંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ અપાય છે. તેથી આપણા લોક જોઈએ તેટલો એનો લાભ લઈ શકતા નથી. માટે આપણે સરકારની પાસે એટલી માગણી કરવી જોઈએ કે કન્યાઓમાં શિક્ષણ માટે જુદા જુદા ખાનગી પ્રયાસ થાય તેમાં પૈસાની મદદ કરવી. તેમાં રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિથી એટલે પ્રજાને અનુકૂળ લાગતું શિક્ષણ અપાય તો તેમાં સરકારે વાંધો લેવો ન જોઈએ. અને જનસમાજે ખાનગી પ્રયાસે એવી શાળાઓ દરેક દરેક મોટા શહેરોમાં ખોલવી જોઈએ. અત્યારે જે લોક પોતાની છોકરીઓને શિક્ષણ નથી આપતા તેમાંના ઘણાનું કહેવું એમ છે અને તે વાજબી છે કે શિક્ષણ પદ્ધતિ આપણા સંસારને અનુકૂળ નથી. તો ખાનગી પ્રયાસે આપણને અનુકૂળ શિક્ષણ પદ્ધતિ ઘડી કહાડવાની કોઈ ના કહેતું નથી. તેમ કરીને શિક્ષણનો બહોળો પ્રચાર થવો જોઈએ. જેની ઇચ્છા ચાલતી પ્રથા પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાની હોય તો તે પ્રમાણે આપે, પણ ગમે તે રીતે કન્યાઓના મન ખીલવવાનો ઉદ્દેશ રાખે એવી સંસ્થા હોય તેને ઉત્તેજન આપવું. માત્ર પૈસાનું ઉત્તેજન બસ નથી. તેમના કાર્યમાં ઉત્સાહ બતાવી તેમનામાં ભુલચુક હોય તો તે બતાવી પોતાની ઘેર બેઠી છોકરીઓને તેમાં મોકલીને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. પ્રજાજનોએ તેમાં સહાનુભૂતિ બતાવવી જોઈએ. નવી પદ્ધતિની સંસ્થા હોય તે શરૂઆતથી સંપૂર્ણ તો હોઈ શકે જ નહિ. તો તેમાં અનુભવી માણસો કે જેમને દેશનું હિત હૈયે હોય તેમણે તટસ્થ રહેવું ન જોઈએ. જાતિ અનુભવ કહી સંભળાવવો યોગ્ય નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી વાત સમજાવવી સહેલી પડે છે. નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે મહિલા વિદ્યાલય અમદાવાદ ને સુરતમાં કહાડયા છે. અમદાવાદની મહિલા વિદ્યાલયની મુલાકાતે મુંબાઈ, નડીઆદ અને સુરતના સંખ્યાબંધ લોક આવી ગયા છે, અને કાંઈ કાંઈ સૂચના કરી ગયા છે. પરંતુ અમદાવાદના દેશહિતેચ્છુ લોકમાંથી કોઈ પણ ગૃહસ્થને વિદ્યાલય કે તેનો કાર્યક્રમ જોવાની ફુરસદ મળી નથી, કે તેને માટે કાંઈ પણ સગવડ કરી આપવાની હોંસ થઈ નથી. એટલો બધો એમનો સ્ત્રીકેળવણી માટે ઉત્સાહ છે. દેશહિતના કાર્ય કરવા માટે ઘણી વધારે ખંતની જરૂર છે. પરંતુ મ્હારા તો જાતિ અનુભવ પરથી કહું છું કે મહિલા વિદ્યાલયો મ્હોટાં મ્હોટાં શહેરોમાં સ્થાપીને, રફ્તે રફ્તે તેને આગળ વધારી મોટી પાઠશાળાઓ સ્થાપ્યાથી સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રસાર ઘણી સારી રીતે થઈ શકશે અને એ જ એકનો સારો રસ્તો છે. સ્ત્રીકેળવણીની આ પદ્ધતિથી કેળવાએલી સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં પછાત રહેશે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. કેળવણી એટલે કોઈ પણ રીતે ચારિત્ર્યની દૃઢતા આણી મનુષ્યત્વની ભાવના ઉન્નત કરી, ઉચ્ચ આદર્શ દેખાડીને સત્યને માર્ગે જીવનક્રમ ચલાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાળ કરવી તે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેના શિક્ષણનું લક્ષ્ય આ જ છે. આજ અપાતી પુરુષોની કેળવણીમાં પણ ઘણે અંશે

આ લક્ષ્ય રહેતું નથી અમૂક ચીલે સરકારી પદ્ધતિ સ્થપાઈ ગઈ છે તે યોગ્ય જ છે એમ હાથ પગ જોડીને બેસી રહેવું વાજબી નથી જો તે પદ્ધતિ પુરૂષોના ચારિત્ર ઘડવાને યોગ્ય નથી, તો તે સ્ત્રીઓને માટે શી રીતે યોગ્ય કહેવાય? તેમ કરતા પુરૂષને જો સરકારી નોકરી કરવાની અપેક્ષા હોય તો ભલે તે તે ચીલે ચાલે, પણ સ્ત્રીઓને શા માટે એ રસ્તે દોરવી જોઈએ? તેને માટે જ નવી પદ્ધતિનો આરંભ થયો છે, અને તે આપણે સૌએ વધાવી લેવો જોઈએ માટે બંધુઓ, આ કાર્યમા મદદ કરવામા તમે શિથિલતા કરો નહિ, તમારા દેશની ઉન્નતિ માટે આ કાર્ય આગળ વધારો

પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યામા વધારો કરવો, માધ્યમિક શાળાઓ નવી કાઢવી, અને તેને અંગે સ્ત્રીઓને માટે ટ્રેનીંગના વર્ગ ઉઘાડવા તે સાથે પરગામની જે છોકરીઓને અગવડ ન પડે માટે જરૂરીઆત પ્રમાણે બોર્ડીંગો કાઢવી એ સૌ જરૂરનું છે સારા પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમા પૈસા લઈને બોર્ડર્સ રાખવાની પદ્ધતિ આપણા દેશમા દાખલ કરવાની ઘણી જરૂર છે સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવાના આ ચાર માર્ગ વ્યવહારૂ જણાય છે

હવે આ કામ ઉપાડી લેનાર સ્ત્રીઓ મળવી જોઈએ આજકાલ આપણે જોઈએ છીએ તો સ્ત્રીઓમા કામ કરનાર પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓની ખોટ પગલેને પગલે પડે છે પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબની સ્ત્રીઓ જો પહેલ કરશે તો જ બીજા બહાર પડી શકશે કારણ કે હાલમા આવા કામ કરનાર પેટ ભરવાને વાસ્તે કામમા જોડાય છે તેનું કામ કરનાર [illegible] નથી તેનું કારણ પણ આપણું રૂઢી બંધારણ છે બાપડી કેટલી વિધવા સ્ત્રીઓ અસહ્ય દુઃખ સહન કરીને જીવન પૂરું કરે છે! કુટુંબીઓના મ્હેણા સાંભળી ઓશીઆળો અવતાર ભોગવે છે? કેટલીક તો અનીતિમય જીવન ગાળે છે! આ દુઃખમાથી બચવાનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ છે કે તેમના જીવન દેશના ઉપયોગમા એટલે માનવજાતિના ઉપયોગને માર્ગે વાળવા, કુટુંબનો વ્યવહાર સાચવવા ઉપરાંત જનસમાજને અંગે સ્ત્રીપુરૂષ બન્નેને બીજા અનેક કાર્ય કરવાના છે, અને તેથી તેને માટે ખંતથી કામ કરનાર સેવક સેવિકાઓની જરૂર તો છે જ સ્ત્રીઓએ ઘણા કામ ઉપાડી લેવાના છે કન્યાશાળાઓ માટે, સ્ત્રીવર્ગો માટે, શિક્ષકો, બોર્ડીંગ માટે, સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ, દર્દીઓ માટે પરિચારિકાઓ (નર્સો), સ્ત્રીદાક્તરો હાલતો આ બધા કામ કરનાર સ્ત્રીઓની જરૂર છે, આપણા દેશમા વિધવાઓની સંખ્યા લાખ ચોંકાવે એવી છે તેઓ પોતાના જીવન ઉપયોગી કરી શકતા નથી તેમને આ માર્ગ દોરવા જોઈએ, પણ તેમા એક બાબત ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ આપણા દેશમા બાળલગ્નની દુષ્ટ રૂઢીનો પ્રચાર હોવાને લીધે હજારો બાળવિધવાઓ હોય છે તેમને જોર જુલમથી યતિ કરવી ન જોઈએ અથવા તેમને જો ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાની ઈચ્છા હોય તો તેમને તે માર્ગે જવા દેવી જોઈએ કોઈપણ રીતનું દબાણ કરવું જોઈએ નહિ કારણ કે ભવિષ્યનું જરાપણ ભાન ન હોય તે વખતે બાલિકાઓને પરણાવવામા આવે છે, અને પતિ એટલે શું એનું ભાનપણ ન હોય તે પહેલા પત્ની થાય છે ન્હાની બાળાઓ—વરસ ત્રિસની અંદરની એવી—હજારો વિધવાઓ

દેશમા છે રૂઢીનુ બધન એવુ સજ્જડ હોય છે કે રીગના રીગની રમતી બાળાની હરણી જેવી બાળાઓને જન્મપર્યંતનુ વૈધવ્યનુ દુખ વેઠવુ પડે છે જો બાળલગ્ન રહેશે તો બાળવિધવાઓ પણ રહેવાની જો તેમને ફરી ગૃહસ્થાશ્રમ માડવાની ઇચ્છા ન હોય તો, તેમની શક્તિનો બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો તેમના માબાપોએ માર્ગ કરી આપવો જોઈએ એટલે પ્રસગ આવે જન સમાજની સેવા કરીને ઉપયોગી જીવન ગાળી શકે સ્ત્રી તરીકેનો તેમનો સ્નેહ દયા, કોમળતાનો ઉપયોગ બેનના હિતને માટે કરવો જોઈએ કેટલાક ધધા એવા છે કે પુરુષ કરતા સ્ત્રી જ તે સારી રીતે કરી શકે આપણા દેશમા સ્ત્રીડાક્તરોની ઘણી જરૂર છે, કારણકે પુરુષ ડાક્ત રોની પાસે રોગચિકિત્સા કરાવતા આપણી સ્ત્રીઓને શરમ આવે છે ને સ્ત્રીડાક્તરોની ખોટને લીધે હજારો બેનના જીવને હાનિ થાય છે પ્રસૂતિને માટે પણ શિક્ષિત દાયણો બધ્યાબધ જોઈએ દીએ અણઘડ દાયણોને લીધે પરિણામ બહુ નાશકારક થાય છે સ્ત્રીઓ અને બાળ કોના મરણપ્રમાણના આકડા આપણા ગાત્ર શિથિલ કરી દે એટલા મોટા હોય છે મ્હોટા ધનવાન કુટુબોમા તો ઠીક છે, પણ આવે પ્રસગે ગરીબ માતાઓને પેટે જન્મેલા બાળકોને જીદગીનો લાભ જવલ્લે જ મળે છે તેઓ અજ્ઞાન અને અસ્વચ્છતાનો ભોગ થાય છે જે મરણ ધનવાનને ઘેર રોકી શકાય અને ગરીબને ઘેર થાય તેને માટે જનસમાજ તેમને પાત્ર થાય છે એક જાતનુ એ ખૂન કહેવાય આટલા માટે આપણી વિધવાઓને સાયન્સ લાગ ણીવાળુ(?)ની જરૂર છે વળી આપણી છોકરીઓને શીખવવા માટે સ્ત્રીશિક્ષકોની જરૂર છે સ્ત્રીકેળવણીનો જેમને જરા પણ અનુભવ હોય છે તે જાણે છે કે સારી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓ આ કાર્ય ઉપાડી લેવાને તૈયાર હોતી નથી તેને લીધે કામ નિષ્ફળ જાય છે વિધવાઓના જીવ નમા કઈપણ આનદ કે ઉત્સાહ હોતો નથી તો તેમના જીવન આનદમય રસમય અને સ્નેહાળ બનાવવાને માટે તેમને શિક્ષક તરીકે તાલીમ આપવી જોઈએ જો તેમને ગૃહસ્થાશ્રમના સુખ માથી આનદ ન મળતો હોય તો તેમને માટે જ્ઞાનના દ્વાર ખુલ્લા મૂકો તેમને આનદ માનવા દેવો જોઈએ માતાના આનદનો અનુભવ તેમને ન થઈ શકે તો તેમને બીજાના બાળકોની માતા થઈને શિક્ષણ આપવાની છૂટ આપો જ્ઞાનનુ પિયૂષ તેમને પીવાડો અને તેમ કરીને તેમના શોકમગ્ન હૃદયમા પ્રકાશ લાવો તેમના નિરર્થક જીવનને ઉપયોગી કરો અને તેમ કર્યાથી જનસમાજને લાભ થશે એટલુ જ નહિ, પણ હજારો અને લાખો બાળાઓના જીવન રસમય કર્યાથી તેમનો આશીર્વાદ મેળવી શકશો વિધવાનુ જીવન એક મોટી કિંમતનુ છે તે વ્યર્થ ફેકી દેવાને માટે નથી ઉલટુ તેમનુ જીવન દેશને વધારે ઉપયોગી, કિંમતી, અને પૂજ નીય છે ભારતમાતાનુ તે પણ સતાન છે, અને તે માતાની સેવા તેમણે કરવાની છે આ ભાવના જાગ્રત કરીને વિધવાઓ માટે અને અનાથ સ્ત્રીઓ માટે આશ્રમો કરવાની જરૂર છે કેટલીક વિધવાઓ, તેમ જ નિરાશ થઈ ગએલી ને પતિએ તરછોડેલી સ્ત્રીઓ બીજી કેટલીક દેશસેવા કરવાને તત્પર થએલી ઘણી સ્ત્રીઓ આજ બ્હાર આવવાને તૈયાર છે, પણ તેમને દેશસેવાનો માર્ગ બતાવનાર ન મળવાથી મુગે મોઢે બેસી રહે છે આવી સ્ત્રીઓને માટે એક

એના આશ્રમની જરૂર છે કે જેમાં રહીને તેઓ સેવામાં કાર્ય કરી શકે, અને તે સબંધી શિક્ષણ પણ લઈ શકે પુનાના જે પ્રમાણે નિ:ષ્કામ કર્મ મઠ છે તે પ્રમાણે અહીં પણ સ્ત્રીઓ માટે એ મઠ કાઢવાની જરૂર જ છે, કારણકે જેમ જેમ નવી જાગૃતિ આપણા દેશમાં વધે છે તેમ તેમ પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીસેવિકાની ઘણી ખોટ પડે છે તે ખોટ પૂરી પાડવાનું કામ આવા આશ્રમોદ્વારા થાય કોઈ પુરી ઉમરની સ્ત્રી કામ કરવાને તૈયાર થાય તેના કરતા આવી સસ્થા દ્વારા સપ્પ્રમાણ દેશસેવિકાઓ તૈયાર થાય તો તેથી દેશને થોડો લાભ ન થાય સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાને ખીલવીને, સાદું સાત્વિક જીવન ગાળીને, નિ:સ્વાર્થ બુદ્ધિથી, પ્રભુપ્રીત્યર્થ, જનસમાજના લાભને ખાતર જે સન્નારીઓ જીવન નિવેદિત કરવાની વૃત્તિ થાય, તેની વૃત્તિનું પોષણ આવા આશ્રમમાં થાય તો કેટલા પ્રકારે પ્રગતિ થઈ આવો આશ્રમ કોઈ ચાર પ્રતિષ્ઠિત દેશહિતેચ્છુ સ્ત્રીઓ મળીને સ્થાપે તો દેશને અપૂર્વ લાભ થાય

ગુજરાતની સમાજને વિશેષ લગતા સુધારામાં ગણ્યા વિષયોનો આપણે ખાસ વિચાર કરવાનો છે ન્યાતના બંધન, પરદેશ ગમન, સાગનમ, જ્ઞાતિદવાનો રિવાજ અને લગ્ન પ્રસંગના ખર્ચ તે સબધી હવે જુદું થશે તેમાં વધુ વિવેચન થશે તો પણ થોડા વિચાર દર્શાવવા માગુ છુ

જ્ઞાતિબંધન—પ્રાચીન સમયના ચાર વર્ણમાથી આજે સ્થિતિ બદલાઈને અસખ્ય ભેદ થઈ ગયા છે ન્હાની ન્હાની નાતોમાં પેટાવિભાગ પડી ગયા છે, તેમાં વળી કેટલેક ઠેકાણે તો કઈક ફેરફાર દાખલ કરવા જતા જુદા જુદા તડ અને ગોળ પડ્યા છે હાલની સ્થિતિ જોતા આ ભેદો ક્યાં છેડો આવશે તે સમજાતું નથી પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે આ સ્થિતિ કાયમ રહે તો રાજકીય, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને નૈતિક પ્રગતિમાં ઘણો જ પ્રતિબંધ નડે અત્યજ લોકોને કાંઈ પણ સ્વત્વ ન હક આપવાની આપણે ના કહીએ ત્યારે આપણે રાજ્યકર્તા પાસે સમાજ હકની માગણી કેવી રીતે કરી શકીએ? ઔદ્યોગિક ખીલવણીમાં પણ ન્યાતના બંધનો નડે છે ના કરતા ન્યાતના બંધારણ હાલ એવા થયા છે કે તેમાં માન રોગ અને જુઠાણું રહ્યું છે લોકો પોતે સમજે છે કે અમુક ચાલ ખોટી છે, તેમાં કાંઈ અર્થ રહેલો નથી તે છતાં બીજાને દેખાડવા ખાતર ઢોંગ કરવો પડે છે વળી કાળને અનુસરીને કેટલાક લોક એવી સકડામણમાં આવી જાય છે કે ન્યાતના આચાર વિરૂદ્ધ કંઈ કામ કરવું પડે છે, પણ ન્યાતના દડના ભયથી ખુલ્લી રીતે તે કરી શકાતું નથી એ આચારો આપણે ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે પાળવા જ જોઈએ તે બધા આ જમાનામાં પાળી શકાય જ નહિ એવા છે અને જે લોકો પાળવાનો ઢોંગ કરે છે, અથવા અગવડ વેઠીને પાળે છે તે આગળ વધી શકતા નથી આવો ઢોંગ અને જુઠાણું સહન કરવું એ પણ એક જાતનું પાપ છે, અપ્રમાણિકતા છે જે જુઠાણું આપણે બીજા વ્યવહારમાં જરા પણ કરીએ નહિ, બીજા કરે તો તે ક્ષમા પણ કરીએ નહિ, તેવું જુઠાણું ન્યાતો આપણી પાસે કરાવે છે અને આપણે કરીએ છીએ, અને

છચોક સહન કરીએ છીએ આ કેટલી ગુલામગિરી ! કેટલુ આ અધઃપતન ! હતાશ ! કન્યાની સ્વતંત્રતા આમા કયા ગઈ? સત્ય કયા રહ્યુ? જો માર્ગ સત્ય હોય, ન્યાયનો હોય એમ આપણું અંતઃકરણ કબુલ કરતુ હોય અને નીતિના કાનૂનોથી વિરુદ્ધ ન હોય તો તે સ્વીકારવાની આપણામા સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઈએ જો તેમ ન થાય તો આપણે આપણા બાળકોને સ્વતંત્રતા પકા કેવી રીતે શીખવી શકીશુ? હરિશ્ચંદ્ર અને પ્રહ્લાદની વાતો કહીને સત્યનો ટેક શીખવવાનો પ્રયત્ન કરીશુ પણ વ્યવહારમા આપણે પોતે જ ઢોંગી અને અસત્ય વર્તન કરીશુ તો તેનુ કેવુ પરિણામ આવવાનુ? આ સમાનતાની ભાવનાની છાપ બાળપણથી પાડવાની જ ... ન્હાની ન્હાની બાબતોમા જે તેવી ટેવ પાડવામા ન આવે તો મોટા થાય ત્યારે તે પ્રમાણે કદી વર્તન થઈ શકે નહિ માટે જે અધમ પરતંત્રતા ભોગવવી પડે છે, અને અસત્ય માર્ગ ... પડે છે તે ગમે તે રીતે દૂર થવુ જોઈએ આ વિષયમા સરકાર ... કઈ કરી શકે તો નિગ્રહ કરતુ મુશ્કેલ છે સરકાર એવો કાયદો કરે, પરંતુ તે પ્રમાણે ચાલવાનુ કામ આપણુ ... શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ ગાયકવાડે સગપણ બાબતનિબંધ કાયદો પસાર કર્યો છે તે સારી વાત છે. પણ તે જોઈએ એવો લાભકારક નીવડ્યો નથી તેનુ કારણ એટલુ જ છે કે પ્રજામત ઘણો જ પાછળ છે કાયદાને ચાલાકીથી ટાળે છે, અને લોકો દંડ ભરીને ગુપ્ત રીતે બીજે ગામ જઈને બાર વર્ષની અંદરની કન્યાઓને પરણાવે છે પ્રતિદિન કુટુંબોમા આવા દૃષ્ટાંત થાય ત્યારે તે કાયદાની અસર માલૂમ પડતી નથી

સતોષની વાત એટલી જ છે કે દરેક દરેક જ્ઞાતિને એમ લાગવા માડ્યુ છે કે સુધારો થવાની અને કોઈપણ રીતે સમાનતા આપવાની વર્તન થવાની જરૂર છે અને તેને માટે જુદા જુદા જ્ઞાતિમંડળોની, તેમ જ સમસ્ત જ્ઞાતિમંડળોની પરિષદો ભરવામા આવે છે આ પરિષદોના ઉદ્દેશ ઘણે અંશે સારો જ હોય છે તે એ કે જનસમાજને કેળવણી આપીને સાંપ્રતની દશા ... અને નારીરિક માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવી, તો તેના મંડળોમા ઉત્સાહ ... એ આપણી ફરજ છે

આ પ્રશ્નને અંગે જ અત્યંજ કોમની ઉન્નતિના પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કરવાનુ છે ઘણા લાંબા સમયથી આ વર્ગ તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ છે અને આપણો મ્હોટો અને એ અધમ એ ભાવના સજ્જડ થઈ ગઈ છે આ અન્યાયયુક્ત વર્તનને લીધે આપણો તેમ જ એ પછાત પડેલી કોમોને દુઃખ વેઠવુ પડે છે આપણે તેમના મોટા ભાઈ છીએ તો તેમની ઉન્નતિ કરવી એ આપણી ફરજ છે કોઈપણ મનુષ્યને જાણી જોઈને અજ્ઞાનના અંધકારમા મૂકવાનો કે સજા દેવાનો આપણને હક જ નથી માનવજાતિ તરીકે સૌ સમાન છે આ સ્વતંત્રતાના યુગમા ગુલામગીરી ટકી શકે જ નહિ આ દેશની વસ્તીના આ મોટા ભાગને જાગૃત કરીને તેમની આંખો ઉઘાડીશુ તો આપણા હિતમા પણ એ લોકો સહાયભૂત થશે એ વર્ગ પણ આપણી મોટી મિલકત છે તો તેને સાચવીને કેળવીને ઉપયોગમા લેવી એ આપણુ કર્તવ્ય છે

પરદેશગમનનો પ્રશ્ન સંસારસુધારા પરિષદોમાં ચર્ચાઈ ગયો છે, અને ધીમે ધીમે તેનો માર્ગ સરળ થતો ગયો છે, એ સંતોષની વાત છે જેની પાસે પૈસા હોય છે, ધંધો હોય છે અને કાંઈક હિમ્મત હોય છે તે સમાજના બંધનને લીધે પરદેશ જતા અટકતા હોય એના દૃષ્ટાંત હવે થોડા મળી આવશે હજી તેમાં હિમ્મતનો અંશ વધારે આવવો જોઈએ આજ ચાલતી ભયંકર લડાઈ અને રાજકીય ચળવળને લીધે આ પ્રશ્નનો તોડ આપોઆપ થઈ જશે

બાળલગ્નની બદી આપણા પ્રાંતમાં ઘણી છે એ દીલગીરીની વાત છે જો કે મે ચાર ઉંચી ગણાતી કોમોમાં લગ્નની ઉમ્મર અનેક કારણોને લીધે કાંઈક વધી છે, પણ તે નહિ જેવી પ્રથમ જે છોકરીઓને બાર બાર વર્ષ પરણાવવામાં આવતી તેમને હવે વધારેમાં વધારે પંદર કે સોળ વર્ષે પરણાવવામાં આવે છે પણ આ નવી પદ્ધતિને લીધે લાભને બદલે ઉલટો ગેરલાભ થતો માલમ પડે છે કારણ કે છોકરીઓ પહેલાના કરતા નહેની ઉમ્મરે માતા થાય છે, અને વીસ વર્ષમાં તો તેમનું જીવન કચરાઈને નીરસ થઈ જાય છે વીસ બાવીસ વર્ષની ભરજુવાન સ્ત્રી અને પચીસ ત્રીસ વર્ષનો યુવાન જિંદગીના પૂર જુસ્સામાં હોવા જોઈએ, અને પોતાનું સર્વસ્વ બળ વાપરવાને શક્તિમાન હોવા જોઈએ તેને બદલે આપણી શી સ્થિતિ છે ? ચાર પાંચ છોકરાની ધાવણ ભરણપોષણ કરવાના વિચારમાં જુવાન જોડાના ઉંચા ઉંચા આદર્શ તરી જાય છે, શરીર નિર્માલ્ય થઈ જાય છે અને જીવનનો ઉત્સાહ ભાગી જાય છે એટલે જે લોકોપાસે જનસમાજ મહાન સેવાની આશા રાખે તેના બુદ્ધિમાન મનુષ્યો આ પ્રમાણે નિરૂપયોગી થઈ જાય છે આ સ્થિતિ એટલી સામાન્ય છે કે તેના દૃષ્ટાંત આપવાની જરૂર નથી આપણા કરતા દક્ષિણના લોકની સ્થિતિ વધારે સારી છે અને તેને પરિણામે જ આપણે જોઈએ છીએ કે દક્ષણી બાળાઓની નિશાળોમાં અને કૉલેજમાં જતી સંખ્યા વધારે છે નર્સો અને ડાકતરોએ તેમનામાં વધારે છે આપણા લોકમાં તો છેક જ મીંડુ છે બાળાઓના આરોગ્ય ક્ષીણ થઈ જાય છે તેમનાથી વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકતો નથી, જનસમાજને ઉપયોગી થઈ શકાતુ નથી, ને નમાલી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે આ સર્વ નુકશાન આપણા દેશની ઉન્નતિમાં બાધ કર્તા થઈ પડે છે આ વાત લક્ષમાં રાખીને ઉછરતા યુવકોએ એ બાબત હાથમાં લેવાની જરૂર છે તેમણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ કે પચીસ વર્ષ સુધી તો બ્રહ્મચર્ય પાળીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો, અને ત્યાર પછી અઢાર વર્ષથી ન્હાની ઉમ્મરની છોકરીની સાથે લગ્ન, ગમે તે થાય તો પણ કરવું નહિ આ પ્રતિજ્ઞા મક્કમપણે ને દશ જણ પાળશે, અને વૃદ્ધ મામા, ભાઈબહેનને સમજાવી શકશે તો જ આપણે કાંઈક સુધરશે દરેક ન્યાતમાં પંદર વીસ જણ એના મળીને આ સત્યાગ્રહનું અવલમ્બન કરશે તો આપોઆપ રૂઢી બદલાશે. ચરોતરમાં પાટીદાર કોમના દેશહિતેચ્છુ છોકરાઓએ કેટલેક અંશે આ વ્રત ગ્રહણ કર્યું છે અને તેને લીધે સામાન્ય લોકમતમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો છે એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે

જીંદગી અને ઉદ્યોગ ૩ ૨-૦-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

લગ્નસમ્બન્ધી બાબતમા બાળલગ્ન શિવાય, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય અસમાન વિવાહ એ પ્રશ્નોનો પણ વિચાર કરવાનો છે આટલા વર્ષથી આ બાબતની ચર્ચા થાય છે પણ જે કજીઆ નર્મદાશંકર અને નવલરામે વર્ણવ્યા છે તેમા ઝાઝો ફેર પડ્યો નથી આપણા લોકની એક પ્રકારની જડતા છે, તે આ પ્રવૃત્તિના યુગમા દૂર થવી જોઈએ આગળ વધો આગળ જાઓ, સત્ય લાગે તે માર્ગ બેધડક ગ્રહણ કરો એમા લાંબો ટૂંકો વિચાર કરવાનો નથી જમાનો કીડીને વેગે વધતો નથી, પણ પાણીને વેગે વધે છે તો તેની સાથે રહીને કમર કસીને પ્રયાણ કરશો તો જ ટકી રહેશો નહિ તો ડુબી જશો ' યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે ' એ જ મુદ્રાલેખ રાખો

રડવા કુટવાનો રિવાજ—આ રિવાજનો પ્રશ્ન હજી સુધી આપણી પરિષદ્મા લાવવો પડે છે એ જ ઘણી શરમની વાત છે એમા માત્ર મનાઈનો સવાલ નથી, પરંતુ તે મનની નબળાઈ દેખાડી આપે છે કોઈ પણ તરેહની વિપત્તિ આવે તો તેનુ પ્રદર્શન કરીને જાહેર ખબર કરવી એમા મોટાઈ છે કે મનનો નિગ્રહ કરીને લાગણીને વશ કરવી એમા મોટાઈ છે ? જેમ જેમ લોકોના વિચાર સુધરતા જાય તેમ તેમનામા સયમશક્તિ ખીલતી જાય એ જ મોટાઈની નિશાની છે તેને બદલે આપણી સ્ત્રીઓ ઘાટા પાડીને, રાગ કહાડીને સરી આમ રસ્તે છાતી કૂટતી જાય એ શુ યોગ્ય છે ? હજારો વાર સાભળ્યુ હશે કે જૅપૅનમા ન્હાનુ બાળક પણ રડતુ સાભળવામા આવતુ નથી એ બતાવે છે કે ન્હાનપણથી જ તેમને લાગણીઓને વશ કરવાની ટેવ પાડવામા આવે છે, એટલે ધીમે ધીમે તે ટેવ મજબૂત થઈ જાય છે, અને બાળક સયમી થાય છે આપણી સ્ત્રીઓમા હજી એટલુ અજ્ઞાન છે કે જો પુરુષો આ બાબતમા દરકાર નહિ વાપરે તો આ દુષ્ટ રિવાજ હજી ચાલુ જ રહેશે છેક જ લજ્જારૂપ અને લાજરૂપ, મનની નબળાઈ દેખાડનાર આ રૂઢી છે માટે તે સત્વર બધ કરવી ઘટે છે દરેક જણ પોતાની પત્ની, બહેન વિગેરેને આ બદદાગ ન પળાવવા માટે દરકાર વાપરશે તો જ તેનો અંત આવશે

લગ્નમરણના ખર્ચ—લગ્ન અને મરણ બને પ્રસગે આપણા લોકો હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ કરી નાખે છે ખોટી મોટાઈ દેખાડવાને વરઘોડા આતશબાજી, નાતવરા, અને અજ્ઞાન બ્રાહ્મણોને ભિક્ષા આપવામા પૈસા વેરી દે છે એક દિવસના આનદ માટે, ખોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ખાતર નકામો ખર્ચ થાય છે ચોથાની જમાડવામા, મરણના વરા કરવામા જે પૈસા જાય છે તેનો બીજો કેટલો સારો ઉપયોગ થઈ શકે ? એ પૈસો લોકની કેળવણીમા હુનર ઉદ્યોગના પ્રચારમા વપરાય તો દેશને કેટલો ફાયદો થાય ? કેટલીક ન્યાતોમા તો લગ્નમરણના પ્રસગના ખર્ચના ડર હોય છે તેથી ગરીબ લોકો દેવામાથી કદી ઉચા આવી શકતા નથી આ બાબતનો બદોબસ્ત ધનવાન લોકો કરી શકે એમ છે તેમને ઘરપ્રસગ આવે તે વખતે રિવાજ જો બધ કરે તો ગરીબ લોકોને સરળતા થાય આપણા દેશમા કેળવણી, વેપાર, અને ઉદ્યોગની ખીલવણી માટે ઘણા પૈસાની જરૂર છે તેને બદલે પૈસો આવી રીતે વપરાઈ જાય જે બીન ઉપયોગની બાબતમા નાણાની તગી પડે એ સૌ સમજે છે છતા હજી આપણા

લોકોમા એટલી જાહેર હિમ્મત આવી નથી કે અણસમજુ લોકોની નિન્દાની અવગણના કરીને પ્રચલિત ખોટી રૂઢીની વિરુદ્ધ વર્તન કરે દરેક કામમા હિમતની જરૂર છે

સમાજસેવા—સામાજીક સુધારણાનો પાયો વ્યક્તિગત સ્વતન્ત્રતા, સ્વાર્થત્યાગ અને સમાનતા, ન્યાય તથા સત્ય એ ભાવનાપર સ્થાપવો જોઈએ તે ઉપર બતાવ્યુ છે દરેક માણસે પોતાની શક્તિઓની ઉન્નતિ કરવાનુ સાધન હોવુ જોઈએ કોઈ પણ કારણસર તે ન હોય તો જનસમાજે તે કામ પોતાને શિર લેવુ જોઈએ એમા જ સહેરી તરીકેની ફરજનો સમાવેશ થાય છે અને તેમા સ્વાર્થત્યાગ વગર કામ થઈ શકતુ નથી નિ સ્વાર્થ બુદ્ધિની અન્દર બે અંશ રહેલા છે એક તો પરોપકારવૃત્તિ અને બીજુ બીજાઓ ઉપયોગી થવાની વૃત્તિ આ બે વૃત્તિને લીધે દરેક સાર્વજનિક ઉપયોગની હીલચાલ થાય છે આપણા દેશમા આ સાર્વલૌકિક હિતની ભાવનાનો ઉપયોગ જોઈએ તેવે માર્ગ થતો નથી જુના વખતમા બ્રાહ્મણો ઉંડા અભ્યાસ કરતા, અને સ્વાર્થત્યાગ કરીને પ્રજાને કેળવવામા વખત ગાળતા તેમને દાનદક્ષિણા અપાતી તેને ઠેકાણે આજે આપણે વિવેક વગર ગમે તેમ દાન આપીએ છીએ અત્યારે આપણે જોઈશુ તો એ જ અસલની બ્રાહ્મણવૃત્તિથી કામ કરનાર વ્યક્તિઓ છે અને સંસ્થાઓ પણ છે દૃષ્ટાન્ત તરીકે, ગુરુકુળ, હિન્દ સેવક સમાજ ઈત્યાદિ

સમાજસેવાનો ખરો ઉદ્દેશ એ છે કે ગરીબ ને અજ્ઞાન માણસો જે પોતાની જાતિમહેનતથી અક્કલથી પોતાની તેમ જ કુટુમ્બીઓની સ્થિતિ સુધારી શકે નહિ તેમને મદદ કરી આપવા તરીકે બીજાની અંદર કામ કરનાર મજૂરો પોતાનુ જ પેટ ભરવામા આખો વખત કહાડતા હોય તે પોતાના છોકરાઓની કેળવણીની બાબતમા શુ કરી શકે? વખત ક્યાથી લાવે? સમજણ ક્યાથી લાવે? મજૂરી મેળવવાની વાસ્તે પણ બહારની બીજા લોકોની મદદની જરૂર હોય છે તેઓ દેવામા એવા ગરકાવ થઈ ગએલા હોય છે કે તેમાથી છુટવાનો માર્ગ જોઈ શકતા જ નથી આરોગ્યનો ખ્યાલ તો તેમને હોય જ ક્યાથી? આવી સઘળી બાબતોમા મદદ કરવાને વાસ્તે આપણે જ વિચાર કરવાનો છે અને કાર્ય કરવાનુ છે માત્ર જીંદગીનુ ભરણપોષણ કરવુ એ મનુષ્ય જીવનમા ઘણી મહત્વની બાબત નથી પરન્તુ જે જિંદગીનુ પોષણ કરવામા આવે તેની શારીરિક, માનસિક, અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાનો પ્રસંગ આપવો જોઈએ કીડી, માકણ ને વાંદરાના અનેક જીવ બચાવવામા કરોડો રૂપીઆ ખર્ચ થાય અને આપણા જ માનવ બન્ધુઓ અને બહેનો જેઓ તે પૈસા મેળવવામા મુખ્ય સાધનભૂત થયા હોય તેઓ અજ્ઞાન, અનારોગ્ય અને વ્યસનમા ગરકાવ થઈને દારિદ્ર વેઠતા હોય તો તે આપણે શરમાવવા જેવુ છે, ખરી સેવા તો આવા લોકોના દુ ખ ટાળવા એ જ છે

સાધુઓ, બાવાઓ, અને ફકીરોને ખવડાવવા, રાખવામા લાખો રૂપીઆ વેરાય છે એમા ધર્મનુ ધતીંગ રહેલુ છે આ રૂઢીને લીધે હજારો મનુષ્યોને આળસુ અને વ્યસની જીવન ગાળવામા આપણે ઉત્તેજન આપીએ છીએ અનાથ, અપંગ, વૃદ્ધને દાન આપવુ એ જૂદી વાત છે, પરન્તુ જેઓ હૃષ્ટપુષ્ટ હોય તેમને દાન કરવુ એ તો નકામુ છે ભીખ માગવાની રીતને લીધે

-એ વગમા માત્ર આળસ આ પુ છે અને માનવજાતિનુ અભિમાન તેમનામાથી જતુ રહ્યુ છે તો આવા લોકોને કામે લગાડી વિદ્યાનુ દાન આપીને તેમને જ લોકોપયોગી થતા શીખવવુ એ બહુ જરૂરનુ છે

યુરોપ જેવા દેશની અન્દર જે સસાર સુધારો કરાય છે, તેમા ગરીબ લોકોને "ફરાના ઘર, જીદગીના વીમા, વૃદ્ધ વયના પેન્શન, સુવાવડખાના બાળઉછેર ગરીબોને માટેના કાયદા વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે "ટ્રેડ્ઝ-યૂનીઅન" આખા દેશમા ફેલાએના હોવાને લીધે મજૂર વગ પોતાના હક સાચવી શકે છે, અને માગણી કરી શકે છે, એવી સસ્થાઓ પણ આપણા દેશમા થવાની જરૂર છે, અને એ કામ સમાર સુધારામા કામ કરનારાઓને માથે જ હોવુ જોઈએ અમદાવાદમા ગયે વર્ષ ભરાએલી પરિષદ્મા મીલમજૂરના હિતને માટે ઠરાવ રજૂ કરવામા આવ્યો હતો, પરિષદ્મા ઉત્સાહથી કામ કરનારમા આ બાબત ઘણી ચર્ચાઈ હતી, અને એવો પણ વિચાર થયો હતો કે સમાજસેવાની જૂદી પરિષદ્ ભરાવવી તો આ બાબતનો વિચાર તમારી સબ્જેક્ટ્સ કમિટી કરશે એવી આશા છે

હવે હવે પ્રકારે આ સર્વ કાર્યનો લોકોમા પ્રચાર કરવો? આપણે પરિષદોમા ભાષણો કરીને ઠરાવો પસાર તો કરવાના છે જ પણ તે ઉપરાત ગામેગામ, ગામડે ગામડે ને ઘેરેઘેર ફરીને આ મત સમ્બન્ધી લોકમત કેળવવાની અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર પળાવવાની જરૂર છે તે માટે હાલમા થાય છે તેના કરતા બહુ સગીન અને વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ થવુ જોઈએ જે પ્રમાણે યુરોપમા "ટ્રેડ્ઝ્યૂનીઅનો" એ ઠેકઠેકાણે મડળો સ્થાપીને લોકોને તે બાબતની કેળવણી આપવાનુ શરુ કર્યું છે, અને દેશને ચારે છેડે ચળવળ કરી મુકી છે તે પ્રમાણે આપણા દેશમા આ વિષયમા જાગૃતિ આણવાની જરૂર છે

(૧) આ કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે અમદાવાદ જેવે માધ્યમિક સ્થળે એક ઑફીસ સ્થાપવી, અને તેમા ગામેગામની માહિતી એકઠી કરવી જોઈએ દરેક પ્રવૃત્તિના આકડા એકઠા કરવા જોઈએ દરેક કાર્ય જૂદી જૂદી કમિટીને સોપી દેવુ જોઈએ દષ્ટાત તરીકે સ્ત્રી કેળવણીની કમિટી, લગ્ન મરણના ખર્ચ સમ્બન્ધી કમિટી ઈત્યાદિ આ કમિટીના મેમ્બરોનુ કામ સરળ થવા માટે તે તે વિષય સમ્બન્ધી પુસ્તકોની લાયબ્રેરી રાખવી જોઈએ બીજા દેશોમા ચાલતા કામોની માહિતી આપનારા પુસ્તકો, રિપોર્ટ વર્તમાનપત્રો આપણા લોકોની પ્રગતિ સબધી સરકારી આકડાઓ એ સર્વ એકઠુ કરવુ જોઈએ

(૨) રાજકીય સુધારાના કે બીજા સેવામડળો હોય તેમની પાસે સામાજીક સુધારાનુ કામ પણ ઉપાડી લેવડાવવુ કારણ કે એ બે કાર્ય સાથે સાથે સારી રીતે થઈ શકે

(૩) ગામેગામ વચાવી શકાય એવા ચોપાનીઆ અને પત્રિકાઓ સહેલી ગુજરાતી ભાષામા લખાવીને તૈયાર કરાવવા અને ચોરાઓમા, મેળાઓમા, સભાઓમા, મ્યુનિસીપલ સ્કુલોમા વચાવવા નિશાળના માસ્તરો, ડેપ્યુટી ઇન્સપેક્ટરો, ગામડાના ડાક્તરો, પોસ્ટ માસ્તરોને આ કામ સોપાય તો તે લોકોને અઘરૂ નહિ પડે

(૪) મ્હોટા શહેરોમા વચાવવા માટે ચોપાનીઆ, માસિકો તૈયાર કરાવવા અને ચાલતા માસિકોમા આ પ્રશ્નો સમ્બન્ધી લેખો લખાવવા

(૫) વ્યાખ્યાનો કરાવવા

આવે તરેહથી કામનો વેગ વધારવો અને લોકોનો આ કાર્યમા ઉત્સાહ વધારવો ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગમા તેનો પ્રચાર વધાર કરવો કારણ કે એક વાર સ્ત્રીઓના મન ઉપર સચોટ છાપ ચોટશે તો પછી તે કાર્યની ફત્તેહ જ સમજવી સ્ત્રીઓને આ કામથી વિમુખ રાખી છે તેને જ લીધે પુરૂષો આગળ વધી શક્યા નથી કારણ કે પરિષદોમા જઈને ગમે તેટલા ઠરાવો પસાર કરી ને તેઓ આવ્યા હોય, પણ ઘર આગળ જઈને જોઈશુ તો બૈરાઓ અભણ બ્રાહ્મણોને જમાડવાની, બારમા તેરમાના વરા કરવાની, અને બાર મહિનાના બાળકને વર ઘોડે ચઢાવાની વાતો કરતી હશે, માટે સ્ત્રીઓ આ બાબતમા ભાગ લેતી થશે તો જ કાર્ય સફળ થશે જ્યારથી સસાર સુધારાના પ્રશ્નોની ચર્ચા થવા માડી છે ત્યારથી તેની પદ્ધતિનો માર્ગ એક રીતે ભૂલ ભરેલો લેવાયો છે, અને તેને જ પરિણામે સતોષકારક પરિણામ આવ્યુ નથી

શરૂઆતમા જે લોકોએ આ કાર્ય આરભ્યુ તે લોકો પ્રજાવર્ગમા જેઈએ તેટલુ ભળ્યા નહિ ઉચે આસને અથવા અલગ બેસીને તેમણે શીખામણ આપવા માડી સ્વાભાવિક રીતે આ માર્ગ પ્રજાસમૂહને પસદ પડ્યો નહિ કોઈપણ કાર્ય સફળ ક્યારે થાય કે હુંપદને મમતા અભિમાન મૂકીને જનસમાજના સ્વભાવ સાથે મળી જઈ એકતા બતાવીએ ત્યારે અને જો પ્રેમ અને એકતાની લાગણીથી લોકોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના પ્રયત્નો થાય તો કાર્યસાધનને પરિણામે તેનો બોજ ઉપાડી લેવાને લોકો તૈયાર રહે છે, અને તેની અસર ઘણી જ પ્રબળ થાય છે શરૂઆતના સુધારકો લોકોના મન મેળવી શક્યા નહિ તેનુ કારણ એક તો આ ભિન્નભાવ

અમે તો સુધારક છીએ ને બીજા કરતા ઉચી પક્તિના છીએ અને તે સિવાયનો બીજો અવો વર્ગ તુચ્છ છે એ ભાવના નષ્ટ થવી જોઈએ સામાન્ય લોકોનો મત કેળવવાનો છે સત્ય માર્ગના લાભ લોકોને સમજાવવાના છે તો તે પ્રમાણે વર્તન કરીને, તેને માટે દુઃખ વેઠીને, સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને લોકોમા એકમેક થઈને, તેનારુપ થઈને તેના પ્રતિ સ્નેહભાવ દર્શાવીને કામ લેવાનુ છે જેટલુ કામ નમ્રતા અને સાલસપણાથી થઈ શકે છે તેટલુ અહમ્પણે થઈ શકતુ નથી બીજુ, જૂના વિચારો વળગી રહેવામા ઘણાનો સ્વાર્થ સમાએલો છે ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ વગનો, ન્યાતના પટેલો ઇત્યાદિનો અને તેથી જો તેમના મત વિરૂદ્ધ વર્તન કરવામા આવે તો તે લોકો સામા થવાની અને તેમનો રોષ શિક્ષા વિગેરેને સહન કરવાની અગ્રેસરે એ હિમત રાખવી જોઈએ કોઈ પણ વિષયમા જે પહેલ કરશે તેને તો દુ ખ ખમવુ જ પડશે પણ તે દુ ખ ખમ્યાને લીધે સમસ્ત પ્રજાને

લાભ થવાનો સભવ હોય તો તે દુ ખ ખમવામા પાછી પ્હાની કરવી નહિ સત્ય અને ન્યાયની ખાતર દુ ખ ખમવુ પડે તો તે હિંમતથી ખમવુ પણ કાયર થઈને મનની નબળાઈ બતાવવી નહીં આ પ્રકારના સ્વાર્થત્યાગની અસર લોકો ઉપર ઘણી થશે કદાચ શરૂઆતમા તેની સાથે રહેનાર તો લોકની સખ્યા ઝાઝી ન નીકળે પરતુ રફતે રફતે તેના કાર્યની અસર થઈને રૂઢીના બધન ઢીલા થવાના જ

સુધારાની યોજના જે જે કરવામા આવી હોય તે વ્યવહારમા મૂકવી જોઈએ માત્ર બોલીને બેસી રહેવુ ન જોઈએ આ ઉપરાત વર્ષમા એકાદ બે વાર મળીને સહુ સહુના અનુભવની માહિતી આપવી ને કોઈ મુશ્કેલી નડતી હોય તો તે જાહેર કરવી અને આપણા કરતા મોટા વડીલો અને અનુભવીઓના અનુભવનો લાભ લેવો

કાળને સ્થિતિના ફેરફાર પ્રમાણે દરેક વસ્તુના ફેરફાર થવો જોઈએ અને કેટલાક ફેરફાર તો જાતિ પ્રયત્ન કરીને કરવા જોઈએ રૂઢીના બધનો એટલા મજબૂત હોય છે કે તે ફેરવવા ઘણો મુશ્કેલ પડે પરતુ મનુષ્યનુ મન કબૂલ કરે છે કે એ બધનો વાજબી નથી, ન્યાય અને સ્વતત્રતાની લાગણી આગળ તે ટકાવી રાખવા જેવા છે, તો તેવે વખતે મનોબળ વાપરીને તેવા બધનો તોડવા એ જ રસ્તો છે અને તેમા વ્યાવહારિક હિતનુ નુકસાન થતુ હોય તો સ્વાર્થનો વિચાર કરવો નહિ, પરતુ તે વખતે સામા પક્ષ તરફ ગુસ્સો કે તિરસ્કારની લાગણી ન રાખવી કે વિરોધ બનાવવો નહિ, તેમ કર્યાથી આપણુ કાર્ય સરે નહિ અને ઉલટી લાગણી ઉશ્કેરાય કદાચ એમ પણ બને કે આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ અને મનોબળને આધારે કાર્ય કરશે તો તેમા ગફલતો થશે તેવી ભુલ, ગફલતોથી ડરી ન જવુ કારણ કે ભુલો થઈ થઈને પણ છેવટ સત્ય તો સત્ય જ રહેશે અને તેનો જય થશે સહનશીલતા રાખીને સત્યને પકડી રહેવુ એ જ સત્યાગ્રહની લગન છે અને તેનુ બળ ઈશ્વરી છે

સન્નારીઓ ! અને સદ્‌ગૃહસ્થો ! મ્હે આપ સહુનો ઘણો વખત લીધો છે પણ તમ્હે શાત ચિત્તે આટલો વખત આપી સાભળ્યુ છે તેથી આપ સહુનો ઉપકાર માનુ છુ આમા એક સુધારાનુ લક્ષ્યબિન્દુ કહ્યુ હોતુ જોઈએ અને તેને કેવી રીતે વ્યવહારમા મૂકવુ જોઈએ એ સબધી મ્હારા થોડા વિચાર આપની સમક્ષ મૂક્યા છે કોઈપણ રીતે આપણી સમાજસ્થિતિ શુધારવી તો જોઈએ જ, નહિ તો જગતની પ્રગતિમા આપણે પછાત રહી જઈ શુ ન્યાય અને સ્વમાન અને સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિથી કામ કરીશુ તો આપણુ પ્રયાણ સફળ થશે જ સત્યને દૃઢતાથી વળગી રહીશુ અને તેને માટે જરૂર પડે આત્મભોગ કરવા તૈયાર રહીશુ તો અતે આપણો વિજય જ છે

વિજ્ઞાનમન્દિર.

લેખક—પ્રૉ કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ એ

૧. સર જગદીશચન્દ્ર બોસ અને મુબાઈની સખાવત.

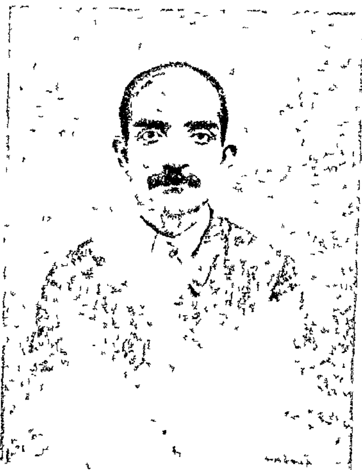
સર જગદીશચન્દ્ર બોસની નવી શોધખોળની સસ્થા સબન્ધી ગત અકમા અમે કેટલુક વિવેચન કર્યું છે તે પછીથી મુબાઈના નામીચા મિલમાલેક શેઠ મૂળરાજ ખટાઉએ નવા બે લાખ રૂપિયાની ઉમદા સખાવત એ સસ્થાને કર્યાના સમાચાર મળ્યા છે ભાટીઆ કામના શ્રીમતો તથા મુબાઈના મિલમાલેકો હજી ઘણુ વધારે આપી શકે એમ છે, તો પણ અમારી ખાત્રી છે કે આ ઉદાર દાન મૂળરાજ શેઠની વિજ્ઞાનની કદરનુ ઘણુ સારુ પ્રતિબિમ્બ છે, એટલુ જ નહિ પણ ત્હેમને તથા મુબાઈને શોભા આપનારૂ છે હિન્દુસ્થાનનો ધનાઢ્ય વર્ગ વિજ્ઞાનની તેમ જ સર જગદીશચન્દ્રની મહત્તાની કીમત સમજતો થયો છે તે સાબીત કરવાને, તા ૩૦ મી નવેમ્બરે જ્યારે સર જગદીશચન્દ્ર આ સસ્થા હિન્દની પ્રજાને અર્પણ કરે તે વખત સુધીમા, એમને જોઈતા પદરે લાખ રૂપિયા એમને મળી ચૂક્યા છે એમ પણ જાહેર થાય એ બહુ ઇષ્ટ છે

૨. જાપાનમા શોધખોળ.

જાપાનના રાજનગર ટોકીઓમા એક મ્હોટી, વિજ્ઞાન તથા ઉદ્યોગ વિષે શોધખોળ ચલાવનારી પ્રયોગશાળા થોડા સમયમા સ્થપાવાની છે, એમ "નેચર" પત્રમાથી માલમ પડે છે કુલ ૭૫ લાખ રૂપિયા એને માટે તૈયાર થયા છે, આમાથી સરકાર પોતે દર વર્ષે ત્રણ લાખ કરીને દશ વર્ષમા ૩૦ લાખ રૂપિયા આપશે અર્વાચીન કાળમા વિજ્ઞાનની શોધખોળની કેટલી આવશ્યકતા છે એની કદર જાપાન બહુ જ સારી રીતે સમજ્યુ છે આપણા બજારોમા ને આપણા ઘરોમા હવે જાપાની ચીજો ભરાવા લાગી છે, તે આપણે જાણીએ છીએ આ પ્રસગે જાપાનને જે અસાધારણ નફો થયો છે, ત્હેનો આ ઘણો જ સારો ઉપયોગ છે આપણા દેશના વ્યાપારીઓની તથા કાર્યકર્તાઓની આખ ક્યારે ઉઘડશે?

૩. પાચમી હિન્દી વિજ્ઞાનપરિષદ્.

હિન્દી વિજ્ઞાનપરિષદ્નો વૃત્તાન્ત "સમાલોચક"ના પાછલા અકોમા અમે આપ્યો છે, એની ઉત્પત્તિનો તથા પહેલી ત્રણ બેઠકોનો વૃત્તાન્ત સન ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ માસના અકમા, અને ચોથી બેઠકનો વૃત્તાન્ત સન ૧૯૧૭ ના એપ્રિલના અકમા પ્રગટ થયેલ છે આ સસ્થાની પાચમી બેઠક સન ૧૯૧૮ ના જાન્યુઆરીની ૯ થી ૧૨ તારીખોની વચ્ચે લાહોરમા ભરાશે સમસ્ત પરિષદ્નુ પ્રમુખપદ ડૉ ગિલ્બર્ટ ટી વૉકર, એફ આર એસ, જેઓ હિન્દની વાયુ-અવલોકનશાળાઓના ડાઇરેક્ટર-જનરલ છે, તેઓ લેશે જુદા જુદા વિભાગોમા નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા થશે કૃષિવિભાગમા ડૉ કોલમેન, ગણિત તથા ભૌતિકશાસ્ત્રના વિભાગમા અલિગઢવાળા ડૉ વલી મહમદ, રસાયણશાસ્ત્રના વિભાગમા બેંગલોરના તાતા ઇન્સ્ટિટ્યુટવાળા

ગુ

બી એ,

જન્મ-તા ૧૮૧૭

ડૉ ડાઉનર, પ્રાણિશાસ્ત્ર તથા માનવશાસ્ત્રના વિભાગમાં ડૉ ચાઈલ્ડ, વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિભાગમા મિ હોન ભૂસ્તરશાસ્ત્રના વિભાગમા મિ પિન્ફોલ્ડ સભાપતિ થશે મ્યુનીસિપલ કૉલેજના ડૉ સાઈમનસન આ સભાના મંત્રી છે

૪. સ્ત્રીવૈદ્યશાળાને ઉત્તેજન

દિલ્હીની ' લેડી હાર્ડિંજ મેડિકલ કૉલેજ ' ને ગતમાસમા મેટું ઉત્તેજન મળ્યુ છે ગ્વાલિયરના રાજ્યાધિપતિ નામદાર મહારાજા સેંધિયાએ પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા જેમને નામે જુના નાણાં રાઈએ તો, લડાઈમા એ ડૉ રૂપિયા અને ... ... આપ્યા છે, ... ઉપ ની કૉલેજને રૂ ૪ લાખનુ મોટું દાન આપ્યું છે સ્ત્રીઓને વૈદ્યકના તથા શાસ્ત્ર શીખવાના મંદિરના ... આ ... હિન્દમા દિનદિન સ્ત્રીવૈદ્યો તથા સ્ત્રીડાક્તરોની ... જરૂર છે અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના આરોગ્ય તથા આયુષ્ય એમના વિના કેટલા ખરાબ થાય છે એ સહુ ... હિન્દીઓ સમજે છે

૫. વિમાની ટપાલ.

ઈટલિ, સિસિલિ, અને સાર્ડિનિઆના દ્વિપની વચ્ચે વિમાનો દ્વારા ટપાલ જવા લાગી છે, એમ "સોસાયટી ઑફ આર્ટ્સના જર્નલ" માંથી માલમ પડે છે જ્યૂનની ૨૪ મી તારીખે આ ટપાલની વ્યવસ્થા શરૂ થઈ ટપાલના ભારે કોથળા સાથે એક વિમાન નેપલ્સથી ચાલ્યુ, ને કલાકના ૯૦ માઈલની ઝડપે તથા ૧૦૦ થી ૧૨૫ માઈલની ઉંચાઈએ, ઊડીને ... ... સિસિલિમા પાલર્મો શહેર પહોંચ્યુ વળી ... પછી, ઈટલિના ... નેપ્લિઆ નામના શહેર થી બે વિમાનો નક્શા ... મા પા મણના વજનની ટપાલ, પાણી પ્રવેશ પામે નહિ એવા કોથળાઓમા ભરેલી લાદેલી હતી ૧ કલાક ને ૮૦ મીનિટની અંદર તે વિમાનો સાર્ડિનિઆના એક શહેરમા પહોંચ્યા, અને તેટલા જ સમયમા પાછા ફર્યા. એટલુ તો ચોક્સ છે કે યુદ્ધ પૂરૂ થયા પછી આપણા સાંસારિક જીવનમા વિમાનો વધારે અગત્યનો ભાગ ભજવશે, અને એક શોખની કે વિરલતાની વસ્તુ મટી જઈ નિત્ય વ્યવહારના ઘણા ઉપયોગોનુ તે સાધન બનશે તે વખતે ' ઉડવું ' એ પણુ મનુષ્યને માટે સાધારણ અનુભવ થશે અલબત, બીજા દેશોના પ્રમાણમા હિન્દને આ અનુભવ મોડો થશે કારણ કે વિમાનશાસ્ત્રના અભ્યાસમા તથા વ્યવહારમા આપણા હિન્દવાસીઓ હજી ઉતર્યા જ નથી. પણ વૈદ્યકશાસ્ત્ર રસાયનશાસ્ત્ર વગેરેની પેઠે એમા પણુ જ્યારે હિન્દીઓ પ્રવેશ કરશે, અને વિમાનના રહસ્યો હસ્તગત કરશે, ત્યારે હિન્દીઓને પણ આ અનુભવ સુલભ થશે

૬. માતાઓને પેન્શન.

યુનાઈટેડ સ્ટેટસ પ્રયોગોની ભૂમિ છે ત્યાંના ઈલિનોઈસ સંસ્થાનમા ૧૧ વર્ષ પર માતાઓને પેન્શન આપવાની પદ્ધતિ એક ન્યાયાધીશે સ્થાપી હતી, અને હવે બીજા ૩૦

સ્થાનોએ તે ભીકારી છે જે કોઈ માતાનુ ચરિત્ર સારૂ તથા જાણીતું હોય, પરન્તુ જે પોતાના બાળકોને યોગ્ય રીતે નિર્વાહ કરવા, ખવરાવવા, પીવરાવવા ને ગૃહજીવનમા ઉછેરવા-અશક્ત હોય ત્હેને ચોથુ નાનુ બાળક થાય ત્યા સુધી સસ્થાન તરફથી પેન્શન મળે છે આ પેન્શન-નની રકમ સામાન્ય કરમાથી સસ્થાન નક્કી કરે છે, અને સસ્થાનના સામાન્ય નોકરોની હારમા જ આ માતાઓ મૂકાય છે તથા પ્રતિમાસે એમને પગાર મળે છે આ પૈસાનો સદુપયોગ કરવા તે અશક્ત જણાય તો તે પેન્શન બન્ધ થાય છે, પરન્તુ આવા દાખલાઓ ભાગ્યે જ મળે છે આ કાયદો ફક્ત માતાઓને જ નહિ પરન્તુ આના પ્રકારે કામ કરનાર વાલી થનાર કોઈ પણ સ્ત્રીને મળી શકે છે, અને આ પ્રમાણે ૩૦ સસ્થાનોના લગભગ પોણા ભાગના નિરાધાર બાળકો ગૃહનુ સુખ ભોગવતા થયા છે પૈસાનો વ્યય બરોબર થાય છે કે નહિ, અને બાળકોની સભાળ બરોબર રખાય છે કે નહિ, તે જોવા સસ્થાન નિરીક્ષક નિમે છે આ બધુ છતા એમ કહેવાય છે કે અનાથાશ્રમો વગેરે સસ્થાઓથી પ્રજાના દ્રવ્યનો જેટલો વ્યય થાય છે તે કરતા આમા ઘણો જ ઓછો થાય છે સાર્વજનિક સસ્થાઓમા બાળકદીઠ જેટલુ ખર્ચ આવે છે ત્હેનો ત્રીજો ભાગ જ આ પદ્ધતિથી થાય છે।

આપણા દેશના સામાજિક વિચારકો તથા કાયદાઓ આપણા મ્યુનિસિપલ તથા રાજ્યવહીવટ કરનારાઓ, આ પ્રયોગનુ અવલોકન કરી દેશના નિરાધાર બાળકોનો ઓછો વ્યયે તથા વધારે સમર્થ રીતિએ ઉદ્ધાર કરવા ક્યારે પ્રયત્ન કરશે? હિન્દના પ્રાન્તે પ્રાન્તમા હવે 'સમાજ સેવા'ના મડળો સ્થપાયા છે તેઓ પ્રજા તથા રાજાના મન ઉપર, બાળકોના પોષણનો ધર્મ તથા સુવ્યવસ્થાની આવશ્યકતા, બરોબર ઠસાવશે કે?

આગ્રા,
તા ૧૮, નવેમ્બર, ૧૯૧૭

શ્રી ખડ્ગ ... ચિતોડની પુત પ્રામિ ૨ ૧-૧૨-• એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,મુંબાઈ

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઈતિહાસનાં સાધનો.

લેખક —રા. હુમમનલાલ હુલ્લિાલ દુન.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૮૭ થી)

પ્રાચીન શિલાલેખ અને તામ્રપટ, આપણા પ્રાચીન ઈતિહાસને માટે ઘણા જ ઉપયોગી છે કેમ તેનાથી મૌર્ય શાતકર્ણી (આન્ધ્રભૃત્ય), શક, ક્ષત્રપ, કુશન (તુર્ક), આભીર, ગુપ્ત, પલ્લવ, હૂણ યૌધેય, વૈશ, ત્રિકૂટક મૌખરી, મૈત્રક ગોહિલ, સોલંકી, પડિહાર, પરમાર, ચોહાણ ગૌડ, કચ્છવાહ, તવર કલચુરિ (હૈહયવંશી) ચંદેલ યાદવ, ગુર્જર, પાલ, સેન ... મ, સિંદ, સૈંદ્ર, ... કતીય, નાગ, નિકુંભ, ગંગ, બાણ ચોલ આદિ કેટલાક રાજવંશોની વાસ્તવિક ખરી હકીકત તેમની વંશાવળીઓ તથા અનેક રાજાઓના રાજ્યાભિષેક તથા દેહાન્તની ઠીક સંવત મળે છે એટલુ જ નહિ પણ અનેક વિદ્વાન ધર્માચાર્ય ધનાઢ્ય, દાની, વીર વિગેરે પ્રસિદ્ધ પુરૂષોના નામ તથા તેમનો નક્કી સમય વિગેરેની પણ ખબર મળે છે અને અનેક પ્રાચીન નગરોના નામ તથા તેમના પ્રાચીન વિગેરેનો નિર્ણય થાય છે અને બીજી કેટલીક અગત્યની વાતો પણ જાણી શકાય છે

પથ્થર અને તાંબાના પતરા શિવાય લોઢાના સ્તંભો પર પણ કેટલાક લેખો કોતરેલા મળે છે જેમા મુખ્ય દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ કુતુબમિનારની પાસે ઉભો કરેલો લોઢાના સ્તંભ ઉપર કોતરેલો ગુપ્તવંશના પ્રતાપી રાજા ચંદ્ર (ચંદ્રગુપ્ત બીજો) નો લેખ છે એમા એ રાજાના બંગાળથી બલુચિસ્તાન સુધીના વિજયનો ઉલ્લેખ છે

શિલાલેખ અને તામ્રપત્રો અનેક પુસ્તકોમા છપાયેલા છે, જેમાથી મુખ્ય નીચે લખેલા છે

એપિગ્રાફિકા ઈન્ડિકા પુસ્તક ૯, સાઉથ ઈન્ડિઅન ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ પુસ્તક ૩, એપિગ્રાફિકા કર્ણાટિકા પુસ્તક ૧૨, ઈંડિઅન ઍન્ટિક્વેરી, ડૉ બર્જેસ અને નટેશ શાસ્ત્રી સંપાદિત તામિલ એન્ડ સંસ્કૃત ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ ડૉ ફ્લીટ સંપાદિત ગુપ્ત ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ, જનરલ કનિંગહામ સંપાદિત અશોક ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ, એશિઆટિક સોસાઈટી ઑફ બેન્ગોલ અને રૉયલ ઍશિઆટિક સોસાઈટી ઑફ બેન્ગોલ અને મુંબાઈના જર્નલ, વિએના ઓરિઅન્ટલ જર્નલ, એશિઆટિક, અમેરિકન ઓરિઅન્ટલ સોસાઈટીનુ જર્નલ, એશિઆટિક રિસર્ચીઝ, ભાવનગર ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ (૧ મ ભાગ, વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા સંપાદિત), જનરલ કનિંગહામ સંપાદિત આર્કિઓલૉજીકલ સર્વેના રિપોર્ટનુ પુસ્તક ૨૩ મુ, ડૉ બર્જેસ સંપાદિત આર્કિઓલૉજીકલ સર્વેના રિપોર્ટનુ પુસ્તક ૫ મુ, આર્કિઓલૉજીકલ સર્વેના રિપોર્ટ (પુસ્તક ? સને ૧૯૦૨-૩ અને ૧૯૦૩-૪ ના), ડૉ બર્જેસ અને ફ્લીટ સંપાદિત પાલી સંસ્કૃત એન્ડ ઓલ્ડ કાનડી ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ, ડૉ ફ્લીટ અને હરિ

વામન નિમયે સપાદિત ટ્રાન્સ્લેશન્સ ઑફ ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ફ્રોમ બેલગામ એન્ડ કલાદગી ડિસ્ટ્રિક્ટ્સ, પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી અને ડૉ બર્જેસ સપાદિત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ફ્રોમ ધી કેવ ટેમ્પલ્સ ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિઆ અને આર્કિઓલોજીકલ સર્વેના પ્રોગ્રેસ રિપોર્ટો વિગેરે

(ઘ) પ્રાચીન સિક્કા, મુદ્રા અને શિલ્પ

(અ) પ્રાચીન સિક્કા—હિન્દુસ્તાનમા ચાલતા સોના, ચાંદી અને તાંબાના હજારો સિક્કાઓ મળી ચુક્યા છે અને વખત વખત પર હજી પણ મળ્યા જાય છે આ સિક્કા પણ આપણા ઇતિહાસમા ઘણી ઉપયોગી મદદ કરે છે ઇ સ પૂર્વેની ચોથી શતાબ્દીની પ્હેલા, આખા હિન્દુસ્તાનમા ચાલતા સિક્કાઓ ઉપર (જે ચતુરસ્ર અને ગોળ બે પ્રકારના હોત, તેમા) રાજાઓના નામ ન્હોતા રહેતા પણ સૂર્ય, ચન્દ્ર, ધનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, સ્તૂપ, તારા વિગેરે અનેક જુદી જુદી જાતના ચિન્હોની છાપ મારવામા આવતી હતી એવા સિક્કા પ્રાચીન ઇતિહાસમા કંઈપણ મદદ નથી કરી શકતા સિકન્દરની ચઢાઈની પછી અને ખાસ કરીને બાકટ્રિયાના ગ્રીકોનુ રાજ્ય કાબુલ, પંજાબ, વિગેરે ઉપર થયા તે વખતથી આપણા સિક્કાઓમા ઘણા ઘણા સુધારા થયા હતા અને ગ્રીકોના સિક્કાઓના અનુકરણમા તેના ઉપર રાજાઓના નામ આદિ લખવા લાગ્યા હતા આ દેશમા સુન્દરતાની સાથે બનેલા સિક્કા પ્હેલવ્હેલા બાકટ્રિયાના ગ્રીક રાજાઓએ ચલાવ્યા હતા જેની એક બાજુ પ્રાચીન ગ્રીક લિપિમા, ગ્રીક ભાષાનો લેખ (જેમા રાજાનુ નામ તથા ખિતાબ હોતા) અને બીજી બાજુ ખરોષ્ટી (ગાંધાર) લિપિમા (જે ફારસીની માફક જમણી બાજુથી વચાય છે તેમા) બહુધા એ જ આશયનો, સંસ્કૃત મિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષાનો લેખ મળે છે[1] ગ્રીક લોકો પછી શકોએ પણ આ દેશ ઉપર પોતાનુ આધિપત્ય જમાવ્યુ હતુ એમના સિક્કાઓ[2] પણ ગ્રીકોના સિક્કાઓની શૈલીના જ બનતા હતા આની જ જાતના કુશન વંશીઓના સિક્કાઓ પણ બન્યા હતા, પરતુ તેમની પછીના સિક્કાઓમા બન્ને બાજુએ ગ્રીક લિપિના જ લેખ છે પશ્ચિમના ક્ષત્રિયોના સિક્કાઓ[3] ઉપર એક બાજુ પ્રાચીન દેવનાગરી લિપિનો અને બીજી બાજુ ગ્રીક લિપિનો લેખ

૧ આ સિક્કા પરના લેખ બન્ને બાજુએ લગભગ કિનારીની પાસે હોય છે વચમા એક તરફ રાજાની ડોકા સુધીની છબી અથવા બીજુ કંઈ ચિહ્ન હોય છે અને બીજી બાજુ કોઈ દેવી દેવતા અથવા જનાવર વિગેરેની છબી હોય છે

૨ શકોના સિક્કાઓ ગ્રીકોના સિક્કાઓ જેવા સુંદર નથી તેમા ધીમે ધીમે બેડોળતા આવતી ચાલી.

૩ પશ્ચિમના ક્ષત્રિયોના સિક્કાઓ ઉપર એક બાજુ રાજાનુ માથુ તથા સંવતના અંક અને બીજી બાજુ વચ્ચે ચૈત્યનુ ચિહ્ન તથા કિનારી આગળ પ્રાચીન દેવનાગરી લિપિનો લેખ હોય છે જેમા રાજાનુ નામ તથા તેના પિતાનુ નામ અને તેના ખિતાબોનો ઉલ્લેખ મળે છે એટલે સિક્કાને આધારે ક્ષત્રપોનો સમય તથા રાજક્રમ નિશ્ચિત થાય છે

મળે છે પરંતુ, ચષ્ટનની પછીના રાજાઓના સમયમાં, ત્યાંના લોકોને ગ્રીક ભાષાનું જ્ઞાન રહ્યું હોય એમ અનુમાન નથી થતું કેમકે, તે સિક્કાઓ ઉપરના ગ્રીક લેખો ઉપરથી જણાય છે કે, તે ઉપર ભાષાની જગાએ માત્ર માત્ર લોકો ફક્ત ગ્રીક અક્ષરોની નકલ જ કરતા પરંતુ તેમાંથી કંઈપણ અર્થ નથી નીકળતો. ઈ. સ. ની ચોથી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં ગુપ્તોના પ્રતાપી રાજ્યનો ઉદય થયો હતો. એમણે કુશન વંશીઓની શૈલીનું પાલન સિક્કાઓમાં અનુકરણ કર્યું હતું ખરું, પણ ગ્રીક લેખો કહાડી નાખીને તેને બદલે બન્ને બાજુએ તેમણે પ્રાચીન દેવનાગરી લિપિનો લેખ કર્યો હતો અને નાના, હરિની આદિ દેવી દેવતાઓની જગાએ હિન્દુઓના દેવી દેવતાઓની મૂર્તિઓ તે ઉપર કરાવી હતી. ગુપ્તોના વખતથી હિન્દુસ્તાનના ખુદ સિક્કાઓ બનવા માંડ્યા હતા પરંતુ તેમની પછી, સમયની સાથે સિક્કાની કારીગરીમાં પાછું મંદપણું આવવા લાગ્યું હતું. આ બધું પરિવર્તન ઘણે ભાગે, હિન્દની ઉત્તરમાં ચાલતા સિક્કાઓમાં થયું હતું. દક્ષિણના સિક્કાઓ ઉપર વિદેશીઓના સિક્કાઓનો પ્રભાવ ઘણો જ થોડો પડ્યો હતો. જેથી ઘણા વખત સુધી ત્યાં પ્રાચીન રીતના એટલે વિના લખાણના સિક્કાઓ જ ચાલતા હતા (સાતવાહન વંશી રાજાઓના સિક્કાઓમાં નવીન શૈલીનું અનુકરણ જણાવામાં આવે છે) પાછળથી ત્યાંના સિક્કાઓ ઉપર પણ રાજાઓના નામ વિગેરે છપાતા લાગ્યા હતા પરંતુ, તેમાં સુંદરતા ઘણી થોડી જોવામાં આવે છે.

અત્યાર સુધીમાં ગ્રીક, શક, ક્ષત્રપ, કુશન (તુર્ક) આન્ધ્ર, ગુપ્ત, મૌખરી, વરક, વલભીના રાજકર્તા, પરિવ્રાજક (ડાહલ દેશના જોગિયા રાજા) હૂણ, ચોહાણ, પડિહાર, પરમાર સોલંકી તંવર, રાઠોડ, કલચૂરિ (હહયવંશી), ચંદેલ, ગહિલોત, નાગ, યાદવ, કાન્તીય વિગેરે દેશના રાજાઓના તથા કાશ્મીર, નેપાલ, અફગાનિસ્તાન આદિ ઉપર રાજ્ય કરનારા રાજાઓના સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે. કેટલાએક પ્રાચીન સિક્કાઓ એવા પણ મળે છે કે જેની ઉપર રાજાનું નામ નહિ પણ કોઈ જાત, દેશ અથવા શહેરનું નામ મળે છે. જે રાજાઓના નામ પ્રાચીન પુસ્તક, શિલાલેખ અથવા તામ્રપત્રોમાં નથી મળતા, તેમાંથી કેટલાએક ના નામ વિગેરેનો પત્તો, સિક્કાઓથી મળી જાય છે. ડિમિટ્રિઅસ આદિ પચીસથી અધિક ગ્રીક રાજાઓએ, અફગાનિસ્તાન પંજાબ વિગેરે દેશો ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું તે ઘણુંખરું તેમના સિક્કાઓ ઉપરથી જ માલમ પડે છે. આ રીતે શક, ક્ષત્રપ આદિ રાજવંશીના, કેટલાએક રાજાઓના નામ ફક્ત સિક્કા ઉપરથી જ જાણી શકાય છે.

પ્રાચીન સિક્કાઓ એટલા બધા અને જુદી જુદી જાતના મળ્યા છે કે જેનાથી વાચકોને તેનો પરિચય કરાવવા માટે પણ, એક પુસ્તક* લખવાની આવશ્યકતા રહે છે.

* ભારતના પ્રાચીન સિક્કા સંબંધી બહુ માહિતી ભરી રીતે તેનું એક વાંચવા લાયક પુસ્તક પ્રાચીન મુદ્રા નામથી શ્રીયુત રાખાલદાસ બેનરજીએ બંગાળીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. હ. હ. ધ્રુવ

એટલા માટે, આ ન્હાના સરખા લેખમા, દમા તેહેની ઉપયોગિતા પ્રદર્શ કરવા સિવાય, તે વિષે કાંઈપણ વિશેષ લખવુ અનાવશ્યક છે આપણે ત્યાંના પ્રાચીન સિક્કાઓનો વૃત્તાન્ત અને તેમના ચિત્ર ઘણાએક પુસ્તકોમા છપાયેલા છે, જેમાં મુખ્ય નીચે લખેલા છે

એચ એચ વિલ્સન રચિત 'આરિયાના એન્ટિકા,' જેમ્સ પ્રિન્સેપ સાહેબનુ 'એસેઝ ઑન એન્ટિક્વિટીઝ (પુસ્તક-૨, ઍડવર્ડ ટૉમસ સંપાદિત) વી એ સ્મિથ સંપાદિત 'કૅટલાગ ઑફ ધી કૉઈન્સ ઑફ ઈન્ડિઅન મ્યુઝિઅમ-પુસ્તક, ૧ લુ 'કૅટલાગ ઑફ ધી કૉઈન્સ કલેક્ટેડ બાય સી જે રોજર્સ એન્ડ પરચેઝ્ડ બાય ધી ગવર્નમેન્ટ ઑફ પંજાબ-ભાગ ૩, જે (સી જે રોજર્સ સંપાદિત), જનરલ કનિંગહામનું 'કૉઈન્સ ઑફ એન્શ્યન્ટ ઇન્ડિઆ'-'કૉઈન્સ ઑફ મિડિવલ ઈન્ડિઆ' -'કૉઈન્સ ઑફ ધી ઇન્ડો સીથીઅન્સ' અને 'લેટર ઈન્ડોસીથિઅન્સ,' સર વૉલ્ટર ઈલિઅટનુ 'કૉઈન્સ ઑફ સધર્ન ઈન્ડિઆ,' 'કૅટલાગ ઑફ ઈન્ડિઅન કૉઈન્સ ઈન ધી બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમ'-'ગ્રીક એન્ડ સીથિક કિંગ્સ ઑફ બાક્ટ્રિઆ એન્ડ ઈન્ડિઆ' (પર્સી ગાર્ડનર સંગૃહિત અને આર સ્ટુઅર્ટ પૂલ સંપાદિત) 'ન્યુમિસ્મેટિક ક્રોનિકલ' 'ઇંટરનેશનલ ન્યુમિસ્મેટા ઓરિએન્ટેલિયા' જનરલ કનિંગહામનુ 'આર્કિઑલૉજીકલ સર્વે રીપોર્ટસ,' 'ઈન્ડિઅન એન્ટિક્વેરી,' રૉયલ બંગાલ અને મુંબાઈની એશિયાટિક સોસાઈટીના જર્નલ વિગેરે

(આ) પ્રાચીન મુદ્રા

હિન્દુસ્તાનમા મુદ્રા એટલે મહોર પાડવાનો રિવાજ ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવે છે કેટલાએક તામ્રપત્ર ઉપર અને કેટલાએક તામ્રપત્રોની કડીઓના સાથે આગળ રાજમુદ્રાઓ છાપેલી મળી આવે છે કેટલાક માટીના ગોળા એવા મળ્યા છે જે ઉપર જુદા જુદા મનુષ્યોની મુદ્રાઓ પાડેલી છે વીંટીઓ તથા કિંમતી પથ્થરો ઉપર પણ કોતરેલી એટલીક મુદ્રાઓ મળી છે આ મુદ્રાઓ ઉપરથી પણ આપણા પ્રાચીન ઈતિહાસમા કાંઈક કાંઈક મદદ મળી શકે છે કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવના તામ્રપત્રની મુદ્રામા દેવશક્તિથી ભોજદેવ સુધીની પૂરી વંશાવળી તથા ચાર રાણીઓના નામ છે ત્યાંના રાજા વિનાયકપાલના તામ્રપત્રની મુદ્રામા દેવશક્તિથી વિનાયકપાલ સુધીની વંશાવળી અને ૮ રાણીઓના નામ છે ગુપ્તવંશના રાજા કુમારગુપ્ત રાજાની મુદ્રામા (જે લખનૌના મ્યુઝિયમમા રાખવામા આવેલી છે તેમા) મહારાજ ગુપ્તથી લઈને કુમારગુપ્ત ૨, સુધીની વંશાવળી અને ૭ રાજમાતાઓના નામ છે મૌખરી સર્વવર્માની મુદ્રામા, હરિવર્માથી સર્વવર્મા સુધીની વંશાવળી તથા ચાર રાણીઓના નામ મળે છે ગુપ્તવંશી રાજા ચંદ્રગુપ્ત ૨, જેના પુત્ર ગોવિન્દગુપ્તના નામનો પત્તો, એક માટીના ગોળા પર છાપેલી તેની (ગોવિન્દગુપ્તની) માતા ધ્રુવસ્વામિનીની મુદ્રા ઉપરથી લાગે છે એવી જ રીતે કેટલાએ રાજાઓ, ધર્માચાર્યો, ધનાઢ્યો વિગેરેના નામો તેમની મુદ્રાઓ ઉપરથી મળી આવે છે અત્યારસુધીમા ૨૦૦ ઉપરાંત મુદ્રાઓ મળી આવી છે તેમનો વૃત્તાન્ત એપિગ્રાફિઆ ઈન્ડિકા, રૉયલ બંગાલ અને મુંબાઈની એશિઆટિક સોસાઈટીના જર્નલ, જન ૧ કનિંગહામનો આર્કિ-

એપીગ્રાફીઆ ઇંડીકા, ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વેરી તથા આર્કીઓલોજીકલ સર્વેનો એન્યુઅલ રિપોર્ટ (સને ૧૯૦૩-૪ ઈ૦ નો) વિગેરે પુસ્તકોમાં છપાયો છે.

(ઈ) શિલ્પ

પ્રાચીન ચિત્ર, મંદિર ગુફા વિગેરે સ્થાનો તથા પ્રાચીન મૂર્તિઓ પણ ઈતિહાસમાં કંઈક મદદ કરે છે. ચિત્રો ઉપરથી પોશાક, અલંકાર વિગેરેની હકીકત માલમ પડવા ઉપરાંત તેમના બનાવનારા વખતની ચિત્રવિદ્યાની સ્થિતિની પણ ખબર પડે છે. પ્રસિદ્ધ અજંટાની ગુફાની દીવાલ ઉપરના મોગલી ગજ પુરાણી ૨ જાના દરબારના રંગીન ચિત્ર ઉપરથી, તેના સમયના રંગ ઉપરાંત તે સમયની ત્યાંની પોશાક વિગેરેની સ્થિતિ માલમ પડે છે. પ્રાચીન મંદિર ગુફા વિગેરે ઉપર પણ તેમના બંધાવનારના નામ વિગેરેના લેખો ઉપરથી પત્તો મેળવ્યા પછી ઇતિહાસ લેખકોને સહાયતા મળી આવે છે. અને તેમાં મૂર્તિઓ વિગેરે પણ એ જ મદદ કરે છે કે જે પ્રાચીન ચિત્રો કરે છે. પરંતુ એમ લખવું અનુચિત નહિ ગણાય કે, આપણે ત્યાંની પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં વાસ્તવિકતા લાવવાનો યત્ન કરવામાં આવેલો હોય એવું જોવામાં નથી આવતું, કેમકે કેટલાક પુરૂષોની પ્રાચીન મૂર્તિઓ હજી સુધી વિદ્યમાન છે, તે બધાનો ચહેરો એકસરખો છે. પ્રાચીન ચિત્ર તથા મંદિર વિગેરેના ફોટો કેટલાક પુસ્તકોમાં છપાયા છે. જેમાં મુખ્ય "ધી પેઈન્ટિન્સ ઑફ અજન્ટા" (એ પુસ્તક— જગોન ગ્રિફિથ સાહેબનું રચેલું) આર્કીઓલૉજીકલ સર્વેના જુદા જુદા રિપોર્ટ વિગેરે છે.

ઉપર કહેલી એક સામગ્રી (ક, ખ, ગ અને ઘ) દ્વારા હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઈતિહાસ લખવાનો યત્ન ક્યાં સુધી સફળ થઈ શકે તેમ છે તે જાણવાની આકાંક્ષા રાખનાર વાચકોને અમે, હિન્દી ભાષામાં લખાયેલી "ભારતીય ઐતિહાસિક ગ્રંથમાલા"નું ૧ લું પુસ્તક, જેમાં સોલંકીઓનો પ્રાચીન ઈતિહાસ છપાયેલો છે તે જોવાનું સૂચવીએ છીએ, કેમકે તે સઘળું ઉપલી જ સામગ્રીઓને આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે*

આ સામગ્રીને આધારે ગુજરાતના ઈતિહાસના સાધનો પણ, વાંચી સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે પણ ખંતપૂર્વક સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરનાર ખંતીલા ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી ગુજરાતી પામેલાઓમાંથી અત્યાર સુધીમાં કેટલા છે? સ્વ૦ પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી, વજેશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા, ડૉ૦ હરિલાલ ધ્રુવ, રતીરામ દુર્ગારામ દેસાઈ અને વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય એટલા જ વિદ્વાનોના નામ, એ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારાઓમાં મોખરે નજરે પડે છે. પણ અત્યારે એ બધાએ, ગુજરાતને કમનસીબે, સ્વર્ગ સીધાવ્યા છે અને ત્યાર પછીથી અત્યાર સુધીમાં એ દીશામાં બીજા કોઈ ગુજરાતીએ, અગત્યના કંઈપણ પ્રયત્ન કર્યા હોય તેવું જાણવામાં નથી. પ્રાચીન ગુજરાતની એ ઉણપ ક્યારે ઉકલશે? નવયુગનું ચેતન તેમનામાંથી આળસ ઉડાડી મુકી આ દિશા તરફ ગુજરાતનું ભૂતગૌરવ વધારનારી પ્રવૃત્તિ નહિ પ્રેરે?

* પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાના મૂળ હિન્દી લેખને આધારે.

મી. મૉંટેગ્યુ હિંદમાં શા માટે ?

લેખક—ના રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

'ઈશ્વર જે કરે છે તે સારાને જ માટે' એવું એક આશ્વાસનજન્ય વાક્ય વિટંબણાઓથી ઘેરાયલા માણસ પાસે ઘણી વખતે કહેવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનનો ઈતિહાસ, વાસ્તવિક રીતે જોતાં અનેક કાળોને લીધે આજ સૈકાના સૈકા થયે છતાં અપ્રતિમ અવસ્થામાં રહેલા હિન્દુસ્તાન સર્જેલું છે એની, એક રીતે સાક્ષી પૂરે છે. અનેક પરદેશી રાજ્યો ના આક્રમણ પછી અંગ્રેજ સરકારની હકુમત ન્યાયથી આ દેશ ઉપર સ્થાપિત થઈ ત્યારથી તો નહિ જ પરન્તુ આજ એના લગભગ પચાસ વર્ષથી આપણા દેશમાં પુનઃ શાન્તિનું વાતાવરણ ફેલાતું થયું છે, અંગ્રેજ કંપનીના વિખણે એ તે કરતાં પણ વધારે તો શાન્તિના યુગે આ દેશના લોકને તેમનો પોતાનો અને પોતાના દેશનો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ વધારે સંગીન તક આપી. તેના પરિણામે આપણા દેશમાં એક વિચાર—સચાનક પ્રજા જીવનના જૂના જૂના એના જન્મ પામ્યા અને તેમણે દેશમાં નવું જીવન તો નહિ પરન્તુ પુનર્જીવન કહીએ તો વધારે સાચ કહેવાય એવું જીવન પ્રસાર્યા. ઉપયોગી તત્ત્વોથી ભરેલા પુણ્યશ્લોકના અનેક પ્રયાસો દૃઢતાથી આદર્યા એની સાક્ષાત્ મૂર્તિ આપણી રાષ્ટ્રીયમહાસભાની પ્રતિભાશાળી રાષ્ટ્રસંસ્થા છે. એ સંસ્થાના એક સુકાનીઓએ હિન્દની અપ્રતિમ સેવા નિડરતાથી સંગીનપણે કરી, એ માટે હિન્દુસ્તાન જો ગુણી હશે તો તેમની પુરેપુરી કદર કરશે જ. એ રાષ્ટ્રસંસ્થાનો અવેતિ-એટલે આજ સુધીના વર્ષોનો ઈતિહાસ જોનારને અને વાચનારને અને તેના ખરી રીતના અભ્યાસકોને તો સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાત હોવું જ જોઈએ કે એ સંસ્થાનું અનેક વિટંબણાઓ અને અનેક વજ્રપાતથી રક્ષણ કરનાર, તેના આયુષ્યને આજ સુધી દૃઢતાથી ટકાવી રાખનાર વ્યક્તિઓને જેવા પ્રકારની ખડક-સમાન પ્રચણ્ડ મુશ્કેલીઓ જેટલા વિશાળ પ્રમાણમાં ભોગવવી પડી છે, તેનું વર્ણન કરવું કોઈ ધારે તે કરતાં વધારે મુશ્કેલ છે. હિન્દના હિતમાં પોતાનું હિત જોનારા આડંબર કરતા કોઈ નિરંકુશોના હાથે હેનો ધ્વંસ પણ થતો હશે તો તે દુર્ઘટ સમયે પણ તેને તેમાંથી બચાવનાર એ તેજસ્વી અને બુદ્ધિમાન સુકાનીઓએ દૃઢતાથી બાથ ભીડી હતી. બ્યૂરોક્રસી સામે બાથ ભીડી, પોતાનું અર્થ અને ગૌરવ સાચવવાનું કામ જો કે આત્મોત્સર્ગ અને હિંમતના યત્ન કરતાં વિકટ હતું, તો તે કરતાં પણ વધારે વિકટ મુશ્કેલ અને ભનક ઝઝાવાત કરવું પોતાના દેશના જ આત્મજનોના તેજદ્વેષને પહોંચી વળવાનું અને રાષ્ટ્રસંસ્થાના જીવન ને ટકાવી રાખવાનું કાર્ય હતું.

એ ગંભીર સંસ્થાના બત્રીસ વર્ષના જીવનક્રમના મનરૂપે-મનરૂપે અધિક પ્રમાણમાં એક પક્ષે, અને બીજા પક્ષે છેલ્લા ચાર વર્ષના જાજ્વલ્ય નવા ચેતનને સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય, અને સામ્રાજ્યમેળાના એ-ત્રિન વિચારબળે અને ભાવનાબળે, અને ભારતવર્ષના ભાવિના તેજસ્વી

ઈતિહાસના પ્રથમ મહત્વના પુરુષ મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્તાન માટે નિયોજાયેલા મંત્રી, હિન્દુસ્તાન આવનાર મી. મૉન્ટેગ્યુની જાત પરત્વે વિચાર સમૃદ્ધિ વિશાળ છે, અને તેમણે તેમના ભૂત કાળના જીવનમાંથી એવા યે કેટલાક દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે. એમની મંત્રીના જીવન ક્ષણોમાં હિન્દને હવે સ્થાન જ નહિ પણ તે ઉપરાંત એક પ્રગતિ નિર્ણયના તેમના સંપૂર્ણ હક મળશે જ એવી આશા રાખવામાં આપણે ભૂલતા તો નથી જ. હિન્દના રાજ્યવહિવટ ઉપર સખ્તમાં સખ્ત પ્રહાર. તેમનું સમયોચિત ભાષણ જેમણે વાંચ્યું હશે તેમને તો એમ જ લાગશે. મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ અંગ્રેજ હોઈ આવું બોલે જ નહિ પણ ઈંગ્લાંડમાં સાચા વતની એક અંગ્રેજ જેટલી સ્વતંત્રતાથી બોલી શકે છે અને કરી શકે છે, તેટલી છૂટથી કે તેટલા અધિકારથી એક હિન્દીજન હિંદમાં તો બોલી શકે કે કરી શકે નહિ. એ જ હિન્દની દુઃખદ સ્થિતિ છે.

આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાના અને હિન્દના સહભાગે મૉસ્લેમ લીગના-આપણા દેશના સ્વરાજ્યવાદીઓ-જૂના અને વયોવૃદ્ધના મોટા ભાગે-સર્વએ હિન્દુસ્તાન માટે સ્વરાજ્યની પ્રથમ વાનગી તરીકે એક ખરડો મી. મૉન્ટેગ્યુ પાસે રજૂ કર્યો છે. મી. મૉન્ટેગ્યુ આ દેશની વાસ્તવિક સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવા અત્રે પધાર્યા છે તે તો અત્યંત ડહાપણનું કાર્ય ગણાય, પરંતુ એ નામ ને અમે માનીએ છીએ તે પ્રમાણે હિંદમાં સ્વતંત્ર રીતે ફરવાની અને સ્વતંત્ર રીતે પ્રજાની માગણીઓ સાંભળવાની ઉમદા તક ક્ષણો સંપૂર્ણ રીતે આપવામાં આવી નથી અને તેને સ્થળે હિન્દના અધિકારીઓએ પોતાના પાશમાં તેમને એવા તો લુબ્ધ કરી દીધા લાગે છે કે અમને ખરેખર ભીતિ જ છે કે દાયને ખોદ્યો ગ ને કાઢ્યા ઉંદર એવું નિમન અને અસંતોષકારક અર્થી. પરિણામ તેમના અંતે આવશે મુખ્ય કારણમાં એ જ કે કરવામાં આ માગની ઉતરમાં ભાગનારી આપણી રાષ્ટ્રીય પાર્લમેન્ટમાં પ્રત્યક્ષ સ્થાન આપવાનો તેમનો વિચાર નથી. આ રીતે હિન્દી પ્રજાજનની વાસ્તવિક સ્થિતિનું યથાચિત અવલોકન કરવાની ધન્યતા તેમની પાસેથી હિંદનો તેમનો કાર્યક્રમ ગોઠવનાર અમલદારોએ મુત્સદ્દી બુદ્ધિથી ખૂંચવી લીધી. મી. મૉન્ટેગ્યુ કે હિન્દના સેક્રેટરી ઑવ સ્ટેટ્સ તરીકે વડી હિન્દની અનેક સ્થિતિનું અવલોકન કરવા આવશે નહિ અને એક ધરપકડી જ્યારે તેમનો પ્રવાસ થઈ છે તે વખતે જે અમલદારી પ્રવીણતાથી ગોઠવણી તક આ પ્રમાણે લઈ લેવામાં આવી છે, તે માટે હિંદીઓ હિન્દીજનો અત્યંત ખેદ દર્શાવે છે. હિન્દી અમલદારીના વૈચિત્ર્યનો આ એક વિશેષ દૃષ્ટાન્ત છે. બીજી મોટી ભૂલ આપણા મુસલમાન બંધુઓના પ્રતિનિધિઓ મળવા માટે તેમને ના પાડવામાં આવી છે તે છે. હિન્દી પ્રજામતને સંપૂર્ણ રીતે સાંભળવાની ફરજ તેમણે આપવી જ જોઈએ, અને તે ઉપર જે છાપ મૂકવામાં આવે છે તેથી બન્ને પક્ષને અન્યાય જ થાય છે. આ બે ભૂલો-ગંભીર ભૂલો એક પક્ષે જેમ મી. મૉન્ટેગ્યુ સાહેબની પરાધીન અવસ્થા સૂચવે છે તે પ્રમાણે અન્ય પક્ષે એટલું પણ જોઈ શકાય છે કે હિન્દના અમલદારોની નીતિ ટેકરીઓના વાતાવરણની અસર દેશના કારોબાર ઉપર અતિ પ્રમાણમાં બતાવે છે.

મી મોંટેગ્યુ પાસેથી હિન્દે પોતાના હક્કોની અને અધિકારની વણી ઘણી આશા રાખી છે, અને રાખે છે પરન્તુ હિન્દના સ્થિત્યાવલોકન સમન્વમાં આ જે બે ગંભીર ભૂલો અમુક વર્ગની આપમતિની બુદ્ધિના પરિણામે કરવામાં આવી છે તે માટે અમને અત્યન્ત ખેદ થાય છે હિન્દમાં હેમના આવાગમન પછી જે અનેક વિચારો અને ભાવનાઓ અને જીવંત આશાઓ હિન્દની વિશાળ પ્રજા તરફથી હેમની પાસે રજૂ કરવામાં આવી છે, તે ઉપરથી જ હેમણે હિન્દનું સાચું હૃદય પરખવું જોઈએ છીએ અને તે વિચારપોષણના ગ્રાહ્ય રૂપે પ્રજાજીવનના દરેક દરેક કાર્યને હેમણે પ્રત્યક્ષ જોવું જોઈએ છીએ ખરી વાત છે અને અમ્હને આનન્દ થાય છે કે પ્રજાના જે વિશાળ સમૂહે હેમની પાસે સ્વરાજ્યના વિવિધ જાતના જે અનેક ખરિતાઓ રજુ કર્યા છે ને તેમાં સૌને મ્હોટે ભાગે હેમણે જે સત્કાર આપ્યો છે તે તો યોગ્ય જ થયું છે, છતાં આ કેના પ્રયત્નો ના પડ્યા હોત તો વધારે આનન્દ અને અભિમાન લેવા યોગ્ય થાત મુસલમાનબન્ધુઓને ના સાંભળવા માટે જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે તેમાં અમ્હને અર્થ લાગતો નથી, એ એક નિ સત્ત્વ અને નિર્મૂલ બહાનું જ છે હિન્દની 'બ્યુરોક્રસી' એ સમજવાની જરૂર છે કે હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણીઓ અને હિન્દુ આ પ્રજાજીવન બાલક અવસ્થા વટાવી પૌષ્ટિકતત્ત્વોથી દૃઢીભૂત અને એકત્રિત થયેલું નવું સાત્વિક જીવન છે સમાન અને સ્વાતંત્ર્ય અને સામાન્યનેતાના અનેક પ્રબલ વિચારો અને ભાવનાઓથી પોષાયેલું આ જીવન છે ને અમ્હે આશા રાખીએ છીએ કે ચાણપણની અને સમયોચિત રાજનીતિજ્ઞ દક્ષતાના ઉંચા લક્ષ્યબિન્દુઓનો યથાર્થ રીતે હિન્દમાં ઉપયોગ કરવામાં આવશે, અને ભૂલો ત્યાંથી ફરી ગણી હિન્દીપ્રજાજનોના હક્કનું સંપૂર્ણ રીતે રક્ષણ કરવામાં આવશે, અને તેમ થશે તો જ મી મોંટેગ્યુનું હિન્દમાં આવવું સાર્થક થશે

ગુજરાતમાં પરિષદો

લેખક—રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી એ., એલએલ બી.

સામાન્ય.

પ્રાન્તના જીવનમાં પરિષદો જે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેની સાચી સમજ જેમને નહીં હોય તેમને ઑક્ટોબરના છેલ્લા અને નવેમ્બરના પ્હેલા ભાગમાં ગુજરાતમાં ભરાયેલી પરિષદોથી આનન્દ થયા વિના ભાગ્યે રહ્યો હશે. તે પરિષદોના પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો તેમ જ પરિષદોમાં થયેલા કામકાજના વૃત્તાન્તો અખિલ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયેલા છે, અને તે વાચનારને એટલું તો ઓછામાં ઓછું લાગ્યું જ હશે કે "ગુજરાત જાગ્યું છે અને કામે લાગ્યું છે." સતત સ્થાયી અને સગીન કાર્યના અનુરાગીઓને આ તાત્કાલિક ચેતનથી ઉભરાતી આવી પ્રવૃત્તિઓથી સંતોષ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એવા ગૃહસ્થો પાસે ત્રણ બાબતો રજુ કરવા જેવી છે. પ્રથમ તો એ કે પરિષદોનું મુખ્ય કાર્ય તો મત જણાવવાનું અને એકત્રિત કરવાનું છે. જ્યાં સુધી પરિષદો લોકમત કેળવે છે અને એકત્રિત કરે છે ત્યાં સુધી પરિષદોને નિષ્ફળ ગણવી એ યોગ્ય નથી. સતત સ્થાયી અને સગીન કાર્ય કરવું એ પરિષદોનો હેતુ નથી. તે માટે તો જુદી સંસ્થાઓ જોઈએ. જે કાર્ય બીજી સંસ્થાઓએ કરવું જોઈએ તે કાર્ય ન થતું હોય તો તેનું કારણ તેવી સંસ્થાઓનો અભાવ છે. તે માટે પરિષદો દોષપાત્ર હોવી અને પરિષદો કાંઈ કરતી નથી એવી ફરિયાદ કરવી એ વ્યાજબી [illegible]થી પ્રાન્તના ભિન્ન ભિન્ન પ્રશ્નોના સમ્બન્ધમાં પ્રાન્તિક પરિષદો લોકમત કેળવે અને એકત્રિત કરે એટલે પરિષદોનું કાર્ય સમાપ્ત થયું. પ્રશ્નોના પરિષદોએ સૂચવેલા નિરાકરણોનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરવો એ કર્તવ્ય કાર્યકારી સંસ્થાઓનું છે. આ સમ્બન્ધમાં વળી નિરાધાર ગેરસમજ પ્રવર્તે છે અને પરિણામે પરિષદો માટે કેટલેક સ્થાને વધારે પડતો સંતોષ જણાવવામાં આવે છે અને બીજા કેટલાક સ્થાનોમાં વધારે પડતો અસંતોષ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. પરિષદોનું સાચું સ્વરૂપ અને પ્રયોજન સમજનાર સાધારણ રીતે ગેરસમજનો ભોગ થવાનો ઓછો સમ્ભવ છે. બીજી બાબત. પરિષદોની અકિંચિત્કરતા માટે નિરન્તર ફરિયાદ કરનાર પણ એટલું તો કબૂલ કરશે કે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન હોય અને લોકો તદ્દન અનકામા રહે તેના કરતાં તો ક્ષણિક પ્રવૃત્તિ પણ સારી. अकरणान्मन्दकरणं वरम्। આજે તાત્કાલિક ઉત્સાહ ઉભરાઈ પાછો શમી જતો હશે તો તે ફરીને જરા વધારે ચિરંજીવ થશે અને એમ કરતે કરતે એવો સમય આવશે કે જ્યારે તાત્કાલિક પરિષદોથી જ સંતોષ ન પામતાં સતત સ્થાયી અને સગીન કાર્ય કરનાર સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થશે. તે સમયે પરિષદો એવી સંસ્થાઓને પોષશે અને તેવી સંસ્થાઓ પરિષદોને પોષશે. એવો પરસ્પરાશ્રયનો શુભ દિવસ આવતા સુધી ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન રચનારાઓએ તાત્કાલિક ઉત્સાહથી

ઉભરાતી પરિષદોથી સંતોષ પામ્યા વિના અન્યા ગતિર્નાસ્તિ । બીજી બાબત પરિષદોની પ્રાન્તના જુદા જુદા વિભાગોમાં વારાફરતી પ્રાન્તિક પ્રશ્નો વિચારવાનો પ્રસંગ એટલું જ નહિ, પરન્તુ જે વિભાગમાં પરિષદ ભરાશે તે વિભાગના માણસોને પરિષદો જેવી લોકહિતની સંસ્થાઓનો ખરો ખ્યાલ કરવાના અભ્યાસપાઠ મળશે. જે જમાનામાં પ્રોત્સાહનના સિદ્ધાન્તો સર્વોત્તમ ગણવામાં આવે છે તે જમાનામાં લોકહિતાર્થનો પ્રસંગ આપનાર પરિષદોનું નૈતિક મૂલ્ય જેટલું અાંકીએ તેટલું ન્યૂન છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, ભરૂચ અને ગોધરાના લોકોને રાજકીય લોક-સમેલનો યોજવાનો જે અનુભવ મળ્યો હશે તેથી તેમને ન્હાનો મોટો લાભ થયો નહિ હોય. ઉપર જણાવેલ બાબતનો ખ્યાલમાં રાખનાર પરિષદોની સપ્રયોજનતા સફલતાથી સમજી શકશે. પરિષદોના હેતુઓને અનુસરીને કાર્ય કરનાર સભાઓ ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં સ્થપાય અને પરિષદોના ઉપરનો અક્રિયપણું કરવાનો આરોપ દૂર કરે ત્યાં સુધી કામચલાઉ કાર્યવાહક કમિટીઓ પરિષદોને પરિણામે નીમાઈ છે તે યોગ્ય છે. ખરૂં છે કે રાજકીય પરિષદ, શિક્ષણ પરિષદ, અને સમાજસુધારાપરિષદ એ ત્રણેને અંગે નીમાયેલી કમિટીઓ આખા વર્ષ દરમ્યાન જોઈએ તેટલા વેગથી અને જોઈએ તેટલી સતતતાથી કાર્ય કરવા સમર્થ થશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે, પરન્તુ પૂરેપૂરી રીતે સાધનસંપન્ન સંસ્થાઓ સ્થપાતાં સુધી કમિટીઓનું કામ ચલાઉ ગોઠવણથી ચલાવી લેવું પડશે એ સ્પષ્ટ છે. ભાઈ ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક જેવા ઉત્સાહથી ઉભરાતા અને કાર્યનિષ્ઠ સદ્‌ગૃહસ્થ કમિટીના એક સેક્રેટરી છે અને મહાત્મા ગાંધીજી જેવા સમર્થ પ્રમુખ છે એટલે કમિટીઓ તદ્દન નિરૂદ્યોગી રહે એવી ભીતિ તો નથી જ, છતાં તેઓને મદદરૂપ થવા ગુજરાતના લોકપ્રિય તેમજ સુશિક્ષિત ગૃહસ્થો આ બાબતમાં વિશેષ રસ અને ભાગ લેવા વિજ્ઞપ્તિ કરવી અસ્થાને નહિ ગણાય એવી આશા છે.

રાજકીય પરિષદ.

ગુજરાતની પ્રથમ રાજકીય પરિષદ નવેમ્બર માસની તા. ૩, ૪ અને ૫ એ તારીખોએ પંચમહાલ જીલ્લાના મુખ્ય શહેર ગોધરામાં ભરાઈ હતી. ત્યાં થયેલું કામકાજ, હાજરી અને લોકોત્સાહ એ સર્વ દૃષ્ટિઓથી પરિષદ એકંદરે અતિશય સફલ હતી, અને તે માટે જે જે કાર્યકર્તાઓ જવાબદાર હોય તેઓને જેટલાં અભિનન્દન આપવામાં આવે તેટલાં થોડાં છે. ખાસ કરીને પંચમહાલ જેવા પછાત જીલ્લામાં આવું સરસ કાર્ય થઈ શક્યું તે પંચમહાલને માટે તેમ જ સમસ્ત ગુજરાતને માટે પ્રશંસાપાત્ર સ્થિતિ છે. પરિષદની સફલતાનો ઘણો આધાર તેના પ્રમુખ ઉપર રહે છે, અને દેશના હિતની તથા ગુજરાતના ગૌરવની સંપૂર્ણ જવાબદારીથી અમ્હે અમ્હારો નમ્ર અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરીએ છીએ કે ગાંધીજીની પસંદગી કરવા માટે ગોધરાને કેવળ અભિનન્દન જ ઘટે છે. ગાંધીજી જેવા ભાવનાશાળી અને આચારબલયુક્ત સત્પુરુષના ચારિત્ર્ય માટે માન વગર બીજી લાગણી ન જ હોઈ શકે, પરન્તુ કેટલાકને એવી શંકા હોય કે પ્રમુખપદને માટે ગુજરાતના રાજકીય પ્રશ્નોનું ગાઢ જ્ઞાન, તે પ્રશ્નોનો

અતુમા ય થાય એવો ઉદ્દેન ઉગાવાની નમ્નિ, વિવિધ અભિપ્રાયો ધરાવનાર નાજપુરુષોને સંતોષ આપી ત્હેમને એકત્ર રાખવાની કળા વગેરે જે ગુણો સામાન્ય રીતે આવશ્યક ગણાતા આવ્યા છે તે ધરાવવા ગાંધીજી સમર્થ થશે કે કેમ તો તે સમજી શકાય તેમ છે જેમને એવી શંકા પણ ... હોય ત્હેમણે ગાંધીજીનું પ્રમુખ તરીકેનું વર્તન ખાસ જોવા જેવું હતું પોતે સ્વમતના અડગ અને આચારમતની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોવા છતા પોતે ન્હાનીમ્હોટી સર્વ બાબતોનો વિચાર કરી અમુક નિર્ણયો ઉપર આવેલા હોવા છતા, અને પોતે પ્રતિજ્ઞાને પરમ પદને પ્રાપ્ત કરેલું હોવા છતા જે શાન્તિ ધ્યાન અને સમભાવથી તેઓ વિષયવિચારિણી સભામા સામાન્યમા સામાન્ય પુરુષનો અભિપ્રાય સમજવાનો પ્રયાસ કરતા હતા તે અમોને જનાબ ર લોકનેતા થવાનું ગાંધીજીનું ઉત્તમ લક્ષણ લાગ્યું હતું પરન્તુ જેટલી પ્રશંસા ગાંધીજીના પ્રમુખ તરીકેના વર્તન માટે અમ્હે કરી નાખીએ એમ છીએ તેટલી ત્હેમના ભાષણ માટે કરી નાખીએ તેમ નથી એશ, ગાંધીજીના લાક્ષણિક ગુણોથી તેમ જ લાક્ષણિક બોલીથી તે વ્યાપ્ત હતું એટલું જ નહિ પરન્તુ જે કેટલીક બાબતો તો ગાંધી જેવા નિસ્પૃહ આધ્યાત્મિક મહાત્મા જ કરી શકે એવું આપણે માનતા થયા છીએ તેવી અનેક બાબતો ત્હેમા હતી સરકાર ઉપર આધાર રાખીને બેસી ન રહેતા સ્વાશ્રયથી અને સ્વસુધારણાથી જ સાચું સ્વરાજ્ય મેળવી શકશો અને ભોગવી શકાશે એ બેધડક રીતે પ્રજાને કહેવામા ત્હેમણે જેટલું સાચું તેટલું જ હિમ્મતભર્યું કહ્યું છે એ અમ્હે સ્વીકારીએ છીએ છતા બીજી બાજુએવી જોતા અમને એમ લાગી ગયા વિના નથી રહેતું કે એકંદરે ત્હેમનું શિક્ષણપરિષદનું વ્યાખ્યાન જેટલું સંતોષકારક છે તેટલું ત્હેમનું રાજકીય પરિષદનું વ્યાખ્યાન નથી પરિષદમા પસાર થયેલા ઠરાવો અને તે ઉપરના ભાષણો એકંદરે સંતોષકારક હતા કેટલાક ઠરાવો રાષ્ટ્રીય, કેટલાક પ્રાન્તિક અને કેટલાક કેવળ સ્થાનિક અગત્યના હતા ઠરાવો ઉપર ભાષણો કરનાર કેટલાક ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વક્તાઓ હતા તો કેટલાક અમુક વિષયોના ખાસ જાણનારાઓ હતા એકંદરે વક્તાઓની પસંદગી સારી હતી, અને જનસમાજને સમજ પડે તેવા રૂપમા અને તેવી ભાષામા પ્રશ્નો રજુ કરવાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ભાષણોની ભૂમિકા એકંદરે જોઈએ તેવી હતી નામદાર મહુમ અલી ઝીણા, લોકમાન્ય તિલક, તથા નામદાર પટેલ પણ બોલનારામા હતા આવી પરિષદો ગુજરાતી ભાષામા ઉંચા પ્રકારનું વક્તૃત્વ વિકસાવવાના પ્રસંગો આપે છે, અને તેથી ગુજરાતના જીવન ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાને પણ અનહદ લાભ થશે હાજરીની બાબતમા એક તત્ત્વનો અભાવ ખાસ નજરે ખેંચે એવો હતો અને તે જાણીતા ગુજરાતી રાજકીય નેતાઓની ગેરહાજરી હતી તે વિના ગુજરાતની સેવા કરવા મ્હાલતા અનેક યુવાન કાર્યકર્તાઓની તેમ જ લોકસમૂહની હાજરી ઘણી સંતોષ આપે તેવી હતી લોકોત્સાહની દૃષ્ટિથી તો પરિષદ્ અત્યંત સફળ હતી, જે દૃષ્ટિ અમને બીજી બધી દૃષ્ટિઓ કરતા લોકશાસનના યુગમા વિશેષ અગત્યની લાગે છે સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો ગુજરાતના જુદા જુદા ગામોમાથી મ્હોટી સંખ્યામા આવ્યા હતા અને લોકજીવનની ગંગામા નાહી પવિત્ર થયા હતા સંક્ષેપમા, લોકોત્સાહ કેવળ આશાજનક હતો

શિક્ષણ પરિષદ.

ગુજરાતની દ્વિતીય શિક્ષણ પરિષદ ઑક્ટોબરની તા ૨૦ મી તથા તા ૨૧ મીના દિવસોમે ભરૂચમા ભરવામા આવી હતી સ્ત્રીપુરુષોની હાજરી એકંદરે જોતે સારી હતી તેમ જ શિક્ષણના કાર્યમા જોડાયેલા ગુજરાતના અનેક પુત્રપુત્રીઓ પણ સારી સંખ્યામાં હાજર હતા ત્યા શિક્ષણના પ્રદેશના ખાસ અનુભવ અને જ્ઞાનવાળા સ્ત્રીપુરુષો દેશ રાજકીય સ્થિતિમા શિક્ષણના સુધારામા પણ ભાગ ન લઈ શકે તેવી દુર્દશાને લીધે આ વખતે લઈ નહિ તેવો ભાગ લેતા નથી એ ગુજરાતને જેવુ તેવુ નુકશાન નથી પરિષદનુ પ્રમુખપદ મહાત્મા ગાંધીજીએ આપ્યુ હતુ ખાનબહાદુર આદરજી મચેરજી દલાલનુ સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ તરીકેનુ ભાષણ જાણવા યોગ્ય માહિતી આપનારૂ, વિચારપૂર્ણ, ફરેન અને આદી તથાપિ સરકારી ભાષામા લખાયેલુ હતુ, અને તે માટે હેમને અભિનન્દન ઘટે છે મહાત્મા ગાંધીજીનુ ભાષણ તેમની પાસેથી આશા રાખી શકાય તેવુ હતુ ચાલુ પદ્ધતિના અવિચારી દાસત્વમાંથી મુક્તિ અને દેશના પ્રશ્નોની કેવળ સ્વતંત્ર ચર્ચા એ ગાંધીજીના વ્યાખ્યાનોની ખાસ ખુબી છે તેઓ નવી દૃષ્ટિઓથી પ્રશ્નોને જુએ છે એટલુ જ નહિ, પરન્તુ હેમની ચર્ચા કાંઈ નવુ જ ભાન અને નવુ જ વલણ આપે છે આ દૃષ્ટિથી હેમનુ શિક્ષણપરિષદનુ વ્યાખ્યાન બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનુ હતુ પ્રચલિત પદ્ધતિ વિના બીજી પદ્ધતિ હોઈ ન શકે એવી રૂઢિગ્રસ્તતાના ભોગ થયેલાઓને હેમના વિચારો ઉત્પાતકારક, અવ્યાવહારિક અને કદાચિત્ હાનિકારક પણ લાગશે, પરન્તુ વિશેષ નહિ તો ચાલુ પદ્ધતિથી જુદી પદ્ધતિથી પણ પ્રશ્નો જોઈ શકાય એટલુ ભાન તો ગાંધીજી ભલભલા રૂઢિરક્ષકોને પણ કરાવશે અમને પોતાને તો ગાંધીજી એથી ઘણુ વધારે કરવાને સમર્થ થશે એવી આશા સ્ફુરે છે પરિષદમા પસાર થયેલા ઠરાવો અને તે ઉપરના ભાષણો વિષય ઉપર નવો પ્રકાશ પાડતા કરતા પ્રચલિત અભિપ્રાયોને લોકગમ્ય કરવા તરફ વિશેષ વલણવાળા હતા, અને હાલમા ગુજરાતને તેવા કાર્યની જરૂર વિશેષ છે એવો અમ્હારો નમ્ર મત છે આવી પરિષદોમા વિદ્વાનો કરતા જનસમાજ પ્રતિ વિશેષ દૃષ્ટિ રાખવા જેવી છે

સંસારસુધારા પરિષદ.

ડિસેમ્બરની તા ૩ જી અને તા ૪ થી એ બે દિવસોએ ગુજરાતની પ્રથમ સંસાર-સુધારા પરિષદ ગોધરામા મળી હતી આ પરિષદની યોજના કરનારાઓને જે મુશ્કેલીઓ પડી છે હેનુ સંપૂર્ણ ભાન હોવા છતા અને હેમણે કરેલા પ્રયાસો માટે હેમને અભિનન્દન આપવા છતા અમ્હારે કહેવુ પડશે કે સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ તરીકે એક સુસ માન ગૃહસ્થને અને સ્થાનિક અધિકારીને પસંદ કરવામા તેઓએ એવા તત્ત્વો દાખલ કર્યાં છે કે જેને અમ્હે હાલની સ્થિતિમા ઉચિત ગણતા નથી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સૌ શારદા બ્હેનની પસંદગી કરવા માટે સ્વાગતમંડળને અભિનંદન ઘટે છે સૌ શારદાબ્હેનને પ્રમુખપદ લેવાની

નિષ્પક્ષ રીતે કરતે મહાત્મા ગાંધીજીએ અને હેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરતા
શ્રી લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ હેમની જે પ્રશંસા કરી હતી તે વાસ્તવિક જ હતી સૌ
શારદાબ્હેન સંસારસુધારાને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી જોનાર છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ આપણા
જનસમાજ પ્રતિ ઊંડી મમતા ધરાવનાર છે તેથી સુધારક તરીકે તેઓ વધારે લોકપ્રિય અને
અસરકારક થાય એ સ્પષ્ટ જ છે ભૂતકાળમાં સંસારસુધારાને અંગે કામ કરનાર અગ્રેસરો
વગેરે નો શારદાબ્હેનની પેઠે ગીરવવામાં જૂના જમાનાના કાર્ય કરનારાઓનો અન્યાય
કરવાની જરૂર નથી પરન્તુ હાલની પ્રજાની જરૂરિયાતોને પ્હોંચી વળે એવા સ્ત્રીપુરુષોની પણ
કરવાની અભિલાષા છે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણવિષયક સંસારસુધારાવિષયક આદિ સર્વ રાષ્ટ્રવ્યવહારોમાં
ભૂત પ્રતિ કૃતજ્ઞતા બતાવવાને બદલે વર્તમાન પ્રતિ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાનો સ્વાભાવિક ઉદ્દેશ વિશેષ
છે સૌ શારદાબ્હેનનો પ્રમુખપદનો નિર્વાહ સંતોષ આપે એવો હતો હેમનું ભાષણ હેમની
સીધી સાદી અને લાગણીભરી ભાષામાં જ લખાયું હોત અને વિદ્વત્તા આપવાનો વૃથા પ્રયાસ
ઓછો થયો હોત તો વ્યાખ્યાન વધારે અસરકારક થાત—હેમના પોતાના તથા ગાંધીજીના
અન્ય ભાષણોની માફક જૂના ભાષણમાં ઘણી અનેક વિષયોની સરળતાથી ચર્ચા કરનાર અને
રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી પ્રેરાયલું હોવાથી રસ ઉત્પન્ન થયા હતુ સૌ શારદાબ્હેન એ ગુજરાતનું એક
અમૂલ્ય રત્ન છે દરવો એ દરે ગુજરાતની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી ઘડવામાં આવેલા હતા
તેમ જ તે ઉપર બોલનાર સ્ત્રીપુરુષોના ભાષણો પણ એકંદરે સંતોષ આપે તેવા હતા સામાન્ય
રીતે સંસારસુધારા પરિષદ બહુ લોકપ્રિય લેખાતી નથી, છતાં હાજરી ઘણી મ્હોટી હતી,
આમ કરીને સ્ત્રીઓની ગુજરાતમાં સંસારસુધારા માટે સાચો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય અને ટકાય
એ બહુ ઈચ્છવા યોગ્ય છે

નવલમ પ્રાપ્તિ ભા ૪ થો રૂ ૧-૪-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ

રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆનું શોચનીય અવસાન.

લેખક—રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી.

નવા ગુજરાતના એક સ્રષ્ટા રા. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાના અકાળ અને આકસ્મિક અવસાનનો મર્મભેદી આઘાત હજી તો તાજો છે ત્યાં તો ગુજરાતના એક બીજા રત્નને હરી લેવાનું પ્રભુએ ઉચિત ધાર્યું છે. તે રત્ન તે ગુજરાતના જાણીતા અને લોકપ્રિય લેખક રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીયા. કેટલોક સમય થયાં તેઓનું શરીર ધીમે ધીમે નિસ્તેજ અને ક્ષીણ બનતું જતું હતું અને જાણે કાળની ક્રૂર છાયા ક્રમે ક્રમે હેમની કાયા ઉપર પથરાતી હોય એવો ભયંકર ભાસ અમને થયા કરતો હતો. જેની કલ્પના પણ અમને કમ્પ ઉપજાવનારી હતી તે અમંગળ વ્યતિકર આખરે મંગળવાર, તા. ૨૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ ને દિવસે પ્રભાતના પાંચ વાગતે બન્યો, અને ગુજરાતે પથ્ય વિચારોનો પ્રચાર કરનાર એક સતત સાહિત્યસેવક ગુમાવ્યો ! ગુજરાત અસંખ્ય સાહિત્યસેવકોથી સંપન્ન હોત તો પણ રા. ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી લેખકનું અવસાન હ્હેને સાલત, પરન્તુ જ્યારે હેમના જેવી નિરન્તર સાહિત્યસેવા કરનારની સંખ્યા શોચનીય રીતે સ્વલ્પ છે ત્યારે તેઓનો દેહોત્સર્ગ દરિદ્ર ગુજરાતને દુઃસહ લાગે એમાં શું આશ્ચર્ય ? કૃતજ્ઞ ગુજરાતના શોકાશ્રુમાં અમ્હે પણ અમ્હારાં અશ્રુ ભેળવીએ છીએ.

રા. ભોગીન્દ્રરાવનું વ્યક્તિજીવન, કુટુમ્બજીવન, શિક્ષણજીવન અને લેખકજીવન વિષે વિસ્તારથી અમ્હે અનુકૂલ અવસરે લખીશું. અંગત તેમ જ સાર્વજનિક સ્વરૂપોનું આલેખન કરનાર જેવો લેખ રા. રણજિતરામના સમ્બન્ધમાં લખવામાં આવ્યો હતો તેવો જ લેખ રા. ભોગીન્દ્રરાવના સમ્બન્ધમાં લખવા અમ્હારી ઇચ્છા છે. અત્યારે તો "સમાલોચક" માટે રા. ભોગીન્દ્રરાવ જે તીવ્ર હિતચિન્તા દર્શાવતા હતા એટલું જ નહિ, પરન્તુ હેને પોતાના લેખોથી જે સક્રિય સહાય્ય આપતા હતા તે માટે અમ્હારી ઉપકારવૃત્તિ દર્શાવી, હેમના અવસાનથી હેમનાં વિદ્યાનુરાગી પત્ની અને જાણીતાં સ્ત્રીલેખક "બ્હેન પ્રમિના"ના અને હેમનાં પુત્રપુત્રીના ઉપર જે વિપત્તિ આવી પડી છે તે માટે સમભાવ દર્શાવી, સદ્ગતના કલ્યાણકારી આત્માને શાન્તિ ઇચ્છી વિરમીશું.